ВІДНО́СНОСТІ ТЕО́РІЯ — фізична теорія, яка встановлює фундаментальний зв'язок між простором, часом і рухом. Поділяється на спец. теорію відносності (СТВ) і заг. теорію відносності (ЗТВ). В. т. сформувалась на поч. 20 ст. у роботах Г.-А. *Лоренца*, Ж.-А. *Пуанкаре*, А. *Ейнштейна*, Г. *Мінковського* та ін., осн. внесок у її розвиток зробив А. Ейнштейн. СТВ створювалась на основі експериментальних досліджень з електродинаміки рухомих середовищ франц. фізика І.-Л. Фізо (1819—1896), А.-А *Майкельсона* та ін. і теорії електромагнетизму Максвелла — Лоренца (див *Електродинаміка класична*). Виникнення СТВ пов'язане з узагальненням *Галілея принципу відносності* В основу СТВ покладено два постулати Ейнштейна: 1) всі закони, за якими відбуваються фіз. процеси, однакові в усіх інерціальних системах відліку — системах, що рухаються рівномірно і прямолінійно (ІСВ) 2) *швидкість світла* c у пустоті не змінюється при переході від однієї ІСВ до іншої, тобто не залежить від відносного руху джерела світла і спостерігача. Ці постулати задовольняють *Лоренца перетворення*, які визначають осн. властивості просторово-часових зв'язків у СТВ Перетворення Лоренца зручно виражати у термінах геометрії 4-вимірного простору Мінковського Точка у цьому просторі задається радіус-вектором x_μ ($\mu = 0, 1, 2, 3$), однією з компонент якого є час фіз. події ($x_0 = ct$), а ін. три збігаються з її просторовими декартовими координатами ($x_{1,2,3} = x, y, z$). При переході між двома ІСВ компоненти x_μ виражаються одні через інші за допомогою перетворень Лоренца. При цьому незмінною (лоренц-інваріантною) залишається квадратична комбінація $s^2 = c^2t^2 - x^2 - y^2 - z^2$, яка наз. квадратом 4-вимірного інтервалу і узагальнює поняття віддалі в *евклідовому просторі*. Величина s^2 може набувати додатних, від'ємних і нульових значень, у зв'язку з цим геометрію простору Мінковського наз псевдоевклідовою З перетворень Лоренца випливає, що просторово розділені події, одночасні в одній ІСВ, будуть неодночасні в іншій. При переході від ІСВ, в якій стрижень і годинник нерухомі, до ІСВ, що рухається відносно першої з швидкістю V довжина стрижня l_0 в напрямі руху зменшується за законом $l = l_0\sqrt{1 - V^2/c^2}$, а темп ходу годинника уповільнюється за законом $\Delta t = \Delta t_0/\sqrt{1 - V^2/c^2}$. Закон додавання швидкостей Галілея $v' = v + V$ замінюється ейнштейнівським $v' = (v + V) \times 1/(1 + Vv/c^2)$, який забезпечує необхідну за другим постулатом СТВ інваріантність швидкості світла (при $v = c$ $v' = c$ для будь-яких V) СТВ, або релятивістська теорія (лат relativus — відносний) вимагає, щоб усі фіз. рівняння, які виражають зв'язок між локальними (виміряними у даній точці) величинами були лоренц-коваріантними, тобто щоб при перетвореннях Лоренца ліва і права частини рівн. перетворювались однаково. Найзручніше цього можна досягти, сформулювавши рівн. у тензорній формі. Тоді, залежно від законів перетворення, всі фіз. величини, що входять у рівн., поділяються на 4-вимірні *тензори*, *вектори* і *скаляри*. Тривимірний вектор *імпульсу* $\vec{p}$ і енергія E тіла об'єднуються в 4-вимірний вектор енергії-імпульсу p_μ $(E/c, \vec{p})$, компоненти якого перетворюються за законом, подібним до перетворень Лоренца для радіус-вектора точки x_μ. Лоренц-інваріантною комбінацією, подібною до квадрату 4-вимірного інтервалу, є квадрат вектора p_μ, який дорівнює $(E/c)^2 - (\vec{p})^2 = m_0^2c^2$. З точністю до множника c^2 він збігається з квадратом маси спокою тіла m_0 (m_0 вимірюється у тій ІСВ, де тіло перебуває у стані спокою). Зв'язок енергії й імпульсу тіла з його швидкістю v у релятивістській механіці має вигляд:

$$E = \frac{m_0 c^2}{\sqrt{1 - v^2/c^2}}, \quad \vec{p} = \frac{m_0 \vec{v}}{\sqrt{1 - v^2/c^2}}$$

З першої формули випливає, що при $v \to c$ енергія тіла наближається до нескінченності, а це значить, що тіло з ненульовою масою спокою неможливо прискорити до швидкості світла c. У системі спокою ($v = 0$) енергія тіла $E = m_0c^2$. Це визначне співвідношення Ейнштейна стверджує, що у будь-якому тілі масою m_0 прихована внутр. енергія m_0c^2. Оскільки множник c^2 великий, ця енергія виявляється дуже великою навіть для легких тіл. Вона може бути виділена (частково або повністю) при перетвореннях з даним тілом або частинкою (напр., при *ядерних реакціях*, *анігіляції*). Всі осн. висновки СТВ підтверджені експериментально, деякі лягли в основу дії тех установок (напр., в *атомній електростанції*). Об'єднання принципів квантової механіки і СТВ привело до побудови *квантової теорії поля*, яка є основою сучас. теорії *елементарних частинок*

ЗТВ узагальнює теорію простору, часу і руху СТВ І разом з тим є релятивістським узагальненням ньютонівської теорії гравітації (див *Тяжіння*) Вона спирається на фундаментальний факт рівності гравітаційної та інертної мас будь-якого тіла. ЗТВ припускає, що у присутності матеріальних тіл і полів 4-вимірний простір-час стає викривленим, і гравітація є одним з проявів цього викривлення. Властивості викривленого простору-часу описуються не псевдоевклідовою геометрією, а *римановою геометрією* Сформульовані А Ейнштейном рівн ЗТВ є узагальненням рівн ньютонівської теорії гравітації і переходять в них у граничному випадку слабких гравітаційних полів і малих швидкостей руху ЗТВ передбачає ефекти, яких немає в СТВ і класичній теорії гравітації. Деякі з них (гравітаційне зміщення частоти світла, відхилення променів світла у полі тяжіння, обертання *перигеліїв* планетних орбіт) експериментально підтверджені, інші чекають перевірки (трудність перевірки пов'язана з малою величиною ефектів ЗТВ у звичайних умовах). ЗТВ передбачає існування гравітаційних хвиль і надгустих космічних тіл — т. з. *чорних дір*, гравітація яких настільки велика, що не випускає навіть світлових променів. Створення В т. стало визначною віхою у розвитку фіз. науки в цілому і багато в чому визначило напрям її подальшого розвитку. Поряд з квантовою механікою В. т. є фундаментом сучас. фізики. Важливе філос. значення В. т. зумовлене тим, що вона істотно збагатила наук., діалектико-матеріалістичний світогляд, є одним з природничо-наук. підтверджень вчення діалектичного матеріалізму про *матерію*, *рух*, *простір і час*, *причинність* тощо. Принципове розв'язання гносеологічних проблем (див. *Пізнання теорія*), які постали у природознавстві на межі 19—20 ст. у зв'язку з новими відкриттями і кризою старих уявлень про матеріальний світ, було зроблено у праці В. І. Леніна «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

Літ.: Эйнштейн А. Собрание научных трудов, т. 1. Пер. с англ. М., 1965; Паули В. Теория относительности. Пер. с нем. М.—Л., 1947; Фок В. А. Теория пространства, времени и тяготения. М., 1961; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 2. М., 1973; Суганов В. Й., Верлан Е. М. Основи спеціальної теорії відносності. К., 1977

П. І. Фомін

ВІДНО́ШЕННЯ — 1) У ф і л о с о ф і ї — категорія, яка відображає один з об'єктивних моментів *взаємозв'язку* речей, зумовленого матеріальною єдністю світу В речей так само об'єктивні, як і самі речі. В кожному В. виявляється певна властивість речі. Якісна визначеність речі зумовлюється сукупністю її властивостей, які виявляються у В. Тому пізнання сутності речей неможливе поза рухом, поза розглядом їхніх взаємовідношень. Всебічний розгляд речі у сукупності її В є однією з важливих методологічних вимог діалектико-матеріалістичної теорії пізнання Особливий тип В становлять *суспільні відносини*.

2) У л о г і ц і — спосіб упорядкування певної сукупності об'єктів. Найчастіше В ототожнюється з наборами тих об'єктів, в яких воно має місце (напр., В «більше» — з множиною пар тих чисел, з яких одне більше другого) Теорія В. узагальнила поняття *силогістики* і розширила її можливості. Див. також *Предикат*. 3) У м а т е м а т и ц і. В. д в о х ч и с е л — частка від ділення першого числа на друге. В. д в о х о д н о р і д н и х в е л и ч и н — число, яке дістанемо, вимірюючи першу величину другою, прийнятою за одиницю міри. В. двох сумірних величин (див. *Сумірні і несумірні величини*) виражається *раціональним числом*, несумірних — *ірраціональним числом* (див гакож *Подвійне відношення*) Розгляда-

ють також В. порядку, рівності, тотожності, еквівалентності тощо, під якими розуміють відповідний зв'язок між матем. поняттями. Зокрема, В. п о р я д к у наз. правило передування між двома елементами однієї множини (див. *Множин теорія*); для двох дійсних чисел a та b це правило виражається так: $a \leqslant b$, якщо $a - b \leqslant 0$.

ВІДОБРА́ЖЕННЯ — філософська категорія, що позначає загальну властивість матерії, яка полягає в тому, що за певних умов *взаємодії* одна матеріальна система відтворює в специфічній для неї формі певні сторони іншої системи, яка взаємодіє з нею. Результат цього процесу — відтворення, «відбиток», що фіксує особливості відображуваного явища. Існують різні форми В., що відповідають різним рівням структурної організації матерії (В. в неживій і живій природі, в суспільстві). Вищою формою В. є людська *свідомість*. Суттєва єдність усіх форм В. полягає в заг. закономірності виникнення будь-якого В., вторинності В. щодо відображуваного предмета, певній формі подібності між В. і відображуваним, залежності В. від природи відображуваної системи. В. і взаємодія — дві взаємопов'язані сторони єдиного процесу руху матерії. Див. також *Відображення теорія*.

М. Л. Злотіна.

ВІДОБРА́ЖЕННЯ в м а т е м а т и ц і — відповідність, за якою кожному елементу x множини X відповідає певний елемент $y = f(x)$ множини Y. Елемент y при цьому наз. образом елемента x, а x — прообразом елемента y. Якщо у відповідність елементові x ставиться підмножина $f(x) \subset Y$, В. наз. м н о г о з н а ч н и м. Окремими випадками В. є *функція*, *оператор*, перетворення. В. множини Y на множину X [позначається $x = f^{-1}(y)$], яке ставить у відповідність образові сукупність його прообразів, наз. о б е р н е н и м до f. Більшість задач математики по суті полягає в знаходженні чи вивченні тих або ін. В. Як спосіб дослідження, В. дає можливість замінити вивчення співвідношень між елементами множини X вивченням співвідношень між елементами множини Y. З цієї точки зору важливі ті властивості, які не порушуються при даному В. Для вивчення В. виділилися цілі розділи математики: *топологія*, *геометрія*, *алгебра*, *математичний аналіз*, *функціональний аналіз* тощо. Див. також *Множин теорія*.

Ю. Ю. Трохимчук.

ВІДОБРА́ЖЕННЯ ТЕО́РІЯ — в марксистсько-ленінській філософії — вчення про найзагальніші закономірності, походження, образний характер і пізнавальну суть людських психічних форм відтворення дійсності на основі *відображення*. Розробка і цілісний виклад В. т. належать В. І. Леніну. За В. т., відображення є заг. властивістю матерії і полягає в здатності будь-якого матеріального об'єкта відтворювати й фіксувати в своїх специфічних змінах особливості впливу на нього ін. об'єктів. Відображення є аспектом універсальної *взаємодії* явищ світу. Різним рівням організації матерії — неорганічному, органічному і соціальному — властиві специфічні форми відображення, що різняться за складністю, функціями і мірою активності. На вищих ступенях еволюції живої природи виникає *психіка*, як регулятор поведінки тварин. З виникненням людини й появою суспільства з'являється *свідомість, мислення*, тобто ідеальна (духовна) форма психічного відображення дійсності. Будучи зв'язаною з вищим продуктом еволюційного ускладнення матерії — людським мозком, свідомість є результатом і аналогом суспільно-практичного перетворення дійсності людиною. Отже, всупереч висновкам *ідеалізму* і *дуалізму*, людська психіка є не окремою від матерії субстанцією, а похідною від неї формою відображення, що забезпечує життєдіяльність суспільного суб'єкта. Ідея первинності матерії, що спирається на знання всієї передісторії свідомості, є вихідним матеріалістичним принципом В. т. Вторинність людських відчуттів, сприйняття, уявлень і свідомості означає, що вони є суб'єктивними образами об'єктивної дійсності. Образність становить визначальну особливість свідомості, яка забезпечує можливість пізнання світу, здобуття *об'єктивної істини*. На противагу *агностицизмові* марксистська В. т. стверджує принцип пізнаваності світу, а також активності як самого пізнання, так і практичного перетворення дійсності. Осн. висновки В. т. становлять заг. основу діалектико-матеріалістичної *пізнання теорії*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Копнин П. В. Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966; Вдовиченко Г. Г. Ленінська теорія відображення і сучасна наука. К., 1976; Ленинская теория отражения и современная наука, т. 1—3. София, 1973.

В. П. Іванов.

ВІДОКРЕ́МЛЕННЯ ЦЕ́РКВИ ВІД ДЕРЖА́ВИ — принцип, згідно з яким *церква* повністю усувається від втручання в політичне, господарське та культурне життя країни, а держ. органи як в центрі, так і на місцях не втручаються у внутрішні (канонічні, обрядові) справи церкви. Декрет про В. ц. від д. і школи від церкви прийнято Раднаркомом РРФСР 2.II 1918. Аналогічний декрет в УРСР видано 22.I 1919. Цей принцип набув дальшого розвитку в наступному законодавстві, зокрема в *Адміністративному кодексі УРСР* 1927 і Положенні про релігійні об'єднання в УРСР 1976. Реліг. об'єднання повинні займатися лише діяльністю, спрямованою на задоволення реліг потреб віруючих. Вони не мають права втручатися у справи д-ви, привласнювати собі функції, здійснювані держ. органами та громад. орг-ціями. Водночас забороняється прийняття будь-яких постанов, розпоряджень або рішень, які обмежували б *свободу совісті*, зокрема свободу сповідувати будь-яку релігію. Всі зареєстровані реліг. об'єднання і орг-ції за своїм становищем, правами і обов'язками рівні перед законом. Жодне з них не користується будь-якими перевагами, не одержує підтримки з боку д-ви. Виконуючи свої функції, Рад. д-ва, не втручаючись у внутр. справи церкви, визначає, зокрема, порядок утворення та функціонування реліг об'єднань, здійснює контроль за тим, щоб вони діяли в межах, встановлених законом. Порушення законів про В. ц. від д. і школи від церкви тягне кримінальну або адм. відповідальність. В. ц. від д. закріплено *Конституцією СРСР* (ст. 52) і конституціями союзних (в УРСР — ст 50 Конституції УРСР) і авт. республік. Повне здійснення цього принципу забезпечено в соціалістичних д-вах. У багатьох капіталістичних країнах церква не відокремлена від д-ви, в інших, незважаючи на формальне проголошення В. ц. від д., воно послідовно не проводиться.

Літ.: Голодний М. О. Радянське законодавство про релігійні культи. К., 1974; Гольст Г. Р. Религия и закон. М., 1975; Куроедов В. А. Советское государство и церковь. М., 1976.

М. О. Голодний.

ВІДОКРЕ́МЛЕННЯ ШКО́ЛИ ВІД ЦЕ́РКВИ — принцип, згідно з яким відбувається розірвання всіх зв'язків між школою (в широкому розумінні цього слова) і церквою. Полягає у звільненні школи від адм., фін., ідеологічного та будь-якого ін. впливу релігії, позбавленні реліг. орг-цій права керувати навчальними закладами (крім спец. богословських), повному невтручанні церкви у справу навчання та виховання молоді. В. ш. від ц. в СРСР проголошено декретом Раднаркому РРФСР 2.II 1918 (декрет Уряду УРСР від 22.I 1919).

Навчальні заклади перейшли у відання Наркомату освіти. Було заборонено виконання реліг. обрядів у школі, викладання там реліг. віровчень. Цим самим було покладено край примусовому прилученню дітей до релігії. В. ш. від ц. закріплено у ст. 52 Конституції СРСР і конституціях союзних і авт республік (в УРСР — ст. 52 Конституції УРСР) Одним з осн. принципів освіти в СРСР є «світський характер освіти, що виключає вплив релігії» (ст. 4 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту*). Реліг об'єднання не мають права організовувати спец. дитячі, юнацькі молитовні та ін. збори, дитячі майданчики. Заборонено також примушувати неповнолітніх до відвідування молитовних будинків, виконання реліг. обрядів. Див. також *Відокремлення церкви від держави*.

М. О. Голодний.

«ВІДО́МОСТІ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ» — офіційне видання *Верховної Ради УРСР*; видаються з лютого 1941 в Києві Виходять щотижня укр. і рос. мовами Публікують закони УРСР, постанови Верховної Ради УРСР, укази й постанови нормативного характеру

Президії Верховної Ради УРСР. «Відомості» публікують також міжнар. договори, угоди й конвенції, ратифіковані Президією Верховної Ради УРСР, інформаційні матеріали про роботу постійних комісій Верховної Ради УРСР, про зміни в адм.-тер. поділі республіки та ін. матеріали про діяльність Верховної Ради УРСР і її Президії.

ВІ́ДОМСТВА СПЕЦІА́ЛЬНІ — центральні органи держ. управління, що утворюються *Радою Міністрів СРСР* або Радами Міністрів союзних і авт. республік у справах госп., соціального, культурного і оборонного будівництва, які не входять до компетенції міністерств та державних комітетів. В. с. є: Комітети, Головні управління та ін. відомства при Раді Міністрів СРСР або Радах Міністрів союзних і авт. республік (напр., К-т по фізкультурі і спорту, Гол. управління річкового флоту, К-ти по Держ. преміях, Радіотелеграфне агентство України, Гол. архівне управління тощо). Керівники В. с. не входять до складу уряду і на засіданнях Ради Міністрів користуються правом дорадчого голосу. У межах наданої їм компетенції В. с. видають нормативні акти, мають право інспектування і контролю. Більшість В. с. має, крім центр. установ, місц. органи. *В. В. Мрига.*

ВІ́ДОМСТВО — складова частина системи держ. установ, які відають певною галуззю держ. управління і підпорядковані центральному галузевому, територіальному або спеціальному держ. органові. Див. *Відомства спеціальні.*

ВІ́ДОР (Vidor) Кінг-Уолліс (н. 8.II 1896, Галвестон) — американський кінорежисер. Навчався у військовій академії в Техасі. В кіно працює з 1913. У 1918 дебютував як режисер у фільмі «Поворот дороги». Створив фільми: «Великий парад» (1925), «Натовп» (1928), «Хліб наш насущний» (1934), «Цитадель» (1938, за однойменним романом А. Кроніна), в яких порушив соціально значущі проблеми. У 1956 поставив фільм «Війна і мир» за романом Л. Толстого (разом з італ. кінематографістами).

ВІ́ДОРТ (Widort) Гжегож (Григорій Адамович; 12.III 1764, с. Небещани, тепер ПНР — 1834, с. Кузьмин, тепер Красилівського р-ну Хмельницької обл.) — польський та український поет, співак-торбаніст. Брав участь у польс. визвольному повстанні 1830—31. У репертуарі В., крім польс. та укр. нар. пісень, були його власні та пісні В. Жевуського на слова Т. *Падури* й Я. Комарницького («Спів Ревухи», «Подорож Вацлава Жевуського», «Пісня Відортова», «Золота борода» та ін.). Традиції В. продовжили його син Каєтан В. (1804—52) і онук Франц В. (1831— після 1890), від якого М. В. Лисенко записав слова й мелодії кількох пісень.

Літ.: Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні. К., 1955.

Р. Я. Пилипчук.

ВІДПА́Л — термічна обробка, що полягає в нагріванні металів і сплавів (гол. чин. сталей і чавунів) до певної температури, витримуванні при цій т-рі і повільному (безперервному або ступінчастому) охолодженні. Розрізняють відпал гомогенізуючий (див. *Гомогенізація* в металургії), або дифузійний, рекристалізаційний (див. *Рекристалізація*), релаксаційний (див. *Релаксація*), перекристалізаційний (див. *Перекристалізація*), сфероїдизаційний (див. *Сфероїдизація*) і графітизаційний (див. *Графітизація*). Гомогенізуючий В. полягає в *нагріві металів* до високої т-ри і тривалому витримуванні їх при цій т-рі. Така термообробка дає змогу усунути або послабити внутрішньокристалічну *ліквацію*. Під час рекристалізаційного В. холоднодеформований наклепаний метал нагрівають до т-ри, що становить приблизно половину його т-ри плавлення. При такій т-рі зникають точкові *дефекти металів* і частина лінійних дефектів, відбуваються *полігонізація* і рекристалізація. Релаксаційний В. полягає в нагріванні і тривалому витримуванні металів при підвищеній т-рі. Чавунні і сталеві вироби відпалюють, напр., при т-рі 450—550° С. Внаслідок такого В. значно зменшується границя текучості, а внутр. напруження зникають під впливом місцевого пластичного деформування. Перекристалізаційний В. провадять при т-рі, що перевищує т-ру фазового переходу металу, наприклад т-ру поліморфного перетворення (див. *Поліморфізм*). У процесі такої термообробки одержують більш дрібнозернисту структуру, поліпшуючи тим самим мех. властивості металу. При сфероїдизаційному В. метал нагрівають до т-ри, що приблизно дорівнює його нижній *критичній точці*, а потім охолоджують після перетворення нерівновісних (пластинчастих і голчастих) кристалів на рівновісні (найчастіше сферичної форми). Такий В. дає змогу зменшити твердість і збільшити пластичність. Графітизаційний В. полягає в повному або частковому розпаді *карбідів*, утворюваних у металевих сплавах (напр., нікель—вуглець), з виділенням *графіту*. В. підвищує стійкість виробів проти зношування.

К. П. Бунін, Ю. М. Таран

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ — загальносоціологічна категорія, яка виражає свідоме ставлення класів, соціальних груп чи особи до вимог суспільної необхідності, громадського обов'язку, соціальних завдань, норм і цінностей. В. означає усвідомлення смислу і значення *діяльності*, її наслідків для суспільства і соціального прогресу, вчинків особи з погляду інтересів суспільства. Відповідно до сфер прояву розрізняють політичну, моральну, правову, партійну та ін. В., а залежно від суб'єкта (носія)— особисту (персональну) та колективну. На противагу абстрактному розумінню В. у бурж. філософії марксизм-ленінізм розглядає проблему В. конкретно-історично, у зв'язку зі ступенем соціальної зрілості суспільства, рівнем досягнутої свободи. За соціалізму різко зростає значення В. Вона становить невід'ємну рису *соціалістичного способу життя*. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* поєднання реальних прав і свобод громадян з їхніми обов'язками і В. перед суспільством є конституційним принципом. Виховання у кожного трудівника почуття високої В. за доручену справу КПРС вважає однією з необхідних умов успішного здійснення завдань комуністичного будівництва.

Б. О. Рутковський.

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ АДМІНІСТРА́ЦІЇ ЗА ПОРУ́ШЕННЯ ТРУДОВО́ГО ЗАКОНОДА́ВСТВА — заходи впливу, що застосовуються в СРСР до *службових осіб*, винних у порушенні законодавства про працю, правил по охороні праці, в невиконанні зобов'язань за колективними договорами і угодами по охороні праці чи в перешкоджанні діяльності професійних спілок. Передбачена ст. 105 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР ст. 45, 147, 265 КЗпП УРСР) та ін. нормативними актами. Винні несуть дисциплінарну або адм., матеріальну чи кримінальну відповідальність. На вимогу профспілкового органу (не нижчого за районний к-т) керівний працівник, який порушує законодавство про працю, не виконує зобов'язань за колективним договором, може бути усунений з посади або звільнений з роботи. *Адміністративні стягнення* на винних службових осіб у вигляді штрафу накладаються правовими інспекторами праці — за порушення законодавства про працю і техінспекторами праці — за порушення правил по охороні праці. До матеріальної відповідальності притягають, зокрема, за звільнення або переведення працівника на іншу роботу з явним порушенням закону та затримку виконання рішення нар. суду про поновлення його на роботі. Кримінальну відповідальність представників адміністрації встановлено ст. 133—135 КК УРСР. *З. К. Симорот.*

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ ДЕРЖА́ВИ — відповідальність, що виникає внаслідок порушення державою норм *міжнародного права* чи договірних зобов'язань. Див. *Міжнародноправова відповідальність держави.*

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ ДИСЦИПЛІНА́РНА — відповідальність працівників за порушення *дисципліни трудової*. До В. д. притягаються особи лише при наявності *вини* в разі протиправного невиконання або неналежного виконання ними трудових чи службових обов'язків. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, кодекси союзних республік про працю, типові правила внутр. труд. розпорядку передбачають заг. порядок В. д робітників і службовців. *правила внутрішнього розпорядку колгоспу* — В. д. колгоспників В д. у порядку підлеглості встановлено для певних категорій працівників за спец. переліком (напр., для ке-

рівних і відповідальних працівників). У деяких галузях нар. г-ва (авіація та флот, залізничний транспорт тощо) В. д. передбачено *статутами про дисципліну*.

Б. С. Беззуб.

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ КРИМІНА́ЛЬНА — відповідальність особи за діяння (дію або бездіяльність), які чинне кримінальне законодавство визнає злочинними. В СРСР В. к. настає лише при наявності *вини* особи, яка вчинила *злочин*, за вироком суду. До В. к. можна притягати осудних осіб (див. *Осудність*), які досягли 16 і, в особливих, передбачених законом, випадках, 14 років. Порядок притягнення до В. к. і можливість звільнення від неї встановлено кримінальним і кримінально-процесуальним законом, що є важливою гарантією забезпечення прав і законних інтересів громадян.

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ ЦИВІ́ЛЬНА — майнова відповідальність громадянина чи організації, що виникає в разі їхніх неправомірних дій, невиконання договірних зобов'язань, заподіяння майнової чи особистої шкоди й у випадках порушення обов'язків, що їх за законом повинна виконувати дана особа (позадоговірна відповідальність). В. ц. передбачена *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цив. кодексами союзних республік та ін. нормативними актами. Інститут В. ц. покликаний сприяти зміцненню і розвиткові соціалістичних сусп. відносин, зміцнювати *дисципліну державну*, договірні відносини між соціалістичними орг-ціями, забезпечувати високу якість продукції. В. ц.— один із засобів охорони інтересів рад. громадян у випадках заподіяння шкоди їм або їхньому *майну*. В. ц. може мати місце лише при наявності *вини* зобов'язаної особи і причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи і шкодою. В деяких випадках передбачається В. ц. без вини для орг-цій і громадян, діяльність яких пов'язана з *джерелом підвищеної небезпеки*. Формою В. ц. за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, як правило, є відшкодування збитків, завданих боржником кредиторові.

О. Г. Павшукова.

ВІДПОВІДА́Ч — у цивільному судочинстві сторона, якій пред'явлено *позов*. В. у суді може бути як громадянин, так і *юридична особа*; в *арбітражі* в СРСР — лише юрид. особи. В. має рівні процесуальні права з *позивачем*.

ВІДПОВІ́ДНОСТІ ВИРОБНИ́ЧИХ ВІДНО́СИН ХАРА́КТЕРОВІ Й РІ́ВНЮ ПРОДУКТИ́ВНИХ СИЛ ЗАКО́Н — об'єктивний економічний закон розвитку суспільства, відкритий К. Марксом; визначає взаємодію *продуктивних сил* та *виробничих відносин*, відображає загальноістор. зв'язок між цими двома сторонами *способу виробництва* матеріальних благ. К. Маркс показав, що виробничі відносини є формою розвитку продуктивних сил, залежать від їхнього рівня й характеру, але мають певне самостійне значення, справляють активний вплив на розвиток продуктивних сил. В єдності цих сторін визначальну роль відіграють продуктивні сили. Якщо виробничі відносини відповідають рівневі й характеру продуктивних сил, вони прискорюють їхній розвиток, якщо така відповідність порушується — гальмують розвиток виробн. і мають бути замінені новими, більш прогресивними. На основі цього закону відбувається заміна однієї суспільно-екон. формації іншою. У класово-антагоністичному суспільстві невідповідність між продуктивними силами і виробничими відносинами набуває характеру конфлікту між класами й розв'язується через соціальну революцію. Нові виробничі відносини, що виникають внаслідок заміни однієї формації іншою, виступають гол. фактором дальшого розвитку продуктивних сил. Так, заміна виробничих відносин феод. суспільства капіталістичними відкрила простір для розвитку продуктивних сил, виникнення системи великого машинного виробн. тощо. У той же час розвиток продуктивних сил капіталістичного суспільства, особливо на його імперіалістичній стадії, що супроводився гігантським усуспільненням виробн., призвів до виникнення конфлікту між зрослими продуктивними силами і приватнокапіталістичними виробничими відносинами. Внаслідок цього виникла об'єктивна потреба заміни капіталістичних виробничих відносин соціалістичними (див. *Соціалістична система світового господарства*). Закон відповідності зберігається і в умовах комуністичної формації, але дія його істотно змінюється. Сусп. *власність* на засоби виробн., планомірний розвиток сусп. виробн. і підпорядкування його забезпеченню повного добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства виключає конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами. Однак, це не означає, що між ними не можуть виникати невідповідності. Але соціалістична д-ва на основі пізнання і врахування вимог екон. законів і проведення науково обгрунтованої *економічної політики* має можливість своєчасно усувати суперечності. В СРСР, напр., цьому сприяє зміна форм управління сусп. виробн., зумовлена зрослими масштабами його, необхідністю розвитку ініціативи колективів підприємств для підвищення ефективності виробн. тощо.

А. К. Покритан.

ВІДПОВІ́ДНОСТІ ПРИ́НЦИП — положення, згідно з яким закономірності нової, більш загальної фізичної теорії у відповідних граничних випадках повинні переходити в закономірності старої, менш загальної При цьому нова теорія має приводити до попередніх фізичних результатів у тих областях зміни фізичних величин, в яких ці результати справедливі і перевірені на досліді. В. п. задовольняють, напр., *відносності теорія*, *квантова механіка*, *квантова теорія поля*. Так, релятивістська механіка переходить у класичну (ньютонівську) в граничному випадку малих швидкостей (набагато менших від швидкості світла); результати квантової механіки наближаються до результатів класичної, якщо розглядати поведінку макрооб'єктів, мікрочастинок з великою енергією в повільно змінюваних зовн. полях тощо. В. п. відіграє евристичну роль (див. *Евристика*) під час пошуку і побудови нових теорій, оскільки накладає певні обмеження на їхню структуру. Для квантової теорії В. п. сформулював Н. *Бор* (1918).

П. І. Фомін.

ВІДПОЧИ́НОК — стан спокою або діяльності, що відновлює працездатність, знижену під впливом роботи (див. *Втома*). За фізіол. природою — особливий вид діяльності, який відновлює нормальний склад і функцію клітин, тканин, органів, організму в цілому. Основи вчення про активний В. закладено І. М. *Сєченовим*. Значний внесок у галузь фізіології праці і В. зробили укр. вчені М. К. *Вітте*, М. В. Лійник та ін. Характер В. визначається особливостями виконуваної роботи, віком та ін. факторами. В умовах механізованого й автоматизованого виробництва найефективнішим є активний В. (легка фіз. праця, фізкультура). В період В. важливо забезпечити переключення навантаження з утомлених нервових центрів і органів на ті, що були бездіяльні або менш навантажені в процесі роботи. Пасивний В. доцільний після праці, що супроводилась великими витратами енергії. В СРСР регламентовано режим праці протягом робочого дня, тижня, року. Перерви на В. (паузи) є складовим елементом норми робочого часу. Крім того, є тривала (40—60 хв) перерва — на обід. При однаковій заг. тривалості результат коротких і частих пауз звичайно кращий, ніж довгих, але рідких. Паузи підтримують працездатність на високому рівні. Раціональне використання *вихідних днів* і *відпустки* забезпечує високу працездатність організму протягом робочого тижня, року. В Рад. країні *право на відпочинок* гарантовано Конституцією СРСР. Для В. трудящих створено широку мережу профілакторіїв, туристських баз, *будинків відпочинку*, *санаторіїв*. Див. також *Охорона здоров'я*.

Ю. І. Кундієв.

ВІДПОЧИ́НОК КРИСТА́ЛІВ — часткове відновлення фізичних і хім. властивостей зміцнених *кристалів*, що не супроводиться зміною їхньої мікроструктури. Є наслідком переміщення і часткової *анігіляції* дефектів кристалічної гратки. Відбувається в процесі зміцнення кристалів (т. з. динамічний В. к.) або подальшого нагрівання нижче т-ри *рекристалізації* (для легкоплавких металів при кімнатній т-рі і нижче, для технічно чистого заліза при т-рі 200—300° С). Під час В. к. частково знижуються електр. опір, термоелектрорушійна сила, швидкість розчинення в к-тах і границя текучості. В. к. використовують для підвищення пластичності *конст-*

рукційних матеріалів без істотного зниження їхньої міцності.

Л. Н. Ларіков.

ВІ́ДПУСК МЕТА́ЛУ — термічна обробка загартованих сплавів, що полягає в нагріванні їх до температури, нижчої за *критичну точку* (нижню), витримуванні при цій температурі і наступному охолодженні з заданою швидкістю. Термін «В. м.» застосовують переважно до сталей. Відпуск кольорових сплавів звичайно наз. штучним старінням (див. *Старіння металів*). За допомогою В. м. досягають необхідного комплексу мех. властивостей сплаву, гол. чин. найкращого поєднання міцності і пластичності. Розрізняють відпуск низький (120—250° С), середній (250—450° С) і високий (450—650° С). Низький відпуск застосовують для знімання внутр. напружень у виробах з інструментальної вуглецевої і низьколегованої сталі, що мають відзначатися високою поверхневою твердістю. Середній відпуск використовують гол. чин. для обробки пружинних і ресорних сталей, щоб надати їм високої пружності, необхідних міцності і в'язкості. Високому відпуску піддають деталі конструкцій і машин, виготовлені з конструкційних сталей. Після такого відпуску сталь набуває високої ударної в'язкості в поєднанні з достатніми міцністю і твердістю.

М. В. Білоус.

ВІДПУ́СТКИ в СРСР — встановлений законом безперервний час на відпочинок, що надається щороку трудящим протягом певної кількості днів із збереженням середнього заробітку й місця роботи (посади). Встановлення щорічних оплачуваних відпусток для робітників і службовців — одна з конституційних гарантій права на відпочинок. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, кодекси законів про працю союзних республік розрізняють щорічні основні і додаткові В. Осн. щорічну В надають усім робітникам і службовцям тривалістю не менше як 15 робочих днів. Робітникам і службовцям, молодшим за 18 років, щорічну В. надають на один календарний місяць. Додаткову В. надають у певних галузях нар. г-ва або в ін. випадках, передбачених законом (напр., громадським вихователям неповнолітніх, членам добровільних нар. дружин). До цих В. не включають В. по вагітності і родах та В. творчі Забороняється не надавати щорічної В. протягом 2-х років підряд, а також працівникам, молодшим за 18 років, і працівникам, які мають право на додаткову В. у зв'язку з шкідливими умовами праці. Не допускається заміна В. грошовою компенсацією, крім випадків звільнення робітника або службовця, який не використав В. Щорічну В можна перенести на ін. строк або продовжити в разі тимчасової непрацездатності працівника, виконання ним держ. або громад обов'язків та в ін. випадках, передбачених законом. Як виняток, за згодою працівника, за погодженням з ФЗМК допускається перенесення В. на наступний робочий рік. Черговість надання В. встановлює адміністрація за погодженням з ФЗМК профспілки відповідно до графіка відпусток. За 1-й рік роботи В. надають, як правило, після закінчення 11 місяців безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, орг-ції. Поділ В. на частини допускається лише як виняток на прохання працівника, за умови, щоб кожна частина такої В. була не менша як 7 днів для дорослих і 15 днів — для осіб, молодших за 18 років. Звільняти працівника під час його В. заборонено.

Літ.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.

О. І. Процевський.

ВІДРАХУВА́ННЯ ВІД ПРИБУ́ТКУ — вилучення частини прибутку держ. госпрозрахункових підприємств і організацій в доход Державного бюджету СРСР і бюджетів союзних республік; джерело утворення фін. ресурсів соціалістичної держави Див *Платежі від прибутку*.

ВІДРИ́ЖКА — мимовільне викидання через рот повітря, що знаходиться в шлунку або стравоході. Виникає внаслідок скорочення м'язів шлункової стінки, діафрагми і черевних м'язів та спазму пілоруса (воротаря) шлунка. В. буває при захворюваннях шлунка, печінки, жовчного міхура тощо, а також при розладах діяльності серцево-судинної системи, неврозах тощо; у здорових людей — після їди або пиття газованої води, у немовляти — внаслідок перегодовування. Разом з ін. ознаками В. має діагностичне значення.

ВІДРІ́ЗКИ — землі, відрізані від селянських наділів на користь поміщиків під час проведення в Росії *селянської реформи 1861* В результаті Великої Жовтн. соціалістичної революції всі землі царської сім'ї, поміщиків і церкви, а також колишні В. були конфісковані і передані у всенародну власність.

ВІДРІ́ЗОК — множина точок на прямій, розташованих між двома точками, включаючи й ці точки. Інакше кажучи, В.— множина точок на прямій, *координати* яких задовольняють умову $a \leqslant x \leqslant b$, де a і b — координати кінців; В. на числовій прямій наз. також сегментом; його позначають $[a, b]$.

ВІДРОБІ́ТКИ — кабальна форма найму селян з їхнім тяглом і ременантом до поміщика або куркуля (В. за позички, випаси, орендовану землю та ін.). Оплата праці при В. була значно нижчою, ніж при «вільному» наймі. В Росії В. особливо поширилися після *селянської реформи 1861* як прямий пережиток *панщини*. З дальшим розвитком капіталізму замість В. застосовувалась в основному більш продуктивна наймана праця.

ВІДРОДЖЕННЯ, Ренесанс — епоха в історії культури країн Зх. і Центр. Європи, перехідна від середньовічної культури до культури нового часу (в Італії 14—16 ст., в ін. країнах — кін. 15—16 ст.). Тенденції В. поступово наростали ще в середньовіччі в 11—12 ст. (див. *Передвідродження*). Виникнення Відродження пов'язане з розкладом феод. і зародженням ранньокапіталістичних відносин. В цей час розвинулась нова, бурж. ідеологія, виник новий світогляд, який дістав назву *гуманізму*. Його виразники — гуманісти піддали критиці всю систему феод. світогляду Вони відкинули церк. догми, виступили проти контролю церкви над діяльністю людини, заперечували церк. проповідь *аскетизму*, стверджували право людини на земне щастя. В боротьбі проти феодалізму і феод. ідеології гуманісти виступали деякою мірою як виразники інтересів народу, а найпередовіші з них виходили за межі бурж. ідеології. Стверджуючи новий світогляд, вони звертались до античної спадщини, в якій шукали норми моральності, основані на вивченні природи і людини.

Філософія В за ідейною спрямованістю мала антифеод. і антицерк. характер. Вона переставала бути «служницею богослов'я» Переосмислювалася антич. філос. спадщина. Популярними стали ідеї *пантеїзму* і *неоплатонізму*, відродились етичні вчення *стоїцизму* й епікуреїзму. Одним з гол. надбань філос. думки В. стала *натурфілософія*. В боротьбі проти *схоластики* й *теології* вперше з часів античності почало переважати матеріалістичне розуміння природи. Об'єктивною тенденцією розвитку філософії В. було прагнення пояснити існування єдиного нескінченного матеріального світу, виходячи з його власної основи, незалежно від бога, спираючись на атомістичну (Л. *Валла*, М. *Монтень*, П. *Шаррон*) або пантеїстичну (Д. *Кардано*, *Микола Кузанський*, Дж. *Бруно* та ін.) концепції. Однією з найістотніших особливостей філософії В була її діалектичність, що виявилась у визнанні вічного руху і змінюваності буття, в ученні про «збіг протилежностей» (М Кузанський, Дж. Бруно) та їхню боротьбу як причину всього, що відбувається в світі (Б. Телезіо). Загалом філософський матеріалізм В. поступово набирав форми механістичного матеріалізму. Філософи В. в основному стверджували пізнаванність світу, обгрунтовували досвідний метод пізнання дійсності, заперечували *природжені ідеї*, визнавали велику силу розуму. Демократичні тенденції, властиві частині філософів-гуманістів, відобразилися в концепціях *утопічного соціалізму* (Т. *Мор*, Т *Кампанелла*). Як породження перехідної за своїм характером епохи філософія В. була суперечливою і поряд з матеріалістичними тенденціями містила елементи теологічного світогляду й наївної фантастики. Філософія В. розчистила шлях наук. знанню й підготувала матеріалізм 17—18 ст.

Діяльність М. *Коперника*, *Леонардо да Вінчі*, Дж. Бруно, Г. *Галілея*, Х.-Л. *Вівеса*, Я.-А. *Коменського*, *Еразма Роттердамського* завдала удару церк. вчен-



До ст. **Відродження**. Леонардо да Вінчі. Мадонна Літта Близько 1485–90 Державний Ермітаж у Ленінграді.

















До ст **Відродження.**

1. Ф. Брунеллескі. Капела Пацці у Флоренції. Будівництво почато 1429
2. М. Руффо і П.-А. Солярі. Грановита палата в Москві 1487–91.
3. Б. Берреччі та ін. Капела Сигізмунда I в соборі на Вавелі в Кракові. 1517–33
4. Я. Сансовіно Стара бібліотека Сан-Марко у Венеції. 1536–54
5. Мікеланджело. Давид Мармур 1504 Академія красних мистецтв у Флоренції

6. Рафаель. Мадонна Конестабіле Близько 1500 Державний Ермітаж у Ленінраді

7. Дж. Спанно та ін. Літній палац Бельведер у Празі. 1535–63

8. П. Римлянин. Каплиця Кампіанів у Львові. 1619

9. Тіціан. Виховання амура. Близько 1565. Галерея Боргезе в Римі

10. Замок у Старому Селі біля Львова. 16 – середина 17 ст.

11. Ф. Сенькович Портрет Івана Даниловича 17 ст. Замок-музей у селищі міського типу Олесько Львівської області.







ню про Всесвіт і природу. В природознавстві філос. думка В. заклала основи наук.-дослідного методу. Найвидатнішими досягненнями в галузі астрономії були створення М. Коперником *геліоцентричної системи світу* й відкриття Й. *Кеплером* законів руху небесних тіл. У фізиці розв'язано ряд задач механіки, винайдено підзорну трубу, мікроскоп та ін. Новими здобутками збагатилася математика, зокрема алгебра (праці Дж. Кардано, Ф. *Вієта* та ін.). Однією з особливостей науки В. був зв'язок з мистецтвом, що виявилося, зокрема, в творчості Леонардо да Вінчі. Великі географічні відкриття (подорожі Х. *Колумба,* Васко да *Гами,* Ф. *Магеллана* та ін.) на практиці довели, що Земля має форму кулі, розширили знання про неї. Зародилася заг. теорія хімії. Визначний крок уперед було зроблено в геології, ботаніці та ін. галузях знань. Вчені-анатоми Падуанського ун-ту (А. *Везалій* та ін.) заклали основи наук. анатомії. В медицині було створено нові методи лікування хвороб (накладення пов'язок, збирання *анамнезу* тощо).

Значного прогресу набула техніка. Найбільших успіхів було досягнуто в галузі гірничої справи, металургії і кораблебудування. Розвинулися прядіння, ткацтво, гончарство, склошліфування. У виробництво впроваджуються гідравлічні двигуни, токарні верстати для обточування металу, гірничі машини й механізми для піднімання вантажів, водовідливу й вентиляції рудників. Значний інтерес становлять проекти літальних апаратів, парашута й великих гідротех. споруд Леонардо да Вінчі. У серед. 15 ст. Й. *Гутенберг* винайшов спосіб *книгодрукування,* що відіграло велику роль у поширенні гуманістичних ідей. У межах нового світогляду почала розвиватись і гуманістична історіографія. Історики часу В. порвали з феод.-теологічним тлумаченням істор. розвитку. Рушійну силу сусп. процесу вони вбачали в політ. боротьбі партій і соціальних груп. Діяльність політ. діячів намагалися пояснювати раціональними мотивами. Н. *Макіавеллі* зробив спробу розкрити закони сусп. розвитку. Його гол. рушійними силами він вважав політ. боротьбу (розумів її як боротьбу соціальну, класову) і матеріальні інтереси. По-новому досліджуючи істор. джерела, що стало можливим завдяки успіхам філології, історики часу В. відкинули богословську періодизацію історії. З доби В. (після праці Ф. Бйондо «Історія з часу занепаду Римської імперії») виник поділ історії на давню, середньовічну і нову. На відміну від концепцій часів середньовіччя, в яких суспільство розглядалося як сполука станів і корпорацій, історики В. вважали суспільство сумою індивідів, які становлять єдине ціле. Відображаючи інтереси буржуазії, що народжувалася, більшість з них відстоювала утворення централізованих д-в з сильною верховною владою, захищала приватну власність, вороже ставилася до напівпролет. мас, до плебсу, засуджувала нар. рухи. Н. Макіавеллі, А. Моджевський та ін. виступили за нац. об'єднання, проти сепаратизму феод. знаті, засилля папства і католицької церкви; Ж. Боден у Франції — на захист *абсолютизму.* Твори істориків В. пройняті нац. самосвідомістю, патріотизмом. З'явилося багато праць, присвячених історії країн і міст («Історія Флоренції» Н. Макіавеллі, «Історія Італії» Ф. *Гвіччардіні* тощо).

Характерні риси гуманістичного світогляду епохи В. відобразилися й у поглядах гуманістів на виховання та в пед. практиці кращих навч. закладів. Найважливіші пед. ідеї доби В. викладено в працях П. Верджеріо, М. Веджіо, Е. Пікколоміні, Л. Бруні, Х.-Л. Вівеса, Т. Мора, Ф. *Рабле,* М. Монтеня, Р. *Агріколи,* Еразма Роттердамського та ін. Найвидатнішим педагогом-практиком доби В. був *Вітторіно да Фельтре.* Гуманісти піддали різкій критиці всю середньовічну схоластичну систему освіти й протиставили їй виховання, що розвиває людину розумово й фізично, формує в неї високі моральні якості. За доби В. зміст освіти й навчання збагатився на нові наук. знання — з природознавства, фізики, географії, історії та ін. Гуманісти вважали, що в процесі виховання й навчання діти мають набувати здатності мислити, пізнавати навколишній світ. Вони відзначали необхідність враховувати особливості дитячого віку, індивідуалізувати виховання й навчання, виступали проти тілесних покарань дітей тощо. Найдемократичніші ідеї доби В. в галузі педагогіки висунули ранні соціалісти-утопісти Т. Мор і Т. Кампанелла. Пед. ідеї доби В. значно вплинули на подальший розвиток теорії і практики виховання й навчання.

В літературі аскетичному ідеалові клерикалізму гуманізм В. протиставляв ідеал гармонійно розвиненої особи, в якій гуманісти вбачали вищу цінність і вищу мету буття. Осн. об'єктом зображення стає людина, звідси — посилений розвиток реалістичних елементів і тенденцій (ренесансний реалізм). З'являється не тільки нова тематика, а й створюється нова поетика. В літ. пам'ятках В. органічно поєднуються дві традиції — нар. поезії і книжної античної вченості. В боротьбі з засиллям латині формується жива літ. мова. Провідна роль у розвитку л-ри В. належала Італії. Прямим попередником цієї л-ри був *Данте,* безпосередніми зачинателями — Ф. *Петрарка* й Дж. *Боккаччо.* В 16 ст. настає розквіт л-ри нац. мовами. До найвищих досягнень італ. ренесансної поезії належить творчість Л. *Аріосто.* Тривалий час у л-рі В. розвивалися лише поетичні (любовна й пасторальна лірика, героїчна поема, комічна поема та ін.) й прозові (побутова новела, «авантюрний» роман) жанри. У 2-й пол. 16 ст. завершується формування ренесансної драматургії, яка досягає особливо високого рівня в Іспанії й Англії. Вершинами ренесансної л-ри є: у Франції — творчість Ф. Рабле і поетів «*Плеяди*» (П. *Ронсар,* Ж. *Дю Белле* та ін.), в Англії — поезія Е. *Спенсера* і особливо драматургія У. *Шекспіра,* в Іспанії — творчість М. *Сервантеса,* Л.-Ф. де *Веги Карпіо.* Значного розвитку набула л-ра В. і в ряді слов. країн — у Хорватії (Далмації), Чехії та Польщі. В Далмації, особливо в *Дубровницькій республіці* розквітла ренесансна поезія, виступив із своїми комедіями М. *Држич.* До набутків польс. В. належить поезія Я. *Кохановського* і публіцистика А. Моджевського. Східнослов. л-ри в 15—16 ст. в основному ще зберігали свій середньовічний характер, але і в них відбувалися важливі зрушення, які знаменували поворот до нової доби.

Архітектура доби В. характеризується зверненням до естетичних засад, прийомів і форм античної греко-рим. архітектури. Провідне місце в ній відводиться світським будівлям (палаци, вілли, громад. будинки). Для культового будівництва характерні купольні споруди з висотно розкритим простором в інтер'єрі. Для утвердження в архітектурі стилю В. важливу роль відіграли теоретичні трактати Л.-Б. *Альберті,* Дж. *Віньйоли,* А. *Палладіо.* Архітектура В. досягла найвищого рівня й класичної завершеності в Італії. Перші елементи архітектури В. в Італії спостерігаються ще в 2-й пол. 13 — на поч. 14 ст. (т. з. Проторенесанс). У період Раннього В. (15 ст.) італ. архітектура В. розвивається в рамках локальних шкіл: флорентійської, венеціанської, ломбардської та ін. Запроваджуються нові принципи *містобудування,* створюються нові типи споруд (палаци Медічі-Ріккарді, 1444—60, арх. Мікелоццо; Виховний будинок, 1421—44, та капела Пацці, буд-во почато 1429, арх. Ф. *Брунеллескі* — всі у Флоренції). Для архітектури періоду найвищого розквіту італ. мистецтва, т. з. Високого В. (кін. 15 — 1-а чверть 16 ст; у Венеції — до 70-х рр. 16 ст.) характерні пошуки досконалих типів центрально-купольних будівель, монументальність і врівноваженість архіт. образів, органічний зв'язок споруди з природним середовищем (церква Санта-Марія делле Граціє в Мілані, 1492—97, арх. Д. *Браманте*). Італ. архітектурі пізнього В. (з 16 ст.) властиві раціоналізм, прагнення до точного наслідування греко-рим. зразків, елементи мистецтва маньєризму та барокко (Стара бібліотека Сан-Марко у Венеції, 1536—54, арх. Я. Сансовіно; внутр. подвір'я палаццо Пітті, 1558—70, арх. Б. Амманаті; будівлі арх. Палладіо у Віченці). В. за межами Італії, яке умовно називають «північним», розвинулося в 15 ст. Творчо переосмислюючи традиції *готики,* митці йшли шляхом емпіричного сприйняття окремих явищ. У Нідерландах і Німеччині розвиток архітектури



А. Дюрер. Портрет молодого чоловіка. 1521. Дрезденська картинна галерея.

В. припадає на період розквіту пізньої готики (ратуша в Антверпені, Нідерланди, 1561—65, арх. К. Флоріс; палац у Гейдельберзі, Німеччина, 1556—59). У Франції в серед. 16 ст. формується свій архіт. стиль, який орієнтується на античність, а також на надбання італ. архітектури епохи В. (замок Шамбор, 1519—40, арх. Т. і Д. Сурдо, П. Нево та ін.). Своєрідні нац. особливості мала архітектура В. в Іспанії, Чехії, Польщі, Угорщині (капела Сигізмунда I при кафедральному соборі на *Вавелі* в Кракові, Польща, 1517—33, арх. Б. Берреччі та ін.; Літній палац Бельведер у Празі, 1535—63, арх. Дж. Спаціо та ін.). Образотворче мистецтво В. найбільшого розвитку набуло в Італії. Творчо використовуючи античну спадщину, спираючись на нові наук. досягнення, італ. художники того часу прагнули правдиво зобразити людину й навколишню дійсність. Вони збагатили мистецтво точним знанням будови людського тіла, розробкою передачі перспективи, світла й тіні, об'єму, ракурсів тощо. Перші ознаки нового сприйняття життя простежуються в творчості митців 13—14 ст. (скульптор Н. *Пізано*, живописець *Джотто*). На поч. 15 ст. новий художній світогляд яскраво виявився у творчості живописця *Мазаччо*, скульптора *Донателло*. Мистецтво Італії періоду Високого В. представлене психологічно виразними творами Леонардо да Вінчі, сповненими ясної гармонії полотнами *Рафаеля*, пройнятими пафосом боротьби скульптурами й розписами *Мікеланджело*, багатими на колорит життєстверджуючими картинами *Джорджоне*, *Тіціана* та ін. За межами Італії, в країнах Зх. і Центр. Європи, починаючи з 15 ст., визначальним став великий інтерес до індивідуального образу людини та її оточення. Відомі нідерл. художники 15 ст. Я. *Ван Ейк*, Г. ван дер *Гус*, пізніше — *Лука Лейденський* багато уваги приділяли образам простих людей. Особливо яскраво демократичні традиції виявились у 2-й пол. 16 ст. в творчості П. *Брейгеля* Старшого. В Німеччині в умовах гострої політ. та ідеологічної боротьби значного поширення набули графіка і живопис, які часто мали гострий соціальний характер (А. *Дюрер*, Г. *Гольбейн* Молодший та ін.). У Франції розвинувся найбільш гармонійний, пройнятий світським змістом варіант «північного» В. Тут поширилися жанр психологічного портрету й монументально-декоративна скульптура (живописці — Ф. *Клуе* і Ж. Фуке, скульптори — Ж. *Гужон* і Ж. Пілон). Риси, властиві В., виявились і в мистецтві Іспанії, Чехії, Польщі та ін. країн.

В епоху В. профес. музика зазнавала впливу народної, проймалась гуманістичним світосприйманням. Це виявилось у творчості представників прогресивного напряму в музиці — «Нового мистецтва», який склався в Італії (Ф. Ландіно) і Франції (Г. де Машо) в 14 ст., у нових поліфонічних школах — англ. (Д. Данстейбл, 15 ст.), нідерл. (О. *Лассо*, *Жоскен Депре*, 15—16 ст.), римській (*Палестріна*), венеціанській (А. і Дж. Габрієлі), франц. (К. Жанекен, К. Гудімель), німецькій (Г. Ізаак, Л. Гаслер) та ін. Після формування гомофонно-гармонічного складу музики розвинулися сольні вокальні й інструм. п'єси з супроводом, опера («Дафна», «Еврідіка» Пері та Каччіні, «Аріадна» К. *Монтеверді*) і кантата («Перемога», ораторія «Валтасар» Дж. Каріссімі). Прогресивні демократичні тенденції проникали і в культову музику (*гуситські пісні* в Чехії, реформа церковного співу Т. *Мюнцера* і М. *Лютера* в Німеччині). В Польщі на основі польс. текстів створювались псалми (М. Гомулка). Розвивалося виконавське мистецтво; удосконалено скрипку та споріднені з нею інструменти; виникла спец. муз. л-ра, винайдено нотодрук (Італія, кін. 15 ст.). Основи муз. естетики В. викладено в теоретичних трактатах Маркетто Падуанського, Філіппа де Вітрі, Глареана, Дж. Царліно, В. Галілея. Театр доби В. вважали дзеркалом життя, видовищем, у якому розкриваються багатогранні людські характери. Використовуючи досвід античного театру, діячі театру В. розвивали традиції нар. мистецтва — пісня, музика й танець органічно вплітались в театр. дійство. Яскравого розквіту театр доби В. досяг в Італії, Іспанії й Англії. Наприкінці 15 — на поч. 16 ст. під впливом античної драми і її теорії (Арістотель) з'являються спроби світських п'єс, позначених радісним сприйняттям земного життя (Л. Аріосто, А. Поліціано, Н. Макіавеллі та ін.). Нар. начало театр. мистецтва найвиразніше виявилося в італ. *комедії дель арте*. В Іспанії розвиток театру В. пов'язаний з драматургією Л.-Ф. де Веги Карпйо, в Англії — з творчістю У. Шекспіра. Високого рівня досягло мист. актора, виявляючись в епічній силі й виразній декламації.

В 16 ст. гуманістичні ідеї й культура В. проникли далеко на Сх. Європи (в Румунію, на Україну, в Литву). На межі 15 і 16 ст. вплив В. знайшов вияв і в Росії завдяки праці італ. архітекторів у Моск. Кремлі (Успенський собор, 1475—79, арх. А. Фіорованті; *Грановита палата*, 1487—91, арх. М. Руффо і П. Соларі). В рос. мистецтві стильові ознаки, споріднені з В., помітні й у книжковій мініатюрі та гравюрі. Важливе значення мала діяльність засновника книгодрукування в Росії й на Україні І. *Федорова*.

Деякі вчені (М. Й. Конрад та ін.) не обмежують В. територією Європи, розглядаючи його як всесвітньо-істор. явище.

Значного поширення набули гуманістичні ідеї на Україні. Цьому сприяли зародження тут бурж. відносин і встановлення зв'язків укр. земель з країнами Зх. Європи. Укр. вчені й письменники були обізнані з творами європ. гуманістів. М. Г. *Смотрицький* у своїх працях цитував Ф. Петрарку, З. *Копистенський* писав про Дж. Боккаччо, І. *Галятовський* використовував твори Н. Макіавеллі. *Київська академія*, що була одним із значних осередків науки і культури в Європі, в підручники з філософії вводила уривки з творів Дж. Піко делла Мірандоли й Дж. Бруно. Староукр. мовою було перекладено новели Дж. Боккаччо, роман про Трістана, Анцалота і Бову, поему Т. Тассо «Визволений Єрусалим» (у скороченому вигляді) та ін. Під впливом гуманістів укр. письменники-полеміст І. *Вишенський*, М. Г. Смотрицький, З. Копистенський, І. Галятовський, М. *Андрелла*, В. Суразький, Х. *Філалет* та ін., спираючись на зрослу нац. самосвідомість нар. мас та їхню нац.-визвольну боротьбу, виступали проти польс.-католицької реакції й уніатства, гостро критикували феод.-кріпосницький гніт, боролися за возз'єднання укр. народу з братнім рос. народом. Провідниками гуманістичних ідей були *братства*. Об'єднані навколо братств укр. вчені (П. *Беринда*, Л. *Зизаній* та ін.), прагнучи протистояти польс. політиці денаціоналізації укр. народу, дбали про розвиток укр. культури, мови і книгодрукування. На той час припадають перші спроби наблизити книжну церковно-слов. мову до живої загальнонар. мови («Пересопницьке євангеліє», 1556—61). Поширюються нові форми мистецтва, які відповідали ідеології міськ. ремісничо-торг. населення. Художні прийоми доби В. в укр. мистецтві творчо переосмислювалися, поєднуючися з давніми місц. традиціями. Для мистецтва й архітектури України того часу характерне поступове звільнення від реліг. канонів, проникнення в усі його сфери світських засад, життєлюбних тенденцій.

Стиль Відродження виявився в багатьох спорудах на Україні, зокрема в оборонній (замки в Бережанах, 1554; Старому Селі, 16 — серед. 17 ст.; Збаражі, 1631, арх. В. Скамоцці; Підгірцях, 1635—40, арх. дель' Аква та ін.), культовій та цивільній архітектурі [кафедральний собор у м. Нестерові (кол. Жовкві), 1604—09, арх., ймовірно, П. *Щасливий*; будинок Корнякта, 1580, арх. П. *Барбон*; т. з. *Чорна кам'яниця*, кін. 16 ст., арх. П. *Красовський*; каплиця Кампіанів, 1619, арх. П. *Римлянин*; каплиця Боїмів, 1609—11; ансамбль споруд Львівського братства, 16—17 ст., архітектори Римлянин, А. *Прихильний*, В. *Купинос*, Барбон, та ін. споруди у Львові]. В них ордерна система, архітектоніка фасадів, деталі й форми декоративних окрас майстерно поєднані з заг. композицією споруд, які в цілому збудовані за давніми місц. традиціями. Вплив окремих рис В. помітний і в укр. живописі та графіці, в декоративно-ужитковому мистецтві (килимах та виробах з металу й дерева). В живописі спостерігався більший інтерес до зображення реального життя; з'являється портрет, в релігійні сюжети включаються елементи побуту

й пейзажу (роботи художників Ф. Сеньковича, М. *Петрахновича*, В. Стефановича, І. *Рутковича*). В 17 ст. в умовах гострих класових конфліктів, перемоги в одних країнах феод.-католицької реакції, в ін. — *протестантизму* (такого ж нетерпимого до вільнодумства) настала криза гуманістичної культури В. Не справдилися сподівання її представників — гуманістів на те, що бурж. суспільство, яке формувалося, сприятиме вільному розвитку людини. В. стало втрачати свої зв'язки з нар. традиціями, антифеод. і антиклерикальне спрямування. В культурі В. почали переважати аристократичні традиції (див. *Маньєризм*); на зміну їй прийшли нові напрями (див. *Барокко*). В. мало значний вплив на розвиток ідеології, науки та мистецтва в країнах Європи у 17—18 ст., пов'язаний із ствердженням бурж. відносин, і підготувало нову епоху в ідейному розвитку — епоху *Просвітительства*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Від Вишенського до Сковороди. (З історії філософської думки на Україні XVI—XVIII ст.). К., 1972; Рутенберг В. Титаны Возрождения. М., 1976; Горфункель А. Х. Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения. М., 1977; Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV—XVI веков. М., 1963; Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963; Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1967; Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков. Л., 1973; Бояджиев Г. Н. Вечно прекрасный театр эпохи Возрождения. Л., 1973; Конен В .Д. Проблемы Возрождения в музыке. В кн.: Ренессанс. Барокко. Классицизм. М., 1966; Бенеш О. Искусство Северного Возрождения. Пер. с англ. М., 1973; Алпатов М. В. Художественные проблемы итальянского Возрождения. М., 1976; Виппер Б. Р. Итальянский Ренессанс XIII—XVI века, т. 1—2. М., 1977; Бартенев И. А. Зодчие итальянского Ренессанса. Л., 1936; Міляєва Л. С., Логвин Г. Н. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. К., 1963; Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; Наливайко Д. Україна і європейське Відродження. «Вітчизна», 1972, № 5; Конрад Н. И. Запад и Восток. М., 1972.

А. О. Пашкова (філософія),
Д. С. Наливайко (література),
Г. Н. Логвин (архітектура),
Л. М. Сак (образотворче мистецтво),
М. М. Гордійчук (музика),
Я. П. Білоштан (театр).

ВІДРЯ́ДЖЕННЯ — поїздка працівника за розпорядженням керівника підприємства, установи або організації для виконання службового доручення поза місцем постійної роботи. Розпорядження про В. є обов'язковим для працівника, і невиконання його вважається порушенням *дисципліни трудової*. Трудове законодавство (в УРСР ст. 176, 177 КЗпП) забороняє направляти у В. *неповнолітніх*, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 1 року, а тих жінок, які мають дітей віком до 8 років,— без їхньої згоди. Закон гарантує компенсацію витрат, пов'язаних з В. (добові за весь час перебування у В., вартість проїзду та витрати по найму житла). За період перебування у В. робітникам і службовцям гарантуються збереження місця роботи (посади) і середній заробіток. Строк службових В.— до 30 днів. Наукові В. надаються для вивчення матеріалів за темами наук. досліджень, для обміну досвідом, впровадження наук. досягнень. Порядок і умови таких В. регулюються спец. актами. *Л. П. Розумняк.*

ВІДРЯ́ДНА ОПЛА́ТА ПРА́ЦІ — форма оплати праці робітників відповідно до кількості виготовленої ними продукції встановленої якості. В СРСР основою В. о. п. є відрядні розцінки. Величина їх залежить від *тарифної ставки*, складності і умов праці, *норми виробітку* або *норми часу* на виконання відповідної роботи. В межах відрядної форми оплати праці розрізняють відрядно-преміальну, відрядно-прогресивну, пряму відрядну, посередньо-відрядну та акордну системи *заробітної плати*. В. о. п. відіграє значну роль у підвищенні *продуктивності праці*, сприяє матеріальній заінтересованості робітників у виконанні планових завдань, поєднанню їхніх особистих інтересів з суспільними; стимулює підвищення *кваліфікації* робітників, розвиток нових форм *соціалістичного змагання*.

ВІДСА́ДОК — пагін, який до відокремлення від материнської рослини укорінюється на місці, де його прикривають землею. Див. *Вегетативне розмноження*.

ВІДСЛО́НЕННЯ гірських порід — виходи гірських порід на земну поверхню. Природні В. утворюються внаслідок дії текучих вод, морського прибою, *вивітрювання*, льодовиків тощо. Природні В. найчастіше зустрічаються в горах, долинах річок і балок, у ярах, на берегах морів, озер, лиманів. Штучні В. утворюються під час геол. та ін. робіт. Вивчення В. є важливим методом польових геол. досліджень.

ВІДСТА́ВКА — 1) В дореволюційній Росії у 18 ст.— звільнення від держ. служби (військ. і цивільної), в т. ч. й на прохання особи, яка звільняється. 2) В Рад. Збройних Силах — один з видів звільнення від служби офіцерів, генералів і адміралів (за досягненням граничного віку, за хворобою, іноді за власним бажанням) із зняттям з військового обліку. 3) В. у бурж. д-вах — складання своїх повноважень урядом або окремим його членом у зв'язку з винесенням *вотуму* недовір'я, внутр. суперечностями в уряді тощо.

ВІДСТІ́ЙНИК — 1) Споруда, де вода чи інша рідина, що повільно тече або перебуває у нерухомому стані, відстоюється, очищаючись від завислих речовин під дією сили тяжіння. Розрізняють В. (мал.) однокамерні (послідовно чи паралельно з'єднані з каналом) і багатокамерні; з мех. очищенням від наносів, гідравлічним промиванням та комбіновані; безперервної та періодичної дії. Споруджують В. з бетону, залізобетону, каменю або дерева. В. запобігають проникненню завислих речовин у турбіни ГЕС та зрошувальні канали, очищають воду в системах *водопостачання*, а також стічні води. Див. також *Водоочищення*. 2) Пристрій в машинах і установках, в якому відстоюються масло, бензин тощо.

ВІДТВО́РЕННЯ — процес безперервного відновлення суспільного *виробництва* матеріальних благ і послуг. В. є необхідною умовою існування суспільства за будь-якої сусп.-екон. формації. Воно включає В. *сукупного суспільного продукту, робочої сили, виробничих відносин*, а також окремих видів природних ресурсів і навколишнього середовища. В сучас. умовах, коли наука все більше перетворюється на безпосередню продуктивну силу, важливе місце у відтворному процесі набуває В. *потенціалу науково-технічного*. Процес В. у своєму русі послідовно проходить фази виробн., *розподілу, обміну* і *споживання*. Визначальним є виробн. Теорію сусп. В. створив К. Маркс. Особливе значення має поділ Марксом всього сусп. виробн. на два підрозділи — виробн. *засобів виробництва* (I) і виробн. предметів споживання (II). Саме це дало можливість розв'язати проблему реалізації сукупного сусп. продукту. Соціальний характер В. визначається *способом виробництва*, панівним типом виробничих відносин. В. буває п р о с т и м, якщо обсяг виробн. не змінюється, р о з ш и р е н и м, коли масштаби сусп. виробн. збільшуються, і з в у ж е н и м, коли обсяг виробн. зменшується. Просте В. характерне для докапіталістичних формацій, розширене — для капіталізму й соціалізму. Але мета розширення виробн. і шляхи її досягнення за капіталізму й соціалізму зовсім різні. За к а п і т а л і з м у розширене відтворення завжди підпорядковане гонитві буржуазії за збільшенням прибутку, відбувається циклічно (див. *Капіталістичний цикл*) через *економічні кризи* і спади виробн. В процесі розширеного капіталістичного В. відновлюються, з одного боку, матеріальні умови життя капіталістичного суспільства, з другого — капіталістичні відносини — створення багатства, яке зосереджується в руках капіталістів. В ході капіталістичного В. зростає *органічна будова капіталу*, відбуваються концентрація і централізація капіталу. Виробн. набуває все більш сусп. характеру, внаслідок чого загострюється осн. суперечність капіталізму — суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. В. робочої сили за капіталізму відбувається як необхідний момент В. *капіталу* і відносин капіталістичної експлуатації. Відношення експлуатації при цьому не лише поновлюються, а й розширюються. Вираженням цього є розвиток способів виробн. *додаткової вартості*, збільшення її норми. В умовах *імперіалізму* і *загальної кризи капіталізму* характерним є зниження темпів розширеного В., неповне використання продуктивних сил, хронічне

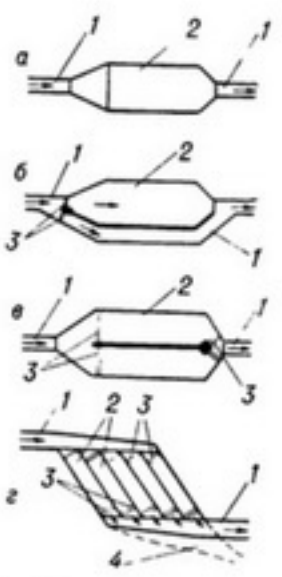

Відстійники:
а — однокамерний, послідовно з'єднаний з каналом; *б* — однокамерний, паралельно з'єднаний з каналом; *в* — двокамерний періодичної дії; *г* — п'ятикамерний; *1* — канал; *2* — камера; *3* — затвор; *4* — промивний канал.

недовантаження виробничого апарату капіталістичної пром-сті і хронічне *безробіття*. В умовах екон. змагання двох систем — соціалістичної і капіталістичної — бурж. д-ва намагається проводити різні заходи, спрямовані на інтенсифікацію розширеного В. Здійснюються великі капіталовкладення з держ. бюджету, надаються держ. позики монополіям на розвиток нових галузей, пов'язаних з науктех. революцією, гонкою озброєнь та утриманням держ. апарату. Мілітаризація економіки, характерна для сучас. капіталізму, деформує весь процес капіталістичного В. і загострює його суперечності, призводить до порушення пропорцій в розвитку г-ва, руйнує продуктивні сили. Все це свідчить про те, що капіталізм давно перетворився на величезне гальмо розвитку суспільства. На відміну від капіталістичного розширене В. за соціалізму, що грунтується на сусп. *соціалістичній власності* на засоби виробн., характеризується постійним і неухильним зростанням сусп. виробн. Воно не знає криз, розвивається планомірно, за єдиним нар.-госп. планом і підпорядковане *основному економічному закону соціалізму*. Соціалістична д-ва на основі використання *економічних законів* соціалізму свідомо регулює процес соціалістичного В., планомірно розподіляє засоби виробн. і робочу силу між галузями нар. г-ва, визначає обсяг *соціалістичного нагромадження* і споживання, забезпечує централізоване *управління народним господарством*, пропорційний і збалансований розвиток усіх ланок економіки. Пропорції В. встановлюються в інтересах безперервного розвитку соціалістичного виробн. на базі дедалі вищої техніки, з метою найповнішого задоволення зростаючих потреб суспільства, неухильного підвищення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства. Матеріальною основою і джерелом задоволення постійно зростаючих сусп. і особистих потреб трудящих в СРСР є В. сукупного сусп. продукту і *національного доходу*. Темпи їх зростання в соціалістичних країнах набагато перевищують темпи зростання в капіталістичних країнах. Для забезпечення розширеного соціалістичного В., безперервного науково-тех. прогресу в усіх галузях нар. г-ва перевага надається В. засобів виробництва і, насамперед, знаряддям праці [див. *Випереджаючого (переважного) зростання виробництва засобів виробництва закон*]. В процесі соціалістичного В. здійснюється і В. робочої сили. Високі темпи соціалістичного В. реально забезпечують заг. зайнятість працездатного населення у виробничій та невиробничій сферах, підвищення життєвого і культ.-тех. рівня трудящих. Задоволення потреб у робочій силі відповідних кваліфікацій і спеціальностей забезпечується широким розвитком держ. системи підготовки кваліфікованих кадрів і навчанням нових спеціальностей. Все це позитивно позначається на зростанні *продуктивності праці*, підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, матеріального добробуту трудящих. В ході соціалістичного В. відбувається В. виробничих відносин. Це означає, насамперед, примноження і зміцнення соціалістичної власності у двох її формах— державній (загальнонародній) і колгоспно-кооперативній, зближення цих форм. Безперервно відтворюються і зміцнюються відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей; відбувається процес поступового подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фіз. працею, що забезпечує досягнення більшої соціальної однорідності соціалістичного суспільства. Дедалі більшого значення набуває *відтворення природних ресурсів* (лісових, земельних та ін.) разом з охороною навколишнього середовища. В десятій п'ятирічці на ці цілі д-вою передбачено значні капіталовкладення. Особливістю соціалістичного В. в СРСР в сучас. умовах є все більша орієнтація на інтенсивне В. за рахунок зменшення екстенсивних факторів і тенденцій. Воно підпорядковується розв'язанню завдань по створенню *матеріально-технічної бази комунізму*, формуванню комуністичних сусп. відносин і *комуністичного виховання* людини. Процес соціалістичного В. здійснюється в умовах поглиблення екон. співробітництва країн *соціалістичної співдружності* і розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 23—24. Маркс К. Капітал, т. 1—2; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 4. Ще до питання про теорію реалізації; Брежнєв Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Багрий П. И. Динамика и структура общественного производства при социализме. К., 1971; Лось О. П. Суперечності розвитку капіталізму в країнах «третього світу» (Проблеми розширеного відтворення). Львів, 1972; Краснокутская Е. И. Важнейшие пропорции социалистического воспроизводства. К., 1976; Пропорции воспроизводства в период развитого социализма. М., 1976.

П. І. Багрій.

ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ — відновлювання ресурсів природи, що відбувається без втручання людини або за її участю. Розрізняють вичерпні й невичерпні природні ресурси. До вичерпних відносять невідтворювані (більша частина корисних копалин), частково відтворювані (напр., грунти) та відтворювані (рослинність, тваринний світ та окремі види мінеральної сировини) природні ресурси.

Характерною властивістю відтворюваних ресурсів є те, що за умови раціональної експлуатації вони можуть через відповідний час частково або повністю відновлювати свій кількісний та якісний стан, напр., грунти — родючість, рослинність — видовий і кількісний склад, властивий певній ландшафтно-географічній зоні, тваринний світ — склад і чисельність, властиві кожному видові. Проте масштаби й темпи витрачання відтворюваних ресурсів не завжди відповідають можливостям відтворення їх. Надмірна експлуатація природних ресурсів, особливо в капіталістичних країнах, призводить до часткового або повного виснаження їх. За останнє тисячоліття лісистість Землі зменшилася майже на одну третину, меншими стали рибні ресурси річок, озер і навіть *Світового океану*, сотні видів тварин перебувають на грані зникнення. Для запобігання цим явищам велике значення, зокрема, має грунтовне вивчення природних екологічних систем, планування тих чи інших госп. заходів лише на основі знання закономірностей існування і розвитку цих систем. Природні екологічні системи вивчає *біогеоценологія*, яка є по суті наук. основою сучасного природокористування. Одним з найважливіших завдань сучасної науки є розробка методів і форм госп. діяльності, що сприяють не лише збереженню природних ресурсів, а й частковому відновленню їх.

Напрям природокористування визначається соціальними факторами. У деяких капіталістич. країнах (США, Японія, ФРН та ін.) виснаження природних ресурсів набуло катастрофічного характеру. У соціалістич. країнах В. п. р. проводиться планово, у держ. масштабах і дає відчутні екон. наслідки. В СРСР завдяки *рекультивації земель* с.-г. виробн. повернуто сотні тисяч гектарів порушених земель, щороку збільшується площа лісонасаджень, запроваджуються інтенсивні методи ведення лісового, рибного, мисливського г-в тощо. В усіх союзних республіках прийнято закони про охорону природи (в УРСР — 1960), в яких велике місце приділяється В. п. р. У 1968 Верховна Рада СРСР затвердила «Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік», 1972 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів». У 1977 прийнято «Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік». Проблемі захисту навколишнього середовища та поліпшення використання природних ресурсів велику увагу приділено в документах XXV з'їзду КПРС. У новій Конституції Радянського Союзу, прийнятій 1977, виявляється всебічне піклування Рад. д-ви про охорону і науково обгрунтоване раціональне використання всіх природних ресурсів, яке передбачає і В. п. р. У липні 1978 Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС».

Питання В. п. р. мають глобальне, загальносвітове значення. Рад. Союз та ін. соціалістичні країни виступили ініціаторами ряду міжнар. угод, пов'язаних з цією проблемою (міжнар. конвенції по ри-

бальству, 1946; по китобійному промислу, 1948; по боротьбі з забрудненням морів нафтовідходами, 1954; по охороні птахів, 1957, та ін.). Різнопланову роботу в справі В. п. р. проводить Міжнар. спілка охорони природи (МСОП), членом якої є і СРСР. Раціональне природокористування та В. п. р. є справою всього прогресивного людства.

Літ.: Лаптев И. П. Научные основы охраны природы. Томск, 1970; Географічні ландшафти і охорона природи. К., 1976; Природа України та її охорона. К., 1975.

М. А. Воїнственський.

ВІДТВО́РЕННЯ СТА́ДА — безперервний процес відновлення або збільшення чисельності поголів'я *стада* розмноженням і вирощуванням тварин замість тих, що вибули. Розрізняють просте В. с., при якому чисельність поголів'я у стаді за певний період (рік) не змінюється, та р о з ш и р е н е — яке передбачає збільшення поголів'я. В. с. в кожному г-ві визначається конкретними природними і екон. умовами, а також зоотех. вимогами до тварин. Необхідними умовами успішного В. с. є своєчасне осіменіння чи парування *ремонтного молодняка*, ліквідація неплідності самок та інфекц. хвороб тварин, повне збереження молодняка. Плануючи розширене В. с., враховують забезпеченість кормами і приміщенням для тварин. Щоб одержати ремонтний молодняк, у товарних г-вах виділяють племінні групи або ферми з кращих тварин, закуповують племінний молодняк, застосовують *штучне осіменіння* маток. Планування В. с. знаходить своє конкретне відображення в складанні плану обороту стада та визначенні раціональної структури стада.

Літ.: Скотарство. К., 1973.

І. В. Смирнов.

ВІДХА́РКУВАЛЬНІ ЗА́СОБИ — група лікарських речовин, що сприяють розрідженню і видаленню мокротиння. За механізмом дії розрізняють В. з. рефлекторної (настої трави термопсису, коренів іпекакуани, алтеї тощо) і прямої (ефірні олії, терпінгідрат, йодиди калію та натрію, гідрокарбонат натрію тощо) дії. Призначають при запальних захворюваннях дихальних шляхів і легень, що супроводяться кашлем з густим, важко відхаркуваним мокротинням.

ВІДХІ́Д — дії військ, які застосовуються для відведення підрозділів, частин чи з'єднань з-під удару противника й зайняття вигідного рубежу для оборони, проведення контратаки та ін. В. може бути з виходом з бою або без зіткнення з противником. В. гол. сил прикривається діями *ар'єргарду* з забезпеченням скритності. В. виконується тільки за наказом старшого начальника.

ВІДХІ́ДНИЦТВО — у дореволюційній Росії масовий тимчасовий відхід селян з свого господарства на заробітки в р-ни розвинених промисловості й сільського господарства. В найбільше поширилося в кін. 19 ст. (в Росії кількість відхідників перевищувала 6 млн. чол.). На Україні гол. районами відходу селян на заробітки були Полт., Черніг., Київ., Подільська і Волин. губернії. З зх.-укр. земель багато селян щороку шукало роботу за кордоном В Рад. Союзі соціалістичні перетворення в с. г. ліквідували причини, що породжували відхідництво.

ВІДХО́ДИ ВИРОБНИ́ЦТВА — залишки сировини, матеріалів або палива, що утворюються під час різних виробничих процесів. Напр., В. в. є колошниковий або борошняний пил, деревна або металева стружка, відрізки тканин чи шкіри тощо. Кількість відходів залежить від прийнятої технології виробн., якості вихідної сировини, розмірності матеріалів, організації виробничих процесів. Тех. прогрес дає змогу різко скоротити В. в., а також використовувати значну частину їх як сировину для одержання побічної продукції. В СРСР заходи, пов'язані зі зменшенням В. в. або їхньою утилізацією, включають у плани виробн. і матеріально-тех. постачання. Див. також *Комплексне використання сировини*.

ВІДЦЕНТРО́ВА СИ́ЛА — сила, з якою рухоме тіло діє на інші тіла (в'язі), що обмежують свободу його руху і змушують рухатись криволінійно. В. с. спрямована від центра кривини траєкторії тіла і чисельно дорівнює: $F = mv^2/R$, де m — маса тіла, v — його швидкість, R — радіус кривини траєкторії.

ВІДЦЕНТРО́ВІ НЕРВО́ВІ ВОЛО́КНА, еферентні нервові волокна — нервові волокна, по яких збудження передається від *центральної нервової системи* до робочих органів. В. н. в. по-різному впливають на органи і тканини, що ними іннервуються (див. *Іннервація*); одні В. н. в. збуджують діяльність органів, другі гальмують, треті (трофічні) впливають на обмін речовин і живлення тканин.

ВІДЧУ́ЖЕННЯ — філософсько-соціологічна категорія, що відбиває перетворення в класово-антагоністичних формаціях діяльності людей та її результатів на самостійну, чужу і пануючу над ними силу. Воно зумовлене стихійним соціально-антагоністичним поділом праці й пов'язане з приватною власністю на засоби виробництва. Основу всіх видів В. марксизм-ленінізм вбачає у В. праці, що виявляється в таких моментах: 1) внаслідок стихійного поділу праці й соціально-класового розшарування певний вид і спосіб діяльності не обирається людиною вільно, а примусово нав'язується їй силою зовнішніх обставин. Така праця поневолює працівника, однобоко формує його здібності, виснажує творчі сили; 2) змушений продавати свою робочу силу капіталістові, робітник під час процесу праці потрапляє в цілковите розпорядження експлуататора; тому він ставиться до своєї діяльності як до чогось чужого, йому не належного; 3) створений працею продукт, що являє собою опредметнені сили трудівника (див. *Опредмечування і розпредмечування*), стає власністю експлуататора, виступає як ворожа робітникові сила капіталу, засіб дальшого його поневолення. Оскільки праця становить основу і спосіб буття сусп. людини, а продукт праці є олюднена природа, то В. їх означає разом з тим В. від людини її людської сусп. сутності та природи. В галузі сусп. відносин В. знаходить свій вираз, насамперед, в *уречевленні* їх, тобто в опосередкуванні відносин між людьми товарним обміном та грошима. За цих умов людина зводиться до рівня знеособленого представника свого товару, а речі (товар), навпаки, персоніфікуються (Див. *Фетишизм*). У сучас. капіталістичному суспільстві людина потрапляє в цілковиту залежність від стихії товарного ринку, стихійного ходу істор. розвитку, бюрократизованих соціальних інститутів (насамперед, *буржуазної держави*), що панують над людьми, диктують їм цілі і характер діяльності. В сфері духовної культури В. виявляється у створенні хибної ідеологічної свідомості, що набуває панівної сили (напр., *релігії*), в зростанні влади реакційних бюрократично-політ. інститутів над *духовним виробництвом*, у заміні справді гуманістичної культури її ерзацами — т. з. «масовою» та «елітарною» культурою, в розповсюдженні за допомогою *засобів масової інформації* ідеологічних штампів, стереотипів несамостійного мислення, фальшивих духовних цінностей, конформізму. На відміну від бурж. ідеологів та ревізіоністів, які проголошують вічність і нездоланність В., марксизм-ленінізм доводить, що воно є історично-минущим. В. усувається шляхом революц. перебудови суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах.

Літ.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973; Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. 1—2.

О. І. Яценко.

ВІДЧУТТЯ — відображення властивостей предметів об'єктивної дійсності, які безпосередньо впливають на *чуттів органи*. Природничонаукове обгрунтування матеріалістичної теорії В. дав І. П. Павлов у вченні про *вищу нервову діяльність*. В. людини є процес перетворення енергії зовн. подразнення у факт *свідомості*. Як психічний процес В.— результат тривалого істор. розвитку живих організмів, їхньої здатності активно реагувати на зовн. впливи. В. є функцією нервової системи. Ступінь довершеності В. залежить від ступеня розвитку нервової системи і органів чуттів. Специфіка людських В., їхня складність і досконалість зумовлені соціальними причинами, трудовою діяльністю. За допомогою В. здійснюється безпосередній зв'язок свідомості з зовн. світом. Як *відображення* об'єктивних властивостей речей В. є засобом *пізнання* дійсності. Разом з іншими формами чуттєвого відображення (*сприйманням* та *уявленням*) В. є вихідним ступенем пізнання. Правильно відображуючи об'єктивну реальність,



Ф. Вієт.

проходячи перевірку *практикою*, В. забезпечують орієнтування людини в навколишньому середовищі. *Відображення теорія* розглядає В. як копію, знімок з дійсності, як суб'єктивний образ властивостей об'єктивного світу. Діалектико-матеріалістичне вчення про В. протилежне ідеалістичному, яке розглядає В. у відриві від впливу матеріальних об'єктів, що спричинюють його.

В. досягають значного розвитку у тварин, відіграючи велику роль у їх взаємодії з оточенням. У людини внаслідок суспільно-виробничої практики та опосередкування психічних процесів словом В. набирають значно більшої чіткості та різноманітності. Окремими видами В. є *зір, слух, смак, нюх* та ін.

Літ.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Ананьев Б. Г. Теория ощущений. Л., 1961.

Д. Г. Елькін.

ВІДШАРУВА́ННЯ СІТКІ́ВКИ — захворювання *ока*, при якому порушується зв'язок між сітківкою та прилеглим до неї з зовнішнього боку шаром пігментного *епітелію*. Первинне В. с., що є самостійним захворюванням, виникає раптово внаслідок травми, здебільшого в осіб із значною короткозорістю. При цьому утворюється розрив сітківки, куди потрапляє скловидне тіло, яке відшаровує сітківку. Вторинне В. с. спричинюється запальними, пухлинними захворюваннями ока, переродженням сітківки тощо. При вторинному В. с. звичайно розриву сітківки не буває. Лікування первинного В. с.— тільки хірургічне, вторинного — усунення осн. захворювання, що спричинило відшарування сітківки.

ВІДЩЕ́П в археології — уламок, відбитий рукою людини від шматка кременю або крем'яного *нуклеуса*. Має різні форми і розміри. За кам'яного, мідного і бронзового віків з В. виготовляли знаряддя праці.

ВІ́ДЬМА — за народними повір'ями, зла чаклунка, прислужниця *диявола*, яка нібито володіє надприродною здатністю завдавати шкоди живим істотам. Перекази про В. знайшли відображення в фольклорі та худ. л-рі (В. Шекспір, Й.-В. Гете, М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та ін.).

ВІ́ДЬМИНІ МІ́ТЛИ — захворювання рослин, що супроводяться ненормальним кущоподібним розростанням гілок (здебільшого безплідних). Виникають внаслідок ураження рослин деякими голосумчастими грибами (В м. вишні, граба), *іржастими грибами* (В. м. хвойних порід), *вірусами* (В. м. картоплі) або комахами. З метою боротьби із захворюваннями рослини обробляють бордоською рідиною, обрізають хворі гілки, іноді знищують цілі рослини.

ВІЄ́ЙРА У́АЙТ (Vieira White) Хільберто (н. 5.IV 1911, Мелельїн) — діяч комуністичного і робітничого руху Колумбії. В 1930 брав участь у заснуванні Компартії Колумбії (КПК). Журналіст за фахом. У 1939—47 — голова КПК. У 1947—58 і з 1966 — генеральний секретар ЦК КПК. В 1958—66 — політ. секретар ЦК КПК. В 1937—47 — депутат парламенту. За революц. діяльність зазнавав переслідувань властей. Автор статей з питань нац.-визвольного руху. Нагороджений орденом Жовтневої Революції (1976).

ВІЄЛЬГО́РСЬКІ — російські музичні діячі, брати, графи. 1) Матвій Юрійович [15(26). IV 1794, Петербург — 21.II (5.III) 1866, Ніцца, похований в Петербурзі] — віолончеліст. Один з організаторів Симф. (40-і рр.) і Концертного (1850) т-в у Петербурзі, а також один з керівників і перших директорів Рос. муз. товариства (1859). 2) Михайло Юрійович [31.X (11.XI) 1788, Петербург — 28.VIII (9.IX) 1856, Москва] — композитор. Влаштовував концерти класичної музики, в яких виступали Ф. *Ліст*, Г. *Берліоз*, Р. *Шуман*. В. надавав значну підтримку М. *Глинці*, А. *Рубінштейну* та М. *Рубінштейну*, сприяв організації лотереї, на кошти від якої було викуплено з кріпацтва Т. *Шевченка*. Автор опери «Цигани» (1838) та інструм. музики.

ВІЄ́РУ Григоре Павлович (н. 14.II 1935, с. Перерита Брічанського р-ну Молд. РСР) — молдавський рад. поет. Друкуватися почав 1954. Перша зб. «Тривога» (1957). Осн. мотив творчості В.— любов до життя, землі, праці, пісні (зб. «Добрий день, сніжинки», 1961; «Вірші», 1965; «Ім'я твоє», 1968 та ін.). Співавтор «Букваря» (1970) для молдавських шкіл. Видав кілька збірок творів для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Молдавська радянська поезія. К., 1975; Рос. перекл.— Имя твое. «Дружба народов», 1967. № 1.

ВІЄ́Т, В'єт (Viète) Франсуа (1540, Фонтене-ле-Конт — 13.XII 1603, Париж) — французький математик. За освітою юрист. У 1591 запровадив буквені позначення для коеф. рівнянь (подібно до позначень невідомих величин), що дозволило виразити властивості рівнянь та їх коренів заг. формулами. Розробляв методи розв'язування *алгебраїчних рівнянь* 2-го, 3-го і 4-го степенів, знайшов залежність між коеф. і коренями алгебр. рівнянь. В. розв'язав задачу про визначення всіх елементів плоского або сферичного *трикутника* за трьома даними, розклав cos *nx* та sin *nx* за степенями cos *x* і sin *x*. В. першим розклав 2/*π* у *нескінченний добуток*.

ВІЖЕНЕ́Р (Vigenere) Блез де (1523—96) — французький історик і дипломат. Автор «Опису Польського королівства і суміжних з ним країн» (1573). Крім відомостей про кордони, населення, держ. устрій тощо Польщі та її сусідів (Рос. д-ви і татар), у праці вміщені матеріали й про Галичину (з містами Львів, Перемишль, Кросно, Ярослав, Стрий), Волинь (Кременець, Брест, Луцьк, Володимир) та Поділля з м. Кам'янцем. В. склав перелік волинських міст 16 ст. Найбільш вірогідними в «Описі» є відомості з географії й етнографії та про характер г-ва цих територій.

ВІЗ ВЕ́ЛИЙКИЙ І ВІЗ МАЛИ́Й — народна назва двох сузір'їв пн. півкулі зоряного неба: *Великої Ведмедиці* та *Малої Ведмедиці*.

ВІ́ЗА (франц. visa, від лат. visus — побачений, переглянутий) — 1) Напис на документі, що надає йому юридичної сили, свідчить про його справжність. 2) В міжнар. праві — відмітка в закордонному паспорті чи документі, що його замінює, про дозвіл особі, якій він належить, в'їздити на тер. певної д-ви, перебувати на ній або проїздити через неї, а також виїжджати за її межі.

ВІЗАНТИНОЗНА́ВСТВО, візантиністика — галузь *медієвістики*, що являє собою комплекс гуманітарних наук, які вивчають історію, економіку, право, культуру, мистецтво і мову *Візантії*. Як особлива галузь знання В. оформилося в 2-й пол. 19 ст. Спочатку В. зводилося до видання, коментування і перекладу візант. писемних пам'яток. У кін. 19 — на поч. 20 ст. інтенсивно розвивалося вивчення історії та мистецтва Візантії. Найзначнішими представниками рос. дореволюц. В. були В. Г. *Васильєвський* і Ф. І. *Успенський*. Розвиток рад. марксистського В. почався в 30-х рр. 20 ст. Рад. візантиністи вивчають широкі проблеми соціально-екон. і політ. історії Візантії (Н. В. *Пигулевська*, М. Я. Сюзюмов, А. П. Каждан, Г. Л. Курбатов, З. В. Удальцова та ін.), відносини Візантії з Руссю і слов'янами, народами Кавказу (М. В. Левченко, Г. Г. Литаврин, С. Г. Каухчишвілі та ін.). Значний внесок у вивчення візантійського мистецтва зробив В. М. *Лазарєв*. У 1967 видано «Историю Византии» (М., тт. 1—3). Видається «Византийский временник» (з 1894 до 1927 вийшло 25 томів, нова серія виходить з 1947, вийшло 38 томів).

Літ.: Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет. М., 1969; Курбатов Г. Л. История Византии (Историография). Л., 1975.

З. В. Удальцова.

ВІЗА́НТІЙ — давньогрецький *поліс* на європейському боці протоки *Босфор*. Засн. бл. 660 до н. е. В 330 став столицею *Східної Римської імперії* і перейменований на *Константинополь*. З 1453 називається *Стамбул*.

ВІЗАНТІ́ЙСЬКЕ ПРА́ВО — право, що діяло у Візантії (6—15 ст.). Склалося на основі *римського права*. Осн. джерела В. п.— закони імператорів, насамперед *кодекс Юстиніана*. Для В. п. характерним було те, що в ньому діяли паралельно норми церк. і світського права. Вони об'єднувались у збірниках «Номоканонах» (з 6 ст.). До офіц. збірників В. п. належать *Еклога* та видані в 9 ст. Прохірон, Епанагога, Василіки. Слов'янська колонізація Візантії зумовила видання Землеробського закону (7—8 ст.), де норми В. п. поєднувались із слов'янським *звичаєвим правом*. Серед приватних збірок В. п. особливу популярність здобуло *Шестикнижжя Арменопула* (1345). Норми В. п. були запозиче-

ні багатьма феод. країнами. Воно діяло у Греції, Молдавії, Волощині, було одним з джерел феод. права Вірменії та Грузії. В Росії В. п. діяло на території Бессарабії аж до 1917. *М. М. Страхов.*

ВІЗАНТІЯ, Візантійська імперія — держава, що виникла в 4 ст. під час розпаду Римської імперії в її сх. частині та існувала до серед. 15 ст. Назву дістала від давньогрец. *поліса* на узбережжі Босфору — *Візáнтія*, який імп. *Константин I* 330 перетворив на столицю д-ви — Константинополь. До складу В. в період її найвищого розквіту входили значна частина Балканського п-ова, Мала Азія, Сірія, *Палестина*, Єгипет, Кіренаїка, частина *Месопотамії*, Зх. Вірменія і Грузія, *Херсонес* Таврійський, о-ви Кіпр і Кріт. У В. держ. мовою в 4—6 ст. була латинська, потім грецька. Історію В. поділяють на три осн. періоди. 1-й період (4 — серед. 7 ст.) характеризувався розкладом рабовласницького ладу і початком формування феод. відносин. Особливостями агр. устрою В. у порівнянні з Зх. Європою було збереження вільного селянства і сел. общини, поширення *колонату* і довгострокової оренди, застосування нових форм рабської праці. В. мала торг. зв'язки з багатьма країнами. За рівнем розвитку ремесла і торгівлі, ступенем інтенсивності міськ. життя В. в той період значно випередила країни Зх. Європи. За правління імп. *Юстиніана I* (527—565) було проведено адм. і законодавчу реформи, зміцнено централізацію д-ви, створено сильну армію. Це дало можливість В. 533—534 завоювати д-ву *вандалів* у Пн. Африці, 555 — королівство *остготів* в Італії, Пд.-Сх. Іспанію. В останні десятиліття 6 — на поч. 7 ст. В. вступила в смугу внутр. занепаду і зовнішньополіт. невдач. Загострилася класова боротьба, що вилилася в повстання в армії, до якого приєдналися широкі нар. маси. В 602 імп. Маврікія (582—602) було страчено, престол зайняв начальник *центурії* Фока. За його правління (602—610) у В. почалася громадян. війна, яка ослабила імперію. В кін. 6 — на поч. 7 ст. значну частину тер. В. заселили *слов'яни*. У 70-х рр. 7 ст. на пн.-зх. кордоні В. виникла велика слов. і протоболгарська д-ва — Болгарія. В 636—642 *араби* завоювали у В. Сірію, Палестину, Верхню Месопотамію і Єгипет, 693—698 — володіння в Пн. Африці. В Італії *лангобарди* захопили у В. значну частину її територій. 2-й період історії В. (серед. 7 — поч. 13 ст.) був часом інтенсивного розвитку феодалізму. В. стала грецькою, а з 11—12 ст. (після тимчасового приєднання Болгарії) — греко-слов. д-вою. Незважаючи на тер. втрати, вона залишалася однією з наймогутніших д-в Середземномор'я. У 8—9 ст. в зв'язку з поселенням на тер В. слов'ян, у яких панували общинні відносини, значно посилилася вільна сел община, близька до *марки*. Проте до 10 ст. зміцніло велике феод. землеволодіння, і феодали почали наступ на вільну общину. Спроби деяких імператорів *Македонської династії* (867—1056), що спиралися на чиновницьку знать і торг.-ремісничі кола Константинополя, затримати процеси обезземелення общинників, розклад сел. общини і утворення феод. вотчин успіху не мали. До 10 ст. феодалізація В. в основному була завершена. Відбувалося закріпачення селян і перетворення їх на пáриків (феодально залежних селян). Поступово зникала рабська праця. Експлуатація селян феодалами поєднувалась із збиранням централізованої ренти на користь д-ви. Візант. міста після занепаду в 7 — серед. 9 ст. знову відродилися. Центр. фігурою в ремісничому виробництві став вільний ремісник. Утворилися торг.-ремісничі корпорації, діяльність яких регламентувала д-ва. Візант. мореплавство й торгівля, незважаючи на конкуренцію арабів і *норманнів*, все ще відігравали провідну роль у басейні Середземномор'я. В 9—10 ст. значно зросла торгівля В. з країнами Балканського п-ова і Причорномор'я. В серед. 10 ст. В. відвоювала у арабів Верхню Месопотамію, частину Малої Азії і Сірії, о-ви Кріт і Кіпр. Посилився вплив В. у Вірменії і Грузії. За *Василія II* Болгаробійці (976—1025) В. завоювала Зх.-Болгарське царство (1018). В 9—11 ст. велику роль у зовн. політиці В. відігравали взаємовідносини з *Київською Руссю*. Після облоги Константинополя військами київ. князя *Олега* (907) візантійці змушені були 911 укласти вигідний для Русі торг. договір. Він сприяв розвиткові торг. зв'язків між двома д-вами по «*шляху з варягів у греки*». В 941 і 944 київ. князь *Ігор* здійснив походи на В., внаслідок яких 944 було укладено договір, що забезпечував інтереси Русі на Чорному м. В останній третині 10 ст. між В. і Київ. Руссю (за князя *Святослава Ігоровича*) точилася боротьба за Болгарію. За правління *Володимира Святославича* з В. було укладено союз з метою допомогти візант. імп. Василію II придушити феод. заколот всередині В. Василій II змушений був погодитися на шлюб своєї сестри Анни з київ. князем Володимиром. Цей акт, а також *хрещення Русі* в кін. 10 ст. посилили її політ. і культ. зв'язки з В. Після розквіту, яким позначилося правління дин. *Комнінів* (1057—59, 1081—1185), В. в останні десятиліття 12 ст. за дин. *Ангелів* (1185—1204) назавжди втратила свою могутність.

3-й період історії В. (1204—1453) характеризувався посиленням феод. роздробленості, занепадом центр. влади, постійною боротьбою проти іноз. завойовників. З'явилися елементи розкладу феод. господарства. Частину тер. В. захопили *хрестоносці* і утворили на ній *Латинську імперію*. Поряд з цим на тер. В. виникли незалежні грец. д-ви: Нікейська імперія, *Трапезундська імперія*, Епірська держава (див. *Епір*). В 1261 нікейський імп. Михаїл VIII Палеолог відновив Візант. імперію. На престолі утвердилася дин. *Палеологів* (1261—1453). Проте В. не відродила своєї колишньої могутності. В останні роки існування вона була невеликим феод. князівством. У 1453 Константинополь завоювали турки-османи. На поч. 60-х рр. 15 ст. Візант. імперія припинила своє існування, її територія ввійшла до складу *Османської імперії*.

В. була центром своєрідної культури, яка складалася під впливом римської, грецької і елліністичної (див. *Еллінізм*) традицій. Освіта. Поч. освіту у В. здобували в приватних школах граматистів з 6—8 років. Розвинута була й домашня освіта, в т. ч. жіноча. Центрами освіти і культури (до 7 ст.) були Афінська школа, александрійські мед. і філос. школи.

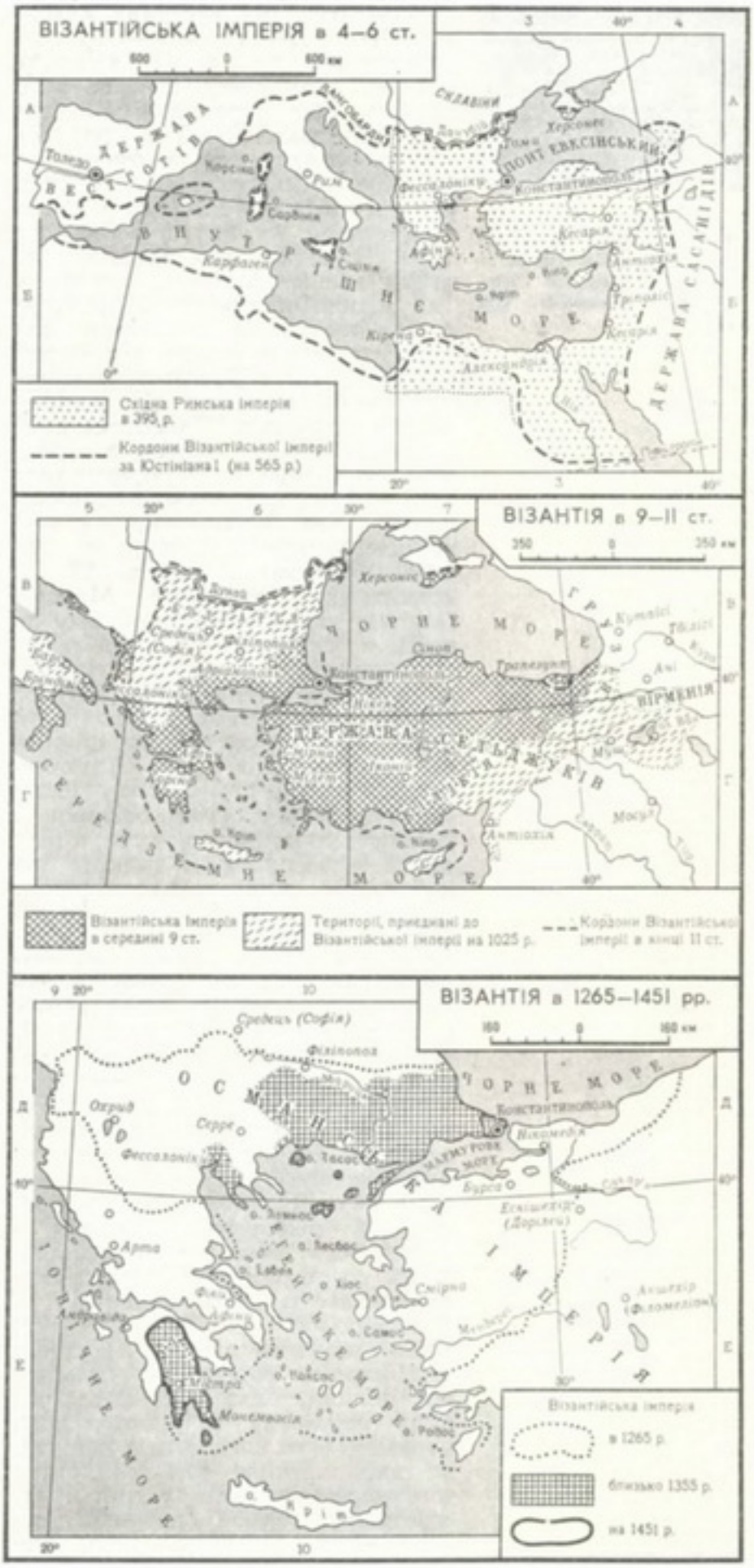

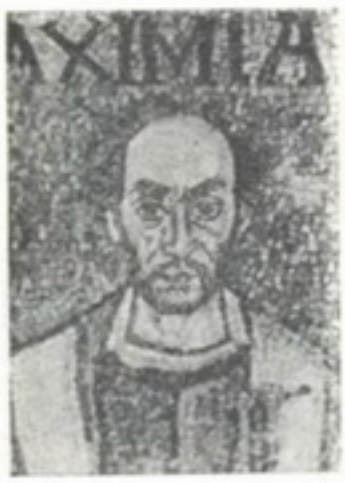

Архієпископ Максиміан. Фрагмент мозаїки «Імператор Юстініан з почтом» із церкви Сан-Вітале в Равенні. До 547.

риторичні школи Гази й Кесарії, Школа права в Бейруті. Всі вони мали б-ки. Після 7 ст. на перше місце вийшла Константинопольська вища школа (засн. 425). В серед. 9 ст. в столиці було відкрито Магнаврську школу, у серед. 11 ст.— юрид. і філос. школи — держ. установи, що готували чиновників. У кін. 11 ст. було організовано вищу богословську Патріаршу школу. Богословські заклади були й в ін. містах. У 12 ст. церква взяла опіку над вищою школою і поклала на неї обов'язок боротися з *єресями*. Після 1204 вища школа у В. перестала існувати. Держ. навч. заклади почали витіснятися школами при монастирях. Математика та природничі науки. Візант. математика 4—6 ст. зводилася в основному до коментування античних класиків. Прокл Діодах (410—485) прокоментував 1-у книгу «Начал» *Евкліда,* намагався довести його аксіому про паралельність. Ісидор Мілетський (5—6 ст.) розмножив твори *Архімеда* (з коментарем Євтокія Аскалонського, 6 ст.). Значна увага приділялася задачам *квадратури круга* та *подвоєння куба*. В деяких питаннях візант. наука пішла далі від античної. Так, Іоанн Філопон (6 ст.) прийшов до висновку, що швидкість падіння тіл не залежить від їхньої ваги;Анфімій з Тралл запропонував нове пояснення дії запалювальних дзеркал. Піднесення природничих наук почалося з серед. 9 ст., особливо вони розвинулися в 13—14 ст. Так, учений-енциклопедист Лев Математик (9 ст.) уперше застосував літери як алгебр. символи. В серед. 13 ст. коментатор *Діофанта* Максим Плануд написав «Арифметику за взірцем індійців» і в цій роботі використав *арабські цифри*. Його учень Мануїл Мосхопулос досліджував *магічні квадрати,* при побудові яких застосував циклічні перестановки (див. *Комбінаторний аналіз*). У 14 ст. Іоанн Педіасім написав «Геометрію» і трактат про подвоєння куба, а Ісак Аргір — «Геодезію» і трактат про добування квадратних коренів. Пізньовізант. вчені цікавилися досягненнями араб. та перс. математики і природознавства, що стимулювало, певною мірою, появу їхніх власних творів («Астрономія в трьох книгах» Феодора Мелітініота, 1361). В *космології* панували традиційні уявлення, одні з яких були пов'язані з біблійною концепцією, інші відображали досягнення елліністичної науки, зокрема поняття про кулястість Землі. В 14 ст. Никифор Григора пропонував реформу *календаря* і передбачав *затемнення* Сонця. Астр. спостереження були підпорядковані запитам поширеної у В. *астрології*. В хімії візантійці мали практичні навички, потрібні для виробн. *барвників,* кольорової поливи, скла тощо. *Алхімія* була поширена в ранньовізант. період і, можливо, з нею пов'язане найвидатніше хім. відкриття того часу — винахід у кін. 7 ст. «грецького вогню» (займистої суміші нафти, селітри тощо, яку використовували для обстрілу ворожих кораблів та укріплень). Зоологія, ботаніка й агрономія у В. були описовими.

В. мала розвинуту медицину. В 4 ст. лікар Орібасій з Пергама склав мед. енциклопедію, лікар Нікіта — підручник з хірургії. В Константинополі існували лікарні з спец. відділеннями (хірургічним і жіночим), а також мед. училища, створені при цих лікарнях. У 11 ст. Симеон Сіф написав книгу про властивості їжі, Николай Мірепс склав посібник з фармакопеї (13 ст.), Іоанн Актуарій (14 ст.) у мед. творах висвітлив свої практичні спостереження.

Філософія В., як і всі інші сфери духовного життя, перебувала під опікою церкви й набрала схоластичного характеру. В 4—7 ст. розвивався *неоплатонізм* (Ямвліх, Прокл), який, з одного боку, був використаний для інтерпретації християнського віровчення (Псевдо-Діонісій Ареопагіт), з другого,— став ідейним джерелом єресей. У 8—9 ст. поширилися єретичні вчення *іконоборства* і павлікіанства (див. *Павлікіани*), в яких відобразилися антифеод. настрої селян і міських низів. У кін. 9 — на поч. 13 ст. розвинулося вчення богомилів про боротьбу доброго і злого начал, в якому відбилися уявлення про класову боротьбу в феод. суспільстві; розгорнулася боротьба між *номіналізмом* й *реалізмом,* розвивався *раціоналізм* (учення Михаїла Пселла, Іоанна Італа). В 13—15 ст. загострилася боротьба між прогресивними раціоналістичними течіями, які відстоювали право з позицій розуму критикувати положення віри (Варлаам), і реакційно-містичним ученням Григорія Палами про внутр. споглядання як засіб досягнення вічного блаженства в потойбічному світі.

У В. значно розвинулася історична наука. *Євсевій Кесарійський* зробив спробу викласти всесвітню історію з найдавніших часів до 324 до н. е., в т. ч. старод. історію Пн. Причорномор'я. *Прокопій Кесарійський* і *Агафій* висвітлили історію В. за правління імп. Юстініана. Разом з тим в їхніх творах подано відомості про слов'ян. У кін. 6—10 ст осн. істор. жанром візант. істориків (Іоанна *Малали,* Феофана Сповідника, *Феофілакта Сімокатти,* Георгія *Амартола*) стали всесвітньо-істор. *хроніки*. В творах цих істориків значне місце відведено історії слов'ян (зокрема їхньому вторгненню та розселенню на тер. В.). В серед. 11—12 ст. візант. історики (*Лев Діакон,* Нікіта Хоніат та ін.) прагнули описати події, свідками яких вони були. Деякі з них (Нікіта Хоніат) виступили проти культу імператорської влади. З 13 ст. почався занепад візант. істор. науки. Початок візантійської юридичної науки було покладено систематизацією *римського права,* до якого додано ряд положень, характерних для доби феодалізму. Візант. юрид. наука вивчала також *канонічне право*. Особливо вона почала розвиватися з серед. 11 ст., з часу заснування в Константинополі вищої юрид. школи. Значного розвитку у В. набула кодифікація норм права, найбільшим досягненням якої було створення 529—534 зводу законів імп. Юстініана. Осн. складовими частинами цієї кодифікації були *дигести, інституції* та *кодекс Юстініана*. Див. також *Візантійське право*.

Література В. відзначається самобутністю, багатством нових форм і жанрів. Її історію ділять на три осн. періоди. В першому періоді (4—6 ст.) вона продовжувала традиції античної л-ри, водночас на ній позначилася християнська ідеологія: поети Нонна (4—5 ст.), Агафій, Павло Сіленціарій (6 ст.). В церк. ліриці уславився Роман Солодкоспівець (5—6 ст.). Розвивалась *агіографія*. У другому періоді (7—9 ст.) з посиленням ролі церкви почали переважати жанри церк. л-ри (Андрій Кріт ський, Іоанн Дамаскін, Феодор Студіт). Світські твори писали поети Касія, Іоанн Граматик, Ігнатій, патріарх Фотій. Розвивалася нар. творчість. В останньому, третьому періоді (10—15 ст.) були поширені різні жанри церк. і світської, худож. і наук. л-ри. Найвідоміші письменники того періоду: імп. *Константин VII* Багрянородний, Свіда, Симеон Метафраст та ін. Представники придворної л-ри — Михаїл Пселл, Христофор Мітіленський (11 ст.), Мануїл Олобол, Мануїл Філ (13—14 ст.). Була поширена сатира, переважно анонімна: «Тіларгон», «Поріколог» (12 ст.).

Архітектура В. формувалася на тех. і художній спадщині Старод. Риму й розвивалася у взаємозв'язках з архітектурою країн Європи і Бл. Сходу. Високого рівня досягли техніка цегляного мурування й склепінчастих перекрить, оздоблення інтер'єрів храмів *мозаїками* та *фресками*. Для 5—8 ст. характерні великі споруди й комплекси, базилікальні (церква Іоанна Студіта, бл. 463; *базиліки* в Херсонесі та ін.) й центрально-купольні (церква Сан-Вітале в Равенні, 526—547) типи християнських храмів. Найвидатнішою пам'яткою того періоду є *Софії храм* у Константинополі (532—537, архітектори Анфімій з Трал та Ісидор з Мілета). В 9—12 ст. поширювався хрестово-купольний тип споруд [монастирські храми в *Дафні* поблизу Афін, 11 ст.; церква св. Феодора (Кілісе-Джамі) в Константинополі, 11 ст.; Хосіос Лукас у Фокіді, 10—11 ст.; церква Іоанна Предтечі в Керчі, 10—13 ст.]. У 13—15 ст. будували невеликі споруди з багатою орнаментацією фасадів (монастирський комплекс Містра на Пелопоннесі, 13—15 ст.; церква Апостолів у Салоніках, 1312—15). Візант. архітектура відіграла значну роль у розвитку архітектури країн Сх. та Пд. Європи, Бл. Сходу, Кавказу, про що свідчать пам'ятки 6—8 ст. на тер. Вірменії та Грузії.

Образотворче мистецтво В. в ранній період своєї історії зберігало античні традиції, які пізніше були витіснені середньо-

вічною системою худож. образності. Провідну роль у мист. відігравав живопис, що поєднував площинність зображення з гострою емоційною виразністю. Широко розвивалося мист. настінних розписів (мозаїка з застосуванням *смальти*, в т. ч. золотої, і фреска, яку часто закінчували *темперою*), в яких уже в 6 ст. визначилося абстрактне (духовне) начало (напр., мозаїки церкви св. Віталія в Равенні). До 10 ст. склалася послідовна система розміщення сюжетів на стінах і склепіннях хрестово-купольного храму. Відомі мозаїки, що збереглися в храмі Софії в Константинополі (9—12 ст.), церкві монастиря Дафні поблизу Афін (11 ст.), церкві монастиря Хора (Кахріє-Джамі) в Константинополі (14 ст.). Гол. видом станкового живопису став *іконопис*. Ранні ікони виконувалися восковими фарбами, пізніше — темперою на дошках (ряд таких творів зберігається в Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва та ін.). Книжкова *мініатюра*, яка набула великого розвитку, представлена творами церковного й світського змісту — спочатку на сувоях («Сувій Ісуса Навіна», копія 7 або 11 ст. з більш раннього твору), а потім в кодексах (віденська «Книга буття», 6 ст.; «Хлудовський псалтир», 9 ст.). У скульптурі В. зникала кругла статуя, переважало мист. рельєфу й дрібна пластика. Велику роль у худож. культурі В. відігравало декоративно-ужиткове мист. (перегородчаста емаль, ювелірна справа, різьблення на слоновій кістці, худож. ткацтво і склоробство), яке довго зберігало традиції античного худож. ремесла і дало нові технічні й стильові вирішення.



Циркові вистави. Частина диптиха. Слонова кістка. 517. Державний Ермітаж. Ленінград.

Світський театр у В. був спадкоємцем античного театру. В 4 ст. у Константинополі існувало 4 театри, в яких виставлялися *міми* й *пантоміми*, а також злободенні огляди. Церква знищила традиції античного театру у В., бо вважала лицедійство язичницьким елементом, ворожим християнській релігії. Згідно з соборними рішеннями й апостольськими постановами 6 ст. акторів виключали з християнських общин, руйнували театр. споруди, знищували рукописи з текстами драм. творів. Особливо жорстоко церква розправлялася з мімами, проте їхні традиції продовжували жити в нар. масах. З метою реліг. пропаганди візант церква культивувала в храмах біблійну та *літургійну драму*. Біблійні драми: «Діалог про самовластя» (поч. 4 ст.), «Сусанна» Іоанна Дамаскіна (8 ст.), «Христові страждання», приписувані Григорію Назіанзину або Богослову (13 ст.). Найдавніші зразки літургійної драми — «Омовіння ніг», відоме на Русі з 12 ст., та «Піщне дійство», поширене в Росії з 17 ст. З візант. театром ознайомились руська княгиня Ольга та її придворні в Константинополі 957. Під впливом візант. придворного побуту виступи нар. акторів — *скоморохів* культивувалися і на княжому дворі в Києві.

У світській професійній музиці, яку виконували при імператорському дворі, були поширені акламації, в т. ч. евфемії,— вітальні вигуки й славослів'я, що становили частину *літургії;* в культовій — молитовне читання речитативного складу і молитовний спів — псалмодія. Пізніше, під впливом народнопісенної творчості, в церк. спів було введено пісенно-поетичні імпровізації — тропарі, які розвинулися в *гімни* — рід реліг.-філос. пісенної лірики. Поет Роман Солодкоспівець (6 ст.) створював т. з. кондаки — складні композиції з гімнів з хоровим рефреном. Видатними творцями багатострофних пісенно-гімнічних композицій — канонів (7—8 ст.) були Андрій Кртський, Іоанн Дамаскін, Косма Майюмський, співачка і поетеса Касія (9 ст.). З 9—10 ст. муз. культура В. поступово занепадала.

Культурна спадщина В. стала предметом спец. вивчення (див. *Візантинознавство*). Наука, мистецтво, освіта і література В. справили значний вплив на розвиток культури багатьох країн Азії, Пн. Африки, Європи, зокрема Болгарії, Чехії, Польщі, Румунії, Київської Русі. Після запровадження християнства в давньорус. д-ві творчо використовували культурні досягнення В. для розвитку власної культури. На Русі були відомі твори візант. учених і письменників, зокрема хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, житія святих («Четьї-Мінеї»), *апокрифи*, повість «Александрія». В церк. співі використовували деякі теоретичні основи культового співу В. (напр., осьмогласіє). Давньорус. архітектори в 10—11 ст. творчо опанували досягнення буд. техніки і худож. майстерності візант. архітектури, що позначилося на таких спорудах, як *Десятинна церква* і *Софійський собор* у Києві, *Спаський собор* у Чернігові, Софійський собор у Новгороді (1045—50). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: История Византии, т. 1—3. М., 1967; Кулаковский Ю. А. История Византии, т. 1—3. К., 1910—15; Удальцова З. В. Италия и Византия в VI веке. М., 1959; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956; Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967; Удальцова З. В. Идейно-политическая борьба в ранней Византии. М., 1974; Курбатов Г. Л. История Византии (Историография). Л., 1975; Каждан А. П. Византийская культура (X—XII вв.). М., 1968; Памятники византийской литературы, т. 1—2. М., 1968—69; Византийская литература. М., 1974; Всеобщая история архитектуры, т. 3. Л.—М., 1966; Лазарев В. Н. История византийской живописи, т. 1—2. М., 1947—48; Искусство Византии в собраниях СССР, ч. 1—3. М., 1977; Асафьев Б. Византийская музыкальная культура. В кн.: Неф К. История западноевропейской музыки. Пер. с франц. М., 1938.

З. В. Удальцова (історія), *Я. О. Матвіїшин* (наука), *А. О. Пашкова* (філософія), *Ю. С. Асєєв* (архітектура), *В. М. Полевий* (образотворче мистецтво). *Р. Я. Пилипчук* (театр).

ВІЗЕ Володимир Юлійович [21.II (5.III) 1886, Царське Село, тепер м. Пушкін — 19.II 1954, Ленінград] — російський рад. учений, полярний дослідник, чл.-кор. АН СРСР (з 1933). З 1928 працював у Арктичному ін-ті; з 1945 — професор Ленінгр. ун-ту. Учасник полярної експедиції Г. Я. Сєдова (1912—14), експедиції на «Малигіні» 1924, 1928, 1931. Наук. керівник рад. арктичних експедицій на «Георгії Сєдові» (1930), «Літке» (1934) та ін. Розробляв питання прогнозів льодовитості, океанографії арктичних морів, циркуляції атмосфери. Іменем В. названо острів у Карському м., льодовик, мис і бухту на о. Нова Земля. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Літ.: Буйницкий В. Х. Владимир Юльевич Визе. Л., 1969.

ВІЗЄЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Візе в Бельгії) — другий вік ранньокам'яновугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. У межах України відклади В. я. (вапняки, пісковики, мергелі, глини тощо) поширені в Донбасі, на пд. схилі Воронезького кристалічного масиву, в Дніпровсько-Донецькій западині. Потужність їх від 150 до 1300 м. З ними пов'язані родовища нафти й газу, вугілля, флюсових вапняків і доломітів. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

ВІЗИР (нім. Visier — забрало, приціл) — 1) Прицільний пристрій з прорізом. 2) Рідко вживана назва *видошукача*. 3) Оптичний прилад, яким визначають відхилення літального апарата від заданого курсу під впливом вітру. 4) Прилад для візування — суміщення візирної (оптичної) лінії астрономічних або геодезичних інструментів з напрямом на обрану точку віддаленого предмета або на небесне світило. 5) Візир, або візер (араб.) — титул міністрів і вищих сановників у багатьох мусульманських країнах.

ВІЗИТА́ЦІЯ (лат. visitatio — огляд) — у міжнародному праві примусовий огляд у *відкритому морі* судна та перевірка його документів військ. кораблем іншої держави. В мирний час В. можна здійснювати лише у випадках, передбачених міжнар. угодами. У воєнний час В. допускається тоді, коли торг. судно нейтральної д-ви підозрюється в намаганні допомогти воюючій стороні.

ВІЗНИ́ЧИЙ — сузір'я Пн. півкулі неба. Найяскравіша зоря В.— *Капела* (0,1-ї *зоряної величини*). В пн. і серед. широтах СРСР його видно восени, взимку і навесні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВІ́Й — коротке жорстке волосся, розташоване в 2—3 ряди на передньому краю повік у людини і ссавців. В. захищають рогівку ока від сторонніх тіл (напр., часточок пилу). При неправильному положенні В. можуть постійно подразнювати рогівку, спричинювати *кон'юнктивіт*, *блефарит*.

ВІ́Й — персонаж української міфології. За нар. легендами, В.— присадкувате, кремезне чудовисько з величезними, аж до землі, повіками. При їх піднятті з очей В. нібито летять блискавки й буревії. На основі нар. легенд, почутих в с. Прохорівці на Черкащині, М. В. Гоголь створив повість «Вій».

ВІ́ЙКИ — тонкі нитко- або щетинковидні вирости поверхні клітин, здатні до ритмічного руху. В. властиві *інфузоріям* та зовн. покривам *війчастих червів*, *черевовійчастих червів*, *немертин* та деяких ін. безхребетних тварин і їхніх вільноплаваючих личинок. У хребетних тварин і людини В. мають тільки деякі спец. клітини, напр. епітелій дихальних шляхів, *євстахієвих труб*, матки тощо. Рух В. забезпечує пересування вкритих ними безхребетних тварин у рідкому середовищі, виведення з організму людини і багатьох багатоклітинних тварин сторонніх часточок тощо. Будовою В. схожі з *джгутиками*.

ВІЙНА́ — спосіб розв'язання суперечностей між класами, державами й націями засобами організованої збройної боротьби за досягнення певних політ. цілей; соціальне явище, властиве класово-антагоністичним суспільствам; продовження політики іншими, а саме насильственими засобами. Марксизм-ленінізм розрізняє В. справедливі й несправедливі, визвольні і загарбницькі. Справедливі В.— це насамперед громадянська В., що має на меті знищення віджилих сусп. відносин усередині країни; захист прогресивного ладу від нападу ззовні; визволення поневолених народів; нац.-визвольна В., завданням якої є ліквідація нац.-колоніального гноблення; оборонна В., спрямована проти іноземних загарбників. Найяскравішим прикладом справедливої В. є *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*. Несправедливі, загарбницькі мають на меті поневолення ін. країн і народів. В період *імперіалізму* В. стають особливо руйнівними й за певних умов набувають характеру світових. Це зумовлюється загостренням суперечностей між імперіалістичними д-вами. Поки існує імперіалізм, постійно зберігається соціально-екон. база для виникнення В. (Див. *Мілітаризм*, *Воєнно-промисловий комплекс*). Проте в післявоєнний період, коли імперіалізм втратив домінуюче становище в міжнар. відносинах і хід історії дедалі більше визначається *світовою системою соціалізму*, коли зріс вплив держав, що завоювали незалежність, створено реальні умови для відвернення В. В 70-х рр. 20 ст. ленінський принцип *мирного співіснування* утвердився в практиці міжнар. життя, став основою повороту від політики «*холодної війни*» до *розрядки міжнародної напруженості*. Цей принцип дістав конституційне закріплення в Конституції СРСР 1977. Основні напрями боротьби проти загрози світової В. на сучас. етапі визначено виробленою XXIV з'їздом КПРС *Програмою миру*, програмою дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, прийнятою XXV з'їздом КПРС. Вирішальними факторами боротьби проти загрози В. є світова *соціалістична співдружність*, зміцнення її оборонної могутності, *міжнародний комуністичний рух*, широкий антиімперіалістичний, антивоєнний фронт нар. мас. В СРСР пропаганда війни заборонена законом 1951.

Літ.: Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1—6. К., 1971—78; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961.

І. М. Карнаухов.

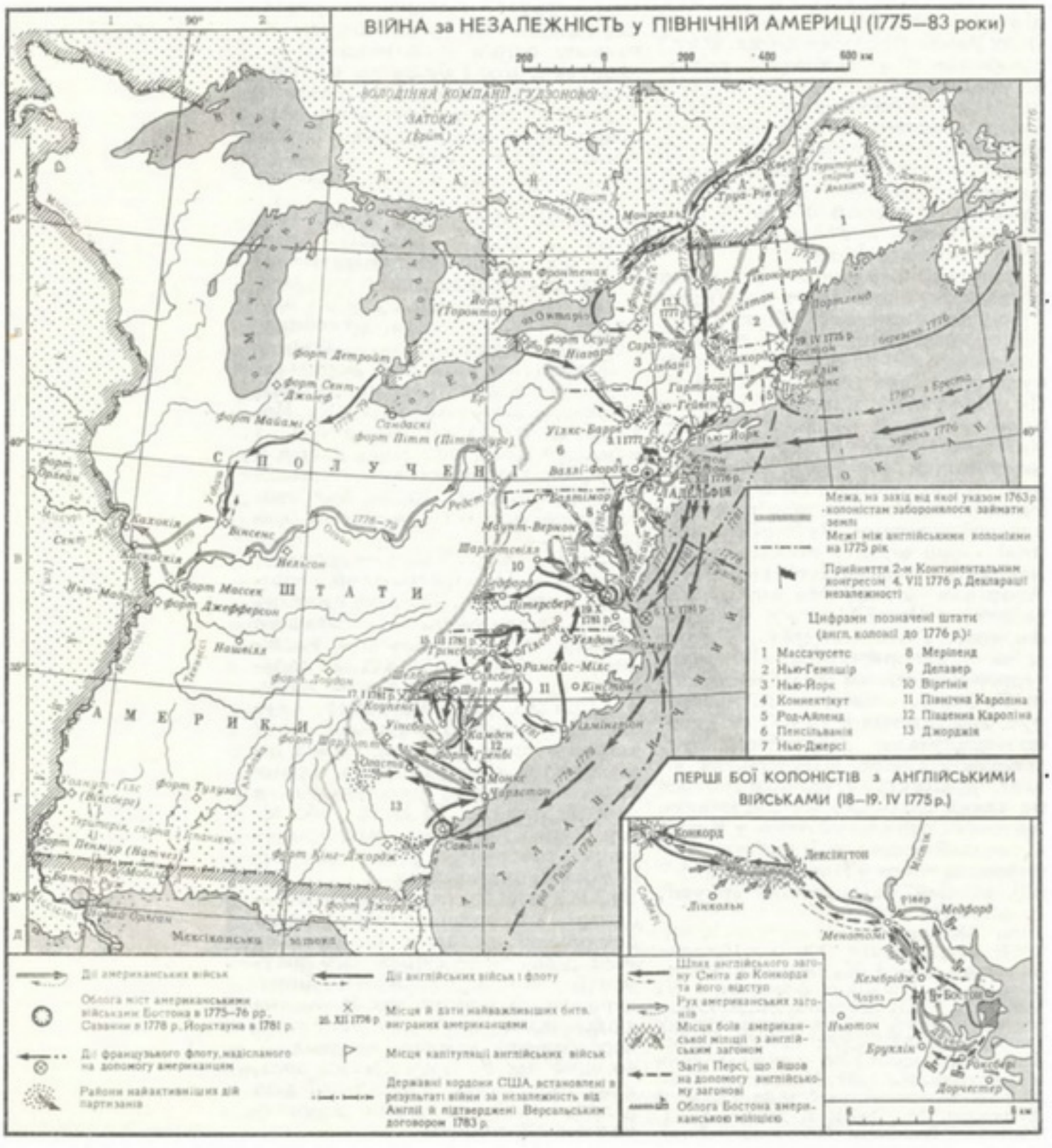

ВІЙНА́ ЗА НЕЗАЛЕ́ЖНІСТЬ ІСПА́НСЬКИХ КОЛО́НІЙ В АМЕ́РИЦІ 1810—26 — визвольна боротьба народних мас іспанських колоній проти колоніального та феодального гніту. У 1810 в найбільших центрах колоній — Каракасі, Буенос-Айресі, Кіто, Сантьяго, Боготі та ін.— вибухнули повстання, які повалили владу колоніальної адміністрації. В Мексиці війна за незалежність набрала форми масового сел. повстання на чолі з М. *Ідальго* і Х.-М. *Морелосом*. У 1810 іспан. адміністрацію ліквідували *креоли* Ла-Плати під керівництвом Х. *Сан-Мартіна* і Бельграно; 1811 — 13 — Парагваю та Уругваю. Проте як тільки боротьба за незалежність набрала характеру класового демократичного руху, креоли почали переходити на бік іспан. колоніальної влади. Тому Іспанії протягом 1814—15 вдалося відновити свою владу в більшості

районів. У 1816 почався 2-й етап війни за незалежність, коли військо під командуванням С. *Болівара* розбило іспанців у Венесуелі й Новій Гранаді. В 1816 було проголошено незалежність Ла-Плати, 1818 — Чілі, 1821 — Нижнього Перу і Мексіки. 9.XII 1824 в битві при Аякучо (Верх. Перу) армія А.-Х. Сукре остаточно розбила залишки ісп. військ у Пд. Америці. В січні 1826 в перуанському порту Кальяо капітулював останній ісп. гарнізон. Війна за незалежність створила сприятливіші умови для розвитку капіталістичних відносин у Пд. Америці. *Н. М. Маркіна.*

ВІЙНА́ ЗА НЕЗАЛЕ́ЖНІСТЬ У ПІВНІ́ЧНІЙ АМЕ́РИЦІ 1775—83 — революційна, визвольна війна 13 брит. колоній, у ході якої було утворено Сполучені Штати Америки. Осн. передумовою війни були суперечності між екон. зростанням колоній і політикою Великобританії, яка намагалася утримати їх на становищі сировин. придатку і ринку збуту. Збройна боротьба колоній проти Великобританії почалась у квітні 1775. Рушійною силою революц. війни були фермери та трудящі міста. Керівництво рухом здійснювали представники буржуазії і плантаторів. У 1775 головнокомандуючим армією колоній призначено Дж. *Вашінгтона. Декларація незалежності 1776* проголосила відокремлення колоній від Великобританії і утворення США. Спочатку війна йшла з перевагою англійців. Але 17.X 1777 колоністи здобули перемогу під Саратогою, що зміцнило міжнар. позиції США. На їхньому боці у війну вступили Франція (1778), Іспанія (1779), Голландія (1782). Росія відмовилась послати війська для придушення повстання в брит. колоніях. Боротьбу американців підтримали бл. 7 тис. добровольців з Європи (в т. ч. *Лафайєт, Сен-Сімон,* Т. *Косцюшко*). 19.X 1781 англійці зазнали поразки під Йорктауном. Великобританія змушена була почати мирні переговори, що завершилися підписанням *Версальського мирного договору 1783,* за яким вона визнала повну незалежність США. Війна за незалежність колоній мала характер бурж. революції й сприяла розвиткові капіталізму в США.

Літ.: Фурсенко А. А. Американская буржуазная революция XVIII века. М.—Л., 1960; Болховитинов Н. Н. Россия и война США за независимость. 1775—1783. М., 1976.
Н. М. Маркіна.

ВІЙО́Н (Вільйон; Villon) Франсуа (справж. прізв.— Монкорб'є або де Лож; н. між 1.IV 1431 і 19.IV 1432, Париж — р. і місце см. невід.) — французький поет. Магістр мистецтв в Сорбонні. Вів богемне життя, не раз був ув'язнений. В 1463 засуджений до страти, яку замінено вигнанням. З 1464 про його життя нічого не відомо. Написав поеми «Малий заповіт», (1456) і «Великий заповіт» (1462), у яких подав реалістичні сценки з життя паризької бідноти, засобами сатири і гумору викривав лихварів, багатіїв, ченців, нечесних суддів. Автор балад, які відзначаються глибиною почуття, багатством поетичних засобів.

Тв.: Укр. перекл.— Великий Тестамент та інші поезії. К., 1973; Рос. перекл.— Стихи. М., 1963.
Н. О. Модестова.

ВІЙСЬКА́ ЗВ'ЯЗКУ́ — спеціальні війська, призначені для забезпечення зв'язку і управління військами. В. з. входять до складу всіх видів збройних сил і родів військ. Рад. В. з. складаються з частин і підрозділів зв'язку та органів постачання і ремонту. В рос. армії підрозділи зв'язку з'явилися в серед. 19 ст. (в *Кримській війні 1853—56* застосовували перший військ. похідний телеграф). В 1899 сформована перша в світі військ. радіочастина. Під час рос.-япон. війни 1904—05 в рос. армії застосовували дротяний телеграф, радіотелеграф і телефон. В Червоній Армії з 1919 В. з. стали спец. родом військ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 першорядну роль відіграв радіозв'язок. Рад. В. з. самовіддано діяли на фронтах; 296 зв'язківцям присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Сучас. В. з. оснащені мобільними радіостанціями, радіотелевізійною, фототелеграфною і телефонною апаратурою, а також пересувними засобами зв'язку.

ВІЙСЬКА́ ПРОТИПОВІ́ТРЯНОЇ ОБОРО́НИ (ППО) — частина збройних сил держави, призначена для ведення боротьби проти засобів повітряного нападу противника. Виникнення ППО пов'язане з початком бойового застосування авіації в 1-й світовій війні. У Збройних Силах СРСР розрізняють: Війська ППО країни та Війська ППО сухопутних військ (СВ). Війська ППО країни — вид Збройних Сил СРСР, створений 1941 для захисту адм.-політ. центрів, пром. районів та ін. важливих об'єктів країни від засобів повітр. нападу. В своєму складі мають зенітні ракетні війська, авіацію та радіотех. війська. Свої завдання виконують самостійно та у взаємодії з ін. видами збройних сил, а також із силами і засобами ППО д-в — учасниць *Варшавського договору 1955.* Війська ППО СВ — рід сухопутних військ, призначених для прикриття від ударів противника з повітря військ і об'єктів їхнього тилу. Створені 1958 і складаються з зенітних ракетних і зенітних артилерійських та радіотех. частин і підрозділів. Діють самостійно та у взаємодії з силами і засобами ППО ін. видів збройних сил.

Літ.: Войска противовоздушной обороны страны. М., 1968.
Б. Д. Парафейников.

ВІ́ЙСЬКО ПО́ЛЬСЬКЕ — регулярні польські військові формування на території СРСР під час Великої Вітчизняної війни Рад. Союзу 1941—45; збройні сили ПНР Були створені з дозволу Рад. уряду за ініціативою Спілки польс. патріотів в СРСР. Першим польс. військ. з'єднанням була д-зія ім. Т. Косцюшка, сформована 1943 поблизу Рязані. З серпня 1943 за рішенням Держ. К-ту Оборони СРСР почав формуватися 1-й польс. корпус в СРСР. До нього ввійшли: 1-а д-зія ім. Т. Косцюшка, 2-а д-зія ім. Я. Домбровського, 3-я д-зія ім. Р. Траугутта, 4-а д-зія ім. Я. Кілінського, арт. бригада ім. Ю. Бема, 1-а танк. бригада ім. Героїв Вестерплятте, авіац. полк винищувачів, офіцерська школа та ін. 12—13.X 1943 1-а д-зія і танкісти вперше вступили в бій проти нім.-фашист. загарбників біля с. Леніно (тепер Горецького р-ну Могильов. обл. БРСР). Дата 12.X в ПНР відзначається як День Війська Польського. 16.III 1944 1-й польс. корпус було перетворено на 1-у Польс. армію в СРСР (команд.— ген. З. Берлінг, потім — ген. С. Поплавський). Рад. Союз, вірний своєму пролет. обов'язкові, безплатно оснастив В. П новітньою зброєю, бойовою технікою, спорядженням тощо. 21.VII 1944 на підставі декрету *Крайової Ради Народової* В. П. в СРСР і *Армія Людова,* яка діяла в окупованій ворогом Польщі, об'єдналися в єдине Військо Польське. В. П. разом з Червоною Армією брало участь у визволенні польс. земель від нім. фашистів і в боях з ними на тер. Німеччини і Чехословаччини. За активну спільну участь у боротьбі проти гітлерівців Уряд СРСР нагородив рад. орденами 11 з'єднань і частин В. П. 4 польс. воїнів було удостоєно звання Героя Рад. Союзу Понад 5 тис. польс. солдатів і офіцерів нагороджено бойовими орденами СРСР

Літ.: Очерки истории народной Польши. М., 1965; Братство по оружию. М., 1975. *П. М. Калениченко.*

ВІЙСЬКО́ВА АДМІНІСТРА́ЦІЯ — 1) Сукупність військово-адміністративних органів держави, їхня діяльність по будівництву збройних сил і управлінню ними. 2) Військ. управління територією, зайнятою в ході воєнних дій. 3) Наукова дисципліна, яка вивчає питання загальної організації і будівництва збройних сил, військ. управління, комплектування та військ. служби. Висновки й положення В. а. закріплюються військ. законодавством.

ВІЙСЬКО́ВА ГЕОГРА́ФІЯ — прикладна галузь географії. Вивчає воєнно-політ., воєнно-екон., природні і воєнні умови в країнах і окремих районах з точки зору впливу їх на підготовку та проведення воєнних дій. Аналізує політ спрямованість воєнних блоків, осередки політ. напруження, зовнішню і внутр. політику д-в, мобілізаційні й трудові ресурси, стан економіки, можливості використання місцевих екон. ресурсів тощо.

ВІЙСЬКО́ВА ГЕОЛО́ГІЯ — прикладна галузь геології Вивчає геол. будову і гідрогеологічні умови (див. *Гідрогеологія*) місцевості, виходячи з вимог інженерного забезпечення бойових дій військ, обгрунтування розміщення різних військових споруд, оцінки прохідності місцевості різними родами військ, а також пошуків і розвідки підземних вод і буд. матеріалів. Забезпечує складання військово-геологічних карт.

ВІЙСЬКО́ВА ДЕМОКРА́ТІЯ — термін, запроваджений Л.-Г. *Морганом* для означення форми організації суспільної влади в стародавніх греків на стадії переходу від родової демократії до держави В такому значенні цей термін використали К. Маркс у «Конспекті книги Льюїса Г. Моргана „Стародавнє суспільство"» (1880—81) і Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884). В рад. історіографії цим терміном позначають не тільки певну форму організації влади, а й відповідний їй період у розвитку первісного суспільства — час його розкладу. В археол. періодизації часові В. д. відповідають *бронзовий вік* і ранній *залізний вік*.

ВІЙСЬКО́ВА МЕДИЦИ́НА — галузь медицини, яка являє собою систему наукових знань і практичних заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я військовослужбовців, а також запобігання бойовим ушкодженням та захворюванням і їх лікування. Умови бойової діяльності військ, в яких здійснюється робота військово-мед. служби, а також особливості бойових уражень і захворювань, що є їх наслідком, унеможливлюють цілковите перенесення у В. м. теорії і практики цивільної медицини. В. м. як окрема галузь медицини зародилась у 17 ст. Основоположниками російської В. м. є М. Я. Мудров, М. І. Пирогов, М. О. Вельямінов, Б. К. Леонардов, З. П. Соловйов, Ю. І. Смирнов та ін. В. м. включає такі розділи: організація і тактика медичної служби, *воєнно-польова терапія, воєнно-польова хірургія,* воєнна епідеміологія, фізіологія військової праці та ін., а також військові розділи майже усіх галузей теоретичної та клінічної медицини.

Літ.: Очерки истории советской военной медицины. Л., 1968. *І. Н. Польща.*

ВІЙСЬКО́ВА МУ́ЗИКА — музика, пов'язана з навчальними, бойовими та культурними потребами армії. Виконується духовими оркестрами під час стройових занять, походів, урочистих церемоній, здійснює також функції звукової сигналізації. Охоплює інструм. музику (марші, симфонії, увертюри, попурі, церемоніальну музику, танц. п'єси тощо), сигнали (вечірня зоря, розвід караулу та ін.), хорові похідні пісні, гімни. Покликана виховувати патріотичні почуття, піднімати бойовий дух воїнів. В. м. сповнена героїко-патріотичного звучання, характеризується метро-ритмічною чіткістю. На Україні була поширена в загонах нар. повстанців, у Запоріз війську. В. м. писали О. Аляб'єв, М. Римський-Корсаков, П. Чайковський, М. Лисенко, Р. Глієр, М. Іполитов-Іванов, М. Іванов-Радкевич, С. Чернецький, укр. рад. композитори Б. Лятошинський, О. Зноско-Боровський, Є Юцевич та ін.

Б. М. Фільц.

«ВІЙСЬКО́ВА ОПОЗИ́ЦІЯ» — група делегатів *Восьмого з'їзду РКП(б)* (1919), що виступила проти лінії ЦК партії у військ. будівництві. До її складу входили деякі колишні «*ліві комуністи*», а також окремі члени партії, які раніше не належали ні до яких опозиційних груп. «В. о.» виступала проти запровадження в регулярній армії централізації та залізної дисципліни, проти використання досвіду старих військ. спеціалістів, відстоювала партизанщину, захищала помилкові погляди з питань парт. роботи в армії, зокрема, вимагала скасування в ній політ. органів й розширення прав парт. орг-цій аж до надання їм керівництва всією бойовою діяльністю. З ряду питань позиція «В. о.» була реакцією на антипарт. дії керівника військ. відомства Л. Троцького, який не рахувався з армійськими парт. орг-ціями. Військ. питання було складним і певною мірою новим для партії. Правильне розв'язання його вказав з'їздові В. І. Ленін. У виступі він різко засудив «В. о.», підкресливши шкоду, якої завдає Червоній Армії партизанщина, відзначив необхідність для захисту завоювань революції високо дисциплінованої регулярної армії, використання знань і досвіду військ. спеціалістів при дійовому контролі їхньої діяльності з боку представників партії — комісарів. З'їзд повністю схвалив ленінську політику в військ. питанні.

Ю. Ю. Кондуфор.

ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРИ ЦК РСДРП(б) — військовий центр партії більшовиків, що 1917 — на поч. 1918 керував революц. роботою в армії і на флоті. Створена в квітні 1917 на базі військ. орг-ції при Петерб. к-ті РСДРП(б). У своїй діяльності керувалася настановами ЦК РСДРП(б), вказівками В. І. Леніна. Осн. увагу приділяла створенню і зміцненню військ. орг-цій партії в армії, налагодженню їхньої діяльності. Уповноважені В. о. при ЦК РСДРП(б) часто виїжджали на місця, в т. ч. на Україну (Київ, Харків, Катеринослав, Одеса) з метою подання практичної допомоги парт. орг-ціям, доставки більшовицьких газет і л-ри в діючу армію. Видавала газ. «*Солдатская правда*». За дорученням ЦК партії підготувала і скликала в червні *Всеросійську конференцію фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б) 1917.* В. о. при ЦК РСДРП(б) провела велику роботу по згуртуванню парт. орг-цій в армії, створенню збройних сил соціалістичної революції, мобілізації солдат. мас на боротьбу за владу Рад. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції керівні діячі В. о. при ЦК РСДРП(б) В. О. Антонов-Овсієнко, М. В. Криленко, П. Ю. Дибенко ввійшли до складу Рад. уряду. Припинила свою діяльність за рішенням ЦК партії від 15.III 1918.

ВІЙСЬКО́ВА ОСВІ́ТА — спеціальна підготовка військових кадрів для збройних сил. Становлення В. о. в європ. країнах відноситься до кін. 17 — поч. 18 ст. і тісно пов'язане з розвитком *воєнної науки* і *воєнного мистецтва*. В СРСР створено систему різних за рівнем і профілем підготовки *військових навчальних закладів*. В. о. поділяється на вищу, середню і початкову. В и щ у В. о. офіцерські кадри здобувають у вищих командних, військ.-політ., військ.-інженерних і військ.-спец. навч. закладах (академіях, ін-тах і деяких вищих уч-щах) всіх видів Збройних Сил, родів військ і спец. військ. С е р е д н я командна, військово-тех. і військ.-спец. освіта здійснюється в системі загальновійськ., командно-тех. і спец. військ. уч-щах. Особам, які закінчили військ.-навч. заклади (вищі, середні), видають диплом загальносоюзного зразка. П о ч а т к о в а В. о. складається з початкової військ. підготовки (вивчення статутів, матеріальної частини зброї, бойової та спец. техніки, засобів застосування її в бою) шкільної молоді 9—10 класів заг.-осв. шкіл, профес.-тех. і спец. навч. закладів, а також допризовної і призовної молоді, яка працює в нар. г-ві, та воїнів у період проходження військ. служби. Початкова В. о. здійснюється, поряд з повною заг. серед. освітою, в суворовських і нахімовському училищах.

І. В. Архипов.

ВІЙСЬКО́ВА ПОВИ́ННІСТЬ — система комплектування армії, за якою чоловіки певного віку згідно з законом зобов'язані відбувати військ. службу в збройних силах своєї країни. За середньовіччя В. п. здійснювалась у формі лицарських і нар. ополчень. Існували також *наймані армії*. Заг. В. п. уперше було запроваджено у Франції (1793). З 19 — поч. 20 ст. заг. В. п. з призовним віком у 19—20 років існує в більшості країн світу. В Росії в 1-й пол. 17 ст. були створені т. з. полки «нового строю», які поступово витіснили феод. ополчення і поклали початок *регулярному військові*. В 1699—1705 було запроваджено *рекрутську повинність*, а в ході проведення військ. реформ 1860—70-х рр.— заг. В. п. з призовним віком у 21 рік. Комплектування Рад. Збройних сил провадиться на підставі *загального військового обов'язку*.

ВІЙСЬКО́ВА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, яка вивчає закономірності формування й роботи психіки людини в процесі військ. служби, особливо в умовах бою. Як окрема дисципліна склалася на поч. 20 ст. Рад. військ. психологія будується на засадах марксистсько-ленінської методології, висновках рад. воєнної науки, а також фізіології, заг. психології, психології особистості тощо. Актуальні проблеми В. п.— морально-психологічний дух армії, психологічна готовність солдатів і командирів, складні взаємини солдата з сучасною військ технікою. До В. п. входять також питання, пов'язані з формуванням емоційної стійкості, високих вольових якостей бійця, вплив умов сучас. бою на психіку воїна й психологію військ. колективу, виявлення їхньої здатності долати труднощі похідно-бойового життя, встановлення психологічних критеріїв добору особового складу за

родами військ і для спец. завдань та ін. Чільне місце в дослідженнях В. п. належить вивченню впливу, який справляє на перебіг психічних процесів, дії та вчинки людини стан перенапруження (стресу).

Літ.: Военная психология. М., 1972.

ВІЙСЬКО́ВА РА́ДА — колегіальний орган керівництва військами. В Рад. Збройних Силах В. р. є у видах збройних сил, у військ. округах, групах військ, на флотах, в арміях, флотиліях та ін. В. р. розв'язують усі питання, пов'язані з життєдіяльністю військ, і несуть відповідальність за їхній стан. В. р. склалися в період громадян. війни. Вони відіграли велику роль у створенні Червоної Армії та в керівництві військами. В 1941—45 В. р. належала вся повнота держ. влади в смузі дій військ того чи ін. фронту. До складу В. р. входять керівні представники командування військ. округу і респ. та обл. парт. організацій. Склад В. р. затверджує ЦК КПРС на подання М-ва оборони СРСР і Гол. політ. управління Рад. Армії і Військ.-Мор. Флоту.

ВІЙСЬКО́ВА СЛУ́ЖБА в СРСР — вид державної служби, що полягає у виконанні громадянами військ. обов'язку в складі Збройних Сил СРСР. В. с.— почесний обов'язок рад. громадян. Закон про *загальний військовий обов'язок* та ін. нормативні акти регулюють порядок зарахування на В. с., проходження її, тривалість тощо. В. с. складається з дійсної В. с. і служби в запасі. На дійсну службу призиваються юнаки віком 18 років. Строк дійсної В. с. залежно від виду Збройних Сил — від 2 до 3 років. Офіцери, генерали, адмірали перебувають на дійсній В. с. до граничного віку, встановленого законом. Військовозобов'язані запасу періодично призиваються на навчальні збори. Військовослужбовці користуються всіма правами і виконують усі обов'язки громадян, передбачені Конституцією СРСР. Крім того, вони мають і спец. права і обов'язки, пов'язані з особливостями В. с. (див., зокрема, *Статути військові*).

І. М. Пахомов.

ВІЙСЬКО́ВА СПРА́ВА — охоплює в широкому розумінні всі питання, пов'язані з воєнною теорією і практикою, будівництвом, підготовкою та дією збройних сил д-ви в мирний і воєнний час, а також з підготовкою захисту населення на випадок війни.

ВІЙСЬКО́ВА ТАЄМНИ́ЦЯ — відомості військ. характеру, що їх спеціально охороняє держава (про організацію, чисельність, дислокацію, боєздатність збройних сил, про військ. винаходи тощо). Найважливіша частина *державної таємниці*. За рад. правом розголошення В. т., втрата документів, що містять В. т., при відсутності ознак зради батьківщини є одним з *військових злочинів* (в УРСР ст 253 КК УРСР). Винні у вчиненні цього злочину можуть бути позбавлені волі на різні строки. Розголошення військ. відомостей, які не становлять В. т., карається позбавленням волі на строк до 1 року, а за пом'якшуючих обставин тягне за собою дисциплінарну відповідальність.

ВІЙСЬКО́ВА ЧАСТИ́НА — організаційно самостійна бойова адм.-господарська одиниця в усіх видах збройних сил. До В. ч. Збройних Сил СРСР належать усі полки, кораблі 1, 2 і 3-го рангів та окремі батальйони, дивізіони й ескадрильї, які не входять до складу полків. За призначенням В. ч. поділяються на бойові, бойового забезпечення, навчальні й тилові. В. ч. складається з органу управління (штабу), бойових, спец. і тилових підрозділів, має печатку і штампи. Бойові В. ч. мають *прапори військові*. В. ч. входять до складу *військових з'єднань* чи об'єднань або підпорядковуються Гол. командуванню. Див. також *Військовий підрозділ*.

ВІЙСЬКО́ВЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО — система державноправових актів, які регулюють суспільні відносини в організації та в управлінні всіма видами військ. В. з. є частиною правової системи д-ви. В СРСР В. з. визначає організацію і повноваження органів військ. управління, порядок розробки планів будівництва і розвитку *Збройних Сил* СРСР, вдосконалення організації військ, озброєнь, бойової техніки, керівництва бойовою підготовкою військ, проходження військ. служби, правове становище *військовослужбовців* і військовозобов'язаних тощо. Норми В. з. містять: *Конституція СРСР* (зокрема, глава «Захист соціалістичної Вітчизни»), конституції союзних та авт. республік; закон «Про загальний військовий обов'язок»; військ. статути, а також положення (напр., положення про *військові трибунали*), настанови, інструкції, накази тощо. До В. з. належать і норми кримінальноправового (див. *Військові злочини*) і процесуального характеру, які визначають порядок, підстави й особливості притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності. В. з. забезпечує додержання *дисципліни військової*, охорону *військової таємниці*, сприяє високій бойовій готовності військ, закріплює принцип політ. і громадянської рівноправності військовослужбовців, *соціалістичну законність* у військ. управлінні.

В капіталістичних країнах В. з. виражає волю буржуазії. Як за своїм змістом, так і за практикою застосування має реакційний характер; його мета — відокремити армію від народу, підпорядкувати її інтересам монополій. В. з. капіталістичних країн не гарантує солдатам і матросам навіть формальної демократії і законності.

Літ.: Основы советского военного законодательства. М., 1973.

І. М. Пахомов.

ВІЙСЬКО́ВИЙ ПІДРО́ЗДІЛ — військові одиниці постійної організації і однорідного складу в кожному роді військ. Входять до більших військ. підрозділів або частин. До В. п. належать: у стрілецьких військах (піхоті) — *відділення*, *взвод* (2—4 відділення), *рота* (кілька взводів), *батальйон* (кілька рот); в артилерії — гарматна обслуга, взвод, *батарея*, *дивізіон*; у ВПС — *ланка*, *ескадрилья* (кілька ланок). Призначення В. п.— ведення бойових дій, а спец. і тилових підрозділів — бойове та матеріально-тех. забезпечення військ. Окремі батальйони, дивізіони і ескадрильї є *військовими частинами*.

ВІЙСЬКО́ВИЙ ТОВА́РИШ — почесний титул (ранг), який у 18 ст. гетьман України присвоював представникам козацької верхівки за військ. заслуги. Ранг В. т. дорівнював рангові *сотника*.

ВІЙСЬКО́ВИЙ ТРИБУНА́Л — спеціальний суд, що діє у Збройних Силах; входить до єдиної *судової системи* СРСР. Згідно з *Конституцією СРСР* (ст. 152) судді В. т. обираються Президією Верховної Ради СРСР строком на 5 років, нар. засідателі — зборами військовослужбовців строком на 2,5 роки. В. т. підсудні справи про всі злочини *військовослужбовців*, а також військовозобов'язаних під час проходження ними навч. зборів; осіб офіцерського, сержантського та рядового складу органів держ. безпеки; справи про злочини проти встановленого порядку несення служби, що їх вчинили особи начальницького складу *виправно-трудових установ*, прапорщики і особи рядового складу конвойної охорони МВС, укомплектованого за призовом; всі справи про *шпигунство*. Положення про В. т. затверджене Верховною Радою СРСР 25.XII 1958. В. т. створюються і діють в округах, групах військ, флотах, арміях, флотиліях, військ. з'єднаннях і гарнізонах.

ВІЙСЬКО́ВІ З'Є́ДНАННЯ — тактичні військові формування постійного складу. До В. з. усіх родів військ і видів Збройних Сил СРСР належать *бригади*, *дивізії*, *корпуси* та *ескадри* (у ВМФ).

ВІЙСЬКО́ВІ ЗЛО́ЧИНИ — злочини, спрямовані проти встановленого порядку несення *військової служби* в СРСР, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних зборів. Відповідальність за такого роду злочини передбачено Законом про кримінальну відповідальність за В. з., прийнятим 25.XII 1958 і включеним самостійною главою в кримінальні кодекси союзних республік (в УРСР — гл. XI КК УРСР). В. з. поділяються на злочини: проти порядку підлеглості та воїнської честі (непокора, невиконання наказу та ін.); проти порядку проходження військ служби, несення караульної і внутр. служби (дезертирство тощо); проти порядку користування і зберігання військ. майна та експлуатації військ. техніки; розголошення *військової таємниці*; військ. службові злочини (зловживання владою та ін.), злочини, що порушують міжнар. конвенції (зокрема щодо поводження з військовополоненими) тощо. За В. з. передбачено покарання: *позбавлення волі*, направлення в дисциплінарний батальйон тощо. В. з. вва-

жаються й злочини проти порядку несення військ. служби, вчинені особами офіцерського, сержантського та рядового складу органів держ. безпеки та особами, відносно яких є спец. вказівки в законодавстві СРСР. *О. Й. Ляхович.*

ВІЙСЬКО́ВІ МАЄ́ТНОСТІ — земельні угіддя, рудні, буди, гуральні, млини тощо на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17 — 18 ст., що належали укр. козацькому військові. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 всі держ маєтності шляхет Польщі (королівщизни), старостинські землі (держ. землі, що надавалися польс. урядовцям у тимчасове користування за службу) та приватновласницькі маєтки польс. магнатів і шляхти, вигнаних з України, були оголошені В. м. З розвитком і зміцненням феод.-кріпосницьких відносин В. м. поступово стали власністю пануючих класів. Частину їх було перетворено на *рангові маєтності*. З ліквідацією на поч. 80-х рр. 18 ст. залишків політ. автономії Лівобережної України царський уряд зрівняв укр. *козацьку старшину* з рос. дворянством і перетворив *посполитих селян*, які жили в її маєтках, на кріпаків В. м., що не потрапили до рук поміщиків, було оголошено власністю д-ви, а посполитих селян у цих маєтностях зрівняно з *державними селянами*.

ВІЙСЬКО́ВІ НАВЧА́ЛЬНІ ЗА́КЛАДИ — мережа середніх та вищих навчальних закладів, призначених для підготовки командних, інженерно-технічних та спеціальних кадрів для збройних сил. В. н. з. існують у всіх розвинутих країнах світу. В СРСР до В. н. з. належать військ. академії, вищі і серед. військ. уч-ща (командні, політ., інженерно-тех. та ін.), військ. ін-ти, військ. ф-ти при цивільних вузах, курси, *Суворовські училища* і *Нахімовські училища*. В Росії перші В. н. з. з'явилися в кін. 17 — на поч. 18 ст. Виникнення В. н. з. в СРСР пов'язано зі створенням і розвитком Рад. Збройних Сил. Осн. принципи підготовки військ. кадрів розробив В. І. Ленін. У період громадян. війни і військ. інтервенції 1918—20 було організовано мережу вищих і серед. В. н. з. (військ. академії, школи) та різні курси. В мирний час склалася стрункa система вищих і серед. В. н. з. До 1941 було 203 серед. військ. уч-ща, 19 академій, 10 військ. ф-тів при цивільних вузах і 7 військ.-мор. уч-щ. У післявоєнний час гол. особливістю в розвитку В. н. з. було перетворення серед. військ. уч-щ на вищі (за винятком деяких уч-щ будівельних та ВПС) зі строком навчання 4—5 років, випускники одержують диплом загальносоюзного зразка. Переглянуто структуру і строки навчання у військ. академіях. Радянські В. н. з. пройшли сувору перевірку по підготовці офіцерських кадрів для Збройних Сил СРСР, які з честю витримали всі випробування при захисті Вітчизни.

Літ.: Камков И. А., Конопляник В. М. Военные академии и училища. М., 1974.

В. І. Носков.

ВІЙСЬКО́ВІ ОБИВА́ТЕЛІ — станова група на Україні в 18—19 ст., що склалася з колишніх козаків слобідських полків. За царським указом 1765 укр. слобідські козац. полки — Харків., Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький — переформовувалися в регулярні гусарські полки, а козаки та *підпомічники* (понад 300 тис. чол. з сім'ями) позбавлялися козац. привілеїв і перетворювалися на В. о. На них було поширено реформи 60—80-х рр. 19 ст. щодо *державних селян*.

ВІЙСЬКО́ВІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — особлива організація частини військ у Росії, при якій солдати поєднували військову службу з веденням сільського господарства. В. п. в Рос. д-ві почали засновувати з 2-ї пол. 16 ст. на засічних (оборонних) лініях для захисту сх. і пд. кордонів країни від нападів кримських та ногайських татар. Інший характер мали В. п., запроваджені на поч. 19 ст. при Олександрі I. Вони організовувалися з метою створення резерву навчених військ без збільшення витрат на армію. Царизм намагався використати військ поселенців і для боротьби з антикріпосницьким рухом. Насадження В. п. в Росії в 1-й чверті 19 ст. очолив військ. міністр О. А. *Аракчеєв*. Перше В. п. було створено 1810 в Могильовській губ. Особливо вони поширилися з 1816. На Україні В. п. почали створюватися 1817 на тер. Слобідсько-Української (пізніше — Харківської) губ. Протягом 1817—25 В. п. в Росії налічували 375 тис. чол. (понад 160 полків). В укр. губерніях розташовувалося 3 полки піхоти, 16 полків кінноти (в т. ч. *Бузьке козацьке військо*). В 1836—37 В. п. виникли на Київщині і Поділлі. В. п. формувалися з поселенців-господарів (солдатів, які прослужили в армії не менше 6 років, і частини місцевих жителів-селян) та їхніх помічників. Дітей поселенців з 7 років зараховували до *кантоністів* (військовозобов'язаних). Нестерпне становище поселян — постійна муштра, тілесні покарання, жорстока експлуатація, знущання офіцерів-кріпосників (див. *Аракчеєвщина*) — викликало ряд повстань поселенців (див. *Бузьких козаків повстання 1817, Чугуївське повстання 1819, Шебелинське повстання 1829, «Холерні бунти»* та ін.). В умовах наростання сел. руху царський уряд змушений був 1857 ліквідувати В. п., перевівши поселенців на становище *державних селян*.

Літ.: Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

ВІЙСЬКО́ВІ ТА БОЙОВІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ БІЛЬШОВИКІ́В — організації партії, що керували створенням і навчанням бойових загонів робітн. класу, а також революц. роботою в армії і на флоті з метою підготовки збройних сил революції. Принципи побудови та діяльності цих орг-цій розробив В. І. Ленін. Початок широкій роботі революц. с.-д. в армії і на флоті поклала ленінська газ. «*Искра*». Під її впливом 1901—03 в гарнізонах найбільших міст країни виникли перші с.-д. гуртки і групи. Військ. діяльність більшовиків активізувалась під час революції 1905—07. Якщо напередодні революції в армії діяли тільки 3 військ. орг-ції, то 1907 їхня кількість зросла до 51. На Україні військ. с.-д. орг-ції в роки революції 1905—07 діяли в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі та ін. містах, вони керували збройними повстаннями на броненосці «*Потьомкін*», у Свеаборзькій фортеці тощо. В ході революції 1905—07, спочатку в Петербурзі й Москві, а потім і в ін. пром. містах при парт. к-тах створювалися й спец. бойові орг-ції, які керували формуванням, озброєнням і навчанням бойових робітн. дружин, що стали гол. збройною силою революції (див. *Бойові дружини 1905—07*). Військ. орг-ції більшовиків видавали брошури, газети, листівки. Після поразки революції 1905—07 бойові орг-ції згорнули свою роботу. Їхня діяльність знову активізувалася під час 1-ї світової війни й *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Найбільшого розмаху військ.-бойова робота партії набула в період підготовки й проведення *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917. Осн. увага приділялась організації робітн. *Червоної гвардії*. Напередодні Жовтн. повстання заг. чисельність червоногвардійців становила 200 тис. чол., у т. ч. на Україні — бл. 18 тис. Одночасно створювались і зміцнювались військ. орг-ції. У березні 1917 почала діяти військ. орг-ція при Петерб. к-ті РСДРП(б) [з квітня 1917 — *Військова організація при ЦК РСДРП(б)*], яка очолила всю революц. роботу в армії і на флоті. За неповними даними, в серед. червня в армії налічувалось не менше як 60 орг-цій РСДРП(б), у т. ч. в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі. У вересні оформилась військ. орг-ція більшовиків Пд.-Зх. фронту. Важливе значення для посилення військ.-бойової роботи на місцях мала *Всеросійська конференція фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б) 1917*. До військ. і бойової роботи партії залучалися кращі парт. працівники. В різні часи цією справою займалися В. О. Антонов-Овсієнко, К. Є. Ворошилов, Ф. Е. Дзержинський, П. Ю. Дибенко, Й. Ф. Дубровінський, С. М. Кіров, М. С. Кедров, М. В. Криленко, В. В. Куйбишев, О. Ф. Мясников, М. І. Подвойський, С. Г. Рошаль, Я. М. Свердлов, Ф. А. Сергєєв (Артем), М. В. Фрунзе та ін. Військ.-бойова діяльність партії відіграла важливу роль у перемозі Великого Жовтня. У зв'язку з демобілізацією старої армії всі військ. орг-ції за рішенням ЦК РКП(б) від 15.III 1918 було ліквідовано.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 10. Революційна армія і революційний уряд; т. 11. До бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті; т. 13. Уроки московського повстання; т. 34. Марксизм і повстання.—Поради стороннього; КПСС в

резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1. М., 1970; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958; Военные организации российского пролетариата и опыт его вооруженной борьбы. 1903—1917. М., 1974; Якупов Н. М. Борьба за армию в 1917 году. М., 1975.

ВІЙСЬКО́ВО-ГРУЗИ́НСЬКА ДОРО́ГА — проходить через Головний Кавказький хребет (Хрестовий перевал, 2384 м); з'єднує м. Орджонікідзе (Пн.-Осет. АРСР) з м. Тбілісі (Груз. РСР). В.-Г. д. споруджено рос. військами і відкрито 1799 для постійного руху. Їй належала значна роль у розвитку екон. зв'язків між Росією і Закавказзям. За роки Рад. влади В.-Г. д. реконструйовано. Вона відіграла велику роль у період *битви за Кавказ 1942—43*. Вздовж усієї траси — пам'ятки старовини: фортеці, храми та ін. Важлива автомагістраль, один з туристських маршрутів.

ВІЙСЬКО́ВО-ІНЖЕНЕ́РНЕ МИСТЕ́ЦТВО — галузь *воєнного мистецтва*, яка об'єднує теорію і практику військово-інженерної підготовки держави до війни і забезпечення ведення воєнних дій. В.-і. м. включає *фортифікацію*, загородження, *маскування*, підривну справу, будівництво військ. аеродромів, шляхів, мостів і переправ, водопостачання, інженерне забезпечення базування ВМФ, десантних операцій та ін. (див. *Інженерні війська*). В.-і. м. зародилося в рабовласницьких д-вах: зведення укріплень навколо міст (Карфаген, Вавілон та ін.) і держ. кордонів (*Траянові вали, Велика китайська стіна*). В період феодалізму, з винаходом пороху (14 ст.), розвинулась підривна справа. В 17 ст. основи наук. обгрунтування В.-і. м. розробив у своїх працях франц. інженер С. *Вобан*. В давньорус. д-ві В.-і. м. розвивалося в напрямі будування *дитинців*, фортець (Новгородський, Московський, Псковський кремлі та ін.). В 16 ст. в Рос. д-ві застосовували рухомі укріплення (*гуляй-городи*), висадження фортечних стін пороховим вибухом. Своєрідні елементи В.-і. м. були притаманні запорізьким та донським козакам (земляні укріплення, сигнальні «вежі», «фігури»). За Петра I в російській армії створено було регулярні інженерні війська (згодом було розроблено принципи інженерного забезпечення прискореної атаки і штурму фортець), у Вітчизн. війні 1812 застосовувалися польові укріплення. У 19 — на поч. 20 ст. розвиток рос. В.-і. м. пов'язаний з іменами військ. інж. А. З. Теляковського, Е. І. *Тотлебена*, Р. С. *Кондратенка*, Ц. А. *Кюї*, Ф. Ф. Ласковського, К. І. Величка та ін. У 1-у світову війну В.-і. м. розвивалося в напрямку створення глибокоешелонованих смуг позиційної оборони та забезпечення прориву їх. Рад. В.-і. м. зародилось в період громадян. війни. В лютому 1918 почала діяти Колегія інженерної оборони Республіки. Відомим представником рад. В.-і. м. був Д. М. *Карбишев*. У підготовці д-в до 2-ї світової війни гол. місце займали питання створення довгочасних ліній, укріпрайонів, будівництво військ. автострад, аеродромів, баз тощо. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 набуло розвитку рад. інженерне забезпечення глибокоешелонованої позиційної оборони, масованого прориву оборони, форсування водних перешкод, штурмування міст, закріплення плацдармів та ін. Сучас. рад. В.-і. м. спрямовано на забезпечення постійної бойової готовності військ, захисту об'єктів тилу від ядерної зброї та ін. засобів ураження.

Літ.: Пляскин В. Я., Лысухин И. Ф., Рувинский В. А. Инженерное обеспечение общевойскового боя. М., 1972.

А. М. Демидов.

ВІЙСЬКО́ВО-МЕДИ́ЧНА СЛУ́ЖБА — спеціальна служба тилу Збройних Сил СРСР, яка здійснює охорону здоров'я військовослужбовців, систематичне медичне забезпечення їх в умовах мирного і воєнного часу. Організаційно В.-м. с. складається з органів управління, різних мед. частин, підрозділів та установ. Існує й у збройних силах ін. держав. Виникнення В.-м. с. в Росії пов'язане з формуванням регулярної армії і припадає на кін. 17 — поч. 18 ст. Наукову систему мед. забезпечення військ, яка визначала шляхи розвитку і тактику В.-м. с. в 19 та на поч. 20 ст., розробив М. І. *Пирогов*. Заснування 4 (17).XII 1917 колегії Гол. військ.-санітарного управління декретом Ради Народних Комісарів РРФСР поклало початок рад. військ. охороні здоров'я. Бойовий досвід Рад. Армії та наступні соціалістичні перетворення Рад. країни істотно відобразились на всій організації охорони здоров'я Збройних Сил. Значний вклад у розвиток В.-м. с. внесли Ю. І. Смирнов, М. Н. *Бурденко*, В. М. *Шамов*, М. М. Петров, О. О. *Вишневський* та ін. Успішному розв'язанню завдань В.-м. с. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 сприяла її тех. оснащеність і озброєність єдиною рад. військ.-медичною доктриною: системою етапного лікування з евакуацією за призначенням. Заслуги військ. медиків високо оцінені Рад. д-вою: 44 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, понад 116 тис. нагороджено орденами та медалями. В 60—70-х рр. поява нових видів зброї, засобів ведення воєнних дій визначають і відповідні методи мед. забезпечення військ. Див. також *Військова медицина*.

А. А. Борисов.

ВІЙСЬКО́ВО - МОРСЬКИ́Й ФЛОТ (ВМФ; у ряді держав — військово-морські сили) — вид збройних сил держави, призначений для ведення бойових дій на водних просторах. ВМФ проводить операції самостійно й у взаємодії з ін. видами збройних сил. До осн. завдань ВМФ належать: знищення сил флоту противника на морі і в базах, завдавання ударів по наземних об'єктах, сприяння на приморському фронті сухопутним військам, висаджування мор. і повітр. десантів, захист своїх комунікацій, блокування мор. районів ворога. Гол. властивості ВМФ: ракетно-ядерне озброєння, автономність, раптовість, висока маневреність кораблів і авіац. угруповань, здатність діяти в будь-яких районах світового океану. ВМФ великих д-в складається з кількох флотів і флотилій; включає, крім надводних кораблів і підводних човнів, авіацію ВМФ, *берегові ракетно-артилерійські війська, морську піхоту*, війська ППО, допоміжні сили флоту та різні частини спец. призначення. ВМФ має свої військ.-мор. та авіац. бази. Гол. ударною силою ВМФ є *підводні човни* та *морська авіація*. ВМФ виник у глибоку давнину і являв собою спершу гребний флот (див. *Галеас, Галера*), який згодом був замінений *парусним флотом*. Застосування в 19 ст. парової машини як суднового двигуна, гребних коліс, а з 40-х рр. 19 ст.—гребних гвинтів дозволило перейти до парового флоту, будування залізних і броньованих кораблів. Використання парових турбін, нафтового палива, розвиток радіо- та електротехніки, змагання між броньовим захистом і озброєнням привели до появи кораблів різних класів: *броненосців, дредноутів, лінійних кораблів, крейсерів, міноносців, авіаносців*, допоміжних кораблів та ін. Вітчизняний ВМФ має свою давню історію. В 907 військо київ. князя *Олега* блокувало Константинополь з Чорного м. В 17—18 ст. запорізькі та донські козаки на *байдаках* і чайках не раз здобували перемогу над тур. флотом. Регулярний ВМФ в Росії створено в кін. 17 ст. В боротьбі за виходи до морів та нац. незалежність рос. флот прославився численними перемогами на морі — під Гангутом, Гренгамом, Чесмою, Тендрою, Корфою, Наварином, Сінопом та ін. Рос. флот має багаті революц. традиції. У 1905—07 на флоті відбулося 30 революц. виступів і 6 збройних повстань. Революц. моряки брали активну участь у Великій Жовтн. соціалістич. революції, в боротьбі за встановлення Рад. влади. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 моряки *Радянського Військово-Морського Флоту* відіграли велику роль у перемозі Рад. Збройних Сил над фашист. загарбниками. На озброєнні сучас. ВМФ перебувають найновіші надводні кораблі, підводні човни, літаки, вертольоти, оснащені різними видами ракетної, торпедної, арт., мінної зброї, радіоелектронним обладнанням. Див. також *Балтійський флот, Північний флот, Тихоокеанський флот, Чорноморський флот*.

Літ.: Горшков С. Г. Морская мощь государства. М., 1976.

Н. Д. Сергєєв.

ВІЙСЬКО́ВО-НАУКО́ВІ ТОВАРИ́СТВА (ВНТ) — добровільні організації Збройних Сил СРСР. Перше ВНТ було створено в жовтні 1920 при Військ. академії РСЧА для вивчення досвіду громадянської війни 1918—20. Пізніше діяльність ВНТ поширилась на командний склад запасу та вищі військ.-навч. заклади. У березні 1926 ВНТ було перейменовано на Т-во сприяння обороні СРСР



Військово-Грузинська дорога біля селища Казбегі.



Війчасті черви: 1 — багатоочка рогата (Polycelis cornuta); 2 — мезостома Еренберга (Mesostoma ehrenbergii); 3 — молочна планарія (Dendrocoelum lacteum).

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ



П. Війтович. Після купелі. Бронза. 1888. Національний музей у Кракові.

Вік рослин

Рослина	Роки
Верба	до 60
Тополя	до 60
Яблуня	до 100
Каштан	до 250
Вишня	до 300
Черешня	до 300
Шипшина	до 300
Чорниця	до 300
Брусниця	до 300
Сосна	до 400
Ялина	до 400
Дуб	до 1000
Липа	до 1000
Яловець	до 1000
Груша	до 1000
Фісташка	понад 1000
Тис	до 2000
Кедр	до 3000
Секвойядендрон гігантський	до 5000
Баобаб	до 5000
Болотяний кипарис	до 6000

(ТСО; див. *Тсоавіахім*). У листопаді 1956 ВНТ знову відновлено. Вони є в частинах, на кораблях, у військ.-навч. закладах, у з'єднаннях, округах (флотах), у М-ві оборони СРСР, а також при окружних (флотських) та гарнізонних будинках офіцерів. Діяльністю ВНТ керують відповідні штаби і органи політуправління. ВНТ сприяють вивченню питань воєнної теорії та бойового досвіду; поліпшенню озброєння, методів навчання, виховання і організації військ та ін. Вищий орган ВНТ — заг. збори членів, які обирають виконавчий орган — раду.

І. В. Архипов.

ВІЙСЬКО́ВО-ПАТРІОТИ́ЧНЕ ВИХОВА́ННЯ — цілеспрямоване, планомірне формування у рад. людей, особливо у молодого покоління, високих морально-політ. і психологічних якостей, необхідних для виконання священного обов'язку — *захисту соціалістичної Вітчизни*. В.-п. в.— складова частина *комуністичного виховання*. В.-п. в. покликане виховувати ідейно переконаних борців за справу комунізму, патріотів-інтернаціоналістів; сприяти набуттю військ.-тех. знань і фіз. загартуванню трудящих тощо. В.-п. в. здійснюється з усіма категоріями і соціальними групами населення з урахуванням їхнього віку, професії та ін. особливостей в процесі навчання в загальноосв. школах, спец. навч. закладах, вузах, в системі парт. і комсом. освіти. Значна роль у процесі В.-п. в. належить ДТСААФ. Всесоюзному спорт. комплексу ГПО, військ.-спорт. іграм «Зірниця» та «Орля». В.-п. в. активно сприяють Ради народних депутатів, Всесоюзне товариство «Знання», Рад. к-т ветеранів війни, творчі спілки, культурно-освітні установи, засоби масової інформації.

Літ.: Нестеренко Г. Д. Військово-патріотичне виховання учнів. К., 1969; Ангелов Г. В., Соколова Г. І. Зростання ролі військово-патріотичного виховання молоді в сучасних умовах. К., 1976.

М. Д. Василевський.

ВІЙСЬКО́ВО-ПОВІ́ТРЯНІ СИ́ЛИ (ВПС) — вид збройних сил держави, призначений для дій разом з іншими видами збройних сил і самостійно при виконанні оперативних і стратегічних завдань. На ВПС покладаються завдання: боротьба за панування в повітрі, сприяння своїм військам і ВМФ, завдавання масованих і раптових ударів по авіац., ракетних, сухопутних та мор. угрупованнях, руйнування важливих військ об'єктів глибокого тилу противника, здійснення десантування та повітр. перевезень своїх військ, ведення повітр. розвідки. ВПС мають високу мобільність і маневреність, здатність застосовувати різні засоби ураження, можливість уражати великі й малорозмірні об'єкти. ВПС у більшості економічно розвинутих країн були створені ще до поч. 1-ї світової війни, а в період 2-ї світової війни різко зросли, виникли великі авіац. об'єднання. Рад. ВПС, створені разом з Червоною Армією, під час громадян. війни вели активні бойові дії. Високу бойову якість рад. авіація показала у Великій Вітчизн. війні 1941—45. За мужність і відвагу 2420 авіаторам присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 65 льотчиків удостоєні цього звання двічі, а О. І. *Покришкін* і І. М. *Кожедуб* — тричі. Рад. ВПС 70-х рр. оснащено сучас. авіац. технікою та зброєю. ВПС СРСР складаються з далекосяжної, фронтової та *військово-транспортної авіації*. *Морська авіація* і авіація ППО входять відповідно до складу ВМФ та *Військ протиповітряної оборони* країни. До ВПС США, Великобританії та Франції належать і з'єднання балістичних ракет. На озброєнні сучас. ВПС є реактивні, надзвукові і всепогодні ракетоносці й бомбардувальники, винищувачі-бомбардувальники, винищувачі та бойові вертольоти, оснащені ракетами й радіоелектронним обладнанням. Організаційно ВПС країни складаються з авіаційних з'єднань і частин, з частин тилу, зв'язку та радіотехнічного забезпечення. Див. також *Авіація*, *Винищувальна авіація*, *Винищувально-бомбардувальна авіація*, *Повітряно-десантні війська*.

Літ.: Шишов Л. М. Советские Военно-Воздушные Силы. М., 1974; Вооруженные силы капиталистических государств. М., 1971.

О. І. Куйбін.

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕ́НІ — особи, належні до складу збройних сил (у т. ч. *партизани*, учасники *Руху Опору* та ін.) воюючої держави, які під час війни потрапили під владу противника. Режим В. визначено в *Гаазьких конвенціях 1899 і 1907* про *закони і звичаї війни* та в Женевській конвенції 1949 про поводження з В. За нормами сучас. *міжнародного права* В. перебувають під владою ворожої д-ви, а не окремих осіб чи військ. частин, що взяли їх у полон. Неприпустимим є посягання на життя, честь і гідність В. Вони повинні користуватись захистом від будь-яких актів насильства, залякування, тортур. В. забезпечується потрібний мед. догляд. Їх не можна змушувати працювати на об'єктах воєн. характеру; вони мають право листування тощо. В. підлягають законам, статутам і наказам, що діють у збройних силах д-ви, під владою якої вони перебувають. В. звільнюються й репатріюються негайно після закінчення війни. В СРСР і УРСР, які є учасниками Женевських конвенцій 1949, передбачено покарання за порушення норм поводження з В. (в УРСР — ст. 262 КК УРСР).

В. А. Василенко.

ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ЦЕНТР — партійний орган, обраний за пропозицією В. І. Леніна на розширеному засіданні ЦК партії більшовиків 16 (29).X 1917 для безпосереднього керівництва підготовкою і практичним проведенням збройного повстання проти бурж. Тимчасового уряду. До В.-р. ц. входили члени ЦК А. С. Бубнов, Ф. Е. Дзержинський, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін і М. С. Урицький. За рішенням ЦК партії В.-р. ц. увійшов як керівне ядро до складу *Військово-революційного комітету* при Петроград. Раді робітн. і солдат. депутатів.

ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНІ КОМІТЕ́ТИ (ВРК) — органи підготовки і проведення збройного повстання, створені напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції за ініціативою і під керівництвом більшовицьких орг-цій при Радах робітничих і солдатських депутатів. Першим штабом збройного повстання став ВРК Петроград. Ради, створений 12 (25).X 1917 за пропозицією В. І. Леніна. 25.X (7.XI) організовано Моск. ВРК. На місцях за ініціативою більшовиків ВРК було утворено при губернських, міських, повітових і деяких волосних Радах. На Україні ВРК виникли в кін. жовтня — на поч. листопада 1917. 26.X (8.XI) 1917 ВРК було створено у Харкові, 27.X (9.XI) — у Києві. Активно діяли вони також в ряді ін. міст і пром. районів, особливо в Донбасі. У багатьох випадках ВРК ставали першими органами влади пролетаріату. В міру зміцнення рад. держ. апарату ВРК, виконавши свої осн. функції, передавали владу Радам робітн., солдатських і сел. депутатів. Досвід ВРК було використано в організації й діяльності *революційних комітетів*.

Л. Л. Потарикіна.

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБО́ВЕЦЬ — особа, яка перебуває на дійсній військ. службі. Кожному В. присвоюється відповідне військ. звання (див. *Звання військові*) В Рад. Збройних Силах В. поділяються на солдатів, матросів, сержантів, старшин, прапорщиків, мічманів і офіцерський склад (молодший, старший і вищий). Усі В. Збройних Сил СРСР приймають *присягу військову* на вірність Рад. Батьківщині. Див. *Військова служба* в СРСР.

ВІЙСЬКО́ВО - ТРА́НСПОРТНА АВІА́ЦІЯ — один з видів військ. *авіації*, що входить до складу збройних сил держави. Призначена для викидання (висадки) повітр. десантів, транспортування на значну віддаль військ, бойової техніки (ракет, танків, артилерії), боєприпасів, пального та ін. В СРСР В.-т. а. як самостійний вид авіації сформована 1955. Для перекидання військ і вантажів широко використовуються й транспортно-десантні вертольоти. Див. також *Військово-повітряні сили*.

ВІЙТ — особа, що очолювала місцеве управління або самоврядування в середньовічній Німеччині, Литві, Польщі й на Україні 15—18 ст. Міські й сільські В. (на Лівобережній і Слобідській Україні — *старости*) обирались із заможного населення. Після нар.-визв. війни 1648—54 В. у містах затверджував гетьман. Посада В. у селах існувала до 18 ст., а в містах — до скасування *магдебурзького права* на поч. 19 ст.

ВІЙТІВЦІ́ — селище міського типу Волочиського р-ну Хмельницької обл. УРСР. Залізнична станція. 1,6 тис. ж. (1977). Кукурудзопереробний та комбікормовий з-ди, державна племінна станція, виробниче відділення райсільгосптех-



ю ст Ге М. М.

. О С Пушкін у селі Михайловському
875 Харківський художній музей

. Портрет К І Забіли 1879 Київський
узей російського мистецтва

. Флоренція 1864 Київський музей
осійського мистецтва







До ст. **Гальс Ф.** Євангеліст Матфій. 17 ст. Одеський художній музей.

ніки. Восьмирічна школа, лікарня, Будинок культури, б-ка. Утворені 1947.

ВІЙТО́ВИЧ Петро (1862, Перемишль — 1936, Львів) — український скульптор. У 1890 закінчив віденську АМ. Серед ранніх творів: «Викрадення сабінянки», «Після купелі» (обидва — 1888), «Персей», «Раб». У 1894 оселився у Львові, де виконав значну кількість декоративних скульптур для фасадів та інтер'єрів будинків (алегоричні постаті «Торгівля» і «Праця» для фасаду Головного залізничного вокзалу, обидві — 1900—04; «Слава» для Оперного театру та ін.). Один з перших в укр. скульптурі звернувся до образу трудівника (статуя «Робітник» для фасаду Львів. училища худож. промислу).

ВІЙЧА́СТІ ЧЕ́РВИ, турбелярії (Turbellaria) — клас *плоских червів*. Тіло (довж. 0,2—20 мм, іноді до 35—60 см) вкрите війками, здебільшого плескате, листовидної або стьожковидної форми, іноді веретеновидне або циліндричне. Шкірно-мускульний мішок у В. ч. добре розвинений. Проміжки між внутр. органами заповнені *паренхімою*. Ротовий отвір здебільшого на черевній поверхні тіла. Задньопрохідного отвору немає; у примітивних В. ч. (Acoela) відсутній і кишковий канал (травлення лише внутрішньоклітинне). Дихання шкірне. Кровоносної системи немає. Органи виділення — *протонефридії*. Нерв. система у примітивн. груп В. ч. нагадує дифузну нерв. систему *кишковопорожнинних*, у вищих — являє собою парний головний ганглій (нервовий вузол) з парними нервовими стовбурами. Гермафродити. Розмноження переважно статеве. Відомо бл. 3000 видів, об'єднаних в 12 рядів. Поширені по всій земній кулі (живуть в морях, прісних водах, у вологих місцях на суші). Серед В. ч. відомо багато симбіонтів (див. *Симбіоз*), бл. 100 видів — паразити риб та безхребетних тварин. Іл. с. 287 *О. П. Маркевич.*

«ВІК» — тритомна антологія української літератури, присвячена століттю з дня виходу «Енеїди» І. Котляревського (1798—1898). Видана у Києві 1900—02. 1-й т.— поезія, 2—3 тт.— проза. В антології вміщено твори понад 70 укр. письменників, серед них — Т. Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Ю. Федьковича, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Лесі Українки та багатьох ін. Антологію високо оцінив І. Франко, відзначивши, що вона вперше об'єднала в одному виданні письменників Наддніпрянської України, Галичини й Буковини.

ВІК у б і о л о г і ї — період часу від моменту народження організму до даного або будь-якого іншого відлічуваного моменту, а також характеристика цього періоду (тобто життя організму), що відображає його ріст, розвиток, дозрівання й старіння.

В. л ю д и н и. Розрізняють календарний (період часу від народження до певного відлічуваного моменту) і біологічний. Біол. В. визначається станом *обміну речовин* і функцій організму, а також відповідністю цих процесів віковим нормам даної *популяції*. Разом із збільшенням тривалості життя, розвитком *акцелерації* змінюються уявлення про вікові рубежі.

Вікові періоди життя людини

Новонароджений	1—10 днів;
Немовля	10 днів — 1 рік
Раннє дитинство	1—3 роки;
Перше дитинство	4—7 років:
Друге дитинство	8—12 років, хлопчики, 8—11 років, дівчатка;
Підлітковий вік	12—16 років, хлопчики, 12—15 років, дівчатка;
Юнацький вік	17—21 рік, юнаки,
Зрілий вік	16—20 років, дівчата;
I період	22—35 років, чоловіки, 21—35 років, жінки;
II період	36—60 років, чоловіки, 36—55 років, жінки;
Похилий вік	61—74 роки, чоловіки, 56—74 роки, жінки;
Старечий вік	75—90 років, чоловіки і жінки;
Довгожителі	90 років і більше.

Верхньою видовою межею для людини вважають 115—125 років. Якщо біол. В. значно випереджає календарний, це свідчить про передчасне старіння. На В. людини впливають також соціально-економічні умови. В результаті численних заходів Рад. держави серед. тривалість життя населення в СРСР і вікові можливості людей значно збільшились.

В. В. Фролькіс.

В. т в а р и н. У диких тварин вік встановлюють на основі спостережень у неволі (зоопарках), кільцюванням. В с. г. визначення В. тварин грунтується на реєстрації народження і на *міченні тварин*. Вік багатьох ссавців визначають також за стиранням зубів, по рогах, вік риб — по лусці, птахів — по пір'ю. (Див. табл. Тривалість життя тварин). В. р о с л и н визначається проміжком часу від початку розвитку рослини до моменту визначення її віку. Залежить від виду й умов, у яких вона росте. Є рослини, життя яких обчислюється кількома тижнями (напр., ерофіла весняна) і кількома тисячами років (напр., австралійська мікрозамія). Великим довголіттям відзначається багато деревних рослин (див. табл. Вік рослин).

ВІК у г е о л о г і ї — підрозділ геохронологічної шкали, що відповідає часові утворення відкладів одного *ярусу*. Абсолютна тривалість геологічних В. неоднакова. Див. також *Геохронологія*.

ВІК у п р а в і — за рад. законодавством період у розвитку людини, з яким закон пов'язує настання певних правових наслідків. З певного В. настає *дієздатність*, проходження *військової служби*, *право на освіту*, одержання *пенсії* тощо. З досягненням повноліття, тобто 18 років, особа набуває політ. прав і обов'язків (право обирати і бути обраною до представницьких органів та ін.). В. має значення і для ін. правовідносин. Так, для вступу в *шлюб* в УРСР для жінок встановлено В. 17 років; спеціально регулюються питання щодо В. *неповнолітніх* у трудових правовідносинах. В. враховується при стягненні певних податків (напр., податків на одинаків). Кримінальний закон (в УРСР ст. 10 КК УРСР) встановлює, що за вчинений *злочин* відповідальності підлягають особи, яким минуло 16 років; у віці від 14 до 16 років — ті, що вчинили вбивство, згвалтування, крадіжку, злісне хуліганство тощо. Підтвердженням певного В. людини є свідоцтво органів ЗАГС про реєстрацію народження. В разі його відсутності, коли діючим законодавством не передбачено ін. порядку, питання про В. розглядаються судом.

ВІКА́РІЙ (лат. vicarius — заступник, намісник) — 1) Правитель адм. округу в Римській імперії. 2) Заступник або помічник *архієрея* в православній церкві; *єпископа*, священика — в католицькій.

ВІКАРУ́ЮЧІ ВИ́ДИ, вікарні види, заміщуючі види — споріднені види рослин або тварин, що заміщують один одного в різних областях їхнього поширення (*ареалах*) або в межах одного ареалу, але в різних екологічних умовах. Прикладами В. в., що мають різні ареали, можуть бути бук лісовий, що росте в Зх. Європі, бук східний, що заміщує його на Кавказі, і бук кримський — у Криму; соболь, поширений у сибірських лісах, та куниця, що живе в європейських лісах. Прикладами В. в. в межах одного ареалу є тимофіївка степова та тимофіївка лучна, мохноногий тушканчик (живе в піщаних пустелях) та малий тушканчик (у глинистих пустелях).

ВІКАСО́Л, вітамін K_3 — синтетичний водорозчинний аналог вітаміну К (див. *Філохінони*). Прискорює зсідання крові, сприяючи підвищенню вмісту в ній *протромбіну*. В. синтезовано укр. вченим О. В. *Палладіним* 1941—44.

ВІКЖЕДО́Р, Всеросійський виконавчий комітет залізничників — центральний орган спілки залізничників, обраний у січні 1918 на Надзвичайному Всеросійському з'їзді залізничників, який проходив під керівництвом більшовиків. Був найвищим рад. виборним органом управління залізницями. В. боровся проти саботажу вищих службовців на залізниці, проводив роботу по завоюванню мас залізничників на бік Рад. влади, сприяв упорядкуванню роботи залізничного транспорту. З листопада 1918, після передачі управління залізницями Наркоматові шляхів, став найвищим профспілковим органом, що контролював виконання рішень Рад. уряду на транспорті. В лютому 1919 з створенням ЦК профспілки залізничників В. ліквідовано.

ВІКЖЕ́ЛЬ, Всеросійський виконавчий комітет залізничної профспілки — керівний орган профспілки залізничників, створений у липні — серпні 1917 на 1-му Всеросійському установчому з'їзді

Тривалість життя тварин

Тварина	Роки
Африканський крокодил	понад 200
Щука	до 175
Черепахи	100—150
Папуга	140
Короп, сом	до 100
Лебідь	100
Сокіл	100
Слон	70—100
Крук	70
Кінь	50—67
Людиноподібні мавпи	понад 60
Осел	40—50
Тигр, ведмідь	50
Велика рогата худоба	20—40
Носорог, бегемот	40
Верблюд	35—40
Білуга, севрюга	35—40
Страус	40
Жаба	до 36
Собака	10—35
Бобер	35
Лев	30
Змії	30
Олень	25—30
Буйвіл	25—30
Гуска	10—30
Золота рибка	30
Качка	10—25
П'явка	25
Канарка, шпак	25
Свиня	15—20
Курка	10—20
Річковий рак	20
Вовк	20
Вівця	10—20
Коза	10—17
Індичка	10—15
Заєць	15
Кріль	6—12
Білка	12
Дощовий черв'як	10
Бджола медоносна (матка)	3—5
Миша	3
Муха	15—25 днів
Амеба, інфузорія	кілька годин

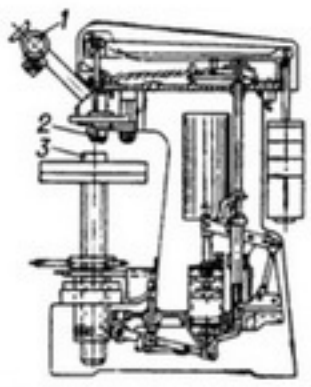

Віккерса метод. Твердомір: *1* — вимірювальний мікроскоп; *2* — алмазний наконечник; *3* — досліджуваний зразок.



«Вікна». Обкладинка журналу. (1930. № 1).



«Вікна УкРОСТА». О. В. Хвостенко-Хвостов. Плакат «У последней черты». 1920.

залізничників. Есеро-меншовицька більшість В. перетворила його на контрреволюц. орган, який після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрито виступив проти Рад. влади. Антинар. дії В. зустріли опір робітників-залізничників, зокрема робітників залізниць України. В січні 1918 В. розпущено Надзвичайним Всеросійським з'їздом залізничників, який обрав новий центр. орган спілки залізничників — *Вікжедор*.

ВІ́КІНГ, «Вайкінг» («Viking») — назва американських *автоматичних міжпланетних станцій*, що здійснили м'яку посадку на Марс для його дослідження з поверхні і пошуку позаземних форм життя. «В.-1» і «В.-2» (запущено 20.VIII і 9.IX 1975) складаються з орбітального відсіка (ОВ) і спускного відсіка (СВ) (мал.). Стартова вага «В.» — 3460 кг. На борту ОВ розміщено телевізійну та інфрачервону апаратуру. Під час польоту ОВ здійснює корекцію траєкторії, телеметричний зв'язок із Землею, уточнює район посадки на Марс. На борту СВ встановлено прилади для вивчення властивостей атмосфери і поверхні Марса, а також комплекс приладів для пошуку органічних речовин і біол. активності на планеті. З районів посадки «В.» одержано кольорові телевізійні панорами місцевості. В грунті Марса знайдено значну кількість льоду. Проведеними дослідженнями наявність біол. активності на Марсі не доведено.

Літ.: Современные достижения космонавтики. М., 1976; Кондратьев К. Я. «Викинги» на Марсе. Л., 1977.

О. А. Рубашевський.

ВІ́КІНГИ (давньосканд. vikingr, одн.) — учасники морських походів скандінавів у кін. 8 — серед. 11 ст., здійснюваних з метою переселення, торгівлі та *піратства*. Користуючись політ. роздробленістю феод. Європи, В. вчиняли напади на країни, розташовані на узбережжі Північного й Середземного морів і Атлантичного океану. На Пн. Франції вони заснували герцогство *Нормандію* (911), підкорили пн.-сх. Англію. В 10 ст. вони відкрили Гренландію (заселили окремі її райони), звідки здійснили морські походи до Пн. Америки. В *Київській Русі* В. були відомі під назвою *варягів*. У Зх. Європі — *норманнів*.

ВІ́ККЕРСА МЕ́ТОД — метод визначення *твердості* матеріалу вдавлюванням у його поверхню алмазного наконечника у формі чотиригранної піраміди. Число твердості за Віккерсом є відношення навантаження на алмазний наконечник до площі поверхні відбитка. Навантаження при вдавлюванні залежить від товщини і твердості досліджуваного зразка і становить 50, 100, 200, 300, 500 і 1000 Н, або 5, 10, 20, 30, 50 і 100 кгс. Випробування за В. м. (мал.) провадять на твердомірах, де кожну з двох діагоналей відбитка визначають за допомогою вимірювального мікроскопа.

ВІ́КЛІФ Джон — англійський релігійний реформатор 14 ст. Див. *Уікліф* Джон.

«ВІ́КНА» — щомісячний громадсько-політ. і літературно-художній журнал, орган літературної групи революційних письменників Західної України — *«Горно»*. Видавався 1927—32 у Львові. З поетичними, прозовими й публіцистичними творами у «В.» виступали Я. Галан, В. Бобинський, С. Тудор, О. Гаврилюк, П. Козланюк, Мирослава Сопілка, Д. Осічний, С. Масляк, Я. Кондра та ін. Журнал пропагував ідею возз'єднання Зх. України з Рад. Україною, вів боротьбу проти укр. бурж. націоналістів. Редакція підтримувала зв'язки з письменниками Рад. Союзу, популяризувала їх твори. У вересні 1932 «В.» закрито цензурою шляхетської Польщі.

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970; Трофимук С. М. Розвиток революційної літератури в Західній Україні. К., 1957; Кізлик О. Д. «Вікна». 1927—1932. Систематичний покажчик змісту. Львів, 1966.

С. М. Трофимук.

«ВІ́КНА УКРО́СТА» — політичні плакати, виконані від руки або технікою трафарету, які випускало 1920—21 Українське відділення «РОСТА» (Російське телеграфне агентство) в Харкові та Києві. В Одесі виходили «Окна ЮгРОСТА» (згодом — «Окна ОдукРОСТА»). Створення «Вікон» було зумовлене потребою швидко реагувати на злободенні події, звідси — лаконізм зображень і тексту. Активну участь у випуску їх брали художники Б. *Єфімов*, Ю. *Ганф*, Б. *Косарєв*, О. *Хвостенко-Хвостов*, письменники Е. *Багрицький*, Ю. *Олеша*, В. *Катаєв*.

ВІ́КО (Vico) Джамбаттіста (23.VI 1668, Неаполь — 21.I 1744, там же) — італійський філософ і соціолог. Висунув ідею істор. розвитку суспільства на основі незалежних від волі людей об'єктивних закономірностей, яка відіграла певну роль у становленні *історизму*. Проте пояснення В. шляхів сусп. розвитку має ідеалістичний і метафізичний характер, оскільки воно грунтується на його ж *історичного коловороту теорії*, згідно з якою суспільство, пройшовши стадії розвитку дитинства, юності і зрілості, знову ніби «впадає в дитинство» й історія починається спочатку. На сучас. етапі ця теорія стала однією з найпоширеніших бурж. концепцій, що заперечують істор. прогрес.

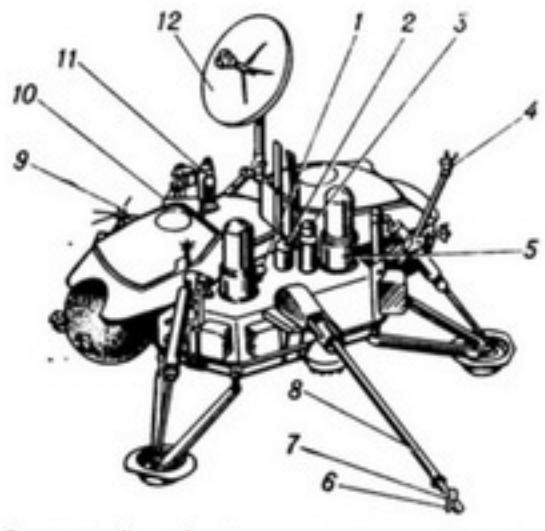

Спускний відсік космічного апарата **«Вікінг»**: *1* — приймальний пристрій рентгенівського флюоресцентного спектрометра; *2* — приймальний пристрій блока біологічних приладів; *3* — приймальний пристрій газового хроматографа і мас-спектрометра; *4* — метеорологічні прилади; *5* — телекамери; *6* — магніти; *7* — пробовідбірник; *8* — телескопічна штанга грунтозабірного механізму; *9* — антени зв'язку з орбітальним відсіком; *10* — сейсмометр; *11* — еталон для калібрування телеустановки та збільшувальне дзеркало; *12* — гостронапрямлена антена для зв'язку з Землею.

ВІКОВА́ ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, що вивчає розвиток психіки людини, її особливості на різних вікових ступенях. В. п. склалася в 20 ст., включивши в себе передусім *дитячу психологію*, а також психологію розвитку дорослої людини та *геронтопсихологію*. В. п. як наука розвивається в тісному зв'язку з *педагогічною психологією*, оскільки психічний розвиток окремої людини здійснюється в процесі *навчання* й *виховання*, засвоєння нею соціального досвіду. При дослідженні вікових особливостей психіки дітей і дорослих використовують метод «поперечних» зрізів (вивчають велику групу людей різного віку, щоб порівняти одержані дані про психічні особливості кожного віку) і метод т. з. поздовжнього вивчення (довгочасне вивчення одних і тих самих людей з метою простеження за віковими змінами у їхній психіці).

Літ.: Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972; Возрастная и педагогическая психология. М., 1975; Вікова психологія К., 1976

ВІКОВЕ́ РІВНЯ́ННЯ — те саме, що й *характеристичне рівняння* матриці.

ВІ́КОВІ ОСОБЛИ́ВОСТІ ДІТЕ́Й — анатомічні, фізіологічні і психічні особливості, властиві дітям певного віку. В. о. д. виникають у процесі розвитку, вони є результатом тих кількісних і якісних змін, які відбуваються в організмі і психіці дітей під впливом внутр. і зовн. факторів, насамперед суспільних умов їхнього життя. Ці особливості дають підставу для поділу всього дитинства на періоди — *переддошкільний вік, дошкільний вік, шкільний вік* (молодший шкільний, середній шкільний та старший шкільний). Визначення вікових періодів і характеристика їхніх особливостей мають важливе теоретичне і практичне значення. Їх треба враховувати при організації правильного режиму праці й відпочинку дітей, при встановленні посильності навч. завдань тощо.

ВІКО́ННИЦІ — дерев'яні щитки для захисту вікон ззовні в житлових будинках сільського типу. Поширені в ряді країн, переважно Європи; на Україні — одностулкові (здебільшого) або двостулкові. В. сприяють збереженню тепла в приміщеннях взимку і прохолоди влітку, відіграють також декоративну роль. Фарбують їх контрастним до кольору стіни тоном або оздоблюють мальованим орнаментом чи різьбленням.

ВІКРАМАСІ́НГХЕ Мартін (1891—1976) — письменник і громад. діяч Шрі-Ланки. Писав *сингальською мовою*. Один з основополож-

ників жанру роману і короткого оповідання. Як член гуртка прогресивної інтелігенції виступав за відродження нац. культури. Почав друкуватися 1910. Найвідоміші романи «Марево» (1925), «Сіта», «Кінець віку», «Часи богині Калі» мають соціальне спрямування. Автор п'єс, зб. оповідань «Наше село» (1940), літературознавчих праць (частина з них об'єднана в монографію «Сингальська література»), кн. «Піднесення Країни Рад».

Тв.: Укр. перекл.— На Зміїному острові. К., 1964; Рос. перекл.— Рассказы. М., 1958; Тайна Змеиного острова. М., 1959; Последний век. М., 1965.

ВІКРЕМАСІ́НГХЕ Сугісвара Абейвардена (н. 13.IV 1901, містечко Атуралія, р-н Матара) — діяч шріланкійського і міжнар. комуністичного та робітн. руху. З 1920 — учасник нац.-визвольної боротьби у Шрі-Ланці (Цейлон). У 1928 закінчив мед. ф-т Лондон. ун-ту. В 1935 — один з організаторів соціалістичної партії «Ланка сама самадж». Перебуваючи в Англії 1936—38, став членом Компартії Великобританії. Один з організаторів (1943) *Комуністичної партії Шрі-Ланки* (КПШЛ, до 1972 — Компартія Цейлону). В 1943—48, 1955—72 і з 1975 — голова КПШЛ, 1950—55 і 1972—75 — генеральний секретар ЦК КПШЛ. В 1945—50 — голова Федерації профспілок Цейлону. У 1949—53 — член Виконкому Всесвітньої Федерації Профспілок. Нагороджений орденом Дружби народів (1976).

ВІКТИМОЛО́ГІЯ (від лат. victima — жертва і грец. λόγος — вчення) — вчення про жертву злочину, згідно з яким особа і поведінка потерпілого розглядаються як зовнішній привід до скоєння злочину; галузь *кримінології*. В. вважає, що поведінка особи може бути не тільки злочинною, але й необачною, легковажною, провокаційною тощо, тобто небезпечною для самої особи, що створює підвищену можливість зазіхання на неї. Рад. кримінологія, виходячи з теорії причин *злочинності*, неправомірну поведінку потерпілого вважає однією з обставин, яка може впливати на виникнення і здійснення злочинного наміру. Вивчення і дослідження особи і поведінки потерпілого має на меті розробку засобів запобігання окремим злочинам, щоб виявити шлях профілактики злочинності, а також розробку системи рекомендацій для захисту життя й законних інтересів громадян, класифікацію осн. груп потерпілих тощо.

І. М. Даньшин.

ВІ́КТОР-ЕММАНУЇЛ II (Vittorio Emmanuele; 14.III 1820, Турін — 9.I 1878, Рим) — король П'ємонту (Сардінське королівство) 1849—61 і перший король об'єднаної Італії з 1861. Походив з *Савойської династії*. Враховуючи інтереси поміщицько-бурж. блоку, В.-Е.II 1852 призначив прем'єр-міністром К.-Б. *Кавура*. Використав слабкість бурж.-демократичного табору для об'єднання Італії на монархічній основі навколо П'ємонту.

ВІКТО́РІЯ (Victoria; 24.V 1819, Лондон — 22.I 1901, Осборн) — королева Великобританії з 1837. У 1876 В. була проголошена імператрицею Індії. Для Великобританії періоду правління В. характерні екон. панування брит. буржуазії на світовому ринку, колоніальна експансія в Африці й Азії та жорстока експлуатація нас. *Британської імперії*. Період її правління бурж. історики називають «вікторіанським віком».

ВІКТО́РІЯ (Victoria) — в римській міфології богиня перемоги. Відповідає грец. богині *Ніке*.

ВІКТО́РІЯ — озеро в Екваторіальній Африці, на території Танзанії, Кенії та Уганди. Лежить на вис. 1134 м над р. м. Пл. 68,8 тис. км² (2-е за величиною прісноводне озеро світу). Глиб. до 80 м. Багато островів. Береги переважно високі, розчленовані затоками та бухтами. У В. впадає кілька річок (найбільша — Кагера), витікає ріка Вікторія-Ніл. Характерні штормові вітри. Судноплавне. Гол. порти: Ентеббе (Уганда), Мванза, Букоба (Танзанія), Кісуму (Кенія). Залізницею озеро сполучене з узбережжям Індійського ок. Рибальство.

ВІКТО́РІЯ — острів у Пн. Льодовитому ок., один з найбільших серед островів *Канадського Арктичного архіпелагу*. Пл. 221 тис. км². Береги розчленовані численними бухтами. Поверхня переважно рівнинна, вис. до 500 м. Багато озер. Рослинність тундрова. Осн. нас. пункт — Кембрідж-Бей.

ВІКТО́РІЯ— водоспад на р. *Замбезі* в Пд. Африці, на кордоні між Пд. Родезією і Замбією, один з найбільших у світі. Шир. 1800 м. Вис. 120 м. Невелика ГЕС. Відкритий 1855 Д. *Лівінгстоном*.

ВІКТО́РІЯ — місто в Канаді, адм. центр провінції Британська Колумбія. Лежить на о. Ванкувер. Порт на Тихому ок. 203 тис. ж. (1973). Будування і ремонт суден. Підприємства деревообр. пром-сті. Вивіз лісоматеріалів, рибопродуктів. Розвинутий туризм. В. засн. 1849.

ВІКТО́РІЯ — місто, столиця Республіки Сейшельські Острови; порт на о. Мае в Індійському ок. 14,5 тис. ж. (1976). Рибальство, вилов молюсків. Вивіз копри, кориці, ванілі. Центр туризму.

ВІКТО́РІЯ — штат на Пд. Сх. Австралії. Пл. 227,6 тис. км². Нас. 3,6 млн. чол. (1973). Адм. центр — м. *Мельбурн*. На Пд. Сх.— Австралійські Альпи, на Пн. і Пн. Зх.— алювіальна рівнина р. *Муррею*. Гол. галузі пром-сті — металообробна і машинобудівна. Підприємства хім., нафтопереробної, військово-авіаційної, взут., швейної, вовняної пром-сті. Розвинута харч. (гол. чин. винороб на, консервна, маслоробна) пром-сть. Гол. промисловий центр — м. Мельбурн. У В. зосереджено бл. 20% усієї посівної площі країни. Осн. культури — пшениця, овес, ячмінь, картопля. Розвинуті виноградарство і плодівництво. Тваринництво молочного і м'ясо-вовнового напряму. В. посідає провідне місце в країні за виробн. масла, сиру, настригом вовни. Гол. порти — Мельбурн і Джілонг.

ВІКТО́РІЯ (Victoria) — рід багаторічних водяних рослин родини лататтєвих. Налічує 2 види, пошир. у тропіках Пд. Америки. З них найвідоміша В. амазонська (царська), або В. регія (V. amazonica, або V. regia), з плаваючими на поверхні води великими (до 2 м у діаметрі) округлими листками із загнутими краями. Листки В. амазонської витримують масу до 50 кг. Квітки запашні, до 40 см у діаметрі; розпускаються увечері, цвітуть 1,5 доби. Пелюстки білі, наприкінці цвітіння темно-пурпурові. Відцвівши, квітка занурюється у воду, де утворюється бокаловидний плід з чорним їстівним насінням. В. амазонська дико росте по тихих заводях рік Амазонки і Оріноко. Як декоративну рослину вирощують у бот. садах.

ВІ́КТОРОВ Михайло Володимирович [24.XII 1893 (5.I 1894) — 1.VIII 1938] — рад. військовий діяч, флагман флоту 1-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1932. Н. в Ярославлі в сім'ї офіцера. Учасник 1-ї світової війни. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. В 1918—20, командуючи кораблями Рад. Військ.-Мор. Флоту, брав участь у боях проти англ. та нім. інтервентів і білогвардійців. З травня 1921 — команд. мор. силами Балт. моря. В 1924 закінчив курси удосконалення при Військ.-мор. академії. Був командуючим Мор. силами Чорного (1924), Балт. (1926—32) морів і Далекого Сх. (1932—35), Тихоокеанським (1935—1937) флотом. З серпня 1937 по квітень 1938 — нач. Мор. Сил РСЧА. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки.

ВІКУ́НЬЯ, вігонь (Lama vicugna) — ссавець роду *лама*. Тіло (довж. 125—190 см, маса до 50 кг) вкрите короткою, дуже ніжною шерстю рудувато-жовтого кольору, що складається переважно з пухового волосся. Руно важить 800—1000 г. В. поширені лише у високогір'ї Анд. Живуть стадами з 6—15 голів. Після 10—11-місячної вагітності самка народжує 1 маля. В результаті хижацького винищення *ареал* В. різко скорочується, у зв'язку з чим її взято під охорону. Іл. с. 292.

ВІЛ — кастрований самець *великої рогатої худоби*. Використовують як м'ясну й робочу тварину для прифермських робіт і одержання цінних (підошовних) шкур. Бичків, призначених для забою на м'ясо, каструють у віці 2—5 міс. і відгодовують (нагулюють) до 1,5—2-річного віку. Забійний вихід бичків-кастратів становить 60% і більше. Призначених до роботи В. каструють у віці 8—12 міс. і привчають до роботи з 2-річного віку, запрягаючи парами. Після 8—9-річного віку В. ставлять на відгодівлю.

ВІ́ЛА — місто, адм. центр *Нових Гебрідів*; порт на о. Ефате в Тихому ок. 13 тис. ж. (1974). Невеликі підприємства харч. і лісо-



Дж. Віко.



Водоспад Вікторія.

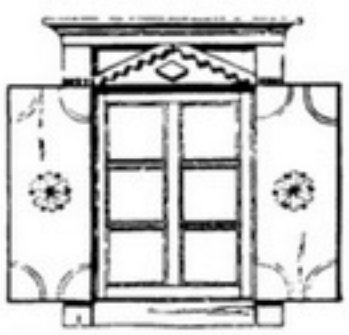

Віконниці.

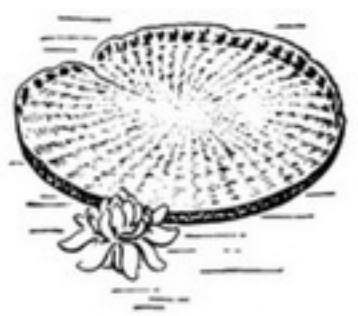

Вікторія амазонська.

обр. пром-сті. Вивіз копри, кави, какао.

ВІ́ЛА ЛО́БОС (Villa-Lobos) Ейтор (5.III 1887, Ріо-де-Жанейро — 17.XI 1959, там же) — бразільський композитор, диригент, фольклорист, педагог, музично-громадський діяч. Розробив систему муз. виховання, заснував муз. школи, хорові колективи, Нац. консерваторію хорового співу (1942), Браз. муз. академію (1945). Провадив широку концертну діяльність. Автор понад 1200 творів: опер, балетів, симфоній, симф. поем, інструм. концертів.

ВІ́ЛАНД (Wieland) Генріх (4.VI 1877, Пфорцгайм, Баден — 5.VIII 1957, Штарнберг) — німецький хімік-органік і біохімік. Хімію вивчав у Штутгарті, Берліні й Мюнхені. В 1921—25 — директор Хім. ін-ту при ун-ті у Фрейбургу, 1925—53 — професор і директор Хім. ін-ту Мюнхенського ун-ту. Праці присвячені вивченню азотистих органічних сполук, алкалоїдів, стеринів, жовчних к-т тощо. Разом з О. В. *Палладіним* запропонував теорію, що пояснювала механізм біол. окислення. Нобелівська премія, 1927.

ВІЛА́НИ (лат. villani, від villa — садиба, маєток) — різні категорії феодально залежного селянства в країнах Зх. Європи в середні віки. У Франції, Німеччині, Італії В. існували з 9—10 ст. У 13—15 ст. В. почали називати всіх селян в цих країнах. В Англії інститут В. існував з серед. 12 до 15—16 ст.

ВІЛА́Р (Vilar) Жан (25.III 1912, Сет, на Пд. Франції — 28.V 1971, там же) — французький режисер і актор. Творчу діяльність розпочав 1933 (театр «Ательє» — в Парижі). В 1943 заснував «Театр семи», 1951 очолив Нац. нар. театр (Париж). Поставив спектаклі: «Річард II» Шекспіра, «Генріх IV» Піранделло, «Дон Жуан» Мольєра, «Кар'єра Артуро Уї» Брехта, в яких виконував головні ролі. В. вважав, що мета театр. мистецтва визначається духовними запитами демократичного глядача.

Тв.: Рос. перекл.— О театральной традиции. М., 1956.

ВІЛЕМІ́Т — мінерал класу силікатів. $Zn_2[SiO]_4$. *Сингонія* тригональна. Густ. 3,89—4,18. Твердість 5—6. Безбарвний, іноді зеленувато-жовтий, зелений, червонуватий. Блиск скляний, жирний. В. одержують і штучно. В СРСР є в РРФСР (Сх. Забайкалля, Приморський край), Серед. Азії, на Україні. Руда цинку; прозорі забарвлені кристали — *дорогоцінне каміння*. Штучний В. використовують як *люмінофори*.

ВІ́ЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1656— укладене у Вільні (м. Вільнюс, тепер Лит. РСР) про припинення війни між Росією і Польщею. Переговори тривали з серпня по жовтень 1656. Сторони домовилися припинити на один рік воєнні дії і не вступати в переговори про мир з Швецією. Осн. питання — про обрання *Олексія Михайловича* польс. королем, встановлення держ. кордонів — не було розв'язано, бо шляхет. Польща не відмовилася від зазіхань на територію України і Білорусії. Зрада гетьмана І. *Виговського* (див. *Гадяцький договір 1658*) посилила позиції Польщі, яка в жовтні 1658 відновила воєнні дії проти Росії.

ВІ́ЛЕНСЬКИЙ Зіновій Мойсейович [н.3(15).X 1899, м. Корюківка, тепер Чернігівської обл.] — російський рад. скульптор-портретист, нар. художник РРФСР (з 1969), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Навчався в моск. ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі (1922—28). Твори: портрети — піаніста К. Ігумнова (1939), авіаконструктора С. Лавочкіна, П. Чайковського (обидва—1947); Б. Рассела (1966), скрипаля Л. Когана (1976); погруддя Героїв Рад. Союзу С. Артеменка в с. Рацуловому (тепер с. Малинівці Одеської обл.) та І. Михайличенка в с-щі Алмазному (тепер у складі м. Стаханова) Ворошиловградської обл. (обидва — 1948—49), пам'ятник В. І. Леніну в Сочі (1957). Держ. премія СРСР. 1948.

ВІ́ЛЕНСЬКИЙ Ілля Аркадійович [2 (14).III 1896, Кременчук — 28.II 1973, Київ] — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1944. У 1914—18 навчався в Петроград. консерваторії. Твори: опери («Горбоконик», 1936; «Івасик-Телесик», 1949, 2-а ред. 1971), муз. комедії («Сорочинський ярмарок», 1935; «Літа молодії», 1958; «Шельменко-денщик», 1962), симф. та хорові твори, масові пісні, композиції для фортепіано, скрипки, музика до кінофільмів.

ВІ́ЛИ — в міфології південних слов'ян фантастичні жіночі істоти — діви-красуні (у західних болгар — самовіли, в східних — самодиви). За нар. повір'ями й піснями, В. живуть у річках, лісах, горах і можуть робити людям добро або шкоду. В сх. слов'ян до В. багато в чому подібні *русалки* й *мавки*. Образ В. використала Леся Українка в поемі «Віла-посестра».

ВІЛІ́НСЬКИЙ Микола Миколайович [2 (14).V 1888, містечко Голта, тепер у складі м. Первомайська Миколаївської обл.— 9.IX 1956, Київ] — український рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). В 1919 закінчив Одес. консерваторію, з 1920 — її викладач, з 1926 — професор. Викладав у Ташк. та Київ. (1944—56) консерваторіях. Автор вокально-симф. (кантата «Молдавія»), оркестрових та інструм. творів, романсів і пісень («Вождеві» — пам'яті В. І. Леніна) та обробок нар. пісень. Відредагував 2 томи фп. творів М. В. *Лисенка*. Нагороджений орденом Леніна та орденом «Знак Пошани».

ВІ́ЛІЯ — річка в Білоруській РСР та Литовській РСР (де має назву Няріс), права притока Німану. Довж. 510 км, пл. бас. 25 тис. км². У верхній течії протікає серед рівнинної заболоченої місцевості, в середній та нижній має пороги. Живлення мішане. Замерзає в грудні, скресає в березні. На окремих ділянках судноплавна. Водами В. живиться Вілійсько-Мінська водна система. На В.— міста *Вільнюс* і *Каунас*.

ВІ́ЛІЯ — річка у північно-захід. частині УРСР, у Тернопільській і Ровенській областях, ліва притока Горині (бас. Прип'яті). Довж 77 км, пл. бас. 1810 км². Частково використовується для тех. водопостачання. На В.— м. *Острог*.

ВІ́ЛЛА (лат. villa — садиба, маєток) — тип заміського будинку з садом або парком. Перші В. з'явилися в Італії у 3 ст. до н. е. Найпоширенішими типами В. були: villa rustica — архіт. комплекс



Вілла «Ротонда» у Віченці. Італія. 1551—67. Арх. А. Палладіо. 1580—91. Арх. В. Скамоцці.

житл. і госп. будівель, villa urbana — для розваг і відпочинку, а також великі В., оточені парком з павільйонами, статуями й фонтанами. У 19 ст. В.— комфортабельний приватний будинок з садом або парком у привілейованих р-нах міста або пригороді, а також у курортній місцевості; в 20 ст.—будь-який комфортабельний заміський будинок.

ВІ́ЛЛЕМС (Willems) Ян-Франс (11.III 1793, Бухаут — 24.VI 1846, Гент) — бельгійський письменник. Писав фламандською мовою. Ідеолог руху за відродження фламандської нац. культури (вірш «До бельгійців», 1818). Вірші В. позначені впливом нар. поезії. Автор романтичної поеми «Марія Брабандська» (1828). Видав нар. сатиричну кн. «Райніке-Лис» (1836).

ВІ́ЛЛЕМСТАД — місто, адм. центр Нідерландських *Антільських Островів*. Порт на о. *Кюрасао* в Карибському м. 50 тис. ж. (1972). Переробка нафти (з Венесуели); вивіз нафтопродуктів. Тютюнові ф-ки, цем. завод.

ВІЛО́НОВ Никифор Єфремович [9 (21).II 1883, м. Моршанськ, тепер Тамбовської обл. — 18.IV (1.V) 1910, Давос, Швейцарія] — діяч революційного руху в Росії. Член РСДРП з 1902. Н. в сім'ї робітника. Революц. діяльність почав 1901. В 1902 — член Київ. орг-ції РСДРП, прихильник «*Искры*». В 1903 висланий під нагляд поліції до Катеринослава, де ввійшов до складу місцевого іскрівського к-ту. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У 1903 заарештований і засланий до Єнісейської губ., звідки здійснив втечу 1904 і працював у с.-д. орг-ціях Казані, Самари, Катеринбурга, Москви. З 1908 — за кордоном. Помер від сухот.

ВІЛТ (від англ. wilt — в'янути), в'янення рослин — захворювання рослин, спричинювані найчастіше



Вікунья.

фітопатогенними бактеріями і мікроскопічними грибами з родів Fusarium, Verticillum та ін. В. характеризується втратою рослинами *тургору* внаслідок ураження грибами або бактеріями *судинно-волокнистих пучків*. При цьому рослини в'януть або й зовсім засихають. На В. хворіють бавовник, тютюн, кукурудза, огірки, картопля, кісточкові плодові дерева та ін. Джерелом інфекції є заражені рослинні рештки, насіння, грунт. Заходи боротьби: добір стійких проти В. сортів, протруювання насіння, правильна система обробітку грунту, внесення добрив та ін.

ВІЛЮЙ — ріка в Якут. АРСР та Красноярському краї РРФСР, найбільша ліва притока Лени. Довж. 2650 км, пл. бас. 454 тис. км². У верхів'ї рівнинний, у межах Середньосибірського плоскогір'я звивистий, місцями порожистий. В нижній течії русло поділяється на рукави, багато островів. Найбільші притоки — Марха і Тюнг (праві). Живлення мішане, переважно снігове. Пересічна річна витрата води в гирлі — 1700 м³/сек. Замерзає в жовтні, скресає в травні. Судноплавний на 1170 км. На В.— Вілюйська ГЕС, велике водосховище. Значні рибні запаси. В бас. В.— поклади алмазів, вугілля, природного газу.

ВІЛЬГЕ́ЛЬМ I (Wilhelm) Гогенцоллерн (22.III 1797, Берлін — 9.III 1888, там же) — король Пруссії з 1861 та імператор Німеччини з 1871. За час правління В. I керівництво зовн. і внутр. політикою д-ви зосередилося в руках О. *Бісмарка*.

ВІЛЬГЕ́ЛЬМ I Завойовник (William the Conqueror; 1027 або 1028, Фалез, Франція — 9. IX 1087, Руан) — англійський король з 1066. Будучи герцогом *Нормандії* (з 1035), після смерті англосаксонського короля Едуарда Сповідника оголосив себе його спадкоємцем. 14.X 1066 в бою під Гастінгсом розбив армію англосаксонського короля Гарольда й став англ. королем. Конфіскував землі англосаксонської знаті на користь нормандських феодалів. У 1086 за наказом В. I було проведено зем. перепис, за яким частину вільних селян було перетворено на кріпаків.

ВІЛЬГЕ́ЛЬМ I ОРА́НСЬКИЙ (Willem van Oranje) Мовчазний (24.IV 1533, Ділленбург, Німеччина — 10.VII 1584, Делфт, Голландія) — діяч *Нідерландської буржуазної революції 16 століття*, принц оранський, граф нассауський. На поч. 60-х рр. 16 ст. очолив опозицію нідерландської знаті ісп. режимові. Після вступу 1567 до Нідерландів ісп. армії емігрував до Німеччини, звідки організував походи проти іспанців 1568 і 1572, що закінчилися невдачею. В 1572 перейшов на бік революції. З ініціативи голл. великої торг. буржуазії став намісником пн. провінцій. Намагався вести війну проти Іспанії, спираючись на консервативні сили та іноз. допомогу, придушуючи нар. повстання. Вбитий ісп. агентом.

ВІЛЬГЕ́ЛЬМ II (Wilhelm; 27.I 1859, Потсдам — 4.VI 1941, пров. Утрехт, Нідерланди) — імператор Німеччини і король Пруссії (1888—1918). Онук *Вільгельма I* Гогенцоллерна. Будучи виразником інтересів нім. юнкерсько-бурж. імперіалізму, В. II активізував колоніальну політику й посилив озброєння Німеччини для боротьби за переділ світу. В боротьбі проти робітн. руху В. II вдавався як до терору, так і до соціальної демагогії. В. II — один з винуватців 1-ї світової війни. Прагнув підкорити Україну нім. імперіалізмові (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині втік до Нідерландів. 28.XI 1918 зрікся престолу.

ВІЛЬГЕЛЬМСГА́ФЕН — місто на Пн. ФРН, у землі Нижня Саксонія. Порт на Північному м. та каналі Емс-Яде, залізнич. станція. 104,3 тис. ж. (1974). Підприємства маш.-буд. (виробн. друкарських і обчислювальних машин, підйомних кранів, дизельлокомотивів), швейної, текст., деревообр. пром-сті. Судноверф. Нафтова гавань. Рибальський центр. Засн. 1853 як військ.-мор. база.

ВІ́ЛЬДЕ Едуард Юрійович (4.III 1865, Сімуна, тепер в Раквереському р-ні Ест. РСР — 26.XII 1933, Таллін) — естонський письменник. Брав участь у нелегальних марксистських гуртках (1893—97), революц. подіях 1905—07. В останні роки життя активно виступав проти фашизму. В численних романах, повістях, нарисах, п'єсах, пройнятих духом соціального протесту, викривав дворянство та буржуазію. Автор істор. трилогії «Війна в Махтра» (1902), «Ходаки з Анія» (1903), «Пророк Мальтсвет» (1905—08), зб. оповідань і нарисів «Усмішки» та п'єси «Домовик» (обидві — 1913), психологічного роману «Молочник з Мяекюли» (1916). «Яблуні зацвіли вдруге» (обидві — 1949), «Нова Лукавиця» (1953), «Життя тільки починається», «Людське тепло» (1964); зб. ліричних мініатюр «Окрушини» (1969). Панорама міжвоєнного двадцятиріччя в Галичині постає в романі В. «Сестри Річинські» (кн. 1—2, 1958—64, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1965). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1967—68.
Літ.: Вальо М. А. Ірина Вільде. К., 1962.

ВІЛЬДРА́К (Vildrac) Шарль (справж. прізв.— Мессаже; 22.XI 1882, Париж — 25.VI 1971, там же) — французький письменник. У ранніх віршах порушував соціальні проблеми, виражав співчуття до знедолених (зб. «Образ і марева», 1907; «Відкриття», 1912; «Книга кохання», 1914). У 1920 вийшла зб. антивоєнних віршів «Пісні відчаю». Автор зб. «Оповідання» (1926) і п'єс «Пароплав „Тінесіті"» (1919), «Три місяці тюрми» (1938). Входив до групи «Клярте», очолюваної А. *Барбюсом*. Учасник Руху Опору, написав «Гімн Свободі» («Париж, 1943»). Виступав як палкий пропагандист досягнень Рад. Союзу (кн. «Нова Росія», 1937; стаття «П'ятдесят років», 1967). Був членом Національної ради миру.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— Пароход «Тинэсити». М., 1936.

ВІЛЬКИ́ЦЬКОГО ПРОТО́КА — протока між півостровом Таймир і Північною Землею. Сполучає Карське м. з морем Лаптєвих. Довж. бл. 130 км, найменша шир. 56 км, глиб. до 210 м. Протягом всього року вкрита плавучою кригою. Названа на честь рос. гідрографа Б. А. Вилькицького.

ВІЛЬМОРЕ́Н Левек де (Vilmorin, Lévêque de) — сім'я французьких селекціонерів. Філіпп-Віктуар В. (22.IX 1746, Ландрекур — 6.III 1804, Париж) — заснував 1774 селекційно-насінницьку фірму «Вільморен—Андріє», впроваджував нові с.-г. і декоративні рослини. Андре В. (30.XI 1776, Париж—21.III 1862, м. Бар) — син Філіппа-Віктуара В.; займався селекцією, зокрема кормових буряків. При ньому насінницька справа фірми В. стала всесвітньовідомою. Луї В. (18.IV 1816, Париж — 21.III 1860, там же) — син Андре В., учений-генетик, методом індивідуального добору і гібридизації вивів нові сорти цукр. буряків, підвищивши їх цукристість з 10 до 16%. Анрі В. (26.II 1843, Париж — 23.VIII 1899, Верьєр) — син Луї В.; вперше застосував штучне схрещування (гол. чин. пшениці) для практичної мети (вивів 18 високоврожайних сортів пшениці); в селекційно-насінницькій роботі виходив з визначення спадковості ознак, набутих рослинами в процесі пристосування до умов зовн. середовища. Роже де В. (н. 12.IX 1905) — чл. С.-г. академії Франції, пре-


Ж. Вілар.


Ірина Вільде.



В. Б. Вільнер.

зидент Ботаніч. т-ва Франції, президент Нац. т-ва по акліматизації та охороні природи, іноземний чл.-кор. ВАСГНІЛ з 1957. Під його керівництвом виведено високоврожайні сорти озимої пшениці, кукурудзи, цукр. буряків, бобових та ін. культур. Селекційно-насінницька фірма В., яку очолює (з 1927) Роже де В., ввела в культуру у Франції понад 450 видів і різновидностей рослин.

«ВІ́ЛЬНА БУКОВИ́НА» — літературно-мистецький альманах, орган літературного об'єднання у Чернівцях. Вийшло два номери — в листопаді 1940 і травні 1941. Альманах ставив за мету сприяти розквітові нар. талантів, пропагувати досягнення укр. рад. л-ри. У «В. Б.» виступили з творами О. Кобилянська, нар. співці Д. Ботушанська, Г. Клемпуш та ін., з рад. письменників — П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко, П. Дорошко та ін. В альманасі друкувалися також статті з історії культури Північної Буковини, нар. пісні. *Ф. П. Погребенник.*

ВІ́ЛЬНА ГА́ВАНЬ, порто-франко — морський порт або частина порту, в які дозволялося вільно, не сплачуючи мита, завозити товари і зберігати їх для наступних оптових торг. і кредит. операцій. В. г. було організовано в ряді країн в останній чверті 19 ст. Одну з перших В. г. засн. в Генуї (1876), пізніше — в Гамбурзі (з 1882), Трієсті (з 1891) та ін. В. г. сприяли скороченню простою суден і прискоренню обороту капіталу в сфері торгівлі. В сучас. умовах міжнар. торгівлі, коли мор. торг. флот в основному є перевізником вже проданих товарів, В. г. втрачають своє значення.

ВІ́ЛЬНА ЕНЕ́РГІЯ — одна з характеристичних функцій термодинамічної системи. В. е. F визначають через *внутрішню енергію* U, *ентропію* S і абс. т-ру T рівністю $F = U - TS$. У рівноважному *ізотермічному процесі*, що відбувається при сталому об'ємі, зменшення В. е. дорівнює повній роботі, виконуваній системою. Див. також *Термодинамічні потенціали*.

«ВІ́ЛЬНА ЄВРО́ПА» — радіостанція, яка веде імперіалістичну пропаганду проти соціалістичних країн. Засн. 1950. Фінансується США. Гол. завдання «В. Є.» — фабрикування наклепів на соціалізм. Зв'язана з розвідками імперіалістичних д-в. Міститься в Мюнхені.

ВІ́ЛЬНА РОСІЙСЬКА ДРУКА́РНЯ — заснована 1853 в Лондоні О. І. *Герценом* для друкування забороненої в Росії літератури. В її організації допомогли представники польс. демократичної еміграції. З 1856 у В. р. д. працював також М. П. *Огарьов*. Першими у В. р. д. було надруковано прокламації Герцена. В друкарні видавалися щорічник «*Полярная звезда*», газ. «*Колокол*», «Голоса из России» (1856—67), «Общее вече» (1862—64), окремі книжки, брошури тощо («Записки декабристів», вірші К. Ф. Рилєєва та ін.). У виданнях В. р. д. приділялася значна увага укр. народові, викривалася гнобительська політика царизму і австр. уряду щодо України, засуджувалися зазіхання польс. шляхти на укр. землі. В друкарні працював складачем А. О. *Гончаренко*.

Видання В. р. д. високо цінив Т. Г. Шевченко. Розповсюджували їх, зокрема, члени *Харківсько-Київського таємного товариства*, революц. демократи А. О. *Красовський*, С. С. *Синьогуб* та ін. У квітні 1865 В. р. д. було переведено до Женеви і незабаром передано у власність польс. емігранту Л. Чернецькому (існувала до 1872). *А. З. Барабой.*

«ВІ́ЛЬНА УКРАЇ́НА» — газета, орган Львівського обкому та міськкому Компартії України, обласної й міської Рад народних депутатів. Виходить у Львові 5 раз на тиждень укр. мовою. Створена після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Перший номер газети вийшов 25.IX 1939. В 1941 (з кінця червня) — 43 не видавалась. Видання відновлено в 1944.

«ВІ́ЛЬНА ФРА́НЦІЯ» («La France libre») — офіційна назва (до липня 1942) руху за визволення Франції від німецько-фашистських окупантів та їхніх ставленників, що склався під час 2-ї світової війни. В липні 1942 прийняв назву «Франція, що бореться». Рух «В. Ф.» очолював Ш. де *Голль*. Керівний центр руху містився у Лондоні.

ВІ́ЛЬНЕ ВИХОВА́ННЯ — концепція в буржуазній педагогіці 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Полягає у вимозі повної свободи розвитку дитини без будь-якого примусу і керування з боку дорослих. Прибічники В. в., виступаючи проти насильства над особистістю дитини й методу фіз. покарання, відкидали і форми правильної організації навч.-виховної роботи (школу, клас, урок), які нібито теж пригнічують дітей. Ідеї В. в. висувались у творах Ж.-Ж. *Руссо*, пед. статтях Л. Толстого та ін. У 20-х рр. вони деякою мірою вплинули на теорію і практику виховання в рад. школі. На Україні ці ідеї пропагували О. Музиченко, А. Володимирський, Я. Чепіга. Проти В. в. виступав А. *Макаренко*. Марксистсько-ленінська педагогіка відкидає ідеї і авторитарного і В. в. і розглядає виховання як процес цілеспрямованого й систематичного формування всебічно розвинутої особистості.

ВІ́ЛЬНЕ ЕКОНОМІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (ВЕТ) — перше в Росії і одне з найстаріших у світі економічне товариство. Засн. 1765 в Петербурзі. Виражало інтереси дворян-поміщиків, що ставали на шлях капіталістич. господарювання, а після реформи 1861 — інтереси ліберальних поміщиків і буржуазії. ВЕТ вивчало продуктивні сили Росії і шляхи їхнього розвитку. На основі статистично-екон. досліджень розроблялися теоретичні і практичні питання нар. г-ва, особливо с. г. й агрономії, зовн. торгівлі та ін., видало понад 280 томів «Праць» (1765—1919). ВЕТ поширювало свою діяльність і на тер. України. За ініціативою т-ва на Харківщині, Чернігівщині і Херсонщині було відкрито кілька навч. закладів та б-к. У роботі ВЕТ брали участь відомі громад. діячі, видатні вчені та ін. представники ліберальної інтелігенції Росії, у т. ч. й України. На поч. 20 ст. діяльність т-ва значно звузилась, а з 1919 воно припинило своє існування.

«ВІ́ЛЬНЕ ЖИТТЯ́» — газета, орган Тернопільського обкому та міськкому Компартії України, обласної й міської Рад народних депутатів. Виходить у Тернополі 5 раз на тиждень укр. мовою. Створена після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Перший номер вийшов 3.X 1939. В кін. червня 1941 видання було припинено, в 1944 відновлено.

ВІ́ЛЬНЕР Володимир Бертольдович [9 (21). III 1885, м. Гродно — 9.VIII 1952, Київ] — український і російський рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1940). Творчу діяльність почав 1911. Працював у театрах Москви, Одеси, Ленінграда, Києва — рос. драм. (1928—30, тепер ім. Лесі Українки), укр. драм. ім. І. Франка (1938—41), оперети (1945—50). Поставив спектаклі: «Ревізор» Гоголя, «Остання жертва» О. Островського, «Вільний вітер» Дунаєвського, «Трембіта» Мілютіна, «Багато галасу даремно» Шекспіра. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВІ́ЛЬНЕР Меїр (н. 23.X 1918) — діяч комуністичного і робітн. руху Ізраїлю. За освітою історик. Член Компартії Палестини (КПП) з 1940. У 1943—65 член Політбюро і секретар ЦК КПП (з 1948 — компартія Ізраїлю; КПІ). В 1965—69 — секретар Політбюро, з 1969 — генеральний секретар ЦК КПІ. З 1949 обраний депутатом кнесету (парламенту). Автор статей з питань комуністичного і робітн. руху, арабсько-ізраїльських відносин.

ВІ́ЛЬНИЙ Володимир Микитович (н. 13.II 1921, с. Великомихайлівка, тепер Покровського р-ну Дніпропетровської обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1950. У 1946 закінчив Київ. пед. ін-т. Перша збірка віршів — «Люблю життя» (1949). Автор поетичних збірок, прозових творів, присвячених героїчній праці радянських людей, боротьбі за мир. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. *Тв.:* Заповітне. К., 1974; Вогняні троянди. К., 1976; Кому співають жайвори. К., 1976; Рос. перекл.— Ты на свете одна. М., 1969.

ВІ́ЛЬНИЙ ВІ́РШ, верлібр — система віршових рядків, ритмічна єдність яких грунтується лише на інтонаційній подібності. Рядки можуть відрізнятися один від одного і числом складів, і розміщенням наголосів. Твори, написані В. в., часто не мають поділу на строфи, інколи позбавлені рим. Приклад В. в.: «Осінь така мила, // осінь// славна.// Осінь матусі їсти несе...» (П. Тичина). Зразки В. в. є в А. Фета, О. Блока,

В. Брюсова, використовують його рад. поети: Е. Межелайтіс, І. Драч, М. Танк, В. Солоухін та ін.

ВІ́ЛЬНИЙ ЧАС — частина *позаробочого часу* (в межах календарного фонду), що залишається після необхідних, неминучих витрат на задоволення потреб людини. Тривалість В. ч. залежить від довжини *робочого часу* і раціонального використання позаробочого часу. Зменшення робочого часу залежить від досягнутого рівня розвитку *продуктивних сил* і особливо рівня *продуктивності праці*. К. Маркс передбачав, що з побудовою комунізму багатство вимірюватиметься не робочим, а вільним часом, який сам перетвориться на продуктивну силу (див Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 3, с. 248).

Структура вільного часу залежить від самого способу життя, культурно-освітнього рівня людини та можливостей раціонального здійснення дозвілля. В розвинутих капіталістичних країнах поряд з позитивною тенденцією збільшення В. ч. неминуче існує негативна тенденція заповнення дозвілля тим, що дає капіталістична «масова культура», яка призводить до зростання явищ антикультури (алкоголізм, злочинність тощо). Соціалістичне суспільство заінтересоване у збільшенні В. ч., який витрачається на навчання, інтелектуальний і фіз. розвиток людини, громад. діяльність, виховання дітей та товариське спілкування. За даними міжнар. порівняльного дослідження *бюджетів часу* населення, проведеного 1968 в СРСР, кількість людей, що поєднують працю з навчанням, у 3—6 раз більша, ніж у найбільш розвинутих капіталістичних країнах. Гол. шляхами збільшення В. ч. є розвиток і вдосконалення служб побуту, впровадження більш раціональних принципів міськ. і пром. будівництва, розселення, підвищення ефективності організаторської та ідеологічної роботи з трудящими та ін. Забезпечення раціонального використання В. ч. відповідно до вимог комуністичного будівництва — тривалий процес, що залежить від розвитку і удосконалення світогляду людини, культури мас, дальшого підвищення активності особи в екон., політ. та духовному житті суспільства. *В. Є. Козак.*

ВІ́ЛЬНІ КОЛИВА́ННЯ — коливання, які відбуваються у фізичній системі без зовнішнього діяння на неї. Див. *Власні коливання*.

ВІ́ЛЬНІ ХЛІБОРО́БИ — категорія селян у дореформеній Росії, які дістали волю на основі царського указу 1803. Указ дозволяв поміщикам за викуп звільняти кріпаків поодинці або цілими селами з обов'язковим наділенням їх землею на правах власності. В. х. платили *подушну подать*, виконували рекрутські та земські повинності. Кількісно вони становили незначний прошарок селянства. В 1848 В. х. було включено до складу *державних селян*, після бурж. реформ 60-х рр. 19 ст. зрівняно з усім селянством.

ВІ́ЛЬНО — колишня назва м. *Вільнюса*.

ВІЛЬНОВІДПУ́ЩЕНИКИ — в Стародавній Греції, Стародавньому Римі, а також у *германців* та в ранньофеодальних «варварських» державах Зх. Європи раби, відпущені на волю (з ласки патрона або за гроші). У Старод. Греції В. ставали *метеками* під патронатом колишнього власника, в Старод. Римі — набували прав обмеженого громадянства. У германців та у «варварських» д-вах В. залишалися особисто залежними від колишнього господаря.

ВІЛЬНОГІ́РСЬК — місто Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Вільні Хутори. Виник 1956 як робітн. с-ще. З 1958 має сучас. назву. З 1964 В.— місто. Гірничо-металург. комбінат; з-ди: електровакуумного скла, залізобетонних виробів, силікатної цегли, «Будцеталь», консервний, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні, музична та спортивна школи; металург. технікум, лікарня, поліклініка. Палац культури, клуб, кінотеатр, 10 бібліотек.

ВІЛЬНОДУ́МСТВО — течія суспільної думки, пов'язана з критичним ставленням до релігії та церкви, аж до заперечення релігії взагалі. Виникнення В. пов'язане з зародженням матеріалістичних філос. поглядів у стародавньому світі. В. в Зх. Європі поширилося в період *Відродження* та в нові часи у формі *деїзму*, *пантеїзму* і навіть *атеїзму*. Під час бурж. революцій 18—19 ст. В. знайшло свій вияв у вимозі *свободи совісті*. У 18 ст. велику роль у розвитку і пропаганді В. відіграв *Вольтер* (див. також *Вольтер'янство*). Зародки В. в Росії відносяться до 14—16 ст. і пов'язані з виникненням «єретичних» рухів (див. *Єресі*). Особливого розвитку В. досягло тут у просвітительській думці, передовій худ. л-рі та журналістиці 18 — поч. 19 ст. В сучас. умовах т. з. В., поряд з *раціоналізмом*, представлене антиклерикально настроєною інтелігенцією бурж. країн, об'єднаною в нац. і міжнар. спілки, зокрема «Всесвітній союз вільнодумних» (засн. 1880), «Міжнародну гуманістичну та етичну спілку» (засн. 1952).

І. П. Головаха.

ВІ́ЛЬНЮС (кол. Вільно, Вільна)— місто, столиця Литовської РСР. Розташований в долині річки Нярісу (Вілії) при впадінні в неї р. Вільні (бас. Німунасу). Вузол залізничних і автомоб. шляхів аеропорт. 458 тис. ж. (1977). Поділяється на 4 міські райони Засн бл. 1323. З 14 ст. В.— столиця Литовської феод. д-ви. В 1794, 1831 і 1863 В.— один з центрів визвольних повстань у Польщі і Литві. В 1795 В. приєднано до Росії. У 80-х рр. 19 ст. у В. створюються марксистські гуртки. У вересні 1895 В. відвідав В. І. Ленін, який встановив зв'язок з місц. марксистами. В 1895—96 в роботі віленської с.-д. орг-ції брав участь Ф. Е. Дзержинський. У В. був пункт для пересилання ленінської «Искры» з-за кордону. В 1904 тут оформився Пн.-Зх. к-т РСДРП. 15.XII 1918 у В. проголошено Рад. владу. В. став столицею Лит. Рад. республіки. В 1920—39 В.— у складі бурж. Польщі. 10.X 1939 за договором між СРСР і Литвою В. і Віленська обл., визволені рад. військами, були передані Лит. республіці. З липня 1940 В.— столиця Лит. РСР. Місто нагороджено орденом Леніна (1970). За роки Рад. влади В. став значним пром. і культ. центром Прибалтики. Провідна галузь пром-сті — машинобудування й металообробка (виробн. металообр. верстатів, фарбувальних апаратів, с.-г. машин та ін.); точне приладобудування, електротех. пром-сть, ТЕЦ. Створено нові галузі — радіоелектронну та хімічну.



Значне місце посідає легка промисловість (текст., швейна, хутрова, трикот., взут., галантерейна). Харч. пром-сть представлена м'ясо-мол., кондитерською, тютюновою галузями та ін. Виробн. буд. матеріалів та меблів.

В.— важливий культурний центр. У 1975/76 навч. р. було 84 загальноосв. школи (68,1 тис. учнів), 15 серед. спец. навч. закладів (19,2 тис. учнів), 5 вузів і ф-т Моск. кооперативного ін-ту (всього — 29,4 тис. студентів). Найбільші вузи: *Вільнюський університет* імені В. Капсукаса, інженерно-буд. ін-т, консерваторія, *Академія наук Литовської РСР*. У місті працюють 82 масові б-ки, 39 клуб. закладів, 27 стаціонарних кіноустановок, 6 музеїв (революВільнюс. У центральній частині міста.





Вільнюський університет. Старий будинок.



Вільха чорна: *1* — гілка з суплідцями; *2* — гілка з тичинковими і маточковими суцвіттями; *3* — плід.



Вінничча справжнє. Верхівка рослини.

ції, істор.-етногр., худож., Музей Вільнюс. замку тощо), 5 театрів (Академіч. театр опери та балету, Академіч. театр драми, театр молоді й ін.), філармонія, Литов. кіностудія худож. і хронікально-документальних фільмів. Палац піонерів, будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, туристів, дитячі спорт. школи тощо. У В. виходить 10 респ. і одна міська газети, журнали лит., рос. та польс. мовами. Респ. радіо і телебачення, телецентр. Архіт. пам'ятки В.: залишки Верхнього замку (14—15 ст.), готична церква Мікалояус (14 ст.), церква і монастир бернардинців (16 ст.), церкви Онос (16 ст.) і Міколо (16—17 ст.), ансамбль ун-ту (2-а пол. 16 — 1-а пол. 19 ст.), бароккові церкви — Казімеро (1604—18), Тересес (1634—50), Пятро ір Повіло (1668—75), Котрінос (кін. 17 — серед. 18 ст.), будівлі арх. Л. *Стуоки-Гуцявічюса* в стилі класицизму (кафедральний собор, 1777—1801; ратуша, 1786—99). За рад. часу виросло багато нових житл. районів (Лазднай, з 1967, арх. В. *Чеканаускас*, В. Бредікіс та ін.; Жірмунай, з 1968, арх. Б. Касперавічене, Б. Крумініс) і громад. споруд (готель «Нярінга», 1960, арх. А. і В. Насвітіс; Палац спорту, 1971, арх. Й. Крюкяліс та ін.; Театр опери та балету, 1973, арх. Е. Бучюте). У Вільнюському ун-ті навчалися польс. поети А. *Міцкевич* і Ю. *Словацький*. В 1829—31 у місті перебував Т. Г. Шевченко.

ВІЛЬНЮСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. Капсукаса. Засн. 1579 як Віленська академія. З 1773 існував як Гол. школа; 1803 його перейменовано на Віленський ун-т. Тут здобули освіту А. Міцкевич і Ю. Словацький. У 1832 вуз закрито, а на базі мед. ф-ту створено мед.-хірургічну академію, яку 1842 переведено до Київ. ун-ту як мед. ф-т. В 1919 В. у. знову відкрито. В зв'язку з окупацією Вільнюса панською Польщею протягом 1919 - 39 був польс. ун-том. З 1939 почав працювати як литовський вуз. У 1955 В. у. присвоєно ім'я діяча революц. робітн. руху Литви В. Капсукаса. В 1977 мав 13 ф-тів: філол., істор., пром. економіки, торгівлі, екон. кібернетики та фінансів, юрид., матем., фіз., хім., природнич. наук, мед., удосконалення лікарів, крім того — вечірній у Каунасі. Є заочне й підготовче відділення, аспірантура. В 1977/78 навч. р. налічувалося 16 400 студентів. При ун-ті — наук. б-ка (засн. 1570; 3,5 млн. одиниць зберігання), н.-д. лабораторії, астр. обсерваторія, ботаніч. сад, віварій. За 1945—78 рр. В. у. підготував 35 тис. спеціалістів. Видає збірники наук. праць 14 серій, щотижневик «Тарібініс студентас» («Радянський студент») та ін. У 1971 В. у. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Й. Кубілюс.

ВІЛЬНЯНСЬК (до 1935 — Софіївка, 1935—66 — Червоноармійське) — місто Запорізької обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Засн. 1840 під назвою Софіївка. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1966 — місто.

З-ди: ім. Т. Г. Шевченка (столові посуд і прибори), пластмасових виробів, маслоробний, комбікормовий; райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 6 лік. та мед. закладів. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 9 бібліотек.

ВІЛЬНЯНСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Запорізької обл.



УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 51,5 тис. чол. (1977). В районі — 120 населених пунктів, підпорядкованих міській і 15 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вільнянськ*. Поверхня району рівнинна, подекуди порізана ярами та балками. Поклади бурого вугілля, гранітів, польового шпату, каоліну. На зх. межі району тече *Дніпро* з прит. *Мокрою Московкою*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства — у Вільнянську (з-ди: ім. Т. Г. Шевченка, що виготовляє столові посуд і прибори; пластмасових виробів та комбікормовий). Працюють комбінат побутових послуг (Вільнянськ) та 10 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-овочевого і тваринництво молочного напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 128,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 97,5 тис. га. Вільнянською зрошувальною системою зрошується 10,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, овес, горох, просо, соняшник, овочеві. У В. р.— 11 колгоспів, 8 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Вільнянськ, Новогупалівка, Янцеве. Автошляхів — 363 км, у т. ч. з твердим покриттям — 330 км.

В районі — 52 заг.-освітні, музична та спортивна школи, 46 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 15 будинків культури, 36 клубів, кінотеатр, 64 кіноустановки, 88 б-к. У с. Петро-Свистуновому В. р. народився укр. рад. співак І. С. *Паторжинський*.

Є. І. Семенко.

ВІЛЬСОН (Уїлсон; Wilson) Джеймс-Гарольд (н. 11.III 1916, Гаддерсфілд, Йоркшір) — держ. і політ. діяч Великобританії. Н. в сім'ї службовця. Закінчив Оксфордський ун-т. З 1937 — член *Лейбористської партії* Великобританії. З 1945 — член парламенту. В 1947—51 — міністр торгівлі в лейбористському уряді К.-Р. *Еттлі*. З 1963 — лідер Лейбористської партії. В 1964—70 і 1974—76 — прем'єр-міністр Великобританії. В 1966, 1968 і 1975 відвідав Рад. Союз як голова англ. уряду. Під впливом позитивних змін у міжнар. обстановці уряд В. 1974—75 підписав з СРСР ряд угод про екон., наук.-тех. і пром. співробітництво. В.— автор праць і досліджень з екон. питань.

ВІЛЬСОН (Уїлсон; Wilson) Томас-Вудро (28.XII 1856, Стантон — 3.II 1924, Вашінгтон) — державний діяч США. Н. в сім'ї пресвітеріанського пастора. Закінчив Прінстонський ун-т (1879). Член *Демократичної партії* США. В 1913—21 — президент США. Внутр. і зовн. політика уряду В. сприяла зміцненню позицій монополістичного капіталу. При уряді В. США вступили у 1-у світову війну на боці *Антанти* (1917). На *Паризькій мирній конференції 1919—20* В. був одним з ініціаторів імперіалістичного переділу світу і боротьби проти революц. руху. Один з натхненників і організаторів інтервенції проти Рад. Росії. Активно підтримував антирад. діяльність контрреволюц. сил в Росії, в т. ч. укр. бурж. націоналістів. Був одним з творців *Версальсько-Вашінгтонської системи*.

ВІЛЬСОН (Уїлсон; Wilson) Чарлз - Томсон - Ріс (14.II 1869, Гленкорс — 15.XI 1959, Едінбург) — англійський фізик, член Лондонського королівського товариства (з 1900). Освіту здобув в Манчестерському і Кембріджському ун-тах. В 1900—34 працював у Кембрідж. ун-ті (з 1925 — професор). Досліджував конденсацію пари під дією різних агентів, зокрема заряджених частинок. В 1912 винайшов т. з. *Вільсона камеру*, за допомогою якої можна спостерігати і фотографувати сліди (треки) мікрочастинок. Нобелівська премія, 1927.

ВІЛЬСОНА КАМЕРА — прилад для реєстрування слідів (треків) заряджених частинок. Дія В. к. грунтується на властивості іонів ставати центрами конденсації в перенасиченій парі. При проходженні зарядженої частинки через об'єм В. к. утворюється ланцюжок крапельок рідини. Трек частинки стає видимим. Природу і властивість частинок визначають за довжиною пробігу і величиною імпульсу. Імпульс частинки обчислюють за викривленням її трека у зовн. магн. полі. Винайдена 1912 Ч. *Вільсоном*, В. к. відіграла важливу роль у вивченні будови речовини і властивостей елементарних частинок. За її допомогою було відкрито *позитрон, мезони, гіперони*. Останнім часом В. к. поступилася місцем *бульбашковій камері* та іскровій камері.

М. Є. Гуртовий.

ВІЛЬХА (Alnus) — рід рослин родини березових. Однодомні дерева й кущі заввишки від 0,5—2 до 10—20 м і більше. Листки чергові з прилистками. Квітки одностатеві, зібрані в сережки, зацвітають навесні до розпускання листя, запилюються вітром. Плід — однонасінний горішок. Бл. 30 ви-

дів, поширений переважно в Пн. півкулі. В СРСР — 10—15 видів, у т. ч. в УРСР — 3. Найпоширеніша В. клейка, або В. чорна (A. glutinosa) — вологолюбне, швидкорослe дерево вис. до 35 м, з темною тріщинуватою корою і клейкими листками. Росте гол. чин. у лісових районах, іноді утворює чисті насадження — вільшняки. Дає середньолегку, м'яку і стійку в воді деревину. Використовують у будівництві гідротехн. споруд, для виготовлення колодязних зрубів, фанери, гнутих меблів. Кору використовують для дублення шкур тощо. Настій з шишечок застосовують у медицині як в'яжучий засіб.

ВІ́ЛЬЧА — селище міського типу Поліського р-ну Київ. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,5 тис ж. (1977)
Деревообр., лісопильний, асфальтобетонний з-ди; лісгоспзаг, лісництво. 2 заг.-освітні школи, філіал Поліської муз. школи, мед. амбулаторія, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ВІЛЬША́НА — селище міського типу Городищенського р-ну Черкаської обл. УРСР, на р. Вільшанці (бас. Дніпра), за 23 км від залізничної ст. Городище. 5,6 тис. ж. (1977). Відома з 1598. Під час тимчас. нім.-фашист. окупації В. (28.VII 1941—5.II 1944) в селі діяла підпільна партійна організація. У В.— цукр. та хлібний з-ди, виробниче відділення райсільгосптехніки; комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств; спеціалізоване г-во по відгодівлі великої рогатої худоби. 3 заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. У В. 1829 жив Т. Г. Шевченко, тут він бував 1843, 1845, 1859. Поет згадує В. в поемі «Гайдамаки» та ін. творах. Протягом певного часу у В. жив укр. художник І. М. *Сошенко*. Тут народився польс. художник Я. *Станіславський*.

ВІЛЬША́НИ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харківської обл. УРСР, біля р. Уди (бас. Дону), за 6 км від залізничної ст. Пересічна. 9,9 тис. ж. (1977). Засн. у 50-х рр. 17 ст. У В.— меблева, швейна ф-ки, цехи харків. швейних ф-к «Україна» і «Динамо» та Дергачівського харч. комбінату, комбінат комунальних підприємств. Середня школа, 2 лік. заклади, Будинок культури, 2 б-ки. У В. народився нар. артист УРСР А. І. *Крамаренко*.

ВІЛЬША́НКА — народна назва кількох дрібних птахів з родів славка (Sylvia), вівчарик (Phylloscopus) і малинівка (Erithacus).

ВІ́ЛЬШАНКА, Вільшана — річка в Черкаській обл. УРСР, права притока Дніпра (впадає в Кременчуцьке водосховище). Довж. 100 км, пл. бас. 1260 км². Частково використовується для водопостачання і зрошування. На В.— м. *Городище*.

ВІЛЬША́НКА — селище міського типу Кіровоградської обл. УРСР, райцентр, на р. Синюсі (басейн Південного Бугу), за 7 км від залізничної станції Синюха. 5,9 тис ж (1977). Засн. в 17 ст. як поселення Маслове. З 40-х рр. 18 ст. має сучас. назву. З 1817 село стало військ. поселенням. Вільшанці брали участь у *бузьких козаків повстанні 1817*. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1967 — с-ще міськ. типу. У В.— пром. та харч. комбінати, хлібозавод, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування.
Заг.-освітня та муз. школи, лікарня. 3 будинки культури, 2 бібліотеки.

ВІЛЬША́НСЬКА УГО́ДА 1617 — укладена гетьманом реєстрового козацтва П. К. *Сагайдачним* з командуючим польсько-шляхетським військом С. *Жолкевським* у жовтні 1617 в урочищі Суха Вільшанка поблизу Таращі (тепер місто Київ. обл.). За В. у. козацький реєстр скорочувався, кількість реєстрових козаків мав визначити польс. сейм; реєстровим козакам надавалося право обирати гетьмана, якого затверджував король; козац. верхівка зобов'язувалася виключити з війська тих міщан, що вступили в козаки за останні 5 років; *нереєстрові козаки* мали вернутись у підданство шляхти. В. у. передбачала підпорядкування *Запорізької Січі* польс.-шляхет. урядові. Нереєстрове козацтво не визнало В. у.; шляхет. Польщі не вдалося її здійснити.

ВІЛЬША́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Кіровоградської обл. УРСР. Утворений 1934. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 20,2 тис. чол. (1977). В районі — 28 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 7 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Вільшанка*. Поверхня В. р. рівнинна, розчленована річковими долинами, балками. Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки: *Синюха, Чорний Ташлик* (бас. Пд. Бугу). Ґрунти переважно чорноземні. Майже вся територія району — у межах степової зони.
Підприємства харч. пром-сті, найбільше — Вільшанський сокоекстрактний з-д (с. Синюха). Працює комбінат побутового обслуговування (Вільшанка). Спеціалізація с. г.— вирощування зернових культур, цукр. буряків, соняшнику та м'ясо-мол. тваринництво. Площа с.-г. угідь 1977 становила 54,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,4 тис. га, пасовища й сіножаті — 3,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, багаторічні трави. Розвинуте садівництво. У В. р. — 9 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка. Автошляхів — 244 км, у т. ч. з твердим покриттям — 117 км. У районі — 17 загально-освітніх, музична школи, 23 лікувальні заклади, в т. ч. 3 лікарні. 12 будинків культури, 12 клубів, 26 кіноустановок, 22 бібліотеки.
П. О. Касмон.



ВІЛЬШАНСЬКИЙ РАЙОН
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ВІЛЬША́НСЬКИЙ Остап (літ. псевд. Юрія Пантелейчука; 1899, с. Рогізна, тепер Чернів. обл.— 15.V 1924, м. Чернівці) — український поет. Вчився у Чернів. учительській семінарії. Виступив з поетичними творами 1921. Друкувався в учительській газ. «Каменярі», журн. «*Промінь*», «Світ дитини» та ін. виданнях. Автор циклу революц. віршів «Веснянки», ліричних поезій, в яких оспівував рідний край («Лист до сина», «З Чорногори» та ін.), поетич. творів для дітей. Виступав проти поневолення боярською Румунією Буковини, пропагував українську радянську літературу. Зазнав переслідувань сигуранци.

ВІЛЬШТЕ́ТТЕР (Willstätter) Ріхард (13.VIII 1872, Карлсруе — 2.VIII 1942, Локарно, Швейцарія) — німецький хімік і біохімік. Закінчив Мюнхенський ун-т. В 1905—25 — професор вищих учбових і наук. закладів Цюріха, Берліна, Мюнхена. В 1939 емігрував у Швейцарію. Осн. дослідження у галузі хімії рослинних барвних речовин, асиміляції вуглекисл. газу рослинами і хімії ферментів. В. з'ясував будову *хлорофілу*, вивчав будову і синтез *кокаїну* тощо. Працював також над вивченням *фотосинтезу*. Нобелівська премія, 1915.

ВІ́ЛЬЯ (Villa) Франсіско (справж. прізвище — Доротео Аранго; 4.X 1877, Ріо-Гранде, шт. Дуранго — 20.VII 1923, Ідальго-дель-Парраль, шт. Чіуауа) — керівник селянського руху під час *Мексиканської революції 1910—17*. В грудні 1914 війська В. разом з сел. загонами Е. *Сапати* захопили Мехіко, але в грудні 1915 під натиском урядових військ залишили столицю. В 1916—17 В. брав активну участь у боротьбі проти амер. інтервентів, до 1920 вів боротьбу проти поміщиків і уряду. Вбитий реакціонерами.

ВІЛЬЯВЕ́РДЕ (Villaverde) Сірило (28.X 1812, Сан-Дієго-де-Нуньєс, Іспанія — 23.X 1894) — кубинський письменник, журналіст і політ. діяч. У 1823 переїхав до Куби. Почав друкуватися 1837. Автор романтичних новел («Мертвий птах», «Клятвопорушення», обидві — 1837), романів («Два кохання» та ін.), публіцистичних статей. У 1848 за участь у сепаратистській змові був заарештований і засуджений до смертної кари. В 1849 утік до США. Жив у Нью-Йорку. Видавав журнали, в яких пропагував ідею боротьби за незалежність. Найвизначніший з творів В. роман «Сесілія Вальдес, або Горб Ангела» (ч. 1—2, 1839—82), що заклав основи кубинської


Ф. Вілья.


А.-Р Вільямс.


В. Р. Вільямс.

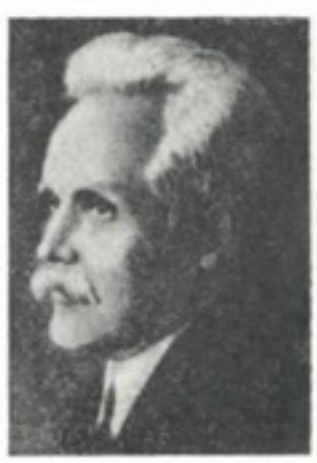
В. Він.



Н. Вівер.



В. П. Вінайкін,
В. В. Гречаник.
Пам'ятник загиблим радянським громадянам і військовополоненим у Дарницькому районі м. Києва. Бронза, граніт. 1970.



Вімперг на фасаді собору в Кельні.

нац. прози, спрямований проти рабоволодіння.

Тв.: Рос. перекл.— Сесилия Вальдес, или Холм Ангела. Л., 1973.

ВІЛЬЯМС (Уїльямс; Williams) Альберт-Ріс (28.IX 1883, Грінуїч — 27.II 1962, Оссінінг) — американський письменник і публіцист. З червня 1917 по серпень 1918 був кореспондентом соціалістичної преси США в Росії. Не раз зустрічався з В. І. Леніним, виступав на 1-му (червень 1917) і 3-му (січень 1918) Всеросійських з'їздах Рад. Брав участь у створенні Інтернаціонального легіону на допомогу Червоній Армії. Повернувшись до США, видав книги: «Ленін — людина і його справа» (1919), «Через російську революцію» (1921). Потім ще кілька разів приїздив до СРСР (востаннє 1959). Автор книг «Російська земля» (1928), «Ради» (1937). У період 2-ї світової війни виступав із статтями проти фашизму. Опублікував кн. «Росіяни. Країна, народ і за що він бореться» (1943). У творах останніх років життя знову звертався до подій Жовтня і образу В. І. Леніна. Фрагменти з книги «Ленін — людина і його справа» в перекладі укр. мовою опубліковано в збірнику «Ленін іде по планеті» (К., 1969). Портрет с. 297.

Тв.: Рос. перекл.— О Ленине и Октябрьской революции. М., 1960; Путешествие в революцию. М., 1977.

ВІЛЬЯМС Василь Робертович — [27.IX (9.X) 1863, Москва —11.XI 1939, там же] — рад. грунтознавець, акад. АН СРСР (з 1931), АН БРСР (з 1929), дійсний чл. ВАСГНІЛ (з 1935). Член Комуністичної партії з 1928. В 1887 закінчив Петровську землеробську і лісову академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). З 1891 почав читати в цій академії курс загального землеробства (в 1906—08 і 1922—25 — ректор). Основоположник агрономічного грунтознавства. Дослідження В.— з питань грунтоутворення, родючості грунту і його структури, травосіяння. В грунтоутворенні В. надавав великого значення живим рослинним і тваринним організмам, а також землеробській діяльності людини, під впливом якої формуються культурні варіанти грунтів. В. розробив травопільну систему землеробства, окремі теоретичні положення якої не позбавлені і деяких помилкових тверджень. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання, член ВЦВК (1928). Нагороджений орденом Леніна, 2 ін. орденами. Премія ім. В. І. Леніна 1931. В 1968 встановлена золота медаль імені В. за видатні наукові роботи і відкриття в галузі с. г. Портрет с. 297.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1948—53; Укр. перекл.— Грунтознавство. К., 1953.

М. І. Поляков.

ВІМПЕРГ (нім. Wimperg) — високий шпилястий декоративний *фронтон*, що завершує *портали* й віконні прорізи в готичних спорудах. Поле В. звичайно прикрашалося ажурним або рельєфним різьбленням, краї — кам'яними пластичними деталями.

ВІН (Wien) Вільгельм (13.I 1864, Гафкен, Сх. Пруссія — 30.VIII 1928, Мюнхен) — німецький фізик. Закінчив Берлін. ун-т (1886). Наук. праці — з термодинаміки, гідродинаміки, оптики, електр. розрядів у газах. У 1893 теоретично вивів закон випромінювання *абсолютно чорного тіла* і показав (1896), що з підвищенням т-ри максимум випромінювання зміщується у бік коротких хвиль (див. *Віна закон випромінювання*). В.— перший виміряв довжину хвилі *рентгенівського проміння* (1907). Нобелівська премія. 1911. Портрет с 297.

ВІНА ЗАКОН ВИПРОМІНЮВАННЯ — закон розподілу енергії в спектрі випромінювання *абсолютно чорного тіла* залежно від температури. Теоретично вивів В. *Він* (1893). За В. з. в., залежність густини енергії випромінювання U_ν, що відповідає частоті випромінювання ν, від абс. т-ри T і ν виражається формулою: $U_\nu = \nu^3 f(\nu/T)$, де f — невідома функція відношення ν/T. З В. з. в. випливає т. з. закон зміщення Віна, за яким довжина хвилі $\lambda_{макс}$, на яку припадає максимум енергії у спектрі випромінювання абс. чорного тіла, обернено пропорційна до його абс. т-ри: $\lambda_{макс} \cdot T = b$, де b — стала, що дорівнює 2,897 10^{-3} м К. Слід зауважити, що значення сталої, а значить і положення максимуму в спектрі випромінювання, залежить від вибору одиниць (шкали). В. з. в. відіграв велику роль у створенні квантової теорії випромінювання (див. *Планка закон випромінювання*)

ВІНАЙКІН Василь Павлович (н. 9.I 1924, с. Шамкіно, тепер Чуваської АРСР) — український рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). В 1947—53 навчався в Київ. худож. ін-ті у М. Г *Лисенка*. Твори: «Богдан Хмельницький» (1954), «Юність» (1957), портрет двічі Героя Соціалістичної Праці Є. Долинюк (1960), «Арсеналець» (1965); пам'ятники — М. Кузнецову в Ровно (у співавторстві з І. Шаповалом, 1961), монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією в Переяславі-Хмельницькому (у співавторстві з В. Гречаником і П. Кальницьким, 1961), пам'ятник загиблим рад. громадянам і військовополоненим у Дарницькому р-ні м. Києва (у співавторстві з В. Гречаником, 1970). Іл. див також до ст. *Арсенальці*. т. 1, с. 80—81.

ВІНБАРГ (Wienbarg) Лудольф (25.XII 1802, Альтона — 2.I 1872, Шлезвіг) — німецький журналіст і теоретик літератури. Книга В. «Естетичні походи» (1834) стала маніфестом літ. течії «*Молода Німеччина*». Сформулював положення реалістичної естетики про зв'язок л-ри з життям, про виховну роль мистецтва. В 1835 союзний нім. сейм заборонив твори В. Пізніше редагував ряд газет у Гамбурзі.

ВІНГРАНОВСЬКИЙ Микола Степанович (н. 7.XI 1936, м. Первомайськ. тепер Миколаївської обл.) — український рад. поет і кінорежисер. Закінчив Всесоюзний держ. ін-т кінематографії у Москві (1961). Як поет виступає з 1957. Автор збірок «Атомні прелюди» (1962), «Сто поезій» (1967) та ін. Пише твори для дітей: збірки віршів «Андрійко-Говорійко» (1970), «Мак» (1973), повість «Первінка» (1971). У кінофільмі «Повість полум'яних літ» (за сценарієм О. Довженка) виконав головну роль — Івана Орлюка. На кіностудії ім. О. Довженка поставив фільми «Берег надії» (1967), «Дума про Британку» (1969) та ін. Працює в галузі перекладу.

Тв.: Поезії. К, 1971; Рос. перекл.— Третья книга. М., 1972; Козерог. М., 1977.

ВІНДАУС (Windaus) Адольф (25.XII 1876, Берлін — 9.VI 1959, Геттінген) — німецький біохімік і хімік-органік. Навчався на мед. ф-ті в Берліні. З 1913 — директор Ін-ту мед. хімії в Інсбруку, 1915—44 — професор і директор Хім. ін-ту в Геттінгені. Основні праці з хімії стеринів, вітамінів, серцевих глікозидів, імідазолу. Нобелівська премія, 1928.

ВІНДГУК — місто в Пд.-Зх. Африці, адм. центр *Намібії*. Транспортний вузол; з-цею сполучений з портом Уолфіш-Бей на узбережжі Атлантичного ок. 64,7 тис. ж. (1974). Відомий центр торгівлі каракульськими шкурками. Виробн. вин і лікеру; підприємства ін. галузей харч., а також швейної промисловості.

ВІНДЕЛЬБАНД (Windelband) Вільгельм (11.V 1848, Потсдам — 22.X 1915, Гейдельберг) — німецький філософ-ідеаліст, засновник баденської школи *неокантіанства*. Метафізично протиставляючи одиничне загальному (див. *Одиничне, особливе, загальне*), В. вважав, що природничі науки досліджують загальне, закономірне, тому їхній метод «генералізуючий» (узагальнюючий). Істор. наука, навпаки, користується «індивідуалізуючим» методом пізнання, який дає лише опис одиничних, неповторних подій, що нібито не підлягають ніяким заг. закономірностям і створюють незалежний від людини ідеальний світ. Ця концепція В. широко використовувалася різними напрямами бурж. філософії для заперечення істор. закономірності.

І. В. Бичко.

ВІНДЗОР — місто у Великобританії (графство Беркшір). Розташований на р. Темзі, за 37 км від Лондона. Понад 27 тис. ж. Головна літня резиденція англійських королів. Серед архітектурних



Віндзор. Замок. Будувався з 11 ст.

пам'яток В.— королівський замок 11 ст. (теперішній ансамбль його — результат перебудов 13—19 ст.) з колекцією картин, малюнків, гобеленів, зброї; капела Сент-Джордж у стилі англ. пізньої готики (1474—1528), ратуша (Корт-гаус; бл. 1686—89, архітектори Г. Фіч та К. *Рен*). .

ВІНДЗОР — місто в Канаді. Див. *Уїнсор*.

ВІНДИКА́ЦІЯ (лат. vindicatio — охорона прав, позов) — вимога власника про витребування свого майна з чужого незаконного *володіння*. В СРСР є найважливішим засобом захисту права соціалістичної та особистої власності. Умови В. передбачено *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільним законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 144—148 ЦивК УРСР). Якщо *майно* перебуває в незаконного й одночасно недобросовісного набувача (тобто такого, який знав або повинен був знати, що придбав майно в особи, яка не мала права його відчужувати) чи хоч і в добросовісного, але такого, що придбав майно безоплатно, власник має право витребувати своє майно в усіх випадках. З метою підвищеного захисту *соціалістичної власності* встановлено, що неправомірно одержане держ. майно, а також майно колгоспів та ін. кооперативних і громад. орг-цій може бути витребуване відповідними орг-ціями від будь-якого набувача (принцип необмеженої В.). Не є предметом В. у добросовісного набувача *гроші* та *цінні папери* на пред'явника, будинок, придбаний з торгів, тощо. Правила про В. застосовуються і для захисту прав особи, яка не є власником, але володіє майном в силу закону або договору (напр., наймача у *житлового найму договорі*).

О. А. Пушкін.

ВІНЕР (Wiener) Норберт (26.XI 1894, Колумбія, штат Міссурі — 19.III 1964, Стокгольм) — американський вчений, засновник *кібернетики*. У 18 років — доктор філософії Гарвардського ун-ту. З 1915 викладав математику і логіку в амер. ун-тах, з 1919 — викладач (з 1932 — професор) Массачусетського технологічного ін-ту. Осн. праці — з теорії функцій, теорії імовірностей, квантової механіки, теорії відносності, обчислювальної техніки. Сформулював осн. положення кібернетики і сприяв її оформленню в самостійну науку. Підкреслював моральну відповідальність вчених за збереження миру, виступав проти використання їхніх ідей і праць імперіалістичними колами для створення зброї масового знищення.

Тв.: Рос. перекл.—Кибернетика и общество. М., 1958; Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине. М., 1968.

ВІ́НИЧЧЯ (Kochia) — рід рослин родини лободових. Належить до *галофітів*. Однорічники, рідше напівкущі, заввишки до 50 см. Листки вузькі, чергові. Квітки переважно двостатеві. Насіння гладеньке. Бл. 90 видів, поширв Європі, Азії, Австралії, Центр. Америці, Пн. Африці. В СРСР — 8 видів, у т. ч. в УРСР — 3 види. Найпошир. В. справжнє, або віникове (K. scoparia), заввишки до 1,5 м з пірамідально розгалуженим стеблом використовують на віники, садову форму В. справжнього вирощують як декоративну рослину. В. сланке (K. prostrata) в посушливих районах СРСР має кормове значення, культивують в Узб. РСР і Каз. РСР. Іл. с. 296.

ВІНІ́Л — одновалентний залишок (радикал) *етилену* $CH_2=CH-$.

ВІНІЛАЦЕТА́Т, $CH_3COOCH=CH_2$ — *вініловий ефір* оцтової кислоти. Безбарвна рідина з запахом ефіру, $t_{пл}$ — 100,2° С, $t_{кип}$ 72,5° С, добре розчиняється в органічних розчинниках. Легко полімеризується з утворенням *полівінілацетату*. В. одержують з *ацетилену* й оцтової к-ти. Полімери В. застосовують для одержання пластмас, *лаків*, *клею* тощо.

ВІНІЛАЦЕТИЛЕ́Н, $H_2C=CH-C\equiv CH$ — ненасичений вуглеводень. Безбарвний газ, легко зріджується; $t_{кип}$ 5,5° С. В. надзвичайно реакційноздатний, легко окислюється і полімеризується. Одержують його, пропускаючи *ацетилен* крізь кислий водний розчин хлориду міді і хлориду амонію. Застосовують для виготовлення *клею* і як сировину у виробн. *хлоропренових каучуків*.

ВІНІ́ЛОВІ ЕФІ́РИ — ненасичені *ефіри*, прості $CH_2=CHOR$ і складні $CH_2=CH-OCOR$ (R — алкіл або арил). Безбарвні рідини, мало розчиняються у воді, добре — в органічних розчинниках. В. е. — хімічно активні сполуки, легко реагують з *галогенами, озоном, галогеноводнями* тощо. Одержують їх приєднанням спиртів або к-т до *ацетилену*. Продукти *полімеризації* та *співполімеризації* В. е. застосовують у виробн. пластмас, клеїв тощо.

ВІНІЛХЛОРИ́Д, вініл хлористий, $CH_2=CHCl$ — монохлорзаміщений *етилен*. Безбарвний газ з характерним запахом; $t_{пл}$ — 153,8° С, $t_{кип}$ — 13,8° С. В. добре розчиняється в органічних розчинниках, мало — у воді. Полімеризується та співполімеризується з *вінілацетатом* та вініліденхлоридом. У пром-сті його одержують з *ацетилену*, *етилену* або *дихлоретану*. Застосовують В. для виробн. *полівінілхлориду* та ін. важливих пром. матеріалів.

ВІНІТА́Р (рр. н. і см. невід.) — король *готів*. У 70-х рр. 4 ст. вів війни проти *антів*, очолюваних *Божем*. Зламавши опір антів, В. жорстоко розправився з їх знатю (розп'яв Божа з його синами та 70 можновладцями). Загинув під час боротьби проти *гуннів*.

ВІ́НКЕЛЬМАН (Winckelmann) Йоганн-Йоахім (9.XII 1717, Стендаль — 8.VI 1768, Трієст) — німецький історик античного мистецтва. Головна праця «Історія стародавнього мистецтва» (1763; рос. вид.— 1888, 1890). Твори В. справили значний вплив на творчість багатьох зх.-європ. художників (А.-Р. Менгса, А. Тішбейна, Ж.-Л. *Давіда*, Б. *Торвальдсена*, А. *Канови*).

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения и письма. М.—Л., 1935.

ВІ́ННИЦЯ — місто, обласний та районний центр УРСР. Розташована на берегах Пд. Бугу при впадінні в нього правої притоки — р. Вишні та лівої — р. Віннички. Вузол залізничних та автомоб шляхів. Аеропорт. 297 тис. ж. (1977). Поділяється на 3 міські райони. Вперше згадується під 1363 як лит. фортеця. Назву пов'язують з давньорус. словом «вьно» — викуп, посаг. Після *Люблінської унії 1569* В. загарбала шляхет. Польща. З 1598 В.— центр *Брацлавського воєводства*. В 1640 дістала *магдебурзьке право*. Населення В. брало участь у сел.-козац. повстаннях проти польс. шляхти в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. У 1648 В. визволили козац. загони М. *Кривоноса*. В 1651 козаки, очолювані І. *Богуном*, героїчно захищали В. від польс.-шляхет. військ. У 1653—67 В.— центр *Вінницького полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто відійшло до Польщі. Населення В. брало участь у нар. повстанні С. *Палія* 1702 — 04, гайдамацьких рухах 30—60-х рр. 18 ст. У 1793 В. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1793—97



Вінниця. Площа Перемоги.



ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

В.— центр *Брацлавського намісництва*. В 1905—07 у В. прокотилася хвиля робітн. страйків. У квітні 1917 в місті утворилася більшовицька орг-ція. Під її керівництвом відбулося *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917*. Рад владу у В. встановлено 4 (17).XI 1917. В 1919 біля В. Богунський і Таращанський полки під командуванням М. О. *Щорса* розгромили петлюрівські банди. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації (19.VII 1941—20.III 1944) у місті діяла *Вінницька підпільна партійна організація*, яку очолював І. В. *Бевз*.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції В. була торг. центром Поділля з порівняно розвинутою харч. і кустарною пром-стю. За роки Рад. влади місто перетворилося на значний індустріальний центр Правобережної України. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. та металообр. (з-ди: 18-й держ. підшипниковий, *Вінницький інструментальний завод* електротех., тракторних агрегатів, радіотех. апаратури, радіоламповий та ін.). Хім. пром-сть представлена *Вінницьким хімічним заводом* ім. Я. М. Свердлова. Серед численних підприємств харч. пром-сті — олійно-жировий комбінат, *Вінницький м'ясокомбінат*, консервний, хлібний комбінати, кондитерська ф-ка, спиртовий, молочний, пивоварний з-ди тощо. Розвинута легка пром-сть. Найбільшими є швейні ф-ки — гол. підприємства швейних об'єднань ім. В. Володарського та «Поділля», виробниче взут. об'єднання ім. М. Щорса, гол. підприємство виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка», шкіряно-галантерейна ф-ка тощо. Значного розвитку досягла пром-сть буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних конструкцій, «Будіндустрія», буд. деталей, керамзитового гравію, цегельні тощо). Є підприємства деревообр. пром-сті (меблева ф-ка, деревообр. комбінат).

У Вінниці 36 загальноосвітніх шкіл, у яких навчається 34,3 тис. учнів, у 9 серед. спец. навч. закладах — 12,1 тис. учнів, в 11 профес.-тех. уч-щах — 4,7 тис. учнів. У В.— три вузи: *Вінницький педагогічний інститут* імені М. Островського, *Вінницький медичний інститут* імені М. І. Пирогова, *Вінницький політехнічний інститут* і філіал Київ. торг.-екон. ін-ту, в яких навчається понад 14,7 тис. студентів. Працюють 135 б-к різних відомств і орг-цій (фонд понад 5 млн. одиниць зберігання). В місті є *Вінницький український музично-драматичний театр* імені М. Садовського, театр ляльок, обл. філармонія. 35 клубних закладів, 22 кінотеатри і кіноустановки, три держ. музеї — краєзнавчий, літ.-меморіальний музей М. М. *Коцюбинського*, який 1864 тут народився і жив з перервами до 1897; музей-садиба М. І. *Пирогова*; 37 музейних кімнат на громад. засадах. Позашкільні заклади: палац піонерів, 3 будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристська, 3 спортивні школи. Виходять дві обл. газети — «*Вінницька правда*» та «Комсомольське плем'я», 4 багатотиражні газети. Обл. радіомовлення і телебачення, у В. — один з найбільших у Європі телевізійних ретрансляторів. Архіт. пам'ятки: дерев'яні церкви Миколи (1746) і Юрія (1726), комплекс будівель кол. єзуїтського, домініканського і капуцинського монастирів (17—18 ст.). За рад. часу у В. збудовано багато нових громад. і житл. будівель (залізничний вокзал, муз.-драм. театр, палац піонерів, поштамт, спорт. комплекс) та житл. масивів (Вишенька). У В. похований революціонер-марксист П. К. *Запорожець*. У місті народилися держ. і військ. діяч Ю. М. *Коцюбинський*, кінорежисер І. А. *Савченко*, театральний художник М. І. *Драк*.

А. Й. Дідковський (культура).

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Її історія починається з перших марксистських орг-цій, які виникли і діяли на тер. Подільської губ. на поч. 20 ст. Під час першої рос. революції 1905—07 оформились с.-д. орг-ції в Балті, Вінниці, Козятині, Жмеринці. Вони підтримували тісний зв'язок з Київ. і Одес. більшовицькими орг-ціями. Активну роботу 1905—07 проводила Вінницька орг-ція РСДРП. У березні 1906 вона видала листівку з закликом бойкотувати Держ. думу та листівку до 1 Травня. Після поразки революції 1905—07 орг-ції РСДРП у Подільській губ. було розгромлено. Діяльність більшовиків на Поділлі активізувалася напередодні й під час Лютневої бурж.-демократичної революції 1917. В квітні 1917 у Вінниці створено більшовицьку групу. На поч. травня збори більшовиків міста обрали тимчасовий к-т РСДРП(б). У липні 1917 *Вінницька організація РСДРП(б)* налічувала вже 400 членів партії. Було створено більшовицькі орг-ції в Барі, Жмеринці, Могильові-Подільському, Гайсині, Проскурові, Летичеві, Літині, Брацлаві, Немирові, Тульчині, Ямполі та ін. містах і селах губернії. Вінницька орг-ція РСДРП(б) розповсюджувала серед трудящих міста і солдатів гарнізону більшовицькі газ. «*Правда*», «*Социал-демократ*», «*Голос социал-демократа*» та революц. листівки. 21.VIII (3.IX) 1917 почала виходити перша на Поділлі більшовицька газ. «Борьба». В період Великої Жовтн. соціалістич. революції більшовицькі орг-ції очолили боротьбу трудящих за перемогу Рад. влади на Поділлі, підготовку й проведення *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*. ЦК більшовицької партії, В. І. Ленін приділяли велику увагу парт. орг-ціям Подільської губернії. В активізації їхньої діяльності брали участь досвідчені революціонери Г. І. *Чудновський*, Є. Б. *Бош*, А. В. *Іванов* та ін. Під час громадян. війни більшовики Поділля очолили повстанський рух у губернії проти іноземних окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. У вересні 1918 відбулась 1-а Подільська губ. партконференція, на якій було створено підпільний губком КП(б)У. Вона відіграла важливу роль у згуртуванні парт. рядів, мобілізації революц. сил на боротьбу за відновлення Рад. влади на Поділлі. Після закінчення громадянської війни трудящі Подільської губ. під керівництвом парт. орг-ції розгорнули роботу по відбудові нар. г-ва, здійсненню ленінського плану побудови соціалізму. В зв'язку з адм.-тер. реформами 1922—30 структура парт. орг-цій Вінниччини зазнавала відповідних змін. У 1923 замість повітових парт. орг-цій було створено Вінницьку, Тульчинську й Могилів-Подільську окружні парт. орг-ції, 1925 ліквідовано губ. парт. орг-цію, 1930 — окружні, а на поч. 1932 утворено В. о. п. о. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У подавали постійну допомогу місцевим парторганізаціям, особливо під час колективізації с. г. За короткий строк на Вінниччині, як і в ін. місцевостях республіки і країни, було здійснено великі соціалістичні перетворення. В 1937 Вінн. область було розукрупнено. З частини її районів утворено Кам'янець-Подільську (тепер Хмельницьку) область. Балтський район відійшов до Одес. області. В роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. Вінн. області діяли підпільний обком, 23 райкоми і міжрайкоми партії, підпільні парт. і комсомольські орг-ції. Проти фашистських окупантів боролись 6 партизан. з'єднань, 10 загонів, 268 підпільних орг-цій і груп, більше як 18 тис. партизан і підпільників, третину яких становили комуністи і комсомольці. Багатьох з них нагороджено орденами і медалями. Керівник *Вінницької підпільної партійної організації* І. В. *Бевз* удостоєний звання Героя Рад. Союзу, секре-

Вінницька область. Південний Буг. Вінниця. Вулиця Дзержинського.





тар Вінн. підпільного обкому партії Д. Т *Бурченко* — ордена Леніна. Після визволення Вінниччини від фашист. загарбників трудящі області під керівництвом парт. орг-цій, при допомозі братніх рад. народів за короткий час відбудували зруйноване окупантами господарство. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція, яка складається з 3-х міських і 26 районних парт орг-цій і налічує в своїх рядах 93 253 комуністи (на 1.I 1978), спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення політ і трудової активності робітників, колгоспників, інтелігенції, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет інтернаціоналізму В області високими темпами розвиваються машино- і приладобудування. Партійні організації багато уваги приділяють розвиткові с г., піднесенню економіки колгоспів і радгоспів. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими інших областей УРСР та братніх республік

Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. В післявоєнні роки 159 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а чотирьом це звання присвоєно двічі.

В різний час обл. парт. орг-цію очолювали М. О. *Алексєєв*, М. Д. *Бубновський*, М М. Стахурський, В. І. *Чернявський*, Г. І. Шевчук та ін. За час існування В. о. п. о. відбулося 22 обл. парт. конференції.

Бойовим помічником парт. орг-ції є обласна двохсоттисячна комсомольська організація. Більше як 5 тис. молодих патріотів Вінниччини брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель, 2,5 тис. комсомольців і молоді виїхали на роботу в Донбас, на БАМ та ін. ударні комсомольські будови.

Органом В. о. п. о. є газ. «*Вінницька правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також ст. *Вінницька область*

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса, 1972.

В. М. Тарапута.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27. II 1932. Розташована в центральній частині Правобережної України. Поділяється на 25 р-нів, 621 сільраду, має 10 міст, 29 с-щ міськ. типу. В 1958 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. між с. 304—305

Природа. За характером рельєфу В. о.— хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пн. Зх. на Пд. і Пд. Сх. На Пд. Зх. області — Подільська височина (вис. до 362 м), на Пн. Сх.— Придніпровська височина (вис. до 322 м). Поверхня розчленована глибокими (у Придністров'ї — каньйоноподібними) долинами річок, подекуди — ярами та балками. Корисні копалини: граніти, гнейси, магматити, пісковики, вапняки, глини, каолін, кварцові піски, фосфорити, торф. Є мінеральні джерела (Хмільницька мінеральна вода з високим вмістом родону та інші).

Клімат області помірно континентальний з м'якою зимою і теплим літом. Пересічна т-ра січня —4, —6°, липня +18,6, +20, 5°. Період з т-рою понад +10° становить 155—180 днів, *вегетаційний період* — бл. 200 днів. Річна кількість опадів 480—590 мм, з них за теплий період випадає 375—400 мм.

У В. о. — густа мережа річок, що належать до басейнів Пд. Бугу (тече в центр. частині області; притоки: *Згар, Рів,* Краснянка, Шпиківка, *Сельниця, Дохна, Соб, Снивода, Удич*), Дністра (*Мурафа, Лядова, Немія, Русава, Марківка*) та Дніпра (*Рось* із *Россю, Гнилоп'ять, Гуйва*). У місцях перетину кристалічних порід долини вузькі, з крутими схилами, в руслах є пороги. Річки В. о. використовують для одержання електроенергії та зрошування, Дністер і Пд. Буг — для місц. судноплавства. В межах області бл. 2600 ставків, їх використовують для риборозведення. Грунти області переважно опідзолені (до 65% тер.). На Пн. Сх. переважають чорноземи, є лучні грунти, в центр. частині — сірі, темно-сірі та світло-сірі; на Пд. Сх. і в Придністров'ї — глибокі чорноземи та опідзолені грунти. Грунтово-кліматичні умови В. о. сприятливі для вирощування озимої пшениці, кукурудзи, гороху, тех. культур, особливо цукр. буряків, а також для овочівництва, садівництва й виноградарства.

В. о. розташована в лісостеповій зоні. Розорано понад 66% її території. Під лісами (дуб, граб, липа, ясен, клен, в'яз) — 344,7 тис. га. В долинах річок — природні сіножаті й луки. На тер. В. о. водяться козуля, борсук, дика свиня, вовк, лісова куниця, білка, лисиця, заєць, ховрах, хом'як, польова миша; на берегах річок — видра, норка; по водоймах — дикі качки, гуси; в річках і ставках — короп, лящ, окунь, лин, щука тощо. Для охорони природи в області створено 7 держ. заказників (Буго-Деснянський, Володимирська Дубина, Марксова Дубина, Коростовецький, Грабарківський, Бронницький та Горячківська Дача). На околиці Вінниці на р. Вишні закладено бот. сад «Поділля».

Населення. Осн. нас.— українці (бл. 92%); живуть також росіяни, євреї, поляки та ін. Пересічна густота нас.— 77,6 чол. на 1 км² (1977). Найгустіше заселені придністровські та Вінницький р-ни. Міське нас. становить 33% (1977). Найбільші міста: *Вінниця, Жмеринка, Могилів-Подільський, Козятин, Гайсин, Хмільник, Ладижин.*

Народне господарство. В дореволюційний період більша частина тер. сучас. В. о. входила до складу Подільської губ., що була агр. районом. Тоді тут були розвинуті лише цукр. та спиртова галузі пром-сті. За роки соціалістичного будівництва в області створено нові галузі пром-сті: маш.-буд., в т. ч. електротехнічну, хімічну, швейну, взуттєву, консервну та ін.; на соціалістичній основі перебудовано с. г.

Промисловість. Провідне місце в пром. виробн. належить харч. пром-сті, яка розвинулася на базі місц. с.-г. сировини, проте питома вага її серед галузей пром-сті зменшилась з 66,7% 1965 до

Вінницька область. 1. На Могилів-Подільському машинобудівному заводі імені Кірова. 2. Кирнасівський цукровий завод №2 в Тульчинському районі. 3. В машинному залі Ладижинської ДРЕС. 4. В цеху Барського консервного комбінату.



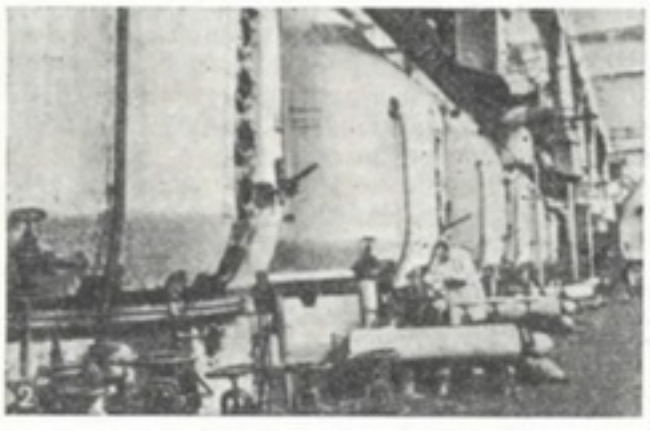





ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26,5 тис. км²

Населення — 2055.1 тис. чол. (1977)

Центр — м. Вінниця

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1977, %)



Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1976
Трактори (фіз. одиниць)	15.1	21.2
Зернозбиральні комбайни	4.3	5.1
Електродвигуни	19.5	109.6

46,6% 1976. Водночас збільшилася питома вага машинобудування й металообробки — відповідно з 12,9 до 20,6%, легкої пром-сті — з 8,6 до 10,7%. Швидкими темпами зростало за цей час виробн. електроенергії. Енергетичне господарство області представлене *Ладижинською ДРЕС* імені 50-річчя СРСР та електростанціями ряду міст і районів області. Вінниччина — один з найбільших у країні р-нів цукроваріння (851,8 тис. т цукру-піску 1977 — бл. 12% респ. випуску). В області діє 39 цукрових заводів, найбільші з них — Гайсинський, Кирнасівський-2, Бершадський та Погребищенський заводи. Відходи цукроваріння використовує спиртова пром-сть, яка представлена 13 з-дами (*Барський спиртовий завод*, Калинівський, Тростянецький та ін.). Потужні консервні заводи і комбінати у Вінниці, Могилеві-Подільському, Барі, Гайсині, Ямполі. Значне місце посідає м'ясна (*Вінницький м'ясокомбінат* та м'ясокомбінати у Тростянці, Гайсині, Тульчині, а також птахокомбінати у Барі, Козятині) та молочна (осн. продукція — масло тваринне, яке виробляють на 17 підприємствах, а також сироваріння — на 4, виробн сухого молока — на 7 підприємствах) пром-сть. Широкого розвитку набуло борошномельно-круп'яне виробн. (Вінниця, Вапнярка, Гайсин, Сорока), кондитерське (Вінниця), пивоваріння (Вінниця, Могилів-Подільський, Бершадь, Тиврів, Чернятин). Найбільшим підприємством по виробн. жирів та олії в області є Вінницький олійножировий комбінат. Машинобудування й металообробка представлені рядом підприємств, які обслуговують в основному потреби с. г. і харч. пром-сті. Найбільші з-ди: Вінницький тракторних агрегатів (вузли та запасні частини до тракторів і комбайнів), Калинівський (устаткування для цукр. з-дів), Могилів-Подільський та Барський машинобудівні, Сутиський автоелектроапаратури, *Вінницький інструментальний завод*, 18-й державний підшипниковий, радіотех. апаратури, радіоламповий (всі — у Вінниці). Серед галузей легкої пром-сті провідною є швейна — виробничі швейні об'єднання ім. В. Володарського й «Поділля» (Вінниця, Могилів-Подільський, Ободівка, Забужжя) та швейні ф-ки (Гайсин, Браїлів, Хмільник, Козятин). Розвинуті також взут. (Вінниця, Тульчин, Хмільник), бавовняно-ткацька (Хмільник), трикотажна та шкіряно-галантерейна (Вінниця), хутрова (Жмеринка) галузі пром-сті. Широко відома продукція Вінницького виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка» з філіалами у с. Клембівці та с. Городківці

Діє велике підприємство по виробн. фосфатних добрив — *Вінницький хімічний завод* імені Я. М. Свердлова. Значного розвитку досягла пром-сть буд. матеріалів: Гніванський, Жежелівський та Губниківський гранітні кар'єри, Джуринський комбінат (виробн. вапнякових блоків), з-ди залізобетонних конструкцій у Вінниці, Гнівані, Ладижині, ряд цегельних з-дів. Далеко за межами області відомий каолін Глуховецького комбінату та Турбівського з-ду. Виробн. меблів зосереджено у Вінниці, Хмільнику, Барі, Бершаді, Гайсині; паперу — в Росоші, деревностружкових плит — у Калинівці, контейнерів — у Погребищі.

Сільське господарство. Високорозвинутою галуззю економіки області є сільське господарство, що спеціалізується на землеробстві зерново-буряківничого і тваринництві м'ясо-мол. напрямів.

У 1976 в області було 548 колгоспів, 72 радгоспи, 46 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. Осн. роботи в с. г. механізовано (див. таблицю).

В. о. відзначається високим рівнем с.-г. освоєння земель: з 2344,5 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2042,4 тис. га під с.-г. угіддями, з них 1860,4 тис. га орних земель (1976). Провідні культури серед зернових — озима пшениця, ячмінь, зернобобові, кукурудза на зерно; серед тех.— цукр. буряки. Вирощують також овес, просо, гречку, соняшник, картоплю, тютюн тощо. Серед кормових культур поширені конюшина, люцерна тощо. Розвинуті садівництво (яблуні, груші, вишні, сливи) і ягідництво; у Придністров'ї — виноградарство. Площа плодоягідних насаджень 1977 становила 82,1 тис. га, у т. ч. 60,2 тис. га в плодоносному віці; виноградних насаджень відповідно 1,6 тис. га та 1,4 тис. га.

У тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство і свинарство. Розвинуті птахівництво, ставкове рибництво та бджільництво. Тваринництво В. о. має сприятливу кормову базу, яку. зокрема, забезпечують відходи харч. пром-сті (цукр., спиртової та плодоовочеконсервної), вирощування кормових культур (коренеплодів, кукурудзи, однорічних та багаторічних трав) та продукція комбікормової пром-сті (1977 — 20 з-дів). Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — симентальська, свиней — велика біла, овець — прекос В 1978 у В. о. діяло 34 спеціалізовані г-ва по виробн. яловичини. 33 — по відгодівлі свиней, 19 комплексів по виробн. молока, 8 районних міжколг. об'єднань по виробн. м'яса, 18 птахофабрик.







Збирання цукрових буряків у колгоспі імені Т. Шевченка Гайсинського району. На птахофабриці колгоспу імені І. Мічуріна Хмільницького району. Спушування міжрядь у саду Подільської зональної дослідної станції садівництва.

Транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1976 становила 1230 км. Головні лінії: Київ — Одеса (через Козятин і Жмеринку), Київ — Львів (через Козятин — Жмеринку — Гречани — Тернопіль), а також Вапнярка — Знам'янка, Козятин — Бердичів — Калинковичі, Вінниця — Гайворон, Вапнярка — Ямпіль. Залізничні вузли: Козятин, Жмеринка, Вапнярка, Калинівка, Вінниця. Автошляхів — 9,1 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,9 тис. км (1976), осн. з них: Київ — Вінниця — Хмельницький, Вінниця — Немирів — Могилів-Подільський, Бердичів — Уланів — Хмільник. Судноплавство по Південному Бугу та Дністру.

Палац піонерів у Вінниці. Будинок відпочинку «Авангард» у місті Немирові. Сцена з спектаклю «Сон князя Святослава» І. Франка у Вінницькому українському музично-драматичному театрі імені М. К. Садовського.







Аеропорт у Вінниці. Територією області проходить газопровід «Союз».

Будівництво в області набуло значного розвитку. Капітальні вкладення в нар. г-во (в порівнянних цінах) 1946—76 становили 6451 млн. крб., у т. ч. 1976—456 млн. крб. У В. о. діють 74 держ. і кооп. первинні підрядні буд. і монтажні орг-ції та 54 міжколг буд. орг-ції Широко розгорнуто житл. будівництво. У повоєнні роки (1946—76) держ. й кооп. підприємства та орг-ції, колгоспи й населення ввели в дію житл. будинків площею 19 581 тис. м², у т. ч. 624 тис. м² 1976.

Торгівля й побутове обслуговування. В області на кін. 1976 налічувалося 8869 підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. й кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1976 зріс проти 1965 в 2 рази. В області 1976 діяло 2653 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 1459 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг на душу населення 1976 зріс проти 1965 у 5,7 раза.

Охорона здоров'я. У 1976 в області налічувалось 24,7 тис. лікарняних ліжок — 120,0 ліжок на 10 тис. ж.; мед. допомогу подавали понад 5,5 тис. лікарів — 1 лікар на 370 ж. та 19,0 тис. фахівців із серед. мед. освітою. В містах селах В. о.— 253 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. Відомий бальнеологічний курорт Хмільник.

Культура. В 1976/77 навч. р. в області було 1268 загальноосв. шкіл (340,6 тис. учнів), 27 серед. спец. навч. закладів (26 тис. учнів), 28 профес.-тех. уч-щ (14,2 тис. учнів), 3 вузи — *Вінницький педагогічний інститут* імені М. Островського, *Вінницький медичний інститут* імені М. І. Пирогова, *Вінницький політехнічний інститут* і філіал Київ. торг.-екон. ін-ту (всього 14,7 тис. студентів). Працює Спеціальне конструкторське бюро по конструюванню АСУ для харчової промисловості та ін. н.-д. установи. Діють відділення творчих спілок: журналістів (з 1957), письменників(з 1971), художників (з 1976), *Вінницький український музично-драматичний театр* імені М. К. Садовського і театр ляльок, обл. філармонія, 1488 масових б-к з фондом понад 15 млн. одиниць зберігання, 1431 клубний заклад, 1412 кіноустановок, 7 держ. музеїв [*Вінницький краєзнавчий музей*, літ.-меморіальний М. М. Коцюбинського (Вінниця), музей-садиба



Пам'ятник Устиму Кармалюку в селі Кармалюковому Жмеринського району. Скульптор Я. Д. Красножон. 1965.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ Й ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Літ.-меморіальний музей Я. Г. *Шпорти*.
2. Братська могила *таращанців*.
3. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу В. В. *Порику*.
4. Місце народження І. Я. *Падеревського*.
5. Музей С. В. *Руданського*.
6. Пам'ятник С. В. *Руданському*.
7. Парк—пам'ятка садово-паркового будівництва 18 ст.
8. Обеліск на місці прориву 1920 військами 1-ї Кінної армії фронту білополяків.
9. Пам'ятник В. *Кочубею* та І. *Іскрі* на місці страти їх 1708.
10. Пам'ятник на братській могилі рад. військовополонених, розстріляних фашистами 1943.
11. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці П. К. *Романенка*.
12. Тут пройшли дитячі роки М. О. *Некрасова*.
13. Пам'ятник В. І. Леніну.
14. Пам'ятник П. К. *Запорожцю*.
15. Місце народження Ю. М. *Коцюбинського*.
16. Місце народження І. А. *Савченка*.
17. Краєзнавчий музей.
18. Худож. музей.
19. Літ.-меморіальний музей М. М. *Коцюбинського*.
20. Музей-садиба М. І. *Пирогова*.
21. Пам'ятники на могилах героїв громадян. й Великої Вітчизн. воєн та на честь перемоги над польс.-шляхет. військами 1651.
22. Архіт. пам'ятки 17 й 18 ст.— комплекс будівель колишніх єзуїтського, домініканського й капуцинського монастирів, Миколаївська церква й дзвіниця.
23. Пам'ятники героям громадян. та Великої Вітчизн. воєн.
24. Місце народження П. А. *Тутковського*.
25. Місце народження *В. Я.Буняковського*.
26. Пам'ятник У. Я. *Кармалюку*.
27. Будинок, у якому 1878—82 жив П. І. *Чайковський*.
28. «Скеля Чайковського».
29. Архіт. пам'ятка 18 ст.— Троїцький собор із келіями.
30. Протягом 1869—76 тут жив О. Ф. *Можайський*.
31. Нар. музей історії авіації.
32. Місце народження П. І. *Ніщинського*.
33. Пам'ятник учасникам повстання проти австро-нім. окупантів 1918.
34. Будинок, у якому 1905—06 містився пункт передачі газ. «Искра».
35. Місце народження О. С. *Пащенка*.
36. Погруддя двічі героя Рад. Союзу І. Н. *Бойка*.
37. Обеліск на місці бою партизанів з нім.-фашист. загарбниками 1943. Відновлено табір і землянки партизанів.
38. Пам'ятник Д. *Нечаю*.
39. Пам'ятник М. О. Некрасову.
40. Протягом 1855—58 тут жив О. В. *Марковичу*.
41. Музей *Марка Вовчка*.
42. Пам'ятники борцям за Рад. владу і патріотам, страченим гітлерівцями 1943.
43. Палац і парк 18 ст.
44. Пам'ятник П. М. *Кіщі*.
45. Пам'ятник І. І. Касіяненку.
46. Пам'ятник О. І. Яценку.
47. Архіт. пам'ятка 18—19 ст.— палац і парк-заповідник.
48. Місце народження Я. Д. *Качури*.
49. Краєзнавчий музей.
50. Музей історії декабрист. руху.
51. Пам'ятник О. В. *Суворову*.
52. Пам'ятник М. Д. *Леонтовичу*.
53. Будинок, у якому 1818—25 жив декабрист П. І. *Пестель*.
54. Місце народження А. П. *Свидницького*.
55. Могила М. Д. Леонтовича.
56. Протягом 1804—21 тут жив В. А. *Тропінін*.
57. Пам'ятник І. *Гонті*.
58. Музей О. В. Суворова.
59. Пам'ятник О. В. Суворову.
60. Обеліск на місці *Батозької битви 1652* під час визвольної війни українського народу 1648—54.
61. У 70-х рр. 19 ст. тут учителював Г. О. *Мачтет*.
62. Краєзнавчий музей.
63. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці Т. П. *Марцин*.
64. Меморіальний музей Д. К. *Заболотного*.
65. Пам'ятник Д. К. Заболотному.
66. Пам'ятник Г. І. Котовському.
67. Парк 19 ст.
68. Місце народження М. П. *Трублаїні*.



ВІННИЦЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б)

М. І. Пирогова (Вінниця), меморіальний музей Д. К. Заболотного (с. Заболотне) та ін.]; 82 музеї на громад. засадах, кімнати бойової й трудової слави тощо. При культ.-осв. закладах працюють 12 тис. драм., муз., хорових та ін. колективів, у яких беруть участь 220 тис. аматорів. 38 колективів удостоєно звання народних: Могилів-Подільський ансамбль танцю



Пам'ятник військовополоненим, розстріляним гітлерівцями. Встановлено поблизу села Коло-Михайлівки Вінницького району. Скульптори В. В. Сухенко і О. П. Вітрик.

«Дністрове гроно», Тульчинська хорова капела ім. М. Д. Леонтовича, сільс. драм. театри Соболівки й Чернівців та ін. Вінниччина здавна славиться виробами декоративно-ужиткового мист. Осередком гончарства є с. Бубнівка, худож. вишивки — села Клембівка й Городківка, ткацтва й килимарства — с. Ямпіль. Серед позашкільних закладів — 32 палаци та будинки піонерів, 16 станцій юних техніків і юних натуралістів, 18 спортивних шкіл тощо. Виходять дві обл. газети — «*Вінницька правда*» та «Комсомольське плем'я», 25 районних і міськ. газет. Між В. о. та Келецьким, Тарнобжегським і Радомським воєводствами Польщі існують дружні зв'язки. Обл. радіомовлення й телебачення. Тер. В. о. багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. Бл. 1500 пам'яток історії та культури Вінниччини взято державою під охорону. У В. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Вінницької області, окремі статті про райони, райцентри, ін. населені пункти В. о.).

Літ.: Бурдейний П. А., Рубін М. Б. Вінницька область. К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972; Жовтневі зорі над Поділлям. Одеса, 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

П. А. Бурдейний, І. О. Пшук.

ВІННИЦЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) — створена 26. IV 1917. Після Лютневої бурж.-демократич. революції 1917 у Вінниці виникла ініціативна група РСДРП, яка 8.V 1917, після наради РСДРП(б) Пд.-Зх. краю, скликала організаційні збори В. о. РСДРП(б). Було обрано к-т РСДРП(б) на чолі з М. П. *Тарногородським*. Його ж було призначено представником орг-ції у виконкомі Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів. Ядро орг-ції становили робітники ф-ки «Яструб», з-ду «Молот», члени профспілки булочників, солдати місцевого гарнізону. В. о. РСДРП(б) поширила свій вплив на навколишні міста і села. На липень 1917 вона зросла до 400 чол. (у т. ч. 300 солдатів); наприкінці листопада у Вінниці було 500 більшовиків. Орг-ція видавала листівки, надрукувала в червні промову В. І. Леніна на 1-му Всерос. з'їзді Рад, у серпні видала два номери газ. «Борьба», в листопаді — декрети 2-го Всерос. з'їзду Рад. Орг-ція підготувала і очолила *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917*. Мала зв'язок з ЦК РСДРП(б) і працювала під безпосереднім керівництвом обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю. Вінницькі більшовики взяли діяльну участь в організації КП(б)У. Див. також *Вінницька обласна партійна організація*.

Б. І. Корольов.

ВІ́ННИЦЬКА ПІДПІ́ЛЬНА ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — діяла в м. Вінниці під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Почала діяльність у серпні 1941. Об'єднувала підпільні групи, що були створені і діяли на швейній ф-ці, м'ясокомбінаті, залізнич. станції, на ряді ін. підприємств. Для керівництва підпільними групами було створено підпільний парт. центр на чолі з І. В. *Бевзом*. На поч. 1942 центр об'єднував 19 підпільних груп, що налічували понад 300 чол. Центр налагодив зв'язки з підпіллям Немирівського, Турбівського, Вороновицького, Шаргородського, Жмеринського, Козятинського, Гайсинського районів. Орг-ція проводила політ. і агіт. роботу серед населення, здійснювала диверсії, організовувала трудящих на саботаж політ. і екон заходів окупантів. У кінці серпня 1942 гестапо натрапило на слід орг-ції. І. В. Бевза разом з товаришами було заарештовано і в січні 1943 розстріляно.

В. О. Замлинський.

«ВІ́ННИЦЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Вінницького обласного і міського комітетів Компартії України, обласної та міської Рад народних депутатів. Виходить у Вінниці 6 раз на тиждень укр. мовою. Веде початок від газ. «Борьба» — органу Вінн. к-ту РСДРП(б), перший номер якої вийшов 21.VIII (3.IX) 1917. Кілька разів змінювала назву. В 1942—43 газета не видавалась. Сучас. назва з січня 1944. В 1967 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

ВІ́ННИЦЬКЕ ЖОВТНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1917 — повстання робітників і солдатів Вінниці під керівництвом більшовиків проти бурж. Тимчасового уряду 28—30.X (10—12.XI). Повстанню передував виступ революц. солдатів розташованого у Вінниці 15-го запасного піхотного полку, які 23.X (5.XI) вийшли на демонстрацію протесту проти наказу командування Пд.-Зх. фронту про розформування полку. Того самого дня за ініціативою більшовиків Вінницької Ради робітн. і солдатських депутатів було створено ревком на чолі з керівником місц. більшовицької орг-ції М. П. *Тарногородським*. Ревком оголосив недійсними всі розпорядження місц. влади, не погоджені з ним. Він ухвалив не допустити відправки на фронт 15-го полку та ін. революційно настроєних частин, розташованих у Вінниці, заборонив видавати зброю з військ. складів.

Каральні частини, які прибули до міста, поставили перед Вінницькою Радою ультиматум: відправити 15-й полк на фронт, видати зброю з складів для фронту, заарештувати всіх більшовиків. Рада відхилила ці вимоги і запропонувала карателям залишити місто. 28.X (10.XI) почалося повстання. Проти карателів виступили робітники-червоногвардійці та ряд військ. частин (бл. 6 тис. чол.). Контрреволюційне командування Пд.-Зх. фронту, зосередивши великі військ. сили, змусило повстанців 30.X (12.XI), після запеклих боїв, відступити за місто. Проте на допомогу їм прийшли із Жмеринки 2 полки 2-го гвард. корпусу, які вибили карателів з Вінниці. 4(17).XI 1917 у місті було встановлено Рад. владу. Але закріпленню Рад. влади у Вінниці перешкодила Центр. рада, яка підступно роззброїла революційні частини і тимчасово захопила місто.

Літ.: Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967.

П. П. Гудзенко.

ВІ́ННИЦЬКИЙ Омелян Маркович (н. 23.X 1922, м. Кременчук, тепер Полтавської обл.) — український рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1955. У 1950 закінчив Свердл. консерваторію. Працював у Ялті та П'ятигорську. З 1956 — диригент Одес. театру муз. комедії і симф. оркестру Одес. філармонії. Вистави: «Трембіта» Ю. Мілютіна, «Біля рідного причалу» В. Соловйова-Сєдого, «Десь на Півдні» Е. Кемені, «Летюча миша» Й. Штрауса, «Моя чарівна леді» Ф. Лоу. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

ВІ́ННИЦЬКИЙ ІНСТРУМЕНТА́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д — підприємство інструментальної промисловості. Розташований у Вінниці. Створений 1946. Осн. продукція: металорізальний інструмент — фрези, розвертки, зенківки, спец. інструмент (понад 1500 типорозмірів), товари нар. споживання. За 1958—67 підприємство докорінно реконструйовано, оснащено найновішою технікою. Обсяг виробн. продукції 1976 збільшився проти 1965 у 3,8 раза. На з-ді впроваджено найновіші технологічні процеси: вишліфовування стружкових канавок металорізального інструменту, електрохім. клеймування тощо. Діють агрегати для термічної обробки інструменту, автоматизовано процес консервації та упаковування готової продукції.

І. П. Присяжнюк.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ



МАСШТАБ 1:1 500 000

15 0 15 30 45 км

ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ

50 150 250

нижче 100 200 300 вище



ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

- Виготовлення металовиробів і ремонт
- Різні галузі машинобудування
- Текстильна і швейна
- Спиртова
- Інші галузі харчової промисловості

ВИРОБНИЧА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

- Буряківництво й зернове господарство; м'ясо-молочне скотарство та свинарство
- Буряківництво, виробництво зерна з розвинутим овоче-молочним господарством приміського типу; м'ясо-молочне скотарство та свинарство
- Буряківництво, зернове господарство, виробництво олійних культур; м'ясо-молочне скотарство та свинарство
- Буряківництво, зернове господарство, садівництво, овочівництво з ареалами виробництва тютюну, м'ясо-молочне скотарство та свинарство

МАСШТАБ 1:2 000 000

20 0 20 40 60 км

ВІРМЕНСЬКА РСР



645-К

ВІННИЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Заснований 1919. Має відділи природи, історії дожовтн. періоду, історії рад. суспільства, художній, а також історії декабристського руху (м. Тульчин) та музей В. В. *Порика* (с. Порик Хмільницького р-ну). Фонди його налічують бл. 50 тис. експонатів (1978). Музей має філіал — Могилів-Подільський краєзнавчий музей.

О. С. Заякін.

ВІННИЦЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. І. Пирогова — вищий навчальний заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931. Має лікувальний і педіатричний ф-ти, аспірантуру, є підготовче відділення. На 1.I 1978 в ін-ті навчалося 3500 студентів, працювало 390 викладачів, з них 47 докторів і 183 кандидати наук. 47 кафедр ін-ту обладнані сучас. наук. та діагностичною апаратурою; б-ка налічує бл. 400 тис. томів. Науковці ін-ту вивчають стан здоров'я робітників та колгоспників відповідно до їхньої професії та умов праці.

В. Д. Білик.

ВІННИЦЬКИЙ М'ЯСОКОМБІНА́Т — підприємство м'ясної промисловості. Розташований у Вінниці. Осн. продукція: м'ясо, ковбасні вироби, консерви, м'ясні напівфабрикати, кулінарні вироби, мед. препарати, сухі корми та ін.

Збудований 1928—30. Першу продукцію одержано 1931. У 1934 підприємство перетворено на комбінат. У 1977 до складу комбінату входили: з-ди первинної переробки худоби, мед. препаратів, консервний; цехи ковбасний, птахозабійний, холодильник та ін. В. м. випускає (1977) 260 видів продукції. В 1976 виробн. продукції на комбінаті зросло проти 1940 в 5,9 раза, продуктивність праці — у 2,6 раза. Рівень механізації на консервному з-ді становить 82%, в ковбасному цеху — 71%, в цеху тех. виробів — 91%. Впроваджується комплексна система управління якістю продукції. В 1971 В. м. нагороджено орденом Жовтневої Революції.

М. М. Пащенко, М. В. Шугаєв.

ВІННИЦЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. Островського — вищий навчальний заклад Міністерства освіти УРСР. Як В. п. і. існує з 1938. У 1912—20 — учительський ін-т, 1921—30 — пед. технікум, 1930—34 — ін-т соціального виховання, 1934—38 — учительський ін-т. У 1937 присвоєно ім'я М. Островського. Ін-т має 7 ф-тів: істор., філологічний, фізико-мат., тем., англ. мови, природничо-геогр., муз.-пед., фіз. виховання. Є заочне й підготовче відділення. В 1976/77 навч. р. було 4260 студентів, зокрема на стаціонарі — 2660. Ін-т має сучас. навч. матеріальну базу: 40 кабінетів, 38 лабораторій, майстерні. В б-ці ін-ту — 469,2 тис. одиниць зберігання. За час існування вуз підготував понад 23,3 тис. спеціалістів.

Н. М. Шунда.



Будинок Вінницького педагогічного інституту імені М. Островського.

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1974 на базі філіалу Київ. політех. ін-ту. У В. п. і.— 6 ф-тів: енергетичний, машинобудівний, автоматики та обчислювальної техніки, радіотех., інженерно-будівельний і загальнотех. При ін-ті є вечірнє й заочне відділення, аспірантура. На денному відділенні ін-т готує інженерів з 10 спеціальностей, на вечірньому і заочному — з 17 спеціальностей. В 1977/78 навч. р. кількість студентів становила 6594. В 1977/78 навч. р. ін-т підготував 924 спеціалісти.

І. В. Кузьмін.

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛК, Кальницький полк — адм.-територіальна й військ. одиниця в 40—60-х рр. 17 ст. на Правобережній Україні. Створений 1648 під назвою Кальницький полк з центром у Кальнику (тепер село Іллінецького р-ну Вінн. обл.). На кін. 1649 полк складався з 19 сотень і налічував 2046 реєстрових козаків. У 1653 полковим містом стала Вінниця, і полк було перейменовано на Вінницький. Козаки В. п. брали участь у Пилявецькій, Зборівській, Берестецькій, Батозькій, Жванецькій та ін. битвах *визвольної війни українського народу 1648 — 54*. В 1651 — 58 полк очолював І. *Богун*. У 1667 В. п. було об'єднано з *Брацлавським полком*.

ВІННИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Вінницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 73,7 тис. чол. (1977). В районі — 54 населені пункти, підпорядковані селищній і 29 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вінниця*.

В. р. лежить у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: торф, граніти, глини, пісок. Гол. річка — *Південний Буг*. Грунти переважно сірі лісові. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 10,6 тис. га.

Осн. пром. і культурний центр — місто обласного підпорядкування Вінниця. Серед пром. підприємств району переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Найбільші з них: Степанівський цукр. з-д (смт Вороновиця), два вінницькі комбінати хлібопродуктів та комбікормовий з-д. Працюють районний комбінат побутового обслуговування (Вінниця) та 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 58,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 52,3 тис. га, сіножаті і пасовища — 4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох, овочеві. В тваринництві розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. У В. р.— 19 колгоспів, 3 радгоспи, звірогосподарство, експериментальне г-во Укр. н.-д. ін-ту кормів (с. Бохоники), Вінницька держ. дослідна с.-г. станція (с. Агрономічне), Подільська зональна дослідна станція садівництва (с. Медвеже Вушко), Вінницька обласна державна племінна станція (с. Якушинці), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Вінниця, Вороновиця, Гуменне, Тюшки. Автошляхів — 221 км, у т. ч. з твердим покриттям — 159 км.

В районі — 57 заг.-освітніх шкіл, 55 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень. 25 будинків культури, 22 клуби, 41 кіноустановка, 55 б-к. У с. Некрасовому (кол. с. Юзвині) В. р. пройшло раннє дитинство рос. поета М. О. *Некрасова*, в с. Пироговому (кол. с. Шереметці; 1973 — увійшло до складу Вінниці) 1861—81 жив рос. хірург М. І. *Пирогов*, у с. Кордишівці народився рад. письменник І. Ф. *Стаднюк*, у селі (тепер смт) Вороновиці — укр. рад. поет К. О. *Андрійчук*, тут же в будинку, де 1869—76 жив і працював О. Ф. *Можайський*. створено музей авіації.

М. А. Дідик.

ВІННИЦЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. К. Садовського. Заснований 1940. В 1957 театрові присвоєно ім'я М. К. Садовського. В репертуарі театру класичні й сучас. твори укр. драматургії («Сава Чалий» Карпенка-Карого, «Катерина» за Шевченком, муз. Аркаса, «Сон князя Святослава» Франка, «Платон Кречет», «Пам'ять серця» Корнійчука, «Мертвий бог», «Веселка», «Тил» Зарудного та ін.), рос. драматургії («Останні» Горького, «Ліс» О. Островського, «Любов Ярова» Треньова, «Оптимістична трагедія» Вишневського), п'єси письменників братніх республік («Перевертень» Кіцберга, «Поема про любов» Мусрепова), твори зарубіж. авторів («Перед заходом сонця» Гауптмана, «Кавказьке крейдяне коло» Брехта, «Собор Паризької богоматері» за Гюго). В театрі працювали: нар. арт. УРСР



Будинок **Вінницького українського музично-драматичного театру** ім. М. К. Садовського.



ВІННИЦЬКИЙ ХІМІЧНИЙ ЗАВОД



«Вінок русинам на обжинки» (1846). Обкладинка.



Віньєтка роботи Г. І. Нарбута. 1919.



Віола да гамба



Віолончель.

І. І. *Садовський*, І. *Сікало*, М. *Педошенко*, С. *Онипко*, засл. діяч мист. Молд. РСР Д. *Бондаренко*, засл. арт. УРСР М. Овчаренко, Ф. Трегуб, А. Молдован, Н. Шановська, Я. Глиб. У складі театру (1978): нар. артист СРСР Ф. *Верещагін* (з 1944 — гол. режисер і директор), нар. арт. УРСР В. *Сироватко*, Г. *Тищенко*, І. *Тарапата*, засл. артисти УРСР М. Анищенко, В. Немченко, В. Хрещенюк, А. Овчаренко, В. Матковський, Н. Кондратюк, В. Селезньов, засл. арт. Кабардино-Балкарської АРСР К. Норець, гол. художник — засл. працівник культури УРСР К. Вітавський, зав. муз. частиною — засл. діяч мистецтв Кабардино - Балкарської АРСР Д. Немченко, балетмейстер — засл. арт. Молд. РСР М. Грищенко. *С. О. Телятникова.*

ВІ́ННИЦЬКИЙ ХІМІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д імені Я. М. Свердлова — підприємство хімічної промисловості. Розташований у Вінниці. Осн. продукція: сірчана к-та, мінеральні фосфатні добрива, кормові фосфати, фосфорні солі і солі фтору, синтетичні мийні засоби, гумотех. вироби тощо. Засн. 1912 як суперфосфатний з-д — невелике напівкустарне підприємство. За роки Рад. влади з-д було реконструйовано на новій тех. базі і значно розширено, перетворено на велике сучасне підприємство по виробн. мінеральних добрив. В. х. з. (1977) виробляє хімічну продукцію 20 найменувань. В 1977 на з-ді вироблено 817 тис. т мінеральних добрив (1950— 274,8, 1960 — 400,6). На з-ді вперше в СРСР було освоєно виробн. суперфосфату в гранульованому вигляді; встановлено вітчизн. камери для виробн. суперфосфату безперервним способом. Осн. виробничі процеси майже повністю механізовано, деякі автоматизовано. Освоєно виробн. нових видів мінеральних добрив (суперфосфат з вмістом бору та ін. мікроелементів, кормовий монокальційфосфат, складномішані добрива та ін.) і синтетичних мийних засобів. Впроваджено нові технологічні процеси: одержання алкілсульфатів натрію, триполіфосфату натрію, ступінчаста нейтралізація фосфорної к-ти содою, фосфорної к-ти у напівгідратному режимі. В 1976 В. х. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *І. П. Худолій.*

ВІ́ННІПЕГ — озеро на Пд. Канади. Лежить на вис. 217 м над. р. м. Пл. 24,3 тис. км², глиб. до 28 м. Сх. береги низькі, зх.— скелясті. В озеро впадає кілька річок (Саскачеван та ін.), витікає р. Нельсон. Замерзає в листопаді, скресає у квітні. Рибальство. Судноплавство.

ВІ́ННІПЕГ — місто на Пд. Канади, на р. Ассінібойні, біля її впадіння в Ред-Рівер; адм. центр провінції Манітоба. Великий вузол трансканадських з-ць і автошляхів, аеропорт (у передмісті Сент-Джеймс). 570 тис. ж. (1974, з передмістями). Перше поселення європейців на місці В. виникло 1738; сучас. назву місто має з 1873. З кін. 19 ст. у В. почали селитися укр. емігранти-робітники. В 1907 засн. одну з перших укр. соціалістичних орг-цій Канади. Тут видавалися соціалістичні газети «Червоний прапор», а згодом — «Робочий народ», 1943 — 65 — газета укр. трудової еміграції «Українське слово» (див. «*Життя і слово*»). В 1918—46 у В. існувала масова прогресивна орг-ція укр. трудящих *Товариство Український Робітничо-Фермерський дім*. У 1919 у В. відбувся заг. страйк, в якому активну участь взяли укр. робітники. В 1956 споруджено пам'ятник І. Франкові і відкрито музей його імені.

В.— один з центрів торгівлі зерном світового значення. Харч. (м'ясоконсервна, борошномельна, молочна, олійницька), швейна, маш.-буд., меблева, буд. матеріалів, скляна (з-д по виготовленню виробів з скловолокна) пром-сть. Підприємства хім., нафтопереробної, металообр. галузей.

ВІНО́К — 1) У багатьох народів (зокрема в українців) дівоча прикраса з живих або штучних квітів, колосків, кольорового пір'я тощо. Був обов'язковим у вбранні молодої на весіллі, а також у деяких ін. звичаях та обрядах. Як символ молодості й краси оспіваний в укр. нар. ліричних піснях. 2) В. лавровий — у стародавніх греків і римлян символ перемоги, тріумфу, слави. Ним нагороджували переможців в Олімпійських змаганнях, видатних військ. і політ. діячів. Від лат. laureatus — увінчаний лавровим вінком — походить слово «лауреат».

«ВІНО́К РУСИ́НАМ НА ОБЖИ́НКИ» — літературно-наукові збірники, упорядковані Іваном та Яковом Головацькими. Вийшло 2 книжки (Відень, 1846—47). Кошти від видання були роздані галицьким селянам, які потерпіли від поводі. Збірники відіграли позитивну роль у розвитку укр. мови і л-ри. В 1-й книжці опубліковано невідомі твори М. *Шашкевича*, статтю Я. *Головацького* та його переклади серб. пісень; у 2-й книжці — твори І. *Вагилевича*, Я. Головацького, І. *Головацького*, укр. і серб. загадки, нар. казки та анекдоти.

ВІНО́ЧОК КВІ́ТКИ — внутрішнє коло листочків (пелюсток) подвійної *оцвітини* квітки. В. к. різняться між собою забарвленням, кількістю і формою пелюсток, будовою і розмірами. За будовою є В. к. вільнопелюсткові (пелюстки не зростаються між собою) і зрослопелюсткові (пелюстки зростаються); за формою — правильні, або актиноморфні (через В. к. можна провести кілька площин симетрії), та неправильні, зигоморфні (можна провести одну площину симетрії) і асиметричні (не можна провести жодної площини симетрії). Осн. функції В. к.— захист внутр. частини квітки, особливо *андроцея* і *гінецея*, та приваблювання комах.

ВІ́НТЕР (Winter) Едуард (н. 16.IX 1896, м. Гроттау, тепер Градек, ЧССР) — німецький історик-славіст (НДР), академік Німецької АН у Берліні (з 1948). Нар. в сім'ї робітника. Закінчив Інсбруцький і Празький ун-ти. З 1929 — професор Празького ун-ту. З 1946 — професор, 1948—51 — ректор ун-ту в Галле. З 1950 — професор Берлінського ун-ту. Автор праць з історії і культури народів Сх. Європи, зокрема Росії і України. Осн. праці: «Візантія та Рим у боротьбі за Україну» (1945), «Росія і Ватікан в епоху імперіалізму» (1945), «Росія і слов'янські народи в дипломатії Ватікану. 1878—1903» (1950). Підготував публікацію «Німецькі твори Івана Франка з історії та культури України» (1968). Нац. премія НДР, 1956.

Тв.: Рос. перекл.— Папство и царизм. М., 1964; Политика Ватикана в отношении СССР. 1917—1968. М., 1977.

ВІ́НТЕР Олександр Васильович [28.IX (10.X) 1878, с. Старосельці, тепер Бялистоцького воєводства, ПНР — 9.III 1958, Москва] — рад. учений у галузі енергетики, акад. АН СРСР (з 1932). Навчався в Київ. політех. ін-ті (з 1899). За участь у студентських заворушеннях 1900 був виключений з ін-ту. Закінчивши (1912) Петерб. політех. ін-т, керував будівництвом першої в Росії районної електростанції на торфі («Електропередача», тепер ДРЕС ім. Р. Е. Классона). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нач. будівництва Шатурської ДРЕС, нач. Дніпробуду і будівництва заводів Дніпровського пром. комбінату (1927—32). З 1944 — заст. директора Енерг. ін-ту АН СРСР. Досліджував енерг. ресурси СРСР, працював над питаннями раціоналізації структури енерг. систем СРСР, узагальненням досвіду експлуатації потужних електростанцій тощо. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Маркин А. Б. Александр Васильевич Винтер. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ВІ́НЦЕНЗ (Vincenz) Станіслав (30.XI 1888, с. Слобода-Рунгурська, тепер Слобода Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.— 28.I 1971, Лозанна) — польський письменник. Закінчив Коломийську гімназію і Віденський ун-т. Тривалий час жив у с. Криворівні на Гуцульщині. Вивчав історію, побут, звичаї і нар. творчість верховинців. Видав кн. «На високій полонині» (1936) — про життя і побут гуцулів. Уривки з неї перекладено укр. мовою і надруковано в журналах «Радянський Львів» (1946, переклад П. Козланюка) та «Жовтень» (1969—71). З 1939 жив у Швейцарії.

Літ.: Прокопів І. Іван Франко і Станіслав Вінценз. «Народна творчість і етнографія», 1968, № 3; Полєк В. Зачарований Гуцульщиною. «Жовтень», 1968, № 11. *В. Т. Полєк.*

ВІ́НЦІ — райдужні ореоли навколо світил. Див. *Оптичні явища в атмосфері.*

ВІ́НЬЄ (Vinje) Осмунн-Улафсен (6.IV 1818, Телемарк — 30.VII 1870, Гаделанн) — норвезький поет і журналіст. Після революції 1848 примкнув до норв. робітн. руху. Автор. кн. «Спогади про подорож влітку 1860 р.» (1861), романтичної поеми «Великий хло-

пець» (1866). Тяжкі нестатки, звільнення зі служби за антиурядовий вірш «Моя конторка» (1870) призвели В. до самогубства.

ВІНЬЄ́ТКА (франц. vignette, від vigne — виноград) — графічна прикраса в книжках, журналах та інших друкованих виданнях. Для В. характерний зв'язок з заг. композицією сторінки і текстом твору. В. застосовується також як оздоблена початкова літера або заставка на початку і в кінці книжки

ВІНЬЇ (Vigny) Альфред-Віктор де (27.III 1797, Лош — 17.IX 1863, Париж) — французький поет-романтик. Перша зб.— «Поеми» (1822). Творчість В. пройнята песимізмом, герої його творів не піднімаються до бунту, але й не бажають миритися з дійсністю, обираючи горде мовчання або смерть (романи «Сен-Мар», 1826; «Стелло», 1832; драма «Чаттертон», 1835; зб. новел «Рабство і Велич солдата», 1835; збірки віршів «Долі», 1864; «Щоденник поета», 1867).

Тв.: Укр. перекл.— Мойсей. В кн.: Щурат В. Поезія XIX віка, ч. 1. Львів, 1903; Рос. перекл.— Чаттертон. Л.—М., 1957; Сен-Мар, или Заговор во времена Людовика XIII. М., 1964; Неволя и Величие солдата. Л., 1968.

А. А. Розанова.

ВІНЬЙО́ЛА (Vignola) Джакомо да (справж. прізв.— Барощці; 1. X 1507, Віньйола, Емілія-Романья — 7.VII 1573, Рим) — італійський архітектор, інженер-фортифікатор. Представник Пізнього *Відродження*. Навчався в Римі з 1534 у Б. Перуцці й А. да *Сангалло* Молодшого. Найзначніші споруди: вілла папи Юлія III (1550—55) та церкви Сант-Андреа на Віа Фламінія (1555) й Іль Джезу (1568—84) — в Римі; палаццо Фарнезе в Капрароле (1558—73). Після смерті *Мікеланджело* (1564) В. керував будів-



Дж. Віньйола. Палаццо Фарнезе в Капрароле поблизу міста Вітербо. 1558—73.

ництвом собору св. Петра в Римі. Автор класичного трактату «Правило п'яти ордерів архітектури» (1562; рос. переклад 1709). Творчість В. відіграла важливу роль у становленні архіт. стилю *барокко*.

ВІНЬКІВЦІ — селище міського типу Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Калюсі (прит. Дністра), за 40 км від залізничної ст. Дунаївці. 6,4 тис. ж. (1977). Село Віньківці відоме з 1493. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 в районі В. розгорнувся повстанський рух проти польс.-шляхет. панування. В 1672—97 В.— під владою Туреччини. Після 2-го поділу Польщі (1793) В. в складі Поділля возз'єднано з Росією. Під час революції 1905—07 у В. відбувалися сел. виступи. Рад. владу встановлено наприкінці грудня 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації (11.VII 1941—27.III 1944) у В. діяв підпільний райком партії. З 1957 — с-ще міськ. типу.

У В.— консервний, сироробний, хлібний, комбікормовий з-ди, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Дві заг.-освітні та музична школи, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня, Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ВІНЬКОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 44,1 тис. чол. (1977). В районі — 36 населених



пунктів, підпорядкованих селищній і 15 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Віньківці*. В. р. розташований на *Подільській височині*. Рельєф долинно-балковий. Корисні копалини: глини, в т. ч. гончарні, вапняки, пісковики, глауконіт. Річки: *Ушиця, Калюс* (притоки Дністра). Грунти опідзолені та лучні і лучно-болотні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, клен, осика, ясен) займають 9,5 тис. га. Підприємства харчової пром-сті. Найбільші з них: віньковецькі консервний, сироробний та комбікормовий з-ди. Гончарне виробн. (с. Адамівка). Працюють комбінат побутового обслуговування (Віньківці) та 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-технічного, тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 44,6 тис. га, в т. ч. орні землі — 38,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, овес, цукр. буряки, картопля, овочі. Розвинуті садівництво та ягідництво. У В. р. — 18 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів— 284 км, у т. ч. з твердим покриттям — 170 км.

У районі — 34 заг.-освітні та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 40 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 23 клуби, кінотеатр, 25 кіноустановок, 36 бібліотек.

В. М. Теслюк.

ВІО́ЛИ (італ. viole) — сімейство смичкових музичних інструментів 15—17 ст. вертикального (ножного) способу тримання. Мали 5—7 струн, настроюваних квартами і терціями. Звук В. ніжний, матовий. Види В.: дискантова, альтова, теноpова (мала басова, В. да гамба), велика басова і контрбасова. В. використовували як сольні, ансамблеві й оркестрові інструменти. З поширенням сімейства скрипок у 17 ст. В. почали виходити з ужитку.

ВІОЛЛЕ́ ЛЕ ДЮК (Viollet-le-Duc) Ежен-Емманюель (27.I 1814, Париж — 17. IX 1879, Лозанна) — французький архітектор, історик і теоретик архітектури. Один з основоположників теорії та практики реставрації пам'яток архітектури. Реставрував собори (в т. ч. Собор Паризької богоматері, з 1845, у співавторстві з Ж.-Б. Лассю; Ам'єнський, Ланський), замки (Кусі, П'єр-фон), укріплення Каркассонна). Історико-теоретичні праці В.: «Тлумачний словник французької архітектури», 10 тт. (1854—68), «Бесіди про архітектуру», 2 тт. (1858—72, рос. переклад 1937—38), «Російське мистецтво» (1877, рос. переклад 1879).

ВІОЛОНЧЕ́ЛЬ (італ. violoncèllo, від violóne — контрабас) — смичковий інструмент скрипкового сімейства. Має 4 струни, настроювані за квінтами. З'явився в кін. 15 — на поч. 16 ст. в результаті розвитку й удосконалення аналогічних нар. інструментів басово-теноpного регістру. На Україні відомий нар. інструмент типу В.— *басоля*.

ВІ́ППЕР Роберт Юрійович [2(14).VII 1859, Москва — 30.XII 1954, там же] — рад. історик, акад. АН СРСР (1943). В 1880 закінчив Моск. ун-т. Був професором Новоросійського ун-ту в Одесі (1894—97), Моск. (1897—1922, 1943—50), Латв. (1924—41), Середньоазіат. (1941—43) ун-тів. З 1943 працював в Ін-ті історії АН СРСР. Автор монографій і підручників з історії античності, серед. віків і нової історії. В. приділяв увагу вивченню екон. і соціальних відносин. Працю В. «Виникнення християнства» (1918) піддав критиці В. І. Ленін.

Тв.: История средних веков. М., 1947; Укр. перекл.—Стародавня історія. К., 1924; Середні віки. К., 1924; Всесвітня історія, в. 1—3. Х., 1924—25.

Літ.: Сафронов Б. Г. Историческое мировоззрение Р. Ю. Виппера и его время. М., 1976.

ВІР Джон (Вив'юрський Іван Федорович; н. 23.X 1906, Брод-Веллі, Канада) — діяч української прогресивної еміграції і робітничого руху Канади, журналіст, письменник, перекладач. Народився в сім'ї лісоруба, емігранта з України. З 1927 — член Комуністичної партії Канади (КПК), з 1934 — член ЦК КПК. Журналістську діяльність почав 1927: редактор журн. «Світ молоді» — 1927—29, газет «Уоркер» («Робітник») — 1935—36, «Дейлі кларіон» («Щоденна сурма») — 1936—39, «Мідлвест кларіон» («Середньозахідна сурма»)— 1939, «*Канейдіан трібюн*» («Канадська трибуна») — 1943—46 і 1970—73, «Юкрейніан канейдіан» («Український канадець») — 1947—54. В 1958—61 — секретар Слов.



О. В. Вінтер.



Р. Ю. Віппер.



М. Віре-Туомінен.



О. І. Вірина.



Ю. Г. Віраг.
Дядечко Балінт. 1937.

к-ту Канади. В 1961—64 і з 1974 — кореспондент газ. «Канейдіан трібюн» у Москві; перекладач у вид-вах Москви і Києва Автор публіцистичних нарисів, віршів, оповідань укр. і англ. мовами, перекладів англ. мовою творів Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, ін. укр. письменників.

В. Л. Чорний.

ВІ́РА — 1) Ставлення до даних знання — певних *понять, суджень, уявлень* чи ідей, яке полягає в сприйнятті цих даних як істинних, без попередньої перевірки їх пізнавальною діяльністю. 2) В. р е л і г і й н а — віра в надприродне, яка є істотною і невід'ємною ознакою всякої *релігії*, протилежна науці.

ВІ́РА — в Давній Русі грошова плата на користь князя, що стягувалася за вбивство вільної людини (40 гривен). За вбивство осіб з князівської адміністрації (огнищанина, *тіуна* тощо) В. сплачувалась у подвійному розмірі. Якщо винуватця не вдалося розшукати, то В. (т. з. д и к у В.) сплачувала сільс. громада (*верв*), на території якої знаходили вбитого. В. вперше згадується в «*Руській правді*».

ВІ́РАГ Юлій Георгійович (13.IX 1880, м. Хуст, тепер Закарпатської обл.— 22.III 1949, Мукачеве) — український рад. живописець. У 1898—1903 навчався в мюнхенській АМ, пізніше — в академії Жюльєна в Парижі. Твори: «Не буду ченцем!» (1911), «Портрет матері» (1929), «Старий у шапці» (1932); «Дядечко Балінт», «З ярмарку» (обидва — 1937), «Стахановець» (1947), «Декламаторка» (1949).

ВІРА́Ж (франц. virage, від virer — повертатися, змінювати забарвлення) — 1) Поворот. 2) Фігура вищого пілотажу — замкнена крива (коло) в горизонтальній площині, виконувана з постійним або змінним креном. 3) Ділянка з однобічним поперечним нахилом на повороті автомобільного шляху, на закругленні *автодрому*, велотреку тощо. 4) Розчин, яким забарвлюють фотографічне зображення.

ВІРГА́ЦІЯ (від лат. virga — гілка) — віялоподібне розгалуження складок гірських порід. Відбувається при опусканні складчастої зони і затуханні складчастості. Найчастіше В. складок спостерігається в місцях закінчення гірських систем (напр., хребти Чу-Ілійський, Каратау, Чаткальський у Серед. Азії).

ВІРГІ́НІЯ (Virginia) Юлія (справжнє прізв.— Шойєрман-Фульд-Ленгсдорф; 1.IV 1878, Франкфурт-на-Майні — 23.IV 1942) — німецька письменниця, художниця, скульпторка і перекладачка. Автор ліричних збірок «Перший ужинок» (1903), «Буря і зірка» (1905), упорядник антології «Сучасна жіноча лірика» (1907). В 1911 в Лейпцігу видала у своєму перекладі зб. «Вибрані вірші Тараса Шевченка», до якої ввійшло 30 творів поета, зокрема «Кавказ», «Єретик», «Заповіт», написала до неї передмову і вступну статтю. З її передмовою 1912 опубліковано нім. мовою також Шевченкову повість «Художник» (перекл. А. Зеліба). Деякі мистецькі твори В. зберігаються в музеях Мюнхена, Франкфурта-на-Майні.

ВІРГІ́НІЯ, Вірджінія — штат на Сх. США. Пл. 105,7 тис. км². Нас. 4,91 млн. чол. (1974), понад 20% — негри. Адм. центр — м. *Річмонд*. На Сх.— Приатлантична низовина, на Зх.— хребти Аппалачів (вис. до 1743 м), в центрі — плато Підмонт. На схилах Аппалачів — хвойні та модринові ліси. В.— індустріально-аграрний штат. Видобування вугілля (Аппалачський кам.-вуг. басейн), а також свинцю, цинку, буд. матеріалів. Гол. галузь пром-сті — хімічна (виробн. целюлозного і синтетичного волокна, добрив тощо). На базі хім. волокон розвинута текст і швейна пром-сть. Підприємства суднобудування, електротех., радіоелектронної, тютюнової, харч., паперової, меблевої галузей. Осн. с.-г. культура — тютюн; вирощують також пшеницю, арахіс, картоплю. Овочівництво і садівництво. Розводять велику рогату худобу; птахівництво. На узбережжі виловлюють устриць та креветки. Осн. порти — Норфолк, Ньюпорт-Ньюс.

ВІРГІ́НСЬКІ ОСТРОВИ́, Британські Віргінські Острови — володіння Великобританії в Карибському м., в групі Великих Антільських о-вів. Включають 36 островів. Заг. пл. 153 км². Нас. 10,4 тис. чол. (1973), гол. чин. афр. походження. Адм. центр — м. Род-Таун. У 1493 відкриті Х. Колумбом. З 1762 — колонія Великобританії. В 1967 В. о. здобули деякі права на самоврядування. Політ. партії: Об'єднана партія, Демократична партія і Партія Віргінських Островів. Програми партій передбачають боротьбу за екон. розвиток островів. У 1973 діяла одна профспілка. Клімат тропічний, жаркий. Більша частина території — під с.-г. угіддями, подекуди вічнозелені тропічні ліси. Вирощують цукр. тростину, кокосову пальму, овочі. Тваринництво, рибальство. Невеликі підприємства по виробн. рому, цементу та ін. Кустарні промисли. Туризм. Автошляхів — 64 км. Вивозять продукти тваринництва, фрукти, рибу, ром. Осн. торг. партнери: Віргінські о-ви (США) та Пуерто-Ріко (США). Грош. одиниця — долар США.

ВІРГІ́НСЬКІ ОСТРОВИ́ — володіння США у Карибському м., в групі Великих Антільських о-вів. Включають 84 острови. Заг. пл. 344 км². Нас. близько 100 тис. чол. (1975), з них 80% — негри Адм. центр — м Шарлотта-Амалія. У 1493 відкриті Х. Колумбом. Тривалий час переходили від однієї колоніальної д-ви до іншої. В 1917 США купили ці острови в Данії. Пізніше США створили тут військ.-мор. базу. Політ партії: Демократична партія, Прогресивна республіканська партія Віргінських островів, Рух незалежних громадян. У 1973 засн. Об'єднану народну партію, яка виступає за надання островам незалежності. Клімат тропічний, жаркий. Масиви вічнозелених тропічних лісів. Основа економіки — іноз. туризм. Землеробство розвинуте мало, вирощують овочі, фрукти, цукр. тростину. Є невеликі підприємства по вирбн. цукру, рому, годинників, алюмінію, а також нафтопереробні Автошляхів — 505 км. Оси мор порт — Шарлотта-Амалія Вивозять цукор, цитрусові, фрукти, каву; ввозять продукти харчування, пром. товари. Гол. торг. партнери: США, Великобританія, Канада Грош. одиниця — долар США



ВІРЕСА́ЛІНГАМ Кандукурі (16.IV 1848, Раджамандрі — 27.V 1919) — індійський письменник. Основоположник сучас. л-ри *телугу мовою*. Автор першого роману на телугу — «Життя Раджасекхари» (на сюжет роману О. Голдсміта «Векфілдський священик»). Переклав «Шакунталу» *Калідаси*. «Історія поезії телугу» та ін. праці В. поклали початок літературознавства на телугу. Автобіографія В.— перший твір інд. мемуарної л-ри. Видавав перші журнали на телугу. Виступав за соціальні реформи, проти кастової нерівності, безправності жінки.

ВІ́РЕ-ТУ́ОМІНЕН (Vire-Tuominen) Мар'ям (н. 15.VIII 1919, м. Кухмойнен, Фінляндія) — фінська громадська діячка. Член Компартії Фінляндії з 1946. В 1946 закінчила Хельсінський ун-т і здобула звання магістра філософії. З 1949 — генеральний секретар орг-ції Прихильники миру Фінляндії. В 1955—69 — член *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1966.

ВІ́РИНА Олександра Іванівна (справж. прізв.— Колтановська; р. н. невід., Тирасполь — 4.IV 1926, с. Куковичі, Менського р-ну Чернігівської обл.) — українська артистка. Творчу діяльність почала 1882 в трупі М. Кропивницького, пізнішеграла в трупах М. Старицького, П. Саксаганського, В. Грицая та ін. Ролі: Вустя, Солоха, Настя («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Різдвяна ніч», «Юрко Довбиш» Старицького), Терпилиха («Наталка Полтавка» Котляревського), Тетяна («Суєта» Карпенка-Карого).

Є. С. Хлібцевич.

ВІРІА́Т (Viriathus; р. н. невід.— п. 139 до н. е.) — керівник народного повстання 147—139 до н. е. в римській провінції Лузітанія (пд.-зх. частина Піренейського п-ова), спрямованого проти панування Риму. Простий пастух, В. виявив здібності талановитого полководця і організатора. Успіхи повстанців змусили римлян 141 до н. е. визнати В. царем лузітан. Убитий зрадниками.

ВІРІО́Н — зріла позаклітинна вірусна частинка. Має складну геометрично правильну структуру, складається з спадкового (генетичного) матеріалу (*дезоксирибонуклеїнової кислоти* або *рибонуклеїнової кислоти*), оточеного білковою оболонкою (капсидом). У В. *вірусів* складнішої організації у зовн. оболонках є також *ліпіди*, вуглеводи, ферменти.

ВІРМЕ́НИ (самоназва — хай) — нація, основне населення Вірм. РСР. Живуть також в ін. республіках СРСР (гол. чин. в Грузії, Азербайджані і РРФСР) й за рубежем (у Туреччині, Ірані, араб. країнах, США, Канаді, Франції, країнах Латинської Америки, Австралії та ін. країнах). Заг. чисельність — 4,7 млн. чол. (1975, оцінка); з них в СРСР — 82%. За переписом 1970, в УРСР живе 33 439 В. Мова — вірменська. Віруючі В.— християни-монофісити (належать до *вірменської апостольської церкви*). Вірм. народність склалась у 7—6 ст. до н. е. в межах давньовірм. д-ви в результаті змішання місц. малоазійських (хайаських) і прийшлих індоєвроп. (арійських) племен з урартами та ін. племенами Вірм. нагір'я. В 5 ст. н. е. створено вірм. писемність. Вірм. народ вів тривалу боротьбу за незалежність проти римлян, візантійців, персів, сельджуків, монголів, турків та ін. завойовників. Внаслідок *геноциду* відбувалося масове переселення В. у країни Європи (зокрема, виникли *вірменські колонії* на Україні), Азії, а пізніше й Америки. Приєднання 1828 Сх. Вірменії до Росії сприяло виникненню і розвиткові у Сх. Вірменії капіталістичних відносин; вона стала центром формування вірм. бурж. нації, яка остаточно склалася в кін. 19 ст. В. в СРСР у ході соціалістичних перетворень консолідувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. За роки Рад. влади в житті В. відбулися корінні соціально-екон. зміни. Переважна більшість В. працює у пром-сті (високого рівня досягли кольорова металургія, хімічна, маш.-буд., енергетична, легка пром-сть та ін.) і колективізованому с. г. (землеробство і тваринництво). У В. збереглися окремі традиційні кустарні промисли (килимарство, виготовлення вовняних і шовкових тканин, шкіряних і ювелірних виробів). Докорінно змінився побут В. Старі житла (глхатун) поступилися місцем житлам міськ. типу, а нац. одяг — сучасному. Починаючи з 1920 відбувається репатріація В. із зарубіжних країн у Рад. Вірменію. Див. також *Вірменська Радянська Соціалістична Республіка*.

Д. С. Вардумян.

ВІРМЕ́НСЬКА АЕС — атомна електростанція поблизу Єревана, на схилах г. Арагац. Будівництво почато 1970. Перша черга В. АЕС складається з двох енергоблоків заг. потужністю 815 тис. кВт. Щорічно вона вироблятиме більше як 6 млрд. кВт · год електроенергії. У грудні 1976 введено в експлуатацію перший блок станції потужністю 407,5 тис. кВт. Джерелом теплової енергії блока є ядерний гетерогенний водо-водяний реактор на теплових нейтронах. В. АЕС —перша в СРСР станція, збудована в районі високої сейсмічності (8 балів). Розрахункова сейсмічність станції — 9 балів. Основними напрямами розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено закінчити будівництво першої черги станції до кінця десятої п'ятирічки.

В. М. Арзуманян.

ВІРМЕ́НСЬКА АПО́СТОЛЬСЬКА ЦЕ́РКВА — одна з найдавніших християнських церков. Називається також григоріанською від імені єпископа Григорія Партева (Просвітителя), з діяльністю якого пов'язують визнання у Вірменії християнства держ. релігією (301). В 506 В. а. ц. відокремилася від візантійської церкви, що відображало прагнення панівних класів Вірменії покінчити з екон. і політ. залежністю від *Візантії*. В. а. ц. додержується *монофіситства*: на відміну від православ'я й католицизму визнає не двоїсту, боголюдську, а єдину, божественну природу Христа. Центром В. а. ц. є Ечміадзінський монастир (Вірм. РСР), де міститься резиденція верховного патріарха і католікоса всіх вірмен (з 1955 — Вазген I). Ечміадзінському католікосату підпорядковані вірмено-григоріанські громади СРСР, Єрусалимська та Константинопольська патріархії, Кілікійський католікосат та деякі єпархії Європи, Азії й Америки.

В. Х. Арутюнов, Ю. М. Змєєв.

ВІРМЕ́НСЬКА МО́ВА — мова *вірмен*. Становить самостійну гілку індоєвропейської сім'ї мов. Говорять нею в СРСР понад 3,2 млн. чол. (1970, перепис), за кордоном — понад 1 млн. чол. В. м.— давньописемна (вірм. алфавіт створив 405—406 Месроп Маштоц). В історії літ. В. м. розрізняють давньовірменську (5—11 ст.), середньовірменську (11—17 ст.) і нововірменську (з 17 ст.) мову. Нац. В. м. сформувалася на основі двох діалектних груп — східної й західної. Для літ. мови характерна розвинута система приголосних звуків. Іменник має 2 числа. Граматичний рід зник. Розрізняють 7 відмінків і 8 типів відмінювання. Дієслово має категорії стану, виду, числа, особи, способу, часу. За граматич. будовою В. м. аглютинативна (з елементами аналітизму). Наголос здебільшого на останньому складі.

Літ.: Гарибян А. С. Краткий курс армянского языка. Ереван, 1960; Туманян Э. Г. Древнеармянский язык. М., 1971.

ВІРМЕ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Вірменія.

Загальні відомості. Вірменська РСР утворена 29.XI 1920. Розташована у пд. частині Закавказзя. На Пн. межує з Груз. РСР, на Сх.— з Аз. РСР, на Пд.— з Іраном, на Зх.— з Туреччиною. В республіці — 36 районів, 24 міста і 33 селища міськ. типу. Карти див. між с. 304—305.

Державний лад. Вірм. РСР — суверенна радянська соціалістична д-ва, яка входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Вірменської РСР прийнято 14.IV 1978 позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Вірменської РСР дев'ятого скликання.

Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Вірм. РСР — однопалатна Верховна Рада Вірм. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Вірм. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки. Верховна Рада Вірм. РСР утворює уряд Вірм. РСР — Раду Міністрів Вірм. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки. Місц. органами держ. влади в районах, містах, селищах і селах Вірм. РСР є відповідні Ради народних депутатів, що обираються строком на 2,5 роки. Всі Ради народних депутатів Вірм. РСР обирають громадяни, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий судовий орган республіки — Верховний Суд Вірм. РСР, обираний Верховною Радою Вірм. РСР строком на 5 років.

Природа. В.— гірська країна зі складним, дуже розчленованим рельєфом. Бл. 90% її території лежить на висоті понад 1000 м над р. м. На Пн. і Пн.-Сх. республіки підносяться хребти *Малого Кавказу* (Сомхетський, Базумський, Гугарац, Шахдагський та ін.), на Пд. від них — *Вірменське нагір'я* (в межах В.— пн.-сх. його частина) — Джавахетський, Гегамський, Варденіський, Зангезурський хребти, масив Арагац (4090 м — найвища точка В.). Між гірськими хребтами — Памбакська й Ширакська долини, Севанська улоговина. В межі В. заходить лівобережна частина Середньоараксинської міжгірної западини, її пн.-зх. частина наз. Араратською рівниною.

Осн. корисні копалини: мідно-молібденові, мідно-колчеданові, поліметалеві руди, золото. Є родовища заліз. руд, нефелінових сієнітів, бентонітових глин, кам. солі. Значні поклади буд. матеріалів (мармур, доломіти, туф, пемза, обсидіан, перліт) та ін. Мінеральні джерела. Клімат В. відзначається великою різноманітністю. Республіка розташована в субтропічному поясі. На формування клімату великий вплив мають особливості рельєфу. Клімат на рівнинах і в передгір'ях — сухий континентальний (пересічна т-ра липня +24, +26°, січня —5°), в середньогір'ї — помірний (пересіч-



Герб Вірменської РСР

ВІРМЕНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 29,8 тис. км²

Населення — 2893 тис. чол. (1977)

Столиця — м. Єреван

Форма букв	Транскрипція	Форма букв	Транскрипція
Ա ա	a	Յ յ	y
Բ բ	b	Ն ն	n
Գ գ	g (gh)	Շ շ	š
Դ դ	d	Ո ո	vo, o
Ե ե	e	Չ չ	č
Զ զ	z	Պ պ	p
Է է	ē	Ջ ջ	ǰ
Ը ը	ə	Ռ ռ	r
Թ թ	t'	Ս ս	s
Ժ ժ	ž	Վ վ	v
Ի ի	i	Տ տ	t
Լ լ	l	Ր ր	r
Խ խ	x	Ց ց	c'
Ծ ծ	c	Ւ ւ	w
Կ կ	k (g)	Փ փ	p'
Հ հ	h	Ք ք	k'
Ձ ձ	j	Օ օ	o
Ղ ղ	ł	Ֆ ֆ	f
Ճ ճ	č	և	ew
Մ մ	m		

Вірменське письмо.

на т-ра липня — серпня +18°, січня від —2 до —8°), у високогір'ї — холодний (пересічна т-ра липня від +10 до +15°, січня від —9 до —14°), на крайньому Пд. Сх. і Пн. Сх.— сухий субтропічний. Середньорічна кількість опадів від 200—300 мм на Араратській рівнині до 800 мм у горах. Ріки В. належать до бас. *Араксу* (Ахурян, Раздан, Арпа, Воротан та ін.) і *Кури* (Дебед, Агстев та ін.). Вони несудноплавні, їх використовують для зрошування та як джерело гідроенергії. В республіці понад 100 гірських озер, найбільше з них — *Севан*. У грунтовому покриві переважають гірські чорноземи, гол. чин. на вулканічних плато. В Середньоараксинській западині (до вис. 900 м) поширені світло-бурі грунти (майже всюди розорані й окультурені) з ділянками засолених грунтів; у передгір'ях до вис. 1400 м — темно-бурі, до вис. 1800 м (на Сх.— до 800 м) — каштанові; в лісових районах — коричневі та бурі лісові, у верхньому поясі гір — гірсько-лучні грунти.

Рослинність В. характеризується різноманітністю видового складу (бл. 3200 видів). На Араратській рівнині — напівпустельна полинова й пустельна, в степах — ковилова й типчакова рослинність. На кам'янистих схилах — колючі чагарники *фригана*. Під лісами (сх. бук, дуб, граб) і чагарниками — бл. 13% тер. В. (в основному в пн.-сх. й пд.-сх. районах). У верхній частині гірських схилів — субальпійська й альпійська рослинність. У межах республіки налічується понад 450 видів хребетних (у т. ч. 70 видів ссавців, 40 видів плазунів), до 10 тис. видів комах. В очеретяних заростях водяться кабан, очеретяний кіт, шакал, в гірських степах і високогір'ях — гризуни, перев'язка, в горах — безоарова коза, муфлон. У лісах — козуля, дикий кабан, сірійський ведмідь, білка. В передгір'ях багато плазунів, у т. ч. гюрза, кавк. гадюка та ін. У В. акліматизовано єнотовидного собаку, нутрію, плямистого уссурійського оленя. На тер. республіки створено *Хосровський заповідник* і Діліжанський заповідник.

Населення. Осн. населення — *вірмени* (88,6%; 2208,3 тис. чол., перепис 1970). Живуть також азербайджанці, росіяни, курди та ін. Пересічна густота населення — понад 97 чол. на 1 км². 64% населення (1977) живе в містах. Найбільші міста: *Єреван, Ленінакан, Кіровакан*.

Історія. Тер. В. населена з часів раннього *палеоліту*. В 2-й пол. 2-го тис. до н. е. в зх. частині Вірм. нагір'я, що входило до складу Хеттського царства (див. *Хетти*), виникли племінні союзи. На основі цих союзів у 9 ст. до н. е. склалася д-ва *Урарту* з адм. центром Еребуні (Єреван). Відсутність єдності, внутр. суперечності, а також натиск *скіфів* і Мідійської д-ви (див. *Мідія*) привели на поч. 6 ст. до н. е. до падіння Урартського царства. В 2-му тис. до н. е. у пд.-зх. і сх. районах Вірм. нагір'я жили вірм. племена, які згодом створили держ. об'єднання. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. в основному завершився процес формування вірм. народності. В кін. 6 ст. до н. е. В. підкорили *Ахеменіди*. В останній чверті 4 ст. до н. е. вірм. царства у верхів'ях рік Євфрату, Лікусу, Галісу (Мала Вірменія), в Айраратській долині (Айрарат) стали незалежними. Бл. 220 до н. е. Пд. і Центр. В. було об'єднано з Айраратським царством. Об'єднана територія стала називатися Великою Вірменією (столиця — м. *Армавір*). До кін. 3 ст. до н. е. Велика Вірменія потрапила у васальну залежність від *Селевкідів*. Після поразки останніх у боротьбі проти римлян Велика Вірменія і Софена в 189 до н. е. стали незалежними царствами. Тер. вірм. д-ви за *Тіграна II* повністю включала царство Селевкідів. З 1 ст. до н. е. тер. В. перетворилася на арену жорстокої боротьби між Римом і *Парфянським царством*. У 2-й пол. 3 ст. н. е. Велика Вірменія потрапила в залежність від Ірану. В 301 державною релігією Великої Вірменії оголошено християнство (див. *Вірменська апостольська церква*).

В 387 Візантія та Іран поділили між собою Велику Вірменію (Зх. В. відійшла до Візантії, Сх. В.— до Ірану). Країна надовго втратила держ. самостійність. Вірм. народ мужньо боровся проти поневолювачів. Серед численних виступів нар. мас найзначнішими були повстання на чолі з полководцем Варданом Маміконяном (450—451) і Вааном Маміконяном (481—484). В 571 почалося всенародне повстання, що набуло характеру тривалої війни. Очолив його Вардан Маміконян Кармір. У кін. 6 ст. більша частина В. потрапила у васальну залежність від Візантії. В серед. 7 ст. В. завоювали араби. Опір вірмен арабському пануванню (повстання 703, 748—750, 774—775, 850—855) ускладнювався гострою класовою боротьбою між селянами й вірм. феодалами. Особливо прославилися горці Сасуна. Повстанці розгромили араб. військо. Це привело до остаточного повалення влади араб. *Халіфату* у В. і відновлення вірм. державності. В 7—9 ст. поширилося антифеод. вчення *павлікіан*, які висували ідею заг. рівності і виступали проти великого землеволодіння, реліг обрядів і церк. ієрархії. Управління країною зосереджувалося в руках династії вірм. *Багратидів*. Період розвинутого феодалізму охоплює 9 — середину 13 ст. З 10 ст. В. підтримувала торг. й культ. зв'язки з *Київською Руссю*. Поділена на дрібні феод. володіння, В. не могла протистояти загарбницькій політиці Візантії. В 1-й пол. 11 ст. Візантія поступово приєднала всі вірм. землі. В серед. 11 ст. почалося вторгнення на тер. В. *сельджуків*. До 1065 вони завоювали майже всю В., нещадно спустошили країну, знищили міста, населення. Значна частина вірмен змушена була тікати до зх. районів Візантії. Кілікійське вірм. царство (1080—1375, див. *Кілікія*) витримало навалу завойовників-кочівників. Це створило умови для відновлення вірм. державності. З кінця 11 ст. почався розпад *Сельджуцької держави*. Протягом 2-ї пол. 12 — поч. 13 ст. груз. й вірм. війська визволили більшу частину В. і відновили під захистом груз. д-ви самостійність вірм. феод. князівства Захаридів. Пд. і зх. райони В. залишалися під владою сельджуків. У 1236—43 Закавказзя завоювали монголо-татари.

В кін. 13—14 ст. вірмени масами емігрували в Зх. Європу, Індію, на землі Русі. Вірменські колонії виникли в Кізлярі, Астрахані, Казані та інших містах; на тер. України — у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському (див. *Вірменські колонії* на Україні). Вони стали осередками розвитку дружніх зв'язків між укр. і вірм. народами.

У кін. 14 ст. В. була спустошена під час походів *Тохтамиша*, а потім *Тімура*. На поч. 15 ст. її захопили кочові туркм. племена. В 14—16 ст. посилилась еміграція вірмен до ін. країн. В 16—18 ст. В. стала об'єктом жорстокої боротьби між Туреччиною та Іраном. У 1639 тер. Зх. В. відійшла до Туреччини, Сх. В.— до Ірану. Жорстокий політ., соціальний і нац.-реліг. гніт викликав у 18 ст. масовий рух вірм. народу за своє визволення. Одним з керівників нар. повстання проти іран. і тур. завойовників у 1722—28 став *Давид-бек*. З кін. 17 ст. зовнішньополіт. опорою вірм. нац.-визвольного руху стала Росія. В 17—18 ст. поширилися рос.- вірм. екон., політ. й культурні зв'язки. В їх зміцненні велика роль належала видатному діячеві нац.-визв. руху вірм. народу Ісраелові Орі. В рос. армії на службі перебували деякі воєначальники-вірмени. Представники вірм. народу (Й. *Емін* та ін.) не раз зверталися до рос. уряду з проханням захистити В. від агресії Туреччини та Ірану. В 1801 до Росії разом із Сх Грузією приєднано пн. райони Сх.



В., 1805 — Карабах, Зангезур і Сх. Ширак. В результаті рос.-іран. війни 1826—28 за *Туркманчайським договором 1828* до складу Росії увійшла й решта Сх. В.— Єріванське й Нахічеванське ханства. Зх. В. залишилась під владою Туреччини. Приєднання В. до Росії мало прогресивне значення. Воно врятувало вірм. народ від фіз. винищення, створило сприятливі умови для розвитку економіки й культури. На землі Сх. В. почали переселятися вірмени з Ірану, Туреччини (в 1828—29 — 130 тис. чол.). У 2-й пол. 19 ст. посилився нац.-визвольний рух у Зх. В., що залишалася під ярмом Туреччини, вірм. населення якої зазнавало соціального і нац. гніту (повстання в Зейтуні 1862, 1878—79 та ін.). Нац.-визвольний рух активізувався в період рос.-тур. війни 1877—78. Після закінчення війни Карс і деякі райони Зх. В. було приєднано до Росії. Селянська реформа 1870 у Сх. В. сприяла розвиткові капіталістичних відносин, формуванню робітн. класу. В зв'язку з розвитком нац.-визвольного руху у В. (80—90-і рр.) виникли дрібнобурж. партія «Гнчак» («Дзвін») і бурж.-націоналістична партія «*Дашнакцутюн*» («Союз»). Завершився процес утворення вірм. бурж. нації. В розвитку демократичного суспільно-політ. руху, спрямованого проти політики соціального й нац. гноблення, що її проводив царизм, велику роль відіграв вірм. революціонер-демократ М. *Налбандян*. У кін. 19 — на поч. 20 ст. у В. поширився марксизм (перші марксистські гуртки виникли 1898). На поч. 20 ст. під керівництвом Б. М. *Кнунянца*, С. Г. *Шаумяна*, С. С. *Спандаряна* та ін. у В. створено с.-д. орг-ції, що 1903 об'єдналися в Кавказький союзний комітет РСДРП. В період революції 1905—07 у В. розгорнувся страйковий рух. Під час 1-ї світової війни 1914—18 у Зх. В. з новою силою спалахнув нац.-визвольний рух. У 1915—16 за розпорядженням тур. уряду, який проводив політику *геноциду*, в Зх. В. було знищено 1,5 млн. вірмен та більше 600 тис. вигнано в пустелі Месопотамії. 300 тис. вірмен-біженців знайшли притулок у Росії. Після Лютневої бурж.-демократичної революції в березні 1917 в Єревані, Александрополі (тепер Ленінакан), Карсі та ін. містах виникли Ради робітн. і солдатських депутатів.

Велика Жовтн. соціалістич. революція поклала початок визволенню вірм. народу від соціального й нац. гніту. Антирад. коаліція в Закавказзі за допомогою іноз. інтервентів на деякий час придушила революц. виступи трудящих і відірвала Закавказзя від Рад. Росії. 28.V 1918 владу у В. захопила контрреволюц. партія «Дашнакцутюн». У квітні—травні 1918 Туреччина, порушивши умови *Брестського миру 1918*, окупувала значну частину Закавказзя, в т. ч. тер. Сх. В. У листопаді 1918 в Закавказзі почали панувати англ. імперіалісти. Боротьбу трудящих за перемогу Рад. влади очолили вірм. комуністичні орг-ції, що в червні 1920 оформилися в Комуністичну партію (більшовиків) Вірменії. В травні 1920 під керівництвом комуністів почалося збройне повстання трудящих В. проти дашнацького «уряду». Але за допомогою імперіалістів Антанти повстання було придушено, а його керівників страчено. У вересні 1920 тур. загарбники знову вдерлися на тер. В. 29.XI 1920 трудящі В. під керівництвом комуністів підняли повстання проти контрреволюц. уряду і разом з частинами Червоної Армії, в лавах якої билися й сини укр. народу, знищили владу дашнаків. Декларацією від 29.XI 1920 ревкомом оголосив В. Рад. Соціалістичною Республікою. У лютому 1921 дашнаки за допомогою іноз. імперіалістів вчинили заколот, який 2.IV 1921 було придушено частинами Червоної Армії та рад. вірм. загонами. В липні 1921 В. повністю визволилася від дашнацьких контрреволюц. банд. 12.III 1922 В. ввійшла до Закавказької федерації, а 30.XII 1922 у складі останньої — до Союзу РСР. З 5.XII 1936 В.— союзна республіка в складі Союзу РСР. В роки перших п'ятирічок у В. здійснено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію с. г., культур. революцію. Вірм. народ консолідувався в соціалістичну націю. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 вірм. народ разом з усіма народами СРСР героїчно захищав соціалістичну Вітчизну. Понад 450 тис. вірмен билися на фронтах в рядах Рад. Армії. З них бл. 70 тис. нагороджено орденами й медалями, 103 воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу (у т. ч. понад 20 чол.— за визволення України). Воїни-вірмени брали участь у визволенні багатьох міст і сіл України. Активними членами підпільної комсомольської орг-ції «*Молода гвардія*» були вірмени М. К. Пегливанова, Г. М. Арутюнянц. У складі партизанського з'єднання С. А. Ковпака діяв загін вірм. партизанів «Перемога». В боротьбі проти фашизму брали активну участь вірмени, що жили за кордоном (у Франції, Греції, Югославії, Болгарії, Румунії). В післявоєнний період робітн. клас, колгоспники, інтелігенція В. під керівництвом Комуністичної партії разом із трудящими усієї країни успішно працювали над завершенням будівництва соціалізму в СРСР. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства трудящі В., як і всі народи Рад. Союзу, беруть активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. В. нагороджено орденами Леніна (1958, 1968, 1978), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

Комуністична партія Вірменії створена в червні 1920 під назвою Комуністична партія (більшовиків) Вірменії — КП(б)В. З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.I 1977 налічувала 147 460 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XXI з'їзд відбувся 20—22.I 1976. Перший секретар ЦК Компартії Вірменії — К. С. *Демірчян* (з 1974).

ЛКСМ Вірменії засн. в серпні 1921. На 1.I 1977 в її лавах було 401 700 комсомольців.

Профспілки Вірменії на 1.I 1977 налічували 1193 тис. чоловік.

Народне господарство. В.— індустріальна республіка з розвинутим багатогалузевим с. г. Її нар.



Пам'ятник С. Шаумяну в Єревані. 1935. Скульптор С. Д. Меркуров, архітектор І. В. Жолтовський.



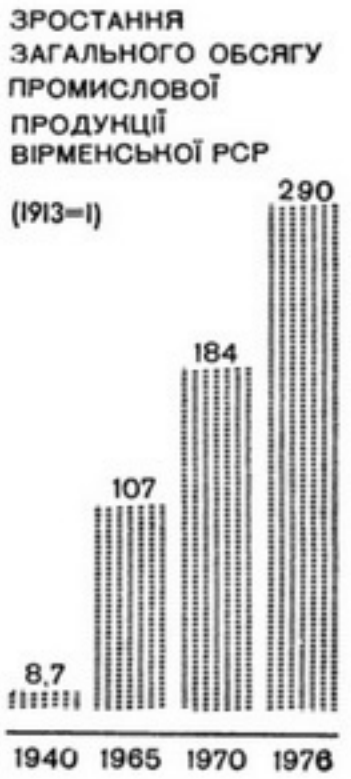

г-во є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. В.— район розвинутої кольорової металургії, машинобудування, хім., харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів, виноградарства, пд. плодівництва, овочівництва. В 1976 у валовому сусп. продукті республіки частка пром-сті становила 67,2%, с.г.— 12,5%, будівництва — 11,9%, транспорту і зв'язку — 2,4%. Капіталовкладення в нар. г-во республіки 1976 дорівнювали 949 млн. крб. (1940— 50 млн., 1965— 523 млн. крб.). Продуктивність праці 1976 зросла проти 1965: в пром-сті — в 1,74, у колгоспах — в 1,5, у радгоспах — в 1,6, у будівництві — в 1,96 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1966—76 у 2,44 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—76 на 45%, роздрібний товарооборот — на 52%. За цей час введено в дію 7569 тис. м житл. площі.

Промисловість характеризується високими темпами розвитку (див. графік) і значним капітальним будівництвом. Провідні галузі: маш.-буд. й металообр., хім. та нафтохім., легка й харчова, кольорова металургія та виробн. буд. матеріалів. Електроенергетика представлена Разданською ДРЕС, Єреванською, Кіровоканською ТЕЦ, Севано-Разданським каскадом ГЕС (6 станцій) та ін.; будуються Воротанський каскад ГЕС і *Вірменська АЕС* (1976 став до ладу перший енергоблок першої черги). Створено машинобудування, яке характеризується розвитком трудомістких неметаломістких галузей (електронна, радіотех., приладобудівна, електротех. пром-сть, точне верстатобудування), а також автомобілебудування, виробн. компресорів, гідронасосів, пасажирських ліфтів. Осн. центри: Єреван, Ленінакан, Чаренцаван, Кіровакан, Абовян, Спітак, Діліжан, Раздан. Такі нові галузі пром-сті, як хім. і нафтохімічна, виробляють синтетичний каучук, латекси, хім. волокна, азотні добрива, сірчану кислоту тощо (Єреван, Кіровакан, Алаверді). Кольорова металургія представлена виробн. міді, алюмінію, концентратів молібдену, свинцю, золота та ін. Осн. центри: Каджаран, Алаверді, Агарак, Кафан, Єреван, Зод, Арарат. Пром-сть буд. матеріалів базується на використанні унікальних вулканогенних порід — туфів, перліту, пемзи, а також вапняків, гранітів і мармуру. Велике значення має виробн. легких наповнювачів та виробів із них, облицьовувальних і стінових блоків із туфів, цементу, вогнетривких виробів, збірних залізобетонних і бетонних конструкцій тощо (Єреван, Артік, Аніпемза, Арарат, Туманян, Раздан, Нурнус і Арагац). Є підприємства, що виробляють скло і фарфор (Єреван, Арзні, Бюрегаван). З галузей харч. промсті загальносоюзне значення мають винно-коньячна і плодоовочеконсервна (Єреван, Арташат, Октемберян, Ечміадзін, Аштарак, Айрум, Метрі). Діють підприємства м'ясо-мол., цукр. та тютюнової пром-сті. Виробн. швейц. сирів, розливання мінеральних вод. Улегкій пром-сті виділяються текст., особливо трикотажна, швейна і взуттєва (Єреван, Ленінакан, Кіровакан, Камо, Горіс, Степанаван). Розвинуте виробн. килимів.

Сільське господарство. Сукупність екон. і природних умов (при обмеженій території) визначає багатогалузевий характер сільс. г-ва В. Заг. обсяг продукції с. г. 1976 зріс проти 1913 в 6,6 раза. На поч. 1977 в республіці налічувалися 371 колгосп і 384 радгоспи. Важливе значення для с. г. має зрошування. Найбільші канали: Арташатський, Октемберянський, Арзні-Шамірамський, Нижньоразданський та ін. Площа зрошуваних земель 1976 дорівнювала 258 тис. га. У рослинництві переважають виноградарство та плодівництво, вирощування тех. (тютюну, герані, цукр. буряків) та овоче-баштанних культур. У 1976 площа плодоягідних насаджень досягла 54 тис. га (1940 — 17 тис. га), виноградників — відповідно 36 і 16.

Тваринництво В. спеціалізується на розведенні великої рогатої худоби молочно-м'ясного напряму та вівчарстві м'ясо-вовнового напряму. Поголів'я (тис., на 1.I 1977): великої рогатої худоби — 721 (у т. ч. корів — 279), свиней — 173, овець і кіз — 2290. У 1976 вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 72 тис. т, молока — 434 тис. т, яєць — 373 млн. шт., вовни — 4,7 тис. т. У с. г. 1976 працювало 12 тис. тракторів (фіз. одиниць), 1,5 тис. зернозбиральних комбайнів. У республіці широко здійснюється спеціалізація й концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* та *агропромислової інтеграції*. На кін. 1976 у В. створено 43 міжгосп. підприємства та об'єднання, у т. ч. будівельних — 6, тваринницьких — 24.

Транспорт. У заг. вантажообороті республіки понад 56% припадає на залізничний транспорт. Довжина з-ць заг. користування на кін. 1976 становила 0,71 тис. км, які майже повністю електрифіковано. Осн. лінії: Баку — Єреван, Єреван — Тбілісі. Довжина автошляхів (1976) — 8,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,1 тис. км. Авіалінії сполучають В. з багатьма містами СРСР. Діє міжнар. авіалінія Єреван – Бейрут. По газопроводах у республіку надходить газ з Аз. РСР (Карадаг — Аксафа — Єреван), з РРФСР (через Тбілісі з Грозного), а також з Ірану через тер. Аз. РСР. В Основних напрямах розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено збільшити за п'ятирічку обсяг пром. продукції в республіці на 43—47%, продовжити вдосконалення галузевої структури пром-сті, підвищивши частку трудомістких виробництв; здійснювати дальший розвиток неметаломістких галузей машинобудування — електронної, радіотех., електротех., верстатобудівної та інструм. пром-сті і приладобудування; забезпечити дальше зростання електроенергетики, кольорової металургії, хім., легкої та харч. пром-сті; розміщувати підприємства в серед. і невеликих містах; завершити будівництво першої черги Вірменської атомної електростанції та залізничної лінії Масіс — Нурнус; збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 22—25%; забезпечити зростання виробн. винограду, фруктів, ефіроолійних культур, продукції тваринництва; ввести в експлуатацію 20 тис. га зрошуваних земель, обводнити 60 тис. га пасовищ; розробити заходи по с.-г. освоєнню засолених земель Араратської долини.

Л. А. Валесян.

Охорона здоров'я. В 1976 у В. налічувалося 24,5 тис. лікарняних ліжок — 84,8 ліжка на 10 тис. ж. (1913 було всього 212 ліжок — 2,1 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 10,2 тис. лікарів — 34,8 лікаря на 10 тис. ж. (1913—73 лікарі, тобто 1 лікар на 13,7 тис. ж.) та 22,5 тис. фахівців серед. мед. персоналу. Лікарські кадри готує Єреванський мед. ін-т. У 1975 у 2,9 тис. колективів фізкультури республіки — 431,3 тис. чол. Відомі бальнеологічні курорти — Арзні, Анкаван, кліматобальнеологічний — Джермук, кліматичний — Діліжан.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До Великої Жовтн. соціалістич. революції

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1976
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,005	0,4	6,1	9,7
Трансформатори силові	тис. кВ·А	—	—	4804	5766
Металорізальні верстати	тис. шт.	—	—	11,5	14,5
Мінеральні добрива (в ум. одиницях)	тис. т	—	—	253	385
Цемент	»	—	95,0	730,4	1828,2 •
Стінові блоки з природного каменю	млн. шт. ум. цегли	...	...	699,1	939,0 •
Тканини бавовняні	млн. погонних м	—	26,8	94,5	95,6
Тканини шовкові	»		0,2	12,1	18,5
Тканини вовняні	»	—	0,02	5,2	5,3
Взуття шкіряне	млн. пар	—	0,9	10,3	11,2
Годинники побутові	млн. шт.	—	—	3,2	4,5
Вино виноградне	тис. дал	188	1117	8158	9335
Консерви	млн. ум. банок	1,0	17,3	241,4	347,2

• 1975

В головному цеху Ленінаканського текстильного комбінату імені Травневого повстання.



письменність серед населення В. становила 9,2%. У 1914/15 навч. р. функціонувало 459 загальноосв. шкіл усіх видів, один серед. спец. навч. заклад. Вищих навч. закладів не було. За роки Рад. влади В. стала республікою суцільної письменності, запроваджено заг. обов'язкову серед. освіту. В 1976/77 навч. р. у 1535 загальноосв. школах усіх видів налічувалося 650,7 тис. учнів, у 63 серед. спец. навч. закладах — 53,7 тис., у 13 вузах — 55,5 тис. студентів. Вузи: *Єреванський університет*, ін-ти політех., мед., нар. г-ва, пед. російської та іноз. мов тощо. В 1976 профес.-тех. учща підготували 23,9 тис. кваліфікованих робітників. У республіці — *Академія наук Вірменської РСР* (42 академіки, 49 чл.-кореспондентів), ряд н.-д. ін-тів, проблемних лабораторій та конструкторських бюро при міністерствах і вузах. Усього у В.— 17,6 тис. наук. працівників, серед них 700 докторів, 5,1 тис. кандидатів наук (1976). З 1000 чоловік, зайнятих у нар. г-ві, 786 мають вищу й серед. (повну й неповну) освіту (1975). У В.— 1,3 тис. масових б-к (11,9 млн. одиниць зберігання), 14 театрів, бл. 1,2 тис клубних закладів; 800 кіноустановок, 37 музеїв, зокрема картинна галерея, музеї історії В., революції, геології; позашкільні заклади — палаци й будинки піонерів, дитячі та юнацькі спортивні школи, станції юних натуралістів, техніків, туристів, дитяча залізниця в Єревані тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. У 1976 видано 1165 назв книг (заг. тираж — 10,2 млн. примірників), з них 812 вірм. мовою (тираж — 8,7 млн. примірників). Виходить 81 газета (річний тираж — 246,4 млн. примірників), 91 журнал та ін. періодичні видання заг. річним тиражем 20 млн. примірників (1976). Друкований орган ЦК Компартії Вірменії — журн. «Ленінян угіов» («Ленінським шляхом»). Друковані органи ЦК Компартії Вірменії, Верховної Ради та Ради Міністрів Вірм. РСР: газ. «Совєтакан Айастан» («Радянська Вірменія», вірм. мовою), «Коммунист», «Ріатаза» («Новий шлях», курдською мовою), «Совєт Ерменістани» («Радянська Вірменія», азерб. мовою). В 1926 в Єревані почалися радіопередачі, з 1956 працює респ. телецентр.

Література В.— одна з найдавніших л-р народів СРСР (збереглися рукописи поч. 5 ст.). Вершиною вірм. нар. творчості є героїчний епос «*Давид Сасунський*». Відродження вірм. л-ри пов'язане з ім'ям поета 10—11 ст. Григора Нарекаці; тенденції Відродження характерні для творчості поетів 11—13 ст. Нерсеса Шнораліі, Мхітара Гоша, Вардана Айгекці та виразника соціального протесту Фріка. В 16 ст. виникає вірм. книгодрукування (на Україні — Львів, 1616). Літ. процес 16—17 ст. характеризується поглибленням світських мотивів, всебічним інтересом до особи. Представники вірм. середньовічної лірики — Константин Єрзинкаці, Ованес Тлкуранці, Мкртич Нагаш, Григор Ахтамарці, Наапет *Кучак*, Нагаш Овнатан. У 18 ст. в л-ру ввійшов поет-ашуг *Саят-Нова*. Родоначальник нової вірм. л-ри — просвітитель-демократ Х. *Абовян*, що утвердив як провідні напрями прогресивний романтизм і реалізм. Демократичні тенденції його творчості продовжував вождь революц.-демократичного руху М. Налбандян — ідейний соратник М. Чернишевського, О. Герцена, М. Огарьова, Т. Шевченка. Вірменська поезія 60 — 80-х рр. 19 ст. в Сх. В. представлена Р. Патканяном і С. Шахазізом, у Зх. В.— М. Пешикташляном і П. Дуряном. Традиції Х. Абовяна в жанрі роману продовжили П. Прошян і Г. Агаян. Зачинатель реалістичної драматургії — Г. *Сундукян*, реалістичної прози та драматургії зх. вірмен — А. *Паронян*. Осн. зміст вірм. л-ри 70—80-х рр. — нац.-визвольна боротьба (романісти Церенц і Раффі). У 80—90-х роках провідним напрямом став критичний реалізм (*Ширванзаде*, Нар-Дос, Г. *Мурацан*, А. Арпіарян, Т. Камсаракан, Г. Зохраб, Є. Отян та ін.). Новий етап в історії вірм. л-ри ознаменувала творчість О. Іоаннісяна, А. Цатуряна та ін. Синтезом кращих традицій вірм. л-ри 19 ст. була творчість О. *Туманяна*. Найвидатнішим поетом нової вірм. л-ри був А. *Ісаакян*. Представники поезії зх. вірмен — М. *Мецаренц*, Д. Варужан, Р. Севак, Сіаманто та ін. Нова сходинка вірменської поезії пов'язана з творчістю В. *Теряна*.

Основоположник вірм. пролет. поезії — А. *Акопян*. Зачинателями марксистської критики та естетики були С. Шаумян і С. Спандарян. Після встановлення у В. Рад. влади (1920) створилися умови для справжнього розквіту л-ри й мистецтва. У формуванні вірм. рад. л-ри велику роль відіграли пролет. письменники А. Акопян, Ш. Кургінян, М. *Аразі* та ін. Визначні твори в 20-і рр. написали Є. *Чаренц*, А. *Бакунц*, С. *Зорян*, Д. *Демірчян*, Г. Маарі, Г. *Сарян*, Н. *Зарян* та ін. Перейшли на бік революції і кращі представники демократичної інтелігенції — О. Іоаннісян, О. Туманян, А. Ісаакян, О. Ширванзаде, Нар-Дос. Розвиткові нової л-ри сприяла марксистська літ. критика (А. Мяснікян, А. Карінян, П. Макінцан та ін.). В 30-х рр. вірм. л-ра збагатилася творами О. Шираза, Г. Боряна, А. Граші, В. Алазана, С. Таронці, Р. *Кочара*. Під час Великої Вітчизн. війни патріотичні мотиви звучать у публіцистиці А. Ісаакяна, нарисах Р. Кочара, оповіданнях С. Зоряна, віршах Т. Гуряна, Г. Боряна, О. *Шираза*, С. Капутікян, романах Р. Кочара, Д. Демірчяна, Н. Заряна. В повоєнні роки опубліковано романи Г. *Севунца*, А. Сіраса, Х. Даштенца, В. Ананяна, п'єси Н. Заряна, Г. Боряна, Г. Тер-Григоряна, вірші та поеми Г. *Еміна*, А. Сагіяна, П. Севака, С. *Капутікян*, В. Давтяна, М. Маркарян. Серед сучас. прозаїків відомі Г. Матевосян, В. Петросян, М. Галшоян, серед поетів — Р. Давоян та ін.

Вірмено-українські літературні зв'язки встановились у 2-й пол. 19 ст. У Вірменії деякий час жив і працював укр. письменник О. *Навроцький*, який вивчав вірм. л-ру та фольклор. Укр. поет П. *Грабовський* — перший перекладач творів вірм. поетів Р. Патканяна, О. Іоаннісяна, О. Туманяна та ін. В періодичних виданнях В. публікувалися статті про Т. Шевченка, переклади його віршів. За рад. часу у розвиток укр.-вірм. зв'язків великий вклад вніс П. Тичина. Укр. мовою перекладено вірм. нац. епос «Давид Сасунський», твори Х. Абовяна, Г. Сундукяна, О. Туманяна, А. Ісаакяна, Є. Чаренца та ін. Поет Г. Сарян переклав вірм. мовою «Кобзар» Т. Шевченка. Вірм. поети (Т. Гурян, О. Шираз, С. Капутікян, Г. Борян та ін.) написали ряд творів, присвячених Україні. В 1932 засн. Спілку письменників Вірменії.

С. Г. Амірян.

Архітектура. Найдавніші пам'ятки архітектури на тер. В. належать до *неоліту*. Від епохи Урарту (9—6 ст. до н. е.) збереглися руїни міст-фортець Тейшебаїні та Еребуні (Єреван, засн. 782 до н. е.), від античних часів — залишки міст Арташата, Тігранакерта, храму *Гарні* (1 ст. н. е.). Нар. житло — глхатун (прямокутне в плані, зі східчастим дерев'яним куполом), прототип якого описаний ще Ксенофонтом (4 ст. до н. е.), традиційно зберігалося до 20 ст. З прийняттям християнства (301) споруджували церкви (кафедральний собор в *Ечміадзіні*, 5 ст.), замки-фортеці, патріарші та княжі палаци (*Звартноц* та в Аручі, *Двіні*); осн. типами культових споруд були базилікальні однонефні (Лернакерт, 5 ст.) та тринефні (Касах, 4 ст.; Єрерук, 5 ст.) церкви. Розроблялися різні типи центричних купольних храмів (у Зораварі, церкви Ріпсіме й Гаяне в Ечміадзіні, всі — 7 ст.). Високого рівня досягла архітектура В. у 9—12 ст. В містах здійснювалося широке цивільне та культове будівництво. В *Ані* було споруджено могутні оборонні мури (989), палаци, кафедральний собор, церкву Гагікашен (989—1010; зодчий *Трдат*); на о. Ахтамар зведено палац і церкву Святого хреста (915—921; зодчий Мануел); формувалися монастирські комплекси (Татев, Ахпат, Санаїн, Хцконк). Для 12—14 ст. характерна цивільна архітектура (готелі, *караван-сараї*, мости

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

	1940	1976
Уся посівна площа	434	419
Тютюн	5	7 •
Цукрові буряки (фабричні)	2	5
Зернові культури	340	165
Овочі	5	17
Картопля	13	18
Кормові культури	38	200

• 1975

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тлс. т)

	1940	1976
Виноград	66	201
Плоди та ягоди	29	145
Тютюн	3	15,6•
Цукрові буряки	17	168
Зернові	223	314
Овочі	33	432
Картопля	97	207

• 1975

Череда корів бурої кавказької породи на пасовищі. Єхегнадзорський район.





Архітектурний комплекс у селі Бжні Раздансього району. 7—13 ст.

та ін.). Зберігся вирубаний у скелі монастир *Гегард* (Айріванк, 12—13 ст.). З другої половини 14 ст. почався занепад архітектури Вірменії. Але в цей час розвивалося будівництво за участю вірм. майстрів у вірм. колоніях, зокрема в Криму (вірм. храми у Феодосії), Львові (Вірм. церква 14 ст.), Кам'янці-Подільському, Луцьку, Язловці та ін. Після приєднання В. до Росії монументальна архітектура набула рис рос. класицизму. Архітектура рад. В. розвивається на основі творчого використання традиційної нац. архітектури з врахуванням природних і нових соціально-побутових умов. Реконструюються старі міста й с-ща (Кіровакан, Алаверді та ін.). Серед будівель 30-х рр.— Будинок уряду Вірм. РСР, театр опери та балету (обидва — арх. О. І. Таманян) та ін.; 50-х рр.— будівлі на площі В. І. Леніна (арх. М. В. Григорян, Е. А. Сарапян, С. А. Сафарян), винні підвали тресту «Арарат» (арх. Р. С. Ісраелян), Матенадаран (сховище старод. рукописів; арх. Григорян). У 60—70-х рр. побудовано: театр ім. Г. Сундукяна (арх. Р. Б. Алавердян), стадіон «Раздан» (арх. К. А. Акопян, Г. І. Мушегян) в Єревані, ін-т радіофізики в Аштараку (арх. С. А. Гурзадян, М. М. Манвелян), курортні комплекси в Арзні та ін. В Октемберяні споруджено меморіальний пам'ятник героям Сардарапатської битви 1918 (арх. Ісраелян, скульптори А. А. Арутюнян, С. М. Манасян, А. А. Шагінян). 1933 в Єревані створено Спілку архітекторів Вірм. РСР.

М. М. Асратян.

Образотворче мистецтво. Племена й народи, які жили на Вірменському нагір'ї, пройшли всі етапи первісної культури. Збереглися наскельні малюнки епохи неоліту (область Сюнік, Гегамські гори). З часів Урарту до нас дійшли зразки декоративно-ужиткового мист., рельєфи на різних предметах, настінний живопис (Еребуні, пагорб Кармір блур). За середньовіччя, з прийняттям християнства, поряд з архітектурою розвивалося й монументально-декоративне мист. (рельєфами й фресками оздоблювали будинки та інтер'єри церков і світських будівель). Досягла розквіту мініатюра (Т. *Рослін*, С. Піцак). У 18 ст. розвивався живопис (художники М. Джульфинський, О. Мркуз, С. Лсаці, сім'я Овнатанян). Приєднання В. до Росії відіграло велику роль у дальшому розвитку мист. В. У живопису виникли нові жанри: портретний (А. Овнатанян, С. Нерсесян), побутовий (А. Шамшинян, Г. Габрієлян), історичний (В. Сурeньянц), пейзажний (І. *Айвазовський*, М. Магдесян, В. Махохян, А. Шабанян, Г. Башинджагян). На поч. 20 ст. виросло покоління талановитих художників (живописці А. Арцатбанян, С. *Агаджанян*, Ф. *Терлемезян*, Е. Татевосян; графіки Е. Шаїн, Т. Полат; скульптори Є. Воскан, А. Тер-Марукян, А. Гюрджян). Після встановлення Рад. влади до В. повернулися живописці М. *Сар'ян*, С. Аракелян, Г. Гюрджян, А. *Коджоян*, М. Арутчян; скульптори С. Степанян, А. *Саркісян*, А. Урарту, Є. *Кочар*, які стали засновниками рад. вірм. мистецтва. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 і в повоєнні роки ряди художників поповнилися новими майстрами (живописці М. Абегян, Д. *Налбандян*, Е. Ісабекян, О. Зардарян, Г. Ханджян, С. Мурадян, А. Австісян; скульптори Г. Агаронян, Г. Чубарян, А. Арутюнян, С. Багдасарян, Є. Варданян; майстри декоративно-ужиткового мист. Р. Шавердян, Р. Симонян та ін.). У 1932 засн. Спілку художників Вірменії.

Є. А. Мартікян.



Пам'ятник Х. Абовяну. 1950. Скульптор С. Степанян.

Музика. Стародавня й середньовічна вірм. музика — монодична, але з елементами багатоголосся — має тисячолітні традиції. Видатними представниками муз. культури минулого були Комітас (6—7 ст.) і Нерсес Шнораліі (12 ст.) — автори духовних гімнів, шараканів, Г. Нарекаці (10 ст.) — автор тагів. З кін. 17 ст. розвивається мист. *ашугів* (Саят-Нова). У 2 і пол. 19 ст. склалася нова композиторська школа. У 1868 Т. Чухаджян створив першу вірм. оперу «Аршак II». Формувався самобутній нац. стиль шляхом поєднання нар. мелодики з європ. композиційними засобами (композитори Х. Кара-Мурза, М. Екмалян, Н. Тігранян, *Комітас*, О. *Спендіаров*, Р. Мелікян, А. Тігранян та ін.). Муз. інструменти (сольні й ансамблеві): струнні — кеманча, кямані (смичкові), саз, чонгур, уд, тар, канон (щипкові), сантур (ударний); духові — блул, паракапзук, дудук, зурна; ударні — доол, даф. Найбільшого розвитку вірм. муз. культура досягла після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Серед перших творів вірм. рад. музики — «Єреванські етюди» (1925) та опера «Алмаст» (1928, поставлено 1930) О. Спендіарова, вокальні цикли Р. Мелікяна. Розвивалися нові для вірм. музики жанри: симфонія, балет, симфонічна поема, камерно-інструментальна музика, масова пісня, музика до спектаклів і кінофільмів. У 30—40-х рр. зросла кількість творів на сучас. рад. та істор.-революц. тематику (композитори А. Тер-Гевондян, Р. Мелікян, А. Степанян, Г. Єгіазарян, Т. Тер-Мартіросян, М. Мазманян). Особлива роль належить А. *Хачатуряну*, творчість якого (балети, концерти, симфонії тощо) є внеском у скарбницю всієї рад. муз. культури. В роки Великої Вітчизнян. війни 1941—45 найпоширенішим жанром була героїко-патріотична пісня. У післявоєнний період розвивалися вокально-симфонічна музика («Кантата про Батьківщину», 1948, «Оповідь про вірменський народ», 1961, О. *Арутюняна*), опера («Давид-бек», 1950, А. Тіграняна, «Орлина фортеця», 1957, А. Бабаєва), балет («Спартак», 1956, А. Хачатуряна; «Севан», 1956, Г. Єгіазаряна), оперета, муз. комедія, камерно-інструм. та вокальна музика. Серед сучас. вірм. композиторів — А. А. *Бабаджанян*, Л. Ходжа-Ейнатов, О. Арутюнян, Д. Тер-Татевосян, Е. Оганесян, Е. Мірзоян, К. Орбелян, А. Тертерян, О. Аджемян, Т. Мансурян та ін. Високого рівня досягла виконавська майстерність. Серед вокалістів — нар. арт. СРСР А. Даніелян, Т. Сазандарян, Г. *Гаспарян*, П. *Лісіціан*, Н. *Ованесян*, нар. арт. РРФСР і Вірм. РСР З. *Долуханова*; диригентів — нар. арт. СРСР О. *Мелік-Пашаєв*, М. Таврізян; скрипалів — нар. арт. Вірм. РСР А. Габрієлян, Ж. Тер-Мергерян, Р. Агаронян; піаністів — Ю. Айрапетян, С. Навасардян та ін. В Єревані працюють театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова, театр муз. комедії ім. А. Пароняна; в складі філармонії — симфонічний, камерний та естрадний оркестри, хорова капела, квартет ім. Комітаса, ансамбль пісні й танцю, ансамбль нар. танцю; консерваторія. При Ін-ті мистецтв Вірм. РСР — відділення музики та нар. муз. творчості. Вірм.-укр. муз. зв'язки взаємно збагатили вірм. й укр. музику. В 1873 М. *Кропивницький* гармонізував для багатоголосого хору вірм. літургію, Г. О. *Козаченко* обробив для голосу з супроводом вірм. нар. пісні, а О. Спендіаров — укр. нар. пісні для голосу з супроводом і хору; А. *Штогаренко*, використавши мелодику вірм. нар. пісень, написав струнний квартет. На сценах укр. театрів виконувались твори вірм. композиторів, у Вірменії — українських. Вірм. композитори створили вокальні твори про Україну («Моя Україна» А. Тер-Гевондяна, «Пісня дружби» В. Тіграняна), пісні про Україну (О. Аджемян і С. Джербашян). Укр. композитори написали пісні на слова вірм. поетів (Г. *Верьовка* на слова О. Туманяна), вірм. композитори — на вірші укр. поетів (А. Тертерян на слова Т. Шевченка). В 1933 засн. Спілку композиторів В.

М. Г. Арутюнян.

Театр. Виникнення вірм. театр. мист. належить до 1 ст. до н. е. (в 69 р. до н. е. споруджено театральну будівлю в Тігранакерті). В 4—11 ст. існував театр фольклорно-хорового й синкретичного типів (імпровізація, пантоміма, цирк). У 12 ст. виникли церк., пізніше — шкільний театри; у 18 ст.— пересувні трупи. В 17—19 ст. театр розвивався у вірм. колоніях у Львові (шкільний театр), у Москві, Венеції, Відні, Мадрасі, Калькутті та ін. Перші постійно діючі вірм. профес. театри виникли в Константинополі (1861), Тифлісі (1863) та ін. містах. Реалістичний напрям у вірм. театрі стверджувався в творчості нац. драматургів М. Пешикташляна, С. Екіміяна, М. Патканяна, Е. Тер-Григоряна, Г. Сундукяна, акторів Г. *Чмшкяна*, М. Амрікяна, К. Арамяна, П. Адамяна. У 90-і рр. 19 ст. розвиток вірм. театру був пов'язаний з драматургією А. Пароняна, А. Ширванзаде, Л. Шанта, з іменами майстрів сцени О. Абеляна, *Сіранушш*; на поч. 20 ст. у вірм. театр прийшли О. Севумян, О. Заріфян, А. Восканян та ін. В роки Рад. влади створено велику мережу вірм. театрів: у 1921 — держ. театр Вірменії в

Єревані (з 1937 — ім. Г. Сундукяна), 1920 — Бакинський вірм. держ. театр, 1922 — вірм. театр у Тбілісі (тепер ім. С. Шаумяна), 1929 — юного глядача в Тбілісі та Єревані, 1928 — театр ім. А. Мравяна в Ленінакані, 1931 — театр ім. О. Абеляна в Кіровакані та ін. В Єревані працюють Азерб. театр ім. Дж. Джабарли (1929), Рос. драм. театр ім. К. С. Станіславського (1937), Єреванський вірм. драм. театр (1969), ляльковий театр (1935), цирк (1956). В репертуарі театрів — п'єси нац. драматургів, зарубіжних і рос. класиків, рад., зокрема українських, авторів (О. Корнійчука, І. Микитенка, М. Куліша, І. Кочерги). Серед театр. діячів — нар. арт. СРСР Р. *Нерсесян*, В. *Папазян*, В. *Аджемян*, А. Аветісян, Г. Джанібекян, нар. арт. Вірм. РСР Г. Акопян, Л. Алавердян, О. Буніатян, В. Вардересян, О. Гулазян, Т. Ділакян та ін. В 1944 відкрито Театр. ін-т. У 1940 в Єревані засновано Вірм. театр. товариство. *І. А. Бабаян.*

Кіно. Перші хронікальні кінозйомки В. здійснені в 1907. В 1923 організовано «Держкіно» Вірменії (тепер кіностудія «Вірменфільм» ім. А. І. Бек-Назарова). Худож. фільми почали випускати з 1925. Серед них — «Намус» (1925), «Хас-Пуш» (1928) і перший звуковий фільм «Пепо» (1935, реж. усіх — А. Бек-Назаров), «Особисто відомий» (1958) і «Надзвичайне доручення» (1965, режисери обох фільмів — С. Кеворков та Е. Карамян), «Здрастуй, це я!» (1966, реж. Ф. Довлатян), «Місце під сонцем» (1976, реж. А. Бабаян) та ін. Найбільш популярні вірм. актори: А. Джигарханян, Г. Тонунц, М. Симонян, М. Мкртчян. У 1958 засн. Спілку кінематографістів Вірм. РСР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. Про маніфест «Союзу вірменських соціал-демократів»; т. 11. Про так звану вірменську соціал-демократичну робітничу організацію; т. 26. Під чужим прапором; т. 42. Промова на засіданні пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р.; т. 43. Телеграма Реввійськраді XI армії; т. 52. Телеграма Г. К. Орджонікідзе; Советский Союз. Армения. М., 1966; Советская Армения. Альбом. Ереван, 1971; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, т. 1—3. Ереван — К., 1961—71; Очерки истории Коммунистической партии Армении. Ереван, 1967; Арутюнян Н. Х. Вірменська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Валесян Л. А. Производственно-территориальный комплекс Армянской ССР. Ереван, 1970; Советская Армения за 50 лет. Ереван, 1970; Стасов В. В., Веселовский А. Н., Луначарский А. В., Горький А. М. Об Армении и армянской культуре. Ереван, 1970; Кирилюк Є. П. Українсько-вірменські літературні взаємини. В кн.: Чуття єдиної родини. К., 1972; Абегян М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975; Налбандян В. С., Сариян С. Н., Агабабян С. Б. Армянская литература. М., 1976; Армянская литература. Биобиблиографический указатель, в. 1—2. Ереван, 1969—72; Амирян С. Г. Армяно-украинские литературные связи. Библиография. Ереван, 1976; Токарский Н. М. Архитектура Армении IV—XIV вв. Ереван, 1961; Арутюнян В. М., Асратян М. М., Меликян А. А. Архитектура Советской Армении. М., 1972; Искусство Армянской ССР. Альбом. Л., 1972; История музыки народов СССР, т. 1—4. М., 1966—73; Гоян Г. 2000 лет армянского театра, т. 1—2. М., 1952; История армянского советского театра. Ереван, 1967.

ВІРМЕ́НСЬКЕ НАГІ́Р'Я — вулканічне нагір'я на Пд. Зх. Азії, в межах Туреччини, частково СРСР та Ірану. Пл. разом з крайовими хребтами бл. 400 тис. км². В. н.— система лавово-туфових плато і тектонічних западин, відокремлених одна від одної складчасто-брилоними та вулканічними хребтами. Найвища гора — Великий Арарат (5165 м). Родовища хромітових, мідних, заліз., поліметалевих руд, кам. вугілля, алунітів та ін. На В. н. беруть початок р. *Кура*, *Аракс*, *Євфрат*. Великі озера — *Севан*, *Ван*, *Резайє*. Мінеральні джерела. Рослинність степова, напівпустельна, на схилах — дубово-арчове рідколісся, гірські луки, на найвищих вершинах — сніги, льодовики.

ВІРМЕ́НСЬКІ КОЛО́НІЇ на Україні — поселення вірмен у містах України в добу феодалізму. Еміграція вірм. населення з Закавказзя в різні країни світу й, зокрема, на територію України, була наслідком спустошливих нападів сусідніх держав на тер. Вірменії, тяжкого екон. і нац.-релігійного гніту іноз. загарбників, під владою яких вона перебувала. Згідно з писемними джерелами, в 11 ст. існувала В. к. в Кафі (Феодосія), з поч. 12 ст.— в Києві. Протягом 13—18 ст. вірмени оселилися в багатьох містах і містечках України (всього відомо понад 70 В. к.). У 14 ст. В. к. існували в Солдеї (Судаку), Сурхаті (Старому Криму), у Львові, Кам'янці-Подільському, Володимирі, Луцьку. В 15—17 ст. в зв'язку з посиленням тат. гніту в Криму та нападами турків В. к. утворилися на пд.-зх. тер. України: в Барі, Студениці, Балті, Рашкові, Тисьменици, Бродах, Язлівці, Золочеві, Снятині, Ярославі, Станіславі (тепер Івано-Франківськ) та ін. містах. Найбільшими були В. к. у Львові і Кам'янці-Подільському.

Внаслідок тур. агресії в 70-х рр. 17 ст. вірмени з Поділля емігрували на зх.-укр. землі. В середині В. к. відбувався процес класового розшарування. Вірм. поселенці займалися торгівлею і ремеслами, подекуди — с. г. Товарний обмін здійснювався з країнами Сходу, з Росією. Широко славилися сап'янові, ювелірні, зброярські, шевські, різьблені вироби вірм. майстрів. У ряді В. к., зокрема у Львові, Кам'янці-Подільському, Язлівці й Могилеві, ремісники були об'єднані в окремі цехи. В цих самих містах В. к. дістали самоврядування, мали свої судово-адм. органи, що їх очолювали «старші вірменського народу» — війти, радники (див. також *Гоша Мхітара судебник*, *Статут львівських вірмен*). Їх обирали з числа вірм. патриціату, багатих купців і ремісників. У кін. 18 ст. самоврядування у В. к. було ліквідовано, а самі колонії в більшості міст України занепали.

У В. к. високого рівня досягла культура; розвивалися історіографія, літописання (половецькою і вірм. мовами), нар. творчість, книгодрукування (вірм. друкарня 1616—18 у Львові), освіта. У Львові діяли школа вищого типу — вірм. колегія (1664—1781, з 1701— вірм.-укр. колегія), вірм. бібліотеки, театри (зокрема в 2-й пол. 17 ст. протягом п'яти років діяв вірм. шкільний театр). Збудовані вірменами культові й цивільні споруди, що збереглися до нашого часу, відзначаються високим рівнем архітектури (Вірм. собор у Львові, 1363; церква Сархіса в Феодосії, 14 ст., та ін.). Шедеври різьблення на камені у В. к. мають багато спільного з укр. орнаментальними мотивами. За багато віків життя на Україні поселенці з Закавказзя внесли значний вклад у розвиток істор. зв'язків і дружби українського і вірм. народів.

Літ.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, т. 1—3. Ереван — К., 1961—71; Украинско-армянские связи в XVII веке. К., 1969. *В. В. Грабовецький.*



С. Б. Вірсаладзе.

ВІ́РНИК Давид Федорович [н. 9 (22).VII 1898, с. Уяринці, тепер Тиврівського р-ну Вінницької обл.] — український рад. економіст-історик, заслужений діяч науки (з 1969), доктор екон. наук, професор. Член КПРС з 1947. Закінчив Київ. кооперативний ін-т (1926). З 1931—на пед. роботі у вузах Києва. У 1936—68 — зав. відділом Ін-ту економіки АН УРСР. З 1968 — професор кафедри політ. економії Укр. с.-г. академії. Праці з питань екон. історії та історії екон. думки на Україні, розвитку продуктивних сил УРСР.

ВІРОГІ́ДНЕ І ЙМОВІ́РНЕ — філософські категорії, що відображують об'єктивний ступінь можливості певної події; міру суб'єктивної впевненості в наявності чи можливості певного явища; ступінь істинності знання та усвідомлення цієї істинності суб'єктом. Подія, ймовірність якої дорівнює 100%, є вірогідною. Ймовірність масових явищ, які підлягають статистичним закономірностям, вивчається в математиці *імовірностей теорією*. В *пізнання теорії* В. і й. поряд з категоріями можливості та необхідності відображують способи існування *істини* для суб'єкта. Вірогідність означає, що відповідність знання об'єктові та знання цієї відповідності виступають для суб'єкта як повністю встановлені. Оскільки істина є процес, то вірогідні знання виступають як крупинки абсолютної істини (Див. *Абсолютна і відносна істини*) в поступальному розвиткові пізнання. *О. І. Яценко.*



Вірменські колонії на Україні.
Вірменський собор у Львові. 1363. Архітектор Дорко.

ВІРСАЛА́ДЗЕ Симон Багратович [н. 31.XII 1908 (13.I 1909), Тифліс] — грузинський рад. театр. художник, нар. художник СРСР (з 1976), дійсн. член АМ СРСР (з 1975). У 1927—28 навчався в моск. ВХУТЕІНі. Оформив вистави: в Театрі опери та балету ім. З. Паліашвілі в Тбілісі (опера «Даїсі» З. Паліашвілі, 1936; балет



П. П. Вірський.

«Отелло» А. Мачаварiанi, 1957), в Театрі опери та балету ім. С. М. Кірова в Ленінграді (опера «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського, 1950; балет «Раймонда» О. Глазунова, 1948), у Великому театрі СРСР (балет «Лускунчик» П. Чайковського, 1966; «Спартак» А. Хачатуряна, 1968). Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1977.

ВІ́РСЬКИЙ Павло Павлович [12 (25).II 1905, Одеса — 5.VII 1975, Київ] — український рад. балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. У 1927 закінчив Одес. муз.-драм. уч-ще, 1927—28 навчався у Моск. театр. технікумі. Працював у театрах Одеси, Москви, Харкова, Києва, Дніпропетровська. В 1942 — керівник Ансамблю пісні і танцю КВО, 1942—55 худож. керівник балетної групи *Ансамблю пісні і танцю Радянської Армії* ім. О. В. Александрова. В 1937 організував *Ансамбль танцю УРСР*, до 1940 і 1955—75 — його худож. керівник (в 1977 ансамблю присвоєно ім'я В.) Спираючись на нар. градиції, В. створив яскраві хореографічні композиції з минулого і сучас. життя укр. народу та ін. («Чумацькі радощі», «Гопак», «Новорічна метелиця», «Колгоспна полька», «Шахтарська святкова», «Моряки флотилії „Советская Украина“»). Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, орденом Дружби народів, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1950, 1970. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1965.

Літ.: Станішевський Ю. О. Павло Павлович Вірський. К., 1962.

ВІ́РТ (Wirth) Карл-Йозеф (6.IX 1879, Фрайбург — 3.I 1956, там же) — німецький політ. і держ. діяч. Закінчив Фрайбурзький ун-т. У 1914—18 і 1920—33 — депутат рейхстагу, 1919—20 — Веймарських нац. зборів. У 1921—22 — спочатку рейхсканцлер, потім також міністр закорд. справ. Уряд В. підписав рад.-нім. Рапалльський договір 1920. В 1930—31 В.— міністр закорд. справ. Після приходу фашистів до влади (1933) емігрував. Повернувшись 1948 з еміграції, виступав за відновлення єдиної Німеччини на демократичній основі. Брав активну участь у *Русі прихильників миру*. З 1952 — член *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». 1955. Портрет с. 318.

ВІРТА́ Микола Євгенійович [6 (19).XII 1906, с. Велика Лазівка, тепер Токаревського р-ну Тамбовської обл.— 9.I 1976, Москва] — російський рад. письменник. Друкуватися почав 1923. Перший роман «Самотність» (1935, Держ. премія СРСР, 1941) і романи «Вечірній дзвін» (1951), «Круті гори» (1956), «Степ та степ кругом...» (1960), п'єси «Земля»(1937), «Хліб наш повсякденний» (1947, Держ. премія СРСР, 1948), «Далі неозорі» (1957) — про долю селянства. Автор романів «Закономірність» (1937), «Швидкоплинні дні» (1964), повістей «Катастрофа» (1962), п'єс «Солдати Сталінграда» (1944), «Змова приречених» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Влітку небо високе» (1959), кіносценаріїв «Сталінградська битва» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), та ін. За романом В. «Самотність» Т. Хренников написав оперу «В бурю» (пост. 1939). Нагороджений орденом Леніна, медалями. Портрет с. 318.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1973; Побег. М., 1973; Всегда молодые. Воронеж, 1976; Укр. перекл. — Самотність. К., 1938; Земля. Х., 1938; Змова приречених. К., 1949; Далі неозорі. К., 1962.

ВІРТА́НЕН Ялмарі Ерікович (8.I 1889, с. Майніємі, Фінляндія — 2.IV 1939) — карельський рад. поет. Член ВКП(б) з 1920. Учасник Лютневої революції і Великої Жовтн. соціалістич. революції. Почав друкуватися 1906. Ранні поезії присвятив революц. боротьбі робітн. класу («Заклик», 1907; «Бажання», 1910; «Прометей праці», 1918). В 30-х рр. писав про життя трудящих Рад. Карелії («Пісня карела», «Старий і колгосп», «Північ» та ін). Автор зб. «На дозвіллі» (1930, вступна стаття М. Горького). Портрет с. 318.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные стихи. Петрозаводск, 1973.

ВІРТУА́ЛЬНІ ПЕРЕМІ́ЩЕННЯ (лат. virtualis — сильний, здатний) — те саме, що й можливі переміщення. Див. *Можливих переміщень принцип*.

ВІРТУА́ЛЬНІ ПЕРЕХО́ДИ — переходи фізичної мікросистеми з одного стану в інший, пов'язані з народженням або знищенням *віртуальних частинок*.

ВІРТУА́ЛЬНІ ЧАСТИ́НКИ — короткоживучі збудження квантованих полів, що переносять енергію, імпульс, заряд тощо між елементарними частинками при їхній взаємодії. На відміну від реальних частинок, для них не виконується зв'язок між енергією E, імпульсом p і масою m частинки: $E^2 = p^2c^2 + m^2c^4$, де c — швидкість світла у вакуумі. За сучас. *квантовою теорією поля* реальні частинки взаємодіють між собою шляхом обміну В. ч. Так, електрон розсіюється на електроні (позитроні, нуклоні тощо) шляхом обміну з ним віртуальними фотонами, нуклони взаємодіють один з одним через обмін віртуальними мезонами і т. д. Окрема елементарна частинка обгорнута «хмаркою» В. ч., які вона безперервно випромінює і поглинає. Крім того, В. ч. можуть (у межах, допустимих *невизначеностей співвідношенням*) народжуватись і знищуватись у *вакуумі*, зумовлюючи т. з. вакуумні флуктуації квантованих полів.

П. І. Фомін.

ВІРУЛЕ́НТНІСТЬ (від лат. virulentus — отруйний) — ступінь хвороботворності (патогенності) даного *штаму* інфекційного агента (мікроба або віруса) для інфікованого організму. Властива лише функціонуючим мікробам (вірусам), що розмножуються в організмі хазяїна, і може змінюватись у широких межах. В. залежить від властивостей інфекційного агента, а також від резистентності (опірності) інфікованого організму визначається здатністю мікроба проникати в організм, розмножуватись, поширюватись у ньому, виробляти отруйні речовини (*токсини*) і ослаблювати захисні властивості організму. Штучне зниження вірулентності (нагріванням, опромінюванням тощо) застосовують при виготовленні т. з. живих *вакцин* для запобіжних щеплень.

ВІ́РУСИ (лат. virus — отрута), фільтрівні віруси — паразитичні живі системи доклітинної будови, виділені в самостійне царство Vira

В відкриті російськими вченими М. Ф. *Гамалеєю*, який встановив (1886) проходження збудників чуми рогатої худоби крізь бактеріальні фільтри, і Д. Й. *Івановським*, який довів (1892) фільтрівність збудника мозаїчної хвороби тютюну (ВТМ). В.— це найдрібніші збудники багатьох інфекційних хвороб; вони є облігатними (обов'язковими) внутрішньоклітинними паразитами і не здатні розмножуватися поза клітиною-хазяїном. Розмірами В. значно менші від бактерій і майже всі проходять крізь бактеріальні фільтри. Прості В. складаються з *нуклеїнової кислоти* (НК) тільки одного типу — *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) або *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) — та білка; складні В. містять ще й *ліпіди*, вуглеводи та іони металів. НК В. є їхньою генетичною субстанцією. У простих В. розрізняють два морфологічні компоненти: капсид — білкова оболонка, що складається з окремих субодиниць, та внутр. вміст утвореного капсидом каналу — НК. У складних В. розрізняють ще зовн. оболонки (у деяких В.) та хвостові відростки (у бактеріофагів, або фагів). Форма В. досить різноманітна — прямокутна, округла, овальна, паличковидна, пуголовко-

Віруси. Схематичне зображення структури віріонів деяких вірусів людини та тварин (світле поле — ультратонкий зріз, темне — негативне контрастування поверхні віріону): 1 — вірусу віспи (1500 × 2000 × 3000 Å), 2 — вірусу паравакцини (1700 × 3000 Å), 3 — вірусу герпесу (1500 × 3000 Å), 4 — аденовірусу (800 Å), 5 — паповавірусу (450 — 500 Å), 6 — парвовірусу (200 Å), 7 — вірусу грипу (800—2000 Å), 8 — вірусу Сендай (1500—5000 Å), 9 — вірусу везикулярного стоматиту (650 × 1750 Å), 10 — реовірусу (600—700 Å), 11 — вірусу енцефаліту (400—450 Å), 12 — вірусу поліомієліту (250—300 Å).

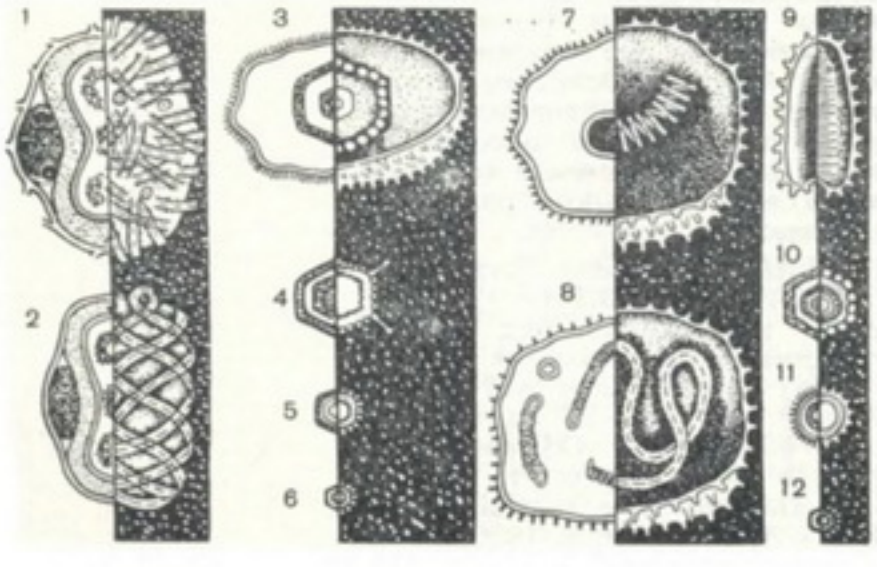

подібна, ниткоподібна тощо. В. притаманна правильна геометрична будова. Розрізняють В. із гвинтовою (спіральною) симетрією, до яких належать паличко- чи ниткоподібні В. рослин, деякі прості фаги, та В. з крапковою симетрією, до яких відносять В. з симетрією куба та правильного багатогранника (В. поліомієліту, реовіруси, парвовіруси, паповавіруси, аденовіруси, деякі В. рослин та фаги). Репродукція (розмноження) В.— складний і своєрідний процес формування зрілих позаклітинних часток їх — *віріонів* з нарізно синтезованих НК і білка. В цьому процесі розрізняють такі послідовні стадії: адсорбція В. (осідання на поверхні клітини-хазяїна), проникнення в клітину, депротеїнізація вірусної НК (втрата білкової оболонки), латентний (прихований) період, коли в клітині відбуваються *реплікація, транскрипція* вірусної НК і синтез вірусних білків, потім — формування В і вихід їх з клітини. Синтез компонентів В. і формування їх можуть відбуватися неодночасно в різних місцях клітини за участю різних клітинних структур; це — т. з. «диз'юнктивний» (роз'єднаний) спосіб репродукції (відтворення). В. притаманні такі властивості живого, як *спадковість* і *мінливість*. В. всюдисущі: вони уражують рослини, тварин та людину, спричинюючи *вірусні хвороби*.

Існують різні способи поширення В.: повітряно-краплинний (з краплинами слини при кашлі, чханні), фекально-оральний (зараження відбувається через руки, забруднені фекаліями хворого; притаманний кишковим інфекціям), трансмісивний (В. переносяться кровосисними членистоногими; властивий *арбовірусам*) тощо. В. нечутливі до відомих антибіотиків, тому розробляються засоби хіміотерапії вірусних інфекцій. Для профілактики вірусних захворювань широко застосовують *вакцини*. В. як найпростіші з відомих форм життя є зручним об'єктом молекулярної біології та генетики, зокрема на В. були розкриті *генетичний код*, можливість зворотної передачі *генетичної інформації* від РНК до ДНК. Див. також *Вірусологія*.

Літ.: Авакян А. А., Быковский А. Ф. Атлас анатомии и онтогенеза вирусов человека и животных. М., 1970; Агол В. И. [и др.]. Молекулярная биология вирусов. М., 1971; Дяченко С. С., Сивяк К. М., Дяченко Н. С. Патогенні віруси людини. К., 1974; Мэтьюз Р. Вирусы растений. Пер. с англ. М., 1973; Биология вирусов животных, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1977.

Н. С. Дяченко.

ВІ́РУСНІ ХВОРО́БИ — група захворювань, збудниками яких є *віруси*. До В. х. належить велика кількість інфекційних хвороб людини, тварин і рослин. Найкраще вивченими В. х. людини є *грип, кір, вітряна віспа* і *віспа* натуральна, *гепатит вірусний, поліомієліт, енцефаліт, сказ, геморагічні гарячки* та ін. Доведено також вірусну *етіологію* багатьох шкірних хвороб, деяких пухлин (*бородавки, папіломи* тощо). В. х. тварин є *ящур*, інфекційна *анемія, чума* рогатої худоби, свиней, птиці тощо. *Патогенез* і клініка В. х. різноманітні, як і при ін. інфекційних захворюваннях. Розроблено ряд заг. методів профілактики В. х. та боротьби з ними. Див. також *Вірусні хвороби рослин*.

ВІ́РУСНІ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н, вірози — хвороби, що їх спричинюють *віруси*. Уражають як вищі (квіткові, голонасінні, папоротеподібні), так і нижчі рослини (гриби, водорості). Найхарактернішими симптомами В. х. р. є зміна забарвлення і форми листків та ін. зелених частин рослин. На уражених органах нерівномірно чергуються темно-зелені, ясно-зелені або жовті ділянки, часто спостерігається заг. хлороз, який супроводять некрози (змертвіння) та деформація органів. Збудник здебільшого передається при пораненні з соком рослин, через грунтообробні знаряддя, іноді — з рештками рослин та через грунт, через садивний матеріал, при щепленні тощо. Під час вегетації більшість фітопатогенних вірусів переносять сисні комахи (попелиці, трипси), деяких — гризучі комахи (коники, гусінь, совки-гами), паразитичні черви — *нематоди*.

Віріони **вірусів** під електронним мікроскопом: 1 — паличковидний вірус мозаїки тютюну в поздовжній та поперечній орієнтації, 1а — його модель; 2 — ікосаедричний капсид аденовірусу (збільшено в 600 000 раз), 2а — його модель; 3 — вірус паротиту; 4 — віріон фага T_2 з укороченим відростком; 5, 6, 7 — фаги фітопатогенних бактерій Pseudomonas pisi, які розрізняються за структурою головки та відростка (збільшено відповідно в 100 000, 200 000 та 180 000 раз); 8 — вірус віспи вакцини (збільшено в 400 000 раз); 9 — ниткоподібний х-вірус картоплі (збільшено в 320 000 раз).

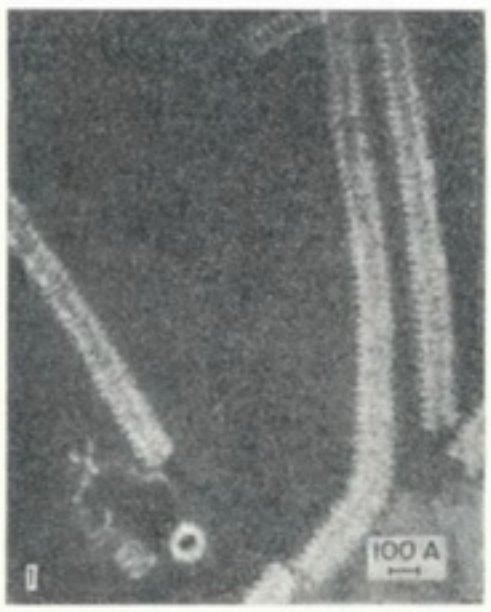

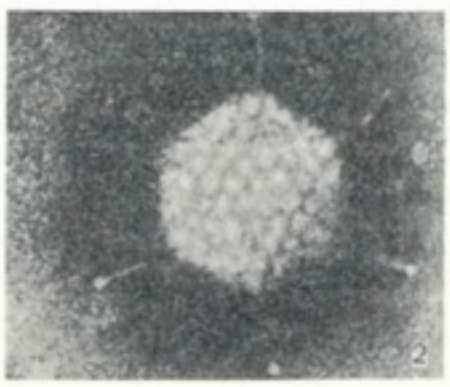

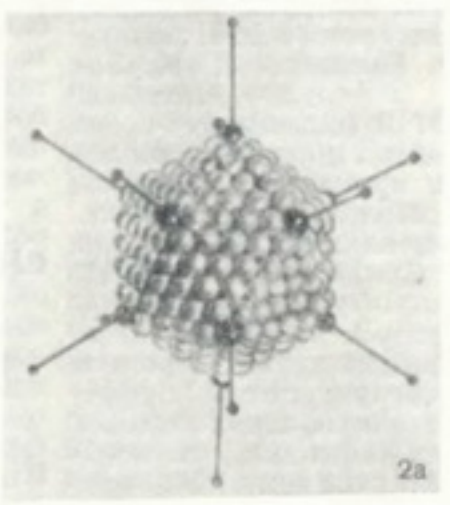

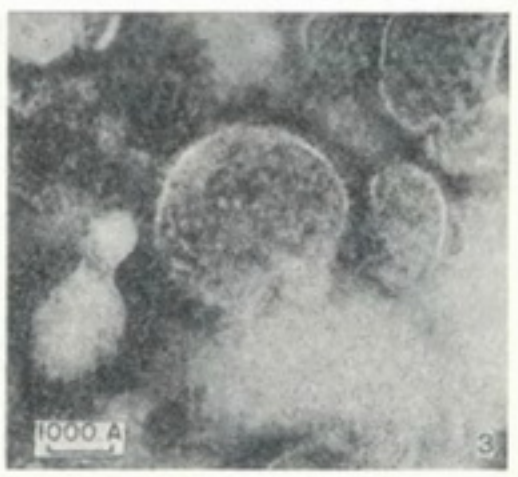







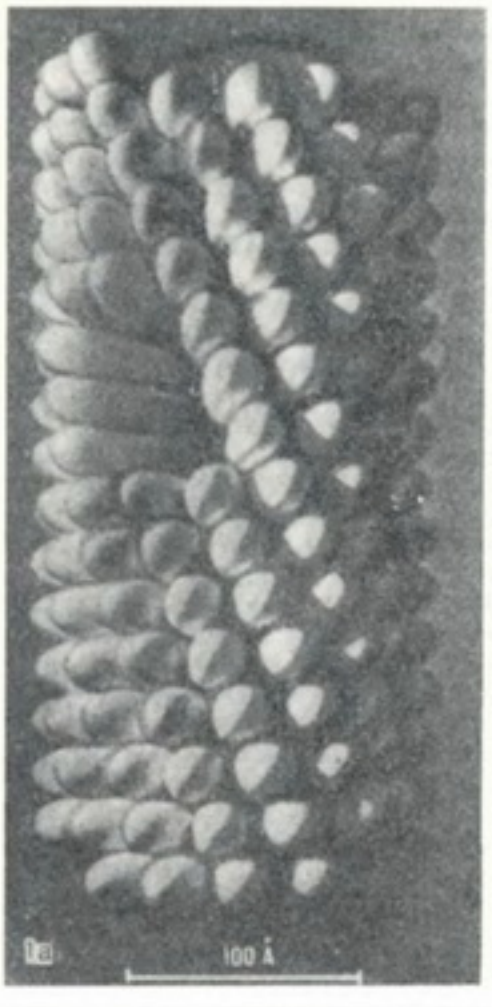

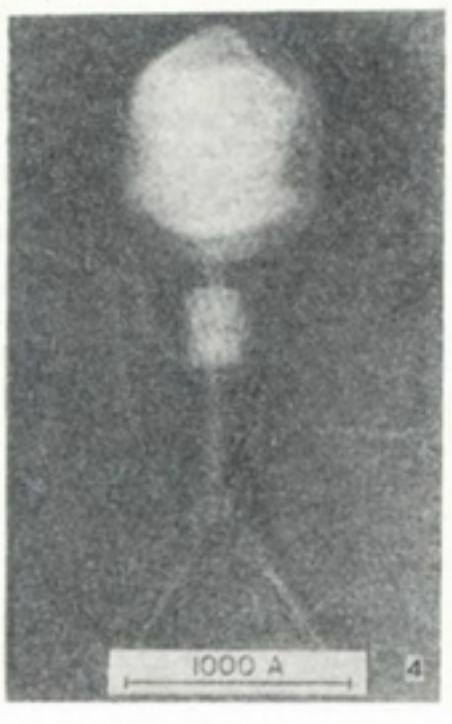







К.-Й. Вірт.



М. Є. Вірта.



Я. Е. Віртанен



Р. Вірхов.

Визначають В. х. р. візуально (наглядно) за сукупністю зовн. ознак захворювання або за допомогою електронномікроскопічного методу, *індикаторних рослин* тощо. В. х. р. (*мозаїчні хвороби рослин, скручування листя* тощо) дуже поширені, можуть завдавати значної шкоди в Степу та Лісостепу УРСР, уражаючи картоплю, тютюн, овочеві, злакові, бобові, плодо-ягідні та ін. культури. Втрати врожаю від В. х. р. становлять від 0,5 до, в окремих випадках, 50%, погіршується якість врожаю. Заходи боротьби. Раціональні строки сівби, дотримання сівозміни, підживлювання рослин, належний обробіток грунту, знищення комах — переносників вірусів обприскуванням рослин фозалоном, фосфамідом, хлорофосом тощо. Іл. див. на окремому аркуші до статті *Хвороби рослин*.

В. М. Лопатін.

ВІРУСОЛО́ГІЇ І ЕПІДЕМІОЛО́ГІЇ ОДЕ́СЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені І. І. Мечникова — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. І. І. Мечниковим (1886) як Одес. бактеріологічна станція; 1920 на її базі організовано ін-т. У складі ін-ту (1978) — 5 відділів, 10 лабораторій. Гол. напрям наук. досліджень — проблема грипу: розробляються засоби його профілактики, діагностики і лікування. Видається щорічний збірник наук. праць «Віруси і вірусні захворювання». В різні роки в ін-ті працювали М. Ф. *Гамалія* і Д. К. *Заболотний*.

Є. М. Поляков.

ВІРУСОЛО́ГІЯ (від *віруси* і грец. λόγος — вчення), інфрамікробіологія — наука про віруси. Виділилася з *мікробіології* в серед. 20 ст. Початок В. поклали праці вітчизн. вчених М. Ф. *Гамалії* та Д. Й. *Івановського*.

В. вивчає віруси і спричинювані ними в організмі хазяїна процеси з метою обгрунтування профілактичних і лікувальних заходів при вірусних інфекціях. В. поділяють на загальну В., осн. завданням якої є вивчення принципів організації *віріонів*, властивостей та функцій окремих компонентів їх, молекулярних процесів при репродукції (розмноженні) вірусів, латентної (прихованої) інфекції та *трансформації* клітини; медичну В., ветеринарну В. та фітовірусологію, що вивчають віруси, хвороботворні для людини, свійських тварин і культурних рослин. Рад. В. досягла значних успіхів у вивченні багатьох вірусів, дослідженні молекулярних механізмів репродукції вірусів, зокрема вірусів комплексу кліщового енцефаліту, вірусу грипу, створенні вірусно-генетичної теорії розвитку пухлин, впровадженні багатьох противірусних живих вакцин тощо. Ці успіхи пов'язані з іменами рад. вчених О. Г. Анджапарідзе, В. М. Жданова, Л. О. Зільбера, А. О. Смородинцева, В. Д. Соловйова, М. П. Чумакова, А. К. Шубладзе та ін.

Значний вклад у розв'язання багатьох питань заг. В., вивчення ряду вірусів, розробку і організацію профілактичних заходів у боротьбі з багатьма вірусними інфекціями людини та рослин внесли, зокрема, укр. вчені — С. М. Гершензон, Н. П. Корнюшенко, С. М. Московець та ін. На Україні питаннями В. займаються Ін-т мікробіології та вірусології АН УРСР, Одес. н.-д. ін-т вірусології та епідеміології МОЗ УРСР, Київ. н.-д. ін-т інфекційних хвороб МОЗ УРСР та ряд ін. В СРСР праці з питань вірусології друкуються у виданнях «Вопросы вирусологии» (Москва) та «*Мікробіологічний журнал*».

Літ.: Гамалея Н. Ф. Фильтрующиеся вирусы. М.—Л., 1930; Зильбер Л. А. Учение о вирусах. М., 1956; Жданов В. М., Гайдамович С. Я. Вирусология. М., 1966; Методологические проблемы вирусологии. М., 1975; Эпидемиология вирусных инфекций. К., 1977; Лурия С., Дарнелл Дж. Общая вирусология. Пер. с англ. М., 1970.

Н. С. Дяченко.

ВІ́РХОВ (Virchow) Рудольф (13.X 1821, Шіфельбайн — 5.IX 1902, Берлін) — німецький вчений-патолог і громадський діяч. Закінчив Берлін. ун-т (1843), з 1856 — професор цього ж ун-ту та директор Ін-ту патології, почесний член майже всіх наукових мед. т-в та академій світу. В.— засновник сучасної патологічної анатомії й теорії *целюлярної патології*. Дав опис патологічної картини майже всіх відомих на той час захворювань, вивчив механізми розвитку більшості з них. В. зробив великий внесок у науку, проте, поряд з цим, висловлював антиматеріалістичні ідеї, був войовничим антидарвіністом. За політ. поглядами В. спочатку наближався до ліберальної буржуазії, а з 1871 перейшов на позиції реакції.

ВІ́РЧА ГРА́МОТА — документ, що посвідчує призначення дипломатичного представника в певну державу. В. г. складається за встановленою формою, підписується главою акредитуючої д-ви і адресується главі д-ви перебування. Під час вручення В. г. додержують відповідного церемоніалу (див. *Протокол дипломатичний*). За *Конституцією СРСР* (п. 13, ст. 121) та конституціями союзних республік (в УРСР — п. 15, ст. 108 Конституції УРСР) прийняття В. г. акредитованих дипломатич. представників іноз. д-в входить до компетенції відповідної Президії Верховної Ради. Див. також *Акредитування*.

ВІРШ (від лат. versus — рядок, вірш) — 1) Найменша одиниця ритмізованої мови — окремий рядок у віршованому творі, який має ознаки ритмічної, інтонаційної і звукової закінченості. Іноді В. ділять на кілька рядків («східці» В. Маяковського). 2) Невеликий поетичний твір (див. також *Поезія*). 3) Ритмічно організована, яскраво емоційна мова, якій притаманні особливі засоби художньої виразності: виділення окремих слів, повтори, паузи тощо. Див. також *Віршування*.

ВІРШ ПРО́ЗОЮ — невеликий за розміром літературний твір, написаний прозою, але своєю емоційністю, ліризмом і особливим ритмом мови близький до вірша. Широко відомі В. п. І. Тургенєва («Російська мова», «Поріг», «Горобець» та ін.). В укр. л-рі в цьому жанрі виступали Дніпрова Чайка (цикл «Морські малюнки»), В. Стефаник («Амбіції»), М. Черемшина («Симфонія»), О. Кобилянська («Рожі»), з укр. рад. письменників — Є. Гуцало, В. Симоненко та ін.

ВІРШУВА́ННЯ — мистецтво побудови ритмічно організованої мови, що поділяється на певні мовні відтинки — віршові рядки (див. *Вірш*). Розрізняють такі системи В.: метричну, силабічну, силаботонічну й тонічну. Метрична система В. грунтується на впорядкованому чергуванні довгих і коротких складів. Властива античним л-рам — старогрец. і латинській, а також араб. і перській. У сучас. зх.-європ. л-рах поширена силабічна система В., в основі якої — однакова кількість складів у віршових рядках. Силабічне В. властиве мовам з постійним наголосом (романським, польській, тюркським та ін.). У 17 ст. складання силабічних віршів практикувалося в серед. та вищих школах України й Росії. У силабо-тонічному В. в основу ритмічної організації покладено закономірність чергування наголошених і ненаголошених складів, залежно від чого у віршових рядках розрізняють розміри (див. *Стопа* у віршуванні): двоскладові — хорей (⏑–) і ямб (–⏑) та трискладові — дактиль (–⏑⏑), амфібрахій (⏑–⏑) і анапест (⏑⏑–). В укр. поезії утвердилось починаючи з «Енеїди» І. Котляревського. Тонічна система В. грунтується на більш-менш однаковій кількості ритмічних наголосів у віршових рядках, причому кількість ненаголошених у рядку і розміщення їх між наголошеними можуть бути різні. Зразки тонічного *акцентного вірша* дали П. Тичина, В. Маяковський. У поезії 20 ст. поширився т. з. *вільний вірш*, або верлібр. Своєрідною є ритміка нар.-пісенного вірша. В основі її лежить мелодія пісні, музичний ритм. Багато укр. поетів користувалися ритмікою *коломийкового вірша*. У звучанні вірша велику роль відіграють рими, хоч є вірші й без рим (див. *Білий вірш*), та звукові повтори в рядку або в сусідніх рядках (див *Алітерація*, *Асонанс*).

Літ.: Ковалевський В. В. Ритмічні засоби українського літературного вірша. К., 1960; Ковалевський В. В. Рима. Ритмічні засоби українського вірша.К., 1965; Сидоренко Г. К. Українське віршування від найдавніших часів до Шевченка. К., 1972; Жирмунский В. М. Теория стиха. Л., 1975; Кунина А. А., Сахарова Е. М. Рождение стиха. Рекомендательный указатель литературы. М., 1973.

ВІСА́ЙЯ — найчисленніший народ Філіппін. Населяють о-ви центр. частини Філіппінського архіпелагу. Живуть і в Індонезії. Заг. чисельність — 19 млн. чол. (1975). Мова належить до пн. групи *індонезійських мов*. Більшість В.— католики. Осн. заняття — землеробство, розвинуте та-

кож рибальство, з ремесел — плетіння.

ВІСБА́ДЕН — місто у ФРН, адм. центр землі Гессен. Порт на Рейні, залізнич. вузол. 252,5 тис. ж. (1974). Підприємства хім., фармацевтичної, маш.-буд. (електротех. устаткування, оптика тощо), поліграфічної пром-сті. Виробн. шампанських вин. Гол. держ. архів. Бальнеологічний і кліматичний курорт. Мінеральні гарячі джерела, воду яких використовують для питного лікування, інгаляцій і ванн. Грязелікування, а також виноградне лікування. Показання: порушення обміну речовин, захворювання кісток і суглобів, органів травлення, периферичної нервової системи, хронічні катари верхніх дихальних шляхів. У В.— бальнеологічний ін-т. Поселення на місці В. відоме з античних часів.

ВІСЕ́НТЕ (Вісенті; Vicente) Жіл (ісп. Хіль; бл. 1470, Гімараїнш чи Лісабон — бл. 1536, Евора) — португальський драматург і актор. Засновник португ. нац. театру. Автор 42 п'єс, найвідоміші з яких — «Відвідини, або Монолог пастуха» (1502), «Кузня кохання» (1524), «Фарс про погонича мулів» (1526) та ін. Осн. увагу в них приділено життю городян, солдатів, селян. У деяких п'єсах висміював католицьке духовенство («Священик із Бейри», 1526; «Дійство про ярмарок», 1527). Писав і ісп. мовою.

ВІСІМНА́ДЦЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ВКП(б) — відбулася 15—20.II 1941 в Москві. В її роботі брали участь 456 делегатів з ухвальним і 138 — з дорадчим голосом, що представляли 2 515 481 члена партії і 1 361 404 кандидатів. Порядок денний: 1) Про завдання парт. орг-цій у галузі промсті і транспорту; 2) Госп. підсумки 1940 і план розвитку нар. г-ва СРСР на 1941; 3) Орг. питання. Конференція проходила в складній міжнар. обстановці, в умовах розгортання 2-ї світової війни. Конференція накреслила заходи по дальшому посиленню екон. могутності і зміцненню обороноздатності Рад. д-ви, поставила перед парт. орг-ціями конкретні госп.-політ. завдання: забезпечити ритмічність роботи підприємств і своєчасне виконання ними виробничих планів; встановити суворо дисципліну в технологічному процесі на підприємствах; забезпечити випуск доброякісної і комплектної продукції; невпинно працювати над вдосконаленням і освоєнням нової техніки; зміцнити трудову дисципліну та єдиноначальність і поліпшити тех. керівництво виробництвом; вивчати і старанно добирати кадри госп. та інж.-тех. працівників тощо. Визначаючи орг. завдання парт. орг-цій у галузі пром-сті й транспорту, конференція визнала за необхідне, щоб у містах, областях, краях і республіках з розвиненою промстю було запроваджено посади секретарів міськкомів, обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік по осн. галузях пром-сті і транспорту. Конференція схвалила прийнятий ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР план розвитку нар. г-ва на 1941, спрямований на дальше зростання всіх галузей нар. г-ва, особливо металургії та машинобудування, на збільшення матеріальних резервів, значне посилення оборонної могутності Рад. Союзу. Конференція поповнила склад ЦК ВКП(б) і Центр. ревізійної комісії. Результати здійснення рішень конференції повною мірою виявилися під час війни і довели, що система парт. керівництва пром-стю і транспортом була підготовлена до розв'язання воєнно-господарських завдань.

Літ.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 5. М., 1971; Соловйов О. Вісімнадцята конференція ВКП(б). К., 1957.

А. Т. Чеканюк.

ВІСІМНА́ДЦЯТЕ БРЮМЕ́РА VIII року республіки (за республіканським календарем *Великої французької революції* 18 ст.) — державний контрреволюц. переворот 9.XI 1799 у Франції, організований великою буржуазією при підтримці заможного селянства та дворянства і здійснений Наполеоном Бонапартом (див. *Наполеон I*). Привів до повалення уряду *Директорії* і встановлення військ. диктатури у формі *Консульства*, а з 1804 — імперії.

«ВІСІМНА́ДЦЯТЕ БРЮМЕ́РА ЛУЇ БОНАПА́РТА» — твір К. Маркса, в якому з позицій *історичного матеріалізму* дано науковий аналіз класової боротьби у Франції 1848—51. Написаний у грудні 1851 — березні 1852, вперше опублікований у травні 1852. Вихідним принципом аналізу істор. подій у Франції 1848—51 для К. Маркса був відкритий ним закон істор. розвитку, згідно з яким будь-яка боротьба, що відбувається в політ., реліг., філософ. та ін. сферах ідеології класового суспільства, в підсумку є відображенням *класової боротьби*, яка, в свою чергу, зумовлена екон. ладом суспільства. Узагальнивши досвід класової боротьби 1848—51 у Франції, К. Маркс розвинув і конкретизував ідею *диктатури пролетаріату*, зробивши важливий теоретичний і політ. висновок про необхідність зламу бурж. держ. машини в результаті *соціалістичної революції*. В І. Ленін назвав цей висновок головним, основним в ученні марксизму про д-ву (див. Повне зібр. тв., т. 33, с. 27). Велике значення має викладена в праці соціальна характеристика *селянства*. Розкриваючи двоїсту природу й притаманні селянству тенденції екон. і політ. розвитку, К. Маркс сформулював надзвичайно важливе положення про необхідність *союзу робітничого класу і селянства* при керівній ролі *пролетаріату* в боротьбі за соціалістичну революцію. Значне місце в творі посідає аналіз особливостей розвитку бурж. і пролет. революцій. У праці викладено ряд важливих думок про збройне повстання як мистецтво, про справжній зміст бурж. демократії, про ставлення пролетаріату до дрібної буржуазії, конкретизовано закони і принципи матеріалістичного розуміння історії.

Видання: Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8.

Літ.: Енгельс Ф. Передмова до третього німецького видання праці К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21.

В. С. Горський.

ВІСІМНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б) — відбувся 10—21.III 1939 в Москві. В роботі з'їзду брали участь 1569 делегатів з ухвальним і 466 — з дорадчим голосом, що представляли 1 588 852 членів і 888 814 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звітні доповіді: ЦК ВКП(б), Центр. ревізійної комісії, делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 2) Третій п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР; 3) Зміни в Статуті ВКП(б); 4) Вибори Комісії по зміні Програми ВКП(б); 5) Вибори центр. органів партії. У звітній доповіді ЦК ВКП(б) було дано аналіз змін, що сталися в міжнар. і внутр. становищі країни за останні 5 років, вказано перспективи її розвитку. Нова екон. криза, що охопила 1937 капіталістичні країни, привела до дальшого загострення боротьби між імперіалістичними д-вами за переділ світу. В капіталістичних країнах посилилися класові суперечності. Зміцнювався міжнар. комуністичний і робітн. рух. У такій обстановці агресивні країни (Німеччина, Італія, Японія) розгортали 2-у світову війну. Правлячі кола США, Англії та Франції потурали агресорам, маючи намір використати їх як ударну силу проти СРСР. З'їзд схвалив зовн. політику Рад. уряду і дав директиву послідовно й неухильно проводити політику миру і розширення ділових зв'язків з усіма країнами, викривати підступи агресорів, всемірно зміцнювати бойову могутність Збройних Сил Радянського Союзу і дружні зв'язки з трудящими зарубіжних країн. Для СРСР ці роки були часом зростання і зміцнення. З'їзд відзначив, що соціалістичний спосіб виробництва став панівним, що соціалізм в СРСР в основному побудовано і країна вступила в смугу завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму. З'їзд накреслив осн. екон. завдання СРСР — наздогнати і випередити гол. капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення. Першим кроком на цьому шляху був затверджений з'їздом 3-й п'ятирічний план розвитку нар. госп-ва СРСР на 1938—42. З'їзд розглянув деякі питання марксистсько-ленінської теорії. Виходячи з ідей В. І. Леніна, в звітній доповіді ЦК ВКП(б) було висунуто положення про можливість побудови комунізму в одній країні. З'їзд засудив шкідливі, помилкові погляди про відмирання д-ви при соціалізмі і вказав на необхідність дальшого зміцнення соціалістичної д-ви як знаряддя диктатури пролетаріату в побудові комунізму. З'їзд обговорив питання про рад. інтелігенцію, засудивши зневажливе ставлення до неї, яке ще подекуди мало місце. Враховуючи успіхи соціалістичного

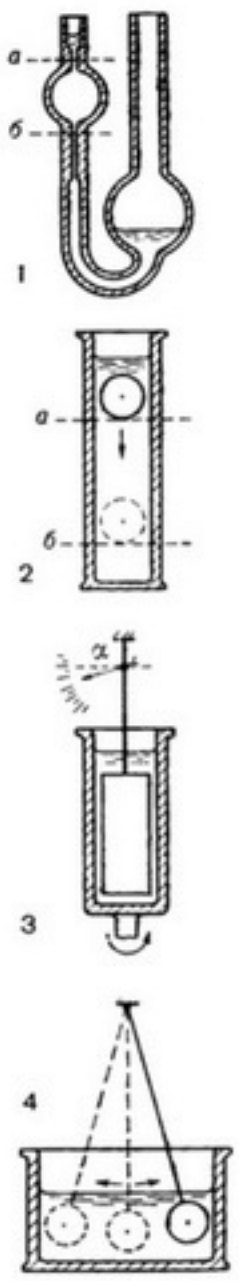

Віскозиметри
1 — капілярний; 2 — кульковий; 3 — ротаційний; 4 — маятниковий; *а* і *б* — мітки; α — кут закручування.

будівництва і зміни в класовій структурі СРСР, з'їзд прийняв нову редакцію Статуту ВКП(б). З'їзд встановив єдині для всіх вступаючих до партії умови прийому і однаковий однорічний кандидатський стаж. Скасовувалися масові чистки партії. До Статуту було внесено доповнення про права членів партії, виробничим парт. орг-ціям надавалось право контролю за діяльністю адміністрації. В Статуті відображено зростаючу роль партії в керівництві масовими орг-ціями. Вперше було внесено розділ «Партія і комсомол». Велику увагу з'їзд приділив марксистсько-ленінському вихованню кадрів, ідеологічній роботі, поліпшенню добору, розстановки і виховання керівних кадрів. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію. Постанови з'їзду мали велике значення в боротьбі Комуністичної партії за дальший розвиток соціалістич. економіки, за зміцнення військово-екон. могутності Рад. д-ви. Документи з'їзду мали міжнар. значення; вони націлили діяльність комуністичних і робітн. партій на дальше посилення боротьби за мир, демократію і соціалізм.

Літ.: XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 10—21 марта 1939 г. Стенографический отчет. М., 1939; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.

Ю. В. Бобко.

ВІСІМНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 23—26.III 1954 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 878 делегатів з ухвальним і 66 — з дорадчим голосом, які представляли 780 615 членів і 53 162 кандидати у члени партії. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК Компартії України; 2) Звітна доповідь Ревізійної комісії Компартії України; 3) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд відбувся в обстановці великого політ. і трудового піднесення, викликаного підготовкою до святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. Цей ювілей був ознаменований переданням Крим. області з РРФСР до складу УРСР. До Компартії України влилася 32-тисячна парт. орг-ція Крим. області. Її делегати взяли участь у роботі з'їзду. З'їзд відзначив, що трудящі республіки під керівництвом парт. орг-цій добилися дальших успіхів у здійсненні програми завершення побудови соціалістичного суспільства в Рад. країні. В усіх галузях пром-сті збільшилися виробничі потужності, підвищилася продуктивність праці, знизилася собівартість продукції. Поряд із завданнями неухильного розвитку важкої промисловості з'їзд зосередив увагу на питаннях розвитку с. г., поклавши в основу рішення Вересневого (1953) і Лютнево-березневого (1954) пленумів ЦК КПРС. З'їзд визначив завдання парт. орг-цій по дальшому розвитку зернового господарства і тваринництва в республіці. Особлива увага зверталась на вдосконалення структури посівних площ, піднесення культури землеробства і продуктивності тваринництва, виконання всіх агротех. заходів, дальше орг.-госп. зміцнення колгоспів, збільшення їхнього громад. багатства. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції та госп. органи добитись дальшого збільшення виробництва товарів нар. споживання, посилити увагу до житлового і культ.-побутового будівництва. З'їзд визначив завдання дальшого поліпшення внутріпарт., орг. та ідеологічної роботи, зосередив увагу на необхідності підвищення боєздатності первинних парт. орг-цій, ширшого розгортання критики і самокритики, посилення контролю і перевірки виконання директив партії і уряду. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції посилити пропаганду марксизму-ленінізму, виховання трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, рад. патріотизму і дружби народів, домагатися, щоб уся ідеологічна робота сприяла мобілізації рад. людей на виконання завдань госп. будівництва, забезпечення дальшого зростання могутності СРСР. З'їзд обрав ЦК Компартії України і Ревізійну комісію.

Літ.: XVIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1954; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Матвійчук М. М. Вісімнадцятий з'їзд КП України. К., 1962.

Л. Ю. Беренштейн.

ВІСК БДЖОЛЯ́НИЙ — продукт (секрет) воскових залоз *бджоли медоносної,* з якого вона будує *стільники бджолині* для меду. В. б. — легкоплавка, пластична органічна речовина жовтого кольору, питома маса 0,946—0,975, *t*° плав. 60—65°, розчинна в ацетоні, скипидарі та ін. До складу В. б. входять складні ефіри, жирні кислоти, насичені вуглеводні, мінеральні, барвні, ароматичні та ін. сполуки. Із стільників (сушняку) та обрізків вощини одержують віск найвищої якості — п а с і ч н и й. З витопок і пасічної мерви (відходів) на воскозаводах пресуванням одержують п р е с о в и й В. б., а з відходів воскозаводу розчинювачами добувають е к с т р а к ц і й н и й в і с к. Із пасічного і пресового воску виготовляють штучну вощину, його використовують також у медицині, харч. пром-сті, парфюмерії тощо, екстракційний віск використовують на технічні потреби.

ВІСКО́ЗА (від лат. viscosus — в'язкий) — концентрований розчин ксантогенату *целюлози* (натрієвої солі складного кислого ефіру целюлози і тіовугільної кислоти) в розведеному розчині їдкого натру. В'язка рідина жовтого або коричневого кольору. Одержують В. послідовним діянням на целюлозу розчином їдкого натру і сірковуглецем. Використовують у виробн. штучного волокна (штапельне волокно, штучний шовк та ін.) і плівок (целофан тощо).

ВІСКОЗИМЕ́ТР — прилад для *віскозиметрії.* До найпоширеніших В. (мал.) належать капілярні, якими в'язкість речовини вимірюють за часом її витікання через капіляр з об'єму, обмеженого мітками. В'язкість можна визначити й за об'ємом речовини, що витікає через капіляр за певний час. У приладах ін. конструкції в'язкість вимірюють за швидкістю падіння кульки в трубці, заповненій досліджуваною речовиною (кулькові В.), за крутним моментом або кутовою швидкістю обертання одного з співвісних циліндрів, проміжок між якими заповнено речовиною (ротаційні В.), а також за швидкістю зменшення амплітуди коливання маятника в досліджуваній речовині (маятникові В.). Є й вібраційні, в т. ч. ультразвукові, В. За допомогою В. визначають в'язкість при різних т-рах металів, буд. матеріалів, хім. і харч. продуктів тощо.

О. О. Панасевич.

ВІСКОЗИМЕ́ТРІЯ (від лат. viscosus — в'язкий і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ фізики про методи вимірювання *в'язкості.* Найпоширенішими з них є методи, основані на законах протікання газів і рідин, а також на законах руху тіл у в'язкому середовищі. Вимірювання в'язкості провадять за допомогою *віскозиметрів.*

ВІСКО́НСІН — штат на Сх. США. Пл. 145,4 тис. км². Нас 4,6 млн. чол. (1974). Адм. центр — м. Мадісон. Поверхня рівнинна. Поширені хвойно-широколистяні ліси. Видобування цинкової руди. Розвинуті металообробка й машинобудування (виробн. с.-г. і шляхових машин, тракторів. котлів, турбін, двигунів та ін.). Підприємства паперової, деревообр., харч. і меблевої пром-сті. Осн. пром. центр — м. *Мілуокі.* Гол. галузь с. г. — тваринництво, переважно молочного напряму. В.— один з провідних штатів за виробн. сиру, вершкового масла, молока. Землеробство спеціалізується гол. чин. на вирощуванні корм. культур. Садівництво, городництво. Судноплавство по Великих озерах.

ВІСКО́НТІ (Visconti) Лукіно (2.XI 1906, Мілан — 17.III 1976, Рим) — італійський режисер театру і кіно, сценарист. У кіно з 1936. Як критик виступав проти офіційної фашист. кінематографії. Під час війни брав участь у Русі Опору. Один із засновників *неореалізму.* Фільми: «Одержимість» (1942), «Земля гремтить» (1948), «Найкрасивіша»(1951),«Рокко і його брати» (1960), «Леопард» (1962), «Родинний портрет в інтер'єрі» (1975), «Безневинні» (1976) та ін. З 1945 працював і як театр. режисер. Серед вистав: «Три сестри» (1952) і «Дядя Ваня» (1956) Чехова; опери «Травіата» і «Трубадур» Верді.

Літ.: Шитова В. В. Лукино Висконти. М., 1965.

ВІ́СЛА — найбільша ріка Польщі. Довж. 1068 км, пл. бас. 194 тис. км². Бере початок у Зх. Карпа-

Вісла в районі міста Плоцька.



тах (Сілезькі Бескиди). Впадає в Гданську затоку Балтійського м. У верхів'ї — гірська, бурхлива, нижче має рівнинний характер. Річище широке, звивисте, в пониззі зарегульоване. Гол. притоки: праві — Дунаєць, Сан, Вепш, Буг; ліві — Пилиця, Бзура, Брда. Живлення снігове й дощове. Середня річна витрата води поблизу гирла — 1030 м³/сек. Судноплавна від гирла на 940 км. Бидгощським каналом сполучена з системою Одри, *Дніпровсько-Бузьким каналом* — з Дніпром. На В. та її притоках — ряд водосховищ. На В.— міста *Краків, Варшава.*

ВІСЛИЦЬКО - ПЙОТРКУВСЬКІ СТАТУ́ТИ 1346—47 — пам'ятка середньовічного польського права, відома й під назвою Статути Казимира Великого (за ім'ям короля Казимира III, який її видав). Були складені на основі польс. звичаєвого права і видані окремо для Великої і для Малої Польщі. Великопольський статут затверджено на з'їзді феодалів у Пйотркуві 1346; статут малопольський — на з'їзді у Віслиці 1347. В.-П.с. відобразили прагнення королівської влади до ліквідації феод. роздробленості, зміцнення монархії в Польщі та уніфікації права на всій тер. д-ви. Ряд статей В.-П. с. присвячено суд. і кримінальному праву. В.-П. с., гол. своїм вістрям спрямовані проти селян, посилили репресії за їхню втечу від поміщика, за порушення прав феод. власності тощо. Наприкінці 14 ст. чинність В.-П.с. було поширено на загарбані Польщею українські землі.

В. С. Кульчицький.

ВІСЛО-О́ДЕРСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — наступальна операція військ 1-го Білоруського (командуючий — Маршал Рад. Союзу Г. К. *Жуков*) і 1-го Українського (командуючий — Маршал Рад. Союзу І. С. *Конєв*) фронтів 12.I—3.II під час Великої Вітчизняної війни. Операції сприяли дії військ лівого крила 2-го Білорус. і правого крила 4-го Укр. фронтів. У складі 1-го Білорус. і 1-го Укр. фронтів налічувалось 2,2 млн. чол., 33,5 тис. гармат і мінометів, 7 тис. танків і самохідних установок, 5 тис. літаків. Осн. сили групи нім.-фашист. армій «А» (з 26.I — «Центр») мали 560 тис. чол., бл. 5 тис. гармат і мінометів, понад 1200 танків і штурмових гармат, понад 600 літаків. Під час В.-О. о. було перекинуто в Польщу з Зх. фронту та ін. дільниць бл. 40 нім.-фашист. д-зій. Між Віслою і Одером на глибину 500 км противник підготував 7 оборонних рубежів. Враховуючи тяжке становище союзників та їхнє прохання про допомогу (див. *Арденська операція 1944—45*), рад. Верховне Головнокомандування почало В.-О. о. раніше строку. Наступ почався 12.I військами 1-го Укр. фронту з Сандомирського плацдарму і 14.I військами 1-го Білорус. фронту з Магнушевського і Пулавського плацдармів. 17.I оборону противника було прорвано на фронті 500 км і на глибину 100—150 км. 17.I рад. війська з воїнами 1-ї армії *Війська Польського* визволили Варшаву. 18.I — 3.II рад. війська оволоділи Сілезьким пром. районом і захопили плацдарми на зх. березі Одеру, вийшли на рубіж на віддалі 60 км від Берліна. Внаслідок В.-О. о. було визволено майже всю Польщу, знищено 35 і розгромлено 25 д-зій ворога. Після В.-О. о. створилися сприятливі умови для *Берлінської операції 1945.*

І. В. Архипов.

ВІСЛЯ́НИ — західнослов'янське племінне об'єднання з центром у Кракові. Вперше згадуються у 2-й пол. 9 ст., коли В. поклали початок Малопольському князівству. В кін. 9 ст. землі В. увійшли до складу *Великоморавської держави,* на поч. 10 ст.— Чехії, в кін. 10 ст. — польс. держави.

ВІСМА́Р — місто на Пн. НДР, в округу Росток, на пд. березі Вісмарської бухти Балтійського м. Один з найбільших за вантажообротом і осн. рибальський порт країни. Вузол з-ць і автошляхів. 56,8 тис. ж. (1975). Суднобудівна верф та підприємства, що обслуговують її. Цукр., деревообр., паперова, хім. пром-сть. В. (слов. Вишемир) — один з давніх торг. центрів полабських слов'ян (*бодричів*). У 12—13 ст. понімечений. Одне з найбільших міст *Ганзи.* В 1648—1803 (формально до 1903) належав Швеції.

ВІСМУТ (Bismuthum), Bi — хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 83, ат. м. 208, 9804. Природний В. складається з стабільного ізотопу ^{209}Bi. Відомий з 15 ст. Вміст В. в земній корі $2 \cdot 10^{-5}$%. Утворює багато мінералів, напр. вісмутин Bi_2S_3, входить як домішка до складу поліметалічних руд. В. — крихкий, сріблясто-рожевий метал, густ. 9800 кг/м³, $t_{пл}$ 271,375° С, $t_{кип}$ 1552° С. При т-рі, вищій за 120° С, стає пластичним, при плавленні об'єм твердого В. зменшується на 3,27%. Нерозчинний у розведених сірчаній та соляній к-тах, взаємодіє з азотною к-тою, утворюючи нітрат $Bi(NO_3)_3 \cdot 5H_2O$. При нагріванні взаємодіє з киснем, галогенами, сіркою, сплавляється з багатьма металами. Оксид Bi_2O_3 — слабка основа. Солі В. у водному розчині гідролізуються, утворюючи малорозчинні основні солі. Здобуто й вісмутати (напр., $NaBiO_3$) — сильні окислювачі. В. одержують переважно при переробці поліметалічних руд. Застосовують В. для виготовлення легкоплавких сплавів, у *ядерних реакторах* як теплоносій; його сполуки — в косметиці, в медицині для лікування шлунково-кишкових захворювань, сифілісу, хвороб шкіри і слизових оболонок.

Літ.: Глазков Е. Н. Висмут. Ташкент, 1969; Самсонов Г. В., Абдусалямова М. Н., Черногоренко В. Б. Висмутиды. К., 1977.

В. Л. Павлов.



Л. Вісковті.

ВІСМУТОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення, які містять *вісмут* у такій кількості, що добувати його за сучасного стану розвитку виробництва економічно доцільно. Основними мінералами вісмутових руд є самородний вісмут (містить 98,5— 99% вісмуту), вісмутит (88,5—91,5%), вісмутин (81,3%), тетрадиміт (56,3—59,3%), козаліт (42%). В СРСР родовища В. р. є в Казахстані, Серед. Азії, Забайкаллі та ін. районах.

«ВІСНИК АКАДЕ́МІЇ НАУ́К УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» — щомісячний науково-теоретичний та науково-організаційний журнал, орган Президії АН УРСР. Видається в Києві (з 1928) укр. мовою. Висвітлює проблеми планування, координації та організації наук. досліджень, підвищення їхньої ефективності, впровадження досягнень науки і техніки в нар. г-во, підготовки наук. кадрів тощо. Публікує статті про пошуки та досягнення наук. колективів і вчених

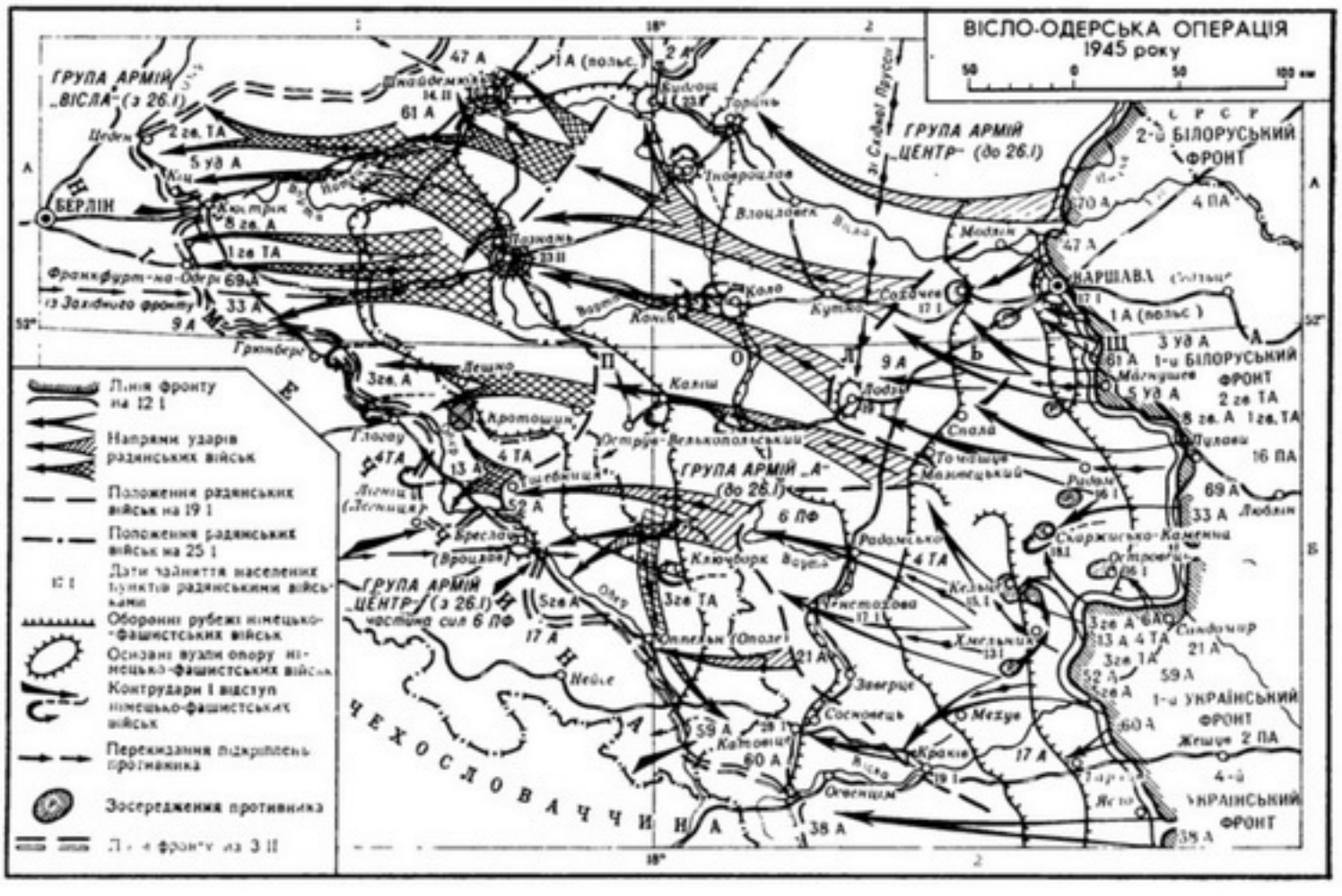

у найважливіших галузях сусп., природничих і тех. наук, а також наук. огляди і повідомлення. Вміщує звіти про Загальні збори АН УРСР та її відділень, найважливіші постанови Президії АН УРСР, повідомлення про наук. з'їзди, конференції, симпозіуми, експедиції, про співробітництво з Академією наук СРСР, академіями наук братніх республік та ін. Відображує наук.-орг. діяльність Президії АН УРСР, її секцій, відділень, наук. центрів Академії наук УРСР, міжнар. зв'язки АН УРСР. Журнал друкує інформацію про пам'ятні дати, а також рецензії на нові книги. *А. В. Хідекелі.*

«ВІСНИК РАДЯНСЬКОЇ ЮСТИЦІЇ» — журнал Народного комісаріату юстиції УРСР і юридичного товариства УРСР. Уперше вийшов 1922 під назвою «Вестник советской юстиции на Украине». З 1929 видавався укр. мовою. Журнал висвітлював теоретичні питання рад. права, публікував офіц. матеріали органів влади і уряду республіки, інформацію з місць про роботу органів юстиції, прокуратури, адвокатури тощо. В 1931 на базі «В. р. ю.» і журналу «*Червоне право*» створено журнал «*Революційне право*» (з 1958 — «*Радянське право*»).

«ВІСНИК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКИ» — щомісячний науковий журнал, орган Міністерства сільського господарства УРСР (до 1962 — орган Укр. академії с.-г. наук). Виходить у Києві з грудня 1957. У журналі висвітлюються актуальні проблеми з усіх галузей с. г. Осн. призначення журналу — висвітлення найновіших досягнень с.-г. науки і передового досвіду, зміцнення зв'язків науки з виробництвом. *В. Г. Колодько.*

«ВІСНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ» — газета, орган Центрального Виконавчого Комітету Рад робітн., солдатських і сел. депутатів України. Виходив з 19.XII 1917 по 20.IV 1918 в Харкові. У «Віснику» публікувалися офіц. документи першого Рад. Уряду України. Газета закликала робітників і селян до боротьби проти контрреволюції за зміцнення влади Рад, до братерського союзу народів Рад. країни. Вийшло 52 номери. Видавався укр. і рос. мовами.

ВІСПА — гостра інфекційна хвороба людини і тварин; спричинюється вірусами. Віруси В. (відкриті 1906 нім. вченим Е. Пашеном) відзначаються високою *вірулентністю,* що зумовлює тяжкий перебіг захворювання і велику смертність. Захворювання людей на натуральну В. спостерігалися з глибокої давнини. Значні спалахи В. були в багатьох країнах світу. Поворотним моментом у боротьбі з В. було відкриття в 1796 англ. лікарем *Е. Дженнером* методу *віспощеплення.* Висока захворюваність мала місце в дореволюц. Росії (щороку на В. хворіло 100—150 тис. чол.). На території СРСР В. ліквідовано. Джерелом інфекції є лише хвора на В. людина. Збудник інфекції передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чханні хворого тощо). Захворювання починається після 9—12-денного прихованого (інкубаційного) періоду раптовим підвищенням т-ри до 40°, сильним головним болем; болять крижі, можливі судома, нудота, *галюцинації.* На 2—3-й день хвороби на обличчі з'являється *висип* у вигляді червоних плям, який потім поширюється на тулуб і кінцівки. На 9-й день пухирці нагноюються, на 11—12-й день — підсихають, утворюючи кірочки, які відпадають на 30—40-й день, залишаючи після себе рубці (віспини). Тривалість хвороби 5—6 тижнів. Специфічних засобів лікування нема. Профілактика: систематичне віспощеплення, негайна ізоляція хворих, дезинфекція і *карантин* у вогнищі спалаху хвороби.

З тварин до В. найсприйнятливіші вівці, кози і птиця, менше — вел. рог. худоба, свині й коні, які уражуються специфічними видами вірусів. Збудник В. проникає в організм тварин через дихальні й травні органи. У хворої на В. тварини підвищується т-ра до 41°, на шкірі утворюються почервоніння, а потім висипи з пухирців та струпи. Через 3—4 тижні струпи відпадають і на їхньому місці залишаються віспини. Ускладнена форма В. закінчується смертю тварини. Заходи боротьби: противіспяні щеплення, обмежувальні заходи; хворих ізолюють і лікують, приміщення очищають і дезинфікують.

Літ.: Бургасов П. Н., Николаевский Г. П. Натуральная оспа. М., 1972.

О. В. Павлов (Віспа у людини).

ВІСПОЩЕПЛЕННЯ, щеплення віспи — метод профілактики натуральної *віспи,* що полягає у введенні людині живих збудників хвороби, ослаблених культивуванням їх в організмі корови, з метою створення активного *імунітету.* В. як метод профілактики віспи запропонував наприкінці 18 ст. англ. лікар Е. Дженнер. В СРСР 10.IV 1919 р. вийшов декрет Ради Народних Комісарів «Про обов'язкове віспощеплення». Згідно з існуючим тепер законодавством В. роблять усім здоровим дітям у віці від 1 до 2 років і повторно — у 8 та 16 років. З 1951 р. в СРСР для вакцинації користуються сухою вакциною, запропонованою рад. вченим М. Я. Морозовим. В. провадять нашкірним і внутрішньошкірним методами за допомогою безголкових ін'єкторів. Вакцинацію вважають успішною, коли на 7— 8-й день розвинеться хоч одна пустула (гнійний пухирець). *О. В. Павлов.*

«ВІСТІ ВУЦВК» — українська республіканська газета. Видавалися з березня по серпень 1919 в Києві як орган ВУЦВК Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів і Виконкому Київ. Ради робітн. депутатів. З 1920 виходили в Харкові як орган ВУЦВК і Харків. губвиконкому, з 1921 — як орган ВУЦВК. З червня 1934 видавалися в Києві. З липня 1938 виходили під назвою «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР». У газеті публікувалися офіц. повідомлення ВУЦВК, а з 1938 — Президії Верховної Ради і Уряду УРСР, матеріали про соціалістичне будівництво в країні, статті про дружбу народів СРСР, закордонна інформація тощо. 14.V 1941 «Вісті ВУЦВК» об'єднано з газ. «Комуніст».

«ВІСТІ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (БІЛЬШОВИКІВ) УКРАЇНИ» — інформаційний журнал. Видавався з квітня 1921 в Харкові. До березня 1928 (з перервою 1924) виходив рос. мовою, з № 4 (26) від 12.III 1928 — українською. В журналі публікувалися постанови, директивні листи, інструкції та звіти ЦК КП(б)У, вміщувалися статті з актуальних питань парт. роботи. В березні 1930 «Вісті ЦК КП(б) У реорганізовано, і журнал почав виходити під назвою «*Партактивіст*».

«ВІСТНИК УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛУ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ СПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ» — журнал, орган українського відділу Народного Комісаріату в справах національностей РРФСР. Видавався укр. мовою в Москві з 23.VII 1918 по 18.II 1919. Вийшло 10 номерів. Тут друкувалися декрети, постанови, звернення та ін. документи Раднаркому РРФСР, зокрема вперше надруковано укр. мовою Конституцію РРФСР 1918. Публікувалися й офіц. документи Рад. Уряду України та ЦК КП(б)У, подавалася інформація про боротьбу трудящих України за владу Рад, проти австро-нім. окупантів і укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції.

ВІСЦЕРАЛЬНИЙ (від лат. viscera — нутрощі) — нутрощевий, належний до внутрішніх органів тварин або людини. Напр., В. листок *очеревини,* що вкриває органи черевної порожнини; В. мускулатура — мускулатура внутр. органів, зябрового апарата у риб і амфібій, а також мускулатура, що походить від мускулатури зябрового апарата (мімічні та деякі ін. м'язи голови у ссавців); В. скелет — частина *черепа* (В. череп), що оточує передній (зябровий) відділ кишкової трубки, зокрема скелет зябрових дуг.

ВІСЮЛІНА Олена Дмитрівна [17 (29).V 1898, Київ — 19.X 1972, там же] — український рад. ботанік, доктор біологічних наук (з 1956). Осн. праці — з питань морфології і систематики рослин; описала 13 нових видів, 15 різновидностей і 10 форм рослин. В.— один з авторів 12-томного видання «Флори УРСР», «Визначника рослин України». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952. Держ. премія УРСР, 1969.

А. І. Барбарич.

ВІСЬ — деталь (звичайно видовженої циліндричної форми), що спирається на підпори і підтримує інші обертові частини або деталі машин. На відміну від *вала,* В. не передає крутного моменту і витримує лише напруги згину. Розрізняють В. нерухомі (закріплені у підпорах) і рухомі (які обертаються в підпірних підшипниках).

ВІСЬ СВІ́ТУ — уявна пряма, що проходить через центр *небесної сфери* паралельно до осі обертання Землі. Точки перетину осі світу з небесною сферою наз. полюсами світу. Навколо осі світу проходить видиме добове обертання небесної сфери.

ВІТА́ЛІ Іван Петрович [1794, Петербург — 5(17).VII 1855, там же] — російський скульптор, академік петерб. АМ (з 1840). За походженням італієць. Працював у галузі монументально-декоративної та портретної скульптури: колісниця Слави і рельєф «Визволення Москви» для Тріумфальних воріт у Москві (1827—34), фонтани — на Лубянській площі (тепер перед будинком Президії АН СРСР, 1835) і Театральній площі (тепер площа Свердлова, 1835) — у Москві; композиція «Венера» (1852), статуї та рельєфи для Ісаакіївського собору (1841—55) в Петербурзі, портрети — О. Пушкіна, К. Брюллова (обидва — 1836).

ВІТАЛІ́ЗМ (від лат. vitalis — життєвий) — ідеалістична течія в біології, відповідно до якої живою природою управляє особлива автономно існуюча непізнавана нематеріальна життєва сила. Осн. положення В. зароджувалися ще в античному світі. *Арістотель* розвивав уявлення, ніби в основі життя лежить нематеріальне динамічне начало — «ентелехія», або душа. В 17 ст. голл. вчений Ван-Гельмонт стверджував, що діяльністю органів і всього організму управляють духовні сили, або «археї». Детальнішу віталістичну концепцію запропонував у кін. 18 ст. нім. лікар Г. Шталь, який твердив, що узгодженість у будові й функціональних відправленнях органів організму визначається нематеріальним началом — душею. «Старий» В. грунтувався гол. чин. на уявленні про неможливість штучного синтезу органічних речовин, оскільки, на відміну від неорганічних сполук, утворення їх пов'язане з діяльністю душі, отже, можливе лиш в організмі.

Значні успіхи природознавства в кін. 18 — на поч. 19 ст., зокрема хімії (штучний синтез *сечовини* та ряду ін. органічних речовин), довели хибність віталістичних уявлень про суть життя, завдали їм нищівного удару. Проте в кін. 19 — на поч. 20 ст. в зв'язку з соціально-екон. особливостями розвитку суспільства, посиленням ідеалістичних течій В. відроджується у формі *неовіталізму*, основні положення якого базуються на ідеалістичному тлумаченні органічної *доцільності*, цілісності біол. систем та причин їхнього розвитку. Прояв різних модифікацій віталізму, що їх об'єднує визнання нематеріальності специфіки життєдіяльності організму, має місце і в сучас. біології. Значна роль у подоланні віталістичних уявлень належить діалектичному матеріалізмові, зокрема працям Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також передових вчених. К. А. *Тімірязєв* різко критикував В. і підкреслював, що він завжди був перешкодою для прогресу науки.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Тимирязев К. А. Витализм и наука. В кн.: Тимирязев К. А. Избранные сочинения, т. 3. М., 1949.

Б. Г. Новиков.

ВІТА́ЛЬНЕ ЗАБА́РВЛЕННЯ (лат. vitalis — життєвий, живий), прижиттєве забарвлення — метод забарвлення живих тваринних і рослинних клітин і тканин спеціальними барвниками, при якому клітина лишається живою. Цей метод для тваринних об'єктів уперше розробили укр. вчений Н. А. Хржонщевський (1864) і рос. вчений О. О. Ковалевський (1889). За допомогою В. з. вивчають надходження, скупчення і виділення речовин, фізіологічний стан клітини тощо.

ВІТАМІ́НИ (від лат. vita — життя) — низькомолекулярні природні органічні сполуки різної хім. структури, обов'язкові учасники обміну речовин у живих організмах. Початок вивченню В. було покладено дослідженнями рос. лікаря М. І. Луніна (1880), який встановив, що в природних продуктах є в невеликій кількості особливі органічні речовини, потрібні для життєдіяльності людини і тварин.

Вітаміни, розчинні у воді, та добова потреба в них людини

Вітаміни	Добова норма	
	дітям	дорослим
Аскорбінова к-та (вітамін С)	30—70 мг	50—100 мг
Біотин (вітамін Н)		150—200 мкг
Кобаламін, ціанкобаламін (вітамін B_{12})	0,5—2 мкг	2 мкг
Нікотинова к-та, нікотинамід (вітамін РР, вітамін B_3)	5—20 мг	14—25 мг
Пантотенова к-та (вітамін B_5)		бл. 10 мг
Піридоксин (вітамін B_6)	0,5—2 мг	1,5—28 мг
Рибофлавін (вітамін B_2)	1—3 мг	1,9—3,0 мг
Тіамін (вітамін B_1)	0,5—2,0 мг	1,4—2,4 мг
Фолієва к-та (вітамін B_C)	50—400 мкг	400 мкг

В СРСР вивчення В. продовжив О. В. Палладін. В міру виявлення В. (тепер їх відомо бл. 30) їх позначали буквами лат. алфавіту, а коли визначили їхню хім. природу — за хім. назвами. За фіз.-хім. властивостями В. поділяють на розчинні в жирах — ліповітаміни (табл.) та розчинні у воді — гідровітаміни (табл.).

Переважна більшість В. групи В входить до складу *коферментів* і являє собою необхідні компоненти для синтезу активних груп багатьох ферментів. Ліповітаміни є ініціаторами синтезу певних специфічних білків, сприяють засвоєнню кальцію в кишках, беруть участь у таких фізіол. функціях, як зсідання крові, фоторецепція ока тощо. Не всі відомі В.— обов'язкові учасники обміну речовин усіх живих організмів. Напр., вітамін А потрібен лише вищим тваринам, а вітамін Д — лише хребетним, вітамін B_{12} синтезують деякі мікроскопічні гриби, він не потрібен вищим рослинам. Доводиться вважати, що за часів формування тваринного типу живлення первинні тварини позбулися *генетичної інформації*, яка забезпечує синтез більшості В. Саме тому В. є обов'язковими незамінними складовими частинами харчового раціону людини і тварин. На відміну від *білків*, *жирів* і *вуглеводів* В. потрібні в дуже обмеженій кількості. Звичайними джерелами В. і провітамінів (сполук, з яких утворюються В.) є повсякденно вживані харчові продукти: овочі (картопля, морква, петрушка, цибуля, часник, капуста), фрукти і ягоди (чорна смородина, чорноплідна горобина, яблука), молоко, яєчний жовток, коров'яче масло, рослинні олії, м'ясо і печінка жуйних тварин (табл., стор. 324).

Теплова кулінарна обробка продуктів і консервування руйнують вітаміни B_1 і С; заморожування, додавання цукру зберігають їх в овочах і фруктах. Недостатнє забезпечення тваринного організму В. з їжею та кормами спричинює виникнення *вітамінної недостатності*, а надлишок, що в десятки або в сотні разів перевищує потреби організму,— гіпервітамінозів. Однак буває й так, що організм одержує достатню кількість В., та захворювання, які порушують обмін В., спричинюють недостатнє засвоєння їх. Тоді виникають явища вторинної вітамінної недостатності. Оптимальне забезпечення організму В., поряд з ін. складовими частинами їжі, є передумовою нормального його розвитку, працездатності, підвищення опірності до інфекційних захворювань. В. сприяють одужанню після виснажливих захворювань навіть тоді, коли відсутні будь-які ознаки вітамінної недостатності. Особливої уваги заслуговує забезпечення В. жінок під час вагітності й годування, дітей та підлітків, людей, які працюють з підвищеним напруженням нервової та м'язової систем, у гарячих цехах, шахтах тощо.

Велике значення має забезпечення вітамінами с.-г. тварин у зв'язку з переходом тваринництва на пром. основу й обмеженням випасу. Основою кормових раціонів для тварин є продукти рослинництва. Проте вміст у них В. не може цілком задовольнити потреби с.-г. тварин. Жуйним дають препарати су-



І. П. Віталі. Фонтан на Театральній площі (тепер площа Свердлова) в Москві. 1835.

Вітаміни, розчинні в жирах, та добова потреба в них людини

Вітаміни	Добова норма	
	дітям	дорослим
Кальциферолі (вітаміни Д)	500 МО (12,5 мкг холекальциферолу)	100 МО (2,5 мкг холекальциферолу)
Каротиноїди (провітаміни А)	Немає точних даних	
Ретинол (вітамін А)	1650—5000 МО (0,5—1,5 мг)	5000 МО (1,5 мг)
Токофероли (вітамін Е)	0,5 мг на 1 кг ваги	20 мг
Філохінон, менахінон (вітаміни К)	Новонародженим 1—12 мкг	0,2—0,3 мг

ВІТАМІННА НЕДОСТАТНІСТЬ

мішей вітамінів А, Д, Е і B_{12}, яких майже немає в складі рослинних кормів. Решту В. у них синтезують мікроорганізми рубця шлунка. Свиням і птиці готують складніші вітамінні набори, що входять до складу *премі́ксів*. Вітамін С не включають до кормів, бо тканини всіх с.-г. тварин здатні його синтезувати. Препарати В. випускає *вітамінна промисловість*; вона використовує методи хім., органіч. і мікробіологічного синтезу, а також одержує вітамінні концентрати з природних джерел (шипшина, смородина, чорноплідна горобина, рослинні олії, риб'ячий жир) для задоволення потреб у В. медицини, ветеринарії, комбікормової та харчової пром-сті. Див. також *Вітамінопосні рослини* і статті про окремі В. за їхніми хім. назвами.

Вміст вітамінів (у мг на 100 г)

Рослини, продукти	Каротиноїди (провітаміни А)	Вітаміни				
		А	B_1	B_2	РР	С
Картопля	Сліди		0,1	0,05	0,9	10
Капуста білоголова	»	—	0,06	0,05	0,4	30
Капуста цвітна	»	—	0,11	0,1	0,6	70
Морква	9	—	0,06	0,06	0,4	5
Цибуля	0,03	—	0,03	0,04	0,2	10
Помідори	2	—	0,06	0,04	0,5	40
Яблука	0,1	—	0,04	0,03	0,2	7
Вишні	0,3	—	0,05	0,06	0,4	15
Виноград	—	—	0,06	0,04	0,2	3
Суниці садові	—	—	0,03	0,06	0,3	60
Смородина чорна	0,7	—	0,06	—	—	300
Лимони	0,4	—	0,04	—	0,1	40
Шипшина	До 4	—	—	—	—	300—4500
Хліб житній	—	—	0,15	0,13	0,45	—
» пшеничний білий	—	—	0,10	0,07	0,67	—
Крупи гречані	—	—	0,5	—	4,4	—
» вівсяні	—	—	0,6	0,14	1,0	—
Горох	—	—	0,72	0,15	2,4	—
Яловичина	—	0,01	0,1	0,19	4,2	—
Свинина	—	—	0,4	0,16	2,7	—
Печінка яловича	—	15,0	0,4	1,61	22,0	31,6
Тріска	—	—	0,04	0,05	2,3	—
Молоко	—	0,05	0,05	0,19	0,1	1,0
Масло коров'яче	—	0,06	—	—	—	—
Сир	—	0,45	0,03	0,45	0,1	—
Яйця (1 шт.)	—	0,65	0,07	0,16	0,12	—
Дріжджі пивні сухі)	—	—	5,00	4,00	40,0	—

Літ.: Рось І. Ф. Вітаміни у тваринництві. Довідник. К., 1972; Витамины. М., 1974; Подорожный П. Г., Томашевский Я. И. Клиническая витаминология. К., 1977. *Р. В. Чаговець.*

ВІТАМІ́ННА НЕДОСТА́ТНІСТЬ, гіповітаміноз — хворобливий стан, що розвивається при повному припиненні (авітаміноз) або частковому зменшенні (гіповітаміноз) надходження одного чи кількох *вітамі́нів* в організм. У людини авітамінози виявляються у вигляді захворювань (*цинга, гемералопія, рахі́т* та ін.). При В. н. порушуються реакції обміну речовин, активність деяких окислювально-відновних ферментів, що беруть участь у процесі енергетичного обміну (нестача вітамінів B_1, B_2, РР, С, Е та ін.), процеси *біосинтезу* білків і нуклеїнових кислот (нестача вітамінів B_6, B_{12} та ін.). В. н., що є наслідком нестачі вітамінів у продуктах харчування, наз. екзогенною (первинною, або аліментарною); спричинювана порушенням процесів засвоювання і використовування вітамінів в організмі при достатньому вмісті їх у їжі (хвороби органів травлення, серцево-судинної системи, ендокринні, вірусні, інфекційні та ін.) — ендогенною (вторинною). Лікування комплексне — введення в організм необхідних вітамінних препаратів і лікування осн. захворювання.

В. н. у тварин виникає від нестачі вітамінів у кормах і як наслідок захворювань. Найчастіше уражаються молодняк, вагітні й високопродуктивні тварини. Від таких тварин одержують біологічно неповноцінні продукти харчування (молоко, м'ясо, яйця) і низької якості сировину (шерсть, хутро, шкури). Заходи боротьби — вітамінотерапія, контроль за якістю кормів.

Літ.: Витамины в предупреждении и лечении преждевременного старения. К., 1966; Шилов П. И., Яковлев Т. Н. Основы клинической витаминологии. Л., 1974. *Ю. В. Хмелевський*

(Вітамінна недостатність у людини).

ВІТАМІ́ННА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь мед. промисловості, підприємства якої виробляють синтетичні *вітаміни, кофе́рменти* та їхні препарати (таблетки, драже, ампули, капсули, гранули, концентрати), а також вітамінні препарати з рослинної й тваринної сировини. Пром. виробництво вітамінів в СРСР організовано на поч. 30-х рр. 20 ст. Спочатку вітамінні препарати виготовляли з природної сировини (див. *Вітамінопосні рослини*), згодом було освоєно виробн. синтетич. вітамінів С, $Д_2$ і $К_3$. З 1949 за технологією, розробленою рад. вченими, освоєно пром. виробн. вітаміну B_1. До 1955 в СРСР було розроблено технологію всіх відомих осн. вітамінів. Найбільші підприємства В. п. країни розміщені в Бєлгороді, Болохові (Тул. обл.), Краснодарі, Ленінграді, Уфі, Єревані та ін., на Україні — в Києві, Одесі, Умані. В 1976 обсяг виробн. вітамінної продукції в СРСР збільшився проти 1960 майже в 28 раз, у т. ч. в УРСР — у 16 раз, значно розширився асортимент вироблюваної продукції. Вітамінні комбінати і з-ди — спеціалізовані підприємства. До специфічних особливостей В. п. належать: багатостадійність процесів, значна матеріалоємність, що зумовлює необхідність розміщення підприємств поблизу сировинних баз, застосування спец. устаткування для роботи з агресивними середовищами, висока чистота вироблюваної продукції. У В. п. широко впроваджуються предметна спеціалізація, механізація і автоматизація виробництва.

Значного розвитку набуло виробн. вітамінів і в ін. соціалістичних країнах — Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині. Серед капіталістичних країн В. п. найрозвинутіша в США, Японії, Великобританії, ФРН, Франції та Швейцарії. *М. Г. Єна.*

ВІТАМІНОНО́СНІ РОСЛИ́НИ — рослини, які містять значну кількість вітамінів або провітамінів (сполук, з яких можуть утворюватися вітаміни). Вміст окремих вітамінів у різних рослинах неоднаковий (див. табл. до ст. *Вітаміни*); вони можуть нагромаджуватись у зелених частинах рослин, генеративних органах (плодах, насінні) або в окремих частинах їх (оболонках насіння, зародках). Провітамінів А (каротинів), що їх синтезують майже всі вищі рослини, найбільше в коренеплодах моркви, плодах помідорів, гарбуза, зеленого горошку, шипшини, чорної смородини, обліпихи, листках салату, петрушки, шпинату, щавлю, цибулі, в деяких кормових рослинах (люцерна, конюшина та ін.) тощо. На вітаміни групи В (тіамін, рибофлавін, нікотинова і фолієва к-ти та ін.) багаті дріжджі, а також насіння жита, пшениці, рису й кукурудзи, гриби, деякі водорості, зелені частини багатьох овочів. Вітамін С (аскорбінова к-та) міститься в багатьох рослинах, зокрема майже в усіх овочах і плодах. Особливо багаті на нього нестиглі плоди волоського горіха, плоди чорної смородини, шипшини, цвітна капуста, хвоя сосни і ялини, листки суниць, кропиви тощо. Вітаміну К (філохінону) багато в листках люцерни синьої, капусти, кропиви, в плодах горобини, помідорів тощо. Провітаміни D (стерини) в значній кількості містяться в дріжджах, грибах, плодах олійних рослин; вітамін Е (токофероли) — у насінні (особливо зародках) деяких злаків, зеленому листі багатьох овочів, у плодах олійних рослин. Вітамін Р (біофлавоноїди) є в плодах шипшини, цитрусових тощо. В. р. є джерелом вітамінів для людини й тварин і широко використовуються у *вітамінній промисловості*.

Літ.: Заверуха Б. В. Дикорослі рослини — джерело вітамінів. К., 1966; Овчаров К. Е. Витамины растений. М., 1969; Сало В. М. Витамины и жизнь. М., 1969.

ВІ́ТВЕР Іван Олександрович [13 (25).II 1891, с. Ільїно, тепер Калінінської обл.— 15.VIII 1966, Москва] — російський рад. географ, професор (з 1935), доктор геогр. наук (з 1938), засл. діяч науки РРФСР (з 1961). В 1921 закінчив Моск. ун-т, працював там з 1934. Автор праць з екон. географії зарубіжних країн; підручник «Економічна географія зарубіжних країн» відзначено Держ. премією СРСР (1951). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ВІТВІ́ЦЬКИЙ (Witwicki) Стефан (літ. псевд.— Подолянин та ін.; 13 IX 1802, Янів, тепер Іванів Калинівського р-ну Вінницької обл.— 15 IV 1847, Рим) — польський письменник і публіцист. Навчався у Вінниці й Кременці, з 1820 — у Варшавському ун-ті. В 1832 емігрував до Франції. Перебував у дружніх відносинах з А. Міцкевичем. Автор двотомної зб. «Балади і романси» (1824—25), збірок пуб-

ліцистич. статей «Вечори пілігрима» (2 т., 1833—35) та «Листи з-за кордону» (1832). Зб. «Сільські пісеньки» (1830) створено на матеріалі укр. і польс. фольклору. Деякі з цих поезій поклали на музику Ф. Шопен і С. Монюшко («Гулянка», «Весна» та ін.). У творі «Слуга та пан» В. відобразив події Коліївщини. У 1852 видано зб. прозових творів В. «Галу-балу».

ВІТГЕНШТЕЙН (Wittgenstein) Людвіг (26.IV 1889, Відень — 29.IV 1951, Кембрідж) — австрійський філософ і логік. З 1929 працював в Англії. В «Логіко-філософському трактаті» (1921) розробив філософію логічного атомізму, згідно з якою штучна мова, побудована засобами матем. логіки, відображує атомарні (елементарні) факти дійсності. Філос. метод В. еволюціонував від логіко-позитивістського (див. *Аналітична філософія*) до лінгвістично-позитивістського, викладеного в «Філософських дослідженнях», виданих 1953 (див. *Лінгвістична філософія*).

Тв.: Рос. перекл.— Логико-философский трактат. М., 1958.

Літ.: Заиченко Г. А. К вопросу о критике современного английского позитивизма. Х., 1971; Козлова М. С. Философия и язык. М., 1972.

Г. А. Заїченко.

ВІТЕБСЬК — місто, обласний і районний центр Вітебської обл. БРСР, на берегах Зх. Двіни, при впадінні в неї річок Вітьби і Лучеси. Залізничний вузол, пристань. 286 тис. ж. (1977). Поділяється на 3 міські райони. Вперше згадується в літописах під 1021. В 11 ст. входив до складу Полоцького князівства; з 12 ст. — центр Вітебського князівства. В 1-й третині 14 ст. ввійшов до *Великого князівства Литовського,* після *Люблінської унії 1569* — до *Речі Посполитої*. З 1772 — в складі Росії. Рад. владу у В. встановлено 28.X (10.XI) 1917. З 1938 В.— обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1974).

В.— один з великих пром. і культ. центрів БРСР. Провідне місце посідають легка (текстильна, швейна, трикот. і шкіряно-взут. галузі, хутровий та килимовий комбінати), маш.-буд. (верстатобудівні, електровимірювальних приладів та ін. з-ди) та харч. (олієекстракційний з-д, м'ясо-, молоко- та млинокомбінати) промисловість. Розвивається деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Ін-ти: технологічний легкої пром-сті, ветеринарний, мед. та пед., 10 серед. спец. навч. закладів; 2 музеї, Білоруський драм. театр. Архіт. пам'ятки: руїни Благовіщенської церкви (12 ст.), губернаторський палац у стилі класицизму (до 1772), ратуша (1775). За роки Рад. влади збудовано нові житл. р-ни, міст через Зх. Двіну (1953—55), вокзал (1950-і рр.), Білорус. драм. театр ім. Я. Коласа (1960-і рр.).

ВІТЕБСЬКА ОБЛАСТЬ — на Пн. Білоруської РСР. Утворена 15.I 1938. Пл. 40,1 тис. км². Нас. 1390,8 тис. чол. (на 1.I 1977); переважають білоруси, живуть також росіяни, поляки та ін.; міськ. нас.— 55,1%. У В. о.— 21 район, 19 міст та 26 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Вітебськ*. У 1967 В. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня області переважно рівнинна, пн.-зх. та центр. частини зайняті Полоцькою та Чашницькою низовинами, подекуди невисокі моренні пасма і височини (Вітебська заввишки до 296 м, Городоцька, Оршанська). Корисні копалини: торф і буд. матеріали (вапняки, доломіти, піски, глини). Клімат помірно континентальний.



Пересічна т-ра січня — 7,5°, липня +17,5°. Опадів 550—600 мм на рік. Головні ріки: *Західна Двіна* та *Дніпро*. Багато озер — Освейське, Дрисвяти, Снуди та ін. Переважають дерново-підзолисті та торфово-болотні грунти. Лісами вкрито понад 33,4% тер. області (сосна, ялина, береза, вільха, осика та ін.). На тер. області — частина Березинського заповідника.

У В. о. розвинуті текстильно-трикот., маш.-буд., хім., паливна та харч. галузі пром-сті. Паливно-енергетична пром-сть базується на торфі (підприємства — Осінторф, ім. Даумана та ін.), працюють Білоруська й Лукомльська ДРЕС та Вітебська, Полоцька й Оршанська ТЕЦ. Підприємства легкої пром-сті виробляють лляні й шовкові тканини, пряжу, панчішно-трикот., швейні та шкір.-взут. вироби, килими тощо. Верстатобудування, приладобудування та ін. Є ряд підприємств деревообр., меблевої, а також буд. матеріалів (домобудівний, вапняних матеріалів комбінати, з-д силікатної цегли) пром-сті. Розвивається хім. (нафтопереробний з-д на довізній сировині, хімічний та біохім. з-ди) та харч. пром-сть. Гол. пром. центри: Вітебськ, *Полоцьк, Орша,* Лепель, *Новополоцьк*.

У с. г. області провідну роль відіграє молочно-м'ясне тваринництво, вирощування льону та картоплі. Вирощують також зернові (жито, ячмінь, овес, пшеницю), кормові та овоче-баштанні культури. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Розвинуте птахівництво. В річках і озерах — рибальство, в межах області — найбільше озерне рибне г-во республіки — Браславський рибний з-д. Осн. вид транспорту — залізничний. Тер. В. о. перетинають залізничні (Ленінград — Київ, Москва — Брест та ін.) і автомобільні (Москва — Орша — Мінськ — Брест, Ленінград — Вітебськ — Орша — Київ — Одеса та ін.) магістралі. Судноплавство по Зх. Двіні й Дніпру. До Новополоцька прокладено відгалуження нафтопроводу «Дружба».

У В. о.— 5 вузів, 25 серед. спец. навч. закладів; драм. театр, 11 музеїв, серед яких меморіальний музей К. С. Заслонова в Орші.

ВІТЕКС (Vitex) — рід листопадних або вічнозелених рослин род. вербенових. Дерева і кущі заввишки від 1,5—4 до 10 м. Квітки запашні, дрібні, численні, зібрані в колосовидно-волотевидні суцвіття. Понад 250 видів, поширений здебільшого в тропіках і субтропіках обох півкуль. В СРСР 1 вид — В. священний, або авраамове дерево (V. agnus-castus). Дико росте в Причорномор'ї, Криму, на Кавказі й у Серед. Азії. Плоди містять ефірні олії, вживаються як пряноші. Деякі види дають цінну деревину, інші вирощують як декоративні. Медонос.

ВІТЕР — рух повітря відносно земної поверхні. Виникає внаслідок нерівномірного розподілу *атмосферного тиску* на земній поверхні, що зумовлюється в свою чергу неоднаковим прогріванням її Сонцем. На В. впливають і відхильна сила обертання Землі, сила тертя (в нижніх шарах *атмосфери*) та ін. В. характеризується напрямом і швидкістю. Напрям В. визначають за тією частиною світу, звідки він дме: пн., пд., зх., сх., пн.-зх., пд.-сх. тощо; швидкість В.— у метрах за секунду або кілометрах за годину. Їх вимірюють *флюгером, анемометром* та ін. приладами; швидкість В. оцінюють за *Бофорта шкалою*. Напрям і швидкість В. у високих шарах атмосфери визначають за допомогою куль-зондів. В. над значними площами земної поверхні



Вітраж роботи художника О. В. Мизіна в Палаці культури в Новій Каховці. 1956.

утворюють великі повітряні течії, які є складовими загальної *циркуляції атмосфери*. Існує багато В., що властиві лише певним невеликим територіям (*вітри місцеві*). Див.також *Вітроенергетика*.

ВІТЕРИ́Т — мінерал класу *карбонатів*. Ba $[CO_3]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,2—4,3. Твердість 3—3,75. Колір сіруватий, жовтуватий, іноді білий або безбарвний. Блиск скляний. В СРСР є в Туркменії, Узбекистані, Закавказзі, РРФСР (Челяб. обл.), на Україні (Прикарпаття, Закарпаття, Поділля, Донбас тощо). Руда для одержання *барію*. Використовують у гумовій і паперовій пром-сті, для виготовлення високоякісної білої фарби тощо.

ВІТИЛІ́ГО (лат. vitiligo — нашкірна хвороба, лишай), песь — хронічне захворювання, головним проявом якого є розвинення на шкірі (переважно на обличчі, шиї, кистях) людини різних за формою і розміром знебарвлених плям (тобто порушення пігментації), які можуть поширюватись і зливатись. Суб'єктивних відчуттів немає. Причину захворювання остаточно не з'ясовано. Вважають, що вирішальну роль у виникненні В. відіграють порушення діяльності нервової та ендокринної систем. Лікування спрямоване на усунення нервово-ендокринних розладів; зовнішнє— малоефективне.

ВІТІ́М — ріка в Забайкаллі, в межах Бурятської АРСР, на її межі з Читинською обл. та в Іркутській обл. РРФСР, права притока Лени. Довж. 1837 км, пл. бас. 225 тис. км². Утворюється від злиття річок Вітімкану й Чини. В верхній і серед. частинах (в межах Станового нагір'я) тече глибокою ущелиною, в пониззі — рівнинний. Гол. притоки: праві — Конда, Каренга, Бодайбо; ліві — Ципа, Муя, Мама Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі — бл. 2000 м³/сек. Замерзає в листопаді, скресає в травні. Судноплавний до м. Бодайбо. В бас. В.— поклади золота, слюди.



Вітраж. Мадонна з немовлям. Фрагмент. Собор в Шартрі. 12—13 ст.

ВІТКО́ВСЬКИЙ Іван Матвійович (1777— п. бл. 1844, Харків) — український композитор, скрипаль, диригент, музичний педагог. Навчався у Відні у Ф-Й *Гайдна*. В 1805—15, 1821—30 викладав музику в Харків. ун-ті та в ін-ті шляхетних дівчат. Організовував перші публічні концерти, відкрив першу муз. крамницю (1812) і першу фп. фабрику (1813) в Харкові. Автор ораторії (1805), 6 фантазій для скрипки і фортепіано (1807) та ін.

Літ.: Миклашевський Й. М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII — першої половини XIX ст. К., 1967. *Р. Я. Пилипчук.*

ВІТО́ВТ (Вітаутас; 1350 — 27.X 1430) — великий князь литовський з 1392, син *Кейстута*. Після *Кревської унії 1385* боровся за незалежність Литви від Польщі. За угодою 1392 з польс. королем Ягайлом В. було визнано довічним правителем (на правах намісника) *Великого князівства Литовського*. Проводив політику загарбання і поневолення укр. і білорус. земель. Перешкоджав об'єднавчій політиці моск. князів. Ліквідував на тер. України і Білорусії удільні князівства. За В. володіння Литви були розширені до чорноморського узбережжя. В 1404 захопив Смоленськ. У *Грюнвальдській битві 1410* очолював військо Литви.

ВІ́ТОЛ Язеп [Вітолс, Вітоль Йосип Іванович; 14 (26).VII 1863, Валмієра — 24.IV 1948, Любек] — латиський композитор і музичний критик. Один з основоположників латис. профес. музики. В 1886 закінчив Петерб. консерваторію, 1886—1918 — її викладач. У 1918 — директор оперного театру в Ризі, 1919 заснував Латв. консерваторію (до 1944 — ректор і професор з перервою 1935—37). Очолював латис. свята пісні. Автор хорових і сольних пісень, вокально-симф. та інструм. музики, обробок нар. пісень.

ВІТРА́Ж (франц. vitrage, від vitre — віконне скло) — твір монументально-декоративного мистецтва з кольорового чи безбарвного скла або іншого прозорого матеріалу, на який наноситься малюнок спец. фарбами, гравіруванням або витравлюванням. Шматочки скла, з яких складається В., монтуються в єдине ціле (орнаментальну або сюжетну композицію) за допомогою двотаврових балочок, що спаюються оловом. В. відомий з 2 тис. до н. е. (Стародавній Єгипет), особливо поширився в 13—15 ст. в готичних спорудах (соборах, костьолах) у різних західноєвропейських країнах. В. застосовують і в рос. і укр. архітектурі, як зовні, так і в інтер'єрах. У рад. час В. оздоблюють палаци культури, музеї, станції метрополітену, павільйони виставок.

ВІТРЕ́Н (від лат. vitrum — скло) — одна з основних, найменш зольних, складових частин *вугілля викопного*. Утворюється при розкладанні рослин у водному середовищі без доступу кисню. Характеризується підвищеним вмістом вуглецю, зменшенням кількості кисню, водню і летких речовин у міру переходу від *бурого вугілля* до *антрациту*.

ВІТРИ́ МІСЦЕ́ВІ — повітряні потоки, властиві певним невеликим територіям. Виникають внаслідок термічного і механічного впливу місцевих кліматоутворюючих факторів на загальну *циркуляцію атмосфери*. Звичайно мають струминний вертикальний профіль. Розвиваються при нерівномірному нагріванні суміжних ділянок (напр., суходолу і водойми, схилів і долин) або при деформації повітряного потоку в складних формах рельєфу. До перших належать В. м. з добовою періодичністю: бризи (вдень дмуть з водойми на суходіл, уночі — в зворотному напрямі), гірсько-долинні (вдень — угору по прогрітій сонцем долині, вночі — вниз по схилах) та ін. До другої групи відносять бору, що виникає звичайно в місцевостях, де невисокий гірський хребет межує з морем (напр., у Новоросійську), фен, який спостерігається в усіх гірських системах (на Україні на Закарпатті в долинах Ломниці, Тисьменицi, Передкарпатті та ін.). Місцевими є й сухі вітри рівнин, передгір'їв, пустель (напр., буран, суховій, афганець, хамсин, сироко, хабуб та ін.), що утворюються в результаті прояву особливих для певного району властивостей загальної циркуляції атмосфери.

Л. З. Прох.

ВІТРИФІКА́ЦІЯ (від лат. vitrum — скло і facio — роблю, перетворюю) — перехід рідини в склоподібний стан при зниженні температури. В рослинних і тваринних організмах, а також у їхніх ізольованих органах і тканинах В. відбувається при швидкому штучному зниженні т-ри нижче — 20° С; при цьому тканини застигають у вигляді аморфної склоподібної маси. Якщо вітрифіковані організми обережно розморозити, їхня життєздатність відновлюється. Див. *Анабіоз*.

ВІТРОВА́ ПЕЧЕ́РА — карстова печера на правому березі р. Нічлави, в межах Борщівського р-ну Тернопільської обл. УРСР. Утворилася в тріщинуватих гіпсах внаслідок карстових процесів (див. *Карст*). Заг. протяжність ходів печери становить 6170 м. Досліджена 1962—77.

В. О. Радзієвський.

ВІТРОВА́Л — ліс, повалений ураганним вітром. Дерева у В. вивернуті разом з корінням. На Україні В. бувають у гірських районах, зокрема на крутих схилах *Карпат Українських*.

ВІТРОДВИГУ́Н — двигун, що перетворює енергію *вітру* на механічну енергію обертового вала; за-

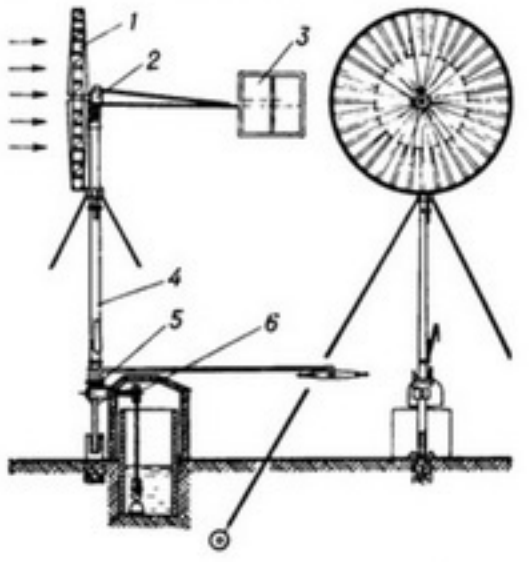

Вітродвигун: *1* — вітроколесо; *2* — головка; *3* — хвостове оперення; *4* — щогла; *5* — нижній редуктор; *6* — робочий пристрій.

сіб *вітроенергетики*. Теорію швидкохідного В. розробив на поч. 20 ст. М. Є. *Жуковський*. Осн. частиною В. (мал.) є вітроколесо (або барабан з лопатями чи *ротор*), що його автоматично встановлює за напрямом вітру хвостове оперення. Енергія обертання вітроколеса через головку (двоступінчастий *редуктор*) передається за допомогою приводної штанги (всередині щогли) нижн. редукторові, а від нього — робочому пристрою (наприклад, водопідіймачу). Розрізняють вітродвигуни (за числом лопатей вітроколеса) швидкохідні

(менше як 4 лопаті), середньої швидкохідності (4—8 лопатей) і тихохідні (понад 8 лопатей). В. застосовують на *вітроелектричних станціях*, для піднімання води з колодязів тощо.

Д. С. Чубов.

ВІТРОЕЛЕКТРИ́ЧНА СТА́НЦІЯ, ВЕС — станція, де енергія *вітру* перетворюється на електричну енергію. Осн. частини В. с. (мал.): швидкохідні *вітродвигуни*; електр. *генератори*; розподільний щит. На деяких В. с. є й тепловий двигун, що діє під час безвітря. Малопотужні (до 3 кВт) В. с. застосовують гол. чин. для заряджання *акумуляторів* і точкового освітлення, потужніші — для живлення електродвигунів невеликої потужності тощо. В. с. використовують у місцевостях, де середньорічна швидкість вітру перевищує 5 м/сек і де немає централізованого електропостачання (напр., в Арктиці, гірських районах, пустелях).

ВІТРОЕНЕРГЕ́ТИКА — енергетика, пов'язана з вивченням і використанням енергії *вітру*, що її перетворюють на механічну, електричну або теплову енергію. Енергія вітру практично невичерпна, її можна використовувати скрізь, хоч вона й не постійна за часом і застосування її дещо обмежується труднощами утилізації. Складовими частинами В. є вітротехніка і вітровикористання. Вітротехніка пов'язана з розробленням теоретичних основ і практичних способів проектування вітроенерг. агрегатів (див. *Вітродвигун*) та установок, вітровикористання — з питаннями раціональної експлуатації цих агрегатів та установок, а також оптимальним використанням енергії вітру. На території СРСР потенціальні запаси енергії вітру оцінюють в 10,7 ГВт. Пром. виробн. засобів В. було налагоджено на початку 20 ст. В СРСР першою стала до ладу (1930) *вітроелектрична станція* в Курську потужністю 8 кВт. На Україні (поблизу Севастополя) 1931 було збудовано вітроелектричну станцію потужністю 100 кВт. На поч. 50-х рр. у Казахстані дала перший струм вітроелектрична станція потужністю 400 кВт. Наприкінці 60-х рр. в СРСР створено уніфіковані швидкохідні вітроенергетичні агрегати (ВБЛ-3, ВПЛ-4, «Беркут» та ін.), застосовувані гол. чин. для механізації піднімання води на тваринницьких фермах, віддалених пасовищах тощо. В країнах, де В. набула значного розвитку, заг. кількість вітроенерг. установок (дані ЮНЕСКО за 1967) становить понад 600 тис. В СРСР їх налічується до 9 тисяч.

Літ.: Кармішин О. В. Вітер та його використання. К., 1952; Шефтер Я. И. Ветроэнергетические агрегаты. М., 1972.

Д. С. Чубов.

ВІТРУ́ВІЙ (Vitruvius) — римський архітектор та інженер 2-ої половини 1 ст. до н. е. Автор «Десяти книг про архітектуру» — античного трактату з будівництва і архітектури, що дійшов до наших днів. У ньому висвітлено інженерно-тех. й художньо-естетичні питання *містобудування*, узагальнено теоретичний і практичний досвід архітекторів Старод. Греції й Риму.

Тв.: Рос. перекл.— Об архитектуре, кн. 1—10. СПБ, 1790—97; Десять книг об архитектуре, т. 1. М., 1936. *Літ.:* Михайлов Б. П. Витрувий и Эллада. М., 1967.

ВІТРУ́К Андрій Никифорович [25.VI (8.VII) 1902, с. Андрушки, тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл.— 2.VI 1946, Москва] — рад. військовий льотчик, гвардії генерал-майор авіації, Герой Рад. Союзу (1942), Народний Герой Югославії (1945). Член Комуністичної партії з 1926. Брав участь у визволенні Зх. України і Зх. Білорусії (1939), у рад.-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир штурмових авіаполків і 10-ї гвардійської штурмової авіадивізії (з лютого 1944). Відзначився, зокрема, в боях на тер. Югославії. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований в Києві в Парку Вічної Слави. Портрет с. 328

ВІТРЯ́К — вітряний млин. В. відомі в Європі з 11 ст. На Україні були поширені в минулому, подекуди є й тепер, переважно в лісовій та лісостеповій смугах. В., як правило,— дерев'яна споруда (*зруб*, обшальований дошками каркас). Крила мають досить легку каркасну конструкцію. За допомогою спец. важеля вони повертаються проти вітру разом з усім корпусом В. або лише з його верхньою частиною.

ВІТРЯНА́ ВІ́СПА — інфекційна хвороба, спричинювана вірусом. Уражає здебільшого дітей віком до 10 років. Передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі та чханні хворого). Прихований період — 2—3 тижні. Ознаки: підвищення т-ри тіла до 39—39,5°, поява на шкірі тіла, в зіві, на слизовій оболонці носоглотки *висипу* у вигляді червоних плям різної форми, на місці яких швидко утворюються виповнені рідиною пухирці, які підсихають і перетворюються на кірочки. Профілактика: ізоляція хворих на В. в. до відпадіння в них кірочок; дітей, що були в контакті з хворими,— на 21 день; ін'єкція гамма-глобуліну. Лікування: постільний режим, гігієнічне утримання хворого тощо.

ВІ́ТТЕ Микола Карлович [2 (14).V 1899, м. Черкаси — 9.II 1969, Київ] — український рад. фізіолог праці, заслужений діяч науки УРСР (з 1967), доктор мед. наук (з 1946), професор (з 1946). Член КПРС з 1945. Наук. праці В. присвячені питанням фізіології та гігієни праці в пром-сті й с. г. В. вніс значний вклад у вивчення проблеми теплообміну людини в умовах високої температури. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ВІ́ТТЕ Сергій Юлійович [17 (29) VI 1849, Тбілісі — 28.II (13.III) 1915, Петроград] — російський держ. діяч, граф (з 1905). Н. в сім'ї чиновника. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. В 1892—1903 — міністр фінансів, 1903—05 — голова к-ту міністрів, 1905—06 — голова ради міністрів. З ініціативи В. здійснено ряд екон. заходів: введено винну монополію (1894), розгорнуто будівництво залізниць (90-і рр.), у т. ч. Сибірської магістралі, проведено грошову реформу (1897). Залучав іноз. капітал у пром-сть і торгівлю. В 1905 В. підписав Портсмутський мирний договір, яким завершилася *Російсько-японська війна 1904—05*. Проводив політику лавірування: за пропозицією В. було опубліковано маніфест 17 (30).X 1905, в той же час він був одним з організаторів каральних експедицій до Сибіру, Прибалтики й Польщі, розправи над учасниками Моск. збройного повстання (див. *Грудневі збройні повстання 1905*). Уряд, очолюваний В., проводив великодерж. політику гноблення нац. меншостей, зокрема забороняв відкриття укр. та ін. нац. шкіл, не дозволяв друкувати укр. видання тощо. В 1906 пішов у відставку. Написав «Воспоминания» (т. 1—3. М., 1960).



Я. Вітол.

ВІ́ТТЕНБЕРГ Соломон Якович [1852, Миколаїв — 11 (23).VIII 1879, там же] — революціонер-народник. Н. в сім'ї ремісника. В 1876 в Миколаєві вів революц. пропаганду серед робітників і матросів, за що на поч. 1877 був заарештований і ув'язнений. Після звільнення брав участь у демонстрації в Одесі під час винесення смертного вироку І. М. *Ковальському* (1878). У серпні 1878 разом з матросом І. І. Логовенком готував замах на царя Олександра II, був заарештований і за вироком Одес. військ.-окружного суду страчений.

ВІ́ТТОВА ХВОРО́БА — захворювання нервової системи, що виявляється у мимовільних безладних рухах. Див. *Хорея*.

ВІТТОРІ́НІ (Vittorini) Елио (27.VII 1908, Сіракуза — 12.II 1966, Мілан) — італійський письменник. Перша збірка оповідань «Міщани» (1931) мала антифашистське спрямування. Протест проти фашизму посилився в наступних творах («Сіцілійські бесіди», 1941). Роман «Люди і нелюди» (1945) присвячений героям Руху Опору. Автор повісті «Еріка і її брати» (1956) — з життя міської бідноти в період фашизму, збірки публіцистичних статей «Щоденник, відкритий для публіки» (1957).

Тв.: Укр. перекл.— Еріка та інші твори. К., 1969; Рос. перекл. — Эрика. «Иностранная литература», 1960, № 9; Люди и нелюди. М., 1969.

ВІТТОРІ́НО ДА ФЕ́ЛЬТРЕ (Vittorino da Feltre; 1378 — 2.II 1446) — італійський педагог-гуманіст епохи *Відродження*. В 1424 організував у Мантуї школу інтернатного типу «Будинок радощів». Крім давніх мов і л-ри, велику увагу приділяв вивченню математики, природознавства, астрономії, а також фіз. вихованню. Запроваджував нові методи в навчанні: наочність, практичні заняття тощо. В. да Ф. називали першим шкільним учителем нового типу.

ВІ́ТЧЕНКО Степан Степанович [н. 14 (27).VIII 1909, ст. Лозова,



Вітряк.
Полтавщина. Початок 20 ст.



Вітроелектрична станція:
1 — вітродвигун; *2* — електричний генератор; *3* — розподільний щит.



А. Н. Вітрук.



С. С. Вітченко.

тепер Харківської обл.] — ініціатор руху наставників, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1931. В 1931—55 перебував на службі в прикордонних військах, полковник. У 1959—76 працював на Ленінгр. з-ді «Электросила» ім. С. М. Кірова, як бригадир-наставник комсомольсько-молодіжної бригади підготував з учнів 150 молодих робітників. Автор книги «Побачення з юністю» (1972). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

В. І. Науменко.

ВІТЧИ́ЗНА, батьківщина — країна, що історично належить даному народові; географічне середовище, освоєне цим народом і відображене в його матеріальній і духовній культурі; економічне, політичне, соціальне та культурне середовище, яке історично склалося на базі певного способу виробництва. Марксизм-ленінізм розглядає В. як істор. категорію. Різні класи вкладають у поняття В. різний зміст. Ставлення пролетаріату до В. зумовлюється рівнем його класової свідомості і класовими завданнями в даних істор. умовах. Він заперечує бурж. В. як форму панування буржуазії, але не заперечує В. взагалі. Саме трудящі є патріотами своєї В. Марксистсько-ленінське розуміння В. передбачає органічне поєднання інтернац. і нац. завдань, пролет. *інтернаціоналізму* і соціалістичного *патріотизму*. Якісно нового соціально-політ. змісту набуває поняття В. після перемоги *соціалістичної революції*. В умовах СРСР — багатонац. соціалістичної д-ви — поняття В. переросло нац. межі і охоплює всю тер. країни, яку населяють народи, що спільно повалили царизм і капіталізм і під керівництвом Комуністичної партії побудували новий сусп. лад, нове екон., соціальне, політ. і культ. середовище, отже і нову В.— Союз РСР, де склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Див. також *Загальнонаціональна гордість радянських людей*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1975; Ленін В. І. Про національну гордість великоросів. Повне зібрання творів.

Вітчизняна війна 1812. Перехід французької армії через Березину (Втеча французької армії з Росії). З картини художника П. Гесса.



т. 26; Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973.

В. С. Костенко.

«ВІТЧИ́ЗНА» — літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників України. Засн. 1933 в Харкові під назвою «*Радянська література*». З 1934 виходив у Києві. З 2-ї пол. 1941 під назвою «*Українська література*» видавався в Уфі, з листопада 1943 — в Москві, а з березня 1944 — знову в Києві. Під назвою «Вітчизна» виходить з січня 1946. Редакторами журналу були І. Кулик, І. Микитенко, Ю. Яновський, О. Гончар, Л. Новиченко, Д. Копиця, Л. Дмитерко та ін. Журнал популяризує кращі твори укр. рад. л-ри. На його сторінках друкуються публіцист. та літ.-критичні матеріали, культурно-мистецька хроніка, а також переклади творів письменників братніх республік СРСР і літераторів зарубіжних країн.

Д. Г. Гринько.

ВІТЧИ́ЗНЯ́НА ВІЙНА́ 1812 — національно-визвольна війна народів Росії на чолі з російським народом за свою політ. і національну незалежність проти агресії наполеонівської Франції. Загарбницька зовн. політика *Наполеона I*, здійснювана в інтересах великої франц. буржуазії, викликала протидію європ. країн, у т. ч. й Росії. Після поразки в рос.-прусько-франц. війні 1806—07 Росія змушена була підписати *Тільзітський мир 1807* й приєдналася до згубної для неї *континентальної блокади*. З кін. 1810 Наполеон почав підготовку війни проти Росії, яка практично являла собою єдину силу на континенті, що стояла на перешкоді завойовницьких планів франц. імператора. Для рос. походу було створено т. з. Велику армію (бл. 640 тис. чол. і 1372 гармати), більше як половину її становили іноз. формування (з поляків, австрійців, італійців, іспанців, швейцарців, хорватів та ін.). У військ.-стратегічних і політ. планах Наполеона важливе місце було відведено Пд. Росії — Україні, Кримові та чорноморському узбережжю. Захоплення їх мало ослабити військ. могутність Росії, її екон. потенціал. У зв'язку з загрозою нападу Росія вжила ряд заходів для оборони країни. Російські дипломати напередодні війни уклали союзні договори з Швецією (5.IV 1812), Англією (18.VII 1812) та ін. Перемога Росії в російсько-турецькій війні 1806—12 і укладення *Бухарестського мирного договору 1812* виключали можливість участі Туреччини у війні на боці Франції. В тилу рос. армій, розташованих на зх. рубежах, створювалися великі запаси зброї і продовольства, ремонтувалися старі й будувалися нові фортеці. Значну увагу було звернуто на будівництво фортифікаційних споруд навколо Києва. Заг. чисельність збройних сил рос. армії на березень 1812 становила 590 973 чол. Головні сили рос. військ — 1-а Зх. армія (127 тис. чол., 550 гармат) під командуванням ген. М. Б. *Барклая-де-Толлі*, розташована на лінії Росієни — Ліда, і 2-а Зх. армія (45—48 тис. чол., 168 гармат) на чолі з ген. П. І. *Багратіоном*, розташована між Німаном і Зх. Бугом, заступили шлях ворогові на Петербург і Москву. 3-я армія (43—46 тис. чол., 168 гармат) під командуванням ген. О. П. *Тормасова*, розташована в районі Луцька, прикривала київ. напрям. Вночі проти 12 (24).VI 1812 без оголошення війни франц. війська форсували р. Німан і почали похід на Москву. 1-а і 2-а рос. армії змушені були з боями відступати вглиб країни. На військ. раді було вирішено об'єднати 1 і 2-у армії, що й було здійснено в районі Смоленська. Відсутність підготовлених резервів змусила царя Олександра I звернутися до народу. 6 (18).VII він підписав маніфест про скликання нар. ополчення. 4—6 (16—18). VIII рос. війська під стінами Смоленська мужньо билися проти переважаючих сил ворога (200 тис. чол.). Втративши 20 тис. чол., французи захопили Смоленськ, але їм не вдалося розгромити рос. війська, які в повному порядку відійшли до Дорогобужа, завдаючи військам Наполеона відчутних ударів. На київ. напрямі, переборюючи мужній опір рос. військ, австр. корпус ген. К. Шварценберга (35 тис. чол.) і корпус саксонських і польс. солдатів під командуванням ген. Ж. Реньє (17 тис. чол.) захопили значну частину Волин. губ. Вторгнення іноз. загарбників викликало патріотичне піднесення серед різних верств рос. та ін. народів Росії. Селяни добровільно вступали в нар. ополчення й партизанські загони. З самого початку війна набрала нар. характеру. Під тиском громад. думки 8 (20).VIII головнокомандуючим рос. збройними силами було призначено М. І. *Кутузова*. 26.VIII (7.IX) відбулася *Бородінська битва 1812*, в якій війська загарбників було знекровлено. Але й рос. армія зазнала великих втрат. Не маючи потрібних резервів, М. І. Кутузов 1 (13).IX на військ. раді у Філях під Москвою, щоб зберегти сили армії, прийняв рішення залишити Москву без бою, що й було виконано 2 (14). IX. З першого дня вступу франц. військ у Москву в ній почалися пожежі, що спустошили 2/3 міста. З Москви рос. армія рушила Рязанською дорогою, а потім непомітно для ворога повернула на Пд. Зх. і закріпилася в районі Тарутіна, прикривши пд. райони Росії й почавши інтенсивну підготовку до переходу в контрнаступ. Разом з тим рос. збройні сили блокували ворога в Москві й контролювали єдину його комунікаційну лінію від Москви до Смоленська. В розпорядженні М. І. Кутузова було 120 тис. солдатів, 200 тис. ополченців (див. *Народне ополчення у Вітчизняній війні 1812*). В тилу ворога діяли сел. партизанські загони Васильєва, Єременка, Василиси Кожиної, Є. В. *Четвертака* та ін. Широкого розмаху набула бойова діяльність армійських партизанських загонів Д. В. *Давидова*, О. С. *Фігнера*, О. М.

Сеславіна, І. С. *Дорохова* та ін. В їх складі діяли й бузькі укр. козац. полки (див. *Партизанський рух у Вітчизняній війні 1812*). Активну участь у розгромі загарбників брали разом з рос. народом й ін. народи Росії, в т. ч. український. Лише на Полтавщині й Чернігівщині було створено 15 кінних козац. полків для допомоги 3-й армії. Протягом літа в ополчення і в козац. загони добровільно записалося понад 70 тис. чол. У формуванні укр. ополчення 1812 брав участь І. П. Котляревський. Невмирущою славою вкрили себе під Бородіном Охтирський, гусарський, Чернігів. та Київ. драгунські полки. Подвиги козац. полків не раз відзначалися в наказах по рос. армії (див. *Українські ополченські полки, Лісові козаки*). Населення укр. губерній з власної ініціативи поставляло армії коней, волів, вози і фураж. На оборону країни з України надійшло понад 13,5 пудів срібла, чимало золота. Становище франц. військ у Москві з кожним днем гіршало. Три спроби Наполеона укласти мир з Росією успіху не мали. Армія загарбників розкладалася. Рос. армія 6 (18).X біля Тарутіна завдала удару франц. військам. Тарутінський бій знаменував початок наступальних дій рос. армії. 7(19). X наполеонівська армія залишила Москву. Намір Наполеона пробитись у пд. райони країни успіху не мав. 12 (24).X рос. війська в районі *Малоярославця* перекрили франц. військам шлях на Пд. і змусили ворога повернути на спустошену ним Смоленську дорогу. Рос. командування організувало переслідування відступаючого ворога. На шляху від Москви до Смоленська половину франц. солдатів було знищено або захоплено в полон. Під час переправи через р. Березину 14 — 16 (26 — 28).XI франц. армія зазнала великих втрат. Усі гармати і обози потрапили до рук росіян. За час походу в Росію Наполеон втратив 550 тис. чоловік. Втрати рос. армії становили 200 тис. чоловік. У січні 1813 рос. війська почали похід у Зх. Європу. До них приєдналися армії Пруссії та Австрії. Однак, організуючи похід на Зх., союзники мали реакційні цілі. У Франції було відновлено династію *Бурбонів*. З ініціативи Олександра I створено «*Священний союз*», спрямований проти революційного й визвольного руху в Європі У В. в. народи Росії та її армія виявили героїзм, мужність і не тільки відстояли свою честь і держ. незалежність, а й допомогли багатьом народам Європи визволитися від франц. панування. В. в. відіграла важливу роль у формуванні революц. ідеології *декабристів*, сприяла розвиткові визвольного руху, зростанню нац. свідомості нар. мас. Події В. в. стали темою численних істор. досліджень, їх відображено в творчості багатьох письменників, художників і композиторів, зокрема в романі Л. М. Толстого «Війна і мир», у вірші М. Ю. Лермонтова «Бородіно», повісті Т. Г. Шевченка «Близнецы», поемі І. П. Котляревського «Енеїда» та ін. Карту див. на окремому аркуші, с. 336—337.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Барклай-де-Толлі.— Беннігсен.— Енгельс Ф. Бородіно. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 14; Ленін В. І. Про брошуру Юніуса. Повне зібрання творів, т. 30; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. К., 1948; М. И. Кутузов. Сборник документов, т. 4, ч. 1—2. М., 1954—55; Тарле Е. В. 1812 год. М., 1959; Буцик А. К., Стрельський В. І. Великий патріотичний подвиг. (Участь українського народу в Вітчизняній війні 1812 р.). К., 1962; Жилин П. А. Гибель наполеоновской армии в России. М., 1974; Геллер И. Л. Бессмертный подвиг народа. Рекомендательный указатель литературы. М., 1963.

А. К. Буцик.

ВІТЧИ́ЗНЯ́НИЙ НАРО́ДНИЙ ФРОНТ (ВНФ) Угорщини — масовий рух, що охоплює всі верстви суспільства, виражає політичний союз комуністів і позапартійних у справі будівництва соціалізму. Засн. 1954. Об'єднує громадські орг-ції і культур. заклади. Діє під керівництвом *Угорської соціалістичної робітничої партії* (УСРП). Веде початок від заснованого в травні 1944 за ініціативою комуністів антифашист. Угор. фронту (УФ). 2.XII 1944 замість УФ створено політ. об'єднання антифашист. демократичних сил Угорщини — Угор. нац. фронт незалежності (УНФН). У 1949 УНФН реорганізовано на Угор. нар. фронт незалежності, який 1954 перетворено на ВНФ. Програма ВНФ базується на політиці УСРП. ВНФ бере активну участь у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства в Угорщині. Керівний орган ВНФ — Загальноугорська рада. ВНФ видає газ. «Мадяр немзет» («Угорська нація», виходить з 1945).

Л. М. Ніжинський.

ВІТЧИ́ЗНЯ́НИЙ ФРОНТ (ВФ) Болгарії — масова громадсько-політ. організація НРБ. Створена за ініціативою Болг. робітн. партії 1942 як об'єднання патріотичних і демократичних антифашист. сил народу. На 2-му з'їзді ВФ у лютому 1948 його було реорганізовано; ВФ став громад.-політ. орг-цією з індивідуальним членством; на правах колективних членів до ВФ входять профспілки, Димитровська Комуністична спілка молоді (ДКСМ), громад., культурні, спортивні та ін. масові орг-ції. Найвищий орган — з'їзд, що обирає Нац. раду, в округах і околіях обираються окружні і околійні к-ти, в Софії — районні і міський. Під керівництвом компартії ВФ веде широку патріотично-виховну, культ.-осв. і політ. роботу по мобілізації мас на соціалістичне будівництво. В рядах ВФ — бл. 4 млн. членів (1976). Друкований орган — щоденна газ. «Отечествен фронт», з 1942.

П. С. Сохань.

ВІТЧИ́ЗНЯ́НИЙ ФРОНТ В'ЄТНА́МУ (ВФВ) — масова патріотична організація Соціалістичної Республіки В'єтнам. Створена 4.II 1977 на установчому з'їзді в Ханої в результаті злиття Вітчизн. фронту В'єтнаму (1955—77), Нац. фронту визволення Пд. В'єтнаму (1960—77), Союзу нац. демократичних і миролюбних сил В'єтнаму (1968—77). У ВФВ входять *Комуністична партія В'єтнаму*, Заг. федерація профспілок В'єтнаму, Союз комуністичної молоді Хо Ші Міна, Союз жінок В'єтнаму, Федерація молоді В'єтнаму, Демократична партія, Соціалістична партія та ін. орг-ції, що представляють всі соціальні і нац. групи, людей різних реліг. переконань. Керівною силою ВФВ є компартія. Гол. метою ВФВ є згуртування народу для будівництва мирного, незалежного, єдиного, соціалістичного В'єтнаму.

ВІТЧИ́ЗНЯ́НОЇ ВІЙНИ́ О́РДЕН — радянський військ. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 20.V 1942 для нагородження осіб, які особливо відзначились у Великій Вітчизняній війні. Орденом нагороджувались особи рядового і командного складу Рад. Армії, ВМФ, військ НКВС і партизан. загонів, що виявили хоробрість, стійкість і мужність у боях, а також військовослужбовці, які своїми діями сприяли успіхові бойових операцій. В. в. о. має 1-й (вищий) і 2-й ступені. Усього В. в. о. нагороджено бл. 1,5 млн. чол., а також 7 частин і з'єднань Рад. Армії, Керченську міську та Первомайську районну (Миколаїв. обл.) орг-ції ЛКСМУ та ін.



Орден Вітчизняної війни.

ВІФІ́НІЯ — історична область на Пн. Зх. Малої Азії (тер. сучас. Туреччини). Назву дістала від фінів (або віфінів) — племені *фракійців*, що проникло сюди з Європи бл. 700 до н. е. В 8—7 ст. до н. е. на узбережжі В. було засновано грец. колонії (Гераклею та ін.). В 7—6 ст. до н. е. В. була під владою *Лідії*, в 6—4 ст. до н. е.— *Ахеменідів*. У 327 до н. е. В. відбила напад військ *Александра Македонського* З 297 до н. е. В.— незалежна д-ва (столиця Нікомедія, засн. 264 до н. е.). З 74 до н. е.— в складі Старод. Риму, з 4 ст.— Візантії. В 14 ст. В. увійшла до складу *Османської імперії*.

ВІ́ХА — рід рослин родини зонтичних; те саме, що й *цикута*.

ВІ́ЦЕ- (від лат. vice — замість) — частина складних слів, тотожна слову «заступник» (напр., віцепрезидент).

ВІЦИНА́ЛІ (від лат. vicinus — сусідній, близький, подібний) — грані на кристалах мінералів, які за своїм положенням дещо відхиляються від граней, що підлягають усім кристалографічним законам. Утворюються на кристалах з недосконалою внутр. будовою під час росту їх.

ВІ́ЧЕ — 1) Народні збори в Давній Русі, на яких обговорювалися і вирішувалися важливі громадські справи. Виникло з племінних зборів сх. слов'ян. В літописі вперше згадується в Білгороді під 997, Новгороді — 1016, Києві — 1068. Почало відігравати помітну роль з ослабленням князівської влади в 2-й пол. 11—12 ст. З екон. та політ. піднесенням великих міст і посиленням ролі купців, ремісників зростало й значення вічових зборів. В. розглядало питання війни й миру, закликання або вигнання князів, обирало або усу-



Віченца. Церква ді Монте-Беріко. Середина 17 ст.

вало представників адм., суд. та військ. управління тощо. Іноді городяни — учасники В. виганяли з міста або карали смертю найненависніших гнобителів (напр., під час Київського повстання 1157). Найбільшого значення В. набуло в Новгородській та Псковській феод. республіках. 2) Масові збори трудящих на зх.-укр. землях в кін. 19—на поч. 20 ст. Див. *Вічовий рух*.

ВІ́ЧЕ — назва представницьких органів держ. влади Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ). До складу верховного органу держ. влади СФРЮ — *Скупщини* входять 2 палати: Союзне В. та В. республік і країв; в республіках та автономних краях СФРЮ діють виконавчі В. Див. також *Югославія*, розділ Державний лад.

ВІЧЕ́НЦА — місто на Пн. Сх. Італії, в області Венеція, адм. центр провінції Віченца. Лежить в передгір'ях Альп, на р. Баккільйоне Залізнич. вузол. 115,7 тис. ж. (1971). Підприємства металург., маш.-буд. (текст. і с.-г.; виробн. автомобільних шасі), хім., харч., взуттєвої, буд. матеріалів пром-сті. Виготовлення кераміки. Залишки рим. будівель. Численні архіт. пам'ятки, в т. ч. церкви Сан-Лоренцо (1280—1344), палаци в стилі венеціанської готики та ренесансу, будівлі арх А. *Палладіо*: Базиліка (1549—1614), палаци Тьєне і К'єрікаті (тепер Міськ музей, обидва споруджувалися з 1550) та ін.

ВІ́ЧКО — 1) Брунька на підземних *бульбах* рослин. 2) У дерев і кущів холодного та помірного клімату *сплячі бруньки*, або зимуючі (спочиваючі) бруньки. 3) Орган у рухливих водоростей і в зооспор нерухливих одноклітинних водоростей, яким вони сприймають світло. 4) У садівництві — пазушна брунька, яку вирізають з частиною прилеглих до неї тканин з рослини-прищепи і прищеплюють до рослини-підщепи.

ВІ́ЧНА МЕРЗЛОТА́ — див. *Багатодічна мерзлота*

ВІ́ЧНИЙ ДВИГУ́Н, перпетуум мобіле. 1) В. д. першого роду — уявна машина, яка, пущена в дію, виконувала б роботу як завгодно довго, не беручи енергії ззовні. Ідея такої машини нездійсненна, бо вона суперечить осн. закону природи — *енергії збереження і перетворення закону*. 2) В. д. другого роду — уявна машина, *коефіцієнт корисної дії* якої дорівнював би 100%, тобто машина, яка перетворювала б у роботу все тепло, взяте від навколишніх тіл В д. 2-го роду побудувати неможливо, бо він суперечить 2-му *термодинаміки началу*. Від В. д. слід відрізняти механізми, які нічого спільного з ідеєю В д. не мають і можуть працювати тривалий час за рахунок природних запасів енергії (сонячної, ядерної тощо)



Віпап, знайдений у Вірменії

«ВІ́ЧНИЙ МИР» 1686 — мирний договір між Росією і Польщею, підписаний у Москві 6 (16).V. Складався з 33 статей. Підтверджуючи умови *Андрусівського перемир'я 1667*, «В. м.» остаточно закріпив за Рос. д-вою Лівобережну Україну, Київ з околицями, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом та Смоленськ з околицями. За Київ Польща дістала 146 тис. крб. компенсації. Брацлавщина і пд. Київщина мали стати незаселеною нейтральною зоною між Рос. д-вою і Польщею. Зх. Україна, Волинь і пн. Київщина відходили до Польщі (Поділля перебувало під владою Туреччини, 1699 знову приєднане до Польщі). «В. м.» гарантував свободу віросповідання православному населенню Польщі і визнавав за Рос. д-вою право його захисту. Рос. д-ва уклала з Польщею воєнний союз і розірвала договори з Туреччиною та Крим. ханством.

«ВІ́ЧНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕ́Р» — українська революційна пісня-гімн. Створена 1905 М. В. *Лисенком* на слова І. *Франка*, вона була безпосереднім відгуком композитора на події першої рос. революції. Динамічна мелодія, чіткий

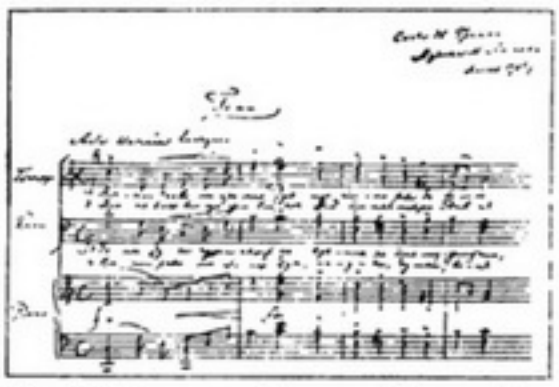

М. В. Лисенко. Початок гімну «Вічний революціонер». Автограф.

маршовий ритм яскраво передають революц. піднесення мільйонних мас. Пісня набула широкої популярності.

ВІ́ЧНІСТЬ — нескінченна тривалість існування світу в просторі і часі, зумовлена нестворюваністю і незнищуваністю матерії. В. притаманна лише всій природі в цілому, кожна конкретна форма матерії є минущою в часі і просторі. Разом з тим В.— не одноманітне існування матерії в одному й тому ж самому стані, вона, навпаки, передбачає безконечні якісні зміни й взаємопереходи матерії. Стародавні інд. та грец. філософи уявляли В як застиглу статичну структуру космосу. За середньовіччя В. розуміли як спрямованість безконечного істор. прогресу, й це зрештою привело до усвідомлення принципу *історизму*. І. Кант розглядав проблему В. на основі *антиномій* конечності і безконечності як проблему виникнення світу в просторі і часі. За Кантом, суперечність між *конечним і безконечним* виникає тільки в нашій свідомості як суперечність між споглядання і розумом. Критикуючи це твердження І. Канта як метафізичне і суб'єктивно-ідеалістичне, Г.-В.-Ф. Гегель вперше вказав, що В.— це об'єктивно існуюча єдність конечного і безконечного, але розумів її ідеалістично: як безконечне розгортання в просторі і часі *абсолютної ідеї*. За вченням діалектичного матеріалізму, В.— це реально існуюча єдність конечного і безконечного, яка виявляється в існуванні конкретних форм руху матерії.

О. Є. Ільченко.

ВІ́ЧНОЗЕЛЕ́НІ РОСЛИ́НИ — рослини, у яких листя зелене протягом цілого року. Зустрічаються в усіх кліматичних зонах земної кулі — від тропіків до тундри, але переважають у тропіках та субтропіках. Листки здебільшого шкірясті. До В. р. належать хвойні рослини (крім модрини), а також значна кількість широколистих: верес, брусниця, барвінок, камелія, лавр, маслини та ін. Листки В. р. живуть кілька років, опадають поступово, також поступово розвивається і нове листя. Багато В. р. є декоративними.

ВІ́ЧОВИЙ РУХ — масово-політичний рух трудящих зх.-укр. земель проти своїх гнобителів у формі проведення зборів (віч). Перше віче влаштували львів. робітники 1879, потім селяни 1885. В кін. 19 ст. в Галичині відбулося 59 віч. В. р. особливо поширився під впливом *революції 1905—07 в Росії*. Трудящі Галичини, борючись за новий виборчий закон, на поч. 1906 провели 541 віче, в яких взяли участь понад 800 тис. чол. Віча проходили під революц. гаслами, з вимогами заг. виборчого права, демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, поділу поміщицьких земель та лісів між селянами. Учасники В. р. вітали революцію й посилали братерський привіт робітникам і селянам Росії.

Літ.: Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960.

ВІ́ЧУГА — місто обласного підпорядкування Івановської області РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 52 тис. ж. (1977). Розвинута текст. пром-сть: маш.-буд., цегельний, асфальтовий, молочний з-ди, швейна ф-ка. Вечірній текстильний технікум.

ВІШАКХАПА́ТНАМ — місто в Індії, в штаті Андхра-Прадеш Великий мор. порт на березі Бенгальської зат. 363,5 тис. ж. (1971). Суднобудування та ін. галузі машинобудування, нафтопереробна, нафтохім., джутова і харчосмакова промисловість.

ВІША́ПИ — кам'яні статуї (до 5 м заввишки), що зображають риб, або стовпи з розтягнутою на них шкурою бика. Час їх виготовлення, можливо,— 2-е тис. до н. е. Вперше знайдені 1909 у Вірменії. В. знаходять біля русел давніх каналів і озер. У давнину ці статуї, як вважають учені, були пов'язані з культом божества родючості й води. Пізніше вірмени вважали їх зображеннями злих духів і називали В., тобто драконами, зміями. В. виявлені також у Грузії, на Пн. Кавказі і в Монголії.

ВІШІ́ — місто в Центр. Франції, в департаменті Альє. Залізничний вузол. Понад 35 тис. ж. Під час 2-ї світової війни В. (з липня 1940 по серпень 1944) — резиденція колабораціоністського франц. уряду. Підприємства електротехніч., фармацевтичної, склоробної

пром-сті. В.—бальнеологіч. курорт. Мінеральні джерела різної т-ри, воду яких використовують для питного лікування, зрошень, інгаляцій, ванн, душів. Воду також експортують. Показання: хвороби шлунково-кишкового тракту, печінки, жовчних шляхів, порушення обміну речовин.

«ВІШІ» — прогітлерівський режим, що існував у пд. частині Франції в період німецько-фашистської окупації країни (липень 1940 — серпень 1944). Дістав назву від м. Віші, де з 2.VII 1940 містилася резиденція колабораціоністського уряду А.-Ф. *Петена*. Після визволення Франції 1944 маріонетковий режим було ліквідовано, а керівників «В.» віддано до суду як зрадників Франції.

ВІШНУ (санскр.) — в *індуїзмі* та *брахманізмі* найвище божество поряд з *Брахмою* і *Шівою*; верховне божество у *вішнуїзмі*. В.— богохоронець, уособлення вічно живої природи. В. вшановують в основному у двох аватарах (втіленнях) — божествах *Рама* (герой епосу «Рамаяна») і *Крішна* (герой епосу «Махабхарата»).

ВІШНУЇЗМ — один з головних напрямів *індуїзму*, в основу якого покладено культ *Вішну*. Остаточно склався за раннього середньовіччя. В. являє собою систему реліг. вірувань, яка сформувалася на основі злиття в культі Вішну первісних анімістичних, тотемістичних і фетишистських вірувань (див. *Анімізм, Тотемізм, Фетишизм*), ведичних землеробських культів (див. *Ведична релігія*) та ідей *брахманізму* й *буддизму*. В. у вигляді багатьох сект поширений у Пн. Індії.

ВІЯЛОВУ́СІ ЖУКИ́ (Rhipidophoridae) — родина *комах*. Довж. тіла 3—12 мм. Вусики 10—11-членикові, у самців віялоподібні (звідси й назва) або гребенеподібні, у самок — пилчасті. Бл. 100 видів, що зустрічаються в усіх частинах світу, крім Антарктики. В. ж. з родів Metoecus і Macrosiagon в личинковій і дорослій стадіях паразитують на різних видах бджіл і ос, з роду Rhipidius — в тілі тарганів. *О. П. Кришталь.*

ВІЯЛОКРИ́ЛІ (Strepsiptera) —ряд комах. Самці В. (довж.тіла1—6 мм) мають дві пари крил, з яких передні рудиментарні, задні добре розвинені, широкі, віялоподібні (звідси й назва). Вони ведуть вільний спосіб життя, швидко літають. Самки (довж. до 17 мм) личинкоподібні, не мають кінцівок; тіло їх складається з головогрудей і черевця. Все життя проводять у тілі тварин-живителів (бджіл, ос, клопів, цикад), виставивши назовні головогруди. Бл. 300 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктики; в СРСР — бл. 170 видів. В УРСР — нечисленні. *О. П. Кришталь.*

ВКЛА́ДИ — кошти підприємств, організацій та населення, що зберігаються в банках та ощадних касах. У капіталістичних країнах В., що наз. також *депозитами*, являють собою форму позичкового капіталу; вносяться переважно пром., торг. і грош. капіталістами; більшу частину В. зосереджено в надвеликих банках, які використовують їх в інтересах монополістичного капіталу. На В. в банки і особливо в *ощадні каси* надходять також заощадження і тимчасово вільні кошти різних верств населення, насамперед дрібної і серед. буржуазії. Значна частина цих коштів використовується для вкладення в держ. *цінні папери*, фінансування військових витрат і покриття бюджетних дефіцитів. Рух В. підпорядкований стихійним законам капіталізму, найрізкіше проявляється під час екон. криз; масове вилучення В. супроводиться банкрутствами банків. Розміри процентних ставок на В. встановлюють з урахуванням кон'юнктурних коливань, що впливають на стан ринку капіталів. В СРСР та ін. соціалістичних країнах В. мають велике значення як трудові заощадження населення, що вносяться на зберігання в ощадні каси та Держбанк СРСР. Збільшення В. свідчить про безперервний розвиток соціалістичної економіки, постійне підвищення життєвого рівня народу, зростання реальних доходів населення. Залучення В. населення сприяє зміцненню *грошового обігу* і служить потребам розширеного соціалістичного *відтворення*. Рад. законодавство передбачає право громадян вільно розпоряджатися В., одержувати по них доходи у формі процентів або виграшів та провадити безготівкові розрахунки. В. та доходи по них звільнені від оподаткування. Ощадні каси приймають В. до запитання, строкові, умовні, виграшні. Сума вкладу і строк його зберігання не обмежуються. Цілість В. гарантується д-вою. Суворо охороняється таємниця В. Кошти, залучені ощадними касами як В., крім необхідного резерву касової готівки, використовує Держбанк СРСР для кредитування нар. господарства.

ВКЛЮ́ЧЕННЯ В МІНЕРА́ЛАХ — сторонні тверді, рідкі й газоподібні тіла в кристалах мінералів. Наявність включень іноді надає мінералам якостей, завдяки яким їх можна використовувати, зокрема, як *виробне каміння* (напр., *авантюрин*). Дослідження В. в м. допомагає вивчати умови, за яких утворилися мінерали.

ВКЛЮ́ЧЕННЯ КЛІТИ́НИ — тимчасові утвори, які то виникають, то зникають у процесі життєдіяльності клітини. Основне місце локалізації В. к.— *цитоплазма*. В. к. являють собою продукти клітинного *метаболізму*. Вони нагромаджуються гол. чин. у формі гранул, крапель або кристалів. До В. к. належать поживні речовини, жир, крохмаль, пігменти, секреторні гранули тощо.

ВКП(б), Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

ВКРА́ПЛЕНИКИ — великі кристали або зерна мінералів, що виділяються в гірській породі своєю величиною і формою. Характерні для порід порфірової і порфіровидної структур. Див. також *Структура гірських порід*.

ВЛА́ДА — цілеспрямований вплив класу, групи або людини (носіїв влади) за допомогою певних засобів (знарядь влади) на підвладних (класи, групи, особу), внаслідок чого підвладна сторона змушена виконувати волю носія В. Термін «влада» застосовується в різних аспектах (напр., військова В., законодавча В., виконавча В., верховна В. тощо). Див. *Влада державна*.

ВЛА́ДА ДЕРЖА́ВНА — організоване політ. панування класу, який здійснює держ. керівництво суспільством. Виникає в класовому суспільстві як політ. влада одного класу над іншим. В. д. втілюється в системі держ. органів, які в сукупності створюють держ. механізм. Свої веління В. д. формулює у вигляді загальнообов'язкових правил поведінки членів суспільства — *норм права*. Кожний панує чий клас організує В. д. так, щоб вона якнайкраще забезпечувала його інтереси. В експлуататорському суспільстві осн. сила В. д. зосереджена в її примусовому апараті — в армії, поліції та ін. органах безпосереднього насильства над трудящими (див. *Буржуазна держава*). В соціалістичному суспільстві В. д. грунтується на соціалістичній екон. основі, виражає волю трудящих мас на чолі з робітничим класом. Її головною суттю є творча господарсько-організаторська та культ.-виховна робота. В соціалістичних країнах уся повнота В. д. зосереджена в представницьких органах (в СРСР — у *Радах народних депутатів*), яким підконтрольні й підзвітні всі інші держ. органи. В міру успіхів соціалістичного і комуністичного будівництва в соціалістичних країнах здійснюється постійне вдосконалення апарату В. д., його дальша демократизація, зміцнення правової основи з метою найефективнішого управління суспільством в інтересах трудящих. Див. також *Держава, Соціалістична держава*.

Є. В. Назаренко.



Скульптурне зображення **Вішну**.

ВЛАДИВОСТО́К — місто, центр Приморського краю РРФСР. Лежить на п-ові Муравйова-Амурського, навколо бухти Золотий Ріг, вздовж сх. узбережжя Амурської зат. Кінцевий пункт Сибірської залізнич. магістралі, великий порт на Тихому ок., аеропорт. 536 тис. ж. (1977). Поділяється на 5 міських районів. Засн. 20.VI (2.VII) 1860 як військ. пост. З 1862 — порт, з 1880 — місто, з 1888 —



Владивосток. Панорама частини міста.



П. Владигеров.



В. С. Владимиров.

центр Приморської обл. На поч. 20 ст. створено с.-д. групу. Робітники, солдати, матроси брали активну участь у владивостоцьких повстаннях 1905, 1906, 1907. Рад. владу встановлено 18.XI (1.XII) 1917. В квітні 1918 В. захопили іноз. окупанти. Після визволення В. народно-революц. армією *Далекосхідної республіки* під командуванням І. П. *Уборевича* і партизанами 25.X 1922 в місті відновлено Рад. владу. З 1938 В.— центр Приморського краю. В. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1970).

В.— значний адміністративний, промисловий та культ. центр. Розвинуте машинобудування (з-ди: інструментальний, «Радіоприлад», ремонтно-мех., судноремонтні, по виробн. машин для обробки риби та крабів, «Металіст» (гірничошахт. устаткування). Створені буд. індустрія і деревообр. пром-сть (меблеві фабрики, фанерний з-д та ін.). Харч. пром-сть представлена м'ясним і рибним з-дами, комбінатом хлібопродуктів, кондитерською ф-кою. Фарм. ф-ка, фарфоровий з-д. ТЕЦ. В.— база далекосхідного китобійного, краболовного, рибного промислів та рефрижераторного флоту. В місті — 8 вузів, у т. ч. університет, 13 серед. спец. навч. закладів: Далекосхідний філіал Сибірського відділення АН СРСР, Тихоокеанський н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії, Приморський філіал Географічного т-ва Союзу РСР, Далекосхідний н.-д. гідрометеорологічний інститут та ін. З театри. філармонія, музеї: Червонопрапорного Тихоокеанського флоту, краєзнавчий. картинна галерея. Телецентр.

Серед визначних будівель —морський вокзал (1965, арх. П. Бронніков та ін.), готель (1965, арх. Ю. Арндт та ін.), Будинок культури (1967, арх. В. Карепов та ін.), широкоформатний кінотеатр (1969, арх. Г. Мачульський та ін.). Пам'ятник «Борцям за владу Рад» (бронза, граніт, 1961, скульптор О. Тенета).

ВЛАДИГЕ́РОВ Панчо (н. 1. III 1899, Цюріх) — болгарський композитор, піаніст, диригент і педагог, нар. арт. НРБ (з 1949). З 1932 — професор Держ. муз. академії у Софії. У своїй творчості В. спирається на болг. нар. муз. мистецтво, поєднує фольклорну основу з сучас. європ. композиторською технікою. Твори: опера «Цар Калоян» (1936), балет «Легенда про озеро» (1946), 2 симфонії, Героїчна увертюра «9 вересня», симф. поеми, інструм. концерти, камерні твори, пісні, обробки нар. пісень. Не раз гастролював в СРСР (вперше 1945).

Літ.: Павлов Е. Панчо Владигеров. Пер. с болг. М., 1964.

ВЛАДИ́КА (рр. н. і см. невід.) — український живописець кінця 14 ст. Працював у Перемишлі й різних містах Польщі. В 1393—94 брав участь у розписах костьолу Чесного Хреста на Лисій Горі поблизу Кракова, а також спочивальні (1394) короля Владислава Ягайла у Вавельському замку в Кракові.

ВЛАДИКАВКА́З — колишня (до 1932) назва м. *Орджонікідзе*.

ВЛАДИЛЕ́НА — мала планета № 852, відкрита 1916 С. І. Бєляв-ським (Сімеїз). Названа так 1924 на честь В. І. Леніна. Діаметр її бл. 38 км. Див. *Малі планети*.

ВЛАДИ́МИР — місто, обласний центр РРФСР, на лівому березі Клязьми (притока Оки). Вузол залізниць і автошляхів. 284 тис. ж. (1977). Поділяється на 3 міські райони. Заснований 1108 кн. *Володимиром Мономахом* як фортеця для захисту Ростово-Суздальської Русі. З 1157 — столиця *Владимиро-Суздальського князівства*. З 1238, після руйнівної навали монголо-татар, В. втратив своє екон. і політ. значення. З 1796 — центр Владимирської губ. В 1838—40 у В. був на засланні О. І. Герцен. У вересні 1893 до В. приїздив В. І. Ленін для зустрічі з М. Є. *Федосєєвим*. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. З 1944 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). В.— значний індустріальний центр. Гол. галузі пром-сті — машинобудування (заводи: тракторний, електромоторний, «Автоприлад» та ін.) та хім. Підприємства трикотаж., швейної, деревообр., буд. матеріалів, харч. пром-сті. У В.— політех. та пед. ін-ти, факультет Всесоюзного заочного фін.-економічного ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-т синтетичних смол та ін. Театри: драм. та ляльок, філармонія. Владимиро-Суздальський істор.-художній та архіт. музей-заповідник

Архіт. пам'ятки: Золоті ворота (1158—64, перебудовані в 17—18 ст.); собори — Успенський (1158—60, перебудований 1185—89); в інтер'єрі — фрески 12—13 ст. і 1408 А. *Рубльова* та *Данила Чорного*); Дмитріївський (1194—97); церкви Успенська (1649) та ін.; будівлі 18 ст. в стилі *класицизму*. В Рад. час створено нові вулиці, сквери, площі. Пам'ятник 850-річчю В. (1960, скульптор Д. Рябичев, арх. О. Душкін). У В. народилися рос. адмірал М. П. *Лазарєв*, фізик О. Г. *Столєтов*, композитор С. І. *Танєєв*.

«ВЛАДИ́МИРКА» — народна назва етапного шляху, яким у 19 — на поч. 20 ст. переганяли в'язнів з Москви через Владимир на заслання і каторгу в Сибір. «В.» згадується в нар. піснях, у творах М. В. Гоголя, М. О. Некрасова та ін. письменників, відома картина І. І. Левітана «Владимирка» (1892). В пам'ять каторжан-революціонерів Владимирське шосе в Москві 1919 перейменовано на шосе Ентузіастів.



Владимирка. Картина художника І. І. Левітана. 1892.

ВЛАДИ́МИРОВ Василь Сергійович (н. 9.I 1923, с. Дяглево Волховський р-н Ленінградської обл.) — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1944. Закінчив Ленінгр. ун-т (1948), після чого почав працювати в Математичному ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці — з *чисельних методів*, матем. фізики, теорії функцій багатьох комплексних змінних, теорії *узагальнених функцій*. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953. Золота медаль ім. О. М. Ляпунова АН СРСР (1971).

Тв.: Уравнения математической физики. М., 1976; Обобщённые функции в математической физике. М., 1976.
Літ.: Календро В. Л., Ярина Т. Б. Василий Сергеевич Владимиров. Библиографический указатель литературы. М., 1973.

ВЛАДИ́МИРОВ Мирон Костянтинович [15(27).XI 1879, Херсон — 20.III 1925, Нерві, поблизу Генуї] — радянський держ. і парт. діяч. Член РСДРП з 1903. Н. в сім'ї зем. орендаря. В 1898 закінчив Херсон. с.-г. уч-ще, де був одним з організаторів революц. гуртка. Вів парт. роботу в Гомелі, був членом Поліського комітету РСДРП. В 1905—07— на підпільній парт. роботі в Петербурзі, Одесі, Луганську, Катеринославі. В 1911 читав лекції в *партійній школі в Лонжюмо*. В 1917 разом з «*міжрайонцями*» був прийнятий у партію більшовиків. У 1921 — нарком продовольства, потім нарком землеробства УРСР. У 1922—24 — нарком фінансів РРФСР і заст. наркома фінансів СРСР. З 1924 — заст. голови ВРНГ СРСР. З 1925 — член ЦВК СРСР і ВЦВК. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ВЛАДИ́МИРОВ Михайло Іванович [н. 18.XI (31.XII) 1914, с. Афатов, тепер Рамешковського р-ну Калінінської обл.] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни. Член КПРС з 1942. З 1936 — в Рад. Армії. В 1941—42 — на Ленінгр. фронті. В травні — грудні 1942 навчався у Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. З квітня 1943 — уповноважений *Українського штабу партизанського руху* у ворожому тилу, нач. штабу з'єднання Я. І. *Мельника*. З січня по квітень 1944 командував партизанською бригадою ім. В. І. Леніна, яка діяла на тер. Вінн. обл. Потім — на парт. і адм. роботі. Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЛАДИ́МИРО-СУ́ЗДАЛЬСЬКА ШКО́ЛА — один з напрямів у давньоруському мистецтві 12—13 ст., що склався на Пн. Сх. Русі в період феодальної роздробленості. Швидкий розквіт В.-с. ш. був обумовлений зміцненням до серед. 12 ст. *Владимиро-Суздальського князівства*. Мист. В.-с. ш. базувалося на традиціях *Київської Русі*, але водночас мало деякі

риси *романського стилю*. Майстри В.-с. ш. залучали до спорудження будівель галицьких та зх.-європ. майстрів. Вони створили білосніжні кам'яні споруди з чітко виявленими пропорціями, оздоблені ажурним різьбленням, в якому велику роль відіграють казкові, часом близькі до фольклору образи: церква у Кідекші, 1152; князівська резиденція Боголюбово, 1158—65; *Покрови на Нерлі церква,* 1165 (іл. див. до ст. *Архітектура,* т. 1, стор. 224—225); Успенський, 1158—60, добуд. 1185—89, і Дмитріївський, 1194—97, собори у Владимирі; Різдва собор у Суздалі, 1222—25; Георгіївський собор у Юр'єві-Польському, 1230—34, та ін. Кращі зразки живопису В.-с. ш.— розписи Дмитріївського собору та ікона «Дмитро Солунський» (кін. 12 — поч. 13 ст., Третьяковська галерея) — характеризуються майстерними сюжетними й орнаментальними композиціями, пластичною виразністю, натхненними образами, святковою кольоровою гамою. Худож. досягнення В.-с. ш. стали одним з гол. джерел розвитку мистецтва ранньої Москви.

Літ.: Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV веков, т. 1—2. М., 1961—62; Вагнер Г. К. Мастера древнерусской скульптуры. М., 1966; Ростово-Суздальская школа живописи. М., 1967.

ВЛАДИ́МИРО-СУ́ЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — феодальне держ. утворення в Пн.-Сх. Русі 10—13 ст., у межиріччі Оки і Волги. Колонізація цієї території словенами новгородськими і *кривичами* почалася в кін. 10 ст. Згодом цей край став одним із центрів формування рос. народності. В 10—11 ст. з розвитком феод. відносин були засновані міста Ростов, Суздаль, Муром, Ярославль, Бєлозерськ. Столицею В.-С. к. з 1157 стало м. Владимир на Клязьмі, засноване 1108 *Володимиром Мономахом*. За князювання *Юрія Долгорукого* (1125—57) В.-С. к. остаточно відокремилося від Києва. В той час значно зросла екон. і політ. могутність князівства, виникли міста Переяславль-Залєський, Юр'єв-Польський, уперше згадується Москва (1147). Ще більшого піднесення досягло В.- С. к. за князювання *Андрія Боголюбського* (1157—74), *Всеволода Велике Гніздо* (1176—1212) та Юрія Всеволодовича (1218—38). Воно стало політ. центром, навколо якого почалося об'єднання феодально роздроблених пн.-сх. руських земель. Високого рівня у В.-С. к. досягли культура, живопис, архітектура (див. *Владимиро-суздальська школа*). В 1238 В.-С. к. спустошили орди *Батия*. В 2-й пол. 14 ст. В.-С. к. увійшло до складу *Московського великого князівства*.

ВЛАДИ́МИРСЬКА О́БЛАСТЬ — в складі РРФСР. Розташована в центрі Європ. частини СРСР. Утворена 14.VIII 1944. Пл. 29,0 тис. км². Нас. 1558 тис. чол. (на 1.I 1977), переважають росіяни; міськ. нас.— 74%. Поділяється на 16 районів, має 20 міст та 35 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Владимир*. В 1967 В. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня В. о. рівнинна. В пн.-зх. частині — відроги Московської височини з вис. понад 200 м, на Пд. від неї — Владимирське Опілля (вис. до 170—200 м), на Пд. та Сх. до Опілля прилягають заболочені Мещерська та Нерльська низовини. Корисні копалини: кварцові піски, вапняки, мергелі, керамічні глини, торф тощо. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 11, —12°, липня +18°. Опадів 480—580 мм на рік. Гол. ріки — Ока та її притока Клязьма. На Мещерській низовині багато озер та боліт. Переважають дерново-підзолисті, болотні і сірі лісові грунти. Більша частина області зайнята лісами (сосна, береза, осика, ялина). Енергетика області базується на довізному паливі (донецьке і кузнецьке вугілля, природний газ, мазут), а також на місцевому торфі. ТЕЦ (Владимир). Гол. галузі г-ва — машинобудування та металообробка (виробництво тракторів і деталей до них, електромоторів, автоприладів, екскаваторів, мотоциклів, тепловозів, холодильників, радіоапаратури, телевізорів, та ін.). Розвинута легка промисловість, гол. чин. текстильна (область займає одне з провідних місць в СРСР за виробництвом лляних та бавовняних тканин), а також трикотажна і швейна. Хім. пром-сть представлена виробн. пластмас, синтетичних смол, поліефірів; скляна — тех. та кольорового скла, кришталю, посуду. Підприємства харч., деревообробної та буд. матеріалів пром-сті. Художні промисли — вишивання, виготовлення ювелірних виробів, мініатюр. Гол. пром. центри: Владимир, *Ковров, Александров,* Кольчугіно, Вязники, *Муром, Гусь-Хрустальний*.

С. г. спеціалізується на тваринництві молочно-м'ясного напряму, вирощуванні зернових і картоплі. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. В посівах переважають зернові (жито, овес, пшениця, гречка, зернобобові). Вирощують також льон, картоплю та ін. овочі. В районах Опілля — сади. На тер. В. о. густа сітка залізниць, більшість їх електрифіковано. Гол. магістралі Москва — Владимир — Горький, Москва — Муром — Казань, Москва —Александров — Іваново. Судноплавство по Оці і Клязьмі (в ниж. течії). Розвинута сітка автошляхів. У В. о.— 2 вузи, факультет Всесоюзного заочного фінансово-економічного ін-ту (Владимир), 29 серед. спец. навч. закладів, театри: драм. та ляльок, філармонія. Владимиро-Суздальський істор.-художній та архіт. музей-заповідник, Мстьорський художній музей, меморіальний Будинок-музей М. Є. Жуковського (сел. Орєхово) та ін.

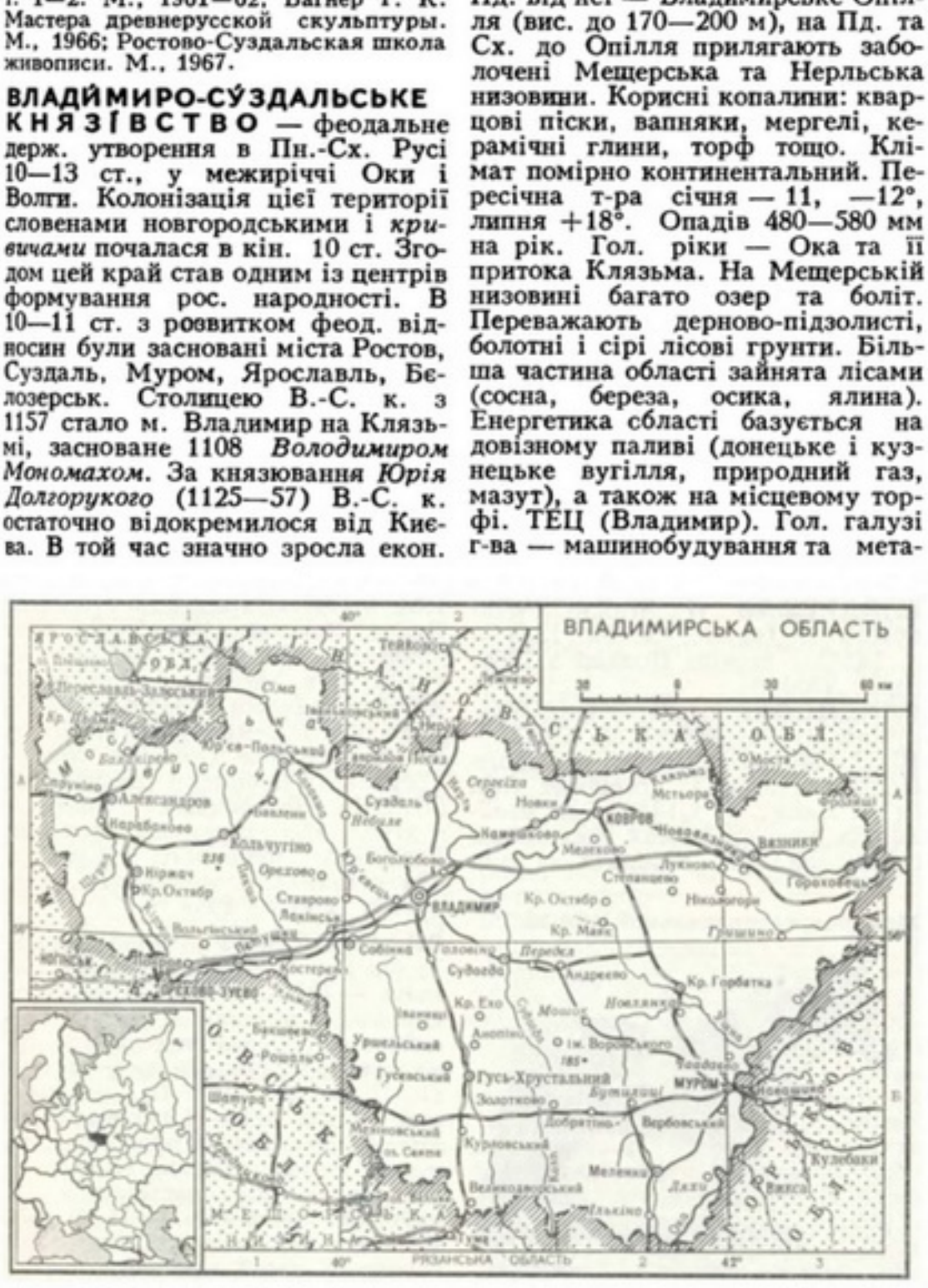

ВЛАДИ́МИРСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — вітчизняна порода ваговозних коней. Виведена в колгоспах Юр'єв-Польського та Суздальського р-нів Владимирської обл. і Гаврило-Посадського р-ну Івановської обл. РРФСР схрещуванням місцевих запряжних коней з ваговозними (клейдесдалями, шайрськими і суфольк ськими). Затверджена порода 1946. В. п. к. мають масивний видовжений тулуб, глибокі й широкі груди. Масть гніда або кара з білими відмітинами на голові та ногах. Окремі жеребці під час випробування на вантажопідйомність вивозили 16 т вантажу. Жеребців В. п. к. використовують для поліпшення місцевих порід у багатьох районах СРСР. Іл. с. 334.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ Борис Яремович [15 (27).II 1878, Київ — 12.II 1950, Москва] — рос рад. живописець і графік. Член АХРР з 1922. У 1901—09 навчався в Київ. худож. уч-щі у М. *Пимоненка*, пізніше — в Мюнхені у А. *Ажбе* та в АМ. Твори: «На Дніпрі», «Робітники» (1913), «Маївка у лісі», «Слухають радіо» (обидва — 1924), «Виступ В. І. Леніна на заводі Міхельсона» (1925), «Біля спуску до шахти» (1931), «Грудневе повстання 1905 р. у Москві»



Владимир. Золоті ворота. 1158—64.





Владимиро-Суздальська школа. Дмитріївський собор у Владимирі. 1194—97. Георгіївський собор у Юр'єві-Польському. 1230—34.



Б. Я. Владимирцов.



В. О. Владиславський.

(1937), «Кабінет В. І. Леніна у Кремлі» (1940). У 1922—31 виконував малюнки для газети «Правда».

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ Лев Анатолійович [14 (27). IX 1903, Гур'єв — 7.IX 1973, Москва] — рад. військовий діяч, адмірал (1954). Член КПРС з 1937. У ВМФ з 1921. Служив у Чорномор. флоті: командував есмінцем-лідером, ескадрою. З травня 1943 по березень 1944 — команд. Чорномор. флотом. З травня 1944 по 1946 — команд. ескадрою Балт. флоту. У 1947—48 — начальник Управління військ.-мор. навчальними закладами, 1948—51 — заст. гол. інспектора Збройних Сил по ВМС. Після закінчення Вищої військ. академії (1952) — на керівних посадах у ВМФ. З 1970 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ Михайло Федорович [20.II (4.III) 1874, Арзамас — 2.IV 1951, Москва] — радянський парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1895. Н. в сім'ї священика. Вчився на мед. ф-ті Моск. ун-ту. З 1895 — учасник марксистських гуртків у Нижньому Новгороді й Москві, брав участь у створенні *московського «Робітничого союзу»*, працював у закордонній орг-ції «*Искры*». В 1903—05 вів парт. роботу в Нижньому Новгороді. Учасник Грудневого збройного повстання 1905 в Москві. Не раз зазнавав арештів. У 1908—17 — в еміграції. В 1917 — один з керівників Жовтн. збройного повстання в Москві. З 1919 на парт. і рад. роботі, зокрема 1923 — заст. голови Раднаркому УРСР, 1924 — секретар ЦК КП(б)У, 1925 — голова ЦКК КП(б)У. В 1926—27 — заст. голови Держплану СРСР, 1927—51 — голова Центр. ревізійної комісії ВКП(б). В 1918—19 — член ЦК РКП(б), 1925—27 — член ЦКК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 3-го скликання. В 1923—25 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений 2 орденами Леніна. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ ТРА́КТОРНИЙ ЗАВО́Д імені А. О. Жданова — підприємство тракторобудування.

Розташований у Владимирі. Осн. продукція: універсальні просапні трактори, дизелі для тракторів та ін. машин, предмети широкого вжитку. Будівництво з-ду почато 1942, першу продукцію одержано 1944. Випускав колісні трактори «Універсал», трактори ДТ-24, Т-28, трактори бавовняної модифікації. З 1971 з-д виробляє трактори, призначені для міжрядного обробітку овочевих культур, садів, передпосівного обробітку, сівби, садіння овочів, транспорт. робіт тощо; дизелі з повітряним охолоджуванням. Всі види дизелів удостоєні держ. Знака якості. Обсяг виробн. продукції підприємства 1977 зріс проти 1970 у 1,53 раза. Рівень механізації й автоматизації робіт становить 80—85%. З-д нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1966), Жовтневої Революції (1976).

П. І. Гримин.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ-БУДА́НОВ Михайло Флегонтович [1838, с. Бороздіно, Тульської губ.— 25.III (7.IV) 1916, Київ] — вітчизняний бурж. історик права, чл.-кор. Петерб. АН (з 1903). Закінчив 1864 Київ. ун-т. З 1875 —проф. історії рос. права Київ. ун-ту; з 1882 — гол. редактор київ. *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів*. Осн. праці — «Хрестоматія з історії російського права» (1872—75), «Історія університету св. Володимира» (т. 1, 1884), «Огляд історії російського права» (1886). В своїх дослідженнях, фактичний матеріал яких не втратив свого значення, В.-Б. дотримувався формально-юрид. методу.

Н. С. Прозорова.

ВЛАДИ́МИРЦОВ Борис Якович (20.VII 1884, Калуга — 17.VIII 1931, ст. Сіверська Ленінградської обл.) — радянський монголознавець, акад. АН СРСР (з 1929). В 1909 закінчив Петерб. ун-т. З 1921 — проф. Петрогр. (з 1924 — Ленінгр.) ун-ту. Учасник кількох експедицій по Монголії. Автор праць з філософії, етнографії та історії монг. народів, найважливіші з яких «Порівняльна граматика монгольської писемної мови і халхаської говірки» (1929), «Буддизм у Тібеті і Монголії» (1919), «Чінгісхан» (1922), «Суспільний лад монголів. Монгольський кочовий феодалізм» (1934).

ВЛАДИСЛА́В I Локетек (Władysław I Lokietek; між 3.III 1260 і 19.I 1261 — 2.III 1333, Краків) — король Польщі з 1320 з династії *Пястів*. Прагнув до об'єднання польс. земель і ліквідації феод. роздробленості. Спираючись на лицарство і почасти городян, об'єднав *Малу Польщу, Помор'я* і *Велику Польщу*. Придушив повстання нім. патриціату польс. міст Познані (1310) і Кракова (1311), що протидіяв об'єднанню країни. Вів війни проти *Бранденбургу* (1316—17 і 1326—29) і *Тевтонського ордену* (1327—32), розгромив війська ордену біля с. Пловців (1331).

ВЛАДИСЛА́В II Ягайло (Władysław II Jagieło; н. бл. 1348 — п. 1434) — король Польщі з 1386. Див. *Ягайло*.

ВЛАДИСЛА́В III Варненчик (Władysław III Warneńczyk; 31.X 1424—10.XI 1444, біля Варни) — король Польщі з 1434 і Угорщини (під ім'ям Ласло V) з 1440. Син *Ягайла*. За його правління посилилася польс. *шляхта*, зміцніли зв'язки Польщі з Литвою; на укр. землях, що входили до складу Литви, було обмежено право переходу селян (1435) від одного поміщика до іншого. В. III вів успішну боротьбу проти турків, які загрожували Угорщині й Польщі. Загинув у битві під Варною під час походу проти Туреччини (див. *Владиславів похід 1443—44*).

Жеребець **владимирської породи.**



ВЛАДИСЛА́В IV Ваза (Władysław IV Waza; 19.IV 1595, с. Лодзове біля Кракова — 20.V 1648, Мереч, тепер с. Мяркіне Варенського р-ну Лит. РСР) — король Польщі з 1632. Син *Сигізмунда III*. Під час польс. інтервенції в Росії (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*) був проголошений частиною рос. боярства царем (1610). Домагався рос. престолу під час рос.-польс. воєн 1617—18 і 1632—34. Намагаючись використати в цих війнах укр. реєстрове козацтво, пішов на тимчасові поступки укр. шляхті і православному духівництву. В 1633 уряд В. IV видав т. з. «*Статті для заспокоєння руського народу*», які узаконили існування на тер. України і Білорусії православної церкви.

ВЛАДИСЛА́ВІВ ПОХІ́Д 1443—44 — похід об'єднаного польсько-угорського війська на чолі з польським королем *Владиславом III* і угорським воєначальником Яношем Гуняді проти Туреччини. Результатом цього походу було підписання 1444 у м. Сегеді 10-річного перемир'я, що спинило на деякий час наступ турків на Балканах. У битві з турками під м. Варною (1444) армію Владислава III було розгромлено, а сам він загинув. У цій битві брали участь і укр. загони, про що збереглася згадка в укр. нар. «Пісні про битву під Варною» (надрукована 1928 у праці І. Франка «Студії над українськими історичними народними піснями XV ст.»).

ВЛАДИСЛА́ВСЬКИЙ Володимир Олександрович [1 (13).VI 1891, Київ — 5.X 1970, Москва] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1951. Творчу діяльність почав 1912 в Одесі, працював у театрах Києва, Харкова, Житомира, Владикавказа. З 1925 — в Москві, з 1933 — в Малому театрі. Ролі: Чугунов («Вовки та вівці» О. Островського), Земляника («Ревізор» Гоголя), Кутов («Любов Ярова» Треньова), професор Ленчицький («Бійці» Ромашова). Знімався в кіно. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ВЛАДІМІРЕ́СКУ (Vladimirescu) Тудор (бл. 1780, с. Владімір, Олтенія — 27.V 1821) — керівник народного повстання 1821 в Дунайських князівствах проти османського панування та феод. гніту. Н. в сел. сім'ї. Під час рос.-тур. війни 1806—12 командував загоном рум. волонтерів, що діяв у складі рос. військ. Підготував і очолив (1821) повстання в Дунайських князівствах. 21.III 1821 військо повстанців вступило в Бухарест. У своїй діяльності В. був

«в'язаний з грец. таємним т-вом (див. *Гетерії*). У травні 1821 В., прагнучи виграти час для організації відсічі туркам, почав з ними переговори. Запідозрений гетеристами в зраді і вбитий.

ВЛАДКО́ Володимир Миколайович [26.XII 1900 (8.I 1901), Петербург — 21.IV 1974, Київ] — український рад. письменник. Член КПРС з 1944. Вчився у Ворон. ін-ті нар. освіти. Працював педагогом, журналістом. Почав друкуватися 1917. Перша книга «Донбас — золота країна» (1930) присвячена темі індустріалізації. Автор наук.-фантастичних романів та повістей «Ідуть роботарі» (1931), «Чудесний генератор» (1934), «Аргонавти всесвіту» (1935), «Нащадки скіфів» (1939), «Сивий капітан» (1959), «Фіолетова загибель» (1965), «Залізний бунт» (1967) та ін. Виступав як театральний критик і перекладач. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1970—71; Рос. перекл.— Аргонавты Вселенной. М., 1958: Фиолетовая гибель. М., 1971.

ВЛАДОМИ́РСЬКИЙ (справж. прізв. — Малейко) Володимир Йосипович [6 (18).X 1893, Каунас — 24.I 1971, Мінськ] — білоруський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1941. З 1924 — в Білорус. театрі ім. Я. Купали. Ролі: Бризгалін («Кар'єра товариша Бризгаліна» Мировича), Дриль («Партизани» Крапиви), Юсов («Тепленьке місце» О. Островського), Іван Коломійцев («Останні» Горького), Часник, Горлов («В степах України», «Фронт» Корнійчука). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ВЛА́ЙКОВ Тодор Генчов [літ. псевд.— Веселин: 13 (25).II 1865, Пирдоп — 28.IV 1943, Софія] — болгарський письменник і громад. діяч. Один із засновників Радикальної партії. У 1885—88 вчився в Моск. ун-ті. Перші оповідання надруковано 1885. В повістях «Онука діда Славчо» (1888), «Тітка Гена» (1891), оповіданнях «Дядько Стайко» (1890), «Батрак» (1892), «Старсести» (1897) та ін. відтворив тяжке життя селян. У 1902—26 редагував журнал «Демократически преглед» («Демократичний огляд»). Автор спогадів «Етапи життя письменника і громадського діяча» (1935) і «Пережите» (3 т., 1934—42).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1956. *О. Д. Кетков.*

ВЛА́СЕНКО Андрій Романович (рр. н. і см. невід.) — рос. винахідник. Управляв маєтком в Бежецькому повіті Тверської губернії (тепер Калінінської обл.). В 1868 сконструював першу в світі зернозбиральну машину типу комбайна, названу ним «жниварка-молотарка».

ВЛА́СЕНКО Василь Михайлович (н. 16.IX 1921, с. Яблунька Києво-Святошинського р-ну Київської обл.) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). В 1948 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1948 по 1953 працював на Дніпродзержинському хім. комбінаті, 1953—58 — у Держ. ін-ті азотної пром-сті (Москва), з 1958 — в Ін-ті фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Наук. діяльність В. стосується пром. *каталізу*, зокрема технології каталітичних процесів і пром. *каталізаторів*. Більшість досліджень присвячена фундаментальним питанням підбору й виготовлення гетерогенних каталізаторів, а також розкриттю механізму важливих каталітичних процесів.

ВЛА́СЕНКО Наталія Андріївна (н. 3.I 1929, Харків) — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1977). Член КПРС з 1966. Закінчила Харків. ун-т (1952). З 1966 керує відділом Ін-ту напівпровідників АН УРСР. Праці з фіз. оптики, гол. чин. дослідження фото- і електролюмінесценції напівпровідників. Запропонувала ряд приладів на основі плівкових електролюмінесцентних джерел світла, зокрема плівковий електролюмінесцентний *лазер* з ударним механізмом збудження. Держ. премія УРСР, 1973.

ВЛА́СЕНКО Параска Іванівна (10.XI 1900, с. Скопці, тепер с. Веселинівка Баришівського р-ну Київської обл.— 6.X 1960, Київ) — український рад. майстер декоративного розпису, майстер нар. мист. УРСР (з 1936). За ескізами В. виконано численні килими, декоративні панно, кахлі, вази тощо. В. брала участь в оформленні павільйону УРСР на ВСГВ у Москві (1939), Палацу культури в Новій Каховці та ін. Розписам В. властиві декоративність, яскравість кольору і монументальність. У 1937 її роботи здобули срібну медаль на Всесвітній виставці в Парижі. Іл. див. на окремому аркуші, с. **112—113.**

ВЛА́СЕНКО Степан Наумович (1888, с. Прасков'їни, тепер Рославльського району Смоленської області — 24.III 1963) — учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, рад. держ. діяч. Член КПРС з 1913. Н. в сел. сім'ї. З червня 1913 — на парт. роботі в Катеринославі. У квітні 1916 заарештований і засланий до Сибіру. Після повернення до Катеринослава в квітні 1917 — голова виконкому Катеринінської з-ці, з грудня 1917 — гол. комісар цієї з-ці. Під час громадян. війни — заст. наркома внутр. справ УРСР, військ. комісар Туркестанських з-ць. З 1921 — голова Катериносл. і Черніг. губернських виконкомів, секретар ВУЦВК, на відповідальній госп. роботі.

ВЛА́СІВКА — селище міського типу (з 1960) Кіровоград. обл. УРСР, підпорядковане Світловодській міськраді, за 10 км від Кременчука, вантажна пристань на Дніпрі. 5,8 тис. ж. (1977). Підприємства виробничого об'єднання «Дніпроенергобудіндустрія» (головний з-д, кар'єроуправління тощо), з-д вапняково-кремнеземистих конструкцій. 2 заг.-освітні та музична школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, 4 бібліотеки.

ВЛА́СНІ КОЛИВА́ННЯ, вільні коливання — *коливання*, що відбуваються в системі при відсутності зовнішніх впливів за рахунок початкового відхилення її від положення стійкої рівноваги або надання їй початкової швидкості. Характер В. к. визначається параметрами (*маса, пружність, електроємність, індуктивність* тощо), а інтенсивність — запасеною енергією коливальної системи. В реальних коливальних системах, де існує розсіяння енергії, зумовлене тертям або активним електричним опором, В. к.— завжди *згасаючі коливання*. *В. О. Гробов.*

ВЛА́СНІ НА́ЗВИ — слова або словосполучення, які називають одиничні предмети, виділені з ряду однорідних. В. н. індивідуалізує предмет і є для нього однозначною незалежно від контексту. В. н. пишуться з великої букви (напр., Петро, Гончар, річка Сула, село Червоні Партизани). Всі В. н. за походженням є загальними назвами. Див. також *Географічні назви, Ономастика, Топоніміка.*

ВЛА́СНІ РУ́ХИ ЗІР — видимі кутові переміщення зір на небесній сфері за рік; складаються з проекції на небесну сферу дійсних рухів зір у просторі та з паралактичних переміщень, які відображають рух *Сонячної системи* відносно зір. Паралактичне переміщення залежить від положення зорі на *небесній сфері*. Внаслідок величезних віддалей до зір їхні кутові переміщення дуже малі і становлять в середньому кілька сотих часток секунди дуги за рік. Для точного визначення В. р. з. слід повторювати вимірювання координат зір через значні проміжки часу (в кілька десятків років). В. р. з. потрібно знати при визначенні геогр. координат на Землі, для *служби часу* тощо. Відомі власні рухи більш як 250 000 зір.

ВЛА́СНІСТЬ — історично зумовлена суспільна форма розподілу (привласнення) матеріальних благ, яка виражає суспільно-виробничі відносини між людьми, класами в процесі суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання. Речовим проявом відносин В. є матеріальні блага, які становлять об'єкт В. Її суб'єктом виступають окремі індивідууми, групи або колективи людей, класи, суспільство. Між суб'єктами В. складаються певні речові відносини, які, будучи закріпленими в законах, виступають як правові, юридичні відносини. В усій сукупності історично зумовлених відносин В. вирішальна роль належить В. на *засоби виробництва*, яка виражає суть, характер певного *способу виробництва*. Відносини В. на засоби виробн., виражаючи характер, спосіб з'єднання *робочої сили* з засобами виробн., визначають характер усіх інших сфер *виробничих відносин*, виступають одним з вирішальних факторів, що зумовлює становище у сусп. виробн. тих або інших класів і різницю між ними, характер праці в даній суспільно-екон. формації. Ці відносини визначають зміст властивих даному способу виробн. об'єктивних *економічних законів*, зумовлюють специфічну мету виробн., зміст екон. інтере-



Т. Владіміреску.



В. М. Владко



В. Й. Владомирський.

сів індивідів, соціальних груп, класів, суть і характер організації і управління виробництвом. Кожному способу виробн. властиві специфічні форми В., що відповідають характеру і рівню *продуктивних сил* даної епохи. Перехід від однієї форми В. до іншої, а значить і всяка зміна сусп. ладу здійснюється шляхом соціальної революції. Першою формою В. була общинна В., яка становила основу *первіснообщинного ладу*, базувалась на спільній праці, рівному відношенні членів общини до засобів виробн. і зрівняльному *розподілі*; експлуатації людини людиною не існувало. Дальше піднесення продуктивних сил, виникнення і розвиток сусп. *поділу праці*, підвищення продуктивності праці привели до появи *додаткового продукту*, приватної В. на засоби виробн., класів. На зміну первіснообщин. приходить *рабовласницький лад*, оснований на рабовласницькій приватній формі В., де не лише засоби виробн., а й раби були об'єктами В. Ця форма В. породжує експлуатацію людини людиною, антагоністичні класи і класову боротьбу. Основу феод. способу виробн. (див. *Феодалізм*) становила феодальна приватна В. феодалів-поміщиків на землю. Кріпосні селяни, які перебували в особистій залежності від феодалів, користувалися невеликими ділянками землі, що було джерелом їх існування. Вони без будь-якої винагороди обробляли поміщицькі землі, виконували ін. роботи. Феодали безоплатно привласнювали результати праці підневільних кріпосних селян. На зміну феод. ладу прийшов капіталістичний спосіб виробн. (див. *Капіталізм*), який базується на приватній капіталістичній (буржуазній) формі В. на осн. засоби виробн., а безпосередні виробники — пролетарі позбавлені В. на ці засоби. Будучи формально (юридично) вільними, пролетарі перебувають в екон. залежності від *буржуазії*. Пролетар, найманий робітник в умовах капіталізму має лише одну можливість отримати засоби для існування — продавати свою робочу силу капіталісту. Таким чином змінюється тільки форма експлуатації, а сама експлуатація залишається і стає ще більш витонченою і жорстокою. З переходом до *імперіалізму*, з розвитком *державно-монополістичного капіталізму* розвинулась держ.-капіталістична форма В., яка за своєю суттю є колективною В. монополістичної буржуазії. Держ.-монополістична В. не змінює природи капіталістичного ладу, приватнокапіталістичної В. і породжуваної нею експлуатації праці капіталом. Більше того, держ.-монополістичний капіталізм широко використовується капіталом для дальшого посилення і поглиблення експлуатації *робітничого класу*, широких мас трудящих. Сучас. капіталістична дійсність переконливо підтверджує висновок марксизму про те, що бурж. д-ва, «якою б не була її форма, є по самій своїй суті капіталістична машина, держава капіталістів, ідеальний сукупний капіталіст. Чим більше продуктивних сил візьме вона в свою власність, тим повніше буде її перетворення в сукупного капіталіста і тим більше число громадян буде вона експлуатувати. Робітники залишаться найманими робітниками, пролетарями. Капіталістичні відносини не знищуються, а, навпаки, доводяться до крайності, до найвищої точки» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 274). Істор. розвиток показав, що «є тільки один засіб покласти край експлуатації праці капіталом, а саме: знищити приватну власність на знаряддя праці, передати всі фабрики, заводи, рудники, а також усі великі маєтки і т. п. до рук усього суспільства і вести спільне соціалістичне виробництво, яке б спрямовувалося самими робітниками» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 2, с. 94). Перемога Великої Жовтн. соціалістичної революції переконливо підтвердила це положення. З перемогою пролетарської революції, в процесі соціалістичного будівництва ліквідується приватнокапіталістична В., утверджується панування сусп. В. на засоби виробн. (див. *Соціалістична власність*). Сусп. В. на засоби виробн. стає міцною основою екон. системи соціалістичного суспільства. Вона виражає відносини між трудящими по спільному привласненню матеріальних умов і результатів виробн. В соціалістич. суспільстві, що базується на засадах колективізму, на спільному розпорядженні, користуванні та володінні засобами виробн., знищується експлуатація людини людиною, утверджується екон. рівність всіх членів суспільства, вільна творча праця колективних виробників, їх товариська співдружність, взаємодопомога, найбільш справедливий на даному істор. етапі принцип розподілу по праці (див. *Розподілу по праці закон*), справжнє народовладдя, всеосяжна соціалістична демократія. В сучасних умовах, на етапі розвинутого соціалізму (див. *Розвинуте соціалістичне суспільство*), в процесі комуністичного будівництва, соціалістична сусп. В. дістає свій дальший розвиток, що законодавчо закріплено в новій Конституції СРСР. Див. *Державна (загальнонародна) власність*, *Колгоспно-кооперативна власність*, *Право власності*, а також *Особиста власність*.

Досвід СРСР, інших соціалістичних країн переконливо підтверджує, що лише сусп. В. зумовлює планомірну організацію всього виробн. для забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства, відкриває безмежний простір для швидкого, динамічного розвитку продуктивних сил.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 23, 25, ч. 1—2. Маркс К. Капітал, т. 1, 3; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 33. Держава і революція; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Про державу; т. 45. Про кооперацію; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975. *В. І. Загородній.*

ВЛА́СОВ Володимир Григорович (н. 5.II 1927, Одеса) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). У 1953 закінчив Моск. художній ін-т ім. В. І. Сурикова. Твори: «Одинока гармонь» (1957), «До трудового життя» (1958), «Підводники» (1960), «Сіяч» (1963—67), «Прикордонники» (1965), «Дари моря»



В. Г. Власов. На майдані. 1968—72.

(1968), «Сталінград» (1971), «На майдані» (1968—72), «Батьківщина» (1972—75), «Вечір» (1976).

ВЛА́СОВ Олександр Васильович [19.X (1.XI) 1900, с. В. Коша, тепер Селіжаровського р-ну Калінінської обл.— 25.IX 1962, Москва] — російський і український рад. архітектор. Член КПРС з 1949. У 1928 закінчив Моск. вище тех. уч-ще. В 1929—32 — член ВОПРА (див. *Всеросійське об'єднання пролетарських архітекторів*), 1944—50 — гол. архітектор Києва, 1950—55 — Москви, 1955—56 — президент Академії архітектури СРСР. Найважливіші споруди: Кримський міст у Москві (1936—38, інж. Б. Константинов), забудова Хрещатика в Києві (план 1945—47, будівництво з 1947, у співавторстві), Центр. стадіон ім. В. І. Леніна у Москві (1955—56, у співавторстві). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959. Державна премія СРСР, 1950.

ВЛА́СОВ Юрій Петрович (н. 5.XII 1935, м. Макіївка) — рад. важкоатлет, заслужений майстер спорту СРСР (з 1959). Член КПРС з 1960. Олімпійський чемпіон 1960 (537,5 кг); чемпіон світу 1959, 1961—63 у триборстві. Чемпіон СРСР 1959—63. Встановив для свого часу 28 світових рекордів у важкій категорії. Найвищі з них: у триборстві — 580 кг, у жимі — 199 кг, у ривку — 172,5 кг, у поштовху — 215,5 кг. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

ВЛА́СОВЦІ — зрадники Радянської Батьківщини, учасники антирад. військових формувань, які діяли на боці фашистської Німеччини під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Названі за ім'ям ген.-лейтенанта А. А. Власова, який, командуючи 2-ю Ударною армією Волховського фронту, в

НАСТУП НАПОЛЕОНІВСЬКОЇ АРМІЇ

РОЗГОРТАННЯ І ПЛАНИ ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ АРМІЙ НА ПОЧАТОК ВІЙНИ 1812 року

Зосередження наполеонівських і російських військ на початок війни

Зосередження наполеонівських і російських військ у ході війни

Наступ наполеонівських військ

Відступ і дії російських військ

Укріплені табори російських військ

Райони й напрями дій партизанських загонів

Місця й дати найбільших битв

Підхід резервів

ВИГНАННЯ НАПОЛЕОНІВСЬКОЇ АРМІЇ З РОСІЇ

ТАРУТІНСЬКИЙ МАНЕВР РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ

Відступ наполеонівських військ

Наступ російських військ

Райони дислокації головних сил

Дії партизанських та ополченських загонів

МАСШТАБ 1:8 000 000

80 0 80 160 240 км

ВУЛКАНИ Й ЗЕМЛЕТРУСИ

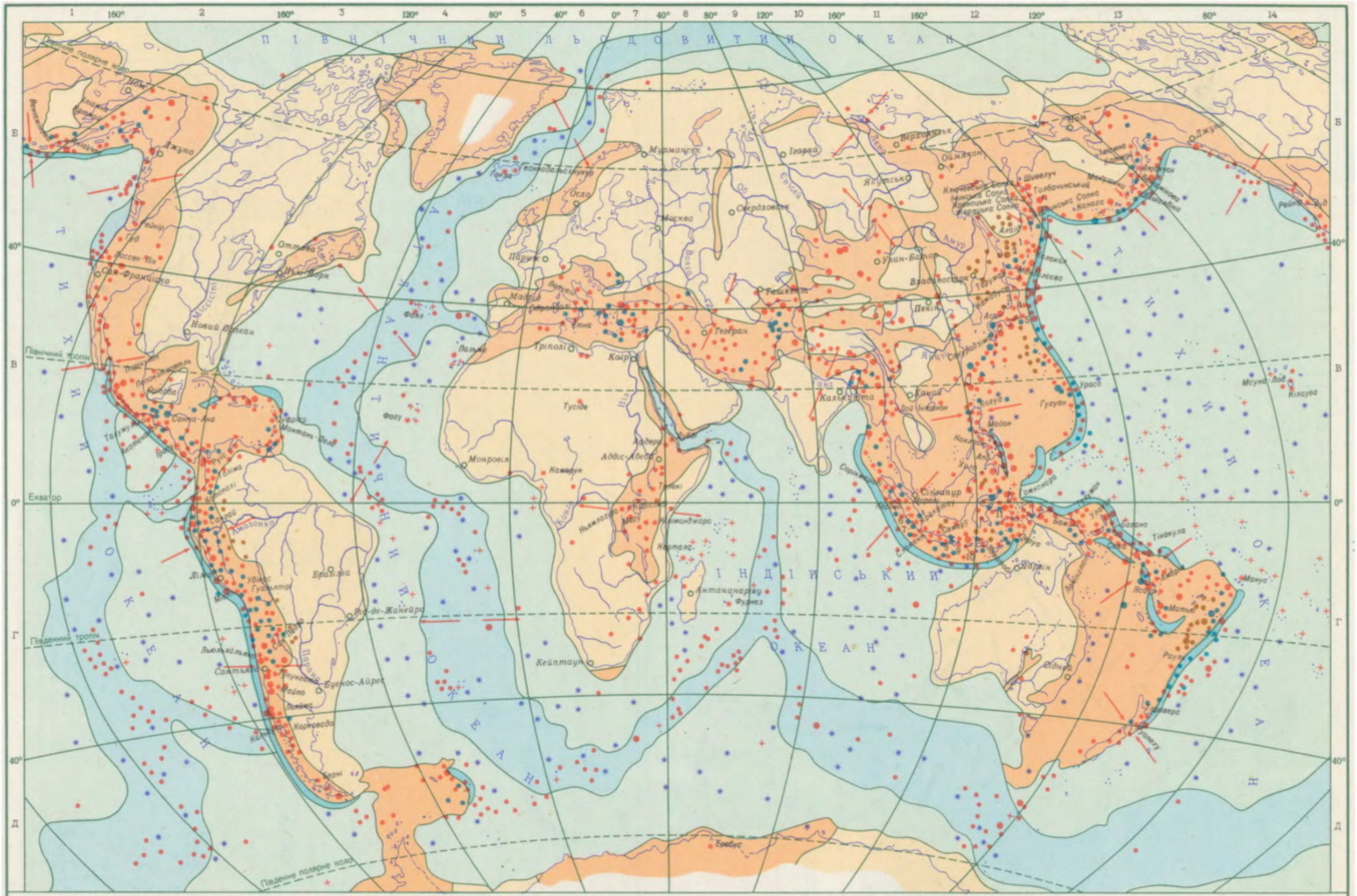
Північний полярне коло
Північний тропік
Екватор
Південний тропік
Південне полярне коло
Північний Льодовитий океан
Тихий океан
Атлантичний океан
Індійський океан
Мурманськ
Осло
Москва
Свердловськ
Ігарка
Якутськ
Верхоянськ
Оймякон
Джуно
Ванкувер
Сіетл
Портленд
Сан-Франциско
Оттава
Шікаго
Нью-Йорк
Новий Орлеан
Мексика
Гавана
Маямі
Панама
Лос-Анджелес
Сан-Хосе
Сан-Франциско
Сіднея
Мельбурн
Веллінгтон
Окленд
Гонолулу
Мехіко
Каракас
Богота
Ліма
Ла-Паз
Ріо-де-Жанейро
Бразиліа
Буенос-Айрес
Сантьяго
Кейптаун
Дурбан
Найробі
Аддис-Абеба
Монровія
Дакар
Тріполі
Каїр
Тегеран
Ташкент
Пекін
Улан-Батор
Владивосток
Токіо
Осака
Нагасакі
Сеул
Пусан
Шанхай
Гонконг
Тайбей
Манілла
Сінгапур
Джакарта
Калькутта
Карачі
Бомбей
Мадрас
Коломбо
Перт
Аделаїда
Сідней
Брісбен
Веллінгтон
Окленд
Гонолулу
Мауна-Лоа
Кілауеа
Еребус
Тусіде
Фогу
Пелі
Ла-Суфрієр
Монтань-Пеле
Ніагарський водоспад
Міссісіпі
Амазонка
Ла-Плата
Парана
Ніл
Конго
Замбезі
Лімпопо
Оранжевий
Волга
Дунай
Рейн
Ла-Манш
Гібралтарська протока
Суецький канал
Панамський канал
Берингова протока
Гудзонова протока
Мозамбіцька протока
Малаккська протока
Гібралтар
Мадейра
Канарські о-ви
Азорські о-ви
Ісландія
Ньюфаундленд
Ньюфаундленд
Ньюфаундленд

липні 1942 здався в полон і перейшов на службу до гітлерівців. У травні 1945 рештки частин В. було ліквідовано рад. військами на тер. Чехословаччини. Власова та його близьких спільників за вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР страчено.

ВЛАСТИ́ВІСТЬ — філософська категорія, яка виражає один з моментів виявлення сутності речі у відношеннях з іншими речами; те, що характеризує її подібність до інших предметів або відмінність від них. Кожна окрема річ має багато В., єдність яких виражає її якість (див. *Якість і кількість*). У В. предмета відображується внутр. сутність не тільки предмета, а й системи зв'язків і відношень, у якій цей предмет функціонує. В. бувають найзагальніші (*атрибут*), специфічні, головні й неголовні, істотні й неістотні, необхідні й випадкові, зовнішні і внутрішні тощо. Діалектичний матеріалізм стверджує, що В. об'єктивно притаманні речам.

ВЛАСЮ́К Петро Антипович [н. 3 (16).II 1905, с. Чемериське, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл.] — український рад. агрохімік, грунтознавець і фізіолог рослин. Акад. АН УРСР (з 1948; чл.-кор. з 1939), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1930. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1926 закінчив Уманський, 1930 — Ленінградський с.-г. ін-ти. В 1931 — 47 — проф. Уманського с.-г. ін-ту; в 1947—56 — проф. Київ. ун-ту. В 1948—56 — голова Відділення с.-г. наук АН УРСР. Праці з питань агрохімії, фізіології рослин і грунтознавства. У виробн. застосовують запропоновані В. нові види добрив з мікроелементами. В.— делегат XX і XXI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції та Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЛИВА́ННЯ в медицині — метод введення в організм різних розчинів, зокрема лікарських речовин, крові, кровозамінників, не через шлунково-кишковий тракт. В. бувають підшкірні, внутрішньосудинні, внутрішньочеревні та ін. В. звичайно призначають при надмірній втраті організмом рідини і зниженні артеріального тиску (див. *Кров'яний тиск*) тощо.

ВЛИЗЬКО́ Олекса Федорович [4. (17). II 1908, с. Коростень, тепер Новгородської області —16.XII 1934] — український рад. поет. Вчився у Київ. ін-ті нар. освіти. Входив до літ. орг-цій «*Молодняк*» та ВУСПП. Перша зб. віршів «За всіх скажу» (1927) відзначена урядовою премією на конкурсі до 10-річчя Жовтня. У зб. «Живу, працюю», «Книга балад» (обидві — 1930) помітні впливи укр. футуристів. Твори 30-х рр. присвячені темам соціалістичного будівництва.

Тв.: Мій друг Дон-Жуан. К., 1934; Вибрані поезії. К., 1963; Вогонь любові. К., 1968.

ВЛКСМ — див. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*.

ВЛЬО́РА — місто на Пд. Зх. Албанії. Порт на Адріатичному морі, вузол автошляхів. 53,2 тис. ж. (1973). Гол. галузь пром-сті — харчосмакова (оливкова олія, консерви, тютюнові вироби, переробка риби тощо). Підприємства цем., хім. (гол. чин. содової) пром-сті, біля В.— родовище бітуму. Поблизу В. збереглися руїни античного м. Орік, середньовічні фортеця Каніна та церква; фортеця Порто-Палермо (кін. 18 — поч. 19 ст.).

ВНУТРІВИРОБНИ́ЧІ РЕЗЕ́РВИ — невикористані можливості підвищення економічної ефективності соціалістичного виробництва за рахунок кращого використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів виробничих об'єднань, підприємств, цехів і дільниць. В. р. утворюються внаслідок нерівномірного розвитку окремих підрозділів підприємств; неможливості в деяких випадках одночасної комплексної автоматизації всіх ланок виробн.; невичерпних можливостей впровадження нової техніки і прогресивної технології; невикористаних можливостей удосконалення управління виробництвом. За змістом резерви бувають трудові, сировинні, технологічні, енергетичні, використання виробничих потужностей, підвищення якості продукції, зменшення виробничих запасів та скорочення тривалості *виробничого циклу*. В. р. поділяють також на поточні резерви, що їх використовують у найближчий плановий період, та перспективні, використання яких пов'язане з тривалішим часом і капітальними вкладеннями. Використання В. р. має велике нар.-госп. значення, воно сприяє зростанню *продуктивності праці*, зниженню собівартості продукції та поліпшенню її якості, підвищенню рентабельності та збільшенню прибутків виробн. Виявляють В. р. шляхом аналізу всіх чинників виробництва з застосуванням сучас. статистичних та економіко-матем. методів і моделей. Для цього вивчають витрати робочого часу, ефективність існуючих форм поділу і кооперування праці, професійно-кваліфікаційний склад працівників, ефективність методів матеріального і морального стимулювання праці, використання виробничих фондів, сировинних та енерг. ресурсів, прогресивність застосовуваної технології та показники якості продукції. Використання внутрівиробничих резервів передбачається планом, зокрема планом впроваджування нової техніки та вдосконалювання організації виробн. і праці.

Найголовнішими умовами виявлення і ефективного використання існуючих резервів є послідовне й повне використання досягнень *науково-технічної революції*, поєднання цих досягнень з перевагами соціалістичного способу виробн., боротьба з різного роду втратами на виробн., удосконалення організації виробн., поліпшення управління виробничо-госп. діяльністю підприємств, залучення до процесу управління широких мас трудящих. *В. М. Данюк.*

ВНУТРІГАЛУЗЕ́ВИЙ ОБО-РО́Т — продукція підприємств певної галузі пром-сті, спожита в процесі виробництва іншими підприємствами цієї самої галузі. Облік В. о., як і *внутрізаводського обороту*, провадиться в грош. вимірі; обчислюється на підприємствах-споживачах. Обсяг В. о. є різницею між валовою продукцією галузі, обчисленою заводським (за яким з валового обороту підприємства виключають внутрізаводський оборот) і галузевим методами. Продукція підприємств певної галузі пром-сті, спожита підприємствами ін. галузей, є внутріпром. оборотом.

ВНУТРІГОСПОДА́РСЬКЕ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВА́ННЯ — організація території окремих с.-г. підприємств з метою раціонального впорядкування їхнього г-ва. Див *Землевпорядкування*.

ВНУТРІЗАВОДСЬКЕ́ ПЛАНУВА́ННЯ — складова частина *планування народного господарства* СРСР, що включає перспективне, поточне й оперативне виробниче планування на соціалістичних підприємствах і виробничих об'єднаннях. В. п. є комплексним плануванням, що охоплює розвиток техніки, технології та організації виробн. і праці, соціальний розвиток колективу, випуск і реалізацію продукції та фінанси. В перспективних планах (на п'ять років) визначають спеціалізацію виробн., ступінь поділу праці й кооперування з ін. підприємствами та об'єднаннями, програму освоювання нової продукції, розмір і напрями капітальних вкладень та ін. Поточне планування передбачає складання річних планів підприємств і об'єднань — *техпромфінпланів*. Оперативні виробничі плани складаються на квартал, місяць, тиждень та ін. Цими планами, зокрема, передбачається час запуску у виробн. заготовок і матеріалів та час випуску готових виробів відповідно до техпромфінплану або угод із споживачами цієї продукції. Вихідними матеріалами В. п. є показники держ. нар.-госп. плану, контрольні цифри і завдання вищестоящих орг-цій на плановий період, *господарські договори* на поставку продукції й виконання послуг, попит споживачів та ін. Централізоване планування поєднується з широкою ініціативою колективів трудящих, які беруть активну участь в обговоренні проектів планів і додаткові зобов'язання (колективні та індивідуальні), що включаються до *зустрічних планів*. *С. М. Бухало.*

ВНУТРІЗАВОДСЬКИ́Й ОБО-РО́Т — вартість продукції власного виробництва, що її використовують усередині підприємства для виробничих потреб. До В. о. належать вартість напівфабрикатів власного виробн., переданих для обробки на цьому самому підприємстві; вартість деталей власного виготовлення, що ввійшли у зібрану продукцію; вартість продукції допоміжних цехів і діль-



О. В. Власов.



П. А. Власюк.



С. де Вобан.



К. Г. Воблий.

ниць; вартість інструментального оснащення власного виготовлення та виробничих послуг. В. о. визначають як різницю між *валовим оборотом* промислового підприємства і *валовою продукцією промислового підприємства*, обчисленою заводським методом.

ВНУ́ТРІШНЄ — філософська категорія, що відображує сутність, свєсрідну специфічність існування предметів і явищ об'єктивної дійсності. Див. *Зовнішнє і внутрішнє*.

ВНУ́ТРІШНЄ МО́ВЛЕННЯ — мовлення про себе, не розраховане на безпосереднє сприймання іншими людьми. В. м. виникає на основі зовнішнього мовлення. За допомогою В. м. здійснюється думання — підготовка мовного спілкування і розуміння мови ін. людей. В. м. характеризується прихованою артикуляцією мовних звуків, стисністю, уривчастістю, значною предикативністю, великим смисловим навантаженням окремих слів тощо. Вивчення та експериментальна реєстрація В. м. сприяють дослідженню зв'язків між мовою і мисленням, мовою і мовленням, форм мислення і проблем сприймання мовлення. Внутрішнє мовлення досліджують у мовознавстві, психології й фізіології. Див. також *Мовлення*.

ВНУ́ТРІШНЄ МО́РЕ — море, береги якого належать одній державі. В. м. може бути повністю оточене суходолом (напр., Аральське м.) або з'єднане з ін. морем (Азовське м.) чи океаном (Біле м.). В. м. є частиною території д-ви і перебуває під її суверенітетом. Правовий режим внутрішнього моря такий самий, як і *внутрішніх вод*.

ВНУ́ТРІШНЄ ПА́СМО КРИ́МСЬКИХ ГІР — гірське пасмо в Кримській обл. УРСР, частина *Кримських гір*. Простягається від м. Білокам'янська (на Зх.) до м. Старий Крим (на Сх.) Пересічна вис. 500 м, найбільша — 738 м, г. Кубалач.

Являє собою *куесту* з урвистими пд. і пологими пн. схилами. Річки перетинають пасмо в ущелинах — каньйонах (Бельбекські Ворота, Качинський каньйон та ін.). Поширені оригінальні форми вивітрювання: природні сфінкси, печери-гроти та ін. На схилах — широколистяні ліси й чагарники. Істор. пам'ятки — печерні міста *Мангуп*, Тепе-Кермен, *Чуфут-Кале*, Бакла та ін. Район туризму.

О. В. Єна.



Внутрішнє пасмо Кримських гір поблизу Бахчисарая.

ВНУ́ТРІШНЄ ЯПО́НСЬКЕ МО́РЕ, Сето-Найкай — система водних басейнів між островами Хонсю, Кюсю і Сікоку. Протоками Кії і Бунге сполучаються з Тихим океаном; Сімоносекською протокою — з Японським морем. Довжина 445 км, шир. до 55 км; переважні глиб. 20—60 м (найбільша 241 м). Найважливіший внутр. водний шлях Японії. Гол. порти: Кобе, Осака, Модзі, Сімоносекі і Куре (військово-морська база).

ВНУ́ТРІШНІ ВО́ДИ — річки, канали і озера, які містяться на території даної держави; *внутрішні моря*, мор. порти і рейди, а також бухти і затоки, що їхні береги належать одній д-ві і ширина входу до яких не перевищує 24 морські милі, а також історичні затоки (напр., затока Петра Великого в СРСР). За міжнар. правом В. в. є складовою частиною д-ви і перебувають під її суверенітетом. Встановлення режиму судноплавства, рибного або ін. промислу у В. в., а також польотів над ними цілком належить до компетенції д-ви, якій належать внутрішні води.

ВНУ́ТРІШНІ ХВОРО́БИ — група захворювань внутр. органів (серцево-судинної системи, системи органів дихання, травлення, сечовиділення тощо), вивчення й лікування яких є завданням лікарів-терапевтів Див. *Терапія*.

ВНУ́ТРІШНЯ ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчають метричні простори з так званою внутрішньою метрикою (у такій метриці віддаль між двома довільними точками простору дорівнює точній нижній грані довжин ліній, що з'єднують ці точки). *Евклідову геометрію, Лобачевського геометрію, сферичну геометрію* можна розглядати як В. г. Об'єктами дослідження В. г. є *довжини* кривих, кути між ними, їхні *кривини*, найкоротші й *геодезичні лінії*, кривина простору, його метричні й топологічні характеристики тощо. Класична В. г. вивчає властивості *поверхні*, що визначаються лише довжинами належних до неї ліній, тобто першою квадратичною *формою* поверхні. В. г. тісно пов'язана з *зовнішньою геометрією*. Початок В. г. як теорії поклав К.-Ф. *Гаусс*. Класичну В. г. було поширено на ріманові многовиди, нерегулярні поверхні, загальніші *метричні простори*.

Літ.: Александров А. Д. Внутренняя геометрия выпуклых поверхностей. М.— Л., 1948; Погорелов А. В. Внешняя геометрия выпуклых поверхностей. М., 1969; Буземан Г. Геометрия геодезических. Пер. с англ. М., 1962.

А. Д. Мілка.

ВНУ́ТРІШНЯ ЕНЕ́РГІЯ — енергія системи, яка залежить лише від її внутрішнього стану. Складається з енергії теплового руху всіх мікрочастинок системи (молекул, атомів, електронів тощо), енергії їхньої взаємодії, енергії електронних оболонок атомів та іонів, внутр. ядерної енергії тощо. В. е. U є однозначною функцією незалежних змінних (параметрів), що визначають стан системи (температура T, об'єм V, густина ρ). Її зміна ΔU при переході системи із стану 1 в стан 2 не залежить від виду процесу і визначається лише значеннями В. е. в початковому й кінцевому станах: $\Delta U = U_2 - U_1$. Величина ΔU визначається з рівняння 1-го *термодинаміки начала*: $Q = \Delta U + A$, де Q — теплота, яку одержує або віддає система; A — сума всіх робіт, виконаних під час взаємодії системи із зовн. тілами. Для *кругового процесу* ($\Delta U = 0$) — $Q = A$. При *адіабатному процесі* ($Q = 0$) — $\Delta U = -A$. Для *ідеального газу* зміна В. е. є зміною серед. кінетичної енергії молекул, яка обумовлюється температурою: $\Delta U = c_V \Delta T$, де c_V — ізохорна теплоємність (див. *Ізохорні процеси*), ΔT — зміна абсолютної температури.

Літ.: Кириллин В. А., Сычёв В. В., Шейндлин А. Е. Техническая термодинамика. М., 1974.

Г. М. Щоголєв.

ВНУ́ТРІШНЯ ЛІНГВІ́СТИКА, мікролінгвістика — розділ мовознавства, який вивчає мовні одиниці й відношення між ними. Не враховує зовнішньолінгвістичних (екстралінгвістичних) факторів (їх розглядає *зовнішня лінгвістика*). В. л. досліджує мову як систему відношень, що складається з ряду підсистем (мікросистем). На виробленні такого підходу позначилося вчення Ф. де *Соссюра*, за яким мова є системою суто лінгвістичних відношень. На сучасну системну будову В. л. впливає *множин теорія*. Вивчення мови без урахування екстралінгвістичних чинників і навіть смислу аналізованих текстів характерне для деяких представників *дескриптивної лінгвістики* (З. Гарріс) і дат. *структуралізму* (Л. Єльмслев).

Літ.: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Пер. с франц. М., 1977.

Ф. О. Нікітіна.

ВНУ́ТРІШНЯ МОНГО́ЛІЯ — автономний район на Пн. Китаю. Пл. 450 тис. км². Нас. 6,2 млн. чол. (1972). Адм. центр — м. *Хух-Хото*. Див. *Монголія Внутрішня*.

ВНУ́ТРІШНЯ СЕКРЕ́ЦІЯ — процес утворення й виділення ендокринними *залозами* (залозами внутрішньої секреції) тварин і людини біологічно активних речовин (*гормонів*) безпосередньо в кров або лімфу. Поняття «внутрішня секреція» запровадив 1855 К. *Бернар*. До залоз В. с. належать *гіпофіз, щитовидна залоза, паращитовидні залози, вилочкова залоза*, інсулярний апарат підшлункової залози, *надниркові залози*, статеві залози та плацента. Гормони, що їх виділяють залози В. с., регулюють *обмін речовин*, ріст і розвиток організму, процеси розмноження, беруть участь в утворенні *імунітету* й у пристосовних і захисних реакціях організму. Вміст гормонів у крові та ін. рідинах організму коливається в певних межах і залежить від стану обміну речовин та функціональної активності органів. *Секреція* гормонів змінюється з віком. У похилому віці знижується гормональна функція щитовидної, статевих, вилочкової та ін. залоз В. с. Разом з тим у цей період життя чутливість тканин до дії гормонів підвищується. Регуляція процесів В. с.

здійснюється нейрогуморальним шляхом (див. *Нейро-гуморальна регуляція*) та за участю т. з. тропних гормонів гіпофіза. Виділення їх регулюється спец. низькомолекулярними пептидними речовинами (рилізинг-факторами), що їх виробляє гіпоталамус (ділянка головного мозку). Як підвищення, так і зниження секреторної діяльності залоз В. с. призводить до розладу обміну речовин, а звідси — до тяжких ендокринних захворювань (*діабет* цукровий, *тиреотоксикоз, гіпотиреоз,* хвороба Іценка — Кушінга та ін.).

Літ.: Комиссаренко В. П. Введение в клинику заболеваний желез внутренней секреции. К., 1950; Руководство по эндокринологии. М., 1973; Руководство по клинической эндокринологии. Л., 1977. *В. П. Комісаренко.*

ВНУ́ТРІШНЯ ТОРГІ́ВЛЯ — галузь нар. господарства, що здійснює купівлю - продаж товарів на внутр. ринку країни, забезпечуючи тим самим екон. зв'язок між виробництвом і споживанням. Суть В. т. та її роль в екон. житті суспільства визначаються способом виробн. В. т. за капіталізму розвивається на базі приватної власності на засоби виробн., є сферою прикладення торг. капіталу. Однією з відмітних рис В. т. капіталістичних країн є стихійний характер її розвитку. В. т. за соціалізму розвивається планомірно на основі сусп. соціалістичної власності на засоби виробн. та продукти праці і є важливою підоймою підвищення добробуту трудящих. В. т. обслуговує соціалістичне товарне виробн. Вона відіграє велику роль як форма екон. зв'язку соціалістичної пром-сті і с. г., міста й села і сприяє зміцненню союзу робітн. класу та колг. селянства. Залежно від функцій, що їх виконує торгівля на шляху товарів від виробн. до споживачів, розрізняють оптову й роздрібну торгівлю. Осн. завданням оптової торгівлі в СРСР є реалізація товарів для дальшого продажу або перероблляння їх. Розрізняють оптову торгівлю товарами нар. споживання (її здійснюють оптові бази м-в торгівлі союзних республік), торгівлю засобами виробн. (або *матеріально-технічне постачання* підприємств нар. г-ва) й торгівлю с.-г. продуктами та сировиною (або закупівлі с.-г. продуктів). Функцією роздрібної торгівлі є реалізація товарів безпосередньо населенню, а також установам, орг-ціям і підприємствам для невиробничого споживання. В зв'язку з наявністю двох форм сусп. власності існують різні форми торгівлі: державна, кооперативна і колгоспна. *Державна торгівля* серед них є провідною (1976 на неї припадало 69,4% заг. обсягу роздрібного *товарообороту* СРСР). *Кооперативна торгівля* (відповідно 28,2%) здійснюється споживчою *кооперацією,* що є добровільним об'єднанням трудящих як споживачів. Діяльність споживчої кооперації зосереджена в основному в сільс. місцевості. *Колгоспну торгівлю* (2,4%) здійснюють колгоспи і колгоспники, які продають лишки своєї продукції на колг. ринку. До системи В. т. входить і *громадське харчування.* Рад. В. т. характеризується невпинним зростанням обсягу роздрібного товарообороту й вдосконаленням його структури (зокрема, зростанням продажу непродовольчих товарів порівняно з продовольчими), розширенням торг. мережі. Так, обсяг роздрібного товарообороту СРСР зріс з 36 млрд. крб. 1950 до 220,1 млрд. крб. 1976, кількість держ. підприємств торгівлі і громад. харчування — відповідно з 511,2 тис. до 970,6 тис., чисельність торг. працівників і працівників громад. харчування — з 1967 тис. до 6750 тис. Швидкими темпами розвивається В. т. на Україні. *Науково-технічний прогрес* у В. т. спрямований на механізацію й автоматизацію праці, розширення матеріально-тех. бази, мережі сучас. універсальних і спеціалізованих магазинів, у тому числі фірмових, підвищення культури й естетики торгівлі, впровадження прогресивних методів продажу товарів (самообслуговування, торгівля за зразками, продаж за замовленнями) тощо.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку торгівлі» (1977) наголошено на важливому значенні розвитку і поліпшення торгівлі як невід'ємної умови успішного виконання завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС у галузі дальшого піднесення добробуту рад. людей.

Літ. див. до ст. *Торгівля.*

В. К. Задорожний, Й. Н. Бергер.

ВНУ́ТРІШНЯ ФЛЕ́КСІЯ — вираження граматичних значень зміною складу кореня (напр., укр. «витирати» — «витерти», англ. foot — «нога́», feet — «но́ги», нім. die Tochter — «дочка́», die Töchter — «до́чки»). Див також *Флексія.*

ВНУТРІШНЬОМАТЕРИКО́ВЕ МО́РЕ, внутрішньоконтинентальне море — море, що глибоко вдається в суходіл у межах одного материка; різновид *середземних морів.* Утворюється внаслідок опускання й затоплення суходолу океанськими водами. До внутрішньоматерикових морів відносять Азовське, Балтійське, Біле та ін. моря.

ВОБА́Н (Vauban) Себастьєн Ле Претр де (1.V 1633, Сен-Леже-де-Фушере, Ніверне — 30.III 1707, Париж) — французький військовий інженер і економіст, маршал Франції (1703), маркіз, почесний чл. Франц. АН (1699). Один з основоположників наук. фортифікації, теорії міннопідривної справи, поклав початок корпусу військ. інженерів. Учасник облог 53 фортець. Був прихильником системи *бастіонів,* які зводив з урахуванням умов місцевості; збудував 33 і перебудував понад 300 фортець. Розробив метод поступової атаки фортець («атака Вобана»), застосовуваний в 18—19 ст. В. належить ряд праць з військ.-інженерних та екон. питань.

ВО́БЛА — промислова назва кількох форм *плітки.* Розрізняють В. каспійську (Rutilus rutilus caspicus), поширену в бас. Каспійського м., і В. аральську, або плітку аральську (R. r. aralensis), поширену в бас. Аральського м. Довж. тіла до 30 см, маса до 800 г. Живиться переважно молюсками, ракоподібними, червами. Нагулюється в солонуватих водах, для розмноження заходить у пониззя річок. Нерест — у квітні — травні. Плодючість — до 200 тис. ікринок. Промислова риба (вживають у їжу солоною, копченою, в'яленою). Чисельність В. скорочується через порушення умов розмноження, зимівлі та нагулу у зв'язку з падінням рівня води в Каспійському морі.

ВО́БЛИЙ Костянтин Григорович (27.V 1876, Царичанка, тепер смт Дніпропетровської обл. — 12.IX 1947, Київ) — український рад. економіст, статистик, економгеограф; акад. АН УРСР (з 1919), заслужений діяч науки УРСР (з 1944). Закінчив Київ. духовну академію (1900) і Варшав. ун-т (1904). З 1906 — приват-доцент політ. економії і статистики Київ. ун-ту, пізніше — професор Київ. комерц. ін-ту (тепер КІНГ). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював у системі АН УРСР, віце-президентом якої він був 1928—30; 1943—47 — директор Ін-ту економіки АН УРСР. В.— автор досліджень з проблем розвитку продуктивних сил України, зокрема цукробурякової пром-сті, комплексного освоєння Великого Дніпра, внутр. і зовн. торгівлі, підручників з статистики і екон. географії, організації праці науковця. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ВОВК Наталія Юхимівна (13.X 1896, с. Скопці, тепер с. Веселинівка Баришівського р-ну Київської обл. — 16.X 1970, Київ) — українська рад. килимарниця, майстер нар. мист. УРСР (з 1936). Створювала орнаментальні й тематичні килими за ескізами відомих укр. художників: «В. І. Ленін» (у співавторстві з М. Щур, 1935), «К. Є. Ворошилов та С. М. Будьонний приймають парад Червоного козацтва» (1936), «Т. Г. Шевченко» (1938), «Збирання врожаю» (у співавторстві з Ф. Іванець), «300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954).

ВОВК (Волков) Федір Кіндратович [5 (17).III 1847, с. Крячківка, тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл.— 30.VI 1918, Жлобін, тепер райцентр Гомельської обл.] — український бурж. етнограф, антрополог і археолог. Навчався в Новоросійському (в

ЗРОСТАННЯ ПРОДАЖУ ТОВАРІВ НАРОДНОГО СПОЖИВАННЯ В ДЕРЖАВНІЙ ТА КООПЕРАТИВНІЙ ТОРГІВЛІ, ВКЛЮЧАЮЧИ ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ, В СРСР

(у порівнянних цінах; 1940=1)





Вобла каспійська.

Основні показники розвитку торгівлі в УРСР

Показники	1940	1950	1976
Обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування, млн. крб.	3203	5731	38 486
Кількість підприємств роздрібної торгівлі і громадського харчування, тис.	111	99	202
Чисельність працівників роздрібної торгівлі й громадського харчування в середньому за рік, тис. чол.	...	317	1297



Вовк.



Вовнянка.



Вовче лико:
1 — гілка з плодами; *2* — кісточка; *3* — квітка в розрізі; *4* — гілка з квітками.



Вовчкові.
Вовчок звичайний.

Одесі) та Київському ун-тах. За участь в укр. нац. русі зазнавав переслідувань з боку царського уряду. В 1879 — 1905 — в еміграції (Франція). Опублікував франц. мовою працю «Шлюбний ритуал та обряди на Україні». Брав участь у виданні «Кобзаря» (Прага, 1876), в якому були надруковані безцензурні твори Т. Г. Шевченка, а також «Матеріалів до україно-руської етнології» (з 1899), які випускала Етнографічна комісія Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові. З 1907 — приват-доцент, з 1917 — професор Петрогр. ун-ту. В. був одним з перших дослідників палеолітичних пам'яток на тер. України, зокрема *Мізинської стоянки*. У кн. «Український народ в його минулому і сучасному» (т. 2, 1916) опублікував дві праці, в яких недооцінював спільність культур укр., рос. і білорус. народів, висунув науково безпідставну думку, нібито українці за антропологічними ознаками становлять єдиний тип, різко відмінний від рос. і білорус. народів. Це хибне, націоналістичне твердження В. спростували Д. М. *Анучин* та ін. вітчизняні вчені.

ВОВК (Canis lupus) — хижий ссавець родини *собачих*. Довж. тіла 105—160 см, маса здебільшого 35—50 кг. На відміну від звичайних собак має широколобу голову з масивною видовженою мордою та могутні ікла і хижі зуби. Забарвлення в осн. сіре. В. поширений у Європі, Азії та Пн. Америці, в СРСР — майже по всій території, в УРСР нема лише в Крим. обл. Живуть в лісах, горах, степових балках, чагарниках, на лісових болотах тощо. Живляться дикими і свійськими тваринами. У період розмноження живуть парами, на зиму збираються у зграї до 10—12 особин. Раз на рік після 62—64-денної вагітності в квітні — травні вовчиця народжує 4—6 сліпих малят, які прозрівають на 12—13-й день. Ростуть вони швидко: тритижневі вовченята активно рухаються і вилазять з лігва, в місячному віці підгодовуються відрижкою батьків, восени вже виходять на полювання разом з батьками. В. завдають збитків тваринництву і мисливському г-ву, а також поширюють сказ і гельмінтози. Полювання на В. дозволено протягом цілого року.

О. П. Корнєєв.

ВОВК — річка в Хмельницькій обл. УРСР, права притока Південного Бугу. Довж. 71 км, пл. бас. 915 км². Бере початок на Подільській височині. Частково використовується для водопостачання, в долині є торфовища.

ВОВКОВИ́НЦІ — селище міського типу Деражнянського р-ну Хмельницької обл. УРСР. Залізнична ст. Комарівці. 4,2 тис. ж. (1977). Відомі з 1559. В 1813—35 в районі В. діяли сел. повстанці під проводом У. *Кармалюка*. У В.— мебл. цех Шепетівського деревообр. комбінату, молочний цех Хмельницького молокозаводу, млин, лісництво, виробниче відділення райсільгосптехніки тощо. З загальноосвітні школи, лікарня, Будинок культури, 4 бібліотеки.

ВО́ВНА — тип волосяного покриву ссавців. З В. виробляють пряжу, тканини, повсть та ін. В.— один з осн. видів натуральних волокон для текст. пром-сті. Є утворами шкіри з складною білковою будовою. Першорядне значення для пром-сті має овеча В., менше — з кіз, верблюдів, лам, яків, кролів, зайців, коней, корів, оленів, собак. Волокна В. поділяють на пух, ость, перехідний, покривний, мертвий і сухий волос та песигу (довгі грубі волокна). Овечу В. ділять на однорідну й неоднорідну (що має пух, ость та ін.). За тех. якостями однорідну В. поділяють на тонку, напівтонку, напівгрубу і грубу. Тонку В. дають *тонкорунні вівці* та їхні помісі, напівтонку — напівтонкорунні вівці та їхні помісі з однорідною вовною (кросбредна). Напівгрубу В. одержують від тонкорунно-грубововних і напівтонкорунно-грубововних помісних овець, а грубу — від *грубововних овець*. Найціннішою є тонка В. З неї виготовляють високоякісні вовняні тканини, трикотаж та ін. речі.

ВОВНИ́ЗЬКІ МОГИ́ЛЬНИКИ І ПОСЕ́ЛЕННЯ — пізньонеолітичні могильники (кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е.) і поселення *бронзового віку* (кін. 2-го тис. до н. е.) біля с. Вовнигів Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. Могильник на лівому березі Дніпра (досліджений 1949) мав 31 поховання. При розкопках правобережного могильника (провадились 1952) виявлено 130 поховань. У похованнях знайдено крем'яні знаряддя, уламки глиняного посуду, підвіски з зубів оленя тощо. На поселенні виявлено кам'яну загорожу, в якій, можливо, утримували худобу. Серед знахідок — бронзовий серп.

ВОВНОЇ́Д ОВЕ́ЧИЙ — паразитична безкрила комаха род. кровососкових; те саме, що й *рунець овечий*.

ВОВНЯ́НА ТКАНИ́НА — тканина з чистововняної або мішаної (з вовняних та ін. волокон) пряжі. Виробляють її головним, складним, дрібно- або великовізерунчастим *переплетенням ниток*. Розрізняють В. т. камвольні (напр., *бостон, трико, шевйот*), тонкосуконні (*сукно, драп*) і грубосуконні (гол. чин. грубе сукно); гладкофарбовані, вибілені, вибивні, строкатоткані і меланжеві. В. т. відзначається високими теплозахисними властивостями, пружністю. З В. т. шиють плаття, костюми, пальта, виготовляють ковдри, хустки тощо. В СРСР 1976 виготовлено 567 млн. м вовняної тканини. Див. також *Текстильна промисловість*.

ВОВНЯ́НКА (Lactarium torminosus) — базидіальний гриб з роду *хрящів-молочників*. Шапинка до 12 см у діаметрі, посередині ввігнута. М'якуш і молочний сік — пекуче їдкий. Зовні В. схожа на рижика. Трапляється в листяних, переважно березових, лісах помірної зони Пн. півкулі. Умовно їстівний гриб. Споживають засоленою, після попереднього вимочування або відварювання.

ВО́ВЧА — річка в Бєлгородській обл. РРФСР та Харківській обл. УРСР, ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 88 км, пл. бас. 1340 км². Бере початок на пд. відрогах Середньоросійської височини. Частково використовується для водопостачання і зрошування. На В.— м. *Вовчанськ*.

ВО́ВЧА — річка в Донецькій і Дніпропетровській областях УРСР, ліва притока Самари (бас. Дніпра). Довж. 323 км, пл. бас. 13 300 км². Має 19 приток завдовжки понад 10 км. Більша частина їх улітку пересихає. Головні притоки: Гайчур, Мокрі Яли (ліві), Солона (права). Живлення снігове (переважно) та дощове. Використовується для зрошування та пром. водопостачання. На В.— м. *Павлоград*.

ВО́ВЧА ЛА́ПА — народна назва рослин роду *купальниця* і деяких видів роду *герань*.

ВО́ВЧА ПА́ЩА — природжена вада розвитку верхніх губи і щелепи та твердого піднебіння. Виникає, коли в процесі зародкового розвитку один чи обидва щелепні відростки не зростаються з міжщелепною кісткою. В. п.— це щілина, що йде вздовж твердого піднебіння і сполучає носову й ротову порожнини. Наявність В. п. призводить до розладів живлення, дихання та мовлення. Лікування хірургічне або за допомогою протезування.

ВОВЧА́К ТУБЕРКУЛЬО́ЗНИЙ — тяжка хронічна форма *туберкульозу* шкіри людини. Виникає переважно в дитячому або юнацькому віці внаслідок потрапляння і розмноження туберкульозних паличок у шкірі. Ознаки виникнення на шкірі (найчастіше обличчя) бурувато-рожевих круглих горбиків м'якої консистенції, на місцях яких шкіра згодом рубцюється або атрофується (див. *Атрофія*). У хворих на В. т. звичайно спостерігається й туберкульоз легень або ін. органів. Лікування: специфічне (протитуберкульозне), а також опромінювання ртутно-кварцовою лампою.

ВОВЧА́К ЧЕРВО́НИЙ, вовчак еритематозний — захворювання, причину виникнення якого недостатньо з'ясовано. Для В. ч. типовим є червоний (еритематозний) висип на щоках і спинці носа. Висип часто виникає й на долонях, особливо на *фалангах* пальців (де нерідко утворюються дрібні крововиливи і виразки), на вухах, волосистій частині голови, тулубі, губах, у порожнині рота, у стравоході (останнє значно утруднює ковтання). Іноді в місцях висипу спостерігаються легка *атрофія* або пігментація. Лікування: специфічне (гормональні препарати або саліцилати), його завжди необхідно починати в стаціонарних умовах.

ВОВЧА́НСЬК — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, на р. Вовчій (бас. Дону). Залізнична станція. Засн. 1674 укр. козаками як

слобода Вовчі Води. Рад. владу у В. встановлено 21.XII 1917. Під час громадян. і Великої Вітчизн. воєн у районі В. діяли партизанські загони. У місті — обозний, буд. матеріалів, асфальтовий, олієекстракційний, хлібний і маслоробний з-ди; взут., бавовноткацька і меблева ф-ки; м'ясний та хлібопродуктів комбінати; райсільгосптехніка і комбінат побутового обслуговування.

Школи: 8 загальноосвітніх та музична; мед. і авіаційне уч-ща, технікум механізації с. г., 3 лік. заклади. Будинок культури, 6 клубів, кінотеатр, 14 бібліотек. В 1907—09 у В. жив рос. рад. письменник К. А. *Треньов*.

ВОВЧА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,9 тис. км². Нас. 67,4 тис. чол. (1977). В районі — 109 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 23 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вовчанськ*. Поверхня рівнинна. На Пн.— відроги Середньоросійської височини. Поклади заліз. руди, крейди, пісків, глин. Річки: *Сіверський Донець* (на ньому збудовано Печенізьке водосховище) з прит. *Вовча*. Грунти чорноземні. Більша (сх.) частина району лежить у степовій зоні, решта — в лісостеповій. Переважають підприємства харч. та легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: вовчанські взут. і бавовноткацька ф-ки, олієекстракційний, маслоробний заводи, м'ясокомбінат. Працюють комбінат побутового обслуговування (Вовчанськ) і 3 будинки побуту. Осн. галузі с. г.— вирощування зернових і технічних культур та тваринництво м'ясомол. напряму. Площа с.-г. угідь 1977 становила 126,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 105,3 тис. га, луки і пасовища — 20,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, картопля, овочі. Розвинуте садівництво.

У В. р. — 17 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Вовчанськ, Білий Колодязь. Автошляхів — 474 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км. У районі — 58 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, мед. і авіаційне уч-ща, технікум механізації с. г.; 78 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 17 будинків культури, 42 клуби, кінотеатр, 53 кіноустановки, 62 б-ки, музей історії району. В с. Бакшеївці В. р. народився рос. рад. письменник К. А. *Треньов,* у с. Радянському — укр. рад. співачка Є. С. *Мірошниченко*. Поблизу с. Верхнього Салтова виявлено археологічні пам'ятки *салтівської культури*. *М. С. Квітченко.*

ВО́ВЧЕ ЛИ́КО, вовчі ягоди звичайні (Daphne mezereum) — листопадні кущі з роду *вовчі ягоди,* родини тимелеєвих. Листки з короткими черешками, обернено-яйцевидно-ланцетні. Квітки двостатеві, здебільшого ясно-рожеві, запашні, з'являються до появи листків, розміщені пучками по 3—5 у пазухах торішніх листків. Плід — кістянка, овальний яскраво-червоного кольору з кулеподібним блискучим насінням. Трапляється майже по всій Європі, зокрема в Європейській частині СРСР (у т. ч. УРСР). Усі частини В. л., особливо кора й плоди, містять дуже отруйну речовину — дафнін, що навіть у малих дозах може спричинити тяжке отруєння людей і худоби.

В. л. називають і інші кущі і трав'янисті рослини з червоними та чорними ягодоподібними неїстівними плодами — бузину червону, жостір ламкий, а також жимолость лісову, актею, вороняче око та деякі пасльонові.

ВО́ВЧЕ ТІ́ЛО (Comarum) — рід багаторічних трав'янистих рослин і напівкущів родини *розових*. Кореневище повзуче. Листки непарноперисті. Квітки великі, зібрані в щитковидне суцвіття. Плід — сім'янка. 2 види, поширені у Пн. півкулі; обидва ростуть в СРСР. В УРСР — 1 вид — В. т. б о л о т я н е (C. palustre) — рослина з довгим галузистим висхідним стеблом, кореневище містить *дубильні речовини*. Здебільшого на болотах, берегах річок, вологих луках, переважно на Поліссі й у Лісостепу, зрідка в Степу. Медонос і пергонос. В. т. використовують як барвну рослину.

ВО́ВЧИЙ ГРОТ — печерна стоянка первісних мисливців часів середнього палеоліту на р. Бештереку біля с. Нової Мазанки Сімферопольського р-ну Кримської обл. Відкритий 1880, досліджувався 1936—37. Розкопано осн. житло стоянки, де виявлено залишки вогнищ, знайдено крем'яні знаряддя (гостроконечники, скребла та рубильця), кістки мамонта, дикого коня, печерного ведмедя, печерної гієни тощо.

ВО́ВЧІ ЯГОДИ (Daphne) — рід рослин род. тимелеєвих. Листки чергові, цілокраї, яйцевидно-ланцетні з короткими черенками або сидячі. Квітки двостатеві, поодинокі або зібрані в пучки у пазухах листків. Плід — м'ясиста кістянка. Бл. 100 видів, поширених у помірній зоні Азії та Європи. В СРСР — 18 видів, у т. ч. в УРСР — 3. В Карпатах, на Поліссі та в Правобережному Лісостепу ростуть В. я. з в и ч а й н і, або *вовче лико*. В соснових лісах на Поліссі та в Лісостепу ростуть В. я. п а х у ч і, або г а й о в і (D. cneorum) — невеликий кущ з рожевими квітками і жовто-бурими плодами. Отруйна рослина. В Лівобережному Лісостепу трапляються В. я. Софії (D. sophia) — реліктовий вид третинного періоду.

ВОВЧКО́ВІ (Gryllotalpidae) — родина *прямокрилих* комах. Довж. тіла 35—50 мм. Передні ноги пристосовані до копання. Надкрила вкорочені, крила довгі й широкі. Бл. 45 видів, поширених на всіх континентах. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: в о в ч о к з в и ч а й н и й (Gryllotalpa gryllotalpa), шкідник різних с.-г. і лісових рослин. Живе в грунті переважно вологих або багатих на перегній ділянок, на поверхню виходить рідко, перельоти робить пізно ввечері і вночі. Самка відкладає до 60 яєць. Повний цикл розвитку — до 2,5 років. З а х о д и б о р о т ь б и. Виловлювання за допомогою канавок, затруєних гексахлораном; знищування за допомогою отруйних принад, загорнутих у грунт.

ВОВЧО́К Марко [літ. псевд. Вілінської Марії Олександрівни; 10 (22). XII 1833, с. Єкатеринівське, тепер Єлецького р-ну Липецької обл. — 28.VII (10.VIII) 1907, хутір Долинськ, тепер у межах Нальчика] —українська і російська письменниця революційно-демократичного напряму. В 1845—46 виховувалась у приватному пансіоні в Харкові. До 1851 жила в Орлі. В 1851 одружилася з О. В. *Марковичем* і виїхала з ним на Україну. Жила в Чернігові (1851—53), Києві (1853—55), Немирові (1855—58). Разом з чоловіком збирала усну нар. творчість, вивчала побут селян. У 1857 у Петербурзі вийшли друком «Народні оповідання Марка Вовчка» (рос. перекл. І. Тургенєва, 1859). В 1859 опублікувала «Оповідання з народного російського побуту», написані рос. мовою. Твори В. стали видатним явищем укр. і рос. прози 19 ст. У них правдиво відображено духовну красу народу, відтворено реалістичні картини з життя селян-кріпаків, особливо жінок, висловлено мрії про краще майбутнє. Вони дістали високу оцінку прогресивної громадськості, зокрема представників революц.-демократичної думки — Т. Шевченка, М. Добролюбова, О. Герцена, Д. Писарєва, М. Чернишевського. Поряд з поезіями Т. Шевченка твори В. справили помітний вплив на розвиток соціальної і нац. свідомості укр. народу, його культури, л-ри і мови, мали вагоме значення й для розвитку нац. л-р усіх слов. народів. У 1859 В. жила в Петербурзі, перебувала в товаристві Т. Шевченка та І. Тургенєва, познайомилася з багатьма діячами рос. та укр. культури. Спілкування з Т. Шевченком остаточно утвердило В. на революц.-демократичних позиціях. У Петербурзі В. закінчила антикріпосницьку повість «Інститутка» (1860), присвятивши її Кобзареві. За оцінкою І. Франка, цей твір «належить до найкра-



Марко Вовчок.





Пам'ятник **Марку Вовчку** в м. Нальчику.



Титульна сторінка «Кобзаря», що його подарував **Марку Вовчку** Т. Г. Шевченко.

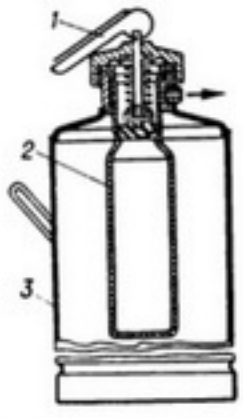

Вогнегасник хімічний пінявий: *1* — рукоятка; *2* — стакан з кислотним зарядом; *3* — корпус (стрілкою показано вихід хімічної піни).

щих перлин нашої літератури». З квітня 1859 до лютого 1867 В. жила за кордоном (у Німеччині, Швейцарії, Італії й гол. чином у Франції), де зустрічалася з М. Добролюбовим, О. Герценом, Л. Толстим, Д. Менделєєвим, І. Сєченовим та ін., зблизилася з польською та чеською політ. еміграцією й прогресивними діячами франц. культури. У творах, написаних за кордоном, В. продовжувала антикріпосницьку тематику, відображала боротьбу народу проти гнобителів та іноземних загарбників («Три долі», 1861; «Кармелюк», 1865).

У рос. повістях і романах В. створила галерею сатиричних образів звироднілих провінційних кріпосників («Червовий король», 1860; «Тюлева баба», 1861; «Глухе містечко», 1862). У Парижі в «Журналі виховання й розваг» (1866—71) В. опублікувала франц. мовою сім казок і оповідань для дітей, у співавторстві з П.-Ж. Сталем написала повість для юнацтва «Слизький шлях». Створений П. Ж. Сталем франц. варіант повісті В. «Маруся» витримав у Франції понад 30 видань, твір було відзначено премією французької академії.

Вернувшись із-за кордону, В. разом з Д. Писарєвим, М. Некрасовим і М. Салтиковим-Щедріним та ін. брала участь у виданні журн. «Отечественные записки», де були опубліковані її романи і повісті «Жива душа» (1868), «Записки причетника» (1869—70), «Подорож всередину країни» (1871), «Тепле гніздечко» (1873), «В глушині» (1875). В 1874 вийшла збірка її сатиричних казок «Казки і бувальщина». В цих творах В. відобразила невдоволення селян реформою 1861, показала антинародну сутність і облудну мораль духівництва, змалювала образи борців проти соціальної несправедливості й самодержавно-поміщицького ладу. В кін. 60—70-х рр. В. багато перекладала з франц., нім., датської мов. У 1871—72 видавала журн. «Переводы лучших иностранных писателей», навколо якого об'єднала значну групу жінок-перекладачів. В. уперше переклала рос. мовою 15 романів Жюля Верна, казки Х. Андерсена, книги «Життя тварин» А. Брема і «Походження людини» Ч. Дарвіна (останні здійснено у творчій співдружбі з Д. Писарєвим). У 1878 В. залишила Петербург і жила в місцях служби свого другого чоловіка М. Д. Лобача-Жученка (Ставрополь, Новоросійськ, Богуслав, Саратов). У 80—90-х рр. написала повість «Відпочинок на селі» й оповідання «Чортова пригода» та «Гайдамаки», переклала рос. мовою ряд творів Б. Пруса і К. Юноші. Із співчуттям зустріла революцію 1905—07. На поч. 1906 В. оселилася в околиці Нальчика на Пн. Кавказі, де минули останні місяці її життя. Тепер у будинку В.— літ.-меморіальний музей-бібліотека; в Нальчику письменниці споруджено пам'ятник. Іл. між с. 240—241.

Тв.: Твори, т. 1—7. К., 1964—67; Твори, т. 1—3. К., 1975; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1957; Избранное. М., 1976.

Літ.: Засенко О. Є. Марко Вовчок. К., 1964; Крутікова Н. Є. Сторінки творчого життя. Марко Вовчок в житті і праці. К., 1965; Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. К., 1969; Брандіс Є. П. Марко Вовчок. К., 1975.

О. Є. Засенко.

ВОВЧО́К — рід ссавців ряду гризунів. Те саме, що й *повчок*.

ВОВЧО́К, заразиха (Orobanche) — рід рослин родини вовчкових. Одно-, дво- й багаторічні паразитні рослини. Стебла м'ясисті, прості або галузисті, 10—45 см заввишки з зачатками листків, у яких майже немає *хлорофілу*. Квітки зібрані в колосковидне або китицевидне суцвіття. Плід — коробочка. Насіння дуже дрібне (до 2 тис. у коробочці), розноситься вітром. Проростки проникають у тканини кореня-хазяїна і живляться його соками. Бл. 150 видів, поширений переважно в субтропіч. та помірних зонах Пн. півкулі. В СРСР — 80 видів, з них в УРСР — 29. В.— спеціалізовані паразити: кожний вид паразитує на певних групах рослин. Особливо небезпечний В. соняшниковий (O. cumana) — ушкоджує соняшник, помідори, тютюн, махорку; В. гілястий (O. ramosa) паразитує на тютюні, махорці, помідорах, конопляхах, картоплі; В. капустяний (O. brassicae) ушкоджує капусту, помідори, рапс, тютюн. Заходи боротьби. Дотримання правильних сівозмін, з розміщенням на попередньому місці рослин, на яких паразитують В., не раніше, як через 8—9 років; виполювання в посівах і знищування квітконосів В. до утворення насіння; агротехнічні заходи, запровадження стійких до В. сортів с.-г. культур тощо.

ВОВЧОЯ́РІВКА — селище міського типу Лисичанського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Біленькій (притока Сіверського Дінця), за 5 км від залізнич. ст. Лоскутівка. 2,2 тис. ж. (1977). Крейдяний кар'єр (постачає крейду Лисичанському содовому з-ду), відділення радгоспу «Мирна долина». Восьмирічна школа, 2 мед. пункти, 2 клуби, 3 б-ки. В. засн. 1783.

ВОВЧУ́Г (Ononis) — рід рослин род. *бобових*. Багаторічні трав'янисті рослини або кущі. Бл. 75 видів, поширених у Європі, а також у помірному поясі Азії і Пн. Африки. В СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 6, з них найпоширеніший В. польовий (O. arvense) — багаторічна трав'яниста рослина. Стебло пряме, опушене. Нижні листки з трьох, верхні — з одного листочка з прилистками. Квітки рожеві, пурпурові, жовті, зрідка білуваті. Утворюють на кінцях гілок густі колосовидні суцвіття. Плід — біб. В. польовий культивують як лікарську рослину. Настойку й відвар з коренів застосовують як протигемороїдальний засіб. Медонос.

ВОГНЕ́ВА ПІДГОТО́ВКА (атаки, наступу) — масовані удари ядерною, ракетною зброєю, артилерією, авіацією та ін. вогневими засобами по обороні противника перед початком наступу і в ході його з метою придушення й знищення живої сили, вогневих засобів і бойової техніки, зруйнування оборонних споруд противника і позбавлення його можливості чинити організований опір наступаючим військам. В. п. всіма видами зброї відіграє вирішальну роль у досягненні успіху бою. Див. також *Атака, Артилерійський наступ, Бій*.

ВОГНЕГА́СНИК — апарат для гасіння пожеж. Залежно від способу вогнегасіння є В. хім. пінявi, повітряно-пінявi, вуглекислотні, рідинні, аерозольні (див. *Аерозолі*) та порошкові. У найпоширеніших — хім. пінявих В. (мал.) використовується реакція між водними розчинами лугу й сірчаної к-ти з утворенням хім. піни, якою й гасять пожежу. Розрізняють В. ручні малолітражні (до 5 л) і промислові (до 10 л); пересувні й стаціонарні (понад 25 л). Застосовуючи В., враховують властивості матеріалу й особливості об'єктів: хім. пінявi В. використовують для гасіння горючих рідин і твердих матеріалів; вуглекислотні — для електроустановок, двигунів внутр. згоряння, книгосховищ; рідинні — для матеріалів, що погано змочуються (напр., бавовни, вати); порошкові — для газів, легкозаймистих рідин, електроустановок під напругою (до 380 В).

О. О. Добровольський.

ВОГНЕЗАХИ́ЩЕНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (конструкції), горючість яких зменшено вогнезахисними покриттями або *антипіренами*. Вогнезахисні покриття наносять на матеріали й конструкції з деревини, деякі полімерні матеріали та металеві конструкції. Такі покриття (тонкий шар фарб, розчинів або обмазок) бувають атмосферостійкими (напр., на основі перхлорвінілової смоли і парафіну), вологостійкими (на сланцевій смолі) і невологостійкими (на основі рідкого скла, суперфосфату, вапна з глиною тощо). Дерев'яні конструкції захищають і покриттями, які спучуються (під дією вогню на поверхні матеріалу утворюється спінений розплав, що перешкоджає нагріву). Антипіренами просочують деревинні матеріали, полімерні матеріали і тканини. Є й полімерні матеріали (напр., фенольні й поліуретанові пінопласти, склопластики на поліефірних смолах), що їх захищають, додаючи сполуки хлору, фосфору, брому, бору в суміші з сурмою.

І. О. Пєшков.

ВОГНЕПА́ЛЬНА ЗБРО́Я — зброя, в якій для вильоту кулі (снаряда) з каналу ствола використовується енергія хімічного розкладу вибухових речовин (напр., пороху). Сучасна В. з. поділяється на артилерійську (*гаубиці, гармати, міномети*), призначену для зруйнування об'єктів, розташованих на значній віддалі або в укриттях, та стрілецьку (*пістолети*, автомати, *гвинтівки, кулемети* та ін.) — для знищення відкрито розташованих цілей. Див. *Артилерія, Автоматична зброя, Зброя*.

ВОГНЕПОКЛО́НСТВО — культ, обожнювання вогню, поклоніння йому як таємничій силі природи, як символові й видимому образові надприродних істот. В. було поширене в багатьох народів на

ранніх ступенях їхнього культур. розвитку, зокрема в народів давнього Сходу, в давніх литовців, німців, слов'ян та ін. Деякі форми В. збереглися в Індії у парсів, а також в Ірані (Див. *Зороастризм*).

ВОГНЕСТІЙКІСТЬ — властивість матеріалу (конструкції) протистояти діянню вогню без руйнування. Характеризується границею В.— тривалістю (в годинах) опору впливові вогню до втрати міцності. Визначається випробуванням зразків у спец. камерах. Границю В. металевих конструкцій підвищують, облицьовуючи їх цеглою та порожнистою керамікою, штукатуркою; у залізобетонних конструкціях потовщують захисний шар бетону, роблять їх з більшою площею поперечного перерізу, змінюють склад бетону. В.— важлива характеристика *конструкційних матеріалів*.

ВОГНЕТРИВІВ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства чорної металургії СРСР. Організований 1932 у Харкові на базі Н.-д. ін-ту силікатної пром-сті УРСР. У складі ін-ту лабораторії, відділи та дослідний з-д. Ін-т розробляє *вогнетривкі матеріали* для доменних печей, допоміжні пристрої (напр., повітронагрівники, чавуновозні ковші, міксери) коксових, мартенівських, двованних та скловарних печей, досліджує технологію виробн. вогнетривів. Держ. премії СРСР — за освоєння виробн. високовогнетривких виробів з місцевої сировини для чорної металургії (1943); за створення оригінальної конструкції розпірно-підвісних хромомагнезитових склепінь і впровадження їх у мартенівських печах (1950). Видає (з 1932) наук.-тех. збірник, має аспірантуру.

М. В. Пітак.

ВОГНЕТРИВКИХ МАТЕРІАЛІВ ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють шамотні, динасові, магнезитові, хромомагнезитові, форстеритові та ін. вогнетривкі й високовогнетривкі вироби та порошкові матеріали. Продукція В. м. п. використовується при будівництві й експлуатації теплових агрегатів в металургійній і цементній пром-сті, енергетиці та ін. галузях. Природні *вогнетривкі матеріали* (*вогнетривкі глини,* пісковик, тальковий камінь та ін.) застосовували з найдавніших часів. Шамотні вогнетриви почали виробляти в Росії з серед. 18 ст., динасові та магнезіальні — з кін. 19 ст. На Україні перші спеціалізовані вогнетривні з-ди збудовано в Часовому Ярі (1887) і Красногорівці (1896). В 1913 в Росії було вироблено 582 тис. т вогнетривких виробів. За роки Рад. влади В. м. п. в країні перетворено на потужну високомеханізовану галузь. Обсяг виробн. вогнетривів в СРСР 1976 зріс проти 1913 в 15,6 раза, проти 1940 — в 3,8 раза.

На Україні (1977) працює виробниче об'єднання «Укрвогнетривнеруд». У його складі 17 спеціалізованих з-дів В. м. п., 7 гірничих підприємств, 3 вогнетривні підприємства в ін. галузях. Найбільші підприємства: *Часовоярський завод вогнетривких виробів,* Микитівський, Сєверський та Докучаєвський доломітні, Червоноармійський динасовий, Кондратівський і Великоанадольський шамотні з-ди, Комсомольське, Дружківське й Новотроїцьке рудоуправління — в Донбасі, *Запорізький вогнетривний завод*. Для видобування сировини використовуються потужні роторні екскаватори, дробарки та ін. устаткування. На вогнетривних з-дах діють сучас. обертові й тунельні печі, впроваджено напівсухе пресування, сумісний помел шихти, перевезення вогнетривів у контейнерах, пакетах, піддонах тощо. Освоєно виробн нових прогресивних видів вогнетривів, які дали змогу значно інтенсифікувати технологічні процеси в металург. промисловості.

М. О. Терещенко.

ВОГНЕТРИВКІ ГЛИНИ — глини, що їх використовують у виробництві *вогнетривких матеріалів*. Складаються переважно з мінералів: *каолініту,* монотерміту, ілі-ту, *діаспору*. Вміст шкідливих компонентів має бути незначним (Fe_2O_3 не більше як 3—4%, TiO_2— 1—2%, CaO — до 0,8%, SO_3 – 0,2— 0,3%). Для В. г. характерна висока вогнетривкість — понад 1580°. Із збільшенням вмісту каолініту вогнетривкість глин зростає. В. г. використовують у виробництві цегли, тиглів, керамічних виробів, електрокераміки тощо. На Україні родовища В. г. є в Запоріз., Дніпроп. і Донец. областях.

ВОГНЕТРИВКІ МАТЕРІАЛИ, вогнетриви — матеріали (вироби), що відзначаються значною (понад 1580° С) *вогнетривкістю*. Розрізняють В. м. власне вогнетривкі — з вогнетривкістю 1580—1770° С (динасові, кварцові, напівкислі, шамотні), високовогнетривкі — 1770 —2000° С (високоглиноземисті, доломітові, карборундові, форстеритові, хромітові) та вищої вогнетривкості — понад 2000° С (магнезитові, хромомагнезитові, шпінельні, цирконієві, коксові, графітові, з чистих окисів та на основі безкисневих тугоплавких сполук). В. м. бувають з пластичних (що містять глини) і непластичних мас; випальні, безвипальні, плавлені і випиляні з гірських порід; особливо щільні (пористість менша за 3%), високощільні (10—20%), звичайні (20—30%) і теплоізоляційні, або легковагі (45—85%). Є вогнетриви формовані (напр., фасонна і норм. цегла, труби, плити) і неформовані (напр., порошки, розчини, обмазки, бетони). В. м. застосовують при спорудженні металургійних, скловарних, тунельних та ін. печей. З них виготовляють тиглі, реторти, деталі сталерозливних ковшів тощо. Див. також *Вогнетривких матеріалів промисловість*

ВОГНЕТРИВКІСТЬ — властивість матеріалу (виробу) протистояти, не розплавляючись, діянню високих температур. Показником В. є т-ра, під впливом якої зразок-«конус» (у формі зрізаної тригранної піраміди, вис. якої 30, ребра—8—2 мм) розм'якшується і деформується так, що його вершина торкається поверхні підставки. Визначається порівнянням з В. стандартного конуса (піроскопа). В.— основна характеристика *вогнетривких матеріалів*.

ВОГНІВКОВІ (Pyralididae) — родина *метеликів*. Тіло (розмах крил 1—5 см) тонке, ноги довгі, з добре розвиненими шпорами Передні крила трикутні або видовжені, задні широкі з короткою бахромою. Забарвлення яскраве і строкате з оксамитним блиском. Гусінь більшості видів В. розвивається в згорнутих листках, у стеблах, коренях та плодах різних рослин. Поширені повсюди. Відомо понад 40 тис. видів, з них в СРСР — 1500, зокрема в УРСР — 500. Багато В. відомі як шкідники с.-г. та лісових рослин. В умовах УРСР небезпечними шкідниками є *лучний метелик*, стебловий кукурудзяний метелик, ефестія млинова (Ephestia kühniella) та інші.

О. П. Кришталь.

ВОГНЯНА ЗЕМЛЯ — архіпелаг біля пд. окраїни Пд. Америки, від материка відокремлюється *Магелланową протокою*. Східна частина належить Аргентині, західна — Чілі. До архіпелагу входять: о. Вогняна Земля (пл. 48 тис. км²) і багато невеликих островів і скель. Загальна пл. 72 тис. км². Поверхня переважно гориста (вис. до 2469 м). На схилах (до вис. 500 м) — листопадно-вічнозелені низькорослі ліси, вище — степова рослинність. На вершинах — льодовики. Осн. заняття населення — вівчарство, рибальство. Родовища нафти й газу. В. З. відкрив 1520 Ф. *Магеллан*.

ВОГОНЬ — одна з сил природи, хімічне явище, що супроводиться виділенням тепла і світла. Справив величезний вплив на розвиток заг. культури людства, особливо науки і техніки. Користування В. археологічно засвідчене з найдавніших часів — у *архантропів*, зокрема у *синантропів*. Тривалий час використовували природний В. (від блискавок, вулканічних лав, самозагоряння дерев та ін. рослин тощо). Винайдення способу добування В. тертям сухого дерева сягає епохи *палеоантропів* (*неандертальців*), тобто часу бл. 100—40 тис. років тому. Вживався цей спосіб до поч. *залізного віку* (бл. 2,5—3 тис. років тому), коли був замінений добуванням В. з кременю за допомогою залізного (сталевого) кресала (огнива) і трута. Добування кресалом тривало аж до винайдення сірників (з'явилися лише в 19 ст.). Спершу В. використовувався для обігрівання й освітлювання природних (печерних) і штучних жител, приготування їжі, облавного полювання на тварин і захисту від хижих звірів, пізніше — для обробки дерева (випалювання човнів з колод), випалювання глини (виготовлення посуду і будівельних матеріалів), виплавляння і обробки металів, розчищання лісів під посіви. В. відіграв і значну соціальну роль в історії суспільства: добування його і зберігання згуртовувало давні людські колективи, а вогнища були центрами їхніх госп. і громад. життя та побуту. Важливе значення В. зумовило виникнення майже в усіх народів



Вовчок соняшниковий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — насінина.



Вовчуг польовий: *1* — гілка з квітками; *2* — корінь; *3* — плід з чашечкою.

Виробництво основних видів вогнетривких виробів в УРСР
(тис. т)

Продукція	1940	1976
Вогнетривкі вироби,	1224	3834
у т. ч.		
алюмосилікатні	840	2636
динасові	384	318
магнезитові і хромомагнезитові	—	828
інші види	—	52

різноманітних вірувань і обрядів, пов'язаних з ним (див. *Вогнепоклонство, Зороастризм*). Пережитки шанування В. зберігалися довго і на Україні.

І. Г. Шовкопляс.

ВОГУ́ЛИ — застаріла назва народу *мансі*.

ВОДА́, оксид водню, H_2O — найпростіша найпоширеніша на Землі хімічна сполука водню з киснем. Оскільки є п'ять ізотопів водню і дев'ять кисню, може бути 135 ізотопних різновидів води, з яких дев'ять міститься у природній В., серед них — *вода важка*. В. є гол. складовою частиною *гідросфери*, що вкриває близько 360 млн. км², тобто 70,8% поверхні Землі. В.— безбарвна рідина без запаху і смаку. При норм. тиску т-ра твердіння її 0°С, $t_{кип}$ 100° С. При твердненні об'єм В. збільшується. Найбільша густ. (при 3,98°С) дорівнює 1000,00 кг/м³, теплота плавлення 332,4 кДж/кг; теплота паротворення 2834,0 кДж/кг; критична т-ра 374,15° С; критичний тиск 221,43 бар; критична густ. 325,00 кг/м³; питома теплопровідність (Вт/м × ×град): льоду (0°С) ~ 2,340; води (45° С) 0,645; пари (100° С) ~ 0,0231; питома теплоємність (кДж × ×кг · град): льоду (0°С) 2,039; води (15° С) 4,187; в'язкість при 0°С дорівнює $1{,}792 \cdot 10^{-3}$, при 100° С — $0{,}284 \cdot 10^{-3}$ Па·с. Деякі фіз. властивості В. (зокрема, зміна густини при нагріванні) є аномальними. Ця аномалія зумовлена полярністю молекул води і *водневим зв'язком* між ними. В.— термічно стійка. З багатьма хім. речовинами В. утворює *гідрати*. Сполуки В. з основними оксидами наз. основами, а з кислотними оксидами — к-тами. Лужні метали, напр. натрій, калій, магній, кальцій, розкладають В., виділяючи *водень* і утворюючи *гідроксиди*. В.— добрий розчинник багатьох речовин. Гази розчиняються у В. добре лише в тому разі, коли вони вступають з нею в хім. реакції. В природі В. перебуває в безперервному круговороті. Пара В. з поверхні океанів, морів, снігового покриву тощо надходить в *атмосферу*. У високих шарах атмосфери вона конденсується в дрібні краплі й випадає на землю у вигляді атм. опадів, а вони потрапляють у природні водойми, а також у грунт і гірські породи, живлячи грунтові й підземні води. Впливаючи механічно й хімічно на гірські породи, В. сприяє руйнуванню їх, утворюючи осадові відклади. В природній В. завжди є розчинені мінеральні солі. Найменше солей у дощових і снігових В., значно більше їх у прісних В. річок і озер. У В. океанів вони становлять 3,5% (гол. чин. хлориди натрію і магнію та сульфати магнію і кальцію). В. широко використовують у всіх галузях нар. г-ва, для сан. та госп.-побутових потреб.

У сучас. умовах бурхливого зростання пром. виробн., *урбанізації*, розширення с.-г. площ тощо питання про забезпеченість та збереження В. у ряді країн набуло особливої гостроти, стало однією з важливих соціально-екон. і наук. проблем. Капіталістичному суспільству притаманне хижацьке використання природних, зокрема водних, ресурсів. В СРСР та ін. соціалістичних країнах ведуться значні планомірні роботи щодо *охорони природи*, в т. ч. водних ресурсів, а також доцільного використання їх. Здійснюються заходи по комплексному й раціональному використанню та охороні земельних, водних і лісових ресурсів (див. *Водний кадастр, Водокористування, Єдиний державний водний фонд, Охорона вод*).

Проблема збереження і очищення В. водойм, морів і океанів має міжнар. значення. СРСР та ін. соціалістичні країни послідовно виступають за розвиток міжнар. співробітництва в галузі збереження і розумного використання ресурсів *біосфери*. Див. також *Водопостачання, Водне господарство, Очищення води, Водний баланс, Водні ресурси*.

Л. А. Кульський.

В. в організмі є середовищем, де відбуваються процеси обміну речовин. При нестачі В. порушуються процеси життєдіяльності рослин, тварин і мікроорганізмів. Проте в процесі еволюції деякі організми (див. *Посухостійкість рослин, Ксерофіти, Мезофіти*) пристосувалися до існування при нестачі В. Більшість тварин і людина, які довго можуть жити без їжі, швидко гинуть без В. Потреба дорослої людини у В. в середньому становить 2,5 л (питна В. та В., що надходить з їжею) на добу. Стільки ж В. виділяється з організму — з видихуваним повітрям, з потом, сечею, випорожненням та ін. За допомогою В. з організму видаляються шкідливі продукти обміну речовин. У рідині відбувається перетравлювання їжі та *всмоктування* харчових речовин. Див. також *Водно-сольовий обмін*.

О. М. Федоров.

Санітарно-гігієнічні вимоги. В. за своїм фіз.-хім. та біол. складом різна і не завжди придатна для пиття та побутових потреб. В окремих випадках вона може стати джерелом як інфекційних, так і неінфекційних хвороб (при несприятливих для організму співвідношеннях вмісту у В. мікроелементів, а також якщо В. забруднена хім., радіоактивними та канцерогенними речовинами тощо). Нормативи доброякісності В. щодо хім. складу та вмісту збудників захворювань (гол. чин. кишкових) регламентовані ГОСТом «Вода питна» 2874—73 (див. також *Знезаражування води*). Удосконалена техніка водопостачання населення та *санітарна охорона водойм* забезпечують епідеміологічну безпеку щодо кишкових захворювань, доброякісність природного хім. складу, відсутність шкідливих домішок відходів пром. та с.-г. виробництв.

Н. М. Квітницька.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Кульский Л. А. Теоретические основы и технология кондиционирования воды. К., 1971; Водный кодекс Української РСР. К., 1973; Кульский Л. А., Даль В. В. Проблемы чистой воды. К., 1974; Павлов А. Н. Геологический круговорот воды на Земле. Л., 1977.

ВОДА́ ВАЖКА́, HDO, D_2O — ізотопний різновид *води*, в якому один або обидва атоми звичайного водню ¹H заміщені його важким ізотопом ²H — *дейтерієм* D. У природній воді на один атом дейтерію припадає 5000—7000 атомів звичайного водню. Властивості В. в. відмінні від властивостей звичайної води: густина D_2O на 10,8%, а в'язкість — на 23,8% вищі (при 25° С) порівняно з H_2O; $t_{кип}$ 101,43° С, $t_{пл}$ = 3,813° С. В в. гірше розчиняє більшість речовин, уповільнює хім. реакції та біохім. процеси. В. в. застосовують як сповільнювач нейтронів у *ядерних реакторах*, як вихідний продукт для добування дейтерію та приготування мішеней для одержання швидких нейтронів. У природній воді міститься й незначна кількість (усього на Землі 19—20 кг) надважкої води, яка замість атомів ¹H містить його радіоактивний ізотоп ³H — тритій Т. Воду, в якій атоми кисню ¹⁶O заміщені важкими ізотопами ¹⁷O і ¹⁸O, також наз. В. в. або важкокисневою. В СРСР уперше добув В. в. 1934 О. І. *Бродський* в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР.

Літ.: Бродский А. И. Химия изотопов. М., 1957.

О. Ф. Немець.

ВОДЕВІ́ЛЬ (франц. vaudeville) — жанр драматичного твору і театральної вистави легкого комедійного змісту з музикою, куплетами й танцями. Оформився у Франції наприкінці 18 ст. В рос. та укр. драматургії В. зародився на поч. 19 ст. Авторами рос. В. були: О. *Грибоєдов*, М. *Хмельницький*, О. *Шаховською*, О. Писарєв, Ф. Коні, Д. Ленський, П. Каратигін, М. Некрасов та ін. Найпопулярніші укр. В.: «Москаль-чарівник» І. Котляревського (1819), «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом» В. Гоголя (Яновського, бл. 1813—14 або 1823—25), «Бойжінка» Г. Квітки-Основ'яненка (1841), «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» Д. Дмитренка (1850), «По ревізії» М. Кропивницького (1882), «По-модньому» М. Старицького (1887) та ін.

Літ.: Український водевіль. К., 1965.

ВО́ДЕНЬ (Hydrogenium), H — хімічний елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 1, ат. м. 1,0079. Природний В. складається з 2 стабільних ізотопів: легкого В., або протію ¹H (99,9855%), і важкого В., або дейтерію ²H або D (0,0145%). Штучно добуто радіоактивний ізотоп В.— тритій ³H або Т та ⁴H і ⁵H. Англ. вчений Г. *Кавендіш* 1766 уперше одержав чистий В. і описав його хім. властивості. Вміст В. в земній корі — бл. 1%. В. входить до складу води, нафти, майже всіх органічних та багатьох неорганічних сполук. Вільний В. трапляється у вулканічних та деяких ін. природних газах. В.— безбарвний горючий газ, без запаху і смаку, $t_{пл}$ — 259,193° С, $t_{кип}$ — 252,77° С, $t_{крит}$ — 239,906° С при критичному тиску 12,797 атм. Густ. В. при т-рі 0° С і 1 атм дорівнює 0,08988 кг/м³. В.— найлегший з газів, має найбільшу швидкість *дифузії* й найбільший коеф. теплопровідності. В. енергійно взаємодіє при нагріванні з киснем, галогенами й сіркою, утворюючи воду, галогеноводні й сірководень. При нагрі-

ванні з азотом (при наявності каталізаторів і під тиском) В. дає аміак; з активними металами утворює *гідриди*. В техніці В. одержують з природних газів, а також електролізом води, в лабораторіях — взаємодією розведеної сірчаної к-ти з цинком або цинку чи алюмінію з концентрованим розчином лугу. В. застосовують для синтезу аміаку, добування металів з їхніх оксидів, для реакцій *гідрогенізації*, синтезу метанолу, для зварювання та різання металів тощо *В. Л. Павлов.*

В організмі. Організм людини і тварин містить бл. 10% В. Основна маса його перебуває в зв'язаному стані у вигляді різних сполук, серед яких найбільш поширена — вода В.— неодмінна частина всіх органічних сполук. Входить до складу *білків, нуклеїнових кислот, жирів, вуглеводів* та ін. За участю атомів В. в організмі відбуваються численні *окислювально-відновні реакції*.

О. М. Рожманова.

Літ.: Лук'янчиков В. С. Елемент № 1. К., 1970; Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1. М., 1973; Глинка Н. Л. Общая химия. Л., 1977.

ВО́ДИ НАВКОЛОПЛІ́ДНІ — рідина, що заповнює навколоплідний міхур у вищих хребетних тварин і людини. Утворюється внаслідок секреторної діяльності епітеліальних клітин *амніона*. В. н.— світла прозора рідина, яка містить білок, жир, виноградний цукор, різні солі, гормони і радіоактивні речовини. Оточуючи плід з усіх боків, В. н. дають йому можливість вільно рухатись і правильно розвиватись, захищають від зовн. травм і забезпечують нормальний перебіг родового акту. Кількість В. н. залежить від строку вагітності. При *пологах* навколоплідний міхур розривається, а В. н. виливаються назовні Див. також *Плід*.

ВО́ДНА СТА́НЦІЯ — комплекс споруд на водоймі (річці, морі, озері) для занять з водного спорту: плавання, веслування, парусного, водномоторного. До складу В. с. входять: відкритий басейн, вишка і трамплін для стрибків у воду, місце (причал) для стоянки суден, елінг — приміщення для зберігання гребних човнів, яхт, буєрів та ін.; майданчики для підготовчих занять з плавання і спортивних ігор, *солярії*, трибуни для глядачів тощо.

ВО́ДНЕ ГОСПОДА́РСТВО — галузь, завданнями якої є вивчення, облік і планування комплексного використання та охорони водних ресурсів країни, а також боротьба зі збитками, заподіюваними внаслідок руйнівної дії води. Осн. завдання В. г.— забезпечити всі галузі нар. г-ва водою в необхідній кількості і відповідної якості. Споживачами води є населення, пром-сть, с. г. і комунальне г-во, водокористувачами — *гідроенергетика*, водний транспорт, рибництво тощо. Досвід СРСР показав, що найефективнішим є метод комплексного використання *водних ресурсів* для потреб різних галузей нар г-ва, заснований на принципах соціалістичного планування. Це дає змогу найраціональніше задовольняти потреби у воді кожної галузі нар. г-ва, оптимально поєднувати інтереси всіх водоспоживачів і водокористувачів (див. *Водокористування*). Раціональне розв'язання комплексних водогосп. проблем забезпечується докладними екон. і тех. розвідуваннями й дослідженнями району майбутнього *гідротехнічного будівництва* з урахуванням можливих змін у режимі поверхневих і підземних вод. При проектуванні водогосп. об'єктів одночасно намічаються і заходи по охороні природи.

Первістком рад. гідротех. будівництва був Волховський гідровузол (див. *Волховська ГЕС* імені В. І. Леніна). Важливими енергетично-транспортними комплексами стали *Дніпрогес* імені В. І. Леніна на Україні, Біломорсько-Балтійський канал, канал ім. Москви з каскадом гідроелектростанцій, Рибінська ГЕС на Волзі та ін. Пізніше було створено водогосподарські комплекси: Фархадський гідровузол і Чирчикський каскад у Середній Азії, Невинномиський канал на Пн. Кавказі, Мінгечаурський гідровузол в Азербайджані, Волго-Донський судноплавний канал ім. В. І. Леніна, реконструйовано Волго-Балтійський водний шлях та ін., які розв'язали ряд народногосп. завдань. Особливо великого розвитку набуло В. г. в післявоєнні роки, коли Рада Міністрів СРСР прийняла ряд постанов про будівництво великих комплексних гідровузлів на Волзі, Дніпрі, ріках Сибіру, в р-нах Серед. Азії та ін. Осн. компонентами водних ресурсів країни є річковий стік та запаси підземних вод. Поверхневий середньорічний стік річок Рад. Союзу дорівнює 4700 км³, запаси підземних вод становлять 1100 км³, по УРСР — відповідно 83,5 км³ і 15,2 км³. В зв'язку з нестачею водних ресурсів в окремих районах країни виникає необхідність регулювати стік великих і середніх річок (для чого створюють водосховища), перерозподіляти його між басейнами й транспортувати воду на великі віддалі. Так, напр., по *Каракумському каналу* імені В. І. Леніна води Амудар'ї перекидаються в басейн Мургабу і Теджену, з введенням в експлуатацію каналу Іртиш—Караганда почалося перекидання вод річок бас. Пн. Льодовитого ок. в посушливі райони Казахстану.

В УРСР здійснено значні водогосп. роботи по регулюванню стоку річок Насамперед збудовано великі водосховища на Дніпрі — Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське й Каховське з корисним об'ємом 18,4 млрд. м³, що дало змогу на Півдні республіки здійснювати зрошування земель, забезпечити водою потреби значної кількості промислових підприємств і населених пунктів, розташованих у бас. Дніпра, а також здійснити подавання води в найменш забезпечені водою райони — Донбас, Криворіжжя і Крим. *Дніпровський каскад ГЕС* забезпечив використання гідроенергії Дніпра та створення глибоководного судноплавного шляху в нижній і середній течії Дніпра заг. довжиною 1023 км. За роки післявоєнних п'ятирічок збудовано водосховища й на багатьох середніх і малих річках у лісостеповій і степовій зонах республіки. В УРСР широкого розвитку набуло будівництво каналів комплексного призначення для перерозподілу водних ресурсів між басейнами річок. Збудовано *Сіверський Донець — Донбас канал* та *Дніпро—Кривий Ріг канал* для водопостачання Донбасу та Криворіжжя, Інгулецький канал — для зрошування 70 тис. га земель і водопостачання м. Миколаєва. В 1975 введено в дію першу чергу *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України від Каховки до Керчі завдовжки 400 км, що забезпечило зрошування 185 тис. га земель і подавання дніпровської води в міста Керч і Феодосію, а також водопостачання населених пунктів по трасі каналу. Закінчується (1978) будівництво першої черги *Дніпро—Донбас каналу* (263 км) для водопостачання Донбасу, забезпечення водою Харкова і зрошування 165 тис. га земель у зоні каналу та Каховського каналу завдовжки 125 км для зрошування й водопостачання г-в Херсон. і Запоріз. обл. Все настійнішою стає потреба перекинути частину стоку Дунаю в Дніпро, збільшити водні ресурси України за рахунок перекриття Дніпро-Бузького і Дністровського лиманів і підвищення водовіддачі водосховищ Дніпровського каскаду ГЕС. Здійснення цих заходів у цілому має задовольнити потребу республіки у воді на перспективу до 2000 р.

Одним з осн. завдань В г є охорона вод від забруднювання пром. і побутовими стоками. На з-дах і ф-ках споруджуються і реконструюються очисні споруди (див. *Водоочищення*). По УРСР понад 70 тис. га земель (1976) зрошуються стічними водами, які пройшли механічне і біологічне очищення. Великі заходи проводяться по раціональному використанню підземних вод.

Відносини між В. г. та іншими галузями, що виникають у зв'язку з використанням вод, регулюються водним законодавством СРСР і союзних республік, а також водними кодексами союзних республік (див. наприклад, *Водний кодекс УРСР*). В країні передбачено провести наукові дослідження і здійснити на цій основі проектні проробки, пов'язані з проблемою перекидання частини стоку північних і сибірських рік у Середню Азію, Казахстан і в басейн ріки Волги; прискорити впровадження досягнень науки і техніки в *меліорацію;* забезпечити дальшу індустріалізацію водогосподарського будівництва і експлуатаційних робіт, застосування прогресивної техніки поливу, автоматизацію і механізацію управління меліоративними системами; ефективніше використовувати водні ресурси, поліпшити технічний стан діючих меліоративних систем. По УРСР передбачено почати будівництво Дунай—Дністровської та продовжити роботу по будівництву Каховської зрошувальних систем; почати під-

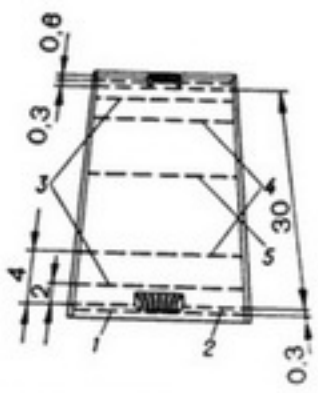

Водне поло.
Майданчик для гри: *1* — лицьова лінія; *2* — лінія воріт; *3* — двометрова лінія; *4* — чотириметрова лінія; *5* — середня лінія.

готовчі роботи по будівництву Приазовської зрошувальної системи; завершити будівництво перших черг каналу Дніпро—Донбас і *водоводу* до м. Харкова, почати будівництво другої черги Північно-Кримського каналу.

В липні 1978 Верховна Рада УРСР прийняла постанову про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці. В постанові, зокрема, вказано на необхідність прискорити впровадження наук. розробок, нових прогресивних технологій виробн., які б сприяли ефективному використанню водних ресурсів.
Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Водогосподарські проблеми на Україні. К., 1972; Меліорація і водне господарство Української РСР. К., 1976. *М. А. Гаркуша.*

ВО́ДНЕ ПО́ЛО, ватерполо — командна спортивна гра з м'ячем на воді. Відбувається на водному майданчику 30 × 20 м з глиб басейну не менш як 2 м. На коротких боках поля укріплюються ворота 3 × 0,9 м. У грі, яка триває 20 хв чистого часу (з 3 перервами по 2 хв), беруть участь 2 команди по 7 чол. кожна. Виграє команда, що забила більшу кількість м'ячів у ворота суперників. В. п. з'явилось у Англії в кін. 19 ст. У 1900 В. п. включено до програми Олімпійських ігор. У Росії у В. п. грають з 1908. З 1925 провадяться чемпіонати СРСР. З 1948 рад. ватерполісти — члени Міжнар. аматорської федерації плавання (ФІНА). Збірна команда рад. ватерполістів — чемпіони Олімпійських ігор (1972), світу (1975) і Європи (1966, 1970). Серед рад. олімпійських чемпіонів — укр. ватерполіст О. Баркалов; серед чемпіонів світу — О. Захаров і В Рожков. Команда України — чемпіон з В. п. 5-ї Спартакіади народів СРСР

ВО́ДНЕ ПРА́ВО — сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку з *водокористуванням*. Рад. В. п. базується на праві держ. власності на води, закріпленому в Конституції СРСР (ст. 11). Ця власність визначає зміст і характер норм В. п., спрямованих на забезпечення планового і комплексного водокористування в інтересах усього суспільства. Регулюючи порядок і умови використання *єдиного державного водного фонду*, норми В. п. мають своїм завданням забезпечити раціональне використання вод і охорону їх від забруднювання, засмічування та вичерпання, запобігати шкідливому діянню води і ліквідувати наслідки його, а також охороняти права підприємств, установ і громадян. Осн джерелами В. п. є *Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* і водні кодекси союзних республік, у т. ч. *Водний кодекс УРСР*. В. п. ін. соціалістичних країн за своїми завданнями і принципами аналогічне рад. В. п. Осн. його джерелами є, як правило, комплексні природоохоронні закони та галузеві акти водного законодавства. В основі В. п. капіталістичних країн лежить концепція «нічиєї» власності на проточні води та приватної власності на замкнуті водойми, яка в поєднанні з правом приватної власності на землю практично відкриває шлях до безконтрольної експлуатації водних ресурсів підприємцями.
Л. І. Пшеничний.

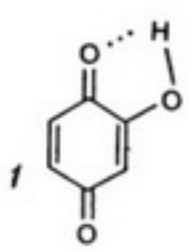

Водневий зв'язок.

ВОДНЕ́ВИЙ ЗВ'ЯЗО́К — вид взаємодії, який виникає при наявності в системі полярного зв'язку A—H (A — атом електронегативного елемента: кисню, азоту, галогенів, H — атом водню) та ін. електронегативного атома B. Позначається B. з A—H.. B. B. з. може бути внутрішньомолекулярним (мал. 1) або міжмолекулярним (мал. 2). Енергія B. з. досягає величини порядку 10 ккал/моль. B. з. дуже поширений і зумовлює фіз.-хім. властивості багатьох систем, зокрема *асоціацію* молекул і підвищення т-ри плавлення і кипіння багатьох речовин. B. з. відіграє важливу роль у біохім. процесах, оскільки визначає макроструктуру *білків* та *нуклеїнових кислот*. Властивості B. з. не можна пояснити, виходячи з класичних електростатичних взаємодій. Уявлення про B. з. істотно доповнюються квантовою теорією *хімічного зв'язку*.
Л. І. Савранський.

ВОДНЕ́ВИЙ ПОКА́ЗНИК, pH — десятковий логарифм концентрації (або активності) водневих іонів, взятий з протилежним знаком: $pH = -\lg [H^+]$. B. п. характеризує кислотність розчинів. У нейтральному середовищі $pH = 7$, у лужному $pH > 7$, у кислому $pH < 7$. B. п. визначають електрохім. способом і за допомогою кислотно-основних індикаторів. При експериментальному визначенні pH вимірюють фактично *активність* водневих іонів, яка лише в розведених розчинах дорівнює їхній концентрації (на практиці ці поняття часто не розрізняють). За допомогою B п. зручно позначати концентрацію водневих іонів, яка відіграє велику роль у біохімічних процесах, у хім. технології тощо.
Літ.: Измайлов Н. А. Электрохимия растворов. М., 1976; Бейтс Р. Г. Определение pH. Теория и практика. Пер. с англ. Л., 1972. *А. Т. Пилипенко.*

ВОДНЕ́ВІ БАКТЕ́РІЇ — *бактерії*, що одержують необхідну для життя енергію за рахунок окислювання молекулярного водню (див. *Хемосинтез*). Окислювання водню B. б. відбувається за такою схемою: $2H_2 + O_2 = 2H_2O + 138$ кал. B. б. — *аероби*, розвиваються на мінеральному і органічному субстраті (тобто є *міксотрофами*); належать до різних систематичних груп бактерій. Здатність B б використовувати в процесі окислювання водню менше кисню, ніж його виділяється під час *електролізу* води, запропоновано застосовувати для регенерації повітря в кабіні космонавтів.

ВО́ДНИЙ БАЛА́НС — співвідношення між надходженням і витратами *води* (з урахуванням її запасів) за певний інтервал часу для будь-якого об'єкта. B. б. земної кулі характеризується рівнянням, за яким кількість *опадів атмосферних*, що випадають на поверхню океанів і суходолу (1020 мм), дорівнює сумарному випаровуванню з поверхні океанів (880 мм) і суходолу (140 мм). B. б. для будь-якої території суходолу за багаторічний період виражається рівнянням, за яким кількість атмосферних опадів, що випадають на поверхню суходолу, дорівнює сумі величин випаровування і стоку з тієї самої поверхні. Пересічні багаторічні значення елементів B. б. для території СРСР: атм опади — 531 мм, випаровування — 333 мм, стік води — 198 мм. Дані для складання B. б. одержують внаслідок

Середні багаторічні значення елементів водного балансу для території УРСР

Територія	Атмосферні опади, мм	Випаровування, мм	Стік, мм
УРСР (в цілому)	609	526	83
Полісся	654	561	93
Лісостеп	635	542	93
Степ	496	473	23
Українські Карпати	1142	600	542
Кримські гори	563	465	98

спостережень на гідрометеостанціях. Аналіз цих даних має велике значення для розв'язання питань водопостачання та ін. госп. розрахунків.
Літ.: Великанов М. А. Водный баланс суши. М., 1940; Водные ресурсы и водный баланс территории Советского Союза. Л., 1967; Онуфриенко Л. Г. Водные ресурсы и баланс вод Украины и Молдавии. В кн.: Вопросы гидрологических прогнозов и расчетов. М., 1969. *Л. Г. Онуфрієнко.*

ВО́ДНИЙ КАДА́СТР — зведення систематизованих відомостей про водні ресурси країни. Включає дані, що характеризують річки, озера, болота, моря, льодовики та підземні води за кількісними і якісними показниками, реєстрацію водокористувань, а також дані обліку використання вод B. к. застосовують для оцінки *водних ресурсів* та складання планів забезпечення потреб різних галузей нар. г-ва при проведенні водогосп. заходів. B. к. складається з трьох розділів (поверхневі води, підземні води, використання вод). Порядок ведення Державного B. к. СРСР встановлює Рада Міністрів СРСР. Роботи по складанню повного B. к. СРСР, розпочаті 1931, тривають.

ВО́ДНИЙ КО́ДЕКС УРСР (ВК УРСР) — єдиний законодавчий акт, у якому відповідно до *Основ водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* систематизовано норми *водного права*, що діють на території УРСР. Затверджений 9.VI 1972 Верховною Радою УРСР; введений у дію з 1.XI 1972. Складається з вступної частини, 6 розділів і 31 глави, які об'єднують 148 статей. 1-й розділ містить заг. положення водного законодавства УРСР Осн. з них є положення, які закріплюють виключне право держ. власності на води і визначають поняття *єдиного державного водного фонду*, зав-

дання водного законодавства, компетенцію органів держ. влади і держ. управління в галузі використання і охорони вод, а також контролю за цим. 2-й розділ містить норми, що встановлюють правила *водокористування*, зокрема його види, порядок і умови надання водних об'єктів у користування. Норми цього розділу визначають і особливості водокористування для певних нар.-госп. та ін. цілей (напр., для питних, побутових та ін.). 3-й розділ регламентує заходи щодо охорони вод від забруднювання, засмічування і вичерпання, а також щодо запобігання їхньому шкідливому діянню. 4-й розділ визначає порядок держ. обліку і планування використання вод. Розділ 5-й встановлює правила вирішення спорів про водокористування. Розділ 6-й містить положення про відповідальність за порушення водного законодавства.

ВО́ДНИЙ РЕЖИ́М ГРУ́НТУ — сукупність явищ, пов'язаних з надходженням, витратами, переміщенням і зміною стану вологи в грунті. В. р г залежить від кліматичних та погодних умов, властивостей і умов залягання грунту, характеру його рослинного покриву, а на орних землях — від біол. особливостей культурних рослин і агротехніки вирощування їх. Осн. джерелом поповнення води у грунті є атм. опади. На Україні їх найбільше (550—700 мм) випадає в пн. і зх. областях і значно менше (300—400 мм) в пд. і пд.-сх Не вся кількість опадів, яка здатна впливати на В. р. г., потрапляє в грунт: частина їх затримується надземними органами рослин і випаровується в атмосферу, а частина витрачається на поверхневий стік. Нагромадження і утримання води грунтом залежить і від його фіз. та водних властивостей, зокрема водопроникності, *вологоємності* грунту та його водопідіймальної здатності (властивості грунту піднімати вологу у верхні горизонти). Наявність води в грунті є однією з найважливіших умов *родючості грунту*. Нестача води в грунті, як і надмірне зволоження його, негативно позначається на розвитку рослин і значно знижує врожай. Створення сприятливого для культурних рослин В. р. г. є одним з осн. завдань *землеробства*. Враховуючи особливості В. р. г., застосовують відповідні заходи щодо його поліпшення і регулювання. Збільшення запасів вологи в грунті забезпечують *агролісомеліорацією*, зрошенням ланів, застосуванням відповідних способів обробітку та боротьби з *ерозією грунту*.

Для зниження надмірних запасів вологи в грунті застосовують гончарний дренаж (див. *Меліорація*), вузькозагінну оранку в напрямі схилу, гребеневі посіви тощо.

Літ.: Докучаев В. В. Наші степи колись і тепер. К.—Х., 1949; Справочник агрогидрологических свойств почв Украинской ССР. Л., 1965; Роде А. А. Основы учения о почвенной влаге, т. 1—2. Л., 1965—69; Рубін С. С. Загальне землеробство. К., 1976; Руденко І. С. [та ін.]. Основи агрономії. К., 1977; Козин М. А. Водный режим почвы и урожай. М., 1977.

І. Г. Захарченко.

ВО́ДНИЙ РЕЖИ́М РОСЛИ́Н — постійний водообмін між рослинами та навколишнім середовищем, завдяки якому рослини забезпечуються водою в кількості, необхідній для їхньої нормальної життєдіяльності. В. р р. здійснюється шляхом поглинання води коренями рослин з грунту, при чому розвивається *кореневий тиск* силою 2—4 ат і навіть більше (т. з. нижній кінцевий двигун водної течії), пересування і розподілу води в рослині та *транспірації* (випаровування), внаслідок якої в клітинах листків виникає сисна сила, що сприяє підійманню води від кореня до листя (т. з верхній кінцевий двигун водної течії). Рослини за *вегетаційний період* випаровують велику кількість води (напр., одна рослина кукурудзи — до 200 кг) і потребують у кожній фазі розвитку певної кількості води, що забезпечує *тургор* (стан напруження клітинної оболонки) та високу інтенсивність фізіолого-біохімічних процесів. Нестача води в грунті та посилена транспірація спричинюються до змін у В р. р., які призводять до в'янення рослин, порушення перебігу процесів синтезу, а потім до відмирання рослин. Щоб запобігти утворенню водного дефіциту у рослин, покращити умови В. р. р. та одержувати високі й сталі врожаї, вживають ряд заходів, спрямованих на нагромадження, зберігання і раціональне використання вологи в грунті, створюють полезахисні лісові смуги, впроваджують зрошення посівів с.-г. культур тощо. *С. І. Слухай.*

ВО́ДНИЙ ТРА́НСПОРТ — див. *Морський транспорт. Річковий транспорт.*

ВО́ДНИК (Vodnik) Валентин (3.II 1758, Згорня-Шишка — 8.I 1819, Любляна) — словенський поет, діяч національного відродження, просвітитель. Один з основоположників словен. л-ри. Почав друкуватися 1781. Видавав нар. календарі («Великі святці», 1795—97; «Малі святці», 1798—1806). У 1797—1800 редагував першу словен. газету «Люблянске новіце...» («Люблянські новини...»). Автор багатьох поем, військ. пісень, сатиричних байок, загадок (збірки «Пісенні спроби», 1806 — перша друкована поетична збірка словен. мовою; «Пісні народного ополчення», 1809), у яких широко використав нар. творчість. В оді «Відроджена Іллірія» (1811) вітав початок нац. відродження Словенії Перу В. належить кілька шкільних підручників, зокрема граматики словен. мови.

«ВО́ДНИК» — всесоюзне добровільне спортивне товариство, що об'єднує спортсменів — працівників річкового та морського транспорту. Створене 1938 внаслідок об'єднання добровільних спортивних товариств «Моряк» та «Вимпел». Спортсмени т-ва «В.» — одні з найсильніших в СРСР в плаванні, гребному та парусному спорті.

ВО́ДНІ РЕСУ́РСИ — поверхневі і підземні води відповідної території, що використовуються або можуть бути використані для потреб нар. г-ва. До В. р. відносять щорічно поновлювані поверхневі води і запаси підземних вод, які поновлюються дуже повільно. Найбільше практичне значення мають поверхневі води. Поверхневий середньорічний стік на Землі становить 47 тис.км³, у Рад. Союзі—4700 км³, у т. ч. на Україні (без стоку прикордонних рік Дунаю, Тисч, Пруту, Бугу) — 83,5 км³, а в маловодний рік — 53,2 км³. Понад 47% поновлюваних вод. ресурсів формується за межами республіки. Із заг. кількості В. р. України бл. 4 км³ припадає на вікові запаси підземних прісних вод. Інтенсивний розвиток пром-сті і с. г., зростання населення, іригація, *меліорація* земель тощо значно впливають на стан В. р. За 1966—76 в республіці споживання чистої води зросло більш ніж у два рази. На одного жителя в республіці припадає 1 тис. м³ прісної води, в той час як у цілому по СРСР — 18 тис. м³. Тому такого великого значення набуває проблема комплексного використання В. р. У 1963—65 ін-ти «Укрдіпроводгосп» та «Укргідропроект» розробили Генеральну схему комплексного використання й охорони водних ресурсів у республіці, а також регіональні схеми. На основі їх проводять роботи щодо регулювання річкового стоку, перекидання частини його в посушливі райони за допомогою зрошувальних систем та ін. З метою збільшення В. р. у республіці поряд з раціональним використанням їх передбачено спрямувати частину води з Дунаю до пд. районів УРСР і Молд. РСР, а також води з пн. річок — у бас. Дніпра. В умовах обмежених В. р. великого значення набуває охорона їх від виснаження та забруднення. В 1970 Верховна Рада СРСР затвердила «Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік». У 1972 затверджено *Водний кодекс УРСР*. На Україні широко розгорнулося будівництво очисних споруд і систем оборотного водопостачання. В СРСР, зокрема на Україні, значну увагу приділяють також охороні підземних вод. У 1959 Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про посилення державного контролю за використанням підземних вод і про заходи по їх охороні». Відповідна постанова прийнята і в УРСР. У липні 1978 Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС». Див. також *Водне господарство*.

Літ.: Львович М. И. Мировые водные ресурсы и их будущее. М., 1974.

О. О. Русинов.

ВО́ДНІ ТА ПІЩА́НІ КУЛЬТУ́РИ — метод вирощування рослин на рідкому (водному) поживному середовищі або в спеціально обробленому кварцовому піску з додаванням (у певному співвідношенні) солей, необхідних для живлення рослин. Щоб запобігти перегріванню кореневої системи та діянню на неї світла, посудини, в яких вирощують рослини, обгортають спочатку чорною, а потім білою тканиною. Посудини з рослинами вміщують у спец., т. з. вегетаційні, бу-

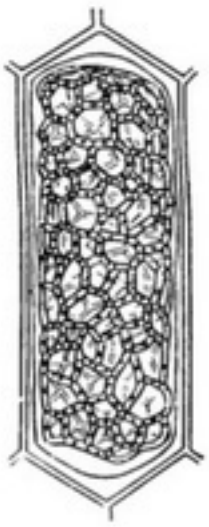

Водяна сіточка. Клітина з молодою колонією всередині.



Водяна сосонка.

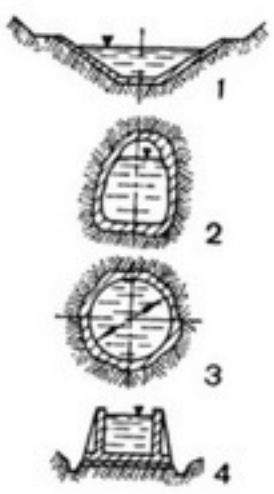

Водоводи:
1 — канал; 2 — безнапірний тунель; 3 — напірний тунель; 4 — лотік.

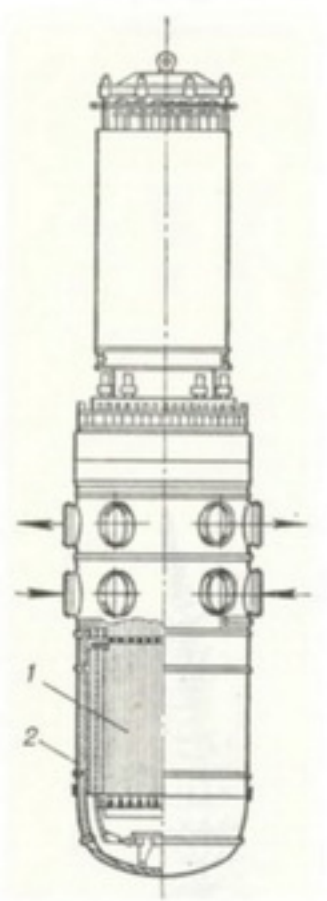

Водо-водяний реактор енергетичний з водою під тиском: *1* — активна зона з тепловидільними елементами; *2* — корпус (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).

диночки зі скляними стінами й дахом. При застосуванні методу піщаних культур насіння висівають в пісок. Для водних культур використовують пророщене насіння, яке закріплюють у посудинах з водою на кришках спец. конструкції за допомогою вати. Для постачання рослин киснем у водних культурах водяне середовище щодня продувають повітрям. Застосування В. та п. к. дозволяє регулювати концентрацію і склад поживних речовин, реакцію середовища, осмотичний тиск тощо, що має значення для розв'язання питань живлення, росту і розвитку рослин. Див. також *Гідропоніка*.

ВО́ДНІ ШЛЯХИ́ — водні простори, які використовуються для судноплавства і сплаву лісу. В. ш. бувають зовнішні і внутрішні; за характером використання — судноплавні й сплавні. До зовн. В. ш. відносять океани, зовн. моря, затоки та ін. Внутр. В. ш. розподіляються на природні (внутр. моря, озера й річки) і штучні (шлюзовані річки, судноплавні канали, водосховища). У зв'язку з порівняно незначними експлуатаційними витратами В. ш. більш економічні для перевезення вантажів і пасажирів, ніж ін. види шляхів. Див. також *Морський транспорт, Річковий транспорт*.

ВО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРОЄ́КТНО-РОЗВІ́ДУВАЛЬНИЙ І НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, Укрдіпроводгосп — установа М-ва меліорації та водного г-ва УРСР. Організований 1936 у Києві на базі Проектно-розвідувальної контори Укрмеліотресту Нар. комісаріату зем. справ УРСР. У складі ін-ту розвідувальна, проектна та наук. частини, що об'єднують понад 50 відділів; філіали у мм. Вінниці, Житомирі, Дніпропетровську, Луцьку, Ровно, Сімферополі, Черкасах, Херсоні, Чернігові. Ін-т розробляє проекти зрошувальних та осушувальних систем, гідротех. споруд, систем с.-г. водопостачання, водосховищ тощо. Разом з ін. установами видає (з 1972) наук.-тех. зб. «Мелиорация и водное хозяйство». *Е. П. Карук.*

ВОДНОЛИ́ЖНИЙ СПОРТ — вид спорту, що полягає в русі спортсмена по воді на водних лижах за допомогою буксирувального катера. В. с. почав розвиватися в 20-х рр. 20 ст.; перший чемпіонат світу відбувся у Франції в 1949. Змагання проводяться з трьох видів сучас. воднолижного триборства: зі слалому, стрибків з трампліна та фігурного катання. Слаломна дистанція 235 м з поворотами, позначеними шістьма буями. За пропуск буя нараховується штрафний час. Для стрибків використовують трамплін завдовжки 6—6,5 м, завширшки 1,8 м, заввишки 1,8 (для чоловіків) і 1,5 м (для жінок). Фігурне катання проводять за вільною програмою. З 1958 в СРСР відбуваються змагання з В. с., з 1965 — щорічні всесоюзні чемпіонати. У 1964 організована Всесоюзна федерація воднолижного спорту; 1976 вона стала членом Всесвітнього союзу воднолижного спорту (створений 1946). *І. В. Соколов.*

ВО́ДНО-МОТО́РНИЙ СПОРТ — вид спорту, що включає різні змагання і туризм на моторних суднах. Судна поділені на типи, а типи — на класи (див. табл.). Гонки проводяться по замкнених (кільцевих) трасах, позначених буями, зі стартом та фінішем у тому самому місці. Змагання проводяться між суднами однієї категорії. Розрізняють такі основні види водно-моторних змагань: змагання на швидкість (на 1 км з ходу по прямій) та на дистанції 5, 10. 15 миль (відповідно 8,0465 км, 16,0930 км, 24,1395 км). В.-м. с. зародився на поч. 20 ст. в Європі, Америці й Австралії. В Росії перші гонки на моторних суднах відбулися у Петербурзі в 1904. У 1925 в СРСР (Москва) створено секцію В.-м. с. З 1956 щороку проводиться командна першість СРСР з В.-м. с. Збірна команда України — неодноразовий призер чемпіонату країни. Серед чемпіонів країни—українські спортсмени Ю. Любомудров (1956, 1958, 1960, 1963, 1965), М. Василенко (1969, 1974), Е. Голубицький (1973—74, 1977), Є. Ковальов (1976), В. Кусков (1976—77). В.-м. с. в СРСР керує Федерація водномоторного спорту, що входить до Бюро федерацій військово-тех. видів спорту ДТСААФ і з 1969 — до Міжнародного союзу водно-моторного спорту (УІМ).

Основні типи та класи моторних суден, прийняті в СРСР

Тип	Клас	Робочий об'єм двигуна, см³
Глісери	*R*1	до 1000
	*R*2	1000—1500
	*R*4	1500—2500
Моточовни	*SA*	175—250
	SB	250—350
	SC	350—500
Скутери	OI	до 175
	OA	175—250
	OB	250—350
	OC	350—500

ВО́ДНО-СОЛЬОВИЙ О́БМІН — сукупність процесів *всмоктування*, розподілу, споживання і виділення води та солей в організмі тварин і людини. В організм наземних тварин і людини вода та солі надходять при питті або з їжею. Деяка кількість води утворюється в самому організмі при окисленні ряду речовин (жирів, білків, вуглеводів). Вода розноситься кров'ю або лімфою по тілу і затримується в різних органах. Як депо води в організмі істотне значення мають м'язи та шкіра. Виділяється вода з організму (у вигляді розчину, який містить солі) через *видільну систему, дихання органи*, через шкіру тощо. Солі організму впливають на затримку води в крові і тканинах. За їх рахунок створюється в клітинах *осмотичний тиск*. Поза- і внутрішньоклітинний сольовий склад різний. У клітинах переважають іони K^+, Mg^{++} та сульфати, поза клітинами — Na^+, Ca^{++}, Cl^-. Ця різниця підтримується в осн. діяльністю *мембран біологічних*. В організмі існують сольові депо: печінка та кісткова тканина. Водний обмін тісно пов'язаний з мінеральним, тому й наз. В.-с.о. Регулюється В.-с. о. нервово-гормональним шляхом (див. *Нейрогуморальна регуляція*) і забезпечує сталість внутр. середовища організму (*гомеостаз*).

ВО́ДНЮ ПЕРОКСИ́Д, водню перекис, H_2O_2— сполука водню з киснем. Безбарвна, сиропоподібна рідина, густ. 1470 кг/м³, $t_{пл}$ — 0,43° С, $t_{кип}$ 150,2° С, змішується у всіх співвідношеннях з водою, спиртом і етиловим ефіром. В. п.— слабка кислота, нестійка; для надання стійкості при зберіганні додають фосфорну к-ту або пірофосфат натрію. В. п.— сильний окислювач, легко віддає активний кисень (при нагріванні—з вибухом). Може виявляти властивості відновника. В. п. одержують *електролізом* сірчаної к-ти або з пероксидів металів дією к-т. Використовують в органічному синтезі, для відбілювання тканин, вовни, хутра, для консервування; в медицині — 3%-ний розчин — для дезинфекції. *Ю. П. Назаренко.*

ВОДОБІ́Й — масивна частина кріплення річища, що захищає дно за водоскидною *греблею* від динамічної дії потоку. Залежно від типу греблі і грунту, який захищають, В. роблять у вигляді бетонної плити, в дерев'яних греблях будують дерев'яні підлоги. Щоб посилити

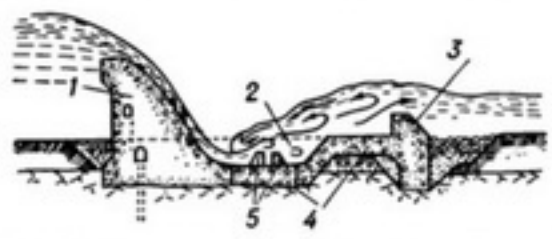

Водобій: *1* — гребля; *2* — водобійний колодязь; *3* — водобійна стінка; *4* — водобій; *5* — гаситель енергії потоку.

гасіння енергії потоку, в межах В. (мал.) розміщують водобійні колодязі, водобійні стінки та спец. гасителі його енергії (напр., шашки).

ВОДОБОЯ́ЗНЬ — інфекційне захворювання. Те саме, що й *сказ*.

ВОДОВІ́Д — споруда, якою переміщують воду від місця забирання до місць споживання. Розрізняють В. енергетичні — турбінні (подають воду на робочі колеса турбіни) і деріваційні (див. *Деріваційна гідроелектростанція*), якими вода надходить до гідроелектростанцій, а також зрошувальні та систем водопостачання. В. (мал.) бувають наземні (*канали, лотоки*) і підземні (*трубопроводи, гідротехнічні тунелі*); напірні і безнапірні. В. споруджують із сталі, залізобетону, азбестоцементу, дерева тощо.

ВОДОВІДДА́ЧА — властивість гірської породи, насиченої водою, віддавати певну кількість її при наявності вільного стоку. Величина В. визначається відношенням об'єму води, яка стікає, до об'єму породи, що вміщує воду, і залежить від розмірів частинок, тріщинуватості і закарстованості гірських порід (див. *Карст*). Визначення величини В. необхідне при гідрогеологічних розрахунках.

ВО́ДО-ВОДЯНИ́Й РЕА́КТОР — *ядерний реактор*, де сповільнювачем нейтронів, що приводять до

ланцюгової *ядерної реакції* поділу, і *теплоносієм* є вода; вид *теплового реактора*. Являє собою заповнений водою циліндричний корпус з компактною *активною зоною*, що містить *тепловидільні елементи*. *Ядерним пальним* В.-в. р. є двоокис урану, збагачений ізотопом ^{235}U (2—5%). Розрізняють В.-в. р. енергетичні і дослідні. Деякі енерг. В.-в. р. (мал.) діють під тиском з примусовою циркуляцією води, т-ра якої менша за т-ру кипіння. З таких В.-в. р. вода надходить у *парогенератор*, де охолоджується, віддаючи тепло воді другого (паротурбінного) контуру. Є енерг. В.-в. р. з кипінням води в активній зоні і *сепарацією* пари в самому реакторі або поза ним. Пара з такого реактора безпосередньо надходить у турбіну. В.-в. р. малогабаритні, нескладні й надійні в експлуатації, у них висока питома потужність. Недоліки В.-в. р.: істотне захоплювання нейтронів воднем, необхідність збагачувати пальне ізотопом ^{235}U. В.-в. р. великої потужності застосовують на атомних електростанціях, В.-в. р. малої потужності (менше 100—150 МВт) — на суднах та пересувних енерг. установках. Дослідні В.-в. р.— басейнового типу з природною або примусовою циркуляцією води без тиску. В СРСР перші трансп. В.-в. р. встановлено (1959) на атомному криголамі «Ленін», перший енерг. В.-в. р. встановлено (1964) на Нововоронезькій АЕС. Потужність серійних В.-в. р. 440 та 1000 МВт. *В. Б. Климентов.*

ВОДОВО́ЗОВ Василь Іванович [27.IX (9.X) 1825, Петербург — 17(29).V 1886, там же] — російський педагог і методист-словесник, послідовник К. Д. *Ушинського*. З 1847 викладав у навч. закладах Варшави та Петербурга. В 60-х рр. керував недільною школою в Петербурзі. Осн. методичні праці: «Словесність у прикладах і розборах» (1868), «Книга для початкового читання» (ч. 1, 1871; ч. 2, 1879), «Книга для вчителів» (1871) та ін. В. цікавився укр. л-рою, пропонував учителям словесності використовувати твори Т. Шевченка й Марка Вовчка.

ВОДОДІ́Л — простір, який розділяє суміжні водні системи. Лінія, що розділяє стік води по протилежних схилах, наз. вододільною. Вона здебільшого збігається з найвищими відмітками місцевості. Розрізняють головний В. Землі (між басейнами Атлантичного і Пн. Льодовитого та Індійського і Тихого океанів) і другорядні В. (між окремими морями, озерами, річками).

ВОДОЗАБІ́РНА СПОРУ́ДА, водозабір — гідротехнічна споруда, якою забирають воду з джерела живлення (наземного або підземного) у *водовід*. Розрізняють В. с. (мал.) безгребельні, що забирають воду з водотоку, не підпертого *греблею*, і гребельні; поверхневі (ними забирають воду з поверхневих шарів водотоку) і глибинні. Безгребельні поверхневі В. с. бувають берегові — ділянка відкритого *каналу*, що відходить від річки, з регулятором (т. з. головною спорудою) і *гідротехнічними затворами;* шпорні (на річках із значною швидкістю течії) — із шпорою-дамбою, висунутою в річище; ківшові — з широким басейном-ковшем у голові каналу, де внаслідок незначної швидкості течії осідають завислі у воді домішки. З ковша вода перекачується насосами у систему *водопостачання*. Безгребельні глибинні В. с. поділяють на трубчасті самопливні — із забірними отворами у річищі на глибині 2—2,5 м; берегові (якщо глибина біля берегів достатня) і плавучі (при значних коливаннях рівня води та високих нестійких берегах) — у вигляді насосної станції на понтоні або баржі. Гребельні В. с. (у тілі греблі або на березі) забирають воду з верхнього б'єфа (ділянки водойми перед греблею) і входять до складу *гідровузла*. Поверхневі В. с. споруджують при греблях з невеликим напором води (до 10 м), глибинні В. с.— в гідровузлах середнього (10—40 м) і великого (понад 40 м) напору із значним коливанням рівня води у б'єфі. Для забирання підземних вод застосовують вертикальні (у вигляді *бурових свердловин* та шахтних колодязів) і горизонтальні (траншейні, галерейні) водозабори, а також каптажні споруди (див. *Каптаж*). В. с. застосовують для потреб гідроенергетики, водопостачання, зрошення тощо.

Б. І. Стрілець.

ВОДОЗБІ́Р — ділянка земної поверхні, з якої вода стікає в річку, озеро чи ін. водойму. Розрізняють В. поверхневий і підземний. Обмежений *вододілом*.

ВОДОЗЛИВНА́ ГРЕ́БЛЯ — гребля з переливанням зайвої (паводкової) води по всій довжині гребеня; вид *водоскидної споруди*. На гребені В. г. (мал.) споруджують водозливні отвори: проміжні обмежують *биками*, крайні — стоянами, що з'єднують греблю з ін. спорудами *гідровузла* або берегами. Відкриття отворів регулюють (залежно від витрати і рівня води перед греблею) *гідротехнічними затворами*. У В. г. на нескельній основі є *понур*, *водобій* та *рисберма*.

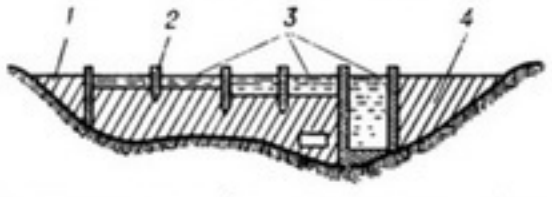

Водозливна гребля: *1* — стоян; *2* — бик; *3* — водозливний отвір; *4* — глуха частина греблі.

В. г. будують з бетону, залізобетону, каменю або дерева. Крім води, через водозливні отвори В. г. пропускають кригу, наноси, іноді ліс, при допустимих швидкостях течії — судна.

ВОДО́ЙМА — скупчення води в зниженнях земної поверхні або під землею. Бувають природні (озера, моря, болота) і штучні (водосховища, стави). Розрізняють текучі В. (річки, канали) і безстічні або з затриманим стоком (озера, водосховища, болота). Залежно від вмісту у воді мінеральних солей В. поділяють на прісні й солоні.

ВОДОКОРИСТУВА́ННЯ — користування водними об'єктами, що входять до *єдиного державного водного фонду* СРСР. Відповідно до *Основ водного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, водних кодексів союзних республік (див. *Водний кодекс УРСР*) та ін. актів в основу В. покладено принципи цільового, раціонального і комплексного використання вод в інтересах нар. г-ва. Водні об'єкти надаються в користування насамперед для задоволення питних і побутових потреб населення. Водокористувачами можуть бути держ., кооп. та громад. підприємства, орг-ції, установи і громадяни. За видами розрізняють В.: залежно від застосування тех. засобів (заг. і спеціальне В.); за умовами надання водних об'єктів у користування (спільне і відособлене В.); за підставами виникнення права В. (первинне і вторинне). В. здійснюється на підставі дозволів, що їх видають відповідні держ. органи, і може бути безстроковим або тимчасовим. В. в СРСР, як правило, безплатне. Оплаті може підлягати тільки спец. В. (здійснюване з застосуванням споруд чи пристроїв) у виняткових випадках і в порядку, встановленому Радою Міністрів СРСР.

А. І. Пшеничний.

ВОДОЛА́ЗНА СПРА́ВА — діяльність людини, що полягає у виконанні нею спеціальних робіт під водою. Такими роботами є підіймання затонулих суден, будівництво і ремонт підводних частин споруд, прокладання і ремонт під водою трубопроводів або кабелів, розчищення фарватеру річок від підводних перешкод, дослідження підводного світу тощо. В. с. займалися з давніх-давен, спочатку без будь-якого спорядження, а потім використовуючи дихальні трубки, шкіряні мішки з запасом повітря та ін. У 19 ст. набув поширення водолазний *скафандр*. В СРСР розвиток В. с. почався зі створення (1923) спец. Експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОПу). В. с. пов'язана з застосуванням спеціальних засобів (спорядження, компресорів, спуско-підіймальних пристроїв, спец. інструментів, засобів зв'язку і сигналізації, пристроїв для подавання повітря тощо), професійною підготовкою водолазів, гігієною й охороною водолазної праці (див. *Баротравма*, *Кесонна хвороба*), з методами роботи під водою. Найпоширенішим засобом є водолазне спорядження (мал., с. 350), яке буває автономне й неавтономне, з вентиляцією спорядження або з *регенерацією* дихальних газових сумішей (кисневих, повітряних, азотно-кисневих, геліо-кисневих та ін.). Кисень використовують для дихання під водою на глибинах не більш як 20 м. В разі занурення на глибину до 60 м застосовують стиснене повітря, на більших глибинах (до 300 м і більше) — штучні газові суміші. Для виконання водолазних робіт на малих глибинах призначені *аквалангі* і кисневі дихальні апарати, на більших глибинах — глибоководне водолазне спорядження, для глибоководних досліджень — *батиплани*, *батискафи*, батисфери та *гідростати*. Дедалі ширше застосовують

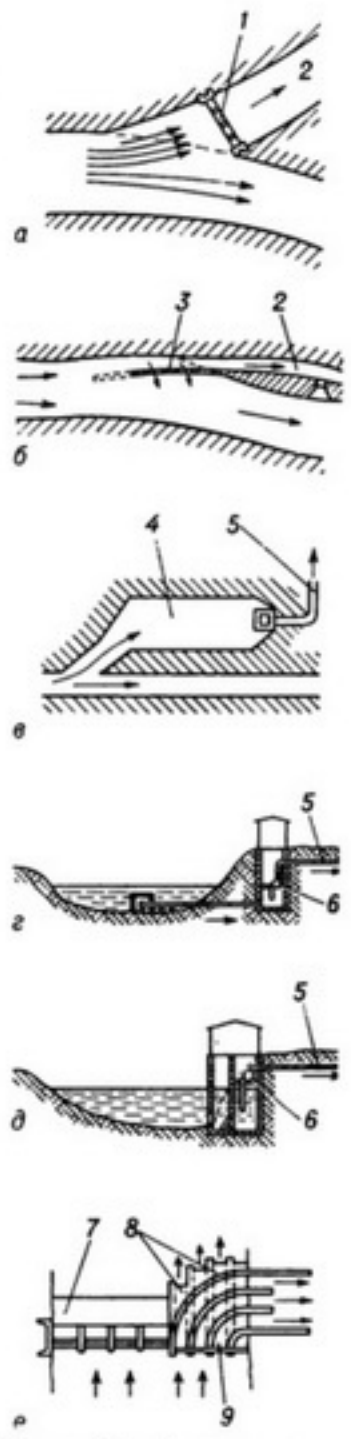

Водозабірні споруди: *а* — безгребельна поверхнева берегова; *б* — безгребельна поверхнева шпорна; *в* — безгребельна поверхнева ківшова; *г* — безгребельна глибинна трубчаста самопливна; *д* — безгребельна глибинна берегова; *е* — гребельна поверхнева з донними промивними галереями в тілі греблі; *1* — регулятор із затворами; *2* — канал; *3* — шпора з водозливами; *4* — ківш; *5* — трубопровід; *6* — насос; *7* — гребля; *8* — промивна галерея; *9* — водозабірний отвір у греблі.

ВОДОЛАЗЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1864—71

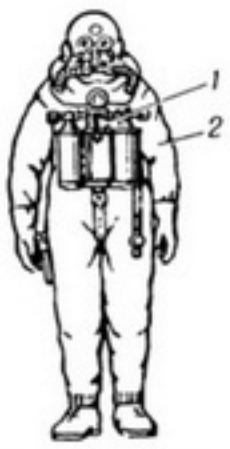

Водолазна справа. Легке водолазне спорядження: *1* — ізолюючий дихальний апарат; *2* — гідрокомбінезон.



Водолюбові. Водолюб великий темний.



Водонапірна башта залізобетонна із сталевим резервуаром місткістю 800 м³.

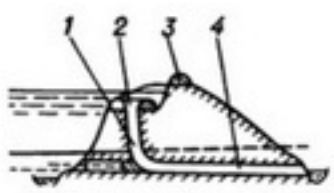

Водоскидна споруда. Береговий шахтний водоскид: *1* — шахта; *2* — воронка; *3* — гребля; *4* — тунель.

т. з. підводні житла-лабораторії, де людина-*гідронавт* може працювати тривалий час. Розвиток В. с. сприяє дальшому вивченню й освоєнню Світового океану.

М. Т. Коротков.

ВОДОЛА́ЗЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1864—71 — виступ селян с. Водолаги (тепер Сумського р-ну Сумської обл.) проти грабіжницької *селянської реформи 1861*. Селяни відмовилися сплачувати викуп за польові наділи, виділені їм з непридатних земель, і звернулися до мирового з'їзду з проханням дозволити їм викупити лише присадибну землю. За подання цього прохання 10 селян було покарано різками. 14(26).VIII 1864 в село введено війська. Під час сутички 5 селян було вбито, 15 поранено. Військ.-судова комісія засудила 2 селян до 15 років каторги, 43 — до побиття різками. Незважаючи на репресії, селяни відмовлялися від польових наділів. Багато селян розійшлося по сусідніх селах, ховалось у лісах. У 1871 влада змушена була переселити частину селян на держ. землі.

ВОДОЛІ́Й — одне з сузір'їв *зодіаку*. В серед. широтах СРСР видно влітку і восени. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВОДОЛІКУВА́ННЯ, гідротерапія — зовнішнє використання води різної температури з лікувальною або профілактичною метою. Способи В. різноманітні: купання, *ванни, душі, обливання, обтирання*. Показання до В. надзвичайно широкі: безсоння, порушення судинного тонусу, хронічні запальні процеси, розлади серцево-судинної системи, вегетативної нервової системи та опірно-рухового апарату, деякі шкірні захворювання, ожиріння тощо. В. застосовується також для *загартовування організму*.

ВОДОЛЮ́БОВІ (Hydrophilidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 1—50 мм) овальне або кругляcте, зверху дуже опукле, чорного кольору, знизу плоске, частково вкрите густими незмочуваними волосками. Жуки живуть переважно у воді (звідси й назва В.), добре літають і плавають; живляться рослинною їжею. Личинки розвиваються у воді, у багатьох видів є зяброві вирости на черевці; живляться дрібними водяними тваринами. Понад 4000 видів, що зустрічаються в усіх зоогеографічних областях; в СРСР — понад 200, у т. ч. в УРСР — бл. 120, з яких найпоширеніший водолюб великий темний (Hydrous piceus) — один з найбільших водяних жуків.

О. П. Крижаль.

ВОДОНАПІ́РНА БА́ШТА — споруда, за допомогою якої регулюють напір і витрату води у *водопровідній мережі* та вирівнюють (регулюють) дію насосних станцій. Осн. частини В. б. (мал.): резервуар для води (переважно з залізобетону або сталі) і опорні конструкції (із залізобетону, сталі, іноді цегли). Місткість резервуарів від десятків (для малих водопроводів) до кількох тис. кубічних метрів (у великих міських і пром. водопроводах). Висота В. б. (віддаль від поверхні землі до низу резервуара) здебільшого до 25 м. В. б. обладнують трубами для подачі та відведення води, переливними пристроями, що запобігають переповнюванню резервуара, сигналізацією та системою замірювання рівня води.

Б. П. Карук.

ВОДОНО́СНІСТЬ гірських порід — властивість гірських порід вміщувати в порах і порожнинах воду при можливості вільного витікання її. Зумовлюється водопроникністю їх (див. *Водопроникність* гірських порід). За однакових умов найбільш водоносними можуть бути грубозернисті піски, гравійно-галечникові породи, тріщинуваті вапняки й пісковики, вивітрілі граніти, менш водоносними — дрібнозернисті піски, суглинки, сланці. Вивчення В. допомагає вирішенню нар.-госп. проблем *водопостачання*, зрошування тощо.

Т. С. Ніколаєнко.

ВОДООХОРО́ННІ ЛІСИ́ — ліси, основним призначенням яких є регулювання водного режиму місцевості. Під лісовим покривом значно зменшується витрата води на поверхневий стік і помітно уповільнюється весняне танення снігу. В результаті вода поступово проникає у грунт і поповнює запаси підгрунтових вод, які живлять річки. В. л. також охороняють природні й штучні водойми від забруднення, обміління, а джерела від замулювання та пересихання, захищають береги від обвалювання, змиву та розмиву. Особливо велике значення мають гірські ліси, які відіграють важливу водоохоронну, водорегулюючу та протиерозійну роль. В УРСР до водоохоронної зони включено ліси *Карпат Українських*, а також ліси в басейнах Дніпра, Дністра, Сіверського Дінця та їхніх приток.

С. А. Генсірук.

ВОДООЧИ́ЩЕННЯ — очищення води, що надходить з природних джерел у *водопровідну мережу*. Поверхневі води природних джерел до подавання у водопровід прояснюють, видаляючи завислі та колоїдні частинки (*коагуляцією*, відстоюванням, фільтруванням), знебарвлюють та знезаражують (рідким хлором, хлорним вапном, озоном).

Підземні води при задовільному хімічному складі тільки знезаражують хлором або ультрафіолетовим промінням. Зм'якшують воду (видаляють надлишки солей кальцію і магнію), обробляючи її вапном, содою або пропускаючи через іонітні (див. *Іоніти*) фільтри. Кількість солей заліза у воді зменшують *аерацією* з наступним фільтруванням. Щоб видалити з води гази (вуглекислий, сірководень, метан, надлишки фтору) та радіоактивні речовини, вдаються до аерації, фільтрування через активований окис алюмінію, *дезактивації*. *Дезодорацію* води здійснюють активованим вугіллям, озоном, двоокисом хлору або перманганатом калію. Для В. застосовують реагентні та дезинфекційні установки, змішувачі, *відстійники*, прояснювачі, контактні *градирні* та ін. Див. також *Водопідготовка*, *Водопостачання*.

В. Д. Семенюк.

ВОДОПЕ́РИЦЯ — рід рослин родини столисникових. Те саме, що й *уруть*.

ВОДОПІДГОТО́ВКА — підготовка води, що надходить з природних джерел, до використання в технічних пристроях або технологічних процесах. Полягає в очищенні води від мех. домішок (*коагуляцією*, відстоюванням, фільтруванням), окисів заліза і міді (іонообмінним методом або фільтруванням) або розчинених газів (термічною і хім. обробкою), у її зм'якшенні (видаленням солей кальцію і магнію) тощо. В. запобігає *корозії металів*, утворенню накипу, забрудненню оброблюваних матеріалів. До В. вдаються на пром. підприємствах, транспорті, підприємствах комунального г-ва та ін.

ВОДОПОСТАЧА́ННЯ — постачання води належної якості населенню, пром. підприємствам, транспорту, сільс. г-ву та іншим споживачам. Джерелами В. є природні води поверхневі (з річок, озер, водосховищ, морів) та підземні (грунтові, артезіанські). Розрізняють В. господарсько-питне, або комунальне (міське, селищне, сільське), та технічне. Воно буває централізоване (всім споживачам міста), групове, або районне (кільком населеним пунктам у великому р-ні), та локальне (окремим об'єктам). Інженерні споруди і пристрої В. наз. системою В., або водопроводом. Їх споруджували ще у старод. часи в Єгипті, Греції, Римі. В Росії водопроводи відомі з кін. 11 — поч. 12 ст. (у давньому Новгороді). До системи В. (мал.)

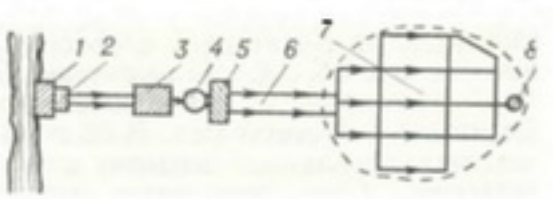

Система водопостачання: *1* — водозабірна споруда; *2* — насосна станція першого підйому; *3* — водоочисна споруда; *4* — резервуар чистої води; *5* — насосна станція другого підйому; *6* — водовід; *7* — водопровідна мережа; *8* — водонапірна башта.

належать *водозабірні споруди, насосні станції* першого підйому (подають воду по напірних *водоводах* до водоочисних споруд), водоочисні споруди (див. *Водоочищення*), *водонапірні башти* і резервуари для очищеної води, насосні станції другого підйому (переміщують воду у *водопровідну мережу*) і водопровідна мережа. Воду для господарсько-питних потреб додатково знезаражують хлором, хлорним вапном та озоном, воду для тех. потреб обробляють методами *водопідготовки*. Є системи тех. В. прямоточні (з одноразовим використанням води), оборотні (з багаторазовим її використанням) та повторно-прямоточні (коли вода від одного споживача направляється у систему В. іншого).

В. Д. Семенюк.

ВОДОПРОВІ́ДНА МЕРЕ́ЖА — мережа трубопроводів, якими подають воду до місця її споживання; складова частина системи *водопостачання*. У В. м. розрізняють магістральні трубопроводи, якими

переміщують воду транзитом у віддалені р-ни, і розподільні трубопроводи, по яких вода надходить окремим споживачам або групі споживачів. В. м. обладнують запірною арматурою (*вентилями,* засувками), що вимикає аварійні ділянки мережі, пожежними *гідрантами* та (іноді) водопровідними колонками. Запірну арматуру і гідранти розмішують у спец. колодязях. Для В. м. застосовують залізобетонні, азбестоцементні, сталеві та чавунні труби, що їх укладають у землю нижче глибини промерзання на 0,2—0,5 м. *В. Д. Семенюк.*

ВОДОПРОНИ́КНІСТЬ гірських порід — властивість гірських порід пропускати крізь себе воду. За ступенем водопроникності гірські породи поділяють на 3 групи: водопроникні — галька, гравій, добре відсортовані піски, закарстовані вапняки та тріщинуваті породи; напівпроникні — глинисті піски, торф, леси; практично непроникні, або водотривкі,— глини та масивно-кристалічні породи. В. досліджують при пошуках і розвідці підземних вод, проектуванні гідроспоруд, осушувальних і зрошувальних систем тощо.

ВОДОП'Я́НОВ Михайло Васильович [н. 6(18).XI 1899, с. Студьонка, тепер у складі м. Липецька] — рад. льотчик, один з перших Героїв Рад. Союзу (1934), генерал-майор авіації (1943). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1919. Брав участь у врятуванні екіпажу пароплава «Челюскін» (1934), у повітр. експедиції на Пн. полюс (1937). У 1941—45 командував д-зією бомбардувальників далекосяжної дії. Автор роману «Киреєви» (1956), кн. «Полярний льотчик» (1952) і «Валерій Чкалов» (1954) та повістей і оповідань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВО́ДОРОСТІ (Algae) — група (сукупність) відділів (типів) нижчих (сланевих) одноклітинних, багатоклітинних та колоніальних, звичайно автотрофних, хлорофілоносних рослин. Розмір В. від тисячних часток міліметра до кількох десятків метрів. Справжніх листків, стебел та коріння не буває, але у деяких найскладніших форм тіло почленоване на частини, які зовні їх нагадують. В. властиве *нестатеве розмноження* (вегетативне і власне нестатеве) та *статеве розмноження*. Нерідко спостерігається зміна форм розвитку (*чергування поколінь*). Основні типи статевого процесу — *гологамія, кон'югація, ізогамія, гетерогамія* та *оогамія*. Відомо понад 35 тис. видів, що належать до відділів: синьо-зелені (Cyanophyta), пірофітові (Pyrrophyta), золотисті (Chrysophyta), діатомові (Bacillariophyta), жовто-зелені (Xanthophyta), бурі (Phaeophyta), червоні (Rhodophyta), криптомонадові (Cryptophyta), евгленові (Euglenophyta), хлоромонадові (Chloromonadophyta), зелені (Chlorophyta, Chlorophycophyta) та харові (Charophyta) водорості. Усі В., за винятком синьо-зелених, належать до евкаріотичних (див. *Евкаріоти*) організмів; синьо-зелені — до прокаріотичних (див. *Прокаріоти*), первинноядерних або доядерних. Поширені по всій земній кулі. Зростають переважно в різноманітних континентальних водоймах та морях, але зустрічаються також поза ними (в грунті, на скелях, стовбурах дерев тощо). Деякі В. є автотрофним компонентом *лишайників*. В. відіграють значну роль у житті водойм (зокрема, для живлення багатьох водяних тварин) та в процесі грунтоутворення, належать до геологічних факторів. Масовий розвиток у водоймах деяких форм водоростей призводить до т. з. *«цвітіння» води*. Водорості беруть участь у процесах *біологічного самоочищення водойм.* Є їстівні (наприклад, ламінарія — *морська капуста*), токсичні, азотфіксуючі форми. Морські В. використовують як добриво, корм для худоби, сировину для добування калійних солей, йоду, агару та ін. Деякі культивують. Останнім часом велику увагу приділяють масовому культивуванню одноклітинних В. (насамперед *хлорели*) з метою їх використання як компонента замкнених екологічних систем життєзабезпечення (що має значення для космічних польотів), а також з метою пошуку ефективних шляхів використання їх у с. г., дослідження можливості введення процесу фотосинтезу у промислове виробництво та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Літ.: Визначник прісноводних водоростей Української РСР, в. 1 (ч. 2), 2—5, 11. К., 1938—77; Определитель пресноводных водорослей СССР, в. 1—8. М.—Л., 1951—62; Топачевський О. В., Макаревич М. Ф. Короткий визначник прісноводних водоростей УРСР. К., 1955; Александрова А. Д. Определитель зелёных, бурых и красных водорослей южных морей СССР. М.— Л., 1967; Возжинская В. Б. [та ін.]. Промысловые водоросли СССР. Справочник. М., 1971; Асаул З. І. Визначник евгленових водоростей Української РСР. К., 1975; Кондратьева Н. В., Коваленко О. В. Краткий определитель видов токсических синезелёных водорослей. К., 1975; Голлербах М. М. [та ін.]. Водоросли. Лишайники. В кн.: Жизнь растений, т. 3. М., 1977; Седова Т. В. Основы цитологии водорослей. Л., 1977; Голлербах М. М., Красавина Л. К. Водоросли. Сводный указатель к отечественным библиографиям по водорослям за 1737—1960 гг. Л., 1971.

Н. В. Кондратьєва.

ВОДОСВИ́НКА (Hydrochoerus) — рід ссавців родини водосвинкових. Найбільші з сучас. гризунів (довж. понад 1 м, маса до 50 кг). Тіло вкрите буруватою щетиноподібною шерстю, пальці сполучені плавальними перетинками, мають копитоподібні нігті. В. добре плаває і пірнає. 2 види: В. звичайна (H. hydrochaeris) і В. мала (H. isthmius). Живуть по берегах водойм у тропіч. лісах Центр. і Пд. Америки. Самка після бл. 4 міс. вагітності народжує по 2—8 малят. Живиться водяними й наземними рослинами. Подекуди шкодить городам і садам. Об'єкт спорт. мисливства (використовуть м'ясо і шкуру).

ВОДОСКИДНА́ СПОРУ́ДА, водоскид — гідротехнічна споруда для скидання зайвої (паводкової) води з водосховища, а також корисного перепускання води через *греблю*. В. с. бувають з отворами поверхневими — на гребені греблі (водозлив) і глибинними — у тілі греблі (водоспуск), а також комбінованими — двоярусні В. с. Водоскиди (мал.), споруджені поза тілом греблі, наз. береговими. Перепуск води через В. с. регулюють *гідротехнічними затворами*. Споруджують В. с. з бетону, залізобетону, каменю або дерева.

ВОДОСПА́Д — падіння води на місці уступу русла річки або потоку. Існують 3 типи В.: ніагарський — вода падає широким потоком; каскадний — вода падає вузьким струмком з великої висоти; карельський — вода падає по крутому скелястому руслу на великому протязі. При руйнуванні уступу В. перетворюється на *пороги*. Іноді використовують як джерело енергії (напр., ГЕС на *Ніагарському водоспаді*).

Великі водоспади світу

Водоспад	Місцеположення	Висота падіння, м
Анхель	Пд. Америка	1054
Тугела	Африка	933
Йосемітський	Пн. Америка	727,5
Кукенан	Пд. Америка	610
Утігард	Європа	610
Уолломомбі	Австралія	519
Гаварні	Європа	422
Ілля Муромець	Азія	141
Вікторія	Африка	120
Мерчісон	Африка	120
Ігуасу	Пд. Америка	72
Ніагарський	Пн. Америка	51

ВОДОСПУСКНА́ СПОРУ́ДА, водоспуск — напірна *гідротехнічна споруда* з отворами для опорожнювання водосховищ, промивання їх від донних наносів та корисного перепускання води через греблю. Розрізняють В. с. трубчасті (мал.),

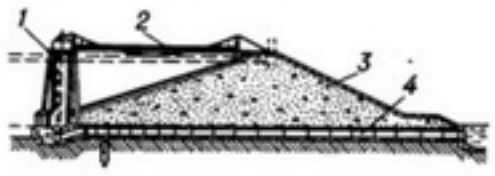

Трубчаста водоспускна споруда: *1* — башта з гідротехнічним затвором; *2* — службовий місток; *3* — земляна гребля; *4* — водоспускна труба.

розміщувані в тілі *бетонних гребель*, в основі кам'яних та *земляних гребель* або в обхід їх, і тунельні, споруджувані в берегових масивах за межами греблі. Пропускання води через В. с. регулюють *гідротехнічними затворами*. Див. також *Водоскидна споруда*.

ВОДОСТІ́ЙКІСТЬ — здатність матеріалу, насиченого водою, зберігати фізико-механічні властивості. В. визначається відношенням границі міцності матеріалу на стиск після насичення водою (протягом 72 год.) до його поч. міцності. У водостійких матеріалів, напр. *гідроізоляційних матеріалів*, скла, фарфору, це співвідношення 0,8—1. В. підвищують додаванням солук (напр., кремнійорганічних),



М. В. Водоп'янов.



Водосвинка звичайна.



Водяна полівка.

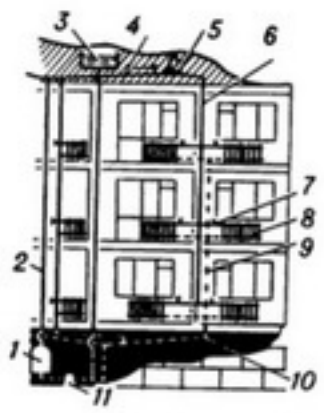

Система **водяного опалення** з механічним спонуканням і верхнім розподілом води: *1* — водонагрівник; *2* — головний стояк; *3* — розширювальний бак; *4* — подавальна магістраль; *5* — повітрозбірник; *6* — подавальний стояк; *7* — регулювальний кран; *8* — нагрівальний прилад; *9* — зворотний стояк; *10* — зворотна магістраль; *11* — насос.



Водяна курочка.

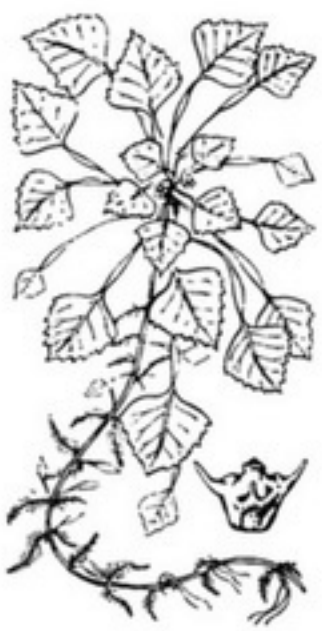

Водяний горіх дунайський. Загальний вигляд рослини і плід.

які утворюють на поверхні частинок матеріалу тонкі плівки, що запобігають діянню на нього води.

ВОДОСХО́ВИЩЕ — штучна водойма, що утворюється головним чином після спорудження греблі в долині річки. Призначене для регулювання річкового стоку, поліпшення умов судноплавства, нагромадження запасів води для роботи гідроелектростанцій, водопостачання і зрошування, розведення риби і водоплавної птиці. На Україні великі В. утворено у зв'язку з будівництвом Дніпровського каскаду ГЕС (*Каховське водосховище, Дніпровське водосховище, Дніпродзержинське водосховище, Кременчуцьке водосховище, Канівське водосховище, Київське водосховище*).

ВОДОТОННА́ЖНІСТЬ судна — кількість води, витиснутої плаваючим судном. В. за масою (згідно з *Архімеда законом*) дорівнює масі води, що вміщується у підводну частину судна. В. за об'ємом визначає об'єм підводної частини судна нижче *ватерлінії*, залежить від густини води. Найбільш припустимою є В. з осадкою судна по т. з. вантажну марку (знак), найменшою — В. порожнем (без екіпажу, вантажів, витрачуваних запасів). В.— експлуатаційно-технічна характеристика, яка визначає відповідність судна певним умовам експлуатації. Див. також *Дедвейт*.

ВОДОТРИВКІ́ ПОРО́ДИ —гірські породи, що не пропускають воду. До В. п. належать *глини*, масивні безтріщинні кристалічні та осадочні породи (*граніти, гнейси, сланці* тощо). В. п., які перекривають водоносну породу, є для неї водотривкою покрівлею; підстилаючі В. п. — водотривким ложем.

ВОДЯНА́ БЛОХА́ — рід нижчих ракоподібних. Те саме, що й *дафнія*.

ВОДЯНА́ КУ́РОЧКА (Gallinula chloropus) — птах родини пастушкових. Довж. тіла 30—35 см, маса 200—350 г. Забарвлення на спині темно-буре, живіт сірий, голова чорна, на лобі — червона бляшка. В. к. поширена на всіх материках, крім Австралії. В СРСР, зокрема в УРСР, гніздиться майже скрізь на водоймах із заростями болотяної рослинності. Кладку з 8—9 або більше яєць насиджує 19—22 дні. За літо має два виводки. Живиться комахами, молюсками та ін. безхребетними. В пн. частинах *ареалу* — перелітний, на пд.— осілий птах. Малоцінний об'єкт мисливства.

О. Б. Кістяківський.

ВОДЯНА́ НАСТУ́РЦІЯ — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Те саме, що й *настурція*.

ВОДЯНА́ ПОЛІ́ВКА, водяний щур (Arvicola terrestris) — гризун родини *мишачих*. Довж. тіла 13—21 см. Хутро темно-буре. В. п. поширена в Європі, Передній та Серед. Азії. В СРСР зустрічається скрізь, крім Сх. Сибіру і Пд. Казахстану; на Україні всюди, крім Крим. обл. Веде напівводний спосіб життя, добре плаває. Живе в норах, які риє в берегах водойм. Живиться рослинами. Розмножується з квітня по листопад, даючи до 4 виплодів, здебільшого по 6—7 малят у кожному. В. п.— шкідник садових, городніх і польових культур та переносник збудника *туляремії*. Шкурки В. п. використовують як другорядну хутрову сировину. Іл. с. 351.

І. Т. Сокур.

ВОДЯНА́ СІ́ТОЧКА, гідродиктій (Hydrodictyon) — рід зелених водоростей порядку протококовидних. 3 види, поширені у прісних водоймах; в СРСР, в т. ч. й УРСР,— 1 вид: В. с. звичайна (H. reticulatum). Має вигляд мішковидної (довж. до 1 м) сіточки, що складається з великої кількості клітин. При нестатевому розмноженні *зооспори* утворюють у материнській клітині нову сіточку, яка після руйнування оболонки материнської клітини вивільнюється. Статевий процес — *ізогамія*. Іл. с. 347.

ВОДЯНА́ СО́СОНКА, хвосняк (Hippuris) — рід трав'янистих водяних рослин род. водянососонкових. Багаторічник з повзучим почленованим кореневищем і численними міцними порожнистими, здебільшого простими стеблами. Листки цілісні, лінійні, розміщені кільцями. Квітки дрібні, дво- або одностатеві, в пазухах листків; нижні квітки жіночі, верхні — чоловічі. Плід — кістянка. 2 види, поширені у помірних і холодних областях Євразії і Пн. Америки. В СРСР, зокрема в УРСР,— 1 вид — В. с. звичайна (H. vulgaris). Зустрічається по всій УРСР, крім Пд. Степу. Іл. с. 347.

ВОДЯНА́ ЧУМА́ — народна назва рослин роду *елодея*.

ВОДЯНЕ́ ОПА́ЛЕННЯ — опалення теплом гарячої води. Осн. частини системи В. о.: водонагрівник, в якому вода нагрівається (паливом, електр. струмом, парою або гарячішою водою), *нагрівальні прилади* (*радіатори, конвектори,* панелі), трубопроводи (подавальні магістралі та стояки) та запірно-регулювальна *арматура*. Розрізняють В. о. центральне (з теплопостачанням від ТЕЦ, котельні) та місцеве; з природною циркуляцією (тільки в невеликих будинках), коли вода рухається внаслідок різниці її густини в гарячому та охолодженому станах, і з мех. спонуканням, де вона переміщується за допомогою циркуляційних насосів. Є системи В. о. з верхнім (мал.) і з нижнім розподілом води; дво- і однотрубні, та проточні; кільцеві і тупикові. Системи В. о. довговічні, нескладні, надійні в експлуатації і безпечні щодо пожежі.

Р. В. Щекін.

ВОДЯНИ́Й ГАЗ — суміш оксиду вуглецю CO і водню H_2, що утворюється при пропусканні водяної пари крізь розжарене вугілля. Використовують як паливо і для синтезу різних хім. продуктів, напр. *метилового спирту*.

ВОДЯНИ́Й ГОРІ́Х (Trapa) — рід однорічних водяних рослин род. водяногоріхових. Стебло напівзанурене у воду; верхня частина його несе розетку плаваючих ромбічних листків. Підводні супротивні лінійні листки рано опадають, замість них розвиваються волосоподібні, перисторозсічені органи, що їх дехто вважає додатковими кореннями. Квітки дрібні, двостатеві, розміщені у пазухах листків; плід — кістянковидний «горіх» з роговидними виростами. Бл. 25 видів, пошир. у водоймах майже всієї земної кулі. На Україні 9 видів, які ростуть переважно в басейнах Дніпра, Пд. Бугу, Дністра, Дунаю. Найпошир. В. г. плаваючий (T. natans). Насіння їстівне, містить бл. 15% білків, 7,5% жиру, 52% крохмалю і 3% цукру; споживають сирим, печеним, перероблюють на борошно й крупу.

ВОДЯНИ́Й О́СЛИК (Asellus aquaticus) — безхребетна тварина ряду *рівноногих ракоподібних*. Довж. тіла до 20 мм. Пошир. в Європі (крім Піренейського п-ова). Живе на дні прісних водойм серед водяної рослинності; при пересиханні водойми може закопуватися в мул. Живиться залишками рослин або тварин. В. о.— пожива риб, великих личинок *бабок* тощо.

К. О. Виноградов.

ВОДЯНИ́Й ПАВУ́К, срібник (Argyroneta) — рід безхребетних тварин ряду *павуків*. Найбільш поширений В. п. звичайний (A. aquatica). Розмір самців 15—20 мм, самок — 12 мм. Головогруди червонувато-бурі, черевце буруватo-чорне, вкрите незмочуваними волосками; на ньому розміщені отвори дихального апарата. В. п. дуже поширений у стоячих і слабопроточних водоймах Європи. Серед заростей у воді В. п. будує з павутини дзвоникоподібне гніздо, яке заповнює повітрям. У гнізді ховається, відкладає яйця, в ньому тримається молодь. Живиться *водяними осликами*, а також личинками комах.

ВОДЯНИ́Й ПЕ́РЕЦЬ (Polygonum hydropiper) — однорічна трав'яниста рослина родини гречкових. Листки овальні або лінійно-ланцетні. Квітки рожеві або зеленувато-рожеві, зібрані в довгі переривчасті суцвіття. Плід — горішок. Всі частини рослини на смак гірко-пекучі, наче перець (звідси і її назва). Пошир. в Європі, у помірній смузі Азії, в Пн. Америці і Пн. Африці, на Україні — майже по всій території — по берегах, луках, у вогких лісах. Лікар. рослина (кровоспинний засіб). При виварюванні з В. п. одержують жовтий барвник.

ВОДЯНИ́Й РІЗА́К (Stratiotes) — рід багаторічних водяних трав род. жабурникових. Включає 1 вид —В. р. алоевидний, або звичайний (S. aloides),— дводомна рослина із укороченим стеблом, росте у воді, під час цвітіння спливає. Листки мечовидні, утворюють великі розетки. Квітки одностатеві, великі, з трьома білими пелюстками, зібрані в суцвіття. Плід — ягодоподібний. В. р. росте в Європі, Передкавказзі і Зх. Сибіру в стоячих і повільно текучих водах, на Україні — спорадично по всій території. Листя використовують для годівлі свиней. Іл. с. 355.

ВОДЯНИ́Й ЩУР — тварина ряду *гризунів*. Те саме, що й *водяна полівка*.

ВОДЯНИ́К, Водяний — міфологічний персонаж у слов'ян та ін.

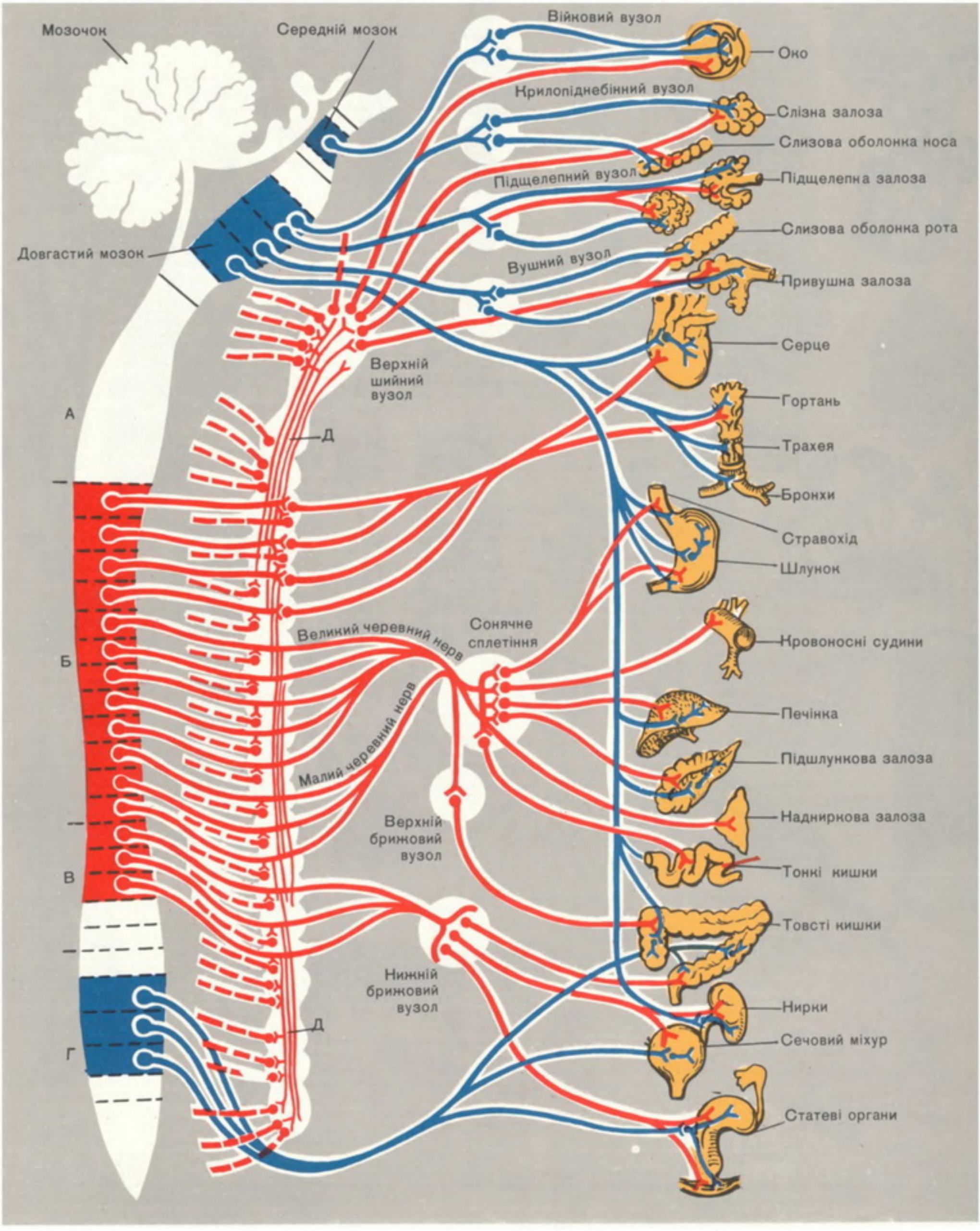

До ст. **Вегетативна нервова система.**

Схема будови і зв'язків вегетативної нервової системи людини. Синім позначено парасимпатичну систему, червоним — симпатичну. А — шийний, Б — грудний, В — поперековий, Г — крижовий відділи спинного мозку; Д — пограничний симпатичний стовбур.

До ст. Водорості.

Синьо-зелені водорості: **1** — мікроцистис (Microcystis); **2** — глеокапса (Gloeocapsa); **3** — хамесифон (Chamaesiphon); **4** — анабена (Anabaena); **5** — лінгбія (Lyngbya); **6** — фішерела (Fischerella). Зелені водорості: **7** — хламідомонада (Chlamydomonas); **8** — педіастр (Pediastrum); **9** — хлорела (Chlorella); **10** — драпарнальдія (Draparnaldia); **11** — ульва (Ulva); **12** — кладофора (Cladophora); **13** — ацетабулярія (Acetabularia); **14** — каулерпа (Caulerpa); **15** — спіроріра (Spirogyra); **16** — мікрастерій (Micrasterias); **17** — клостерій (Closterium); **18** — хара (Chara). Діатомові водорості: **19** — мелозира (Melosira); **20** — дидимосфенія (Didymosphenia). Жовто-зелені водорості: **21** — трибонема (Tribonema); **22** — ботридій (Botrydium). Золотисті водорості: **23** — синкрипта (Syncrypta). Пірофітові водорості: **24** — цератій (Ceratium). Криптомонадові водорості: **25** — криптомонас (Cryptomonas). Евгленові водорості: **26** — трахеломонас (Trachelomonas); **27** — евглена (Euglena). Хлоромонадові водорості: **28** — меротрихія (Merotrichia). Бурі водорості: **29** — макроцистис (Macrocystis); **30** — ламінарія (Laminaria). Червоні водорості: **31** — філофора (Phyllophora); **32** — делесерія (Delesseria).

народів. Його уявляли злим духом в образі сивобородого дідугана, що живе в річках, озерах, ковбанях, колодязях, чорториях біля водяних млинів і приносить людям нещастя. В. викликав забобонний страх. У билинах, рос. та укр. народних казках В. виступає і як морський цар (разом зі своєю жінкою Водяницею).

ВОДЯНИ́ЦЬКИЙ Володимир Олексійович [25.XII (6.I) 1893, м. Костянтиноград, тепер м. Красноград Харківської обл.— 30.XI 1971, Севастополь] — український рад. зоолог-гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Член КПРС з 1958. Закінчив Харків. ун-т (1916). Заснував Новоросійську біол. станцію (1921). В 1939—42 і 1944—45 — професор ун-ту в Ростові-на-Дону. У 1945—62 — директор Севастопольської біол. станції АН СРСР, у 1963—68 — Ін-ту біології південних морів АН УРСР. Праці В. присвячені проблемам гідробіології, іхтіології та океанографії. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медаллю

ВОДЯНІ́ КЛОПИ́, схованощуси (Cryptocerata) — підряд комах ряду *клопів*. Об'єднує 6 родин: гребляклові (Corixidae), водяні скорпіони (Nepidae), плавтові (Naucoridae), хребтоплавові (Notonectidae), афелохірові (Aphelochiridae), плеєві (Pleidae). Тіло (довж. 2—120 мм) плескате, яйцевидне, овальне або сигаровидне. Вусики сховані в ямки на нижній поверхні голови (звідси й 2-а назва). Ноги плавальні, передні здебільшого хапальні. В к. зустрічаються повсюдно. В СРСР — бл. 50 видів, зокрема в УРСР — 36, з них найпоширеніші плавт звичайний (Ilyocoris cimicoides), водяний скорпіон звичайний (Nepa cinerea) та ін Живуть у стоячій та повільно текучій воді. Дорослі здатні літати. За типом живлення — переважно хижаки, знищують водяних безхребетних, а багато з них (напр., плавти і хребтоплави) — і мальків риб, завдаючи шкоди рибному господарству. Іл с 355. *В. Г. Пучков.*

ВОДЯНІ́ ПАПОРОТІ, різноспорові папороті (Hydropterididdae) — підклас класу *папоротеподібних*. Водяні, плаваючі або болотяні рослини. До В. п. належать 2 родини: сальвінієві з родами *сальвінія* і азола (Asolla) та марсилієві з родами *марсилія* і пілюлярія (Pilularia). В. п. поширп. по всій земній кулі, переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 4 види В. п., з них в УРСР — 2: сальвінія плаваюча (Salvinia natans) і марсилея чотирилиста (Marsilea quadrifolia)

ВОДЯНІ́ РОСЛИ́НИ — рослинні організми, що живуть у воді. Серед В. р. є представники усіх груп рослинного світу. У водоймах СРСР В. р. представлені понад 10 000 видів *водоростей*, чисельною групою водяних грибів, деякими лишайниками (колема, верукарія та ін.), рядом мохів (фонтиналіс, каліергон, річчія тощо), плаунами (молодильник озерний та ін.), хвощами річковим та болотяним, папоротями (сальвінія, марсилія) та бл. 260 видами квіткових рослин. Пристосованість В. р. до існування у водному середовищі виявляється в збільшенні поверхні тіла рослин, яке досягається почленуванням листкової пластинки та розвитком великих тонких листків, що полегшує поглинання кисню та ін. газів; в різнолистості (*гетерофілії*); посиленому розвитку міжклітинних порожнин в тканинах, що забезпечує легкість і плавучість рослин; в розташуванні мех. тканин в стеблах і листках ближче до їхнього центру, що надає гнучкості рослинам і зменшує можливість їхнього розриву; в здатності до інтенсивного *вегетативного розмноження* тощо. В. р., зокрема водорості й вищі рослини, відіграють важливу роль у житті водойм, збагачуючи воду на кисень і органічну речовину. Багато В. р. є кормом різних водяних тварин та багатьох птахів. Велику роль відіграють В. р. у самоочищенні водойм, хоч іноді при значному розмноженні вони й самі можуть бути шкідливими, особливо у водосховищах (див. *«Цвітіння» води*, снігу, льоду). Вищі В. р. поділяють на *гідатофіти* і *гідрофіти*; іноді їх об'єднують під заг. назвою «макрофіти», яка застосовується також до великих багатоклітинних мор. водоростей.

І. Л. Корелякова.

ВОДЯНІ́ ТВАРИ́НИ, гідробіонти — тварини, які живуть у воді. Первинноводяні тварини (багато безхребетних, риби та ін.) все життя проводять у воді й дихають усією поверхнею тіла або *зябрами*. Вторинноводяні (походять від наземних) у воді проводять усе життя (напр., кити) або лише його частину (гетеротопи; напр., водяні комахи) і дихають легенями або трахейними зябрами. За місцем проживання В. т. поділяють на планктонних (див. *Планктон*), нектонних (див. *Нектон*), плейстонних (див. *Плейстон*) і бентосних (див. *Бентос*). Серед останніх є форми, що прикріплюються до дна або підводних предметів. Запліднення у більшості В. т. (безхребетних, риб) зовнішнє. Воно, як і розселення личинок, забезпечується рухомістю води. Тільки серед В. т. є такі, що розмножуються *поділом* (напр., найпростіші) та *пупкуванням* (губки, моховатки та ін.). В. т. поділяють на дві осн. групи — морські й прісноводні. Вважають, що сучас. прісноводні тварини походять від морських, а давні прісноводні форми дали початок наземним. Багато В. т. (молюски, риби, ракоподібні та ін.) є об'єктами промислу, окремі (див. *Обростання*) завдають шкоди гідротех. спорудам.

Я. Я. Цееб.

ВОДЯ́НКА (Empetrum) — рід рослин родини водянкових. Вічнозелені сланкі кущики. Листки дрібні, ланцетні, густо розміщені на гілках. Квітки дрібні поодинокі. Плід — ягодоподібна кістянка, водянистий (звідки й назва рослини). Відомо 9 видів, поширп. у Пн. і Серед. Європі, Азії (Зх. Сибір, Урал), в Гренландії, Пн. і Пд. Америці; в СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 1: В. ч о р н а (E. nigrum) з червоними квітками і чорними плодами. Росте на болотах, у соснових лісах (Зх. Полісся, Карпати). Плоди містять вітамін С, іноді їх споживають. Іл. с. 355.

ВОДЯ́НКА — хворобливий стан, що характеризується скупченням рідини (*транссудату*) в тканинах, порожнинах, органах, суглобах і оболонках організму людини внаслідок посиленого просочування рідких частин крові та лімфи при недостатньому зворотному всмоктуванні їх тканинами. З а г а л ь н а В. є наслідком збільшення набряків у хворих з ураженнями серцево-судинної системи (рідина скупчується в нижчих частинах тіла — серцеві набряки), ураженням нирок, а також у хворих з явищами виснаження та білкової недостатності. М і с ц е в а В. виникає при стисненні вен певної ділянки тіла (закупорці або стисненні ворітної вени — В. черевної порожнини — *асцит*, стегнової вени — набряк нижніх кінцівок та ін.). Перебігає В. із значними порушеннями всіх видів обміну речовин в організмі, призводить до *дистрофії* і навіть до розчинення тканин. Л і к у в а н н я спрямоване на усунення осн. причини, що призвела до В.; при скупченні великої кількості рідини у порожнинах тіла — хірургічне.

ВОДЯНО́Й Михайло Григорович (н. 23.XII 1924, Харків) — український рад. актор, нар. артист СРСР (з 1976). Член КПРС з 1947. Навчався у Ленінгр. театр. ін-ті. Працював у П'ятигорському театрі муз. комедії (1943—45), Львів. філармонії (1945—46) й театрі муз. комедії (1947—53). З 1954 — в Одес. театрі муз. комедії. Ролі: Галушка («Кому посміхалися зорі» Б. Александрова), Яшка Буксир («Біла акація» І. Дунаєвського), Мишка Япончик («На світанку» Сандлера), Попандопуло («Весілля в Малинівці» Рябова), Боні («Сільва» Кальмана). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Портрет с. 354.

ВОДЬ — прибалтійсько-фінське плем'я, яке жило на Пд. від Фінської затоки на території *Новгородської землі*. Мова В. близька до пн.-сх. говору естонської мови. Процес асиміляції В. слов'янами, який почався в давнину, завершився в 19 ст.

ВОЄВО́ДА — 1) Начальник князівської дружини або керівник народного ополчення. Згадується в давньорус. літописах починаючи з 10 ст. У 15—17 ст. В. очолювали полки й загони рос. військ. Петро I на поч. 18 ст. скасував посаду В. 2) Городові В.— начальники військ. і цивільного управління в ряді міст Рос. д-ви з 16 ст. до 1775. 3) В лит. і польс. феод. д-вах — службова особа, що очолювала *воєводство*. В. були відомі також у Валахії в 15—16 ст. 4) В бурж.-поміщицькій Польщі В. очолював орган заг. адміністрації воєводства — воєводське управління. 5) У ПНР особа, яка очолює адм.-тер. одиницю, що зберегла традиційну назву — воєводство.

ВОЄВО́ДИНА — автономний край в складі Соціалістичної Республіки Сербії в Югославії. Пл. 21,5 тис. км². Нас. 1952 тис. чол. (1971), гол. чин. серби й хорвати,



Водяний ослик.



Водяний павук.



Водяний перець. Верхня й нижня частини рослини та квітка.



М. Г. Водяной.



П. І. Воєводін.



В. В. Воєводський.



О. І. Воєйков.

угорці, живуть також українці. Адм. центр — м. *Новий Сад*. Лежить на Середньодунайській рівнині. Осн. ріки — *Дунай*, Сава, *Тиса*. Переважає степова рослинність. В.— важливий с.-г. район країни. На значних площах проведено меліоративні роботи. Осн. культури — цукр. буряки, кукурудза; вирощують також соняшник, хміль, коноплі, овочеві. Садівництво, виноградарство. Тваринництво м'ясо-молочного напряму. Пром-сть базується на місцевій сировині. В. займає провідне місце в Югославії за виробн. цукру, розвинуті також плодоовочеконсервна, маслоробна, борошномельна, пивоварна та ін. галузі. Підприємства хім., металообробної, електротех., текст., целюлозно-паперової, цементної пром-сті. Гол. пром. центри — Новий Сад, *Суботиця*. В.— один з осередків укр. населення в Югославії. Українці (русини) поселилися тут у середині 18 ст. У місцях їх розселення діють укр. культур.-освітні т-ва (зокрема, у Новому Саді, *Руському Крстурі*, Коцурі, Врбасі, Кулі), працюють школи з рідною мовою навчання. У Новому Саді діє видавництво «Руське слово», ведуться радіо- та телепередачі укр. мовою. Див. також *Бачка*.

ВОЄВО́ДІН Петро Іванович [30. VI (12. VII) 1884, м. Суми — 25.XI 1964, Москва] — професіональний революціонер, рад. держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1964). Член КПРС з 1899. Н. в сім'ї робітника. Проводив революц. роботу в Катеринославі, Саратові, Самарі, Читі, Томську, Омську, Баку та ін. містах. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції В.— голова крайової прод.-екон. Ради Зх. Сибіру і Уралу. В 1918— голова обл. Ради нар. г-ва Зх. Сибіру. З 1920 — на госп. і журналістській роботі, потім працював у Наркомосі РРФСР тощо. З 1940 — персональний пенсіонер. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Автор спогадів про В. І. Леніна.

ВОЄВО́ДСТВО — 1) Адм.-тер. одиниця в Лит. і Польс. феод. державах 15—18 ст., очолювана *воєводою*. На укр. землях, що перебували під владою шляхет. Польщі в цей час існували Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське та Руське. В. 2) Адм.-тер. одиниця в бурж.-поміщицькій Польщі 1921—39. Загарбана нею тер. Зх. України поділялась на Волинське, Львівське, Станіславське і Тернопільське В. 3) Органи місц. управління Рос. д-ви переважно у прикордонних місцевостях: на тер. України (2-а пол. 17 — кін. 18 ст.) підпорядковувались *Малоросійському приказу* і особисто цареві. 4) В ПНР — адм.-тер. одиниця.

ВОЄВО́ДСЬКИЙ Владислав Владиславович [12(25).VII 1917, Петроград — 20.II 1967, Новосибірськ] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1964). Член КПРС з 1964. Закінчив (1940) Ленінгр. політех. ін-т. З 1955 В. працював в Ін-ті хім. кінетики і горіння Сибірського відділення АН СРСР (у Новосибірську). Розробив ряд принципових питань теорії окислення водню, першу кількісну теорію *крекінгу* олефінових вуглеводнів, істотно розвинув уявлення про природу і механізм гетерогенно-каталітичних процесів. Працював також в галузі дослідження будови, властивостей і реакцій вільних радикалів у різноманітних хім. процесах за допомогою радіоспектроскопії. Держ. премія СРСР, 1968 (посмертно).

ВОЄЙКОВ Олександр Іванович [8(20).V 1842, Москва — 27.I (9.II) 1916, Петроград] — рос. кліматолог і географ, чл.-кор. Петерб. АН (з 1910). Навчався у Петерб. ун-ті (1860). Здобув ступінь доктора філософії (1865) у Геттінгені, 1880 — почесного доктора фіз. географії в Московському ун-ті. З 1885 — професор Петерб. ун-ту. Подорожував по Кавказу, Криму, Серед. Азії. Відвідав багато країн Зх. Європи, Азії, Америки. У монографії «Клімати земної кулі, зокрема Росії» (1884) В. висвітлює структуру складних кліматичних процесів та вплив клімату на ін. компоненти природи. В. розробив класифікацію рік за гідрологічним режимом, заклав основи вчення про сніг, розробляв наук. основи меліорації земель і засобів підвищення врожайності с.-г. культур тощо. В.— один з засновників *палеокліматології*. В. є фундатором першого рос. журналу з питань кліматології та метеорології «Метеорологічний вісник» (1891—1935). У 1892—1904 — редактор відділу географії Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона. Передові ідеї В. покладено в основу рад. кліматології. Ім'ям В. названо Головну геофізичну обсерваторію СРСР.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—4. М.—Л., 1948—57.

ВОЄННА НАУ́КА — система знань про засоби підготовки і ведення війни державою, коаліціями держав або класами для досягнення політичної мети. В. н. досліджує збройну боротьбу у війні, узагальнює її досвід, вивчає закони війни, процеси її підготовки та ведення, розробляє теоретичні основи й практичні рекомендації з питань будівництва та підготовки збройних сил; визначає шляхи розвитку нових засобів боротьби, найефективніші форми і способи ведення воєнних дій та принципи *воєнного мистецтва*. Структура і зміст В. н. залежать від класової сутності д-ви й пануючої в ній ідеології. Рад. В. н. базується на марксистсько-ленінському вченні— діалектичному та істор. матеріалізмі. Найважливішими складовими частинами рад. В. н. є: теорія воєнного мистецтва (*стратегія*, оперативне мистецтво і *тактика*) — розробляє положення та рекомендації по підготовці і веденню воєнних дій; теорія військового будівництва — вивчає питання складу та організаційної структури Збройних Сил, відмобілізовування їх, комплектування, розгортання і тех. оснащення; теорія військового навчання та виховання — розробляє форми і методи підготовки, навчання і виховання особового складу Збройних Сил; теорія воєнної економіки і тилу — досліджує питання нагромаджування та використання матеріальних засобів для оборони країни й забезпечення діяльності Збройних Сил. До складових частин рад. В. н. належать також воєнна географія, воєнна історія та військ.-тех. науки. В. н. широко використовує наслідки досліджень суспільних, природничих і тех. наук. В. н. зародилася ще в рабовласницькому суспільстві. Виникнення бурж. В. н. відносять до 18 — поч. 19 ст. Вирішальний вплив на воєн. теорію цього періоду зробив досвід Великої франц. революції. Видатними воєн. теоретиками були *Наполеон I*, К. *Клаузевіц*, Г.-К.-Б. *Мольтке*, А. *Шліфен*. Розвиток рос. В. н. пов'язаний з іменами *Петра I*, П. О. *Румянцева*, О. В. *Суворова*, Ф. Ф. *Ушакова*, М. І. *Кутузова* та ін. В 2-й пол. 19 ст. закладаються основи пролет., соціалістич. В. н. Основоположниками її були К. Маркс і Ф. Енгельс. Рад. В. н. почала складатися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Засновником її був В. І. Ленін, який у нових істор. умовах вніс великий вклад у марксистське вчення про війну та армію; створив вчення про захист соціалістичної Вітчизни. У передвоєнний період важливу роль в розвитку рад. В. н. відіграли рішення і постанови ЦК КПРС з питань військ. будівництва. Значна заслуга в її піднесенні на новий ступінь належить М. В. *Фрунзе*, Б. М. *Шапошникову*, М. М. *Тухачевському* та ін. Велика Вітчизн. війна 1941—45 показала, що розроблені рад. В. н. погляди на характер і засоби ведення війни були в основному правильні. В складних умовах війни розв'язувалися стратегічні питання оборони й контрнаступу, військ. будівництва та воєнної економіки тощо. Перемога Рад. Збройних Сил над фашист. Німеччиною та мілітаристською Японією була перемогою й рад. В. н. В ході війни партія і народ виховали плеяду рад. полководців: О. М. *Василевського*, М. Ф. *Ватутіна*, Г. К. *Жукова*, І. С. *Конєва*, Р. Я. *Малиновського*, І. Ю. *Петрова*, К. К. *Рокоссовського*, Ф. І. *Толбухіна*, І. Д. *Черняховського* та ін. В післявоєнні роки рад. В. н. розробила нові теоретичні погляди на характер війни, на роль і значення видів Збройних Сил та засобів у збройній боротьбі. Агресивна політика імперіалістичних д-в потребує від рад. В. н. постійного розвитку її, що має забезпечувати високу бойову готовність Рад. Збройних Сил. В капіталістичних країнах найширшого розвитку сучас. В. н. набула в США, Великобританії, Франції й ФРН.

Літ.: Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; КПСС о Вооружённых Силах Советского Союза. Документы. 1917—1968. М., 1969.

А. Г. Прядко.

«ВОЄННА ПРОГРА́МА ПРОЛЕТА́РСЬКОЇ РЕВОЛЮ́ЦІЇ» — стаття В. І. Леніна, в якій він розвиває марксистську теорію *соціалістичної революції*, розкриває пер-

спективу розгортання революц. боротьби робітн. класу в умовах імперіалізму. Написана нім. мовою у вересні 1916, опубл. в журн. «Jugend Internationale» (1917, № 9 и 10) — органі Міжнар. спілки соціалістичних орг-цій молоді. Розвиваючи положення, висловлені в статті «*Про лозунг Сполучених Штатів Європи*», В. І. Ленін дійшов висновку про неможливість в умовах нерівномірного розвитку капіталізму одночасної перемоги соціалізму в усіх країнах, указав на неминучість періоду, коли соціалізм переможе в одній або кількох країнах, а інші протягом певного часу залишаться бурж. або добуржуазними, тобто на неминучість періоду співіснування д-в з різним сусп. ладом. В. І. Ленін з'ясував суть воєн справедливих і несправедливих, показав, що свідомий пролетаріат ніколи не був і не може бути ворогом революц. воєн, викрив соціал-пацифістів, які заперечували всякі війни, в т. ч. й нац.-визвольні.

Видання: Ленін В. І. Воєнна програма пролетарської революції. Повне зібрання творів, т. 30.

ВОЄННЕ МИСТЕ́ЦТВО — теорія і практика підготовки і ведення воєнних дій на суші, морі та в повітрі; основна галузь *воєнної науки*. Складовими частинами рад. В. м. є воєнна *стратегія*, оперативне мистецтво і *тактика*, які тісно пов'язані між собою і взаємозалежні. Стратегія — вища галузь В. м., яка охоплює теорію і практику підготовки збройних сил до воєнних дій, планування та ведення війни і стратегічних операцій, використання видів збройних сил і керівництво ними. Вона зумовлена політикою д-ви і підпорядкована їй. Оперативне мистецтво займається питаннями підготовки і ведення операцій. Тактика являє собою теорію і практику підготовки і ведення бою підрозділами, частинами та з'єднаннями. Вивчає суть і характер сучас. заг.-військ. бою, засоби організації і ведення різних його видів: *наступу, оборони, зустрічного бою*. В. м. поділяють на види залежно від видів збройних сил і родів військ, які входять до них: В. м. сухопутних військ; ракетних військ; військ ППО країни; військ.-повітр. сил та військ.-мор. мистецтво. В. м. деяких родів військ, які входять у кілька видів збройних сил, можна об'єднати заг. поняттям, напр. *військово-інженерне мистецтво*. В. м. розвивається залежно від рівня виробн., економіки й характеру відповідного їм сусп. ладу. На нього впливають і особливості істор. розвитку країни, геогр. умови, нац. традиції та ін. фактори. Рад. В. м. почало складатися під час громадян. війни. За роки перших п'ятирічок відбулася докорінна реорганізація Рад. Армії. На базі нової техніки рад. В. м. розв'язало питання взаємодії видів Збройних Сил. Осн. видом воєнних дій вважався стратегічний наступ, не заперечувалась оборона. В цей період в самостійну галузь відокремилося оперативне мистецтво, була розроблена теорія глибокої операції; теорія і практика глибокого бою, що визначив способи дії всіх родів військ при прориві оборони противника. Найважливішим етапом у розвитку рад. В. м. була Велика Вітчизн. війна 1941—45, в ході якої розв'язувалися складні стратегічні проблеми розгортання Збройних Сил, ведення оборони і наступу. Рад. В. м. збагатилося досвідом підготовки й проведення великих операцій, проведення наступу при оточенні і знищенні великих ворожих угруповань. Розгром фашист. Німеччини та мілітаристської Японії став підтвердженням високого рівня рад. В. м. В післявоєнний період воно спрямоване на дальше підвищення бойової могутності Рад. Збройних Сил.

Літ.: История военного искусства. М., 1966. *І. Д. Єршов.*

ВОЄННИЙ БЛОК — воєнно-політ. союз або угода держав, метою яких є спільні дії для розв'язання спільних політ., екон. і воєнних завдань. Напередодні 1-ї світової війни 1914—18 виникли два осн. В. б.— *Троїстий союз* (1882) і *Антанта* (1907). Напередодні 2-ї світової війни 1939—45 було створено блок фашист. д-в — «*Антикомінтернівський пакт*» (1936). Йому протистояла *антигітлерівська коаліція* (1942). У післявоєнний період імперіалістичні д-ви створили цілу систему агресивних блоків (див. *НАТО, СЕНТО, АНЗЮС, АНЗЮК, АЗПАК, АСЕАН*). Агресивним імперіалістичним блокам протистоїть *Організація Варшавського Договору* (засн. 1955), що є оборонним союзом європ. соціалістичних країн.

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» — економічна політика Рад. держави в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—20). Викликана надзвичайно важкими умовами війни і госп. розрухи, політика «В. к.» була спрямована на зосередження в руках д-ви усіх осн. елементів економіки для забезпечення перемоги над внутр. і зовн. контрреволюцією і закріплення завоювань Великої Жовтн. соціалістич. революції. Грунтувалась на воєнно-політ. союзі робітників і трудових селян. Політика «В. к.» передбачала проведення ряду спец. заходів.

Керівництво воєнним господарством здійснювала Рада робітн. і сел. оборони, очолювана В. І. Леніним. Крім націоналізованих у 1918 великих ф-к і з-дів, було націоналізовано середню пром-сть і значну частину дрібних підприємств. Введено найсуворішу централізацію керівництва пром. виробн. і розподілу продукції (див. *Главкізм*). У жовтні 1918 було запроваджено заг. трудову повинність для працездатного населення, в т. ч. бурж. елементів. Робітники й службовці найважливіших держ. підприємств і установ переводилися на воєнний стан. Деякі військові частини в час мирних перепочинків перетворювалися на *трудові армії*. Найважливішим елементом політики «В. к.» була *продрозверстка*, за допомогою якої Рад. д-ва організувала рішучу боротьбу проти спроб куркулів зірвати держ. хлібну монополію, введену після заборони приватної торгівлі, насамперед хлібом і предметами першої потреби. Характерною рисою політики «В. к.» була натуралізація госп. відносин, звуження сфери товарно-грош. обігу. В держ. пром-сті рух матеріальних цінностей регулювався відповідними держ. і госп. органами в натуральній формі, грош. обіг між окремими підприємствами виключався. Заробітна плата робітників і службовців також набувала натурального характеру. «В. к.» не є обов'язковою фазою в розвитку соціалістичної революції, але в конкретних умовах Радянської Росії 1918—1920 ця політика була єдино можливою і мала тимчасовий характер. Істор. значення її полягає в тому, що вона забезпечила Країні Рад перемогу у громадян. війні. З переходом до мирного соціалістичного будівництва політику «В. к.» було замінено *новою економічною політикою*. *Т. І. Дерев'янкін.*

ВОЄННИЙ СТАН — особливий стан в країні чи в окремих її частинах, що звичайно запроваджується рішенням найвищих органів *влади державної* за виняткових обставин (напр., війна, стихійне лихо). В СРСР відповідно до п. 15 ст. 121 Конституції СРСР право оголошувати В. с. в інтересах захисту СРСР має *Президія Верховної Ради СРСР*. Під час В. с. всі функції органів держ. влади з питань оборони і забезпечення громад. порядку переходять до військ. органів — військ. рад і командування. Проте і в умовах В. с. в СРСР всі принципи *соціалістичної законності* зберігають свою силу. В капіталістичних країнах В. с. широко застосовується і в мирний час для придушення революц. виступів.

ВОЄННІ ГРОШІ, окупаційні гроші — грошові знаки, що їх випускає у воєнний час держава на окупованій території іншої держави (або групи держав) для фінансування своїх воєнних і окупаційних витрат. За своєю екон. суттю В. г. являють собою породжений війнами різновид *грошей паперових*. Однак мають свої особливості: інфляційний характер (див. *Інфляція*), недовгочасність і обмеженість тер. обігу, відсутність будь-якого забезпечення та примусовий курс щодо місцевої валюти. Вперше В. г. були випущені в період 1-ї світової війни (1914—18). Великих розмірів випуск В. г. набув у роки 2-ї світової війни 1939—45 та в перші післявоєнні роки.

ВОЄННІ ЗЛОЧИНЦІ — особи, що вчинили найтяжчі злочини проти миру і людяності, порушили загальновизнані *закони і звичаї війни*. Страхітливі злочини нім. фашистів на окупованих ними територіях у період *другої світової війни 1939—45* спонукали уряди Великобританії, СРСР і США 2.XI 1943 прийняти декларацію «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства». Вперше поняття «воєнні злочинці» й їхню індивідуальну відповідальність визначено в статутах *міжнародних воєнних трибуналів*, а відповідні принципи міжнар. права стверджено резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 11.XII 1946 і 21.XI 1947. За



Водяний різак алоевидний.



Водяні клопи:
1 — хребтоплав звичайний; 2 — плавт звичайний; 3 — водяний скорпіон звичайний; 4 — водомірка озерна.



Водянка чорна.

ними, В. з. є особи, винні в плануванні, підготовці, розв'язанні і веденні агресивної війни; в убивствах, знущаннях, катуваннях і вигнанні в рабство цивільного населення; жорстокому поводженні з пораненими і полоненими, безглуздому руйнуванні міст і сіл, пограбуваннях населення, використанні заборонених засобів і знарядь ведення війни тощо. Було встановлено поділ В. з. на головних і неголовних. Головних В. з. засуджено міжнар. трибуналами в Нюрнберзі 1945 і в Токіо 1946. Справи інших В. з. розглядались судами країн, на території яких чинились такі злочини. Ряд В. з. було засуджено судами СРСР, БРСР і УРСР. Стокгольмська відозва 1950 оголошує В. з. уряд, який першим застосує атомну зброю. Ген. Асамблея ООН прийняла (1968) *Конвенцію про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства.* Учасниками цієї Конвенції є СРСР, УРСР та БРСР. *Д. С. Сусло.*

ВОЄ́ННО-ПОЛЬОВА́ ТЕРАПІ́Я — розділ *військової медицини,* що вивчає причини, розвиток, особливості перебігу, профілактику і лікування захворювань внутр. органів, що виникають у процесі бойової діяльності військ, у т. ч. при застосуванні зброї масового ураження, а також в умовах тилової праці. В.-п. т. розробляє й організаційні питання лікувальної роботи на різних етапах мед. евакуації, заходи по зміцненню здоров'я особового складу армії, питання воєнно-лікувальної експертизи тощо. Виділення В.-п. т. в самостійну дисципліну було підготовлене працями вітчизняних вчених М. Я. Мудрова, М. І. *Пирогова,* С. П. *Боткіна* та ін. Остаточно В.-п. т. оформилась лише у роки Великої Вітчизняної війни, в чому заслуга рад. учених-медиків М. С. Вовсі, П. І. Єгорова, М. С. Молчанова, Ю. І. Смирнова, М. О. Ясиновського та ін. З 1947 введено викладання В.-п. т. в усіх мед. ін-тах країни. *М. М. Плєнов.*

ВОЄ́ННО-ПОЛЬОВА́ ХІРУ́РГІЯ — медична дисципліна, що вивчає питання організації і подання хірургічної допомоги (на полі бою та на різних етапах евакуації) пораненим та ураженим і особливості виникнення, перебігу і лікування травматичних ушкоджень в умовах воєнних дій. Осн. завданням В.-п. х. є подання кваліфікованої хірургічної допомоги в бойовій обстановці, збереження життя пораненим і забезпечення повернення якнайбільшого числа їх до лав армії. В.-п. х. зародилася з давніх часів. Основоположником наук. В.-п. х. є М. І. *Пирогов,* який сформулював її гол. принцип у книзі «Основи загальної воєнно-польової хірургії» (ч. 1—3, 1865—66). Значний вклад у розвиток В.-п. х. внесли рад. хірурги М. М. Ахутін, М. Н. Бурденко, О. О. Вишневський, М. М. Єланський, І. М. Іщенко, М. С. Коломійченко, П. А. Купріянов, М. В. Скліфосовський та ін. Під час Великої Вітчизняної війни рад. хірурги повернули до лав армії 72,3% поранених. Поява сучас. видів зброї з новими уражаючими факторами поставила перед В.-п. х. нові питання і вимоги.

Літ.: Вишневский А. А., Шрайбер М. И. Военно-полевая хирургия. М., 1975; Смирнов Е. И. Война и военная медицина. 1939—1945. М., 1976.

М. М. Ковальов.

ВОЄ́ННО-ПРОМИСЛО́ВИЙ КОМПЛЕ́КС — союз найбільших монополій, вояччини та урядової бюрократії в імперіалістичних державах. Найвищого ступеня досяг у США. В.-п. к. посідає важливе місце в системі *державно-монополістичного капіталізму.* Включає військові власті та установи, пром-сть, що виробляє зброю, наук. установи, які ведуть дослідження у воєнних цілях. В.-п. к. склався у своєрідну внутрідерж. систему, набув самодостатньої сили. В.-п. к. дедалі більше здійснює контроль над прерогативою бурж. д-ви щодо матеріального постачання нею своїх збройних сил, над регулюванням масштабів, структури і географічного розміщення воєнного виробн., над численними заходами д-ви по мобілізаційній підготовці економіки країни до війни. В.-п. к. використовує д-ву і як гаранта для збуту монополіями воєнної продукції на внутр. і зовн. ринках. Термін «воєнно-промисловий комплекс» уперше вжив у прощальному посланні президент Ейзенхауер 1961.

З діяльністю В.-п. к. органічно пов'язані мілітаризація капіталістичної економіки, загострення міжнар. напруженості. В.-п. к. призводить до зростання воєнних бюджетів і асигнувань за рахунок соціальних потреб та до *інфляції,* що лягають тягарем податків на трудящих. Ідеологи імперіалізму намагаються виправдати діяльність В.-п. к., твердячи, що *гонка озброєнь,* воєнне виробн. підвищують зайня-



гість, сприяють ліквідації *безробіття*, стимулюють економіку. Проте *економічні кризи*, що потрясають капіталістичну систему, свідчать про реакційну, антинародну суть В.-п. к., який вилучає все більше робочої сили зі сфери виробн. матеріальних благ, відтягує значну кількість самоліяльного населення в непродуктивну галузь — воєнну пром-сть, вириває з нац. багатств величезні кошти. В.-п. к. нерозривно пов'язаний з бурж. ідеологічними центрами та засобами масової інформації, які ведуть пропаганду *антикомунізму*, антирадянщини, насильства і війни. В.-п. к., об'єднуючи екон., воєнний і наук. потенціали капіталістичної д-ви, справляє дедалі більший вплив на внутр. і зовн. політику імперіалістичних країн.

А. В. Кудрицький.

ВОЄННО-ПРОМИСЛО́ВІ КОМІТЕ́ТИ — організації імперіалістичної буржуазії в Росії, створені в травні 1915 з метою координації роботи всієї промисловості, розподілу військ. замовлень, відвернення робітників від революції. Царський уряд, який побоювався політ. зміцнення буржуазії, обмежив роль В.-п. к. посередництвом між д-вою і приватною пром-стю. На тер. України діяло кілька десятків місц. В.-п. к. При підтримці меншовиків та есерів керівництво В.-п. к. почало створювати при них «робітничі групи». Більшовики бойкотували вибори в ці групи. Після повалення самодержавства керівники Центр. В.-п. к. ввійшли до бурж. Тимчасового уряду. 31.III 1918 В.-п. к. було перетворено на нар.-пром. к-ти, які 24.VII 1918 рішенням Рад. уряду було ліквідовано.

ВОЖА́ТИЙ ПІОНЕ́РСЬКИЙ — керівник і організатор піонерів і жовтенят, представник ВЛКСМ у піонерській організації. Вперше термін «вожатий піонерів» з'явився 1922. Зміст діяльності В. п., його права і обов'язки визначені «Положенням про старшого піонерського вожатого загону Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна» (1967). В УРСР у 1977 працювало бл. 18 тис. старших В. п. Їх готують у 30 пед. уч-щах та Київ., Ворошиловгр. й Івано-Фр. пед. ін-тах. Для вожатих піонерських загонів організуються спец. табірні збори, семінари тощо. Робота В. п. широко висвітлюється в журн. «Вожатый» (з 1924), «Воспитание школьников» (з 1966).

Літ.: Книга вожатого. К., 1975.

ВОЗЗ'Є́ДНАННЯ ПРАВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇ́НИ З РОСІЄ́Ю — визволення Київщини, Поділля і частини Волині з-під гніту шляхетської Польщі і входження їх до складу Російської д-ви в кінці 18 ст. В результаті *визвольної війни українського народу 1648—54* Правобережну Україну рішенням *Переяславської ради 1654* було разом з ін. укр. землями возз'єднано з Росією. Під час рос.-польс. війни 1654—67 Польща, скориставшись із сприятливої для себе міжнар. обстановки, знову захопила укр. правобережні землі. За умовами *Андрусівського перемир'я 1667*, підтвердженими «*Вічним миром*» *1686*, Правобережна Україна, за винятком Києва з околицями, тимчасово опинилася під владою шляхет. Польщі. У 2-й пол. 17 ст. на Правобережжі розгорнулася нар.-визвольна боротьба під керівництвом *С. Палія*, *С. Самуся*, *З. Іскри*, *А. Абазина*. Після рос.-тур. війни 1710—11 уряд Росії за *Прутським трактатом 1711* змушений був відмовитися від вирішення справ, пов'язаних з Правобережною Україною. Її нар. маси зазнавали тяжкого феод. і національного гноблення з боку шляхти й магнатів, що призвело в 1-й пол. 18 ст. до ряду нар. повстань (1734, 1750). В 1768 спалахнуло велике сел.-козац. повстання — *Коліївщина*. Магнатсько-шляхет. анархія, антифеод. виступи польс. селян, нар. повстання на Правобережжі і в Білорусії значно ослабили могутність шляхет. Польщі. З цього скористалися Австрія, Пруссія і Росія, які 1772, 1793 і 1795 здійснили три поділи Польщі. Після 2-го поділу Правобережна Україна, народні маси якої тривалий час боролися за визволення від польсько-шляхет. гноблення, возз'єдналася з Росією. Цей акт, незважаючи на жорстокий гніт царизму, об'єктивно мав прогресивне значення і відповідав інтересам і прагненням укр. народу; він став важливим етапом на шляху возз'єднання всіх укр. земель, створив сприятливі умови для дальшого зростання продуктивних сил, посилення екон., політ. і культурних зв'язків України з Росією, прискорив формування укр. нації та зміцнення братерського союзу рос., укр. і білорус. народів у боротьбі проти гніту самодержавства, поміщиків і буржуазії.

Літ.: Енгельс Ф. Яке діло робітничому класові до Польщі? Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16; Ленін В. І.



Доповідь на І Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 40; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

Г. Я. Сергієнко.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ 1654 — історичний акт, що відбувся на *Переяславській раді 1654* на завершення *визвольної війни українського народу 1648—54*. Возз'єднання було результатом об'єктивного процесу істор. розвитку рос. і укр. народів «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 32, с. 334). Рос. і укр. народи, так само як і білоруський, походять з одного кореня — давньоруської народності (див. *Київська Русь*). Незважаючи на складні умови феод. ладу й перебування укр. земель під іноз. гнітом, між Росією та Україною розвивалися політ., екон. і культурні зв'язки. Проявлялося це в спільній боротьбі проти іноз. загарбників, зокрема тур.-тат. агресорів, проти яких разом діяли *запорізькі козаки* і *донські козаки*. Спільно виступали трудящі маси проти феод.-кріпосницького гніту під час *селянського повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*, в сел.-козац. повстаннях кін. 16 — поч. 17 ст. на Україні. В боротьбі укр. народу проти гнобителів росло прагнення до возз'єднання з Росією, що проявилося, зокрема, в масових переселеннях українців у межі Рос. д-ви та ін. подіях, знайшло відображення в *полемічній літературі*, у зверненні київського митрополита І. *Борецького* до рос. уряду (1624). З особливою силою прагнення до В. У. з Р. проявилось під час визвольної війни укр. народу, яку очолив Б. *Хмельницький*. Вже на початку нар.-визвольної війни її керівники порушували перед рос. урядом питання про возз'єднання. Рос. уряд допомагав укр. народові військ. спорядженням, зброєю, захищав інтереси України під час переговорів з іноз. д-вами. Позитивна позиція рос. уряду щодо України, посилення екон. зв'язків, зокрема двосторонньої безмитної торгівлі, участь рос. нар. мас у визвольній війні сприяло поглибленню її та створювало умови для возз'єднання. Складні міжнар. відносини та ряд проблем внутр. розвитку (повстання 1648 у Москві, повстання 1650 у Новгороді та Пскові) затримували вирішення цього питання. *Земський собор 1653*, в якому брали участь представники різних станів і груп населення, схвалив рішення рос. уряду про В. У. з Р. На Україну було направлено повноважне посольство на чолі з боярином В. В. *Бутурліним*, урочисто зустрінуте населенням укр. міст і сіл. Проголошення В. У. з Р. відбулося на раді 8(18).I 1654 в Переяславі, в якій брали участь генеральна та різних полків старшина, козаки, жителі міст, представники укр. шляхти, духівництва й селяни навколишніх сіл. Таким чином, Переяславська рада набрала характеру всенародної ради. В. У. з Р. було здійсненням споконвічних прагнень укр. народу, який, об'єднавшись з рос. народом, врятував себе від поневолення шляхет. Польщею і султанською Туреччиною. Автономне становище України в складі Росії було визначено *Березневими статтями 1654*, що діяли з певними змінами до кінця 18 ст. В. У. з Р., незважаючи на політику соціального й нац. гноблення, яку провадив царизм, мало велике значення для екон., політ. і культурного розвитку укр. народу, відповідало корінним інтересам двох братніх народів.

В результаті В. У. з Р. ще більше зміцніли позиції Рос. д-ви на міжнар. арені. Далеко на Пд. відсунулись її держ. кордони, а українці разом з росіянами брали в охороні їх активну участь. Велася спільна боротьба проти іноз. загарбників, як про це свідчать *Чигиринські походи 1677 і 1678, Російсько-турецькі війни 17—19 століть, Північна війна 1700—21, Вітчизняна війна 1812*. В межах Росії територія, заселена українцями, розширювалась на сході до Дінця, а на півдні — до Чорного та Азовського морів. Возз'єднання сприяло екон. розвиткові України й Росії. Включення укр. міст у систему всерос. ринку і скасування встановлених для них шляхет. Польщею обмежень сприяли розвиткові ремесел і торгівлі. В період капіталізму Україна стала одним з найрозвинутіших пром. районів Рос. д-ви. Взаємозбагачування двох братніх народів відбувалось у культурній та ідейній сферах життя. Братерська співдружність укр. і рос. народів загартовувалася в їхній спільній боротьбі проти соціального гноблення в епоху феодалізму. На якісно вищий рівень класова солідарність укр. і рос. трудящих піднялася в умовах капіталізму, коли провідна роль у боротьбі проти експлуататорів перейшла до пролетаріату.

Україна в складі Росії, незважаючи на гніт царизму, була притягальною силою для населення укр. земель, що перебували під владою ін. держав. Це сприяло консолідації укр. народності, пізніше—нації. Поворотним етапом в історії рос., укр. та всіх народів Рад. країни стала Велика Жовтнева соціалістична революція. З побудовою соціалізму відбулися докорінні зміни в соціальному й нац. житті народів СРСР, зокрема в їхніх зв'язках. дружбі та єднанні. Перебуваючи в складі СРСР, укр. народ здійснив свою заповітну мрію — возз'єднав усі свої землі (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*).

Історія довела всю неспроможність концепцій укр. бурж. націоналістів, спрямованих на фальсифікацію і знецінення В. У. з Р.— цієї видатної події в житті укр. народу. В 1954 російський і український народи разом з усіма ін. народами Радянського Союзу урочисто відзначили 300-річчя возз'єднання України з Росією. В постанові ЦК Компартії України (вересень 1978) про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією підкреслено, що відзначення цього істор. акту є знаменною подією в сусп.-політ. житті республіки, яскравою демонстрацією дружби укр. і рос., всіх народів Рад. Союзу. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225. Карта «Визвольна війна українського народу 1648—54 років» між с. 160—161.

Літ.: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1954; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954; Воссоединение Украины с Россией. 1648—1954. М., 1954; Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

Ф. П. Шевченко.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ЄДИНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ — визволення Радянським Союзом споконвічних українських земель — Західної України (1939), Північної Буковини (1940) та Закарпатської України (1945) з-під гніту іноземних поневолювачів і входження цих земель, згідно з одностайною волею їх населення, до СРСР зі включенням до складу УРСР.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції й утворення Укр. Рад. Республіки через агресивний курс міжнар. імперіалізму частина споконвічних укр. земель була насильно включена до складу іноз. країн. Внаслідок допомоги англо-амер. і франц. реакц. кіл та укр. бурж. націоналістів Зх. Україну (Сх. Галичину та Зх. Волинь) у вересні 1920 загарбала бурж.-поміщицька Польща; Пн. Буковину, незважаючи на рішення *Буковинського народного віча 1918* про возз'єднання Буковини з Рад. Україною, окупувала в листопаді 1918 боярська Румунія; Закарп. Україну, всупереч рішенню *Закарпатських всенародних зборів 1919* в м. Хусті про возз'єднання Закарп. України з УРСР, включили до складу бурж. Чехословаччини (див. *Версальсько-Вашінгтонська система*).

Загарбання зх.-укр. земель іноз. імперіалістами стало актом насильства над волею їхнього населення, яке походить від давньоруської народності часів Київської Русі — спільної колиски трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Воно протягом багатьох віків вело героїчну визвольну боротьбу проти іноз. поневолювачів (польських панів, австр. феодалів, рум. бояр і угор. баронів) та місц. укр. поміщиків і капіталістів, за возз'єднання з Україною. Величезний вплив на цю боротьбу мав революц. рух у Росії, особливо перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Трудящі Західної України, Пн. Буковини і Закарпаття не мирилися з насильницьким відірванням їх від Рад. України, з жорстокою екон. експлуатацією, соціальним і нац. гнобленням. Під керівництвом комуністичних орг-цій вони вели революц. боротьбу за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання в

єдиній Радянській соціалістичній державі.

Класові виступи, утворення Рад робітн. депутатів у Стебнику, Дрогобичі та ряді ін. міст, боротьба проти буржуазно-націоналістичного уряду т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*», встановлення Рад. влади на Закарпатті 1919 і в 20 повітах Зх. України 1920, *Хотинське повстання 1919* і *Татарбунарське повстання 1924*, масові страйки робітників і демонстрації трудящих під лозунгами: «Геть іноземних окупантів!», «Хай живе Радянський Союз!», «За возз'єднання з Радянською Україною!», страйки с.-г. робітників, масові сел. повстання в 1930—33, барикадні бої у Львові 1936— це далеко не повний перелік революц. виступів нар. мас зх.-укр. земель проти іноз. загарбників та «своїх» поневолювачів, за возз'єднання з Рад. д-вою.

Рад. народ і його уряд не визнавали загарбання зх.-укр. земель іноз. імперіалістами і не раз виступали за мирне розв'язання спірних тер. питань. Але бурж. кола Польщі, Румунії й Чехословаччини не зважали на миролюбні пропозиції СРСР.

У вересні 1939 гітлерівська Німеччина почала загарбницьку війну в Європі, окупувала Польщу, внаслідок чого польс. бурж. д-ва розпалася. Союз РСР виявив законну турботу про долю братнього населення Зх. України, якому загрожувало фашист. поневолення. 17.IX 1939 рад. війська за розпорядженням Уряду СРСР перейшли рад.-польс. кордон і взяли під свій захист життя і майно населення Зх. України. Трудящі цього краю радо зустріли свою визволительку — Рад. Армію. Виконуючи одностайну волю населення, *Народні Збори Західної України* (засідали 26—28.X 1939) одноголосно прийняли декларації: про встановлення Рад. влади на всій тер. Зх. України, про входження її до складу УРСР, про конфіскацію поміщицьких земель і передачу їх без викупу в користування трудового селянства, про націоналізацію банків і великої пром-сті. 1.XI 1939 Верховна Рада СРСР, заслухавши і обговоривши заяву Повноважної комісії Народних Зборів, прийняла закон про включення Зх. України до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР. 15.XI 1939 *позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР* ухвалила закон про входження Зх. України до складу УРСР.



Перші жнива на колишніх поміщицьких землях. Північна Буковина. 1940.

У червні 1940 Рад. уряд запропонував урядові Румунії, в інтересах відновлення справедливості, повернути Рад. Союзові *Бессарабію* і передати йому Пн. Буковину, населення якої зв'язане з Рад. Україною як спільністю істор. походження, так і єдністю нац. складу, мови і культури. Рум. королівський уряд 28.VI 1940 прийняв миролюбну пропозицію Уряду СРСР. Того ж дня рад. війська вступили в міста і села Бессарабії і Пн. Буковини. Населення зустріло їх з величезною радістю. 2.VIII 1940 Верховна Рада СРСР своїм законом включила Пн. Буковину і Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу УРСР. 15.VIII 1940 Президія Верховної Ради СРСР, відповідно до закону від 2.VIII 1940, видала укази про націоналізацію банків, пром. і торг. підприємств, залізничного і водного транспорту і засобів зв'язку та про націоналізацію землі на території Північної Буковини.

Всесвітньо-істор. перемога рад. народу над фашизмом у 2-й світовій війні привела до завершення істор. процесу возз'єднання укр. земель в єдиній Рад. соціалістичній д-ві. Восени 1944 Рад. Армія визволила від гітлерівських загарбників Закарп. Україну. Закарпатці створили тимчасові органи народної влади — *народні комітети*. В краї розгорнувся всенар. рух за входження його до складу СРСР і возз'єднання з УРСР. 26.XI 1944 в Мукачеві відбувся *Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України*. Виражаючи одвічні мрії і прагнення трудящих Закарпаття, він прийняв Маніфест про возз'єднання Закарп. України з Рад. Україною і про вихід її зі складу Чехословаччини. 29.VI 1945 в Москві було підписано радянсько-чехословацький договір, за яким Закарпатську Україну возз'єднано з Рад. Україною і включено до складу СРСР. Того самого дня 7-а сесія Верховної Ради УРСР палко вітала історичний акт включення Закарпатської України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР.

Возз'єднання всіх укр. земель в єдиній Рад. соціалістичній д-ві знаменувало здійснення споконвічних мрій і прагнень укр. народу. Воно було подією великого істор. значення. Возз'єднання створило найсприятливіші умови й можливості для всебічного розвитку економіки і культури, для піднесення матеріального добробуту, відкрило могутні джерела бурхливого розквіту всіх матеріальних і духовних сил трудящих цих укр. земель. Увійшовши в братню сім'ю рад. народів, трудящі зх. областей України стали рівноправними членами вільного соціалістичного суспільства. Спираючись на повсякденну допомогу Рад. д-ви, братерську допомогу всіх народів СРСР, робітники й селяни зх.-укр. земель під керівництвом Комуністичної партії за короткий істор. строк побудували соціалістичну пром-сть, соціалістичне сільське господарство, добилися значних успіхів у розвитку української радянської культури й підвищенні свого добробуту.

Возз'єднання укр. народу є органічним результатом перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, торжеством великого вчення марксизму-ленінізму. Воно могло здійснитися тільки в умовах рад. соціалістичного ладу, завдяки ленінській політиці дружби народів і тій безкорисливій підтримці, яку укр. народ завжди діставав і дістає від братніх народів СРСР і насамперед — від рос. народу. Возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Українській Рад. державі є величезною істор. перемогою не лише









Жителі Львова зустрічають Червону Армію. Вересень 1939. Позачергова 3-я сесія Верховної Ради УРСР. Прийняття Західної України до складу Української РСР. Листопад 1939. Зустріч радянських військ на Північній Буковині. Червень 1940. Мітинг трудящих Ужгорода 8 липня 1945, присвячений возз'єднанню Закарпаття з Радянською Україною.



М. О. Вознесенський.



М. С. Возняк.



Вознесенський скарб. Срібний орел та бронзові позолочені бляшки.

трудящих України, а й усіх народів багатонац. соціалістичної Вітчизни. Карта с. 357.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1972 року. К., 1973; Щербицкий В. В. Советская Украина. М., 1977; Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 15 грудня 1972 року. К., 1972; Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Збірник документів і матеріалів. К., 1949; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Історія Української РСР, т. 6. К., 1977; Бєлоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. К., 1951; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Герасименко М. П., Дудикевич Б. К. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.). К., 1955; Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Львів. 1968. *Б. М. Бабій, С. М. Бєлоусов.*

ВОЗНЕСЕ́НСЬК — місто обл. підпорядкування Миколаївської обл. УРСР, райцентр. Пристань на Пд. Бузі. Залізнична станція. Засн. 1795 на місці кол. запорізького зимівника. В 1795—97 В.— адм. центр *Вознесенського намісництва,* 1803—17 — гол. станиця *Бузького козацького війська.* В 1817 В.— центр повстання козаків проти перетворення їх на військ. поселенців (див. *Бузьких козаків повстання 1817*). Рад. владу у В. встановлено в лютому 1918. У місті — шкіряний, інструментальний, консервний, хлібний, винобробний та маслобробний з-ди, м'ясокомбінат, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, виробниче об'єднання підприємств місцевої пром-сті «Южанка».

12 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, с.-г. технікум, 7 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 будинки культури, 11 клубів, 6 кінотеатрів, 15 бібліотек. У В. народилися нар. артист СРСР Г. П. *Глєбов*, нар. художник СРСР Є. А. *Кибрик.*

ВОЗНЕСЕ́НСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця, утворена за указом Катерини II 1795 на Пд. України. До В. н. ввійшла частина *Катеринославського намісництва* та ряд повітів, територію яких перед тим було визволено з-під турецького іга і влади шляхет. Польщі. Адм. центром тимчасово був Новомиргород, потім — Вознесенськ (тепер Микол. обл.). Влада у В. н. належала намісникові, який підпорядковувався катеринославському, вознесенському і таврійському ген.-губернаторові. На тер. В. н. розміщувалися переселені держ. селяни з центр. і пн. районів Росії. Відповідно до указу Павла I 1796 В. н., як і інші *намісництва*, 1797 було ліквідовано. Його територія відійшла до Новоросійської, Київської і Подільської губерній.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ Андрій Андрійович (н. 12.V 1933, Москва) — російський рад. поет. Друкуватися почав 1958. Перші збірки «Парабола» і «Мозаїка» (обидві — 1960). У поемі «Майстри» (1959) В. утверджує високе призначення мистецтва. Зб. «Сорок ліричних відступів з поеми „Трикутна груша"» (1962)— про враження поета від поїздки до США. Поема «Лонжюмо» (1963) присвячена В. І. Леніну; поема «Оза» (1964) — роздуми про людську особистість. У збірках «Тінь звука» (1970), «Погляд» (1972), «Випусти птаха» (1974) та ін. виражені ідеї гуманізму, відповідальності людини за мир на землі.

Тв.: Антимиры. М., 1964; Дубовый лист виолончельный. М., 1975; Витражных дел мастер. М., 1976.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ Микола Олексійович [18. XI (1.XII) 1903 — 30.IX 1950] — рад. державний і парт. діяч, акад. АН СРСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1919. Нар. в с. Теплому (тепер Тепло-Огарьовського р-ну Тул. обл.) у сім'ї дрібного службовця. Після закінчення 1924 Комуністичного ун-ту ім. Я. М. Свердлова — на парт. роботі в Донбасі. В 1928—31 навчався, потім працював в екон. Ін-ті червоної професури, одночасно — в ЦКК—РСІ, згодом у Комісії рад. контролю. З 1935 — голова міської планової комісії і заст. голови Ленінгр. міської Ради. З 1938 — голова Держплану при Раднаркомі СРСР, з 1939 — заст. голови Раднаркому СРСР, з 1941 — 1-й заст. Голови Ради Народних Комісарів (з 1946 Ради Міністрів СРСР). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Держ. к-ту оборони; з 1943 — член К-ту при Раднаркомі СРСР по відбудові г-ва в районах, визволених від нім.-фашист. загарбників. У 1934—39 — член Комісії рад. контролю, з 1939 — член ЦК ВКП(б). З лютого 1941 — кандидат у члени Політбюро, з лютого 1947 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Автор праць з екон. питань. Держ. премія СРСР, 1948. Нагороджений двома орденами Леніна.

Літ.: Колотов В. В. Николай Алексеевич Вознесенский. М., 1976.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 34,8 тис. чол. (1977). В районі — 53 населені пункти, підпорядковані селищній і 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вознесенськ.*

Поверхня рівнинна. З корисних копалин найбільше значення мають граніти. Гол. річка — *Південний Буг* з прит. *Мертвоводом.* Грунти чорноземні. В р. лежить у степовій зоні.

Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Вознесенськ. У районі — виробн. буд. матеріалів, підприємства легкої і харч. пром-сті. Найбільші з них: олександрівські залізобетонних виробів, каменедробильний, асфальтовий, конопляний з-ди, трикратівські залізобетонних виробів, каменедробильний, Новогригорівський комбікормовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — вирощування зернових, тех., овочевих культур та виробн. молока, м'яса, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1977 становила 115,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 92,9 тис. га, луки і пасовища — 19,7 тис. га, сади і виноградники — 2,4 тис. га. Зрошується 12,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, коноплі, овочеві. Розвинуті садівництво і виноградарство. В тваринництві переважають



молочно-м'ясне скотарство, вівчарство і птахівництво. У В. р.— 8 колгоспів, 8 радгоспів, у т. ч. 1 відгодівельний, дослідна станція зрошуваного землеробства (с. Яструбинове), держ. плем. станція. райсільгосптехніка.

Залізничні станції: Вознесенськ, Мартинівська, Олександрівка, Трикратне. Автошляхів — 345 км, у т. ч. з твердим покриттям — 283 км. В районі — 44 заг.-освітні та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 42 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 11 клубів, 6 кінотеатрів, 15 кіноустановок, 33 бібліотеки.

В. Т. Злобинець.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ СКАРБ — скарб 7—8 ст., виявлений 1930 під час будівництва Дніпрогесу ім. В. І. Леніна біля с. Вознесенки (тепер територія м. Запоріжжя). До складу В. с. входили залізна зброя та спорядження дружинників (мечі, наконечники стріл і ножі), кінська збруя (стремена, вудила тощо) і коштовні прикраси (золоті пластинки від піхов мечів, срібні фігури орла та лева, що були навершшями військ. знамен, тощо). Вага золотих виробів — 1,246 кг, срібних — 1,782 кг. Деякі археологи вважають, що В. с.— слов походження.

ВО́ЗНИЙ (польс. woźny) — у феодальній Польщі, Литві та на Україні (до початку 19 ст.) урядовець, який виконував доручення суду. Обирався з заможних верств населення. Образ В.— хабарника і крутія — змалював І. П. Котляревський у п'єсі «Наталка Полтавка» (1819).

ВОЗНЯ́К Михайло Степанович (3. X 1881, с. Вільки-Мазовецькі, тепер с. Волиця Нестеровського р-ну Львівської обл. — 20.XI 1954. Львів) — український рад. літературознавець, акад. АН УРСР (з 1929). Член КПРС з 1951. В 1908 закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту.

В 1908—14 вчителював у Львів. гімназії, 1920—39 працював у прогресивних журн. «*Вікна*», «Культура» тощо. З 1939 — професор Львів. ун-ту, з 1951 — зав. відділом укр. л-ри Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові. Почав друкуватися 1902. В.— автор багатьох праць і публікацій з історії давнього укр. письменства, про творчість письменників 19 — поч. 20 ст. І. Котляревського, Л. Глібова, Т. Шевченка, Панаса Мирного, Л. Боровиковського, М. Шашкевича, І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. У 20—30 рр. на деяких дослідженнях В. позначився вплив бурж. методології і бурж.-націоналістичних концепцій. Під впливом рад. науки поступово звільнився від залишків буржуазної методології, даючи матеріалістичне наук. осмислення досліджуваним матеріалам. В. належать численні публікації з питань біографії і творчості І. Франка (упорядкував і видав 4 зб. матеріалів «Іван Франко», незакінчену повість «Не спитавши броду» та ін). Досліджував історію укр. театру, міжслов'янські культ. взаємини.

Тв.: Філологічні праці Івана Могильницького. Львів, 1910; Григорій Квітка-Основ'яненко. К., 1946; Титан праці. Львів, 1946; Іван Франко — популяризатор передової російської літератури. К., 1953; З життя і творчості Івана Франка. К., 1955; Велетень думки і праці. К., 1958.

Літ.: Нечиталюк М. Невтомний трудівник науки. «Жовтень», 1959, № 11; Пачовський Т. І., Шуст Я. І. Праці М. С. Возняка про життя і творчість І. Франка. Бібліографічний покажчик. В кн.: Іван Франко. Статті і матеріали, зб. 5. Львів, 1956.

ВОЇНСТВЕНСЬКИЙ Михайло Анатолійович [н. 1(14).II 1916, Київ] — український рад. зоолог, засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1947. В 1938 закінчив Київ. ун-т. З 1956 — зав. відділом *Зоології інституту* АН УРСР і одночасно (з 1975) директор Центр. науково-природничого музею АН УРСР. Праці в галузі орнітології, палеонтології, екології, біогеоценології, з проблем охорони природи. Голова Президії Українського товариства охорони природи (з 1978)

ВОЇНЬ — давньоруське місто-фортеця в гирлі р. Сули, досліджене біля с. Воїнської Греблі Глобинського р-ну Полтавської обл. Вперше згадується в літописі під 1055. Археол. дослідження В. провадилися 1956—59. В. мав *дитинець* і ремісничий посад. Укріплення дитинця складалися з рову і валу, всередині якого були два ряди дерев'яних зрубів, засипаних землею. Верхня частина зрубів здіймалася над валом, утворюючи масивну оборонну стіну — забороло. Внутр. частина дитинця являла собою гавань, куди заходили судна. В. був значним торг. центром на «*шляху з варяг у греки*». На дитинці В. постійно розміщувалася військ. залога. Осн. кількість жител і госп. будівлі зосереджувались на посаді, де жили переважно ремісники і торговці. У 80-х рр. 12 ст. половецький хан *Кончак* спалив В. Через деякий час його відбудували, але під час монголо-тат. навали 1240 місто було остаточно зруйновано. Тепер залишки В. затоплено водами Кременчуцького водосховища.

Літ.: Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966.

ВОЙКОВ Петро Лазарович [1 (13).VIII 1888, Керч — 7.VI 1927, Варшава] — учасник революційного руху в Росії, рад. дипломат. В 1903—17 — меншовик. В 1907 емігрував у Швейцарію. Повернувшись до Росії, в серпні 1917 вступив у РСДРП(б). В жовтні 1917 — секретар обл. бюро профспілки і голова міськ. Думи в Єкатеринбурзі. В 1918 — комісар продовольчих справ Уральської ради. В 1919 — заст. голови правління Центроспілки, з 1920 — одночасно член колегії Наркомату зовнішторгу. В 1921 призначений головою рос.-укр. делегації мішаної рад.-польс. комісії по реалізації *Ризького мирного договору 1921*. З жовтня 1924 — повпред СРСР у Польщі. Вбитий рос. білогвардійцем. Похований в Москві на Красній площі.

ВОЙКОВСЬКИЙ (до 1940 —Капани) — селище міського типу Амвросіївського р-ну Донецької обл. УРСР, за 6 км від залізничної ст. Кутейникове. 2,3 тис. ж. (1977). Цегельня, відділок радгоспу «Металіст», комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні школи, мед. амбулаторія, 2 клуби, 2 б-ки. В. засн. в 19 ст.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Андрій (р. н. невід.—п. 1740, Якутськ)— співучасник змови гетьмана І. *Мазепи*, його племінник. Після розгрому швед. загарбників у *Полтавській битві 1709* втік за кордон. Намагався підбити Туреччину, Кримське ханство та ряд зх.-європ. держав на інтервенцію проти Росії. Заарештований 1716 у Гамбурзі і виданий рос. урядові, В. був засланий в Якутськ, де і помер. Заслання В. було приводом для ідеалізації його образу всупереч істор. дійсності в однойменній поемі рос. поета-декабриста К. Ф. Рилєєва.

ВОЙНИКОВ Добри Попов (10.XI 1833, Шумен, тепер Коларовград — 27.III 1878, Тирново) — болгарський педагог, драматург, театральний діяч.

Учителював у м. Шумені. Реформував навчання в школі, розробив чіткі шкільні правила, запровадив вивчення історії болг. л-ри тощо. В 1864 емігрував до Румунії, де створив болг. трупу, що стала основою болг. нац. театру. Автор підручників «Коротка болгарська граматика» (1864), «Посібник з словесності...» (1874), істор. п'єс «Райна княгиня» (1866), «Воцаріння Крума Страшного» (1871) та ін.

ВОЙНИЛІВ — селище міського типу Калуського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Сивці (бас. Дністра), за 17 км від Калуша. 3,3 тис. ж. (1977). Міжколг. буд. орг-ція, виробниче спеціалізоване відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, лісництво. Середня школа, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 б-ки. Відомий з 1443.

ВОЙНИЧ (Voinich) Етель-Ліліан (11.V 1864, Корк, Ірландія —28. VII 1960, Нью-Йорк) — англійська письменниця. Дочка англ. математика Дж. *Буля*, дружина польс. революціонера М. Войнича. Товаришувала з рос. політичними емігрантами і особливо з С. *Кравчинським*. У 1887—89 жила в Росії. В 1895 приїздила до Львова у справі перевезення нелегальної літератури в Росію через Галичину. Тут познайомилася з М. Павликом та І. Франком. Перший твір В.— роман «Овід» (1897) про визвольну боротьбу італ. народу в 1-й пол. 19 ст. У романах «Джек Реймонд» (1901), «Олівія Летам» (1904), «Перервана дружба» (1910), «Скинь взуття твоє» (1945) відтворена революц. боротьба народів Італії, Росії, Польщі. В. відома і як перекладачка творів укр. і рос. класиків, а також укр. нар. пісень. Її переклади віршів Т. Шевченка вийшли у Лондоні 1911 з біографією поета. З 1920 жила в Нью-Йорку. В. — автор кількох музич. творів.

Тв.: Укр. перекл.— Джек Реймонд. К., 1930; Овід. К., 1967; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1975.

Літ.: Полєк В. Т. Етель-Ліліан Войнич і Україна. Бібліографічний покажчик. Львів, 1970. *А. М. Полотай.*

ВОЙТЕНКО Василь Андрійович [1(13).I 1881, с. Волокитине, тепер Путивльського р-ну Сумської обл. — 16.VI 1951, Харків] — український рад. співак (драм. тенор), засл. арт. УРСР (з 1933). З 1912 — у театрах Петербурга, Баку, Харкова, Києва; в 1930 — 41 — соліст (один із засновників) Дніпроп. театру опери та балету; 1944—51 — у Харків. консерваторії. Партії: Андрій («Тарас Бульба» Лисенка, перший виконавець, Харків, 1924), Давидов, Григорій («Піднята цілина», «Тихий Дон» Дзержинського), Герман («Пікова дама» Чайковського).

І. М. Лисенко.

ВОЙТЕНКО Ніна Юхимівна (н. 18. VI 1928, с. Кривуші, Кременчуцького р-ну Полтавської обл.)— український рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчила Полтав. пед. ін-т (1954). З 1966 працює вчителем укр. мови і л-ри в серед. школі м. Одеси. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

П. Д. Іванина.

ВОЙТОВИЧ (Woytowicz) Болеслав (н. 5.XII 1899, с. Дунаївці, тепер місто Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) — польський композитор, піаніст і педагог. У 1913—17 жив у Кам'янці-Подільському. Вчився в Київ. і Варшавському ун-тах, 1921—24 — у Вищій школі музики ім. Ф. Шопена у Варшаві, 1929—32 — в Парижі. Твори: балет «Повернення» (1937, пост. 1938), 4 кантати, 3 симфонії, концерти для фортепіано з оркестром, струнні квартети, фп. твори.



П. Л. Войков.



Е.-Л. Войнич.

Воїнь. Діорама художника О. В. Казанського.





В. О. Войцехович.



В. П. Волгін.

ВОЙЦЕХІ́ВСЬКИЙ Осип Павлович (1793, с. Іванівка, тепер Уманського р-ну Черкаської обл.— 17. XI 1850, Казань) — вітчизняний лікар і синолог, родом українець. Навчався в Києві, потім Петербурзі, де в 1819 закінчив Медико-хірург. академію. Шляхом самоосвіти опанував китаєзнавство. У 1819—32 працював у Китаї лікарем. Самовіддано борючись з епідеміями холери та ін. хвороб, заслужив любов і шану китайського народу. У 1829 в Пекіні В. споруджено прижиттєвий пам'ятник. Після повернення з Китаю був професором першої в Росії кафедри кит. і маньчжурського письменства в Казан. ун-ті. Переклав рос. мовою ряд класичних творів кит. філософів, уклав кит.-маньчжурсько-рос. словник.

ВОЙЦЕХІ́ВСЬКІ ПОХОВА́ННЯ — поховання часів *мідного віку* і *бронзового віку*, виявлені поблизу с. Войцехівки (тепер с. Колосівка Полонського р-ну Хмельницької обл.). Досліджувалися 1924 і 1949. Поховання мідного віку (родинне в кам'яній домовині: чоловіка з двома жінками, шістьма дітьми і рабом-слугою) належало до *кулястих амфор культури*. В могильнику бронзового віку виявлено одиночні, парні і групові поховання, що належали до *комарівської культури*. В похованнях знайдено глиняний посуд, вироби з каменю та бронзи. В. п. є характерною пам'яткою часів *патріархату*.

ВОЙЦЕХО́ВИЧ Василь Олександрович (н. 5.I 1913, Краснокутськ, тепер смт Харківської обл.) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1943. Закінчив Богодухівський с.-г. технікум (1931). З 1939 — в Червоній Армії. З лютого 1942 — в Путивльському партизан. загоні. З вересня 1943 — нач. штабу з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака*. З лютого 1944 — нач. штабу 1-ї Укр. партизан. д-зії під командуванням П. П. *Вершигори*. Після війни — на рад. і госп. роботі. Автор книг «Сто днів звитяги» (1950), «Фронт на Поліссі» (1975).

ВОЙШЕ́ЛК МІНДО́ВГОВИЧ (р. н. невід. — п. 1268) — великий князь литовський з 1263. За правління свого батька *Міндовга* з метою боротьби проти нім. хрестоносців уклав угоду з *Данилом Галицьким*, за якою передав його синові Роману т. з. Чорну Русь (Новгородок, Волковиськ та ін.). Убитий *Левом Даниловичем*, який претендував на литовський престол.

ВОКАЛІ́З (франц. vocalise, від лат. vocalis — дзвінкий, співучий) — твір для співу без слів. Найчастіше це етюд або вправа для розвитку вокальної техніки. В 20 ст. з'явились концертні В. («Вокаліз» Рахманінова, «Хабанера» Равеля, концерт для голосу з оркестром Гліє́ра, триптих для голосу з оркестром Г. Майбороди).

ВОКА́ЛЬНА МУ́ЗИКА — музика, призначена для співу. Твори для голосу (голосів) без супроводу (сольні пісні, ансамблі, хори а капела) і твори для співу з інструм. супроводом. У В. м. провідна роль належить голосу співака. В.м. тісно пов'язана з поетичним текстом і часто є синтетичним муз.-поетичним твором. Див. також *Музика*.

ВОКЗА́Л (англ. Vauxhall — назва саду для розваг у лондонському пригороді, який належав у 17 ст. Джейн Вокс. У рос. мові слово «вокзал» стало загальним завдяки вокзалу у Павловську поблизу Петербурга, який водночас був залізничною станцією і місцем розваг) — комплекс споруд для обслуговування пасажирів на станціях шляхів сполучення. Розрізняють *автовокзали, аеровокзали, залізничні вокзали, морські вокзали* і *річкові вокзали*. Є В. кінцеві (тупикові), транзитні (вузлові) та проміжні (наскрізні) — залежно від положення на магістралі; далекого слідування, місцеві, приміські та міжнародні — за категорією обслуговуваних пасажирів. В. відрізняються між собою місткістю (кількістю пасажирів, що одночасно перебувають в усіх його приміщеннях), пропускною спроможністю (кількістю пасажирів, що пройшли через його приміщення за одиницю часу) та ін. В., що обслуговує пасажирів кількох видів транспорту, наз. об'єднаним.

ВОКЛЮ́ЗИ (від назви департаменту Воклюз у Франції) — потужні водні джерела в тріщинуватих або легко розчинних гірських породах. Утворюються внаслідок виходу підземних потоків на поверхню землі. Характерні для карстових (див. *Карст*) областей.

ВОКОДЕ́Р (англ. vocoder, від voice — голос і code — шифр, код) — система *телефонного зв'язку* з передаванням мови у закодованому вигляді. На передавальному боці В. спец. пристрій (аналізатор звуку) перетворює складні мовні сигнали на елементарні складові, які й закодовує. На приймальному боці В. пристрій ін. типу (синтезатор) з закодованих сигналів формує мовні, майже не погіршуючи їхню чіткість (див. *Артикуляція*) порівняно з звичайним телефонним зв'язком. Зменшуючи необхідну ширину смуги пропускання частот, В. збільшує пропускну спроможність ліній зв'язку.

ВОЛАСТОНІ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Ca_3[Si_3O_9]$. *Сингонія* триклінна. Густ. 2,78—2,91. Твердість 5,0—5,5. Колір білий. Блиск скляний. В СРСР є на Уралі, в Забайкаллі, Примор'ї, на Україні (знайдено в ряді місць *Українського щита*). Використовують для одержання високоякісної кераміки та поливи.

ВО́ЛГА [у стародавні часи — Ра, в середні віки — Етель (Ітіль)] — ріка, одна з найбільших на земній кулі, перша за довжиною в Європі. Довж. 3531 км, пл. бас. 1360 тис. км². Бере початок на Валдайській височині, з джерела поблизу с. Волговерхів'я Осташковського р-ну Калінінської обл. Впадає в Каспійське м. Гирло лежить на 28 м нижче від рівня моря. Басейн В. простягається в межах Руської рівнини, він охоплює лісову, лісостепову, степову й напівпустельну геогр. зони. Течію В. поділяють на три частини: верхню — від витоку до гирла Оки, середню — до гирла Ками і нижню — від впадіння Ками до гирла. У верхів'ї В. перетинає ланцюг озер — Верхіт, Стерж, Вселуг, Пено і Волго. На цій дільниці береги річки низькі, долина виражена слабо. Нижче впадіння р. Селіжаровки В. тече в глибокій долині, в руслі з'являються пороги. В р-ні Рибінська—Ярославля і нижче Костроми В. протікає у вузькій долині серед високих берегів, перетинаючи Углицько-Даниловську і Галицько-Чухломську височини. В середній течії ріка стає повноводнішою, характерна різка асиметрія долини; русло її розширюється до 600—2100 м, часто розгалужується на рукави. В нижній течії В. стає могутньою рікою, долина має ширину 20—30 км, шир. русла досягає 2 км. Протікає вздовж Приволзької височини. В р-ні Куйбишева В., огинаючи Жигульовські гори, утворює Самарську Луку завдовжки бл. 200 км. Вище Волгограда від В. відділяється лівий рукав *Ахтуба* (довж. 537 км), який тече паралельно основному руслу. Ширина Волго-Ахтубинської заплави досягає 40 км. Дельта В. за площею одна з найбільших в СРСР (понад 13 тис. км²), у ній налічується до 500 рукавів, проток і невеликих річок, серед яких судноплавним є Бахтеміровський рукав. В. приймає бл. 200 приток. Гол. з них: праві — *Ока, Сура,* Свіяга; ліві — *Ветлуга, Кама, Самара,* Великий Іргіз. Живлення В. мішане, переважно снігове (60% річного стоку). Природний режим характеризується весняною повінню (квітень—травень), малою водністю в період літньої і зимової межені і осінніми дощовими паводками (жовтень). Пересічна річна витрата води (м³/сек) біля Калініна — 182, Куйбишева — 7720, Волгограда — 8060. Замерзає в верхній і середній течії в кінці листопада, в нижній — на поч. грудня. Скресає в березні—квітні. В зв'язку зі спорудженням на В. ряду водосховищ режим ріки значною мірою зарегульовано. В. має велике народногосп. значення. Гідротехнічне будівництво, проведене за роки Рад. влади, значно поліпшило транспортні умови ріки. В.— осн. воднотранспортна магістраль Європ. частини СРСР. В. з'єднано з Балтійським м. *Волго-Балтійським водним шляхом* імені В. І. Леніна, з Білим м.— через Північно-Двінську систему і через *Біломорсько-Балтійський канал*; з Азовським і Чорним морями — через *Волго-Донський судноплавний канал* імені В. І. Леніна. На В. збудовано *Волзький каскад ГЕС* — найбільший у Європі гідроенергетичний комплекс. Води ріки використовуються й для водопоста-



Волга в середній течії.

чання та зрошування. У В. водиться 70 видів риб, з них 40 промислових. На В.— важливі промислові центри і порти СРСР: *Калінін, Рибінськ, Ярославль, Кострома, Горький, Казань, Куйбишев, Саратов, Волгоград* та ін. В. славиться мальовничими краєвидами; розвинутий туризм.

Ріка оспівана в народ. піснях. Про В. писали М. Некрасов, М. Горький, О. Толстой, К. Федін. В. зображена на картинах І. Рєпіна, І. Левітана, М. Нестерова та ін. З. любов'ю згадував велику рос. ріку Т. Шевченко в своїх повістях, «Щоденнику», листах.

Літ.: Львович М. И. Реки СССР. М., 1971; Волга — І. Проблемы изучения и рационального использования биологических ресурсов водоемов. Куйбышев, 1971.

Л. М. Козінцева.

ВОЛГІН Вячеслав Петрович [2 (14).VI 1879, с. Борщівка, тепер Хомутовського р-ну Курської обл. — 3.VII 1962, Москва] — радянський історик і громадський діяч, акад. АН СРСР (1930). Член КПРС з 1920. В 1908 закінчив Моск. ун-т. В 1914—18 співробітничав з М. Горьким у журн. «Летопись». В 1918 — один з організаторів Соціалістичної (згодом Комуністичної) академії в Москві. В 1919—30 — професор, 1921—25 — ректор Моск. ун-ту. В 1930—35 — неодмінний секретар, 1942—53 — віце-президент АН СРСР. Автор праць з історії соціалістичних ідей домарксистського часу, насамперед у Франції та Англії. Ленінська премія, 1961. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Очерки истории социалистических идей с древности до конца XVIII в. М., 1975; Очерки истории социалистических идей. Первая половина XIX в. М., 1976; Укр. перекл.— Історія соціалістичних ідей, ч. 1. Х., 1930.
Літ.: Вячеслав Петрович Волгин. Материалы к биобиблиографии ученых СССР. М., 1954.

ВО́ЛГО-БАЛТІ́ЙСЬКИЙ ВО́ДНИЙ ШЛЯХ імені В. І. Леніна — сполучає Волгу з Балтійським морем і через Біломорсько-Балтійський канал — з Білим і Баренцовим морями. Створення цього шляху розпочато 1810 (кол. Маріїнська водна система) У другій пол. 40-х рр. 20 ст. його докорінно реконструйсвано і відкрито для навігації 1964. Заг. довж. шляху 1100 км (від Рибінська до Балтійського м.). До складу В.-Б. в. ш. входять: Рибінське водосховище, р. Шекснa, озеро Біле, р. Ковжа, вододільний Маріїнський канал, нижня течія р. Витегри, Онезький канал, р. Свір, Ладозький канал, р. Нева. Має 5 гідровузлів. Доступний для суден вантажопідйомністю бл. 5000 т. В.-Б. в. ш.—ланка єдиної воднотранспортної системи Європ. частини СРСР, який з'єднує водні шляхи, що виходять до Балтійського, Білого, Каспійського, Чорного і Азовського морів.

ВОЛГОГРА́Д (до 1925 — Царицин, до 1961 — Сталінград) — місто, обласний центр РРФСР, на правому березі Волги. Важливий залізничний вузол, великий річковий порт, аеропорт. Початковий пункт *Волго-Донського судноплавного каналу* імені В. І. Леніна. 931 тис. ж. (1977). Поділяється на 8 міських районів. Засн. в 16 ст. Історія міста пов'язана з повстаннями С. Т. *Разіна*, О. І. *Пугачова*. У 1905 в місті оформилася с.-д. орг-ція. Рад. владу встановлено 4(17).XI 1917. За героїчну *Царицинську оборону 1918—19* місто нагороджено бойовим революц. прапором ВЦВК (1918) і орденом Червоного Прапора (1924). З липня 1942 по лютий 1943 на підступах до міста і в самому місті рад. війська героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників (див. *Сталінградська битва 1942—43*). 22.XII 1942 встановлено



Волгоград. Проспект В. І. Леніна.

медаль «За оборону Сталінграда». Сталінград став містом-героєм. В 1965 В. нагороджено орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка».

В.— один з найбільших пром. центрів країни. Гол. галузі пром-сті: машинобудування і металообробка (з-ди: тракторний, суднобуд., нафт. машинобудування, моторний та ін.) та металургія (металург., алюмінієвий, трубний та сталедротовоканатний з-ди тощо). Розвиваються нафтохім., буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних виробів, цегельні, гіпсовий, керамічний) та деревообр. галузі. Легка пром-сть представлена швейною, трикот. та взут. ф-ками, харчова — кондитерською ф-кою, гірчичним, консервним, маргариновим з-дами, м'ясокомбінатом тощо. Електроенергію В. постачають *Волзька ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС, ДРЕС та ТЕЦ-2. У В.— 6 вузів, заочний ф-т Горьковського ін-ту інженерів водного транспорту, 20 серед. спец. навч. закладів; театри: драм., муз. комедії, ляльок, юного глядача; філармонія. Музеї: Держ. музей оборони, краєзнавчий, образотворчого мистецтва.

У 1942—43 В. було повністю зруйновано, у післявоєнні роки відбудовано за генеральним планом реконструкції (1945, арх. К. Алабян, М. Поляков та ін.). Центр міста утворений системою площ і бульварів (Вокзальна площа, площа Демонстрацій, площа Загиблих борців, алея Героїв). З 1958 ведеться комплексна забудова міста. Серед значних громад. споруд — Центр. стадіон (1962), Будинок Рад. Армії (1967). Пам'ятник-ансамбль на Мамаєвому кургані (1963—67, скульптор Є. Вучетич, арх. Бєлопольський).

Літ.: Водолагин М. А. Очерки истории Волгограда. 1589—1967. М., 1969; Богомолов В. М., Гундирін П. А. Місто-герой Волгоград. К., 1972.

ВОЛГОГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ (до 1961 — Сталінградська область) — у складі РРФСР. Розташована на Пд. Сх. Східно-Європейської рівнини. Утворена 5.XII 1936. Пл. 114,1 тис. км². Нас. 2451 тис. чол. (на 1.I 1977), переважно росіяни, живуть також українці, казахи, татари та ін.; міськ. нас.— 72%. Поділяється на 33 райони, має 18 міст та 25 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Волгоград*. В 1970 В. о. нагороджено орденом Леніна.

За характером рельєфу територію області звичайно поділяють на низовинне лівобережжя Волги — Заволжя та підвищене правобережжя, зайняте Приволзькою височиною (вис. в межах області до 358 м), Єргенями, Калацькою височиною та Донським пасмом. Корисні копалини: нафта, природний газ, натрієва та магнієва солі (оз. *Ельтон*), буд. матеріали. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —8, —12°, липня +22, + 25°. Опадів 270—450 мм на рік. Гол. ріки — *Волга* і *Дон*. На Волзі в межах області — Волгоградське водосховище, на Дону — Цимлянське. Між Волгою та її рукавом *Ахтубою* лежить Волго-Ахтубинська заплава з численними озерами. У Заволжі — солоні озера Ельтон, Боткуль та ін. Область розташована в степовій та напівпустельній зонах. Переважають чорноземні, каштанові та світло-каштанові ґрунти під степовою та напівпустельною рослинністю. В річкових долинах — алювіальні ґрунти з лучною та деревно-чагарниковою рослинністю.

В. о.— значний район Поволжя з багатогалузевою пром-стю та розвинутим с. г. Енергетичну базу В. о. становлять *Волзька ГЕС* ім. XXII з'їзду КПРС, волгоградські ДРЕС та ТЕЦ-2, Камишинська, Михайловська та Волзька ТЕЦ. Металургія представлена заводами: металургійним, сталедротовоканатним, трубним, алюмінієвим. Маш.-буд. підприємства випускають трактори та деталі до них, судна, баштові крани, підшипники,

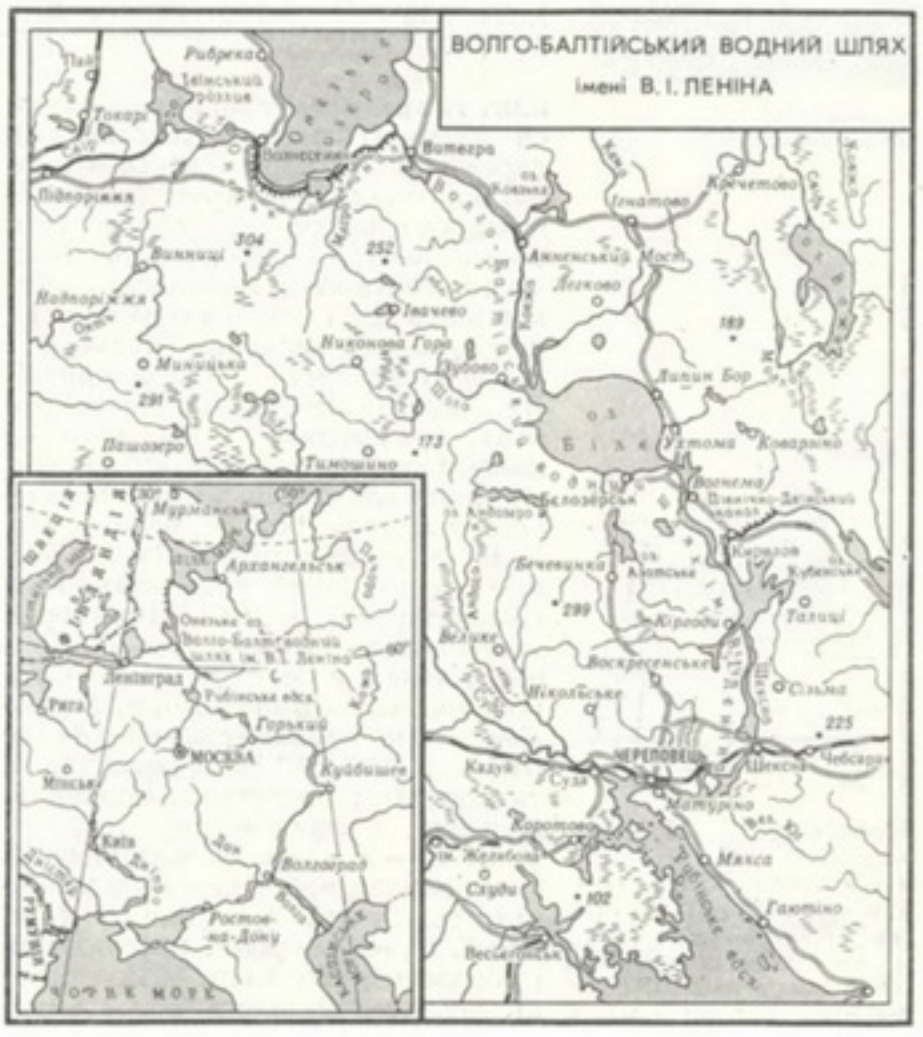

ВОЛГОГРАДСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД

устаткування для електротех., нафтової, харч. пром-сті та ін. На базі родовищ нафти і природного газу розвивається нафт. і газова пром-сть. Значне місце в г-ві області посідає хім. та нафтохім. пром-сть (з-ди: синтетич. волокна, синтетич каучуку, шинний, гумотех. виробів, азотно-кисневий). Виробництво буд. матеріалів — цегли, шиферу, черепиці, цементу, залізобетонних виробів, вапна, гіпсу. керамзиту. облицьовувальних



плит та архіт. прикрас. Розвивається легка (гол. чин. текстильна), деревообр. та харч. (м'ясо-молочна, борошномельно-круп'яна, олійножирова, консервна) галузі. Гол. пром. центри — Волгоград, Волзький, Камишин, Урюпінськ, Михайловка. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур і м'ясо-молочному тваринництві. Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза). З тех. культур найбільше значення мають гірчиця та соняшник. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. У В. о. розвинутий залізн., автомоб. та річковий транспорт. Гол. транспортний вузол — Волгоград (залізниці на Москву, Казань, Донбас, Кавказ, у Середню Азію). Судноплавство по Волзі, Дону, *Волго-Донському судноплавному каналу* ім. В. І. Леніна. Найбільші порти та пристані: Волгоград, Волзький, Дубовка, Калач-на-Дону.

У В. о.— 6 вузів, 37 серед. спец. навч. закладів; 5 театрів, філармонія, телецентр, 9 музеїв, у т. ч. Держ. музей оборони, краєзнавчий і образотворчого мист. у Волгограді, літ.-меморіальний О. С. *Серафимовичу*, пам'ятник-ансамбль героям Сталінградської битви на Мамаєвому кургані.

ВОЛГОГРА́ДСЬКИЙ ТРА́КТОРНИЙ ЗАВО́Д імені Ф. Е. Дзержинського (до 1961 — Сталінградський тракторний завод) — одне з найбільших підприємств рад. тракторобудування. Входить до Волгогр. тракторобудівного виробничого об'єднання. Став до ладу 1930. Виготовляв колісні трактори з гасовим двигуном 30 к. с., гусеничні трактори 52 к. с. та ін. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д виготовляв і ремонтував бойову техніку. В 1944 з відбудованого конвейєра зійшов перший трактор СТЗ-НАТИ. Пізніше освоєно виробн. гусеничних тракторів ДТ-54, болотохідних ДТ-55 та ін. У 1968 закінчено реконструкцію підприємства. У січні 1970 на з-ді випущено мільйонний трактор. У 1977 В. т. з. виробляв трактори ДТ-75 з двигуном 80 к. с., ДТ-75М з двигуном 90 к. с., ДТ-75Б — болотохідний, ДТ-75К — крутосхилий. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1970 у 1,48 раза. На В. т. з. впроваджено автоматичні лінії: по обробці балансирів, виготовленню відливок гусеничних ланок, гальванопокриття тракторів.

Завод нагороджено орденами Леніна (1932, 1970), Трудового Червоного Прапора (1942), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945).

М. М. Циганков.

ВОЛГОДО́НСЬК — місто обласного підпорядкування Ростовської обл. РРФСР. Порт на зх. узбережжі Цимлянського водосховища. Залізнична ст. Волгодонська. 54 тис. ж. (1977). Хімічний завод та ін. підприємства. Виник у зв'язку з будівництвом *Волго-Донського судноплавного каналу* імені В. І. Леніна та Цимлянської ГЕС, з 1956 — місто.

ВОЛГОДОНСЬКИ́Й ЗАВО́Д «АТОММА́Ш» — підприємство енергетичного машинобудування. Розташований у м. Волгодонську Рост. обл. Будівництво почато 1974. У грудні 1976 здано в експлуатацію блок допоміжних цехів, де виробляють нестандартизоване устаткування, інструмент, оснастку. У 1977—78 вводиться в дію ряд об'єктів першої черги з-ду, який являє собою комплекс унікальних спеціалізованих цехів по виробн. енергетичного устаткування для атомних електростанцій. Осн. продукція: реактори, парогенератори та сепаратори паронагрівників. З відходів осн. виробн. виготовлятимуться товари нар. споживання. В цехах встановлюється унікальне устаткування, зокрема вальці, що прокатують метал товщиною 300 мм, прес зусиллям 15 тис. т, автоматичні та напівавтоматичні установки ультразвукового контролю, лінійні прискорювачі електронів, бетатрони та ін. прилади, що дадуть можливість здійснити вхідний контроль якості металу, а також зварних швів виробів великої товщини; установки для газового різання металу з числовим програмним керуванням та ін.

О. Й. Сухомлинов.

ВО́ЛГО-ДОНСЬКИ́Й СУДНОПЛА́ВНИЙ КАНА́Л імені В. І. Леніна — канал, який сполучає ріки Волгу і Дон. Перша спроба будівництва каналу була зроблена Петром I наприкінці 17 ст. Розпочато будівництво В.-Д. с. к. перед Великою Вітчизняною війною, відкрито для навігації 1952. Бере початок з Сарептського затону на Волзі (в пд. частині Волгограда), закінчується біля міста Калача-на-Дону на Цимлянському водосховищі, де входить в р. Дон. Заг. довж. 101 км, з них 45 км проходить по ріках та водосховищах — Варваровському, Береславському, Карповському. Рівень вододільної частини Волго-Донського каналу на 88 м перевищує рівень Волги і на 44 м рівень Дону.

На волзькому схилі — 9 шлюзів, на донському — 4. На каналі — 3 насосні станції, що подають донську воду на його вододільну частину. Спорудження каналу мало велике значення для створення єдиної воднотранспортної системи Європ. частини СРСР. Осн ван-



Волго-Донський судноплавний канал імені В. І. Леніна.

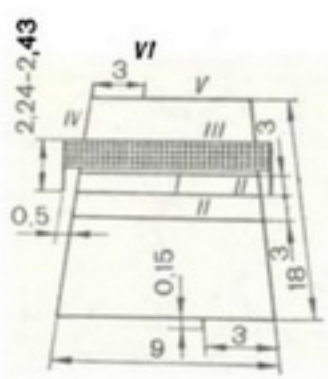

Волейбол. Майданчик для гри: *I* — середня лінія, *II*— лінія нападу, *III* — сітка, *IV* — бокова лінія, *V* — лицьова лінія, *VI* — місце подачі. (Всі розміри подано в м).

тажі: вугілля, зерно, ліс, нафтопродукти; пасажир. перевезення, в т. ч. туристські. Споруди каналу разом з Цимлянським гідровузлом становлять своєрідний архіт. ансамбль.

ВО́ЛГО-УРА́ЛЬСЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА ПРОВІ́НЦІЯ — територія між Волгою і Уралом, в надрах якої виявлено родовища нафти і газу. Розташована в Тат. АРСР, Башк АРСР, Удм. АРСР, Перм., Оренб., Куйб., Сарат. і Волгогр. областях РРФСР. Площа 700 тис. км². В межах провінції виявлено понад 600 родовищ нафти й газу В тектоніч відношенні В.-У. н. п. приурочена до сх. частини *Східно-Європейської платформи* і Передуральського прогину, де на кристалічному фундаменті *докембрію* залягають осадочні породи палеозою (див. *Палеозойська ера і група*) і частково мезозою (див *Мезозойська ера і група*). В осадочних породах сформувалися геол. структури, з якими пов'язані осн. області нафто- та газонагромадження Найбільші запаси нафти пов'язані з пісковиками девону і карбону, газу — з вапняками пермського віку. Поклади нафти й газу залягають на глибинах 1000—3000 м. Характерна концентрація осн. запасів нафти і газу у великих родовищах. Найбільші з них: нафтові — Ромашкінське, Новоєлховське, Акташське, Бавлинське, Арланське, Шкапівське, Муханівське; газове — Оренбурзьке. Нафта більшості родовищ провінції легка (густ. до 870 кг/м³), сірчиста (сірки до 2%), дає високий вихід легких фракцій. Гази метанові, часто з конденсатом і сірководнем.

Наукове обгрунтування перспектив нафтогазоносності Урало-Поволжя дав у рад. час І. М. *Губкін*. Перші родовища в Приураллі відкрито 1929 і 1932. В післявоєнний час, коли за допомогою *геофізичних методів розвідки* було відкрито значну кількість родовищ нафти, В.-У. н. п. стала одним з гол. центрів нафтовидобування в СРСР. Нафта В -У н п. має велике значення для розвитку нафтохім пром-сті СРСР і соціалістичних країн, куди вона транспортується нафтопроводом «*Дружба*». На базі Оренб. родовища сформований пром. комплекс по видобуванню газу, конденсату й сірки та поставках газу по газопроводу «Союз» в країни — члени Ради Економіч Взаємодопомоги.

Літ.: Геология нефти. Справочник, т. 2, кн. 1. М., 1968; Геология нефтяных и газовых месторождений Волго-Уральской нефтегазоносной провинции. М., 1970.

О. М. Адаменко. О. Є. Лозинський.

ВОЛЕВИ́ЯВЛЕННЯ у праві — передбачений законодавством зовнішній вияв *волі* дієздатних *суб'єктів права*, який тягне за собою юридичні наслідки Становлячи різновид *фактів юридичних*, В. може виражатись у діях правомірних і неправомірних (див. *Правопорушення*). Правомірне В. проявляється гол. чин. в індивідуальних (нормативних) *актах юридичних* (напр., укладення угод, застосування норм права). В. має бути свідомим, вільним (невимушеним), справжнім (не удаваним), інакше воно визнається неправомірним. Юрид. значення можуть набувати й юрид вчинки, тобто правомірні дії суб'єктів, воля яких не спрямована безпосередньо на формування відповідних правових наслідків (напр., творча діяльність винахідника, виражена в певній формі). *П. М. Рабінович.*

ВОЛЕЙБО́Л (англ. volley-ball, від volley — відбивати на льоту та ball — м'яч) — командна спортивна гра з м'ячем. У грі беруть участь 2 команди по 6 чол. Грають на спец. майданчику (див. мал.). Мета гри — ударами (не більше трьох, не враховуючи удар по блоку) по м'ячу будь-якою частиною тіла вище пояса спрямувати його через сітку на бік «противника» так, щоб він торкнувся майданчика або був відбитий «противником» з порушенням правил гри. Складається гра з 3 чи 5 партій. Виграє партію команда, що набрала 15 очок (з обов'язковою різницею як мінімум в два м'ячі). Якщо обидві команди мають по 14 очок, то партія продовжується, поки одна з команд не дістане перевагу в 2 очка. В. зародився в США 1895. У 1947 створено Міжнар. федерацію В. (ФІВБ). З 1964 жіночі й чоловічі змагання включено до програми Олімпійських ігор. Перші правила гри в СРСР затверджено 1926, а 1932 створено Всесоюзну секцію В., тепер Федерація волейболу СРСР; 1948 вона вступила до ФІВБ. В СРСР В. займаються бл 7 млн. чол. (1976), з них понад 1 млн. чол.— на Україні. Рад волейболісти — олімпійські чемпіони 1964 (чоловіки), 1968 (чоловіки та жінки), 1972 (жінки); неодноразові переможці чемпіонатів світу та Європи. Зокрема, укр жіноча команда «Буревісник», Одеса (1961), чоловіча «Зірка» (1973) і жіноча «Іскра», Ворошиловград (1976) вигравали Кубок володарів кубків європейських країн Чоловіча збірна команда України чемпіон з В. 1-ї (1956) і 4-ї (1967), а жіноча — 6-ї (1975) Спартакіади народів СРСР. Серед кращих укр. волейболістів — заслужений майстер спорту М. Пименов, заслужені майстри спорту, олімпійські чемпіони Ю. Поярков, Є. Лапинський, В. Іванов.

ВОЛЗЬК — місто обласного підпорядкування Марійської АРСР, райцентр; пристань на лівому березі Куйбишевського водосховища. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1977). Розвинута деревообр., целюлозно-паперова та мікробіологічна пром-сть; гідролізно-дріжджовий та залізобетонних виробів з-ди, виробн. буд. матеріалів Філіал Марійського політех ін-ту, целюлозно-паперовий технікум. Утворений 1940.

ВО́ЛЗЬКА ГЕС імені В. І. Леніна — гідроелектростанція на р Волзі. Розташована в пн. частині Самарської Луки, на Пн. від м Куйбишева Спорудження почато 1950; перший агрегат став до ладу 1955, останній — 1957. До складу гідровузла входять: бетонна водозливна гребля, земляна гребля, будинок ГЕС, двониткові двокамерні шлюзи, підстанції, підхідні канали, механізований порт Через греблю прокладено з-цю і автомагістраль. Напірні споруди гідровузла утворюють Куйбишевське водосховище. У машинному залі ГЕС встановлено 20 вертикальних гідротурбінних агрегатів потужністю по 115 тис, кВт. Встановлена потужність ГЕС — 2,3 млн кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 11 млрд кВт · год. В. ГЕС — один з осн. опорних пунктів Єдиної



Водозливна гребля Волзької ГЕС імені В. І. Леніна.

енергетич. системи Європейської частини СРСР В 1966 ГЕС нагороджено орденом Леніна.

А. К. Рябошапко.

ВО́ЛЗЬКА ГЕС імені XXII з'їзду КПРС — гідроелектростанція на р. Волзі. Розташована в нижній течії р Волги на Пн від м Волгограда. Будівництво почато 1951, закінчено — 1961 До складу гідровузла входять: бетонна водозливна гребля, земляні намивні греблі, будинок ГЕС, двокамерний двониткový судноплавний шлюз з авантпортом у верхньому б'єфі і низовим підхідним каналом, рибопропускна споруда. Через греблю прокладено з-цю й автошлях У машинному залі ГЕС встановлено 22 гідроагрегати по 115 тис кВт Встановлена потужність ГЕС — 2,54 млн. кВт, середньорічне виробництво електроенергії — 11,1 млрд. кВт · год. Напірні споруди утворюють Волгоградське водосховище. ГЕС є одним з осн. опорних пунктів Єдиної енергосистеми Європ. частини СРСР. Гідровузол комплекс-



В машинному залі Волзької ГЕС імені XXII з'їзду КПРС.



ВОЛЗЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПО ВИРОБНИЦТВУ ЛЕГКОВИХ АВТОМОБІЛІВ



Волинка.

но розв'язує проблеми енергопостачання, а також зрошування та обводнення посушливих земель Заволжя та Прикаспійської низовини. *В. Я. Масольд.*

ВО́ЛЗЬКЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ПО ВИРОБНИ́ЦТВУ ЛЕГКОВИ́Х АВТОМОБІ́ЛІВ (Авто-ВАЗ) — найбільше в СРСР підприємство автомобільної промисловості по виробництву легкових автомобілів Розташоване в м Тольятті Куйбишевської обл. Будівництво Волзького автозаводу почато 1968. У березні 1970 з конвейєра зійшов перший автомобіль. Перша черга підприємства стала до ладу в березні 1971, остання, третя — в жовтні 1974. Потужність з-ду — 660 тис. автомобілів на рік. З-д випускає базові автомобілі ВАЗ-2101, ВАЗ-2102, ВАЗ-2103 та їх модернізовані моделі ВАЗ-21011, ВАЗ-2106. В 1977 тут введено першу чергу потужностей по випуску повнопривідних автомобілів ВАЗ-2121. Авто-ВАЗ — підприємство з повним технологічним циклом, що об'єднує комплекс заготівельних (металургійного й пресового), механоскладального, складально-кузовного, а також допоміжного виробництв з центром запасних частин, експедицією готової продукції, розвинутими службами й цехами підготовки виробн. Об'єднання відзначається високим рівнем тех оснащеності. Всі осн і допоміжні виробничі процеси комплексно механізовано й автоматизовано, впроваджено *автоматизовану систему управління* виробн., застосовується прогресивна технологія. Волзький автозавод — перше пром. підприємство в СРСР, яке має підпорядковану йому мережу тех обслуговування виготовленої ним продукції. В країні функціонує 33 спеціалізовані автоцентри, у т. ч в УРСР 6 (Київ, Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Сімферополь), і понад 320 станцій тех. обслуговування. В 1973 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *М. Н. Фаршатов.*

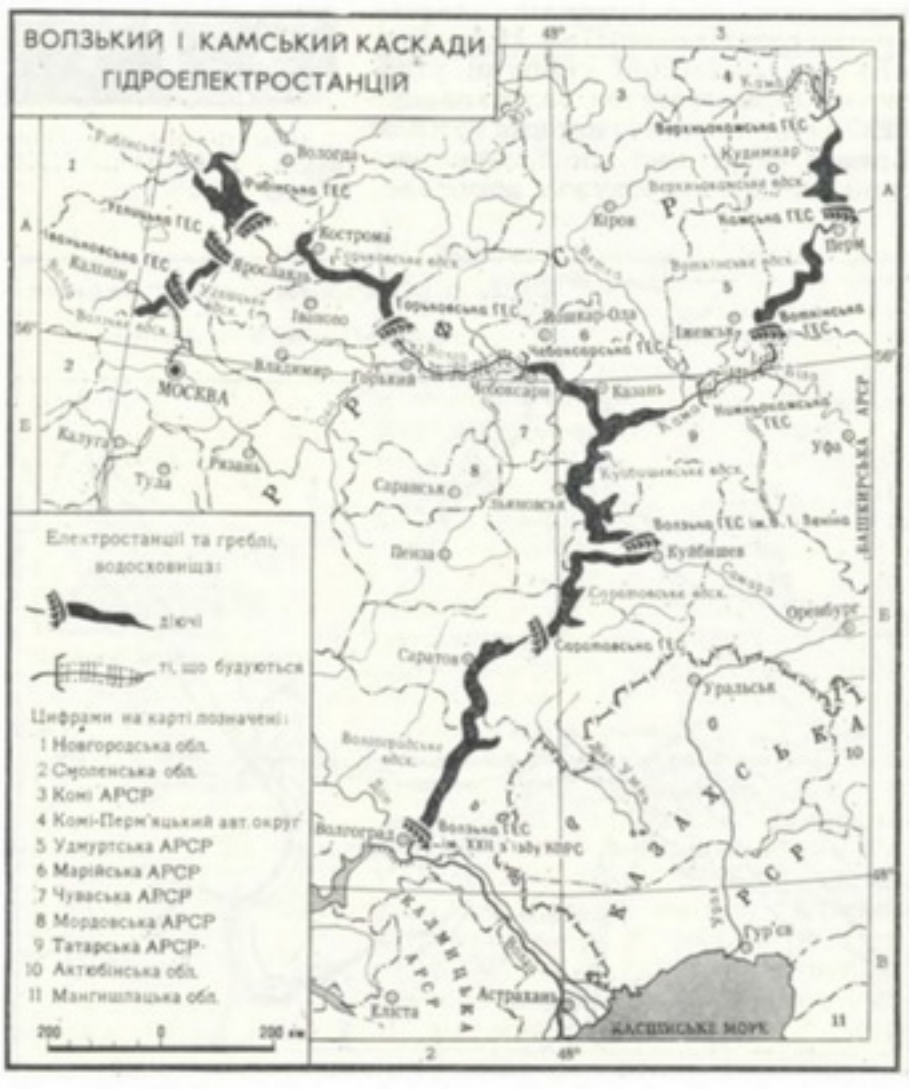

ВО́ЛЗЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Волгоградської обл. РРФСР. Порт на лівому березі Волги, біля початку Ахтуби. Залізнична станція. 203 тис. ж. (1977). Розвинута хім. пром-сть (з-ди: синтетичного каучуку і волокна, шинний, азбестових та гумотех виробів, органічного синтезу, азотно-кисневий та ін.). Підшипниковий, абразивний, трубний та ін. з-ди. Підприємства деревообр., харч та легкої пром-сті. У В.— вечірній ф-т Волгоград. політех. та вечірній філіал Волгоград. інженерно-буд. ін-тів, політех технікум та мед. уч-ще. Музей історії міста. В. засн. 1951 в зв'язку з будівництвом *Волзької ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС.

ВО́ЛЗЬКИЙ КАСКА́Д ГЕС — каскад електростанцій на р. Волзі. До складу каскаду входять: Іваньковська (потужність 30 тис. кВт), Углицька (110 тис. кВт), Рибінська (330 тис. кВт), Горьковська (520 тис. кВт), Саратовська (1,29 млн. кВт), *Волзька ГЕС* імені В. І. Леніна (2,3 млн. кВт), *Волзька ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС (2,54 млн. кВт), будується (1978) Чебоксарська потужністю 1,4 млн. кВт.

Загальна потужність ГЕС каскаду бл. 10 млн. кВт, середньорічне виробн. електроенергії понад 40 млрд. кВт · год. Внаслідок створення В. к. утворена система водосховищ, яка дає можливість перерозподіляти стік Волги за порами року відповідно до вимог нар. г-ва. Гідроелектростанції каскаду забезпечують гідроенергією центр. р-ни країни, зрошування і обводнення посушливих земель Поволжя, Прикаспію, поліпшують умови судноплавства. Вони є опорними вузлами Єдиної енергетич. системи Європ. частини СРСР. Див. також *Камський каскад ГЕС.*

ВО́ЛЗЬКИЙ ШЛЯХ — річковий шлях по Волзі та її притоках, який в 7—10 ст зв'язував Давню Русь з країнами Сходу. Найголовнішими торг. пунктами на В. ш. були міста Булгар та *Ітіль*, де значну роль відігравали давньоруські купці та ремісники. Значення В. ш. занепало в зв'язку з розвитком у 10—13 ст. «*шляху з варяг у греки*», що зв'язав Балтійське море з Чорним. Після створення *Російської централізованої держави* через В. ш. здійснювались екон. і культ. зв'язки Росії з країнами Азії.

ВОЛИКІ́ВСЬКА Ірина Іванівна [справж. прізв.— Підопригора; н. 22.IV (5.V) 1902, с. Засулля, тепер у складі м. Ромни Сумської обл.] — українська рад. співачка (драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1941). Сценічну діяльність розпочала з 1914. Акторської майстерності навчалася у П. *Саксаганського.* У 1928 закінчила Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В. Лисенка. Працювала в оперних театрах Києва, Харкова, Тбілісі, Москви, Алма-Ати, Одеси (1944—57). Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Мирослава («Золотий обруч» Лятошинського), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Аїда («Аїда» Верді).

ВОЛИНЕ́ЦЬ Петро Каленикович (21.I 1924, с. Павлівка, тепер Калинівського р-ну Вінницької обл. — 2.IV 1943, там же) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1940. В 1941 добровільно пішов на фронт. Під Харковом поранений потрапив у полон (листопад 1941). У червні 1942 втік з концтабору. Став одним з керівників підпільної комсомольсько-молодіжної орг-ції с. Павлівки і організаторів партизанського загону. З лютого 1943 — комісар партизанського загону ім. В І. Леніна. Тяжко пораненого в бою В. партизани сховали в одному з будинків с. Павлівки. Гітлерівці, дізнавшись про це, підпалили будинок. В. загинув у вогні.

ВОЛИНІ́Т — виливна гірська порода, різновид *порфіриту*. Поширений в Овруцькому р-ні. Житом. обл. УРСР. Мінералогічний склад: *плагіоклаз, хлорит, авгіт, рогова обманка, біотит,* іноді *кварц* та ін. Колір червонуватий. Використовують як облицьовувальний матеріал.

ВОЛИ́НКА (ін. назви: дуда, коза, баран, міх) — народний духовий язичковий музичний інструмент; являє собою міх з козячої або овечої шкіри з вставленими у нього трубкою для нагнітання повітря, басовими трубками і трубкою з отворами (як у сопілки), на якій грають мелодію. Звук сильний і різкий. На Україні відома з 16 ст., збереглася гол. чин. в зх. областях республіки.

ВОЛИ́НОВ Борис Валентинович (н. 18.XII 1934, Іркутськ) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1976). Член КПРС з 1958. У 1956 закінчив Волгоградське військ. авіац. училище, в 1968 — Військово-повітряну інженерну академію. З 1960 — в загоні космонавтів. Разом з О. С. *Єлисєєвим* та Є. В. *Хруновим* 1969 брав участь у польоті на космічному кораблі «Союз-5». В з командиром корабля «Союз-4» В. О. *Шаталовим* провів експеримент по зближенню і стикуванню кораблів «Союз-4» і «Союз-5». У 1976 спільно з В. М. *Жолобовим* здійснив політ на космічному кораблі «Союз-21» В ході польоту відбулося стикування космічного корабля з наук. орбітальною станцією «Салют-5», а також виконано програму наук.-тех. досліджень і експериментів.

ВОЛИ́НО-ПОДІ́ЛЬСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина на Зх. УРСР. Див. *Волинська височина, Подільська височина.*

ВОЛИ́НО-ПОДІ́ЛЬСЬКА ПЛИТА́ — давня, відносно стійка ділянка *земної кори*, одна з геол. структур *Східно-Європейської платформи.* Розташована на Зх. УРСР. В межах В.-П п кристалічний фундамент *докембрію* поступово занурюється в зх. напрямі

на глибину до 200 м. На кристалічних породах залягають осадочні *рифейські відклади,* які перекриті молодшими нижньопалеозойськими, мезозойськими і кайнозойськими осадочними відкладами. В тектонічному відношенні В.-П. п. — складна ділянка земної кори, розчленована розломами на окремі блоки. По розломах відбувалися *інтрузії* та виливи *базальтів.* Орографічно в межах В.-П. п. виділяються *Волинська височина* в пн. її частині та *Подільська височина* — в південній. У межах В.-П. п. є буре вугілля, базальти тощо.

ВОЛИ́НСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина на Зх. Української РСР. Лежить між річками Зх. Бугом і Корчиком (притока Случі). Довж. понад 200 км, шир. бл. 80 км. Вис. 220—250 м, максимальна — 342 м (Мізоцький кряж). Поверхня слабохвиляста, розчленована широкими річковими долинами й балками. Складається з відкладів палеозою, перекритих породами крейдової системи. Є карстові форми рельєфу (див. *Карст*), в карстових зниженнях — невеликі озера. З корисних копалин є крейда, кам. вугілля, торф, пегматити, глини. Поширені торфові болота. Рослинність переважно лісостепова. Ліси збереглися лише на Мізоцькому кряжі і Повчанських висотах. В долинах і заплавах річок багато луків. Вирощують льон, цукр. буряки, зернові; розвинуте тваринництво. В. в разом з *Подільською височиною* іноді наз. Волино-Подільською височиною.

ВОЛИ́НСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні, утворена за царським указом від 29. VIII (9.IX) 1797 замість ліквідованого *Волинського намісництва.* Губернським містом з 1804 став Житомир (замість Новограда-Волинського). В. г. разом з Київською та Подільською губерніями становили Пд.-Зх. край, яким управляв генерал-губернатор. На поч. 20 ст. В. г. складалася з 12 (Володимир-Волинського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Овруцького, Старокостянтинівського, Новоград-Волинського, Острозького, Ровенського) повітів. На тер. В. г. налічувалося 13 міст, 134 містечка і 9682 ін. населені пункти. Майже половина землі в губернії (за станом на 1905) належала поміщикам, у володінні яких було 2 189 397 дес. землі. Одночасно 292 387 сел. г-в, з яких понад 30% були безземельні та малоземельні, мали 2 298 861 дес. Малоземелля, жорстока експлуатація змушували селян переселятися до Сибіру або емігрувати в США, Канаду. З 30-х рр. 19 ст. у В. г. почався інтенсивний розвиток промисловості Швидко зростала цукрова, винокурна і особливо суконна пром-сть, яка в кін. 1-ї чверті 19 ст. посідала 1-е місце у В. г., що була осн. центром капіталістичного суконного виробн. на Україні. З кустарної пром-сті найбільш поширені були: деревообробка, обробка волокна, шкіри та ін. Населення було малописьменним. Вищих навч. закладів у губернії не було. *Польське повстання 1863—64* охопило 7 повітів В. г. У повстанні взяла участь частина укр. селян. У 1905 в ряді повітів В. г. відбувалися страйки і заворушення селян. Рад. владу на тер. В. г. встановлено в листопаді — грудні 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* зх. повіти В. г. відійшли до бурж.-поміщицької Польщі (1939 возз'єднані з УРСР). Постановою ВУЦВК і Раднаркому УРСР від 3.VI 1925 В г. в числі ін. губерній було ліквідовано і на її місці створено три округи: Новоград-Волинський, Житомирський, Шепетівський.

Літ.: Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (Март 1917 г.—декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. Житомир, 1957.

А. В. Бондаревський.

ВОЛИ́НСЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньоруська істор. область у басейні пд. приток Прип'яті і в верхів'ї Зх Бугу Див. *Волинь.*

ВОЛИ́НСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України,* створена 8.XII 1939 після возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР. Спочатку до її складу входили 3 міські парт. орг-ції (Володимир-Волинська, Ковельська і Луцька) і 30 районних, а після укрупнення і реорганізації районів (1957—1959 і 1962) — 4 міські (Володимир-Волинська, Ковельська, Луцька й Нововолинська) та 13 районних, у яких налічується 45 842 комуністи (1.I 1978). Більшовицькі орг-ції на Волині виникли і почали діяти в ході революц. боротьби трудящих за своє соціальне і нац. визволення. У грудні 1902 «*Искра*» встановила зв'язок з соціал-демократами Луцька. На поч. 1905 с.-д. групи було створено в Ковелі та Володимирі-Волинському. Під час 1-ї рос. революції активну роботу на Волині проводило *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці.* Більшовицька агітація сприяла піднесенню робітн. і сел. руху, який 1905—07 охопив ряд повітів Волин. губернії. В період 1-ї світової війни більшовицькі орг-ції утворились у частинах Окремої армії, що дислокувалась на тер Волині. Виникла більшовицька орг-ція і в Луцьку. Більшовицькі орг-ції на Волині підтримали *Квітневі тези В. І. Леніна* і очолили боротьбу трудящих за владу Рад 4(17).XII 1917 в Луцьку було проголошено Рад. владу. Під час австро-нім. і польс. окупації на Волині активну діяльність розгорнули підпільні орг-ції КП(б)У. В серпні 1920 було утворено повіт. к-ти партії в Луцьку, Ковелі і Володимирі-Волинському Після загарбання Зх. України 1920 бурж.-поміщицькою Польщею революц. боротьбу трудящих очолила Комуністична партія Сх. Галичини (КПСГ), пізніше перейменована на *Комуністичну партію Західної України* (КПЗУ) В Луцьку 1923 оформився Волинський окружний к-т партії. Активними діячами Волинської орг-ції КПЗУ були С. І. *Бойко*, М. А. Васюта, Г. В *Іваненко*, М. П. *Олексюк*, І Н. *Тишик*. Комуністи в умовах жорстокого терору й постійних переслідувань (див. *Володимиро-Волинський процес 1926—27, «Луцький процес 57-и», Ковельський процес 1934*) вели боротьбу за визволення трудящих від гніту бурж.-поміщицької Польщі, за возз'єднання Зх. України з УРСР. На тер. теперішньої Волин. області 1921—39 проходили масові робітн. і сел. страйки, політ. демонстрації (див. *Ковельська політична демонстрація 1928, Колківська політична демонстрація 1935*). Створювались партизан. загони, розповсюджувалась комуністична л-ра, видавалися листівки і газ. «Червона Волинь» (орган Луцького окружного к-ту КПЗУ). Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР було утворено В. о. п. о., яка очолила боротьбу трудящих Волині за здійснення соціалістичних перетворень у краї Зростала чисельність обл. парт. організації. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 до В. о. п. о входили 350 первинних парт. орг-цій та 15 кандидатських груп, які об'єднували 4482 комуністів. На поч. Великої Вітчизн. війни Волинь, як прикордонна область, одна з перших зазнала нападу і була окупована нім.-фашист. загарбниками. Комуністи виступили ініціаторами й організаторами антифашист. боротьби. Вони створили підпільні й партизан. групи, очолили боротьбу трудящих Волині проти окупантів Волинь перетворилась на партизан. край. У червні 1943 в область передислокувалось партизан. з'єднання О. Ф *Федорова.* 23.VI 1943 ЦК КП(б)У затвердив Волинський підпільний обком партії на чолі з О Ф. Федоровим. Обласний комітет провів значну роботу по дальшому зміцненню й організації підпільних парт.-комсомольських орг-цій і антифашист. груп. Було утворено 11 підпільних райкомів партії. В липні 1944 Рад. Армія повністю визволила Волинь від загарбників. Почалась відбудова зруйнованого нар. господарства, яка відбувалась в умовах жорстокої боротьби з бандами укр. бурж. націоналістів. На поч. 1950 область першою серед зх. областей УРСР завершила суцільну колективізацію с. г. Значну роботу провела обл. парт. орг-ція по створенню *Львівсько-Волинського вугільного басейну.*

Парт. орг-ція області багато уваги приділила розвиткові нових галузей пром-сті — приладобуд., маш.-буд., вугільної, деревообр. і хіміч-



І. І. Воликівська.



П. К. Волинець.



Б. В. Волинов.

Волинська область. Меморіальний комплекс у місті Камені-Каширському на честь радянських воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизняної війни. Скульптор Д. П. Крвавич.



ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,2 тис. км²

Населення — 1010, 5 тис. чол. (1977)

Центр — м. Луцьк



Поліський краєвид.

ної та піднесенню с. г. Колгоспи Волині перетворилися на багатогалузеві господарства, оснащені передовою технікою. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін областей УРСР та братніх республік. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 36 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР, відданності Комуністичній партії. В різний час обл. парт орг-цію очолювали І. С. *Грушецький*, І. І. Профатілов, П І. Таценко та ін. За час існування В. о. п. о відбулося 17 обл. парт конференцій. Вірним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує в своїх рядах понад 125 тис. комсомольців (1978). Понад 2 тис. молодих волинян брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель. Комсомольці збудували шахту «Волинська-комсомольська» в Донбасі, тисячі юнаків і дівчат беруть участь у спорудженні найважливіших будов комунізму.

Органом В о л и н. о. є газ. «*Радянська Волинь*». Про розвиток економіки і культури області див. також ст. *Волинська область*.

Літ.: Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К., 1968; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *М. П. Корж.*

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 4 XII 1939. Розташована на Пн. Зх. республіки. Поділяється на 15 районів, 308 сільрад, має 10 міст, 21 с-ще міськ типу.

В 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Карти див. між с. 384—385.

Природа. Рельєф В. о. переважно рівнинний. Більша, пн. її частина лежить у межах *Поліської низовини* (вис. 140—150 м на Пн. і 190—200 м на Пд.), пд., лісостепова — в межах *Волинської височини* (вис. 220—290 м). З корисних копалин найбільше значення має кам. вугілля (частина *Львівсько-Волинського вугільного басейну*) Є поклади торфу, вапняків, крейди, пісковиків, глини. Клімат помірно континентальний; зима м'яка, літо тепле, вологе. Пересічна т-ра січня — 4,5°. липня +18, +19°. Безморозний період—150—160 днів. Опадів 550—600 мм на рік. В області багато річок та озер. На Пн. тече р. *Прип'ять* з прит. *Вижівкою, Турією* (Тур'єю), Стоходом, Стирем; на Зх., на кордоні з ПНР,— р. *Буг*. В області — понад 220 озер, серед яких *Світязь, Пулемецьке озеро, Оріхове озеро,* Турське, Лука. Грунти в лісостеповій частині області переважно опідзолені темно-сірі й сірі, чорноземні, в поліській частині — дерново-підзолисті, дернові та різні болотні; в серед смузі — дерново-підзолисті в комплексі з перегнійно-карбонатними Понад 30% тер. В. о. (гол. чин Полісся) вкрито лісами (сосна, дуб, вільха, береза, ялина, ясен, клен). На Пд.— невеликі масиви дубово-грабових лісів. У лісах водяться лось, косуля, дика свиня, борсук, рись, у лісостепу—заєць-русак, лисиця, гризуни; в річках — щур водяний, видра, велика кількість водоплавних птахів, риба (короп, карась, щука, лин, вугор). Акліматизовано ну.-рію, ондатру.

В області — 4 держ. заказники: озера Світязь, Кримне, Пісочне й Пулемецьке.

Населення. Осн. нас.— українці (94,9%). Живуть також росіяни, білоруси та ін. Пересічна густота нас — 50 чол. на 1 км² (1977). Найгустіше заселені пд. райони області. Міське нас. становить 38,4% (1977). Найбільші міста: *Луцьк, Володимир-Волинський, Нововолинськ, Ковель.*

Народне господарство. До возз'єднання з УРСР Волинь була відсталим агр. районом із засиллям поміщиків і куркулів та тяжкими формами визиску трудящих. Пром-сть була представлена дрібними підприємствами: млинами, олійницями та ін. За роки Рад влади в області сталися корінні зміни в усіх сферах господарського й культурного життя. Вона перетворилася на індустріально-аграрну область.

П р о м и с л о в і с т ь. За Рад. влади в області створено нові галузі пром-сті: вугільну, маш.-буд., зокрема приладобудівну, електротех., буд. індустрію, хім., текст., швейну, взут., м'ясну, молочну, цукр. та ін. Паливно-енерг. базою області є кам. вугілля (діє 8 шахт), енергія Добротвірської ДРЕС (Львівська область), торф (Журавичівський і Маневицький торфобрикетні з-ди). Маш.-буд. пром-сть зосереджена в основному в Луцьку (автомобільний — випускає вантажопасажирські автомобілі та авторефрижератори; електроапаратний, приладобудівний з-ди), Ковелі (з-д с.-г. машин), Нововолинську (з-ди по виробн. спец. технологіч. устаткування, ремонтно-мех.), Рожищі (з-д машинобудування тварин. комплексів і ферм), Ківерцях (мех., ремонтно-мех. з-ди). Дальшого роз-





Нововолинська шахта № 4.
В складальному цеху Луцького автомобільного заводу.

витку набуває харч. пром-сть, яка представлена цукр. комбінатами (Гнідавський, Горохівський) і заводами (Володимир-Волинський, Іваничівський), а також консервними (Володимир-Волинський, Луцьк, Рожище, Іваничі, Турійськ), м'ясокомбінатами (Нововолинськ, Луцьк, Ковель), маслоробно-молочними з-дами, млинами, пивоварними і хлібними з-дами. Найбільші підприємства деревообробної пром-сті — деревообр. комбінати у Ківерцях, Цумані, Ковелі та меблеві у Луцьку, Рожищі, Володимирі-Волинському, Маневичах. З галузей легкої пром-сті розвинуті швейна (Володимир-Волинський, Луцьк, Ковель), текст. (Нововолинська бавовнопрядильна ф-ка, луцькі меланжеве об'єднання і з-д синтетичних шкір), взут. (Луцьк), льонопереробна (Ковель, Колки). Виробн. буд. матеріалів розвинуте в Луцьку (з-ди картонно-руберо їдний, залізобетонних виробів, буд. матеріалів), Нововолинську, Ковелі, Рожищі, Лукові, Горохові та ін. Розвивається хім. пром-сть (Луцький з-д пластмасових виробів).

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. Осн. напрями розвитку с. г.— зерново-буряківничий та льонарсько-картоплярський у поєднанні з

Луцьк. Площа В. І. Леніна.









1
2
3

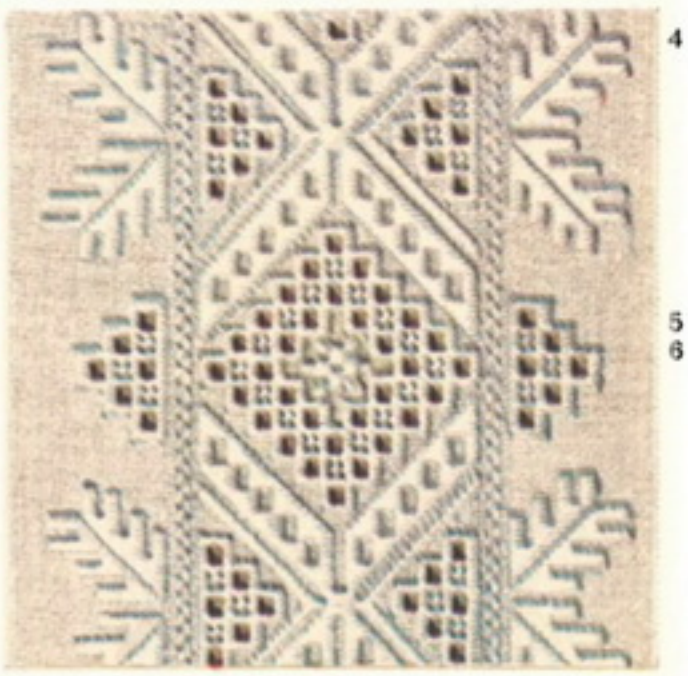

4







5
6



7
8

До ст. **Вишивка.**

Зразки української народної вишивки. 1. Чернівецька (качалочки, штапівка). 20 ст. 2. Станіславська (поперечна низь). 20 ст. 3. Гуцульська (хрестик, штапівка). 20 ст. 4. Полтавська (пряма гладь, вирізування). 20 ст. 5. Закарпатська (хрестик). 20 ст. 6. Полтавська (рушниковий шов). 20 ст. 7. Львівська. 20 ст. 8. Київська (набірування, мережка). 20 ст. 9. Волинська (поздовжня низь). 19 ст. 10. Подільська (поперечна низь). 19 ст. 11. Чернігівська (пряма гладь, набірування, мережка-шабак). 19 ст. 12. Художня гладь. 18 ст.



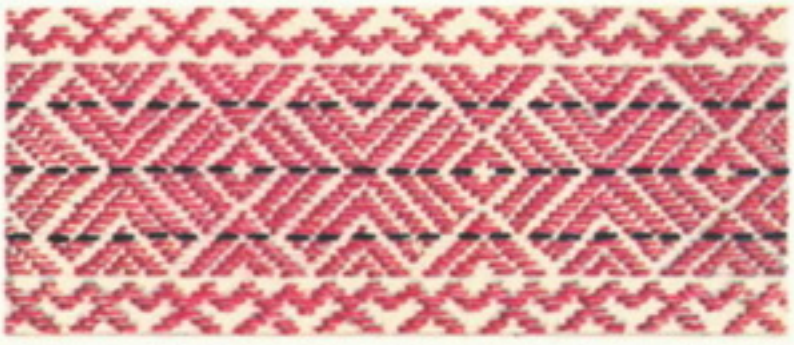

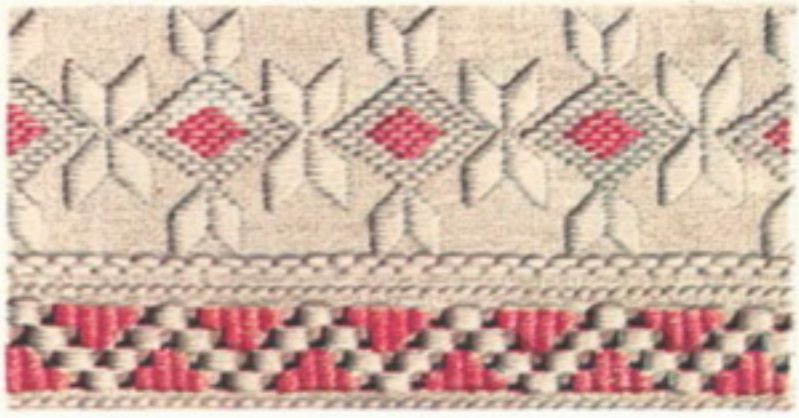



9

10
11
12







До ст. **Вишивка.**

1. Російська старовинна вишивка. 18 ст.
2. Російська машинна вишивка. Середина 20 ст.
3. Білоруська вишивка. 19 ст.
4. Азербайджанська вишивка («нуха»). 20 ст.
5. Узбецька вишивка («сузані»). Кінець 19 — початок 20 ст.
6. Китайська вишивка. 19 ст.
7. Чеська вишивка. 19 ст.
8. Румунська вишивка. 19 ст.
9. Польська вишивка. Кінець 19 — початок 20 ст.
10. Індійська вишивка («кантха»). 20 ст.

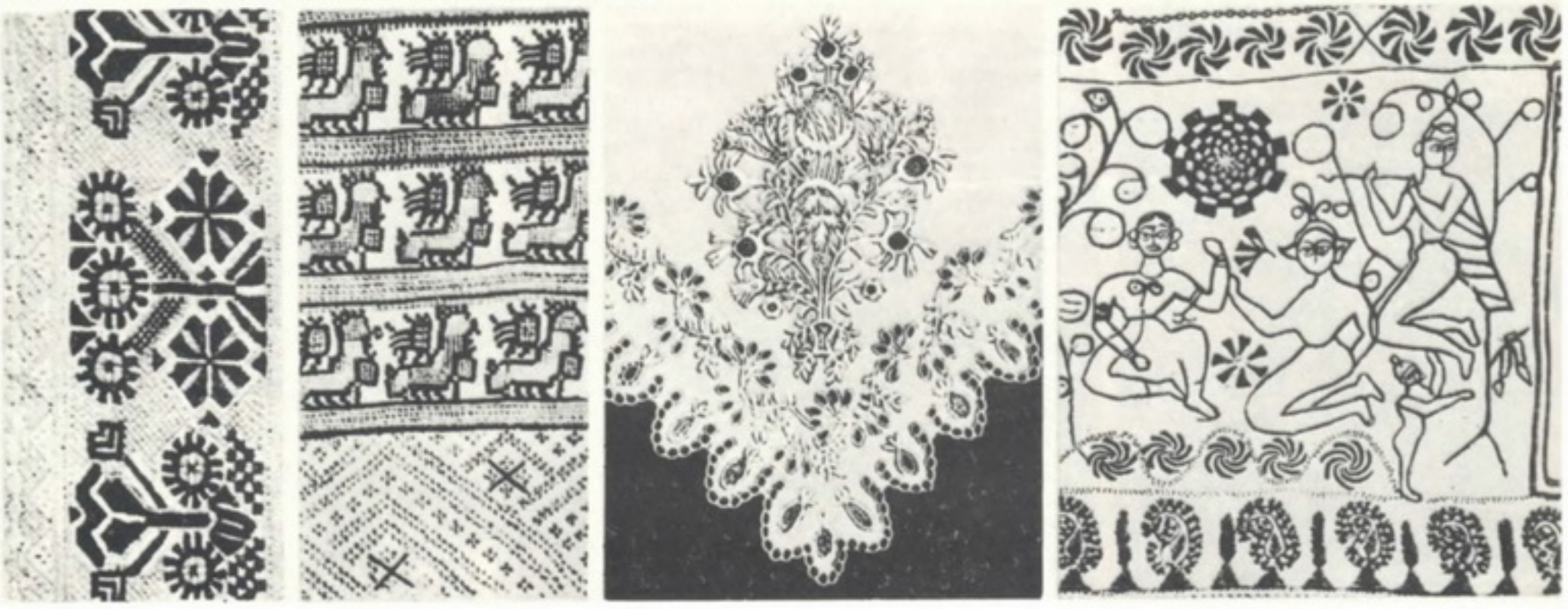

розвинутим молочно-м'ясним тваринництвом. У 1976 в області було 304 колгоспи і 31 радгосп, 18 об'єднань райсільгосптехніки і їхніх виробничих відділень.

З кожним роком в області зростає рівень механізації сільськогосподарського виробництва та його енергоозброєність (див. таблицю).

У 1976 площа с.-г. угідь області становила 1077,2 тис га, в т. ч. орні землі — 692,5 тис. га, сіножаті і пасовища — 373,4 тис. га.

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1976
Трактори (фіз. одиниць)	5.3	9,4
Зернозбиральні комбайни	1,2	2,0
Електродвигуни	8,0	42.4

Важливим резервом збільшення с.-г. угідь є осушення й освоєння боліт і заболочених земель. Осушено 271 тис. га, з них 213 тис. га використовуються у с-г виробн. (1976). Основні зернові культури: жито, пшениця, ячмінь, гречка тощо. За роки Радянської влади значно зросли посівні площі тех. культур, особливо цукр. буряків та льону-довгунця. Посіви озимої пшениці та цукр. буряків зосереджені гол. чин. у пд., лісостеповій частині області; жита, льону-довгунця, а також масиви картоплі — у поліських р-нах. Площа плодоягідних насаджень 1976 становила 20,6 тис. га, у т. ч. в плодоносному віці — 14 тис. га У тваринництві провідне місце належить скотарству і свинарству. Розвиваються вівчарство, птахівництво та рибництво. Розвиткові тваринництва у В. о. сприяє міцна кормова база, яка, зокрема, включає вирощування кормових культур, природні сіножаті та пасовища, продукцію комбікормової пром-сті (1977— 10 з-дів), а також відходи харч. пром-сті (жом, меляса, пивна дробина, м'ясо-кісткове борошно). На Поліссі розвинуте тваринництво м'ясного та м'ясо-мол. напрямів, у лісостеповій частині — молочного. Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — чорно-ряба і червона польська, свиней — велика біла, овець — прекос В 1977 в області діяло 37 спецгоспів по виробн молока, 5 міжколг підприємств і 13 спецгоспів по виробн яловичини, 5 міжколг. підприємств і 7 спецгоспів по виробн. свинини, 6 міжколг. підприємств і 9 спецгоспів по виробн. яєць та м'яса птиці, 15 г-в по вирощуванню нетелей.

Транспорт. Довж. з-ць заг. користування в межах В. о. 1976 становила 582 км. Територією області проходять з-ці Київ—Ковель—Брест, Ковель—Луцьк—Львів, Київ—Здолбунів—Луцьк, Володимир - Волинський — Грубешів (ПНР). Найбільший залізничний вузол — Ковель. Швидко розвивається автомоб. транспорт. Заг. довжина автошляхів з твердим покриттям — 2,8 тис. км (1976). Автомагістралі: Київ — Луцьк — Ковель — Брест, Брест—Луцьк—Дубно, Ровно—Луцьк—Устилуг, Ковель—Нестерів, Луцьк—Львів. У Луцьку — аеропорт. Судноплавство по р. Стиру.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во 1946—76 становили 3274 млн. крб. (у порівнянних цінах), у т. ч. 1976 — 303 млн. крб. У В. о. діє 50 держ., і кооп первинних підрядних будівельних і монтажних орг-цій та 30 міжколг. буд. орг-цій. В області широкого розмаху набуло житл. будівництво. Протягом 1946—76 держ., кооп. підприємства, орг-ції, колгоспи й населення ввели в дію житл. будинків пл. 11 151 тис. м², у т. ч. 343 тис. м² у 1976.

Торгівля й побутове обслуговування. В 1976 у В. о. було 4555 підприємств роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. й кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, зріс проти 1965 у 2,3 раза. На кін. 1976 в області діяло 1065 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 426 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1976 зріс проти 1965 у 5,3 раза і становив 23 183 тис. крб.

Охорона здоров'я. В 1976 налічувалось 11,8 тис. ліжок (116 ліжок на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали бл. 2,4 тис. лікарів усіх спеціальностей (1 лікар на 422 ж.) і 10 тис. фахівців із середньою мед. освітою. Працюють 90 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій.

Культура. В 1976/77 навч. р. в області було 865 загальноосв. шкіл (189,6 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (14 тис. учнів), 16 профес.-тех. уч-щ (понад 11 тис. учнів), *Луцький педагогічний інститут* ім. Лесі Українки і філіал Львів. політех. ін-ту в Луцьку (4,5 тис. студентів, 1977). Діють відділення творчих спілок журналістів (з 1957), художників (з 1964), бюро творчої секції Львів. об'єднання спілки письменників, літоб'єднання (з 1952), об'єднання самодіяльних композиторів (з 1953), *Волинський український музично-драматичний театр* імені Т. Г Шевченка, дитячий театр ляльок, обл. філармонія, Будинок нар. творчості, 838 масових б-к з фондом понад 8 млн. одиниць зберігання, 1008 клубних закладів, 940 кіноустановок, два держ. музеї — обл. краєзнавчий і літ.-меморіальний музей Лесі Українки в с. Колодяжному Ковельського р-ну. Працюють музеї на громад. засадах, кімнати бойової та трудової слави, 73 народні університети тощо. При культ.-осв. закладах — 6396 драм., муз., хорових та ін. колективів, у яких беруть участь 104 тис. аматорів. 28 колективів удостоєно звання народних: Рожищенський та Нововолинський драм. театри, Горохівський чоловічий хор та ін. Торчинському самодіяльному нар. ансамблю пісні й танцю «Колос» та Луцькому колективу танцю «Волинянка» присвоєно звання заслужених. На Волині здавна поширене ткацтво, гончарство, різьба на дереві, працює велика кількість самодіяльних різьбярів, вишивальниць, художників. Серед позашкільних закладів — 21 палац та будинок піонерів, 4 станції юних техніків, обл. екскурсійно-туристська станція, станція юних натуралістів, 5 спортивних шкіл, Луцька дитяча залізниця. Виходять дві обл. газети — «*Радянська Волинь*» і «Молодий ленінець», 16 міських і район. газет. Обл. радіомовлення й телебачення. Між В. о. та Хелмським і Замойським воєводствами Польщі існують дружні зв'язки.

Тер. В. о. багата на істор., археол., етногр. пам'ятки. Бл. 600 пам'яток історії та культури Волині взято державою під охорону. У В. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Волинської області, окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти В. о.).







1. Магістральний канал осушувальної системи у Ратнівському районі. 2. Збирання льону в колгоспі імені Богдана Хмельницького Рожищенського району. 3. Череда корів племзаводу «Олицький» Ківерцівського району





Будинок культури в селі Березовичах Володимир-Волинського району. Російський танець у виконанні самодіяльного народного ансамблю танцю «Волинянка» Луцького міського будинку культури.

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1977, %)



«ВОЛИНСЬКА ТРИВОГА» 1789



Волинська область. Пам'ятник Лесі Українці в Луцьку. Скульптори А. В. Німенко і М. Н. Обезюк. 1977.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К., 1970; Природа Волинської області. Львів, 1975; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

Н. Л. Алексєєва, Я. Є. Ілляшенко.

«ВОЛИ́НСЬКА ТРИВО́ГА» 1789 — події на Правобережній Україні та Волині, інспіровані реакційними колами польської шляхти, що групувалися навколо магната К. Браницького. Намагаючись зірвати проведення польс. королівським урядом деяких централізаторських реформ та зберегти своє всевладдя, магнатська верхівка 1789 почала поширювати серед шляхти провокаційні чутки, нібито агенти Росії готують повстання укр. селян на чолі з вигаданим сином І. *Гонти*. Магнати домоглися, що на Правобережну Україну було послано 2500 солдатів та створено т. з. воєводські комісії громад. безпеки з широкими повноваженнями для нещадного придушення сел. заворушень. Запровадивши режим жорстоких репресій, ці комісії за допомогою т. з. міліції (загонів шляхти) та військ. частин заарештували багатьох укр. селян, міщан, а також деяких священиків. Виняткову жорстокість виявила воєводська комісія громад. безпеки в Луцьку, яка ув'язнила декілька сот чоловік і понад 30 чол. стратила. Криваві розправи призвели до масових втеч селян і дальшого загострення заг. кризи польс.-шляхет. панування на Правобереж. Україні.

Ф. І. Стеблій.

ВОЛИ́НСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — 1) Адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні в 16—18 ст. Утворене після *Люблінської унії 1569*. Поділялося на Луцький, Володимирський і Кременецький повіти. Адм. центром було м. Луцьк. Більшість земель належала польс. та покатоличеним укр. магнатам: Острозьким, Вишневецьким, Заславським, Любомирським, Сангушкам та ін. Селяни і міська біднота В. в. брали активну участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольній війні 1648—54, гайдамацькому русі 30—60-х рр. 18 ст. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) В. в. було ліквідоване. 2) Адм. одиниця, створена 1919 в бурж.-поміщицькій Польщі із загарбаних нею зх. повітів Волинської губ. з центром у м. Луцьку. Після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною (1939) тер. В. в. увійшла до Волинської та Ровенської областей УРСР.

ВОЛИ́НСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО, Ізяславське намісництво — адміністративно-територіальна одиниця, утворена за указом Катерини II 1793, після возз'єднання Правобережної України з Росією, на тер. колишніх Волинського та пн. частини Київського воєводств. Спочатку наз. Ізяславським. Адм. центр був у м. Ізяславі (тепер Хмельн. обл.). У 1795 перейменоване на Волинське, адм. центр перенесено до м. Новограда-Волинського (тепер Житомир. обл.); адм. установи тимчасово розміщалися в м. Житомирі. До складу В. н. входило 13 округів (повітів). Владу у В. н. здійснював намісник, який підпорядковувався мінському, волинському (ізяславському) і брацлавському ген.-губернаторові. Відповідно до указу Павла I 1796 В. н., як і ін. намісництва, 1797 було ліквідовано і натомість створено *Волинську губернію*.

ВОЛИ́НСЬКИЙ Дмитро — воєвода *Дмитрія Донського*. Див. *Боброк-Волинський* Д. М.

ВОЛИ́НСЬКИЙ Федір Андрійович [21.II (3.III) 1890, с. Червлене, тепер Сумської обл.— 3.VII 1970, Одеса] — український рад. анатом, професор (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Учень В. П. *Воробйова*. Закінчив Харків. мед. ін-т (1922). З 1944 — зав. кафедрою Одеського мед. ін-ту. Праці присвячені вивченню будови вегетативної нервової системи, динаміки м'язового апарату, розробці макро-мікроскопічного методу дослідження.

К. І. Кульчицький.

ВОЛИ́НСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕ́Й — заснований 1940 у Луцьку. Має відділи природи, історії дожовтн. періоду, історії рад. суспільства, атеїстичний, художній, а також відділи — музеї Партизанської слави в урочищі Лопатні (Ківерцівський р-н) і в с. Лобні (Любешівський р-н) та Історичний музей у м. Володимирі-Волинському. Фонди музею становлять понад 47 тис. експонатів. Серед них — картини І. *Айвазовського*, Х. *Рібери*, А. Маньяско, Н. *Пуссена*, а також роботи В. І. *Касіяна*, К. Д. *Трохименка*, М. К. *Вронського*, В. З. *Бородая*, колекція рослин Волині, Качинський скарб срібних речей 5 ст. н. е., рукописи й першодруки Лесі Українки та ін. Музей має філіал — літ.-меморіальний музей Лесі Ук-



До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Пам'ятник жертвам фашизму, розстріляним 1942.
2. Група озер карстового походження. На озерах — Світязі, Пулемецькому, Кримному й Пісочному — створено держ. ландшафтні заказники.
3. Монумент Слави і Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата.
4. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизн. війни.
5. Пам'ятка архітектури — церква Різдва (1732).
6. Меморіальний комплекс «Партизанська слава» на місці розташування з'єднання під командуванням О. Ф. *Федорова*.
7. Пам'ятка архітектури 13 ст.— Георгіївська церква.
8. Пам'ятник В. І. Леніну.
9. Пам'ятник екіпажеві бронепоїзда «Комунар» і ковельським залізничникам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
10. Місце народження З. *Сераковського*.
11. Пам'ятник воїнам Радянської Армії, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
12. Пам'ятник Лесі Українці.
13. Літературно-меморіальний музей Лесі Українки.
14. Пам'ятник на місці розстрілу першотравневої демонстрації трудящих 1935.
15. Обеліск і пам'ятник на честь рад. воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизн. війни.
16. Пам'ятник на братській могилі героїв-прикордонників, які загинули в червні 1941.
17. Меморіальний комплекс на місці концтабору, де було закатовано 56 тис. рад. військовополонених.
18. Місце народження А. Ю. *Кримського*.
19. Пам'ятки архітектури: Успенський собор (12 ст.), Василівська церква (13—14 ст.), палати єпископів (16 ст.).
20. Залишки літописного міста Володимира — городище «Вали» (10—13 ст.).
21. Пам'ятник юному підпільнику Спиридонові Гнатюку.
22. Народний істор. музей.
23. Меморіальний комплекс «Партизанська слава».
24. Тут під час Великої Вітчизн. війни перебував загін під командуванням Д. М. *Медведєва* і була база розвідника М. І. *Кузнецова*.
25. Музей партизанської слави.
26. Городища 11—13 ст. «Гірки» й «Замок».
27. Меморіальний комплекс Слави.
28. Пам'ятник воїнам Радянської Армії, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
29. Пам'ятник В. І. Леніну.
30. Будинок, у якому в листопаді 1917 було проголошено Рад. владу в Луцьку.
31. Меморіальний комплекс Слави.
32. Пам'ятник Лесі Українці.
33. Пам'ятник С. І. *Бойку*.
34. Пам'ятник П. Савельєвій.
35. Місце народження Г. О. *Мачтета*.
36. Місце народження Я. В. *Смелякова*.
37. Краєзнавчий музей.
38. Пам'ятки архітектури 13—17 ст.
39. Пам'ятка архітектури 13—16 ст.— замок.
40. Пам'ятник полковому комісару Г. І. Жилякову.
41. Городище 9—13 ст.
42. Меморіальний комплекс: Холм Слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Горохівського району, алея Героїв і мармурова стела.
43. Будинок, у якому 1920 містився штаб 1-ї Кінної армії.
44. Пам'ятник Т. Г. *Шевченку*.
45. Пам'ятник Б. *Хмельницькому*.

раїнки в с. Колодяжному Ковельського р-ну, де провела дитячі роки поетеса.

Літ.: Волинський краєзнавчий музей. Путівник. Львів, 1967. *Т. П. Андреєва.*

ВОЛИ́НСЬКИЙ ЛІЦЕ́Й — див. *Кременецький ліцей.*

ВОЛИ́НСЬКИЙ СЕЛЯ́НСЬКИЙ СТРА́ЙК 1936 — масовий виступ селян Волині під керівництвом комуністичної організації. Страйк, у якому брали участь бл. 100 тис. чоловік, тривав з 31.VIII до 21.X і охопив майже весь Ковельський і частину Любомльського, Сарненського, Володимир-Волинського, Луцького повітів. Селяни припинили продаж с.-г. продуктів, бойкотували сплату податків і розпорядження місц. влади, вимагали передачі їм землі без викупу, зниження цін на пром. товари, скасування податків та ринкових зборів, встановлення добросусідських відносин з СРСР. Страйк був придушений збройною силою.

ВОЛИ́НСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 1940 в м. Луцьку.

В репертуарі театру — класичні й сучасні твори укр. драматургії («Украдене щастя» І. Франка, «Камінний господар», «Лісова пісня» Лесі Українки, «Устим Кармалюк» Суходольського, «Серце поета» Левченка, «Чому посміхалися зорі» Корнійчука), рос. драматургії («Живий труп» Л. М. Толстого, «Єгор Буличов та інші» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), п'єси письменників братніх республік («Брестська фортеця» Губаревича), твори зарубіж. авторів («Весілля Фігаро» Бомарше, «Овод» за Войнич). В театрі працювали: нар. арт. УРСР А. *Юницький*, Г. *Канішевський*, В. *Гритич*, засл. діяч мист. УРСР Г. Лисенко. У складі театру (1978): нар. арт. УРСР Ф. *Балабуха*, засл. арт. УРСР Е. Войтенко, М. Клименко, І. Бернацький, Г. Пташник, Л. Заєнчковська, С. Вегера, В. Мусієнко, Л. Пилинська та ін. Гол. режисер — засл. арт. УРСР Е. Ольшевський.

К. К. Наумов.

ВОЛИ́НСЬКІ ГОВІ́РКИ — говірки української мови, які належать до її пд.-зх. наріччя. Поширені на Пд. Волинської, Ровенської та Житомир. і на Пн. Львів., Хмельницької та Вінницької областей. Характерні риси: збереження **а** після м'яких приголосних (з'ат'), подекуди перехід наголошених **и** в **е** (т'ехо) і **е** в **а** (т'набо), звуження ненаголошеного **о** в **о**ᵘ та **у** (ноᵘга, суᵘб'і), ствердіння р (ваᵘру), протетичний (приставний) г, рідше в (ґоко, ґвулик), закінчення -і в місцевому відмінку однини іменників 1-ї та 2-ї відмін (на коᵘн'і), закінчення -ові (-еві) в давальному відмінку однини іменників 2-ї відміни чоловічого роду (воᵘлов'і) та ін.

А. М. Залеський.

ВОЛИ́НСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1932 — масовий партизанський рух на Зх. Волині, спрямований проти польського буржуазно-поміщицького уряду, за возз'єднання з Рад. Україною. На поч. 1932 в лісах Ковельського повіту, який став осн. вогнищем В. с. з., а також у Камінь-Каширському, Сарненському, Луцькому повітах під керівництвом комуністів почалося формування партизанських загонів і груп, що мали на меті підготовку збройного повстання. Хоча нелегальна конференція Ковельської окружної орг-ції КПЗУ, що відбулася в липні 1932, засудила партизанські виступи і курс на збройне повстання, оскільки на Зх. Україні ще не визріла революц. ситуація, революц. порив сел. мас не можна було стримати. Партизан. загони громили поліцейські дільниці, поміщицькі маєтки, садиби куркулів і осадників. Партизани підійшли навіть до повітових міст Камінь-Каширського і Ковеля. Для придушення партизанського руху польс. уряд кинув численні збройні сили. В районах, охоплених партизанським рухом, було запроваджено стан облоги. Каратели руйнували і палили села, катували і розстрілювали сотні селян. Від рук карателів загинула велика кількість активістів КПЗУ Шляхом найжорстокіших репресій польс. бурж.-поміщицькому урядові вдалося придушити В. с. з. Комісія Комінтерну в спец. постанові від 27.IV 1933 «Про партизанський рух у Польщі» відзначала, що передчасні розпорошені збройні партизанські виступи, не зв'язані з боротьбою широких мас, привели до розгрому по частинах кращих і найбільш революц. елементів. Комінтерн поставив перед парт. орг-ціями Зх. України завдання знайти шлях до партизанських загонів, які виникали стихійно, пов'язати їхні виступи з масовою боротьбою селян. Партизанський рух на Зх. Волині, незважаючи на поразку, продемонстрував волю трудящого селянства Зх. України до боротьби за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

П. К. Сміян.

ВОЛИ́НЦІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р Булавині — лівій притоці Кринки (бас. Міусу), в межах Донецької обл. УРСР. Регулює 78% стоку річки. Пл. 320 га, об'єм 13,6 млн. м³. Корисна водовіддача водосховища в дуже маловодні роки 8 млн. м³ за рік. Споруджене 1936 для водопостачання м. Єнакієвого. Після Великої Вітчизн. війни відбудоване 1946. З переведенням м. Єнакієвого на водопостачання з *Сіверського Донець — Донбас каналу* В. в. виконує роль резервного джерела та використовується для зрошування (1978 — 300 га). Береги водосховища озеленені лісовими насадженнями, що створюють водоохоронну зону.

О. О. Русинов.

ВОЛИ́НЦІВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ І МОГИ́ЛЬНИК — слов'янське поселення і безкурганний могильник 7—8 ст. в заплаві р Сейму біля с. Волинцевого Путивльського р-ну Сумської обл. Досліджувались 1948, 1953, 1965—66. При розкопках поселення відкрито залишки жител, виробничих приміщень, а також 3 ритуальні поховання підлітків у зернових ямах. Житла — землянки з глиняними печами і госп. ямами-коморами. Стіни жител були рублені з дерева або плетені з лози й обмазані глиною. На могильнику розкопано 19 поховань-трупоспалень в посудинах-урнах, переважно ліпних. На В. п. і м. знайдено уламки посуду, наральники, серпи, ножі, коси, шматки залізної кольчуги, наконечники стріл, кістяні господарські і побутові речі, бронзові та срібні прикраси тощо.

ВОЛИНЯ́НИ — 1) Східнослов. плем'я (союз племен), що жило на тер. Волині. В 7 ст. тут мешкало давнє плем'я *дулібів* Середньовічний автор 2-ї пол. 10 ст., т. з. Баварський анонім, називає В. поряд з *бужанами*; він повідомляє також, що у В. налічувалося бл. 70 міст (типу замків). Араб. історики *Масуді* та Ібн-Якуб свідчать, що В. (валінана) були могутнім слов. племенем, якому підкорялись ін. племена. На поч. 10 ст. у В. панували феод. відносини. В 981 князь *Володимир Святославич* підкорив населені В. Червенську і Перемишльську землі. Гол. містами у В. були Волинь і Володимир. За даними археол. досліджень, В.— землеробське населення; у них розвинуті були також промисли і ремесла (обробка заліза, гончарство тощо). В кін. 10 ст. на території, де жили В., виникло *Володимиро-Волинське князівство*. 2) Обласна назва українського населення на Волині.

В. Ф. Горленко.

ВОЛИ́НЬ, Волинська земля — давньоруська історична область у басейні південних приток Прип'яті і верхів'ях Зх. Бугу. В 7—10 ст. В. населяли сх.-слов. племена *дуліби, бужани* і *волиняни*. Назва походить від м. Волині, що було центром Волинської землі. В 10 ст. на В. виникли міста Бузьк, Луцьк, Червень, Белз, а згодом Холм, Кременець, Житомир та ін. В 10 ст. В. ввійшла до Київ. Русі, становила осн. складову частину *Володимиро-Волинського князівства*. В 1117 В. перейшла до володінь *Володимира Мономаха*. За князювання Романа Мстиславича (1170—1205) Володимиро-Волинське князівство об'єднало всі удільні князівства В. У 1199 утворилося *Галицько-Волинське князівство*. В 2-й пол. 14 ст. польс. феодали після запеклої боротьби проти Угорщини і Литви захопили зх. частину Волині. Після *Люблінської унії 1569* шляхетська Польща загарбала всю Волинь і створила тут *Волинське воєводство*.

Літ.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Історія Української РСР. т. 1, кн. 1. К., 1977.

В. І. Бідзіля.

ВО́ЛІН Олексій Михайлович [н. 6(18).X 1898, с. Круподеринці, тепер Оржицького р-ну Полтавської обл.] — російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1956). Сценічну діяльність почав 1920. Працював у театрах Таганрога, Краснодара, Ставрополя; з 1926 — на Україні: 1926—34 — в театрі «Шахтарка Донбасу», з 1934 — в Харків. рос. драм. театрі ім. О. Пушкіна. Ролі: Робінзон («Безприданниця» О. Островського), Швандя («Любов



О. М. Волів.



Б. І. Волков.



Волинська область. Сцена з вистави «Лісова пісня» Лесі Українки у Волинському українському музично-драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка.



Вл. М. Волков.



Ф. Г. Волков.

Ярова» Треньова), Чебутикін («Три сестри» Чехова), Дулітл («Пігмаліон» Шоу). Знімався у фільмі «Назар Стодоля». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

ВО́ЛКЕНШТЕ́ЙН Людмила Олександрівна [18(30).IX 1857, Київ — 10(23).I 1906, Владивосток] — революційна народниця. Брала участь в організації вбивства харків. губернатора Д. Кропоткіна (1879). В 1879—83 жила за кордоном. У 1883 приїхала до Росії, де була заарештована. За «процесом 14-ти» (1884) В засуджено до смертної кари, яку замінено 15 роками каторги. До кін. 1896 покарання відбувала в Шліссельбурзькій фортеці. В 1897 відправлена на поселення на о. Сахалін. У 1902 В. дозволили оселитися в м. Владивостоку, де вона загинула під час розстрілу демонстрації. Автор твору «З тюремних споминів» (1924).

ВО́ЛКОВ Борис Іванович [13(26). III 1900, Москва — 23.XII 1970, там же] — російський рад. театральний художник, нар. художник СРСР (з 1965). В 1913—18 навчався в Строгановському уч-щі в Москві у Ф. *Федоровського* та ВХУТЕМАСі (1918—23). Працював у Москві — в Музичному театрі ім. К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка, Малому театрі та ін. Оформив вистави: «Шторм» В. Білль-Білоцерковського (1925), «Тихий Дон» І. Дзержинського (1936), «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського (1951), «Війна і мир» С. Прокоф'єва (1957), «Сторінка щоденника» О. Корнійчука (1964) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1952. Портрет с. 371.

ВО́ЛКОВ Валентин Вікторович [7 (19).IV 1881, Єлець, тепер Липецької обл., РРФСР — 8.XI 1964, Мінськ] — білоруський рад. живописець і педагог, нар. художник БРСР (з 1955). В 1907—15 навчався в петерб. АМ у В. Є. *Савинського*. З 1919 жив і працював у Білорусії. Твори істор. й побутового жанрів, портрети. Серед них: ескізи панно для святкового оформлення Петрограда («Вся влада Радам!», «Штурм Зимового» та ін., 1918), портрет В. І. Леніна (1926); картини — «Плотогони» (1927), «Партизани» (1928), «Вузівці» (1947), «Мінськ 3 липня 1944 року» (1946—55), груповий портрет найстаріших діячів театру ім. Я. Купали — Г. Глєбова, О. Марікса, В. Владомирського (1961), хірурга Ю. Лося (1963). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Элентух И. Б. Валентин Викторович Волков. М., 1956.



ВО́ЛКОВ Сергій Васильович (н. 16.XI 1935, Москва) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1967. Закінчив (1959) Моск. хіміко-технологічний ін-т ім. Д. І. Менделєєва. З 1959 працює в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. наук праці в галузі високотемпературної неорганічної хімії, зокрема неорганічних і *координаційних сполук* в іонних та мол. розплавах і газовій фазі. Досліджує також газотранспортні реакції з участю координаційних сполук; питання *квантової хімії* неорганічних сполук; стимулювання хім. процесів і реакцій лазерним випромінюванням тощо. Премія ім. Л. О. Чугаєва АН СРСР (1976).

ВО́ЛКОВ Федір Григорович [9 (20).II 1729, Кострома — 4(15).IV 1763, Москва] — російський актор і театральний діяч. Організував у Ярославлі (жив тут з 1735) домашній, а з 1750 — публічний театр, з яким 1752 був запрошений до Петербурга. В 1756 краща частина трупи В. увійшла до першого рос. державного публічного театру, очолюваного О. *Сумароковим*. З 1761 театром керував В. Виконував також головні ролі в п'єсах Сумарокова, Шекспіра. Своєю творчістю В. закладав основи рос. реалістич. школи актор. мистецтва.

ВО́ЛКОВА Клавдія Василівна [н. 24.XII 1908 (6.I 1909), м. Шуя, тепер Івановської обл.] — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1974) Член КПРС з 1944. Творчу діяльність розпочала 1925. Працювала в театрах Іванова, Ярославля, 1946—54 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки, з 1955 —в Севастопольському рос. драм. театрі ім. А. Луначарського. Ролі: Турусіна («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Федора («Останні» Горького), тьотя Тася («Роки блукань» Арбузова), Анка («Поема про сокиру» Погодіна), Філумена («Філумена Мартурано» Едуардо де Філіппо).

ВО́ЛКОВА Надія Терентіївна (24. VI 1924, Харків — 27.XI 1942) — партизанка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1940. В 1942 закінчила Моск. спец. партизанську школу і за рішенням ЦК ЛКСМУ затверджена зв'язковою секретаря Харків. підпільного обл. к-ту ЛКСМУ. Багато разів ходила в розвідку, встановлювала зв'язки з підпільними райкомами комсомолу, в складі Вовчанського партизан. загону брала участь у боях проти фашист. окупантів. Під час прориву оточення В. разом з секретарем Харків. підпільного обкому комсомолу О. М. *Щербаком* прикривали відхід партизанів і ціною свого життя врятували загін. Серед. школі № 4 в м. Конотопі, де вчилася В., присвоєно її ім'я.

ВОЛКО́ВИЧ Іоаникій (рр. н. і см. невід.) — український письменник 1-ї половини 17 ст. Був проповідником при братській Успенській церкві у Львові і вчителем братської школи. Автор одного з перших драм. творів на реліг. тему «Розмышлянье о муцѣ Христа...» (поставлена учнями братської школи у Львові і там же опублікована 1631).

Тв.: Размышлянье о муце Христа... В кн.: Хрестоматія давньої української літератури. К., 1967.

ВОЛКО́ВИЧ Микола Маркіянович [27.XI (8.XII) 1858, м. Городня, тепер Чернігівської обл. — 11.VII 1928, Київ] — український рад. хірург, акад. АН СРСР (з 1928). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1882), з 1903 — професор цього ж ун-ту. Праці присвячені вивченню зоба, риносклероми, апендициту, жовчнокам'яної хвороби, раку гортані, питанням травматології тощо. В 1908 заснував Київ. хірургічне товариство. Портрет с. 374

Літ.: Кримов О. П. М. М. Волкович. К., 1947

ВОЛКО́НСЬКА Марія Миколаївна [1805 — 10(22).VIII 1863, с. Вороньки, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.] — княгиня, дружина декабриста С. Г. *Волконського*, дочка генерала М. М. *Раєвського*. Одна з перших серед дружин декабристів, подолавши опір сім'ї, 1827 поїхала слідом за чоловіком до Сибіру, де прожила до 1855. Залишила «Записки» з описом тюремно-каторжного режиму, характеристикою багатьох декабристів, відомостями про побут, звичаї, культуру і ставлення населення Сибіру до декабристів. Подвиг В. опоетизований М. О. Некрасовим в поемі «Російські жінки». *Тв.:* Записки. М., 1977.

ВОЛКО́НСЬКИЙ Сергій Григорович [8(19).XII 1788, Очаків, тепер Миколаївської обл. — 28.XI (10.XII) 1865, с. Вороньки, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.] — декабрист, генерал-майор, князь. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закорд. походів 1813—14. Був командиром 1-ї бригади 19-ї піхотної д-зії 2-ї армії. Член «Союзу благоденства» (з 1820), *Південного товариства декабристів* (з 1821). Разом з В. Л. *Давидовим* очолював *Кам'янську управу*. Брав участь у нарадах декабристів у Києві і Кам'янці, вів переговори з членами польс. *«Патріотичного товариства»*, встановив зв'язки з *Північним товариством декабристів*. Належав до поміркованої течії декабристів. 5(17).I 1826 В. заарештовано в Умані і засуджено до смертної кари, яку замінено каторгою. Покарання відбував на Нерчинських рудниках. В 1835 — 56 — на поселенні в Ірк. губ. Після повернення з Сибіру жив у маєтку дочки в с. Вороньках. Автор «Записок» (1902).

«ВОЛНА́» — щоденна легальна більшовицька газета, видавалася з 26.IV (9.V) по 24.V (6.VI) 1906 у Петербурзі. Вийшло 25 номерів. Керував газетою В. І. Ленін. З № 9 від 5(18).V він став її фактичним редактором. До редакції входили В. В. Воровський, М. С. Ольмінський та ін., в газеті співробітничали А. В. Луначарський, І. І Скворцов-Степанов. У «В.» надруковано 27 статей і замітоk В. І. Леніна. В № 11—13 опубліковано постанови і резолюції IV з'їзду РСДРП. «В.» зазнавала поліцейських репресій, 24.V (6.VI) її закрили. Замість «В.» з 26.V (8.VI) почала виходити газ. *«Вперёд»*.

ВОЛНЕ́НКО Анатолій Никонович [8(21).XI 1902, Харків — 21.VIII 1965, Київ] — український рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). У 1921—29 вчився в Харків. художньому ін-ті у С. *Прохорова* і О. *Хвостенка-Хвостова*. Оформив вистави: «Аїда» Дж. Верді (1928), «Євгеній Онєгін» П. Чайковського (1933), «Борис Годунов» М. Мусоргського (1934), «Дон-Кіхот» А. Мінкуса (1932) — всі у Харків. театрі опери та балету; «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1955), «Лісова пісня» М. Скорульського (1958), «Назар Стодоля» К. Данькевича (1961) — всі у Київ. театрі опери та балету. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВОЛНОВА́СЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Донецької обл. УРСР. Утворений 1930. Пл. майже 2 тис. км². Нас. 128,6 тис. чол. (1977). В районі — 79 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, 7 селищним та 19 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Волноваха*. В. р. лежить у межах *Приазовської височини*. Корисні копалини: вапняки, каолін, граніти тощо. Річки: Суха Волноваха, *Мокра Волноваха* (бас. Кальміусу), Кашлагач, Мокрі Яли (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Підприємства чорної металургії, виробн. буд. матеріалів, харч. пром-сті. Найбільші з них: Докучаївський флюсо-доломітовий комбінат, Великоанадольський шамотний (смт Володимирівка), Донецький хім.-металургійний (смт Донське) заводи, Новотроїцьке рудоуправління, Хлібодарівський щебеневий завод. Працюють комбінат побутового обслуговування (Волноваха) та 9 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-овочевого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 160,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 138 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, просо, соняшник, овочеві. В тваринництві розвинуті молочне скотарство, свинарство, птахівництво. У В. р.—29 колгоспів, 5 радгоспів, 4 птахофабрики, Донецька дослідна станція виноградарства (с. Ясне), Маріупольська лісодослідна станція, райсільгосптехніка з 2 виробн. відділеннями. Залізничний вузол — Волноваха, залізничні станції: Великоанадоль, Хлібодарівка, Оленівка, Зачатівська, Тавла, Південно-Донбаська. Автошляхів — 800 км (усі з твердим покриттям). У районі — 62 заг.-освітні, 2 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, докучаївські гірничий і торговельний та Великоанадольський лісовий технікуми (смт Комсомольський); 80 лік. закладів, у т. ч. 12 лікарень. 31 будинок культури, 31 клуб, 3 кінотеатри, 75 кіноустановок, 136 б-к. Поблизу м. Волновахи серед степу 1845 В. Є. *Граффом* закладено *Великоанадольський лісовий масив*. У с. Іванівці В. р. народився двічі Герой Соціалістичної Праці, засл. шахтар Укр. РСР І. І. *Бридько*.

В. С. Тетерюк.

ВОЛНОВА́ХА — місто Донецької обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Засн. 1883 як залізнична станція під час будівництва Катеринінської з-ці. В 1905 у В. відбувся страйк залізничників, придушений царським урядом. Радянську владу встановлено в грудні 1917. З 1938 В.— місто. У В.— підприємства залізнич. транспорту, заводи: буд. матеріалів, асфальтобетонний, молочний, 2 хлібні; комбінати: харч. та хлібопродуктів; міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування та комунальних підприємств.

9 заг.-освітніх, музична та спортивна школи. 2 лікарні, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 10 б-к. Поблизу В. серед степу створений *Великоанадольський лісовий масив* (закладений 1845).

ВОЛНУ́ХІН Сергій Михайлович [8(20).XI 1859, Москва — 11.VI 1921, Геленджик] — російський рад. скульптор, акад. петерб. АМ (з 1910). У 1886 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури та архітектури, де вчився у С. *Іванова* та В. *Перова*. З 1890 брав участь у виставках *передвижників*. Твори: «Демон» (1886), «Дівчинка» (1891), портрети — П. Третьякова (1899), С. Іванова (1901), К. Ушинського (1916); пам'ятник першодрукареві Івану Федорову в Москві (1909). Брав участь у конкурсі на проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові для Києва (1913—14). За ленінським планом *монументальної пропаганди* створив пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Москві (відкритий 1918, не зберігся).

ВО́ЛО — 1) Розширений відділ стравоходу в деяких безхребетних (червів, молюсків, комах) та в хижих і зерноїдних птахів, де нагромаджується та частково перетравлюється їжа. Стінки В. здебільшого багаті на залози. У бджіл у В. під впливом ферменту слинних залоз нектар перетворюється на мед; у голубів стінки В. у виводковий період виділяють «молочко», яким вони вигодовують пташенят; у хижих птахів у В. збираються рештки неперетравленої їжі, які відригуються у вигляді погадок. 2) Народна назва збільшеної щитовидної залози у людини (див. *Зоб у людини*).

ВОЛОБУ́ЄВ Євген Всеволодович [17(30).VII 1912, с. Варварівка Вовчанського р-ну Харківської обл.] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). У 1940 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у Ф. *Кричевського*. Твори: «Опівдні» (1947), «Навесні» (1949), «Ранок» (1954), «На тваринницькій фермі» (1957), «На Дніпрі» (1960), «У партизанському краї» (1965), «Перша зелень» (1975).

ВОЛОВЕ́ЦЬ — селище міського типу Закарпатської обл. УРСР, райцентр, на р. Вічі (бас. Дунаю). Залізнична станція. 5,0 тис. ж. (1977). Перші писемні згадки про населений пункт належать до 15 ст. (на той час був під владою Угорщини). З кін. 17 ст. В. потрапив під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Соціалістич. революція в Угорщині в березні 1919 охопила тер. Закарп. України. У



К. В. Волкова.



Н. Т. Волкова.



М. М. Волконська.



С. Г. Волконський.

Є. В. Волобуєв. У партизанському краї. 1965.





М. М. Волкович.

В. було встановлено Рад. владу. В 1919 село разом з усією Закарп. Україною загарбала бурж. Чехословаччина. В 1924 у В. створено орг-цію КПЧ. У 1939 В., як і все Закарпаття, захопила хортистська Угорщина; 9.X 1944 В. визволили рад. війська. 29.VI 1945 В. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1957 В.— с-ще міськ. типу. З-ди: по виробництву трансформаторів Львів. виробничого об'єднання «Електрон», соко-винний; лісокомбінат та комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-освітні школи, тех уч-ще, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 4 клуби, 9 б-к. На околицях — мінеральні джерела. Від В. починається ряд туристських маршрутів; турбаза «Плай». Архіт. пам'ятка — дерев'яна церква (1976 перенесена до Музею нар архітектури і побуту УРСР в Києві).

ВОЛОВЕ́ЦЬКА ВЕРХОВИ́НА — природна область у *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. УРСР. Лежить між Верховинським Вододільним хр. (на Пн.) і Полонинським хр. (на Пд.). Являє собою систему невисоких гірських масивів з пологими схилами та широких улоговин і долин. На схилах—луки, орні землі, подекуди — ялинові ліси. Густо населена. Турбази, санаторії.

ВОЛОВЕ́ЦЬКИЙ ПЕРЕВА́Л, Скотарський перевал — гірський перевал через Верховинський Вододільний хребет *Карпат Українських*, на межі Львівської та Закарпатської обл. УРСР. Лежить між річками Вічею та Опором. Вис. 1014 м. Перевалом проходить з-ця Мукачеве — Стрий.

ВОЛОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Закарпатської обл. УРСР. Утворений 1946. Пл. 0,5 тис. км². Нас. 25 тис. чол. (1977). В районі — 25 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 13 сільс Радам народних депутатів. Центр — смт *Воловець*. Рельєф гірський. Район розташований у межах *Карпат Українських*. Багатий на буд. матеріали (граніти, андезити, пісковики тощо), є джерела мінеральних вод. Гол річки — *Латориця* з прит. Вічею та Жденівкою (бас. Дунаю). Грунти бурі лісові, гірсько-підзолисті і гірсько-лучні. Понад 60% території району займають ліси (бук, смерека).

Найбільші пром підприємства: Воловецький з-д по виробн. трансформаторів та Жденівський з-д Львівського виробнич. об'єднання «Електрон», Воловецький лісокомбінат; підприємства харч. промсті (Воловецький соко-винний з-д) та ін. Працює комбінат побутового обслуговування (смт Воловець) та будинок побуту (смт Нижні Ворота). В с. г. переважають скотарство м'ясо-мол. напряму та вівчарство. Площа с.-г. угідь 1977 становила 15 тис. га, у т. ч. орні землі — 4,5 тис. га. Гол. культури: багаторічні та однорічні трави, картопля, коренеплоди У В. р.— 10 колгоспів, зональна Гірсько-Карпатська сільськогосподарська дослідна станція (смт Нижні Ворота), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Воловець, Занька, Скотарське. Автошляхів — 115 км (усі з твердим покриттям).

В районі — 29 заг.-осв. та 2 муз. школи, тех. уч-ще, 30 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 19 клубів, кінотеатр, 27 кіноустановок, 33 б-ки, 2 турбази В с. Верхніх Воротах В. р. народився укр. рад. письменник *Л. Дем'ян*, в с. Тишові — нар. поет Закарпаття О. *Улинець*. *Ф. В. Кінч.*



ВОЛОВИ́К Григорій Володимирович [16(29).V 1902, м. Конотоп, тепер Сумської обл.— 7.VII 1967, Львів] — укр. рад. режисер, засл. арт. УРСР (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив 1923 Київ. муз.-драм. ін-т. Один із засновників укр. муз.-драм. театрів — Черніг. ім. Т. Шевченка (працював 1926—41, з перервою) і Закарп. в Ужгороді (працював 1948—53). Ставив вистави також в Кіровограді, Вінниці та ін. Спектаклі: «Фата моргана» Я. Мамонтова за М. Коцюбинським, «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького, «Богдан Хмельницький» і «Правда» Корнійчука, «Ревізор» Гоголя, «Васса Желєзнова» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Хто винен» Мдівані, «Севільський цирульник» Бомарше. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

ВОЛОВИ́К ІТАЛІ́ЙСЬКИЙ, анхуза італійська (Anchusa italica) — дво- або багаторічна рослина род. шорстколистих.

Стебло пряме, галузисте, заввишки до 100 см. Листки овально- або видовжено-ланцетні, зібрані в розетку. Квітки синьо-голубі, зібрані у волотисте суцвіття. Плід — горішок. В. і. поширений у країнах Середземномор'я, в Азії. В СРСР — на Пд. Європ. частини, на Кавказі та в Серед. Азії. На Україні зустрічається як бур'ян на полях, перелогах, по узбіччях доріг. Медонос Корені містять алканін, з якого одержують червону барвну речовину. З а х о д и б о р о т ь б и: прополювання посівів, лущення стерні та зяблева оранка, обприскування посівів *гербіцидами*.

ВО́ЛОГДА — місто, обласний та районний центр РРФСР. Порт на р. Вологді (бас. Пн. Двіни). Залізничний вузол. 224 тис. ж. (1977). Поділяється на 2 міські райони Вперше згадується в літописі під 1147. В 15—17 ст.— торг. і ремісничий центр. В 1894 у В. організовано перший марксистський гурток, 1903 — с.-д. групу. Рад. владу встановлено 12(25).XII 1917. У 1918—20 В.— важливий осередок боротьби проти внутр. і зовн. контрреволюції на Півночі. З 1937 — обласний центр. За роки Рад. влади у В. розвинулися машинобудування та металообробка (виробн. підшипників, устаткування для лісової, деревообр., молочної, м'ясної та ін. галузей пром-сті, шляхових машин). Підприємства харч. (молочний та м'ясокомбінати, лікеро-горілчаний, пивоварний з-ди, кондитерська ф-ка) та легкої (льонокомбінат, швейні, овчинно-хутрова, трикотажна ф-ки, мереживне об'єднання «Сніжинка») пром-сті та ін. Виробн. меблів, буд. матеріалів. У В.— політех., молочний та пед. ін-ти, 10 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., юного глядача та ляльковий; філармонія, картинна галерея, краєзнавчий музей, Будинок-музей М. І. Ульянової, Будинок-музей Петра І Серед архіт. пам'яток В.— Софійський собор (1568—70; розписи 1686—88, ярослав майстер Д. Плеханов), дзвіниця (1654—59, перебуд. у 19 ст.), палати Казенного приказу (1659, розписи 17 ст.) та Йосифа Золотого (1764—69), Воскресенський собор (1772—76, тепер картинна галерея), церкви (17—18 ст.). У В. народився поет К. М. *Батюшков*.



Вологда. Софійський собор. 1568—70.

ВОЛО́ГІСТЬ — вміст вологи в твердому тілі, порошку або газі. Залежить від відносної В. навколишнього середовища, природи речовини, а для твердих тіл — і від ступеня їхньої подрібненості чи пористості. Характеризується кількістю рідини в речовині, вираженою в процентах від маси сухої частини речовини (абсолютна В.) або всієї маси вологої речовини (відносна В.). Вміст хімічно зв'язаної води, яка виділяється лише під час хім. розкладу, а також кристалогідратної (див. *Кристалогідрати*) не входить у поняття вологості

ВОЛО́ГІСТЬ ПОВІ́ТРЯ — вміст водяної пари в повітрі. В. п. даної місцевості пов'язана з температурою повітря, опадами, умовами випаровування. Розрізняють а б с о л ю т н у в о л о г і с т ь (кількість водяної пари у повітрі, що визначається в грамах на 1 м³), в і д н о с н у в о л о г і с т ь (процентне відношення наявної водяної пари до макс. можливої при даній т-рі кількості її в повітрі) та д е ф і ц и т в о л о г о с т і (різниця між макс. і фактичною пружністю вод. пари при даних т-рі і тиску). В. п. значною мірою впливає на теплообмін організму людини з навколишнім середовищем. На тер. України середньомісячна макс. відносна В. п. становить 85—90%, мінім. — 56—59%. Оптимальна для людини В. п. — 30—60% (в закритих приміщеннях при т-рі 16—20°).

ВОЛОГО́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Лежить в пн. частині Сх.-Європ. рівнини. Утворена 23.IX 1937. Пл. 145,7 тис. км². Нас. 1286 тис. чол. (на 1.I 1977), пере-

важно росіяни, живуть також українці; міськ. нас.— 58%. Поділяється на 26 районів, має 15 міст та 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Вологда*. В 1967 В. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня В. о.— погорбована рівнина, розчленована пасмами завишки до 300 м та височинами (Андомська, Вепсовська, Вологодська та ін.). На Пн. Сх.— відроги Північних Увалів. Більша частина області зайнята Прионезькою, Мологo-Шекснинською та Присухонською низовинами. Корисні копалини: торф, мінеральні буд. матеріали, вапняки. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —10,5,—14°, липня +16,5, +17,5°. Опадів 500—600 мм на рік. Гол. ріки: *Сухона* з прит. *Юг*, Шексна, Молога. Найбільші озера — Біле, Воже, Кубенське, *Онезьке озеро*. Через В. о. проходить частина траси *Волго-Балтійського водного шляху* імені В. І. Леніна, Північно-Двінський канал, на Пд. Зх.— *Рибінське водосховище*. Грунти переважно дерново-підзолисті, поширені болотні й алювіальні. Лісами зайнято бл. 71% пл. області. Переважають хвойні породи (ялина, сосна), є також береза і осика. На території В. о.— *Дарвінський заповідник*, є боброві та ін. заказники. Енергетика базується на довізних нафтопродуктах, газі, вугіллі, а також на місцевому торфі. Чорна металургія представлена з-дом у *Череповці* і сталепрокатним з-дом. В. о. дає значну частину деревини СРСР. На базі деревообр. пром-сті розвивається целюлозно-паперова. Маш.-буд. підприємства виробляють устаткування для лісообр. і м'ясо-мол. пром-сті; розвинуті суднобудування, судноремонт та ремонт рухомого складу для залізниць тощо; підшипниковий з-д. Значне місце посідає хім. пром-сть, виробн. буд. матеріалів. Важливу роль в г-ві області відіграє легка (лляна, трикотажна, швейна та ін.) і харч. (виробн. вершкового масла, молочних консервів тощо) пром-сть. Здавна розвинуті художні промисли (виробн. мережив, чорніння по сріблу тощо). Гол. пром. центри: Вологда, Череповець, Великий Устюг, Сокол. С. г. спеціалізується на молочному тваринництві. Розводять велику рогату худобу, а також свиней, овець, птицю. Вирощують кормові культури, зернові (жито, ячмінь, овес), льон. На озерах і Рибінському водосховищі — рибальство Розвинутий залізнич. (гол. лінії Москва — Архангельськ, Кіров — Ленінград), автомоб. та повітряний транспорт. Бл. 2 тис. км судноплавних шляхів. В 1961 збудовано газопровід з Поволжя до Череповця, тер. області перетинають дільниці газопроводу «Сяйво Півночі» та нафтопроводу Ухта — Ярославль. У В. о.—молочний, політех. та пед. ін-ти (Вологда), пед. ін-т (Череповець), 27 серед. спец. навч. закладів; театри: драм., ляльок та юного глядача, краєзнавчий музей, Будинок-музей М. І. Ульянової, картинна галерея у Вологді, Кирило-Білозерський істор.-архіт. і худож. музей-заповідник у Кирилові, краєзнавчий музей у Череповці.

ВОЛОГО́ДСЬКЕ МЕРЕ́ЖИВО — вид російського мережива, плетеного на коклюшках. Поширене у Вологодській області РРФСР. Відоме з 16—17 ст. Виготовляється мірне й штучне. Має геометричні або рослинні візерунки. У 1-й половині 19 ст. виробництво В. м. розвивається у промисел, набуваючи своєрідної («вологодської») манери — поєднання зчіпного плетіння з *ажуром* візерункової решітки. З 1919 майстри-кустарі об'єдналися в артілі (з 1930 — Волог. мереживний союз). У 1960 організовано волог. мереживне об'єднання «Сніжинка».

ВОЛОГОЄ́МНІСТЬ — здатність гірських порід, грунту тощо поглинати й утримувати певну кількість води. В. гірських порід характеризується коефіцієнтом вологоємності — відношенням ваги або об'єму води, що утримується породою, до ваги або об'єму абсолютно сухої породи. За ступенем вологоємності гірські породи поділяють на вологоємні (торф, мул, глина, суглинок), слабовологоємні (крейда, мергель, глинистий пісок, лесові породи) та невологоємні (монолітні породи — граніт, базальт тощо, грубоуламкові породи — грубозернистий пісок, гравій, галечник). Ступінь В. може значно змінювати фіз. властивості порід (напр., глина залежно від вологості може перебувати в твердому, пластичному або текучому стані). В. грунту визначають у процентах до маси сухого грунту або до його об'єму, а також у міліметрах водного шару. Вивчення В. має велике значення в *інженерній геології* та *грунтознавстві*.

Т. С. Ніколаєнко.

ВОЛОГОІЗОЛЯ́ЦІЯ — захист надземних *огороджувальних конструкцій* будинків і споруд від надмірного зволоження. Щоб захистити стіни, перекриття та ін. конструкції від експлуатаційної вологи, що міститься у повітрі приміщення, на їхню внутр. поверхню наносять щільну штукатурку, цементні розчини з водовідштовхуючими *добавками*, рулонні *гідроізоляційні матеріали*, облицьовувальні плитки та ін. В разі потреби водонепроникні матеріали розміщують всередині конструкцій, ближче до внутр. поверхні. Від атмосферної (косих дощів, інею, туману) та грунтової вологи (якщо немає гідростатичного напору) конструкції захищають водонепроникним (напр., перхлорвініловим) пофарбуванням, облицюванням з повітряними прошарками, дренуючими шарами (див. *Дренаж*) тощо. Для ізоляції стиків та з'єднань стінових конструкцій застосовують прокладки (напр., з еластичних пластмас), дренуючі канали (у вертикальних стиках) та протидощові бар'єри (у горизонтальних стиках). Підземні частини будинків і споруд захищають *гідроізоляцією*.

О. І. Гармаш.

ВОЛОГОМІ́Р — прилад, яким визначають *вологість* твердих та рідких (в яких вода не є основним компонентом) речовин. Найпоширенішими є В., дія яких грунтується на зміні фіз. властивостей речовини (електропровідності, діелектр. проникності, показника заломлення та ін.) залежно від вологості (напр., В. ємнісні, мал.). Є також В., що їх дія грунтується на розділенні (екстракцією, сушінням тощо) досліджуваної речовини на воду та сухий залишок; радіоізотопні (для твердих речовин), де використано явища вбирання гамма-проміння та сповільнення нейтронів, та ін. Вологість газів визначають *гігрометрами* або *психрометрами*.

М. В. Венедиктов.

ВОЛОГОСТІ́ЙКІСТЬ — властивість матеріалу, що поперемінно зволожується і висихає, чинити опір руйнівній дії вологи. Визначається відношенням границі міцності матеріалу на стиск після певної кількості циклів випробувань до поч. його міцності. У вологостійких матеріалів (напр., природних кам'яних матеріалів з щільною структурою, *асфальтобетонів*) це співвідношення 0,8—1; у невологостійких (напр., *легких бетонів*) — 0,65 і менше. В. підвищують, збільшуючи щільність матеріалу, зменшуючи відкриту пористість його,

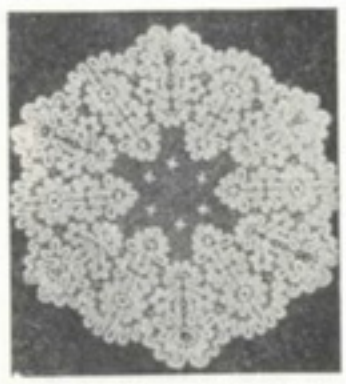

Вологодське мереживо. В. Д. Веселова. Серветка. 1951.

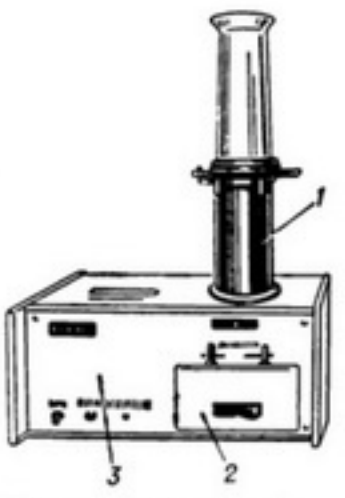

Вологомір ємнісний (діелькометричний) для зернових культур: *1* — ємнісний датчик; *2* — бункер для досліджуваної речовини; *3* — корпус електронного пристрою.



ВОЛОДАР РОСТИСЛАВИЧ



В. Володарський.

наносячи гідрофобні (незмочувані водою) покриття. В.— важлива характеристика буд. матеріалів, що їх застосовують в *огороджувальних конструкціях* будинків і споруд із значним виділенням вологи, в *гідротехнічних спорудах* тощо.

Л. Б. Романовський.

ВОЛО́ДАР РОСТИСЛА́ВИЧ, Володимир Ростиславич (р. н. невід.— п. 1124) — князь перемишльський з 1092, син тмутараканського князя Ростислава. Разом із своїм братом Васильком Ростиславичем вів боротьбу за незалежність князівств Галицької землі від великого київ. князя. У 1097 на Рожному полі вони розбили військо київ. кн. Святополка Ізяславича, 1099 у битві під Перемишлем — угор. військо, 1101 успішно відбивали наступи польс. феодалів.

ВОЛО́ДА́РКА — селище міського типу Київської обл. УРСР, райцентр, на р. Росі (притока Дніпра), за 40 км на Пд. Зх. від Білої Церкви. 5,6 тис. ж. (1977).

Перша писемна згадка про В. (під назвою Володарев) датується 1150. У період нар.-визвольної війни 1648—54 В. була одним з центрів повстання на Київщині, в 50—60-х рр 18 ст.— одним з осередків гайдамацького руху. В 1793 В. возз'єднано в складі Правобережної України з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1960 В.— с-ще міськ. типу.

Сироробний, цегельний з-ди, райсільгосптехніка, 2 будинки побуту, комбінат комунальних підприємств. 4 заг.-освітні та музична школи, сільське профес.-тех. уч-ще, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ВОЛОДА́РСЬК — селище міського типу Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Свердловській міськраді, за 2 км від залізничної ст. Ізотове. 5,7 тис. ж. (1977). В. засн. 1905. Названий 1923 на честь В. *Володарського*. Кам.-вуг. шахта, з-д госп. товарів, будинок побуту. 2 середні школи, профес.-тех. уч-ще, поліклініка, Палац культури, б-ка. Пам'ятник В. Володарському (1956).

ВОЛОДА́РСЬК-ВОЛИ́НСЬКИЙ (до 1912 — Горошки, з 1912 до 1921 — Кутузове) — селище міського типу Житом. обл. УРСР, райцентр, на р. Ірші (бас. Дніпра), за 22 км від залізнич. станції Нова Борова. 8,5 тис. ж. (1977). Відомий з 1545 під назвою Олександрополь (до 1607). В 1569—1793 — під владою Польщі. Населення містечка брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В 1683—99 в Горошках перебували козац. загони С. *Палія* та З. *Іскри*. Після 2-го поділу Польщі (1793) возз'єднано в складі Правобережної України з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В 1921 на честь В. *Володарського* названо Володарськом. З 1924 — с-ще міськ типу. з 1927 має сучас. назву

В селищі — підприємство по видобуванню самоцвітів, крохмальний, хлібний заводи, комбінат побутового обслуговування, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка З заг.-освітні та музична школи, 4 лік. заклади. 2 клуби, кінотеатр, 2 б-ки, мінералогічний музей. У В.-В. народився нар. художник СРСР В. Б. *Пінчук*. В 1801—05 тут жив у своєму маєтку рос. полководець М. І. Кутузов. У 1959 в селищі встановлено йому пам'ятник.

ВОЛОДА́РСЬКЕ — селище міського типу Дон. обл. УРСР, райцентр, на р. Кальці (притока Кальчику), за 25 км від Жданова. 8,6 тис. ж. (1977). Населений пункт засновано козаками *Азовського козацького війська* як хутір Гладкий (названий на честь кошового отамана Й. М. *Гладкого*). В 1855 перейменовано на с. Нікольське. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1924 має сучас. назву. З 1965 В.— с-ще міськ. типу. Хлібний, комбікормовий, консервний заводи, цех Ждановського молочного з-ду, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, комбінати: побутового обслуговування та комунальних підприємств. 3 заг.-освітні, музична школи, лікарня. Будинок культури, клуб, 6 бібліотек.

ВОЛОДА́РСЬКИЙ В. (справж. прізв.— Гольдштейн Мойсей Маркович; 1891, містечко Остропіль, тепер с. Старий Остропіль Старокостянтинів. р-ну Хмельн. обл.— 20. VI 1918, Петроград) — революційний діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в сім'ї бідного ремісника. У 1905 вступив до *Бунду*; потім був меншовиком. В 1908—11 вів революц. роботу у Волин. і Подільській губ. У 1911 був на засланні в Арх. губ. У 1913 емігрував до США, де вступив до Амер. соціалістичної партії. Під час 1-ї світової війни був інтернаціоналістом. У травні 1917 повернувся до Петрограда, примкнув до «*міжрайонців*», потім вступив до партії більшовиків. У жовтні 1917 — член Петрогр. к-ту РСДРП(б), Ради робітн. і солдатських депутатів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — комісар у справах преси, пропаганди і агітації, редактор «Красной газеты». Був членом Президії ВЦВК. Убитий есером-терористом.

ВОЛОДА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Донецької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 31,0 тис. чол. (1977). В районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 8 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володарське*. Поверхня рівнинна, розчленована численними балками і ярами. Осн. річки — *Кальчик* з притокою Калка та *Берда* з притокою Каратиш Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В районі — філіал Укр. степового заповідника — *Кам'яні Могили*. Підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: володарські комбікормовий і консервний з-ди, Кальчицьке кар'єроуправління. Працюють комбінат побутового обслуговування (Володарське) та 3 будинки побуту. В с. г. переважає землеробство зернового і тваринництво молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 97,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 81,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, овочеві. Розвинуте садівництво.

У В. р.— 16 колгоспів, радгосп, птахофабрика, племзавод по вирощуванню великої рогатої худоби, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кальчик та Асланове. Автошляхів — 415 км, у т. ч. з твердим покриттям — 349 км. У районі — 24 заг.-освітні та музична школи, 34 лік. заклади, в. т. ч. 4 лікарні. 7 будинків культури, 22 клуби, 35 кіноустановок, 22 б-ки. В с. Старченковому В. р. (кол. Темрюк-Український) народився рад. державний і громадський діяч В. Ф. *Старченко*.

В. П. Качковський.

ВОЛО́ДА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Київської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 26,5 тис. чол. (1977). В районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 20 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володарка*. Розташований у межах *Придніпровської височини*.



Найбільша річка — *Рось* (прит. Дніпра). Грунти чорноземні, опідзолені та лучні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, вільха, липа, береза) займають 2,4 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: Городище-Пустоварівський цукр. і Володарський сироробний з-ди. Працюють 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство буряківничо-зернового і тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 50,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 46,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох. У В. р.— 16 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням Автошляхів — 257 км, у т. ч. з твердим покриттям — 216 км. В районі — 21 заг.-освітня, музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 27 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 14 бу-



динків культури, 17 клубів, кінотеатр, 32 кіноустановки, 30 б-к. В с. Березні В. р. народився укр. рад. фізик акад. АН УРСР А. П. *Комар*, у с. Гайвороні — укр. рад. філософ акад. АН УРСР В. І. *Шинкарук*.

В. І. Шутенко.

ВОЛОДА́РСЬКО - ВОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Житомирської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 43,5 тис. чол. (1977). В районі — 86 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володарськ-Волинський*. Поверхня рівнинна, слабо розчленована, частково заболочена (р-н лежить у межах Житомирського Полісся). Корисні копалини: ільменіт (титанистий залізняк), граніти, лабрадорит, габро, пегматити, трапляються димчастий кварц, топаз та ін. самоцвіти. Мінеральні води. Найбільша річка — *Ірша* (притока Тетерева). Грунти переважно дерново-підзолисті та світло-сірі опідзолені. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, граб, вільха, осика) займають 12,9 тис. га. На Пн. р-ну — частина Ушомирського мисливського г-ва. Підприємства гірничої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: *Іршанський гірничозбагачувальний комбінат*, новоборівські з-ди залізобетонних виробів та овочесушильний, володарсько-волинські — підприємство по видобуванню самоцвітів, хлібозавод. Працюють комбінат побутових послуг та три будинки побуту. В с. г. переважає вирощування зернових, льону, хмелю, картоплі та виробн. м'яса, молока, вовни, яєць. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 59 тис. га, у т. ч. орні землі — 46,6 тис. га.



В районі — 16 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Нова Борова, Топорище. Автошляхів — 247 км, у т. ч. з твердим покриттям — 149 км. В районі — 32 заг.-освітні і 2 муз. школи, 41 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні, 9 будинків культури, 46 клубів, 3 кінотеатри, 44 кіноустановки, 40 б-к. Мінералогічний музей у смт Володарськ-Волинському.

П. П. Омельчак.

ВОЛОДИ́МИР МОНОМА́Х (1053 — 1125, Київ) — великий князь київський (1113—25), державний і політ. діяч Давньої Русі, письменник. Син *Всеволода Ярославича* і дочки візант. імператора Константина Мономаха (звідси його прізвисько). В 1078—94 князював у Чернігові, в кін. 11 ст.— в Переяславі. Організував (див. *Любецький з'їзд 1097, Витечівський з'їзд 1100, Долобський з'їзд 1103*) спільні походи князів (1103, 1111) проти *половців*. Під час *Київського повстання 1113* боярська верхівка запросила В. М. на князювання в Київ. Придушивши повстання, В. М., проте, змушений був піти на поступки нар. масам, видавши закон, за яким зменшувалися рези (проценти) на позички і тимчасово трохи полегшувалося становище *закупів*, скасовувалося холопство за борги (див. *Статут Володимира Мономаха*). Відновив великокнязів. владу на більшій частині давньорус. земель і тимчасово затримав процес остаточного роздроблення давньорус. д-ви. В. М.— автор вміщеного в Лаврентіївському літописі «*Повчання*» *Володимира Мономаха* своїм дітям, в якому засуджував князівські міжусобиці і закликав до об'єднання давньорус. земель. У літописі наведено легенду, нібито В. М. одержав від свого діда по матері, візант. імператора Константина Мономаха барми і корону (т. з. *шапка Мономаха*), які були певний час символом влади царів Рос. держави. Похований у *Софійському соборі* в Києві.

Літ.: Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964.

ВОЛОДИ́МИР СВЯТОСЛА́ВИЧ (після хрещення — Василій; р.н. невід.— п. 15.VII 1015, Київ) — великий князь київський з 980, держ. і політ. діяч Давньої Русі, син *Святослава Ігоровича*. З 969 князював у Новгороді. За В. С. було завершено об'єднання всіх сх.-слов. земель у складі *Київської Русі*. Бл. 988—989 на Русі було запроваджено як держ. релігію християнство (див. *Хрещення Русі*). В. С. здійснив походи на Зх.— проти польс. князів, які прагнули захопити частину сх.-слов. території, і на Пн. Зх. проти лит. племен, які нападали на давньорус. землі. Розширив і зміцнив кордони Київської Русі. Для захисту від кочовиків (*печенігів* та ін.) будував міста-фортеці. Заснував *Васильків*.

За В. С. була розширена також тер. Києва й захищена новими земляними валами з кам'яними баштами, збудовано *Десятинну церкву* в Києві, кам'яний князівський палац та ін. споруди, у *Білгороді* і *Вишгороді* — міцні фортеці. В той же час на Русі почали засновувати школи для підготовки служилої знаті та духівництва. В. С. розвивав політ., економ. і культурні відносини з Візантією, Дунайською Болгарією, Польщею, зх.-європ. країнами. Щоб зміцнити свої позиції на міжнар. арені, В. С. одружився з сестрою візант. імп. *Василія II* царівною Анною. За В. С. Київська Русь досягла найбільшої політ. могутності. К. Маркс називав князювання В. С. «кульмінаційним пунктом» в її історії. Похований у *Десятинній церкві* в Києві. Князювання В. С. знайшло ідеалізоване відображення в київському циклі *билин*. Після смерті В. С. православна церква канонізувала його, оголосивши «святим».

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 1. К., 1977.

ВОЛОДИ́МИР-ВОЛИ́НСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Волинської обл. УРСР, райцентр, на р. Лузі (притока Бугу). Залізнична станція, вузол автошляхів. Вперше згадується в літописі під 988 як місто-фортеця Володимир. У 12 ст. входив до *Володимиро-Волинського князівства*, а з 1199 — *Галицько-Волинського князівства*.

У 2-й пол. 14 ст. місто загарбала феод. Литва. В 1431 дістало *магдебурзьке право*. Після *Люблінської унії 1569* місто загарбала шляхет. Польща. За 3-м поділом Польщі (1795) Володимир у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією і перейменовано на В.-В. У 1919 місто загарбала бурж.-поміщицька Польща. У 1939 у складі зх.-укр. земель возз'єднаний з УРСР. Під час Великої Вітчизняної війни в околицях В.-В. діяли загони народних месників. В місті — з-ди: цукр., консервний, винобродний, комбікормовий, сухого знежиреного молока, швейна, меблева ф-ки, райсільгосптехніка, міжколгоспна будівельна організація, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-освітніх та музична школи, профес.-тех. та пед. уч-ща, технікум гідромеліорації та механізації с. г., 8 лік. закладів. 3 будинки культури, клуб, 2 кінотеатри, 3 б-ки, історичний музей. Архітектурні пам'ятки В.-В — залишки фортечних валів 12 — 13 ст., храмів та житл. будівель 10—14 ст.; Успенський собор (1160, реставрований в кін. 19 ст.); церква-ротонда Василія (кін. 13 — поч. 14 ст.); палати єпископів (16 ст.) у стилі Відродження. Пам'ятник жертвам фашизму (1965—66). У В.-В. народився укр. вчений-філолог А. Ю. *Кримський*.



Володимир-Волинський. Церква-ротонда Василія. Кін. 13—поч. 14 ст.

ВОЛОДИ́МИР-ВОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Волинської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 34,1 тис. чол. (1977). В районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих міській та 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Володимир-Волинський*. Лежить у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: кам. вугілля, торф, піски, глини. На зх. межі району тече *Буг* з прит. Лугою, на сх.— Турія (Тур'я; прит. Прип'яті). Грунти в осн. темно-сірі, сірі чорноземи, дерново-підзолисті. Пн. частина р-ну розташована в зоні





П. Г. Волокидін. Автопортрет. Фрагмент. 1921. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.



П. Г. Волокидін. Курсистка. 1918. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

мішаних лісів, південна — в лісостепу. Ліси (дуб, граб, вільха, береза, сосна) займають 20,7 тис. га. Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Володимир-Волинський. В районі є підприємства харч., легкої, деревообр. пром-сті (м. Устилуг, с. Овадне). Працює будинок побуту (м. Устилуг). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, картоплі та тваринництві молочно-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1977 становила 78,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 48,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 11,1 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, жито, цукр. буряки, кормові, картопля. Розводять велику рогату худобу, свиней тощо. У В.-В р.— 17 колгоспів, радгосп, міжколг. об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, птахофабрика, райсільгосптехніка. На тер. району — залізничні станції: Володимир-Волинський, Овадне, Бубнів. Автошляхів — 283 км, у т. ч. з твердим покриттям — 156 км. В районі — 42 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще (с. Овадне). 59 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 17 будинків культури, 49 клубів, 66 кіноустановок, 49 б-к, музей прикордонної слави в м. Устилузі.

С. О. Потурай.

ВОЛОДИ́МИРЕЦЬ — селище міського типу Ровенської обл. УРСР, райцентр, за 18 км від залізничної ст. Антонівка. 17,0 тис. ж. (1977).

Населений пункт відомий з 1570. На поч. 17 ст. був у володінні магнатів *Чарторийських*. Населення В. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* В. залишався за Польщею. Після 3-го поділу Польщі (1795) возз'єднаний у складі Зх. Волині з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1920—39 В.— під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 20—30-х рр. трудящі містечка під керівництвом підпільного райкому КПЗУ вели революц. боротьбу. У вересні 1939 разом з усіма зх.-укр. землями возз'єднаний з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації В. (3. VII 1941 — 12.I 1944) в селі діяв підпільний райком КП (б)У. З 1957 — с-ще міськ. типу. У В.— крохмале-патоковий комбінат, молочний, комбікормовий, склоробний з-ди, лісгоспзаг, 2 міжколг. буд. орг-ції. 3 заг.-освітні та музична школи, буд профес.-тех. уч-ще, 2 лікарні. Будинок культури, 2 кінотеатри, істор.-краєзнавчий музей. На території селища збереглися залишки давньоруського городища.



ВОЛОДИ́МИРЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Ровенської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. бл. 2 тис. км². Нас. 70,5 тис. чол. (1977). В районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 28 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володимирець*. Лежить у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, базальт, глини, піски. Річки: *Горинь, Веселуха, Стир* з прит. *Стублою*. Багато озер, найбільше — Біле. Грунти в основному дерново-підзолисті та болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, ялина, береза, осика) займають 21,5 тис. га.

Підприємства лісової, скляної, легкої та харч. пром-сті. Найбільші з них: володимирецькі крохмале-патоковий комбінат, молочний, комбікормовий, склоробний з-ди, рафалівські меблева ф-ка та лісгоспзаг. Будується (1978) Ровенська атомна електростанція. Працюють комбінат побутового обслуговування (Володимирець) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство льонарсько-картоплярсько-зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 65,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 29,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 35,6 тис. га. Осушено 25 тис. га заболочених земель. Гол. культури: жито, озима пшениця, картопля, льон-довгунець. У В. р.— 19 колгоспів, 7 радгоспів, райсільгосптехніка. На тер. району — залізничні станції: Антонівка, Рафалівка. Автошляхів —401 км, у т. ч. з твердим покриттям — 237 км.

В районі — 56 заг.-освітніх, 2 муз. школи, буд. профес.-тех. уч-ще, 55 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 6 будинків культури, 56 клубів, 2 кінотеатри, 58 кіноустановок, 60 б-к, істор.-краєзнавчий музей (Володимирець), турбаза «Райдуга» (на березі Білого озера).

Г. К. Головко.

ВОЛОДИ́МИРІВКА — селище міського типу Волноваського р-ну Донецької обл. УРСР, на р. Кашлагачі (бас. Дніпра), за 9 км від залізничної ст. Великоанадоль. 7,9 тис. ж. (1977). Засн. 1840. Восени 1920 в р-ні В. частини Червоної Армії зупинили врангелівців, що рвалися на Донбас. У В.— Великоанадольський шамотний з-д, будинок побуту. 3 заг.-освітні школи, 5 лік. закладів 2 будинки культури, 4 б-ки. Пам'ятник учасникам громадян. війни — бійцям 9-ї стріл. дивізії, які воювали тут з врангелівцями 1919—20 (встановлено 1967).

ВОЛОДИ́МИРІВКА — село Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл., біля якого 1939, 1940, 1946 і 1947 досліджено багатошарову пізньопалеолітичну стоянку і поселення середнього етапу *трипільської культури*. При розкопках стоянки було знайдено численні крем'яні знаряддя, залишки вогнищ, скупчення фарби, кістки диких тварин. На трипільському поселенні виявлено залишки жител (бл. 200), що були розташовані колами, жертовників, знайдено посуд, вироби з кісток і рогу (мотики, шила), крем'яні знаряддя, статуетки, глиняну модель житла з розписом, кістки свійських і диких тварин.

ВОЛОДИ́МИРКО (Володимир Володарович; 1104—52) — галицький князь, син князя *Володаря Ростиславича*. Ставши 1124 звенигородським князем, В. 1144 об'єднав Звенигородське, Галицьке, Перемишльське й Теребовльське князівства в єдине *Галицьке князівство* з центром у Галичі. Городяни, невдоволені утисками В., підняли 1144 повстання. З 1149 став прибічником *Юрія Долгорукого* в боротьбі проти великого київ. князя Ізяслава Мстиславича. Вів успішну боротьбу проти польс. та угор. загарбників.

ВОЛОДИ́МИРО - ВОЛИ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське феод. князівство, що займало територію по Бугу, Стиру, Горині, Случі і правих притоках верхів'їв Прип'яті. Утворилося на землі *волинян*; з 10 ст. входило до складу *Київської Русі*. Центром князівства був Володимир (тепер м. Володимир Волинський). Першим князем В.-В. к. став син *Володимира Святославича* — Всеволод. У 2-й пол. 12 ст. з посиленням феод. роздробленості В.-В. к. почало перетворюватись на одне з найсильніших у Давній Русі. Найбільшої могутності воно досягло за князювання *Романа Мстиславича* (1170—1205), який 1199 об'єднав В.-В. к. і *Галицьке князівство* в єдине *Галицько-Волинське князівство*. Див. також *Волинь*.

ВОЛОДИ́МИРО-ВОЛИ́НСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1926—27 — судова розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над 151 робітником і селянином по обвинуваченню в належності до *Комуністичної партії Західної України* і підготовці збройного повстання. Процес відбувався в м. Володимирі-Волинському з 15.XI 1926 до 10.I 1927. Обвинувачені комуністи використали його для викриття антинар. шовіністичної політики польс. профашист. уряду. За В.-В. п. 9 чол. було засуджено до довічного і 120 — до тривалого ув'язнення.

ВОЛОДИ́МИРСЬКИЙ Адріан Володимирович [4(16).IV 1875, Липовець, тепер смт Вінницької обл.— 18.I 1936, Ростов-на-Дону] — український рад. дефектолог. У 1900 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту, працював у вузах Києва, Ленінграда, Харкова, Ростова. Досліджував закономірності розвитку, виховання і навчання дітей з фізичними і психічними вадами. В.— один з ініціаторів розвитку вищої дефектологічної освіти в УРСР, вніс багато цінного в організацію на Україні спец. шкіл.

ВОЛОДИ́МИРСЬКИЙ СОБО́Р у Києві — збудований 1862—82. Первісний проект склали І. В. Штром і П. І. Спарро, пізніше його переробив О. В. *Беретті*. В спорудженні собору брали участь архітектори: Ю. Б. Бернгардт, К. Я. Маєвський, В. Н. Ніколаєв. В. с. побудовано в т. з. рос.-візант. стилі, план собору повторює традиційний давньорус. шестистовпний, триапсидний храм, але увінчаний 7 банями. Значну художню цінність мають внутр. настінні розписи, які виконали 1885—96 під заг. керівництвом проф. А. В. *Прахова* відомі живописці В. М. *Васнецов*, М. В. *Нестеров*, М. О. *Врубель*, П. О. *Сведомський*, В. О. *Котарбінський*, В. Д. *Замирайло*, С. П. *Костенко*, М. К. *Пимоненко*.



Володимирський собор у Києві. 1862—82. Арх. І. В. Штром, П. І. Спарро і О. В. Беретті.

Літ.: Собор св. князя Владимира в Киеве. К., 1905; Царьова М. В. Кам'яний свідок. К., 1973.

ВОЛОДІ́ННЯ у праві — фактичне перебування *майна* у певного громадянина або юридичної особи; фізичне чи господарське панування особи над речами, що не завжди пов'язане з використанням їхніх властивостей (див. *Користування*). Право В., як правило, належить власникові у встановлених законом межах. Воно може переходити до ін. осіб шляхом *майнового найму договору, дарування* тощо. Див. також *Розпорядження*.

ВОЛОДЬКОВОДІВ́ИЦЬКИЙ ВИ́СТУП СЕЛЯ́Н 1903. Відбувся в травні — серпні в селі Володьковій Дівиц (тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну Чернігівської обл.) проти місцевої поміщиці кн Долгорукої. Селяни (бл. 800 г-в) відмовилися вносити плату за орендовану в поміщиці землю, відібрану в них під час грабіжницької *селянської реформи 1861*, і вимагали вернути їм їхні землі. Вони випасали свою худобу на посівах економії, чинили опір місц. владі. Виступ селян жорстоко придушила поліція; багато учасників його було віддано до суду.

ВОЛО́КА, уволока — поземельна міра в Польщі, Литві, Білорусії й на Україні в 16—17 ст. Офіційно запроваджена в лит. великокнязівських маєтках «*Уставою на волоки*» *1557*. В. мала 30 *моргів* і була мірилом феод. повинностей. Запровадження волочної системи в магнатських і шляхет. маєтках супроводилося закріпаченням селянства, загарбанням поміщиками сел. земель і посиленням феод. гніту.

ВОЛОКИ́ДІН Павло Гаврилович [10(22).XII.1877, с Архарово, тепер Орловської обл. — 16.III 1936, Київ] — український рад. живописець. В 1898—1905 навчався в Одес. художньому уч-щі у К. *Костанді* та Г. *Ладиженського*, 1905—06 — в петерб. АМ. З 1910 — член Т-ва пд.-рос. художників. Автор психологічних портретів, колоритних пейзажів та натюрмортів. Твори: «Херсонська пристань» (1914), «Курсистка» (1918), «Автопортрет» (1921), «Жінка в сірому» (1925), «Портрет дружини художника» (1935). В останні роки життя працював над картинами — «Зустріч Червоної Армії робітниками Одеси» та «Народне гуляння», які залишилися незавершеними. Твори В. зберігаються в ДМУОМ та Одеському худож. музеї. З 1918 викладав в Одеському худож. уч-щі, з 1934 — професор Київ. худож. інституту.

ВОЛОКИ́ТИНСЬКИЙ ФА́РФО́Р — продукція фарфорового заводу А. М. Миклашевського в с. Волокитиному (тепер Путивльського р-ну Сумської обл.), що існував 1839—62. На з-ді виробляли сервізи, статуетки; 1857 закінчено великий іконостас для місцевої церкви (фрагменти його зберігаються в ДМУНДМ та Сумському худож. музеї). З-д орієнтувався на зх.-європ. зразки, але майстри з місцевих кріпаків — А. Кочура, І. Сержанов і особливо Г. Шабалитинов, який з 1851 очолював виробництво, випускали твори яскраво нац. характеру. В. ф. був широко відомий за межами України.

ВОЛО́КНА — 1) Волокна текстильні натуральні — тонкі волокна рослинного, тваринного або мінерального походження. Складаються в основному з органічних і неорганічних *високомолекулярних сполук*. В. рослинного походження утворюються в насінні (*бавовнику*), стеблах (*льону, конопель, кенафу, джуту*), листі (абаки, сизалю) та плодах (койри) рослин. Найпоширеніші В. рослинного походження — з бавовни й льону. З бавовняної та лляної *пряжі* виробляють побутові й тех. тканини, трикотаж, з бавовни — вату тощо. З грубостеблових (конопель, джуту, кенафу) та жорстколистяних (абаки, сизалю) В. виготовляють тарні тканини, канатно-вірьовочні вироби. В. тваринного походження одержують з волосяного покриву (*вовни*) овець, кіз, верблюдів та ін. тварин або з коконів (шовку) шовкопрядів. Вовна є сировиною для валяльно-повстяного, а вовняна пряжа — для текст. і трикот. виробн. Шовк-сирець використовують безпосередньо або після *скручування* гол. чин. для виготовлення тканин. В. мінерального походження утворюються в гірських породах та лаві. До них належить, напр., азбестове (див. *Азбест*) волокно, пряжа якого йде на виробництво вогнестійких, фільтрувальних та ін. тех. тканин.

К. М. Козенко.

2) Волокна хімічні — волокна, що їх формують з природних або синтетичних високомолекулярних сполук. Розрізняють хім. В. штучні й синтетичні. Штучні хім. В. одержують з органічних природних високомолекулярних сполук — *целюлози, білків* рослинного та тваринного походження. Серед них найпоширеніші ті, що виготовлені на основі целюлози (див. *Ацетилцелюлоза, Віскоза*), їх застосовують для виробн. тканин і корду, авто- і авіапокришок. У зв'язку з тим, що штучні В. є малопроникними для повітря і вологи, їх здебільшого використовують у суміші з бавовною або натуральною вовною. Синтетичні В. одержують з синтетичних полімерів: *поліамідів, поліефірів, поліакрилонітрилу, поліуретанів, полівінілхлориду, поліетилену, поліпропілену* тощо. Вони міцніші за натуральні (в сухому і мокрому стані), мають низьку *гігроскопічність*, високу стійкість до хім. реагентів, дії мікроорганізмів тощо. Проте синтетичні В. ще менш гігієнічні, ніж штучні (напр., здатні електризуватися). В різних країнах найпоширеніші синтетичні В. мають неоднакові назви (див. табл.). У пром-сті хім. В. випускають у вигляді моноволокна (одиничне волокно великої довжини), філаментних ниток (пучок, що складається з великої кількості тонких і дуже довгих волокон, з'єднаних за допомогою скручування), штапельного В. (короткі відрізки тонких волокон). Крім того, є хім. В. спец. призначення: антибактеріальні й антигрибкові, негорючі, іонообмінні та ін. Іноді до хім. В. відносять також В., одержані з неорганічних сполук (скляні, металеві та ін.). Див. також *Хімічних волокон промисловість, Текстильна промисловість, Трикотажна промисловість*.

Літ.: Грищенко А. З. Автоматизация в производстве химических волокон. К., 1968; Роговин З. А. Основы химии и технологии химических волокон, т. 1—2. М., 1974.

В. В. Анохін.

ВОЛО́КНА РОСЛИ́ННІ — елементи основної механічної (арматурної) тканини рослин — *склеренхіми*. Є у *вегетативних органах* усіх вищих рослин (крім водяних). Складаються з видовжених веретеноподібних клітин, що, сформувавшись, втрачають живий вміст: виниклі порожнини виповнюються повітрям, а стінки здебільшого дерев'яніють. В. р. надають мех. міцності та пружності вегетативним органам рослин і є опорою для тканин, що проводять



Волокитинський фарфор. Зразки виробів фарфорового заводу А. М. Миклашевського в с. Волокитиному. 19 ст.

ПОШИРЕНІ ТОРГОВЕЛЬНІ НАЗВИ СИНТЕТИЧНИХ ВОЛОКОН

Поліакрилонітрильні
нітрон (СРСР)
прелон (НДР)
орлон (США)
кашмілон (Японія)

Поліамідні
капрон (СРСР)
дедерон (НДР)
силон (ЧССР)
анід (СРСР)
найлон — 66 (США)
амілан (Японія)

Поліефірні
лавсан (СРСР)
елана (ПНР)
тетерон (Японія)

Полівінілхлоридні
хлорин (СРСР)
енвілон (Японія)

Полівінілспиртові
вінол (СРСР, США)

Поліетиленперфторидні
фторлон (СРСР)
тефлон, дралон (США)

Володимирівка. Реконструкція житла трипільського поселення.



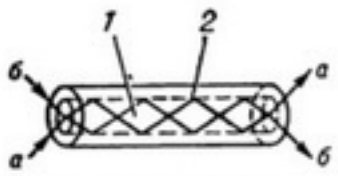

Волоконна оптика. Хід променів *а* і *б* світла в циліндричному волокні: *1* — серцевина; *2* — оболонка.

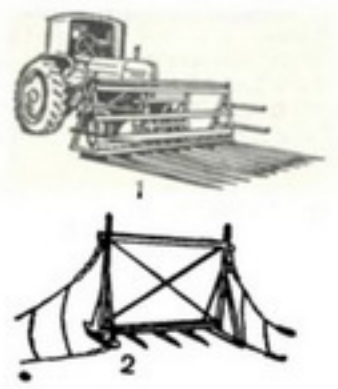

Волокуші: 1 — грабельна; 2 — тросова



Волосові. Gordius aquaticus: дорослий черв'як і личинка.

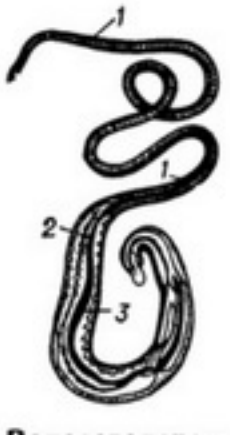

Волосоголовець людський: *1* — стравохід; *2* і *3* — кишечник.

воду та поживні речовини. Розрізняють *луб'яні волокна*, що розміщуються у периферійній частині стебла і є складовою частиною *лубу*, деревинні волокна, або *лібриформ*, що входять до складу *деревини*, та склеренхімні волокна *судинно-волокнистих пучків*. Рослини з еластичними склеренхімними волокнами широко використовують у текст. виробництві.

ВОЛОКНИ́СТІ РОСЛИ́НИ — група рослин, з яких добувають *волокна рослинні*. Відомо бл. 2000 видів В. р.; використовують бл. 600 видів. В СРСР введено в культуру такі В. р.: *льон, коноплі, джут, кендир*, кенаф та ін. (див. також *Прядивні рослини*).

ВОЛОКО́ННА О́ПТИКА — розділ *оптики*, в якому розглядаються процеси поширення світла вздовж прозорих волокон та їхніх сукупностей і конструктивні особливості волоконнооптичних пристроїв. Окреме волокно (мал.) складається із скляних світлопровідної серцевини *1* з високим та оболонки *2* з низьким показниками *заломлення світла*. Внаслідок цього на поверхні розділу серцевини і оболонки промені *а* і *б* зазнають повного внутр. відбиття (див. *Відбиття світла*) і поширюються вздовж волокна. Сукупність великої кількості волокон, кінці яких зварені докупи, наз. волоконним джгутом. При впорядкованому розташуванні вхідних і вихідних торців окремих волокон джгут служить для передавання зображень, при хаотичному — для передавання світлових потоків. Із конічних волокон виготовляють у вигляді плоскопаралельних шайб фокони (фокусуючі конуси), здатні концентрувати енергію світла, збільшувати або зменшувати зображення. Різноманітні волоконні системи застосовують у медицині, фотографії, техніці зв'язку, електронно-оптичних системах тощо.

Літ.: Лисица М. П., Бережинский Л. И., Валах М. Я. Волоконная оптика. К., 1968; Капани Н. С. Волоконная оптика Пер. с англ. М., 1969.

М. П. Лисиця.

ВОЛОКУ́ША — 1) Знаряддя для вирівнювання і легкого поверхневого розпушування грунту. Складається з дерев'яних брусків або металевих кутників, з'єднаних паралельно ланцюжками або залізними прутами. 2) Знаряддя для підбирання сіна й соломи з валків у копиці й транспортування їх до місця скиртування. В. бувають грабельні навісні та тросові причіпні (мал.). «Сільгосптехніка» постачає г-вам В. таких марок: причіпна тросова рамкова ВТУ-10; грабельна з універсальним механізмом навішування ВУ-400. Агрегатують В. з самохідним шасі та з тракторами. *В. С. Гапоненко.*

ВОЛОНТЕ́РСТВО (від франц. volontaire — доброволець) — у *міжнародному праві* участь добровольців — іноземних громадян у воєнних діях на боці жертви *агресії* або народу, що веде збройну боротьбу за свою свободу і незалежність, проти колоніального гніту. Волонтери прирівнюються до *комбатантів*. Сучас. міжнар. право вважає їх особами, що належать (поряд з *партизанами* й учасниками організованого *Руху Опору*) до збройних сил того народу, який відстоює свою незалежність, і користуються міжнар.-правовим захистом. Заг. принципи правового становища добровольців у збройному конфлікті і відношення невоюючих д-в до своїх громадян, що добровільно беруть участь на боці однієї з воюючих д-в, визначені *Гаагськими конвенціями 1899 і 1907* про закони та звичаї війни, відповідними документами ООН. На відміну від волонтерів, найманці, що є знаряддям у руках агресора, не користуються міжнар.-правовим захистом і перебувають поза законом. Внаслідок визнання Генеральною Асамблеєю ООН (1974) агресії міжнар. злочином д-ви повинні забороняти таке «волонтерство» своїм громадянам. Світова прогресивна громадськість викриває камуфляж, до якого вдаються імперіалісти, намагаючись видати за добровольців найманців, яких використовують в агресивних війнах, для придушення нац.-визвольної боротьби народів тощо. У резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1970 щодо здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам зазначено, що практика використання найманців є кримінально караним діянням, а самі найманці оголошуються злочинцями, які перебувають поза законом.

Конференція з *гуманітарного права*, що відбулась 1977 в Женеві, дала визначення найманцям і встановила, що вони не мають права на статус комбатанта і *військовополоненого*.

Р. І. Гричук

ВОЛОПА́С — сузір'я **Пн.** півкулі неба. Найяскравіша зоря — *Арктур* — 0,1 візуальної зоряної величини. В серед. широтах СРСР видно взимку, навесні і влітку. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВО́ЛОС — місто на Сх. Греції, у Фессалії, адм. центр ному Магнісія. Порт на Егейському м. Залізнична станція. 51 тис. ж. (1971). Підприємства текст., харч., тютюнової, шкіряної пром-сті. Торг. центр. Руїни візантійської фортеці.

ВОЛОСКИ́ у рослин — вирости клітин шкірки (*епідермісу*). Бувають о д н о к л і т и н н і (представлені невеликими виростами, циліндричними відростками у вигляді трубочок, що можуть звиватися або набувати зірчастої форми тощо) та б а г а т о к л і т и н н і (мають вигляд довгих відростків або лусочок). Вкриваючи рослину щільним шаром, В. захищають її від несприятливих умов навколишнього середовища (коливань т-ри, втрати вологи тощо). Шорсткі, колючі або отруйні В. захищають рослину від ворогів. В., що вкривають плоди або насіння, сприяють поширенню їх вітром і тваринами. Залозисті В. виділяють ефірні олії, а в *комахоїдних рослин* — травні соки. Кореневі В. є органами поглинання води і поживних речовин. До В. близькі е м е р г е н ц і — поверхневі вирости на рослинах, що утворюються за участю епідермісу і глибше розміщених шарів рослинних тканин (шипи троянд, волоски хмелю тощо).

ВОЛОСНИ́Й СУД — становий нижчий суд для селянства в царській Росії, створений 1861. Діяв у складі голови і трьох суддів. Обирався щороку волосним сходом. Протягом 1889—1904 В. с. мали право застосовувати до селян тілесні покарання. В. с. було ліквідовано після Великої Жовтн. соціалістич. революції (на Україні — декретом *Народного Секретаріату* від 4.I 1918 «Про введення народного суду»).

ВОЛОСО́ВІ (Nematomorpha) — клас паразитичних *первиннопорожнинних червів*. Тіло тонке, волосовидне, довж. від кількох сантиметрів до 1,5 м, діаметр 0,5—3 мм. Різностатеві. Дорослі В. живуть у прісних водоймах, морях та у вологому грунті. Личинки, вийшовши з яйця, всвердлюються в тіло членистоногих, переважно водяних личинок комах (іноді молюсків та ін.) або потрапляють до них разом з їжею. Статевої зрілості В. досягають у тілі ін. хазяїна (найчастіше хижих комах). Деякі В. розвиваються без зміни хазяїв. Відомо 18 родів, що об'єднують бл. 230 видів. В СРСР поширені 30 видів; є В. і на тер. України. В. знищують велику кількість комах, у т. ч. й шкідливих. Стародавнє повір'я про те, що В. можуть спричинити хворобу людини, всвердлюючись у її тіло під час купання або потрапляючи в кишечник разом з водою, є безпідставним. *О. П. Маркевич.*

ВОЛОСОГОЛО́ВЕЦЬ ЛЮДСЬКИ́Й (Trichuris trichiura) — паразитичний круглий черв'як. Тіло завдовжки 3—4,5 см у самців і 3,5—5,5 см у самок; передній кінець — нитковидний. Живе в кишечнику людини (в сліпій кишці і червоподібному відростку, рідше — в товстих кишках), живлячись клітинами слизової оболонки, рідше — кров'ю. Спричинює захворювання *трихоцефальоз*. Розвивається В. л. без проміжних хазяїв. Яйця дозрівають у зовн. середовищі; найкращі умови для розвитку личинки — вологий грунт або вода при т-рі 25—30°. Зараження відбувається, якщо яйця потрапляють у травний тракт разом з водою, харч. продуктами тощо.

ВОЛОСОЖА́Р — давня українська народна назва групи зір *Плеяд* у сузір'ї *Тельця*. Походження назви пов'язується з поганським богом худоби Волосом (див. *Велес*). В. разом з Чепігами (див. *Оріон*) на Україні та в ін. народів здавна допомагали визначати нічний час і орієнтуватися в зоряну ніч.

ВОЛОСОЇ́ДОВІ (Trichodectidae) — родина паразитичних комах ряду пухоїдів. Включає роди Trichodectes, Werneckiella, Felicola, Bovicola та ін., що об'єднують бл. 100 видів. Тіло (довж. 0,8—2, іноді 10 мм) сплющене, вкрите щетинками; вусики 3-членикові; лапки з одним кігтиком; ротові органи гризучі. Паразитують на тілі ссавців (у т. ч. свійських), живляться зроговілими частинками шкіри, волоссям. В. ослаблюють організм тварини-живителя,

спричинюють зниження продуктивності свійських тварин і їх стійкості проти хвороб; деякі, зокрема В. собачий (T. canis), В. конячий (W. equi) та ін., передають збудників хвороб свійських тварин (напр., дипілідіозу м'ясоїдних, інфекційної анемії коней). Про заходи боротьби див. *Пухоїди.* *О. П. Маркевич.*

ВОЛО́ССЯ — один з рогових утворів шкіри у ссавців. Утворює волосяний покрив шкіри і захищає її від ушкодження й охолодження. Буває покривне (*шерсть* і видозмінене В.— *щетина,* голки), пухове (підшерстя) і чутливе (*вібриси*). У В. розрізняють стрижень та корінь. Стрижень виступає над поверхнею шкіри і складається з трьох шарів: серцевини, коркової речовини й кутикули. Корінь закінчується потовщенням (цибулиною) і міститься в заглибині шкіри — волосяній сумці, в яку відкриваються протоки сальних залоз і входять кровоносні судини та нерви. В. у тварин змінюється періодично (линяння), у людини — без певного ритму. У ссавців, які мають товсту шкіру (слони, носороги) або товстий шар підшкірного жиру (кити), волосяний покрив зник. У людини волосяний покрив на тілі редукувався, збереглися лише окремі групи довгого В. (брови, вуса тощо). В.— гомолог (див. *Гомологія* в біології) луски *плазунів.*

ВОЛО́ССЯ ВЕРОНІ́КИ — сузір'я Пн. півкулі неба. В цьому сузір'ї міститься Північний полюс *Галактики.* В серед. широтах СРСР видно взимку, весною і влітку. Див. карту до ст. *Зоряне небо.*

ВО́ЛОСТЬ — 1) У Давній Русі певна територія, підпорядкована єдиній владі (князя, монастиря тощо). 2) Адм.-територіальна одиниця в *Молдавському князівстві.* 3) В Російській державі — дрібна адм.-територіальна одиниця, складова частина *повіту,* через яку уряд здійснював управління удільними та *державними селянами.* З 1861 В.— нижча адм. одиниця станового селянського самоврядування. За Рад. влади В. 1923—30 ліквідовано (на Україні — 1923).

ВОЛО́СЬКА БАЛАКЛІ́ЙКА — річка в Харківській обл. УРСР, ліва притока Балаклійки (бас. Сіверського Дінця). Довж. 56 км, пл. бас. 480 км². У долині — розробки торфу.

ВОЛО́СЬКЕ ПРА́ВО — звичаєве молдавське (волоське) право, що склалось у 14—15 ст. з утворенням феодальної Молдавської держави. Поширювалось на особисто вільних селян, більшість яких залежала від феодала. Пізніше В. п. використали феодали для юрид. оформлення процесу закріпачення селян. В. п. часто застосовувалося в укр. селах в основному для регламентації феодальних повинностей, які виникли в 14—16 ст. в гірських районах *Галичини* й *Закарпаття.*

У внутр. житті ці села користувалися звичаєвим давньоруським правом. В. п. мали й романські народи Балканського п-ова. В. п. не було записане й тому мало відоме. Перші писемні згадки про В. п. в Галичині належать до 16 ст.

ВОЛО́СЬКИЙ ГОРІ́Х, грецький горіх (Juglans regia) — дерево родини горіхових. Стовбур 10—30 м заввишки й до 1,5 м у діаметрі. Листки чергові, складні, непарноперисті. Квітки одностатеві однодомні, тичинкові, зібрані в густі сережки, маточкові по 1—3 (іноді більше) на кінцях однорічних пагонів. Плід — несправжня кістянка (горіх). В. г. дико росте в Закавказзі (зрідка), на Балканах, у Малій Азії, Китаї та ін. В культурі поширений переважно в Пд.-Зх. Європі та США. В СРСР пн. межа його вирощування проходить по лінії Рига — Київ—Воронеж. На Україні В. г. культивують від Чорного м. до пн. районів Полісся. Насіння (ядро), що становить 30—75% маси горіха, містить олію (45—77%), білки (8—20%), каротини, вітаміни C, D тощо. Споживають ядра горіхів свіжими, сушеними, а також у кулінарних і кондитерських виробах. Олія йде на виготовлення високоякісних лаків, друкарських фарб, туші. Деревину використовують у меблевій пром-сті. Листя і зелені оболонки плодів застосовують у медицині та парфюмерії, з них одержують також *дубильні речовини,* чорну й коричневу фарби. Поширені на Україні сорти: Паперовий, Мілотої (на Закарпатті), Подільський (на Поділлі), а також найкращі місцеві сорти. *І. Н. Гегельський.*

ВОЛОТКО́ВСЬКИЙ Сергій Андроникович [н. 10(23).I 1905, с. Гурівка, тепер Долинського р-ну Кіровоградської обл.] — український рад. вчений у галузі електротехнічного устаткування гірничої промисловості, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1927. Після закінчення (1930) Дніпроп. гірничого ін-ту викладав у ньому, з 1959 — професор. В 1944—59 — зав. кафедрою Свердл. гірничого ін-ту. Осн. праці стосуються електрифікації та автоматизації гірничих підприємств. Нагороджений орденом Леніна, «Знак Пошани», медалями.

ВО́ЛОТЬ — складне *суцвіття.* У В. гол. вісь тривалий час росте в довжину, на ній на різній висоті утворюються бічні квіткові гілки, що, в свою чергу, розгалужуються і являють собою *китиці, щитки* або ін. суцвіття. В. з гілками, які прилягають до гол. осі, наз. стиснутою (у тимофіївки, лисохвосту), з відлеглими — розлогою (у вівса, бузку). Стиснуту В., що має короткі гілки і нагадує складний *колос* злаків (у тимофіївки та ін.), наз. султаном. Іл. с. 382.

ВО́ЛОХ Петро (1698—1768) — український ювелір. Працював у Києво-Печерській лаврі. В 1747 для іконостаса Софійського собору в Києві (разом з І. *Завадовським,* за моделлю С. Тарановського) виконав срібні царські врата, оздоблені карбованим орнаментом, а також горельєфними зображеннями сцен «Благовіщення» і «Стрітення», постатей євангелістів, царя Давида та інші (не збереглися).

ВОЛОХА́ТИЙ НОСОРІ́Г (Coelodonta antiquitatis) — вимерлий ссавець. Мав масивне, вкрите густою шерстю тіло (довж. 3,5 м, вис. в холці бл. 2 м), короткі кінцівки і шию, видовжений череп, на носовій і лобній частинах голови по рогу (довж. першого до 1,1 м). В н. жив у тундрі й лісотундрі. Живився трав'янистою і деревною рослинністю. Був дуже поширений у 2-й пол. антропогену в Європі та Пн. Азії. Викопні рештки В. н. трапляються майже по всій території СРСР, крім пустель. Цілі трупи В. н. знайдено в Сибіру в грунті з багаторічною мерзлотою та на Україні біля с. Старуні Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл. в озокериті. Люди кам'яного віку полювали на В. н. (його кістки знаходять на палеолітичних стоянках мисливців). *Н. Л. Корнієць.*

ВОЛО́ХИ — назва жителів *Молдавського князівства* в стагоукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості та мовній практиці українців у минулому

ВОЛОХОКРИ́ЛІ (Trichoptera) — ряд *комах.* Дорослі комахи (довж. тіла 2—30 мм) темнозабарвлені, крила (2 пари) волохаті (звідки й назва), складені дахоподібно; ротові органи редуковані. Дорослі В. здебільшого не живляться. Яйця відкладають купками переважно у воду. Личинки розвиваються у воді; з рослинних решток або піщинок та ін. неорганічних частинок будують пересувні чохлики — «будиночки» або живуть у ходах під камінням та в піску, мулі тощо; хижаки, іноді живляться рослинною їжею; дихають трахейними зябрами або через шкіру. В. поширені по всій земній кулі. Відомо бл. 3000 видів, в СРСР — бл. 600, у т. ч. на Україні — понад 100. Личинки та лялечки В. є поживою пром. риб. Іл. с 382.

В. М. Єрмоленко.

ВОЛОЧА́ЄВСЬКИЙ БІЙ 1922 — операція, проведена Народно-революційною армією (НРА) *Далекосхідної республіки* 5—14. II в районі ст. Волочаєвка Амурської залізниці проти білогвардійських військ. Підрозділи НРА (7,6 тис. чол.) під командуванням В. К. *Блюхера* після триденних безперервних атак, при 40-градусному морозі 12.II зламали оборону білих на лінії Волочаєвка— Верхньоспаськ. 14.II НРА зайняла Хабаровськ. В. б. створив передумови для повного визволення Примор'я.

ВОЛОЧИ́ЛЬНИЙ СТАН — машина для обробки металу *волочінням.* Осн. частинами В. с. (мал.) є волока (пристрій з отвором) і тяг-

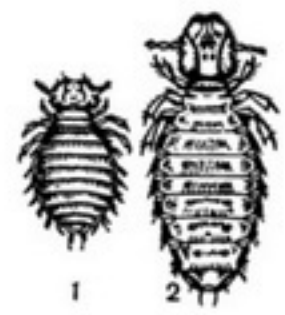

Волосоїдові:
1 — волосоїд собачий;
2 — волосоїд конячий.

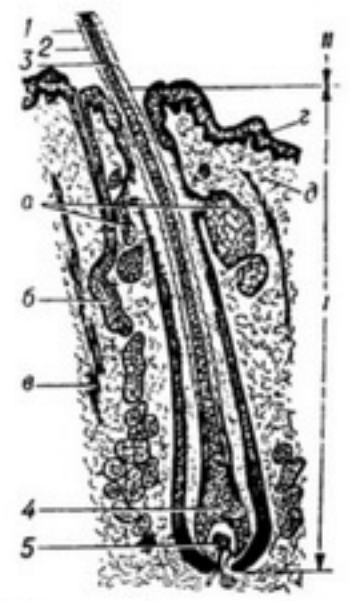

Волосся (схема будови волосини):
I — корінь, II — стрижень; *1* — кутикула, *2* — кірковий шар, *3* — серцевина, *4* — цибулина, *5* — сосочок. Прилеглі залози і тканини. *а* — сальні залози, *б* — потова залоза, *в* — мускул — підіймач волосини, *г* — епідерміс, *д* — шкіра.



Волоський горіх:
1 — гілка з маточковими (*а*) і тичинковими (*б*) суцвіттями; *2* — маточкова квітка; *3* — тичинкова квітка; *4* — плід.

Волохатий носоріг. Скелет.

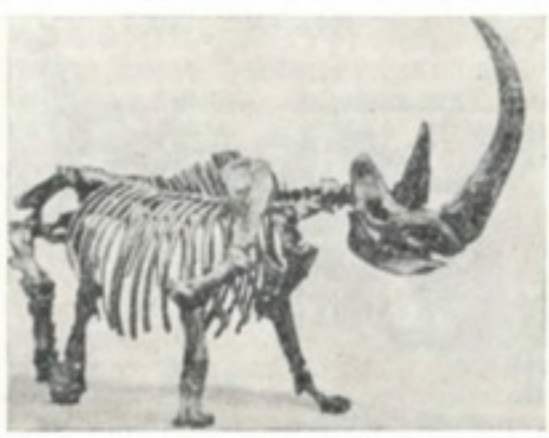



Волоть вівса та її схема.

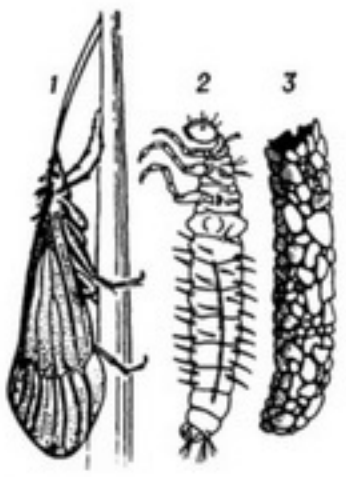

Волохокрилі.
Stenophylax permistus: 1 — доросла комаха; 2 — личинка; 3 — чохлик личинки



Волошка синя.
1 — верхня і нижня частини рослини; *2* — серединна квітка; *3* — крайова квітка; *4* — плід.

нучий пристрій. Розрізняють В. с. з прямолінійним рухом протягуваного металу (за типом *привода* — ланцюгові, рейкові, гідравлічні та ін. стани), на яких виготовляють переважно прутки і труби, і В. с. з намотуванням металу на барабан (одно- і багатобарабанні стани) — для волочіння, як правило, дроту і фасонних профілів, що їх змотують у бунти. Зусилля В. с. від 1 кН до 2,5 МН (від 100 до 250000 кгс).

Г. П. Дядечко

ВОЛОЧИ́СЬК — місто Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Збручі (бас. Дністра). Залізнична станція. Вперше згадується 1463 як поселення Волочище. З 1545 має сучас. назву В 1569—1793 — під владою шляхет. Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) В. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. На поч. 20 ст став одним з пунктів транспортування з-за кордону марксистської л-ри. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. Поблизу В. в листопаді 1920 частини Червоної Армії під командуванням Г. І. *Котовського* розгромили банди петлюрівців. В місті — філіал ленінгр. конденсаторного з-ду «Кулон», металовиробів, плодоконсервний, цукр., харч. концентратів, сироробний, хлібний, цегельний, стінових матеріалів з-ди, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування та 2 будинки побуту.

7 заг.-освітніх та музична школи; профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів. Два будинки культури, 6 клубів, кінотеатр, 8 б-к. У В. перебував на військ. службі (1893—94) рос. письменник О. І. *Купрін*.

ВОЛОЧИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 70,8 тис. чол. (1977). В районі — 89 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним та 27 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Волочиськ*. В. р. лежить у межах *Подільської височини*, поверхня розчленована численними долинами річок. У В. р. беруть початок *Південний Буг*, *Случ*, на зх. межі району тече *Збруч*. Грунти в основному чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, дуб, береза) займають 1,8 тис. га.

Підприємства маш.-буд., харч., легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: волочиські філіал ленінгр. конденсаторного з-ду «Кулон», металовиробів, цукр., плодоконсерв., сиророб., стінових матеріалів з-ди, швейна ф-ка, Наркевицький цукр. з-д (смт Ясне) Комбінат побутового обслуговування та 2 будинки побуту (Волочиськ). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 90,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 83, 5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох. У В. р.— 30 колгоспів, птахофабрика, 4 міжколгоспні об'єднання по виробництву яловичини та свинини, райсільгосптехніка з двома виробничими відділеннями. Залізничні станції: Волочиськ, Війтівці та Наркевичі. Автошляхів — 445 км, у т. ч. з твердим покриттям — 254 км.

У районі — 68 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, 71 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень. 26 будинків культури, 55 клубів, кінотеатр, 75 кіноустановок, 75 бібліотек, музей історії с. Бубнівки.

І. М. Серветник.



ВОЛОЧІ́ННЯ — 1) Обробка катаного або пресованого металу тиском, що полягає у протягуванні його через отвір спеціального пристрою — волоки. В. зменшує поперечний переріз заготовки, підвищує точність розмірів оброблюваних виробів, поліпшує якість і мех. властивості їхніх поверхонь. Провадять В. на *волочильних станах* звичайно при кімн. т-рі, коли пласт. деформування супроводиться *наклепом*. Обробці піддають сталі, *прецизійні сплави*, майже всі кольорові метали та їхні сплави. Волочінням виготовляють труби будь-якого профілю (мал.), дріт з мінімальним діаметром 0,002 мм, прутки діаметром до 100 мм тощо. 2) Те саме, що й *боронування*.

Г. П. Дядечко.

ВОЛО́ЧНА ПОМІ́РА — обмір і переділ земель, здійснені згідно з «*Уставою на волоки*» *1557*. Спочатку проведено у великокнязівських, а в 2-й пол. 17 ст. і в приватновласницьких маєтках *Великого князівства Литовського*. Була актом масового загарбання сел. земель для *фільварків*. Здійснювалася також для повернення великому князеві земель, захоплених боярами. В. п. сприяла збільшенню доходів держ. скарбниці; була першим зем. *кадастром*. За В. п. землі в маєтках ділили на однакові ділянки — *волоки*, що стали нормою наділу і мірилом феод. повинностей для селян. Кожному сел. г-ву наділяли одну волоку землі на 3 полях (трипільна система). Для виконання панщини землю розподіляли так, що одній волоці фільваркової чи дворової землі відповідало 7 селянських. З волоки селяни відробляли 2 дні панщини на тиждень, виконували натуральні і грош. повинності. В. п. остаточно ліквідувала зв'язки селян з кол. спадковими зем. наділами. Запровадження В. п. зміцнило феод. власність на землю, посилило закріпачення селян. Це стало однією з причин сел.-козац. повстань на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст.

Літ.: Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958.



Волочильний стан: *1* — волока; *2* — тягнучий пристрій.

ВОЛО́ШЕНКО Інокентій Федорович (1848—1908, Полтава) — революційний народник. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. Член Київ. революц. гуртка В. А. *Осинського*, разом з яким В. заарештували 1879. В. було засуджено до 10 років каторги. По дорозі на Кару зробив спробу втекти (1880), в зв'язку з чим строк каторжних робіт йому збільшили ще на 11 років. У 1890 В. звільнено на поселення, яке відбував у Забайкаллі В 1906 повернувся до Європ. Росії.

ВОЛО́ШИН Іван Іванович [27.IX (10.X) 1905, Київ — 15.VIII 1973, там же] — український рад. письменник. Член КПРС з 1928. Працював робітником на з-ді, матросом, журналістом. Почав друкуватися 1925. Тема творів В.— творча праця рад. людей. Автор. зб. повістей, нарисів та оповідань «Самоцвіти» (1952), «Наддніпрянські висоти» (1953), «Дні художника» (1958), «Місячне срібло» (1961), романів «Художники» (1963), «Сашко Родень» (1966). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Сонце у росі. К., 1964; Кришталеві вогні. К., 1974; Рос. перекл.— Хрустальные огни. М., 1963.

П. П.Хропко.

ВОЛО́ШИН (справж. прізв.— Кирієнко-Волошин) Максиміліан Олександрович [16 (28).V 1877, Київ — 11.VIII 1932, Коктебель, тепер смт Планерське Кримської обл.] — російський рад. поет і живописець. Друкувався з 1900. Збірки: «Поезії» (1910), «Anno mundi ardentis» (1916), «Іверні» (1918), кн. статей «Образи творчості» (1914). У віршах В. виявився вплив символізму, кращі з них відзначаються філософською глибиною і ліризмом. Автор пейзажів, виконаних аквареллю,—«Блакитна затока» (1912), «Гірський пейзаж» (1916), «Рожеві сутінки» (1925), «Коктебельська затока» (1928), «Пейзаж з деревами» (1930), у яких відобразив природу Криму.

ВОЛО́ШИН Яків Маркович [20.V (2.VI) 1904, Вінниця — 18.V 1967, Одеса] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1965). В 1928 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1946 — зав.

кафедрою Одес. мед. ін-ту. Праці з питань воєнно-польової хірургії, хірургічного лікування легень, профілактики та ксмплексного лікування пухлин молочної залози, шлунка, жовчного міхура та ін., захворювань щитовидної залози Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ВОЛО́ШКА (Centaurea) — рід рослин родини *складноцвітих*. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини. Стебло 25—70 (150) см заввишки. Листки чергові. Квітки зібрані в суцвіття (кошики); крайові — лійковидні, неплідні; середні — трубчасті, плідні. Плід — сім'янка. Понад 500 видів, поширених майже по всій земній кулі, переважно в помірній і субтропічній смугах. В СРСР — бл. 180 видів, з них в УРСР — 63. На Україні найпоширеніша В. с и н я (C. cyanus) — росте переважно в озимих і ярих посівах як бур'ян. Настій з крайових квіток, що містять глікозиди центаурин, цикоріїн, ціанін, застосовують у медицині. На луках поширена В. л у ч н а (C. jacea) з рожево-пурпуровими квітками. Деякі види В. вирощують як декоративні.

ВОЛОШКЕ́ВИЧ Георгій Зосимович [н. 20.VII (1.VIII) 1911, Житомир] — український рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1962). У 1938 закінчив Київ. індустріальний (тепер політехнічний) ін-т. З 1941 працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР Осн. праці з теорії і практики нових зварювальних процесів. За участю В. розроблено новий вид зварювання — електрошлаковий. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Ленінська премія, 1957.

ВОЛОЩА́К Андрій Васильович (літ. псевд.— Василь Бойко, Іван Кос; 31.VIII 1890, с. Мшанець, тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл.— 6.VIII 1973, Львів) — український рад. поет. Член КПРС з 1951. Навчався в Празькому і Львів. ун-тах. На фронті втратив зір (1914). Друкуватися почав 1911. Перша зб. поезій — «У тьмі горю» (1934). На поч. 30-х рр. належав до літ. орг-ції «*Горно*», брав активну участь у революц. русі на Зх. Україні. Життю і праці рад. людей присвячені поетичні збірки «Поезії» (1941), «Серцем бачу» (1947), «Рідний край» (1949), «Спів Карпат» (1952), «Все тобі, Вітчизно» (1954), «На спільному шляху» (1964). Портрет с. 384.

Тв.: Вибране. К., 1961; Спалахи й горіння. К., 1971; З верха на верх. Львів, 1974. *П. П. Хропко.*

ВОЛО́ЩИНА, Волоська земля — назва *Молдавського князівства* в староукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості та мовній практиці українців у минулому.

ВО́ЛТА-РЕДО́НДА — місто на Пд. Сх. Бразилії, в штаті Ріо-де-Жанейро. Залізнична станція. Понад 110 тис. ж. Гол. галузі промисті — чорна металургія (найбільший у Лат. Америці металург. комбінат), хімічна і буд. матеріалів

ВОЛХВИ́ — служителі релігійного культу дохристиянської Русі. В. приписувалися вплив на сили природи, пророкування майбутнього. Вперше згадуються в літописі 912 в легенді про провіщення ними смерті київ. князеві Олегу. В зв'язку з поширенням християнства і гонінням на дохристиянські реліг. культи В. нерідко очолювали антифеод. нар. виступи (Суздальське повстання 1024, *Київське повстання 1068—69*), намагаючись використати їх для боротьби проти християнства.

ВО́ЛХОВ — річка в Новгородській та Ленінградській областях РРФСР. Довж. 224 км, пл. бас. 80 тис. км². Витікає з оз. Ільмень, впадає в Ладозьке оз. Живлення мішане. Судноплавний. На В.— *Волховська ГЕС* імені В. І. Леніна. Гол. пристані: Новгород, Волхов.

ВО́ЛХОВСЬКА ГЕС імені В. І. Леніна — перша ГЕС в СРСР, збудована за планом ГОЕЛРО на р. Волхові. Будівництво почато 1918, стала до ладу 1926. Первісна потужність станції 58 тис. кВт. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 гол. генератори ГЕС були демонтовані й евакуйовані, але в січні 1942 ГЕС частково відбудована; по кабелю, прокладеному по дну Ладозького оз., постачала електроенергію Ленінграду.

В 1944 станцію відбудовано повністю. До складу гідровузла входять: бетонна водозливна гребля, будинок ГЕС, водоспуск, льодозахисна стінка, однокамерний судноплавний шлюз та рибохід. У машинному залі ГЕС встановлено 8 гідроагрегатів потужністю по 8 тис. кВт і 2 допоміжні агрегати по 1 тис. кВт. Потужність В. ГЕС 1976 становила 66 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 385 млн. кВт · год. Гідротех. споруди утворюють Волховське водосховище. В. ГЕС нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1962) та орденом Леніна (1976). *Л. О. Воронін.*

ВО́ЛЧЕК Борис Ізраїльович [н. 23.XI (6.XII) 1905, Вітебськ — 15.V 1974, Москва] — рад. кінооператор і режисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1958). Член КПРС з 1926. У 1931 закінчив операторський ф-т ДІКу. Більшість картин зняв з реж. М. *Роммом*: «Пишка» (1934), «Тринадцять» (1937), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939) та ін. Самостійні режисерські роботи: «Співробітник ЧК» (1964), «Звинувачуються у вбивстві» (1970). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948, 1951, 1971.

ВОЛЮ́МІНА ЛЕ́ГУМ (лат. Volumina legum — Книги законів) — зведення польс. законодавчих актів 14—18 ст., зокрема постанов («конституцій») *сеймів*, у 10 томах. Перші 8 томів склав 1732—82 католицький чернечий орден піарів у Варшаві; 9 і 10-й томи видано відповідно 1889 і 1952. В. л. є й джерелом з історії України (в них, зокрема, вміщено т. з. «Порядок відносно низовців та України», 1590, а також ін. документи, що стосуються укр. земель).

ВОЛЮНТАРИ́ЗМ (від лат. voluntas — воля) — 1) Ідеалістичний напрям у філософії, який проголошує першоосновою буття *волю*, витлумачуючи її як сліпу ірраціональну силу, і на цій підставі заперечує об'єктивні закони розвитку природи і суспільства. Термін запровадив нім. соціолог Ф. Тенніс (1883). Справедливо критикуючи абсолютизацію ролі розуму та деякі ін. сторони *раціоналізму*, В. поділяє його осн. вади — ідеалістичне розуміння історії та *індивідуалізм*. Проте, якщо раціоналізм був пройнятий вірою в прогрес, у високе покликання людини, то В. проповідує *скептицизм* і песимізм. Зводячи розум до інструменту волі, В. закладає теоретичні основи *ірраціоналізму*. Як філос. течія В. сформувався в працях А. *Шопенгауера*, який проголошував основою світу сліпу ірраціональну волю, недосяжну для пізнання розумом. Його послідовник Ф. *Ніцше* твердив, що в основі космосу лежить боротьба воль, а в соціальному житті — «воля до влади», культ сили. В. був одним з ідейних джерел *фашизму*. В. характерний для ряду течій сучас. бурж. філософії — «*філософії життя*», *прагматизму*, *екзистенціалізму*. В соціології В. проповідує культ «видатних осіб», які нібито самовільно творять історію (Т. *Карлейль*, М. К. *Михайловський*). У психології представники В. вважають ідеалістично витлумачену волю основою психічних процесів (В. *Вундт*, З. *Фрейд*) 2) Соціально-політ. практика, що, нехтуючи об'єктивними законами істор. процесу, керується суб'єктивними бажаннями й довільними рішеннями осіб, які здійснюють її.

Є. М. Причепій.

ВОЛЮ́ТА (італ. voluta — завиток, спіраль) — архітектурна прикраса у вигляді спірального завитка з очком у центрі; складова частина іонічної капітелі, входить також у композицію корінфської й композитної капітелі (див. *Архітектурні ордери*). Архіт. деталі у формі В. іноді використовували для зв'язку частин будівлі та для оздоблення порталів, дверей, вікон (гол. чин. в архітектурі пізнього *Відродження* і *барокко*).

ВО́ЛЯ — складний *психічний процес*, що виявляється в активному прагненні людини досягти свідомо наміченої мети, в регулюванні своєї діяльності й поведінки, в подоланні труднощів. Вольові (довільні) дії відрізняються від мимовільних (імпульсивних, інстинктивних) тим, що вони усвідомлені і цілеспрямовані. В. у людини виникла і розвинулася історично, в процесі праці і сусп. діяльності. Вона є функцією мозку, однією з форм активного відображення реальної дійсності. Вольові дії детерміновані, тобто причинно зумовлені відображуваною об'єктивною дійсністю. І. М. Сеченов та І. П. Павлов своїми дослідженнями розкрили фізіологічну основу довільних рухів, показали їхню рефлекторну природу і детермінованість зовн. впливами. Вольовий акт починається з прагнення до мети (бажання, хотіння). Усвідом-

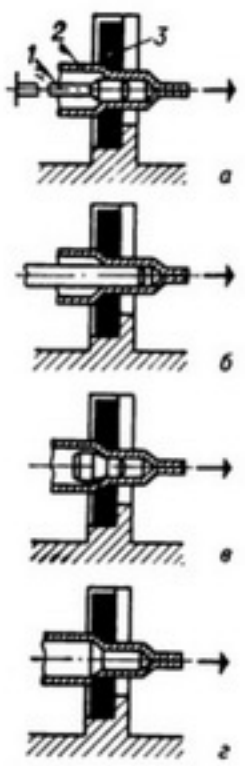

Волочіння труб: *а* — на короткій нерухомій оправці; *б* — на довгій рухомій оправці; *в* — на плаваючій оправці; *г* — без оправки (*1* — оправка; *2* — заготовка; *3* — волока).

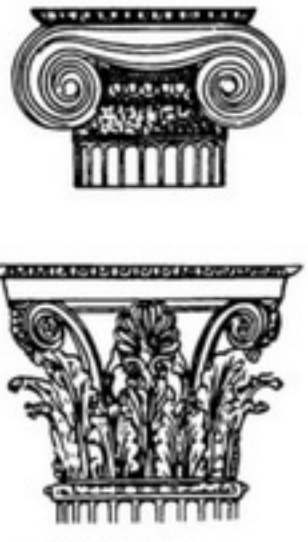

Волюта: іонічної капітелі; корінфської капітелі.



А. В. Волощак.



І. Волькер.

люючи значення і необхідність своїх прагнень, людина приймає рішення діяти, намічає шляхи і способи для здійснення дій і, реалізуючи їх, досягає поставленої мети В її досягненні провідну роль відіграє мотивація дій (див. *Мотиви* у психології). Перемога суспільно значущих мотивів свідчить про зрілість особистості, силу її В. Осн. вольовими якостями людини є ідейна спрямованість, принциповість, активність, ініціативність, самостійність, рішучість, наполегливість, самовладання, витримка, організованість. В. людини формується в процесі діяльності. Гол. шляхами виховання В. є навчання і праця, суспільно корисна діяльність, фіз. культура.

Д. Ф. Ніколенко.

Ідеалістична та матеріалістична філософія і психологія стоять на протилежних позиціях у поясненні В. Ідеалізм розглядає В. як самостійну і незалежну від реальної дійсності внутр. духовну активність, джерелом якої нібито є сама психіка, власне «я», обстоює індетерміністичне розуміння *свободи волі*. Це зумовило виникнення різних варіантів *волюнтаризму*. Так, зокрема, деякі психологи і філософи вбачали у В. субстанцію Всесвіту (А. *Шопенгауер*), здатність людської психіки діяти довільно, незалежно від зовн. обставин (М. *Лосський*). В. *Вундт* пояснював всі прояви психічного життя людини в дусі вольових процесів як найтиповіших. Не розуміючи дійсної своєрідності вольового аспекту психічного, окремі ідеалісти зводили В. до динаміки уявлень (Е. Мойман), до емоцій (Г. Еббінггауз). Сучас. бурж. психологія, що грунтується на філософії *позитивізму*, вважає В. спекулятивною фікцією, а її проблематику — тільки проблематикою мотивації. *Діалектичний матеріалізм* розглядає В. як єдність і протилежність свободи і необхідності. «Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в основаній на цьому пізнанні можливості планомірно примушувати закони природи діяти для певних цілей. Це стосується як до законів зовнішньої природи, так і до законів, що керують тілесним і духовним буттям самої людини... Свобода волі означає не що інше, як здатність приймати рішення із знанням справи» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 109—110).

В. А. Роменець.

Літ.: Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., 1957; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972; Котырло В. К. Развитие волевого поведения у дошкольников. К., 1971; Авраменко О. М. Воля, мужність, подвиг. К., 1972; Ковалев А. Г. Воспитание ума, воли и чувств у детей. Минск, 1974.

«ВОЛЯ» — українські культурно-освітні робітничі товариства в Сх. Галичині та на Пн. Буковині. Виникли на грунті боротьби проти примусового ополячення укр. робітників. Перше т-во засновано 1.III 1903 у Львові. Згодом такі т-ва були створені в Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі, Чернівцях, Стриї, Рогатині, Борщеві та ін. містах. Організаційно підпорядковувалися львівській «В.». Перебували під впливом опортуністичної і націоналістичної *Української соціал-демократичної партії* (УСДП) Галичини. В кін. 1923 — на поч. 1924 уряд бурж.-поміщицької Польщі заборонив діяльність «Волі».

ВО́ЛЯ у п р а в і — 1) Державна воля класу, економічно й політично пануючого в суспільстві, виражена в системі *норм права*. Спрямованість і зміст В. визначають гол. чин. матеріальні умови життя даного класу, а також співвідношення класових сил та ін. фактори; юрид. способи її вияву — особливості процесів формування права і правотворчості в д-ві. Оскільки В. пануючого класу формулюється, оголошується й гарантується д-вою, вона стає загальнообов'язковою. В. І. Ленін вказував, що «воля, коли вона державна, повинна бути виражена як з а к о н, установлений в л а д о ю» (Повне зібр. тв., т. 32, с. 332). В експлуататорському суспільстві В. антидемократична, бо суперечить інтересам трудящих класів, які становлять більшість суспільства. В. в умовах *диктатури пролетаріату* — В. робітн. класу — збігається з корінними інтересами всіх трудящих; у розвинутому соціалістичному суспільстві вона стає волею всього народу. 2) В. суб'єктів права (індивідуальна, групова), функціонуючих у сфері правового регулювання, соціально пов'язана з В. держави, закони якої для особи обов'язкові. Психологічно В. суб'єктів проявляється у вольовому опосередкуванні вибору варіанта поведінки в межах *права*. Відповідність В. особи держ. В. визначає законність її діяльності. Термін «воля» застосовується в законодавстві як синонім *волевиявлення* учасників правовідносин.

М. П. Орзих, П. М. Рабінович.

ВОЛЬВАЧІ́ВНА Маруся [справж. прізв.— Вольвач Марія Степанівна; 17 (29).III 1841, с. Валки, тепер місто Харківської обл.— бл. 1910, Харків] — українська поетеса. В 50—60-х рр. жила в Петербурзі. Друкуватись почала 1892 в альманасі «*Складка*». Писала про тяжке становище жінки-трудівниці, поневіряння заробітчан. У 1896 в Харкові опублікувала зб. віршів та оповідань «Пісні та розмова валківської селянки Марусі Вольвачівни». Автор кількох драм. творів, що мають соціальне спрямування. Мотиви й образи творів В. близькі до фольклорних. Спогади В. «На Вкраїні. Із споминів української селянки» («Літературно-науковий вісник», 1899, № 12; 1905, № 1) опублікував І. Франко.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968.

І. М. Лисенко.

ВОЛЬВОКСОВИ́ДНІ (Volvocales) — порядок *зелених водоростей*. Об'єднує одноклітинні, ценобіальні або колоніальні рухливі у вегетативному стані організми. Клітини одноядерні, здебільшого 2—4-джгутикові, з червоним вічком, скоротливими вакуолями і зеленим, найчастіше чашовидним *хроматофором*. Серед В. зустрічаються також безбарвні форми — *сапрофіти*. Нестатеве розмноження відбувається поздовжнім поділом клітин, зооспорами, іноді рухливими дочірніми колоніями; статеве відтворення — гологамія, *ізогамія*, *гетерогамія* і *оогамія*. Понад 100 родів, поширених переважно у прісних, рідше солоних водоймах. Деякі види живуть у морях та в грунті. У прісних водах УРСР — 18 родів, з них найвідомішим є вольвокс.

ВОЛЬЄ́РА (франц. volière, від voler — літати) — огороджений майданчик з будиночком-захистком для утримання тварин і птиці. В. бувають закриті й відкриті (без навісу). Застосовують у зоопарках, на виставках, в розплідниках. У кролівництві та звірівництві В. наз. огороджений вигул (клітку), що прилягає до будиночка.

ВО́ЛЬКЕР (Wolker) Їржі (29.III 1900, Простейов — 3.I 1924, там же) — чеський поет. Член Компартії Чехословаччини з 1921. Автор двох збірок поезій, що стали віхами в розвитку чес. л-ри соціалістич. реалізму («Гість на поріг», 1921; «Час народження», 1922). У соціальних баладах викривав капіталістичну дійсність. В. належать також драм. етюди («Найбільша жертва», 1922, та ін.) і казки соціально-викривального змісту («Казка про мільйонера, що викрав сонце», 1922).

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Р о с. п е р е к л.— Избранное. М.—Л., 1949; Час рожденья. М., 1962.

Літ.: Маляренко А. Н. Иржи Волькер — пламенный певец пролетариата. Х., 1960.

В. І. Шевчук.

ВОЛЬНЕ́Й (Volney) Константен-Франсуа (3.II 1757, Кран — 25.IV 1820, Париж) — французький просвітитель, філософ, політ. діяч. У філософії був прихильником *сенсуалізму*, близько підійшов до матеріалізму. Стверджував, що пізнання бога можливе лише через пізнання природи. В цьому виявилася двоїстість його поглядів (див. *Деїзм*). Основою вчинків людей, слідом за К.-А. *Гельвецієм*, вважав інтерес, прагнення до насолоди, намагання позбутися страждань. Соціальний ідеал вбачав у бурж. суспільстві на чолі з освіченим монархом. Намагався розкрити причини розвитку й занепаду д-в, критикував релігію та церкву як оплот феод. деспотизму.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Избранные атеистические произведения. М., 1962.

ВОЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Саратовської обл РРФСР, райцентр, порт на правому березі Волги. Залізнична станція. 72 тис. ж. (1977). Один з центрів цем. пром-сті, виробляють ін. буд. матеріали (шифер, вапно, крейду, цеглу тощо). Підприємства металообр., деревообр., легкої і харч. пром-сті. 7 серед. спец. навч. закладів; драм. театр, краєзнавчий та істор. музеї. Виник у 17 ст., з 1780 — місто.

ВО́ЛЬСЬКИЙ Антон Миколайович [13 (25).VI 1897, Заларі, тепер смт Іркутської обл.— 7.I 1966, Москва] — російський рад. вчений у галузі металургії і металознавства, акад. АН СРСР (з 1960).

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

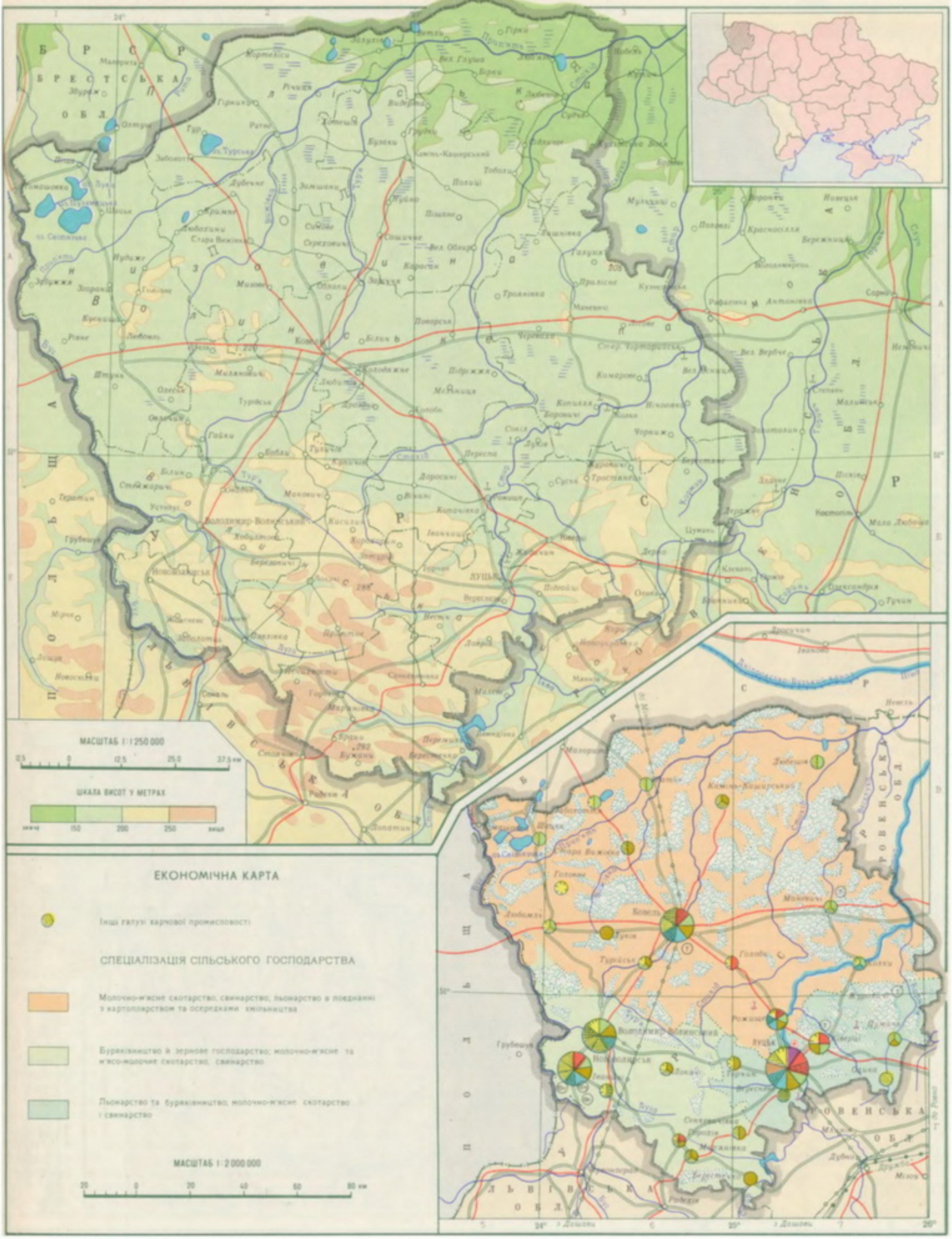

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ



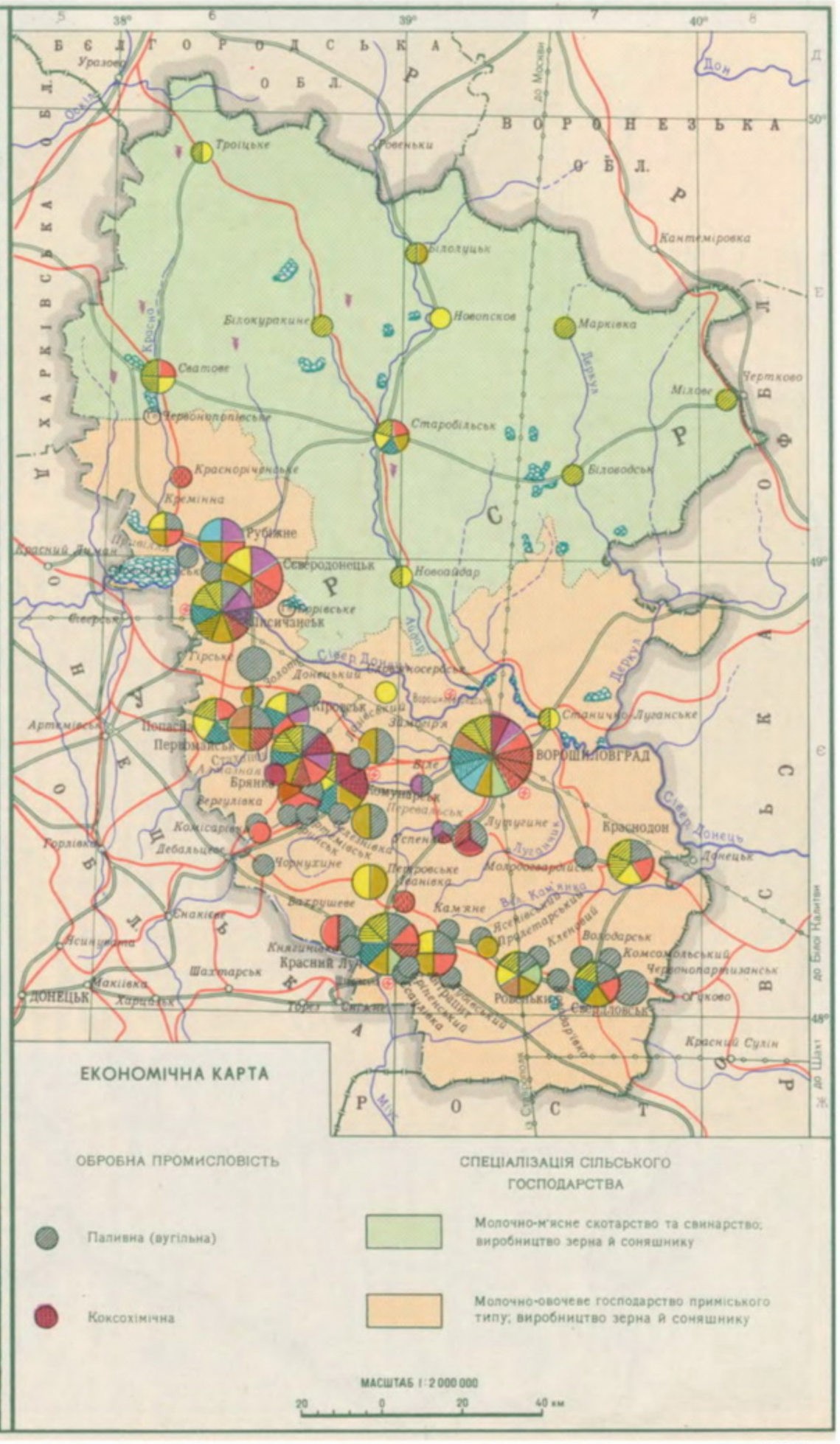

645–К

Закінчив (1924) Моск. ін-т нар. г-ва. Осн. праці присвячені фізико-хімії і металургії кольорових, рідкісних і радіоактивних металів, зокрема розробці теорії хім. рівноваги в розплавах щодо металург. процесів. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1953. Ленінська премія, 1963.

ВО́ЛЬСЬКИЙ Серафим Андрійович [н. 31.XII 1910 (13.I 1911) с. Свірневе, тепер Голованівського р-ну Кіровоградської обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук, професор (з 1968). Член КПРС з 1940. В 1940 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. В 1940—53 — на викладацькій та парт. роботі, з 1953 — зав. кафедрою історії КПРС Одес. ін-ту інженерів мор. флоту. Досліджує історію Великої Вітчизн. війни 1941—45. Один з авторів праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1. К., 1967). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1970.

ВО́ЛЬТ, В, V — одиниця електричної напруги, електричного потенціалу, різниці електричних потенціалів, електрорушійної сили (ерс); входить (як похідна) до *Міжнародної системи одиниць* (СІ). Дорівнює електр. напрузі на відрізку електр. кола, по якому проходить постійний струм силою 1 А і витрачається потужність 1 Вт (див. *Ампер, Ват*). Названо за ім'ям італ. фізика А. *Вольти*.

ВО́ЛЬТА (Volta) Алессандро (18.II 1745, Комо — 5.III 1827, там же) — італійський фізик і фізіолог. Навчався в школі ордену єзуїтів. З 1779 — професор ун-ту в Павії, 1815—19 — директор філос. ф-ту ун-ту в Падуї. Праці стосуються електр. явищ, фізіології та хімії. Сконструював т. з. вольтів стовп (1799) — перше хім. джерело постійного електр. струму. Винайшов ряд електр. приладів (*конденсатор*, електрофор, електроскоп, електрометр тощо). Відкрив явище взаємної електризації різнорідних металів при їхньому контакті (контактна різниця потенціалів). Досліджував електр. збудження м'язів та нервів тварин, виявив електр. подразливість органів зору і смаку людини, що мало велике значення в історії методів фізіол. експерименту. В 1776 виявив і дослідив газ метан.

ВО́ЛЬТА — ріка в Зх. Африці, переважно в Гані та Верхній Вольті. Утворюється від злиття Білої В. та Чорної В. Довж. (з Чорною В.) 1400 км, пл. бас. 388 тис. км^2. Впадає в Гвінейську зат. Атлантичного ок., утворюючи дельту. Живлення переважно дощове. Судноплавна на 400 км від гирла. На В.— ГЕС Акосомбо та велике водосховище Вольта (в Гані). Рибальство.

ВО́ЛЬТА — легка шовковиста бавовняна тканина полотняного *переплетення ниток*. Схожа за фактурою (побудовою) на *батист*, але менш густа. Виготовляють В. з тонкої гребінної пряжі. Буває мерсеризована (оброблена розчинами лугів), вибивна, гладкофарбована або вибілена. З В. шиють блузки, літні плаття, білизну.

ВО́ЛЬТ-АМПЕ́Р, В A, V · A — одиниця повної потужності змінного електричного струму, що входить (як похідна) до *Міжнародної системи одиниць* (СІ). Визначається як добуток діючих значень струму в колі (в *амперах*) та напруги на його зажимах (у *вольтах*), які вимірюються відповідно *амперметрами* і *вольтметрами* змінного струму. Поняття повної потужності введено на відміну від *активної потужності* та *реактивної потужності*, величини яких виражаються відповідно в одиницях *ват* і *вар*.

ВОЛЬТЕ́Р (Voltair; справж. прізв.— Марі-Франсуа Аруе; 21. XI 1694, Париж — 30.V 1778, там же) — французький письменник, філософ, історик, один з найвидатніших діячів французького *Просвітительства* 18 ст. За *вільнодумство* був двічі ув'язнений у *Бастілії*. В 1726—58 (з перервами) — в еміграції (в Англії, згодом — у Пруссії та Швейцарії). Активно співробітничав в «Енциклопедії» (див *Енциклопедисти*) За філос. поглядами — деїст (див. *Деїзм*). У теорії пізнання відстоював принципи матеріалістичного *сенсуалізму*. Розвиток матеріалістичних тенденцій у В. тісно пов'язаний з критикою ідеалістичних вчень Р. *Декарта* про *природжені ідеї*, *«наперед встановленої гармонії теорії»* Г.-В. *Лейбніца* та ін. Соціально-політ. погляди В. мали яскраве антифеод. спрямування. У «Філософських листах» (1733), «Трактаті про метафізику» (1734), «Основах філософії Ньютона» (1738), «Філософському словнику» (1764) та ряді ін. творів В. піддав нищівній критиці ідеологію феодалізму Велике прогресивне значення мала боротьба В. проти клерикалізму та реліг. фанатизму, насамперед проти католицької церкви. Проте В. не заперечував релігію взагалі, вважаючи, що її необхідно зберегти для утримання нар. мас у покорі. Був прихильником «освіченої монархії» (певний час листувався з Катериною II). Поряд з цим критикував біблійсько-християнську точку зору на розвиток суспільства. В 60-х рр. висував ідеал республіки як найбільш розумної форми держ. устрою. В основі філософії історії (термін запроваджено В.), на його думку, лежить ідея прогресивного розвитку суспільства, незалежно від волі божества.

І. Є. Зіневич.

В.— видатний художник слова: поет, драматург, прозаїк. Спробою створити нац. героїчну епопею була поема «Генріада» (1723). В поемі «Орлеанська діва» (1735, вид. 1755; укр. переклад М. Рильського, 1956) великої сили досягла сатира В Позитивно оцінюючи істор. роль нар. героїні Жанни д'Арк, він водночас уїдливо висміював короля і церкву. Могутнім знаряддям просвітительської пропаганди В. була його драматургія, зокрема трагедії. Кращі з них («Брут», 1731; «Заїра», 1732; «Смерть Цезаря», 1736; «Магомет», 1742 та ін.) спрямовані проти тиранії та деспотизму. Сарказмом та іронією пройняті його епіграми. Найзначніша частина худож. спадщини В.— філос. оповідання, повісті, романи, в яких В. критикував релігію й феод. порядки («Задіг, або Доля», 1748), висміював реакц. філософію «оптимізму» («Кандід, або Оптимізм», 1759), нещадно викривав сусп. порядки гогочасної Франції («Видіння Бабука», 1747; «Простак», 1767), показував занепад франц. абсолютизму. В 1746 В. обрали почесним членом Російської АН. У праці В. «Історія Росії за Петра Великого» (1759—63) є згадки про Україну. З 1756 його твори з'являються в рос. перекладах. З початком Великої франц. бурж революції 1789—94 видання творів В. в Росії було заборонено спец. указом царського уряду. В. справив значний вплив на творчість О. М. *Радищева*, О. С. *Пушкіна*, І. П. *Котляревського*, письменників-декабристів та ін. Просвітительські ідеї В. сприяли розвиткові вільнодумства в Росії та на Україні (див. *Вольтер'янство*). В Ленінграді в Держ. публічній б-ці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна зберігається особиста бібліотека В. (6902 томи й рукописи).

Тв.: Oeuvres complétes, v. 1—52. Paris, 1877—85; Укр. перекл.— Повісті. К., 1955; Орлеанська діва. К., 1956; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1947; Философские повести. М., 1960; Бог и люди. т. 1—2. М., 1961; Эстетика. Статьи. Письма. М., 1974.

Літ.: Акимова А. А. Вольтер. М., 1970. *Н. О. Модестова.*

ВОЛЬТЕ́РРА (Volterra) Вітo (3.V 1860, Анкона — 11.X 1940, Рим) — італійський математик, член Національної академії деї Лінчеї в Римі. Осн. праці стосуються *диференціальних рівнянь* з частинними похідними, теорії *пружності*, інтегральних та *інтегро-диференціальних рівнянь*, *функціонального аналізу*. Створив метод розв'язування хвильового рівняння, ввів заг. поняття *функціоналу* і варіації функціоналу.

Літ.: Полищук Е. М. Вито Вольтерра. Л., 1977.

ВОЛЬТЕР'Я́НСТВО — 1) Система поглядів одного з ідеологів *Просвітительства* французького філософа *Вольтера* та його послідовників. 2) Термін, яким дворянська та бурж. історіографія позначала політ. і релігійне *вільнодумство* в Росії 2-ї половини 18 — початку 19 ст., пов'язуючи його виникнення з впливом творів Вольтера та ін. представників франц. Просвітительства 18 ст. Представники передової сусп.-політ. думки Росії взяли на озброєння антифеод. і антиклерикальну спрямованість В., використовуючи її для боротьби проти феод. ідеології та абсолютистського ладу. Проте просвітительська думка Росії, відображаючи визвольний рух нар. мас, у своєму розвитку та висновках пішла значно далі Вольтера, переросла в революц. антифеод. ідеологію (О. М. *Радищев, дека-*



А. М. Вольський.



А. Вольта.



Вольтер.



Вольтметр електромагнітний.

бристи). На Україні ідеї В. поширювалися в серед. 18 ст. (Я. П. *Козельський*). *І. Є. Зіневич.*

ВОЛЬТИЖУВА́ННЯ (від франц. voltiger — пурхати, літати) — вид гімнастичних вправ. Існують В. на коні, В. гімнастичне та В. акробатичне. В. на коні є самостійним видом кінного спорту і входить до обов'язкової програми навчання верхової їзди. На осідланому спец. вольтижувальним сідлом коні, який рухається на корді (довгій мотузці) по колу, виконуються різні гімнастичні вправи (зіскоки, стойки, піраміди та ін.). Змагання з В. на коні проводять за обов'язковою та довільною програмами. В. гімнастичне — вправи на рухомих трапеціях; В. акробатичне — вправи з силової акробатики з підкиданням партнера. Всі види вольтижування демонструються також як циркові номери

ВОЛЬТМЕ́ТР (від *вольт* і грец. μετρέω — вимірюю) — електрич. прилад, що ним вимірюють напругу постійн. або змінного електр. струму Вмикається паралельно частині електр. кола, на якій визначають напругу. За системою вимірювання розрізняють В. електростатичні (див. *Електростатичний прилад* вимірювальний), електромагнітні (див. *Електромагнітний прилад* вимірювальний), магнітоелектричні (див. *Магнітоелектричний прилад* вимірювальний) і електронні (див *Електронний прилад* вимірювальний). Є В. аналогові та цифрові. Електростатичні В. застосовують у техніці високих напруг. Електромагнітні В. (мал.) найчастіше встановлюють на розподільних щитах електр. станцій та пром. підприємств. Магнітоелектричні В. використовують гол. чин. у лабораторній практиці, електронні — в радіовимірюваннях.

ВОЛЬТОММЕ́ТР (від *вольт, ом* і грец. μετρέω — вимірюю) — комбінований прилад, яким вимірюють напругу або опір в електричному колі. Складається з *вольтметра* й *омметра* з спільною вимірювальною системою. При визначенні напруги послідовно з вимірювальною системою вмикають додатковий опір, при визначенні опору — джерело напруги. В. застосовують в електрорадіовимірюваннях як частину авометра (комбінованого приладу для вимірювання струму, напруги й опору). *В. Є. Мержвинський.*



Вольфартова муха: доросла комаха і личинка.



Вомбат короткошерстий.

ВОЛЬФ (Wolff) Вільгельм (21.VI 1809, Тарнау, Сілезія — 9.V 1864, Манчестер) — німецький революціонер, близький друг К. Маркса і Ф. Енгельса. Н. в сім'ї селянина-бідняка В 1834—39 за революц. діяльність був в ув'язненні. На поч. 1846 емігрував у Лондон, пізніше — в Брюссель. Брав участь у створенні *Союзу комуністів*, був членом його ЦК. З червня 1848 — один з редакторів «*Нової Рейнської газети*». В 1849 емігрував до Швейцарії, 1851 — до Англії. К. Маркс присвятив В. 1-й том «*Капіталу*».

Літ.: Енгельс Ф. Вільгельм Вольф. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19.

ВОЛЬФ (Wolff) Каспар-Фрідріх (18.I 1734, Берлін — 22.II 1794, Петербург) — ембріолог, один із засновників учення про індивідуальний розвиток організмів, член Петерб. АН (з 1767). З 1767 і до кінця життя працював у Росії. В дисертації «Теорія зародження» (1759) піддав критиці ідею *преформації* та обгрунтував теорію *епігенезу*. В. вивчав зародковий розвиток курчати, заклав основи вчення про *зародкові листки*, опрацьовував питання про *виродливості*, встановив, що квітка рослин являє собою видозмінене листя тощо.

ВОЛЬФ (Wolf) Конрад (н. 20.X 1925, Гехінген) — німецький кінорежисер (НДР). Син драматурга Ф. *Вольфа*. Після встановлення фашист диктатури разом з батьками емігрував з Німеччини і з 1934 жив в СРСР Під час 2-ї світової війни воював у лавах Рад. Армії і повернувся на батьківщину після її визволення від фашизму. Закінчив ВДІК (1955). Працює в НДР. Фільми: «Одужання» (1956), «Зірки» (1959), «Люди з крилами» (1960), «Професор Мамлок» (1961), «Розколоте небо» (1964), «Мені було 19» (1967, за власним сценарієм), «Гойя, або Важкий шлях пізнання» (1972), «Мамо, я живий» (1977). В.— президент Академії мистецтв НДР (з 1965).

Літ.: Рубанова И. И. Конрад Вольф. М., 1973.

ВОЛЬФ (Wolf) Фрідріх (23.XII 1888, Нойвід — 5.X 1953, Леніц) — німецький письменник (НДР). Член Компартії Німеччини з 1928. Учасник революц. руху. Перша п'єса «Це ти» (1919) позначена впливом експресіонізму. У п'єсах «Бідний Конрад» (1924), «Ціаністий калій» (1929), «Матроси з Каттаро» (1930) відстоював ідеї соціалістичної революції. Після встановлення 1933 в Німеччині фашист. режиму емігрував до СРСР Автор антифашист. п'єс «Професор Мамлок» (1934, знято однойменний рад. кінофільм), «Флорідсдорф» (1935), «Троянський кінь» (1937), «Бомарше, або Народження „Фігаро"» (1941), роману «Двоє на кордоні» (1938). Брав участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Повернувся на батьківщину 1945. Створив п'єси «Бургомістр Анна» (1950), «Томас Мюнцер» (1953), роман «Менетекел, або Літаючі блюдця» (1952). В. високо оцінював «Патетичну сонату» М. Куліша і написав передмову до нім. перекладу п'єси. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

Тв.: Укр. перекл.— Боротьба на шахтах. Х., 1932; Каттарські матроси. Х., 1932; Професор Мамлок. К., 1936; Літаючі блюдця. Львів, 1975; Рос. перекл. — Избранное. М., 1963; Искусство — оружие. М., 1967.

Літ.: Наговицын В. Фридрих Вольф. Биобиблиографический указатель. М., 1956.

ВОЛЬФ (Wolff) Хрістіан (24.I 1679, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 9.IV 1754, Галле) — німецький філософ-ідеаліст, представник *раціоналізму*. Коментував і систематизував філософію Г.-В *Лейбніца*, вихолощуючи з неї елементи діалектики і тлумачачи її як систему метафізичного, телеологічного світорозуміння. В. намагався побудувати всеохоплюючу систему знання, в основу якої поклав метод раціоналістичної *дедукції* Поряд з цим відстоював значення *індукції* і досвідного пізнання в конкретних науках В. дав поштовх розробці ідеалістичної естетики, вніс значний вклад у розвиток нім філос термінології У поглядах на суспільство відстоював точку зору освіченого абсолютизму.

ВОЛЬФА́РТОВА МУ́ХА (Wohlfahrtia) — рід комах родини саркофагових, або сірих м'ясних мух. Найбільш відома В. м. звичайна (W. magnifica). Тіло (довж. до 13 мм) світло-сіре або попелясте з 3 темними смугами на спинній поверхні грудного відділу та плямочками на черевці. В СРСР поширена на Пд. Європ. частини, на Кавказі, в Зх. Сибіру, Казахстані та Серед. Азії. В. м.— живородна Відкладає личинки (порціями по 10—12 шт.) на слизові оболонки, в порожнини рота, носа, вушні раковини або виразки на шкірі ссавців. Уражає свійських тварин (велику та дрібну рогату худобу, коней, свиней, собак та ін.), іноді паразитує в людини, спричинюючи захворювання — вольфартіоз. Випадки ураження людей зареєстровані й на Україні. Личинки, вгризаючись у тканини тіла хазяїна, спричинюють глибокі виразки, іноді аж до кісток, нестерпний біль, кровотечі, нагнивання, що може призвести до смерті.

О. П. Кришталь.

ВОЛЬФКО́ВИЧ Семен Ісакович [р. 11 (23).X 1896, м. Ананьїв, тепер Одеської обл.] — рад. хімік і технолог, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив (1920) Моск. ін-т нар. г-ва. З 1922 працює в н.-д. Ін-ті добрив та інсектофунгіцидів ім. Я. В. Самойлова. Осн. дослідження присвячені розробці способів виробн. фосфору та його сполук, азотних, калійних і комплексних добрив, кормових засобів та фтористих, борних, рідкісноземельних сполук. Брав участь в освоєнні хібінських апатитів та Солікамського родовища калійних солей, провів ряд робіт на Вінницькому, Дніпродзержинському, Сумському з-дах. Золоті медалі АН СРСР ім. Д. І. Менделєєва та ім. М. В. Ломоносова. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Гидротермическая переработка фосфатов на удобрения и кормовые средства. М.—Л., 1964.

ВОЛЬФРА́М (Wolframium), W — хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 74, ат. м. 183,85. Природний В. складається з 5 стабільних ізотопів з масовими числами: 180, 182, 183, 184 та 186. В. відкрив 1781 швед. хімік К.-В. Шеєле. Вміст В. у земній корі $7{,}0\ 10^{-4}$%. Найважливіші мінерали, що містять В.,— вольфраміт і шеєліт. В.— світло-сірий найтугоплавкіший метал, густ. 19300 кг/м³, $t_{пл}$ 3410° С, $t_{кип}$ 5930° С. У звичайних умовах ду-

же стійкий — реагує тільки з фтором, не реагує з к-тами (крім суміші плавикової й азотної) та розчинами лугів. Розтоплені луги розчиняють В. з утворенням *вольфраматів*. В. реагує з киснем при т-рі вищій за 400° С, з хлором — за 300° С, з водою — вищій за 600° С. В. добувають з вольфрамових руд методами порошкової металургії. В. використовують для виготовлення спец. сталей та твердих карбідних сплавів; в електротехніці з В. виготовляють електроди, нитки розжарювання тощо.

Літ.: Зеликман А. Н., Никитина Л. С. Вольфрам М., 1978.

Ю. П. Назаренко.

ВОЛЬФРАМА́ТИ — солі вольфрамових кислот. У природі зустрічаються у вигляді мінералів шеєліту, вольфраміту та ін. Розрізняють солі вольфрамової к-ти H_2WO_4 (прості, подвійні, основні та ортовольфрамати) і солі не виділених у вільному стані ізополікислот (ізополівольфрамати). Відомі В. усіх металів. В. натрію $NaWO_4$ застосовують у виробн. *лаків* і *пігментів*, В. кальцію $CaWO_4$ і барію $BaWO_4$ входять до складу фосфоресціюючих екранів для рентгенографії, В. магнію $MgWO_4$, цинку $ZnWO_4$ і кадмію $CdWO_4$ є складовими частинами *люмінофорів*.

ВОЛЬФРАМІ́Т — мінерал класу вольфраматів і молібдатів. (Mn, Fe) $[WO_4]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 6,7—7,5. Твердість 5,5—6,0. Колір буро-чорний, червонувато-коричневий. Блиск алмазний. Найбільші в світі родовища В.— в Китаї. В СРСР В. є в РРФСР (Забайкалля), Узб. РСР, на Україні (*Український щит*) тощо. Руда *вольфраму*.

ВОЛЬФРА́МОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом вольфраму в кількості, при якій доцільно вилучати його за сучасного рівня техніки й економіки. Осн. мінерали В. р.: *вольфраміт* (вміст вольфраму 74—76%) і шеєліт (вольфраму бл. 80%). Великі родовища В. р. є в Китаї, США, Бірмі, Болівії, Португалії. В СРСР родовища В. р.— в Забайкаллі, Серед. Азії, Казахстані, Примор'ї та ін. районах.

ВОЛЬФРА́МУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *вольфраму*. Належать до наджароміцних сплавів. Їх легують ренієм, молібденом, нікелем, танталом, залізом, окислами, карбідами тощо, що сприяють підвищенню жароміцності, пластичності, поліпшують оброблюваність та ін. їхні властивості. В. с. одержують методами порошкової металургії і вакуумною (дуговою або електроннопроменевою) плавкою. За використанням В. с. поділяють на 5 груп. До 1-ї групи належать дротові і пруткові сплави (марок ВА, ВМ і ВАМ-5), що відзначаються жароміцністю (до т-ри 2900° С). З таких В. с. виготовляють спіралі освітлювальних і спец. ламп, підігрівники електронних приладів тощо. 2-а група — листові і фольгові сплави (марок ВР-27 і ВР-10) з високою технологічною пластичністю, з яких виробляють нагрівники, різну високотемпературну арматуру. До 3-ї групи належать сплави з спец. фіз. властивостями (напр., сплави марок ВТ-7, ВТ-10, ВТ-15), що їх застосовують в електровакуумних приладах. Із сплавів 4-ї групи (марок ТСВ-1) виготовляють великогабаритні вироби, що їх експлуатують при високій т-рі. До 5-ї групи належать електроконтактні сплави (напр., сплав марки ТС-5).

А. В. Абалiхiн.

ВОМБА́ТОВІ (Phascolomyidae, синонім Vombatidae) — родина *сумчастих* ссавців. Тіло (довж. 67—105 см) валькувате, незграбне; хутро бурувате або сіре. В.— переважно нічні тварини; живуть у саванах, степах, лісах рівнинних і гірських р-нів: риють довгі й глибокі нори. Живляться рослинною їжею. Самки народжують одне мале. Поширені в Пд.-Сх. Австралії, на о-вах Тасманія та Флiндерса. Розрізняють 2 роди: Vombatus та Lasiorchinus з 2 (за деякими авторами — 4) видами: короткошерстий, або голоносий (тасманійський), В. (V. ursinus) та довгошерстий, або шерстоносий (L. latifrons). Хутрові звірі. У зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону.

ВО́НА — грошова одиниця Корейської Народно-Демократичної Республіки, поділяється на 100 чонів. Введена 1947. За курсом Держбанку СРСР на серпень 1978 100 В. дорівнюють 74,93 крб.

ВО́НДЕЛ (Vondel) Йост ван ден (17.XI 1587, Кельн — 5.II 1679, Амстердам) — голландський поет і драматург. Засновник нац. голландської трагедії класицизму. Писав вірші, сатири і драми на істор. й біблійні сюжети. В першій п'єсі «Великдень» (1612) прославляв боротьбу Нідерландів проти icп. абсолютизму. Автор трагедій «Паламед» (1625), «Гейсбрехт ван Амстел» (1637), «Люцифер» (1654), «Салмоней» (1657), «Самсон» (1660), «Адам у вигнанні» (1664), «Ной» (1667).

ВО́НДРАК (Vondrák) Вацлав (22.IX 1859, Дуб, Чехія — 13.VIII 1925, Брно) — чеський філолог-славіст. Професор ун-тів у Відні та Брно. Праці з порівняльної граматики слов'янських мов, з старослов'янської та чес. мов: «Граматика староцерковнослов'янської мови» (1900), «Порівняльна граматика слов'янських мов» (т. 1—2, 1906—08), «Утворення сучасної літературної чеської мови» (опублікована 1926).

ВО́ННЕГУТ (Vonnegut) Курт (н. 11. XI 1922, Індіанаполіс, шт. Індіана) — американський письменник. Літ. діяльність почав 1950. Вдаючись до сатири, гротеску, фантастики, засуджує сучас. капіталістичну дійсність, стверджує необхідність боротьби з соціальним злом. Автор романів «Механічне піаніно» (1951), «Колиска для кішки» (1963, рос. перекл. 1970), «Бойня № 5, або Хрестовий похід дітей» (1969, укр. перекл. 1976), «Балаган, або Я більше не самотній» (1976) та ін., кількох п'єс, збірок оповідань.

Т. Н. Денисова.

ВОНСА́Н — місто на Сх. КНДР, адм. центр. провінції Канвондо. Значний мор. порт і риболовецька база в Сх.-Корейській зат. Японського м. Вузол з-ць і автошляхів. 275 тис. ж. (1970). Підприємства маш.-буд. (судноверфі, виробн. вагонів), кольорової металургії, хім., текст., харч. (зокрема рибоконсервної) пром-сті. У В.— с.-г. ін-т., ряд ін. вузів; н.-д. інститути.

ВОНСО́ВСЬКИЙ Сергій Васильович [н. 20.VIII (2.IX) 1910, Ташкент] — російський рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1966), голова Президії Уральського наукового центру АН СРСР (з 1971), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив Ленінгр. ун-т (1932). Праці з фізики магнітних і електр. властивостей металів і напівпровідників, теорії *феромагнетизму* та *надпровідності*. Розвинув теорію явищ магнітної анізотропії й *магнітострикції* феромагнетиків. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.

Тв.: Магнетизм. М., 1971.

ВО́ОГ (Woog) Едгар (24.IV 1898, м. Лісталь — 20.VI 1973, Цюріх) — діяч швейцарського і міжнар. комуністичного руху. В 1919 брав участь у заснуванні Мексиканської компартії. Делегат III—V конгресів Комінтерну, член його Виконкому (ВККІ, 1922—24) та Інтернац. контрольної комісії ВККІ (1924—28). У 1928—35 працював в апараті ВККІ. З 1935 — член Компартії Швейцарії (КПШ); 1944 — один з засновників *Швейцарської партії праці* (ШПП). З 1946 — віце-голова ШПП, 1949—68 — генеральний секретар ШПП.

ВО́ПРА — див. *Всеросійське об'єднання пролетарських архітекторів*.

«ВОПРО́СЫ ЭКОНО́МИКИ» — науковий журнал Інституту економіки АН СРСР. Виходить у Москві щомісяця з березня 1948. Висвітлює проблеми політ. економії соціалізму, економіки нар. г-ва СРСР та ін. соціалістичних країн; виступає з критикою бурж. і ревізіоністських екон. теорій, історії екон. думки; інформує про вихід екон. л-ри, про наук. життя екон. ін-тів тощо.

«ВОПРО́СЫ ИСТО́РИИ» — щомісячний науковий журнал, орган Відділу історії АН СРСР і Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР. Виходить у Москві. Створено в січні 1926 під назвою «Историк-марксист». В 1941 об'єднано з «Историческим журналом». З 1945 виходить під тепер. назвою. У «В. и.» публікуються переважно проблемні статті з вітчизн. (в т. ч. з історії України) і всесвітньої історії, з теорії істор. процесу, історіографії.

«ВОПРО́СЫ ИСТО́РИИ КПСС» — щомісячний науковий журнал, орган Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Виходить з липня 1957 в Москві. Журнал висвітлює ідейно-теоретичну спадщину К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, публікує наук. статті, нові документи і матеріали з питань історії КПРС, братніх комуністичних і робітн. партій та міжнар. робітн. руху, викриває фальсифікаторів історії КПРС.



В. Вольф.



Ф. Вольф.



С. І. Вольфкович.



С. В. Вонсовський.



М. Д. Ворвулєв.



В. П Воробйов



І. О. Воробйов



Є. В. Воробйова.

«В. и. КПСС» систематично друкують і статті з історії Компартії України.

«ВОПРО́СЫ СТРАХОВА́НИЯ» — більшовицький легальний журнал, створений на базі «Відділу страхування» газети «*Правда*». Виходив у Петербурзі з 26.X (8.XI) 1913 по 12 (25).VII 1914 щотижня; з 20.II (5 III) 1915 по березень 1918 щомісяця. Вийшло 80 номерів. Редколегією, яка складалася з рос. і закорд. частин, керував В. І. Ленін. Журнал видавало парт. вид-во «*Прибой*» під керівництвом ЦК РСДРП. У роки 1-ї світової війни — єдине легальне більшовицьке видання в столиці. Після Лютневої революції 1917 журнал «В. с.» став центр. страховим органом РСДРП(б).

«ВОПРО́СЫ ФИЛОСО́ФИИ» — науковий журнал Інституту філософії АН СРСР. Виходить з 1947 у Москві. Періодичність: з 1947 — 3 рази на рік, з 1951 — 6 раз на рік, з 1958 — щомісяця. Журнал публікує статті з питань діалектичного й історичного матеріалізму, теорії наук. комунізму і соціалістичного будівництва, історії філософії, філос. питань природознавства, етики, естетики, наук. атеїзму й критичного аналізу осн. напрямів і теорій сучас. немарксистської філософії та соціології тощо.

ВО́РВУЛЄВ Микола Дмитрович [9 (22).I 1917, Павловськ, тепер Воронезької обл.— 29.VIII 1967, Київ] — укр. і білорус. рад. співак (баритон), нар. арт СРСР (з 1956). Був учасником червоноармійської худож. самодіяльності, з 1939 — соліст Ансамблю пісні і танцю Білорус. військ. округу. В 1946—57 — соліст Білорус. театру опери та балету, одночасно студент Мін. консерваторії (закінчив 1954). У 1957—67 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Максим. Шевченко («Арсенал», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Демон («Демон» Рубінштейна), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Ріголетто («Ріголетто» Верді). Відомий як концертний співак. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 ін. орденами, медалями.

Літ.: Молостова И. А. Николай Дмитриевич Ворвулев. К., 1960.

ВО́РДСВОРТ (Уордсуорт; Wordsworth) Уїльям (7.IV 1770, Кокермаут — 23.IV 1850, Райдал-Маунт, поблизу Грасміра, Уестморленд) — англійський поет. Закінчив Кембріджський ун-т. У ранній творчості В. виявилися прогресивні тенденції. Балади «Провина і жаль» (1794), «Остання із отари», «Брати» (1800) присвятив тяжкій долі сільс. бідноти, однак ідеалізував патріархальну старовину. Зближення В. з С. *Колріджем* і Р. *Сауті* в кін. 80-х рр. привело до утворення т. з. «*озерної школи*». Зб. «Ліричні балади» (1798) В. і Колріджа заклала основи естетики консервативного романтизму. Згодом остаточно перейшов на реакційні позиції, писав у офіційно-патріотичному і церковно-реліг. дусі («Церковні сонети», 1822; автобіографічна поема «Прелюдія», 1850)

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Маршак С. Я. Собрание сочинений, т. 3. М., 1969.

В. П. Березинський.

ВО́РЗЕЛЬ — селище міського типу Київської обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді. Залізнична станція. 8,7 тис. ж (1977). Засн. 1900. В 1934 у В. відбувся IV з'їзд КПЗУ. У В.— хлібокомбінат, дослідна станція м'ясного тваринництва Укр. с.-г. академії. 2 заг.-освітні школи, 2 лік. заклади, 6 клубів, 7 б-к. Кліматичний курорт. Масив хвойного та листяного лісу. Санаторії для лікування хвороб органів кровообігу, дитячі санаторії для хворих на неактивні форми туберкульозу

ВОРІ́ТНІ СИСТЕ́МИ — системи *кровообігу*, що характеризуються наявністю капілярної сітки між двома венами. В. с. печінки є в усіх хордових і утворена т. з. ворітною веною, що збирає кров від шлунково-кишкового тракту і несе її в печінку. Звідси по печінкових венах кров відтікає в черевну аорту (безчерепні) або венозний синус (риби) чи в задню порожнисту вену (наземні хребетні). В. с. печінки забезпечує нагромадження *глікогену*, знешкодження отруйних продуктів обміну, що утворюються при травленні. В. с. нирок властива всім хребетним, крім круглоротих і ссавців. Вона утворена хвостовою веною, яка розгалужується на дві ворітні вени нирок (риби), або хвостовою і клубовими (хвостаті земноводні, плазуни, птахи) венами, що приносять кров до нирок. З нирок кров відтікає в задні кардинальні (риби) або задню порожнисту вени. В. с. нирок фільтрує венозну кров, що надходить від гол. органів руху, і затримує продукти обміну.

ВОРІ́ТСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — перевал у *Карпатах Українських*. Див. *Верецький перевал*.

ВОРКУТА́ — місто республіканського підпорядкування Комі АРСР. Лежить за Полярним колом, на р. Воркуті (бас. Печори). Залізнична станція. 96 тис. ж. (1977). Поділяється на 2 міські райони. Центр видобування та збагачення вугілля Печорського кам.-вуг. басейну. З-ди: мех., ремонтно-мех., цем., домобудівний, залізобетонних виробів. Підприємства легкої та харч. пром-сті. Тепличне господарство.

В районі В. формується Гіманo-Печорський тер.-виробничий комплекс. Філіал Ленінградського гірничого ін-ту, 3 серед. спец. навч. заклади; драм. та ляльковий театри, телецентр. Виникла 1931, з 1943 — місто. У 1970 В. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора

ВОРОБЙО́В Анатолій Маркович [17 (30).XI 1900, с. Митрофанівка, тепер Нижньогірського р-ну Кримської обл.— 26.X 1955, Київ] — український рад. фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1947. Закінчив Харків. мед. ін-т (1926). Професор Харків. стоматологічного ін-ту (з 1936), Львів. мед. ін-ту (з 1945). З 1952 — директор Ін-ту фізіології АН УРСР. Праці В. присвячені переважно вивченню фізіології травлення і вищої нервової діяльності тварин. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВОРОБЙО́В Аркадій Микитович (н. 3.X 1924, с. Мордово, тепер смт Тамбовської обл.) — рад. важкоатлет, засл. майстер спорту (з 1952), засл. тренер СРСР (з 1964). Член КПРС з 1954. Доктор медичних наук. Перший рад. штангіст напівважкої вагової категорії, який завоював звання чемпіона світу. Олімпійський чемпіон 1956 (462,5 кг) і 1960 (472,5 кг) у триборстві. Чемпіон світу (1953—55, 1957—58). Установив 20 світових рекордів. Найвище досягнення В. в триборстві — 472,5 кг. Нагороджений орденом Леніна, 2 ін. орденами, медалями.

ВОРОБЙО́В Володимир Петрович [15 (27).VII 1876, Одеса — 31.X 1937, Харків] — український рад. анатом, акад. АН УРСР (з 1934), засл. професор СРСР (з 1924), член ВУЦВК (з 1935). В 1903 закінчив мед. факультет Харків. ун-ту. В 1910—17 — зав. кафедрою Харків. жіночого мед. ін-ту, 1919—21 — Софійського ун-ту, з 1921 і до кінця життя — зав. кафедрою Харків. мед. ін-ту і одночасно (з 1927) наук. керівник Укр. ін-ту експериментальної медицини. Один з основоположників функціонального напряму в анатомії. Досліджував *іннервацію* органів — серця, шлунка тощо. Розробив метод т. з. макро-мікроскопічного дослідження анатомічної будови органів. За завданням партії та уряду успішно виконав (разом із Б. І. *Збарським*) роботи по збереженню тіла В. І. Леніна. В. склав перший рад. п'ятитомний «Атлас анатомії людини». Створив велику школу рад. анатомів. АМН СРСР встановила премію ім. В. П. Воробйова за кращу роботу з анатомії. Нагороджений орденом Леніна. Премія ім. В. І. Леніна, 1927.

Тв.: Анатомія людини, т. 1. Х., 1934; Короткий підручник анатомії людини, т. 1—2. К., 1936—38 [у співавт.]; Атлас анатомии человека, т. 1—5. М.—Л., 1946—48; Избранные труды. Л., 1958.

Літ.: Кульчицький К. І., Бобін В. В., Бурих М. П., В. П. Воробйов. К., 1976; Новоминский А. Н., Попов В. Н. Владимир Петрович Воробьев. К., 1976.

В. М. Попов.

ВОРОБЙО́В Іван Олексійович (н. 26.VIII 1921, с. Горбачово, тепер Одоєвського р-ну Тульської обл.) — рад. військовий льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки та ескадрильї на Сталінградському, Пд., 4-му Укр., 3-му Білорус. фронтах. Зробив понад 400 бойових вильотів на штурмування. В 1952 закінчив Військ.-повітр. академію. Командував авіаполком. З 1958 — на викладацькій роботі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВОРОБЙО́В Максим Никифорович [6 (17).VIII 1787, Псков — 30.VIII (11.IX) 1855, Петербург] — російський живописець. У 1798—

1809 навчався в петерб. АМ (у Ф. *Алексєєва*), академіком якої був з 1814. Один із засновників рос. ліричного пейзажу: «Збирання сіна» (1812), «Вид Московського Кремля з боку Кам'яного мосту» (1818), «Вид літніх гір на Крестовському острові в Петербурзі» (1819), «Схід сонця над Невою» (1830), «Дуб, розбитий блискавкою» (1842), «Захід сонця в Римі» (1851) Твори **В.** зберігаються в ДТГ.

ВОРОБЙО́ВА Євгенія Василівна (н. 18.IV 1932, Харків) — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1957) Харків. театр. ін-ту почала сценічну діяльність у Севастопольському рос. драм. театрі ім. А. Луначарського. В 1959—67 — актриса Сумського укр. муз -драм. театру ім. М. Щепкіна, 1967—70 — рос. драм. театру (Бєлгород), з 1971 — Донецького укр. муз.-драм. театру ім. Артема. Ролі: Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Тетяна («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Оленка («Голубі олені» Коломійця), Ніна («Маскарад» Лермонтова), Гелена («Варшавська мелодія» Зоріна).

ВОРОБКЕ́ВИЧ Григорій Іванович (літ. псевд.— Наум Шрам; 10.I 1838, Чернівці — 24.XI 1884, там же) — український поет ліберально-буржуазного напряму. Брат С. І. *Воробкевича*. Автор віршів і поем на істор. теми: «Богун», «Богдан під Львовом», «Берестечко». У кращих творах змалював картини тяжкого підневільного життя трудящих, висловлював віру в кращу долю народу, надію на возз'єднання укр. земель («Сон», «Моя дума», «Спомніть мене, брати мої»).

Тв.: Поезії. [Передмова О. Маковея]. Чернівці, 1904. *Ф. П. Погребенник.*

ВОРОБКЕ́ВИЧ Сидір Іванович (літ. псевд.—Данило Млака; 5.V 1836, Чернівці — 19.IX 1903, там же) — український письменник і композитор. Закінчив Віденську консерваторію (1868). З 1875— викладач Чернів. ун-ту. Автор творів про істор. минуле укр. народу: оповідання «Турецькі бранці» (1865), поема «Нечай» (1868) та ін. В. з глибоким співчуттям відгукнувся на нац.-визвольну боротьбу балканських народів проти тур. поневолювачів (цикл віршів «З нещасної Болгарії», 1876). Чільне місце в творчості В. посіла тема тяжкої долі зх.-укр. селянства: поезії «Рекрути» (1865), «Панська пімста» (1878), оповідання «Циганка» (1866), «Старий Лесь Чорновола» (1901), драм. твори «Убога Марта» (1878), «Гнат Приблуда» (1875) та ін. В. відомий і як автор популярних романсів («Заграй ти, цигане старий», «Ви дівочі сині очі» «Якби була я зозулею»). Створив хори на слова Т. Шевченка («Минають дні», «Огні горять» та ін.), йому належать оперети «Золотий мопс» (1879) і «Янош Іштенгазі» (1882).

Тв.: Твори, т. 1—3. Львів, 1909—21; Вибрані поезії. К., 1964; Вісім чи дев'ять? Ужгород, 1971.

Літ.: Білинська М. І. І. Воробкевич. К., 1958. *Ф. П. Погребенник.*

ВОРО́ВСЬКИЙ Вацлав Вацлавович [літ. і парт. псевдоніми — П. Орловський, Шварц, Жозефіна та ін.; 15 (27).X 1871, Москва — 10.V 1923, Лозанна] — професіональний революціонер, рад. держ. і партійний діяч, дипломат, публіцист, літературний критик. Член Комуністичної партії з 1894. Н. в сім'ї інженера-залізничника. В 1891—97 навчався на фіз.-матем. ф-ті Моск. ун-ту і в Моск. вищому тех. уч-щі. З 1894 — учасник моск. с.-д орг-ції «Робітничого союзу». Зазнавав репресій. З 1902 співробітничав у ленінській «Искре», був її агентом. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик Один з організаторів Пд бюро ЦК РСДРП в Одесі (1904). Керував боротьбою Катеринославської, Одес., Микол. більшовицьких орг-цій проти меншовиків. У 1907—12 (з перервами) очолював Одес. більшовицьку орг-цію. В 1912 заарештований і засланий до Вологди. В 1915 емігрував. У квітні 1917 очолював Закорд. бюро ЦК РСДРП(б) в Стокгольмі. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції — на дипломатичній роботі. Вбитий білогвардійцем у Лозанні (Швейцарія). Похований на Красній площі в Москві. В. І. Ленін у статті «Про більшовизм» (1913) називав В. в числі головних письменників-більшовиків (див. Повне зібр. тв., т. 22, с. 267). В. виступав як теоретик у галузі марксистської естетики і продовжувач традицій революц.-демократичної літ. критики. В статтях «Базаров і Санін», «Батьки і діти», «В ніч після битви», а також у статтях про В. Бєлінського, М. Добролюбова, А. Чехова, М. Горького виступав як поборник реалістичного громадянського напряму в л-рі. В. знав, високо цінив і пропагував демократичну укр. культуру, використовував образи з творів укр. письменників, зокрема І. Котляревського. В статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка», надрукованій в одес. газ. «Наше слово» (26.II 1910), підкреслював велике значення творчості поета не тільки для укр. народу, а й для трудящих усієї Росії. В 1961 в СРСР встановлено премію ім. В. В. Воровського за кращі твори в галузі міжнар. журналістики.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1931—33; Избранные произведения о первой русской революции. М., 1955; Литературная критика М., 1971; Эстетика. Литература. Искусство. М., 1975; Укр. перекл.— Літературно-критичні статті. К., 1957.

Літ.: Морозова Э. Ф. В. В. Воровский в борьбе за пролетарскую литературу. Львов, 1957; Пияшев Н. Ф. Воровский. М., 1959; Остряник Д. Х. В. В. Воровський — видатний пропагандист марксистсько-ленінської філософії. К., 1963; Слободянюк Р. Д. Воровський — публіцист. К., 1975.

З. В. Першина.

ВОРОЖБА́ — місто Білопільського р-ну Сумської обл. УРСР, на р. Вирі (бас. Дніпра). Залізничний вузол. Уперше згадується в істор. документах 1653. Рад. владу встановлено в січні 1918. У березні 1918 в районі В. відбувалися запеклі бої 1-го Луганського соціалістичного загону проти військ кайзерівської Німеччини. З 1959 В.— місто. За роки Рад. влади значно зросла пром-сть міста. У В.—вагонне депо, філіал Конотопського локомотивного депо; з-ди: металоконструкцій і хлібний; м'ясокомбінат, виробн. буд. матеріалів. 4 заг.-освітні школи та філіал Білопільської муз. школи, лікарня. 3 клуби. 5 бібліотек.

ВОРОЖЕ́ЙКІН Арсеній Васильович [н. 15 (28).X 1912, с. Прокоф'єво, тепер Городецького р-ну Горьковської обл.] — генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1944). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1931. Учасник боїв на Халхін-Голі, рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у боях на Калінін., Ворон. і 1-му Укр. фронтах, зробив 300 бойових вильотів, особисто збив 52 ворожі літаки. В 1942 закінчив Військ.-повітр. академію, 1952 — Академію Генштабу. Після війни — на керівній роботі в ВПС Рад. Армії. З 1957 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВОРОЖЕ́СКА, Ворожеське — озеро в *Карпатах Українських* на схилах хр. Свидовець, у Закарпатській обл. УРСР. Лежить на вис. 1460 м над р. м. Складається з двох невеликих водойм, роз'єднаних валом завширшки до 15 м. Заг пл. 1 га, найбільша глиб 4,5 м (у верхньому озері). Т-ра води в озері влітку 12—15°. Береги вкриті заростями ялівцю, частково заболочені

ВОРОЖІ́ННЯ — своєрідні прийоми і дії ритуального характеру, за допомогою яких нібито можна дізнатися про своє майбутнє. Виникло за первіснообщинного ладу і було наслідком безпорадності людини перед силами природи, незрозумілим явищам якої вона надавала містичного значення Деякі види В. дещо побутують серед окремих марновірних осіб і досі. В капіталістичних країнах, зокрема в провідних, пануючими класами з метою впливу на свідомість тих чи інших категорій населення створено «індустрію» В. (спец. «навчальні заклади» для підготовки «пророків», «довідкові» служби, автомати передбачення майбутнього), що є одним із свідчень духовної кризи бурж. суспільства.

ВОРОЖЦО́В Микола Миколайович [16 (28).IV 1881, Іркутськ — 9.VIII 1941, Москва] — радянський хімік-органік. Після закінчення Харків. технологічного ін-ту (1904) працював у вузах Варшави, Іваново-Вознесенська, Москви Один з організаторів рад. анілінофарбової пром-сті. Досліджував будову барвників та їхніх похідних, світлочутливість нітросполук, механізм багатьох реакцій. Розробив заг. теорію реакцій лужного плавлення. Синтезував чимало барвників ряду нафталіну Вивчав залежність між будовою барвників і здатністю їх фарбувати бавовняне волокно. В.— автор монографії «Основи синтезу проміжних продуктів і барвників» (1934, вид. 4, 1955). Держ. премія СРСР, 1952 (посмертно).



С. І. Воробкевич.



В. В. Воровський.



А. В. Ворожейкін.



М. М. Ворожцов.



М. М. Ворожцов (молодший)



Л. К. Ворона.



Г. Ф. Вороний.



М. К. Вороний.

ВОРОЖЦО́В Микола Миколайович [н. 24.V (6.VI) 1907, Томськ] — радянський хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1942. Син М. М *Ворожцова* У 1929 закінчив хімічний факультет Моск. вищого тех. училища. З 1930 — на пед. роботі у вузах. З 1958 — директор Новосибірського ін-ту органічної хімії Сибірського відділення АН СРСР. Осн. праці В. присвячені хімії ароматичних сполук. Досліджує механізм ізомеризації ряду похідних нафталіну і бензолу, нуклеофільного заміщення атомів галогенів і сульфогруп, методи синтезу, а також реакції ароматичних та хлор- і фторпохідних. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ВОРО́НА Любов Кирилівна [н. 7 IV 1931, с. Оленівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1953. В 1950 закінчила Байбаківський зооветеринарний технікум і працювала зоотехніком, головою колгоспу «Гігант» (смт Магдалинівка). В 1973 закінчила Вищу партійну школу при ЦК КПРС. З 1977 — голова виконкому Магдалинівської райради нар. депутатів. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджена орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. *С. Н. Ахматов.*

ВОРО́НА Олександр Васильович (н. 25.V 1925, Скадовськ, тепер Херсонської обл.) — український рад. графік і живописець-монументаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1948—51 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва, 1951—54 — у Харків. худож. ін-ті у В. *Мироненка.* Твори: плакати — «Торгувати, а не воювати» (1957), «Покомуністичному!» (1962), «Ділами, юні, свій прославте час...», «Пам'ятаємо!», «Ми перемогли» (усі — 1965), «Прокляття вбивцям» (1968), «Стоп» (1973), «Слався у віках Леніновий шлях» (триптих, 1974); вітраж «Рідна земля» в Будинку культури в с. Вергунах Черкаського р-ну Черкас. обл (1970, у співавторстві); мозаїка «Наука» на фасаді Політехнічного ін-ту в Житомирі (1976).

ВОРО́НА (Corvus corone) — птах родини *воронових.* Довж. тіла 47,5—48,5 см, розмах крил 92 см, маса 460—690 г. За забарвленням і поширенням розрізняють 2 підвиди В.: сіру й чорну. В. с і р а (C. c. cornix) — оперення чорне з сірим; поширена в Сх. Європі, Пн. і Серед. Азії. В УРСР — звичайна на всій території, осілий птах. В. ч о р н а (C. c. corone) — оперення чорне з металевим полиском; поширена в Зх. Європі і Пн., Серед., Центр. і Пд.-Сх. Азії В УРСР — рідкісний залітний птах. Кладку з 4—5 яєць насиджує самка протягом 17—20 днів. В.— всеїдні птахи. Поїдаючи мишовидних гризунів, шкідливих комах, падло, В приносять користь; у мисливському і сільському г-ві іноді завдають шкоди (знищують яйця і пташенят корисних птахів та виїдають насіння на посівах).

Л. О. Бабенко.

ВОРО́НА — річка в Івано-Франківській обл. УРСР, права притока Бистриці Надвірнянської. Довж 81 км, пл. бас. 699 км². Бере початок у передгір'ях Карпат. У верхній течії гірська; повноводна.

ВОРО́НЕЖ — місто, обласний центр РРФСР, на р. Воронежі (прит. Дону). Залізничний вузол. 779 тис. ж. (1977). Поділяється на 6 міськ. районів. У 1586 засновано фортецю В. для захисту від нападів крим. і ногайських татар. У В. Петро I збудував флот для азовського походу 1696. З 1824 — центр Воронезької губ. У 1879 у В. відбувався з'їзд партії «*Земля і воля*». В 1895 створено с.-д. групу. Рад. владу в місті встановлено 30.X (12.XI) 1917. В районі В здійснено *Воронезько-Касторненську операцію 1919* і *Воронезько-Касторненську операцію 1943.* З 1928 В.— центр Центральночорноземної обл., з 1934 — Воронезької обл. В. нагороджено орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (1975). Значний пром. і культур. центр. Провідне місце посідає машинобудування (з-ди: верстатобудівний, екскаваторний, ковальсько-пресового, гірничо-збагачувального устаткування, с.-г. машинобудування об'єдн. «Електроніка», устаткування для харч. пром-сті, тепловозоремонтний і вагоноремонтний та ін.) і хім. (виробн синтетичного каучуку, шин, медикаментів, лаків тощо) пром-сть. Значно розвинулося виробн. буд. матеріалів (домобудівний комбінат; з-ди: буд. алюмінієвих конструкцій, керамічних виробів, залізобетонних конструкцій та ін.). Підприємства харч. і легкої пром-сті. У В.— 9 вузів, 14 серед. спец. навч. закладів: театри: драм., опери та балету; юного глядача, ляльковий, філармонія, цирк. Архіт. пам'ятки: дзвіниця кол. Акатового монастиря (1620), церкви Успенська (1694—1702) і Микільська (1720), Арсенал (1696), Воронезький палац (18 ст.). Серед нових громад. споруд — Будинок Рад, комплекс ун-ту, драм. театр, вокзал. У В. народилися рос. поети О. В. *Кольцов* і І. С. *Нікітін.*

ВОРОНЕЗЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Лежить у бас. серед. течії Дону. Утворена 13.VI 1934. Пл. 52,4 тис. км². Нас. 2474 тис. чол. (на 1.I 1977), переважно росіяни, живуть також українці; міськ. населення — 54%. Поділяється на 32 райони, має 14 міст і 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Воронеж.* Більша частина поверхні В. о. зайнята *Середньоросійською височиною* (вис у межах області до 242 м) та Оксько-Донською рівниною. На Пд.-Сх.— Калацька височина. Корисні копалини: вогнетривкі глини, крейда, вапняки, кварцовий пісок, фосфорити, граніт, залізна руда. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 8,5,—10,5°, липня +19,6, +21,8°. Опадів 425—560 мм на рік. Гол. річка — *Дон* з притоками Воронежем, Битюгом (лівими); Ведугою, Дєвицею (правими). На Сх. протікає р. *Хопер* з Вороною. Грунти переважно чорноземні. В. о. розташована в лісостеповій і степовій зонах. Лісами вкрито бл. 10% території (Усманський, Хреновський бори та ін.). В області — *Воронезький заповідник* і Хоперський заповідник. Енергетика області базується на Нововоронезькій АЕС, Воронезькій ДРЕС і ТЕЦ великих підприємств. Гол. галузі: машинобудування і металообр. (устаткування для гірничо-збагачувальної, хім., легкої та харч. пром-сті, торгівлі і громад. харчування; металорізальні верстати, ковальсько-пресові машини, екскаватори, с.-г. машини та ін.). Загальносоюзне значення має виробн. радіоприймачів і телевізорів. Розвинута хім. (виробн.



синтетичного каучуку, шин, фармацевтичних препаратів), буд. матеріалів (вогнетривкі вироби, керамічна плитка, цемент тощо) пром-сть Добування граніту, пісковиків і буд. піску. Серед галузей харч. пром-сті виділяється олійножирова, цукр., м'ясна, борошномельно-круп'яна. Є підприємства легкої пром-сті. Гол. пром. центри: Воронеж, *Георгіу-Деж, Борисоглебськ*, Калач, Нововоронезький. У рослинництві переважає вирощування зернових, у тваринництві — м'ясо-мол. скотарство, свинарство та м'ясо-вовнове вівчарство. Вирощують зернові (ячмінь, озима пшениця, жито, кукурудза та ін.), цукрові буряки, соняшник, кормові та ін. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз, коней (Хренівський кінний з-д), птицю. Розвинутий залізничний (гол. лінії Москва — Воронеж — Ростов-на-Дону, Пенза — Георгіу-Деж — Харків) та автомобільний (Москва — Воронеж — Ростов-на-Дону) транспорт. Тер. області перетинають газопроводи Ставрополь — Москва, Шебелинка — Острогозьк. У В. о.— 10 вузів, у т. ч. університет, 40 серед. спец. навч. закладів; 5 театрів, 5 музеїв, серед яких Будинок-музей І. С. Нікітіна у Воронежі.

ВОРОНЕЗЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — розташований у Воронезькій обл. РРФСР, на Пн. від Воронежа. Засн. 1927. Заг. площа 31 тис. га. Створений для збереження й віднювлення поголів'я річкового бобра, а також для охорони та вивчення місцевих природних ландшафтів. До складу В. з. входить частина Усманського лісового масиву (сосна, дуб, осика, вільха, береза), долини річок Усмані та Івниці з заростями вільхи, верби та ін., сфагновими болотами. Охороняються 54 види ссавців (бобер, благородний олень, косуля, лось, дика свиня, заєць, білка, борсук та ін.), 185 видів птахів, 39 видів риб. З 1932 у заповіднику існує ферма для розведення бобрів в умовах вольєрного утримання. З



Воронезький заповідник. На бобровій фермі

заповідника в різні райони СРСР розселено понад 2500 бобрів, понад 3000 благородних оленів та ін. У заповіднику розробляють біологічні заходи щодо захисту лісу від шкідників, вивчають фактори, які зумовлюють біологічну сталість лісових насаджень тощо.

ВОРОНЕЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Ленінського комсомолу Засн. 1918 на базі Юр'євського ун-ту. В 1968 йому присвоєно ім'я Ленінського комсомолу. В складі ун-ту 12 осн ф-тів: істор., філол., екон., юрид., прикладної математики й механіки тощо. Є вечірнє, заочне та підготовче відділення. В 1976/77 навч р. налічувалося понад 13,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 6776. При ун-ті працюють н.-д. ін-т математики, обчислювальний центр, проблемні й галузеві н.-д. лабораторії, вид-во, ботанічний сад, заповідник Галича гора. У б-ці — 1,5 млн. одиниць зберігання. Ун-т видає «Труды» (з 1925). За роки існування вузу підготовлено понад 50 тис. спеціалістів. У 1971 ун-т нагороджено орденом Леніна.

М. О. Плаксенко.

ВОРОНЕЗЬКІ «ЧАСТІ КУРГАНИ» — група курганів раннього *залізного віку* (6—3 ст до н. е.) на околиці Воронежа Розкопувалися 1910—56 (з перервами). Поховання у підкурганних ямах з дерев'яними конструкціями. В них знайдено знаряддя праці, зброю, глиняний і срібний посуд, мідні котли, золоті прикраси тощо. Серед знахідок — предмети скіфів, племен *ананьінської культури*, з грец. колоній Пн. Причорномор'я та з Сибіру. Кургани належали, можливо, *будинам*.

Літ.: Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. М., 1965.

ВОРОНЕЗЬКО - КАСТОРНЕНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 — наступальна операція радянських військ Південного фронту в районі Воронежа і ст. Касторна, здійснена 12.X—15.XI проти військ генерала Денікіна. Денікінці, намагаючись прорватися до Москви, на той час захопили Курськ, Воронеж, Орел. 24.X кінний корпус С. М. *Будьонного* і війська 8-ї армії після запеклих боїв визволили Воронеж. Розвиваючи успіх, рад. війська 15.XI здобули станції Суковкіно і Касторна. Білокозачі частини було відкинуто за Дон В.-К. о. відіграла значну роль в успішному розвиткові наступу рад військ, зокрема у визволенні Донбасу, Ростова-на-Дону.

Літ.: Буденный С. М. Пройденный путь, кн. 1. М., 1959.

ВОРОНЕЗЬКО - КАСТОРНЕНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 — наступальна операція рад. військ Воронезького (командуючий — генерал-полковник П. І. *Голиков*) і лівого крила Брянського (командуючий — генерал-лейтенант М. А. Рейтер) фронтів під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, здійснена 24.I —2.II. Рад. командування для проведення В.-К. о. залучило сили 13, 38, 60 та 40-ї армій, а також 15-у і частину сил 2-ї повітр. армії (527 літаків). Операція почалася 24.1 наступом з Пд. військ Ворон. фронту (40, 60-а армії), 25.I — з Пн. військ Брян. фронту (13, 38-а армії) в загальному напрямі на Касторне, а частиною сил — на Нижню Ведугу. 25.I визволено Воронеж, 28.I ударні групи Ворон. і Брян. фронтів збіжними ударами по флангах з'єдналися в районі Касторного, перехопивши осн. шляхи відходу нім.-фашист. військам на Зх. Одночасно частини 13-ї і 40-ї армій вели наступ на Зх. з метою створення зовн. фронту оточення. В районі на Пд. Сх. від Касторного в оточенні опинилися осн. сили нім.-фашист. військ. У ході запеклих боїв 6 піхотним д-зіям оточеного угруповання вдалося 17.II в районі Обояні прорватися на Зх Внаслідок В.-К. о., проведеної в умовах лютої зими, рад. війська розгромили 11 ворожих піхотних д-зій, визволили більшу частину Ворон. і Курської обл., вийшли на рубіж річок Тому і Осколу, створивши умови для наступу на Курськ і Харків.

В. П. Лукін.

ВОРОНИЙ Георгій Феодосійович [16 (28).IV 1868, с. Журавка, тепер Варвинського р-ну Чернігівської обл.— 7 (20).XI 1908, Варшава] — російський математик, член-кор. Петерб. АН (з 1907). Закінчив Петерб. ун-т (1889). З 1894 — професор Варшавського ун-ту. У 1907—08 брав участь в організації та роботі Новочеркаського політех. ін-ту. Осн. роботи стосуються *чисел теорії*. В. дав важливе узагальнення алгоритму *ланцюгових дробів*, розробив нові методи дослідження асимптотичних властивостей арифметичних функцій. Йому належать глибокі дослідження *многогранників*, тісно пов'язані з працями відомого кристалографа Є. С. *Федорова*. Поряд з Г. *Мінковським* В. є творцем геом. теорії чисел.

Тв.: Собрание сочинений. т. 1—3. К., 1952—53.

Літ. Делоне Б. Н. Петербургская школа теории чисел. М.—Л., 1947; Сакович Г. Н. Памяти Г. Ф. Вороного. «Вестник АН СССР», 1954, № 2; Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. К., 1973.

ВОРОНИЙ Микола Кіндратович [7 (19). XII 1871, Катеринославщина — 1942] — український рад. поет, театрознавець, перекладач. Вчився у Віденському та



Воронье око чотирилисте.



Ворона сіра.





В. М. Воровін.



А. Н. Вороніхін.



А. А. Воронов.



М. М. Воронов.

Львів. ун-тах. Був журналістом, режисером. Друкуватися почав 1893. В 1901 виступив із маніфестом укр. письменників-модерністів. Видав альманах «*З-над хмар і долин*» (1903). Збірки «Ліричні поезії» (1911) і «В сяйві мрій» (1913) позначені декадентськими мотивами, а деякі твори — і бурж.-націоналістичним спрямуванням («За Україну», 1921). В 1920—25 В. перебував у еміграції. Після повернення на батьківщину вів пед. і театрознавчу діяльність. Творчість В жанрово різноманітна, відзначається вишуканістю вірша. Переклав укр. мовою «Інтернаціонал», «Марсельєзу», «Варшав'янку», ряд творів О. Пушкіна і зх.-європ. класиків. У книзі «Театр і драма» (1913) виступив прихильником системи Станіславського. *Тв.:* Поезії. Х., 1929; Вибрані поезії. К., 1959. *С. А. Крижанівський.*

ВОРО́НІЖ — селище міського типу Шосткинського р-ну Сумської обл. УРСР. Лежить на р. Осоті (бас. Дніпра), за 2 км від залізничної ст. Воронезька. 10,1 тис. ж. (1977). Цукр. і хлібний комбінати, комбікормовий з-д, міжколг. об'єднання «Птахопром» та по відгодівлі худоби, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні та музична школи, лікарня, 3 будинки культури, 6 б-к. Виник на поч. 17 ст.

ВОРО́НІН Володимир Максимович [н. 10.XII 1942, с. Новомихайлівка Чернігівського р-ну Запоріз. обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1974). Член КПРС з 1965. Закінчив Молочанське (Запоріз. обл.) сільське виробн. технічне уч-ще. З 1958 працює в племптахорадгоспі «Запорізький» Токмацького р-ну трактористом. У 1974 тут же очолив збирально-трансп. загін. В.— делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР. 1977. *Ю. В. Іващенко.*

ВОРО́НІН Микола Миколайович [7 (19).XII 1892, м. Ечміадзін, тепер Вірм. РСР — 14.III 1956] — український рад. хімік. У 1915—30 працював на керівних посадах на Слов'янському содовому з-ді, 1930—56 — в Київському політех. ін-ті (з 1940 — професор). Добув металевий магній *електролізом* розплавленого карналіту (разом з П. П. Федотьєвим, 1914). Розробив і вперше на Україні запровадив у виробн. новий спосіб одержання *бертолетової солі*.

ВОРОНІ́ХІН Андрій Никифорович [17 (28).X 1759, с. Нове Усольє, тепер Пермської обл.— 21.II (5.III) 1814, Петербург] — російський архітектор, представник *класицизму*. До 1785 — кріпак графа О. С. Строганова. Навчався з 1777 у Москві перспективного й мініатюрного живопису та архітектури у В. *Баженова* і М. *Казакова*; з 1779 — в Петербурзі. В 1786—90 жив у Швейцарії і Франції. З 1797 — академік петерб АМ. Працював у Петербурзі, де побудував *Казанський собор* (1801—11; іл. див. до цієї статті) та Гірничий ін-т (1806—11; іл. див. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225). Брав участь у будівництві палацово-паркових ансамблів у Петергофі (тепер Петродворець; поч. 19 ст.) і Павловську (1802—08); садиби Братцево (тепер у складі Москви; поч. 19 ст.).
Літ.: Гримм Г. Г. Архитектор Воронихин. Л.—М., 1963.

ВО́РОНОВ Авенір Аркадійович [н. 15 (28).XI 1910, Оранієнбаум, тепер Ломоносов Ленінградської обл.] — радянський вчений у галузі теорії автоматичного керування, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1943. В 1938 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. В 1964—70 В.— заст. директора Ін-ту проблем управління АН СРСР. З 1970 — директор Ін-ту автоматики і процесів управління Далекосхідного наук. центру АН СРСР. Запропонував нові методи дослідження динамічних процесів у лінійних і нелінійних системах; розробив методи синтезу цифрових обчислювальних пристроїв для програмного управління тощо. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ВО́РОНОВ Микола Миколайович [23.IV (5.V) 1899, Петербург — 28.II 1968, Москва] — рад. військовий діяч, Головний маршал артилерії (1944), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1930 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. В 1937—40 — нач. артилерії Рад. Армії. В 1940 — заст. нач. Гол. арт. управління. З 1941 — заст. наркома оборони СРСР, 1943—50 — команд. артилерією Збройних Сил СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у керівництві операціями на Зх., Ленінгр., Пд.-Зх., Ворон., Брян., Сталінградському, 3-му Укр. та ін фронтах. У 1950—53— президент Академії арт. наук, з 1953 — нач. Військ. арт. командної академії. З 1958 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ВОРОНОВИ́ЦЯ — селище міського типу Вінницького р-ну Вінницької обл. УРСР. Залізнична станція. 8,1 тис. ж. (1977). Відома з 1545. У В.— Степанівський цукр., плодоконсервний, хлібний, цегельний, асфальтобетонний з-ди, швейна ф-ка, харч. комбінат, виробниче відділення райсільгосптехніки. 4 заг.-освітні школи, тех училище, лікарня. Будинок культури, 4 б-ки, музей історії авіації в будинку, де 1869—76 жив О. Ф. *Можайський*. З В тривалий час була пов'язана творча діяльність М. П. *Старицького*. Пам'ятка архітектури 19 ст. — колишній помі щицький палац

ВОРОНОВИ́ЦЬКІ СТОЯ́НКИ — група палеолітичних стоянок на правому березі Дністра, біля с. Вороновиці Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Найвідомішою з них є багатошарова стоянка Вороновиця I, досліджена 1951—53. У нижньому культурному шарі, що датується солютрейським часом (див. *Солютрейська культура*), виявлено залишки вогнищ, вугілля, скупчення фарби, численні крем'яні вироби, кістки мамонта, коня, пн. оленя та носорога. У верхньому культурному шарі, що датується мадленським часом (див. *Мадленська культура*), виявлено залишки пізньопалеолітичного житла.

ВОРОНО́ВИЧ Олександра Петрівна [н. 7 (19). VII 1898, с. Куніно, тепер Ярославської обл.] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1954). Дружина О. Г. *Крамова*. До 1933 працювала в моск театрах: Суходольського, Незлобіна, кол. Корша та ін., 1933—62 в Харків рос драм. театрі ім. О. Пушкіна Ролі: Анна («Анна Кареніна» за Л. Толстим), М. О. Ульянова («Сім'я» Попова),





О. П. Воронович у ролях Анни Кареніної («Анна Кареніна» за Л. М. Толстим) і Предслави («Сон князя Святослава» І. Франка)

Предслава («Сон князя Святослава» Франка), Ламбріні Кіріакулі («Острів Афродіти» Парніса). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.
Літ.: Попова Л. Александра Петровна Воронович—народная артистка СССР. К., 1960.

ВО́РОНОВІ (Corvidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. В.— найбільші птахи ряду (маса 50—1500 г), міцної будови, з великим дзьобом і сильними ногами. Забарвлення чорне з металевим полиском, чорне з білим або сірим, іноді яскраве. Здатні пристосовуватися до різноманітних умов середовища, включаючи антропогенні ландшафти. Поширені майже на всій земній кулі. Родина включає 20—32 роди, що об'єднують 100—105 видів, з них в СРСР — 14, у т. ч. в УРСР — 7 видів. Осілі, мандрівні, зрідка перелітні птахи. Гніздяться парами (*крук, ворона, сорока, сойка* та ін.) або колоніями (*грак* та ін.). У кладці 2—9 яєць. Всеїдні, знищують шкідливих комах і гризунів, деякі В. (напр., ворона сіра, сорока) можуть шкодити сільс. і мисливському господарству. *Л. О. Бабенко.*

ВОРОНУВА́ННЯ — створення окисної плівки (від чорного до темно-синього кольору різних відтінків) на поверхні виробів з вуглецевої або низьколегованої сталі і чавуну; різновид *оксидування*. Структура, захисні властивості і зовн. вигляд зумовлені товщиною окисних плівок. Оптимальними властивостями відзначаються плів-

ки завтовшки від 0,004 до 2,5 мкм. Розрізняють В лужне, кислотне і термічне Лужне В. провадять зануренням виробів у гарячий розчин (т-ра 140—150° С) лугу (їдкого натру) і окислювачів (нітрату або нітриту натрію). Після такого В. вироби покривають тонким шаром масляного лаку. Кислотне В. здійснюють у розчині нітрату барію і фосфорної к-ти при т-рі 98—100° С протягом 20—30 хв. Термічне В. полягає в нагріванні виробів з обмеженим доступом повітря при т-рі 250—350° С протягом кількох хвилин і в середовищі перегрітої водяної пари при т-рі 200—500° С. В. застосовують для декоративного оздоблення і захисту від корозії (див. *Корозія металів*) виробів з малими розмірними допусками (напр., деталей приладів)

В. І. Лайнер.

ВОРОНЦО́В Данило Семенович [11 (23).XII 1886, с-ще Пропойськ, тепер м. Славгород Могильовської обл.— 12.VII 1965, Київ] — український рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1957). Закінчив Петерб. ун-т (1912), працював у лабораторії М. Є. *Введенського*. В 1916—22 — співробітник Новоросійського ун-ту в Одесі, потім — професор Смоленського ун-ту (з 1922), Казанського (з 1930) і Київ. (1935—41) мед. ін-тів та Київ. ун-ту (з 1944); одночасно (з 1956) — зав. створеною під його керівництвом лабораторією електрофізіології Ін-ту фізіології АН УРСР. Праці В. присвячені питанням фізіології нервової системи і електрофізіології. В. детально дослідив електричні прояви процесу збудження в нерві та м'язі, виміряв тривалість струму дії і відкрив (1924) слідову електронегативність, що виникає в нерві після поширення імпульсу.

Тв.: Общая электрофизиология. М., 1961; Физический электротон нервов и мышц. К., 1966 [у співавт.].

ВОРОНЦО́В Михайло Семенович [19 (30).V 1782 — 6 (18).XI 1856, Одеса] — російський державний діяч, генерал-фельдмаршал (1856). князь. Брав участь у війнах проти Франції (1806—14), Туреччини (1827—28). З 1823 — новорос. генерал-губернатор і намісник Бессарабської обл., 1828—44 — новорос. і бессарабський генерал-губернатор, 1844—54 — намісник на Кавказі і головноком. окремим Кавк. корпусом. У канцелярії В. служив О. С. Пушкін, який 1823—24 перебував на засланні в Одесі.

ВОРОНЯКИ́ — останцевий масив на Пн. *Подільської височини* в межах Львівської і Тернопільської областей УРСР. Простягаються із Зх. на Сх. від *Гологір* до Кременецьких гір. На Пн. обриваються високим уступом до *Малого Полісся*. Висота 350—400 м. Переважають с.-г. угіддя. Ліси (дуб, бук, липа, граб та ін.) збереглися лише в ярах, на крутих схилах балок та окремих височинах. В заплавах річок — луки, болота.

ВОРО́НЯЧЕ О́КО, одноягідник (Paris) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трави з повзучим кореневищем і прямим стеблом, що несе кільце еліптичних або ланцетовидних листків. Квітки одиночні, верхівкові, жовто-зелені. Плід — сизувато-чорна ягода. 6 видів, поширений в Європі і помірній частині Азії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — один: В. о. звичайне (P. quadrifolia) — отруйна рослина. Росте в лісовій і лісостеповій зонах; в Карпатах зустрічається до верхньої межі лісу. Іл с. 391.

ВОРОНЬКО́ Платон Микитович [н. 18.XI (1.XII) 1913, с. Чернеччина, тепер Охтирського р-ну Сумської обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1943. Навчався в Літературному ін-ті ім. О. М. Горького (1938—41). Під час Великої Вітчизнян. війни був командиром підрозділу в партизанському з'єднанні С. А. Ковпака. Перша зб. віршів «Карпатський рейд» (1944). Героїку партизанської боротьби проти фашист. загарбників відображено також у книгах віршів та поем В.— «Весняний грім» (1947), «В ім'я твоєї волі» (1949), «Від Москви до Карпат» (1951) та ін. Боротьбі за мир, дружбі між народами присвячені зб. віршів та поеми «Славен мир» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Моя Москва» (1954), «Обов'язок», «Моя Гуцульщина» (обидві— 1955), «Драгі другарі» (1959, премія ім. М. Островського, 1960), «Нелинь» (1963), «Повінь» (1970, Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972), «Здвиг-земля» (1976) В.— автор текстів популярних пісень, а також багатьох книжок віршів для дітей: «Казка про Чугайстра» (1957), «Читаночка» (1968) та ін. Літ. премія ім. Лесі Українки (1976). Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1973; Рос. перекл.— Стихи и поэмы. М., 1960.

ВОРО́ХТА — селище міського типу Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Пруті. Залізнична станція. 5,0 тис. ж. (1977). Лісокомбінат. Середня та спортивна школи, 5 лік. закладів. Клуб, 2 б-ки. Середньогірний кліматичний курорт. Великий масив хвойного лісу, букові гаї, альпійські луки. Санаторії для хворих на активну форму туберкульозу легень, туберкульоз кісток. Відома як всесоюзна спорт. і турист. база. Архіт. пам'ятка—дерев'яна церква 18 ст. (іл. див. до ст. *Дерев'яна архітектура*, т. 3). За усними переказами, В. засн. у 17 ст.

ВОРО́ХТА-ПУТИ́ЛЬСЬКЕ НИЗЬКОГІ́Р'Я — міжгірна область у *Карпатах Українських*, у межах Чернівецької та Івано-Франківської областей УРСР. Простягається вузькою смугою від верхів'їв Бистриці-Надвірнянської до р. Сучави, між Горганами, Покутсько-Буковинськими горами на Пн. та Братківським хр., Чорногорою і Гринявським хр. на Пд. Вис. від 700 до 900 м. Ялиново-смерекові ліси, бучини, вище — луки. В долинах річок — с.-г. угіддя. Густо населене. Один з рекреаційних районів Карпат Українських.

ВОРО́ХТЯНСЬКА УЛОГО́ВИНА — улоговина в сх. частині Ворохта-Путильського низькогір'я *Карпат Українських*, у межах Івано-Франківської обл. УРСР. Простягається вздовж верх. течії р. Пруту. Абс. висоти 600—700 м. Переважають луки, с.-г. угіддя, подекуди — ліси. Курортний район. Спортивні бази. Туризм.

ВОРОШИ́ЛОВ Климент Єфремович [23.I (4.II) 1881, с. Верхнє (тепер у межах м. Лисичанська Ворошиловградської обл.) — 2.XII 1969, Москва] — діяч Комуністичної партії і Рад. держави, Маршал Радянського Союзу (1935), двічі Герой Рад. Союзу (1956, 1968), Герой Соціалістичної Праці (1960). Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сім'ї робітника-залізничника. Трудову і революц. діяльність почав (з 1896) на шахтах і з-дах Донбасу. В 1904 — член Луган. більшовицького к-ту. Активний учасник революції 1905—07. Восени 1905 — голова Луган. Ради робітн. депутатів. Делегат IV (1906) та V (1907) з'їздів РСДРП. Був на засланні. Проводив підпільну роботу в Баку, Петербурзі, Царицині. Після Лютн. революції 1917 — член Петроградської Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1917 очолював Луган. к-т РСДРП(б), був головою Ради робітн. і солдат. депутатів. Делегат VII (Квітневої) Всерос. конференції і VI з'їзду РСДРП(б). В березні 1918 — організатор 1-го Луганського соціалістичного загону, що вів бої з нім. військами на підступах до Харкова. В роки громадян. війни та іноз. інтервенції командував 5-ю Укр. армією, Царицинським фронтом, 10-ю армією, був членом Військ. ради Пд. фронту, наркомом внутр. справ УРСР (1919), команд. військами Харків. військ. округу, 14-ї армії та військами внутр. фронту України, членом Ради оборони України, Військ. ради Київ. укріп. району, Реввійськради 1-ї Кінної армії. Брав участь у визволенні України від військ бурж.-поміщицької Польщі і врангелівців. У 1921—25 — команд. військами Пн.-Кавказ. і Моск. округів, член РВР СРСР. З кін. 1925 — нарком у військ. і мор. справах (з 1934 — нарком оборони) і голова РВР СРСР. З 1940 — заст. голови РНК СРСР і голова К-ту оборони при РНК. В роки Великої Вітчизн. війни — член Держ. К-ту Оборони СРСР, головнокомандуючий військами Пн.-Зх. напряму, уповноважений Ставки на ряді фронтів, один з керівників партизан. руху. В 1945—47 — голова Союзної контрольної комісії в Угорщині. В 1946—53 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. У 1953—60 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. Делегат X—XXIII з'їздів партії. У 1926—60 — член Політбюро (з 1952 — Президії) ЦК КПРС, у 1921—61 і з 1966 — член ЦК КПРС. На III з'їзді і V конференції КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. З травня 1960 — член Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань. Нагороджений



К. Є. Ворошилов.



О. П. Воронович.



Д. С. Воронцов.



П. М. Воронько.



Пам'ятник радянським воїнам—визволителям **Ворошиловграда** від німецько-фашистських загарбників, встановлений на Гострій Могилі. Скульптор В. Мухін.

8 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі в Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Рассказы о жизни, кн. 1. М., 1971.

Літ.: Кардашев В. И. Ворошилов. М., 1976. *М. Г. Гончаренко.*

ВОРОШИЛОВГРА́Д (до 1935 і 1958—70 — Луганськ) — місто, обласний центр УРСР. Лежить у пн.-сх. частині Донбасу, біля впадіння р. Вільхівки в Лугань (праву прит. Сіверського Дінця). Вузол залізничних і автомобільних шляхів. Аеропорт. Поділяється на 4 міські райони 445 тис. ж. (1977). В 1795 засн. населений пункт, який 1797 дістав назву «селище Луганський Завод». В 1882 його разом з прилеглим до нього поселенням Кам'яний Брід перетворено на місто Луганськ. У 1900 на паровозобудівному з-ді виник перший в Луганську с.-д. гурток. У листопаді 1902 на базі с.-д. гуртків міста був організований Луганський комітет РСДРП [див. *Луганська організація РСДРП(б)*]. Під час революції 1905—07 в Луганську відбулися виступи проти самодержавства, зокрема в жовтні 1905 — антиурядова політ. демонстрація. Тоді ж створено Раду робітн. депутатів, яку очолив К. Є. *Ворошилов.* У квітні 1912 в місті відбувся політ. страйк, у липні 1916 — *Луганський страйк 1916.* З червня 1917 більшовики Луганська почали видавати газ. «*Донецкий пролетарий*». Рад. владу в місті встановлено 26.X(8.XI) 1917. В грудні 1917 загони Червоної гвардії Луганська розгромили війська бурж.-націоналістич. *Центральної ради* і каледінців (див. *Каледінщина*). В квітні — листопаді 1918 місто окупували австро-нім. війська. В 1919 рад. війська разом з трудящими міста чинили героїчний опір денікінцям (див. *Луганська оборона 1919*). З 1938 В.— обласний центр. Ворошиловград нагороджено орденом Червоного Прапора (1924) і орденом Жовтневої Революції (1970).

В.— один з найбільших центрів важкої пром-сті України та СРСР. Провідна галузь пром-сті — машинобудування, яке представлене *Ворошиловградським виробничим об'єднанням тепловозобудування* імені Жовтневої революції. *Ворошиловградським заводом вугільного машинобудування* імені О. Я. Пархоменка, з-дами колінчастих валів, автоклапанів, автоскладальним, ім. Артема (по виготовленню сан.-тех. обладнання та емальованого посуду) та ін. Розвинута також металург пром-сть (трубопрокатний з-д). За останні роки В. став значним центром легкої (тонкосуконний комбінат, ф-ка трикот. білизни, виробничі об'єднання взуттєвих та швейних підприємств) і харч. (м'ясокомбінат, молочний з-д, кондитерська ф-ка) пром-сті. Є підприємства деревообробної, буд. матеріалів та ін галузей. В.— важливий культурний центр республіки. В 52 загальноосв. школах (разом з містами Олександрівськ і Щастя) — 52,5 тис. учнів, у 12 серед. спец. навч. закладах — 14,4 тис. учнів, у 16 профес.-тех. уч-щах — 9,5 тис. учнів. У В.— 4 вузи: *Ворошиловградський педагогічний інститут* імені Т. Г. Шевченка, *Ворошиловградський медичний інститут, Ворошиловградський сільськогосподарський інститут, Ворошиловградський машинобудівний інститут* і філіал Донец ін-ту рад. торгівлі; в них навчається понад 28 тис. студентів (1977). Працюють такі



н.-д. і проектні ін-ти: «УкрНДІвуглезбагачення», Укр. н.-д. і проектно-конструкторський ін-т підземного видобування вугілля гідравлічним способом, *Ворошиловградський філіал інституту економіки промисловості* АН УРСР та ін. У В. 26 масових б-к (фонд — понад 1660 тис. одиниць зберігання), 22 клубні заклади, 16 кінотеатрів, три театри — *Ворошиловградський російський драматичний театр, Ворошиловградський український музично-драматичний театр* та театр ляльок, цирк, два музеї — обл. краєзнавчий та *Ворошиловградський художній музей* імені Артема. Позашкільні заклади: Палац піонерів, 4 будинки піонерів, дит. худож. школа, 13 дит. спортивних шкіл тощо. Виходить три обл. газети — «*Ворошиловградская правда*», «*Прапор перемоги*», «Молодогвардієць».

Обл. радіомовлення і телебачення. До 1917 місто було невпорядковане й хаотично забудоване переважно одноповерховими будинками. За роки Рад. влади у В. споруджено багато пром. підприємств, на площах і гол. магістралях виросли багатоповерхові житл. й громад. будинки. Нові вулиці, сквери й бульвари інтенсивно впорядковуються й озеленюються. Серед споруд В.— готель «Жовтень» (1953, арх. Й. Каракіс), Будинок техніки (1954, арх. В. Фадеїчев, Б. Дзбановський, М. Сиркін), кінотеатр «Україна» (1961, арх. Е. Розанов, А. Степанов, В. Шестопалов), музично-драматичний театр (1970), будинок облпрофради (1971— обидва арх. Г. Головченко). Пам'ятники В. І. Леніну (1932, скульптор Б. Д. Корольов; 1967, скульптори М. Г. і О. М. Манізери, арх. І. Є. Рожин); рад воїнам-визволителям на Гострій Могилі (1945, скульптор В. Мухін), О. Я. Пархоменкові (1957, скульптор М. Можаєв, арх. В. Шарапенко). У В. народилися активний учасник громадянської війни на Україні Д. П. *Рудь*, двічі Герой Радянського Союзу О. Г. *Молодчий*, вчені петрограф і мінералог акад. АН СРСР В. С. *Соболєв*, інженер-будівельник акад. АН УРСР В. С. *Григор'єв* та ботанік і гідробіолог чл.-кор. АН УРСР Я. В. *Ролл*, рос. лексикограф і письменник В. І. *Даль*, художник С. О. *Григор'єв*.

Літ.: Ворошиловград. Донецк, 1974; Ворошиловград. Справочник. Донецк, 1977. *Г. О. Корнілова* (культура).



Ворошиловград. Вулиця Коцюбинського.



Будинок техніки у **Ворошиловграді.**

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКА ДРЕС — теплова електростанція, розташована біля м. Щастя Ворошиловград. обл. Будівництво почато 1952. Першу чергу заг. потужністю 700 тис. кВт введено в дію 1958. Проектних показників потужності досягнуто 1969. Заг. потужність електростанції — 2,3 млн. кВт, виробн. електроенергії 1976 становило 13,2 млрд кВт·год (1960 — 5,6 млрд. кВт · год).

Ю. М. Бишевський.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (1958—70 — Луганська) — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*. Бере початок від с.-д. гуртків, що виникли на Луганщині в кін. 19 — на поч. 20 ст. На ряді з-дів Луганська вони з'явилися 1900. Незабаром у місті оформилась с.-д. орг-ція [див. *Луганська організація РСДРП(б)*], на поч. 1903 створено *Алмазно-Юр'ївську організацію РСДРП*. У діяльності с.-д. гуртків і орг-цій РСДРП активну участь брали більшовики В. А. *Шелгунов*, К. М. Норинський, К. Є. *Ворошилов*, О. Я. *Пархоменко*, І. І. Алексєєв, П. І. Пузанов, І. Д. Литвинов, Ф. Р. Якубовський та ін. Під час 1-ї рос. революції Луганська більшовицька орг-ція очолила боротьбу робітників проти самодержавства.

Велику роль в орг. та ідейному згуртуванні трудящих відіграла легальна більшовицька газ. «*Донецкий колокол*» (1906—07). В перших рядах пролетаріату України виступили робітники Луганщини в період Лютн. революції 1917. Про зростання авторитету

більшовиків Луганська свідчило збільшення рядів міської орг-ції протягом березня — квітня 1917 з 100 до 1500 чол. Луганський партійний комітет очолили К. Є. Ворошилов, М. К. Афонін, А. З. Каменський, Ю. Х. Лутовинов, З. Ф. Ляпін, І. І. Николаєнко, І. І. Шмирьов. Одностайно схваливши *Квітневі тези В. І. Леніна*, рішення *Шостого з'їзду РСДРП(б)*, більшовики Луганщини очолили боротьбу трудящих за перемогу соціалістичної революції. В червні 1917 Луганський к-т почав видавати газ. «*Донецкий пролетарий*».

Протягом жовтня — грудня 1917 Рад. владу було встановлено в переважній більшості районів Луганщини. В грудні 1917 — січні 1918 трудящі Луганщини, очолені більшовиками, разом з рос. червоногвардійцями вели боротьбу проти *каледінщини* та військ *Центральної ради*. В квітні 1918 Луганщину окупували австро-нім. війська. В умовах жорстокого терору більшовики, працюючи в глибокому підпіллі, керували боротьбою трудящих мас проти іноземних окупантів і внутр. контрреволюції. В жовтні 1918 Луганська підпільна орг-ція мала підпільну друкарню, створила міський ревком, проводила агітаційну роботу у військах окупантів. Під керівництвом парт. орг-цій трудящі Луганщини боролись проти білогвардійських військ ген. Краснова (див., зокрема *Біловодське повстання 1918—19*), виявили масовий героїзм під час *Луганської оборони 1919* від денікінців. Парт. орг-ції Луганська, Алчевська, Кадіївки та ін. пром. міст організовували робітн. полки і загони, які героїчно билися проти сил контрреволюції. Після закінчення громадян. війни зусилля більшовицьких орг-цій Луганщини були спрямовані на відбудову нар. г-ва.

Здійснюючи курс партії на індустріалізацію, трудящі Луганщини під керівництвом окружної партійної організації успішно провели реконструкцію старих і будівництво нових шахт, з-дів і фабрик. Зростала й міцніла парт. орг-ція. За кількістю комуністів, що вступили в дні *ленінського призову в партію*, парт. орг-ція Донбасу посіла третє місце в країні (після Ленінградської і Московської). В 1923 у зв'язку з адм.-тер реформою на тер. Донбасу було створено 5 окружних парт. орг-цій, зокрема на території сучас. Ворошиловгр. обл.— Луганську і Старобільську. В 1930 окружкоми ліквідовано. В 1932 утворено Донецьку обл., до складу якої ввійшла й тер. сучас. Ворошиловгр. області. В 1938, після поділу Донецької обл. на Сталінську (з 1961 — Донецька) і Ворошиловградську, оформилась В. о. п. о. На цей час вона налічувала в своїх рядах понад 28 тис. комуністів. За роки довоєнних п'ятирічок Ворошиловгр. обл. стала високорозвинутим індустріально-колгоспним краєм. Тут 1935 покладено початок *стахановському руху*.

З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 з 49 тис. членів обл. парт. орг-ції пішли на фронт майже 25 тис. чол. У період тимчасової окупації області тут діяли підпільний обком партії, очолений С. О. Стеценком та І. М. Яковенком, підпільний обком комсомолу на чолі з Н. Т. Фесенком, три міськкоми, три райкоми партії та понад 20 підпільних парт.-комсомольських орг-цій і груп, зокрема підпільна комсомольська орг-ція «*Молода гвардія*», що діяла в м. Краснодоні під керівництвом підпільної парт. орг-ції, очолюваної П. П. *Лютиковим* і М. П. *Бараковим*. На тер. області діяли 16 партизан. загонів і груп. У вересні 1943 рад. війська визволили область від нім.-фашист. загарбників. Обл. парт. орг-ція мобілізувала трудящих на боротьбу за відбудову і дальший розвиток пром-сті, с. г., культури і підвищення матеріального добробуту трудящих. У 1950 було досягнуто і перевищено довоєнний рівень виробництва пром. і с.-г. продукції. В наступні роки, втілюючи в життя рішення з'їздів КПРС, трудящі області під керівництвом обл. парт. орг-ції добилися значних успіхів у розвитку економіки і культури, піднесенні життєвого рівня трудящих. Ворошиловгр. область стала одним з найбільших індустріальних районів республіки. Докорінні перетворення відбулися в с. г. області. Успішному виконанню народногосп планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР та братніх республік. Обл. парт орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 202 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

За післявоєнні роки зросли ряди обл. парт. орг-ції, посилився її вплив на маси. На 1.I 1978 у 14 міських і 22 районних парт. орг-ціях налічувалося 183 959 членів і кандидатів у члени партії. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у дусі рад патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали А. І. Гайовий, В. К. *Клименко*, П. М. Любавін та ін. За час існування В. о. п. о. відбулося 19 обл. парт конференцій. Надійним помічником парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, яка на 1.I 1978 налічувала в своїх рядах 403 тис. комсомольців. На відзнаку заслуг комсомольців Донбасу Донецьку комсомольську орг-цію 1935 нагороджено орденом Леніна, Краснодонську комсомольську орг-цію 1968 — орденом Червоного Прапора. Понад 8 тис. комсомольців області виїхали на освоєння цілинних і перелогових земель. Комсомольці Ворошиловградщини беруть участь у спорудженні найважливіших будов країни.

Органами В. о. п. о. є газ. «*Прапор перемоги*» і «*Ворошиловградская правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Ворошиловградська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. К., 1976.

Б. Т. Гончаренко.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ (з 1958 до 1970 — Луганська область) — у складі Української РСР. Утворена 3. VI 1938. Розташована на Пд. Сх. республіки, в бас. серед. течії *Сіверського Дінця*. Поділяється на 18 районів, 167 сільрад, має 35 міст, 106 с-щ міськ. типу.

В 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Карту див. між с. 384—385.

Природа. Поверхня більшої частини тер. В. о.— хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пн. (вис. до 230 м) на Пд. до Сіверського Дінця (вис. 50—35 м). На Пд.— *Донецький кряж* (вис. до 367 м, г. Могила-Мечетна). В області — значні поклади кам. вугілля (частина *Донецького кам'яновугільного басейну*). Є також природний газ, вапняк, крейда, мергель, пісковики, вогнетривкі і пластичні глини, глинисті сланці, кам. сіль, мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний: зима прохолодна, літо жарке. Пересічна температура січня —6,8°, липня +22° (Ворошиловград). Річна кількість опадів від 410—420 мм (на крайньому Пн. Сх.) до 550 мм (на Донецькому кряжі), максимум — улітку. Тривалість безморозного періоду 108—202 дні, вегетаційного — 203—210 днів. Часто бувають суховії, інколи —пилові бурі. Річки В. о. належать до бас. Сіверського Дінця (ліві притоки: Красна, Борова, Айдар, Євсуг, Деркул; праві: Лугань, Луганчик, Вел. Кам'янка) і *Міусу* (найбільша прит. Нагольна). Всі вони рівнинні, використовуються для пром. й комунального водопоста-

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26,7 тис км²

Населення — 2820,9 тис. чол. (1977)

Центр — м. Ворошиловград

Провальський заповідний степ. Ворошиловград. Вулиця Радянська.





ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1977, %)



чання та зрошування. В області — бл. 60 озер, найбільше з них — Вовче, багато ставків. Грунти більшої частини тер. В. о.— родючі чорноземи. Трапляються також дерново-лучні, опідзолені, алювіальні, глинисті лучно-болотні грунти. Грунтово-кліматичні умови В. о. сприятливі для вирощування пшениці, кукурудзи, соняшнику та ін. зернових і тех. культур.

В. о. розташована в степовій зоні. Степові простори в межах області майже повністю розорані. Природна рослинність (ковила, типчак, кипець, тонконіг, пирій) залишилась по крутих схилах балок, у річкових долинах, на вигонах і заповідних ділянках. Під лісами (ясен, клен, берест, липа) й чагарниками — понад 10% території області. На вододілі річок Деркулу і Комишної — лісовий масив з дуба, закладений у кін. 19 ст. рос. вченим В. В. Докучаєвим. На тер. В. о. зустрічаються вовк, лисиця, єнотовидний собака, тхір, ласка, перев'язка, хохуля, кріт, заєць, бабак, ховрахи, хом'як, тушканчик; з птахів — шуліка, кібець, яструб, дикі качки, кулик та ін. В межах В. о.— *Луганський заповідник*, до складу якого входять філіали: Станично-Луганський, Стрільцівський степ, Провальський степ. Є також 6 заказників, у т. ч. Юницький

Населення. Осн. населення — українці (54,8%); живуть також росіяни, білоруси, татари, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 105,7 чол. на 1 км² (1977). Найгустіше заселені пд. пром. райони області. Міське нас. становить 84,9% (1977). Найбільші міста: *Ворошиловград, Стаханов, Комунарськ, Лисичанськ, Сєвєродонецьк, Красний Луч*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич революції територія сучас. В. о. частково входила до складу Катеринославської, Харків., Воронезької губ. та Області Війська Донського. Пн. частина цієї території була агр. районом, а на Пд. (в Донбасі) з 2-ї пол. 19 ст. почала інтенсивно розвиватись гірничозаводська пром-сть, підприємства якої в основному належали іноз. капіталу. За роки соціалістичного будівництва дальшого розвитку набули вугільна, металург., хім., маш.-буд. галузі пром-сті (мають загальносоюзне значення), значно розвинулись легка і харч. пром-сть та виробн. буд. матеріалів, а також сільське господарство

Промисловість. В. о.— важливий район важкої пром-сті СРСР. У структурі пром-сті провідними є вугільна (25,5%), чорна металургія (12,4%), маш.-буд. та металообробна (20,3%), хім. й нафто-хім. (13,7%), харчова та легка (20,1%) галузі (1976). Розвинута також пром-сть буд. матеріалів та ін. галузі Основу електроенергетики становлять ДРЕС: *Ворошиловградська ДРЕС* та збудовані за планом ГОЕЛРО *Штерівська ДРЕС* імені Ф. Е. Дзержинського й Лисичанська, а також великі Ворошиловгр. та Комунарська ТЕЦ.

Видобування кам'яного вугілля в області здійснюють 6 виробничих об'єднань, до складу яких входять 92 шахтоуправління. Найбільші підприємства: шахта «Красний партизан» (об'єднання «Свердловантрацит»), шахтоуправління ім. П. П. Лютикова (об'єднання «Краснодонвугілля»), шахта ім. Ілліча (об'єднання «Стахановвугілля»), шахта «Гірська» (об'єднання «Первомайськвугілля»). Металург. пром-сть розвивається на базі місц. коксівного вугілля і криворізької руди. Вона представлена з-дами: *Комунарським металургійним заводом*, Алмазнянським феросплавів, Ворошиловгр. грубопрокатним, Лутугинським прокатних валків. Наявність енерг. бази, чорної металургії та висококваліфікованих кадрів сприяли розвиткові маш.-буд. та металообр. пром-сті, гол. чин. металомістких її галузей (трансп. й вугільного машинобудування, виробн. устаткування для металург., хім. та ін. галузей пром-сті). Серед маш.-буд. підприємств: *Ворошиловградське виробниче об'єднання тепловозобудування* імені Жовтневої революції, *Ворошиловградський завод вугільного машинобудування* імені О. Я. Пархоменка, Краснолуцький та Стахановський маш.-буд., Первомайський електромех., Ворошиловгр. лужних акумуляторів та ін. Значного розвитку досягла хім. й нафтохім. пром-сть, представлена *Сєвєродонецьким виробничим об'єднанням «Азот»* (виробн. аміаку, капролактаму, мінеральних добрив), *Рубіжанським виробничим об'єднанням «Краситель»* (виробн. анілінових барвників), *Лисичанським содовим заводом* імені В. І. Леніна, *Лисичанським заводом гумотехнічних виробів, Лисичанським нафтопереробним заводом*, Стахановським з-дом тех. вуглецю та ін. Коксохім. пром-сть представлена Комунарським, Стахановським і Вільхівським коксохім. з-дами. В області розвинута легка (*Ворошиловградський тонкосуконний комбінат, Ворошиловградське виробниче взуттєве об'єднання* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Ворошиловгр. ф-ка трикотажної білизни та ін.) та харч. пром-сть. Значне пром., с.-г., житлове й культ.-побутове будівництво, а також наявність значної мінерально-сировинної бази сприяли швидкому розвиткові пром-сті буд. матеріалів, зокрема скляної (58% респ. виробн. віконного скла; представлена 2 склозаводами у Лисичанську).





1. Шахта «Ворошиловградська № 1». 2. В прядильному цеху Ворошиловградського тонкосуконного комбінату. 3. Комплекс по виробництву аміаку Сєвєродонецького виробничого об'єднання «Азот».

Сільське господарство. Осн. напрям спеціалізації с. г. області — виробн. зернових і олійних культур у поєднанні з тваринництвом молочно-м'ясного напряму. Навколо пром. центрів розвинуте овочево-молочне г-во приміського типу На кін. 1976 в області було 174 колгоспи і 140 радгоспів, 28 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень.

В області — високий рівень с.-г. освоєння земель: із 2290,6 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1891,0 тис. га — під с.-г. угіддями, з них орних земель — 1460,6 тис га (1976)

Основні зернові культури — озима пшениця, кукурудза Вирощують також ярий ячмінь, зернобобові. Розвивається садівництво й виноградарство. Пл. плодово-ягідних насаджень 1976 становила 51,4 тис. га, у т. ч. 42,6 тис га у плодоносному віці. Зрошується 76,5 тис га земель Зрошувальні системи: Краснодонська, Верхньотеплівська, Лисичанська, Новокиївська. Провідна галузь тваринництва — молочно-м'ясне скотарство та свинарство. Розвивається птахівництво. Розвиткові тваринництва В. о. сприяє кормова база, яка включає вирощування кормових культур, продукцію комбікормової пром-сті (у 1977—9

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1976
Трактори (фіз. одиниць)	9,5	13,6
Зернозбиральні комбайни	1,5	2,7
Електродвигуни	16,2	83,9

з-дів), а також відходи харч. пром-сті (пивна дробина, м'ясокісткове борошно). На Пн. області розвинуте тваринництво м'ясомол. напряму, в центр. частині — молочно-м'ясного, на Пд.— молочне скотарство, птахівництво. Найбільш поширені породи великої рогатої худоби — симентальська (на Пн. області) та червона степова (на Пд.); свиней — велика біла, овець — асканійська. В 1977 діяло 10 комплексів по виробн.





Механізований тік колгоспу імені В. І. Леніна в селищі міського типу Нижній Дуванці. Тепличне господарство Слов'яносербської овочевої фабрики

молока, 13 — по виробн. яловичини, 12 — по виробн. свинини, 2 — по вирощуванню нетелей, 5 — по виробн. яєць та м'яса птиці.

Транспорт. Територія В. о. вкрита густою сіткою з-ць. Довжина з-ць заг. користування 1976 становила 1182 км. Найважливіші магістралі: Ворошиловград — Москва, Ворошиловград — Київ, Харків — Волгоград, Куп'янськ— Дебальцеве, Дебальцеве — Ровеньки — Лиха, Дебальцеве — Ворошиловград — Міллерово. Найбільші залізничні вузли: Попасна, Родакове, Ворошиловград, Кондрашівська, Сімейкине. Довж. автомоб. шляхів 1976 становила 5,4 тис. км, у т. ч. 4,3 тис. км з твердим покриттям. Найважливіші з них: Ворошиловград — Харків, Ворошиловград — Донецьк. Ворошиловград — Дебальцеве, Ворошиловград — Ростов-на-Дону Територією області проходять магістральний газопровід Ставрополь — Москва і споруджуваний (1978) газопровід «Союз». У Ворошиловграді та Сєвєродонецьку — аеропорти.

Будівництво. В області проводиться інтенсивне пром. та житлове будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1946—76 становили (у порівнянних цінах) 18 335 млн. крб., у т. ч. 1139 млн. крб. 1976. В області діють 209 держ. і кооп. первинних підрядних буд. і монтажних та 34 міжколг. орг-ції. За післявоєнні роки (1946—76) держ., кооп. підприємства й орг-ції, колгоспи й населення ввели в дію житл. будинків пл. 31 134 тис. м², у т. ч. 904 тис. м² 1976.

Торгівля й побутове обслуговування. На поч. 1976 в області діяло 11 215 підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. й кооп. торгівлі, включаючи й громадське харчування, 1976 зріс проти 1965 у 1,7 раза. У В. о. 1976 налічувалось 3142 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 532 в сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1976 зріс проти 1965 майже в 4,2 рази.

Охорона здоров'я. В 1976 у В. о. було 37,6 тис. лікарняних ліжок (133,3 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали бл. 7,9 тис. лікарів (27,9 лікаря на 10 тис. ж.) та 28,2 тис. фахівців із серед. мед. освітою. Діють 285 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій.

Культура. В 1976/77 навч. р. в області було 1075 загальноосв. шкіл (432,7 тис. учнів), 36 серед. спец. навч. закладів (43,3 тис. учнів), 119 профес.-тех. уч-щ (65,5 тис. учнів), 5 вузів: *Ворошиловградський машинобудівний інститут, Ворошиловградський сільськогосподарський інститут, Ворошиловградський медичний інститут, Ворошиловградський педагогічний інститут* імені Т. Г. Шевченка, *Комунарський гірничо-металургійний інститут* та філіал Донец. ін-ту рад торгівлі (загалом — 39,9 тис. студентів). Працюють такі наук.-досл. і проектноконструкторські установи: «УкрНДІвуглезбагачення», *Ворошиловградський філіал інституту економіки промисловості* АН УРСР, Ворошиловгр. міжгалузевий територіальний центр наук.-тех. інформації і пропаганди УкрНДІНТІ Держплану УРСР, Сєвєродонецьке наук.-виробниче об'єднання «Імпульс», Укр. н.-д. і проектно-конструкторський ін-т підземного видобування вугілля гідравлічним способом тощо. Діють відділення творчих спілок журналістів (з 1957), письменників (з 1965), художників (з 1945), три театри — *Ворошиловградський український музично-драматичний театр, Ворошиловградський російський драматичний театр* і театр ляльок, обл. філармонія, цирк. У В. о. 934 масові б-ки з фондом 15,2 млн. одиниць зберігання, 819 клубних закладів, 1024 кіноустановки, три держ. музеї (*Ворошиловградський краєзнавчий музей*, що має філіали в Стаханові, Красному Лучі, Свердловську та Старобільську, *Ворошиловградський художній музей* ім. Артема, *Краснодонський музей «Молода гвардія»*), 88 музеїв та музейних кімнат, створених на громад. засадах, кімнати бойової та трудової слави тощо. При культосв. закладах — понад 5,5 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 113,6 тис. аматорів. 59 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них — нар. драм. театр, заслужена хорова капела, нар. ансамбль танцю (всі — у Ворошиловграді), Стахановський нар. шахтарський ансамбль, Свердловський нар. цирк. Позашкільні заклади: 47 палаців та будинків піонерів, 15 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 27 дитячих спортивних шкіл тощо. Виходять три обл. газети — «*Прапор перемоги*», «*Ворошиловградская правда*», «Молодогвардієць», 28 міськ і районних газет. Обл. радіомовлення й телебачення. Між В. о. та Перникським округом Болгарії і областю Фейєр Угорщини існують дружні зв'язки. Територія Ворошиловградської обл багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. 1360 з них взято д-вою під охорону. У В. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки і культури (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Ворошиловградської області, с. 398, та окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: Білогуб Л. М. Луганська область. К., 1960; Симоненко В. Д. Фізико-географічне районування Донбасу для цілей сільського господарства. Довідник. Донецьк, 1972; История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. К., 1976; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

В. І. Богачов, Н. Ф. Щербина.





Палац культури імені О. М. Горького в місті Стаханові.
Профілакторій виробничого об'єднання «Краситель» у місті Рубіжному.



Ворошиловградська область.
Монумент «Україна — визволителям» у селищі міського типу Міловому. Скульптори В. Мухін, В. Федченко, І. Чумак та І. Овчаренко, архітектори Г. Головченко, А. Єгоров, І. Минько

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ВЗУТТЄ́ВЕ ОБ'Є́ДНАННЯ імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — утворене 1968. До складу В. в. в. о. (1977) входять: Ворошиловград. взуттєва ф-ка (гол. підприємство, введена в дію 1959) з філіалом № 1 (1965), Ровеньківська (1966) і Первомайська (1967)

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ТЕПЛОВОЗОБУДУВАННЯ

взуттєві ф-ки. Осн. продукція об'єднання: взуття гусарикове, дошкільне, шкільне, хлопчаче, дівчаче, жіноче й чоловіче. У 1976 В. в. в. о. випущено 20,3 млн. пар взуття (1970—17,3). На підприємствах об'єднання діють понад сто механізованих потокових ліній. Рівень механізації робіт об'єднання 1977 становив 74,3%

М. Т. Масло.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ТЕПЛОВОЗОБУДУВА́ННЯ імені Жовтневої революції — виробниче об'єднання в галузі залізничного машинобудування. Утворене 1976 у складі Ворошиловградського тепловозобудівного заводу — гол. підприємства об'єднання. філіалу Всесоюзного н.-д. тепловозобуд. ін-ту. Ворошиловградський тепловозобудівний завод засн. 1896 як паровозобудівний. До Великої Жовтн. соціалістич. революції виготовляв малопотужні вантажні та пасажирські паровози (перший товарний паровоз серії ОД потужністю 560 к. с. випущено 1900), парові котли, чавунне і сталеве литво, сортове та покрівельне залізо тощо. Робітники з-ду брали активну участь у революц. боротьбі. Тут працювали К. Є. *Ворошилов*, О. Я. *Пархоменко*, К. М. Норинський. За роки Радянської влади завод став одним з найбільших підприємств локомотивобудування країни. За довоєнні п'ятирічки його докорінно реконструйовано й значно розширено. Освоєно виробн. нових типів паровозів. У 1931 на з-ді випущено товарний паровоз серії ФД потужністю 2600 к. с. В роки Великої Вітчизн. війни зазнав великих руйнувань. Після відбудови, в жовтні 1945 випущено перший післявоєнний паровоз СО потужністю 1400 к. с. З 1957 з-д спеціалізується на випуску тепловозів. Осн. продукція: магістральні тепловози типу 2 ТЕ10В, М62, 2 ТЕ116, ТЕ114, ТЕ109, 2 М62 з електр. передаванням постійного та змінно-постійного струму, маневрові тепловози типу ТЕМ2, залізничні транспортери вантажопідйомністю до 500 т, гальмове та нестандартне устаткування, запчастини для залізнич. транспорту, товари культурно-побутового призначення. З-д випускає близько 95% всіх магістральних тепловозів країни і є осн. постачальником рад. тепловозів на світовий ринок. Виробн. тепловозів зросло 1977 проти 1960 у 2 рази. На з-ді впроваджено найновіші технологічні процеси: автоматичне штампування, відцентрове виливання, обробку синтетичними алмазами, високотемпературну цементацію. Застосовуються прогресивні способи зварювання: автоматичне та напівавтоматичне під шаром флюсу, контактне, напівавтоматичне в середовищі вуглекислого газу. З-д нагороджено орденами Леніна (1947) та Жовтневої Революції (1971).

І. М. Сухов

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ЗАВО́Д ВУ́ГІЛЬНОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ імені О. Я. Пархоменка — підприємство гірничошахтного машинобудування Розташований у Ворошиловграді. Засн. 1878 як майстерні для ремонту залізничного рухомого складу. За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано й значно розширено, оснащено сучас. технікою.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Меморіальний комплекс «Україна — визволителям» на честь початку визволення Рад. України від нім.-фашист. загарбників.
2. Пам'ятник В. І. Леніну.
3. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
4. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули у роки Великої Вітчизн. війни.
5. Пам'ятник ветерану трьох революцій — Ф. Д. *Панфілову*.
6. Пам'ятник В. М. *Гаршину*.
7. Краєзнавчий музей.
8. Пам'ятник учасникам Біловодського повстання 1918 за встановлення Рад. влади.
9. Пам'ятник В. І. Леніну.
10. Пам'ятник героям громадян. війни
11. Пам'ятник К. Є. *Ворошилову*.
12. Пам'ятник В. М. *Сосюрі*.
13. Пам'ятник Г. Г. *Капустіну*.
14. Будинок-музей К. Є. Ворошилова.
15. Місце народження К. О. *Булавіна*.
16. Пам'ятник героям громадян. війни— воїнам і залізничникам бронепоїзда «Вуглекоп».
17. Пам'ятник рад. воїнам, полеглим 1943 при визволенні міста.
18. Пам'ятник винахідникові першого вугільного комбайна О. І. *Бахмутському*.
19. Пам'ятник В. І. Леніну.
20. Пам'ятник героям-шахтарям.
21. Пам'ятник рад. воїнам, які визволили місто від нім.-фашист. загарбників 1943.
22. Пам'ятник О. М. *Горькому*.
23. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу І. Х. *Михайличенка*
24. У 1887—94 рр. тут працював Б. Д. *Грінченко*.
25. Пам'ятник В. І. Леніну.
26. Меморіальний комплекс борцям революції з пам'ятниками О. Я. *Пархоменку* та революціонерові П. Й. Цупенку (Цупову).
27. Меморіальний комплекс «Гостра Могила» на честь захисників міста від денікінських банд у 1919 та рад. воїнів, які загинули під час визволення міста 1943
28. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
29. Пам'ятник на могилі І. М. *Яковенка*.
30. Будинок, у якому народився В. І. *Даль*.
31. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу О. Г. *Молодчого*
32. Краєзнавчий музей.
33. Худож. музей.
34. Музей кам'яних статуй.
35. Будинок-музей і пам'ятник О. Я. Пархоменку.
36. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Донбасу. 1943.
37. Пам'ятник Л. І. *Лутугіну*.
38. Пам'ятник героям громадян. та Великої Вітчизн. воєн.
39. Меморіальний комплекс «Молода гвардія»: скульптурна композиція «Клятва», стела «Скорботна мати», Вічний вогонь біля підніжжя стели, пам'ятник на могилі молодогвардійців, музей «Молода гвардія».
40. Пам'ятник В. І. Леніну.
41. Меморіальний комплекс «Мгусфронт», присвячений рад. воїнам-переможцям.
42. Пам'ятник на місці загибелі Героїв Рад. Союзу Н. Т. Гнилицької та С. Є. Железного.
43. Пам'ятник на могилі генерал-майора М. М. Шаймуратова
44. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів.
45. Музей бойової та трудової слави.
46. Музей бойової та трудової слави
47. Пам'ятник В. І. Леніну.
48. Пам'ятник борцям революції.
49. Пам'ятник на могилі молодогвардійців.
50. Пам'ятник рад. воїнам, які визволили місто 1943.
51. Монумент на місці страти в 1943 молодогвардійців О. *Кошового*, Л. *Шевцової*, С. Остапенка, Д. Огурцова, В. Суботіна.
52. Пам'ятник М. П. *Трублаїні*.
53. Пам'ятник борцям революції.
54. Пам'ятник рад. воїнам-визволителям Донбасу 1943.
55. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу М. І. *Горюшкіна*
56. Пам'ятник Я. М. *Свердлову*.
57. Краєзнавчий музей.



З 1930 спеціалізується на випуску машин та механізмів для вуглезбагачувальних ф-к. У 1940 обсяг виробн. продукції зріс проти 1931 у 5,5 раза. У 1977 В. з. в. м.— осн. підприємство країни по виробн. вуглезбагачувального устаткування. Осн. продукція: вуглезбагачувальні машини, *редуктори* різних типорозмірів, запасні частини, товари нар споживання. У 1976 обсяг виробн. продукції з-ду зріс проти 1965 в 1,9 раза. На підприємстві впроваджено нову технологію виробн роторів центрифуг, клепальних робіт, застосовуються електроерозійно-променева обробка, профільне шліфування, верстати з програмним керуванням. Зростає обсяг робіт по автом. зварюванню. З метою охорони навколишнього середовища встановлено електропечі.

Т. М. Сидоренко.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — заснований 1920. Має відділи природи, історії дожовтн. періоду та історії рад. часу. Музеєві підпорядковані відділи у містах Старобільську, Антрациті, Красному Лучі й Свердловську, будинок-музей К. Є. Ворошилова у м. Лисичанську та будинок-музей О. Я. Пархоменка у с. Пархоменко Краснодонського р-ну. В музеї зберігаються понад 100 тис. експонатів (1977).

Літ.: Ворошиловградский краеведческий музей Путеводитель. Донецк, 1971.

В. І. Висоцький.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий учбовий заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1960 на базі вечірнього робітничого Машинобудівного ін-ту. В ін-ті 7 ф-тів: автоматизації виробничих процесів, машинобудівний, механічний, трансп. машинобудування, економічний, електромашинобудівний і загально-технічний; є вечірнє, заочне і підготовче відділення, аспірантура. Філіали у Рубіжному і Краснодоні. Ін-т готує інженерів з 25 спеціальностей. При ін-ті є галузеві лабораторії, лабораторія обчислювальної техніки, б-ка (бл. 500 тис. одиниць зберігання). Видається респ. міжвідомчий збірник «Конструювання і виробництво транспортних машин». У 1976/77 навч. р. налічувалось бл. 13 тис. студентів. За роки існування ін-т підготував бл. 16 тис. спеціалістів.

О. М. Коняєв.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий учбовий заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1956. Ін-т має лікувальний ф-т, підготовче відділення та аспірантуру. Щорічно навчається бл. 2500 студентів. В ін-ті — 42 кафедри, обладнані сучасною технікою. Науковці ін-ту опрацьовують питання з проблем: гігієна навколишнього середовища, гігієна праці та професійної патології, серцево-судинні захворювання, травматологія і ортопедія та ін. За час існування ін-т випустив бл. 6000 лікарів. Бібліотека В. м. і. налічує бл. 304 тис. томів.

А. М. Фаддєєв.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Т. Г. Шевченка — вищий учбовий заклад Міністерства освіти УРСР. Засн. 1923 як Донецький ін-т нар. освіти. В 1934 реорганізований у пед. ін-т. Ім'я Т. Г. Шевченка присвоєно 1939. Має 6 ф-тів: філол., фіз.-матем., природничо-геогр., істор.-пед., муз.-пед. і фіз. виховання; заочне й підготовче відділення, аспірантуру. В 1976/77 навч. р.— 5691 студент, зокрема на денному відділенні — 3021. При ін-ті працюють н.-д. сектор, галузеві лабораторії, агробіостанція. В б-ці — 393,4 тис. одиниць зберігання. Ін-т видає багатотиражну газ. «Трибуна студента». За час існування вуз підготував 35 тис. спеціалістів (1976).

Н. Ф. Щербина.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1939. Серед вистав: «Маскарад» Лермонтова, «Міщани» Горького, «Любов Ярова» Треньова, «Мораль пані Дульської» Запольської, «Характери» Шукшина, «Інтерв'ю в Буенос-Айресі» Боровика, «Для домашнього вогнища» за І. Франком, «В степах України» Корнійчука. У творчому складі театру (1978) — нар. арт. УРСР П. *Кленов*, засл. арт. УРСР Є. Вєтрова, Д. Вітченко, М. Ращупкін, Г. Тимошина. Гол. режисер — засл. арт. УРСР В. Тимошин, гол художник — М. Солодов.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад у системі Міністерства сільс. г-ва СРСР Засн. 1921 на базі середньої с.-г. школи. В ін-ті 8 ф-тів: агрономічний, економічний, механізації с. г., зооінженерний, с.-г. будівництва, заочного навчання, громадських професій (другий фах) та підвищення кваліфікації керівних кадрів і фахівців с. г.; функціонують 34 кафедри. Є аспірантура, видаються наук. праці. Ін-т готує агрономів, економістів-організаторів, бухгалтерів-економістів, інженерів-механізаторів с. г., зооінженерів, інженерів-будівельників с. г. При ін-ті є навчально-дослідне г-во (заг. земельна площа 3804 га) з тваринницькими фермами та заводами по переробці плодів і овочів. В ін-ті (на 1.X 1977) — 4684 студенти, в т. ч. заочників — 2387; бібліотеч. фонд — 340 859 книг; виходить багатотираж. газ. «За радянські кадри».

В. С. Кочетков.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ТОНКОСУКО́ННИЙ КОМБІНА́Т — підприємство текстильної промисловості. Створений 1957 на базі Ворошиловград. суконної ф-ки (засн. 1904) і ткацького виробн. (введено в дію 1957). Осн. продукція комбінату: пальтові та костюмні, чистововняні і напіввовняні тканини для чоловічого, жіночого та дитячого одягу. До складу комбінату входять (1977) виробництва: прядильне, 2 ткацькі, обробне. У 1976 на В. т. к. вироблено 4951 тис. м готових тканин (1970 — 4249 тис. м). На підприємстві впроваджено нові технологічні процеси: молестійке просочування чистововняних тканин, пом'якшуюче просочування тканин, виготовлених із суміші вовняного волокна і нітрону та ін. Здійснюються (1978) роботи щодо механізації та автоматизації виробн., впроваджується комплексна система управління якістю продукції.

Н. О. Митрофанова.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1941 як 1-й Харків. укр. драм. театр



Будинок Ворошиловградського українського музично-драматичного театру і Ворошиловградського російського драматичного театру. 1970. Архітектор Г. Головченко.

(з 1943 — музично-драматичний). В роки Великої Вітчизн. війни обслуговував фронтові частини Пн. Кавказу, Закавказзя та Чорноморського флоту. З 1944 — у Ворошиловграді. Спектаклі: «Титарівна» за Шевченком, «Житейське море» Карпенка-Карого, «Лиха доля» Старицького, «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького, «Пам'ять серця» Корнійчука, «Голубі олені» Коломійця, «Таланти і поклонники» О. Островського, «Вибачайте, коли ласка» Макайонка, «Віндзорські витівниці» Шекспіра та ін. В театрі працювали: засл. арт. УРСР В. *Довбищенко*, Т. Вечора, Ф. Лук'яненко, Р. Єфименко, С. Харковецький, Є. Селецька, В. Ольховська, Л. Журавльова та ін.

У складальному цеху **Ворошиловградського виробничого об'єднання тепловозобудування** імені Жовтневої революції.



Ворошиловградський педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка.



ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ ЕКОНОМІКИ ПРОМИСЛОВОСТІ

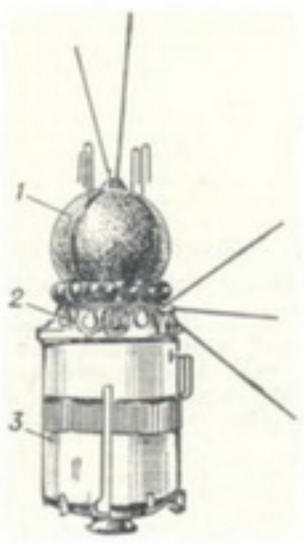

Космічний корабель «Восток»
1 — спускний апарат; *2* — приладовий відсік; *3* — останній ступінь ракети-носія



Воскова міль. Велика воскова вогнівка.

В творчому складі сучас. трупи (1978): нар. арт. УРСР П. *Вєтров*, М. *Голубович*, засл. арт. УРСР О. Некряч, Н. Чоп. Гол. режисер — А. Бондаренко, зав. муз. частиною — Л. Бахмуцький.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ФІЛІА́Л ІНСТИТУ́ТУ ЕКОНО́МІКИ ПРОМИСЛО́ВОСТІ АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1970. Філіал розробляє соціально-екон. питання охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування в районі з розвинутою важкою промстю, проблеми підвищення ефективності виробн. пром. підприємств, а також практичні рекомендації з досліджуваних напрямів. В роботі філіалу широко застосовують екон.-матем. методи та електронно-обчислювальну техніку. У складі його 4 відділи: організації і використання резервів пром. виробн., наук. організації праці, соціально-екон. проблем охорони навколишнього середовища та економічних проблем раціонального природокористування.

Л. А. Бєлашов.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й імені Артема — зібрання творів живопису, скульптури, графіки й декоративно-ужиткового мистецтва. Заснований 1945, відкритий для відвідування 1963. Музей має відділи укр. і рос. дожовтневого, радянського, укр. декоративно-ужиткового і зх.-європ. мистецтва. Тут представлено твори укр. (С. Світославського, В. Орловського, Є. Волобуєва, О. Шовкуненка, Т. Яблонської) і рос. (В. Перова, І. Шишкіна, О. Дейнеки, М. Грекова, П. Кончаловського, В. Мухіної та ін.) художників.

ВОРОШИ́ЛОВСЬК — колишня (1931—61) назва м. *Комунарська*.

«ВОРОШИЛОВГРА́ДСКАЯ ПРА́ВДА» — газета, орган Ворошиловградського обласного і міського комітетів Компартії України, обласної та міської Рад народних депутатів. Виходить у Ворошиловграді 5 раз на тиждень рос. мовою. Бере початок від газ. «*Донецкий пролетарий*», перший номер якої вийшов 1 (14).VI 1917. Кілька разів змінювала назву. В 1942 газета не видавалась, відновлена з листопада 1943. Під назвою «В. п.» виходила 1935—58 та з 1970. У 1958—70 — «Луганська правда». В 1967 газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

ВОРСИ́НКИ — мікроскопічні вирости внутрішніх оболонок ряду органів переважно у вищих хребетних тварин і людини. 1) У деяких земноводних, птахів та ссавців В.— це вирости слизової оболонки тонкої кишки. Вони активно всмоктують харчові речовини, забезпечують пристінкове *травлення*, сприяють перемішуванню їжі в порожнині кишки. 2) Вирости *сиовіальної оболонки* суглобових капсул. 3) Вирости зародкової оболонки — *хоріона*.

ВО́РСКЛА — річка в Бєлгородській обл. РРФСР та Сумській і Полтавській областях УРСР, ліва притока Дніпра. Довж. 464 км, пл. бас. 14 700 км². Бере початок на зх. схилах Середньоросійської височини. Заплава В. вкрита луками, листяними лісами, частково заболочена. Гол. притоки: праві — Ворсклиця, Боромля; ліві — Мерля, Коломак, Тагамлик. Живлення мішане. Найвищі рівні води бувають у березні — квітні, найнижчі — в липні — жовтні. Середня річна витрата води біля гирла — 36,4 м³/с. Замерзає на поч. грудня, скресає в березні. Використовується для водопостачання та зрошування. На В.— міста *Полтава*, *Кобеляки*.

Г. І. Швець.

ВО́РСКЛИЦЯ — річка в Бєлгородській обл. РРФСР та Сумській обл. УРСР, права притока Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 101 км, пл. бас. 1480 км². Бере початок на пд.-зх. схилах Середньоросійської височини. Частково використовується для водопостачання і зрошування.

ВОРСУВА́ННЯ — витягування на поверхню тканини або трикотажного полотна кінців *волокон* з утворенням на ній ворсу, або начосу (пухкого м'якого покриву). Провадиться на ворсувальних машинах, де металеві голки обертових валиків або гострі кінці лусочок ворсувальних шишок, що розміщені на барабані, при зіткненні з поверхнею рухомого матеріалу проникають на певну глибину і витягують кінці волокон на поверхню. Підвищує теплоізоляційні властивості матеріалів, стійкість їх проти зношування. В. піддають матеріали, з яких виготовляють зимовий одяг, ковдри тощо.

ВО́РЦЕЛЬ (Worcell) Станіслав-Габрієль (26.III 1799, с. Степань, тепер смт Сарненського р-ну Ровенської обл.— 3.II 1857, Лондон) — польс. революц. демократ, публіцист, соціаліст-утопіст. Н. в сім'ї шляхтича. 1819 закінчив гімназію в Кременці. Учасник *польського повстання 1830—31*, депутат повстанського сейму від Волині. З 1832 — в еміграції у Франції, Бельгії, Великобританії. Ідеолог лівого крила еміграції, керував демократичними орг-ціями «*Люд польський*», «Об'єднання» і «Польське демократичне товариство». Шляхи до визволення Польщі вбачав у об'єднанні революц. сил польс., рос. і укр. народів у боротьбі проти царизму. Був тісно зв'язаний з О. І. *Герценом*.

«ВОС ДЕ МЕ́ХІКО» («La voz de Méjico» — «Голос Мексіки») — газета, орган *Мексіканської комуністичної партії*. В 1924—38 мала назву «Мачете».

ВОСКА́НОВ Гаспар Карапетович [9 (21).XII 1886—1937] — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Григоріополі (тепер Дубоссарського р-ну Молд. РСР). Учасник 1-ї світової війни, підполковник. З лютого 1918 — на командних посадах у Червоній Армії. В червні — серпні 1920 командував 12-ю армією, яка вела бої проти військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України. Після громадян. війни — на відповідальній військ. і військ.-дипломатичній роботі. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ВО́СКИ — жироподібні речовини тваринного і рослинного походження. Складаються в осн. із складних *ефірів* вищих жирних к-т і вищих одноатомних спиртів. В.— аморфні, пластичні речовини, дуже стійкі, нерозчинні у воді, добре розчиняються у бензині, хлороформі та ефірі. Відомі: *віск бджоляний*, вовняний, *спермацет*, *озокерит* (суміш вуглеводнів) та ін. Синтетичний В. одержують гідруванням оксиду вуглецю або з низькомолекулярних *поліолефінів*. В. застосовують у виробн. електроізоляційних матеріалів, лаків, фарб, для реставрації картин та ін. Див. *Воскове дерево*, *Воскові пальми*.

ВОСКО́В Семен Петрович (справж. ім'я — Самуїл; 1889, с. Глобине, тепер смт Полтавської обл.— 14.III 1920, Таганрог) — учасник революційного руху в Росії. Член Комуністичної партії з березня 1917. Робітник-столяр. В 1905 — член робітн. бойової дружини в Полтаві. В 1906 емігрував в Америку. З поверненням 1917 до Петрограда був направлений ЦК РСДРП(б) на Сестрорецький збройовий з-д, де, як голова завкому, під час Жовтн. збройного повстання організував видачу зброї Червоній гвардії. Учасник штурму Зимового палацу, ліквідації заколоту Керенського—Краснова. В ході громадян. війни — команд. 7-ю армією, комісар 10, 7, 9-ї д-зій. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ВОСКОВА́ МІЛЬ — метелики родини *вогнівкових*, шкідники воску. 2 види: велика воскова вогнівка (Galleria mellonella) і мала воскова вогнівка (Achroea grisella). В УРСР в усіх р-нах, де розводять бджіл, зустрічається велика воскова вогнівка, довж. 15—20 мм, передні крила попелясто-сірі з темними крапками і рисочками, задні — світліші. Гусінь (довж. 14—18 мм) брудно-біла, живиться воском у вуликах та в місцях його зберігання. Завдає великої шкоди бджільницькому г-ву. Мала воскова вогнівка поширена менше. Заходи боротьби: додержують чистоти у вулику; стежать, щоб не було в ньому щілин; зберігають суш у сухому прохолодному місці; для знищення личинок молі обкурюють рамки сіркою.

О. П. Кришталь.

ВОСКОВА́ СТИ́ГЛІСТЬ, жовта стиглість — передостання фаза стиглості зерна хлібів. При В. с. рослини жовтіють, зерно стає жовтим, ріжеться нігтем, як віск (звідки й назва В. с.). Див. *Стиглість насіння*.

Ворскла.



ВОСКОВЕ́ ДЕ́РЕВО, восковий плющ (Hoya carnosa) — виткий вічнозелений чагарник родини ластовневих. Листки м'ясисті з полиском. Квітки запашні рожевуваті, ніби зроблені з воску (звідси назва), зібрані в суцвіття (зонтики). В дикому стані росте у вологих субтропіч. лісах Пд.-Сх. Азії та Сх. Австралії. Вирощують як кімнатну декоративну рослину. Восковим деревом також називають один з видів *сумаха*.



Воскoвий живопис.
Сергій і Вакх. Ікона. Візантія. 8 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

ВОСКОВИ́Й ЖИВО́ПИС, енкаустика — техніка живопису, де основним зв'язуючим елементом є віск. Віск розчиняється у летких оліях чи емульсіях (воскова *темпера*) або накладається пензлем разом з фарбою у розплавленому стані (власне енкаустика). Поверхню вигладжують до блиску підігрітим інструментом, що надає твору великої міцності, вологонепроникності, яскравості колориту. В. ж. був відомий з 3-го тис. до н. е. у Старод. Єгипті, великого розквіту набув у Старод. Греції та Римі (див. *Фаюмські портрети*). З 12 ст. В. ж. застосовували у Візантії. В сучас. мист. використовується при реставрації живопису.

ВОСКОВІ́ ПА́ЛЬМИ — 1) Бразільська В. п., або карнауба (Copernicia cerifera), заввишки до 15 м, з віяловидними листками до 2 м в діаметрі, вкритими шаром воску. З дерева за рік одержують 0,5—2 кг воску. Листя використовують для покриття жител, а також для виготовлення капелюхів, циновок, гамаків тощо. Росте переважно в Бразилії, трапляється також в Аргентині й Парагваї. 2) Андійська В. п. (Ceroxylon andicola) з тонким стовбуром до 60 м заввишки, вкритим шаром воску. З одного дерева одержують до 10 кг воску на рік. Росте в Андах на вис. 1700—3000 м над р. м. Декоративна.

ВОСКРЕКА́СЕНКО Сергій Іларіонович [н. 6(19). XI 1906, с. Лазірці, тепер Канівського р-ну Черкаської обл.] — український рад. поет. Перша зб. поезій — «Штурм» (1931). Виступив як поет-лірик і сатирик (зб. «Поезії», 1939; «Взагалі і зокрема», 1948; «Березова каша», 1955, та ін.). Під час Великої Вітчизн. війни — кореспондент газ. «*За Радянську Україну!*». В сатиричних творах таврував нім. фашистів і укр. бурж. націоналістів. Автор поезій для дітей. Переклав поему О. Твардовського «Василь Тьоркін».

Тв.: Вибране. К., 1955; На цьому і на тому світі. К., 1965; Сатиричні мініатюри. К., 1965; Не криви душею. К., 1966; Що буває, те бува. К., 1969; Рвись увись, але й під ноги дивись. К., 1973; Портрети зблизька. К., 1977; Рос. перекл.— Стихи. М., 1953.

ВОСКРЕСЕ́НСЬК — місто обласного підпорядкування Московської обл. РРФСР. Пристань на лівому березі р. Москви. Залізнична станція. 74 тис. ж. (1977). Підприємства хім. (виробниче об'єднання «Міндобрива» та гірничо-хім. з-д), буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті. Хім.-механічний і будівельний технікуми. В. засн. 1862, з 1938 — місто.

ВОСКРЕСЕ́НСЬКЕ — селище міського типу Жовтневого р-ну Миколаївської обл. УРСР, на р. Інгулі, за 2 км від залізничної ст. Гороховка. 4,5 тис. ж. (1977). Авторемонтний з-д, Гороховський буд. комбінат, Жовтневе об'єднання райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Засн. 1789.

ВОСКРЕСЕ́НСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «МІНДО́БРИВА» імені В. В. Куйбишева — виробниче об'єднання хімічної пром-сті. Розташоване у м. Воскресенську Моск. обл. Осн. продукція: мінеральні добрива (нітроамофоска, амофос, подвійний суперфосфат, фосфоритне борошно), сірчана кислота та різні неорганічні солі. Утворене 1975 на базі Воскресенського хім. комбінату, введеного в дію 1931. На підприємстві впроваджено нові технологічні процеси: напівгідратний метод одержання екстракційної фосфорної кислоти, амофосу із застосуванням амонізатора-гранулятора, безбаластний метод спалювання сірки у печах та ін. Підприємство нагороджено орденами Леніна (1966) та Жовтневої Революції (1971).

Г. О. Меркулов.

ВОСКРЕСЕ́НСЬКИЙ Олександр Абрамович [25.XI (7.XII) 1809, м. Торжок, тепер Калінінської обл.— 21.I (2.II) 1880, с. Можайцево, тепер тієї ж обл.] — російський хімік-органік і педагог, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1864). Проф. Петерб. ун-ту (з 1843). В. визначив склад нафталіну, хінної к-ти, добув хінон, з бобів какао виділив алкалоїд теобромін. Вивчав також горючі корисні копалини. Серед учнів В.— Д. І. *Менделєєв,* М. М. *Бекетов,* М. О. *Меншуткін,* П. П. *Алексєєв* та ін. рос. хіміки.

ВОСС Август Едуардович [н. 17 (30).X 1916, с-ще Салтиково, тепер Омської обл.] — партійний і держ. діяч Латв. РСР. Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. Після закінчення Тюменського вчительського ін-ту працював у серед. школі. З 1940 — в Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1943—45 — директор середньої школи в Тюменській області. З 1945— інструктор ЦК КП Латвії. В 1945—48 навчався у Вищій парт. школі при ЦК КПРС, після закінчення якої працював зав. сектором вузів і науки ЦК КП Латвії, потім секретарем парт. орг-ції Латв. ун-ту. В 1950—53 навчався в Академії сусп. наук при ЦК КПРС, кандидат екон. наук. У 1953—54 — зав. відділом науки і культури, 1954—60 — зав. відділом парт. органів ЦК КП Латвії. З 1960 — секретар, з квітня 1966 — перший секретар ЦК КП Латвії. З 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Вітчизняної війни I ступеня, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

«ВОСТО́К» — 1) Назва серії радянських одномісних космічних кораблів, призначених для польотів по навколоземній орбіті. «В.» складається (мал.) із сферичного *спускного апарата,* що є кабіною космонавта, та приладового відсіку з бортовою апаратурою і гальмівною рушійною установкою. Маса косміч. корабля (КК) з останнім ступенем ракети-носія — 6,17 т, спускного апарата — 2,4 т, а його діаметр — 2,3 м. Керування КК автоматичне й ручне. Систему життєзабезпечення розраховано на 10 діб; у польоті підтримується безперервний радіозв'язок з Землею. На «В.», пілотованому льотчиком-космонавтом Ю. О. *Гагаріним,* 12.IV 1961 здійснено перший політ людини в космічний простір тривалістю 108 хв. На «В.-2» (6—7.VIII 1961) льотчик-космонавт Г. С. *Титов* провів у польоті медико-біол. експерименти і кінозйомку Землі. Політ підтвердив можливість довгочасного (до 25 год) перебування людини в умовах невагомості і дав цінні відомості для підготовки наступних польотів. «В.-3» (11—15.VIII 1962, льотчик космонавт А. Г. *Ніколаєв*) і «В.-4» (12—15.VIII 1962, льотчик-космонавт П. Р. *Попович*) здійснили перший груповий політ. У польоті підтримувався радіозв'язок між кораблями і Землею. З орбіти корабля на Землю вперше передавались телевізійні зображення космонавтів; космонавти вільно «плавали» в кабіні. Цим польотом доведено можливість багатодобового польоту людини в космосі. «В.-5» (14—19.VI 1963, льотчик-космонавт В. Ф. *Биковський*) і «В.-6» [16—19.VI 1963, перша в світі жінка-космонавт В. В. Терешкова (див. В. В. *Ніколаєва-Терешкова*)] перебували бл. 3 діб у спільному польоті. Було проведено розширену програму медико-біол. і наук. досліджень з участю космонавтів. Одержано дані щодо дальшого вдосконалення систем корабля.
2) Назва серії рад. триступінчастих *ракет-носіїв,* що виводили на орбіту космічні кораблі «Восток».

В. Г. Денисов.

ВОСТО́КОВ (справж. прізв.— Остенек) Олександр Христофорович [16 (27).III 1781, Аренсбург, тепер Кінгісепп Ест. РСР — 8(20). II 1864, Петербург] — російський філолог-славіст, акад. Петерб. АН (з 1841). Праця В. «Нарис про російське віршування» (1812) — одне з перших наук. досліджень з рос. тонічного віршування. Своєю «Розвідкою про слов'янську мову» (1820) заклав основи порівняльно-історичного слов. мовознавства в Росії. Велике значення для вивчення давньоруських пам'яток ма-



С.-Г. Ворцель.



О. А. Воскресенський.



А. Е. Восс.



О. Х. Востоков.

ли праці В. «Опис російських і слов'янських рукописів Рум'янцевського музею» (1842), «Граматика церковнослов'янської мови» (1863). Автор двох граматик рос. мови (1831). Видав «Остромирове євангеліє» (1843), брав участь в укладанні «Словника церковнослов'янської і російської мови» (т. 1—4, 1847), уклав «Словник церковнослов'янської мови» (т. 1—2, 1858—61). У пізніх рукописних пам'ятках відзначав риси, властиві рос., укр. та білорус. мовам.



С. С. Вострєцов

ВОСТРЄЦОВ Степан Сергійович [17 (29).XII 1888, с. Казанцево, тепер Вострєцово Бураєвського р-ну Башк. АРСР — 3.V 1932, Новочеркаськ, похований в Ростові-на-Дону] — рад. військовий діяч, комкор. Член Комуністичної партії з 1920 (1905—18 — меншовик). Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В 1919—20 командував полком на Сх. і Зх. фронтах. У 1921 — нач. управління військ ВЧК по охороні кордонів Сибіру, 1922 — команд. групою військ Нар.-революц. армії Далекосхід. республіки. Закінчив Військ.-акад. курси (1927), командував д-зією, корпусом. Під час рад.-кит. конфлікту (1929) очолював Забайкальську групу військ. Нагороджений 4 орденами Червоного Прапора.

«ВОСХО́Д» — назва серії радянських багатомісних пілотованих *космічних кораблів* (КК). Конструкцією і устаткуванням «В.» відрізняються від КК «*Восток*». Вони обладнані системою м'якої посадки, резервною гальмівною установкою, мають нове приладове бортове оснащення (систему орієнтації з іонними датчиками, вдосконалені телевізійну й радіотехнічну апаратуру тощо). Перший «В.» (12—13.X 1964) — тримісний КК з екіпажем у складі льотчиків-космонавтів В. М. *Комарова* (командир), К. П. *Феоктистова* (наук. співробітник) і Б. Б. *Єгорова* (лікар). В ході польоту успішно випробувано цей тип КК, досліджено працездатність і взаємодію групи космонавтів — представників різних професій, проведено розширену програму науково-технічних та медико-біол. досліджень. «В.-2» (18—19.III 1965) — двомісний КК, оснащений шлюзовим відсіком та устаткуванням для виходу людини в космічний простір. Екіпаж «В.-2» складався з льотчиків-космонавтів П. І. *Бєляєва* (командир) і О. А. *Леонова* (другий пілот). У цьому польоті вперше в світі О. А. Леонов протягом 20 хв після виходу з корабля перебував у відкритому космосі, підтвердивши можливість перебування і роботи космонавта в спец. спорядженні (в *скафандрі* з автономною системою життєзабезпечення) поза кабіною КК. Посадку «В.-2» здійснено із застосуванням ручної системи керування. *В. Г. Денисов.*

ВО́СЬМА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б) — відбулася 2—4.XII 1919 в Москві. В роботі конференції взяли участь 45 делегатів з ухвальним голосом і 73 — з дорадчим.

Порядок денний: 1) Політ. і орг. звіти ЦК: 2) Міжнар. становище; 3) Питання порядку денного 7-го Всеросійського з'їзду Рад (обговорювалось тільки питання про рад. будівництво); 4) Про Рад. владу на Україні; 5) Статут партії; 6) Про роботу серед нових членів партії, що вступили до її лав у парт. тиждень; 7) Про паливну кризу. Роботою конференції керував В. І. Ленін; він виступав з промовою на її відкритті, з політ. звітом ЦК і в питанні про Рад. владу на Україні, підготував більшість резолюцій. Увага конференції була прикута до питань внутр. будівництва, вдосконалення структури місцевих і центр. органів Рад. влади, зміцнення рад. апарату, максимального залучення до будівництва Рад. д-ви широких трудящих мас і ліквідацію прод. і паливної кризи. При обговоренні міжнар. становища було схвалено принцип мирного співіснування Рад. країни з іноз. д-вами. Важливе значення для укр. народу мали рішення конференції «Про радянську політику на Україні» та «Про Радянську владу на Україні». Проект резолюції ЦК «Про Радянську владу на Україні», розроблений В. І. Леніним, було прийнято за основу на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 21.XI 1919 і ухвалено 29.XI 1919 Пленумом ЦК РКП(б). Конференція підтвердила цей документ. Відзначаючи необхідність найтіснішого союзу всіх рад. республік, резолюція надавала право самим народам визначити конкретні форми цього союзу. Значна увага в документі приділялася селянству. В. І. Ленін вказував: «Завданням Радянської влади на Україні є завоювання до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства». (Повне зібр. тв., т. 39, с. 314). В резолюції було намічено практичні шляхи розв'язання цього завдання і, в першу чергу, при проведенні зем. та прод. політики; відзначалось також, що першочерговим завданням зем. політики на Україні є повна ліквідація відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним селянам; створення радгоспів рекомендувалося проводити тільки в необхідних розмірах і з урахуванням інтересів селян, не допускати ніякого примусу при об'єднанні селян у комуни, артілі та ін. форми колективного господарювання.

Конференція дала відсіч антипарт. платформі *групи «демократичного централізму»* (Сапронова — Осинського), яка виступила проти парт. керівництва рад. апаратом. Важливу увагу було приділено парт. будівництву. Конференція прийняла Статут партії, за яким структуру парт. орг-цій приведено у відповідність до нового адм.-тер. поділу країни. Статут чітко визначив роль і місце парт. осередку. Вперше для вступаючих у партію було встановлено кандидатський стаж. Конференція відіграла велику роль у зміцненні партії та її зв'язків з масами. Вона мала важливе значення для КП(б)У, для успішного соціалістичного будівництва, розроблення і неухильного здійснення ленінської нац. політики на Україні.

Літ.: Ленін В. І. VIII Всеросійська конференція РКП(б) 2—4 грудня 1919 р.— Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. Повне зібрання творів, т. 39; Восьмая конференция РКП(б). Протоколы. М., 1961. *Ю. Ю. Кондуфор.*

ВО́СЬМА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ — відбулася 12—16.V 1924 в Харкові на правах з'їзду. В її роботі брали участь 406 делегатів з ухвальним голосом і 215 — з дорадчим, які представляли 101 585 членів партії і кандидатів. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК КП(б)У; 2) Орг. звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт ЦКК РКП(б) і ЦКК КП(б)У; 4) Звіт Ревізійної комісії; 5) Про організацію товарообороту (внутр. торгівля і кооперація); 6) Про роботу на селі; 7) Про роботу серед молоді; 8) Орг. питання; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. Зібравшись напередодні *Тринадцятого з'їзду РКП(б)*, конференція одностайно схвалила політ. і орг. лінію ЦК РКП(б). Порівняно з попередньою конференцією ряди КП(б)У на той час збільшилися на 31,5 тис. чол. Зросла ідейно-політ. зрілість та соціальна активність комуністів. Це відобразилося в резолюціях конференції. В них було відзначено тверду, ленінську позицію ЦК КП(б)У в період парт. дискусії і боротьби проти троцькістської опозиції 1923. Конференція намітила конкретні заходи по дальшій відбудові пром-сті, особливо металург., і с. г. Приєднуючись до Тез ЦК РКП(б) до XIII з'їзду партії, конференція на перший план висунула, зокрема, завдання активізації діяльності сіяьс. парт. орг-цій, надання всебічної допомоги незаможним селянам і середнякам у проведенні землевпорядкування, зміцнення їхнього господарства шляхом кооперування і державного кредитування тощо.

В постанові «Про товарооборот і кооперацію» наголошувалося на необхідності поліпшення держ. і кооп. торгівлі. Конференція схвалила створення цехових парт. осередків у складі великих загальнозаводських осередків, націлила парт. орг-ції на посилення виховної роботи серед комуністів, особливо ленінського призову, а також серед жінок і молоді, на пожвавлення діяльності комсомольських орг-цій, профспілок і комнезамів, на рішучу боротьбу проти дрібнобурж. і бурж.-націоналістич. ідеології. Конференція обрала ЦК КП(б)У, ЦКК і Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Бюллетень VIII-й Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины (Стенограмма). 12—17 мая 1924 г. Х., 1924; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *М. В. Черненко.*

ВОСЬМЕРИ́К — восьмикутна в плані споруда або частина споруди в російській та українській архітектурі. Поширений гол. чин. у церквах — дерев'яних (в с. Панілові Архангельської обл., 1600; Вознесенська, Черніг. обл., 1759; Миколи в Лебедині, Сум. обл., 1783) і кам'яних (в с. Городні Моск. обл.,

2-а пол. 16 ст.; *Іллінська церква* на Подолі у Києві, 1692). Фундамент В. часто чотирикутний, іноді хрещатий у плані. Іл. с. 404

ВО́СЬМИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся 22—29.XII 1920 в Москві. Порядок денний: доповідь ВЦВК і Раднаркому РРФСР про зовн. і внутр. політику; про електрифікацію Росії; про відбудову пром-сті і транспорту; про розвиток с.-г. виробництва і допомогу сел. г-ву; про поліпшення діяльності рад. органів у центрі і на місцях та боротьбу з бюрократизмом; вибори ВЦВК. Робота з'їзду проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. З'їзд обговорив його доповідь про зовн. і внутр. політику і повністю схвалив діяльність Рад. уряду. Одним з основних питань на з'їзді було обговорення і затвердження плану електрифікації Росії (*ГОЕЛРО*). Резолюцію на доповідь Г. М. Кржижановського з цього питання, прийняту одностайно, розробив В. І. Ленін. З'їзд накреслив заходи по боротьбі з госп. розрухою, ратифікував *союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР*, прийняв розгорнуту постанову з питань *радянського будівництва*, затвердив нове Положення про Раду праці і оборони. Постановою з'їзду було встановлено *Трудового Червоного Прапора орден*.

Літ.: Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 42; Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1. М., 1959.

В. Є. Бражников.

ВО́СЬМИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 17—20.I 1924 в Харкові. Порядок денний: звітна доповідь Уряду Рад. України; доповідь про Конституцію СРСР; про бюджет УРСР; про стан пром-сті на Україні; про землеустрій; про Червону Армію; обрання ВУЦВК. В постанові на звітну доповідь делегати з'їзду одностайно схвалили діяльність уряду республіки й накреслили шляхи дальшого розвитку нар. г-ва, культури й освіти та підвищення добробуту трудящих. З'їзд доручив Урядові УРСР розглянути питання про будівництво гідроелектростанції на Дніпрі. З'їзд ратифікував затверджений 1-м з'їздом Рад СРСР *Договір про утворення СРСР* та прийняту 2-ю сесією ЦВК СРСР Конституцію СРСР і доручив ВУЦВК переглянути Конституцію УРСР відповідно до Договору про утворення СРСР та подати її на затвердження 9-го Всеукраїнського з'їзду Рад. У резолюціях з ін. питань з'їзд визначив завдання щодо зміцнення держ. бюджету республіки, дальшого розвитку пром-сті та с. г., впорядкування землекористування тощо. З'їзд підкреслив необхідність дальшого зміцнення Червоної Армії та Флоту.

Літ.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

В. Є. Бражников.

ВО́СЬМИЙ З'ЇЗД РКП(б) — відбувся 18—23.III 1919 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 301 делегат з ухвальним голосом і 102 — з дорадчим, що представляли 313 766 членів партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК РКП(б); 2) Програма РКП(б); 3) Створення Комуністичного Інтернаціоналу; 4) Воєнне становище і військ. політика; 5) Робота на селі; 6) Орг. питання; 7) Вибори ЦК. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Відкриваючи з'їзд, В. І. Ленін присвятив перше слово пам'яті Я. М. Свердлова. З'їзд відбувся у важкий для країни час, в обстановці громадян. війни та іноземної воєн. інтервенції. З'їзд повністю схвалив політ. діяльність ЦК. Осн. місце в роботі з'їзду зайняло обговорення і прийняття нової Програми партії, розробленої під керівництвом і при безпосередній участі В. І. Леніна. У програмі було сформульовано конкретні завдання партії в перехідний період від капіталізму до соціалізму. 1-й розділ Програми містив оцінку Великої Жовтн. соціалістичної революції та її міжнар. значення, давав характеристику капіталізму і його найвищої стадії — імперіалізму, показував неминучість пролет. революції та перемоги соціалізму. В 2-му розділі чітко визначалися шляхи будівництва соціалістич. економіки, шляхи переходу від відсталих форм виробництва до вищих: у пром-сті — до великої механізованої індустрії, в с. г. — до великого соціалістичного землеробства. Ленінський проект Програми прийняла програмна комісія, обрана на VII з'їзді партії. Але у зв'язку з тим, що в комісії не всі були згодні з проектом Програми, від меншості в комісії на з'їзді виступив М. І. Бухарін. Він запропонував виключити з Програми характеристику простого товарного г-ва і домонополістичного капіталізму, зберігши тільки аналіз імперіалізму. М. І Бухарін розглядав імперіалізм не як останню стадію в розвитку капіталізму, а як окрему сусп.-екон. формацію. В. І. Ленін викрив теоретичну неспроможність і політ. шкідливість поглядів М. І. Бухаріна. Безкомпромісно виступив В. І. Ленін і проти вимоги М. І. Бухаріна і Г. Л. П'ятакова виключити з Програми пункт про *право націй на самовизначення*. З'їзд затвердив Програму РКП(б) (див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*), що озброїла партію ясною перспективою боротьби за побудову соціалізму і була керівним документом Комуністичної партії аж до *Двадцять другого з'їзду КПРС* (1961), який прийняв нову Програму. Важливе місце в роботі з'їзду зайняло питання про відношення до серед. селянства. В початковий період існування Рад. влади серед. селянство вагалося у своєму ставленні до неї, й тому політика нейтралізації його була єдино правильною. Восени 1918, упевнившись на власному досвіді в перевагах рад. ладу, осн. маса серед. селянства зробила поворот у бік Рад. влади. Політика нейтралізації середняка вже не відповідала обстановці, що склалася. Тому В. І. Ленін у резолюції «Про ставлення до середнього селянства», яку прийняв з'їзд, обґрунтував необхідність переходу до політики міцного союзу з серед. селянством при опорі на бідноту в боротьбі з куркульством. З'їзд приділив велику увагу питанню про воєнне становище і військ. політику. В доповіді з цього питання обґрунтовувалася необхідність покінчити з добровольчими методами формування Червоної Армії, партизанщиною і створити регулярну армію з залізною дисципліною, підтверджувалася правильність використання досвіду старих військ. спеціалістів при політ. контролі за їхньою діяльністю. Проти лінії ЦК РКП(б) виступила т. з. *«військова опозиція»*. З'їзд засудив її погляди і прийняв резолюцію, спрямовану на будівництво регулярної, боєздатної Червоної Армії, вказав на головний принцип будівництва і діяльності армії — керівництво партії всіма збройними силами країни. З'їзд обговорив питання про парт. і рад. будівництво, про посилення керівної ролі партії в Радах, дав відсіч опортуністичній групі Сапронова — Осинського, що заперечувала провідне становище партії в системі диктатури пролетаріату, визнав за необхідне поліпшити соціальний склад партії, для чого запропонував провести перереєстрацію членів РКП(б). З'їзд встановив структуру ЦК РКП(б), визначивши, що ЦК організує Політбюро, Оргбюро, Секретаріат. З'їзд наголосив на необхідності існування єдиної централізованої комуністичної партії. Створення компартій рад. національних республік як складових частин РКП(б) ознаменувало новий етап у парт. будівництві. З'їзд вітав створення Комінтерну і приєднався до його платформи. На з'їзді було обрано ЦК та Ревізійну комісію. З'їзд зайняв визначне місце в історії партії і країни.

Літ.: Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Повне зібрання творів, т. 38; Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. М., 1959; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. т.3. кн. 2. К., 1970.

Ю. Ю. Кондуфор.

ВО́СЬМИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку народного господарства СРСР на 1966—70, розроблений на основі Директив XXIII з'їзду КПРС (1966), а також рішень Жовтневого (1964), Березневого і Вересневого (1965) пленумів ЦК КПРС, на яких була вироблена довгострокова програма дальшого піднесення економіки країни. Найважливіша ланка цієї програми — перехід до галузевого принципу управління нар. г-вом, широке екон. стимулювання зростання і вдосконалення виробн. Осн. екон. завдання п'ятирічки: на основі використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього сусп. виробн., підвищення його ефективності забезпечити значне зростання пром-сті, високі сталі темпи розвитку с. г. та істотне піднесення рівня життя народу.

Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ВОСЬМИНО́ГИ (Octopoda) — ряд морських головоногих молюсків. Тіло (довж. разом з щупальцями від кількох см до 6 м) коротке, ззаду округле. Голова чітко відмежована від тулуба, на ній — 8 довгих щупалець, які раніше неправильно наз. ногами (звідки й назва В.). Живуть у водах з солоністю не нижче 30‰, більшість ведуть придонний спосіб життя, є пелагічні форми. Хижаки, живляться ракоподібними, молюсками, рибою; самі В. є поживою деяких риб та морських ссавців. Бл. 200 видів, поширені гол. чин. у тепловодних ділянках Атлантичного, Індійського і Тихого ок., в Середземному і Червоному морях; в СРСР — бл. 30 видів (у далекосхідних морях і Пн. Льодовитому ок.). В.— їстівні. В деяких країнах Пд. і Сх. Азії вони є об'єктами промислу. В СРСР розпочато промисел восьминогів у морях Далекого Сходу. Іноді восьминогами називають лише представників родини восьминогових (див. *Спрути*)

ВОСЬМИРІ́ЧНА ШКО́ЛА — неповна середня загальноосвітня трудова політехнічна школа в СРСР. Створена на основі «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958). На Україні відповідний закон прийнято 1959. В. ш. організована на базі кол. семирічної школи і є загальнообов'язковою для всіх дітей і підлітків обох статей віком від 7 до 15—16 років. В. ш. працює в складі 1—8 класів як самостійна навч. установа або входить до складу середньої (десятирічної) школи. В. ш. дає учням основи загальноосв. і політех. знань, готує їх до продовження навчання в 9—10 класах серед. загальноосв. школи та в ін. навч. закладах, до суспільно корисної праці, здійснює моральне, фізичне і естетичне виховання учнів. Учням загальноосв. шкіл надається можливість навчатися рідною мовою або мовою ін. народу СРСР. Особам, які закінчили 8 класів, видається свідоцтво, яке дає право на вступ у 9 клас серед. загальноосв. школи, профес.-тех. і серед. спец. навч. заклади. У 1976/77 навч. р. в СРСР працювало 46 тис. В. ш. (7,9 млн. учнів), у т. ч. в УРСР — 9831 В. ш. (1 783,5 тис. учнів). У зв'язку з переходом в СРСР до заг. обов'язкової серед. освіти молоді, в 1976 продовжувало навчання в серед. школі та в ін. навч. закладах, які дають середню освіту, 99,1% випускників восьмих класів. У 1976 в СРСР закінчили В. ш. бл. 5 млн. чол., у т. ч. в УРСР — 830,3 тисячі. *А. Д. Бондар.*

ВО́ТКІНСЬК— місто республіканського підпорядкування Удмуртської АРСР, райцентр, на загаті річок Вотки та Шаркану (бас. Ками). Залізнична станція. 88 тис. ж. (1977). З-ди: маш.-буд., торфобрикетний, цегельні, ТЕЦ. За 30 км від В., на Камі — Воткінська ГЕС. Вечірній філіал Іжевського механічного ін-ту. Маш.-буд. технікум, мед. і пед. училища. Будинок-музей П. І. *Чайковського*, де композитор народився та провів дитячі роки. В. засн. 1759, з 1935 — місто.

ВО́ТУМ (лат. votum—бажання, воля) — думка, рішення, висловлені *голосуванням*. У держ. праві бурж. країн шляхом В. д о в і р ' я або В. н е д о в і р ' я з'ясовується думка парламенту щодо заг. політики уряду або його окремих членів, а також певних акцій уряду, які мають загальнодержавне значення. В. недовір'я, як правило, призводить до відставки уряду або окремих його членів. В. у ширшому значенні — голосування, система голосування, право голосування: напр., плюральний В.— право одного виборця подавати два і більше голосів; сімейний В.— право голосування глави сім'ї за членів сім'ї тощо. В соціалістичних країнах В. не застосовується.

ВО́ТЧАЛ Євген Пилипович [14 (26).X 1864, Борзна, тепер смт Чернігівської обл.— 1.IV 1937, Київ] — український рад. фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1921). Закінчив Казан. ун-т (1889), після чого працював у Москві під керівництвом К. А. *Тімірязєва*. В 1898—1932 — професор Київ. політех. ін-ту (пізніше — Київ. с.-г. ін-ту). Один з організаторів Наук. ін-ту селекції (пізніше — Всесоюзний н.-д. ін-т цукрових буряків) у Києві, його співробітник 1922—37. Праці В. присвячені вивченню руху води (пасоки) в рослинах, асиміляції вуглекислого газу і *транспірації* у с.-г. рослин, питанням фізіол. основ селекції, теорії врожаю, посухостійкості тощо. Дослідженнями смоловиділення сосни заклав основи терпентинного виробництва в СРСР. Засновник школи укр. фізіологів рослин.

О. М. Кекух.

ВО́ТЧИНА — комплекс феодальної земельної власності (землі, будинки, інвентар) та пов'язаних з нею прав на феодально залежних селян. Синоніми терміна «вотчина» — *сеньйорія*, манор. В Зх. Європі В. стає панівною формою землеволодіння з 8—13 ст. Для більшості В. Зх. Європи в 8—10 ст. було типовим використання *панщини* для обробки панського г-ва при збереженні переважної частини земель у руках залежних селян-держателів, зобов'язаних продуктовим *оброком*. У 16—17 ст. в Зх. Європі стали типовими В. без панського г-ва, в яких вотчинник зберігав лише право на одержання з особисто вільних селян встановлених платежів. У країнах Центр. і Сх. Європи в 16—18 ст. переважала В., в якій більша частина землі була зайнята підприємницьким панським г-вом, що оброблялося *кріпаками*. Останній тип В. в Польщі наз. *фільварком*. Він був поширений і на укр. та білорус. землях, що входили до складу Польс. д-ви. В *Київській Русі* існували князівські, боярські, монастирські й церк. В., в яких використовували працю *смердів* і *холопів*. Права вотчинників було закріплено в «*Руській правді*». В період феод. роздробленості на Русі (2-а пол. 12 — 1-а пол. 15 ст.) В. стали панівною формою землеволодіння. В. можна було передавати у спадщину, міняти, продавати тощо. З утворенням Рос. централізованої д-ви (2-а пол. 15 —1-а пол. 16 ст.) землі вотчинників, які чинили опір центр. владі, було передано *дворянству*. В кін. 16 ст. переважаючою формою феод. землеволодіння стало помістя. З 17 ст. рос. уряд нагороджував дворян за службу наданням В. Указом від 23. III 1714 помістя було юридично зрівняно з В. Пізніше термін «вотчина» застосовувався для визначення дворянської земельної власності.

ВО́ТЧИННА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — промисловість, основана на примусовій праці селян *вотчини*; різновид феод. системи виробництва. Виникла в епоху раннього феодалізму. Підприємства В. п. належали поміщикам, монастирям, цареві, казні; переробляли сировину, одержану від г-ва вотчини. На Україні В. п. поширилася в 17—18 ст. З розвитком товарно-грош. відносин, купецької капіталістичної мануфактури В. п. втрачає своє значення і в 1-й пол. 19 ст. починає занепадати. Скасування кріпацтва (1861) відкрило простір для розвитку капіталістичної *мануфактури*.

ВО́ТЧИННА ТЕО́РІЯ — буржуазна теорія, згідно з якою середньовічна *вотчина* в Зх. Європі розглядалася як інститут, що визначав соціально-економічне, політичне й культурне життя середньовіччя. Сформувалася і поширилася серед буржуазних істориків Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, Великобританії й Росії в 70—80-х рр. 19 ст. Найвідомішими представниками В. т. були П. Г. Виноградов, Н.-Д. *Фюстель де Куланж*. Прихильники В. т. пояснювали діяльністю вотчинників удосконалення с.-г. техніки, розвиток ремесла, виникнення середньовічних міст. У сучас. бурж. *медієвістиці* В. т. втратила своє значення.

ВО́ТЧИННИЙ СУД — в Росії та на Україні суд, що його чинив феодал-землевласник над селянами своєї *вотчини*, помістя. Відомий з часів Київ. Русі. Особливого розвитку набув у 16—17 ст. На укр. землях, загарбаних Литвою і Польщею, В. с. та ін. суди для селян виникли в 14—15 ст. замість *копних судів*. Фактично існував до *судової реформи 1864*.

ВОТЯКИ́ — застаріла назва *удмуртів*.

ВО́ХРА (грец. ὠχρα) — природна мінеральна фарба. Складається з глини та оксидів заліза. Колір від

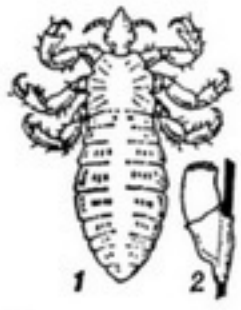

Воші.
Воша одежна:
1 — доросла комаха;
2 — яйце (гнида).

Восьмерик церкви Миколи в Лебедині Сумської області. 1783. Інтер'єр.

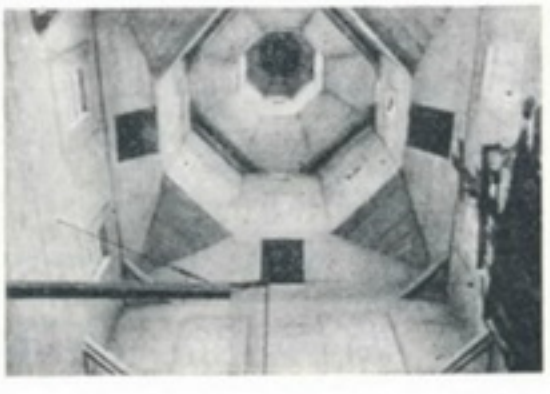

блідо-жовтого до темно-бурого. Застосовують для фарбування деревини, фарфору тощо.

ВОШЕ́РІЯ (Vaucheria) — рід *жовто-зелених водоростей* з порядку ксантосифонових. Має вигляд неправильно розгалужених ниток без перегородок, з численними ядрами і зернистими *хроматофорами*.

Нестатеве розмноження відбувається багатоджгутиковими *зооспорами*, апланоспорами або *цистами*. Статевий процес — *оогамія*. Бл. 40 видів, поширений здебільшого в прісноводних водоймах та на вологому ґрунті, деякі види — у морях. Представники В. зустрічаються і на Україні.

ВО́ШІ (Anoplura) — ряд безкрилих кровососних комах. Зовнішні паразити ссавців, у т. ч. усіх свійських тварин, крім котів; паразитують також на людині (В. одежна, головна, лобкова або площиця). Відомо понад 400 видів, які поділяють на 6 родин. Тіло (довж. 0,5—6 мм) сплющене дорсовентрально, жовто-сірого кольору. Голова значно вужча за груди. Ротовий апарат колюче-смоктальний. Очі у більшості видів редуковані або й зовсім відсутні. Ноги відносно короткі, з одним кігтиком на кінці. Розвиток з неповним перетворенням. Самки різних видів за добу відкладають 1—16 яєць, або гнид (за життя 50—330 шт.), прикріплюючи їх до волосся хазяїна (одежна воша — до одягу). Через 7—19 днів з яєць вилуплюються личинки (німфи), які стають статевозрілими через 8—14 днів. Тривалість життя дорослих В. 2—4(8) тижнів. В., спричинюючи свербіж, розчухування, призводять до виснаження тварин, зниження їхньої продуктивності, роботоздатності. В. також переносять збудників небезпечних хвороб (напр., висипного і поворотного тифів). Щоб запобігти завошивленню, необхідно додержувати правил *гігієни* та *зоогігієни*. Для знищення В. застосовують фіз. (зокрема термічні) та хім. засоби (гексахлоран, хлорофос та ін. інсектициди). *О. П. Маркевич.*

ВОЩА́К Ярослав Антонович (н. 19.II 1921, м. Броди, тепер Львівської обл.) — український рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1953. Навчався у Вищому муз. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1929—39) та Львів. консерваторії (1940—41). З 1944 — у Львів. театрі опери та балету (вистави «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Молода гвардія» Мейтуса, «Пікова дама» Чайковського, «Борис Годунов» Мусоргського); з 1972 — у Великому театрі опери та балету БРСР. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ВОЩА́НКА Максим Ярмолинович (р. н. невід.— п. 1708) — білоруський гравер на міді. У 80-х рр. 17 ст. керував друкарнею Могилівського Богоявленського братства. Твори: гравюри для книг «Monarchia turecka opisana przez Ricota» (Слуцьк, 1678) та «Акафісти і канони» (Могилів, 1693; окремі гравюри до цього видання датовані 1680).

ВОЩА́НКА (Mygica) — рід рослин род. вощанкових. Невеликі дерева або кущі. Листки чергові, на яких є дрібні ароматичні залозки. Квітки в колосовидних суцвіттях або одиночні, здебільшого одностатеві. Плоди кістянкоподібні. Понад 50 видів. В СРСР —2 види: В. звичайна (M. gale) росте на болотах поблизу Балтійського узбережжя; В. пухнаста (M. tometoga)— в приморській смузі пд. р-нів Д. Сходу. Іноді вирощують декоративні чагарники американських видів — В. пенсільванську (M. pensylvanica) та В. вощану (M. cerifera). У деяких тропіч. видів В. плоди їстівні.

«ВОЯ́ДЖЕР» (англ. «Voyager», букв.— мандрівник) — назва двох американських *автоматичних міжпланетних станцій*, запущених 20 серпня («В.-2») і 5 вересня («В.-1») 1977 з метою вивчення планет-гігантів Юпітера, Сатурна і, можливо, Урана та Нептуна. На станціях встановлено телевізійні камери, наук. прилади, які мають передати на Землю інформацію про ці віддалені планети *Сонячної системи*, а також про їхні супутники. «В.-1» виведено на більш «швидку» траєкторію з тим, щоб на трасі «Земля—Юпітер» вона обігнала «В.-2». За програмою польоту передбачається, що «В.-1» наблизиться до Юпітера в березні, а «В.-2» — в липні 1979, пройшовши від Юпітера на віддалі відповідно 280 і 648 тис. км. Під впливом сильного поля *тяжіння* Юпітера траєкторія станцій зміниться і вони повернуть до Сатурна, поблизу якого пройдуть, відповідно, в листопаді 1980 і в серпні 1981, провівши спостереження за планетою, її кільцями та супутниками. Можливо, що «В.-2» після прольоту Сатурна буде направлено до Урана. Проте амер. вчені вважають, що імовірність нормального функціонування станції поблизу Урана і Нептуна мізерно мала. Серед причин — надто велика віддаль цих планет від Землі, що надзвичайно утруднює зв'язок зі станцією під час польоту. Цей експеримент провадиться і з огляду на те, що в останній чверті 20 ст. внаслідок незвичайного взаємного розташування Землі, Юпітера, Сатурна, Урана і Нептуна на своїх орбітах, станція «В.» має можливість послідовно пролетіти поблизу цих чотирьох планет Сонячної системи, використовуючи «дарову» силу тяжіння кожної попередньої планети для розвороту станції до наступної планети майже без витрат бортового запасу палива. Наступного разу таке розташування виникне в третій чверті 22 ст. *О. А. Рубашевський.*

ВО́ЯЧЕК Володимир Гнатович [8 (20).III 1876, Петербург — 19.X 1971, Ленінград] — російський радянськ. оториноларинголог, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР (з 1933), Герой Соціалістичної Праці (1961), ген.-лейтенант мед. служби. У 1899 закінчив Військово-мед. академію, 1917—56 професор, 1925—30—начальник цієї академії. Праці В. присвячені вивченню функціональних особливостей внутрішнього вуха, методиці дослідження *вестибулярного апарата*, морської хвороби, глухонімоти, дефектів мови. В.— автор кількох підручників з оториноларингології, ініціатор створення Ленінгр. н.-д. ін-ту хвороб вуха, горла, носа і мови. В. створив велику наукову школу оториноларингологів. Ім'я Воячека присвоєно оториноларингологічній клініці Військово-мед. академії. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

«ВПЕРЁД» — більшовицька група в Києві, створена в лютому 1905 за завданням В. І. Леніна. До її складу входили В. В. Вакар, М. П. Козеренко, Г. М. *Кржижановський*, Г. С. Михайлов, Л. М. Скорняков, О. Г. *Шліхтер* та ін. Група «В.» підтримала звернення *Бюро комітетів більшості* про скликання III з'їзду РСДРП, проте свого делегата на з'їзд не послала. В. В. Вакар, Г. М. Кржижановський та деякі ін. більшовики Києва, перебуваючи в полоні примиренських настроїв, сподівалися, що обидві фракції об'єднаються на з'їзді, і не поривали остаточно з меншовицьким Київ. к-том РСДРП. Після III з'їзду редакція газ. «Пролетарий» на чолі з В. І. Леніним запропонувала більшовикам Києва порвати з меншовиками, але цього не було виконано, хоч група загалом проводила значну роботу, сприяючи зростанню політ. свідомості робітн. мас, їхньої революц. активності, брала активну участь у підготовці наради більшовицьких к-тів Півдня, роботі Пд. бюро і Пд.-тех. бюро ЦК РСДРП, створених у Києві після III з'їзду партії. Див. також *Київська організація РСДРП(б)*.

«ВПЕРЁД» — більшовицька група в Харкові, створена 30.I(12 II) 1905. Фактично виконувала роль міського більшовицького к-ту і здійснювала політику *Бюро комітетів більшості* (БКБ). Одним з організаторів групи був *Артем* (Ф. А. Сергєєв). 12 (25).II 1905 обрано робочий к-т групи в складі Артема, Б. В. Авілова, М. П. Доброхотова, Д. П. Двойрес і Г. В. Мерцалова. Діяльність групи зосереджувалась переважно в заводських районах, де було створено районні парт. орг-ції, певну роботу вона проводила й серед селян Харків. губ. БКБ і особисто В. І. Ленін постійно спрямовували роботу групи. Послідовно проводячи в життя ленінську тактичну лінію, група відіграла значну роль у мобілізації трудящих Харкова на революц. боротьбу в період першої бурж.-демократичної революції в Росії. Член групи Б. В. Авілов був делегатом III з'їзду РСДРП. У серпні 1905 рішенням ЦК РСДРП групі було надано права к-ту [про це було повідомлено в № 15 «*Пролетария*» від 23. VIII (5.IX) 1905]. Див. також *Харківська організація РСДРП(б)*.

«ВПЕРЁД» — перше легальне більшовицьке видавництво. Діяло 1906—07 в Петербурзі. Організоване внаслідок злиття с.-д. в-в «Наша мысль», «Марксист» і «Утро». Активну участь у роботі в-ва під керівництвом В. І. Леніна брали М. С. *Ольмінський*, В. Д. *Бонч-Бруєвич* і А. В. *Луначарський*. Видавництво поєднувало лега-



Є. П. Вотчал.



Я. А. Вощак.



В. Г. Воячек.



О. М. Врабель.



З.-Ф. Вроблевський.



льні форми роботи з нелегальними, сприяло поширенню більшовицьких ідей серед широких мас робітників і селян, зміцненню ідейних і орг. зв'язків партії з народом. В-во видало ряд творів В. І. Леніна. Центр. склад в-ва брав на комісію л-ру інших с.-д. видавництв країни. Влітку 1907 «В.» розгромила поліція.

«ВПЕРЁД» — нелегальна робітнича газета, заснована с.-д. групою «*Рабочее дело*» в Києві. Виходила з 1897 по 1901 [№ 1 датовано 8. XII 189*0*, фактично вийшов 7 (19).I 1897]. Вийшло 10 номерів. № 1 і 2 видано від імені с.-д. групи «Рабочее дело», № 3 і 4— *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Після арешту керівників «Союзу боротьби» (1898) «В.» (з № 5) 1899—1901 була органом київ. «економістів».

«ВПЕРЁД» — перша більшовицька щотижнева газета, видавалася з 22.XII 1904 (4.I 1905) по 5(18).V 1905 в Женеві. Орган *Бюро комітетів більшості*. Створена після захоплення меншовиками газ. «*Искра*». Вийшло 18 номерів. Організатором і керівником газети був В. І. Ленін. До редакції «В.» входили В. В. *Воровський*, А. В. *Луначарський* і М. С. *Ольмінський*. У газеті опубліковано понад 60 статей і заміток В. І. Леніна. Редакція встановила зв'язки з с.-д. орг-ціями Росії, в т. ч. з Одес., Катеринославським, Миколаїв. і Харків. комітетами РСДРП, які визнали «В.» своїм керівним органом. Під впливом «В.» на початку 1905 в Харкові і Києві виникли більшовицькі партійні групи. Газета «В.» відіграла визначну роль у боротьбі проти меншовиків і в підготовці III з'їзду РСДРП. Рішенням III з'їзду РСДРП від 14(27).V 1905 замість газ. «В.» почала виходити щотижнева газ. «*Пролетарий*».

«ВПЕРЁД» — щоденна легальна більшовицька газета. Видавалась замість газ «*Волна*» з 26.V (8.VI) по 14(27).VII 1906 в Петербурзі. Вийшло 17 номерів. Керував газетою В. І. Ленін. До редакції входили В. В. *Воровський* і М. С. *Ольмінський*. У газеті опубліковано 16 статей В. І. Леніна, які визначали її революц. напрям і зміст. Більшість номерів газети було конфісковано. Постановою Петерб. суд. палати газету закрили. Замість газ. «В.» з 22.VI (5.VII) 1906 почала виходити газ «*Эхо*».

ВПИ́САНІ І ОПИ́САНІ ФІГУ́РИ. *Многокутник* наз. вписаним в опуклу криву, якщо всі його вершини належать цій кривій (мал., 1), і описаним навколо опуклої кривої, якщо всі його сторони є *дотичними прямими* до кривої (мал., 2). Сама крива наз. відповідно описаною або вписаною. В *трикутник* можна вписати і навколо нього можна описати єдине *коло*; центр описаного кола збігається з точкою перетину перпендикулярів до сторін трикутника, проведених через їхні середини (мал., 3), а центр вписаного — з точкою перетину *бісектрис* трикутника (мал., 4). Для чотирикутника (мал.,5) вписане (описане) коло існує, якщо виконуються умови: $AB + CD = AD + BC$. ($\alpha + \beta = 180^\circ$). В. і о. ф. розглядають і в просторі (мал., 6,7). Див. також *Паскаля теорема*, *Бріаншона теорема*.

ВПО́РСКУВАННЯ в медицині — те саме, що й *ін'єкція*.

ВПРАВЛЯ́ННЯ — багаторазове повторення дій з метою їх удосконалення. Посідає важливе місце в навчанні, оскільки лежить в основі оволодіння будь-якою діяльністю, набутті тих або інших *навичок* та *умінь*. Фізіологічною основою В. є утворення систем тимчасових нервових зв'язків, підсилення і відносна відособленість їх у корі головного мозку. В результаті В. збільшуються швидкість і точність виконуваних дій, знижується надмірне напруження, підвищується працездатність.

ВРА́БЕЛЬ Олександр Михайлович (н. 26.II 1931, с. Іванівці, тепер Мукачівського р-ну Закарпат. обл.) — український рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1972. В 1960 закінчив Львів. консерваторію. З 1957— соліст Львів. театру опери та балету ім. Ів. Франка. Партії: Онєгін, Дон Жуан, Ріголетто (в однойменних операх Чайковського, Моцарта, Верді), Гнат («Назар Стодоля» Данькевича), Гурман («Украдене щастя» Мейтуса).

ВРА́ДІЇВКА — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 11 тис. ж (1977). Засн у 2-й пол 18 ст. З поч. 19 ст. наз. Велика Врадіївка. В січні 1918 у селі встановлено Рад. владу. З 1964 має сучас. назву; з 1967 В.— с-ще міськ. типу. Винороб чий, маслороб ний, комбікормовий і цегельний з-ди, елеватор, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, гідролісомеліоративна станція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

ВРА́ДІЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 25,9 тис. чол. (1977). В районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 9 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Врадіївка*. Поверхня В. р.— хвиляста рівнина. На пн. межі району протікає р. *Кодима*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: врадіївські елеватор та цегельний з-д. Працює комбінат побутового обслуговування (Врадіївка). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г угідь 1977 становила 68,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 55,5 тис. га Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Розвинуті молочне скотарство, свинарство, вівчарство та птахівництво. У В. р.— 10 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Автошляхів — 235 км, в т. ч. з твердим покриттям — 100 км. У районі — 27 заг.-освітніх та музична школи, 26 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 9 будинків культури, 12 клубів, 30 кіноустановок, 23 бібліотеки.

А. І. Бойченко.

ВРАЖЛИ́ВИЙ Василь Якович (справж. прізв. — Штанько; 1903, с. Опішня, тепер смт Зіньківського р-ну Полтавської обл.— 1938) — український рад. письменник. Друкуватися почав 1923. Був членом літ. орг-цій «*Плуг*» і *Вапліте*. Писав про соціалістичне будівництво на Україні і новобудови перших п'ятирічок, про рад. інтелігенцію. Автор ряду оповідань, повісті «Батько» (1929), роману «Справа серця» (1933).

Тв.: Земля. Х., 1925; Молодість. Х., 1929; Перемога. Х., 1932; Справа серця. Х., 1933.

ВРАЗ (Vraz) Станко (справж. ім'я та прізв.— Якоб Фраз; 30.VI 1810, Цероваць — 24.V 1851, Загреб) — словенський і хорватський поет, діяч *іллірізму*. Один із засновників прогрес. хорват. критики. У збірках «Червоні яблука» (1840), «Голоси з Жеравинської діброви» (1841), «Гусла і тамбури» (1845) — інтимна й громадянська лірика, політична сатира, переклади західноєвроп. і слов. поетів. Видав зб. словенських нар. пісень «Іллірійські народні пісні» (1839).

ВРА́НГЕЛІВЩИНА — режим буржуазно-поміщицької диктатури на чолі з ген. П. М. Врангелем, встановлений білогвардійською контрреволюцією в Криму й на Пд. Україні в квітні — листопаді 1920. Підтриманий імперіалістами *Антанти*, Врангель в квітні 1920 створив контрреволюц. маріонетковий уряд і почав організацію т. з. Рос. армії, основою якої стали залишки розгромлених денікінських військ (див. *Денікінщина*). В червні 1920, скориставшися з важкого становища Країни Рад, що вела війну проти агресії бурж.-поміщицької Польщі, врангелівські війська почали наступальні дії на Пд. України. Вони захопили Пн. Таврію, пд. частину Катеринославщини й створили безпосередню загрозу Донбасові. Проте рад. війська зупинили просування врангелівців і на поч. серпня перейшли в контр-

Вписані і описані фігури.

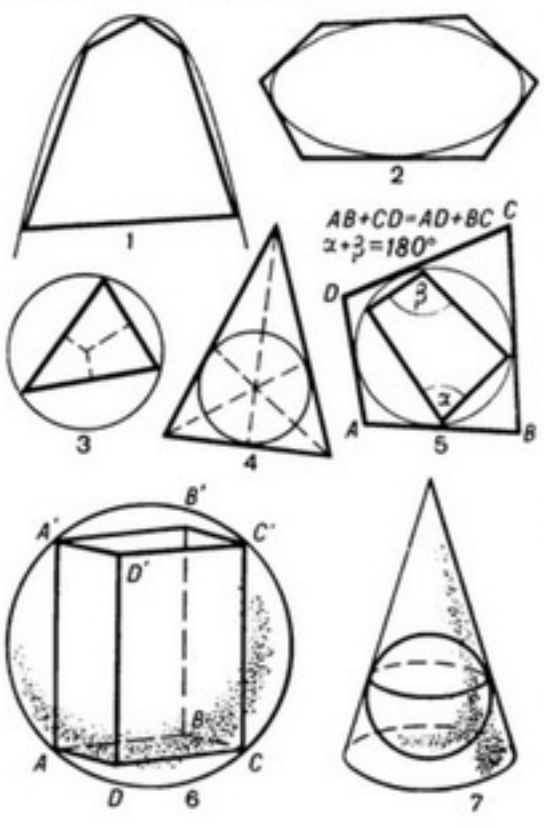

наступ. Утворений при цьому на лівому березі Дніпра *Каховський плацдарм* перешкоджав з'єднанню військ Врангеля з білополяками. ЦК РКП(б), В. І. Ленін приділяли велику увагу боротьбі проти В. На Пд. було перекинуто з ін. фронтів 11 стріл та кав. дивізій і бригад, новостворену 2-у Кінну армію (див. *Кінні армії*). 21.IX 1920 утворено окремий Пд. фронт (команд. — М. В. Фрунзе). Протягом вересня рад. війська стримували ворога, який на той час захопив Маріуполь (тепер Жданов), Олександрівськ (тепер Запоріжжя), прорвався в Донбас. 8—16.X в запеклих боях у районі Нікополя і Апостолового рад. частини розгромили 5 ворожих д-зій і відбили останню спробу врангелівців просунутися на Пн. Із закінченням *радянсько-польської війни 1920* Рад. д-ва дістала змогу зосередити осн. сили проти В. На Пд. фронт було перекинуто ряд частин і з'єднань, у т. ч. 1-у Кінну армію. Внаслідок парт., комсомольської та профспілкової мобілізацій на Пд. фронт прийшли понад 10 тис. комуністів і комсомольців, у т. ч. 4,5 тис. з України. У відповідь на лист В. І. Леніна «До незаможних селян України» (2.X 1920) проти В. вирушили кілька полків і загонів, сформованих *комітетами незаможних селян*. 28.X 1920 війська Пд. фронту перейшли у вирішальний наступ і завдали нищівної поразки білогвардійцям у Пн. Таврії. В запеклих боях 7—11.XI рад війська, форсувавши Сиваш, подолали Перекопські та Чонгарські укріплення (див. *Перекопсько-Чонгарська операція 1920*) і вступили в Крим, визволення якого завершили 17.XI 1920. Залишки врангелівців (бл. 80 тис. чол.) втекли до Туреччини на іноз. кораблях. Велику роль у розгромі В. відіграв партизанський рух і парт.-комсомольське підпілля, що діяло у ворожому тилу. В. І. Ленін назвав розгром В. однією «з найблискучіших сторінок в історії Червоної Армії» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 124).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 41—42; История гражданской войны в СССР. 1917—1922, т. 5. М., 1960; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 3. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3. К., 1970; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977. *В. С. Левін.*

ВРА́НГЕЛЯ О́СТРІВ — острів у Пн. Льодовитому ок., на межі Сх.-Сибірського і Чукотського морів. Від материка відокремлюється прот Лонга. Входить до складу Чукотського авт. округу Магаданської обл. РРФСР. Пл. 7300 км². Вис. до 1096 м. Рослинність тундрова. З тварин водяться песці, білі ведмеді, тюлені, моржі. Влітку багато птахів. Названий іменем рос. мореплавця Ф. П. *Врангеля*.

ВРА́НГЕЛЬ Петро Миколайович (1878 — 1928, Брюссель) — барон, генерал-лейтенант (1917), керівник контрреволюції на Пд. Росії під час громадянської війни. З 1918— у білогвард. *Добровольчій армії*; в грудні 1919 — січні 1920 — її командуючий. Після розгрому *денікінщини* — головнокомандуючий з 4.IV 1920 т. з. Рос. армією в Криму. З крахом *врангелівщини* втік за кордон, де вів активну антирад. діяльність.

ВРА́НГЕЛЬ Фердінанд Петрович [29.XII 1796 (9.I 1797), Псков — 25.V (6.VI) 1870, Тарту] — російський мореплавець, адмірал, почесний член Петербурзької АН (з 1855). Один з засновників Рос. геогр. товариства. Закінчив Морський корпус (1815). У 1817—19 брав участь у кругосвітній подорожі В. М. *Головніна*. В 1820—24 очолив Колимську експедицію, яка описала й нанесла на карту береги Сибіру від гирла Індігірки до Колючинської губи. В 1825—27 керував кругосвітнім плаванням на шлюпі «Кроткий». У 1829—35 — гол. правитель рос. поселень в Америці; 1840—49 — директор Російсько-американської компанії. Був противником продажу Аляски США. Ім'ям В. названо острів у Пн. Льодовитому ок., гори і мис на Алясці.

ВРАНИ́ЦЬКИЙ Василь Іванович [р. н. невід.— п. 2(14).XII 1832, м. Ялуторовськ, тепер Тюменської обл.] — декабрист, полковник. З 1824 — член *Південного товариства декабристів*, належав до поміркованої частини т-ва, яка виступала за встановлення в Росії конституційної монархії. Заарештований у Житомирі. Засуджений до довічного заслання, яке було скорочено до 20 років. Заслання відбував у Сибіру, де й помер.

ВРА́ЦЯ — місто на Пн. Зх. Болгарії, адм. центр Врачанського округу. Вузол з-ць і автошляхів. 53,1 тис. жителів (1971). На місц сировині розвивається газова й цем. пром-сть. Виробн. азотних добрив. Підприємства текст. (бавовняної, шовкової), харч., деревообр., машинобудівної пром-сті. Театр, музей. Пам'ятник Х. *Ботеву*. В. засн. у 14 ст.

«ВРАЧЕ́БНОЕ ДЕ́ЛО» — медичний науково-практичний журнал, орган Міністерства охорони здоров'я УРСР. Видається з грудня 1918. Має розділи — теоретична і клінічна медицина, практичні замітки, організація охорони здоров'я, історія медицини, гігієна, епідеміологія та ін. У журналі публікуються звіти про міжнар. мед. конгреси та з'їзди. Виходить щомісяця рос. мовою в Києві.

ВРЕ́ДЕ (Wrede) Фердінанд (15.VII 1863, Шпандау — 19.II 1934, Марбург) — німецький мовознавець. Голова нім. діалектографічної школи. Був директором Діалектологічного ін-ту в Марбурзі, редактор «Німецького мовного атласу» (1908—34) — першого діалектологічного атласу нім. мови. Осн. праці: «Про мову вандалів» (1886), «Про мову східних готів в Італії» (1891).

ВРНГ — див. *Вища Рада Народного Господарства*.

ВРОБЛЕ́ВСЬКИЙ (Врублевський; Wróblewski) Зигмунт-Флорентій (28.X 1845, Гродно — 19.IV 1888, Краків) — польський фізик, чл.-кор. АН у Кракові (з 1880). Навчався у Київ. ун-ті. За участь у Польському повстанні 1863 був засланий у Томськ. У 1869 повернувся до Варшави. З 1882 — професор Краківського ун-ту. Спільно з польс. фізиком К. Ольшевським 1883 вперше одержав зріджений кисень; зрідив також азот, окис вуглецю та дослідив їхні критичні температури. Трагічно загинув під час пожежі в лабораторії.

ВРО́НА Іван Іванович [17(29).IX 1887, с. Отроч, тепер ПНР — 5.I 1970, Київ] — український рад. мистецтвознавець, засл. працівник культури УРСР (з 1968). Член КПРС з 1920. У 1913 закінчив Моск. ун-т. Праці: «Мистецтво революції і АРМУ». К., 1926; «К. Д. Трохименко». К., 1957; «Михайло Гордійович Дерегус». К., 1958; «Анатолій Петрицький». К., 1968; розділи в книзі «Історія українського мистецтва». К., 1967, т. 5. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ВРО́НСЬКИЙ Вахтанг Іванович [справж. прізв.— Надірадзе; н. 15(28).VIII 1905, Тифліс] — український рад. балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1962). Член КПРС з 1940. У 1923 закінчив Тбіліську балетну студію. Балетмейстерську діяльність розпочав 1932. В 1940—54 — гол. балетмейстер Одес. (одночасно 1952—54 — худож. керівник Ансамблю танцю УРСР). 1954—69 — Київ. театрів опери та балету, одночасно 1961—73 — гол. балетмейстер і худож. керівник *«Балету на льоду»* (Київ), з 1977 — Москов. худож.-спортивного ансамблю «Балет на льоду». Вистави: у Київ. театрі опери та балету — «Лісова пісня» Скорульського (1958), «Лілея» Данькевича (1956; 1959 — однойменний фільм-балет у співавторстві з В. Лапоснишем), «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва; в ансамблі «Балет на льоду» — «У Країні чудес» (1962), «Весіння казка» (1965), «Про що співає трембіта» (1970) та ін. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.



В. І. Вронський.



М. К. Вронський.

ВРО́НСЬКИЙ Макар Кіндратович [н. 1(14).IV 1910, м. Борисов, тепер БРСР] — український рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1963). Член КПРС з 1955. У 1945 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у М. *Гельмана* і М. *Лисенка*. Твори: композиції — «Леся Українка» (1947), «Устим Кармелюк» (1948), «В. І. Ленін» (1957); «Декабристи у Кам'янці» (Черкаська обл.; у співавторстві, 1975); портрети — І. Кавалерідзе (1957), М. Амосова (1961); пам'ятники —



М. К. Вронський і В. А. Чепелик. Скульптурна група «Декабристи у Кам'янці». Бронза, граніт. 1975. Встановлена в місті Кам'янці Черкаської області.



М. О. Врубель.



В.-А. Врублевський.



М. Є. Врублевський.



Ярослав Врхліцький.

Т. Шевченкові у м. Палермо в Канаді (1950), В. І. Леніну у Дніпропетровську (1957) та Харкові (1963) — всі у співавторстві з О. *Олійником;* Д. Мануїльському (1966) і А. Іванову (1976) — у Києві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

ВРО́НСЬКИЙ (Wroński; справж. прізв.— Гене) Юзеф (24.VIII 1776, Вольштин, тепер Зельоногурське воєводство, ПНР—9.VIII 1853, Париж) — польський математик. Був арт. офіцером в армії Т. *Косцюшка.* Праці з математики почав публікувати з 1811. В 1812 запровадив функціональний *визначник* (т. з. вронскіан), який відіграє важливу роль у теорії лінійних *диференціальних рівнянь.*

ВРО́ЦЛАВ — місто на Пд. Зх. Польщі, адм. центр Вроцлавського воєводства. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт на р. Одрі. 575,9 тис. ж. (1975). Один з важливих екон. і культ. центрів країни. Гол. галузі пром-сті — транспортне машинобудування (виробн. електровозів, вагонів, дорожньо-транспортних машин, річкових суден), електротехнічна (генератори для ТЕС), електронна, приладо-верстатобудування. Підприємства кольорової металургії, хім. (штучні волокна, фосфорні добрива, лаки, фарби тощо), харч., швейної, вовняної, поліграф. пром-сті. ТЕС. У В.— ун-т та ін. вузи; музеї: Сілезький, археологічний. Оперний театр. Архіт. пам'ятки: готична ратуша (2-а пол. 13 — поч 16 ст.), костьоли (13—15 ст.), єзуїтська колегія (тепер ун-т; 1726—32) та ін. Після 1945 споруджено комплекс будівель Виставки возз'єднаних земель, «Школу Тисячоліття», нові житл. р-ни (Гайовіце та ін.). В.— стародавнє слов. місто, відомий з 980 як Бреславль. В 10—14 ст.— у складі польс. д-ви. В 1742 приєднаний до Пруссії (нім. назва Бреслау). З 1945 — під сучас. назвою в складі ПНР.

ВРУ́БЕЛЬ Михайло Олександрович [5(17).III 1856, Омськ — 1(14). IV 1910, Петербург] — російський художник. У 1880—84 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*; академіком її став у 1905. Працював у галузі станкового, монументального і театр.-декораційного живопису, станкової та ілюстраційної графіки, ужиткового мист. і архітектури. Був одним з виразників *символізму* в живописі стилю *модерн.* У 1884—89 жив і працював у Києві, де виконав ікони й розписи для *Кирилівської церкви* (в т. ч. композицію над хорами «Зішестя святого духа»), ескізи для розписів у *Володимирському соборі*, які не було здійснено (є лише орнаментальні розписи у бічних нефах). У Києві В. написав картини: «Дівчина на тлі перського килима» (1886, Київ. музей рос. мистецтва), «Східна казка» (1886) та ін. Наприкінці 1889 В. оселився у Москві. Працював над навіяним творчістю М. Лермонтова образом Демона. До цієї теми повертався протягом усього життя. В Демоні В. втілив трагедію самотності й безсилля гордого індивідуаліста-бунтаря («Демон», 1890; «Демон зборений», 1902 — обидва в ДТГ). Серед відомих творів В. також «Венеція» (1893), «Іспанія» (1894), «Пан» (1899), «Царівна-лебідь» (1900). У цих картинах виявилися найважливіші риси творчості В.: глибина змісту, складність, напруженість символічного образу, органічне сполучення життєвих спостережень з фантастичним уявленням, живописна майстерність, тяжіння до монументальності. В. виконав глибоко психологічні портрети С. Мамонтова (1897), Н. Забіли-Врубель (1898), В. Брюсова (1906) та ін. В останні роки життя на творчості В. позначилося тяжке психічне захворювання. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Яремич С. Михаил Александрович Врубель. М., 1911; Иванов А. П. Врубель. Пг., 1916; Фёдоров-Давыдов А. А. Михаил Александрович Врубель. М., 1968; Тарабукин Н. М. Михаил Александрович Врубель. М., 1974; Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике. Л., 1976.

Д. В. Сараб'янов.

ВРУ́БІВКА (до 1935 — Хущувате) — селище міського типу Лисичанського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Венгерівка. 1,2 тис. ж. (1977). Радгосп, комбінат побутових послуг. Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинок культури, б-ка. В. виникла 1921.

ВРУ́БІВСЬКИЙ — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, поблизу залізнич. ст. Врубівка. 6,2 тис. ж. (1977). Лутугинське шахтобуд. управління. Середня школа, лікарня. Будинок культури, б-ка. Засн. 1895.

ВРУБЛЁВСЬКИЙ (Wróblewski) Валерій-Антоній [15(27). XII 1836, Желудок, тепер смт Гродненської обл.— 5.VIII 1908, Уарвіль, Франція] — діяч польського і міжнар революційного руху. Нар. в сім'ї дрібного шляхтича. Навчався в Лісовому ін-ті в Петербурзі. Активний учасник *польського повстання 1863—64.* Після поразки його емігрував до Франції. В роки франко-прусської війни 1870—71 брав участь у складі Нац. гвардії в обороні Парижа. Під час *Паризької комуни 1871* командував загонами, що обороняли столицю з Пд. Після падіння Комуни емігрував до Великобританії. З 1872 — член Генеральної ради *Інтернаціоналу 1-го* (секретар-кореспондент для Польщі). Підтримував К. Маркса і Ф. Енгельса в боротьбі проти М. О. *Бакуніна.* В 1872 очолив польс. революц. т-во «*Люд польський*». Похований на кладовищі *Пер-Лашез* у Парижі.

ВРУБЛЁВСЬКИЙ Микола Євтихійович [парт. псевд.— Сергій; 4 (16).II 1897, с. Рункошів, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.— 25.XII 1918, Київ] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1918. З 1915 навчався в Київ. комерц. ін-ті. З грудня 1916— в армії. Проводив революц. роботу серед солдатів 7-ї армії Пд.-Зх. фронту. З березня 1918 — секретар нар. освіти в уряді Рад. України. Був у складі надзвичайного повноважного посольства ЦВК Рад України і Народного Секретаріату України 1918 в Москві. З квітня 1918 — член Бюро для керівництва повстан. боротьбою в тилу австро-нім. окупантів. З червня 1918 — член підпільного Київ. губкому партії, з серпня 1918 — одночасно редактор газ. «*Киевский коммунист*». 28.X 1918 заарештований у Києві гетьманським урядом. Закатований режимом Директорії.

ВРУ́БОВА МАШИ́НА — машина, якою в товщі корисної копалини

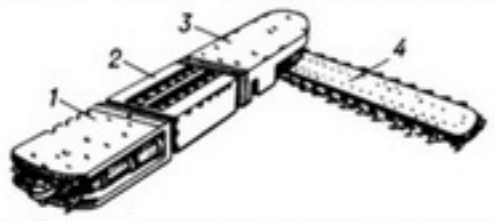

Врубова машина: *1* — подавальна частина; *2* — двигун; *3* — редуктор; *4* — бар.

створюють вруб — глибоку щілину, яка полегшує наступне руйнування масиву порід. Найпоширеніші В. м. (мал.), у яких робочим органом є бар (довга рама з рухомим різальним ланцюгом). Вздовж *вибою* В. м. переміщується переважно за допомогою каната, що намотується на барабан подавальної частини. Різновиди В. м.: врубово-навалювальна і врубово-відбійна машини. В. м. застосовують гол. чин. для видобування міцного і в'язкого вугілля.

ВРХЛІ́ЦЬКИЙ (Vrchlický) Ярослав (справж. ім'я та прізв.— Фріда Еміль; 17.II 1853, Лоуні — 9.IX 1912, Домажліце) — чеський поет, драматург, перекладач. Автор понад 70 поетичних збірок: «Епічні поезії» (1876), «Сільські балади» (1885), «Уламки епопеї» (1886), «Спадщина Тантала» (1888), «Боги і люди» (1899), «Моя батьківщина» (1903), «Коралові острови» (1908); комедії на сюжет із чеської історії «Ніч на Карлштейні» (1885) та ін. Перекладав твори Данте, Тассо, Байрона, Гете, Міцкевича.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. Братіслава, 1957; [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антология чешской поэзии XIX—XX веков, т. 2. М., 1959.

Літ.: Франко І. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість. В. кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955.

В. І. Шевчук.

ВСЕВО́БУЧ — загальне обов'язкове військ. навчання в СРСР. Запроваджено декретом ВЦВК від 22. IV 1918. В. відіграв значну роль у підготовці кадрів Червоної Армії в роки громадян. війни 1918—20. В 1923 В. було скасовано. Знову запроваджено під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 постановою Державного Комітету Оборони від 17.IX 1941. Після закінчення війни В. 1946—48 розформовано.

ВСЕ́ВОЛОД ВЕ́ЛИКЕ ГНІЗДО́ (1154—1212) — князь владимиро-суздальський 1176—1212, син *Юрія Долгорукого.* Проводив політику зміцнення князівської влади. В боротьбі проти ін. князів і боярської верхівки спирався на підтримку дружинників і городян. Поширив свій вплив на Київ, Переяславське князівство, Рязань і Новго-

род. Здійснив успішні походи проти *половців, булгар* та мордви. Був союзником галицько-волинського кн. *Романа Мстиславича*. Почав титулувати себе «великим князем». «*Слово о полку Ігоревім*» називає В. В. Г. найсильнішим руським князем тих часів. За його правління тривав розквіт культури *Владимиро-Суздальського князівства*. Прозваний «Великим Гніздом» (мав 12 дітей).

ВСЕ́ВОЛОД II О́ЛЬГОВИЧ (р. н. невід.— п. 1.VIII 1146, Вишгород) — великий князь київський 1139—46, син черніг. князя *Олега Святославича*. В 1115—27 князював у Новгороді-Сіверському, 1127—39 — в Чернігові. В 1139 захопив Київ. Розпалював і використовував князівські міжусобиці, щоб удержувати за собою великокнязівський престол. За В. II О. посилилась експлуатація міськ. бідноти. Після смерті В. II О. кияни виступили проти його наступників і вигнали їх з Києва.

ВСЕ́ВОЛОД ЯРОСЛА́ВИЧ (1030—1093) — давньоруський князь, син *Ярослава Мудрого* і батько *Володимира Мономаха*. З 1054 — уділький князь у Переяславській та Суздальській землях. У союзі з старшими братами Ізяславом і Святославом вів боротьбу проти *торків* і *половців*; разом з братами склав т. з. «Правду Ярославичів» (див. «*Руська правда*»). В 1073 союз Ярославичів розпався, що призвело до міжусобної боротьби між ними. В. Я. допоміг Святославу зайняти київ. великокнязів. престол. Після смерті Святослава (1076) став великим князем київським, але незабаром віддав великокнязівський престол братові Ізяславу, а сам почав князювати в Чернігові. Після загибелі Ізяслава 1078 знову став великим князем київським. Знав п'ять іноземних мов. Заснував *Видубицький монастир*.

ВСЕВОЛО́ЖСЬКИЙ Михайло Миколайович (н. 7.XI 1917, с. Василівка, тепер райцентр Запорізької обл.) — парт. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1944. Навчався (1937—41) у Рибінському авіац. ін-ті. Закінчив Вищу парт. школу при ЦК Компартії України (1953), Дніпропетровський металург. ін-т (1965). З 1943 — на комсомольській і парт. роботі. В 1953—63 — секретар райкому партії в м. Запоріжжі, зав. відділом парт. органів Запорізького обкому, 1963—66 — другий секретар, з 1966 — перший секретар Запорізького обкому Компартії України. В 1966—76 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1976 — член ЦК КПРС. З 1966 — кандидат, з 1967 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ВСЕКИТА́ЙСЬКІ ЗБО́РИ НАРО́ДНИХ ПРЕДСТАВНИКІ́В (ВЗНП) — за конституцією КНР 1975 найвищий орган державної влади КНР. Строк повноважень — 5 років (передбачено також можливість продовження цього строку). Див. *Китай*, розділ Державний лад.

ВСЕЛЕ́НСЬКІ СОБО́РИ — з'їзди вищого духівництва християн. церкви. Перший В. с. відбувся 325. На В. с. вироблялися церковні догмати й церковне право, засоби боротьби християнської церкви за зміцнення своєї влади. Православна церква визнає вселенськими сім соборів, які відбулися до *розділення церков* (9 ст.). Наступні собори скликала тільки католицька церква і називала їх вселенськими. Останній, т. з. 2-й Ватіканський, собор (1962—65) займався пошуками шляхів пристосування церкви до нових умов, які склалися в світі в зв'язку з розвитком науки та з суспільним прогресом і привели до зниження авторитету католицизму й релігії взагалі.

ВСЕНАРО́ДНЕ ОБГОВО́РЕННЯ — в соціалістичних державах один з важливих проявів *соціалістичної демократії*, що полягає в участі громадян у правотворчості. Ст. 5 *Конституції СРСР* і конституціями союзних (в УРСР — ст. 5 Конституції УРСР) республік передбачено, що на В. о. виносяться найважливіші питання держ. життя. Таке обговорення характеризується високою активністю рад. громадян, заінтересованістю у вдосконаленні законодавства тощо. Найважливіші законопроекти публікуються в газетах, надсилаються громад. орг-ціям і наук. установам. Законопроекти всебічно обговорюються на зборах трудящих. Зауваження і пропозиції, висловлені в процесі обговорення, враховуються законодавчими органами. В. о. має консультативний характер і цим відрізняється від *референдуму*. В СРСР широко обговорювались проект Конституції 1936, проект закону про державні пенсії; проекти Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю 1970, нар. освіту 1973, лісового законодавства 1977 тощо. Великого розмаху набуло обговорення проекту Конституції СРСР 1977. В обговоренні взяло участь понад 140 млн. чол., на адресу Конституційної Комісії надійшли численні листи. В обговоренні проекту Конституції УРСР взяло участь понад 32 млн. чол. Це є яскравим свідченням зростання ролі В. о. в залученні трудящих до участі в управлінні державою.

Р. С. Павловський.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА ЗАЛІЗНИ́ЧНА СПІ́ЛКА 1905—07 — перша профспілкова організація залізничників у Росії. Оформилася на 1-му з'їзді В. з. с., що відбувався 20—21.IV (3—4.V) 1905 у Москві. Програма спілки складалася з екон. і загальнодемократичних вимог. У міру розвитку революції 1905—07 у В. з. с. посилювався більшовицький вплив. В. І. Ленін відзначав провідну роль залізничників і В. з. с. в *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Після поразки *Грудневих збройних повстань 1905* Всеросійська залізнична спілка пішла в підпілля. На кінець 1906 спілка втратила своє революц. значення, в лютому 1907 розпалась.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ФРОНТОВИ́Х І ТИЛОВИ́Х ВІЙСЬКО́ВИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ РСДРП(б) 1917 — відбулася 16—23.VI (29.VI — 6.VII) в Петрограді. Скликана Оргбюро *Військової організації при ЦК РСДРП(б)*. На конференції були делегати від 60 фронтових і тилових військ. орг-цій, які об'єднували 26 тис. членів партії. В центрі уваги конференції стояли доповіді В. І. Леніна про поточний момент і з агр. питання. Виходячи з ленінського аналізу політ. становища в країні, конференція визнала за необхідне посилити роботу щодо підготовки робітників і революц. солдатів до збройної боротьби за перемогу соціалістич революції. Важливе значення для пропаганди у військах (зокрема, на Україні) ленінської нац. політики мала резолюція конференції «З національного питання». Конференція обрала Всерос. центр. бюро військ. орг-цій, до складу якого ввійшли В. О. Антонов-Овсієнко, М. С. Кедров, М. В. Криленко, К О. Мєхоношин, М. І. Подвойський (голова), О. Ф. Розмирович та ін. Конференція відіграла важливу роль у розгортанні роботи більшовиків в армії, у створенні збройних сил соціалістичної революції.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА НАДЗВИЧА́ЙНА КОМІ́СІЯ ПО БОРОТЬБІ́ З КОНТРРЕВОЛЮ́ЦІЄЮ І САБОТА́ЖЕМ (ВЧК) — орган Радянської держави, створений за ініціативою В. І. Леніна постановою Раднаркому РРФСР від 7(20).XII 1917. На ВЧК, яку очолював Ф. Е. *Дзержинський*, покладалася боротьба проти всіх видів контрреволюц. злочинів — заколотів, саботажу, *бандитизму*, шпигунства, проти ворожих політ. партій і таких небезпечних злочинів, як спекуляція, хабарництво тощо. У серед. 1918 було створено губ. і повітові надзвичайні комісії (останні ліквідовано на поч. 1919), транспортні та військ. ЧК (в січні 1919 перетворено на Особливі відділи). ВЧК мала в своєму розпорядженні озброєні загони (корпус військ ВЧК). Найважливіші питання організації й діяльності ВЧК розв'язувало Політбюро ЦК РКП(б). Діяльність ВЧК мала величезне значення для зміцнення тилу та перемоги Рад. влади над силами контрреволюції в умовах громадян. війни. Постановою ВЦВК від 6.II 1922 ВЧК ліквідовано. Див. також *Державне політичне управління, Всеукраїнська Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами* (ВУЧК).

Літ.: Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917—1921 гг. Сборник документов. М., 1958.

В. В. Сташис, Л. М. Майместкулов.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА НАРА́ДА РАД РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — відбулась 29.III — 3.IV (11—16.IV) 1917 у Петрограді. В її роботі брали участь 480 представників від 139 Рад та 46 тилових і фронтових військ. орг-цій, у т. ч. делегати з Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва та ін. міст України.

ВСЕРОСІЙСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПРОЛЕТАРСЬКИХ АРХІТЕКТОРІВ

Всеросійські з'їзди Рад

1-й — 3—24.VI (16.VI—7.VII) 1917
2-й — 25—27.X (7—9.XI) 1917
3-й — 10—18 (23—31). I 1918
Надзвичайний 4-й — 14—16.III 1918
5-й — 4—10.VII 1918
Надзвичайний 6-й — 6—9.XI 1918
7-й — 5—9.XII 1919
8-й — 22—29.XII 1920
9-й — 23—28.XII 1921
10-й — 23—27.XII 1922
11-й — 19—29.I 1924
12-й — 7—16.V 1925
13-й — 10—16.IV 1927
14-й — 10—18.V 1929
15-й — 26.II—5.III 1931
16-й — 15—23.I 1935
Надзвичайний 17-й — 15—21.I 1937

Нарада розглянула питання про ставлення до війни, до Тимчасового уряду, про організацію революц. сил і боротьбу проти контрреволюції, земельне питання та ін. Склад наради в основному був есеро-меншовицький, що позначилося на резолюціях наради, спрямованих на продовження імперіалістичної війни, підтримку бурж. Тимчасового уряду. Незважаючи на угодовський характер прийнятих рішень, нарада сприяла організації і згуртуванню Рад на місцях і об'єднанню їх у загальнодерж. масштабі. 4(17).IV на зборах більшовиків — учасників наради виступив В. І. Ленін з Квітневими тезами (див. *Квітневі тези В. І. Леніна*).

ВСЕРОСІЙСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПРОЛЕТА́РСЬКИХ АРХІТЕ́КТОРІВ (ВОПРА). Засн. 1929 (спочатку як Всеросійське товариство пролетарських архітекторів). Члени ВОПРА (К. *Алабян*, О. *Власов*, А. *Мордвинов* та ін.) декларували створення нової пролет. архітектури (на основі механізації, стандартизації й досягнень буд. техніки), класової за змістом і формою, яка мала задовольняти потреби пролетаріату і новий колективний побут. У 1938 ввійшло до складу Спілки рад. архітекторів.

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — найвищий орган держ. влади РРФСР за конституціями РРФСР 1918 та 1925. Скликався *Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом* (ВЦВК) не рідше як 2 рази на рік, а з 1925 — не рідше разу на рік. У з'їздах брали участь представники міських Рад (за нормою 1 депутат на 25 тис. виборців) та губерн. (обл.) з'їздів Рад і з'їздів Рад авт. республік (1 депутат на 125 тис. жителів). В. з. Р. та ВЦВК, що його обирали з'їзди, здійснювали заг. керівництво госп. і культ. будівництвом республіки. До виключного відання В. з. Р. належали: встановлення, доповнення і зміна осн. засад та остаточне затвердження часткових змін у Конституції; затвердження конституцій авт. рад. соціалістичних республік. Законодавчі акти В. з. Р. мали найвищу юрид. силу. Відбулося 17 В. з. Р. До утворення СРСР у В. з. Р. брали участь представники України, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджану. За Конституцією РРФСР 1937 найвищим органом держ. влади в республіці стала Верховна Рада РРФСР.

Літ.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1, 4, ч. 1. М., 1959—62.

І. П. Бутко.

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т (ВЦВК) — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий та контролюючий орган державної влади РРФСР. Діяв 1917—37 в період між *Всеросійськими з'їздами Рад*, які його обирали; був відповідальним перед ними. Скликався раз на 2 місяці. Вперше обраний на *Другому Всеросійському з'їзді Рад*. Між сесіями ВЦВК найвищим органом держ. влади в РРФСР була обирана ним Президія ВЦВК. До компетенції ВЦВК входило видання декретів, постанов, кодексів. ВЦВК утворював Уряд РРФСР — Раду Нар. Комісарів (РНК) і нар. комісаріати, давав заг. напрям діяльності РНК і всіх органів держ. влади РРФСР тощо. Припинив свою діяльність з прийняттям конституції РРФСР 1937 і обранням на її основі Верховної Ради РРФСР. До утворення СРСР до ВЦВК обиралась певна к-сть членів від ін. рад. республік. Так, починаючи з *Четвертого Всеукраїнського з'їзду Рад*, до ВЦВК від України обиралось по 30 членів і 13 кандидатів у члени.

Літ.: Декреты Советской власти, т. 1—2. М., 1957—59; Калинин М. И. Декларация о ближайших задачах ВЦИК. В кн.: Калинин М. И. Избранные произведения, т. 1. М., 1960.

ВСЕРОСІЙСЬКІ СТУДЕ́НТСЬКІ З'ЇЗДИ — нелегальні з'їзди революційної студентської молоді в Росії на поч. 20 ст. Відбувалися за участю соціал-демократів. 1-й В. с. з. (лютий 1902, Рига) обговорив політ. становище в країні, завдання студентського руху, прийняв маніфест (опубліковано в газ. «*Искра*» № 18). На 2-му з'їзді (листопад 1903, Одеса) було вирішено створити керівний орган — «коаліційні делегатські збори» з представників різних парт. течій. 3-й з'їзд (вересень 1905, Виборг) в зв'язку з політ. диференціацією студентства прийняв рішення про приєднання студентів у політ. боротьбі до існуючих політ. партій, закликав студентів підтримати заг. страйк і збройне повстання. Після поразки революції 1905—07 В. с. з. не збиралися.

ВСЕ́СВІТ, космос — безкраїй матеріальний світ. В. включає в себе безконечне різноманіття окремих тіл, їхніх систем та ін. космічних утворень, що виникають у процесі руху *матерії*. В. у широкому розумінні — предмет дослідження всього природознавства; у спеціальному — *астрономії*, що досліджує виникнення, розвиток і структуру різних космічних утворень, їх просторово-часовий розподіл, і *космології*, яка вивчає питання про будову та еволюцію В. як цілого. Вихідні положення та найзагальніші висновки науки про В. органічно пов'язані з філософією. Історія пізнання В.— історія запеклої боротьби між *матеріалізмом* і *ідеалізмом* навколо світоглядних основ цієї проблеми. Методологічну основу вивчення В. становлять фундаментальні принципи діалектичного матеріалізму: об'єктивність, матеріальна єдність світу, пізнаванність тощо. «Точне уявлення про всесвіт, про його розвиток..., так само як і про відображення цього розвитку в головах людей, може бути здобуте тільки діалектичним шляхом... (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 23). Знання про В. людство набуває протягом тисячоліть, розширюючи і вдосконалюючи їх. Так, філософи Старод. Греції розглядали В. як упорядковану гармонійну систему, обмежену кришталевими сферами. Проте вже і в той час окремі вчені (*Арістарх* Самоський, *Геракліт*. *Демокріт* та ін.) висловлювали припущення про безконечність В., про єдність матеріального світу, про рух Землі тощо. Справжньою революцією в уявленнях про В. стали праці М. *Коперника*, Дж. *Бруно*, Г. *Галілея*, Й. *Кеплера*, І. *Ньютона* та ін., що заклали основу науки про положення Землі у В., про закони руху планет тощо. Нові сторінки в дослідженні В. відкрили в 19 ст. В. Я. *Струве*, Ф. *Бессель* та ін., які визначили віддалі до найближчих зір. Розширюючи межі досліджень, вдосконалюючи *астрономічні інструменти*, вчені поступово наближались до вивчення *Галактики*, розміри й особливості будови якої було з'ясовано лише в 20—30-і рр. 20 ст. Запуск першого *штучного супутника Землі* (4.X 1957) ознаменував нову епоху у вивченні й освоєнні В. Поява нових тех. засобів (*космічних зондів*, *космічних літальних апаратів* тощо), що істотно розширюють межі спостереження В., приводить до нових відкриттів. Зокрема, одержано багато нових відомостей про *Землю*, *Місяць*, *Венеру*, *Марс*, *Меркурій*, *Юпітер* та простір, що їх оточує. Застосування штучних супутників Землі привело до виникнення прикладних галузей знань, зокрема космічного землезнавства — комплексу дисциплін, що вивчають природне середовище, земні ресурси, проблеми *геофізики*, *географії*, *геології*, *океанології* тощо. Центральне тіло Сонячної системи — Сонце являє собою звичайну зорю серед більш як 100 млрд. об'єктів нашої Галактики — гігантської зоряної системи з діаметром бл. 100 000 світлових років. Ін. численні *галактики* В., схожі з нею властивостями, також утворюють спіральні скупчення зір та дифузної речовини (див. *Галактичні туманності*). За величиною *червоного зміщення* спектральних ліній визначають віддалі до різних космічних об'єктів. За допомогою астр. інструментів і приладів тепер можна вивчати космічні об'єкти на віддалі бл. 10 млрд. *світлових років*. Найдальшими з цих об'єктів є радіогалактики і *квазари*. Кількість зір у спостережуваній частині В. становить 10^{21}. Гол. станом речовини у В. є *плазма*. Однак у В. існують і надщільні конфігурації (*чорні діри*), утворення, складені в осн. з виродженого баріонного газу (*нейтронні зорі*). Особливістю зір і галактик є наявність високої активності, що виявляється в гігантських вибухах і викидах речовини з поверхні (*нові зорі*, *наднові зорі*, спалахуючі зорі тощо). Вік земних материкових порід становить, за сучасними уявленнями, в середньому 46 млрд. років; вік Сонця — понад 5 млрд. років; вік Галактики — понад 10 млрд. років. Астрономія дедалі ближче підходить до з'ясування причин грандіозних перетворень і законів еволюції у світі зір і планет Сонячної системи. Процеси формування й розвитку більшості космічних тіл та їхніх систем відбуваються дуже повільно — протягом мільйонів і мільярдів років. Вивчаючи *космогонію* Сонячної системи, можна

спиратися тільки на дані про її структуру і будову та склад тіл, з яких вона утворилася. Побудова моделей В. базується на законах фізики, даних спостережної астрономії, а також на матеріалістичних філос. узагальненнях.

Літ.: Амбарцумян В. А. Проблемы эволюции Вселенной. Ереван, 1968; Казютинський В. В. Сучасна астрономія і діалектика. К., 1971; Астрономія. К., 1972; Воронцов-Вельяминов Б. А. Очерки о Вселенной. М., 1976; Філіпов Є. М. Всесвіт, Земля, життя К., 1977. *С. К. Всехсвятський.*

«ВСЕСВІТ» — український громадсько-політичний і літературно-мистецький ілюстрований журнал. Заснований 1925. Виходив у Харкові в 1925—34 з різною періодичністю (раз на тиждень і раз на два тижні). Першим редактором його був В. *Блакитний*. З липня 1958 видання відновлено в Києві як щомісячний журнал, орган Спілки письменників України, Українського товариства дружби й культурного зв'язку з зарубіжними країнами, а з 1976 — і Українського комітету захисту миру (редактори «В.»: в 1958—71 — О. *Полторацький*, 1971—78 — Д. *Павличко*, з 1978 — В. *Коротич*). «В.» вміщує переклади творів сучасних прогресивних зарубіжних письменників, які до того не видавалися в СРСР. Водночас «В.» вперше укр. мовою публікує нові переклади видатних творів письменників минулого. Друкуються статті про л-ру і мистецтво за кордоном, публіцистичні матеріали, фоторепортажі, хроніка. «В.» висвітлює життя в країнах соціалістичної співдружності, революц.-визвольний рух у капіталістичних країнах. Чільне місце в журналі посідають матеріали про боротьбу за мир, культур. зв'язки, дружбу між народами, а також про життя трудящих укр. походження за кордоном. *О. І. Микитенко.*

ВСЕСВІТНІ АСАМБЛЕЇ, КОНГРЕСИ І КОНФЕРЕНЦІЇ НА ЗАХИСТ МИРУ — скликаються з середини 19 ст. з метою об'єднання противників війни, обговорення актуальних проблем боротьби за мир, міжнародного співробітництва. До поч. 70-х рр. 20 ст. відбулося понад 100 всесвітніх форумів. Перші з них (1843, Лондон; 1848, Брюссель; 1849, Париж; 1850, Франкфурт) об'єднували невеликі групи пацифістів (див. *Пацифізм*). У кін. 19 — на поч. 20 ст. на міжнар. асамблеях, конгресах і конференціях більшість становили прихильники пасивних методів збереження миру. Розв'язання імперіалістами 1-ї світової війни і сама війна довели неспроможність позицій пацифізму. Велику роль у виробленні пролетаріатом ставлення до питань війни і миру відіграли *Ціммервальдська конференція* 1915 і *Кінтальська конференція* 1916. В період між двома світовими війнами, поряд з численними пацифістськими конгресами, проходили форуми, що мобілізовували маси на активну боротьбу за мир, проти фашизму (див. *Антифашистський рух*). Великий вплив на громад. думку мали антифашист. конгреси, що відбулися в Амстердамі (1932), в Чікаго (1934), у Львові (див. *Антифашистський конгрес діячів культури 1936*), а також *антифашистські конгреси* у Парижі. Розгром фашизму і створення після 2-ї світової війни *світової соціалістичної системи* сприяли розвиткові масового *Руху прихильників миру*, що охопив всю планету. Першим післявоєнним всесвітнім форумом став Конгрес діячів культури на захист миру (1948, Вроцлав). На 1-му Всесвітньому конгресі прихильників миру (1949, Париж — Прага) було прийнято Маніфест, встановлено щорічні *Міжнародні премії миру*. 2-й конгрес (1950, Варшава) створив *Всесвітню Раду Миру*, прийняв Маніфест до народів світу, Звернення до ООН з вимогою припинення війни у Кореї. Конгрес народів на захист миру (1952, Відень) закликав д-ви розв'язувати всі спірні міжнар. питання мирним шляхом. На Всесвітній асамблеї на захист миру (1955, Хельсінкі) прийнято звернення до ООН, в якому пропонується урядам усіх д-в дотримуватися принципів взаємної поваги, тер. цілісності і суверенітету в зовн. політиці. Питання роззброєння і заборони ядерної зброї розглядали на Конгресі 1958 у Стокгольмі. Всесвітній конгрес за заг. роззброєння і мир (1962, Москва) у Посланні до народів світу закликав до об'єднання всіх миролюбних сил у боротьбі за мир. На Всесвітньому конгресі за мир, нац. незалежність і заг. роззброєння (1965, Хельсінкі) було прийнято Резолюцію про В'єтнам, Заяву про становище у світі. Велике значення для дальшого розгортання та зміцнення руху на захист миру мали рішення *Всесвітнього конгресу миролюбних сил* (1973. Москва).

У центрі уваги Всесвітнього форуму миролюбних сил (14—16.I 1977, Москва) було дальше зміцнення Руху прихильників миру, боротьба за поглиблення розрядки міжнар. напруженості. Були присутні 500 делегатів від 115 країн. Форум прийняв комюніке, створив постійний орган — міжнар. форум по зв'язках миролюбних сил. В 1977 у Варшаві відбулася *Всесвітня асамблея будівників міцного миру*. Значним внеском у справу міжнар. безпеки стали *Брюссельські асамблеї* 1972 і 1975, конференції в Самарканді (1974), Багдаді (1975), Делі (1977), які спрямували свої зусилля на зміцнення *азіатської безпеки*, а також *Стокгольмські відозви*, рух громадськості прибалтійських країн за перетворення Балт. моря на зону миру та ін. регіональні форуми борців проти загрози війни. Активну участь в роботі цих асамблей і конгресів в складі рад. делегацій прихильників миру брали представники України.

Літ.: Гершуні М. К. Україна на міжнародних форумах миру. К., 1966; Кудрицький А. В. Ленінські принципи зовнішньої політики в дії. К., 1975; Общественность и проблемы войны и мира. М., 1976. *Л. Б. Кокарев.*

ВСЕСВІТНІ ФЕСТИВАЛІ МОЛОДІ ТА СТУДЕНТІВ — традиційні масові міжнародні форуми представників демократичної молоді, спрямовані на зміцнення миру і дружби між народами світу. З 1947 проходили під гаслом «За мир і дружбу», з 1968 — «За солідарність, мир і дружбу», з 1973 — «За антиімперіалістичну солідарність, мир і дружбу». Під час фестивалів відбуваються мітинги, зустрічі, конференції, семінари з актуальних питань сучасності, конкурси худож. колективів. Фестивалі організуються Міжнар. підготовчим к-том і нац. к-тами. Активну роль у проведенні фестивалів відіграє *Всесвітня федерація демократичної молоді* та *Міжнародний союз студентів*. Молодь України в складі рад. делегацій брала участь у всіх фестивалях. *Л. В. Кравченко.*

Всесвітні фестивалі молоді та студентів (рік, місце проведення і кількість учасників)

1-й — 1947, Прага (17 тис. з 71 країни)
2-й — 1949, Будапешт (11 тис. з 82 країн)
3-й — 1951, Берлін (26 тис. з 104 країн)
4-й — 1953, Бухарест (30 тис. з 111 країн)
5-й — 1955, Варшава (30 тис. з 114 країн)
6-й — 1957, Москва (34 тис. з 131 країни)
7-й — 1959, Відень (18 тис. з 112 країн)
8-й — 1962, Хельсінкі (18 тис. з 137 країн)
9-й — 1968, Софія (20 тис. з 138 країн)
10-й — 1973, Берлін (25 тис. з 140 країн)
11-й — 1978, Гавана (16 тис. з 145 країн)

ВСЕСВІТНІЙ ДЕНЬ МОЛОДІ — день солідарності демократичної молоді світу в боротьбі за мир, демократію, національну незалежність. В. д. м. встановлено Всесвітньою конференцією демократичної молоді 1945 в Лондоні на честь створення *Всесвітньої федерації демократичної молоді*. Відзначається щороку 10 листопада.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС ДРУЗІВ СРСР 1927 — скликаний з ініціативи іноземних робітничих делегацій, присутніх в СРСР на святкуванні 10-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Відбувся 10—12.XI в Москві. На конгресі було 947 делегатів від 43 країн. Конгрес заслухав доповіді про підсумки соціалістичного будівництва в СРСР за 10 років і про захист першої в світі пролет. держави від воєнної загрози. Відозва, схвалена конгресом, закликала трудящих світу всіма засобами захищати СРСР як батьківщину трудящих, фортецю соціалізму й оплот миру.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС ЖІНОК 1975 — відбувся 20—24.X в Берліні. Присвячений Міжнар. року жінки, яким було оголошено 1975 за рішенням Генеральної Асамблеї ООН від 18.XII 1972. На конгресі зібралися 2 тис. делегатів і гостей, що представляли 140 країн, у тому числі бл. 80 міжнар. і регіональних орг-цій. В роботі В. к. ж. взяла участь делегація рад. жінок. Конгрес у своїх документах (Заяві та Заклику) звернувся до жінок світу із закликом активізувати боротьбу за мир, нац. незалежність народів і соціальний прогрес.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС МАТЕРІВ 1955 — конгрес жінок-матерів 7—10.VII у Лозанні (Швейцарія), скликаний з ініціативи 5-ї сесії Ради *Міжнародної демократичної федерації жінок* з метою захисту дітей від загрози війни і мобілізації громадських сил світу для боротьби за роззброєння. В роботі конгресу взяли участь 1060 делегаток з 66 країн — представниць різних політ. напрямів, верств населення і вірувань. Конгрес прийняв маніфест до жінок світу, звернення до ООН і послання *Женевській нараді глав урядів 1955*.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС МИРОЛЮБНИХ СИЛ — відбувся 25—31.X 1973 в Москві (3500 делегатів від 144 країн). Скликаний за ініціативою *Всесвітньої Ради Миру* та ін. орг-цій, що борються за мир, безпеку і співробітництво в усьому світі. Перед учасниками

конгресу виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв. У його виступі було проаналізовано міжнар. становище і вказано шляхи врегулювання найважливіших міжнар. проблем. Конгрес у своїх документах (у Комюніке, Заклику і резолюції «Наступні дії») закликав усі миролюбні сили світу боротися за мир, безпеку народів, розвиток співробітництва між народами, за загальне і повне роззброєння, ліквідацію всіх військ. баз і воєнних блоків, проти расизму і фашизму, колоніалізму і неоколоніалізму, за прогресивні соціальні та екон. перетворення. Конгрес висловив солідарність з патріотами Чілі, справедливою боротьбою араб. народів проти агресії Ізраїлю. Конгрес створив Міжнар. раду по продовженню дій і зв'язках Всесвітнього конгресу миролюбних сил, яка здійснила ряд заходів, спрямованих на практичне виконання рекомендацій конгресу.

ВСЕСВІ́ТНІЙ ПОШТО́ВИЙ СОЮ́З (ВПС) — міжнародна організація; *спеціалізована установа ООН* (з 1947). Утворена відповідно до міжнародної угоди (Всесвітньої поштової конвенції), підписаної в Берні (1874), яка набрала чинності 1875. Діяльність союзу регулюється Статутом, Заг. регламентом, Всесвітньою поштовою конвенцією та ін. актами, що періодично переглядаються. Метою ВПС є забезпечення організації і вдосконалення поштових відносин і створення в цій галузі сприятливих умов для розвитку співробітництва між д-вами. ВПС налічує 156 держав-членів (кінець 1976), в т. ч. СРСР (з 1924), УРСР та БРСР (з 1947). Керівні органи — Всесвітній поштовий конгрес, Виконавча рада (УРСР обрана до неї 1974), Консультативна рада по поштових дослідженнях і Міжнародне бюро. Місцеперебування ВПС — Берн (Швейцарія). *А. Д. Бутейко.*

ВСЕСВІ́ТНІЙ ЧАС, світовий час — середній сонячний час на меридіані, що проходить через колишнє місце розташування *Гріньвічської астрономічної обсерваторії* (нульовий меридіан). *Московський час* випереджає В. ч. на 3 год. За В. ч. наводяться моменти астроном. явищ в усіх астр. довідниках.

ВСЕСВІ́ТНЯ АСАМБЛЕ́Я БУДІВНИКІ́В МІЦНО́ГО МИ́РУ — відбулася 6—11.V 1977 в Варшаві. Скликана за ініціативою *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ). Були присутні 1200 делегатів від бл. 100 країн. У роботі асамблеї брала участь делегація *Радянського комітету захисту миру*. Асамблея мала характер конгресу *Руху прихильників миру*. На ній обговорювались питання про зміцнення нац. комітетів захисту миру — масової бази ВРМ. Було внесено зміни до Статуту ВРМ, обрано нове керівництво, відновлено посаду президента ВРМ (обрано Р. *Чандра*). На заключному засіданні асамблея прийняла Відозву до народів усього світу.

ВСЕСВІ́ТНЯ АСАМБЛЕ́Я ОРГАНІЗА́ЦІЙ — ЧЛЕ́НІВ ВФДМ — найвищий орган *Всесвітньої федерації демократичної молоді*. Скликається періодично з 1945 (спочатку мала назву конференція, потім до 1957 — конгрес). Розглядає питання, пов'язані з визначенням гол. напрямів участі молоді в боротьбі за мир і роззброєння, безпеку і міжнар. співробітництво, за нац. незалежність і соціальний прогрес, за права і краще майбутнє молодого покоління, обирає виконавчі органи ВФДМ. Відбулося 10 асамблей (див. таблицю). Чергова X асамблея (1978) розглянула питання посилення і дальшої активізації спільних дій молоді з усіма демократичними і прогресивними силами у боротьбі за мир і роззброєння, проти імперіалізму, колоніалізму і расизму. *Л. В. Кравченко.*

Всесвітні асамблеї ВФДМ

Конференція (1-а), конгреси (2—4-й), асамблеї (5—10-а)

1-а — 1945, Лондон
2-й — 1949, Будапешт
3-й — 1953, Бухарест
4-й — 1957, Київ
5-а — 1959, Прага
6-а — 1962, Варшава
7-а — 1966, Софія
8-а — 1970, Будапешт
9-а — 1974, Варна
10-а — 1978, Берлін

ВСЕСВІ́ТНЯ (ЖЕНЕ́ВСЬКА) КОНВЕ́НЦІЯ 1952—міжнародний договір про *авторське право*, розроблений під егідою *ЮНЕСКО* й прийнятий у Женеві 1952. Д-ви, що підписали конвенцію або згодом приєдналися до неї, зобов'язуються вживати необхідних заходів для ефективної охорони прав авторів та їхніх правонаступників на літ., наук. та художні твори. Так, твори, випущені в світ громадянами д-в, що підписали конвенцію (як і твори, вперше випущені в світ на їхній території), охороняються у всіх договірних д-вах так само, як і твори їх власних громадян. Час, протягом якого здійснюється взаємна охорона авторського права, визначається законом д-ви, що підписала конвенцію, але не може бути меншим за період, який охоплює час життя автора і 25 років після його смерті. Авторське право, що його охороняє конвенція, містить у собі виключне право автора робити і випускати у світ перекладі та дозволяти випуск перекладів своїх творів. Однак кожна з д-в може відповідно до свого законодавства обмежити виключне право автора на переклад. В. (Ж.) к. охоплює й ряд ін. положень, які забезпечують охорону авторських прав громадян д-в, що її підписали. На Паризькій конференції 1971 В. (Ж) к. була переглянута з метою створення міжнар.-правового режиму, який полегшував би для країн, що розвиваються, доступ до творів л-ри, науки і мистецтва. СРСР 1973 приєднався до В. (Ж.) к. У зв'язку з цим до *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* щодо авторського права внесено відповідні зміни й доповнення. Див. також *Міжнародне авторське право.*

Г. К. Матвєєв.

ВСЕСВІ́ТНЯ ІСТО́РІЯ — історія поступального розвитку людського суспільства в цілому; наука, що вивчає цей процес. Марксизм-ленінізм розглядає історію розвитку людства як поступовий перехід від нижчих суспільно-екон. формацій до вищих, поступальний рух по шляху прогресу до соціалізму і комунізму. В основі цього розвитку лежить виробництво матеріальних благ, вирішальну роль у ньому відіграють нар. маси. Марксистська методологія вперше дала справді наук. основи періодизації В. і., встановивши п'ять суспільно-екон. формацій, характер яких визначається панівним способом виробництва: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну.

Поняття В. і. вперше з'явилося в праці *Полібія* «Загальна історія» (2 ст. до н. е.), в якій він зробив спробу висвітлити у взаємозв'язку історію країн Середземномор'я. Для істориків античності (*Діодор Сіцілійський*, М. Дамаський — автор «Всесвітньої історії») характерним був підхід до В. і. як до циклічного круговороту, до регресивного процесу. Праці істориків середньовіччя (Оттона Фрейзінгенського, Сігеберта з Жамблу) висвітлювали загальноістор. процес як здійснення «задуму бога». З утворенням араб. *Халіфату* з'явилися твори з В. і. араб. істориків (Табарі, Ібн Хальдуна та ін.), характерною рисою яких є апологія мусульманства. Історики періоду *Відродження* (Н. *Макіавеллі*, Ф. *Гвіччардіні*) порвали з феод.-теологічним трактуванням історії, почали вбачати рушійну силу істор. процесу в політ. боротьбі партій і соціальних груп. Франц. просвітителі 18 ст. (див. *Просвітительство*) висунули ідею викладу В. і., виходячи з визнання єдності долі людства. У 18—19 ст. з'явився ряд праць зх.-європ. істориків (А. Шлецера, І. Мюллера, К. Роттека, Ч. Канту, Ф. Шлоссера, Л. Ранке та ін.) з В. і., які охоплювали історію багатьох країн (див. також *Романтизм*). На межі 19 і 20 ст. у зв'язку з посиленням реакційності буржуазії автори праць з В. і. почали заперечувати єдність і закономірності всесвітньо-істор. процесу. Історію людства вони розглядали як історію цивілізацій, релігій тощо (*Е. Лавісс*, *А. Рамбо* та ін.).

В Росії першим зведеним оглядом В. і. був «Хронограф» 16 ст., який дав виклад подій від «створення світу» до падіння Візантії. М. В. *Ломоносов* у праці «Давня російська історія від початку російського народу до смерті великого князя Ярослава Першого, або до 1054 року» зробив першу спробу дослідити історію Росії в рамках всесвітньо-істор. процесу.

Інтерес до вивчення і дослідження В. і. в Росії, в т. ч. і на Україні, значно зріс у 19 ст. Курс В. і. читали в Московському (Т. М. *Грановський*, П. М. Кудрявцев, С.В. Єшевський, В. І. Гер'є), Петербурзькому (М. С. Куторга, В. В. Бауер), Київському (І. В. *Лучицький*, В. Я. Шульгін, П. М. Ардашев), Харківському (М. М. Лунін, М. Н. Петров) та ін. ун-тах. З'явилися оригінальні дослідження рос. вчених з В. і. (праці І. П. Шульгіна, М. М. *Ковалевського*, І. В. Лучицького, М. Н. Петрова). Широкий загальноістор. фон був характерний для праць С. А. *Подолинського*. Велика заслуга у висвітленні проблеми В. і. належить І. Я. *Франкові* («Мислі о еволюції в історії людськості», 1881). Перша узагальнююча праця з В. і., написана на основі марксистсько-ленінської методології, вийшла в СРСР («Всесвітня історія», т. 1—11, 1955—77). В ній викрито бурж. фальсифікації історії, значне місце відведено історії рад. суспільства та ін. соціалістичних країн.

Важливе значення для висвітлення проблем сучас. В. і. мають документи *Нарад представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960* та *Наради комуністичних і робітничих партій 1969* в Москві, матеріали з'їздів КПРС, в яких дано глибокий аналіз сучас. етапу розвитку людства, підкреслено, що гол. лінія цього процесу визначається силами революції і соціалізму, силами миру і соціального прогресу. *В. С. Алексєєв-Попов.*

ВСЕСВІ́ТНЯ МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (ВМО) — міжнародна організація; *спеціалізована установа ООН* (з 1951). Створена 1947 замість Міжнародної метеорологічної організації (існувала з 1873). ВМО функціонує з 1951. Відповідно до конвенції про її заснування метою ВМО є сприяння міжнар. співробітництву в розвитку метеорологічних спостережень, використанню метеорології в с. г., авіації, морській навігації та ін., обмін метеорологічною інформацією; координація діяльності нац. метеорологічних та гідрометеорологічних служб тощо. Членами ВМО є 139 членів-країн (в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР з 1948) та 8 членів-територій (1977). Керівні органи — Всесвітній метеорологічний конгрес та Виконавчий к-т. Місцеперебування ВМО—Женева.

А. Д. Бутейко.

ВСЕСВІ́ТНЯ ОРГАНІЗА́ЦІЯ ІНТЕЛЕКТУА́ЛЬНОЇ ВЛА́СНОСТІ (ВОІВ) — міжнародна організація; *спеціалізована установа ООН* (з 1974). Утворена відповідно до конвенції, прийнятої на дипломат. конференції (Стокгольм, 1967) д-в — членів Паризького союзу по охороні пром. власності, Бернського союзу по охороні творів л-ри і мистецтва та деяких ін. спец. союзів. Метою ВОІВ є сприяння охороні *інтелектуальної власності* шляхом співробітництва д-в та міжнар. орг-цій, забезпечення ефективної діяльності зазначених союзів. Членами орг-ції на 1.I 1977 є 75 країн, у т. ч. СРСР, УРСР, БРСР. Найвищий орган ВОІВ — Генеральна Асамблея, адм. орган — міжнар. бюро (в Женеві).

М. П. Макаревич.

ВСЕСВІ́ТНЯ ОРГАНІЗА́ЦІЯ ОХОРО́НИ ЗДОРО́В'Я (ВООЗ) — міжнародна організація; *спеціалізована установа ООН*. Створена на міжнар. конференції охорони здоров'я 1946. Діє з 7.IV 1948 після ратифікації статуту 26 державами — членами ООН (цей день відзначається як Всесвітній день здоров'я). Метою ВООЗ є «досягнення всіма народами якомога вищого рівня здоров'я». Осн. напрями діяльності ВООЗ: боротьба з інфекц. та неінфекц. хворобами; допомога країнам у розвитку нац. служб охорони здоров'я; підготовка і вдосконалення мед. кадрів; організація міжнар. співробітництва з питань, що мають заг. інтерес (міжнар. карантин, боротьба проти раку, віспи, малярії та ін. захворювань, контроль за наркотиками і якістю ліків, координація наук. досліджень тощо). ВООЗ налічує понад 150 д-в-членів (1977), в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР (з 1946). Всі члени ВООЗ об'єднуються в 6 регіональних орг-цій (СРСР входить до складу європейської). Кожна з них має відповідне бюро та орган управління. Керівні органи ВООЗ: Всесвітня асамблея охорони здоров'я, Виконавчий к-т; центр. адм. орган — Секретаріат (місцеперебування — Женева), очолюваний ген. директором. ВООЗ видає «Бюлетень ВООЗ», «Хроніку ВООЗ», «Здоров'я світу» та ін. *А. М. Сердюк.*

ВСЕСВІ́ТНЯ РА́ДА МИ́РУ (ВРМ) — найвищий постійний орган всесвітнього *Руху прихильників миру*. ВРМ обирається на всесвітніх конгресах і сесіях Руху. Створена 1950. ВРМ виступає ініціатором і організатором важливих заходів світової громадськості, спрямованих на захист миру, на відвернення загрози нової світової війни, на розширення й зміцнення дружби та співробітництва між народами (див. *Всесвітні асамблеї, конгреси і конференції на захист миру*). ВРМ нагороджує окремих осіб або орг-ції Золотими медалями Миру ім. Жоліо-Кюрі за видатні заслуги в боротьбі проти загрози світової війни і за безпеку людства.

До складу ВРМ входять представники, рекомендовані нац. організаціями прихильників миру, а також міжнар. громад. орг-ціями: *Всесвітньою федерацією профспілок, Міжнародною демократичною федерацією жінок, Всесвітньою федерацією демократичної молоді, Міжнародною федерацією борців Опору* та ін. У контакті з ВРМ діє *Радянський комітет захисту миру*, до якого входить *Український республіканський комітет захисту миру*. ВРМ скликається один раз на 2—3 роки. Керівні органи ВРМ — Президія і Секретаріат. Президія здійснює керівництво діяльністю ВРМ у період між сесіями. Секретаріат ВРМ — виконавчий орган. Місцеперебування Секретаріату — Хельсінкі. ВРМ видає щомісячні журнали «Кур'єр світу» (англ., франц., нім., ісп. мовами) та «Нові перспективи» (англ. і франц. мовами). В різний час ВРМ очолювали Ф. *Жоліо-Кюрі* (1950—59), Дж. *Бернал* (1959—65), І. *Блюм* (1965—69), Р. *Чандра* (з 1969). *Б. С. Зрєзарцев.*

ВСЕСВІ́ТНЯ РА́ДА ЦЕРКО́В — керівний орган руху за об'єднання християнських церков (див. *Екуменічний рух*). Створена в Амстердамі (Нідерланди) 1948. Об'єднує протестантські, православні й старокатолицькі церкви майже 100 країн (понад 350 млн. віруючих). З 1961 членом В. р. ц. стала *Руська православна церква*, дещо пізніше — грузинська, вірменська, Всесоюзна рада *євангельських християн-баптистів*, євангелічно-лютеранські церкви Естонії і Латвії. Ватікан, який не є членом В. р. ц., має там офіц. спостерігачів. Резиденція В. р. ц.— у Женеві. Відбулося п'ять асамблей В. р. ц. Останні асамблеї свідчать про прагнення В. р. ц. пристосуватися до духу часу: вона виступила з мирними деклараціями, висловлюється за заборону зброї масового знищення, за роззброєння, пом'якшення міжнар. обстановки.

ВСЕСВІ́ТНЯ СЛУ́ЖБА ПОГО́ДИ — система спостережень за погодою на земній кулі. Складається (1978) з трьох центрів світового значення і більш як двадцяти регіональних метеорологічних центрів, які сполучаються між собою каналами швидкодіючих зв'язків. Світові центри — у Москві (Гідрометеорологічний центр СРСР), Вашингтоні та Мельбурні. Міжнародне співробітництво служб погоди різних країн координується *Всесвітньою метеорологічною організацією* (ВМО), до якої входить 139 членів-країн. Центри В. с. п. здійснюють централізоване збирання і автоматизовану обробку відомостей про стан погоди на всій земній кулі, використовують спостереження постійно діючих метеорологічної та аерологічної мереж, станцій ракетного зондування, кораблів погоди і метеорологічних супутників, розповсюджують зведення, приземні і висотні карти погоди, прогностичні матеріали.

М. Б. Барабаш.

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ АСОЦІА́ЦІЙ СПРИЯ́ННЯ ОО́Н (ВФАС ООН) — міжнародна неурядова організація. Заснована 1. VIII 1946 для підтримки ООН і популяризації її завдань і принципів, координації дій нац. асоціацій, для зміцнення співробітництва між народами в інтересах справедливості, безпеки, поліпшення екон. і соціальних умов у всьому світі. Має *консультативний статус* в *Економічній і соціальній раді ООН, ЮНЕСКО* та ін. міжнар. орг-ціях.

ВФАС ООН об'єднує бл. 62 нац. асоціацій сприяння (кінець 1976), в т. ч. радянську (з 1956). Керівні органи федерації — Пленарна асамблея, Виконавчий к-т. Місцеперебування — Женева.

В. І. Євінтов.

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ МО́ЛОДІ (ВФДМ) — міжнародне об'єднання молодіжних організацій, центр міжнар. демократичного молодіжного руху. До складу ВФДМ входить молодь незалежно від політ. і реліг. поглядів, расової та нац. належності. Створена 10.XI 1945 на Всесвітній конференції демократичної молоді в Лондоні. ВФДМ веде боротьбу за мир, демократію, нац. незалежність і прогрес. проти імперіалізму, колоніалізму, неоколоніалізму, фашизму, расизму і апартеїду, за демократичні свободи і соціально-екон. права молоді, за кращі умови навчання, праці, відпочинку, розвиток культ. освітньої та спортивної діяльності.

До складу ВФДМ входить понад 250 членських орг-цій з 110 країн світу (лютий 1977). Рад. молодь у ВФДМ представляють ВЛКСМ і *Комітет молодіжних організацій СРСР*. ВФДМ — ініціатор і активний учасник *Всесвітніх фестивалів молоді та студентів*. Найвищий орган ВФДМ — *Всесвітня асамблея організацій — членів ВФДМ*. Виконавчі органи ВФДМ — Виконком (обирається Асамблеєю) і бюро (обирається Виконкомом). Повсякденну діяльність ВФДМ здійснює Секретаріат (міс-



Емблема **Всесвітньої федерації демократичної молоді.**

ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ ПОРІДНЕНИХ МІСТ

Всесвітні конгреси профспілок

1-й — 25.IX—8.X 1945, Париж
2-й — 29.VI—9.VII 1949, Мілан
3-й — 10.X—21.X 1953, Відень
4-й — 4.X—15.X 1957, Лейпціг
5-й — 4.XII—15.XII 1961, Москва
6-й — 8.X—22.X 1965, Варшава
7-й — 17.X—26.X 1969, Будапешт
8-й — 15.X—22.X 1973, Варна
9-й — 16.IV—23.IV 1978, Прага

цеперебування — Будапешт). ВФДМ видає щомісячний журн. «Молодь світу» (англ., ісп., франц. мовами). Федерація має свою емблему. Прапор ВФДМ — білого кольору з емблемою.

Л. В. Кравченко.

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ ПОРІ́ДНЕНИХ МІСТ (ВФПМ) — міжнародна неурядова організація, що сприяє розвиткові дружби і співробітництва між містами різних країн. Діяльність ВФПМ нерозривно пов'язана з актуальними проблемами боротьби за збереження миру, проти імперіалізму та мілітаризму. Засн. 28.IV 1957 в Екс-ле-Бені (Франція). Гол. програмні документи ВФПМ — «Хартія поріднених міст» та «Політична програма поріднених міст». Федерація проводить міжнар. конгреси (9-й відбувся 1977 в Пуент-а-Пітрі, Гваделупа), конференції, щорічні зльоти молоді (з 1963). Щороку в останню неділю квітня з ініціативи ВФПМ проводиться Всесвітній день поріднених міст. Федерація має *консультативний статус* при *Економічній і соціальній раді ООН* та *ЮНЕСКО*. ВФПМ об'єднує більше 1300 міст з 60 країн світу (1977). Колективним членом ВФПМ (з 1968) є Асоціація з питань зв'язків рад. і зарубіжних міст (існує з 1964). Найвищим органом ВФПМ є Генеральна асамблея. Місцеперебування федерації — Париж. Видає франц. мовою журн. «Сітез юні» («Поріднені міста») та інформац. бюлетень «Сітез юні інформасьйон». Див. також *Міста-побратими*.

В. І. Євінтов.

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ ПРОФСПІЛО́К (ВФП) — міжнародне демократичне об'єднання профспілок. Засн. 3.X 1945 на 1-му Всесвітньому конгресі профспілок у Парижі. Спочатку ВФП об'єднувала всі найбільші нац. профцентри світу за винятком Американської федерації праці. У 1949 очолювані реформістськими лідерами *Британський конгрес тред-юніонів*, Конгрес виробничих профспілок США та деякі ін. профцентри вийшли з ВФП і створили *Міжнародну конфедерацію вільних профспілок*. Діяльність ВФП за статутом, прийнятим 1945 і доповненим 1969, спрямована на зміцнення єдності дій профспілок усіх країн світу, на боротьбу за соціально-екон. і демократичні права трудящих, за прогрес і нац. незалежність, за мир і міжнар. безпеку, проти імперіалізму і всіх форм колоніалізму

ВФП проводить всесвітні конгреси профспілок (9-й відбувся 1978 у Празі), скликає міжнар. і регіональні конференції, наради з питань соціально-екон. боротьби робітн. класу і єдності міжнар. профспілкового руху; на її заклик не раз проводились міжнар. акції солідарності з трудящими різних капіталістич. країн (напр., Чілі, Уругваю та ін.). ВФП активно співробітничає з *Рухом прихильників миру*, брала участь у масовому русі протесту проти агресії США у В'єтнамі, Ізраїлю проти араб. країн тощо.

ВФП користується в ООН *консультативним статусом*. бере участь у роботі Економічної і соціальної рад та регіональних екон. комісій ООН, *Міжнародної організації праці*, *ЮНЕСКО* та ін. спеціалізованих міжнародних організацій.

Федерація об'єднує бл. 170 млн. членів профспілок майже з 70 країн світу (1977), в т. ч. *професійні спілки СРСР* (з 1945). Керівні органи федерації: Всесвітній конгрес профспілок, Генеральна рада, Бюро ВФП. Оперативне керівництво діяльністю ВФП здійснює постійний представницький орган — Секретаріат (з 1956 перебуває у Празі). ВФП видає журн. «Всесвітній профспілковий рух» кількома мовами та інформаційні бюлетені.

Літ.: Пименов П. Т. ВФП и советские профсоюзы. М., 1975.

І. Ф. Пойда.

ВСЕСВІ́ТНЬОГО ТЯЖІ́ННЯ ЗАКО́Н — див. *Ньютона закон тяжіння*.

ВСЕСОЮ́ЗНА КНИЖКО́ВА ПАЛА́ТА — центр державної *бібліографії* й статистики друку СРСР; науково-дослідна установа в галузі бібліографії, книгознавства, *видавничої справи* та книжкової торгівлі. Засн. 1917 у Петрограді як Рос. книжкова палата; в 1920 переведено до Москви та реорганізовано в Рос. центр. книжкову палату; в 1936 перетворено на В. к. п. Здійснює реєстрацію, облік і наук. обробку всієї друк. продукції, що виходить в СРСР, інформує про неї через видання держ. бібліографії, проводить централізовану каталогізацію, архівне зберігання й довідково-бібліографіч. роботу.

Базою держ. бібліографії є обов'язковий контрольний примірник творів друку, яких щороку надходить бл. 1,5 млн. З 1924 В. к. п. здійснює статистичний облік усієї друк. продукції країни Архів друку СРСР налічує 53 млн. одиниць зберігання (1977). Щороку довідково-бібліографічна служба палати видає бл. 100 тис. довідок, випускає 17 назв періодичних, 11 — кумулятивних (зведених) бібліографічних видань, 5 видів комплектів друк. карток (на книги, статті з журналів і збірників, газет, рецензії, автореферати дисертацій). Крім того, видаються наук.-тематичний збірник «Книга. Исследования и материалы», журн. «Советская библиография», інформаційний бюлетень «Литература и искусство народов СССР и зарубежных стран» та ін.

В. к. п. проводить н.-д. й методичну роботу в галузі бібліографії, книгознавства, видавничої справи та книжкової торгівлі (теоретичні основи книгознавства, прогнозування й перспективне тематичне планування випуску друк. продукції, уніфікація інформації про видання тощо), здійснює наук.-методичне керівництво діяльністю книжкових палат союзних республік. У 1967 у складі В. к. п створено Центр. бюро наук.-тех. інформації з друку. З 1974 у В. к. п. впроваджується автоматизація в підготовці бібліографічних видань. Див. також. *Книжкова палата УРСР*.

Ю. І. Фартунін.

ВСЕСОЮ́ЗНА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (БІЛЬШОВИКІ́В), ВКП(б) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу* (КПРС).

ВСЕСОЮ́ЗНА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КПРС — нарада представників місцевих партійних організацій і членів центральних партійних органів. За Статутом КПРС скликається Центральним Комітетом у період між з'їздами партії для обговорення назрілих питань політики партії. Порядок проведення В. к. визначається ЦК КПРС. З 1905 по 1941 відбулося 18 загальнопарт. конференцій. XIX з'їзд КПРС (1952) визнав, що необхідності у скликанні В. к. немає, а назрілі питання парт. політики обговорюватимуться на з'їздах партії і пленумах ЦК. XXIII з'їзд КПРС (1966) відновив у Статуті партії пункт, що надає ЦК КПРС право скликання В. к. КПРС.

ВСЕСОЮ́ЗНА ЛЕ́НІНСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА СПІ́ЛКА МО́ЛОДІ (ВЛКСМ) — самодіяльна масова громадсько-політична організація передової радянської молоді. Працює під керівництвом *Комуністичної партії Радянського Союзу* і за її дорученням керує *Всесоюзною піонерською організацією* імені В. І. Леніна. Конституція СРСР (ст. 7 і 113) надає ВЛКСМ (поряд з ін. громад. орг-ціями в особі їх загальносоюзних органів) право законодавчої ініціативи, участі в управлінні держ. і громад. справами, широкої участі у вирішенні політ., госп. та соціально-культур. питань. Ці положення відображують процес зростання ролі ВЛКСМ у житті рад. суспільства. ВЛКСМ — активний помічник і резерв КПРС, допомагає партії виховувати молодь у комуністичному дусі, залучати її до будівництва комунізму, готувати покоління всебічно розвинених людей. За *Статутом Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді* до ВЛКСМ приймаються юнаки і дівчата віком від 14 до 28 років. Гол. принципом орг. будови комсомолу є *демократичний централізм*. Найвищий орган комсомолу — з'їзд ВЛКСМ, всією роботою Спілки між з'їздами керує Центр. к-т ВЛКСМ, який обирає з свого складу бюро і секретаріат. Створення комсомолу підготовлено всією діяльністю Комуністичної партії по згуртуванню й комуністичному вихованню молоді. Велике значення для розвитку всеросійського революц. руху мо-



Відправка петроградських комсомольців на польський фронт. 1920.

лоді мали лист В. І. Леніна «Завдання революційної молоді» (1903) і ленінський «Проект резолюції про ставлення до учнівської молоді», прийнятий на *Другому з'їзді РСДРП* (1903). В цьому документі йшлося про принципові напрями роботи парт. орг-цій серед молоді, про її виховання й організацію, вироблення в неї революц. світогляду, забезпечення міцного зв'язку молодіжних орг-цій з партією. В 1916 В. І. Ленін виступив із статтею «Інтернаціонал молоді», в якій поставив питання про принципи й форми парт. керівництва молодіжним рухом, про орг-ції робітн. молоді. Після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 під керівництвом більшовиків виникли перші масові робітничі молодіжні орг-ції в Петрограді, Москві, Харкові, Одесі, Києві та ін. містах. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, йдучи назустріч прагненню молодіжних орг-цій до об'єднання, ЦК РКП(б) у серпні 1918 затвердив орг. бюро по скликанню 1-го з'їзду спілок молоді. 29.X — 4.XI 1918 у Москві відбувся I Всеросійський з'їзд спілок робітн. і сел. молоді, який заснував Російську Комуністичну Спілку Молоді (РКСМ). З'їзд заявив про цілковиту солідарність з Комуністичною партією. Питання «Про роботу серед молоді» спеціально обговорював *Восьмий з'їзд РКП(б)* (1919). Програмним документом діяльності комсомолу є промова В. І. Леніна «*Завдання спілок молоді*», виголошена на 3-му з'їзді РКСМ (1920). В ній перед комсомолом поставлено завдання комуністич. виховання молоді, завдання наполегливо оволодівати знаннями, опановувати теорію наук. комунізму, пов'язуючи набуті знання з практикою комуністич. будівництва. Комсомол гартувався й мужнів у битвах громадян. війни. За неповними даними, комсомол 1918—20 направив у Червону Армію понад 75 тис. молодих бійців. За мужність і самовідданість у битвах громадян. війни понад 5 тис. вихованців комсомолу нагороджено орденом Червоного Прапора. В 1924 після смерті В. І. Леніна 6-й з'їзд РКСМ ухвалив іменувати комсомол ленінським (РЛКСМ, з 1926 — ВЛКСМ). За подвиги на фронтах громадян. війни комсомол 1928 нагороджено орденом Червоного Прапора. В період відбудови нар. г-ва комсомольці піднімали з руїн з-ди, ф-ки, шахти, залізничний транспорт, були активними учасниками *комуністичних суботників*. Комсомольці йшли поруч з комуністами в перших лавах і під час здійснення соціалістичної *індустріалізації, колективізації сільського господарства* та *культурної революції*. Комсомол був застрільником *соціалістичного змагання*, багатьох патріотичних починань у пром-сті та с. г., виховав таких новаторів, як Є. В. і М. І. *Виноградови*, О. Х. *Бусигін*, М. С. Сметанін, М. С. *Демченко*, П. Ф. *Кривонос*, П. М. *Ангеліна* та ін. За ініціативу в організації масового соціалістичного змагання й ударництва ВЛКСМ 1931 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Велику увагу комсомол приділяв справі оборони соціалістичної Вітчизни й розвитку масового фізкультурного руху в країні. В 1922 ВЛКСМ узяв шефство над ВМФ, 1931 — над Військ.-Повітр. Флотом. У роки Великої Вітчизн. війни рад. юнаки й дівчата виявили виняткову мужність і стійкість. Сотні тисяч комсомольців влилися до лав Червоної Армії, в партизанські загони, підпільні орг-ції. Вже в перший рік війни на фронт пішло бл. 2 млн. комсомольців. Вони становили 30—45% особового складу партизанських загонів. Навіки уславилися підпільні комсомольські орг-ції «*Молода гвардія*» (Краснодон), «*Партизанська іскра*» (Миколаїв. обл.), «*Ленінська іскра*» (Дружківка), Людиновська підпільна комсомольська група (Калузька обл.) та ін. Їхні ровесники в рад. тилу самовідданою працею кували перемогу над ворогом. За видатні заслуги в роки Великої Вітчизн. війни ВЛКСМ 1945 нагороджено орденом Леніна. Комсомольські орг-ції Москви, Ленінграда, України, Білорусії, Волгограда, Києва, Севастополя, Одеси, Краснодона, Шепетівки нагороджено орденом Червоного Прапора; орденом Вітчизняної війни I ступеня — Керченську міську та Первомайську районну (Миколаївська обл.) орг-ції ЛКСМУ.

За ратні і трудові подвиги 3,5 мільйонів комсомольців і несоюзної молоді нагороджено орденами і медалями, 7 тис. комсомольцям і вихованцям комсомолу присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 60 з них є двічі Героями Рад. Союзу, вихованці комсомолу О. І. *Покришкін* та І. М. *Кожедуб* удостоєні цього звання тричі. Символом безмежної відданості соціалістичній Батьківщині стали імена Героїв Рад. Союзу З. А. *Космодем'янської*, О. М. *Матросова*, М. Ю. *Мельнікайте*, В. В. *Талалихіна*, Є. І. *Чайкіної*, О. П. *Чекаліна*, К. І. *Галкіна*, П. К. *Гречаного*, О. В. *Кошового*, І. О. *Кулика*, Н. І. *Сосніної*, О. К. *Убийвовк* та багатьох інших, що загинули в боротьбі з фашист. загарбниками. Після війни комсомол, керований партією, брав активну участь у відродженні зруйнованого нар. г-ва. Тисячі посланців ВЛКСМ відбудовували Ленінград і Сталінград, Донбас і Дніпрогес, металург. підприємства Півдня, міста і села України та Білорусії, ін. районів країни. В 1948 на честь 30-річчя ВЛКСМ за видатні заслуги в справі комуністичного виховання рад. молоді і активну участь у соціалістичному будівництві нагороджено другим орденом Леніна. Висока нагорода надихала молодь на нові трудові подвиги. Понад 700 тис. комсомольців вирушили на будівництво Волгоградської, Волзької ГЕС, шахт і домен Донбасу, на спорудження велетнів індустрії в пн. і сх. р-нах, на роботу в шахти вугільних басейнів, на освоєння цілинних і перелогових земель. За освоєння цілини ВЛКСМ нагороджено третім орденом Леніна (1956). Комсомол став школою виховання кадрів держ. і громад. працівників, учених і педагогів, інженерів і діячів культури. Загартований в боях і праці, комсомол 60-х рр. працював над втіленням у життя *Програми Комуністичної партії Радянського Союзу* і рішень Двадцять третього з'їзду КПРС (1966). На 14-му і 15-му з'їздах ВЛКСМ накреслено конкретні заходи щодо дальшого підвищення трудової й сусп.-політ. активності молоді. Тільки протягом 1962—66 з комсомольськими путівками на ударні будови виїхало бл. 460 тис.



Виступ В. І. Леніна на Третьому з'їзді комсомолу. Картина художників Б. В. Йогансона, В. В. Соколова, Д. К. Тегіна, Н. П. Файдиш-Крандієвської і М. Н. Чебакова. 1950.







Будівництво комсомольської домни № 2 Магнітогорського металургійного комбінату. 1932.
Засідання бюро комсомольської організації партизанського з'єднання М. М. Попудренка. 1943.
Комсомольці на відбудові Дніпрогесу. 1944.

З'їзди ВЛКСМ

1-й	— 29.X—4.XI 1918
2-й	— 5—8.X 1919
3-й	— 2—10.X 1920
4-й	— 21—28.IX 1921
5-й	— 11—17.X 1922
6-й	— 12—18.VII 1924
7-й	— 11—22.III 1926
8-й	— 5—16.V 1928
9-й	— 16—26.I 1931
10-й	— 11—21.IV 1936
11-й	— 29.III—8.IV 1949
12-й	— 19—26.III 1954
13-й	— 15—18.IV 1958
14-й	— 16—20.IV 1962
15-й	— 17—21.V 1966
16-й	— 26—30.V 1970
17-й	— 23—27.IV 1974
18-й	— 25—28.IV 1978

ВСЕСОЮЗНА ПІОНЕРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

юнаків і дівчат. Комсомольці 60-х рр. брали участь у спорудженні Братської і Красноярської ГЕС, Білоруської атомної електростанції, залізничної магістралі Абакан — Тайшет, будували міста Амурськ, Братськ, Рудний, Дивногорськ та ін. Вихованці ленінського комсомолу Ю. О. *Гагарін*, Г. С. *Титов*, П. Р. *Попович*, В. В. *Ніколаєва-Терешкова* та ін. відкрили шлях у космос. У 1968 на честь 50-річчя ВЛКСМ нагороджено орденом Жовтневої Революції. XXIV (1971) і XXV (1976) з'їзди КПРС відзначили велику роль комсомолу в побудові в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства. Зростаючі масштаби комуністичного будівництва висунули перед ВЛКСМ нові завдання, які були конкретизовані в рішеннях 17-го (1974) і 18-го (1978) з'їздів Ленінського комсомолу. Постійну увагу комсомол приділяє вихованню молоді в дусі марксизму-ленінізму, пролет. інтернаціоналізму та рад. патріотизму, непримиренності до бурж. ідеології. Значного поширення набрали походи по місцях революц., бойової і трудової слави, огляди творів учнівської молоді на сусп.-політ. теми, конкурси студент. праць з сусп. наук. Комсомол постійно вдосконалює систему політ. навчання молоді; широко практикуються такі форми трудового виховання, як табори праці і відпочинку школярів, виробничі комсомольсько-молодіжні колективи, студентські будівельні загони, зокрема, в 1977 Всесоюзний студентський загін ім. 60-річчя Великого Жовтня налічував понад 700 тис. чол., які освоїли капіталовкладення на суму понад 1 млрд. крб. Зросла роль ВЛКСМ у держ., госп. і культ. будівництві, в громад.-політ. житті країни. Понад 400 тис. комсомольців є депутатами Рад; майже 20% депутатів Верховної Ради СРСР становить молодь. В історію СРСР назавжди ввійдуть трудові подвиги комсомольців на будівництві Волзького і Камського автомобільних з-дів, Саянської ГЕС, Вірменської і Чорнобильської атомних електростанцій, *Байкало-Амурської магістралі*, в створенні агропромислових комплексів України і Молдавії, в освоєнні Нечорноземної зони РРФСР, природних багатств Сибіру, Далекого Сходу і Крайньої Півночі тощо. В 1977 налічувалось 125 найважливіших нар.-госп. об'єктів — ударних комсомольських будов, на які (протягом 1977) за путівками комсомолу виїхали понад 120 тис. чол. ВЛКСМ урізноманітнює форми роботи по комуністичному вихованню молоді, залученню її до розгортання всенар. соціалістичного змагання за дострокове і високоякісне виконання нар.-госп. завдань. Дальшого розвитку набув Всесоюзний Ленінський залік «Рішення XXV з'їзду КПРС — в життя», перший етап якого був присвячений 60-річчю Жовтня, а наступні етапи — 60-річчю ВЛКСМ та 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна. В країні розгорнувся патріотичний рух рад. молоді «П'ятирічці ефективності і якості — ентузіазм і творчість молодих!». Його завданням є злиття воєдино самовідданої праці і новаторства, відмінного навчання і наук.-тех. творчості молодого покоління. Комсомол активно спрямовує свою діяльність на виховання у рад. молоді високих моральних якостей, естетичних смаків, виступає ініціатором багатьох починань у масовому фізкульт. русі, підготовці захисників соціалістичної Вітчизни. XXV з'їзд КПРС відзначив, що «армія комсомольців — надійний помічник партії, її безпосередній бойовий резерв. Які б завдання не ставила партія, комсомол з ентузіазмом молодості бореться за їх розв'язання» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 94). Обмін комсомольських документів, що був здійснений у 1975—76, сприяв дальшому згуртуванню комсомолу навколо Комуністичної партії, організаційно і політично зміцнив його лави, збагатив досвідом комуністичного виховання молоді.

В 1978 у зв'язку з 60-річчям ВЛКСМ і відзначаючи великі заслуги комсомолу в комуністичному будівництві, ВЛКСМ нагороджено пам'ятним Червоним Прапором ЦК КПРС.

Вірний своїм інтернац. обов'язкам, Ленінський комсомол активно діяв у *Комуністичному Інтернаціоналі Молоді*. ВЛКСМ є активним членом *Всесвітньої федерації демократичної молоді*, *Міжнародного союзу студентів*, підтримує дружні контакти з молодіжними й студентськими орг-ціями багатьох країн світу. Орган ЦК ВЛКСМ — газ. «*Комсомольская правда*». Комсомол видає бл. 230 газет і журналів. Одним з передових загонів ВЛКСМ є *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України* (ЛКСМУ). На квітень 1978 комсомол об'єднував у своїх лавах 37 млн. 807 тис. чол.

Літ.: Ленін В. І. Про молодь. К., 1955; В. И. Ленин, КПСС о партийном руководстве комсомолом. М., 1978; Брежнєв Л. І. Молодим — будувати комунізм. К., 1974; Товарищ комсомол. Документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ. 1918—1968, т. 1—2. М., 1969; Документы XVIII съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. М., 1978; О комсомоле и молодежи. Сборник. М., 1970; Славный путь Ленинского комсомола, т. 1—2. М., 1974; Закони комсомольського життя. К., 1974; XXV съезд КПСС и актуальные проблемы коммунистического воспитания молодежи. М., 1976; Тяжельников Е. М. Союз молодых ленинцев. М., 1977.

П. Т. Тронько.





Проводи комсомольців і молоді, що їдуть освоювати цілинні землі. Одеса. Березень 1954.
Комсомольсько-молодіжний загін «Донбас» перед від'їздом на БАМ. 1974.

ВСЕСОЮ́ЗНА ПІОНЕ́РСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ імені В. І. Леніна — масова самодіяльна комуністична організація дітей та підлітків у віці 10—15 років. За дорученням КПРС повсякденною діяльністю В. п. о. керує ВЛКСМ. *Комуністичне виховання* піонерів комсомол здійснює в єдності зі школою, у співдружності з профес. спілками, творчими, оборонними та ін. громад. орг-ціями й держ. установами. В. п. о. працює на основі Положення, в якому визначено її завдання, структуру, принципи діяльності, обов'язки й права піонерів, подано Закони піонерів Радянського Союзу, Урочисту обіцянку, Правила *жовтенят*, *Атрибутику і символіку піонерські*. Днем заснування В. п. о. вважається 19.V 1922. Рішенням Пленуму ЦК РКСМ 23.I 1924 їй присвоєно ім'я В. І. Леніна.

В 1978 В. п. о. налічувала понад 20 млн. піонерів, у т. ч. *піонерська організація України* — бл. 4 млн. Осповою орг-ції є *дружина піонерська*. Піонери одного класу або певної вікової групи входять до *загонів піонерських*, які розбиваються на *ланки піонерські*. Піонерські дружини і загони створюють у 1—3 класах групи жовтенят. Піонерськими орг-ціями в республіках, краях, областях, містах, районах керують відповідні ради В. п. о. Найвищим керівним органом є Центральна рада В. п. о. ім. В. І. Леніна, яка працює під керівництвом ЦК ВЛКСМ. Безпосереднім організатором діяльності піонерів є *вожатий піонерський*. Методичну допомогу в роботі піонерським дружинам забезпечують *палаци і будинки піонерів та школярів* та ін. *позашкільні заклади*. Важливе значення для підвищення ролі В. п. о. у комуністичному вихованні учнів має постанова ЦК КПРС «Про 50-річчя Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна» (1972). Наук. розробку проблем піонерського руху здійснюють н.-д. установи АПН СРСР, кафедра теоретичних основ піонерсь-

кої роботи Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ, пед. вузи країни. Вся робота піонерської орг-ції будується на основі ленінського положення про необхідність зв'язку комуністичного виховання з життям, з загальнонародною боротьбою за побудову комунізму в СРСР. Саме на гартування активних будівників комунізму спрямовані Всесоюзні марші піонерських загонів, огляди, експедиції, які проводяться у В. п. о. на честь





Перший загін піонерів Красної Пресні. Москва, 1922.
Прийом у піонери в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна. 1977.

знаменних подій, ювілеїв, парт. з'їздів. Піонерська орг-ція бореться за глибокі та міцні знання, високу культуру поведінки, залучає піонерів до посильних корисних справ. Найважливішим джерелом в ідейно-моральному вихованні дітей є великий приклад життя і діяльності В. І. Леніна, його теоретична спадщина, героїчна історія КПРС, рад. народу, комсомолу. В піонерських загонах проводяться ленінські уроки, ленінські читання, в школах створюються ленінські музеї, діють лекторії, гуртки. Піонерська орг-ція приділяє велику увагу *військово-патріотичному вихованню* школярів, залучає їх до загонів червоних слідопитів, юних друзів Радянської Армії, Військово-мор. флоту, прикордонників, міліції, до участі у Всесоюзній військ.-спортивній грі «Зірниця», створює музеї революц., бойової і трудової слави. У піонерських колективах прищеплюється любов до праці, проводиться профорієнтаційна робота. Тут діють загони *тимурівців*, «зелених» та «голубих» патрулів, піонерських супутників учнівських виробничих бригад. Піонерська орг-ція виховує у дітей почуття нац. гордості рад. людини, повагу до всіх націй і національностей. В. п. о. співробітничає з дитячими орг-ціями понад 80 країн, є активним членом Міжнар. комітету дитячих та юнацьких орг-цій (СІМЄА), ініціатором міжнар. конференцій, зустрічей, першого дитячого міжнар. фестивалю «Хай завжди буде сонце» (*Артек*, 1977). Досвід В. п. о. успішно використовують у своїй діяльності *дитячі демократичні організації* світу. Піонерська орг-ція приділяє багато уваги естетичному і фіз. вихованню дітей. У піонерських колективах проводиться постійна робота по вивченню життя й діяльності героїв, іменами яких названі дружини і загони; свято шанують пам'ять піонерів, які загинули в боротьбі проти куркулів і тих, хто у роки Великої Вітчизн. війни на фронті і в тилу допомагав перемагати ворога. Тисячі піонерів, які уславили себе в боях і на трудовому фронті, нагороджено орденами й медалями СРСР. Валі *Котику*, Марату Казею, Льоні Голикову, Зіні Портновій присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. Після Великої Вітчизн. війни Наталі Челебадзе та Турсуналі Мутказімову присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Десятки піонерів нагороджено медалями «За відвагу на пожежі», «За відзнаку в охороні державного кордону СРСР», «За врятування потопаючих». Рад. д-ва постійно дбає про зміцнення матеріальної бази піонер. орг-ції. У 1976 в СРСР працював 4501 палац і будинок піонерів та школярів, 1085 станцій юних техніків, 641 станція юних натуралістів, 209 екскурсійно-туристичних станцій та ін. В *піонерських таборах* (позаміських, міських, колгоспних та шкільних) відпочивало 10405,8 тис. дітей. Всесвітньо відомим став всесоюзний піонерський табір «Артек». В ряді союзних республік відкрито респ. піонерські табори: «Орлятко» (РРФСР), «*Молода гвардія*» (УРСР), «Зубреня» (БРСР) та ін.

В. п. о. має 28 піонерських газет і 35 піонерських дитячих журналів. Для вожатих видається журн. «Вожатый». Щодня звучить в ефірі радіогазета «Пионерская зорька», на Центр. телебаченні створено телестудію «Орлятко». Щомісяця виходить документальний кіножурнал «Пионерия». Відбулося сім Всесоюзних зльотів юних піонерів (1929, 1962, 1967, 1970, 1972, 1974, 1976). За велику роботу по комуністичному вихованню дітей і в зв'язку з 40-річчям та 50-річчям Всесоюзну піонерську організацію нагороджено орденами Леніна (1962, 1972).

Літ.: Документы ЦК КПСС и ЦК ВЛКСМ о работе Всесоюзной пионерской организации имени В. И. Ленина. М., 1970; Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина. Документы и материалы (1920—1974). М., 1974; XVII съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. Стенографический отчет, т. 1—2. М., 1975; Документы XVIII съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. М., 1978; Крупська Н. К. Про юних піонерів. К., 1956; Гусев А. И. Год за годом... Пионерская летопись 1917—1970. М., 1970; Методика роботи піонерської дружини. К.,1970; Діти-герої. К., 1972; Книга вожатого. К., 1975; Теория и методика пионерской и комсомольской работы в школе. М., 1976.

І. П. Дригус.

ВСЕСОЮЗНА ЦЕНТРА́ЛЬНА РА́ДА ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛО́К (ВЦРПС) — орган *професійних спілок СРСР*, який здійснює керівництво всією їхньою діяльністю в період між всесоюзними з'їздами профспілок. Обирається на цих з'їздах. Визначає заг. і чергові завдання профспілок, бере участь у розробці й виконанні народногосп. планів, очолює діяльність профспілок у справі організації соціалістичного змагання, вносить на розгляд уряду законопроекти з питань заробітної плати й охорони праці, керує соціальним страхуванням, представляє рад. профспілки в міжнар. профспілковому русі. Для керівництва роботою профспілок між пленумами ВЦРПС, що збираються не менш як 2 рази на рік, обирає Президію, а для поточної роботи організаційно-виконавчого характеру — Секретаріат. ВЦРПС перебуває в Москві. Видає газ. «*Труд*», журн. «Советские профсоюзы» та «Социалистическое соревнование». Має вид-во «Профиздат».

ВСЕСОЮЗНІ З'ЇЗДИ КОЛГО́СПНИКІВ — представницькі збори колгоспників СРСР. 1-й з'їзд колгоспників-ударників відбувся 15—19.II 1934 в Москві (як і всі наступні). Порядок денний: зміцнення колгоспів та завдання весняної сівби. З'їзд підбив підсумки досягнень колгоспного руху, обговорив питання поліпшення роботи колективних г-в, прийняв звернення до всіх колгоспників. 2-й з'їзд колгоспників-ударників (11—17.II 1935) обговорив і прийняв Примірний статут с.-г. артілі, вніс пропозицію про організацію 1937 в Москві Всесоюзної с.-г. виставки. 3-й з'їзд колгоспників (25—27.XI 1969) обговорив і прийняв новий Примірний статут колгоспу, затвердив постанови «Про створення Ради колгоспів» і «Про соціальне страхування членів колгоспів»; обрав Союзну раду колгоспів (див. *Ради колгоспів*).

Літ.: Торжество ленинского кооперативного плана. Материалы Третьего Всесоюзного съезда колхозников. Ноябрь 1969 г. М., 1969.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ МАРКСИ́СТСЬКО - ЛЕ́НІНСЬКИХ ІНСТИТУ́ТІВ (ВУАМЛІН) — система науково-дослідних уста-



Піонерський значок.

Парад піонерів на честь дня народження Всесоюзної піонерської оргавізації імені В. І. Леніна. Київ. 1974.



ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ

нов, створена в Харкові за постановою ЦК КП(б)У від 28.VI 1931. Попередник її — Укр. ін-т марксизму-ленінізму (УІМЛ), екон., філос.-соціологічний та істор. відділи якого було реорганізовано на самостійні ін-ти. В різний час ВУАМЛІН об'єднувала н.-д. ін-ти історії, філософії та природознавства, економіки, аграрний, права та рад. будівництва і кадрів; дві н.-д. кафедри: нац. питання та літературознавства. У Києві, Одесі й Дніпропетровську працювали три філіали асоціації, в кожному з яких діяли три секції: історична, економічна і філософська. Президентом ВУАМЛІН деякий час був О. Г. *Шліхтер*. ВУАМЛІН видавала журн. «Прапор марксизму-ленінізму» (1931—34) та «Під марксистсько-ленінським прапором» (1934—37). В червні 1934 Ін-т історії видав один номер журн. «Історик-більшовик». ВУАМЛІН працювала в контакті з Комуністичною Академією в Москві. У 1936 установи ВУАМЛІН влилися до складу АН УРСР, у системі якої було організовано Відділ сусп. наук.

Н. В. Комаренко.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧА́ЙНА КОМІ́СІЯ ПО БОРОТЬБІ З КОНТРРЕВОЛЮ́ЦІЄЮ, СПЕКУЛЯ́ЦІЄЮ ТА СЛУЖБО́ВИМИ ЗЛО́ЧИНАМИ (ВУЧК) — радянський державний орган, створений декретом уряду УРСР від 3.XII 1918. ВУЧК, очолювана спочатку І. І. *Шварцом*, а з березня 1919— М. І. *Лацісом*, мала такі самі завдання і функції, як і *Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем* (ВЧК). Найважливіші питання діяльності ВУЧК розв'язувало Політбюро ЦК КП(б)У. Роботу ВУЧК контролювали й Наркомат юстиції УРСР та *Верховна соціалістична інспекція України*, а з 1920 — Наркомат РСІ. Місц. органи ВУЧК створювались при губ. і повіт. виконкомах і працювали під їхнім керівництвом. ВУЧК розкрила й ліквідувала підпільні білогвардійські та петлюрівські організації, боролась проти *махновщини*, шпигунства, а також разом з Особливою нарадою по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УРСР боролась проти куркульсько-націоналістичного *бандитизму*. 22.III 1922 ВУЧК було ліквідовано; натомість створено ДПУ УРСР (див. *Державне політичне управління*).

Літ.: Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). Х., 1971.

В. В. Сташис, Л. М. Маймескулов.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧА́ЙНА КОМІ́СІЯ ПО БОРОТЬБІ З НЕПИСЬМЕ́ННІСТЮ (ВУНКЛН, «ВСЕУКРГРАМЧЕКА») — спеціальний орган, що здійснював держ. керівництво роботою по *ліквідації неписьменності* в республіці. Створена за постановою Раднаркому УРСР від 21.V 1921. Комісію очолював Голова ВУЦВК Г. І. *Петровський*. При всіх відділах нар. освіти діяли місцеві надзвичайні комісії. ВУНКЛН працювала в тісному контакті з т-вом «*Геть неписьменність*», з комсомолом, профспілками, армійськими орг-ціями і місцевими органами влади. Комісія мала право мобілізовувати для навчання неписьменних усе письменне населення, використовувати будь-яке приміщення, провадити видавничу роботу тощо. Існувала до 1930.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРА́ДА ЖІНО́К-КОЛГО́СПНИЦЬ 1929 — перша нарада колгоспниць України, яка відбулася в червні 1929 в Харкові. На нараду прибуло понад 150 делегатів. В її роботі взяли участь Голова ВУЦВК Г. І. *Петровський* і нарком зем. справ УРСР О. Г. *Шліхтер*. В. н. ж.-к. обговорила питання про участь трудящих жінок у колг. русі, про організацію культурно-виховної роботи і про використання жіночої праці в колгоспах. Нарада мала важливе значення для дальшого піднесення масового колг. руху і залучення мільйонів трудящих жінок до активної участі в соціалістичному будівництві.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРА́ДА З ПИТА́НЬ РАДЯ́НСЬКОГО БУДІВНИ́ЦТВА — тимчасовий орган, створений 1925 при ВУЦВК для проведення роботи по вдосконаленню рад. апарату. Працювала 10—13.II 1925 в Харкові. В рішеннях, затверджених Президією ВУЦВК, накреслила заходи по дальшому залученню трудящих до управління д-вою і розширенню прав місц. органів влади. З цією метою райвиконкомам передано ряд прав і функцій, що раніше належали губ. і окружним виконкомам; було створено їхні президії та президії сільрад; збільшено норму представництва на районні з'їзди Рад. Встановлювалася обов'язкова звітність сільрад, їхніх комісій і уповноважених перед виборцями раз на 3 місяці; звітність на засіданнях сільрад — держ., громад. і кооп. орг-цій і підприємств, розташованих на тер. сільрад. Нарада приділила велику увагу питанням революц. законності, посиленню боротьби з адм. самоуправством, *бюрократизмом*, тяганиною та ін. зловживаннями владою, встановила порядок широкого ознайомлення трудящих з рад. законодавством тощо. Втілення в життя накреслених нарадою заходів значно поліпшило роботу місц. Рад.

П. К. Стоян.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРА́ДА ПІДПІ́ЛЬНИХ БІЛЬШОВИ́ЦЬКИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ 1918 — відбулася нелегально в Києві під час австронімецької окупації 26.V 1918. Скликана з ініціативи Київ. к-ту РСДРП(б). Готувалася спочатку як з'їзд підпільних більшовицьких орг-цій, який з метою конспірації було приурочено до проведення угодовцями легального Всеукр. з'їзду профспілок. Проте не всі парт. орг-ції змогли надіслати представників на нараду. Тому більшовики, що зібралися в Києві, дізнавшись про рішення *Таганрозької наради більшовиків України* щодо скликання І з'їзду КП(б)У, вирішили конституюватися як парт. нарада. В її роботі взяло участь бл. 70 чол., в осн. більшовики-делегати з'їзду профспілок. Нарада обговорила доповіді з місць, питання про створення парт. центру на Україні, про орг. роботу на місцях, про скликання Всеукр. парт. конференції (з'їзду). Було обрано *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет 1918*. Нарада відіграла значну роль у консолідації підпільних більшовицьких орг-цій України.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКО́ВА АСОЦІА́ЦІЯ СХОДОЗНА́ВСТВА (ВУНАС) — науково-дослідна організація при Наркоматі освіти УРСР. Засн. 1926 в Харкові, мала філіали в Києві й Одесі. У створенні і роботі ВУНАС брали участь А. Ю. *Кримський*, П. Г. *Тичина*, А. П. *Ковалівський*. Головою правління ВУНАС був О. Г. *Шліхтер*. ВУНАС мала два відділи: політико-економічний та історико-етнологічний. ВУНАС провела два з'їзди (1927 і 1929), організувала в Харкові й Києві курси сходознавства, встановила зв'язки більше як з 90 наук. організаціями СРСР і країн зарубіжного Сходу. При сприянні ВУНАС був відкритий 1930 Укр. н.-д. ін-т сходознавства (УНДІС). В 1931 ВУНАС (як і УНДІС) увійшов до *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів*. Друк. органами ВУНАС були журн. «*Східний світ*» (потім дістав назву «Червоний Схід») та «Бюлетень ВУНАС».

Літ.: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926—1929. Х., 1929.

ВСЕУКРАЇНСЬКА СЕЛЯ́НСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1918, Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів — перша конференція трудящих селян України. Відбулася 20—22.I (2—4.II) в Харкові. Скликана ЦВК Рад України і Народним Секретаріатом для обрання до складу ЦВК представників Рад сел. депутатів. Проходила під керівництвом більшовиків. Конференція розглянула питання: 1) Про владу та Укр. установчі збори; 2) Доповіді з місць; 3) Про землю; 4) Доповіді нар. секретарів; 5) Вибори до ЦВК Рад України. Делегати В. с. к. одностайно схвалили рішення 1-го Всеукр. з'їзду Рад, практичну діяльність ЦВК і Нар. Секретаріату, ленінський Декрет про землю і засудили антинар. політику бурж.-націоналістичної Центр. ради. Конференція обрала до ЦВК Рад України 20 представників селянства, серед них 10 більшовиків. В. с. к. відіграла важливу роль у зміцненні союзу робітн. класу і селянства України.

ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІ́ЛКА ПРОЛЕТА́РСЬКИХ ПИСЬМЕ́ННИКІВ (ВУСПП) — літературна організація на Україні (1927—32). Серед її членів були відомі рад. письменники і критики: І. Микитенко, Іван Ле, І. Кулик, І. Кириленко, В. Сосюра, О. Корнійчук, П. Усенко, Л. Первомайський, Д Загул, М. Терещенко, Б. Коваленко, В. Коряк, С. Голованівський, Б. Горбатов, П. Безпощадний, І. Фефер, Д. Гофштейн та ін. Друк. органи ВУСПП — «Літературна газета», журнали «Гарт», «Красное слово» і «Проліт» (євр. мовою). В умовах гострої боротьби проти проявів бурж. націоналізму ВУСПП провадила принципову лі-

вію на захист позицій пролет. л-ри. ВУСПП ліквідовано згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23.IV 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій», переважна більшість її учасників була прийнята до Спілки радянських письменників України.

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970. *А. А. Тростянецький.*

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ БЮРО́ ДЛЯ КЕРІВНИ́ЦТВА ПОВСТА́НСЬКОЮ БОРОТЬБО́Ю ПРО́ТИ НІМЕ́ЦЬКИХ ОКУПА́НТІВ 1918, «Повстанська дев'ятка» — створене в квітні 1918 в м. Таганрозі, куди евакуювався уряд Рад. України, за рішенням сесії ЦВК Рад України замість *Народного Секретаріату*. До складу бюро ввійшли 9 чол., у т. ч. більшовики А. С. Бубнов, В. П. Затонський, С. В. Косіор, М. О. Скрипник, представники «лівих» есерів та «лівих» укр. соціал-демократів. Існувало до *Першого з'їзду КП(б) України* (липень 1918), за рішенням якого було створено *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет*.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ЕТНОГРАФІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — об'єднання науковців, викладачів вузів, студентів, вчителів та ін., що мало на меті розгортання етнографічної роботи на Україні. Виникло 1928 на основі Етногр. т-ва, заснованого 1925 в Києві. Організовувало етногр. експедиції, керувало місц. етногр. гуртками тощо. Т-во розробило ряд програм для збирання етногр. матеріалів, зокрема «Програму до збирання відомостей з медичної етнографії» та ін. Видавало журн. «Побут» (№ 1—7, 1928—30), «Записки Етнографічного товариства» (кн. 1, 1925) та інформаційний «Бюлетень» (1927—28). Т-во опублікувало цінні етногр. матеріали. Але праці окремих його членів мали бурж.-націоналістичне спрямування. У 30-х рр. діяльність т-ва припинилася. *В. Ф. Горленко.*

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО РЕВОЛЮЦІ́ЙНИХ МУЗИКА́НТІВ (ВУТОРМ) — українська рад. музично-громадська організація, яка діяла в 1928—31. Утворилася внаслідок реорганізації *Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича*. Об'єднувала композиторів і виконавців, але, культивуючи групівщину, не могла задовольнити потреби розвитку муз. життя Рад. України. В 1931 більшість вутормівців перейшла до новоутвореної асоціації «Пролетмуз», яка припинила існування після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій». У 1932 створено *Спілку композиторів України*.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ КОМІТЕ́Т (ВУАК) — науково-дослідна установа, створена 1924 на базі Археологічного комітету при історико-філологічному відділі АН УРСР. ВУАК складався з археол. та мистецтвознавчого відділів, до яких входили комісії: софійська (мала завданням дослідження і охорону Софійського собору в Києві), золотарська (вивчала коштовні речі музейного значення) і трипільська (досліджувала пам'ятки *трипільської культури*). ВУАК провадив експедиційні дослідження археол. пам'яток від кам'яної доби до епохи Київ. Русі включно, здійснював охорону пам'яток історії та культури, провадив і координував археол. розкопки на тер. УРСР. Опублікував ряд монографій і збірників, в яких висвітлювалися результати найважливіших експедиційних досліджень. Видавав зб. «Хроніка археології та мистецтва». В 1934 на базі ВУАК було створено Ін-т історії матеріальної культури АН УРСР. *П. П. Толочко.*

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ВОЛОСНИ́Х ВИКОНКО́МІВ 1919— з'їзд представників волосних виконкомів України, що відбувся 31.V — 6.VI в Києві. На з'їзді були присутні 1298 делегатів, абс. більшість яких (874) становили комуністи та співчуваючі їм. У прийнятих рішеннях з'їзд намітив заходи щодо збільшення сел. землекористування, агрономічної допомоги селянам, організації на добровільних засадах с.-г. артілей, товариств і комун. З'їзд закликав до зміцнення регулярної Червоної Армії, до мобілізації сил для захисту від військ Денікіна, що наступали, до розгортання рад. будівництва на місцях і зміцнення союзу робітн. класу і селянства.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — найвищий орган державної влади УРСР з часу її утворення (грудень 1917) до прийняття Конституції 1937. Делегати В. з. Р. обиралися місц. з'їздами Рад. До відання В. з. Р. належали розгляд і розв'язання найважливіших загальнодерж. питань сусп.-політ. і госп. життя республіки, зокрема затвердження, зміна і доповнення Конституції УРСР, вибори *Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету*, що був йому підзвітний, визначення заг. напряму діяльності уряду УРСР, розгляд і затвердження його звітів. Законодавчі акти В. з. Р. (закони, маніфести, постанови, резолюції, накази тощо) мали найвищу юрид. силу. Відбулося 14 Всеукр. з'їздів Рад. За Конституцією УРСР 1937 найвищим органом держ. влади стала *Верховна Рада УРСР*.

Літ.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; История государства и права Украинской ССР К., 1976.

І. П. Бутко.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РОБІТНИ́ЦЬ І СЕЛЯ́НОК 1920— перший з'їзд жінок-трудівниць України, що відбувся 3—8.XI в Харкові. В його роботі взяло участь 1105 делегаток від усіх губерній України, з них 707 робітниць, 366 селянок, 32 інтелігентки; 454 делегатки були комуністки, 434 співчуваючі. Від ЦК КП(б)У з'їзд привітав С. В. *Косіор*. З'їзд розглянув і обговорив питання: про значення Великої Жовтн. соціалістичної революції; участь робітниць і селянок у рад. і парт. будівництві; роль селянок в організації і роботі *комітетів незаможних селян*; допомога Червоній Армії; роль робітниць і селянок в організації громад. і дитячого харчування, в охороні здоров'я, праці, материнства і дитинства, соціальному вихованні і боротьбі з неписьменністю тощо. З доповідями на з'їзді виступили М. О. *Скрипник*, Д. З *Мануїльський* та активні діячки жіночого пролет. руху К. М. *Самойлова*, К. І. Ніколаєва, В. Я. Мойрова, М. М. Скрипник. Прийняті з'їздом резолюції закликали трудящих жінок до участі в рад. будівництві, налагодженні госп. життя Рад. країни, до вступу в лави Комуністичної партії, зміцнення союзу трудівниць міста і села. З'їзд відіграв важливу роль у залученні широких жіночих мас до політ. життя країни. *Ж. П. Тимченко.*

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПАРТІ́ЙНИЙ ТИМЧАСО́ВИЙ КОМІТЕ́Т, Тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої Комуністичної партії — центральний орган більшовиків України, створений під час австро-нім. окупації 26.V 1918 на нелегальній *Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій 1918* у Києві. До складу к-ту ввійшли 7 чол.: Л. Й. *Картвелішвілі*, М. М. *Майоров*, М. В. Реут та ін. Завданням к-ту було керівництво місц. підпільними парт. орг-ціями та підготовка їх до *Першого з'їзду КП(б) України*. Існуючи паралельно з *Організаційним бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*, В. п т. к. встановив з ним тісний контакт. Комітет провів велику роботу по відновленню місц. парт. орг-цій, підготовці їх до з'їзду. На останньому засіданні В. п. т. к., що відбулося наприкінці червня 1918 в Києві, було заслухано доповіді членів к-ту про підготовку парт. орг-цій до I з'їзду КП(б)У. В. п. т. к. обрав на з'їзд делегата (М. М. Майорова) і ухвалив скласти з себе повноваження, передавши їх обраному з'їздом ЦК.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. т. 1. К., 1976.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т — тимчасовий надзвичайний орган держ. влади УРСР, створений 11.XII 1919 за постановою ЦВК і Раднаркому УРСР під час визволення України від денікінців з метою пристосування центральних органів Рад. влади до воєнно-революційних умов. Головою В. р. к. було затверджено Г. І. *Петровського*, членами — Д. З. *Мануїльського*, В. П. *Затонського* та ін. Перед В. р. к. стояли завдання: організація всебічної допомоги Червоній Армії, остаточна ліквідація поміщицького землеволодіння, відновлення робітн.-сел. влади на визволеній тер. України. Держ. управління в республіці В. р. к. здійснював за допомогою відповідних комісій та місц. ревкомів. У зв'язку з визволенням більшої частини тер. України від денікінських і петлюрівських військ, 19.II 1920 Президія ЦВК Рад України і Раднарком УРСР відновили свою діяльність, а В. р. к., виконавши поставлені перед ним завдання, склав свої повноваження.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СТРАЙК ЗАЛІЗНИ́ЧНИКІВ 1918 — один з найбільших виступів робітничого класу України проти австро-неме-

Всеукраїнські з'їзди Рад:

1-й — 11—12 (24—25).XII 1917
2-й — 17—19.III 1918
3-й — 6—10.III 1919
4-й — 16—20.V 1920
5-й — 25.II—3.III 1921
6-й — 14—17.XII 1921
7-й — 10—14.XII 1922
8-й — 17—20.I 1924
9-й — 3—10.V 1925
10-й — 6—13.IV 1927
11-й — 7—15.V 1929
12-й — 25.II—4.III 1931
13-й — 15—22.I 1935
Надзвичайний 14-й — 25—30.I 1937

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

цьких окупантів. Почався 14—15.VII страйком робітників Коростенського, Сарненського та Здолбунівського залізничних вузлів Пд.-Зх. з-ці. 16—17.VII до страйку приєдналися залізничники Одеси, Києва, Полісся, 18.VII — Поділля. Завдяки активній діяльності підпільних більшовицьких орг-цій страйк швидко став загальним і 20.VII охопив усі залізниці України. До страйкарів приєдналися залізничники Білорусії, Бессарабії, Криму.

Страйкувало понад 200 тис. робітників і службовців. Страйк очолив страйковий комітет київ. вузла, що оголосив себе центр. страйковим к-том. Страйкарі вимагали визнання профспілки залізничників, негайного звільнення всіх заарештованих за політ. переконання залізничників, збереження 8-годинного робочого дня, поліпшення матеріального становища тощо. Для керівництва страйком 19.VII при ЦК КП(б)У було створено Тимчасове оргбюро залізничників. В. с. з. підтримали робітники пром. підприємств, які оголошували страйки солідарності (Донбас, Катеринослав, Київ, Харків), а також селяни багатьох місцевостей України. Велику допомогу залізничникам подали робітники Радянської Росії, які зібрали для них бл. 2 млн. крб.

Для придушення страйку окупанти та гетьманці вдалися до масових репресій: у Києві було заарештовано більше 1500, в Одесі понад 2000 чол. Коли окупанти спробували налагодити рух поїздів силами солдатів і нім. залізничників, страйкарі організували диверсії. При допомозі військ. сили, репресій окупантам все ж удалося в серед. серпня здолати страйкарів. В. с. з. затримав вивезення награбованого на Україні нар. добра, зірвав своєчасне перекидання нім. і австр. військ на Зх. фронт і зробив великий революціонізуючий вплив на боротьбу українського народу проти німецьких окупантів.

О. П. Власов.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т (ВУЦВК) — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий і контролюючий орган держ. влади УРСР. Діяв 1917—38 в період між *Всеукраїнськими з'їздами Рад*, які обирали його. Вперше обраний на *Першому Всеукраїнському з'їзді Рад* під назвою ЦВК Рад України; 1919—35 мав назву ВУЦВК, 1935—38 — ЦВК УРСР. ВУЦВК здійснював заг. керівництво політикою і економікою УРСР, затверджував нар.-госп. плани і держ. бюджет республіки. ВУЦВК обирав Президію ВУЦВК і *Раду Народних Комісарів УРСР*, які здійснювали свої повноваження від імені ВУЦВК і були в усій своїй діяльності підзвітні йому. Припинив свою діяльність з прийняттям Конституції УРСР 1937 і обранням на її основі *Верховної Ради УРСР* 1-го скликання.

Літ.: Виноградская С. П., Рогожин А. И. Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет Советов в первые годы Советской власти (1917—1920 гг.). Х., 1977.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т (ВЦВРК) —орган керівництва визвольною боротьбою трудящих України проти австронім. окупантів і бурж.-поміщицького гетьманського режиму 1918. Створений у липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП(б) України*. До складу ВЦВРК входили А. С. *Бубнов* (голова), В. П. *Затонський*, Ю. М. *Коцюбинський* та ін. ВЦВРК керував діяльністю підпільних ревкомів і партизанських загонів. ВЦВРК тимчасово містився в Курську, в «*нейтральній зоні*». На роботі ВЦВРК позначились помилки «лівих» в КП(б)У. Під їхнім впливом ВЦВРК 5.VIII 1918 видав хибний наказ № 1 про заг. повстання на Україні, яке в той час ще не було підготовлене. У вересні ВЦВРК під керівництвом ЦК КП(б)У провів значну роботу по сформуванню в «нейтральній зоні» 1-ї і 2-ї укр. рад. д-зій. В листопаді 1918 в зв'язку з утворенням *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України* ВЦВРК припинив свою діяльність.

ВСЕУКРАЇНСЬКІ З'ЇЗДИ АРХІВІ́СТІВ — з'їзди працівників українських рад. архівів, присвячені питанням організації архівної справи на Україні. Відбулося два В. з. а.: 1-й — 8—13.V 1926, 2-й — 29.XI — 4.XII 1931 (обидва у Харкові). На з'їздах було розглянуто питання про комплектування держ. архівів документальними матеріалами, підготовку архівістів, науково-видавничу діяльність архівів. У наступні роки організаційні і наук. питання роботи архівних установ розглядалися на нарадах архівістів, а з 1961 для обговорення наук. питань архівознавства, археографії та ін. спец. істор. дисциплін скликаються наук. конференції (1961, 1965, 1968, 1970, 1972, 1975). Матеріали з'їздів і нарад публікувалися в журн. «*Архівна справа*», «*Радянський архів*», «*Архіви України*». Матеріали 2-ї, 3-ї та 5-ї республіканських наукових конференцій видані окремо.

І. Л. Битич.

ВСЕУКРАЇНСЬКІ З'ЇЗДИ КОЛГО́СПІВ — представницькі збори колгоспників УРСР. 1-й Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів, с.-г. товариств, працівників по колективізації с. г. відбувся 20—24.II 1925 в Харкові. Делегати з'їзду заслухали й обговорили доповідь про міжнар. і внутр. становище Рад. країни, а також доповіді про стан с. г. і с.-г. кооперації на Україні та її роботу по колективізації, про землевпорядження, кредитування і агрономічне обслуговування колгоспів та ін. 2-й Всеукраїнський з'їзд колгоспів відбувся 23—28.V 1928 в Харкові. З'їзд заслухав і обговорив доповіді: шляхи розвитку с. г. й колективізації; стан колгоспів і заходи до розвитку колективізації та ін. Делегати обмінялися досвідом організації і госп. діяльності колгоспів, висловили пропозиції щодо кредитування, машинопостачання тощо. З'їзд обрав раду, правління Всеукр. спілки с.-г. колективів, ревізійну комісію і затвердив Статут спілки. 12—15.XI 1969 в Києві відбувся з'їзд колгоспів України. З'їзд схвалив в основному проект *Примірного Статуту колгоспу*, обговорив питання про завдання по дальшому піднесенню колг. виробництва та організаційно-госп. зміцненню колгоспів.

І. Х. Ганжа.

ВСЕХСВЯ́ТСЬКИЙ Сергій Костянтинович [н. 7(20).VI 1905, Москва] — український рад. астрофізик. Закінчив 1925 Моск. ун-т. З 1939 — проф. Київ. ун-ту. Осн. праці з фізики комет, Сонця, сонячної активності, з проблем *космогонії*. Склав «Загальний каталог абсолютних величин комет», вивчав сонячну корону і сонячне корпускулярне випромінювання. Розробив гіпотезу, за якою походження комет та ін. груп малих тіл пояснюється виверженням їх з планет та їхніх супутників.

ВСМО́КТУВАННЯ — проникнення в кров та лімфу різних речовин з травного тракту, порожнин тіла, порожнистих органів, з поверхні шкіри або речовин, введених у підшкірну клітковину і мускулатуру. В.— складний фізіол. процес, особливо в кишечнику людини і вищих тварин. Тут В. відбувається гол. чин. через епітелій *ворсинок* і мікроворсинки епітеліальних клітин. У В. беруть участь внутрішньоклітинні структури (*мітохондрії, Гольджі комплекс, ендоплазматична сітка*). При В. мають значення також фіз.-хім. процеси — *дифузія, осмос, фільтрація*. Регулюється В. нервовими та гуморально-гормональними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). Завдяки В. організм забезпечується осн. поживними речовинами. Білки всмоктуються після розщеплення їх до *амінокислот*, жири — гліцерину та жирних к-т, вуглеводи — *моносахаридів*. В. наз. також процес надходження води і розчинених у ній речовин у рослини.

ВСТАВНІ́ СЛОВА́ — слова, які вводять у речення, щоб передати ставлення мовця до висловленої думки, вказати на джерело інформації тощо. В. с. можуть виражати емоційну оцінку сказаного (на жаль), вказувати на міру реальності (може, здається), на порядок викладу думок (по-перше, по-друге), на відношення між частинами повідомленого (нарешті). В. с. можуть бути *модальні слова* (безумовно) і повнозначні *частини мови* (на щастя). В. с. граматично не пов'язані з ін. словами в реченні. В усній мові їх виділяють інтонацією, а на письмі — комами. Вставними можуть бути й словосполучення та цілі речення.

ВСТУП ЗАКО́НУ В СИ́ЛУ — початок чинності, тобто обов'язковості виконання *закону* або будь-якого іншого нормативного акту. В. з. в с.— необхідна умова застосування закону. Див. *Чинність закону*.

ВТО́МА — стан організму людини і тварин, що характеризується тимчасовим зниженням працездатності внаслідок виконання тривалої або напруженої роботи. Зумовлена змінами регуляції з боку центр. нервової системи. В нервових центрах знижується рівень *лабільності*, розвивається *гальмування*, що по-

гліблюються сигналами від виконавчих органів, де, в свою чергу, відбуваються специфічні зміни. В. як від фізичної, так і розумової праці звичайно супроводиться відчуттям втомленості, утруднює продовження роботи, знижує трудову активність л одини — зменшується продуктивність праці, погіршується її якість. При В. від розумової праці частішають короткочасні відключення уваги, знижується можливість аналітичного мислення. В. охороняє організм від перевтоми. Серед рад. учених вагомий внесок у розробку проблеми В. зробили, зокрема, укр. вчені В. Я. *Данилевський*, Г. В. *Фольборт*, М. В. Лійник та ін. Проблема В. має важливе соціальне значення. В соціалістич. суспільстві вона вирішується шляхом дальшого поліпшення соціально-екон. і виробничих умов праці на наук. основі, фізіол раціоналізацією трудових процесів (див. *Гігієна праці*), організацією *вільного часу* і *відпочинку*, соціальним розвитком трудового колективу тощо. Всі ці заходи найефективніше запобігають передчасній В. на виробництві.

Ю. І. Кундієв.

ВТО́МЛЕНІСТЬ МЕТА́ЛІВ — зміна механічних і фізичних властивостей *металів* внаслідок багаторазового (циклічного) деформування, що призводить до їх прогресивного руйнування. Залежить від вихідних міцності, пластичності, в'язкості, твердості, макро- і мікроструктури, виду навантаження, залишкових напружень тощо. Опір втомленості характеризується границею *витривалості*, тобто найбільшим напруженням, яке може витримати метал без руйнування задане число разів.

ВТОРИ́ННА НИ́РКА — орган виділення у плазунів, птахів, ссавців і людини; те саме, що й *метанефрос*.

ВТОРИ́ННА ПОРОЖНИ́НА ТІ́ЛА, целом — порожнина між стінкою тіла і внутрішніми органами. Є у кільчастих червів, голкошкірих та хордових. У молюсків В. п. т. редукована, у членистоногих вона зливається з залишками *первинної порожнини тіла*.

ВТОРИ́ННА СИРОВИНА́ — матеріали і вироби, що їх після первісного повного використання (зношування) можна вживати у виробництві повторно як сировину. До В. с. належать лом, відходи чорних, кольорових і благородних металів, різні машини, устаткування та їхні деталі, які вийшли з ужитку, спрацьовані мастила, зношені автопокришки, макулатура тощо. Використання В. с. в різних галузях пром-сті має важливе значення для дальшого розвитку нар. г-ва як джерело його додаткових матеріальних ресурсів, фактор зниження питомих капітальних витрат і собівартості продукції, а також для прискорення темпів зростання виробн. В СРСР створено спеціалізовані орг-ції, зайняті збиранням (закупівельні пункти), заготівлею, сортуванням, переробкою і первісною обробкою В. с. Збирання й використання В. с. в СРСР плануються. Див. також *Комплексне використання сировини*.

ВТОРИ́ННИХ КОЛЬОРО́ВИХ МЕТА́ЛІВ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства кольорової металургії СРСР. Організований 1968 у Донецьку. В складі установи відділи: технологічний, теплотехнічний, будівельний, сантехнічний, електротехнічний, конструкторський та ін.; лабораторії: підготовляння сировини, пірометалургії, теплотехніки, лиття, автоматизації, фіз.-мех. досліджень тощо. Осн. напрями роботи: удосконалення і розробляння технологічних процесів і агрегатів для переробки брухту і відходів кольорових металів; розробляння нових сплавів; автоматизація і механізація виробничих процесів; проектування підприємств.

Ю. П. Купряков.

ВТОРИ́ННІ СТАТЄ́ВІ ОЗНА́КИ — сукупність особливостей у будові та в деяких функціях, що відрізняють одну *стать* від іншої. Виняток становлять *статеві залози*, що є *первинними статевими ознаками*. У людини В. с. о. є: у чоловіків — вуса, борода, адамове яблуко тощо; у жінок — розвинуті грудні залози, форма таза, більший розвиток жирової клітковини та ін. В. с. о. гварин — головне вбрання, яскраве оперення, співи самців птахів, ікла, роги, пахучі залози ссавців тощо. В. с. о. відіграють важливу роль у розмноженні тощо. У більшості хребетних розвиток В. с. о. зумовлюється дією *статевих гормонів*.

ВТОРИ́ННІ ЯКО́СТІ — філософське поняття в теорії пізнання механістичного матеріалізму. Див. *Первинні і вторинні якості*.

ВТОРИННОРО́ТІ (Deuterostomia) — група тварин, що включає такі типи: *голкошкірі, погонофори, щетинкощелепні, первиннохордові, хордові*. В.— філогенетич. паросток гришарових тварин (зародок їх з 3-х *зародкових листків*). У В., на відміну від *первинноротих*, у процесі зародкового розвитку ротовий отвір формується як новий утвір, незалежно від первинного рота — бластопора, на місці якого утворюється задньопрохідний отвір. В. мають *вторинну порожнину тіла* (целом); внутрішній скелет мезодермального (див. *Мезодерма*) походження; центр. нервова система виникає як впинання *ектодерми*. Є також групи тварин, які мають ознаки і В., і первиннороти, що свідчить про спільне походження цих двох груп тварин від первиннороти безхребетних, у яких почала формуватись вторинна порожнина тіла.

О. П. Маркевич.

ВТРА́ТИ У ВИРОБНИ́ЦТВІ — нераціональне використання виробничих ресурсів (робочого часу, засобів виробн.), що знижує результати господарської діяльності підприємств і завдає збитків нар. г-ву. Ліквідація В. у в. є одним з найважливіших напрямів роботи щодо мобілізації *внутрівиробничих резервів* підприємств. Усуненню В. у в. сприяють впровадження *наукової організації праці, комплексна система управління якістю продукції*, нова техніка і прогресивна технологія, поліпшення *організації виробництва* тощо

«ВУА́ УВРІЄ́Р» («Voix ouvrière»— «Робітничий голос») — газета, центральний орган *Швейцарської партії праці*. Виходить з 1945 в Женеві франц. мовою.

ВУА́ЛЬ (франц. voile, від лат. velum — покривало, завіса) — 1) Легка прозора тканина, що її виготовляють із тонкої мерсеризованої (обробленої розчинами лугів) гребінної бавовняної пряжі. Буває білена, гладкофарбована і набивна. 2) Серпанок, прозора сітка, якою закривають обличчя. 3) Наліт металевого срібла (або барвників) на проявленій фото- чи кіноплівці. Знижує контрастність зображення.

ВУГІ́ЛЛЯ ВИКОПНЕ́ — тверда горюча корисна копалина органічного походження. Утворюється переважно з рослинних решток на місці їхнього нагромадження. Являє собою пухку землисту або щільну осадочну породу. Елементарний склад органічної маси: вуглець (65—98%), кисень (1—6%), водень (1—30%). Як мінеральні домішки до складу золи входять SiO_2, Al_2O_3, MgO, Fe_2O_3, FeO та ін. Колір — від бурого й сірого до чорного. Густина від 0,92 до 1,70. Твердість 1—3. Залягає у вигляді лінз та верств серед ін. осадочних порід усіх систем, починаючи з девону (див. *Девонський період і девонська система*). Залежно від ступеня гуміфікації та метаморфізму В. в. поділяють на *буре вугілля* та *кам'яне вугілля*. За промисловою класифікацією розрізняють такі типи В. в.: довгополуменеве (Д), газове (Г), паровично-жирне (ПЖ), коксівне (К), паровично-спікливе (ПС) та пісне (Т). Розвідані запаси В. в. становлять понад 85% усіх горючих корисних копалин Землі. Великі запаси його зосереджені в СРСР, США, КНР та ін. країнах. Осн. родовища в СРСР — в Сибіру, на Алтаї, в Європ. частині РРФСР, в Каз. РСР, на Україні (*Донецький кам'яновугільний басейн, Дніпровський буровугільний басейн, Львівсько-Волинський вугільний басейн* та ін.). В. в. використовують як паливо та сировину для металург., хім., ювелір. (напр., *гагат*) промисловості. Див. також *Вугільна промисловість*.

ВУ́ГІЛЬНА КИСЛОТА́, H_2CO_3 — слабка, двохосновна кислота, що існує лише у водних розчинах. Утворюється при розчиненні діоксиду вуглецю CO_2 у воді: $H_2O + CO_2 \leftrightarrows H_2CO_3$. В. к. утворює нормальні, або середні солі — *карбонати* та кислі солі — *гідрокарбонати*. Солі В. к. поширені у природі і мають велике значення в пром-сті та в побуті.

ВУ́ГІЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *паливної промисловості*, що здійснює розвідування, видобування, збагачування і брикетування кам'яного та бурого вугілля. Видобування вугілля в Європі відоме з 12 ст. На тер. нашої країни організоване розвідування родовищ вугілля почалося з 18 ст. В цей час було відкрито Донецький (1721), Підмосковний і Кузнецький (1722) вугільні басейни. В 1913 на Донбас припадало 86,8% вуглевидобутку країни. У В. п. панував іноз. ка-

Світові запаси і видобуток вугілля (млрд. т, 1975)

Запаси	1075
Видобуток у всіх країнах (за рік)	3,2

Видобуток вугілля в СРСР (млн. т)

Роки	
1940	165,9
1950	261,1
1960	509,6
1965	577,7
1970	624,1
1976	711,5



пітал, який до 1917 контролював, зокрема, 70% видобутку вугілля в Донбасі. В 1913 в Росії було видобуто 29,2 млн. т, що становило 2,2% світового вуглевидобутку. Рад. влада з перших років вжила термінових заходів щодо відбудови і розвитку В. п. в країні. Вже 1929 видобуток кам. вугілля в СРСР перевищив рівень 1913. Значного розвитку набула В. п. в роки довоєнних п'ятирічок. Поряд із збільшенням вуглевидобутку в Донбасі високими темпами розвивалися Кузнецький, Підмосковний та ін. вугільні басейни. Почали працювати Карагандинський (Каз. РСР), Ткварчельський (Закавказзя),

Видобуток вугілля в УРСР (млн. т)

	1913	1940	1960	1976
Всього по УРСР	22,8	83,8	172,1	218,2
у т. ч.				
Донецький басейн	22,8	83,3	156,2	191,4
Львівсько-Волинський басейн	—	—	3,9	15,0
Дніпровський басейн	—	0,5	11,6	11,7
Інші буровугільні басейни	—	—	0,4	0,1

Райчихінський (Далекий Схід), Букачачинський (Сх. Сибір) та ін. басейни. Відбулася докорінна технічна перебудова В. п. До кінця першої п'ятирічки (1932) була створена база вітчизн. вугільного машинобудування (див. *Горлівський машинобудівний завод* імені С. М. Кірова). В 1940 видобуток вугілля в СРСР збільшився проти 1913 у 5,7 раза, продуктивність праці — в 2,4 раза. Велику роль у підвищенні продуктивності праці і видобутку вугілля у В п відіграли передовики виробництва у В.п М О *Ізотов* та О. Г *Стаханов*, на ім'я якого названо *стахановський рух* В роки Великої Вітчизн. війни збільшився видобуток вугілля в Кузнецькому, Карагандинському басейнах та в р-нах Уралу; почато освоєння Печорського басейну. За післявоєнні роки В. п. країни розвивається швидкими темпами. Реконструйовано старі шахти і збудовано багато нових. Відкрито вуг. басейни — Південно-Якутський, Кансько-Ачинський, Таймирський (Сх. Сибір) та ін. Лише за дев'яту п'ятирічку (1971—75) введено в дію шахти: «Распадська» (Кузбас) потужністю 7,5 млн. т на рік, «Воргашорська» (Печорський бас.) — 4,5 млн. т, розріз «Богатир» (Екібастузький бас.) — 30 млн. т (проектна потужність 50 млн. т на рік), імені О Г. Стаханова (Донецький басейн) — 4 млн. т, «Підмосковна» (Підмосковний бас.) — 2,3 млн т та ін. Споруджуються (1977) «Довжанська-Капітальна» — 4,2 млн. т, «Ждановська-Капітальна» — 3,6 млн. т (Донбас), «Тентеківська»— 4 млн. т (Карагандинський бас.), «Нікулінська»—3 млн. т, «Бєльковська» — 2,4 млн. т (Підмосковний бас.), розріз «Сибіргінський» — 4,2 млн. т (Кузбас) та ін. За видобутком вугілля СРСР посідає (1976) перше місце в світі. У 1976 в країні видобуто 548,0 млн. т кам. вугілля (у т. ч. антрациту — 77,7 млн. т), 163, 5 млн. т бурого вугілля.

У В. п. впроваджується комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів. Шахти оснащуються прогресивною вузькозахватною технікою, а також механізованими комплексами. В СРСР 1976 на вугільних шахтах та розрізах налічувалося 3936 вугільних очисних комбайнів, у т. ч. 3287 вузькозахватних, 1420 механізованих пересувних кріплень, 1534 прохідницькі комбайни, 31 263 скребкові конвейєри, 13 050 стрічкових конвейєрів, понад 1500 різних екскаваторів, 13 017 електровозів. Зростає питома вага видобування вугілля прогресивними способами (механізованими комплексами, гідравлічним, відкрита розробка). Випереджаючими темпами розвивається в країні видобування вугілля відкритим способом (див. діаграму)

УРСР посідає одне з провідних місць у країні, даючи 30,7% загальносоюзного вуглевидобутку (1976). Осн. вугільним басейном республіки є *Донбас*. Розробляються також нові Львівсько-Волинський кам.-вуг. та Дніпровський буровугільний басейни, в яких видобування вугілля почато 1954, та Зх. Донбас (1963).

Із заг. кількості вугілля, видобутого 1976 в республіці, кам. вугілля становило 206,3 млн. т, буре —11,8 млн. т. Великого розвитку набуло збагачення вугілля. Розвиткові В. п. сприяло безперервне вдосконалення техніки і технології вуглевидобування, створення і впровадження нових комплексів: «Донбас», КМ—87Д,1 КГД і 2 КГД, 1КМ—97, КМ4—87ДГА, КМ—87А, КТУ—2МКЕ, щитових агрегатів АЩ, АНЩ, стругових установок СО—75, СН—75 та ін. Все це дало можливість здійснити перехід від циклічної до потокової організації виробн. і створило реальну можливість для вирішення не тільки тех., а й соціальної проблеми —видобування вугілля без постійної присутності людей в забої. На підприємствах В. п. застосовуються дистанційне і автом. управління технологічними процесами, потужне збагачувальне устаткування, апарати для контролю за станом технічної безпеки тощо. Виконано значні роботи щодо дальшої концентрації виробн., що поліпшило шахтний фонд. Кількість діючих шахт у республіці за дев'яту п'ятирічку зменшилася з 397 до 348 тех. одиниць, а видобуток вугілля на одну шахту зріс з 500 до 593 тис. т на рік. Основними напрямами розвитку народного господарства на 1976—1980 роки передбачено дальше зростання видобутку вугілля в країні, прискорення розвитку Південно-Якутського вугільного району, створення Кансько-Ачинського паливно-енерг. комплексу і більш повне освоєння Екібастузького басейну; здійснити заходи по дальшому розвитку В. п. в Донбасі та її тех. переозброєнню.







Прохідницький комбайн ПК-9 у шахті «Благодатна». Дніпропетровська область. Вуглевидобувний комплекс КМ-87Д у шахті імені Є. Т. Абакумова. Донецька область. Балахівський буровугільний розріз. Кіровоградська область.

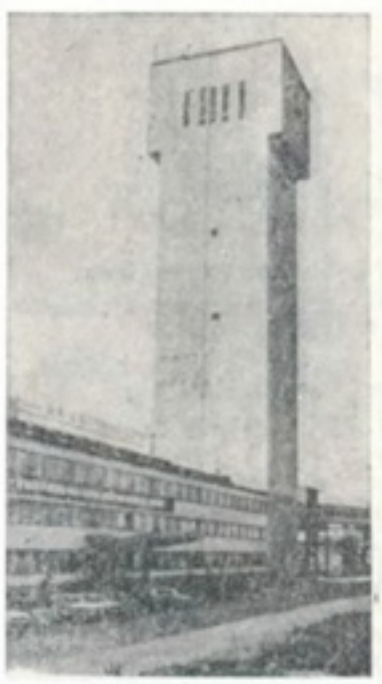

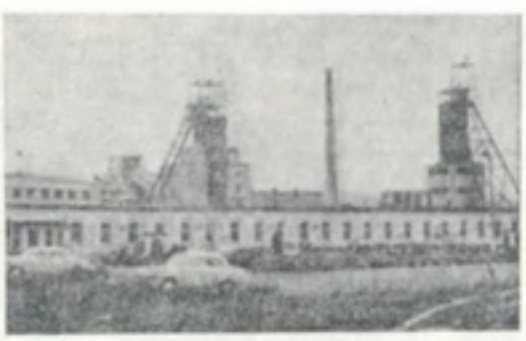



Шахта імені академіка О. О. Скочинського. Донецька область. Шахта імені Ленінського комсомолу. Львівська область. Суходільська центральна збагачувальна фабрика. Ворошиловградська область.

Науково-дослідну роботу у В. п. на Україні проводять *Вугільний науково-дослідний інститут* та *Вугільної промисловості науково-дослідний, проектно-конструкторський і проектний інститут.* З ін. соціалістич. країн вуглевидобування розвинуте в НДР, Польщі, Чехословаччині, Югославії, Болгарії, Угорщині, Румунії. Серед капіталістичних країн — в США, ФРН, Великобританії, Австралії, Індії, Франції.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Угольная промышленность СССР. 1917—1967. М., 1969; Степанов А. П., Неженцев В. В., Сивый В. Б. Экономика угольной промышленности. К., 1974; Неженцев В. В. Угольная промышленность. К., 1976. *К. Г. Кононов.*

ВУ́ГІЛЬНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, ДонВУГІ — установа Міністерства вугільної промисловості УРСР. Організований 1946 у Донецьку на базі філіалу Всесоюзного н.-д. вугільного ін-ту. В складі установи відділи: гірничий, очисних робіт, проведення і підтримання гірничих виробок, дослідження й удосконалення вентиляції шахт, рудникового транспорту та ін., лабораторії. Є дослідно-експериментальні з-ди у Донецьку і Горлівці, відділення в Горлівці. Осн. напрями роботи: дослідження і розроблляння технології підзем. видобування вугілля, удосконалення виробничих процесів. Видає зб. (рос. мовою) «Удосконалення техніки і технології очисних робіт на вугільних шахтах України», «Комплексна механізація виробничих процесів на шахтах, які розробляють тонкі вугільні пласти» та «Економіка і організація виробництва на вугільних підприємствах Української РСР». *С. А. Саратикянц.*

ВУ́ГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ, ПРОЄ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ І ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва вугільної промисловості СРСР. Організований 1959 у Києві на базі Укр. держ. ін-ту проектування шахт. В складі установи відділення н.-д. і проектно-розвідувальних робіт, дослідно-експериментальний з-д. Осн. напрями роботи: удосконалення і створення нової технології розробки вугільних родовищ відкритим способом, а також техніки безперервної дії для відкритих гірничих робіт; розробка схем і створення засобів механізації й автоматизації технологічних комплексів поверхонь шахт, розрізів та збагачувальних фабрик; розробка типових проектів поверхонь шахт, проектної документації для розрізів при поточній та циклічно-поточній технології гірничих робіт, технології експлуатації й тех. обслуговування гірничотранспортного устаткування. Ін-т є базовим для Львівсько-Волинського і Дніпровського вугільних басейнів. Видає наук.-тех. збірник (рос. мовою) «Удосконалення технологічних комплексів поверхні шахт». *О. М. Шарков.*

ВУГЛЕАМІАКА́ТИ — рідкі *азотні добрива*. Безколірні або зеленувато-сірі з специфічним запахом аміаку. В. являють собою розчин вуглекислих солей амонію і сечовини в аміачній воді. Містять 18—35% азоту, 4—7% вільного аміаку. В. вносять у грунт на глибину 10—12 см підживлювачем-обприскувачем універсальним ПОУ, машинами ГАН-8, ГАН-15 та ін. Використовують В. восени — як основне добриво, навесні — під передпосівну культивацію, в час вегетації — для підживлення. В. виділяють аміачний газ, який може подразнювати слизові оболонки очей, дихальних шляхів, тому необхідно додержувати правил безпеки. *О. Д. Хоменко.*

ВУГЛЕВО́ДИ — група органічних природних сполук загальної формули $C_n(H_2O)_m$ чи $C_nH_{2n}O_n$. За хім. будовою В.— альдегідо- або кетоноспирти. Розрізняють прості В.— *моносахариди*, або сахари (глюкоза, фруктоза), і складні — *полісахариди*, які поділяють на низькомолекулярні — дисахариди (сахароза, лактоза) і високомолекулярні В. (крохмаль, клітковина). Моносахариди і дисахариди — безбарвні кристалічні речовини, солодкі на смак. Моносахариди у водному розчині не гідролізуються, а молекули полісахаридів при *гідролізі* розщеплюються на дві (у випадку дисахариду) або більше молекул (у випадку крохмалю, клітковини) моносахаридів. В. становлять бл. 80% у рослинних та бл. 2% у тваринних організмах і як головне джерело енергії виконують важливу роль в обміні речовин (див. *Вуглеводний обмін*). В. застосовують у харч., спиртовій та хім. пром-сті, у виробн. бавовняних та ін. тканин, а також паперу.

Літ.: Дудник М. С. Введение в химию углеводов. К., 1976.

ВУГЛЕВО́ДНИЙ ОБМІ́Н — сукупність хім. перетворень *вуглеводів* у процесі *біосинтезу* та проміжного обміну. Становить суттєву частину загального *обміну речовин* живих організмів. У рослин та деяких пурпурних бактерій прості вуглеводи синтезуються в процесі *фотосинтезу* з використанням CO_2 і енергії світла. Людина і тварини одержують вуглеводи в складі їжі й кормів у готовому вигляді. Це переважно *полісахариди (крохмаль)* та *дисахариди (сахароза, лактоза)*. У травному тракті вуглеводи розкладаються й перетворюються на *моносахариди*, які всмоктуються в кишечнику і течією крові переносяться до клітин організму, де зазнають *фосфорилювання* і дальших перетворень. Фосфорильовані моносахариди в системах *гліколізу, пентозофосфатного циклу* та *трикарбонових кислот циклу* розщеплюються до CO_2 і води, а проміжні продукти їх обміну використовуються в синтезі жирів, структурних компонентів клітин тощо. В *анаеробах* В. о. відбувається в процесі *бродіння*. Перетворення вуглеводів забезпечує утворення багатих на енергію сполук (див. *Аденозинфосфорні кислоти*), які необхідні для процесів життєдіяльності. Моносахариди є джерелом утворення складних вуглеводів (в рослинах — крохмаль, *інулін* і *целюлоза*, в тканинах тварин, бактеріях і грибах — *глікоген*). Вони входять також до складу таких важливих *біополімерів*, як нуклеїнові кислоти, глікопротеїди, гліколіпіди. Регуляція В. о. у людини й тварин здійснюється центр. нервовою системою та гормонами (інсулін, глюкагон, адреналін), дія яких спрямована на підтримання оптимального рівня глюкози в крові та на забезпечення енергетичних потреб, оскільки за рахунок вуглеводів покривається, напр., до 60% енергетичних потреб організму людини.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Кочетков Н. К. [та ін.]. Химия углеводов. М., 1967; Степаненко Б. Н. Углеводы. Успехи в изучении строения и метаболизма. М., 1968.

М. М. Великий.

ВУГЛЕВО́ДНІ — клас органічних сполук, які складаються тільки з атомів вуглецю і водню. Розрізняють насичені В., в яких атоми вуглецю з'єднані лише простим зв'язком (напр., етан $CH_3—CH_3$), і ненасичені В., в молекулах яких можуть бути подвійні (напр., етилен $CH_2=CH_2$), потрійні (напр., ацетилен $CH\equiv CH$) або кілька подвійних зв'язків, спряжених з простими (наприклад, дивініл $CH_2=CH—CH=CH_2$). За будовою вуглецевого ланцюга В. поділяють на а ц и к л і ч н і, в яких атоми вуглецю з'єднані в прямі або розгалужені ланцюги; а л і ц и к л і ч н і, в яких атоми вуглецю з'єднані в кільця (цикли); а р о м а т и ч н і, що містять шестичленний цикл з трьома подвійними зв'язками, спряженими з трьома простими (напр., бензол). В. входять до складу нафти, природних газів, кам.-вуг. смоли і є важливою сировиною для хім. промисловості. *Л. К. Мушкало.*

ВУГЛЕГІ́РСЬК (до 1958 — Хацапетівка) — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді. Залізнична станція. Засн. 1879 у зв'язку з будівництвом залізниці. Хацапетівська дружина була учасницею *Горлівського збройного повстання 1905*. Рад. владу встановлено на поч. 1918. Під час австро-нім. окупації 1918 в р-ні селища діяв партизанський загін. З 1958 — місто. Кам.-вуг. шахта, Центр. збагачувальна ф-ка, хлібокомбінат та комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх шкіл, філіал Єнакіївської муз. школи. Будинок культури. 2 клуби, 9 бібліотек.

ВУГЛЕГІ́РСЬКА ДРЕС імені XXV з'їзду КПРС — теплова електростанція. Розташована поблизу м. Дебальцевого Донец. обл. Будівництво почато 1968. Проектна потужність В. ДРЕС 3,6 млн. кВт (4 енергоблоки по 300 тис. кВт кожний і 3 енергоблоки по 800 тис. кВт кожний). Перший енергоблок потужністю 300 тис. кВт введено в дію 1972, решту — 1973; перший енергоблок потужністю 800 тис. кВт — 1975, останній — 1977. В 1976 на В. ДРЕС вироблено 11,2 млрд. кВт · год електроенергії. Управління осн. технологіч. процесами станції автоматизовано. На енергоблоках потужністю 800 тис. кВт впроваджено автоматизовані системи управління технологіч. процесами (АСУТП).

В. В. Колесников.

ВУГЛЕДА́Р — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Петровській райраді м. Донецька. Розташований за 25 км від залізничної ст. Великоанадоль. 5,9 тис. ж. (1977). Кам'яновугільна шахта, будинок побуту. Середня школа, лікарняний комплекс, кінотеатр, 2 б-ки. Утворений 1966.

ВУГЛЕКИ́СЛИЙ ГАЗ, діоксид вуглецю, CO_2 — безбарвний газ, кислуватий на смак; густ. 1,98 кг/м³ (в 1,5 раза важчий за повітря); не підтримує *горіння* і *дихання*. В. г.— продукт повного згоряння вуглецю, його об'ємний вміст у газоподібних продуктах згоряння досягає 10—16%. Велике зна-

чення має CO_2 для всього живого на Землі. Рослини, засвоюючи CO_2 з повітря в процесі *фотосинтезу*, виділяють в атмосферу *кисень*; тварини, навпаки, виділяють CO_2 при диханні. В. г. поширений і поза атмосферою Землі. Так, CO_2 є осн. компонентом атмосфер планет *Марса* і *Венери*. Застосовують CO_2 у виробн. *соди*, для газування води тощо. Див. також *Вуглецю сполуки*.

ВУГЛЕЦЕ́ВА СТАЛЬ — сталь, що містить вуглець (до 2%) поряд з іншими домішками. На відміну від чистих *залізовуглецевих сплавів* в ній, крім заліза і вуглецю, є постійні домішки (марганець, кремній, сірка, фосфор, кисень, азот, водень) і домішки випадкові (хром, мідь, нікель тощо). В. с. бувають низько- (до 0,3% С), середньо- (0,3—0,5% С) і високовуглецеві (понад 0,5% С); доевтектоїдні (0,02—0,8% С) з феритоперлітною структурою (див. *Ферит, Перліт* у металознавстві), евтектоїдні (0,8% С) з перлітною структурою і заевтектоїдні (0,8—2% С), структура яких складається з перліту і вторинного *цементиту*. До В. с. належать конструкційні сталі, *інструментальні сталі* і сталі спец. призначення (напр., для виготовлення котлів, конструкцій мостів). Мех. властивості В. с. залежать в основному від вмісту вуглецю. З підвищенням його вмісту збільшуються твердість і міцність, зменшуються пластичність і ударна в'язкість. В. с. застосовують у машинобудуванні, будівництві тощо. *В. А. Харченко.*

ВУГЛЕЦЮ́ СПОЛУ́КИ — сполуки *вуглецю* з іншими хім. елементами. Досить поширені та різноманітні. Входять до складу тканин живих організмів. У вигляді мінералів — *кальциту, магнезиту, доломіту* тощо — складають основу гірських порід. В. с — вуглекислий газ є в атмосфері та природних водах. Вуглець при нагріванні утворює багато сполук з металами та неметалами. Так, згоряючи на повітрі або в середовищі кисню, він дає діоксид вуглецю (вуглекислий газ) CO_2 — газ, який під тиском бл. 60 атм при 20° С перетворюється на рідину, а при охолодженні до —78° С — на снігоподібну масу. Сильно спресований твердий CO_2 («сухий лід») використовують для створення низьких температур. Діоксид вуглецю досить добре розчиняється у воді, при цьому частково взаємодіє з розчинником, утворюючи *вугільну кислоту*. З аміаком утворює карбамат амонію $NH_4[CO_2NH_2]$, який при нагріванні переходить у *сечовину*.



Вугор європейський.



Вуж звичайний.

При неповному згорянні вугілля або при взаємодії CO_2 з розжареним вугіллям утворюється оксид (монооксид) СО: $CO_2 + C = 2CO$. В лабораторії його можна одержати розкладанням оксалатної к-ти (в присутності концентрованої сірчаної к-ти): $H_2C_2O_4 = CO + CO_2 + H_2O$. Оксид вуглецю — безбарвний газ, у звичайних умовах не взаємодіє з водою, к-тами або лугами. Проте при т-рі бл. 120° С і тиску (~5 атм) розчиняється в розчинах лугів, утворюючи солі *мурашиної кислоти*. З металами дає *карбоніли металів* [$Ni(CO)_4$, $Fe(CO)_5$, $V(CO)_6$ тощо], в хім. реакціях може виступати як сильний відновник ($PdCl_2 + CO + H_2O = Pd + 2HCl + CO_2$). Потрапляючи в кров, СО сполучається з *гемоглобіном*, який через це втрачає здатність переносити кисень, чим пояснюється сильна отруйна дія СО на організм людини. Розкладаючи малонову к-ту $CH_2(COOH)_2$, одержують ще один оксид C_3O_2 — безбарвний газ з різким запахом. При пропусканні пари сірки над розжареним вугіллям утворюється *сірковуглець* (CS_2). Використання цієї сполуки як розчинника обмежене через її отруйність та горючість. За хім. властивостями CS_2 — типовий тіоангідрид, з сульфідами лужних металів легко утворює тіокарбонати (напр., Na_2CS_3). При хлоруванні CS_2 одержують тетрахлорид вуглецю ($CS_2 + 2Cl_2 = CCl_4 + 2S$). Цю безбарвну негорючу рідину широко використовують як розчинник для органічних речовин та у виробництві деяких видів вогнегасників. Інші галогенідні сполуки типу $CHal_4$ великого практичного значення не мають. Сполуки мішаного типу (CCl_2F_2), т. з. фреони, служать як холодоагенти в холодильних установках. До В. с. належить і *ціановодневa кислота* (синильна к-та) HCN та її солі — *ціаніди*. При кип'ятінні розчину ціаніду калію KCN з сіркою одержують тіоціанат калію (KSCN). Тіоціанати — солі *роданистоводневої кислоти* — застосовують у хім. аналізі. Важливе значення мають також сполуки вуглецю з металами — *карбіди*. В природі в результаті розкладу органічних речовин завжди утворюється *метан* (CH_4), що є найпростішою сполукою вуглецю з воднем серед *насичених вуглеводнів*. Крім того, є і такі сполуки вуглецю з воднем, як *ненасичені вуглеводні*, похідні *етилену* (C_2H_4), *ацетилену* (C_2H_2) тощо. Водневі сполуки вуглецю та їхні похідні становлять основу органічних сполук (див. *Органічна хімія*).

Літ.: Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 2. К., 1971; Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 2. М., 1973. *В. В. Скопенко.*

ВУГЛЕ́ЦЬ (Carboneum), С — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 6, ат. м. 12, 011. Природний В. складається з стабільних ізотопів ^{12}C (98,892%) і ^{13}C (1,108%). В. відомий з давніх часів. Заг. вміст його у земній корі досягає 0,14%. У зв'язаному стані В. міститься в карбонатах (напр., мінерал *кальцит*). Є основною складовою частиною кам. та ін. вугілля, нафти, горючих природних газів і живих організмів. У вільному кристалічному стані В. зустрічається у вигляді двох алотропних модифікацій (див. *Алотропія*): *алмазу* і *графіту*. Третю модифікацію — карбін — одержано штучно. У звичайних умовах В. малоактивний, при нагріванні вступає в реакцію з багатьма речовинами: з киснем утворює монооксид СО та діоксид CO_2, з металами — *карбіди* (напр., Al_4C_3, CaC_2), з сіркою — *сірковуглець* CS_2 тощо. В.— сильний відновник (напр., відновлює до вільних металів оксиди кадмію, міді, свинцю, сурми). Графіт застосовують при спорудженні дугових металург. печей, ядерних реакторів тощо; алмаз — для виготовлення абразивного, різального, бурового інструменту та ін. Виробляють і продукти, близькі за своїм складом до чистого В.: *кокс, сажу, активне вугілля* та ін.

В. в організмі. В.— найважливіший елемент, що становить основу життя на Землі. Разом з киснем, воднем, а також азотом будує специфічні сполуки живого світу, зумовлює будову високомолекулярних речовин — *вуглеводів, ліпідів, білків, нуклеїнових кислот* тощо. З неорганічної природи В. надходить до організмів-*автотрофів*, які в процесі *фотосинтезу*, використовуючи В. та ін. неорганічні речовини, утворюють необхідні для життя і росту органічні сполуки. *Гетеротрофи* засвоюють ці речовини, безпосередньо споживаючи їх. У процесі анаеробного обміну (див. *Анаеробіоз*) та *дихання* органічні речовини мінералізуються, і вуглець, гол. чин. у вигляді CO_2, знову повертається до зовнішнього середовища. *О. М. Рожманова* (вуглець в організмі).

ВУ́ГОР ЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ, вугор річковий (Anguilla anguilla) — риба родини вугрових, або прісноводних вугрів. Довж. 0,5—1,5 м (іноді до 2 м), маса до 4—6 кг. Тіло видовжене, зміеподібне, вкрите дуже дрібною, прихованою в шкірі лускою. Спина темно-зелена або чорно-бура, боки жовтуваті, черево жовтувато-біле. Статевої зрілості досягає у 5—10 років. Нагулюється в річках і озерах 5—25 років, потім мігрує в Атлантичний ок., де в Саргасовому м. на глибині 400 м нересться, після чого плідники гинуть. Личинки з морською течією майже три роки пливуть до берегів Європи й Пн. Африки і там перетворюються на т. з. скловидних вугрів, які й заходять у річки. Молодь живиться личинками комах, молюсками, дрібною рибою, дорослі — хижаки. В. є. поширений у бас. Атлантичного і Тихого океанів. По узбережжю Європи зустрічається від Білого до Чорного морів, у водоймах УРСР рідкісний. Цінний об'єкт промислу. В. є. також вирощують у замкнутих водоймах Європи, зокрема в СРСР (Прибалтика, Ленінгр. обл., Білорусія; на Україні — в Шацьких озерах Волин. області). *Ю. В. Мовчан.*

ВУГРИ́ — захворювання шкіри, причиною виникнення якого може бути порушення функції сальних залоз, ендокринних залоз, розлади травлення, інтоксикації. Виявляється у вигляді висипу на різних ділянках шкіри. Розрізняють В. звичайні, або юнацькі, — рожеві вузлики, що часто нагноюються; утворюються на обличчі, грудях, спині в період статевого дозрівання; червоні, або рожеві, — розши-

рення дрібних судин чи червоні вузлики, що іноді нагноюються; з'являються на обличчі частіше у жінок після 40 років; професійні і медикаментозні, що виникають внаслідок контакту з нафтопродуктами, приймання деяких ліків; крапкові, або чорні та білі — наслідок закупорювання сальних залоз. Лікування: усунення причини, що викликала В., та місцеве (бовтанки, мазі тощо).

ВУГРИ́ЦЯ — збірна назва деяких видів *круглих червів* з родів Anguina, Strongyloides, Turbatrix та ін. Практичне значення мають В. з роду Anguina та Strongyloides. Рід Anguina (синонім Anguillulina) об'єднує 25 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. Америці, Пн. Африці, Австралії; в СРСР (Серед. Азія, Азербайджан, Пн. Грузія, УРСР) — кілька видів. В.— паразити рослин. Ушкоджують пшеницю, жито, ячмінь, овес та багато видів дикорослих злаків, спричинюючи утворення на надземних частинах рослин наростів — *галів*. Ураження В. призводить до зменшення зеленої маси рослин, зниження врожаю насіння тощо. З цього роду В. найпоширеніші В. пшенична (див. *Пшенична нематода*), В. пурпурна (A. agrostis). З роду Strongyloides найбільше значення має кишкова В. (S. stercoralis) — паразит людини і тварин, збудник гельмінтозної хвороби — стронгілоїдозу; поширена в Європі, Азії, Африці, Пд. Америці. З роду Turbatrix найбільш відома оцтова В. (T. aceti) — розвивається у винному оцті, що бродить, живиться бактеріями. *Д. Д. Сігарьова.*

ВУД (Wood) Роберт-Уїльямс (2.V 1868, Конкорд — 11.VIII 1955, Амітівілл, шт. Нью-Йорк) — американський фізик, член Національної АН США, почесний член АН СРСР (з 1930). Закінчив Гарвардський ун-т (1891). Осн. наук. праці з фіз. оптики. Одночасно і незалежно від Й. Й. *Косоногова* відкрив світловий резонанс в області видимих променів. Спектроскопічні дослідження В. заклали основи теорії атомних і мол. спектрів. Удосконалив *дифракційну ґратку*, був піонером ультрафіолетової та інфрачервоної фотографії.

ВУД-БА́ФФАЛО — національний парк у Канаді. Створений 1922 для охорони бізонів (лісового і завезеного степового). Пл. 4,5 млн. га. Переважають ландшафти мішаних лісів і відкритих рівнин; багато річок, значні озера. Крім бізонів є амер. лось, чорнохвостий олень, карибу; бл. 200 видів птахів, з рідкісних — амер. журавель. Місце туризму.

О. К. Ющенко.

ВУ́ДВОРД (Woodward) Роберт-Бернс (н. 10.IV 1917, Бостон, США) — американський хімік-органік, член Національної АН і Американської академії мистецтв і наук. Закінчив (1936) Массачусетський технологічний ін-т. З 1937 працює в Гарвардському ун-ті. В. синтезував складні і біологічно важливі органічні сполуки: хінін, кортизон, резерпін, хлорофіл, тетрациклін. Встановив будову важливих природних сполук: стрихніну, тераміцину, магнаміцину тощо. В. досліджував також механізм органічних реакцій. Нобелівська премія, 1965.

ВУ́ДВОРТС (Woodworth) Роберт (17.VIII 1869, поблизу Бостона — 4.VII 1962, Нью-Йорк) — американський психолог, один із засновників *функціональної психології* в США. У 1909—42 — професор Колумбійського ун-ту. На поч. 20 ст. одним із перших дослідив, що мислення не зводиться до асоціацій чуттєвих образів, а має власний зміст. Психологічна система В.— *динамічна психологія* — близька до *біхевіоризму*, однак у ній підкреслюється роль мотивації (див. *Мотиви* у психології) та *установки* в поведінці людини. В.— автор багатьох праць з *експериментальної психології*.

Тв.: Рос. перекл.— Экспериментальная психология. М., 1950.

ВУЖ (Natrix) — рід змій родини *вужевих*. Понад 60 видів, поширених по всіх материках, крім Пд. Америки і Антарктиди. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: В. звичайний і В. водяний. В. звичайний (N. natrix) — довж. до 150 см, але здебільшого не перевищує 1 м, по боках голови по світлій плямі. Поширений на Україні повсюдно. Розмноження в липні — серпні; самка відкладає до 30 яєць. Живиться земноводними, зрідка комахами, ін. плазунами, рибою. Нешкідливий. В. водяний (N. tessellata) — довж. до 130 см, світлих плям на голові нема, на тім'ї часто є V-подібна темна пляма. В УРСР поширений в Закарпатті та в степ. зоні, включаючи Крим. Розмноження в червні — липні, самка відкладає до 23 яєць. Живе поблизу водойм, живиться дрібною рибою. Іноді шкодить риборозплідникам та нерестово-виросним рибницьким господарствам.

ВУЖА́ЧКА (Ophioglossum) — рід папоротеподібних рослин родини вужачкових. Бл. 40 видів, поширмайже по всій земній кулі. Більшість В.— наземні трав'янисті рослини, деякі тропічні види — *епіфіти*. В СРСР — 4 види; найпоширз них В. звичайна (O. vulgatum) — невелика рослина з одним листком, розділеним угорі на неплідну овальну частину та плідну, що має вигляд стрижня, який несе на собі колосоподібний утвір із спорангіями. Зустрічається на вологих луках; в УРСР — на Поліссі, в Лісостепу, вздовж рік заходить у Степ.

ВУЖЕ́ВІ, вужеподібні змії (Colubridae) — родина *змій*. Тіло (довж. 10 см — 3,5 м) зверху вкрите рівною або ребристою лускою, розміщеною правильними поздовжніми рядами, на череві — витягнутими впоперек щитками; в скелеті відсутні рудименти (див. *Рудиментарні органи*) таза та задніх ніг; забарвлення від однотонного темного до яскравого або строкатого. Спосіб життя — наземний, водяний, деревний тощо. Живляться червами, комахами та ін. безхребетними, деякі — хребетними тваринами. Яйцекладні та яйцеживородні. Відомо понад 1500 видів (бл. 200 родів), поширених по всій земній кулі, в СРСР — 16 родів з 39 видами, з них в УРСР — 8 видів, серед яких *вужі, полози, мідянка* та ін. Більшість В., зокрема всі, що водяться в УРСР, неотруйні. Викопні рештки відомі з неогенових відкладів.

В. І. Таращук.

ВУЗЛОВЕ́ (до 1946 — Батеве) — селище міського типу Берегівського р-ну Закарпатської обл. УРСР. Залізнична станція Батеве. 2,0 тис. ж. (1977). Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, комбінат хлібопродуктів, будинок побуту тощо. Середня школа, лікарня, дитячий санаторій, клуб. б-ка. Відоме з 12 ст.

ВУЗЛОВЕ́ БЮРО́ РСДРП ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНОЇ ЗАЛІЗНИ́ЦІ — більшовицька орг-ція, утворена в квітні 1906 в Києві на І конференції с.-д. орг-цій Пд.-Зх. залізниці для посилення парт.-політ. роботи серед залізничників. На великих залізнич. станціях (Київ, Одеса, Козятин, Жмеринка, Ковель, Кишинів та ін.) Бюро створило с.-д. орг-ції; розгорнуло діяльність також серед робітників пром. підприємств. Мало нелегальну друкарню, випускало листівки і розповсюджувало їх серед населення. Зокрема, члени Бюро підготували випуск газ. «*Железнодорожник*», «Хроника железнодорожной жизни», «*Железнодорожный пролетарий*». Наприкінці 1906 Бюро розгромила поліція, але на поч. 1908 воно відновило свою діяльність. Остаточно Бюро розгромлено в березні 1909.

Літ. див. до ст. *Київська організація РСДРП(б).*

ВУ́ЗОЛ у рослин — більш або менш здута ділянка стебла, від якої відходить один чи кілька листків. В. наз. закритим (повним), якщо основа листка цілком обгортає стебло, і відкритим (неповним), якщо вона охоплює лише частину обводу стебла. Див. також *кущіння*.

ВУ́ЗОЛ ЗВ'ЯЗКУ́ — підприємство *зв'язку*, яке забезпечує приймання і передавання телеграфних, телефонних та ін. повідомлень, що надходять з кількох (не менше трьох) напрямів. До В. з. належать телеграфні станції (див. *Телеграф*), міські та міжміські *телефонні станції, поштамти*, відділення і агентства зв'язку. В СРСР В. з.— осн. ланка створюваної Єдиної автоматизованої системи зв'язку між населен пунктами. В. з. обладнують належними засобами електричного і поштового, в тому числі проводового, і радіозв'язку: телеграфними апаратами, радіоприймачами, радіопередавачами, апаратурою *передачі даних* в обчислювальні центри тощо. Найпоширенішими є вузли *електрозв'язку* (головні, обласні, міжрайонні і районні). В УРСР налічується (1978) один головний, 24 обласних і 475 районних вузлів зв'язку.

Б. А. Сурнін.

ВУ́ЗОЛ КУЩІ́ННЯ у злакових — ділянка стебла з дуже вкороче-



Вужачка звичайна.



Б. М. Вул.

ми *меживузлями,* від якої відходять надземні пагони і додаткові (вузлові) корені. З В. к. у дикорослих *злакових* розвиваються також кореневища. У нещільнокущових і кореневищних злаків В. к. розміщені під землею, у щільнокущових — над землею. В. к. є місцем відкладання запасних речовин.

ВУЗЬКОКОЛІ́ЙНА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ — в СРСР залізниця з шириною колії, меншою за 1524 мм. Ширина колії наземних В. з. становить 750 мм (на заводських територіях та будівельних майданчиках може бути 600 мм), підземних В. з.— 900, 750 або 600 мм. В ін. країнах ширина колії В. з. менша за 1435 мм. У Японії всі залізниці вузькоколійні, в країнах Африки такі залізниці (ширина колії 1067 і 1000 мм) становлять майже 90%. Порівняно з ширококолійними спорудження В. з. потребує меншого обсягу земляних робіт. В умовах складного рельєфу при будівництві вузькоколійних ліній допускаються криві меншого радіуса і крутіші підйоми. Недоліками В. з. є порівняно невелика провізна спроможність, необхідність переміщення вантажів з вузької колії на широку і з широкої на вузьку, обмежена можливість маневрування рухомим складом. В СРСР вузькоколійні залізниці використовують на лісо- і торфорозробках, у кар'єрах, шахтах, портах тощо. *Н. А. Шепко.*

ВУЗЬКОНО́СІ МА́ВПИ (Catarrhina) — група ссавців ряду *приматів.* Об'єднує 2 надродини: нижчих В. м., або мартишкоподібних (Cercopithecidae), і вищих приматів, що включають *людиноподібних мавп* та род. *гомінід.* Довж. тіла 35—180 см. В. м. (крім *товстотілів*) мають вузьку носову перетинку (звідси й їх назва), 32 зуби, добре розвинений мозок, горлові мішки. Хвіст довгий, у деяких короткий *(мандрил)* або відсутній (магот, людиноподібні мавпи). Волосяний покрив різноманітного забарвлення, не має підшерстя. Поширені в Африці, Азії. Живуть стадами чи невеликими групами в лісах (*мартишки,* мангобеї, *гібони*) або на відкритих місцях, в горах, серед скель (*павіани,* деякі *макаки*). Самки народжують переважно по 1 маляті. Живляться рослинною їжею, інколи дрібними тваринами. *Г. П. Зіневич.*



Венера в майстерні **Вулкана.** Г.-Р. Доннер. Свинцевий рельєф. Деталь. 30-і рр. 18 ст. Музей образотворчих мистецтв. Будапешт.

ВУЗЬКОПЛІ́ВКОВЕ КІНО́ — кіно, в якому використовується *кіноплівка* завширшки 16 мм і менше. Застосовується на телебаченні, при виробн. учбових, наук., хронікальних, документальних і аматорських фільмів. При демонструванні В. к. використовують кіноустановки (кінопересувки) з пересувними *проекційними апаратами.* Осн. переваги В. к.: малі розміри і маса знімальної апаратури, нескладне устаткування для проявлення плівки і демонстрування фільмів.

ВУЗЬКОРЯ́ДНА СІВА́ЛКА — машина для вузькорядної (з міжряддям 7,5 см) сівби зернових, зернобобових культур, льону і деяких багаторічних трав. Див. *Сівалка.*



Вулик-лежак.

ВУЗЬКОРЯ́ДНА СІВБА́ — спосіб сівби с.-г. культур з міжряддями не більш як 10 см. Див. *Сівба.*

ВУЗЬКОТІ́ЛОВІ (Colydiidae) — родина *жуків.* Дрібні, тіло (довж. його у видів, пошир. в СРСР, 3—7 мм) видовжене, циліндричне, тазики передніх ніг невеликі, кулясті, лапки 4-членикові, вусики булавовидні. Личинки вкриті волосками, мають 10 простих очок, два короткі відростки на черевці. Бл. 1500 видів, поширених у всьому світі, в СРСР — бл. 80, зокрема на Україні — кілька десятків, з них найпоширеніший вузькотіл звичайний (Colydium elongatum). Живуть в лісах, зокрема трапляються під корою дерев або в деревині, у ходах короїдів тощо. Хижаки, рідше рослиноїдні або *сапрофаги.* Деякі В знищують короїдів, *заболонників,* шашелів та ін. шкідливих комах *О. П. Кришталь.*

ВУЙЦІ́ЦЬКИЙ (Wójcicki) Казімеж-Владислав (3.III 1807, Варшава — 2.VIII 1879, там же) — польський письменник, фольклорист, видавець та історик л-ри й театру. Учасник польс. визвольного повстання 1830—31, після поразки якого жив у Галичині, з 1835 — знову у Варшаві. З 1841 — член редакції, з 1850 — гол. редактор журналу польс. мовою «Варшавська бібліотека». Літ. діяльність почав 1827. Автор п'єс, оповідань і нарисів на істор. і побутові теми («Старі оповідання і образи», т. 1—4, 1840; «Домашні нариси», т. 1—4, 1842); оповідань на матеріалі польс. і укр фольклору («Стародавні легенди, перекази і оповідання польського народу і Русі», т. 1—2, 1837). В. належать також наукові праці «Стародавній театр у Польщі» (т. 1—2, 1841), «Історія польської літератури в нарисах» (т. 1—4, 1845—46), фольклорний зб. «Пісні народу білохорватів, мазурів і Русі з-над Бугу, з додатком відповідних руських, сербських, чеських і слов'янських пісень» (1836) тощо

ВУКТИ́ЛЬСЬКЕ ГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — у Комі АРСР. Пов'язане з асиметричною *антикліналлю* завдовжки 85 км і завширшки 3—5 км, яка складається з відкладів палеозою (див. *Палеозойська ера і група*). Виявлено 2 газоконденсатні поклади. Осн. запаси газу — в вапняках пермського і карбонового віку. Газ метановий (до 85% *метану*), з великим вмістом конденсату. Відкрите 1964. По газопроводу «Сяйво Півночі» газ подається в центральні райони країни. *О. Є. Лозинський.*

ВУЛ Бенціон Мойсейович [н. 9 (22).V 1903, Біла Церква] — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1922. Закінчив 1928 Київ. політех. ін-т. З 1932 працює у Фізичному ін-ті АН СРСР. Осн. праці з фізики діелектриків та напівпровідників. Відкрив 1944 новий *сегнетоелектрик* — титанат барію, що привело до створення нового класу діелектриків. В. встановив осн. закономірності зміни електропровідності діелектриків під дією *гамма-випромінювання.* В 1948 почав дослідження з фізики напівпровідників, в результаті яких уперше в СРСР було вирощено монокристали германію і створено напівпровідникові діоди і тріоди. За безпосередньою участю В. створено вперше в СРСР (1962) напівпровідниковий квантовий генератор. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1946. Ленінська премія, 1964.

ВУ́ЛВЕРГЕМПТОН — місто у Великобританії, в графстві Стаффордшір. Вузол з-ць і автошляхів. 269,5 тис. ж. (1973). Індустр. центр Бірмінгемського пром. району (конурбація Західний Мідленд). Підприємства авіа- і автомобілебудування, кольорової металургії, електротех. пром-сті. Архіт. пам'ятки, зокрема церква св. Петра (13—15 ст.).

ВУ́ЛИК — житло для бджіл, зроблене людиною. Давні В. (борті, колоди, дуплянки та ін.) були нерозбірні. В 1814 український пасічник П. І. *Прокопович* створив на Чернігівщині перший рамковий розбірний В.— ящик зі стелею, в якому ставили стільникові рамки, де бджоли виводять потомство і відкладають мед. Сучасні рамкові В. добре захищають бджіл від несприятливої погоди та шкідників, прості за конструкцією, легкі, довговічні, пристосовані до транспортування, в них можна вільно збільшувати чи зменшувати гніздо бджіл. Залежно від способу розширення гнізда В. поділяють на вертикальні (стояки), у яких рамки розташовані в кілька ярусів, і горизонтальні (лежаки) з рамками в один ярус. На Україні поширені одностінні лежаки (мал.) різних конструкцій на 20 рамок та український В. (лежак) на обернену рамку (300 × × 435 мм). Впроваджуються багатокорпусні В. Найкращим матеріалом для В. є деревина верби, сосни та ін. м'яких порід *О. Г. Мегедь.*

ВУЛКА́Н (Vulcanus) — у римській міфології бог вогню, покровитель ковальства й ливарництва. Син *Юпітера* і *Юнони,* чоловік *Венери.* В. ототожнювали з грец. богом *Гефестом.*

ВУЛКА́НИ (від імені бога вогню *Вулкана*) — геологічні утворення, що виникають над каналами і тріщинами в земній корі, по яких відбувається виверження лави (вилита на поверхню Землі *магма*), гарячих газів та уламків *гірських порід.* Здебільшого В. мають вигляд окремих конусоподібних або куполоподібних гір, що утворилися з продуктів виверження. В середині В. проходить вулканічний підвідний канал, по якому з магматичного басейну (вогнища В.), що міститься у *верхній мантії,* піднімається магма та інші продукти виверження. Верхня частина цього каналу наз. жерлом В. Воронкоподібний отвір каналу має назву *кратера.*

Основною причиною виверження В. є тиск газів у магмі, який значно більший за тиск гірських порід, що залягають над нею. Гази, з силою прориваючись угору, захоп-

люють з собою магму. Вулкан проявляє активність, поки в магматичному вогнищі, що живить його, достатньо вулканічної енергії. В. поділяють на діючі, заснулі і згаслі. До діючих відносять В., в яких постійно або періодично відбувається виверження, В., які виділяють гарячі гази і води, а також такі, про виверження яких є історичні дані. Заснулими вважають В., які зараз не діють, але мають не застигле магматичне вогнище і можуть з часом активізуватися. Згаслі В. дуже зруйновані й назавжди припинили свою діяльність. За характером виверження В. поділяють на три категорії: лавові, мішані і газово-вибухові. До лавових вулканів відносять площовий і гавайський типи В. Площовий тип В зараз невідомий.

Найвідоміші вулкани земної кулі

Назва	Країна, територія	Висота, м
Льюльяйльяко	Аргентіна — Чілі	6723
Котопахі	Еквадор	5896
Кіліманджаро	Танзанія	5895
Орісаба	Мексіка	5700
Демавенд	Іран	5604
Попокатепетль	Мексіка	5452
Ключевська Сопка	СРСР	4750
Меру	Танзанія	4567
Мауна-Лоа	Гавайські о-ви	4170
Еребус	Антарктида	3794
Фудзіяма	Японія	3776
Семеру	Індонезія	3676
Етна	Італія	3340
Гекла	Ісландія	1491
Везувій	Італія	1277
Кракатау	Зондська протока	813

Гавайський тип вулканів характеризується виливанням рідкої лави через головний кратер; вулкани мішаної категорії — виверженням як лави, так і твердого уламкового матеріалу та вулканічних газів. Їхні конуси здебільшого складені з переверствування лави і *вулканічних гірських порід* (вулканічний попіл, вулканічні бомби, *лапілі* тощо), у зв'язку з чим їх наз. верствуватими, або стратовулканами. Найхарактернішим з них є етно-везувіанський тип, у якого виверження відбувається досить бурхливо з винесенням рідких, твердих і газоподібних продуктів. Для газово-вибухової категорії властиве виверження великої кількості газів і водяної пари і незначної кількості лави. До цієї категорії відносять пелейський, бандайсанський та ін. Виверження В. відбувається не лише на суходолі, а й у межах океанів і морів. Іноді внаслідок підводних вивержень утворюються вулканічні острови.

На Землі налічують понад 660 діючих вулканів, з них понад 60 — на території СРСР. Діючі В. приурочені до геосинклінальних областей (див. *Геосинкліналь*). Майже дві третини їх — на островах і узбережжі Тихого океану. В СРСР діючі В. є на п-ові Камчатка та Курильських о-вах; згаслі — на Кавказі, в Забайкаллі, в Середній Азії, на Україні (зокрема, в Карпатах і Криму). З вулканічною діяльністю пов'язане утворення корисних копалин — алмазів, сірки, будівельних матеріалів тощо. Підземне тепло вулканічних областей почали використовувати в народному господарстві В СРСР на Камчатці збудовано першу *геотермальну електростанцію*. Дослідженням В. займається *вулканологія*. Карту див на окремому аркуші, с. 336—337

Літ.: Вулканизм Камчатки и некоторых других районов СССР. М., 1963; Мархинин Е. К. Роль вулканизма в формировании земной коры. М., 1967; Влодавец В. И. Вулканы Земли. М., 1973. *М. В. Щербакова.*

ВУЛКАНІЗА́ЦІЯ — процес перетворення *каучуку* в *гуму*. Відкрив 1839 Ч. Гудьїр (США). Гума еластичніша, міцніша, стійкіша щодо діяння тепла, органічних розчинників і агресивних середовищ, ніж невулканізований каучук. Хімізм В. полягає у виникненні зв'язків між мол. ланцюгами каучуку з утворенням складних просторових сіток. Вулканізують каучук з добавками наповнювачів (тех. вуглецю, кремнезему, каоліну тощо), пом'якшувачів (смоли та ін.), протистарителів, прискорювачів і активаторів (оксидів металів, аміносполук). В. може бути здійснена за допомогою сірки, синтетичних смол, *олігомерів*, органічних пероксидів, полісульфідів, оксидів металів, *цеолітів* та ін. В. каучуків здійснюється також під впливом іонізуючих променів (т. зв. радіаційна В.). Найпоширенішою є гаряча сірчана В. Природа міжмолекулярних зв'язків, їхня кількість істотно впливають на формування структури, фізико-мех. та експлуатаційні властивості гуми.

Літ.: Блох Г. А. Органические ускорители вулканизации и вулканизующие системы для эластомеров. Л., 1978; Синтетический каучук. Л., 1976. *Г. А. Блох.*

ВУЛКАНІ́ЧНЕ СКЛО — склувата силікатна вулканічна гірська порода. Колір чорний, червонувато-чорний. Утворюється внаслідок швидкого застигання в'язкої кислої *лави*. Поширене в районах сучас. і давнього вулканізму; в СРСР — на Закавказзі та п-ові Камчатка. Використовують як наповнювач легких бетонів, деякі відміни — як *виробне каміння*

ВУЛКАНІ́ЧНИЙ ТУФ — зцементована гірська порода, що складається з твердих продуктів вулканічних вивержень (вулканічного попелу та піску, *лапілей*, вулканічних бомб) та уламків різних гірських порід. В СРСР поширений на Закавказзі, п-ові Камчатка, є на Кримському п-ові. Використовують як буд. матеріал та сировину для виробн. буд. матеріалів.

ВУЛКАНІ́ЧНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — гірські породи, що утворюються внаслідок вивержень *вулканів*. Залежно від характеру вивержень розрізняють 2 типи В. г. п.: ефузивні, які утворюються внаслідок виливання і охолодження *лави* (*андезити, базальти, діабази, вулканічне скло* тощо) і вулканогенно-уламкові породи (продукти вибухових вивержень). Останні поділяються на пухкі (вулканічний попіл, пісок тощо), ущільнені і зцементовані (*вулканічні туфи, туфобрекчії* та ін.). В. г. п. поширені в районах сучас. й давнього вулканізму, зокрема в СРСР — на Закавказзі, п-ові Камчатка, на Алтаї, Україні (на Закарпатті, в Криму, в межах *Українського щита*). Використовують як буд. матеріал та сировину для кам. литва, деякі склуваті В. г. п. (*перліти, пемзу*) — як абразиви (див. *Абразивні матеріали*) для виробництва *пемзобетону* тощо.

ВУЛКАНІ́ЧНІ КАРПА́ТИ — гірський хребет у Карпатах, на межі з Закарпатською низовиною. Починаються масивом Вигорлат у межах Чехословаччини, простягаються по тер. Закарп. обл. УРСР і закінчуються масивом Гутин у межах Румунії. Долинами річок Ужу, Латориці, Боржави і Тиси поділяються на окремі масиви — Маковиця, Синяк, Верхній Діл, Тупий та ін. Вис. до 1085 м (г. Бужора). Складаються з вулканічних порід, переважно базальтових, андезито-базальтових лав і туфів. Родовища буд. каменю, поліметалевих руд, ртуті та ін. Вкриті переважно буковими та дубово-грабовими лісами, на нижніх частинах схилів — виноградники. Санаторії, спортбази. Район туризму. В межах СРСР В. К. називають також Ужгород-Хустським, або Вигорлат-Гутинським хребтом.

К. І. Геренчук.

ВУЛКАНОКЛА́СТИ (від *вулкани* і грец. κλαστός — розбитий, потрощений) — вулканічні гірські породи. Являють собою суміш брил і різних за розміром уламків пухкого, ущільненого або гідрохімічно запеченого лавового і шлакового матеріалу, іноді з домішкою осадочних порід. Поширені в районах сучас. і давнього вулканізму, зокрема в СРСР — на Закавказзі, п-ові Камчатка.

ВУЛКАНОЛО́ГІЯ (від *вулкани* і грец. λόγος — вчення) — галузь *геології*, яка вивчає вулкани, їхню будову, причини утворення, розвиток, закономірності розміщення на земній поверхні та зміни характеру діяльності їх у часі. В. досліджує джерела вулканічних вивержень, розміщення магматичних вогнищ, роль вулканізму в формуванні *земної кори* та ін. теоретичні і практичні питання. Предметом вивчення В. є також продукти вулканічних вивержень (*лава*, вулканічні гази тощо). В. розробляє методи передбачення вулканічних вивержень та використання вулканічного тепла в нар. г-ві. Вулканічні дослідження в СРСР проводять Ін-т вулканології (у Петропавловську-Камчатському) та спец. лабораторії ряду геол. інститутів.

Літ.: Чердынцев В. В. Ядерная вулканология. М., 1973; Святловский А. Е. Региональная вулканология. М., 1975.

ВУЛФ (Wolfe) Томас-Клейтон (3.X 1900, Ашвілл — 15.IX 1938, Балтімор) — американський письменник. Розвивав демократичні

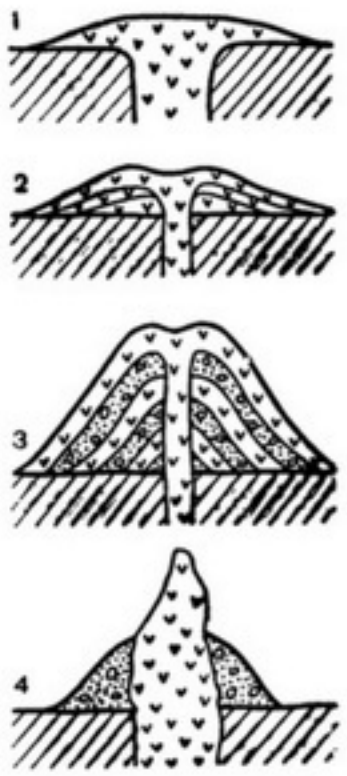

Типи вулканів: 1 — площовий; 2 — гавайський; 3 — етно-везувіанський; 4 — пелейський.



Схема будови **вулкана**: *1* — конус; *2* — кратер; *3* — вулканічний канал; *4* — магматичне вогнище.

традиції У. *Уітмена*. В романах «Подивись на свою домівку, ангеле» (1929), «Про час і ріку» (1935) і виданих посмертно «Павутиння і скеля» (1939) та «Додому нема вороття» (1940) виступав проти міщанства і меркантилізму. Автор збірок новел «Від смерті до зорі» (1935), «Там, за горбами» (1941, посмертно).

Тв.: Укр. перекл.— Додому нема вороття. «Всесвіт», 1973, № 5—7; Рос. перекл.— Взгляни на дом свой, ангел. М., 1971; Домой возврата нет. М., 1977.

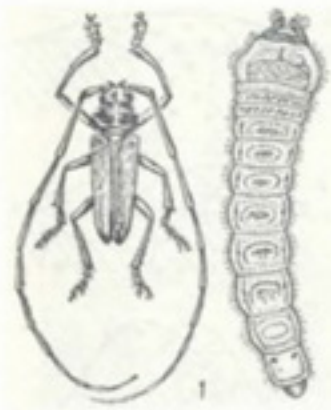



Вусачеві:
1 — чорний ялиновий вусач і його личинка; **2** — домовий вусач і його личинка в деревині.

ВУЛЬВІ́Т (від лат. vulva — зовнішні жіночі статеві органи) — запалення зовнішніх статевих органів. Як окреме захворювання зустрічається дуже рідко, частіше виникає вторинно як наслідок *вагініту*.

ВУЛЬГАРИ́ЗМИ (від лат. vulgaris — звичайний, простий) — не прийняті в літературній мові грубі слова чи вирази, що їх вживають іноді в усному побутовому мовленні (напр., «жерти», «тріскати» замість «їсти», «морда», «пика» замість «лице»). В. уводять в мову худож. творів з метою експресивної характеристики осіб чи явищ, здебільшого для вираження різко негативного ставлення до них.

ВУЛЬГА́РНА ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ — система антинаукових бурж. економічних теорій і концепцій, спрямованих на апологетику капіталізму та затушовування корінних суперечностей його. В. п. е. в 30-х рр. 19 ст. прийшла на зміну *класичній буржуазній політичній економії*. Засновники її: Ж.-Б. *Сей* (Франція), Т.-Р. *Мальтус* (Великобританія). У 30—70-і рр. 19 ст. її представниками були: Дж.-С. *Мілль*, Дж.-Р. Мак-Куллох, Н. Сеніор (Великобританія), Ф. *Бастіа*, Г.-Ч. Кері (США). У 70-х рр. 19 ст.— 20-х рр. 20 ст.— К. *Бюхер*, Г. Шмоллер (*Нова історична школа*), К. *Менгер*, Ф. Візер, О. *Бем-Баверк* (*Австрійська школа*), А. *Маршалл*, Дж.-Б. *Кларк*. Осн. спрямованість В. п. е. в першій половині 19 ст. становить боротьба проти класичної школи, ревізія трудової теорії вартості, у другій половині 19 ст. головне ідеологічне вістря її направлене проти марксизму. В епоху імперіалізму і *загальної кризи капіталізму* ще більше посилюється вульгарний характер бурж. політекономічних теорій, розгортається криза самої В. п. е., яка змушена відмовитись від свого основоположного принципу «вічності капіталізму». В сучас. В. п. е. можна виділити три осн. напрями: «неокласичний», *кейнсіанство* та інституційно-соціологічний [М. Фрідман, Л. Мізес, А. *Хансен*, Є. Домар, П. Семюелсон, Дж. *Гелбрейт*, У. Ростоу (США), Р. Харрод (Великобританія)]. Між ними існують суперечності і разом з тим посилюється тенденція до їх зближення на грунті захисту *державно-монополістичного капіталізму*. Представники цих напрямів, особливо останнього, проголошують концепції «*трансформації капіталізму*», виступають з теоріями «*планового (регульованого) капіталізму*», «*загального добробуту держави*», «*мішаної економіки*», «*індустріального суспільства*», «*постіндустріального суспільства*» та ін. Апологетичний характер цих теорій та крах практичних рекомендацій бурж. ідеологів щодо методів держ.-монополістичного регулювання економіки свідчить про поглиблення кризи сучас. бурж. політ. економії.

Л. Я. Корнійчук.



Вухань звичайний.



Вухата сова.

ВУЛЬГА́РНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ — течія бурж. філософії, різновид *метафізичного матеріалізму*, що виходить з ненаукового, спрощеного розв'язання *основного питання філософії* і розглядає свідомість як вид матерії, зводить психічні процеси до фізіологічних. В. м. зародився наприкінці 18 ст. у Франції (П.-Ж. *Кабаніс*, К.-Ф. *Вольней* та ін.) і оформився як філософ. течія в середині 19 ст. в Німеччині (Л. *Бюхнер*, К. *Фогт*, Я. *Молешотт*). Представники В. м. вважали, що мозок виділяє свідомість подібно до того, як печінка виділяє жовч. Клімат, їжа тощо, на їхню думку, безпосередньо визначають спосіб мислення людини. В розумінні сусп. явищ послідовники В. м стояли на ідеалістичних позиціях: виникнення класів пояснювали «природою» спадковості, гол. причиною колоніального рабства вважали природні умови колоніальних країн, переносили закони природи, зокрема біологічні закономірності, на сусп. явища, захищали експлуатацію людини людиною, класову нерівність тощо. У критиці релігії і пропаганді природничих знань в Німеччині 50—60-х рр. 19 ст. В. м. відіграв певну прогресивну роль, але в цілому був виявом деградації, занепаду бурж. філософії в середині 19 ст.

Г. Г. Вдовиченко.

ВУЛЬФ (Wulff) Гільмар (н. 5.III 1908, Раннерс) — датський письменник. Комуніст. Учасник Руху Опору. У трилогії «Як погода в квітні» (1942), «Таке справді буває» (1943), «Пісня праці» (1945), романах «Непогода» (1950), «...Але найперше — хліб» (1958), «Юнак у пошуках» (1959), «Бурлаки з річки Гудено» (1965), повісті «Сонячний блукач» (1953) відтворив життя дат. трудящих. Романи «Шлях до життя» (1947), «Хліб життя» (1948) і «Зачарований день» (1949) — про боротьбу польс. і дат. с.-г. робітників проти експлуататорів.

Тв.: Рос. перекл.— Солнечный бродяга. М., 1960; Непогода. М., 1962.

ВУЛЬФЕНІ́Т — мінерал класу вольфраматів і молібдатів $Pb[MoO_4]$. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 6,3—7. Твердість 3,5. Колір жовтий, оранжевий, рідше сірий, безбарвний. Блиск алмазний. В СРСР є в ряді родовищ свинцевої руди Сировина для одержання свинцю і молібдену.

ВУНДТ (Wundt) Вільгельм (16.VIII 1832, Неккарау, Баден — 31.VIII 1920, Гросботен, поблизу Лейпцига) — німецький психолог, фізіолог, філософ, мовознавець. Один із основоположників *фізіологічної психології* та *експериментальної психології*. У 1879 заснував у Лейпцигу першу в світі лабораторію експериментальної психології (перетворену пізніше на ін-т). Проте В. вважав, що застосування експериментального методу обмежене, і що складні психічні процеси (*мовлення, мислення, воля*) недоступні експерименту. За допомогою ідеалістично витлумаченого терміну *апперцепція* намагався пояснити широке коло психологічних питань. У філософії В. виступав як представник *волюнтаризму*.

ВУ́ОЛІЙОКІ (Wuolyoki) Гелла (літ. псевд.— Юхані Тервапяя і Фелікс Тулі; 22.VII 1886, Хельме, Естонія — 20.II 1954, Хельсінкі) — фінська письменниця і громад. діячка За національністю — естонка. Входила до групи прогрес. письменників «Кійла». За антифашист. діяльність зазнала репресій. Писала ест. і фін. мовами. Перша п'єса «Діти дома» (1912), роман «Жителі Затуманного» (ч. 1—2, 1914—33), п'єси «Койдула» (1932), «Палаюча земля» (1936) відтворюють життя ест. народу. Автор соціальних драм «Міністр і комуніст» (1932), «Закон і порядок» (1933, вид. 1948), циклу реалістичних п'єс «Жінки Ніскавуорі» (1936), автобіографічної трилогії. В автобіографічній книзі «Я не була ув'язненою» (1944) висловила впевненість у перемозі СРСР над фашизмом.

Тв.: Рос. перекл.— Женщины из Нискавуори. М., 1956; Хлеб Нискавуори. М., 1957; Юстина. М., 1959.

ВУ́ППЕРТАЛЬ — місто на Зх. ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Залізнич. вузол. 409,7 тис. ж. (1974). Значний текст центр країни. Виробн. прокату. Підприємства машинобудування, хім., фармацевтичної пром-сті. Адм., економічна, пед., технічна академії. Консерваторія. Оперний театр. Виник 1929 в результаті злиття міст Бармена (батьківщина Ф. Енгельса), Ельберфельда та інших.

ВУРГУ́Н Самед (справж. прізв.— Векілов; 12.V 1906, с. Верхнє Салахли, тепер Казахського р-ну Аз. РСР — 27.V 1956, Баку) — азербайджанський рад. письменник, громад. діяч. Народний поет Аз.РСР (з 1956), засл. діяч мистецтв (з 1943), акад. АН Аз. РСР (з 1945). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1924. Перша зб.— «Клятва поета» (1930). Розквіт Рад. Азербайджану — осн. тема віршів «Азербайджан» (1935), «Дастан Баку» (1944), епічних поем «Мугань» (1949), «Айгюн» (1951) та ін. Автор героїко-романтичних драм на істор. теми: «Вагіф» (1938; Держ. премія СРСР, 1941), «Ханлар» (1939), «Фархад і Ширін» (1941; Держ. премія СРСР, 1942). Деякі поезії періоду Великої Вітчизн. війни присвячені Україні—«Українським партизанам», «Голуб». Ряд творів присвятив В. І. Леніну, керівній ролі Комуністич партії — «Читаючи Леніна» (1950), «Прапороносець віку» (1954) і цикл віршів «Спалені книги» (1947). Перекладав твори Т. Шевченка, автор статті про нього «Серця, сповнені любові» (1938) та статті «Наше братерство» (1953) — про азерб.-укр. літ. зв'язки. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Сходить сонце (Ханлар). К., 1952; Українським партизанам. В кн.: Вінок великому Кобзареві. К., 1961; Серця, сповнені любові. В кн.: Світова велич Шевченка, т. 2. К., 1964; Рос. перекл.— Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1958; Избранное. Баку, 1976.
Літ.: Бабаян А. М., Теймурова Н. М. Самед Вургун в русской печати. Библиография. Баку, 1976.

ВУ́СА — загальна назва розташованих біля рота чутливих волосин (*вібрисів*) у ссавців та щетинкоподібного пір'я у птахів, деяких дотикових утворів у безхребетних, наземних витких прикріплювальних пагонів у рослин. У людини В. розвинені над верхньою губою і являють собою *вторинну статеву ознаку* чоловіків.

ВУСА́ТІ КИТИ́ — підряд морських ссавців. Те саме, що й *беззубі кити*.

ВУСАЧЕ́ВІ, вусачі, скрипуни (Cerambycidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 0,3—18 см) видовжене, вусики у багатьох видів довші від самої комахи, щелепи добре розвинені, покриви тверді, часто строкаті. Бл. 20 тис. видів, поширених по всьому світу, з них в СРСР — до 800, в УРСР — бл. 275. Личинки розвиваються під корою і в деревині стовбурів та гілок, іноді в стеблах трав'янистих рослин або у грунті (земляні вусачі — Dorcadion). Жуки живляться пилком квіток, корою, листям, хвоєю. Багато видів В.— шкідники дерев, чагарників (напр., великий дубовий, чорний ялиновий і строкатий вусачі), деякі (напр., домовий вусач) пошкоджують дерев'яні будівлі. *І. К. Загайкевич.*

ВУ́СИКИ — 1) В зоології — органи дотику і нюху членистоногих тварин, розміщені на голові (у павукоподібних немає). 2) В ботаніці — ниткоподібні органи у деяких рослин, за допомогою яких вони прикріплюються до різних предметів та ін. рослин. В.— це видозміни листків (у більшості ліан, гороху), прилистків (у деяких ліан) або пагонів (у винограду, більшості гарбузових).

ВУСОНО́ГІ РАКОПОДІ́БНІ (Cirripedia) — ряд нижчих ракоподібних. Об'єднує понад 800 видів, поширених у морях, зрідка в солонуватих водах. Ведуть прикріплений спосіб життя. Тіло (вис. 1—50 см, деяких до 80 см) вкрите шкірною згорткою (мантією), поверх якої розміщена вапниста черепашка. *Антенули* та передній кінець голови утворюють орган прикріплення (широку підошву, напр. у *морських жолудів*, або видовжене стебельце, напр., у *морських качечок*). Грудні ніжки (6 пар) двогіллясті, вусикоподібні (звідси й назва). Більшість В. р.— гермафродити (див. *Гермафродитизм*), у деяких з них є карликові самці (довж. 0,4—2 мм), що живуть на гермафродитній особині. Окремі В. р. роздільностатеві. Личинкові стадії — *наупліус*, метанаупліус та характерна для В. р. циприсовидна личинка, вкрита двостулковою шкаралупою. В. р. живуть як вільні організми (620 видів) на твердих субстратах (напр., скелі, панцирі раків, черепашки молюсків), окремі (бл. 200 видів) є паразитами китів, риб, морських черепах, деяких безхребетних. Паразитичні види В. р. (сакуліни, пельтогастери, криптолепаси та ін.) спрощеної будови; звичайно вони мають вигляд торбинки. Про їх місце в зоол. системі свідчить наявність характерних для В. р. личинкових стадій. Деякі види В. р. їстівні. *О. П. Маркевич.*

ВУСПП — див. *Всеукраїнська спілка пролетарських письменників*.

ВУ́СТЕР — місто на Пн. Сх. США, в штаті Массачусетс. Вузол з-ць і автошляхів. 344,3 тис. ж. (1970, з передмістями). Значний торг.-пром. та культурний центр істор. області Нова Англія. Виробн. верстатів та інструментів, устаткування для текст. та взуттєвої пром-сті, зброї та ін. Ун-т Кларка. Засн. в 17—18 ст.

ВУТО́РМ — див. *Всеукраїнське товариство революційних музикантів*.

ВУХА́НЬ (Plecotus) — рід гладконосих *кажанів*. 1 вид— В. звичайний (P. auritus). Поширений у Пн. Африці і Євразії; в СРСР — до пн. межі лісів. Довж. тіла 40,5—50 мм, маса 5—9 г. Вуха довгі й широкі, крила короткі, широкі. Забарвлення хутра від палево-жовтуватого до темно-сірого або коричнево-бурого. Вдень ховається в печерах, будівлях, дуплах дерев тощо, на полювання вилітає з настанням повної темряви. У період розмноження В. тримаються колоніями по 20—30 (іноді до 200) особин. Самка народжує в червні одне маля. На зиму В. впадають у сплячку. Живляться комахами (нічними метеликами, комарами тощо). *В. І. Абеленцев.*

ВУХА́ТА СОВА́ (Asio otus) — птах родини *сов'ячих*. Довж. 35—39 см, розмах крил 86—100 см, самки більші від самців. Забарвлення вохристе, на голові характерні довгі пір'яні «вушка». Поширена в Європі, пн. ч. Азії, Америки, Африки. В СРСР майже повсюдно; на Україні — на Поліссі, в Лісостепу, почасти в Степу. Осілий нічний птах, взимку кочує. Селиться в дуплах дерев, старих гніздах воронових або хижих птахів. Кладка з 4—5 яєць у квітні. В. с. живиться переважно дрібними гризунами; корисний.
А. П. Федоренко.

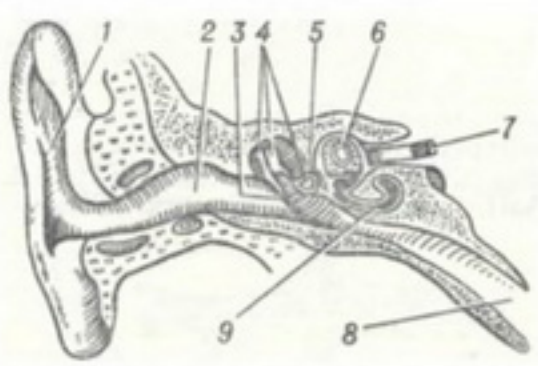

Схема будови **вуха** людини: *1* — вушна раковина; *2* — зовн. слуховий прохід; *3* — барабанна перетинка; *4*—слухові кісточки (молоточок, коваделко, стременце); *5* — овальне вікно (закрите стременцем); *6* — один з півколових каналів; *7* — слуховий нерв; *8* — євстахієва труба; *9* — завитка.

ВУХА́ТІ ТЮЛЕ́НІ (Otariidae) — родина ссавців ряду *ластоногих*. Від *справжніх тюленів* різняться наявністю рудиментарної вушної раковини і тим, що при пересуванні по суші їхні задні кінцівки загинаються наперед і є підпорою для тулуба. В родині 5 родів з 10—12 видами. Поширені на океанічних о-вах та по узбережжях океанів у помірних смугах обох півкуль. У фауні СРСР — 2 види: *сивуч* і *котик*. Викопні рештки В. т. відомі з міоцену (переважно Пн. Америки).

ВУ́ХО — орган слуху і рівноваги хребетних тварин і людини. Є периферичною частиною слухового *аналізатора*. В. тварин виникло в процесі еволюції у водяних предків хребетних з органів бічної лінії. У нижчих хребетних (у риб) вушний апарат є насамперед органом рівноваги, бо власне *слуху орган* — завитка — у них не розвинений. Найкраще В. розвинене у ссавців. У складі їхнього В. розрізняють: 1) внутрішнє В. (завитка з кортієвим органом і т. з. *вестибулярний апарат*) — сприймає звукові коливання і зміни положення тіла в просторі; 2) середнє В. (*барабанна порожнина* з *барабанною перетинкою* і слуховими кісточками — молоточком, коваделком, стременцем та *євстахієва труба*) — передає звукові коливання; 3) зовнішнє В. (вушна раковина та зовн. слуховий прохід) — уловлює та передає звук, захищає В. від проникнення сторонніх тіл. Див. також *Вушні хвороби*.

ВУЧЕ́ТИЧ Євген Вікторович [н. 15 (28).XII 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 12.IV 1974, Москва] — російський рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1959), дійсний член АМ СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1943. В 1931—33 навчався в ленінгр. АМ. Автор пам'ятників (ген.-лейтенанту М. Єфремову у Вязьмі, відкритий 1946; ген. армії М. Ватутіну в Києві, відкритий 1948; пам'ятник-ансамбль воїнам Рад. Армії у Трептов-парку в Берліні, 1946—49, співавтор арх. Я. Білопольський; Ф. Е. Дзержинському в Москві, відкритий 1958; пам'ятник-ансамбль героям Сталінградської битви на Мамаєвому кургані у Волгограді, 1963—67, співавтори Я. Білопольський та ін.), композицій («Перекуємо мечі на рала», 1957, встановленої біля будинку ООН в Нью-Йорку, та ін.), портретів двічі Героїв Рад. Союзу (І. Черняховського, 1945; В. Чуйкова, 1947, та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеню і медалями. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950.
Літ.: Лебедев П. Евгений Викторович Вучетич. Альбом. М., 1960.

ВУШНІ ХВОРО́БИ — захворювання, що уражають зовнішнє, середнє і внутрішнє *вухо*. Вушні хвороби поділяють на природжені й набуті. Природжені вушні хвороби — це різні *виродливості* вуха: вади вушної раковини, відсутність зовнішнього слухового про-


Г. Вуолійокі.


С. Вургун.


Є. В. Вучетич.


Є. В. Вучетич.
Перекуємо мечі на рала. Бронза, граніт. 1957. Нью-Йорк.



В'яз корковий:
1 — гілка з листками;
2 — гілка з квітками;
3 — плід.



В'язіль барвистий.

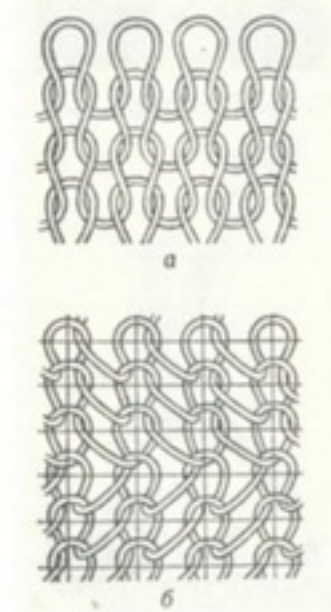

В'язання машинне:
а — поперечно-в'язальним способом; *б* — поздовжньо-в'язальним способом.

ходу, барабанної перетинки, слухових кісточок тощо. При цьому, як правило, спостерігається порушення слуху. Серед набутих В. х. розрізняють захворювання зовн., серед. і внутр. вуха; за перебігом їх поділяють на гострі, хронічні та на легкі й тяжкі. До В. х. можуть спричинитися травми, контузії, переохолодження, грип, катар верхніх дихальних шляхів, інтоксикації, надмірні шумові подразники тощо. У дітей В. х. частіше спричинюються інфекційними захворюваннями (кір, скарлатина, дифтерія та ін.). Осн. ознаками В. х. є зниження слуху, відчуття болю, гнійні виділення з хворого вуха, запаморочення тощо. В. х. можуть ускладнюватись *сепсисом*, менінгітом, *абсцесом* головного мозку, повною глухотою.

Літ.: Заріцький Л. А. Хвороби вуха, носа і горла. К., 1961; Преображенский Б. С., Темкин Я. С., Лихачев А. Г. Болезни уха, носа и горла. М., 1968.

О. І. Циганов.

ВХУТЕ́ІН, Вищий художньо-технічний інститут — 1) Навчальний заклад, створений у Петрограді 1922 на базі АМ. Існував до 1930. 2) Навчальний заклад у Москві, створений 1926 на базі *ВХУТЕМАСу*. Після злиття живописного й скульптурного ф-тів моск. і ленінгр. В. 1930 в Ленінграді було створено Ін-т пролет. образотворчих мистецтв (після 1932 — Ін-т живопису скульптури та архітектури; тепер — Інститут живопису, скульптури та архітектури ім І. Ю. Рєпіна).

ВХУТЕМА́С. Вищі державні художньо-технічні майстерні — навчальний заклад у Москві. В. створений 1920 на базі моск. 1-х і 2-х Вільних худож. майстерень. Мав ф-ти: художні (живописний, скульптурний, архітектурний) і виробничі (поліграфічний, текстильний, керамічний, деревообробний і металообробний). Тут вперше почали випускати художників-конструкторів (див. *Технічна естетика*). У В. викладали А. *Архипов*, В. *Фаворський*, П Павлинов, Й. *Чайков*, В. *Татлін* та ін. У 1926 В. перетворено на *ВХУТЕІН*.

ВЦРПС — див. *Всесоюзна Центральна Рада Професійних Спілок*.

ВЧЕ́НА РА́ДА — орган, що розглядає основні напрями н.-д. та навчальної роботи вузу, н.-д. установи чи наук.-виробничого об'єднання. Розрізняють спеціалізовані ради по захисту дисертацій і присудженню *вчених ступенів* і ради вузу, н.-д. установи тощо. Спеціалізована рада — атестаційний орган вузу, н.-д. установи чи наук.-виробн. об'єднання. Має право приймати до захисту дисертації, розглядає та організовує захист. Спеціалізовані ради створює *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР. Персональний склад рад по прийняттю до захисту докторських дисертацій затверджується президією ВАК СРСР, а по прийняттю до захисту кандидатських дисертацій — колегією ВАК СРСР. Рада вузу (ф-ту) — дорадчий орган при ректорі (декані ф-ту), осн. завданням якого є забезпечення підготовки спеціалістів з вищою освітою, наук. кадрів через *аспірантуру*, розвиток наук. досліджень, організація політ.-виховної роботи серед студентів і аспірантів. Рада вузу обирає за конкурсом зав. кафедрами, професорів, доцентів, ст. наук. працівників тощо, подає на затвердження у *вченому званні*. В н.-д. установах організують наук.-тех. ради, що працюють подібно до ради вузу.

ВЧЕ́НЕ ЗВАННЯ — звання, яке присвоюється науковим працівникам залежно від виконуваної ними н.-д. або наук.-пед. роботи. У вузах СРСР встановлено В. з.: *асистент*, *доцент*, *професор*; у н.-д. установах — молодший наук. співробітник, старший наук. співробітник, професор; академічні звання — *член-кореспондент*, дійсний член *(академік)* АН СРСР, академії наук союзної республіки тощо. В. з. професора, доцента, старшого наук. співробітника надає *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР (ВАК СРСР) за поданням рад вузів чи н.-д. установ (наук.-виробн. об'єднань), які мають таке право. В установах АН СРСР і академіях наук союзних республік В. з. старшого наук. співробітника тим, хто має вчений ступінь доктора чи кандидата наук, присвоює президія АН СРСР.

ВЧЕ́НИЙ СТУ́ПІНЬ — ступінь наукової кваліфікації спеціаліста з певної галузі знань. В СРСР встановлено В. с. *кандидата наук*, *доктора наук*. В. с. кандидата наук присуджують особам, що, як правило, мають відповідну вищу освіту, успішно склали кандидатські іспити й публічно захистили кандидатську дисертацію. В. с. доктора наук присуджують особам, що, як правило, мають ступінь кандидата наук з відповідної галузі знань і публічно захистили докторську дисертацію. У сучас. зарубіж. навч. закладах і н.-д. установах існують В. с. *ліценціата*, *бакалавра*, *магістра*, доктора наук.

В'ЮНО́ВІ (Cobitidae) — родина риб ряду коропоподібних. Тіло (довж. до 30 см) видовжене, стиснуте з боків або циліндричне, вкрите дрібною лускою або голе. Рот нижній, вусиків 3—6 пар. Забарвлення під колір грунту, строкате з перевагою чорного, бурого, сірого, жовтого кольорів. В.— малорухливі придонні риби. Статевозрілими стають на 2—3-му році життя. Ікру (1—25, у в'юна до 42 тис. ікринок) відкладають у квітні — червні. Живляться дрібними безхребетними, *детритом*. Поширені у прісних водах Європи, Азії, Пн. і Сх. Африки. Відомо понад 20 родів, що об'єднують бл. 150 видів, з них в СРСР — 31; у фауні УРСР — 4 види, з яких найбільш відомі в'юн (Misgurnus fossilis) та щипівка звичайна (Cobitis taenia). Деякі В.— пожива пром. риб, окремих В. використовують як лабораторних тварин. Пром. значення невелике.

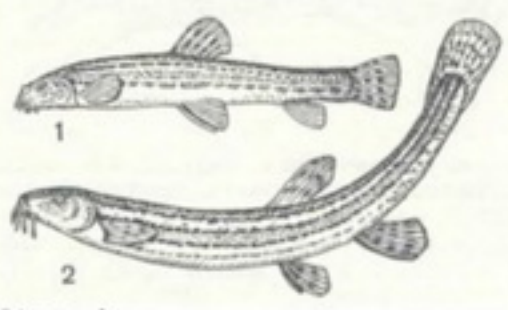

В'юнові:
1 — щипівка звичайна; 2 — в'юн.

Ю. В. Мовчан.

В'ЮРКО́ВІ (Fringillidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Невеликі птахи (маса 10—40 г) з міцним конічним дзьобом; забарвлення переважно строкате. Поширені по всіх країнах світу, крім Австралії; в СРСР зустрічаються 34 види, у т. ч. в УРСР — 17, з них найбільш відомі *костолуз*, *снігур* та ін. Гнізда складні, чашоподібні. В кладці найчастіше 4—6 яєць. В. живляться рослинною їжею, частково комахами (в гніздовий період). Переважна більшість — корисні птахи, деяких (напр., *канарку*, *чижика* та ін.) тримають як декоративних.

М. А. Воїнственський.

ВЮРМСЕ́Р (Wurmser) Андре (н. 27.IV 1899, Париж) — французький письменник і журналіст. Член Франц. компартії з 1934. Учасник Руху Опору. З 1954 — член редакції газ. «*Юманіте*». Літ. діяльність почав 1928 (роман «Зміна господаря»). У 1946—55 видав семитомний цикл романів «Людина приходить у світ» — про поступове усвідомлення інтелігенцією комуністичних ідеалів; у 1960— книгу нарисів «СРСР з відкритим серцем» (у співавт. з Л. Маміаком). Кращі памфлети, опубліковані в «Юманіте», ввійшли до зб. «Але... говорить Андре Вюрмсер» (1961). Автор твору про Бальзака «Нелюдська комедія». Неодноразово виступав на сторінках рад., в т. ч. й укр., преси.

Тв.: Рос. перекл.— Бесчеловечная комедия. М., 1967; Не посмотреть ли на известное по-новому? М., 1975.

В. І. Пащенко.

ВЮ́РМСЬКА ЕПО́ХА (від назви р. Вюрм у Баварії, ФРН) — остання з плейстоценових льодовикових епох в Альпах. Розрізняють три фази В. е.: вюрм-I, вюрм-II і вюрм-III, з яких вюрм-II характеризується значним скороченням площі зледеніння; деякі дослідники розглядають його як *міжльодовикову епоху*. Див. також *Зледеніння епохи*.

ВЮРЦ (Würtz) Шарль-Адольф (26.XI 1817, Страсбург — 12.V 1884, Париж) — французький хімік, член Паризької АН (з 1867), іноземний чл.-кор. Петерб. АН (з 1873). Винайшов спосіб синтезу насичених вуглеводнів діянням натрію на алкілгалогеніди (реакція Вюрца). Синтезував жирні *аміни*, *етиленгліколь*, *фенол*, етилену оксид та ін. сполуки. В 1872 описав альдольну конденсацію, відкриту одночасно О. П. *Бородіним*. Був прихильником атомно-молекулярного вчення й теорії хім. будови О. М. *Бутлерова*.

Літ.: Мусабеков Ю. С. Шарль Адольф Вюрц. М., 1963.

ВЮРЦБУРЗЬКА ШКО́ЛА — ідеалістичний напрям експериментального дослідження *мислення*. Виникла на поч. 20 ст. в Німеччині

Засновник і гол. теоретик В. ш.— професор Вюрцбурзького ун-ту О. Кюльпе, який 1896 створив психологічну лабораторію і керував нею до 1909. Намагаючись подолати обмеженість сенсуалістичної та *асоціативної психології*, за якими мислення зводиться до комбінації *відчуттів, сприймань* та *уявлень*, представники В. ш. (Н. Ах, К. Бюлер та ін.) відривали мислення від чуттєвого пізнання і мови, називаючи його «безóбразним». Осн. методом психологів В. ш. був метод *самоспостереження*. Представники В. ш. підкреслювали якісну специфіку мислення, заперечували зведення мислення до асоціацій уявлень. З утвердженням у психології об'єктивних методів вивчення психіки праці В. ш. втратили своє значення.

В'ЯЖУЧІ ЗÁСОБИ — речовини, які при діянні на слизові оболонки або ушкоджену шкіру спричинюють часткове зсідання білків поверхневих тканин і утворюють щільну захисну плівку. До В. з. належать речовини, в складі яких є танін (відвари з кори дуба, настої з квіток ромашки, листя шавлії, ягід чорниці тощо), а також слабкі розчини важких металів (срібла, свинцю, вісмуту та ін.), спиртів, формаліну тощо. В. з. застосовують зовні при лікуванні запальних процесів шкіри і слизових оболонок, а також призначають всередину при захворюваннях травного тракту (гастритах, колітах, виразковій хворобі), отруєнні деякими речовинами, зокрема *алкалоїдами*.

В'ЯЖУЧІ РЕЧОВИ́НИ, в'яжучі — речовини, що під впливом внутрішніх фізико-хім. процесів переходять з рідкого або тістоподібного стану у каменевидний, зв'язуючи змішані з ними заповнювачі або з'єднуючи каміння. Розрізняють В. р. неорганічні та органічні. Неорганічні В. р.— порошкоподібні мінеральні речовини, що при змішуванні з водою утворюють пластичну масу. Вони бувають гідравлічні та повітряні. Гідравлічні В. р. (*портландцемент* та його різновиди, *шлакопортландцемент*, глиноземистий, *розширний цемент* та його різновиди, романцемент, гідравлічне *вапно* та ін.) після змішування з водою твердіють і зберігають міцність на повітрі та у воді. Повітряні В. р. (гіпсові та магнезіальні речовини, повітряне вапно) твердіють та зберігають міцність тільки на повітрі. Крім того, є кислотостійкі в'яжучі (сірчаний цемент, кварцовий кремнефтористий цемент), що зберігають міцність під дією к-т. Органічні В. р.— тверді або в'язкорідкі природні або штучні *високомолекулярні сполуки*. Їх поділяють на бітумні (див. *Асфальт, Бітуми*), дьогтеві та полімерні (див. *Полімери*). До складу В. р. вводять *добавки*, що поліпшують їхню якість або надають нових властивостей. В. р. застосовують для виготовлення *бетонів* і *будівельних розчинів*, гідро-, тепло- і звукоізоляційних матеріалів і виробів, конструкційних та декоративних пластиків тощо.

М. Р. Чермянін.

В'ЯЗ (Ulmus) — рід рослин родини в'язових. Дерева і кущі, заввишки 20—35 і 2 м. Листки цілісні, по краю пилчасті. Квітки двостатеві, зібрані в пучки. Плід — крилатий горішок. Бл. 30 видів, що дико ростуть переважно в помірній смузі Пн. півкулі; в СРСР—12 видів, в т. ч. в УРСР — 7. На Україні найпошир. В. гладенький (U. laevis), В. листуватий, або *берест*, В. шорсткий, або *ільм*, і В. корковий, або наростовий (U. suberosa). Деревина щільна, використовується на підводні споруди, у вагонобудуванні. Розводять у парках, декоративні форми висаджують уздовж вулиць тощо.

В'ЯЗÁЛЬНА МАШИ́НА — машина для *в'язання* трикотажного полотна і виробів; те саме, що й *трикотажна машина*.

В'ЯЗÁННЯ — виготовлення трикотажного полотна і виробів вигинанням безперервних *ниток* у пéтлі, що переплітаються між собою. Розрізняють В. ручне (гачком або спицями) і машинне (на в'язальних, або *трикотажних машинах*). Основні способи машинного В. (мал.) — поперечно-в'язальний (кулірний) і поздовжньо-в'язальний (основов'язальний). За поперечно-в'язальним способом В. одна нитка послідовно вигинається в пéтлі одного ряду, який з'єднується з попереднім рядом, утворюючи полотно. Поздовжньо-в'язальний спосіб полягає у створенні петельного ряду системою паралельних ниток *(основи)*; петлі однієї нитки розміщуються не в одному ряду, а переходять із ряду в ряд.

ВЯ́ЗЕМСЬКИЙ Петро Андрійович [12 (23).VII 1792, Москва — 10 (22).XI 1878, Баден-Баден] — російський поет, літературний критик, князь. Друг О. Пушкіна. Учасник літ. гуртка «Арзамас». Перші вірші надруковано 1808. Автор сатиричних та волелюбних поезій («Петербург», 1818; «Сибірякову», 1819; «Обурення», 1820; «Російський бог», 1828), монографії про Д. Фонвізіна. Писав елегії, віршовані фейлетони. В. виступав на захист рос. романтизму. В 40-х рр. порвав з демократичним табором.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—12. СПБ, 1878—96; Стихотворения. Л., 1958; Записные книжки (1813—1848). М., 1963.

В'ЯЗІ МЕХАНÍЧНІ — обмеження, накладені на рух або положення в просторі механічної системи; одне з важливих понять *механіки* (див., напр., *Можливих переміщень принцип*). В. м. здійснюються за допомогою будь-яких тіл. Прикладами В. м. є: нитка, до якої підвішено тягар; поверхня, по якій котиться куля, тощо. Сили, з якими В. м. діють на систему, наз. реакціями в'язей. В. м., які накладають обмеження на положення матеріальних точок системи у просторі, наз. геометричними, а В. м., які, крім цього, обмежують ще й швидкості точок системи, — кінематичними, або диференціальними. В. м., для яких сума елементарних робіт усіх реакцій на будь-якому можливому переміщенні системи дорівнює нулеві, наз. ідеальними.

В'Я́ЗІЛЬ (Coronilla) — рід рослин родини *бобових*. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини, зрідка кущі, заввишки 25—50 (120) см. Листки непарноперисті. Квітки в зонтиковидних суцвіттях. Плід — біб. Бл. 25 видів, пошир. в Єгипті та Азії. В СРСР — 10 видів, з них в УРСР — 7. Найпошир. на Україні В. барвистий, або кучерявий горошок (C. varia) — багаторічна рослина з біло-рожевими квітками. Росте в соснових лісах, на луках. У свіжому вигляді отруйний, а в сіні не шкодить с.-г. тваринам, крім коней. Медонос.

В'Я́ЗКІСТЬ, внутрішнє тертя — 1) Властивість рідин і газів чинити опір переміщенню однієї їхньої частини відносно іншої. Енергія внутр. мех. рухів, зумовлених В., перетворюється на тепло. Закон в'язкої течії встановив (1687) І. *Ньютон*: $F = \eta \frac{(v_2 - v_1)}{(z_2 - z_1)} \cdot S$, де F — тангенціальна (дотична) сила, що викликає зсув шарів рідини (газу); S — площа шару, по якому відбувається зсув; $(v_2 - v_1) / (z_2 - z_1)$ — градієнт швидкості зсуву. Коеф. пропорційності η, який залежить від властивостей досліджуваної речовини, її т-ри і тиску, наз. динамічним коеф. В., або динамічною В. Величина $\nu = \eta/\mu$, де μ — густина речовини, наз. кінематичною В. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею динамічної В. є Па · с, а кінематичної — м²/с (у *СГС системі одиниць* відповідно пуаз і стокс). У газах В. зумовлена перенесенням кількості руху (імпульсу) від одного шару до іншого внаслідок обміну молекулами між ними. В. *ідеальних газів* пропорційна серед. швидкості молекул, при підвищенні т-ри T зростає пропорційно $\sqrt{T}$. В. зумовлена міжмол. силами взаємодії. В. рідин зростає із збільшенням тиску і зменшується при підвищенні т-ри. Винятком є рідкий *гелій*, який при т-рі нижчій за 2,172 К переходить у стан *надплинності*, коли В. дорівнює нулеві. В. рідин залежить від хім. структури молекул, а для розчинів ще й від концентрації, тому вимірювання В. застосовують як один з *фізико-хімічних методів аналізу*.

О. З. Голик.

2) Властивість твердих тіл необоротно поглинати механічну енергію при пластичному деформуванні. Визначається відношенням роботи деформування до поперечного перерізу або об'єму зразка. Розрізняють В. ударну (див. *Ударна в'язкість*), статичну (при повільному прикладенні навантаження) і циклічну (під час багаторазового навантаження). В.— важлива характеристика полімерів, металів і сплавів. 3) В. більшості біологічних рідин не підлягає ньютонівському закону в'язкої течії. Це зумовлено вмістом у цих рідинах біополімерів, клітин та субклітинних утворень. В. крові пов'язана з наявністю білків і клітин крові. У людини В. крові в нормі стано-



О. С. Вялов.



Л. І. Вялова.



В'язь.
1. Пересопницьке євангеліє (1556—61).
2. «Києво-Печерський патерик» (1570).
3. «Анфологіон» (1619).

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Г.
Сінайська	L
Фінікійська	> 1 ʔ Λ
Давньогрецька	< C Λ ⊢ Γ
Візантійська	Γ ν ⊢ ν
Латинська	< C G G
Романська	G g 𝔊 g
Готична	𝔊 g 𝔊 g
Кирилиця	Г Г
Глаголиця	ⰳ ⰳ
Російська й українська	Г г Г г



Г. Габашвілі.



Д. Габе.



Ж. Габен.

вить 4—5 спз, при патології — змінюється від 1,7 до 22,9 спз, що є діагностичним показником при ряді захворювань. В. цитоплазми визначається структурою субклітинних утворень, що в неї входять, і змінюється в різні періоди клітинного циклу та на різних ділянках клітини. Вимірювання В. біол. рідин провадять шляхом визначення швидкості переміщування гранул при центрифугуванні або швидкості переміщування залізних частинок у магнітному полі. В. біол. рідин ньютонівського типу (напр. ліквора, лімфи й плазми крові) вимірюється за швидкістю затихання коливань в останніх (ультразвукові віскозиметри).

Ю. В. Соколов.

Літ.: Дерягин Б. В. Что такое трение? М., 1963; Руководство по цитологии, т. 1—2. М.—Л., 1965—66; Гатчек Э. Вязкость жидкостей. Пер. с англ. М.—Л., 1934.

В'ЯЗЬ, язь (Leuciscus idus) — риба родини *коропових*. Довж. до 50 см, маса до 2—4 кг, звичайно 1—2,5 кг. Тіло помірно видовжене, досить товсте і високе; рот кінцевий, косо зрізаний. Спина і боки темно-сірі, черево сріблясте. Спинний і хвостовий плавці темні, всі інші — червоні. Статевої зрілості досягає на 3—5-му році життя. Нерест у березні — квітні; плодючість 50—80 тис. ікринок. Живиться дрібними водяними тваринами та рослинами. Пошир. у прісних та солонуватих водоймах Європи і Азії. В УРСР — повсюди, крім Криму. Об'єкт промислу. Відома кольорова форма В.— орфа, або золотий в'язь (L. idus aberr. orfus), яку вирощують як додаткову рибу разом з коропом, а також для декоративних цілей у паркових водоймах і в акваріумах.

Ю. В. Мовчан.

В'ЯЗЬ — 1) Вид старовинного декоративного письма, букви й слова якого зливаються в суцільний орнамент. В. використовували для оздоблення стародавніх рукописів, заголовків у стародруках, надмогильних написів тощо. Виразна ознака В.— сплетіння збільшених і зменшених букв, які писали кіновар'ю чи золотом, вирізьблювали на камені, кістці, дереві, вишивали на тканині. В. почали застосовувати в візант. книгах з 11 ст., у давньорус. книгах — з 14 ст. На Україні збереглися високохудожні зразки В. на гробниці князя Ярослава в Софійському соборі в Києві, у книгах І. Федорова, в *Пересопницькому євангелії* (1556—61), в *«Києво-Печерському патерику»* (1570), в «Анфологіоні» (1619). Іл. с. 431. 2) З'єднання двох чи кількох букв в один складний знак або групу знаків (напр., в *деванагарі* і в *арабському письмі*). Іл. с. 431

ВЯ́ЗЬМА — місто обласного підпорядкування Смоленської обл. РРФСР, райцентр, на р. Вязьмі (бас. Дніпра). Залізничний вузол. 51 тис. ж. (1977). Вважають, що В. виникла в 9—10 ст. Вперше згадується під 1239. У 1403 її захопили лит. феодали. До Рос. д-ви остаточно приєднана 1494. Під час Вітчизн. війни 1812 поблизу В. 22.X (3.XI) відбулася битва між відступаючою наполеонівською армією і рос. військами. Рад. владу в місті встановлено в кін. 1917. В період *Московської битви 1941—42* під В. відбувалися запеклі бої Рад. Армії проти нім.-фашист. військ. У В.— машинобудівний, моторoремонтний, шкіряний, цегельний, молочний з-ди; льонокомбінат, виробн. залізобетонних конструкцій. Електромашинобудівний технікум, мед. уч-ще. Істор.-краєзнавчий музей. Пам'ятник ген. М. Г. Єфремову роботи Є. В. *Вучетича*. Архітектурні пам'ятки 16—17 ст., зокрема Спаська церква (1692, арх. О. Старцев).

ВЯ́ЛОВ Олег Степанович [н. 10 (23).I 1904, Ташкент] — рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1948). Президент Укр. палеонтологічного т-ва (з 1977). Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1928) до 1933 працював у Геол. к-ті, 1933—47 — у Всесоюзному н.-д. нафт. геологорозвідувальному ін-ті в Ленінграді. У 1945—59 — професор Львів. ун-ту. З 1949 — зав. відділом Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР. Провадив геол. дослідження на Устюрті, в Серед. і Центр. Азії, на Кавказі, в Карпатах, на п-овах Кримському, Камчатка та ін. районах. У 1955—56 брав участь у геол. дослідженнях Антарктиди у складі 1-ї Рад. антарктичної експедиції. Наук. праці В. присвячені питанням регіональної геології, *тектоніки, стратиграфії, палеонтології, гідрогеології*. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1947. Портрет с. 431.

ВЯ́ЛОВА Людмила Іванівна (н. 13.II 1932, с. Рожнове Селівановського р-ну Владимирської обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1965). Трудову діяльність почала в колгоспі «Побєда» Селівановського р-ну Владимирської обл. З 1954 працює в колгоспі «Побєда» Ленінського р-ну Кримської обл., а з 1957 — свинаркою в радгоспі «Семисотка» того ж р-ну. З 1967 очолює бригаду по відгодівлі свиней. Бригада В. добивається високих показників по виробн. свинини. В.— депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го і 9-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції і медалями. Портрет с. 431.

В. О. Молдованов.

В'Я́ТИЧІ — одне зі східнослов'янських племен (союзів племен). Жили в басейнах річок Оки, Угри і Москви та у верхів'ях Дону. До 10—11 ст. у В. зберігався патріархально-родовий лад; осн. заняттями були землеробство, скотарство, мисливство і рибальство. З 11—12 ст. у них розвивалися феод. відносини; в той час на землі В. виникли міста Москва, Колтеськ, Дідослав, Неринськ та ін. В серед. 12 ст. землю В. внаслідок міжусобної боротьби було поділено між суздальськими й чернігівськими князями. В 14—15 ст. земля В. увійшла до складу *Московського великого князівства*.

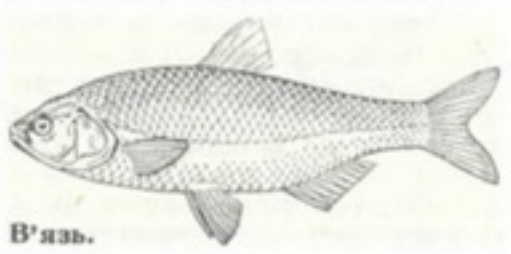

В'язь.

ВЯ́ТКА — ріка в Кіровській обл. РРФСР і Татарській АРСР, права притока Ками. Довж. 1314 км, пл. бас. 129 200 км². Бере початок на Верхньокамській височині. Русло звивисте, багато перекатів. Живлення переважно снігове. Пересічна річна витрата води 890 м³/сек. Сплавна. Судноплавна на 700 км від гирла. Гол. пристані: *Кіров*, Котельнич, Совєтськ, Вятські Поляни.

ВЯ́ТКА — колишня (до 1934) назва м. *Кірова*.

ВЯ́ТСЬКА ЗЕМЛЯ́ — область в басейні верхньої і частково середньої течій р. Вятки. У 1-му тис. до н. е. на тер. В. з. жили племена *ананьїнської культури*, у 6—10 ст. — племена удмуртів, комі. У 2-й пол. 14 ст. в серед. течії р. Вятки виникли рос. поселення. У серпні 1489 *Московське велике князівство* остаточно підкорило Вятську землю.

Г

Г — четверта буква українського алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить від грецької γ. У сучас. укр. мові буквою «г» позначають фарингальний щілинний дзвінкий приголосний звук (гамір, геть, гнів) і задньоязиковий зімкнений (проривний) дзвінкий приголосний звук (гава, гуля, гудзик). У позиції перед глухим приголосним «г» вимовляють іноді як «х» (пишуть «нігті», «вогко», а вимовляють «ніхті», «вохко»).

ГАА́ГА — місто в Нідерландах, резиденція короля та уряду, адм. центр провінції Пд. Голландія. Важливий трансп. вузол. Порт на Північному м., системою каналів, автошляхами й з-цями сполучений з Роттердамом і Амстердамом. 682 тис. ж. (1976). Г. вперше згадується в писемних джерелах у кінці 11 ст. В 1872 в Г. відбувся конгрес 1-го Інтернаціоналу. Г. була місцем багатьох дипломатичних переговорів і міжнар. конференцій (див. *Гаагська конвенція 1954, Гаагська конференція 1922, Гаагські конвенції 1899 і 1907*). Г.—адм.-політ. і екон. центр країни. Виробн. радіо- й телеапаратури, електронного, телефонного та телеграфного устаткування, авіабудування, харч. (особливо кондитерська), меблева, текстильна пром-сть. Худож. промисли (вироби з дерева, скла тощо). Численні установи сфери обслуговування, правління торг. і пром. фірм. В Г.— наук. т-ва, держ. архів, Королівська б-ка; Королівська академія образотворчих мистецтв.

Музеї: Мауріцгейс (Королівський кабінет картин), муніципальний (маст. 19—20 ст.), поштовий, костюма, міжнар. музей преси. Г.— місцеперебування Міжнар. суду. Архіт. пам'ятки: ансамбль т. з. Внутр. двору (13—18 ст.), готична церква Сінт-Якобскерк (14—16 ст.), ренесансна Стара ратуша (1564—65), палаци Мауріцгейс (1633—35, арх. Я. ван Кампен, П. Пост) і Гейс тен Бос (1645—47, арх. П. Пост; 1734—37; арх. Д. Маро), Королівська б-ка (1734—36, арх. Маро; 1761, арх. П. де Сварт). Серед будівель 20 ст. — Палац миру (1913), муніципальний музей (1916—35, арх. Г.-П. Берлаге) та ін.

ГАА́ГСЬКА КОНВЕ́НЦІЯ 1954— міжнародна багатостороння угода про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту Була прийнята на конференції в Гаазі, скликаній з ініціативи *ЮНЕСКО*. Г. к. зобов'язує д-ви поважати й охороняти під час воєнних дій культ. цінності (пам'ятки архітектури, мистецтва, культури, історії, археол. місцерозміщення, твори мистецтва, музеї, бібліотеки, наук. та книжкові колекції), забороняє вивозити культ. цінності з окупованої території тощо. Г. к. зобов'язує д-ви ще в мирний час виховувати особовий склад збройних сил у дусі поважання культури та культур. цінностей усіх народів. Особи, винні в порушенні Г. к., повинні притягатися до кримінальної відповідальності. СРСР, УРСР і БРСР є учасниками Г. к. Конвенція встановила двоколірний (синього та білого кольору) розпізнавальний знак для позначення культ. цінностей, що перебувають під захистом.

Н. М. Ульянова.

ГАА́ГСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922 — міжнародна фінансово-економічна конференція представників Рад. Росії та 27 капіталістичних країн (крім Німеччини і США), що відбувалася в Гаазі (Нідерланди) 15.VI—19.VII згідно з рішенням *Генуезької конференції 1922*.

Гаага. Палац Мауріцгейс. Архітектори Я. ван Кампен і П. Пост. 1633—35. Один з куточків міста.





Г. к. мала врегулювати питання про претензії капіталістичних країн до Рад. Росії у зв'язку з націоналізацією Рад. урядом власності іноз. компаній і анулюванням зовн. боргів минулих урядів та про можливі кредити Радянської Росії. Представники капіталістичних д-в вимагали повернення або відшкодування власності націоналізованих підприємств і надання пільг в економіці Рад. республіки. Рад. делегація на чолі з М. М. *Литвиновим* рішуче відхилила ці вимоги. Внаслідок ворожої позиції капіталістичних д-в Г. к. закінчилася безрезультатно.

ГАА́ГСЬКІ КОНВЕ́НЦІЇ 1899 і 1907 — міжнародні багатосторонні угоди про *закони і звичаї війни*, права і обов'язки нейтральних держав, порядок мирного розв'язання *міжнародних спорів*. Розроблені і прийняті на міжнар. «конференціях миру» в Гаазі 1899 і 1907. В скликанні й проведенні першої з них (взяли участь 27 д-в) важлива роль належала Росії. Так, преамбула однієї з конвенцій (прийнято три) закріпила спрямоване на обмеження сваволі в засобах і методах війни положення, запропоноване рос. делегатом проф. Ф. Мартенсом, відоме як «декларація Мартенса». У 1907 (взяли участь 44 д-ви) прийнято 13 конвенцій, а також кілька декларацій. Г. к. визнала більшість д-в світу. Додержання Г. к. є обов'язковим за сучас. *міжнародним правом*, а порушення — одним із злочинів проти людства. В 1955 уряд СРСР, а 1962 уряд УРСР заявили про визнання ратифікованих урядом дореволюц. Росії Г. к. у тій мірі, в якій вони не суперечать *Статутові ООН*, і якщо вони не замінені ін. міжнар. угодами, учасниками яких є СРСР і УРСР. Див. також *Гуманітарне право*.

Н. М. Ульянова.

ГАБАРДИ́Н (франц. gabardine) — однокольорова (переважно світла) вовняна тканина діагоналевого або саржевого *переплетення ниток* з дрібним рубчиком. Із Г. шиють легкі пальта.

ГАБАРИ́Т (франц. gabarit) — граничний зовнішній обрис предмета, споруди або пристрою. В залізничній справі розрізняють Г. рухомого складу (обрис локомотива, вагона) і Г. наближення споруд до колії (обрис простору вздовж колії, на якому немає споруд або їх частин), в річковій справі — Г. судна і Г. підмостовий (обрис вільного простору під мостом).

ГАБАШВІ́ЛІ Гіго [Георгій Іванович; 9 (21). XI 1862, Тифліс — 28.X 1936, Ціхісдзірі] — грузинський рад. живописець, нар. художник Груз. РСР (з 1929). Учився в петерб. (1886—88) і мюнхен. (1894—97) академіях мистецтв. Один із засновників груз. нац. реалістичної школи живопису. Серед творів — картини: «Светі Цховелі» (1884), «Вершник-курд» (1887 і 1888), «Троє городян» (1893), «Алавердоба» («Храмове свято»), «П'яний хевсур» (обидва — 1899), «Оборона Архоті» (1899—1901), «Грузинські жінки» (1930), «Цитрусовий сад» (1936); портрети: «Портрет матері» (1883), І. Чавчавадзе (1907—08), А. Церетелі (1908—13); пейзажі, натюрморти. Г.— один із організаторів Тбіліс. академії мистецтв.

ГА́БЕ Дора (н. 28.VIII 1888, с. Харманлик, тепер с. Дибовик Толбухінського округу) — болгарська поетеса. Герой Соц. Праці НРБ (1978). Почала друкуватися 1905. В збірках «Фіалки» (1908), «Земний шлях» (1928), «Лунатичка» (1933) звучать патріотичні мотиви. Центр. місце в зб. «Неспокійний час» (1957), «Нові вірші» (1963), «Спинися, сонце» (1967), «Густа тиша» (1973), «Глибини» (1976) відведено громадянській ліриці, темі болгаро-рад. дружби. В поемі «Вела» (1946) оспівано подвиг болг. партизанки Вели Пеєвої, худож. біографія «Мати Парашкева» (1971) — про матір Г. Димитрова. Переклади з рос., чес., польс., франц. мов. Укр. мовою її вірші вміщено в «Антології болгарської поезії» (т. 2. К., 1974).

Тв.: Укр. перекл.— Мовчазні герої. К., 1959; Мати Парашкева. К., 1974.

О. Д. Кетков.

ГА́БЕАС КО́РПУС АКТ (лат. Habeas corpus act) — один з основних законів Англії, прийнятий парламентом 1679. Мав гарантувати населення від незаконних арештів, які здійснювали королівські чиновники без суд. дозволу і розслідування. Формально надавав право подавати скаргу про незаконний арешт, а судді зобов'язувались викликати ув'язненого і перевіряти мотиви затримання (звідси й назва акту Habeas corpus — доставте тіло). Цей порядок не стосувався обвинувачень у держ. зраді. Закон також передбачав можливість звільнення під грошову заставу (чим могли скористатися лише заможні особи). Практичне значення Г. к. а. обмежено рядом надзвичайних законів, а також правом парламенту припиняти його застосування у «виняткових» випадках.

ГАБЕ́Н (Gabin) Жан (справж. прізв.— Жан-Алексі Монкорже; 17.V 1904, Меріель — 15.XI 1976, Париж) — французький кіноактор. Творчу діяльність розпочав 1923 на естраді. Ролі в кіно: робітник Жан («Дружня компанія»), гангстер Пепе («Пепе ле Моко», обидва — 1936), Марешаль («Велика ілюзія», 1937), солдат-дезертир Жан («Набережна туманів», 1938), робітник Франсуа («День починається», 1939), П'єр («Біля стін Малапаги», 1949), машиніст Раймон («Ніч — моє царство», 1951), Макс («Не чіпайте здобич», 1954), банкір Ноель Шудлер («Сильні світу цього», 1958), робітник Неве («Вулиця Прері», 1959), Брассак («Грім небесний», 1965) та ін.

Літ.: Соловьева И. Н., Шитова В. В. Жан Габен. М., 1967.

ГА́БЕР (Haber) Фріц (9.XII 1868, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 29.I 1934, Базель) — німецький хімік-неорганік. З 1898 — професор Політех. ін-ту в Карлсруе. З 1911 — керівник Ін-ту фізичної хімії і електрохімії в Берлін-Далемі. Вперше добув рідкий *аміак* з елементів азоту та водню (1908), а 1913 під його керівництвом було організовано заводське



Розпізнавальний знак для позначення культурних цінностей, прийнятий **Гаагською конвенцією 1954.**

Перелік конвенцій, прийнятих 1899 і 1907 у Гаазі:

1-а — Про мирне розв'язання міжнародних спорів
2-а — Про обмеження в застосуванні сили при стягненні за договірними борговими зобов'язаннями
3-я — Про відкриття воєнних дій
4-а — Про закони та звичаї сухопутної війни
5-а — Про права і обов'язки нейтральних держав і осіб у сухопутній війні
6-а — Про становище ворожих торговельних суден при відкритті воєнних дій
7-а — Про перетворення торговельних суден на військові
8-а — Про установку автоматичних контактних підводних мін
9-а — Про бомбардування морськими силами під час війни
10-а — Про застосування до морської війни засад Женевської конвенції 1899
11-а — Про деякі обмеження в користуванні правом захоплення у морській війні
12-а — Про встановлення міжнародного призового суду (не вступила в силу)
13-а — Про права і обов'язки нейтральних держав у морській війні



Д. Габор



Герб Габону.

ГАБОН

Площа — 267,7 тис. км²

Населення — 540 тис. чол. (1977, оцінка ООН)

Столиця — м. Лібревіль

добування азоту з повітря. Нобелівська премія, 1918.

ГАБЕРЛА́НДТ (Haberlandt) Готліб (28.XI 1854, м. Мошонмадяровар, Угорщина — 30.I 1945, Берлін) — німецький ботанік, один з основоположників фізіологічної анатомії рослин. Г. розробив фізіол. систему рослинних тканин і ввів відповідну термінологію (механічна тканина, провідна тканина та ін.). Вивчав *тропізми* і явища подразливості у рослин; відкрив (1913) т. з. ранові гормони (некрогормони) — речовини, що утворюються при ушкодженні тканин вищих рослин і стимулюють клітинний поділ у місці поранення

ГАБІО́Н (фран. gabion, з італ. gabbióne — велика клітка) — сітчаста конструкція з дроту у вигляді паралелепіпеда, заповнена камінням або галькою. Довж. 3—5, шир. 1—1,5 і вис. 1 м. Г застосовують при зведенні *берегоукріпних споруд* і *регуляційних споруд*

ГА́БІТУС (лат habitus — зовнішність) — зовнішній вигляд тваринного або рослинного організму, кристала, мінералу

ГАБО́ВИЧ Марко Давидович [н. 28.II (13.III) 1914, Київ] — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1965), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ун-т (1937). З 1938 працює в ін-ті фізики АН УРСР (з 1961 — зав. відділом) Наук. праці в галузі іонної фізики та фізики плазми. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями

ГАБО́Н, Габонська Республіка — держава в Екваторіальній Африці. На Зх. омивається Атлантичним ок. Осн. нас.— народності *банту* (фанг, бакеле, баньябі, мпонгве, кота та ін.). Офіц. мова — французька. В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій

Державний лад. Г.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1961. Глава д-ви та уряду — президент, обираний населенням строком на 7 років; має широкі повноваження. Законодавча влада належить однопалатним нац. зборам, що обираються населенням строком на 7 років. Уряд (раду міністрів) з 1975 очолює прем'єр-міністр, якого призначає президент.



Природа. Узбережжя Г. низовинне, розчленоване мілководними лагунами та бухтами. Решта території переважно гориста (Кристалеві гори, масив Шайю з найвищою вершиною країни — г. Ібунджі, 1580 м). Надра багаті на поклади марганцевої, заліз., уранової, хромової, нікелевої, цинкової руд, нафти, природного газу, золота та ін. Клімат перехідний від екваторіального до субекваторіального. Пересічна т-ра липня +22, +24°, квітня +25, +27°. Опадів 1500—2000 мм на рік, на узбережжі — до 3000 мм.

Головні річки країни — Огове та Ньянга, в нижній течії судноплавні. Переважають червоно-жовті латеритні грунти. Більша частина тер. Г. вкрита вічнозеленими лісами, на узбережжі — мангрові зарості.

Історія. На час появи європ. колонізаторів (1485) народи Г. перебували на стадії розкладу родоплемінних відносин. Прибережна частина Г. входила до складу д-ви *Конго*. Тер. Г. в 16—18 ст. стала ареною активної работоргівлі європ. д-в. У 1839 почалося загарбання її франц. колонізаторами. В 1903 Г. було офіційно проголошено франц. колонією (входив до складу Франц. Екваторіальної Африки). Народи Г вели проти колонізаторів визвольну боротьбу, що набула особливого розмаху після 2-ї світової війни. В 40—50-х рр. 20 ст. виникли перші політ. партії та профспілки. У 1958 Г. здобув внутр. автономію, 17.VIII 1960 став незалежним. Одночасно було підписано ряд угод із Францією, які суттєво обмежують компетенцію Г у військ., зовнішньоекон. та валютно-фін. галузях З 1960 Г.— член ООН. В 1964 у Г. відбулися масові нар. виступи, спрямовані проти антидемократичної внутр. політики уряду. В 1973 встановлено дипломатичні відносини Г. з СРСР Правлячі кола Г. проводять політику, спрямовану на залучення в країну іноз. капіталу Зовнішньополіт. курс уряду характеризується прозахідною орієнтацією. Г.— асоційований член *Європейського економічного товариства*, член *Організації африканської єдності*.

М. Д. Несук.

Політичні партії, профспілки. Габонська демократична партія, засн. 1968. Правляча і єдина партія в країні. Виражає інтереси напівфеод. та родоплемінної знаті, нац. буржуазії. Габонська профспілкова федерація (єдиний профцентр), засн. 1969. *М. Д. Несук.*

Господарство. Г — відстала в економічному відношенні країна. Провідні позиції її належать іноз., гол. чин. франц., капіталу Довгий час економіка спеціалізувалася на виробн. для експорту цінної деревини З кін. 50-х років зростає гірничодобувна пром-сть, 1976 частка її у валовому нац. продукті становила понад 55%. Видобувають нафту (1976 — 11,2 млн. т), природний газ (51,1 млн. м³), марганцеву руду (2,2 млн. т; 3-є місце в світі за видобутком і 1-е за експортом), уран (2,0 тис. т концентратів), золото (120 кг). У 1975 заготовлено бл. 1158 тис. м³ окуме й озиго та 40 тис. м³ ін. цінних порід деревини Діють лісопильні й фанерні з-ди, підприємства по переробці с.-г продукції, нафтопереробні й цем. з-ди, текст. та швейні ф-ки, з-д по переробці марганцевої руди. ГЕС. Гол. пром. центри: *Лібревіль*, Порт-Жантіль, Франсвіль. С. г. має переважно натуральний характер і не забезпечує потреб країни в продовольстві. Збереглося традиційне общинне землеволодіння та індивідуальне землекористування. Посівна пл. становить 225 тис. га (0,82% тер. країни). Для внутр. споживання вирощують (1976, збір тис. т) маніок — 120, банани — 78,0, ямс і таро — 67,0, овочі, арахіс; на експорт — какао — 4,9, каву — 0,1 тощо. Тваринництво розвинуте слабо. Рибальство.



Заготівля деревини

Автошляхів — 6,9 тис. км (1976). Головні морські порти і міжнар. аеропорти — Лібревіль і Порт-Жантіль. З Г. вивозять нафту, марганцеву руду, уранові концентрати, деревину, какао і каву; ввозять устаткування, трансп. засоби, прод. товари. Осн. торг. партнери — Франція, США, ФРН Грош. одиниця — франк КФА (афр. франк). 50 франків КФА = 1 франц. франкові

Д. М. Стеченко.

Культура. В Г. за законом 1959 вік обов'язкового навчання — від 6 до 16 років. Викладання — франц. мовою. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалося 121,4

тис. учнів, у серед. школах і серед. спец. навч. закладах — понад 21 тис. Профес. підготовку здобувають у тех. ліцеях і колежах. У м. Лібревілі — нац. ун-т Г. (засн. 1970; в 1976/77 навч. р. — 800 студентів). Наук. установи: Наук.-тех. центр тропічного лісівництва, Дослідницьке бюро з геології та гірничої справи, Н.-д. ін-т тропічного с. г., Інформаційний центр з б-кою, усі — в Лібревілі. В 1961 у Г. створено Габонське інформаційне агентство, яке видає щоденний



В центральній частині Лібревіля

бюлетень уряду «Габон матен». Радіомовлення ведеться франц., а також мовами фанг, мпонгве та ін. Органи радіомовлення та телебачення належать уряду.

Традиційне житло народів Г.— дерев'яні, прямокутні в плані оселі з двосхилими дахами із пальмового гілля. На Пд. країни стіни жи-



Меморіал пам'яті габонців, які загинули в боротьбі за незалежність країни, в місті Лібревілі.

тел обмазують глиною. В центр. р-нах Лібревіля—споруди сучас. архітектури (палац губернатора, будинки франц. чиновників, торг. контори). Поширена дерев'яна пластика (скульптура у вигляді людських голів, маски, предмети побуту), вироби з слонової кістки, металеві прикраси, худож. плетіння, циновки з геом. візерунком, ткацтво. Перший повнометражний худож. фільм «Куди ти йдеш, Кумба?» був поставлений франц. режисером А. Феррані та габонцем С. Оже 1971. Фільми, які порушують соціальні проблеми: «Тамтами змовкли» (1972, реж. Ф. Морі), «Випуск» (1975, реж. Ш. Менс).

Літ.: Мелехов Б. Габон. М., 1977; Зеленский Ю. И. Габон (Справочник). М., 1977.

ГА́БОР (Gábor) Андор (24.I 1884, с. Уйнеп — 21.I 1953, Будапешт) — угорський письменник і перекладач. Член Угорської партії трудящих з 1919. Член уряду *Угорської Радянської республіки 1919*. У 1920 емігрував (Відень, Берлін). У 1933—45 жив і працював у Рад. Союзі. Збірка віршів «Батьківщина моя» (1920), спрямованих проти хортистської реакції і білого терору. Автор оповідань і антифашистських статей. Перекладав твори Т. Шевченка. Оповідання Г. «Ленін у Нойкельні» в перекладі укр. мовою надруковано у зб. «Світ славить Ілліча» (К., 1967) та ін. збірниках.

Тв.: Укр. перекл.— Фашистська Німеччина. Х., 1934; Панна Лілея. К., 1936; Рос. перекл.—Венгерцы. М., 1942; В последний вечер. Ташкент, 1942; Куда ты, Венгрия? Ташкент, 1943.

ГА́БОР (Gabor) Денніс (Денеш; н. 5.VI 1900, Будапешт) — англійський фізик, основоположник *голографії*. Член Лондон. королівського т-ва (з 1956). Закінчив Тех. ун-т у Будапешті і Вищу тех. школу в Берліні. У 1927—33 працював у Німеччині, 1934 емігрував до Великобританії, з 1967 — у США. У 1948—51 створив заг. теорію голографії й одержав перші голограми. Праці з питань електронної оптики, електронної мікроскопії, швидкісної осцилографії, фізики плазми, техніки зв'язку. Дослідження також присвячені образотворчій голографії, зокрема створенню об'ємного кіно. Нобелівська премія, 1971.

ГАБОРО́НЕ — столиця Республіки Ботсвани. З-цею сполучається з портами Пд.-Африканської Республіки й Мозамбіку. Аеропорт. 37 тис. ж. (1975). Торг. центр. Значна частина населення зайнята в сільському господарстві.

ГАБРИЛО́ВИЧ Євген Йосипович [н. 17 (29).IX 1899, Воронеж] — російський рад. письменник і кінодраматург. Створив сценарії до фільмів: «Остання ніч» (1937), «Машенька» (1942), «Мрія», «Два бійці» (обидва — 1943), «Вбивство на вулиці Данте» (1956), «Комуніст» (1958), «Остання осінь» — одна з новел фільму «Розповіді про Леніна» (1958), «Ленін у Польщі» (1965), «Твій сучасник», «У вогні броду немає» (обидва — 1968), «Початок» (1970, спільно з Г. Панфіловим), «Монолог» (1973), «Дивна жінка» (1977). Нагороджений орденом Леніна, 3 ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1967.

Тв.: Книга сценариев. М., 1959; О том, что прошло. М., 1967; Четыре четверти. М., 1975.

ГАБРІЄ́ЛЬ (Gabriel) Жак-Анж (27.X 1698, Париж — 4.I 1782, там же) — французький архітектор, один з основоположників *класицизму* 18 ст. З 1772 президент Академії архітектури. Роботи: реконструкція інтер'єрів палацу в *Версалі* й перебудова його пн. крила, яке пізніше назвали крилом Г. (1735—74), Військова школа в



Ж.-А. Габрієль. Малий Тріанон у парку Версаля. 1762—64.

Парижі (1751—75), Оперний зал у Версалі (1763—70), Малий Тріанон у парку Версаля (1762—64), забудова пл. Людовіка XV (тепер пл. Згоди) в Парижі (1753—75). Споруди Г. відзначаються раціональністю планування, досконалою композицією, вишуканими формами.

ГА́БРО (від назви місцевості в Пн. Італії) — глибинна, осно́вна за складом *магматична гірська порода*. Складається гол. чин. з осно́вних *плагіоклазів* і моноклінних *піроксенів*. Колір темно-сірий або темно-зелений. Утворюється внаслідок кристалізації основної *магми*. Залягає у вигляді *лаколітів, дайок* і *штоків*. На Україні є в межах *Українського щита* і Приазовського масиву. Використовують як буд. та облицьовувальний матеріал, а також для виробн. щебеню та бутового каменю.

ГА́БРОВО — місто в Болгарії, в передгір'ї Старої Планини, на р. Янтрі, адм. центр Габровського округу. Залізнична станція, вузол автошляхів. 84,8 тис. ж. (1971). Головна галузь пром-сті — легка (текст., шкіряно-взут.). Виробн. текст. машин, металорізальних верстатів, приладів, електротельферів. Підприємства харч., меблевої пром-сті. Центр туризму. Театр, музеї. В Г. проводяться щорічні нац. фестивалі гумору. Поблизу Г.— *Шипкинський перевал*.

ГАБРОНЕМАТО́З, габронемоз — гельмінтозна хвороба коней, ослів і мулів, спричинювана *нематодами* роду Habronema. Статевозрілі збудники паразитують у шлунку тварин, руйнуючи його слизову оболонку, а личинки — в шкірі та легенях. Джерело зараження — гній хворих тварин. Переносять Г. хатні мухи і мухи-жигалки — проміжні живителі габронем. Влітку мухи заносять також личинок паразита в кровоточиві рани на шкірі тварин чи «літні виразки». У хворих тварин порушується травлення, виникає прогресуюче схуднення, часті коліки. Хворих лікують чотирихлористим вуглецем, виразки змащують 2—3%-ним розчином трипансині. Профілактика — боротьба з мухами, *дегельмінтизація*.

ГА́БСБУРГИ (Habsburger) — династія, що правила в Австрії 1282—1918, в Чехії та Угорщині 1526—1918 (з 1867 — в *Австро-Угорщині*), в Іспанії та її володіннях 1516—1700; імператори «*Священної Римської імперії*» 1273—1438 з перервами і 1438—1806 постійно, крім 1742—45. Г. увійшли в історію як вороги сусп. прогресу, душителі нац.-визвольного руху народів Європи. На укр. землях, що входили до складу Австр. імперії, проводили колонізаторську політику.

ГАВА́ЙЇ — штат у США, на Гавайських о-вах у Тихому ок. Пл. 16,7 тис. км². Нас. 847 тис. чол. (1974), в т. ч. американці та групи європ. походження (бл. 300 тис.), японці (понад 200 тис.), філіппинці, китайці та ін. Корінне населення — *гавайці*. Адм. центр — м. *Гонолулу*. Архіпелаг складається з 24 о-вів вулканічного походження. Найбільші з них — Гавайї, Мауї,



Габон.
Добування нафти поблизу міста Порт-Жантіля.



Габон.
Скульптор М'бігу. Жіноча голова. Камінь.



Габон.
Навершя погребальної посудини. Дерево, мідь. Народ кота.

ГАВАЙСЬКІ В'ЮРКИ



Гавайський в'юрок Drepanis pacificus.

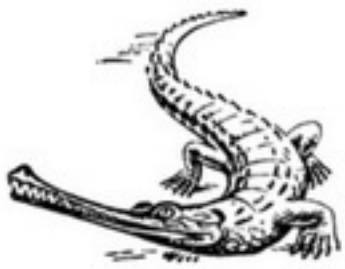

Гавіал.

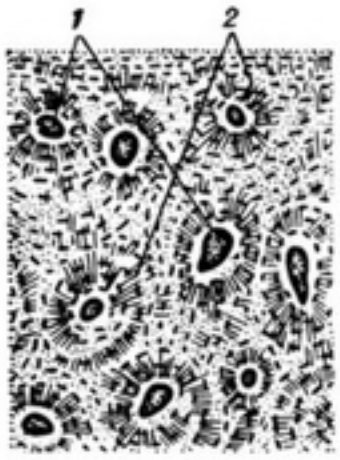

Гаверсові канали (*1*) і остеони (*2*) трубчастої кістки (поперечний розріз).

Молокаї, Оаху — гористі, решта — низовинні. Багато діючих вулканів. Переважають вологі тропічні та низькорослі гірські ліси, на сухих схилах — *савани* та рідколісся. Осн. галузь економіки — с. г. В обробітку — 1 млн. га. Вирощують експортні культури: ананаси, цукр. тростину, каву, сизаль, банани. Бл. 97% зем. угідь належить амер. компаніям і великим землевласникам. Осн. прод. культура — рис. Тваринництво має другорядне значення. В пром-сті переважають цукр. і фруктоконсервна галузі. Вирощування квітів. Туризм. Важливий вузол мор. і повітр. шляхів. Гол. мор. порт — Гонолулу. Г. 1778 відкрив Дж. *Кук*. Під час *іспано-американської війни 1898* анексовані США. У 1900—59 — «територія» США. З 1908 — гол. амер. військ.-мор. база на Тихому ок. (див. *Перл-Харбор*). З 1959 — 50-й штат США.

ГАВА́ЙСЬКІ В'ЮРКИ́ (Drepanididae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Включає 22 види, поширені на Гавайських о-вах. Розміри середні (довж. до 20 см), забарвлення яскраве, переважно червоних, жовтих, зеленуватих, чорних кольорів. Дзьоб різноманітної форми — від короткого товстого до довгого тонкого вигнутого. Гнізда влаштовують на землі, на гілках дерев або кущів. У кладці 2—3 яйця. Живляться переважно пилком і нектаром квітів та дрібними комахами.

ГАВА́ЙСЬКІ ОСТРОВИ́ — див. *Гавайї*.

ГАВА́ЇЦІ — корінні жителі Гавайських островів. Говорять англійською мовою, в побуті користуються гавайською мовою. Після європ. і амер. колонізації (поч. 19 ст.) Гавайїв чисельність Г. зменшилась від 250—300 тис. чол. до 10 тис. чол. (за офіц. даними; за ін. даними — до 1—2 тис. чол.). До появи колонізаторів осн. заняттями Г. були зрошуване землеробство, рибальство, ремесла. Г. досягли найвищого серед полінезійців рівня сусп. і культ. розвитку. В результаті змішання Г. з вихідцями із Америки, Європи й Азії виникла значна група метисів (105 тис. чол., 1967), частина яких зберегла гавайську мову і деякі елементи гавайської культури. Г. і метиси працюють на цукрових і ананасових плантаціях, обслуговують туристів. За релігією сучас. Г.— християни. В 70-х рр. 20 ст. серед нащадків Г. та метисів набрав сили рух за відродження нац. культури — мови, музики, етнічної самосвідомості. Виходить щомісячник «Нейтів гавайєн» («Гавайський тубілець»).

ГАВА́НА — столиця Куби. Гол. політ., пром. і культурний центр країни. Розташована в пн.-зх. частині о. Куба на узбережжі Мексіканської зат. Великий порт, доступний для океанських суден, вузол з-ць. Міжнар. аеропорт (Хосе Марті). Г. разом із передмістями утворює Велику Гавану. 1,9 млн. ж. (1975). Г. засн. бл. 1515. З кін. 16 ст. Г.— адм. центр Куби. В 1762—63 Г. окупували англійці. Під час іспано-амер. війни 1898 окупована США (до 1902). З 1902 Г.— столиця Республіки Куба, центр робітн. руху. Заг. страйк трудящих Г. в січні 1959 мав велике значення для остаточної перемоги *Кубинської революції* 1959. У вересні 1960 та лютому 1962 в Г. відбулися 1-а та 2-а Генеральні нац. асамблеї народу Куби, які прийняли *Гаванські декларації 1960, 1962*. В грудні 1975 в Г. відбувся I з'їзд *Комуністичної партії Куби*, 1978—11-й всесвітній фестиваль молоді та студентів. Основні галузі промисловості: текст., харчосмакова. Підприємства швейної, металообр., маш.-буд., паперової, деревообр., нафтопереробної, хім. пром-сті. Судноверф. За допомогою СРСР реконструйовано Гаванський металург. комбінат ім. Хосе Марті, збудовано великий рибний порт з холодильником і ремонтною базою, авторемонтний з-д. Більшість пром. підприємств у передмістях. Вузи: *Гаванський університет*, Вищий політех. ін-т ім. Хосе-Антоніо Ечеверрія, Вищий ін-т мистецтв, Вищий ін-т іноземних мов ім. О. М. Горького, мед., пед., с.-г. та екон. ін-ти. *Кубинська академія наук*, Нац. н.-д. центр. Н.-д. ін-ти ядерної фізики, соціальних наук, цукрової тростини, рільництва, геології, географії та океанології. Нац. б-ка. Музеї: Нац., Антропологічний, Революції, Хосе Марті, Хемінгуея. Театри. Архіт. пам'ятки Г.: фортеця Ель Морро (1589—1630); площі — Пласа де Армас з муніципалітетом (1776—92) і Пласа де ла Катедраль з собором (1748—77); церкви й будинки в стилі барокко. Серед будівель 20 ст.— Нац. капітолій (1925—29, арх. Р. Отеро), готелі «Гавана лібре» і «Гавана-Рів'єра» (обидва — 1958—59). Після революції 1959 будуються нові житл. р-ни (в т. ч. Гавана-дель-Есте, з 1959, арх. Р. Каранса та ін.), Університетське містечко (з 1960), Школа мистецтв (1963, арх. Р. Порро, В. Гаратті, Р. Готарді); створено меморіальний парк-пам'ятник (1967, арх. С. Домінгес, Е. Есковар, М. Коюла, А. Ернандес).



ГАВА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — найбільший вищий навчальний заклад Куби. Засн. 1728 як Королівський католицький ун-т. У 1842 реорганізовано в гуманітарну вищу школу; 1871 — закрито. Знову відкрито 1883 як осн. наук. і навч. центр країни. Після перемоги нар. революції Г. у. реорганізовано на соціалістичних засадах. У 1976/77 навч. р. ун-т мав 6 ф-тів: технологіч., мед., природничонаук., с.-г., гуманітарний та екон., на яких навчалося 53,7 тис. студентів. При вузі працюють Нац. центр наук. досліджень, ін-ти зоології, с. г. і пед.; б-ка (засн. 1728; понад 200 тис. тт.). Ун-т випускає бюлетень та ін. наук. видання.

А. В. Санцевич.

ГАВА́НСЬКІ ДЕКЛАРА́ЦІЇ 1960, 1962. Гаванська декларація 1960, або Перша Г. д., прийнята 1-ю Генеральною нац. асамблеєю народу Куби 2.IX в Гавані Була відповіддю на «Декларацію Сан-Хосе», прийняту в серпні 1960 на 7-й консультативній нараді міністрів закорд. справ країн — членів *Організації американських держав* (ОАД) в Коста-Ріці з метою юридично виправдати агресію США проти революц. Куби. Г. д. засудила втручання США в справи лат.-амер. держав, відкинула *Монро доктрину*, проголосила політику дружби з усіма народами світу, в т. ч. з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Гаванська декларація 1962, або Друга Г. д., прийнята 2-ю Генеральною нац. асамблеєю народу Куби 4.II в Гавані у відповідь на декларацію 8-ї консультативної наради міністрів закорд. справ країн—членів ОАД в Уругваї про виключення Куби з ОАД. 2-а Г. д. засудила імперіалістичну змову проти революц. Куби.

ГА́ВАНЬ (голл. haven) — природно або штучно захищена від хвиль, вітру і течій прибережна частина водного простору, призначена для стоянки суден. Г. наз. також прилеглу до причалів частину портової *акваторії*, де розвантажують судна (напр., нафтова, лісова, вугільна Г.) або провадять посадку-висадку пасажирів (пасажирська Г.). Є Г. для ремонту суден (ремонтна Г.) або їх відстоювання у міжнавігаційний період (зимівельна Г.), а також для стоянки суден спец. призначення (Г. військова, рибальська тощо).

ГАВАРНІ (Gavarni) Поль (справж. прізв.— Сюльпіс-Гійом Шевальє; 13.I 1804, Париж — 23.XI 1866, там же) — французький графік. Не маючи спец. худож. освіти, майстерно оволодів технікою акварелі й літографії. Автор численних серій побутових карикатур, які публікував у паризьких виданнях. Відвідавши Англію (1847—

Гавана. Вид частини міста.



51), створив одну з найкращих своїх серій, в якій відобразив життя робітн. кварталів Лондона. Ілюстрував твори О. Бальзака, А. Дюма, Е. Сю та ін.

ГАВАРНІ́ — один із найбільших льодовикових цирків і водоспад у Центр. Піренеях (Франція). Лежить у верхів'ях річки Гав-де-По (бас. р. Адуру), на вис. 1600 м над р. м. Вода падає з вис. 422 м, утворюючи 12 водоспадів. Район туризму.

ГАВА́С — інформаційне агентство у Франції 1835—1940. У 1944 на базі Г. створено інформаційне агентство *Франс прес*.

ГАВАТО́ВИЧ (Гават) Якуб (17.III 1598, Львів — 17.VI 1679, там же) — польський письменник. Учителював у м. Кам'янці-Струмилівській (тепер Кам'янка-Бузька Львів. обл.), 1622—69 був священиком У 1619 в Кам'янці-Струмилівській поставив (того ж року і видав у Львові) *містерію* «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланця божого», до якої входили й дві найраніші анонімні укр. *інтермедії*. Цими інтермедіями починається історія укр. комедії.

ГАВДЗИ́НСЬКИЙ Альбін Станіславович (н. 4.VII 1923, с. Бобрик Перший Любашівського р-ну Одеської обл.) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). У 1950 закінчив Одес.



А. С. Гавдзинський. Зима. 1973.

худож. уч-ще. Твори: «Каховський порт на початку великого будівництва» (1951), «Перші вантажі на новій залізниці Федорівка — Каховка» (1952), «Для Куби» (1963), «Т. Шевченко на етапі» (1964), «О. Довженко» (1967), «Буксир» (1968), «Одеський порт» (1972), «Зима» (1973), «Вид на Хрещатик» (1977).

ГАВЕ́ЛЛА (Gavella) Бранко (28. VII 1885, Загреб — 8.IV 1962, там же) — югославський режисер, чл. югосл. АН (з 1961). Доктор філософії. Творчу діяльність почав 1914 у Загребі (1922—26 — директор драм. трупи). Працював у театрах Белграда, Любляни, Осієка, ставив спектаклі в Брно, Празі, Софії, Мілані («Рабиня» Лучича, «Скупий» Држича, «Дубравка» Гундулича, твори Шекспіра, Мольєра, Бомарше, Шоу, Піранделло), опери нац. композиторів (В. Лисинського, Й. Зайця), а також Моцарта, Бетховена, Мусоргського та ін. Професор Академії театр. мист. у Загребі (з 1950).

ГАВЕ́Н Юрій Петрович (справж. прізв.— Дауман Ян Ернестович, 18.III 1884, біля Риги — 4.X 1936) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в сел. сім'ї. В 1906—07 — член ЦК Соціал-демократії Латиського краю. З жовтня 1917 — член бюро Таврійського губкому РСДРП(б) і голова Севастопольського військ.-революц. к-ту. В 1918 — голова Севастопольського к-ту партії. В 1919 — голова Крим. обкому РКП(б), нарком внутрішніх справ, член Президії Крим. РНК, голова Ради оборони Криму. З лютого 1920 — секретар Крим. обкому РКП(б). З листопада 1921 — голова ЦВК Крим. АРСР. У 1924—33 — на відповідальній роботі у Держплані і Наркоматі зовн. торгівлі СРСР. З 1933 не працював через хворобу.

ГА́ВЕРСОВІ КАНА́ЛИ (від імені англ. анатома К. Гаверса) — трубкоподібні порожнини в щільній речовині пластинчастої *кістки* в більшості хребетних тварин і людини. Навколо Г. к. концентрично розташовані пластинки кісткової тканини, які разом утворюють гаверсову систему *(остеон)*. В Г. к. проходять кровоносні та лімфатичні судини, нерви, міститься пухка сполучна тканина.

ГАВІА́Л (Gavialis) — рід *крокодилів*. 1 вид — гангський, або індійський, Г. (G. gangeticus). Довж. тіла до 6,6 м, морда довга з надто видовженими (до 1 м) щелепами. Забарвлення спини темне, буро-зелене, черева — жовто-зелене. Поширений у великих річках п-ова Індостан та Бірми. Живиться майже виключно рибою. Самка відкладає в пісок понад 40 яєць. У віруючих індусів Г. вважається священним.

ГА́ВЛИЧЕК-БОРО́ВСЬКИЙ (Havlíček-Borovský) Карел (31.X 1821, м. Борово — 29.VII 1856, Прага) — чеський поет і публіцист. В 1843—44 вчителював у Москві. В ці ж роки побував у Львові й Києві, був близько знайомий з Я. *Головацьким*, О. *Бодянським*. Після революції 1848 майже до кінця життя перебував на засланні. В худож. творах виступав проти абсолютизму, церкви (епіграми, поеми «Тірольські елегії», 1852, опубл. 1861; «Король Лавра», 1854, опубл. 1870; «Хрещення св. Володимира», 1854, опубл. 1876; публіцистичні збірники «Картини Росії», 1850; «Кутногорські послання», 1851). Г.-Б. підтримував прагнення укр. народу до соціального і нац. визволення (стаття «Слов'янин і чех»). І. Франко високо оцінив творчість Г.-Б., 1901 видав книгу його віршів з життєписом.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Франко І. Твори, т. 14. К., 1955; [Вірші]. В кн.: Чеська поезія (Антологія). К., 1964; Рос. перекл.— Избранное. М., 1957: Тирольские элегии. М., 1963.

Літ.: Франко І. Карел Гавлічек-Боровський. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955. *В. І. Шевчук.*

ГАВОЛЯ́НИ, стодорани — плем'я *полабських слов'ян*, що жило по річках Спреві (Шпре) і Гаволі (Гафелі). Гол. місто — Бранібор. У 9—10 ст. Г. входили до племінного союзу *лютичів*, у 11 ст.— до *Вендської держави*. В серед. 12 ст. землі Г. загарбав Альбрехт Ведмідь і включив до Бранденбурзького маркграфства. Г. було частково винищено, частково понімечено.

ГАВО́Т (франц. gavotte, від прованс. gavoto —танок гавотів, жителів області Овернь) — старовинний французький танок. Відомий з 16 ст. як народний, у 17 ст. став придворним танцем. Темп повільний, муз. розмір 4/4 або 2/2, характерний початок із затакту 2/4 або 1/2. У 17 ст. Г. введено у балет і оперу (Ж.-Б. *Люллі*, Ж.-Ф. *Рамо*), згодом — в інструм. сюїту (Й.-С. *Бах*, Г.-Ф. *Гендель*). Високохудожні зразки Г.— в музиці П. Чайковського, О. Глазунова, С. Прокоф'єва, В. Косенка.

ГАВР — місто на Пн. Франції, в Нормандії, в департаменті Приморська (Нижня) Сена. Один з найбільших мор. портів країни. Розташований у гирлі р. Сени, фактично є аванпортом Парижа. Залізнична станція. 219,1 тис. ж. (1975). Осн. галузі пром-сті — нафтопереробна й нафтохім. Розвинуті машинобудування (особливо суднобудування), електротех., хім., кольорова металургія, цем., деревообр., легка та харч. пром-сть В Г.— океанографічний ін-т, Новий музей Г. (мист. 16—20 ст.), музей старого Г.

Серед архіт. пам'яток: церква Нотр-Дам (розпочата 1574, арх. Н. Дюшмен); абатство Гравіль-Сент-Онорін (церква 11—14 ст.; музей середньовічної скульптури та археології). В сучас. стилі реконструйовано приморський р-н (1947—56, арх. О. Перре). Г. виник у 16 ст. Тут прийнято *Гаврську програму 1880* Робітн. партії Франції

ГА́ВРАНЕК (Havránek) Богуслав (30.I 1893, Прага —2. III 1978, там же) — чеський мовознавець, акад. Чехословац. АН (з 1952). Професор Брненського (з 1929) і Празького (з 1945) ун-тів. Зробив значний внесок у розробку функціональноструктур. теорії *Празького лінгвістичного гуртка*. Праці з порівняльно-істор. слов. мовознавства, з історії й діалектології чес. мови: «Класи дієслів у слов'янських мовах» (т. 1—2, 1928—37), «Чеські діалекти» (1934), «Розвиток чеської літературної мови» (1936), «Студії про літературну мову» (1963) та ін.

ГАВРИЇЛ ДОМЕ́ЦЬКИЙ (18 ст.) — укр. і рос. письменник і церковно-релігійний діяч. Див *Домецький* Гавриїл.



Б. Гавелла.



П. Гаварні. Аркуш з серії «Маски та обличчя».

Гавр. Панорама міста.





А. В. Гавриленко.



Р. А. Гаврилко.

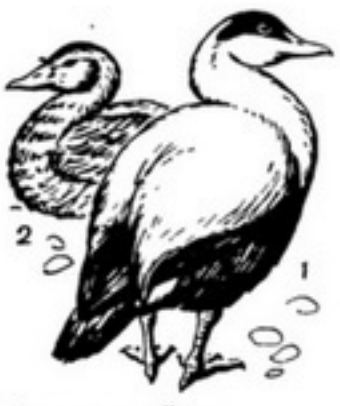

Гага звичайна:
1 — самець;
2 — самка.



Гагара чорновола.

ГАВРИЛЕ́НКО (Орєхова) Алла Василівна (н. 6.XII 1934, м. Кременчук Полтавської обл.) — українська рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1974). В 1954 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. З 1955 — солістка балету Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Мавка («Лісова пісня» Скорульського), Лілея («Лілея» Данькевича), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Жізель («Жізель» Адана).

ГАВРИ́ЛІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище 3 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. на правому березі Дніпра поблизу с. Гаврилівки Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. Розкопували його 1951—54. Виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител, брукованих вулиць, знайдено багато місц. й привізного (античного) посуду, знарядь праці тощо. Основою г-ва жителів були землеробство, скотарство, рибальство; розвивалися також ремесла. Вважають, що жили тут спочатку скіфи, а потім змішане населення: скіфи, сармати, можливо, слов'яни.

Літ.: Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское). В кн.: Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. М., 1958.

ГАВРИ́ЛКО Михайло Омелянович (5.X 1882, с. Рунівщина, тепер Полтавського р-ну Полтавської обл.— 1920, Полтава) — український скульптор. У 1899—1904 навчався в Миргород. худож.-пром. школі у О. *Сластіона*, 1907—12 — в Краків. академії красних мистецтв. Рік працював у Е. *Бурделя*. Твори: «Ганнуся» (1909), погруддя М. Шашкевича (1910), Т. Шевченка (1911), Ю. Федьковича (1914). Працював над проектом пам'ятника Т. Шевченкові для Києва, виконав барельєф-медальйон поета та бюст Т. Шевченка для Полт. театру (1919).

ГАВРИ́ЛКО Ростислав Андрійович [н. 20.XI (3.XII) 1914, Харків] — український рад. актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1959. Працював у театрах Донбасу, Харкова, Кишинева. З 1959 — в Микол. укр. муз.-драм. театрі. Ролі: Святослав («Сон князя Святослава» Франка), Дон-Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Котовський (за твором Ю. Смолича «Світанок над морем»), Дудка («Республіка на колесах» Мамонтова), капітан Бернардо («Закохана витівниця» Лопе де Веги). Поставив спектаклі: «Глитай, або ж Павук» Кропивницького, «Квадратура кола» Катаєва. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями

ГАВРИ́ЛОВ Гнат Гаврилович [17 (30).III 1912, с. Великі Сіби, тепер Можгинського р-ну Удм. АРСР — 4.XII 1973, Іжевськ] — удмуртський рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1927. Автор зб. «Вірші» (1937); п'єс «Шумить річка Вала» (1931), «Холодне джерело» (1934), «Героїні» (1936), «Блакитні очі» (1940), «Аннок» (1954): роману «В рідних краях» (кн. 1—3, 1958—63). Перекладав твори Т. Шевченка, Панаса Мирного. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Ижевск, 1954; С добрым утром. М., 1959; Корни твои. Ижевск, 1975.

Ф. К. Єрмаков.

ГАВРИ́ЛОВ Федір Тимофійович [7 (19).VI 1874, Москва — 2.XII 1919, там же] — російський пролетарський поет. Автор творів з життя робітників (зб. «На зорі», 1905). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції у зб. Суриковського літ.-муз. гуртка «Чорнозем» надрукував вірші «Новизна», «З дитинства» (в. 1, 1918) і оповідання «В комірчині» (в. 2, 1919). Переклав кілька поезій Т. Шевченка, його п'єсу «Назар Стодоля».

ГАВРИ́ЛОВА Тетяна Андріївна (н. 3.XI 1925, с. Мале Низовцеве, тепер Рильського р-ну Курської обл.) — новатор с.-г виробництва, голова колгоспу «Здобуток Жовтня» Тальнівського р-ну Черкас. обл., Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1969. Закінчила заочно (1974) Уманський с.-г. ін-т. Після закінчення Рильського с.-г. технікуму (Курська обл., 1964) працювала на Черкащині агрономом Березівського і Тальнівського цукрокомбінатів, а з 1969 — головою колгоспу «Здобуток Жовтня». Г.— делегат XXV з'їзду Компартії України. З 1976 — член ЦК Компартії України. Заступник Голови Верховної Ради УРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна та медалями.

М. В. Талалай.

ГАВРИЛЮ́К Олександр Якимович [10 (23).IV 1911, с. Заболоття, кол. Бельського повіту Седлецької губ., тепер ПНР — 22.VI 1941, Львів] — український рад. письменник. Член Комуністичної партії Зх. Білорусії з 1929 Брав участь у підпільному комуністичному русі. Працював секретарем повітового комітету Компартії Зх. Білорусії, у підпільній редакції при ЦК КПЗУ. Г був членом літ. орг-ції «*Горно*», співробітником журн. «*Вікна*», «Знання». За революційну діяльність протягом 1929—39 14 разів перебував під арештом, двічі — в концтаборі Береза Картузька. Літ. діяльність почав 1929. Написаний ним у тюрмі вірш «Спогади політв'язня» набув популярності як революц. пісня. У творах «Поема про петлю» (1932), «Плакати» (1933), «Пісня матері» (1935), «Пісня з Берези» і «Береза» (1937), «Львів» (1939) вивів образи борців проти поліцейського режиму в бурж. Польщі, відобразив революц. боротьбу трудящих Зх. України за соціальне і нац. визволення. У поезіях «Непередбачений епілог», «Жовтень у Львові», «Мавзолей» вітав возз'єднання Зх. України в єдиній Укр. Рад. державі. Г.— автор прозових творів: «Береза», «В очах дитини», «Прощайте», «Наївний мурин». Відомий також як публіцист та літ. критик. Йому належать ст. «Пальці на горлі», «Учімося розуміти і сприймати поезію», «На шляху змагань», «Про театр „Бесіда“». Праці «Пани і паничі над „Кобзарем“», «„Кобзар“ стереже» (обидві 1936), «Невмируще слово» (1941) Г. присвятив творчості Т. Шевченка. боротьбі з буржуазно-націоналістичною фальсифікацією її. Загинув під час бомбардування Львова фашистами.

Тв.: Вибрані твори. К., 1972; Вибрані твори. Львів, 1976; Рос. перекл.— Песни из Березы. М., 1954.

Літ.: Буряк Б. Служіння народові. К., 960; Дубина М. Сурмачі возз'єднання. К., 1976; Кущ О. П. Олександр Гаврилюк. Бібліографічний покажчик. К., 1957.

ГА́ВРО Лайош (Людвіг Матвійович; 28.XII 1894 — 23.V 1938) — угорський інтернаціоналіст, герой громадянської війни на Україні, рад. військ. діяч, комбриг. Член Комуністичної партії з серпня 1917. Н. в м. Брашові (тепер Румунія) в сім'ї шахтаря. Під час 1-ї світової війни за революц. пропаганду в армії відправлений на передові позиції. В 1917 здався в полон росіянам. У Росії зблизився з ін. інтернаціоналістами — М. *Залкою*, Т. *Самуелі*. З 1919 — на Україні командир інтернац. полку, потім бригади, д-зії. Брав активну участь у визволенні Києва від денікінців, у боях проти білополяків, у розгромі бурж.-націоналістичних банд. Після громадян. війни — комендант Київ. укріпрайону, Київ. губернський військ. комісар, нач. Всевобучу України і Криму, пом. командуючого Укр. військ. округу. В 1924—26— на підпільній роботі в Болгарії. Після закінчення Військ. академії ім. М. В. Фрунзе командував стрілецькою д-зією (1931—37). Г.— прототип героя роману М. Залки «Комети повертаються». Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора. Портрет с. 440.

ГА́ВРСЬКА ПРОГРА́МА 1880 — програма Робітничої партії Франції (засн. 1879), складена Ж. *Гедом* і П. *Лафаргом* за активною участю К. Маркса і Ф. Енгельса й прийнята на з'їзді 16—22.XI в Гаврі. Г. п. складалася з двох частин. У написаній К. Марксом вступній частині науково обґрунтовувалась необхідність утворення політ. партії робітн. класу, визначалися завдання і цілі боротьби пролетаріату. До теоретичної частини Г. п. додавалася програма-мінімум, здійснення якої передбачалося в умовах бурж. суспільства: вимога свободи слова, друку, союзів, 8-годинного робочого дня тощо. Всупереч пропозиціям К. Маркса і Ф. Енгельса, Ж. Гед включив до Г. п. також ряд положень утопічного та напівanархістського характеру. Але, незважаючи на це, Г. п. знаменувала собою важливий крок уперед у розвитку робітничого руху у Франції.

ГА́ГА (Somateria) — рід птахів род. *качачих*. Довж. тіла до 63 см; маса до 3 кг. Оперення у самців яскраве, строкате, у самок — бурувато-коричневе з пістрявинами. Живляться Г. гол. чин. молюсками і дрібними ракоподібними. Гніздо на землі. У кладці 4—7 (зрідка до 12) яєць. Самка вистелює гніздо м'яким теплим пухом, який вищипує з нижньої

частини грудей і з черева. Рід включає 4 види, що населяють арктичні узбережжя та острови Євразії, Пн. Америки. В СРСР — 4 види. На Україні зустрічається під час перельотів як рідкісний залітний птах Г. звичайна (S. mollissima). Г. мають пром. значення (використовують пух для утеплення зимового одягу) і як об'єкти полювання. Г. звичайна перебуває під охороною закону. В СРСР (у Мурман. обл. та в Естонії) створені гагачі заповідники.

ГАГА́НОВА Валентина Іванівна (н. 3.I 1932 с. Цирібухово, тепер Спіровського р-ну Калінін. обл.) — ініціатор руху за перехід передовиків виробництва на відстаючі дільниці з метою піднесення їх до рівня передових, Герой Соціалістичної Праці (1959). Член КПРС з 1957. З 1948 працює на Вишнєволоцькому бавовняному комбінаті: знімальницею прядива, бригадиром-планочницею, майстром прядильного цеху; з 1971 — інженер бюро раціоналізації та винахідництва. У 1958—62 працювала у трьох відстаючих бригадах, які під її керівництвом завоювали звання бригад комуністичної праці. На XXII та XXIII з'їздах КПРС обиралася членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями.

П. Т. Норкін.

ГАГА́РА (Gavia) — рід птахів ряду гагароподібних. Довж. тіла 56—87 см, маса 1,6—5,4 кг. Ноги зміщені назад; 3 передні пальці сполучені перетинкою. Дзьоб конічний. Оперення верхньої частини тіла сірувато-буре, сіре або чорне з білими пістрявинами, нижньої — біле. Г. добре плавають, пірнають, але на суходолі пересуваються повзком. Гніздо на березі біля води, у кладці 1—2 яйця. Живляться переважно рибою. 3 види, поширені в тундрі і лісовій зоні Євразії та Пн. Америки. На Україні Г. чорновола (G. arctica) і Г. червоновола (G. stellata) — звичайні осінні, рідше весняні перелітні птахи; частково зимують на Чорному й Азовському морях, на незамерзаючих ділянках рік. Шкурки Г. використовують як «пташине хутро».

ГАГА́РІН Юрій Олексійович [9.III 1934, с. Клушино Гжатського (тепер Гагарінського) р-ну Смоленської обл.— 27.III 1968] — перший у світі космонавт, льотчик-космонавт СРСР. Герой Радянського Союзу (1961), полковник. Член КПРС з 1960. У 1951 закінчив ремісниче училище в м. Люберцях (поблизу Москви) і одночасно школу робітн. молоді, 1955 — Саратовський індустріальний технікум. Перші кроки в авіації зробив у Саратовському аероклубі. З 1957, після закінчення Оренбурзького авіац. училища, Г.— військовий льотчик. В загоні космонавтів — з 1960. В 1968 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. 12 квітня 1961 здійснив перший в історії людства політ навколо Землі на космічному кораблі «*Восток*». Цей політ (тривав 1 год 48 хв) відкрив нову еру в космічних дослідженнях. Загинув у авіац. катастрофі під час виконання тренувального польоту на літаку. Похований на Красній площі в Москві. Удостоєний почесних звань і нагород ряду іноз. держав. На ознаменування видатного подвигу Г. місто Гжатськ Смоленської обл. перейменовано в м. Гагарін. Його ім'я присвоєно Червонопрапорній ордена Кутузова Військ.-повітр. академії. Ім'ям Г. названо кратер на зворотному боці Місяця.

Тв.: Дорога в космос. М., 1978; Психология и космос. М., 1976.

Літ.: Обухова Л. О. Юрій Гагарін. К., 1974; Дихтярь А. Б. Жизнь — прекрасное мгновенье. М., 1975.

ГАГА́РІНСЬКА СТОЯ́НКА — палеолітична стоянка, відкрита 1926 біля с. Гагаріно Задонського р-ну Липецької обл. РРФСР. Досліджувалася 1927 і 1929. Виявлено крем'яні й кістяні знаряддя і вироби, кістки мамонта, песця та залишки вперше відкритого на тер. СРСР палеолітичного житла. При спорудженні цього житла були використані кам'яні плити та великі кістки мамонта. Серед ін. знахідок інтерес становлять жіночі статуетки з бивня мамонта, які мали культове призначення.

ГАГА́Т — різновидність *вугілля викопного*. Колір чорний. Блиск смолистий. Утворення Г. пов'язують з *метаморфізмом* деревини, похованої в морських мулах. Є в мезозойських та кайнозойських відкладах. Використовують у ювелірній справі.

ГАГАУ́ЗИ — народ, який живе в Молдавській РСР, Одеській та (в незначній кількості) Запорізькій областях УРСР, на Пн. Кавказі, в Казахській РСР, а також у Болгарії і Румунії. Чисельність Г. в СРСР — 156,6 тис. чол., в т. ч. в УРСР — 26,4 тис. чол. (1970, перепис); за кордоном (у Болгарії) — 5 тис. чол. (1970, оцінка). Мова — гагаузька (див. *Гагаузька мова*). Віруючі Г.— православні. Походження Г. ще недостатньо з'ясоване. Одні дослідники вважають Г. потуреченими болгарами, які зберегли християнство, інші — нащадками огузів, або *торків*, які зазнали впливу болг. культури. В 1-й пол. 19 ст. більшість Г., рятуючись від звірств тур. загарбників, переселилася з Болгарії до Росії. Осн. заняття Г. в СРСР — землеробство, тваринництво; працюють у пром-сті.

Гагра. Вид на санаторії «Кавкасіані» та «Україна».



ГАГАУ́ЗЬКА МО́ВА — мова *гагаузів*. Належить до пд.-зх. (огузької) групи тюркських мов. Розмовляють нею в СРСР бл. 147 тис. чол. (1970, перепис). Осн. риси Г. м.: наявність вторинних довгих голосних, дифтонгізація і йотація голосних верхнього й середнього підняття на початку слова, вільний порядок слів у реченні тощо. Писемність створено 1957 на основі рос. алфавіту.

ГА́ГЕН Микола Олександрович [12 (24).III 1895, с. Лахтинське, тепер у складі Ленінграда — 20.V 1969, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1939. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1919. У 1929 закінчив Вищу військ.-пед. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілецькими д-зією, корпусом. З 1943 — команд 57-ю армією в складі Пд.-Зх., 2-го Укр. та 3-го Укр. фронтів, яка брала участь у визволенні тер. України. Після війни Г.— пом. команд. військами Приморського і Далекосхідного військ. округів. З 1959 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАГІ́ЛКИ — українські народні обрядові пісні. Див. *Веснянки*.

ГА́ГРА — місто республіканського підпорядкування Абх. АРСР. Порт на Чорному морі, залізнична станція за 80 км від Сухумі й 60 км від Сочі. Розташована Г. в прибережній смузі на схилах Гагрського хребта. Приморський кліматичний курорт. Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, деякі захворювання серцево-судинної системи, функціональні захворювання центр. нервової системи, порушення обміну речовин.

ГАДА́ЧЕК (Hadaczek) Кароль (24.I 1873, с. Грабовець, тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.— 19.XII 1914) — польський археолог. З 1905 — професор Львів. ун-ту. Досліджував археол. пам'ятки на тер. кол. Сх. Галичини, а також могильник 2—3 ст. поблизу м. Пшеворська (тепер ПНР) тощо. Автор нарису про культуру населення Верхнього Придністров'я в перших століттях н. е., праці «Золоті михалківські скарби» (1904) та ін.

ГА́ДЕ (Gade) Нільс-Вільгельм (22.II 1817, Копенгаген — 21.XII 1890, там же) — датський композитор, скрипаль, органіст, диригент і муз. діяч. З 1833 виступав як скрипаль, з 1844 — диригент оркестру «Гевандгауз» (Лейпціг). У 1862 — диригент Королівського театру в Копенгагені; був одним з засновників Копенгагенської консерваторії (1866) та її директором. Твори: зингшпіль «Маріотта» (1850), 3 балети, 8 симфоній, 7 програмних увертюр («Відзвуки Оссіана», 1840), сюїта «Гольбергіана» (1884), кантати, інструм. й вокальні твори.

ГАДЖЕ́РО (Gaggero) Андреа (н. 4. IV 1916, пров. Генуя) — італійський громадський діяч. Н. в сім'ї робітника. В 1940 здобув сан свя-



Ю. О. Гагарін.



Т. А. Гаврилова.



О. Я. Гаврилюк.



В. І. Гаганова.



Л. Гавро.



А. Гаджеро.



У. Гаджибеков.

щеника. Під час 2-ї світової війни брав участь у Русі Опору, 1944—45 був ув'язнений у концтаборах Больцано (Пн. Італія) і *Маутгаузені*. Після війни — учасник *Руху прихильників миру*. З 1950 — член *Всесвітньої Ради Миру*. В 1953 за активну громад. діяльність церк. суд позбавив Г. сану священика. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

ГАДЖИБЕ́КОВ Султан Ісмаїл-огли (8.V 1919, м. Шуша — 19.IX 1974, Баку) — азербайджанський рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1951. У 1946 закінчив Азерб. консерваторію (з 1948 — викладач, з 1965 — професор, з 1969 — ректор). Твори: балет «Гюльшен» (1950), муз. комедія «Червона троянда» (1940), дит. опера «Іскандер і пастух» (1947), 2 симфонії, оркестрові твори, інструм. й вокальні п'єси, романси, пісні, музика до драм. вистав. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952.

ГАДЖИБЕ́КОВ Узеїр Абдул Гусейн-огли [5 (17).IX 1885, с. Агджабеди, поблизу Шуші — 23.XI 1948, Баку] — азербайджанський рад. композитор, драматург, музикознавець, педагог, нар. арт. СРСР (з 1938), акад. АН Азерб. РСР (з 1945). Член Комуністичної партії з 1938. Основоположник азерб. професійної музики. Навчався при Моск філармоніч. т-ві (1911—12) і в Петерб. консерваторії (1914). У 1907 написав першу азерб. нац. оперу «Лейлі і Меджнун», в 1937 найзначнішу оперу «Кер-огли». З 3-х муз. комедій найвідоміша «Аршин мал алан» (1913). Лібретто опер і муз. комедій Г. створював сам. У 1922 організував музичну школу, 1931 — оркестр азерб. нар. інструментів, 1936 — азерб. держ. хор. У 1938—48 — професор і директор Азерб. консерваторії (з 1949 його імені), з 1945 очолював Н.-д. ін-т азерб. мист. АН Азерб. РСР. Г. належать перші азерб. масові пісні, романси, камерні інструм. твори, кантати. Г.— автор музики до гімну Азерб. РСР (1944), наук. праці «Основи азербайджанської народної музики» (1945). Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946.

ГАДЖІЄВ Рауф Солтан-огли (н. 15.V 1922, Баку) — азербайджанський рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1958. В 1953 закінчив Азерб. консерваторію. З 1955 — організатор і худож. керівник Держ. естрадного оркестру Азербайджану. Твори: муз. комедії — «Сусіди» (1960, 2-а ред. «Ромео — мій сусіда»), «Куба — любов моя!» (1963), «Не ховай посмішки» (1969), «Четвертий хребець» (1971); ораторії, кантати, твори для симф. і естрадного оркестрів, балетні мініатюри, пісні, музика до вистав і кінофільмів.

ГАДЗІ́НСЬКИЙ Володимир Антонович (літ. псевд.— Йосиф Гріх; 21.VIII 1888, Краків — 11.VIII 1932, Одеса) — український рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Навчався у Львів. політехнічному ін-ті та Віденському ун-ті. Почав друкуватися 1908. В 1909—10 служив в австр. армії, 1914—17 перебував на фронтах імперіалістичної війни. В 1919 переїхав на Україну, брав активну участь у будівництві рад. культури. Був членом літ. орг-цій «Арена», «*Гарт*», ВУСПП. Автор поетичних збірок «З дороги» (1922), «УСРР» (1925), поеми «Заклик Червоного Ренесансу» (1926), повісті «Кінець» (1927), літ.-критичних статей та ін.

ГАДІЄВ Сека Куцрійович [1855 або 1857, с. Н. Ганісі в Гудській ущелині, Грузія — 21.VII (3.VIII) 1915, Владикавказ] — осетинський письменник, основоположник осетинської прози. Твори Г. з'явилися 1905—07. Оповідання «Мати й син», «Айсса», «Аргвійський князь Нугзар Еріставі», вірш «Чермен» — про тяжке життя й боротьбу осет. селянства; оповідання «Залда», «Азау», «Жінка в траурі» та ін.— про трагічну долю жінки-горянки. *Тв.:* Рос. перекл.— Айсса. Орджоникидзе, 1966.

ГАДІЄВ Цомак Секайович [Михайло Юрійович; 2 (14).I 1883 — 24.X 1931] — осетинський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1919. Син С. *Гадієва*. В 1905 виступав з революц. віршами. В 1908 за участь у революц. русі був засланий до Сибіру. Повернувся після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917; брав участь у Великій Жовтн. соціалістич. революції і боротьбі за владу Рад у Пн. Осетії. Драма «Ті, що йдуть до щастя» (1928) — про події громадян. війни, повість «Честь предків» (1931) — про колективізацію в Осетії. Писав вірші, виступав з літературознавчими статтями.

Тв.: Укр. перекл.— Тягар життя. В кн.: Осетинські оповідання. Х.— К., 1931.

ГАДОЛІ́Н Аксель Вільгельмович [12 (24).VI 1828, Фінляндія — 15 (27). XII 1892, Петербург] — російський учений у галузі артилерійського озброєння, механічної обробки металів, мінералогії і кристалографії, дійсний член Петерб. АН (з 1875), генерал від артилерії (1890). З 1867 — професор Михайловської арт. академії. Г.— основоположник теорії скріплених стволів арт. гармат (шляхом насадки на них циліндрів у гарячому стані), автор багатьох праць з арт. технології, металообробки, кристалографії та ін. Праці Г. дали змогу взяти на озброєння нові системи сталевих нарізних гармат, відіграли велику роль у створенні великокаліберної артилерії. Ломоносовська премія Петерб. АН, 1868.

ГАДОЛІ́НІЙ (Gadolinium; за ім'ям фінського хіміка Ю. Гадоліна), Gd — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 64, ат. м. 157,25; належить до *лантаноїдів*. Г. відкрив 1880 швейц. хімік Ж. Маріньяк. Вміст його у земній корі $8 \cdot 10^{-4}$%. Г.— сріблясто-білий метал, густ. 7890 кг/м³, $t_{пл}$ 1312° С. Безбарвні солі Г.— хлорид, сульфат та ін. розчинні у воді. Г. належить до феромагнетиків (див. *Феромагнетизм*). Його застосовують у ядерній техніці для регулювання інтенсивності потоку нейтронів і як поглинач нейтронів.

ГАДЮ́КА (Vipera) — рід змій родини *гадюкових*. Тіло відносно товсте, голова добре відмежована від шиї і вкрита лускою або дрібними щитками, зіниці вертикальні. 11 видів, поширених в Європі, Африці й Азії (1 — на Зондських о-вах). В СРСР 6 видів, у т. ч. на Україні — 2: Г. звичайна (V. berus), поширена на Поліссі та в Лісостепу, і Г. степова (V. ursini), характерна для Степу. В обох видів на спині типовий малюнок — зигзагоподібна смуга. Степова Г. менша (довж. 50—60 см) від звичайної (довж. 80 см) і світліше забарвлена. Живляться Г. дрібними хребетними і комахами. Народжують живих малят. Укус Г. спричинює хворобливий стан, але безпосередньої небезпеки для життя дорослої людини не становить.

ГАДЮ́КОВІ (Viperidae) — родина отруйних *змій*. Тіло (довж. до 2 м) товсте, в задній частині різко звужене, хвіст короткий, голова плеската, добре відмежована від тулуба, очі невеликі з вертикальними зіницями; отруйні зуби трубчасті, розміщені на рухомій верхньощелепній кістці, що дає змогу тримати їх у закритій пащі в горизонтальному положенні, а при відкриванні — спрямованими наперед. Забарвлення в деревних видів переважно зелене, в пустельних — піщано-буре, в лісових — яскраве з контрастним малюнком. Розмножуються звичайно навесні, народжують малят (від 4—8 до 40—70 шт.) здебільшого в яйцевих оболонках (див. *Яйцеживородіння*). Більшість Г.— нічні або присмеркові тварини. Живляться тваринною їжею. 10 родів (58 видів), поширених в Африці і Євразії. Іноді до Г. залічують і *гримучникових*. В СРСР — 2 роди (7 видів), з них в УРСР 1 рід — *гадюка*. Усі Г.— отруйні; окремі види (*гюрза, ефа* та ін.) смертельно небезпечні для людини. Отруту деяких видів Г. використовують у медицині (див. *Зміїна отрута*).

В. І. Таращук.

ГА́ДЯЦЬКИЙ Олександр Васильович (н. 22.VIII 1925, с. Птушка Краснопільського р-ну Сумської обл.) — український рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1956. Закінчив Харків. ін-т механізації й електрифікації с. г. З 1953 на пед. роботі. З 1954 — директор Лебединської школи механізації (тепер — Лебединське сільс. серед. профес.-тех. уч-ще № 4). Уч-ще не раз виходило переможцем у респ. і всесоюзному змаганнях. Г. нагороджено також орденом «Знак Пошани».

А. С. Чабан.

ГА́ДЯЦЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1658 — зрадницька угода гетьмана І. *Виговського* з польсько-шляхетським урядом про перехід України під владу шляхетської Польщі. Укладена у вересні 1658 у Гадячі. За Г. д. Україна відривалася від Рос. д-ви, позбавлялася права зовнішньополіт. зносин і під назвою «великого князівства Руського» вклю-

чалася до складу шляхет. Польщі. На Україні польс. магнатам і шляхті поверталися маєтки, відновлювалися феод. повинності укр. селянства. Ганебні умови Г. д. викликали загальне обурення укр. народу. Проти І. Виговського вибухнули нар. повстання під проводом І. *Богуна*, І. *Сірка*, І. *Безпалого*. Повсталі селяни і козаки за допомогою рос. військ, очолюваних воєводою Г. Г. *Ромодановським*, розбили наймані загони зрадників, позбавили І. Виговського гетьманства, чим анулювали Гадяцький договір.

Літ.: Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, т. 1 К., 1848; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

ГА́ДЯЦЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Лівобережній Україні в 17—18 ст. Виник 1648. Центр — м. Гадяч. Першим полковником Г. п. був К. *Бурляй*. У 1649 Г. п. було приєднано до *Полтавського полку*. В 60-х рр. 17 ст. створено *Зіньківський полк*, який на поч. 70-х рр. 17 ст. перейменовано на Г. п. За ревізією (переписом) 1764 на тер. полку було 11 міст і містечок, 982 села і хутори. Найбільші сотенні містечка — Грунь, Веприк, Ковалівка, Опішня, Рашівка, Колишня та ін. Козаки Г. п. брали участь у штурмі Азова (1696), боях у Прибалтиці (1701—04), *Полтавській битві 1709* та ін. Тер. Г. п. була ареною нар.-визвольної війни 1648—54, повстання 1659 проти І. *Виговського*, антифеод. *Гадяцького полку повстання 1687* та ін. В 1729—38 полковником Г. п. був Г. І. *Грабянка*. В 1782 Г. п., як і ін. укр. полки, було ліквідовано, а його тер. включено до складу *Чернігівського намісництва*.

ГА́ДЯЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Полтавської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 76 тис. чол. (1977). В районі — 97 населених пунктів, підпорядкованих міській і 23 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Гадяч*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: нафта, газ (Глинсько-Розбишівське, Харковецьке, Гадяцьке та інші родовища), торф, глини, піски.

Головні річки: *Псел* з прит. *Хорол* і Грунь (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, ясен, берест, клен, липа, береза) — 27,3 тис. га. Осн. галузі пром-сті — нафтова та газова. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: гадяцькі експериментальний домобудування, асфальтобетонний, сироробний, воско-вощинний з-ди, птахо- і пром. комбінати, харчосмакова ф-ка, лютенські овочеконсервний і конопляний з-ди. Діють комбінат побутового обслуговування та 7 будинків побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур та тваринництві м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1977 становила 112 тис. га, у т. ч. орні землі — 95,8 тис. га. Вирощують озиму пшеницю, жито, ячмінь, кукурудзу, цукр. буряки, соняшник, картоплю, коноплі, овочеві. Розвинуте садівництво. У тваринництві переважають скотарство м'ясо-мол. напряму, свинарство, птахівництво. У Г. р.— 22 колгоспи, 3 радгоспи, Укр. дослідна станція бджільництва ім. П. І. Прокоповича, райсільгосптехніка з 2 виробн. відділеннями. Залізничні станції: Гадяч, Венеславівка. Автошляхів — 375 км, у т. ч. з твердим покриттям — 190 км.

У районі — 60 заг.-освітніх і музична школи, 2 сільс. профес.-тех. і культ.-освітнє уч-ща, 74 лік. заклади, у т. ч. 11 лікарень, 18 будинків культури, 29 клубів, 74 кіноустановки, 2 кінотеатри, 54 б-ки, істор.-краєзнавчий музей (Гадяч). Село Веприк Г. р. відоме героїчним захистом від шведів під час Північної війни 1700—21 (див. *Веприцька оборона 1708—09*). В с. Лютеньці Г. р. народилися укр. живописець Ф. *Павловський* і генерал артилерії О. Д. *Засядько*, в с. Веприку — визначний учений Н. М. *Амбодик-Максимович* і рад. конструктор М. Л. *Духов*.

А. Я. Панасенко.

ГА́ДЯЦЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1687 — селянсько-козацьке повстання проти феодально-кріпосницького гніту старшини. Вибухнуло стихійно в липні 1687. За свідченням «*Літопису Самовидця*», повстанці захоплювали в шляхти, орендарів і козац. старшини землі, худобу. Повстанський рух поширився на ін. полки Лівобережної України, зокрема на Прилуцький, Ніжинський, Переяславський. Повстання були жорстоко придушені гетьманом І. *Мазепою*. Незважаючи на криваві розправи гетьманської влади, виступи селян і козаків відбувалися 1688, 1689 і в наступні роки.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967: Літопис Самовидця. К., 1971.

ГА́ДЯЧ — місто Полтавської обл. УРСР, райцентр, на р. Пслі (притока Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в інвентарях (переписах) польс. королівських маєтків у 1-й пол. 17 ст. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 Г. став центром *Гадяцького полку* (до 1649 і з поч. 70-х рр. 17 ст. до 1782). В 1659 жителі Г. повстали проти І. *Виговського*. Тут відбулося *Гадяцького полку повстання 1687*. В 1708—09 населення Г. брало участь у боротьбі проти швед. окупантів і зрадника І. *Мазепи*. Рад. владу встановлено в Г. в січні 1918. З 1925 Г.— місто. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (27.IX 1941—12.IX 1943) в Г. діяв підпільний райком партії. В місті — асфальтобетонний, експериментальний домобудування, цегельно-черепичний, воско-вощинний, сироробний заводи, птахокомбінат та промисловий комбінат, харчосмакова фабрика, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, Українська дослідна станція бджільництва імені П. І. Прокоповича. 6. заг.-освітніх і музична школи; сільське профес.-тех. і культ.-освітнє училища, 4 лік. заклади. Будинок культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 3 бібліотеки. У Г. жили і працювали Панас Мирний (1858—65), Леся Українка (1887, 1893, 1900 і 1903), М. М. *Макаровський*. Тут народилися укр. і рос. природодослідник М. М. *Тереховський*, історики Д. Р. *Пащенко* і М. П. *Драгоманов*, укр. письменниця та етнограф Олена *Пчілка* (О. П. Косач). Бували в різні періоди М. В. Гоголь, А. П. Чехов, О. Ю. Кобилянська.

ГАЄ́ЛЬСЬКА МО́ВА — див. *Гельська мова*.

ГАЄ́С — скорочена назва *гідроакумулювальної електростанції*.

ГАЄ́ВСЬКИЙ Іван Станіславович (1889, Катеринослав — початок 1918) — професіональний революціонер, активний учасник революційного руху на Україні Член Комуністичної партії з 1905 Брав участь у революції 1905—07. В 1907—09 — член Заводського і Залізничного районних к-тів РСДРП у Катеринославі В 1909—12 — на засланні. В кін 1912 вернувся до Катеринослава, вів нелегальну парт роботу В лютому 1913 висланий до Кременчука, де очолив нелегальну с -д. орг-цію. В 1916 був агентом Бюро ЦК РСДРП У квітні 1917 обраний членом окружного к-ту більшовиків Пд.-Зх краю. Делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). Помер від туберкульозу.

П. Л. Варгатюк.

ГАЄ́НКО Фаїна Григорівна [справж. прізв.— Омельченко; 25. IX (8.X) 1900, Каховка, тепер місто Херсонської обл — 6.I 1965, Львів] — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941 В 1921—27 керувала драм. самодіяльними колективами в Херсоні та Бериславі. З 1928 — артистка укр. драм. театру ім. М Заньковецької (з 1944 — у Львові) Ролі: Анна («Украдене щастя» Франка), Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Василиса («На дні» Горького), Емілія («Отелло» Шекспіра) та ін Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.



А. В. Гадолін.



Ф. Г. Гаєнко.

ГАЗАВА́Т (араб.— похід, навала), джихад — у мусульманській релігії священна війна проти «невірних», тобто тих, хто не сповідує *іслам*. Згідно з *Кораном*, участь у такій війні є невід'ємним обов'язком кожного мусульманина. По-





О. Г. Газенко.

чинаючи з 7 ст. араб. халіфи й тур. султани ідеєю Г. обгрунтовували свої загарбницькі війни. Інколи лозунг Г. був засобом згуртування мусульманських народів, які боролися проти колоніалізму. Ідею Г. широко використовували і використовують пануючі класи мусульманських д-в для розпалювання реліг. фанатизму й нац. ворожнечі з метою відвернення нар мас від соціальної боротьби.

ГАЗГО́ЛЬДЕР (англ. gasholder, від gas — газ і holder — тримач) — металевий резервуар, де зберігають газ. Розрізняють Г. низького (із змінним об'ємом) і високого тиску (з постійним об'ємом). Г. низького тиску поділяють на мокрі (з водяним басейном і рухомим дзвоном, під яким збирається газ) місткістю до 3 тис. м³ та сухі (з металевим поршнем або гнучкою мембраною) місткістю до 100 тис. м³ Г високого тиску являють собою циліндричні (вертикальні або горизонтальні) із сферичними днищами або кульові (мал.) резервуари місткістю від 175 до 6 тис. м³, в яких газ зберігається при тиску 0,7—3 МПа (7—30 кгс/см²). Такі Г застосовують у газовій пром-сті для згладжування добової нерівномірності *газопостачання*, Г. низького тиску — переважно у хім. та нафт промисловості Див. також *Газосховище*.

А. Г. Чегликов.

ГАЗЕ́ЛІ (Gazella) — підродина ссавців з родини порожнисторогих. Довж. тіла до 1,4 м, вис. до 0,8 м. Роги ліровидні, є у самців; у самок деяких видів недорозвинені або їх зовсім немає. Живуть стадами (до кількох сот особин), полігами (див. *Полігамія*), живляться трав'янистими рослинами, швидко бігають (до 75 км/год). Гін у листопаді — грудні. Вагітність 5,5—6 місяців. Самки народжують 1—2 (зрідка 3) малят. Бл. 20 видів, поширених у Пн і Сх. Африці, Зх., Центр. і Перед. Азії, Пн.-Зх. Індії. В СРСР — 2 види: *джейран* і *дзерен*. Викопні Г (понад 15 видів) відомі починаючи з пізнього міоцену. Г. мисливські тварини (використовують м'ясо і шкуру). В зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону закону.

О. П. Корнєєв.

ГА́ЗЕНКЛЕВЕР (Hasenclever) Вальтер (8.VII 1890, Ахен —15.VIII 1940, Ле-Міль, Франція) — німецький поет і драматург У 1933 емігрував до Франції. З вторгненням у Францію гітлерівців покінчив із собою В збірці віршів «Політичний поет» (1919) закликав до встановлення республіки в Німеччині. Драми «Антігона» (1917), «Рятівник» (1919) — антивоєнного спрямування. Автор антибурж. сатиричної комедії «Ділова людина» (1927), фарсу «Вторгнення Наполеона» (1930), антифашист. трагікомедії «Мюнхгаузен» (вид. 1947). У 20-х рр. п'єси Г. йшли в рад. театрах. Окремі вірші перекладено укр. мовою

Тв.: Рос. перекл.— Браки заключаются в небесах. Л.—М., 1929.

ГАЗЕ́НКО Олег Георгійович (н. 12.XII 1918, с Миколаївка Ставропольського краю) — рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1953. Закінчив 2-й Моск мед ін-т (1941) З 1969 — директор Ін-ту медико-біол проблем Міністерства охорони здоров'я СРСР. З 1956 брав участь в організації і проведенні робіт з космічних біології та медицини, які забезпечили можливість польоту людини в космос. Осн. дослідження Г.— в галузі космічної фізіології, зокрема по вивченню впливу на організм невагомості. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Міжнар. премія з космонавтики, 1975.



Газгольдер високого тиску.

ГАЗЕ́ТА (італ. gazzétta) — періодичне, здебільшого щоденне друковане видання з систематичними матеріалами про події і явища суспільно-політ., економічного і культурного життя. Спочатку виконувала лише інформативні функції. В процесі класової боротьби Г. перетворилася на важливе знаряддя громад. думки, класової політики та ідеологічного впливу на маси. В. І. Ленін підкреслював, що Г. є ідейним і організуючим центром політ. партії, одним з осн засобів участі всякого сусп. класу в політ житті. «Газета,— писав В. І. Ленін,— не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор» (Повне зібр. тв , т. 5, с. 10) Прообразами Г. були інформаційні бюлетені, що випускалися в Римі в 1 ст до н. е.— 4 ст. н. е. Перші Г. з'явилися в Китаї у 8 ст.; у 16 ст.— в деяких країнах Європи (1609, Німеччина; 1616, Голландія; 1622, Англія) Слово «газета» означало спочатку назву рукописного листка новин (Венеція), за який сплачували монету того ж найменування Термін ввійшов до широкого вжитку з появою Г. «Ля газетт» (1631, Франція). Першою щоденною Г. була «Ляйпцігер цайтунг» («Лейпцігська газета». 1661—63, Німеччина)

Серед слов. народів Г. з'явилась у Польщі 1661. В Росії першою рукописною Г. вважаються «Вестовые письма, или Куранты» (1621), друкованою — «Ведомости» (1702), в 19 ст. у великих губернських містах виходили «Губернские ведомости». На Україні Г. з'явилися у 18 ст. у Львові — польс. [«Кур'єр Львовскі» («Львівський кур'єр», 1749)] та франц. [«Газетт де Леополь» («Львівська газета», 1776)] мовами. Початок журналістики на Україні пов'язаний з харків. Г. — «Харьковский еженедельник» (1812), «Харьковские известия» (1817). Згодом почали виходити «Одесский вестник» (1827), «Киевские объявления» (1835), «Зоря галицька» і «Дневник руський» (1848, Львів) та ін. Боячись поширення в народі визвольних ідей, рос. царизм і австр. цісаризм всіляко гальмували розвиток прогресивної преси, обмежували й забороняли видання Г. укр мовою Передові укр. письменники й публіцисти нерідко змушені були для публікації своїх творів використовувати Г. офіційні («Губернские ведомости»); реакційно-монархічні («Вістник», 1850, Відень; «Киевлянин», 1864); ліберально-бурж. («Киевский телеграф», 1859; «Труд», 1881, Київ; «Волынь», 1882, Житомир; «Степь», 1885, Катеринослав) Класова боротьба в сусп.-політ. житті зумовила ідейне розмежування серед укр. Г. На бурж.- націоналістичних позиціях стояли Г «Батьківщина» (1879—96, Львів), «Діло» (1880—1939, Львів). Демократичного напряму дотримувалися «Черниговский листок», який видавав 1861—63 Л. Глібов, «Буковина» (1885—1910), яку редагував 1885—87 Ю. Федькович (після 1887 перейшла на реакційні позиції). Під редагуванням І. Франка та М. Павлика виходила прогресивна Г для селян «Хлібороб» (1891—93, Львів, Коломия). Деякий час І. Франко редагував першу на Зх. Україні робітн. газету «Праця» (1878—92, Львів). В кін. 19 ст виникли Г. нового типу — Г. революц. пролетаріату, серед них — «*Вперед*» (1896, Київ), «*Рабочая газета*» (1897, Київ). Ленінська «*Искра*» (1900—03) — перша загальнорос. нелегальна марксистська Г., що продовжувала традиції «*Нової Рейнської газети*» К. Маркса і Ф Енгельса,— поклала початок широкому розвитку *більшовицької преси*. У роки підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції величезну мобілізуючу роль відіграла заснована В. І. Леніним Г. «*Правда*» (1912, Петербург), а також ряд більшовицьких Г. на Україні: «Пролетарий» (1917, Харків), «Голос социал-демократа» (1917, Київ), «Донецкий пролетарий» (1917—18, Луганськ), «Звезда» (1917—18, Катеринослав), «Голос пролетария» (1917, Одеса), «Известия» Рад робітничих і солдатських депутатів (Катеринослав, Одеса, Полтава, Харків, Херсон) та ін. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрила широкі можливості для розвитку рад. преси в цілому і укр. зокрема. 19.XII 1917 в Харкові вийшов перший номер офіц. органу Укр. рад. уряду — Г. «*Вісник Української Народної Республіки*», 15.VI 1918 — перший номер Г. «Комуніст» — органу Центр. і Харків. комітетів КП (більшовиків) України, 28.V 1920 — «*Вісті ВУЦВК*». Друкувалися також «Селянська біднота», «Пролетарий» в Харкові, «Більшовик», «Пролетарська правда» в Києві, «Звезда» в Катеринославі, «Всероссийская кочегарка» в Донбасі та ін. В травні 1919 почала виходити комуністична Г. зх.-укр. трудящих «*Галицький комуніст*», з 1920 — орган Крайового Комітету Компартії Східної Галичини і Буковини при ЦК КП(б)У. На зх.-укр землях у 20—30 рр виходили комуністичні Г «Сільроб», «Земля і воля» та ін. Після возз'єднання цих земель з Рад Україною тут видавалося 16 обласних, 49 районних Г., у т. ч. «Вільна Україна» (1939, Львів), «Радянська Буковина» (1940, Чернівці), «Закарпатська правда» (1944, Ужгород). За роки Рад. влади в СРСР створено справді масову нар. Г., яка служить інтересам трудящих, є гострою і дійовою ідейною зброєю Комуністичної партії в боротьбі за побудову комунізму. Характерною

принциповою особливістю рад. Г. є масова участь у ній робітн. і сільс. кореспондентів. В СРСР склалися такі групи Г.: всесоюзні загальнополіт.; всесоюзні спеціалізовані; місцеві загальнополіт. й спеціалізовані — респ., крайові, обласні, окружні, авт. республік і областей; міські, районні, низові (підприємств, навч. закладів, колгоспів). У 1976 в Рад. Союзі видавалося 7844 Г., що майже в 10 раз більше, ніж до Великої Жовтн. соціалістич. революції. Заг. річний тираж Г. становив 38 458 млн. примірників. Г. друкуються 56 мовами народів СРСР. Г., що виходять в СРСР мільйонними тиражами: «Правда» (1912), «Известия» (1917), «Комсомольская правда» (1925), «Труд» (1921), «Красная звезда» (1924), «Литературная газета» (1929), «Пионерская правда» (1925) та ін. В УРСР 1976 видавалось 19 респ., 72 обласні, 525 міських і районних газет, 639 багатотиражок пром. підприємств, навч. закладів і радгоспів, 585 багатотиражних колгоспних; переважна більшість Г. видається укр. мовою. Великими тиражами друкуються респ. Г. «Радянська Україна» (1918), «Правда Украины» (1938), «Робітнича газета» (1957), «Сільські вісті» (1949), «Літературна Україна» (1927), «Молодь України» (1925), «Комсомольское знамя» (1938), «Зірка» (1935), «Юный ленинец» (1922) та ін.

Укр. мовою Г виходять також за кордоном, серед них прогресивні: «Українське життя» і «Українське слово» (Канада), «Наше слово» (ПНР), «Нове життя» (ЧССР), «Новий вік» (СРР).

Сучас. зарубіж. Г. мають різноманітну сусп.-політ. спрямованість залежно від соціального ладу тієї чи ін. країни і своєї класово-парт. приналежності. В соціалістичних д-вах Г є важливою зброєю в руках комуністичних і робітн. партій у боротьбі за побудову розвинутого соціалістичного суспільства. В капіталістичних країнах бурж. Г. перебувають на службі монополій, їм протистоїть преса комуністичних і робітн. партій. У країнах, що розвиваються, відбувається складний процес становлення нац. Г., що ведуть боротьбу за розвиток нац. економіки й культури (див. *Журналістика, Преса, Газетно-журнальні монополії*, а також розділи «Преса, радіомовлення, телебачення» статей про союзні республіки, зарубіж. країни і статті про окремі газети).

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О печати. 1839—1895. М., 1972; Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов и материалов. М., 1972; Печать СССР в 1976 году М., 1977; Преса Української РСР. 1918—1975. Науково-статистичний довідник. Х., 1976; Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. 1816—1916. Х.—К., 1930; Федченко П. М. Преса та її попередники. К., 1969; Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст. Львів, 1969; Рубан В. А. Формування ленінських традицій української радянської преси. К., 1971; Цьох Й. Т. Комуністична преса Західної України. Львів, 1966.

П. М. Федченко.

«ГАЗЕ́ТА ШКО́ЛЬНА» — педагогічний двотижневик бурж.-ліберального напряму. Виходила 1875—79 у Львові. Заснував і редагував її О. О. *Партицький*. «Г. ш.» пропагувала погляди «*народовців*» з питань нар. освіти, виступала проти шкільної схоластики, за навчання живою укр. мовою. Друкувала методичні розробки, статті про стан шкільництва та вчительства в Галичині. В політ. питаннях «Г ш.» стояла на консервативних позиціях, відображаючи погляди клерикалів і правого крила «народовців» У 1880—89 замість «Г ш.» виходила «Школьна часопись», яка повністю зберегла напрям своєї попередниці.

ГАЗЕ́ТНО-ЖУРНА́ЛЬНІ МОНОПО́ЛІЇ — монополістичні підприємства, власністю яких є газети, журнали та інші засоби масової інформації в капіталістичних країнах. Г.-ж м. почали створюватися у 80-х рр. 19 ст Перші газетні трести виникли в США (трест Скріппса, 1878) і Великобританії (трест Ньюнеса, 1881). В кін 19 — на поч. 20 ст. були створені газетні концерни: у Великобританії — Гармсуортів, Бівербрука, в США— Херста, Мак-Корміка — Паттерсона, в Німеччині — Гугенберга, Ульштейна та ін. Монополізація засобів масової інформації відбувається шляхом скуповування дрібних газет, зменшення їх кількості внаслідок створення великих багатотиражних газет, зосередження в руках Г.-ж. м. всіх видів підприємств, пов'язаних з видавничою справою, а також радіо- і телевізійних станцій Існує кілька видів Г.-ж м. Одні з них є нац. монополіями (напр., концерн Сульцберга в США); інші — багатогалузевими міжнац інформаційно-пропагандистськими концернами, що володіють всіма видами масової інформації в багатьох або кількох країнах (компанія «Інтелсат», що має монополію на використання космосу для теле- та радіомовлення, концерн Томсона, якому належить понад 180 газет, 30 радіо- і телевіз. станцій у Великобританії, Канаді, США, Австралії, країнах Азії, Африки, Карибського басейну). З'являються концерни-конгломерати, в яких інформаційно-пропагандистський бізнес є придатком до ін. видів пром.-підприємницької діяльності (напр., концерн «Рід інтернейшенал» у Великобританії, що володіє газ. «Дейлі міррор»). Монополізація засобів масової інформації веде до встановлення повного контролю над ними з боку імперіалістичних кіл.

Літ.: Беглов С. Мир прессы и пресса мира. К., 1975; Журналистика в буржуазном обществе. М., 1976.

ГА́ЗИ (голл. gaz, одн., від грец. χάος — безформний стан) — один з *агрегатних станів речовини*, в якому молекули слабо зв'язані між собою силами взаємодії, а їхня кінетична енергія більша за потенціальну. Г. характеризуються малою, порівняно з рідкими й твердими тілами, густиною і неспроможністю зберігати форму та об'єм. Теплова швидкість руху молекул Г. близька до швидкості звуку, а серед. кінетична енергія пропорційна т-рі Молекули Г. рівномірно заповнюють об'єм посудини, проте в мікроскопічних об'ємах, близьких до часток кубічного мікрометра, спостерігаються зумовлені хаотичним характером руху молекул відхилення густини, тиску і т-ри від їхніх серед. значень. Так, напр., при кімнатній т-рі в малому об'ємі відхилення т-ри від її серед. значення може досягати 10%. У стані теплової рівноваги властивості Г. визначаються тиском, об'ємом і т-рою, які зв'язані між собою т. з. рівняннями стану. При високій т-рі та малій густині, коли взаємодією між молекулами можна знехтувати (*ідеальний газ*), це є *Клапейрона — Менделєєва рівняння*. З пониженням т-ри і збільшенням густини Г. стає неідеальним, його стан описується рівнянням Ван дер Ваальса. Будь-який реальний Г (при певному тиску) можна перетворити на рідину, охолодивши його до т-ри, нижчої за критичну (див. *Критичний стан*). При високій т-рі і великій густині Г. переходять у стан *плазми*. Фіз. властивості Г., характер теплового руху молекул та їхню взаємодію описує *кінетична теорія газів*.

Літ.: Радченко И. В. Молекулярная физика. М., 1965; Сивухин Д. В. Общий курс физики. т. 2. М., 1975.

О. З. Голик.

ГА́ЗИ КРО́ВІ — гази, що містяться в *крові* тварин і людини в розчиненому або в хімічно зв'язаному вигляді. Надходять у кров з навколишнього середовища і з організму, де утворюються, і виділяються з неї шляхом *дифузії*. Найважливіші Г. к.— кисень і вуглекислий газ (CO_2). В організмі вони утворюють сполуки, що легко розпадаються: кисень сполучається з *гемоглобіном* і утворює *оксигемоглобін*, CO_2 іде на утворення солей крові. Внаслідок *газообміну* вміст газів у венозній та артеріальній крові різний. Вперше повне дослідження Г к людини здійснив І. М. *Сєченов* (1859).

ГА́ЗИ ПРИРО́ДНІ ГОРЮ́ЧІ — суміші різних, головним чином вуглеводневих, газів *земної кори*, які здатні горіти. Складаються з *метану, етану, пропану, бутану* та парів легких рідких *вуглеводнів*. Гол. складовою частиною Г. п. г. є метан, вміст його здебільшого перевищує 85—90%. Як домішки Г п. г. містять водень, сірководень, азот, двоокис вуглецю та *інертні гази*. Г. п г. легші за повітря, мають високу теплотворну здатність (8000—10000 ккал/м³). Пром. скупчення Г п. г. трапляються в земній корі як у вільному (заповнюють пори гірських порід), так і в розчиненому (в нафтах) стані, а також у вигляді газоконденсатних покладів, у яких гази збагачені парами рідких вуглеводнів Родовища Г. п. г. є в багатьох країнах. В СРСР найбільші родовища Г. п. г. відкрито на Пн. Зх. Сибіру. Великі родовища є в Туркменії, Узбекистані, Оренб. обл. РРФСР, Комі АРСР, Передкавказзі, Якутії. На Україні відкрито бл. 100 родовищ (див. *Дніпровсько-Донецька наф-*

Видання газет в Українській РСР

Роки	Кількість видань	Разовий тираж, тис. примірників
1940	1368	6452
1945	863	2710
1950	1192	4627
1955	1061	5593
1960	1206	8948
1965	1104	12 611
1970	1347	19 653
1975	1266	23 747
1976	1840	24 074

Світові запаси і видобуток природного газу (кубометрів)

Запаси (наближена оцінка)	10^{15}
Видобуток у всіх країнах (1975)	$1{,}3 \cdot 10^{12}$

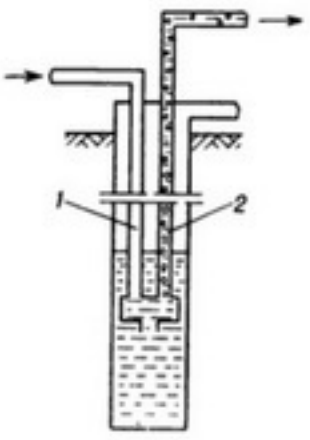

Газліфт для експлуатації нафтової свердловини: *1* — труба, по якій у свердловину надходить стиснутий газ; *2* — труба, по якій із свердловини піднімається емульсія з нафти і газу.

тогазоносна область, Карпатська нафтогазоносна провінція, Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція). Г. п. г.— це джерело енергії і цінна сировина для хім. пром-сті (для виготовлення пластмас, синтетичних каучуків, штучних волокон). Як паливо їх використовують у всіх галузях пром-сті та комунально-побутового господарства (див. *Газова промисловість*).

Літ.: Найдьонов Г. Ф. Про природний газ. К., 1962; Газовые и газоконденсатные месторождения. Справочник. М., 1975; Природные газы осадочной толщи. Л., 1976. *Л. С. Мончак.*

ГАЗИФІКА́ЦІЯ (від *гази* і лат. facio — роблю) — застосування горючих газів як палива в різних галузях народного господарства та в побуті і як сировини для хімічної промисловості. Див. *Газова промисловість*.

ГАЗЛИ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — родовище природного горючого газу в Узбецькій РСР, на Пн. Зх. від м. Бухари. Пов'язане з антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*) завдовжки 38 км, завширшки 12 км, яка складається з юрських, крейдових, палеогенових і неогенових порід. У межах родовища виявлено 10 газових покладів. Осн. запаси газу — у відкладах крейдового віку. В складі газу переважає метан (93—97%). Відкрито 1956. Родовище має вагоме значення для газопостачання Серед. Азії, а також Центру та Уралу. *В. П. Василечко.*

ГАЗЛІ́ФТ (англ. gaslift, від gas — газ і lift — підйомник) — 1) Пристрій для піднімання крапельної рідини стиснутим газом, змішаним з нею. В Г. (мал.) стиснутий компресором газ змішується з рідиною (напр., нафтою), утворюючи газорідинну суміш, яка надходить до *сепаратора*, де газ відокремлюється від рідини. Г. розрізняють за кількістю труб, способом їхнього розміщення (найчастіше двома паралельними рядами), напрямом нагнітання газу. За допомогою Г. воду піднімають на висоту до 1000 м, а нафту — на висоту до 2000 м, подаючи щогодини на поверхню до 500 м³ Г. застосовують для піднімання нафти і води з бурових свердловин, використовуючи газ нафтоносних пластів; для піднімання різних розчинів і рідин у хім. виробн. тощо. 2) Компресорний (з використанням газу) спосіб добування нафти. Див. та також *Ерліфт*.

Ю. А. Балакіров.

ГАЗНІ́ — місто на Сх. Афганістану, в долині р Газні, адм. центр провінції Газні. Вузол автошляхів. Понад 40 тис ж. Кустарне виробн. взуття, бавовняних тканин, предметів з металу та шкірсировини. Торг. центр. Поблизу Г — гребля Сарде, збудована за допомогою СРСР Численні архіт. пам'ятки 12—16 ст Вперше згадується в 7 ст

ГАЗОАНАЛІЗА́ТОР — прилад для кількісного і якісного визначення газових компонентів у газових, пароподібних, рідких і твердих сумішах. Застосовують для контролю за перебігом технологічних процесів у металургійній, хім., вугільній пром-сті; для визначення газового складу повітря виробничих приміщень; у теплосиловій і атомній енергетиці; в мед. практиці для контролю за складом видихуваного та альвеолярного повітря за різних умов життєдіяльності людського організму; для дослідження газів різних біол. середовищ живого організму (крові, лімфи, м'язової та ін. тканин); для визначення структури невідомих речовин тощо Залежно від принципу дії або виду аналізу Г. бувають механічні, акустичні, теплові, магнітні, електрохім., оптичні, хроматографічні та ін. Див також *Газовий аналіз*.

О. В. Солодова.

ГАЗОБЕТО́Н — бетон, одержуваний в результаті твердіння суміші мінеральної в'яжучої речовини, кремнеземистого компонента, газоутворювача і води; вид *ніздрюватого бетону*. В'яжучими у Г. є портландцемент, мелене негашене вапно та ін.; кремнезем. компонентами — кварцовий пісок, доменний гранульований шлак (мелені), зола ТЕС тощо; газоутворювачами, що спучують суміш,— алюмінієва пудра (найчастіше), перекис водню, порошкоподібні магній і цинк. Розрізняють Г. автоклавного і неавтоклавного твердіння; теплоізоляційний (об'ємна маса в сухому стані до 500 кг/м³; міцність на стиск до 3,5 МПа, або 35 кгс/см²), конструктивно-теплоізоляційний (500 ÷ 900 кг/м³; 3,5 ÷ 7,5 МПа, або 35 ÷ 75 кгс/см²) та конструктивний (900 ÷ ÷ 1200 кг/м³, міцність на стиск більша 7,5 МПа, або 75 кгс/см²). З Г. виготовляють панелі, плити і блоки для огороджувальних конструкцій будинків і споруд, тепло- і звукоізоляційні вироби. Різновидами Г. є *газосилікат*, газозолобетон, газошлакобетон тощо.

ГА́ЗОВА АТА́КА — спосіб бойового застосування газоподібних отруйних речовин. 22.IV 1915, порушивши Гаазьку конвенцію 1907 (див. *Гаазькі конвенції 1899 і 1907*), нім. командування вперше здійснило Г. а. проти англо-франц. військ у районі м. Іпра (Бельгія). Ця дата — початок масового застосування хім. зброї. У роки 2-ї світової війни і в наступних локальних війнах під тиском громад. думки імперіалісти не наважились використати газоподібні отруйні речовини.

ГА́ЗОВА ГАНГРЕ́НА — тяжке інфекційне захворювання, що спричинюється рядом анаеробних мікробів. Див. *Анаеробна інфекція*.

ГА́ЗОВА ДИНА́МІКА — розділ *гідроаеромеханіки*, що вивчає закони руху газоподібного середовища і його силову взаємодію з обтічними тілами чи граничними поверхнями при великих швидкостях, коли стисливість середовища має істотне значення. До Г. д. відносять не тільки гіпер- і супераеродинаміку, а й динаміку *плазми*, динаміку вибуху і детонації, а також деякі розділи *акустики* і динамічну метеорологію. Газодинамічні розрахунки застосовують у *балістиці*, ракетобудуванні, турбомашинобудуванні тощо. Г. д. тісно пов'язана з *термодинамікою*, оскільки при великих швидкостях енергія газу близька до його внутр. теплової енергії, і навіть невеликі зміни швидкості газу призводять до істотних змін тиску і т-ри. У Г д. велике значення має дослідження *ударних хвиль*, що виникають при обтіканні тіл дозвуковими і надзвуковими течіями.

Літ.: Седов Л. И. Механика сплошной среды, т. 1. М., 1976. *А. М. Мхітарян.*

ГА́ЗОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *паливної промисловості*, яка займається видобуванням природного й попутного (нафтового) газу з надр землі, виробництвом зрідженого газу, штучних горючих газів з твердого і рідкого палива, зберіганням, транспортуванням газу по *газопроводах* для постачання населенню і промисловості. Виробн. і використання газу в Росії почалося в 1-й пол 19 ст. Перші з-ди, що виробляли газ з вугілля, збудовано в Петербурзі (1835), Одесі (1842), Москві (1865). Незначну кількість попутного газу видобували в Баку; природного газу майже зовсім не видобували В СРСР Г. п. на базі використання природного газу почала розвиватися швидкими темпами після Великої Вітчизн війни. Були відкриті його великі родовища на Україні, в Краснодарському та Ставропольському краях, в Азербайджані, Серед. Азії (*Газлинське родовище газу*), в Оренбурзькій, Тюменській областях. У 1976 в СРСР видобуто 321 млрд. м³ природного газу (1940 — 3,2 млрд. м³, 1965 — 128 млрд. м³). Г. п змінила структуру паливного балансу країни. У заг. виробн. палива зросла питома вага газу й нафти з 38,4% 1960 до 68,1% 1975. Швидкими темпами здійснюється спорудження магістральних газопроводів. Довжина їх на кінець 1976 становила бл. 103 тис. км (1965 — 41,8 тис. км). За заг. видобутком природного газу СРСР посідає (1977) 2-е місце в світі, після США. Видобування природного газу на Україні почалось у першій чверті 20 ст на Прикарпатті. Перше родовище було відкрито 1910 в районі м. Калуша (тепер Івано-Фр. обл.), 1924 почалася пром. розробка Дашавського родовища. Великого розвитку набула Г. п. в республіці за роки Рад. влади, особливо в післявоєнний період. Відкрито і введено в експлуатацію нові горизонти на Дашавському, Опарському (пром. розробка з 1940) та ін старих родовищах, відкрито і введено в експлуатацію нові родовища: у зх. областях УРСР— Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, *Биткін-Бабченське нафтогазове родовище* та ін.; у сх. областях — *Шебелинське родовище газу*, Хрестищенське, *Єфремівське родовище газу*, Кегичівське, Пролетарське, Машівське, Мелехівське та ін.; газові родовища в Криму — Глібівське, Джанкойське, Стрілківське, Зх.-Октябрське. Зростає також видобуток попутного (нафтового) газу. Україна за видобутком газу посідає 2-е місце в СРСР, після РРФСР. На УРСР припадає

Видобуток газу в УРСР (млрд. м³)

Роки	Газ природний	у т. ч. попутний
1940	0,5	—
1950	1,5	0,1
1960	14,3	0,5
1965	39,4	1,6
1970	60,9	2,2
1976	68,7	3,0

(1976) 21,2% союзного видобутку газу. Заг. довжина магістральних газопроводів і відводів від них на Україні 1976 становила 17 801 км (1960 — 4116 км). *Газифікація* нар. г-ва є важливою ланкою тех. прогресу, фактором прискорення розвитку продуктивних сил. Основою газифікації є природний газ. Зокрема, у структурі його споживання в країні (1976) комунально-побутовими споживачами використовується 14,2%; в УРСР — відповідно 16,7%. В 1976 в СРСР газифіковано природним газом 3424 населені пункти, з них 1208 міст і с-щ міськ. типу і 2216 населених пунктів у сільс місцевості. Збудовано 108,9 тис. км розподільних газових мереж, газифіковано 18,8 млн квартир, крім того, 26,5 млн. квартир — зрідженим газом. На Україні — відповідно 662 населені пункти, у т ч. 263 міста і с-ща міськ типу, 399 населених пунктів у сільс. місцевості; збудовано 22 тис. км розподільних мереж, газифіковано 3,9 млн. квартир, крім того, зрідженим газом — 5,9 млн. квартир

Основними напрямами розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено дальше нарощування видобутку природ. газу; ввести в дію приблизно 35 тис.км газопроводів; розробити і впровадити прогресивні тех засоби і методи видобування, транспортування, переробки і зберігання газу і газового конденсату; спорудити надійні високопродуктивні експлуатаційні свердловини з використанням нових методів інтенсифікації припливу газу до вибою свердловини, автоматизовані блокові установки для пром. підготовки газу, магістральні газопроводи з труб діаметром 1420 мм; продовжити створення *єдиної автоматизованої системи газопостачання* країни. Г п. СРСР відіграє важливу роль у системі *соціалістичної економічної інтеграції* (див. *Газопровід «Союз»*). Серед наук установ, що розробляють питання, пов'язані з Г п., *Газу інститут* АН УРСР. Розвинуту Г. п. мають також Румунія, Польща, Чехословаччина, Угорщина та ін. соціалістичні країни. Серед капіталістичних країн найбільшого розвитку Г. п набула в США, Нідерландах, Канаді.







Установка осушування газу на Долинській компресорній станції. Івано-Франківська область. Перехід газопроводу через річку Латорицю в Карпатах. Установка комплексної підготовки газу на Хрестищенському родовищі. Харківська область.

Літ.: Кортунов А. К. Газовая промышленность СССР. М., 1967; Кальченко В. Н. Газова промисловість і технічний прогрес. К., 1972; Экономика газовой промышленности. К., 1974.

В. І. Бережнюк, М. Ф. Лясовський.

ГА́ЗОВА СТА́ЛА — універсальна фізична стала R у рівнянні стану ідеального газу (див. *Клапейрона — Менделєєва рівняння*). Чисельно дорівнює роботі розширення 1 *моля* ідеального газу внаслідок нагрівання на 1 К в ізобарному процесі. $R = (8{,}31441 \pm 0{,}00026)$ Дж/(моль К). Відношення Г. с. до *Авогадро числа* наз. *Больцмана сталою.*

ГА́ЗОВА ТУРБІ́НА — турбіна, в якій теплова енергія стисненого і нагрітого газу перетворюється на механічну енергію обертового вала. Осн. робочими органами Г. т. є нерухомий сопловий апарат (вінець соплових лопаток, закріплений на корпусі турбіни) і обертове робоче колесо (диск з робочими лопатками), з'єднане з валом турбіни. У реактивних Г. т. (найпоширеніших) стиснений і нагрітий газ спочатку надходить у міжлопаткові канали соплового апарата, де частково розширюється, внаслідок чого його теплова енергія частково перетворюється на кінетичну. Далі потік газу розширюється в міжлопаткових каналах робочого колеса, одночасно змінюючи свій напрям, тисне на робочі лопатки і надає руху валові. В активних Г. т газ розширюється повністю в сопловому апараті. Дальше перетворення кінетичної енергії струменя на енергію обертання вала відбувається внаслідок зміни напряму газового потоку в криволінійних міжлопаткових каналах робочого колеса. За напрямом газового потоку Г. т. поділяють на осьові, радіальні (відцентрові, доцентрові) й діагональні. Г. т. розрізняють також за кількістю ступенів (сукупності соплового апарата й робочого колеса). Найпоширенішими є Г. т. осьові одноступінчасті (мал.) та багатоступінчасті. Г. т. нескладні за конструкцією, компактні, надійні в експлуатації, у них високий ккд (0,92—0,94), велика питома потужність. Г. т. використовують гол. чин. як одну з осн. частин *газотурбінних двигунів* або газотурбінних установок.

Літ.: Шнеэ Я. И., Хайновский Я. С. Газовые турбины, ч. 2. К., 1977.

В. Я. Шипіль.

ГАЗОВВИРАЧІ́ — те саме, що й *гетери.*

ГА́ЗОВЕ ЗВА́РЮВАННЯ, автогенне зварювання — *зварювання* металів, при якому кромки з'єднуваних частин розплавляють газовим полум'ям. Таким способом металеві частини з'єднують (з присадкою або без присадки металу) без мех. дії або тиску. Щоб підвищити т-ру полум'я, горючі гази спалюють у струмені чистого кисню. Залежно від застосовуваного газу розрізняють зварювання ацетилено-кисневе, метано-кисневе, воднево-кисневе тощо. Таким зварюванням можна з'єднувати майже всі метали і сплави, використовувані у техніці (див. *Зварювальне устаткування*). Г. з. застосовують при виготовленні й ремонті виробів із сталі завтовшки 1—3 мм, зварюванні стиків металевих труб малих діаметрів, ремонті виробів, відлитих з чавуну, бронзи та ін., виготовленні виробів з алюмінію та його сплавів, міді, латуні й свинцю, з'єднанні ковкого й високоміцного чавунів тощо.

А. Ю. Асніс.

ГА́ЗОВЕ ОПА́ЛЕННЯ — опалення теплом спалюваного горючого газу. Осн. частини системи Г. о.: газопроводи, *нагрівальні прилади* (агрегати), запірно-регулювальна *арматура* та автом. прилади безпеки користування газом. Розрізняють Г. о. місцеве, коли газ спалюється у нагрівальних приладах, встановлених безпосередньо в опалюваних приміщеннях, і центральне — із згорянням газу у пром. агрегатах. Для місцевого Г. о. застосовують конвективні (див. *Конвекція*) і променисто-конвективні прилади, що відрізняються способом підведення зовн. повітря, необхідного для горіння, та видалення продуктів згоряння газу (мал.), а також променисті прилади (інфрачервоні випромінювачі). При центральному Г. о. в опалюване приміщення подають повітря, змішане з продуктами згоряння газу (в контактних агрегатах) або підігріте ними (в поверхневих агрегатах). Г. о. застосовують гол. чин. у пром. і громад. будинках, де люди перебувають тимчасово.

О. М. Скляренко.

ГА́ЗОВЕ РІ́ЗАННЯ — різання нагрітих газовим полум'ям сталевих виробів у струмені чистого кисню; те саме, що й *кисневе різання.*

ГА́ЗОВЕ ЦІАНУВА́ННЯ — дифузійне насичення поверхні виробів із сталі (чавуну) одночасно вуглецем і азотом у газовому середовищі; те саме, що й *нітроцементація.*

ГА́ЗОВИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність методів визначення складу газових сумішей. Розрізняють: 1) Хімічні методи Г. а., при яких один з компонентів газової суміші поглинається у *газоаналізаторах* певним розчином або компоненти суміші спалюють і визначають зміну об'єму. Для аналізу малих кількостей компонентів, напр. шкідливих домішок у повітрі, досліджувану суміш пропускають крізь спец. реагент, а потім визначають певний ефект хім. реакції відпо-

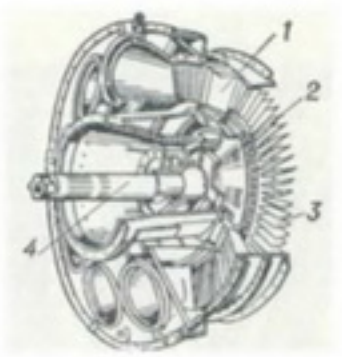

Газова турбіна одноступінчаста: *1* — соплова лопатка; *2* — диск; *3* — робоча лопатка; *4* — вал.

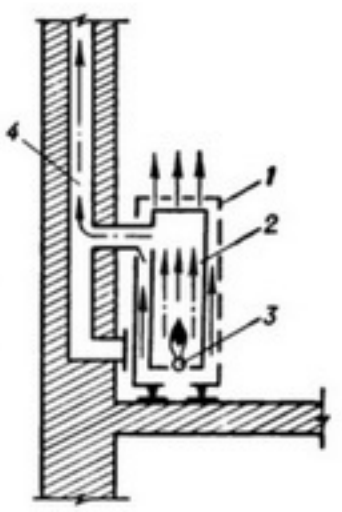

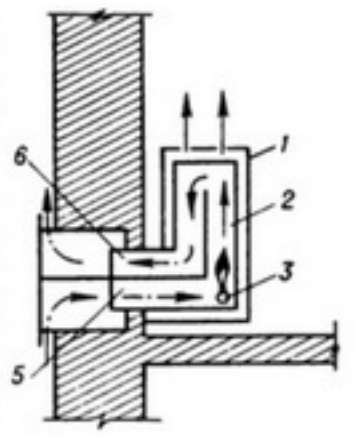

Місцеве **газове опалення** з видаленням продуктів згоряння газу в димовий канал (вгорі) і через стіну: *1* — кожух; *2* — топкова камера; *3* — пальник; *4* — димовий канал; *5* — патрубок для підведення зовнішнього повітря; *6* — патрубок для видалення продуктів згоряння газу.



Газон маврітанський.

відними хім. або *фізико-хімічними методами аналізу*. 2) Метод визначення рідких і твердих компонентів (газооб'ємний метод), при якому визначуваний компонент перетворюють хімічним способом на газ, а потім аналізують одержаний газ першим методом. Наприклад, визначаючи домішки вуглецю у сталі, спалюють метал у струмені кисню і вимірюють кількість утвореного CO_2. 3) Фізичні методи, при яких визначають фіз. властивості газів: теплопровідність, теплотворну здатність, густину тощо. 4) Метод газової *хроматографії*, при якому суміш газів пропускають крізь колонку з адсорбентом, «промивають» колонку струменем інертного газу, внаслідок чого окремі компоненти виходять з неї ступенево. На виході струменя газів встановлюють прилади, які автоматично записують вміст цих газів, що дає можливість швидко контролювати технологічні процеси та аналізувати різні суміші.

Літ.: Еремина Б. Г. Газовый анализ Л., 1955; Соколов В. А. Методы анализа газов М., 1958.

ГА́ЗОВИЙ ДВИГУ́Н — двигун внутрішнього згоряння, в якому хімічна енергія горючого газу перетворюється на механічну. Як паливо в Г. д. використовують гази природні або штучні, одержувані в *газогенераторах*. Ці гази вміщують у балони в стисненому чи зрідженому стані (зрідженою є звичайно пропано-бутанова суміш). Застосовують також *доменний газ, коксовий газ* та ін. В Г. д. порівняно з рідкопаливними двигунами менше зношуються осн деталі (через краще сумішоутворення і повніше згоряння), у відхідних газах мало шкідливих домішок (двигун діє на збіднених сумішах). До того ж у Г. д. можна застосовувати вищі *ступені стиску*, ніж у бензинових двигунах. Потужність стаціонарних Г. д., використовуваних на металург. з-дах, електростанціях або газопроводах, досягає 12 тис. кВт (16 тис. к. с.). їхній ккд 0,42. Трансп. Г. д. встановлюють на суднах і газобалонних та газогенераторних автомобілях. Перспективним є використання в Г. д. (особливо для автомобілів) водню, який, згоряючи в суміші з повітрям, утворює малотоксичні гази (в них немає окису вуглецю).

О. М. Бурцев.

ГА́ЗОВИЙ РУЛЬ — руль літальних апаратів, яким змінюють напрям газового потоку від двигуна і, отже, напрям польоту. Найчастіше являє собою сукупність профільованих поворотних пластин, встановлених у цьому потоці. Г. р. використовують на тих дільницях польоту, де *повітряні рулі* неефективні. В ракетах і космічних кораблях Г. р. застосовують на поч. дільницях польоту і для керування в безповітряному просторі, у літаках вертикального зльоту і посадки — на режимах зльоту і посадки.

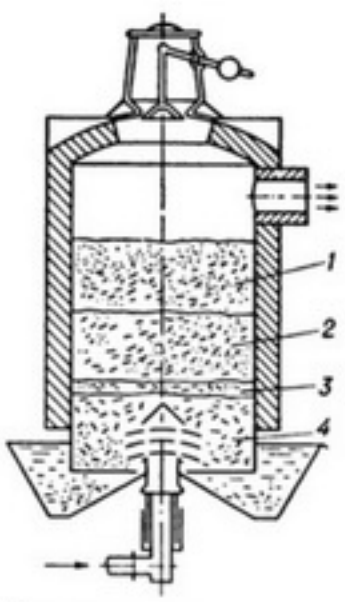

Газогенератор для газифікації твердого палива в щільному шарі: *1* — зона підготовки палива; *2* — відновлювальна зона; *3* — окислювальна зона; *4* — шлакова подушка (стрілками показано надходження дуття і вихід продуктів газифікації).

ГАЗОГЕНЕРА́ТОР — пристрій, де з твердого або рідкого палива виробляють *генераторні гази*. Найпростіший Г. являє собою циліндричну металеву шахту (мал.), викладену всередині вогнетривким матеріалом. У верхню частину Г. завантажують паливо, що його піддають газифікації — термічній обробці в середовищі повітря, кисню, водяної пари або їхньої суміші (дуття). Кількість дуттєвої суміші має бути недостатньою для повного згоряння палива (напр., при пароповітряному дутті — 35% повітря від теоретично необхідного). Продукти газифікації надходять з Г. на подальшу обробку (охолодження, конденсацію тощо). Г. відрізняються між собою конструкцією, особливостями шару палива (щільний, завислий, «киплячий» або «пульсуючий»), системою подачі дуття (пряма, обернена, двозонна й горизонтальна), шлаковидаленням (рідке або тверде). Розрізняють Г стаціонарні і транспортні. Стаціонарні Г. застосовують у хім. пром-сті, металургії, енергетиці тощо; транспортні — гол. чин. в автомоб. газогенераторних установках.

А. А. Кричко.

ГАЗОЕЛЕКТРИ́ЧНЕ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання металів у середовищі захисних газів; вид *дугового зварювання*. При Г. з. гази надходять струменем із зварювального пальника або наповнюють камеру з виробами. Захищаючи метал від шкідливого впливу атм. повітря, вони поліпшують якість зварного шва, підвищують стійкість горіння дуги. Найпоширенішим є Г. з. у вуглекислому та інертних газах. У вуглекислому газі зварюють сталь різних марок, в інертних газах — більшість кольорових металів і нержавіючих сталей З інертних газів найчастіше використовують аргон (див. *Аргоно-дугове зварювання*), рідше — гелій. Г з. буває ручне, напівавтоматичне та автоматичне; плавким (напр., сталевим, алюмінієвим) або неплавким (вольфрамовим, вугільним та ін.) електродом. Різновидом газоелектричного є *плазмове зварювання* металів. Г. з. застосовують для з'єднування деталей малої та серед. товщини.

О. М. Корнієнко.

ГАЗОКОНДЕНСА́Т — продукт, виділений з природного горючого газу; суміш рідких *вуглеводнів*. Див. *Конденсат газовий*.

ГАЗО́Н (франц. gazon — дерен) — ділянка землі зі штучним трав'яним покривом. Г. бувають партерні, паркові, спортивні й маврітанські (з барвисто квітучими рослинами). Партерні Г.— основний фон для квітників, деревних насаджень і різних паркових споруд. Паркові й маврітанські Г. роблять у парках, садах, скверах, на бульварах тощо. Г. створюють, висіваючи насіння багаторічних трав'янистих рослин у добре оброблений і вирівняний грунт.

Літ.: Газоны. М., 1977.

ГАЗООБМІ́Н — процес поглинання кисню з зовнішнього середовища та виділення вуглекислого газу, інших газоподібних речовин і водяної пари (що утворились внаслідок *обміну речовин*), притаманний усім живим організмам. Г.— один з зовн. проявів *дихання*, що забезпечує звільнення енергії при окисленні органічних речовин (білків, жирів, вуглеводів), необхідної для життєдіяльності організму. Г. у одноклітинних і деяких багатоклітинних тварин здійснюється шляхом *дифузії* газів безпосередньо через поверхню тіла. У багатоклітинних тварин Г. забезпечується спец. системами транспорту газів. Осн. з них — це системи зовн. дихання та *кровообігу*. Г. у людини і тварин досліджують в умовах повного спокою, натще, при т-рі 18—22° С (основний обмін) спец. приладами. Встановлено, що об'єм виділюваного при Г. вуглекислого газу у випадку окислення вуглеводів дорівнює об'єму спожитого кисню, тобто *дихальний коефіцієнт* становить 1, при окисленні білків — 0,8, жирів — 0,7. При засвоєнні організмом 1 л кисню звільняється 19,7—20,9 кдж (4,7—5,0 ккал) тепла (калоричний еквівалент кисню). По кількості спожитого кисню за одиницю часу за допомогою дихального коефіцієнта розраховують енерговитрати організму (непряма *калориметрія*). Рівень Г. залежить від анатомо-фізіол. особливостей організму, його стану, умов зовн. середовища і, особливо, від інтенсивності м'язової діяльності. Регуляція Г. здійснюється на всіх етапах транспорту газів за рахунок біохім., біофіз., нервових і гуморальних впливів. Про Г. у рослин див. також *Фотосинтез*.

Літ.: Ольнянская Р. П. Кора головного мозга и газообмен. М., 1950; Березовский В. А. Напряжение кислорода в тканях животных и человека. К., 1975; Сравнительная физиология животных, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1977.

В. А. Березовський.

ГАЗООЧИ́ЩЕННЯ — очищення промислових газів від твердих, рідких і газоподібних домішок. Тверді (напр., у вигляді пилу) та рідкі (у вигляді бризок, туману) домішки видаляють мех. та електричними, а газоподібні — фізико-хім. методами. Мех. Г. провадять осаджуванням домішок під дією сил тяжіння (у пиловловлювальних камерах) або відцентрових сил (у *циклонах*, пилових мішках, жалюзійних гратках тощо), промиванням газів водою або ін. рідиною (у *скруберах*, мокрих циклонах, швидкісних і пінних пиловловлювачах), фільтруванням їх крізь пористі й волокнисті матеріали (тканинні мішкові, або рукавні, фільтри). Електр. Г. грунтується на дії електр. поля високої напруги (до 80 000 В) на очищуваний газ: у *фільтрах електричних* внаслідок *іонізації* забрудненого газу заряджені домішки осідають на електродах. Фізико-хім. Г. полягає в поглинанні (в *абсорберах*, скруберах) домішок *розчинниками* (*абсорбція*) або хім. реагентами (хемосорбція), *активним вугіллям* чи *силікагелем* (*адсорбція*). До фізико-хім. методів належать також: охолоджування домішок до зрідженого або твердого стану з наступним видаленням їх; допалювання у газових і котельних печах на *каталізаторах* та ін. До Г. вдаються, коли для використання потрібен або сам очищений газ (напр., природний газ, який перед надходженням у газопровід очищують), або вилу-

чені з нього домішки (напр., з сірководню, що міститься в природному газі, виробляють високоякісну сірку). Г. є важливим засобом захисту повітряного басейну від забруднення пром газ ми, охорони *навколишнього середовища*. *А. Г. Чегликов.*

ГАЗОПОСТАЧА́ННЯ — постачання природних, попутних (нафтових) і штучних горючих газів народногосподарським та побутовим об'єктам. До системи Г. належать споруди й устаткування для добування природних та виробн. штучних горючих газів (див. *Газова промисловість*), їх очищування (див. *Газоочищення*), транспортування (див. *Газопровід*), зберігання (див. *Газосховище*), а також розподілу між споживачами (див *Газорозподільна станція*) та спалювання. Розрізняють Г. централізоване і місцеве (по газопроводах). Є також Г. зрідженого (у балонах, цистернах) або стисненого (у балонах) газу. Централізована система Г. забезпечує газом споживачів (великі міста, підприємства) на значній віддалі від джерела газу Місцева система Г. постачає газ споживачам поблизу місця добування (виробн.) газу. Систему постачання зрідженого або стисненого газу застосовують у районах, де неможливе або недоцільне прокладення газопроводів. Зріджений газ транспортують під тиском 1,2—1,6 МПа (12—16 кгс/см²), стиснений — під тиском до 20 МПа (200 кгс/см²). В СРСР централізованою та місцевою системами Г. споживачам поставлено (1977) бл. 304 млрд. м³ газу, крім того 7690 тис. т зрідженого.

Я. М. Кутинський.

ГАЗОПРО́ВІД — комплекс *трубопроводів* і допоміжних споруд для транспортування та розподілу природних, попутних (нафтових) та штучних горючих газів. Розрізняють Г. магістральні, місцеві та внутрішні. Магістральними Г переміщують гази на значну віддаль від місця видобування (виробн.) до населених пунктів, пром. об'єктів та ін. споживачів. Місцеві Г (газові мережі) призначені для розподілу газу по об'єктах споживання; внутр. Г.— для розподілу його всередині житл. і виробн приміщень. Г. бувають підземні (найпоширеніші), надземні та в насипі; за матеріалом труб — сталеві, азбестоцементні та пластмасові. Діаметр труб від 156 до 1420 мм (магістральні Г. діаметром 1420 мм споруджують тільки в СРСР) Робочий тиск, під яким транспортується газ, до 1,2; 2,5 та 7,5 МПа (12 25 і 75 кгс/см²). Тиск газу у магістральних Г. великої протяжності (мал.) підтримується компресорними станціями, спорудженими через 100—120 км (потужність компресорів досягає 25 тис. кВт). На кінцевих пунктах магістральних Г розміщують *газорозподільні станції*, на яких тиск газу знижують до необхідного рівня. В СРСР до найбільших належать газопроводи: Оренбург—Зх. кордон СРСР (бл 2,7 тис. км), Середня Азія — Центр (бл. 3 тис. км), Уренгой — Сургут — Челябінськ (1,5 тис. км) та ін. По території УРСР проходять Г.: Шебелинка — Дніпропетровськ—Кривий Ріг — Ізмаїл (бл. 1000 км), Дашава — Мінськ (665 км) тощо; тут бере початок потужний Г.— «Братерство». Див також *Газова промисловість*, *Газопровід «Союз»*.

Я. М. Кутинський.

ГАЗОПРО́ВІД «СОЮЗ» — магістральний газопровід від Оренбурга до західного кордону СРСР через територію РРФСР та УРСР. Будується спільно соціалістичними країнами — членами РЕВ: Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Чехословаччиною, Румунією та СРСР. Будівництво почато 1975 на основі Генеральної угоди, підписаної 1974 на 28-й сесії РЕВ. Довжина Г. «С.» становить 2677 км, пропускна спроможність— 28 млрд. м³ газу на рік. Кожна з країн — учасниць угоди вносить свій вклад у будівництво газопроводу. Рад. Союз провів усі розвідувальні роботи, забезпечив будівництво проектною документацією, збудував з-д та установки для комплексної переробки газу, а також систему його збирання на Оренбурзькому газоконденсатному родовищі. Це становить понад половину заг. витрат країн — учасниць будівництва НРБ, УНР, НДР, ПНР і ЧССР своїми силами й засобами будують одну з 5 дільниць газопроводу, рівних за обсягом капіталовкладень; Румунія кредитує придбання на світовому ринку необхідних устаткування і техніки. Всі об'єкти Г. «С.» є власністю СРСР; затрати ін. країн — учасниць будівництва будуть погашені Рад. Союзом поставками газу протягом 12 років після введення в дію газопроводу на проектну потужність. Строк дії угоди — 20 років, після закінчення строку її дії поставки газу можуть бути продовжені на основі нових угод. Газопровід сприятиме поліпшенню паливно-енергетичних балансів країн — учасниць будівництва, забезпечить сировиною хім. пром-сть цих країн. Г. «С.» є конкретним прикладом розвитку й поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції*. *В. І. Дудчак.*

ГАЗОПРОНИ́КНІСТЬ — властивість матеріалу пропускати *гази*, якщо є певний перепад тиску. Визначається кількістю газу, що проходить за одиницю часу крізь одиницю поверхні матеріалу при перепаді тиску, який дорівнює одиниці. Характеризується коефіцієнтом проникності відповідного газу: повітря (повітропроникність), водню (воднепроникність) тощо. Є однією з осн. фіз. характеристик пористих і формувальних матеріалів. Властива також твердим безпористим матеріалам (напр., полімерам — плівкам або покриттям), металам та ін. Г металів швидко збільшується з підвищенням т-ри газу. Матеріали, непроникні для газів (напр., азбест, свинець), застосовують для герметизації стінок, з'єднань і внутр. об'ємів апаратів. машин і споруд.

ГАЗОРОЗПОДІ́ЛЬНА СТА́НЦІЯ — сукупність споруд і устаткування для *газоочищення*, зниження тиску, одоризації (додавання речовин з специфічним запахом), розподілу та обліку газу, що надходить з магістральних *газопроводів* до споживачів. Складові частини Г. с. (мал.): вузол вимикальних пристроїв, через який газ надходить до станції; фільтри, де газ очищається від твердих і рідких завислих частинок; лінії зменшення та стабілізації тиску газу (одна лінія — резервна), за допомогою яких тиск знижується (за одно-, дво- або триступінчастою схемою) до заданого та підтримується на сталому рівні (0,3—1,2 МПа, або 3—12 кгс/см²); вихідні газопроводи з запобіжними клапанами та лічильниками газу. На Г. с. є також одоризаційна установка та байпасна (обвідна) лінія— для короткочасного постачання споживачам газу, напр. на час ремонту станції. В разі потреби газ перед зниженням тиску осушують і підігрівають. Г. с. будують на деякій віддалі від житл. і пром. споруд. Контрольно-вимірювальні прилади та регулювальну апаратуру розташовують у капітальних приміщеннях, ін. устаткування — на відкритих майданчиках. Потужність Г. с. від 5—10 до 300—500 тис. м³/год. *А. Г. Чегликов.*

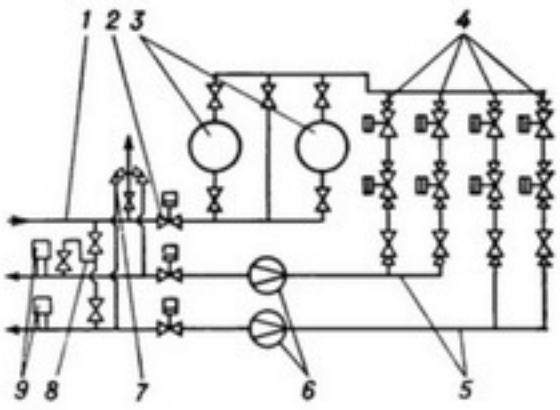

Газорозподільна станція: *1* — магістральний газопровід; *2* — вузол вимикальних пристроїв; *3* — фільтр; *4* — лінія зменшення і стабілізації тиску газу; *5* — вихідний газопровід; *6* — лічильник газу; *7* — вузол запобіжних клапанів; *8* — байпасна лінія; *9* — одоризаційна установка.

ГАЗОРОЗРЯ́ДНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, дія яких грунтується на *електричних розрядах у газах* або парах металу; те саме, що й *іонні прилади*.

ГАЗОСИЛІКА́Т — бетон, одержуваний в результаті твердіння у *автоклавах* суміші вапняно-кремнеземистої в'яжучої речовини, тонкодисперсного кремнеземистого компонента, газоутворювача і води. різновид *газобетону*. З Г. виготовляють блоки і панелі для *огороджувальних конструкцій*, тепло- і звукоізоляційні вироби.

ГАЗОСХО́ВИЩЕ — природний або штучний резервуар, де зберігають газ. Розрізняють Г. надземні (див. *Газгольдер*) і підземні — споруджувані у попередньо герметизованих пористих породах на глибині до 1200—1300 м (напр., у виснажених нафтових і газових родовищах) та порожнинах гірських порід (у покинутих шахтах, печерах, соляних виробках та ін.). Місткість підземних Г. досягає сотень мільйонів (іноді мільярд)

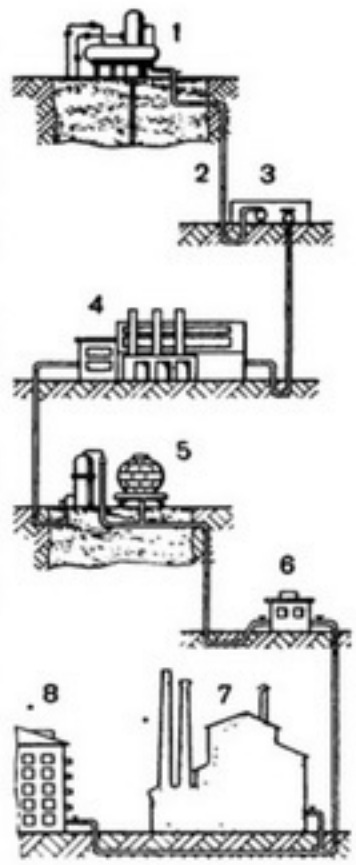

Газопровід:
1 — газовий промисел; 2 — трубопровід; 3 — вимикальний пристрій; 4 — компресорна станція; 5 — газосховище; 6 — газорозподільна станція; 7 — промисловий споживач; 8 — побутовий споживач.



Газотрон. *1* — анод; *2* — катод

кубічних метрів газу. У пористих породах газ зберігають у газоподібному стані при тиску 5—12 МПа (50—120 кгс/см²), у порожнинах гірських порід — переважно у зрідженому стані при тиску 0,8—1,0 МПа (8—10 кгс/см²). Є також ізотермічні Г.— наземні (сталеві резервуари з подвійними стінками, між якими розміщено теплоізоляційний матеріал) і підземні (котловани з замороженими грунтовими стінками і сталевою покрівлею). В таких сховищах зріджений газ зберігають при атмосферному тиску і низькій т-рі (до —200° С). Г дають змогу згладжувати добову, тижневу та сезонну нерівномірність відбирання газу з магістральних *газопроводів*.

П. Ф. Водяник

ГАЗОТРО́Н [від *газ(и)* і *(елек)трон*] — двоелектродний *іонний прилад*, яким перетворюють (випрямляють) змінний електричний струм на постійний Являє собою заповнений інертним газом або парою ртуті скляний герметичний балон з анодом і катодом (мал.). Дія Г. грунтується на виникненні в інертному газі або ртутній парі (в результаті *термоелектронної емісії* з нагрітого катода) несамостійного дугового розряду (при позитивному анодному потенціалі), що зумовлює вентильні (випрямляючі) властивості приладу Ккд Г. досягає 0,99. Г. використовують гол. чин. у високовольтних *випрямлячах струму*. Див. також *Вентиль*.

М. П. Лисиця

ГАЗОТУРБІ́ННА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — теплова електростанція, де приводом електричного *генератора* є *газова турбіна*. На Г. е. звичайно встановлюють одно- та двовалові *газотурбінні двигуни* (в теплоенергетиці їх частіше називають газотурбінними установками). В одновалових газотурбінних установках рух генераторові і *компресорові* надає газова турбіна, змонтована з ними на одному валу; у двовалових установках («установках з розрізним валом») генератор обертає незалежна газова турбіна корисної потужності. Паливом на Г. е. найчастіше є природний газ. Рідше використовують газотурбінне паливо, одержуване з нафти. Є також вугільні Г. е., що працюють на продуктах *підземної газифікації вугілля*. У газотурбінних установок Г. е. порівняно з паротурбінними менша одинична потужність (до 100 МВт) і нижчий ккд (0,3—0,34), але вони більш маневрені й компактні. Г. е покривають пікові навантаження на потужних теплових електростанціях. У віддалених районах СРСР іноді застосовують автономні пересувні Г. е. Набувають розвитку Г. е. з *парогазотурбінними установками*.

Є. П. Дибан.



а

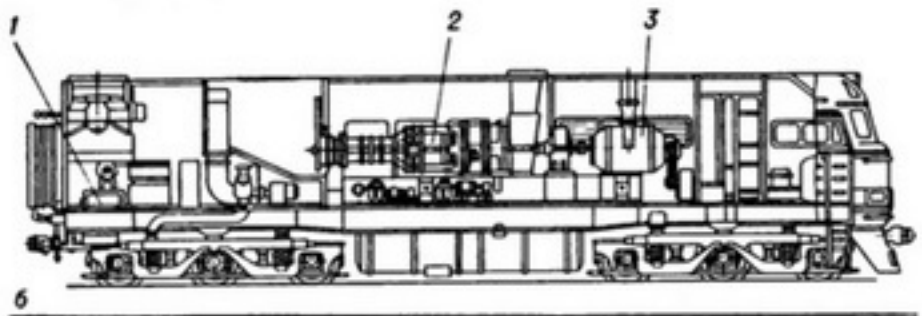

б

Газотурбовоз: *а* — зовнішній вигляд; *б* — розріз: *1* — допоміжний двигун; *2* — газотурбінний двигун: *3* — генератор.

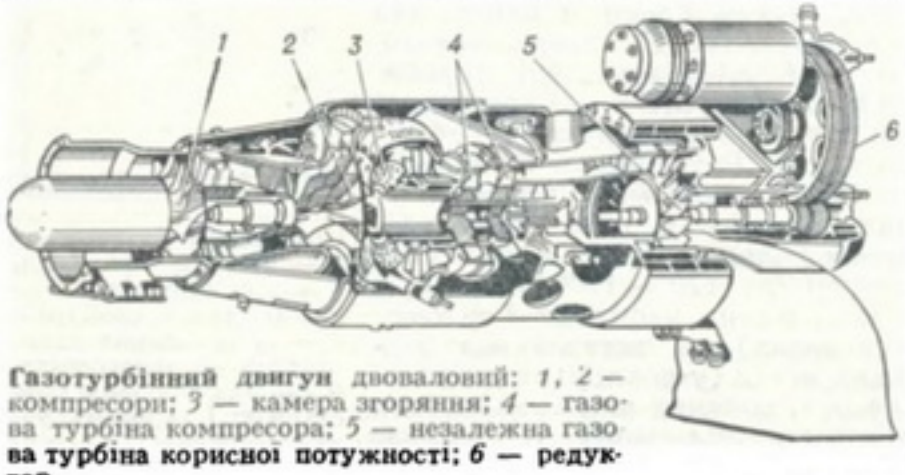

Газотурбінний двигун двоваловий: *1*, *2* — компресори; *3* — камера згоряння; *4* — газова турбіна компресора; *5* — незалежна газова турбіна корисної потужності; *6* — редуктор.

ГАЗОТУРБІ́ННИЙ ДВИГУ́Н — тепловий двигун, в якому енергія стиснутого і нагрітого газу перетворюється на механічну енергію обертового вала *газової турбіни*. Осн. частинами Г д. є *компресор*, камера згоряння та газова турбіна. Розрізняють Г д. одно- і двовалові. В одноваловому Г. д. компресор, газова турбіна і осн. агрегат (споживач енергії) з'єднані спільним валом. У двовалових Г. д. (мал.) одна газова турбіна обертає компресор, друга (незалежна турбіна корисної потужності) надає рух осн. агрегату. Паливо згоряє у Г. д. безперервно при постійному тиску або переривчасто при постійному об'ємі. У Г. д. першого типу (найпоширеніших) стиснене атм. повітря надходить з компресора в камеру згоряння, куди подається й паливо; в газовій турбіні енергія газоподібних продуктів згоряння перетворюється на мех. енергію. Г. д. працюють на рідкому (напр., гасі, мазуті), газоподібному (природному, генераторному та ін.) або твердому (вугільному або торфовому пилу) паливі. Є Г. д. з замкненим циклом робочого тіла (звичайно повітря), в них можна використовувати тверде або *ядерне пальне*. В таких двигунах стиснене в компресорі повітря нагрівається у трубках, вмонтованих у камеру згоряння, потрапляє в турбіну, з неї — в охолодник, потім знову в компресор, і цикл повторюється. Ккд Г. д. при т-рі газів перед турбіною 1000—1100 К і *ступені стиску* в компресорі 10 становить 0,23—0,27. Щоб підвищити ккд (до 0,32), стиснене повітря, яке надходить у камеру згоряння, підігрівають теплом відхідних газів. Найбільша одинична потужність Г. д., що їх виготовляють в СРСР для стаціонарних енерг. установок, становить 100 МВт; для авіаційних силових установок (при тязі 180—250 кН) — 10—14 МВт. Г. д. — осн. двигун *силових установок* атм літальних апаратів. Його використовують також на теплових електростанціях, автомоб., залізничному та мор. транспорті, в хім., металург., нафтовій. газовій промисловості тощо.

В. Я. Шипіль.

ГАЗОТУРБОВО́З — локомотив, де основним двигуном є *газова турбіна*. Рух від газової турбіни до ведучих коліс Г. передається через електр., мех. або *гідравлічну передачу*. Осн. частинами силової установки Г. з електр. передачею є *газотурбінний двигун* (звичайно одноваловий), *генератор* постійного струму і тягові електродвигуни, що, живлячись від генератора, приводять у рух ведучі колеса. До досконаліших належать Г. з двоваловими газотурбінними двигунами, в яких рух ведучим колесам (через мех. або гідравлічну передачу) надає незалежна газова турбіна корисної потужності. Запускають газотурбінний двигун звичайно допоміжним *двигуном внутрішнього згоряння*, рідше — електродвигуном, що живиться від *акумуляторів*. Потужність таких Г. (мал.) бл. 5 МВт, ккд 0,16—0,22. Є Г., де замість компресора і камери згоряння газотурбінного двигуна встановлено вільнопоршневий генератор газу. Ккд таких Г. 0,35—0,4. Перевагами Г. перед *тепловозами* є більша питома потужність, компактність, на них можна застосовувати низькосортне рідке паливо. Г. використовують на залізницях з порівняно малою вантажонапруженістю, де через великі капіталовкладення застосування електровозів недоцільне.

Є. П. Дибан.

ГА́ЗУ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Створений 1949 (до 1963 — Ін-т використання газу в комунальному господарстві і промисловості АН УРСР). Ін-т проводить дослідження по підвищенню ефективності використання природного газу в пром-сті і захисту навколишнього середовища від забруднення, по удосконаленню технологічних процесів, пов'язаних із застосуванням газу в пром-сті та хім. переробкою вуглеводневих газів. Досліджуються питання прикладної теорії спалювання газу, тепло- і масообміну в пром. печах і реакторах, методи опалювання печей, розробляються конструкції установок використання газу, апаратура для їх контролю та автоматизації тощо. Вивчаються умови утворення токсичних газових викидів у технологічних процесах, розробляються методи та обладнання для їх термічного та каталітичного знешкоджування, а також системи для проведення автоматизованого контролю цих викидів

В. Ф. Копитов.

ГАЇВКИ — українські народні обрядові пісні. Див. *Веснянки*.

ГАЇТІ — острів у групі Великих Антільських о-вів у *Вест-Індії*. Площа бл. 77 тис. км². Поверхня гориста, вис. до 3175 м, г. Дуарте. Складається з вулканічних та осадочних порід. Родовища золота, бокситів, нафти. Клімат тропічний, жаркий. Опадів до 2000 мм на рік Річки короткі, багатоводні. Є озера На схилах — тропічні ліси (пальми, лавр), у внутр. районах — *савани*. Культивують бавовник, цукр. тростину, кавове дерево, банани, тютюн, рис та ін. На острові Г.— д-ви *Гаїті* та *Домініканська Республіка*.





1
2





3
4

До ст. **Вавілоно-ассірійська культура.**

1. Стела Нарамсіна з Суз. Червоний пісковик. Близько 24–23 ст. до н. е. Лувр. Париж.
2. Зикурат бога місяця Нанни в Ур.21 ст. до н. е.
3. Голова статуї Гудеа з Лагаша. Діорит. 22 ст. до н. е. Лувр. Париж.
4. Фантастична тварина на брамі Іштар у Вавілоні. Близько 570 до н. е. Пергамський музей. Берлін.
5. Хаммурапі перед богом Шамашем. Рельєф стовпа законів Хаммурапі з Суз. Діорит. 1792–1750 до н. е.
6. Статуя Ашшурнасірпала II з Кальху. 883–859 до н. е.
7. Брама Іштар у Вавілоні. Близько 570 до н. е. Пергамський музей. Берлін.





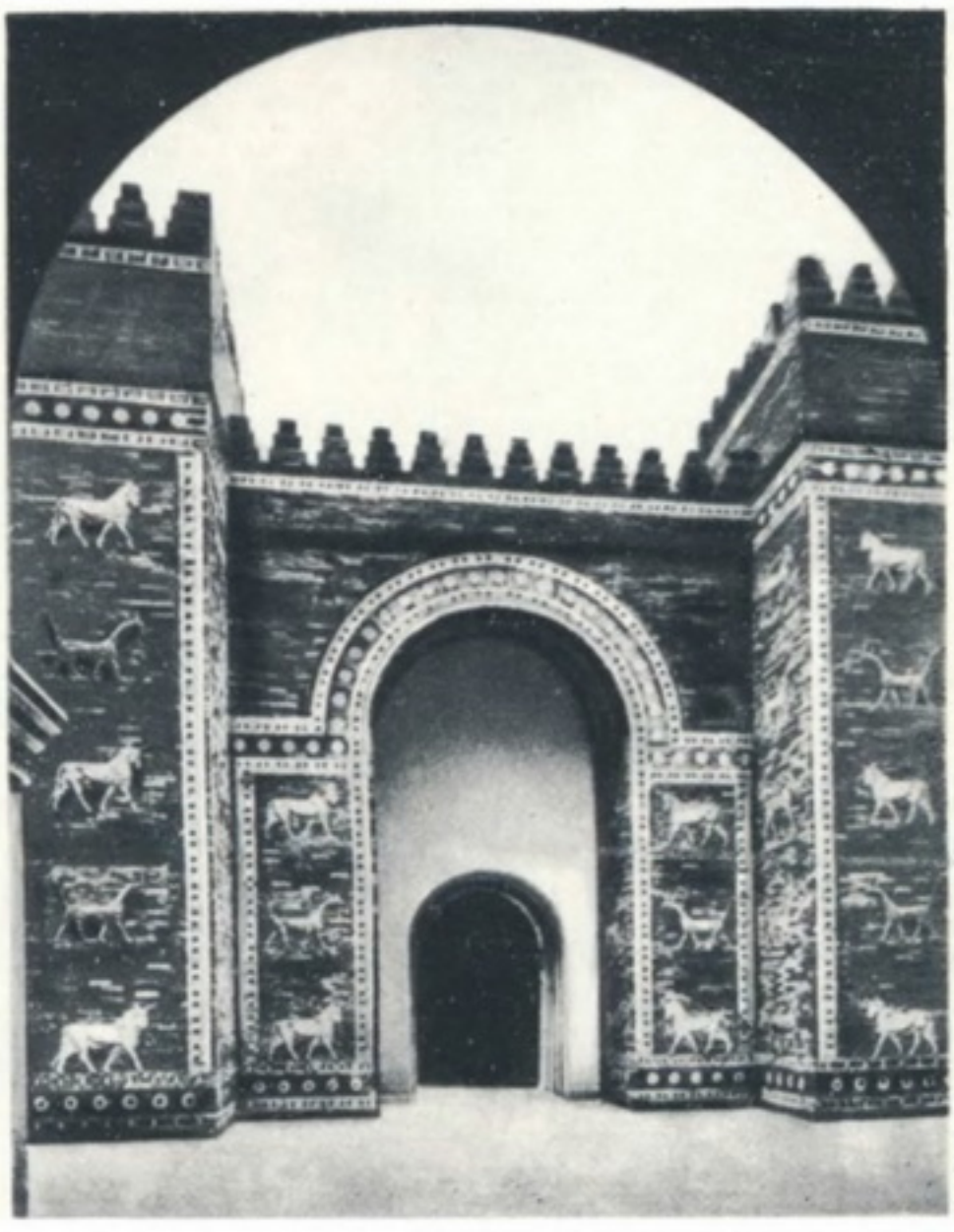

5
6
7



1



2



3



4



5



6



7



8

9

До ст. **Візантія.**

1. Церква св. Феодора (Кілісе-Джамі) в Константинополі. 11 ст.

2. Храм св. Софії в Константинополі. 532–537. Архітектори Анфімій з Тралл та Ісидор з Мілета. Інтер'єр.

3. Церква Іоанна Предтечі в Керчі. 10–13 ст.

4. Імператриця Феодора з почтом. Мозаїка церкви Сан-Вітале в Равенні. Близько 547.

5. Церква Успіння Богоматері. Близько 1080. Монастир Дафні поблизу Афін.

6. Мадонна з немовлям. Восковий живопис. Александрійська школа. 6 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

7. Св. Микола. Ікона. Мозаїка. Початок 12 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

8. Євангеліст Марк. Мініатюра з Євангелія 13 ст. Паризька Національна бібліотека.

9. Зцілення хворих. Мозаїка церкви Кахріє-Джамі в Константинополі. Близько 1303.





1







2
3
4





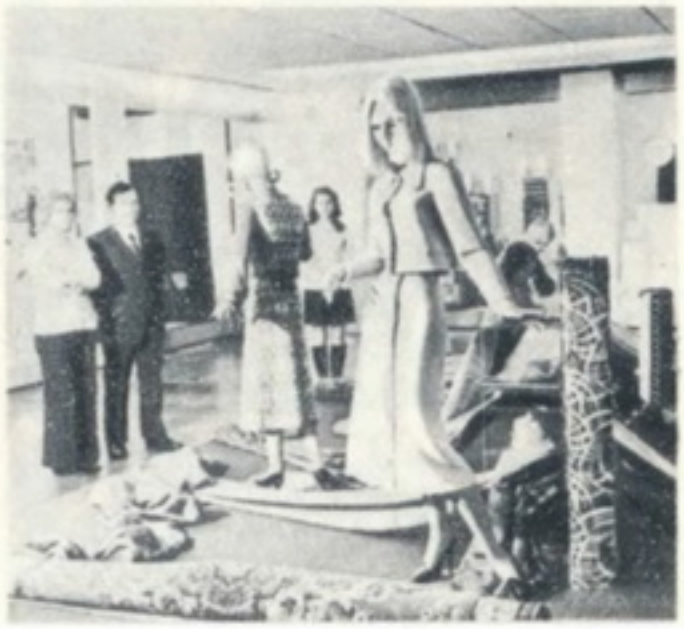

5
6
7

До ст. **Виставка досягнень народного господарства СРСР.**

1. Площа Дружби народів.
2. Павільйон «Машинобудування».
3. Вугільний комбайн КШ-3М і кріплення К-130. Експонат павільйону «Вугільна промисловість».
4. У павільйоні «Хімічна промисловість».
5. Макет парової турбіни потужністю 800 000 кВт. Павільйон «Електрифікація СРСР».
6. У павільйоні «Космос».
7. У павільйоні «Товари народного споживання».
8. На вивідному колі павільйону «Тваринництво».
9. Павільйон «Землеробство».





8
9



















До ст. **Виставка досягнень народного господарства УРСР.**

1. Центральний вхід на ВДНГ УРСР і Головний павільйон. 2. Загальний вид центральної площі Виставки. 3. Республіканська Дошка пошани. 4. Павільйон «Зернові та олійні культури». 5. Павільйон «Машинобудування і приладобудування». 6. У павільйоні «Хімічна промисловість». 7. У павільйоні «Науково-технічний прогрес у народному господарстві УРСР». 8. Макет доменної печі № 9 на Криворізькому металургійному заводі імені В. І. Леніна у павільйоні «Металургія». 9. У павільйоні «Електрифікація». 10. У павільйоні «Товари народного споживання». 11. Сільськогосподарська техніка на майданчику павільйону «Механізація та електрифікація сільського господарства».



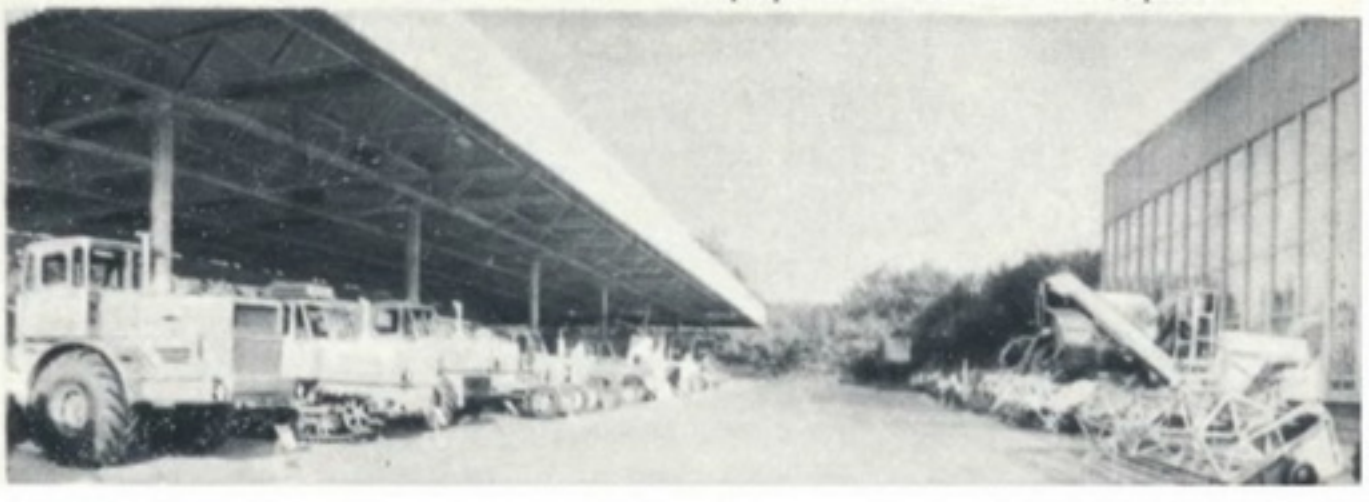



1





2
3

До ст. Вірменська РСР.

1. Араратська долина.
2. Єреван. Площа В. І. Леніна.
3. Озеро Севан.
4. Вірменська АЕС.
5. На відкритих розробках молібденових руд. Каджаранський мідно-молібденовий комбінат.
6. У складальному цеху «Вірмелектрозаводу» імені В. І. Леніна.
7. Цех по виробництву вінілацетату заводу «Полівінілацетат» у Єревані.
8. В одному з цехів Єхегнадзорського консервного заводу.
9. Обпилювання проти сільськогосподарських шкідників і хвороб на виноградних плантаціях радгоспу імені Таїрова Ечміадзінського району.



4







5
6
7

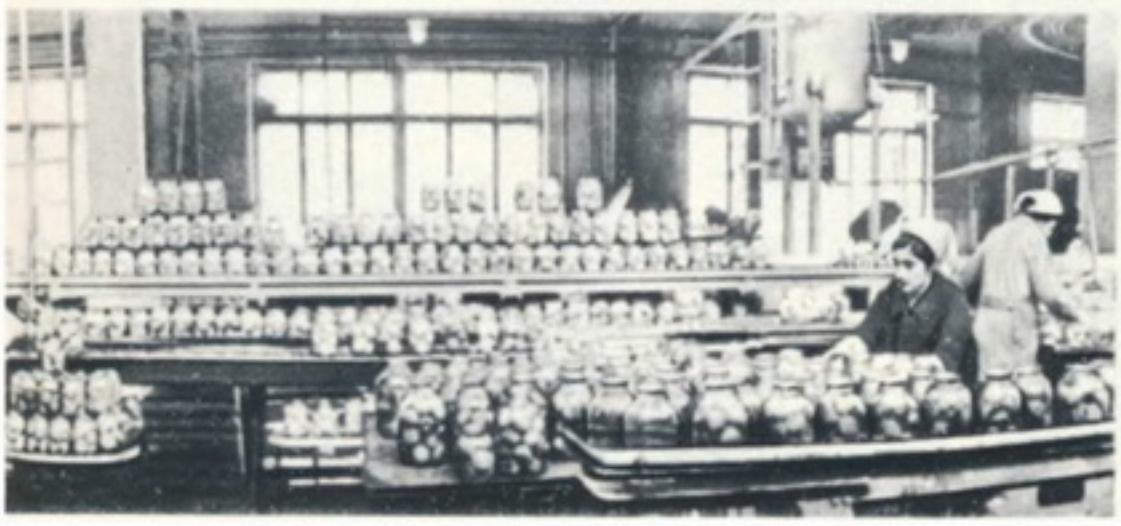



8
9

1
2
3







4
5
6







7
8





До ст. **Вірменська РСР.**

1. Театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова в Єревані. 1926–53. Архітектор О. І. Таманян.
2. Церква Ріпсіме в Ечміадзіні. 618.
3. Матенадаран (сховище стародавніх рукописів) у Єревані. 1959. Архітектор М. В. Григорян.
4. Благовіщення. Мініатюра з рукопису 13 ст. Матенадаран. Єреван.
5. М. С. Сар'ян. Арагац. 1925. Музей Сар'яна в Єревані.
6. О. М. Зардарян. Весна. 1956. Третьяковська галерея в Москві.
7. Є. С. Кочар. Пам'ятник Давидові Сасунському в Єревані. Бронза, базальт. 1959.
8. Сцена з вистави «Ара Прекрасний» Н. Заряна у Вірменському державному драматичному театрі імені Г. Сундукяна.
9. Сцена з опери «Аршак II» Т. Чухаджяна. Єреванський державний театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова.
10. Вірменський народний танець «Шалахо» у виконанні артистів Державного ансамблю пісні і танцю Вірменської РСР.
11. Кадр з фільму «Особисто відомий». Режисери С. Кеворков та Е. Карамян. 1958.

9
10
11











1
2







3
4
5

До ст. **Бразілія.**

1. Водоспад Ігуасу.
2. Загальний вид міста Бразіліа.
3. На одній з вулиць міста Сан-Паулу.
4. Панорама Ріо-де-Жанейро.
5. На ріці Амазонці.
6. На автозаводі компанії «Фольксваген» у Сан-Паулу.
7. Збирання цукрової тростини.
8. Збирання кави.
9. К. Портінарі. Голова індіанки. Малюнок. 1940.
10. Будинок національного театру в місті Бразіліа. 1968. Арх. О. Німейєр та ін.
11. В. Праду. Повстанці. Гравюра на лінолеумі. 1951.
12. Кадр з фільму «Там, де закінчується асфальт». Реж. О. Сампаю. 1956.



6







7
8
9







10
11
12

1
2



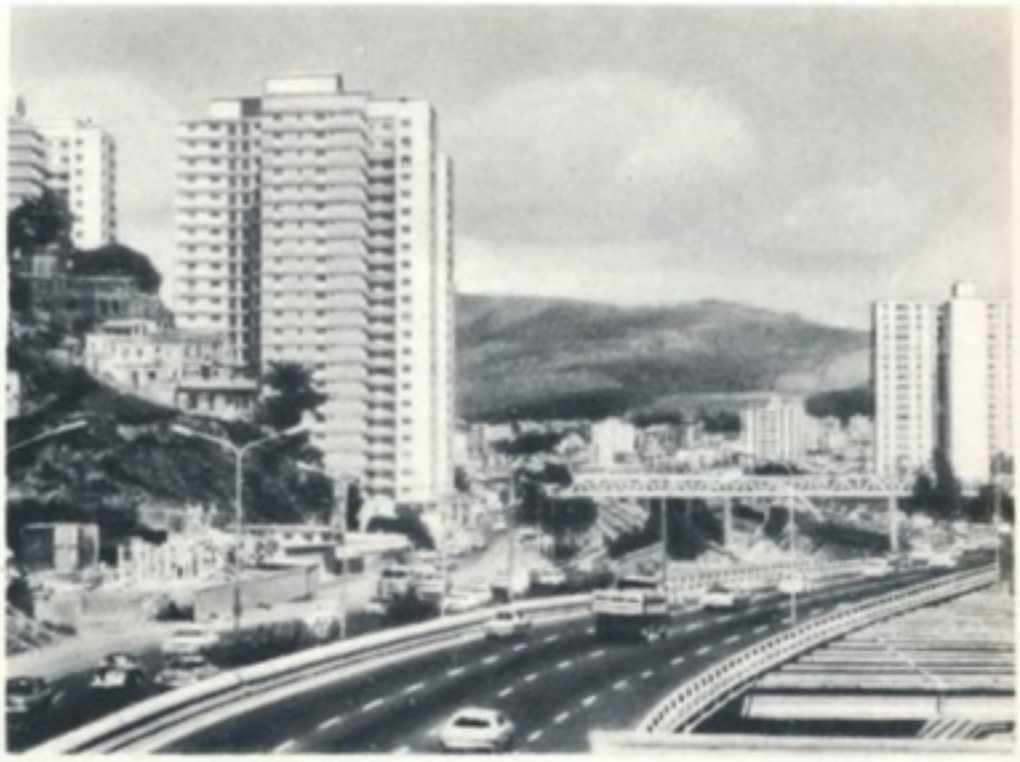

3
4
5







6



До ст. **Венесуела.**

1. Водоспад Канайма на річці Куюні.

2. Вид частини міста Каракаса.

3. Сталеливарний завод у промисловому районі на південному сході країни.

4. Виготовлення дерев'яного човна.

5. Нафтові вишки на озері Маракайбо.

6. Е. Полео. Заручені. 1956.

7. Виступ інструментального квартету «Гальсіо».

8. Пантеон Болівара в Каракасі.

9. Трибуни стадіону Університетського містечка в Каракасі. 1950—53. Арх. К.-Р. Вільянуева.

10. Кадр з фільму «Забирайтесь!». Реж. Я. Саньїнес. 1977.

7
8
9
10











1



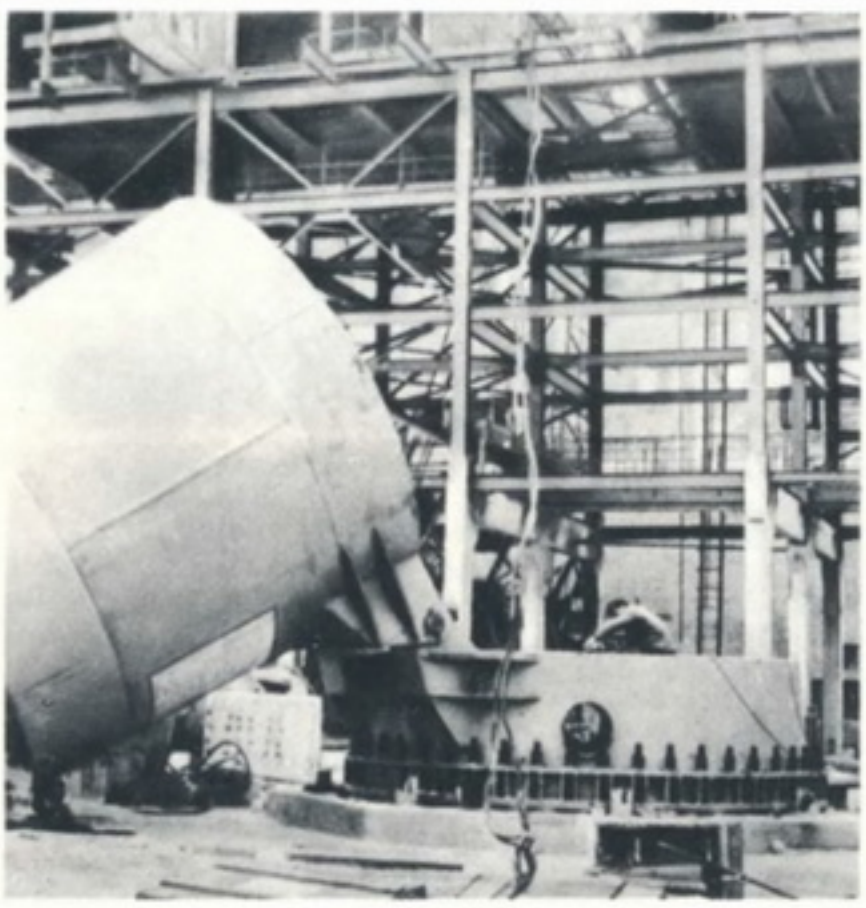



2
3
4

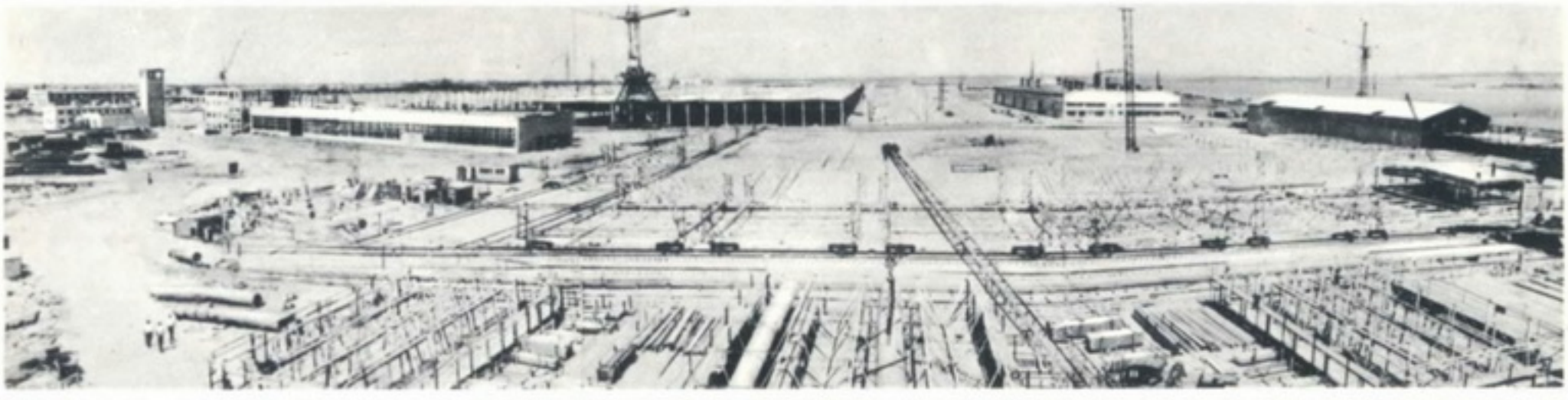

5

До ст. **Будівництво**

1. Панорама будівництва фабрики огрудкування Дніпровського гірничозбагачувального комбінату. Полтавська обл. 1976.

2. Насування блока доменної печі № 8 на Дніпровському металургійному заводі імені Ф. Е. Дзержинського. Місто Дніпродзержинськ. 1974.

3. Монтаж регенератора на будівництві 1-ї черги виробництва аміаку виробничого об'єднання «Стирол» у Горлівці. Донецька обл. 1977.

4. Монтаж колони на Кременчуцькому нафтопереробному заводі. 1977.

5. Панорама будівництва Нікопольської прядильно-ниткової фабрики. Дніпропетровська обл. 1975.

6. Інтер'єр одного з цехів Житомирського заводу верстатів-автоматів. 1977.

7. Запорізька ДРЕС.





6
7



1
2





3

До ст. **Будівництво.**

1. Птахофабрика в колгоспі «Україна» Дунаєвецького району. Хмельницька обл.
2. Салтівський житловий масив у Харкові.
3. Монтаж залізобетонних напіврам комплексу по відгодівлі великої рогатої худоби в радгоспі «Рубежівський». Київська обл. 1977.
4. Випробування автодорожного вантового мосту через Дніпро. 1976.
5. Забудова набережної річки Кальміусу в Донецьку.
6. Житлова забудова в селі Кам'янці. Миколаївська обл.
7. Універсам на житловому масиві Оболонь. Київ.

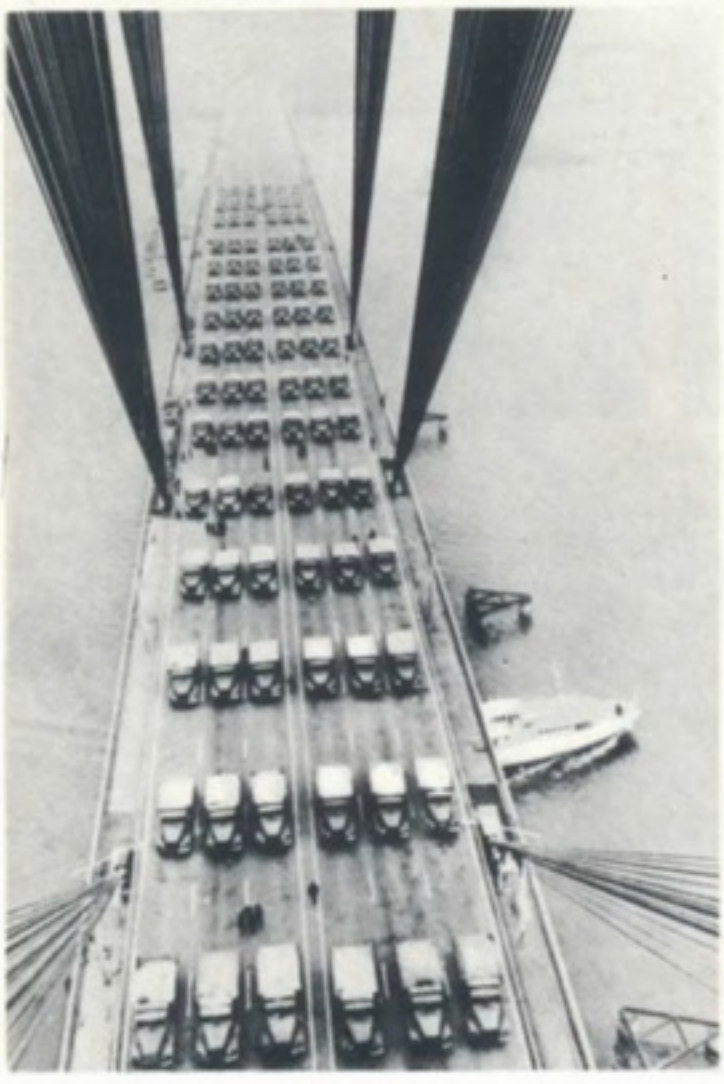

4
5





6
7







1
2





3
4

До ст. **В'єтнам.**

1. Пейзаж на півдні країни.
2. В затоці Халонг.
3. На одній з вулиць Ханоя.
4. У центрі міста Хошімін.
5. Завод хімічних добрив у провінції Хабак.
6. Видобування олов'яної руди в провінції Каоланг.
7. На ткацькій фабриці в Ханої.
8. Обробіток рисового поля.
9. Збирання джуту.
10. На соєвій плантації ферми Мок-Чау.
11. Ловля риби в затоці Халонг.





5
6







7
8
9





10
11







До ст. **В'єтнам.**

1. Баштоподібний храм-калан поблизу міста Куїньйона. 11–12 ст.
2. Башта храму Тьєн-Мо в Хюе. 13–14 ст.
3. Будинок Національних зборів у Ханої.
4. Пагода Дьєн-Бо в Ханої. 1049; відбудовано 1955.
5. Мавзолей Хо Ші Міна в Ханої.
6. Танцівниця. Скульптура п'єдесталу з храму в Чак'є. Близько 9 ст.
7. Нгуєн Дик Нунг. Світанок у полі. 1958.
8. То Нгок Ван. Молодий політрук. Акварель. 1954.
9. Виступ танцювального колективу міста Хошімін.
10. Сцена з вистави театру туонг.
11. Кадр з фільму «17-а паралель». Режисер Хай Нінь. 1975.

















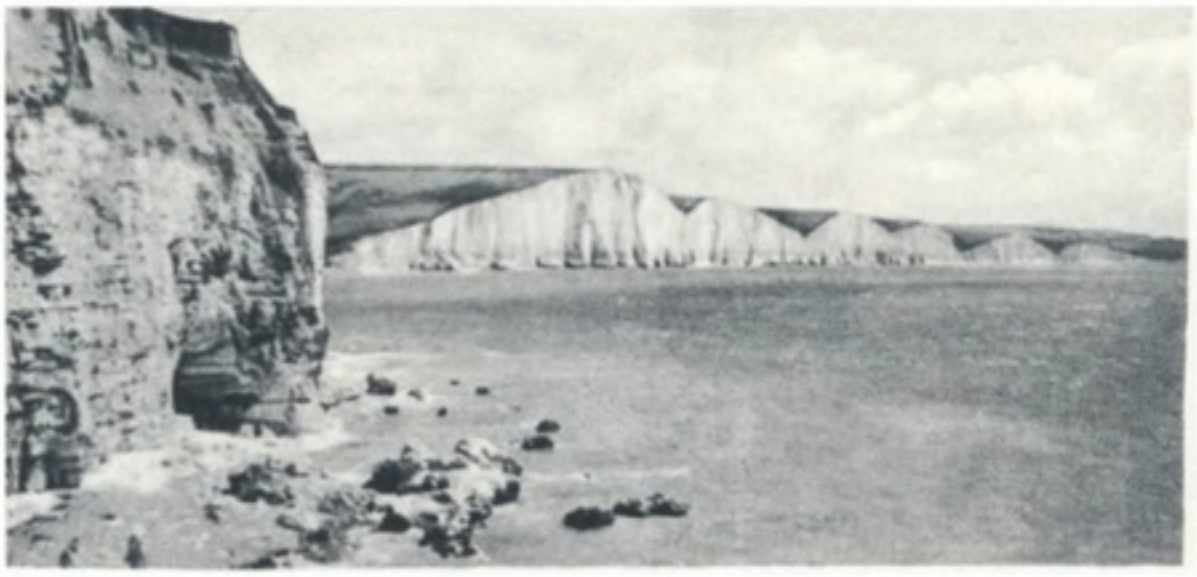



1
2





3

4

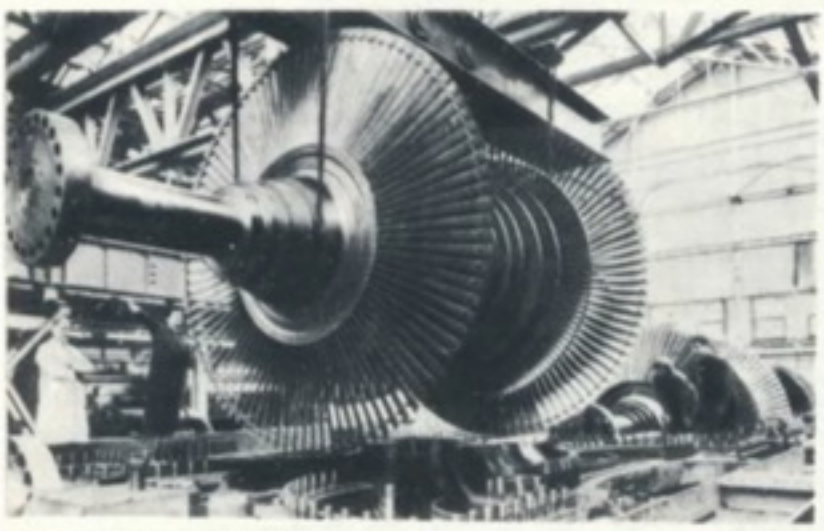





5

6
7

До ст. **Великобританія.**

1. Узбережжя протоки Ла-Манш.
2. В центрі міста Глазго.
3. Загальний вид портової частини міста Ліверпуля.
4. Панорама центральної частини Лондона.
5. На турбінному заводі в місті Ньюкаслі.
6. Атомна електростанція на північному заході Англії.
7. Добування природного газу в Північному морі.
8. На текстильній фабриці в місті Данді.
9. На гірському пасовищі в Шотландії.
10. Сільський краєвид.







8
9
10







1
2
3



4

До ст. **Великобританія.**

1. Замок у Пембрукширі. 13 ст.

2. Будинок парламенту в Лондоні. 1840–68. Архітектори Ч. і Е. Беррі, О. П'юджін.

3. Собор св. Павла в Лондоні. 1675–1710. Архітектор К. Рен.

4. Кембрідж. Капела Кінгс-коледжу. 1446–1515.

5. Будинок школи архітекторів у Лондоні. 70-і рр. 20 ст.

6. Будинок Бірмінгемського репертуарного театру. 70-і рр. 20 ст. Архітектори Г. Уїнтерінгем, Дж. Модслі.

7. У. Гогарт. Модний шлюб. 1743. Національна галерея в Лондоні.

8. Т. Гейнсборо. Портрет Елісбет, герцогині де Бофорт. 70-і рр. 18 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

9. Г. Мур. Меморіальна фігура. 1945–46. Девоншір. Дарлінгтон-холл.

10. Сцена з вистави «Юлій Цезар» У. Шекспіра. Національний театр. Лондон.

11. Сцена з опери «Глоріана» Б. Бріттена. Англійська національна опера.





5
6







7
8
9





10
11





1
2





3
4







5
6
7

До ст. **Гана.**

1. Узбережжя Гвінейської затоки.
2. Панорама міста Аккри.
3. У порту міста Такораді.
4. Завод по переробці бобів какао в місті Такораді.
5. ГЕС на річці Вольті.
6. Видобування золота в Таркві (Західна область).
7. Очищення бобів какао.
8. На тваринницькій фермі в Покоасі (Східна область).
9. Ремісник. Бронза. Історичний музей. Бери.
10. Кофі Антубам. Глашатай двору та барабанщики. Рельєф, дерево. 20 ст.







8
9
10







До ст. **Гвінея.**

1. Узбережжя Атлантичного океану.
2. Краєвид у центральній частині країни.
3. У гвінейському селі.
4. На одній з вулиць Конакрі.
5. Розробка бокситів на островах Лос.
6. Обробіток поля.
7. В порту Конакрі.
8. Маска з дерева. 20 ст.
9. Політехнічний інститут в Конакрі. 60-і рр. 20 ст.
10. Сцена з вистави «Опівночі» за поемою К. Фодеби. Національний ансамбль Гвінеї. 1961.
11. Житла і дерев'яна скульптура гвінейців.

















ГАЇТІ, Республіка Гаїті — держава у Вест-Індії, на Зх. о. Гаїті й о-вах Тортю, Гонав, Ваш та ін. В адм. відношенні поділяється на 5 департаментів.

Державний лад. Г. за конституцією — республіка. Фактично вся законодавча, виконавча, суд і військ. влада зосереджена в руках диктатора — президента, який обирається строком на 6 років і має право на довічне обрання. Формально існує однопалатний парламент — нац. збори.

Природа. Берегова лінія дуже розчленована. Рельєф переважно гірський, вис. до 2680 м (г. Ла-Сель). Надра Г. досліджені недостатньо. Виявлено поклади бокситів, міді, заліз. руди. Клімат тропічний пасатний. Пересічні місячні т-ри протягом року від +22 до +28°. Річна сума опадів 500—2000 мм. Ріки гірські, короткі. Найбільша — р. Артібоніт. Ґрунти переважно коричнево-червоні. Поширені листопадні тропічні ліси, на Пд.— вічнозелені, в долині р. Артібоніту — колючі чагарники, кактуси.

Населення. Понад 99% нас. Г.— гаїтяни, нащадки рабів, вивезених з Африки в 16—18 ст. 90% гаїтян — негри, решта — переважно мулати. Держ. мова — французька, але майже все населення говорить місц. *креольською мовою*. Пересічна густота населення — 194 чол. на 1 км² 19,4% населення живе в містах. Найбільше місто — *Порт-о-Пренс*.

Історія. Корінним населенням острова Г. були індіанці. В 1492 острів відкрив Х. *Колумб* і назвав його Еспаньйолою. Іспанці перетворили Г. на свою колонію, винищили корінне населення і завезли для роботи на плантаціях і рудниках негрів-рабів з Африки. В 1697 зх. частина острова перейшла до Франції, діставши назву Сан-Домінго. *Велика французька революція* викликала піднесення визвольної боротьби в Сан-Домінго. Повстання негрів-рабів 1791 на чолі з Ф.-Д. *Туссеном-Лувертюром* стало початком боротьби за незалежність. У 1801 в Г. скасовано рабство і введено респ. конституцію. В 1804 проголошено незалежність острова, відновлено його стару індіан. назву — Гаїті. В 1822—44 до складу Г. входила також сх. частина острова (сучас. Домініканська Республіка). В 1915—34 Г. окупували амер. війська. В роки 2-ї світової війни Г. перетворено на сировинний придаток США. З 1945 Г.— член ООН. Підтримувані монополіями США президенти Г. (з 1957 Ф. Дювальє, з 1971 його син Ж.-К. Дювальє) проводять крайньо реакційний, терористичний курс, спрямований на придушення революц. руху в країні та підкорення її диктату



Порт-о-Пренс. Панорама частини міста.

амер. капіталу. В 1969 було прийнято закон про запровадження смертної кари за належність до компартії. Патріотичні сили Г., очолювані Об'єднаною партією гаїтянських комуністів (діє у підпіллі), борються за знищення диктаторського режиму, відновлення демократичних свобод, здійснення радикальних екон. і соціальних перетворень (нар. виступи 1971).

В 1973 в еміграції створено К-т боротьби за визволення політ. в'язнів та відновлення демократії в Гаїті, який проводить широку кампанію на захист демократич. прав у країні. Г.— член *Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи*.

М. В. Мартинов.

Політичні партії, профспілки. Єдина партія революційної та урядової дії, засн. 1957 Існує формально. Ряд бурж. і дрібнобурж. партій та угруповань діє в еміграції, гол. чин. в США. *Об'єднана партія гаїтянських комуністів*, засн. 1968; в підпіллі Національна спілка робітників Г., засн. 1951. Проурядова. Входить до *Міжамериканської регіональної організації трудящих*.

М. В. Мартинов.

Господарство. Г.— агр. країна, одна з економічно найвідсталіших у Лат. Америці. Основа г-ва — примітивне землеробство. Пром-сть розвинута слабо і значною мірою контролюється капіталом США. Існує невеликий держ.-капіталістич. сектор. У с. г. зайнято понад 80% самодіяльного нас. і виробляється бл. 50% валового нац. продукту. Переважають дуже дрібні сел. г-ва (бл. 70% г-в мають площу менше ніж 2 га). Число безземельних селян становить бл. 800 тис. чол. Більшою частиною землі володіють великі латифундисти і плантатори. Гол. товарні культури (1975/76, тис. т): кава — 36, цукрова тростина, сизаль — 19, боби какао — 3,5, бавовник — 3,9, банани — 191. Продовольчі культури місцевого споживання: кукурудза, просо, рис. У гірських районах — пасовищне скотарство. Поголів'я (тис., 1975): великої рогатої худоби — 742, свиней — 1735, кіз — 1356, коней — 379. У горах — заготівля цінних порід деревини на експорт.

В пром-сті зайнято 5% самодіяльного населення, виробляється 16,8% валового внутр. продукту. Найбільше значення має обробна пром-сть, представлена підприємствами по переробці с.-г. сировини (ф-ки первинної обробки сизалю, цукр. та рисоочисні з-ди, текст. ф-ки). Невеликі лісопильні, миловарні, цем. і глиноземний з-ди, взуттєва ф-ка. У 1976 вироблено 73 тис. т цукру-сирцю, у 1975 — 144 тис. т цементу, 67 тис. т борошна, 158 млн. кВт · год електроенергії. Розвивається добувна пром-сть (1975 — 523 тис. т бокситів). Певне значення для економіки Г. має туризм. Розвинуті кустарні промисли. Гол. пром. центр — Порт-о-Пренс. Довж. з-ць — 376 км, автошляхів — 4 тис. км, у т. ч. 554 км з твердим покриттям (1975). Гол. мор. порт і аеропорт — Порт-о-Пренс. Г. експортує каву, боксити, сизаль, цукор, боби какао. імпортує нафтопродукти, прод. товари, тканини, машини. Понад 65% зовнішньоторг. обороту припадає на США

Грош. одиниця — гурд. 1 гурд = = 0,2 дол. США (1977). *М.Й.Лозюк.*

Медичне обслуговування. В 1973 в Г. було 3868 лікарняних ліжок (7 ліжок на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 522 лікарі (1 лікар на 8,5 тис. ж.). Лікарів готує мед. ф-т ун-ту в Порт-о-Пренсі.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Бл. 90% населення неписьменні (1976). У Г. проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 12 років, але воно не здійснюється: поч. освітою охоплено менше 25% дітей. Поряд з держ. є приватні школи, здебільшого середні. Навчання франц. мовою, у більшості шкіл платне. Строк навчання в поч. школі 6 років (у сільс. місцевості скорочений), у серед. школі — 7 (3+4). У 1975/76 навч. р. у поч школах налічувалося 489 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 55,2 тис. Вищу освіту здобувають в ун-ті Порт-о-Пренса (1974/75 — 2,1 тис. студентів). Є ряд коледжів, що не дають закінченої вищої освіти. Працюють Нац. рада наук. досліджень (засн. 1963) і кілька наук.



Л. Пуассон. «Туалет селянки». 40-і рр. 20 ст. Музей Художнього центру міста Порт-о-Пренса.



Герб Гаїті.

ГАЇТІ

Площа — 27,8 тис. км²

Населення — 5,5 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Порт-о-Пренс







Герб Гайани.

ГАЙАНА

Площа — 215 тис. км²

Населення — 792 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Джорджтаун





Гайана.
Збирання цукрової тростини. На відкритих розробках бокситів.

г-в. У Порт-о-Пренсі — Нац. б-ка, Нац. музей, музей народів Г., Худож. центр. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Г. виходили 7 щоденних газет заг. тиражем 93 тис. примірників та кілька ін. періодичних видань. Осн. щоденні газети: «Нуво монд» («Новий світ», з 1956), «Матен» («Ранок», з 1908), «Нувеліст» («Хронікер», з 1896), виходять французькою мовою. Орган Об'єднаної партії гаїтянських комуністів — щомісячна газ. «Буркан» («Вогнище») виходить нелегально з 1969. Радіомовлення —з 30-х рр. 20 ст. Діють 27 радіостанцій. Приватна телекомпанія «Теле-Аїті» веде передачі з 1959 по двох каналах франц. і англ. мовами. *О. В. Ткачов.*

Література Г.— переважно франц. мовою. Після проголошення незалежності (1804) розвивалися поезія і драматургія, пізніше — роман. Творцями соціального роману на поч. 20 ст. були Ф. Марселен, Ж. Леріссон, Ф. Ібер та ін. Велику роль у розвитку л-ри в період піднесення нац.-визвольного руху проти амер. окупації (1915—34) відіграла творчість засновника компартії Г. поета і прозаїка Ж. *Румена,* а також письменників Ж. *Брієра,* Е. Румера, Р. Каміля. В 40—50-х рр. у романах Е. Сент-Амана, А. Леспеса, Ф. Моріссо-Леруа, Ж.-С. *Алексіса* знайшли відображення соціалістичні ідеї. З'явилися поетичні збірки Р. *Депестра* і Ф. Фуше. У 60-х — на поч. 70-х рр. більшість прогресивних письменників Г. жила в еміграції. Деякі вірші Ж. Брієра, Ж. Румена, Р. Депестра та ін. перекладено укр. мовою.

Архітектура та образотворче мистецтво. Після проголошення незалежності Г. поблизу м. Кап-Аїтьєна споруджено фортецю Ла-Фер'єр і палац Сан-Сусі за зразком франц. палаців 18 ст. (обидві будівлі — між 1808 і 1816). У 19—20 ст. в Порт-о-Пренсі збудовано собор і Нац. палац.

З найдавніших часів у Г. збереглися худож. вироби індіанців (орнаментована кераміка, гравіровані камені, різьблені меблі з дерева, статуї, що зображували людей і тварин). Мист. нового часу (дерев'яні ритуальні маски, настінні розписи, самодіяльний живопис) створили негри й мулати — нащадки тих, кого завезли на Г. як рабів. Серед сучас. живописців — Ф. Обен, Е. Іпполіт; скульпторів — А. Лафонтан.

Літ.: Мартынов М. В. Гаити. М., 1969; Гонионский С. А. Гаитянская трагедия. М., 1974.

ГАЇЧКИ — загальна назва кількох видів птахів роду *синиця.* Довж. тіла до 15 см. Оперення буруватосіре, верх голови і шия чорні. Поширені переважно в лісовій смузі Пн. півкулі. В СРСР — 4 види, з них у фауні УРСР — 2: Г. чорноголова, або болотяна (Parus palustris), і Г. буроголова, або пухляк (P. articapillus). Гніздяться в дуплах дерев, часто низько над землею. Кладку (до 10 яєць) насиджують у травні—червні. Живляться комахами; корисні лісові птахи. *М. А. Воїнственський.*

ГАЙ (Gajus) (рр. нар. і см. невід.) — римський юрист 2 ст. н. е. Розробляв коментарі, тлумачення, здійснив систематизацію рим. рабовласницького права. Автор праці «Інституції» (настанови), які за римським законом 426 набули обов'язкової юрид. сили. Вони ввійшли до *кодексу Юстініана* і *Корпусу юріс цівіліс.* Твори Г.— цінне джерело *римського права.* Здійснена в «Інституціях» систематизація цивільного та процесуального права мала в наступному значний вплив на систему буржуазних цивільних кодексів.

Тв.: Рос. перекл.— Институции. Варшава, 1892. *Н. С. Прозорова.*

ГАЙ Гая Дмитрович [справж. прізв. та ім'я — Бжишкян Гайк; 6 (18). II 1887 — 11.XII 1937] — герой громадянської війни, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в Тебрізі (Іран) в сім'ї вчителя. В Рад. Армії з 1918. Командував червоногвард. загонами в боях проти білочехів і білокозаків, потім — 24-ю стрілецькою д-зією, в грудні 1918 — червні 1919 — 1-ю армією Сх. фронту, 42-ю стрілецькою і 1-ю Кавказ. кав. дивізіями на Пд. фронті. Під час *радянсько-польської війни 1920* — командир 3-го кінного корпусу. В 1922 — наркомвійськмор Вірменії. В 1927 закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе, потім —на військ.-викладацькій і наук. роботі. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ГАЙ Генріх Юліанович (10.I 1875, Варшава — 3.X 1936) — архітектор. У 1898 закінчив ін-т цивільних інженерів у Петербурзі. Вчився в Парижі та Мюнхені. Збудував



Г. Ю. Гай. Критий ринок у Києві. 1910.

перший на Україні Критий ринок у Києві (1910, стиль *модерн*); будинки Т-ва взаємного кредиту і Т-ва забезпечення землеробів у Мінську; будівлі в Польщі, зокрема у Варшаві (міські та залізнична школи, будинок працівників залізниці, торг. зал).

ГАЙ Олександр Дмитрович [н. 26. VII (8.VIII) 1914, Катеринослав] — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1939. Після закінчення 1935 театр. студії при МХАТі 2-му працював у театрах Москви, 1938 — 45 — в Червонопрапорному ансамблі пісні і танцю СРСР, фронтових бригадах, з 1947 — у Львів. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Поваренков («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Астров («Дядя Ваня» Чехова), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). Виступив у ролі В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодіна). Знімається в кіно. Фільми: «Григорій Сковорода» (виконавець гол. ролі), «Сім'я Коцюбинських» (виконавець ролі М. Коцюбинського). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1971.



О. Д. Гай у ролях Михайла Коцюбинського (у фільмі «Сім'я Коцюбинських») та Гамлета (у виставі «Гамлет» Шекспіра).

ГАЙ — невелика відокремлена від основного лісового масиву ділянка дерев листяних порід одного віку. Розрізняють Г. дубові, березові та ін.

ГАЙА́НА, Кооперативна Республіка Гайана — держава в пн.-сх. частині Пд. Америки. З Пн. омивається Атлантичним ок. В адм. відношенні поділяється на 9 округів.

Населення Гайани переважно індійського (54%) та афр. (36%) походження. Офіційна мова — англійська.

Державний лад. Г.— республіка. Входить до *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Чинну конституцію прийнято 1966. Глава д-ви — президент, обираний парламентом строком на 6 років. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — нац. збори, які обираються населенням строком на 5 років; виконавчу — уряд (рада міністрів), очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Береги Атлантичного ок. низькі, під час припливів затоплюються водою. Поверхня пн. і пн.-сх. частин — заболочена низовина, в центрі й на Пд.— Гвіанське плоскогір'я (найвища вершина — г. Рорайма, 2810 м, на кордоні з Бразілією і Венесуелою). Надра Г. багаті на боксити, марганцеву руду, золото, ніобій, алмази. Клімат субекваторіальний, жаркий, вологий. Пересічна місячна т-ра +26, +28°. Опадів понад 2200 мм на рік. Річки повноводі, порожисті. Переважають вологі вічнозелені ліси, подекуди — *савани;* вздовж узбережжя — мангрові зарості.

Історія. Корінними жителями сучас. Г. були індіан. племена. В кін. 15 ст. цю тер. відкрили ісп. мореплавці. Пізніше голландці заснували тут поселення, що здобули статус голл. колоній (1732 і 1773). З 1650 до поч. 19 ст. на тер. Г. постійно ввозили негрів-рабів з Африки для роботи на плантаціях і рудниках. У кін. 18 — на поч. 19 ст. за володіння тер. Г. точилася боротьба між Великобританією, Нідерландами і Францією. У 1814

Великобританія і Нідерланди уклали договір, за яким тер. Г. перейшла до Великобританії (1831 створено колонію — Брит. Гвіану). В 1834 в країні скасовано рабство. З 1838 на тер. Г. почали ввозити дешеву робочу силу з Індії, а з 1853 — з Китаю. Населення Г. вело нац.-визвольну боротьбу, яка посилилась після 2-ї світової війни. У 1953 трудящі Брит. Гвіани домоглися розширення внутр. самоуправління. Перемогу на виборах до місц. законодавчих зборів 1953, 1957 і 1961 здобула Нар. прогресивна партія, яка активно виступала за ліквідацію колоніального режиму. 26.V 1966 Великобританія була змушена надати Г. незалежність (дістала назву Гайана). З 1966 Г. — член ООН. З 1970 — республіка. В 1970 встановила дипломатичні відносини з СРСР. Уряд Г. здійснив ряд прогресивних соціально-екон. заходів. У галузі міжнар. відносин Г. проводить політику неприєднання до блоків, підтримує відносини з усіма країнами, в т. ч. з соціалістичними. В 1973 між Г. і СРСР підписано торг. угоду, 1978—угоду про культ. і тех. співробітництво та розвиток рибальства. Г. — член *Карибського співтовариства, Латиноамериканської економічної системи.*

Політичні партії, профспілки. Народний національний конгрес, засн. 1955. Правляча. Виступає за загальнодемократичні перетворення. *Народна прогресивна партія Гайани,* засн. 1950. Опозиційна, об'єднує частину робітн. класу й фермерства. Партія «Об'єднана сила», засн. 1961. Опозиційна. Конгрес профспілок Гайани, засн. 1941. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок* і *Міжамериканської регіональної організації трудящих.*

Господарство. Г.— економічно слаборозвинута країна. Уряд Г. вживає заходів для подолання відсталості, успадкованої від колоніального режиму. Створюються кооперативи, встановлено (1975) держ. монополію на добування бокситів, націоналізується зем. власність іноз. компаній, фабрики, заводи. Основа економіки — с. г. та гірничодобувна пром-сть. На с. г. припадає понад 20% валового нац. продукту. Під с.-г. угіддями — менше 1% тер. країни (переважно на Пн. Сх.). Осн. експортна культура — цукр. тростина (1976 вироблено 332,5 тис. т цукру-сирцю), продовольча — рис (110 тис. т). Вирощують також кокосову пальму, цитрусові, каву, какао, сою, маїс, батат, бобові. В пд.-зх. районах — пасовищне тваринництво. Поголів'я (тис., 1974, оцінка): великої рогатої худоби — 265, свиней — 90, овець — 100. Рибальство, морські промисли. Заготівлі деревини цінних порід. На пром-сть припадає 40% валового нац. продукту. Найбільше значення має добування бокситів (1975 — 1,6 млн. т, провідне місце в капіталістич. світі). Добувають також золото, алмази, марганцеву руду. В 1974 вироблено 369 млн. кВт · год електроенергії. Є підприємства цукр., пивоварної, лісової пром-сті, по виробн. рому (гол. чин. у Джорджтауні). В м. Вікторії-Віллідж — з-д по складанню радіоелектронної апаратури, в м. Маккензі — глиноземний з-д. З-ць — бл. 130 км, автошляхів — 2,9 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — бл. 635 км. Гол. порти: Джорджтаун, Нью-Амстердам. Г. експортує боксити, цукор, рис, лісоматеріали, ром, алмази; імпортує машини, трансп. засоби, паливо, прод. товари. Гол. торг. партнери: США, Великобританія, Канада, країни Карибського басейну. Грош. одиниця — гайанський долар; 2,55 гайанського долара = 1 доларові США. *Д. В. Сущевський.*



В центральній частині Джорджтауна.



Культура. З 1976 система освіти перебуває під контролем держави. В країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 5 до 14 років. Усі види освіти — безплатні. Тривалість навчання у поч. школі — 6 років, у середній — 7 (5 + 2). Викладання англ. мовою. В 1975/76 навч. р. у поч. і серед. школах налічувалось понад 192,5 тис. учнів, у профес.-тех. уч-щах — 2,9 тис., у пед. уч-щах — 640 учнів. В ун-ті Г. (Джорджтаун) — 1985 студентів. Наук. центри: Т-во Г., Амер. інформ. центр, Ін-т міжнар. відносин Г., Ін-т по вивченню ідеологічних проблем ім. Каффі (засн. 1977; Каффі — нац. герой, який жив у 17 ст.). У Джорджтауні — Нац. б-ка, (засн. 1909; 152 тис. тт.), Музей Г. (засн. 1853).

Найзначніші газети Г.: щоденні — «Гайана кронікл» («Гайанська хроніка», з 1975), «Міррор» («Дзеркало», з 1962) — орган Нар. прогресивної партії Г. та щотижнева — «Лейбор адвокейт»(«Захисник праці», з 1937). Щотижневик «Нью нейшен» («Нова нація», з 1955) — орган Нар. національного конгресу. Гайанська об'єднана компанія радіомовлення — «Радіо Демерара» засн. 1950. Радіомовлення ведеться англ. мовою.

ГА́ЙВОРОН — птах родини воронових. Те саме, що й *грак*.

ГА́ЙВОРОН — місто Кіровоградської обл. УРСР, райцентр, на р. Пд. Бузі. Залізничний вузол. С-ще Г. утворилося внаслідок злиття сіл Струнькового, Ташлика і Гайворона. Жителі Г. брали участь у заворушенні під час проведення грабіжницької *селянської реформи 1861*. В жовтні 1905 відбувся страйк робітників містечка. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1949 — місто.

В Г.— тепловозоремонтний, маслоробний з-ди, хлібопродуктів, харч. та побутового обслуговування комбінати, гранітний кар'єр. 6 заг.-освітніх і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, маш.-буд. технікум. 3 лік. заклади, 2 клуби, кінотеатр, 10 бібліотек. Поблизу Г. виявлено *Гайворонське поселення*.

ГА́ЙВОРОНСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення 6—7 ст., центр чорної металургії давніх слов'ян на безіменному острові Пд. Бугу біля м. Гайворона Кіровоградської обл. Досліджене 1960—61. Виявлено 25 залізоплавильних печей. Розміщення горен по 2—3 разом дають змогу припускати, що металурги-професіонали працювали колективами (по 4—5 чол.). На поселенні досліджено залишки напівземлянкового житла, знайдено виробничий інвентар, прикраси, побутові речі, кераміку тощо.

Літ.: Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини І тисячоліття н. е. на Південному Бузі. «Археологія», 1963, т. 15. *В. І. Бідзіля.*

ГА́ЙВОРОНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Кіровоградської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 51,2 тис. чол. (1977). В районі — 29 населених пунктів, які підпорядковані міській, 2 селищним і 13 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Гайворон*.

Поверхня рівнинна. Корисні копалини: графіт, граніти, глини, піски. Найбільша річка — *Південний Буг*. Грунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (на вододілах; дуб, граб, клен, ясен) займають 5,7 тис. га.

Найбільші пром. підприємства: головне підприємство виробничого об'єднання «Кіровоградграфіт» (смт Завалля), гайворонські гранітний кар'єр, тепловозоремонтний, маслоробний з-ди, комбінат хлібопродуктів, Сальківський цукровий комбінат. Працюють комбінат побутового обслуговування (Гайворон) і 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— вирощування зернових (пшениці і кукурудзи),



Г. Д. Гай.



О. Д. Гай.



Гаїчки:
1 — буроголова;
2 — болотяна.



Гайворонське поселення. Скронева підвіска.



З. М. Гайдай.



Д. А. Гайдамака



П. Д. Гайдамака.

цукр. буряків, соняшнику і виробн. м'яса, молока, яєць та вовни. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 51,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 48,0 тис. га. У Гайворонському районі — 10 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничний вузол Гайворон та залізничні станції Підгородня і Рудниця. Автошляхів — 120 км (усі з твердим покриттям). В районі — 27 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, Гайворонський маш.-буд. технікум, 42 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень, 15 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 32 кіноустановки, 57 б-к. У с. Вікнині Г. р. народився укр. байкар М. П. *Годованець*.

М. Д. Зятін.

ГАЙДА́ЄНКО Іван Петрович [н. 7(20).I 1914, с. Семиозерне, тепер Кустанайської обл. Казах. РСР]— російський рад. письменник. Член КПРС з 1945. Після закінчення Одес. морехідного училища (1932) служив на кораблях Чорномор. пароплавства, працював у пресі. Перша книга оповідань і нарисів — «У коричневому полоні» (1942). Автор прозових творів про рад. моряків, життя й боротьбу народів зарубіжних країн: збірок «За Босфором» (1948), «Під гнітом долара» (1951), «У чужих гаванях» (1953), «Гавана — Бейрут» (1963); роману «Санта-Марія» (1967); п'єс «За горизонтом» (у співавторстві, 1951) і «Останній сигнал» (1958). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. К., 1974; Оливы горят. К., 1975; Капитаны, капитаны. К., 1976.

ГАЙДА́Й Зоя Михайлівна [19.V (1.VI) 1902, Тамбов — 21.IV 1965, Київ] — українська рад. співачка (сопрано), нар. арт. СРСР (з 1944). У 1927 закінчила Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка по класу співу О. *Муравйової*. В 1928—55 — солістка Київ. (в 1930—34 — Харків.) театру опери та балету. В 1947—65 викладала в Київ. консерваторії. Співачка широкого творчого діапазону, яскравого вокального і сценічного обдарування, Г. створила понад 50 образів в операх укр., рос. та зх.-європ. композиторів. Серед них Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Любов Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Чіо-Чіо-сан (в однойменній опері Пуччіні), Дездемона («Отелло» Верді). Виступала як камерна співачка. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями Держ. премія СРСР, 1941.

ГАЙДАМА́КА (справж. прізв.— Вертепов) Дмитро Абрамович [26.I (7.II) 1864, станиця Луковська Терської обл., тепер Моздок. р-ну Пн.-Осетин. АРСР — 9.V 1936, Дніпропетровськ] — український рад. актор і режисер. Творчу діяльність розпочав 1891 у трупі М. Л. *Кропивницького*. В 1898—1927 працював у різних укр. театр. трупах. У 1927—36 — в Донец. драм. театрі, Дніпропетровському театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Терешко Сурма («Сватання» Карпенка-Карого), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Городничий («Ревізор» Гоголя). Поставив спектаклі: «Сорочинський ярмарок» і «Майська ніч» (за М. Гоголем Старицького).

Є. С. Хлібцевич.

ГАЙДАМА́КА Петро Данилович [н. 29.VI(12.VII) 1907, Краматорськ] — український рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1931. У 1938 закінчив Харків. консерваторію. Голова Харків. організації Спілки композиторів України (з 1948). Твори: «Партизанська симфонія» (1946), кантати «Краю мій» (1967), «Ленін іде по планеті» (1970); вокально-симфонічний цикл «Пісня серця» (1961), вокальні цикли для різних голосів з фортепіано («Дніпровські сонети», 1969; «Так ніхто не кохав», 1974; «Сторінки кохання», 1976); концерти для балалайки, гобою з оркестром (1962—75), варіації на тему М. Лисенка для віолончелі з оркестром (1977), хори, інструм. твори, пісні, обробки нар. пісень. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

ГАЙДАМА́КИ — 1) Учасники народно-визвольної боротьби 18 ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхет. гніту (див. *Гайдамацький рух*). Вперше Г. згадуються в істор. документах 1717. Боротьбу Г. проти іноз. загарбників яскраво відображено в усній нар. творчості (див. *Гайдамацькі пісні*). Гайдамаків *Коліївщини* оспівав у своїх творах Т. Г. Шевченко. 2) Під час громадянської війни 1918—20 укр. бурж. націоналісти, прагнучи з контрреволюційною метою використати популярні в нар. масах істор. традицію і термінологію, називали Г. склад своїх банд, які були розгромлені Червоною Армією.

ГАЙДАМА́ЦЬКИЙ РУХ — народно-визвольна боротьба нар. мас на укр. землях у 18 ст. проти феод.-кріпосницького та нац.-релігійного гноблення. Г. р. мав характер стихійних, розрізнених виступів збройних загонів трудящого люду. Українське слово «гайдамака», як сербське «хајдук», болгарське



«хайдутин» і румунське «haiduc», походить від тур.-османського «haydamak» — розбійник. Тур. завойовники й пануючі класи вкладали в ці назви тільки негативний зміст; нар. маси вважали гайдамаків, гайдуків та інших своїми захисниками. Г. р. на Україні був проявом класової боротьби проти експлуататорів. У Галичині, на Буковині й Закарпатті збройні загони мали назву *опришків*, у Болгарії, Сербії, Молдавії, Валахії — *гайдуків*, у Польщі й



В. І. Касіян. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки».

Словаччині — збійників, Хорватії — ускоків. Гайдамаки мали багато спільного з загонами «вольних людей» у Росії того часу. В гайдамацьких загонах об'єднувалися переважно селяни-втікачі, найбідніша частина міського населення, козацька сірома, *голота*, наймити. Брали участь у Г. р. не тільки українці, а й росіяни (збіглі селяни й солдати, донські козаки, розкольники), молдавани, білоруси, поляки, євреї та представники ін. народів, яких єднали безправ'я й тяжкий феод. гніт. Гайдамацькі загони діяли з весни до пізньої осені. Чисельність їх була від кількох чоловік до тисячі. Очолювали загони виборні отамани, здебільшого запорізькі козаки. Видатними гайдамацькими ватажками на Правобережжі були Г. *Голий*, М. *Грива*, І. *Жила*, І. *Подоляка*; на Лівобережжі — С. *Гаркуша* та ін. Гайдамаки були озброєні рушницями, пістолями, списами, шаблями, ножами, сокирами, інколи гарматами. В походах брали участь піші та кінnота. Гайдамаки застосовували партизанську тактику, що було однією з умов їхніх успішних дій. Непомітно з'являючись і швидко пересуваючись, вони завдавали ворогові несподіваних ударів і зникали в лісах і степах.

Бойові успіхи гайдамаків свідчили про їхній воєнний досвід, винахідливість, героїзм, а також тісний зв'язок з місц. населенням, яке поповнювало загони, виконувало роль провідників, постачало харчі, переховувало зброю, нада-

вало притулок. Невеликі ватаги нападали гол. чин. на панські двори, корчми, а великі загони — на містечка й міста. Гайдамаки забирали зброю, гроші, цінне майно у орендарів, шляхти, адміністрації, знищували документи про шляхет. володіння, карали смертю тих, хто знущався над населенням. Великі загони під проводом отаманів І. Жили, Медведя, Харка 1736 здобули міста Паволоч, Погребище, Таращу. В 1750 гайдамацькі загони вели бої за міста Умань, Вінницю, Володарку, Чигирин та ін. У 1774 активізувався Г. р. на Слобожанщині та Лівобережжі (див. *Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*). Під час нар. повстань проти кріпосницького гніту 1734, 1750 і особливо 1768—69 (див. *Коліївщина*) гайдамацькі загони вливалися в єдине нар.-визвольне русло і відігравали в ньому важливу роль як досвідчена в бойових діях сила. Документи свідчать про спільність дій польс., рос. адміністрації, козац. старшини у придушенні Г. р. Затухання Г. р. збіглося з поразкою сел. війни 1773—75 в Росії, з ліквідацією Запорізької Січі 1775, на землях якої з селян-втікачів формувалася більшість гайдамацьких загонів. Г. р. тривав до кін. 18 ст., опришківський — до серед. 19 ст.

В оцінці Г. р. велася ідейна боротьба між реакційними і прогресивними силами, що знайшло відображення в укр., рос. та польс. істор. та художній літературах. Т. Г. Шевченко, характеризуючи гайдамаків як борців «за святую правду-волю», виступив проти реакційної дворянсько-поміщицької істор концепції гайдамаччини як розбійницького руху. В рад. науці Г. р. висвітлено на основі марксистсько-ленінської методології. Йому присвячено художні й мистецькі твори.

Літ.: Архив Юго-Западной России.., ч. 3. Акты о гайдамаках (1700—1768), т. 3. К., 1876; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Вершигора П. П. Военное творчество народных масс. М., 1961; Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965; Serczyk W. Hajdamacy. Kraków, 1972.

Ф. П. Шевченко.

ГАЙДАМА́ЦЬКІ ПІСНІ́ — українські народні істор. пісні про *гайдамацький рух*. У Г. п. оспівано героїчну боротьбу нар. мас проти феод.-кріпосницького й нац.-реліг. гніту на Правобережній Україні, яка в той час перебувала під владою шляхет Польщі. Часто героями Г. п. були істор. особи: Г. *Голий*, М *Залізняк*, І. *Гонта*, М. *Швачка* та ін., які користувалися великою популярністю серед народу. Г. п.— одне з джерел поеми Т. Шевченка «Гайдамаки», драми І. Карпенка-Карого «Сава Чалий». З Г п. ідейно пов'язані пісні про *опришків*.

ГАЙДА́Р Аркадій Петрович [справж. прізв.— Голиков; 9(22).I 1904, Льгов, тепер Курської обл.— 26.X 1941, похований у Каневі]— російський рад. письменник. В 1918 пішов добровольцем у Червону Армію. Командував полком, воював на фронтах громадян. війни на Україні, зокрема ці події описав згодом в оповіданні «РВР» (1926). Друкуватися почав 1925. Писав повісті і оповідання для дітей: «Школа» (1930), «Дальні краї» (1932), «Військова таємниця» (1935), «Чук і Гек» (1939), «Тімур і його команда» (1940). Автор кіносценаріїв «Клятва Тімура», «Комендант сніжної фортеці». З перших днів Великої Вітчизн. війни був на Пд.-Зх. фронті спецкором «Комсомольской правды», на сторінках якої регулярно друкував воєнні нариси з обложеного Києва; потім — у партизанському загоні. Загинув у бою в с. Ліплявому Канівського р-ну. В Каневі Г. споруджено пам'ятник і створено б-ку-музей його імені. За творами Г. поставлено кілька кінофільмів. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1971—73; Школа. Л., 1977; У к р. п е р е к л.— Твори, т. 1—4. К., 1955—56; Тимур і його команда. К., 1977.
Літ.: Смирнова В. В. Аркадий Гайдар. М., 1972; Котов М. І., Лясковський В. Г. Повість про Гайдара. К., 1973.

ГАЙДАРАБА́Д, Хайдарабад — місто на Пд. Індії, одна з резиденцій президента Індії; адм. ц. шт. *Андхра-Прадеш*. Важливий вузол з-ць і автошляхів. 1,8 млн. ж. (1971, з передмістями). Значний екон. центр. Підприємства текст., шкіряної, склоробної, харч. пром-сті. Великі маш.-буд. з-ди та фармацевтична ф-ка (збудовані за допомогою СРСР та Чехословаччини). Виробн. важкого устаткування. Розвинуте кустарне виготовлення предметів домашнього вжитку, килимів, тканин, худож. виробів з металу, слонової кістки, дерева. В Г.— Османський ун-т, театр, 2 музеї. Біля Г.— руїни найбільшого міста середньовічної Індії *Голконди* (11 ст.). В Г.— палаци, мечеті та ін. пам'ятки мусульманської архітектури. Істор. столиця Пд. Індії. Засн. в 16 ст. (за деякими джерелами — 1589).

ГАЙДАРАБА́Д, Хайдарабад — місто на Пд. Пакистану, на р. Інд. Порт, вузол з-ць і автошляхів. 624 тис. ж. (1972). Великий центр текст. пром-сті. Підприємства шкіряної, харчосмакової, хім., маш.-буд. (мор. судна, с.-г. машини тощо), скляної пром-сті. Широко розвинуте ремісництво (худож. вироби з золота, срібла, емалі). Сіндхський ун-т. Академія Шаха Валіуллі (дослідження в галузі філософії).

ГАЙДЕБУ́РОВ Павло Павлович [15(27).II 1877, Петербург — 4.III 1960, Ленінград]— російський рад. актор і режисер, нар. арт. РРФСР (з 1940). Сценічну діяльність почав 1899 в Мінську. В 1903 організував Загальнодоступний театр у Петербурзі, 1905 на його основі — Перший пересувний драм. театр (існував до 1928). З 1933 керував колгоспно-радгоспним пересувним театром, в якому поставив спектаклі: «Влада темряви» Л. Толстого, «Борис Годунов» Пушкіна, «Далеке» Афіногенова, «Платон Кречет» Корнійчука та ін. З 1941 працював у театрах Ленінграда, Біломорська (Кар. АРСР), Ярославля, Москви. В 1952 в Сімферопольському рос. драм. театрі ім. М. Горького поставив п'єсу Горького «Старик» і зіграв головну роль (Держ. премія СРСР, 1952). З 1955 працював у театрі ім. Євг. Вахтангова. Нагороджений 2 орденами і медалями.

ГАЙДН (Haydn) Франц-Йозеф (хрещений 1.IV 1732, с. Рорау, Ниж. Австрія — 31.V 1809, Відень) — австрійський композитор. Один з основоположників *віденської класичної школи*. У 1740—49 Г. співав у хорі собору св. Стефана у Відні, де навчався також гри на муз. інструментах. Вивчав композицію у композитора Н. Порпори. У 1761—90— придворний капельмейстер і композитор угор. князів Естергазі в Ейзенштадті. Для капели і домашнього театру Естергазі написав більшість своїх симфоній (зокрема «Прощальну», 1772) і опер. У 80—90-і рр. Г. створив кращі твори: квартети (починаючи з опуса 33), 6 Паризьких (1785—86) і 12 Лондонських (1791—92, 1794—95) симфоній, ораторії, меси та ін. Своєю творчістю утвердив жанри і форми інструм. музики: симфонії, сонати, камерно-інструм. ансамблі. Автор 104 симфоній, 24 опер, 3 ораторій (в т. ч. «Створення світу», 1798; «Пори року», 1801), 14 мес та ін. духовних творів, увертюр, маршів, танців, дивертисментів, концертів для клавіру та ін. інструментів, 83 струнних квартетів, 41 фп. тріо, 21 струнного тріо, 126 тріо для баритона (смичкового), альта, віолончелі та ін.

Літ.: Кремлев Ю. А. Йозеф Гайдн. М., 1972.

М. М. Михайлов.

ГАЙД-ПАРК — парк у зх. частині Лондона. Площа бл. 280 га. Традиційне місце політичних мітингів; одне з найпопулярніших місць відпочинку лондонців

ГАЙДУКЕ́ВИЧ Віктор Францович [12(25).XI 1904, Петербург — 9.X 1966, Керч] — радянський археолог. Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1928) працював у Керченському істор.-археол. музеї, з 1932 — в Ленінгр. відділенні Ін-ту археології АН СРСР. Провадив розкопки *Пантікапея*, *Мірмекія*, *Тірітаки*, *Ілурата* та ін. античних пам'яток на Керченському п-ові. Автор праць гол. чин. з історії *Боспорської держави*, її економіки та культури. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

Тв.: Боспорское царство. М.—Л., 1949; История античных городов Северного Причерноморья. В кн.: Античные города Северного Причерноморья, т. 1. М.—Л., 1955.

ГАЙДУКИ́ (угор. hajdúk — множ. від hajdú) —1) Учасники збройної боротьби південнослов'янських народів проти турецьких загарбників у 15—19 ст. Під час рос.-тур. війни 1877—78 разом з рос. військами боролися за визволення Болгарії. За своєю класовою суттю рух Г. був антифеодальним. 2) Легкоозброєні воїни, які перебували на службі у великих магнатів та поміщиків Угорщини і Польщі у 18—19 ст. 3) В Росії за правління *Петра I* Г. називали кінних панських лакеїв.

ГАЙДУ́ЦЬКІ ПІСНІ́ — усні поетичні твори героїчного епосу наро-



А. П. Гайдар



Ф.-Й. Гайдн.



Піший гайдук. З гравюри 1600.



Гайманова могила. Срібна позолочена чаша з рельєфними зображеннями скіфських воїнів. 4 ст. до н. е.



М. І. Галас. **Глечик для води.** 20 ст.

дів, які живуть переважно на Балканському п-ві. У Г. п. оспівано боротьбу *гайдуків* за визволення від тур. загарбників і феод. гніту. Образи й мотиви Г. п. використав Ю. Федькович. Укр. мовою Г. п. перекладали М. Старицький, І. Франко, М. Рильський, Л. Первомайський.

ГАЙЛЬ із Перемишля (рр. н. і см. невід.) — український живописець початку 15 ст. Розписував костьоли в Сандомирській, Краківській і Серадзькій землях. За ці роботи 1426 нагороджений парафією в Перемишлі.

ГАЙМА́НОВА МОГИ́ЛА — скіфський курган 4 ст. до н. е. поблизу с. Балок Василівського р-ну Запорізької обл. Насип кургану був оточений кам'яною крепідою (кладкою). Досліджений 1969—70. В поховальну камеру-катакомбу вели 2 вхідні ями, де знайдено залишки повозів. У катакомбі виявлено рештки 2 чоловічих і 2 жіночих поховань (у жіночому збереглися шкіряні черевики з золотими бляшками), 2 кістяки (можливо, рабів) без речей і кістяк коня, у ніші — кістяк чоловіка, як вважають, виночерпія. У Г. м. знайдено понад 250 золотих прикрас, виконаних у скіфському звіриному стилі, а також зброю, посуд, численні побутові речі. Інтерес становить срібна з позолотою чаша, оздоблена рельєфним зображенням скіфських воїнів. Частина знахідок з Г. М. зберігається в *Музеї історичних коштовностей УРСР*.

ГАЙМОРИ́Т — запалення слизової оболонки гайморової порожнини (*верхньощелепної пазухи*). За перебігом розрізняють гострий, підгострий і хронічний Г. Найчастіше причиною виникнення буває грип та ін. інфекційні захворювання, а також перехід запального процесу з порожнини носа або каріозного зуба, іноді — травма гайморової порожнини. Хронічний Г. нерідко є наслідком *алергії*. Ознаки гострого Г.: нездужання, підвищення т-ри, припухання щоки, головний біль, виділення гною (гнійний Г.) або слизу (катаральний Г.) з однієї половини носа. При підгострому і хронічному Г. зазначені ознаки виражені значно слабкіше. Хронічний Г. іноді перебігає приховано, може ускладнюватись *сепсисом*, менінгітом, *абсцесом* головного мозку тощо. Лікування гострого Г.— консервативне, хронічного — часто хірургічне.

Літ.: Лихачев А. І. Воспалительные заболевания придаточных пазух носа. В кн.: Руководство по оториноларингологии, т. 4. М., 1963. *О. І. Циганов.*

ГА́ЙМОРОВА ПОРОЖНИ́НА (від імені англ. анатома Н. Гаймора) — те саме, що й *верхньощелепна пазуха*.



Галагаз.

ГАЙОВИ́Й Антін Іванович (17.I 1907, с. Залізне, тепер смт Новгородське Донецької обл.— 3.VII 1962, Київ) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1930. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Трудову діяльність почав 1919 робітником. У 1936—51 — на керівній парт. і рад. роботі в Горлівці, Донецьку і Ворошиловграді. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Військ. ради 21-ї армії. В 1952 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. У 1952—57 — перший секретар Запоріз., 1957—61 — перший секретар Дніпроп. обкомів Компартії України. З травня 1961 — секретар ЦК Компартії України. З 1956 — член ЦК КПРС. З 1940 — член ЦК Компартії України. З грудня 1957 — член Президії ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2 — 5-го скликань і Верховної Ради УРСР 2, 3 і 5-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ГАЙРАТІ́ [псевд. Абдураїма Абдуллаєва; 2(15).II 1905, Ташкент — 17.I 1976, там же] — узбецький рад. письменник. Один із зачинателів узб. рад. поезії. Друкуватися почав 1921. Перша зб.— «Голос свободи» (1924). У збірках «Мелодія життя» (1928), «Темп» (1932) писав про соціалістичне будівництво, молоду Рад. державу. Поеми «Лист матері» (1933), «Джиназта» (1935) — про тяжке минуле уйгурського народу. Вірші «Дорогі», «Катерина», «Дніпро» — про дружбу народів, зокрема узбецького і українського. Автор прозових збірок «Хікоялар» (1957), «Далека кохана», «Подорожі Рустамджана» (1965), «Подарунок діда» (1970). Писав твори для дітей. *Тв.:* Рос. перекл. — Детство моего друга. Ташкент, 1959. *Г. Гафурова.*

ГА́ЙСИН — місто Вінницької обл. УРСР, райцентр, на р. Собі (притока Пд. Бугу). Залізнична станція. Вперше згадується в істор. джерелах 1545 як населений пункт на території, загарбаній феод. Литвою. Після *Люблінської унії 1569* — під владою шляхет. Польщі. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 увійшов до *Брацлавського полку*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Г. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на поч. 1918. В роки громадян. війни в боях з контрреволюційними бандами в р-ні Г. брали участь 45-а дивізія, якою командував Й. Е. Якір, і кавалерійська бригада Г. І. Котовського, штаб якої містився у Г. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації Г. (25.II 1941 — 14.III 1944) в місті діяв підпільний райком партії, в районі —партизанські загони. В Г.— цукр., консервний, спиртовий, оцинкованого посуду, цегельний, обозобуд., маслосироробний з-ди, м'ясний та хлібопродуктів комбінати, філіал Вінницького виробничого деревообр. об'єднання, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, 2 будинки побуту тощо. Школи: 7 заг.-освітніх, музична, 3 автошколи, мед. уч-ще, 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 8 клубів, 2 кінотеатри, 3 бібліотеки. У Г. жив укр. рад. фольклорист Г. Т. *Танцюра*.

ГА́ЙСИНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Вінницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 81,1 тис. чол. (1977). В районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих міській і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Гайсин*. Г. р. лежить в межах *Придніпровської височини*. Поверхня місцями розчленована річковими долинами, балками. Гол. річка— *Південний Буг* з прит. Собом. Грунти світло-сірі та опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами (граб, ясен, липа, клен, дуб) — 18,5 тис. га.

Провідна галузь пром-сті — харч. (гайсинські цукр., спиртовий, консервний з-ди, м'ясокомбінат). Є обозобудівний та оцинкованого посуду з-ди, швейна ф-ка (Гайсин). Працюють 13 будинків побуту.



Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 73,0 тис. га, в т. ч. орні землі — 67,6 тис. га, сади — 0,9 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, пшениця, ячмінь, горох. Розвинуті садівництво, овочівництво. У тваринництві переважають м'ясо-мол. скотарство, птахівництво. У Г. р.— 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Гайсин, Зятківці та Губник. Автошляхів — 239 км, у т. ч. з твердим покриттям — 193 км.

В районі — 45 заг.-освітніх, спортивна школи, гайсинське мед. училище, 56 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень, 24 будинки культури, 27 клубів, кінотеатр, 49 кіноустановок, 53 б-ки. В с. Краснопілці Г. р. народився укр. рад. хімік Ю. К. *Делімарський*. *П. Д. Косенко.*

ГА́ЙЧУР — річка в межах Запорізької та Дніпропетровської областей УРСР, ліва притока Вовчої (бас. Дніпра). Довж. 130 км, пл. бас. 2140 км². Бере початок на Приазовській височині. Посушливого літа пересихає. Частково використовується для водопостачання та зрошування. На Г.—м. *Гуляйполе*.

ГАКІВНИ́ЦЯ — довга і важка рушниця, яка була на озброєнні запорізьких козаків у 15—16 ст. Під



Гаківниця.

час стріляння її прикріплювали до землі своєрідним гаком (звідки назва). Г. уражала цілі на віддалі до 300 кроків.

ГАККЕ́БУШ Валентин Михайлович (1881, м. Немирів, тепер Вінницької обл. — 17.X 1931, Київ) — український рад. психіатр. У 1904 закінчив Моск. ун-т. Брат Л. М. *Гаккебуш*. В 1918—31—професор

Київ. мед. ін-ту; один з організаторів Психоневрологічного ін-ту в Києві (1927). Праці Г. присвячені вивченню атеросклерозу кровоносних судин головного мозку, нервово-психічним розладам, пов'язаним з травмою, судової психіатрії, організації психіатричної допомоги тощо.

ГАККЕ́БУШ Любов Михайлівна [14(26).IX 1888, м. Немирів, тепер Вінницької обл.— 28.V 1947, Київ] — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1943. Сценічну діяльність почала 1917 в Києві. Працювала в театрах «*Кийдрамте*» (1920—21), «*Березіль*» (1922—26), Одеській держдрамі (1926—28 і 1939—41, з 1939 — ім. Жовтневої Революції), Харків. Червонозаводському (1928—33, з 1933 — в Донецьку), Харків. ім. Т. Шевченка (1941—44). Ролі: Ярославна («Яблуневий полон» Дніпровського), Хима («Комуна в степах» М. Куліша), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Васса («Васса Железнова» Горького), Любов Ярова («Любов Ярова» Треньова), Сонька («Аристократи» Погодіна), леді Макбет («Макбет» Шекспіра), Йокаста («Цар Едіп» Софокла). Викладала в студіях театрів, у яких працювала, та в муз.-драм. ін-тах Києва (1922—26), Одеси (1926—28), Харкова (1929—33), Київ. ін-ті театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого (1944—47). Перекладала п'єси Мольєра, Афіногенова, Ромашова, Треньова.





Л. М. Гаккебуш у ролях Варвари («Богдан Хмельницький» Корнійчука) та Марго («Леон Кутюр'є» Лавреньова).

Літ.: Смолич Ю. Перша актриса нового українського театру (Любов Гаккебуш). В кн.: Смолич Ю. Про театр. К., 1977.

ГА́ККЕЛЯ ХРЕБЕ́Т — підводне гірське пасмо в Пн. Льодовитому ок.; є пн. продовженням *Серединно-Атлантичного хребта*. Довж. понад 1000 км. Складається з вулканічних порід. Уздовж осі Г. х.— великі ущелини. Вис. хребта до 4000 м. Названий ім'ям рад. океанографа Я. Я. Гаккеля.

ГАКСТГА́УЗЕН (Haxthausen) Август (1792—1866) — прусський чиновник, барон. Відомий працями про агр. відносини в Пруссії і Росії. Після поїздки 1843 по Росії (в т. ч. по степових районах України) опублікував «Дослідження внутрішніх відносин народного життя і особливо сільських установ Росії» (1847—52, рос. переклад — т. 1. М., 1870), в якому виправдовував кріпосництво і вихваляв сільс. общину як засіб зміцнення його. Реакційні погляди Г. різко критикували К. Маркс і Ф. Енгельс, а в Росії — О. І. Герцен і М. Г. Чернишевський.

ГА́ЛА, галаси, оромо — народ, який живе в Ефіопії і (невелика кількість — 100 тис. чол.) на Пн. Кенії. Заг. чисельність — 6,6 млн. чол. (1975, оцінка). Мова — гала, належить до кушитської групи *семіто-хамітських мов*. Г. поділяються на кілька груп: тулама, мача, арусі, борана та ін. Осн. заняття Г.— землеробство і скотарство. Частина Г.— християни-монофісити (див. *Монофіситство*), частина — мусульмани. В центр. Ефіопії Г. консолідуються з ін. народами в єдину ефіопську націю (див. *Ефіопи*).

ГАЛАГА́З, леганка (Tadorna tadorna) — птах родини *качачих*. Довж. тіла бл. 60 см, маса — до 1,6 кг. Забарвлення (особливо самців) яскраве, строкате, з переважанням білих, чорних та рудих тонів. Поширений Г. в Європі й Азії. В СРСР — подекуди від Прибалтики до Алтаю й Забайкалля; в УРСР — лише в пд. областях, на узбережжі Чорного та Азовського морів. Гнізда робить найчастіше в глибоких (до 3—4 м) норах, які риє в берегових кручах, рідше — в норах ссавців, у скирдах соломи тощо. В умовах УРСР відкладає 7—12 яєць в травні. Живиться ракоподібними, комахами, молюсками, рідше — насінням. Самка вистилає гніздо пухом, який збирають і використовують для утеплення зимового одягу. *М. А. Воїнственський.*

ГАЛАГА́Н, — українські поміщики, власники великих земельних маєтностей на Лівобережній Україні 18 — поч. 20 ст. Походили з укр. козац. старшини. Гнат Іванович Г. (р. н. невід.— п. 1748) — чигиринський (1709—13) і прилуцький (1714—39) полковник. Брав участь у *Північній війні 1700—21*. Очолюючи компанійський полк, допомагав царському війську 14(25). V 1709 зруйнувати Запорізьку Січ (т. з. Стару Січ, яка містилася на о. Базавлук). Дістав від Петра I значні зем. маєтності. Григорій Павлович Г. (1819—88)—поміщик. Обіймав відповідальні урядові посади, член Держ. ради (з 1882). Був одним з керівників ліберально-бурж. руху на Україні. В 1871 заснував у Києві приватний навч. заклад — *Колегію Павла Галагана*.

ГАЛА́КТИКА (грец. γαλαχτιχός — молочний, від γάλα— молоко), Молочний Шлях, укр. народна назва Чумацький Шлях — велика зоряна система, що складається із зір, зоряних скупчень та асоціацій, пилових і газових туманностей, розсіяного газу й пилу. До Г. входять Сонце і сонячна система. Вік Г.— понад 10 млрд. років, макс. діаметр її ~ 30 кпк (100 000 *світлових років*). Г. містить ~100 млрд. зір. Її заг. маса порядку 10^{44} г, 98% цієї маси зосереджено в зорях і сконцентровано гол. чин. у площині галактичного екватора. Ще давньогрец. філософ *Демокріт* припускав, що Молочний Шлях утворений з незліченної кількості окремих зір. Вперше це з'ясував Г. *Галілей* (1610). Систематичне вивчення Г. почав у кінці 18 ст. англ. астроном В. *Гершель*, довівши шляхом підрахунку зір в окремих ділянках неба, що наша зоряна система має форму дуже сплюснутого диска. Значний внесок у дослідження Г. зробили Г. *Зелігер*, Я. К. Каптейн, М. А. *Ковальський*, Ф. Сірс, Я.-Х. *Оорт*, В. Я. *Струве* та ін. Вивчення будови і динаміки Г. велось одночасно з вивченням проблеми виникнення та еволюції самої Г. і її складових — зір різних типів та міжзор. середовища, зокрема *нових зір* та *наднових зір*. На Україні ці питання вивчають гол. чин. в Головній астр. обсерваторії АН УРСР. Відкриття В. А. *Амбарцумяном* (1947) *зоряних асоціацій* поклало початок розробці нової концепції утворення зір з дозоряних надгустих тіл. Принципово нові об'єкти і явища в Г. почали виявлятися із зародженням *радіоастрономії*, інфрачервоної, рентгенівської та *гамма-астрономії*. Радіоастрономія дала змогу встановити, що ядро Г. не є стаціонарним утворенням, в ньому відбуваються бурхливі, мало вивчені процеси. За сучас. уявленням, *Молочний Шлях* — одна з багатьох гігантських спіральних галактик. Сонце лежить майже в площині галактичного екватора на віддалі бл. 10 кпк від центра. Рухаючись із швидкістю 250 км/с, воно робить повний оберт навколо ядра Г. за 180 млн. років. Наша Г., як і багато ін. *галактик*,— складне утворення взаємопроникаючих підсистем з єдиними центром і віссю обертання (мал.). Всі галактичні об'єкти наз. населенням Г. Вік зоряного населення тим менший, чим більша сплющеність їхньої підсистеми. Наймолодшою є плоска підсистема, найстарішою— сферична. Космічні дослідження значно розширили діапазон доступного спостереженням електромагнітного випромінювання, що привело до відкриття невідомих раніше членів Г., напр., рентгенівських *пульсарів* (див. також *Галактичні туманності*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 340 — 341.

Літ.: Курс астрофизики и звёздной астрономии, т. 2. М., 1962; Климишин І. А. Астрономія вчора й сьогодні. К., 1976; Зонн В., Рудницкий К. Звёздная астрономия. Пер. с польс. М., 1959. *В. І. Ворошилов.*



Л. М. Гаккебуш.

Модель **Галактики:** I — молода плоска підсистема; II — стара плоска підсистема; III — ядро; IV — сферична підсистема ядра; V — диск; VI — проміжна підсистема; VII — сферична підсистема (гало).

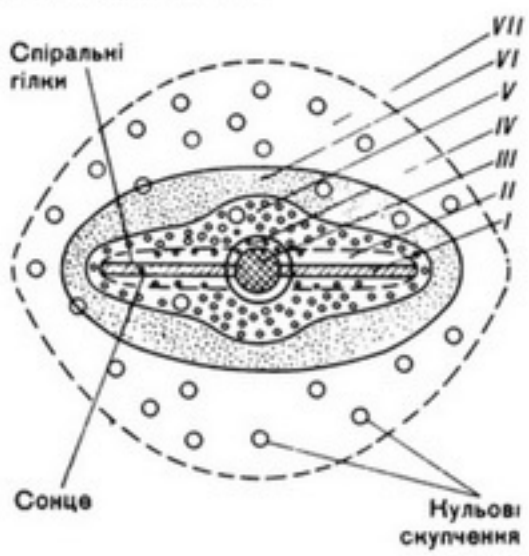



Галеас.



Галера.



К. Гален.

ГАЛА́КТИКИ — гігантські зоряні системи, подібні до нашої *Галактики*. Залежно від розмірів у Г. міститься 10^8—10^{12} зір. Г. спостерігаються у вигляді світлих туманних плям круглої, овальної або неправильної форми. В смузі Молочного Шляху Г. майже невидимі, що пояснюється поглинанням світла темними туманностями поблизу екваторіальної площини Г. Зоряну природу Г. довів амер. астроном Е.-П. *Хаббл* (1924). Віддалі до них визначають за *червоним зміщенням* у спектрах Г., зумовленим *Доплера ефектом*. Найближчі до Сонця Г.— Магелланові Хмари (віддаль до них бл. 150 000 *світлових років*).

За структурою розрізняють 3 типи Г.: спіральні, еліптичні й неправильні. Рідше бувають кільцеві, а також Г., що поєднують морфологічні ознаки різних груп. Трапляються і взаємодіючі Г., з'єднані між собою мостами або перемичками із зір. Спіральні й неправильні Г. обертаються з періодом $10^7 \div 10^9$ років. У еліптичних Г. обертання не виявлено. Характерною рисою Г. є тенденція до скупчування. Найпотужніше скупчення динамічно пов'язаних між собою Г. міститься в сузір'ї *Волосся Вероніки*. Г., що є джерелами радіовипромінювання, наз. радіогалактиками. В них відбуваються бурхливі процеси, які супроводяться викидами речовини. Г. спостерігаються до віддалі 3—4 млрд. світлових років. На більших віддалях (до 12 млрд. світлових років) спостерігаються зореподібні радіоджерела — *квазари*. Потужністю випромінювання вони перевершують найбільші Г. Див. також *Чорні діри*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Літ.: Воронцов-Вельяминов Б. А. Внегалактическая астрономия. М., 1978; Происхождение и эволюция галактик и звёзд. М., 1976.

В. І. Ворошилов.

ГАЛАКТИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ — система небесних координат, що визначає положення світил відносно площини галактичного екватора, який проходить поблизу середньої лінії *Молочного Шляху*. Більш точно положення галактичного екватора задається *екваторіальними координатами* його пн. полюса. Галактична довгота відлічується від напряму на центр *Галактики* (напрям на радіоджерело Стрілець А), вона аналогічна *прямому сходженню* в екваторіальній системі. Галактична широта аналогічна схиленню в екваторіальній системі. Г. к. застосовують у *зоряній астрономії*.

І. Г. Колчинський.

ГАЛАКТИ́ЧНІ ТУМА́ННОСТІ — газові, пилові або газо-пилові хмари, що входять до складу нашої *Галактики*. За формою розрізняють дифузні, планетарні, залишки вибуху *наднових зір* та ін. Г. т. Дифузні туманності — складові частини заг. газо-пилового шару Галактики. Їх поділяють на емісійні, відбивні та темні Г. т. Емісійні Г. т.— частина газового шару, що світиться внаслідок збудження її ультрафіолетовим випромінюванням однієї або кількох сусідніх гарячих зір (*люмінесценція*). Т-ра цих Г. т. 8000 К, густ. 10^{-23}—10^{-21} г/см³, маса — від однієї до кількох десятків $M_\odot$ (маса Сонця). Світіння емісійних Г. т. згасає в процесі старіння збуджуючих зір. Світіння відбивних Г. т. зумовлене розсіянням світла сусідніх менш гарячих зір. Темні Г. т.— щільні газо-пилові хмари (мал. 1), що спостерігаються на фоні Молочного Шляху. Різниця між темними й відбивними Г. т. в тому, що поблизу темних туманностей немає освітлюючих зір. У певних умовах такі туманності можуть втрачати гравітаційну стійкість, стискаючись з наступним подрібненням і утворенням протозір. Т-ра темних Г. т. 5 — 50К, густ. 10^2 — 10^4 мол. в см², маса 10^3—10^4 $M_\odot$. Іноді всі три типи дифузних Г. т. трапляються в єдиному комплексі.

Планетарні Г. т., залишки вибуху наднових зір та ін. відносяться до туманностей, що безпосередньо пов'язані із зорями, в процесі еволюції яких вони виникли. Планетарна Г. т. (мал. 2) — кільцеподібна або аморфна туманність, в центрі якої міститься ядро (зоря з т-рою 50—100 тис. К), яке збуджує люмінесцентне світіння туманності. Т-ра їх — 10—20 тис. К, густина — від тисяч до десятків тисяч атомів у см³, маса бл. 0,1 $M_\odot$.

Ці туманності та їхні ядра утворюються в процесі еволюції *червоних гігантів*. Залишки вибухів наднових зір — тонковолокнисті емісійні туманності, що утворились в результаті вибуху наднової зорі (напр., Крабоподібна туманність в сузір'ї Тельця, мал. 3). Ці туманності являють собою потужні джерела синхротронного радіовипромінювання і м'якого рентгенівського випромінювання з тепловим спектром. Всередині туманності іноді спостерігають *пульсар* — залишок зорі, яка вибухнула.

Літ.: Воронцов-Вельяминов Б. А. Газовые туманности и новые звёзды. М.—Л., 1948; Каплан С. А., Пикельнер С. Б. Межзвёздная среда. М., 1963; Аллер Л., Лиллер У. Планетарные туманности. Пер. с англ. М., 1971.

В. І. Ворошилов.

Галактичні туманності: 1 — газо-пилова туманність у сузір'ї Оріона (туманність «Кінська голова»); 2 — планетарна туманність у сузір'ї Ліри; 3 — крабоподібна туманність у сузір'ї Тельця.







ГАЛАКТО́ЗА, $C_6H_{12}O_6$ — вуглевод (*моносахарид*) з групи *гексоз*. Від *глюкози* відрізняється просторовим розміщенням гідроксильної групи (ОН) і водневого атома (Н) у 4-го атома вуглецю. Дуже поширена в природі. Є в рослинних і тваринних організмах у вільному стані й частково у складі *дисахаридів* (молочний цукор, рафіноза, мелібіоза), *глікозидів* (ідеїн, мертилін, цереброзиди), вищих *полісахаридів* (галактани, агар, гуміарабік, рослинні клеї і слизи). У тваринних і рослинних організмах легко перетворюється на глюкозу, яка краще засвоюється, а також аскорбінову та галактуронову кислоти.

ГАЛА́Н Ярослав Олександрович (літ. псевд.— Росович Володимир, Яга; 27.VII 1902, м. Динів, тепер Жешувське воєводство ПНР — 24.X 1949, Львів) — український рад. письменник. З 1924 член КПЗУ, 1949 вступив у члени ВКП(б). В 1915 сім'я Галанів евакуювалась до Ростова-на-Дону, де Г. навчався у гімназії, був свідком революц. подій. В 1918 повернувся з батьками до Перемишля. Навчався у вищій торговій школі в Трієсті (1922), у Віденському і Краківському (закінчив 1928) ун-тах. Викладав у Луцькій гімназії, але був звільнений з посади як «неблагонадійний». В 1930 стає співробітником журн. «*Вікна*». У 1936 —37 перебував у Варшаві, разом з Вандою Василевською співробітничав у польс. прогресивній пресі. Один з організаторів *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Г. знаходився під особливим наглядом поліції, двічі був заарештований (1934 і 1937). Після визволення Зх. України брав активну участь у соціалістичному будівництві. В період Великої Вітчизн. війни — коментатор укр. рад. прифронтових радіостанцій. В 1945— кореспондент газ. «Радянська Україна», був присутній на Нюрнберзькому процесі.

Літ. діяльність почав як драматург, (п'єса «Дон-Кіхот із Етенгейму», 1927), належав до групи письменників «*Горно*». У п'єсах «Вантаж» (1929), «99%», «Вероніка» (обидві — 1930) викривав капіталістичну дійсність, зрадницьку роль укр. бурж. націоналістів. У драмі «Під золотим орлом» (1947) показано підступні дії амер. імперіалістів проти Рад. країни в післявоєнні роки. Соціалістичні перетворення в зх.-укр. селі відображено в п'єсі «Любов на світанні»

(1949). Оповідання «У дні незабутні» (1930) написане під впливом спогадів про перебування в Рад. Росії. У прозових творах довоєнного періоду змалював життя трудящих і наростання революц. настроїв в умовах панської Польщі (оповідання «Кара», «Цілина», «Померлі борються», «Савку кров заливає»); волелюбними мотивами пройнята повість «Гори димлять» (1938). Г. був блискучим публіцистом. У збірках памфлетів і фейлетонів «Фронт в ефірі» (1943), «Їх обличчя» (1947), «Перед лицем фактів» (1949) викривав фашизм, укр. бурж. націоналізм, католицизм. Загинув від рук націоналістично-клерикальної агентури Ватікану у Львові. За книгу «Вибране» посмертно удостоєний Держ. премії СРСР (1952). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани» і медалями. В 1964 в УРСР встановлено премію ім. Я. О. Галана за кращі публіцистичні твори.

У містах Львові й Дрогобичі та в селі Яблуневі Івано-Фр. обл. Г. споруджено пам'ятники.

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1977—78; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; С крестом или с ножом. М., 1962.

Літ.: Буряк Б. В ногу з епохою. В кн.: Буряк Б. Служіння народові. К., 1960; Бєляєв В. П., Йолкін А. С. Ярослав Галан. К., 1974; Кулінич Г. Г. Ярослав Галан. К., 1977; Гуменюк М. П., Кущ О. П., Шаповалов І. І. Ярослав Галан. Бібліографічний покажчик. Львів, 1956. *Б. С. Буряк.*

ГАЛАНА́ Я. О. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей, філіал Львів. держ. історичного музею. Відкрито 1960 у Львові в будинку, де 1944—49 жив письменник і загинув від рук найманців націоналістично-клерикальної агентури Ватікану. В музеї зберігаються особисті речі Г., документи і матеріали про його літ. і громад. діяльність, видання творів письменника.

ГАЛА́НІН Іван Васильович [13 (25).VII 1899, с. Покровка, тепер Воротинського р-ну Горьковської обл.— 12.XI 1958, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями в складі Пд., Зх., Донського, Центр. і 2-го Укр. фронтів. З 1946 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАЛА́ПАГОС, Черепашачі острови, архіпелаг Колон—група островів на Сх. Тихого ок. Належать Еквадору. Об'єднує 16 островів, найбільший —Ісабела. Пл. 7,8 тис.км². Острови вулканічного походження; багато згаслих та діючих вулканів; вис. до 1707 м. Клімат екваторіальний, завдяки впливові холодної Перуанської течії не дуже жаркий. Зарості чагарників, ліани, мохи. З тварин — папуги, пінгвіни, тюлені та ін., багато *ендеміків* (величезні черепахи, ящірки ігуани та ін.). Флору і фауну Г. вивчав Ч. *Дарвін*, який зібрав тут цінний матеріал для своєї теорії походження видів. Населення вирощує цукр. тростину, займається скотарством, збиранням черепашачих яєць. В 1965 Г. оголошено нац. парком. Міжнар. біол. наук. станція «Чарлз Дарвін» (на о. Санта-Крус).

ГА́ЛАС Михайло Іванович (н. 27.XII 1921, с. Ельвеш, тепер с. Вільхівка Іршавського р-ну Закарпатської обл.) — український рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1975). Створює й розписує декоративні вази, тарілки, ковшики, сувеніри. Іл. с. 454.

ГА́ЛАС (Halas) Франтішек (3.X 1901, Брно — 27.X 1949, Прага) — чеський поет. Перша зб. віршів — «Сепія» (1927). Творчість Г. (зб. «Торс надії», 1938; «Наша пані Божена Нємцова», 1940; «Барикади», 1945, та ін.) пройнята патріотичними мотивами, вірою в сили народу. У зб. «В строю» (1948) Г. вітав перемогу Рад. Армії над фашизмом і початок соціальних перетворень у своїй країні. Перекладав твори О. Пушкіна, А. Міцкевича та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл.— Стихи. М., 1974.

В. І. Шевчук.

ГАЛАТЕ́Я (Γαλατεία) — 1) У грецькій міфології вирізьблена скульптором *Пігмаліоном* зі слонової кістки статуя дівчини надзвичайної вроди. Сам митець закохався в неї. Від його кохання статуя ожила (за ін. варіантом міфа її оживила *Афродіта*). Г. стала дружиною Пігмаліона. 2) Одна з морських німф-*нереїд*, втілення спокійного моря.

ГАЛА́Ц — місто на Пд. Сх. Румунії, адм. центр повіту Галац. Порт у пониззі Дунаю, доступний для мор. суден; вузол з-ць і автошляхів. 187 тис. ж. (1972). Осн. центр суднобудування країни. Розвинуті також ін. галузі машинобудування (трансп., с.-г. тощо), чорна металургія (металург. комбінат, листопрокатний з-д). Підприємства легкої, харч., хім., деревообр., целюлозно-паперової, буд. матеріалів пром-сті. Політех. та пед. ін-ти. Г. відомий з 14 ст.

ГАЛЕА́С (італ. galeazza — велика галера), гальєс — бойовий вітрильно-гребний корабель, який був на озброєнні багатьох країн Європи в 16—17 ст. Г — удосконалена велика *галера* завдовжки до 80 м, мала один ряд весел (по 9—10 прикутих гребців на весло), три щогли з трикутними вітрилами. Екіпаж 800—1200 чол. Озброєння — 70 гармат різного калібру, надводний таран у носовій частині. Першими Г. 1571 застосували венеціанці в мор. бою проти турків при Лепанто. В Росії Г. не будувалися. Іл. с. 455.

ГАЛЕВІ́ (Алеві; Halévy) Жак-Франсуа (справж. прізв. —Еліас Леві; 27.V 1799, Париж — 17.III 1862, Ніцца) — французький композитор. У 1819 закінчив Паризьку консерваторію (з 1827 — її професор). Одночасно — акомпаніатор, потім хормейстер Італійської опери в Парижі. Автор понад 30 опер (серед них «Дочка кардинала», 1835), балетів («Манон Леско», 1830), музики до драм. вистав, кантат, хорів, романсів, п'єс для фортепіано, культової музики.

ГА́ЛЕК (Hálek) Вітезслав (5.IV 1835, с. Долінек Мельницького краю — 8.X 1874, Прага) — один із зачинателів реалістичного напряму в чеській літературі. Друкуватися почав 1857 (поема «Альфред»). У збірках віршів «Вечірні пісні» (1858), «У природі» (1872—74) оспівував кохання, радість життя, красу природи. У зб. балад «Казки про наше село» (1874) розкрив соціальні суперечності на селі. Селянській темі присвятив також оповідання «У маєтку і в халупі» (1871), «Студент Квох» (1874). Писав драми на істор. теми. Портрет с. 459.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл.— В усадьбе и в хижине. М., 1960.

ГАЛЕ́Н Клавдій (Claudius Galenus; 129, Пергам — 201, Рим; за ін. даними — 130—200, 131—201) — римський лікар і природодослідник. Автор понад 400 праць з філософії і медицини. Вивчав анатомію й фізіологію, провадячи розтин трупів та експериментальні дослідження на тваринах. Вважав, що практична медицина повинна мати зв'язок з анатомією і фізіологією. За поглядами належав до прихильників ідеалістичних концепцій Платона. Праці Г. мали великий вплив на розвиток медицини.

ГАЛЕНІ́Т (лат. galena), свинцевий блиск — мінерал класу *сульфідів*. PbS. *Сингонія* кубічна. Густ. 7,4—7,6. Твердість 2—3. Колір свинцево-сірий. Блиск металевий. Родовища Г. відомі в США, Канаді, Австралії. В СРСР родовища і рудопрояви Г. є на Алтаї, Кавказі, в Забайкаллі, Примор'ї, Серед. Азії, на Україні (Донбас, Закарпаття). Галеніт — найважливіша свинцева руда.

ГАЛЕ́НКО Йосип Панасович [н.2. (14) XI 1910, с. Вишнівці, тепер Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.]—передовик виробництва у будівництві, екскаваторник, Герой Соціалістичної Праці (1963). Член КПРС з 1958. Працюючи бригадиром машиністів-екскаваторників на спорудженні каналів Сіверський Донець —Донбас і Дніпро — Кривий Ріг, досяг значних виробничих успіхів. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, Трудової Слави 3-го ступеня, медалями.

В. М. Чернов.

ГАЛЕ́РА (італ. galèra) — дерев'яне військове гребне судно. Вперше з'явились у Венеції в 7 ст. Г. мала довжину 40—50 м, ширину до 7,5 м, 16—25 пар весел, 2 щогли з вітрилами. Екіпаж — до 450 чол. Озброєння — таран, метальні машини, пізніше — гармати (до 5 шт). У Росії галерний флот збудовано за Петра I; існував до 2-ї пол. 18 ст. Іл. с. 455.

ГАЛЕРЕ́Я (франц. galerie, від італ. galleria) — 1) Довге й вузьке крите приміщення. 2) Приміщення, в якому замість однієї, переважно зовн. стіни збудовано колони, стовпи або *балюстраду*. З 1-ї пол. 16 ст. в європ. палацовій архітектурі сформувався новий тип Г.— простора зала з рядом великих вікон в одній з поздовжніх стін. В таких



Я. О. Галан.



Пам'ятник Я. Галану у Львові. 1972. Скульптори А. С. Охріменко, О. П. Пилєв і В. М. Усов.



Й. П. Галенко.





Галерея будинків на Ринковій площі в місті Жовкві (тепер Нестеров Львівської області). 17 ст. Дзвіниця з галереєю в місті Полонному Хмельницької області. 18 ст.

Г. з 17 ст. розміщували худож. колекції. На Україні Г. будували в оборонних — обходи на мурах (*Верхній замок* у Луцьку, 13—16 ст.), культових (*Софійський собор* у Києві, церква Різдва на Дальніх печерах у Києво-Печерській лаврі, 1696) та житлових (будинки на Ринковій площі у м. Жовкві, тепер Нестерові Львівської області, поч. 17 ст.) спорудах; у дерев'яній архітектурі — Г. — піддашшя в хатах; Г. в храмах — навколо будівель (Миколаївська церква у Вінниці, 1776) та на другому ярусі над бабинцем (Юра церква в Дрогобичі, 17 ст.); у завершенні дзвіниць (дзвіниця у м. Полонному Хмельн. обл., 18 ст.). В сучас. архітектурі Г.— функціональний елемент галерейних будинків. 3) Назва худож. музеїв (Третьяковська Г. в Москві; Г. Уффіці у Флоренції, Італія; Львівська картинна Г.). 4) Верхній ярус залу для глядачів. 5) Переносно — ряд образів, речей тощо. *Г. Н. Логвин.*

ГА́ЛЕЧНИК — пухка грубоуламкова осадочна гірська порода, яка складається переважно з *гальки* з домішками *гравію* і *піску*. Розрізняють моно- (складається з однорідної гальки), оліго- (з гальки 2—3 порід) та поліміктовий (з гальки різних порід) Г. За петрографічним складом Г. можна встановити напрям знесення уламкового матеріалу, за ступенем обкатаності, розміром та формою гальки — генетичний тип Г. Використовують Г. як буд. матеріал.

ГА́ЛИ (від лат. galla — чорнильний горішок), цецидії — патологічні новоутвори на органах рослин у вигляді різних наростів. Виникають внаслідок ушкодження рослин деякими вірусами, бактеріями, грибами, кліщами, комахами і червами. Г. тваринного походження іноді наз. зооцецидіями, рослинного — фітоцецидіями. Відомо бл. 15 тис. різних Г. на рослинах. Одні з них корисні (напр., Г. на коренях бобових рослин, що в них живуть *бульбочкові бактерії*), інші — шкідливі [напр., Г., спричинювані пшеничною і буряковою *нематодами*, виноградною *філоксерою*, паразитними грибами (напр., *гила* капусти), дубовою горіхотворкою тощо]. В Г. часто утворюється велика кількість дубильних речовин.

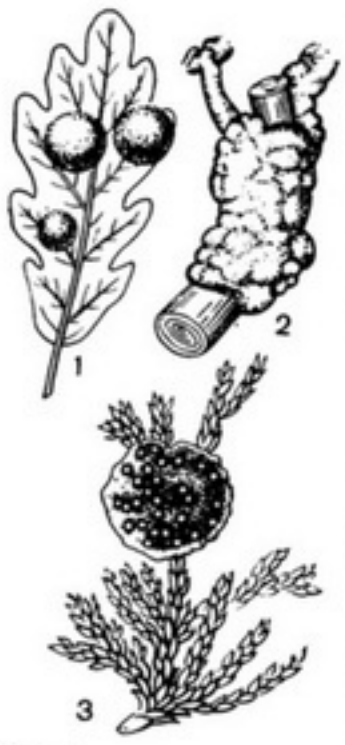

Гали:
1 — на листку дуба;
2 — на гілці яблуні;
3 — на віргінському ялівці.

ГА́ЛИК Алімпій (бл. 1685, м. Богуслав, тепер Київської обл.— 1763, Київ) — український живописець і гравер. Брав участь у настінних розписах Успенського собору (1724 — 31) і Троїцької надбрамної церкви (1742—44) Києво-Печерської лаври. В 1754 писав ікони для церкви та фортеці св. Єлизавети, 1759— ікони для Кирилівського монастиря у Києві. Істор. та біблійні сюжети Г. трактував неканонічно, з поетичним почуттям. Рисунки ескізів ікон і портретів Г. (з підписом художника) є в «*кужбушках*» — альбомах малюнків та гравюр Лаврської іконописної майстерні в Києві (зберігаються в Центр. науковій бібліотеці АН УРСР).

ГА́ЛИЦЕВІ (Cecidomyiidae, синонім Itonididae) — родина *двокрилих* комах підряду довговусих. Зовн. виглядом нагадують комарів. Довж. тіла 1—5 мм. Личинки рослиноїдні (на місці їхнього розвитку на рослині утворюються здуття — *гали*), у деяких видів вони — хижаки або паразити, які живляться попелицями, кліщами та ін. Бл. 3,5 тис. видів, поширених всесвітньо; в СРСР — майже по всій території, в європ. частині — бл. 600 видів, зокрема на Україні — бл. 100 видів. Серед Г. багато шкідливих видів: *гессенська муха*, пшеничний комарик (Contarinia tritici), просяний комарик (Stenodiplosis panici), яблунева галиця (Dasyneura mali) та інші. *О. П. Кришталь.*



ГА́ЛИЦЬКА БИ́ТВА 1914 — одна з найбільших битв у початковий період 1-ї світової війни 1914—18 між рос. та австро-угор. військами на Пд.-Зх. фронті з 5(18).VIII по 8(21).IX. Рос. війська завдали охоплюючих ударів з Пн. і Сх. на 450-кілометровому фронті, вийшли на р. Дунаєць, обложили фортецю Перемишль і зайняли Галичину. Австро-угор. армія втратила 325 тис. чол., у т. ч. бл. 100 тис. полоненими, рос. армія — бл. 230 тис. чол. Внаслідок Г. б. було створено умови для просування рос. військ в Угорщину; стратегічні плани д-в австро-нім. блоку зазнали краху.

А. Галик. «Хід у рай». Фрагмент розпису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. 1744.



ГА́ЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньоруська територія, що охоплювала пн.-сх. схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту й Сірету. В 10—12 ст. на тер. Г. з. існувало *Галицьке князівство*. Див. також *Галицько-Волинське князівство, Галичина.*

ГА́ЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА (ГСРР) — рад. республіка, проголошена 15.VII 1920 Декларацією тимчасового Рад. уряду Сх. Галичини — *Галицького революційного комітету* (Галревкому) під час визвольного походу Червоної Армії на зх.-українські землі влітку 1920 (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Організатором і керівником рад. будівництва у Сх. Галичині була Комуністична партія Сх. Галичини. ГСРР займала територію, що становила бл. третини всієї Сх. Галичини. Столицею ГСРР був Тернопіль. До складу уряду ГСРР входили В. П. *Затонський* (голова), М. Л. *Баран* (заст. голови), А. Г. *Бараль*, М. В. *Левицький* та ін. ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніним та ЦК КП(б)У приділяли постійну увагу Галревкомові, подавали йому велику допомогу. Першим актом Галревкому став декрет від 1.VIII 1920 «Про встановлення Радянської влади в Галичині», яким було скасовано всі органи бурж.-поміщицького панування, а владу передано до рук ревкомів. Проголошувалась націоналізація пром. підприємств, банків, наземних і підземних багатств, конфіскація поміщицьких, церковних і монастирських земель, відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Було запроваджено 8-годинний робочий день тощо. Серед трудящих мас ширився рух за об'єднання ГСРР з УРСР.

В кінці серпня 1920 Галревком розгорнув підготовчу роботу по виборах постійних органів Рад. влади і скликанню Всегалицького з'їзду Рад, але здійснити ці заходи не вдалося в зв'язку з наступом польс. загарбників і відступом Червоної Армії з тер. Зх. України. Хоча ГСРР існувала лише два місяці (до 23.IX 1920), вона лишила глибокий слід у свідомості трудящих зх.-укр. земель, надихала їх на боротьбу за соціальне і нац. визволення. *А. Д. Ярошенко.*

ГА́ЛИЦЬКЕ БЮРО́ ПРИ ЦК КП(б)У, Галбюро — парт. орган, створений на поч. квітня 1919 відповідно до резолюції *Третього з'їзду КП(б) України* від 2.III 1919 про «Поточний момент і завдання партії». Завданням Галбюро було проведення орг. та масово-політ. роботи серед колишніх військовополонених і біженців галичан, які перебували на тер Рад. України, а також подання допомоги підпільним комуністичним орг-ціям, що діяли на зх.-укр. землях. Діяло до травня 1919. Першим керівником Галбюро був М. В. *Левицький*. Рішенням ЦК КП(б)У від 23.XI 1920 було створено нове Галбюро на чолі з В П *Затонським*, яке існувало до 8.XI 1921. *А. Д. Ярошенко.*

ГА́ЛИЦЬКЕ БЮРО́ ПРИ ЦК РКП(б), Галбюро — парт. орган, створений 26.II 1920 при ЦК РКП(б) для агітації і пропаганди серед вихідців з Зх. України — біженців і кол. військовополонених, які опинилися на тер. РРФСР. На місцях було утворено галбюро при окремих губкомах партії та політвідділах з'єднань Червоної Армії. В своїй роботі Галбюро було тісно пов'язане з *Галицьким організаційним комітетом КП(б)У* та *Галицьким революційним комітетом*. Ліквідовано за постановою Оргбюро ЦК РКП(б) від 23.XI 1920.

ГА́ЛИЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ, четвероєвангеліє — одна з найдавніших пам'яток Київської Русі. Написане *уставом* на пергаменті. 1—228 аркуші писані в давньому *Галичі* у період від 1 жовтня по 19 листопада

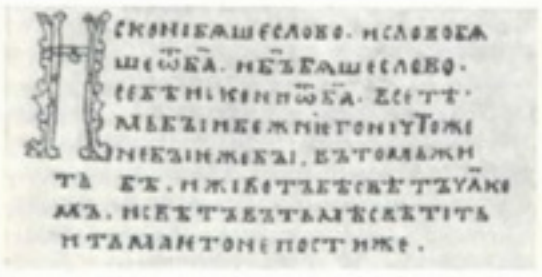

Галицьке євангеліє 1144 року. Частина сторінки.

1144 (про це є дописка на 228 аркуші), а решта —32 аркуші — там же в 12—13 ст. Видано Г. є. 1882—83. Є важливим джерелом для вивчення давньоруської писемності. В мові Г. є. відбилися риси, що пізніше стали характерні для укр. мови. Зберігається в Держ. істор. музеї в Москві.

ГА́ЛИЦЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське феодальне князівство, яке в 10—12 ст. існувало на території *Галицької землі*. Наприкінці 10 ст. за *Володимира Святославича* Галицька земля увійшла до *Київської Русі*. Гол. містами були Галич, Перемишль, Звенигород і Теребовль. У Г. к. рано почали розвиватися феод. відносини і склалась оссбливо сильна боярська верхівка. В кін. 11— на поч. 12 ст. Г. к. відокремилося від Києва. Спочатку воно було роздроблене на кілька князівств, але кн. *Володимирко* 1144 об'єднав їх в одне князівство з столицею у Галичі. Г. к. досягло найбільшої могутності за правління *Ярослава Осмомисла* (1152—87), який вів запеклу боротьбу проти боярства. Після смерті Ярослава настали занепад князівської влади і ослаблення впливу Г. к. З цього скористалися угор. феодали, які 1188 захопили Галич. Проти іноз. загарбників 1189 спалахнуло повстання. В 1199 володимиро-волин. князь *Роман Мстиславич* оволодів Г. к. і об'єднав його з *Володимиро-Волинським князівством* в єдине *Галицько-Волинське князівство*.

ГА́ЛИЦЬКЕ МУЗИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (ГМТ) — творче об'єднання аматорів і професіональних музикантів. Засн. 1838 у Львові з метою пропаганди муз. мистецтва, створення й утримання муз. навчального закладу. В 1848 припинило, а 1851 поновило діяльність під назвою Т-во сприяння музиці в Галичині; бл. 1860 повернулося до первісної назви (в 1921—39 — Польське муз. т-во). В різний час почесними і діючими членами ГМТ були представники польс. (С. Монюшко, Г. Венявський), нім. (Й. Брамс) та укр. (О. Мишуга, А. Вахнянин) культури. Т-во мало симф. оркестр, жіночий і чоловічий хори, камерні ансамблі. В 1838 т-во відкрило муз. школу, яку 1854 перетворено на консерваторію (статус затверджено 1880). Серед муз. діячів, що очолювали її, будучи водночас худ. керівниками та гол. диригентами т-ва,— М. Солтис (1899—1929), А. Солтис (1929—39). В консерваторії навчалися, зокрема Є. Козак, Я. Королевич-Вайдова, А. Кос-Анатольський, С. Крушельницька, О. Мишуга, Т. Сигетинський, Д. Січинський та ін. діячі укр. і польс. культури. Див. також *Львівська консерваторія* імені М. В. Лисенка. *Л. З. Мазепа.*

ГА́ЛИЦЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм. орган для управління *Галичиною* з центром у Львові Утворене Австрією 1849 на базі губернського управління, що існувало з 1772. Г. н. очолював призначений цісарем (імператором) з польс. аристократів намісник, який був повновладним правителем краю і підпорядковувався лише центр. імперським установам у Відні. Місц. виконавчі органи Г. н. становили повітові староства, очолювані старостами. Діяльність Г. н. була спрямована на зміцнення бурж.-поміщицького ладу, боротьбу проти революц. виступів робітників і селян та проти укр. нац.-визвольного руху. З розпадом Австро-Угорщини в листопаді 1918 Г. н. ліквідовано.

ГА́ЛИЦЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1846 — повстання польських і укр. селян у *Галичині* проти феод.-кріпосницького гніту. Вибухнуло 18.II, охопивши Тарнівський, Бохенський, Ясельський, Сандецький, Саноцький і Самбірський округи. Селяни громили панські маєтки, робили спроби ділити поміщицькі землі; утворилося ряд збройних сел. загонів. У Сх. Галичині найактивнішими були виступи селян в околицях Добромиля. Австр. уряд за допомогою військ. сили придушив сел. повстання. Але в той же час він змушений був піти на деякі поступки селянству: дещо скоротити панщину, скасувати підводну повинність, дозволити селянам подавати скарги на поміщиків безпосередньо окружним старостам, розширити права селян щодо їхніх зем. наділів. Г. п. було однією з передумов *революції 1848—49 в Австрії* і однією з безпосередніх причин скасування кріпацтва в Галичині у квітні 1848.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961.

Ф. І. Стеблій.



В. Галек.

ГА́ЛИЦЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1822 — антифеод. виступ у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст. Приводом до нього були чутки про створення на Буковині і в Молдавії слобід, жителі яких нібито на 10 років звільнялися від панщини та податків. Заворушення почалося влітку 1822 і охопило ряд округів Сх. Галичини, набравши форми масового руху за переселення на Буковину. Одночасно селяни відмовлялися відбувати панщину та ін. феод. повинності. Австр. влада з метою придушення заворушень видала ряд циркулярів, в яких спростовувала чутки про створення слобід, закликала селян до по-



кори поміщикам і погрожувала суворим покаранням усім, хто вимагатиме дозволу на переселення. З цією ж метою робилися спроби використати вплив духівництва. Заворушення тривали до поч. 1823.

Ф. І. Стеблій.

ГА́ЛИЦЬКИЙ Кузьма Микитович [12(24).X 1897, Таганрог — 14.III 1973, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1955), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1918, учасник громадян. війни на Україні. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував д-зією і корпусом, був заст. команд. армією, з вересня 1942 — команд. 3-ю ударною і 11-ю гвард. арміями на Калінінському, 1-му Прибалтійському, 3-му Білорус. фронтах. У 1946—61 — команд. військами Прикарпатського (1946—51), Одеського (1951—54) та ін. військ. округів. З 1962 — у відставці. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.



К. М. Галицький.

ГА́ЛИЦЬКИЙ Наполеон Дем'янович [1818, м. Вілейка, тепер Мінської обл. БРСР — 15(27).XII 1881, с. Малий Сервеч, тепер Мінської обл.] — вітчизняний ветеринар, професор. Закінчив ветеринарне відділення Віленської мед.-хірург. академії (1837) і мед. ф-т Харків. ун-ту (1842). Організатор і директор (1850—68) Харків. вет. училища — першого вищого ветеринарного уч. закладу на Україні (тепер Харків. зооветеринарний ін-т). Автор ряду оригінальних праць про чуму великої рогатої худоби.

«ГА́ЛИЦЬКИЙ КОМУНІ́СТ» — перша зх.-укр. комуністична газета; видавалася з 10.V 1919 по 30.IV 1920 у Києві. Спочатку — орган Тимчасового к-ту комуністів Сх. Галичини, а з № 3 — К-ту партії комуністів Сх. Галичини і Буковини. В 1920 — орган Крайового к-ту КП(б)У Сх. Галичини і Буковини. Всього вийшло 36 номерів. У «Г.к.» друкувалися матеріали про антинар. характер т. з. «*Західноукраїнської народної республики*» (ЗУНР), висвітлювалися політ. і екон. становище Зх. України та боротьба проти окупаційного режиму панської Польщі, за возз'єднання з Рад. Україною.



«ГА́ЛИЦЬКИЙ КОМУНІ́СТ» — нелегальна газета, орган Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Видавався 1921 у Львові. Вийшло 2 номери, надруковані на гектографі. В газеті публікувалися статті про завдання революц. руху на Зх. Україні. Видання «Г. к.» припинилося в жовтні 1921 після арешту керівництва КПСГ.

«ГА́ЛИЦЬКИЙ КОМУНІ́СТ» — журнал, видавався в Харкові (1920) і Києві (1921). Спочатку — орган *Галицького організаційного комітету КП(б)У*, 1921 — *Галицького бюро при ЦК КП(б)У*. Вийшло 4 номери (перший номер видано 20.VII 1920). В «Г. к.» друкувалися документи Галревкому, Галоркому КП(б)У, статті М. Л. *Барана*, Ф. Я. *Кона*, І. Ю. *Кулика* та ін. про становище трудящих і революц. рух на Зх. Україні.

ГА́ЛИЦЬКИЙ КРАЙОВИ́Й СЕЙМ — формально представницький орган Галичини, а по суті — поміщицько-бурж. установа австр. уряду для внутр. «самоврядування» Галичини. Сейм (існував 1861—1914) мав лише право давати пропозиції щодо оголошення держ. законів і розпоряджень у краї, розв'язував дрібні госп. справи, здійснював нагляд за місц. органами «самоврядування». Депутатами до сейму обирали польс. (переважно) та укр. поміщиків, капіталістів і вище духівництво, деякі службові особи входили до нього за посадою. Сейм збирався раз на рік у Львові. Виконавчим органом його був відділ крайовий. Г. к. с. і його бюрократичний апарат проводили політику соціального і нац. гноблення трудящих Галичини.

ГА́ЛИЦЬКИЙ ОРГАНІЗАЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т КП(б)У, Галорком — керівний орган комуністичних орг-цій Сх. Галичини і Буковини, обраний на крайовій парт. конференції, що відбулася 23—24.IV 1920 в Києві. До складу Галоркому входили Ф. Я. *Кон* (голова), М. Л. *Баран*, М. В. *Левицький* та ін. Галорком готував кадри парт. працівників, налагоджував зв'язки між парт. орг-ціями, видавав листівки, брошури, журн. «*Галицький комуніст*». Проводив агіт. роботу серед зх.-укр. трудящих, які жили на тер. Рад. Росії і Рад. України. За постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 3.VIII 1920 об'єднаний з нелегальним ЦК Комуністичної партії Східної Галичини в єдиний орган — ЦК КПСГ.

ГА́ЛИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Івано-Франківської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,7 тис. км². Нас. бл. 71,6 тис. чол. (1977). В районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним, 26 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Галич*. Г. р. лежить у Придністров'ї. Поверхня погорбована, розчленована долинами річок. Корисні копалини: вапняки, мергель, торф. Річки: *Дністер* з притоками *Гнилою Липою*, *Луквою*, Ломницею. Переважають опідзолені чорноземи, темно-сірі та сірі опідзолені ґрунти. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, бук, липа, вільха, ліщина) та чагарники займають 11,6 тис. га. Серед галузей пром-сті провідне місце в районі займає енергетична, яка представлена Бурштинською ДРЕС. Є підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів (Бурштинський з-д великопанельного домобудування, галицькі комбінати буд. індустрії та хлібопродуктів, Бовшівський цукр. та Більшівцівський комбікормовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Галич) та будинок побуту (смт Бурштин). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, жито, ячмінь), цукр. буряків, льону, картоплі й овочів та м'ясо-мол. тваринництві. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 44,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 35,5 тис. га, сіножаті і пасовища — 8,6 тис. га. В Г. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізн. ст.: Галич, Бурштин. Автошляхів — 405 км (усі з твердим покриттям). В районі — 56 заг.-освітніх, 2 муз. та 2 спортивні школи, Бурштинський енерг. технікум, торг.-кулінарне уч-ще, 73 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень. Палац культури, 21 будинок культури, 50 клубів, 2 кінотеатри, 69 кіноустановок, 70 б-к, музей Червоного козацтва в с. Дитятині, відділ обл. краєзнавчого музею. На тер. сучас. с. Крилоса був розташований *Галич* давній. В с. Шевченковому збереглася пам'ятка архітектури — залишки церкви Пантелеймона (1200).

М. П. Корбутяк.

ГА́ЛИЦЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т, Галревком — тимчасовий найвищий орган Рад. влади на території Сх. Галичини, визволений рад. військами від польських окупантів (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Сформований 8.VII 1920. Головою Галревкому був В. П. *Затонський*; місцем перебування — Тернопіль. Декларацією Г. р. к. від 15.VII 1920 було проголошено утворення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. Першим декретом Галревкому (від 1.VIII 1920) «Про встановлення Радянської влади в Галичині» скасовувалися всі органи бурж.-поміщиц. панування, влада передавалася до рук ревкомів. Було проголошено націоналізацію пром. підприємств, банків, наземних і підземних багатств. Галревком здійснив ряд соціалістичних перетворень в дусі ленінських декретів. У зв'язку з відступом Червоної Армії з тер. Зх. України 21.IX 1920 Галревком припинив свою діяльність.

ГА́ЛИЦЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ СТРАЙК 1921 — страйк залізничників Галичини в лютому—березні 1921. Був складовою частиною заг. страйку залізничників Польщі. Страйкарі висували вимоги про поліпшення свого матеріального становища, про звільнення політ. в'язнів, скасування мілітаризації з-ць і військ.-польових судів на них тощо. На заклик Комуністич-

ної партії Сх. Галичини залізничників підтримали робітники багатьох пром. підприємств. Страйк залізничників переріс у заг. страйк робітників усієї країни. Укр. робітники виступали солідарно з польс. робітниками. Уряд послав на найважливіші залізничні вузли військ. частини. Хоча страйк закінчився невдачею (уряд погодився лише на скасування мілітаризації з-ць), він відіграв значну роль у дальшому розгортанні робітн. руху на зх.-укр. землях.

ГА́ЛИЦЬКИЙ СЕЛЯ́НСЬКИЙ СТРАЙК 1937 — масовий страйк селян ряду повітів Сх. Галичини. Поштовхом до нього був голод, викликаний посухами 1936 і 1937, та зростання податків. У січні 1937 застрайкували селяни Скалатського і Бучацького, у лютому — Ягайлонського, у серпні — Коломийського повітів. У вересні на знак протесту проти розправи польс. бурж.-поміщицького уряду над учасниками заг.-польс. сел. страйку застрайкували селяни 15 сіл Луцького повіту. В жовтні протягом 7 днів страйкували 30 сіл Рава-Руського повіту. Г. с. с. був спрямований проти непосильних податків, фашист. режиму, мілітаризму.

ГА́ЛИЦЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1918 — масові антипоміщицькі виступи селян Зх. України, що сталися під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції і ленінського *Декрету про землю*. Боротьбу почали в березні 1918 селяни в Бібрському пов. Слідом за ними виступили селяни багатьох сіл Стрийського, Підгаєцького, Рава-Руського, Надвірнянського та ін. повітів (усього 20 повітів). Вони вимагали скасування примусових робіт, поділу поміщицьких земель, лук, пасовищ тощо. Виступи селян не вщухали до розпаду Австро-Угорщини.

ГА́ЛИЦЬКІ СТРА́ЙКИ СЕЛЯ́Н 1902 І 1906. Перший відбувся у червні—серпні 1902; виник стихійно під впливом страйку робітників-будівельників у Львові та *Полтавсько-Харківського селянського повстання 1902*. Причиною виступу було малоземелля і безземелля селянства, жорстока експлуатація їх поміщиками, лихварями, духівництвом. Страйк охопив понад 400 сіл у 28 повітах з населенням бл. 100 тис. чол. Страйкарі вимагали збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня, права на користування поміщицькими лісами, луками. До них приєднувалися постійні робітники поміщицьких маєтків. У ряді місць селяни створювали свої комітети, які керували страйком. На придушення виступів селян було кинуто загони жандармерії та війська. Понад 4 тис. селян було заарештовано.

У лютому—серпні 1906 відбувся страйк с.-г. робітників Сх. Галичини проти експлуатації поміщиків, лихварів і куркулів. Страйк почали наймити с. Длужнева Сокальського пов. 25.II були викликані війська і жандарми. У відповідь на це застрайкували наймити сіл Гулькова, Переводового, Жнятина. Жандарми заарештували багатьох наймитів, проте страйк не припинявся. До нього приєдналися ін. села Сокальського пов. Березневі страйки річних і поденних наймитів були початком великого сел. руху. В кінці квітня до страйку приєдналися наймити Станіславського, Тлумацького, Бучацького і багатьох ін. повітів. У липні страйк охопив десятки тисяч с.-г. робітників 384 сіл у 35 повітах. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, а в деяких місцях (с. Мужилів Підгаєцького пов.) — поділу поміщицької землі. В багатьох повітах і селах було створено страйкові к-ти. Австр. уряд кинув проти страйкарів значні збройні сили. В липні—серпні урядові війська придушили страйк. У Галичині було оголошено воєнний стан.

П. В. Свєжинський.

ГА́ЛИЦЬКО-БУКОВИ́НСЬКЕ ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО — тимчасова адм.-тер. одиниця з центром у м. Чернівцях, що існувала протягом 1914—17. Утворена рос. урядом наприкінці 1914, під час 1-ї світової війни, на тер. Галичини та Буковини, зайнятих рос. військами. Поділялося на Львів., Чернів. та Терноп. губернії. Очолювали його військ. генерал-губернатори. Царизм, придушуючи при підтримці реакційних кіл (зокрема, «*москвофілів*») революц. боротьбу трудящих, охороняв інтереси пануючих класів, зокрема поміщицьку власність на землю. З березня 1917 Тимчасовий уряд призначив для управління цією тер. свого обл. комісара — укр. бурж. націоналіста Д. І. Дорошенка, який фактично продовжував здійснювати гнобительську політику царської адміністрації. Г.-Б. г.-г. існувало до окупації цієї тер. (серпень 1917) австро-нім. військами.

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКА СИНЕКЛІ́ЗА — геологічна структура на Пд. Зх. *Східно-Європейської платформи*, в межах УРСР. Є сх. частиною прогину, вісь якого проходить приблизно від Львова до м. Хелма у Польщі. На Сх. Г.-В. с. обмежована *Волино-Подільською плитою*, на Пд. і Пд. Зх.— *Передкарпатським прогином*. Структурно Г.-В. с. являє собою глибокий прогин, виповнений товщею палеозойських, мезозойських і кайнозойських осадочних відкладів. Докембрійський фундамент (див. *Докембрій*) залягає на глиб. від 160 м до 7000 м (занурюється в зх. напрямі), він розбитий на блоки системою розломів переважно пн.-зх. і меридіонального простягання. Розломи перетинають і осадочні товщі до мезозойських відкладів включно. З осадочними породами Г.-В. с. пов'язані поклади різноманітних корисних копалин: вугілля (див. *Львівсько-Волинський вугільний басейн*), нафта, газ, буд. матеріали, торф та ін.

В. О. Кушнірук, Є. С. Бартошинська.

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — південно-західне давньоруське князівство, що існувало в 13—14 ст. Утворилося 1199 в результаті об'єднання *Галицького князівства* та *Володимиро-Волинського князівства* кн. *Романом Мстиславичем*. В Г.-В. к. були розвинуті землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво. Значного розвитку досягли ремесла. На кін. 13 ст. в Г.-В. к. налічувалося понад 80 міст. Центром його був Галич (див. *Галич* давній). Г.-В. к. підтримувало торг. зв'язки з ін. давньорус. землями, а також з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею, Німеччиною й Литвою. Розвиток феод. відносин у Г.-В. к. супроводився утворенням сильної боярської верхівки та загостренням класової боротьби, що виливалась у нар. повстання, спрямовані проти феод. гніту. Г.-В. к. успішно боролося проти нападів *половців* та проти лит., польс. і угор. феодалів. Після смерті Романа Мстиславича (1205) в Пд.-Зх. Русі спалахнула феод. війна. Рішучого удару великим боярам, а також польс., угор., лит., нім та ін. завойовникам завдав *Данило Галицький*, який відновив єдність Г.-В. к. й зміцнив його могутність. Проте 1246 Г.-В. к. змушене було визнати залежність від *Золотої орди*. За наступників Данила Галицького почався занепад Г.-В. к. В серед. 14 ст. його землі, незважаючи на опір населення, стали здобутком феод. Польщі і Литви. В Г.-В. к. високого для того часу рівня досягла культура, про що свідчать залишки численних кам'яних будівель 12 — 13 ст. у Галичі та його околицях. Видатною пам'яткою давньорус. літописання є *Галицько-Волинський літопис*.

Карта с 462.

Літ.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — видатна пам'ятка історіографії і літератури 13 ст. Зберігся в Іпатіївському літописному зведенні (див. *Іпатіївський літопис*). Відображає найважливіші події часів *Галицько-Волинського князівства*. Г.-В. л. складається з 2-х частин: Галицького (1201—61) і Волинського (1262—91) літописів. В центрі 1-ї частини — князь *Данило Галицький*, його численні походи, боротьба з загарбниками-тевтонами, битва на Калці. У 2-й частині відображено історію Волинської землі за князювання *Василька* Романовича та його сина Володимира Васильковича. Основний текст літопису пронизує ідея єдності Русі. Багатий художній і фольклорний матеріал Г.-В. л. знайшов відображення в новій укр. л-рі. Так, легенду про євшан-зілля з літопису використали І. Франко, М. Вороний, М. Чернявський.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 2. М., 1962.

Літ.: Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (Процес складання; редакції і редактори). К., 1958; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). К., 1961.

ГА́ЛИЦЬКО-РУ́СЬКА МА́ТИЦЯ — культурно-освітнє товариство в Сх. Галичині. Мало на меті нести в народ освіту і боротися за поширення шкіл з викладанням укр. мовою. Була заснована у Львові 1848 на зразок ін. слов. *матиць*. Існувала до першої світової війни. Г.-р. м. видавала укр. і рос. мовами книги морально-реліг. і загальноосв. змісту, популярні праці з

ремесла, господарства й педагогіки, друкувала шкільні підручники і наук. збірки. Т-во обстоювало дружбу і співробітництво з рос. народом. За своїм соціальним складом і сусп.-політ. поглядами Г.-р. м. була різнорідною, проте її діяльність загалом відіграла позитивну роль у розвитку української культури в Сх. Галичині.

Б. Н. Митюров.

ГА́ЛИЧ — місто Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр, на р. Дністрі. Залізнична станція. Вузол автошляхів. Населений пункт на місці сучас. Г. виник у 14 ст. за 5 км на Пн. від *Галича* давнього. В 1367 Г. дістав від польс. уряду *магдебурзьке право* і дозвіл на будівництво замку. Жителі Г. брали участь у *Мухи повстанні 1490—92*, в нар.-визвольній війні 1648—54. За 1-м поділом Польщі (1772) Г. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1914 рос. війська зайняли Г. У вересні 1920 місто загарбала бурж.-поміщицька Польща. У 1927 створено осередок, а згодом — місцевий к-т КПЗУ. В 1939 Г. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР.

В місті— овочесушильний, буд. матеріалів, сироварний з-ди, буд. індустрії, хлібопродуктів, побутового обслуговування комбінати, райсільгосптехніка. 2 загальноосвітні і музична школи, лікарня, поліклініка. Кінотеатр, 3 б-ки. У Г. збереглися пам'ятки архітектури: церква Різдва Христова (кін. 14—поч. 15 ст., реставрована 1825), залишки замку 16 ст. Пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченкові, Богдану Хмельницькому.

ГА́ЛИЧ давній — давньоруське місто, економічний і культурний центр Русі. Містилося на березі р. Лукви (притоки Дністра), на місці сучас. с. Крилоса Галицького р-ну Івано-Фр. обл. Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1140. З 1144 — центр *Галицького князівства*, з 1199 — *Галицько-Волинського князівства*. Значного розквіту досяг у 2-й пол. 12 ст. за князювання *Ярослава Осмомисла* і *Романа Мстиславича*, а також його сина *Данила Галицького*, який 1238 остаточно утвердився в Г. В той час у Г. розвивалися ремесла і торгівля, велося значне цивільне і церковне будівництво; було складено *Галицько-Волинський літопис*. У 1241 Г. зруйнували монголо-татари, місто занепало і втратило своє значення. Археол. дослідженнями 1939—41, 1951—52 і 1955 встановлено, що місто існувало вже в 10 ст. Виявлено дитинець і ремісничо-торг. посад, укріплені ровами та валами. Під час розкопок дитинця відкрито залишки підвалин і стін Успенського собору, збудованого в 1157 за князя Ярослава Осмомисла (останки його знайдено в саркофагу під мозаїчною підлогою собору). Собор був оздоблений різьбленим каменем і фресками. В Г. і його передмістях відкрито залишки численних кам'яних споруд, виявлено також залишки ювелірних, гончарських, ковальських та ін. майстерень, наземних і напівземлянкових жител, вироби з глини, заліза, кістки, скла тощо. В околицях Г. в сучас. с. Шевченкове до наших днів збереглися залишки церкви Пантелеймона, збудованої бл. 1200.



Літ.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Гончаров В. К. Древній Галич. «Вісник АН УРСР», 1956, № 1; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956.

«ГАЛИЧА́НИН» — 1) Літературно-художній збірник, що виходив у Львові (кн. 1—3, 1862—63) за редакцією Я. *Головацького* й Б. *Дідицького*. У зб. вміщувались поетичні твори С. Воробкевича, О. Конисського, наукові розвідки Я. Головацького, М. Максимовича та ін. 2) Науково-популярний журнал, видавався у Львові (1867—70) як додаток до «москвофільської» (див. «*Москвофіли*») газети «Слово». Редактор — Б. Дідицький. 3) Львівська щоденна суспільно-політична газета «москвофільського» напряму (1893—1914).

Ф. П. Погребенник.

ГАЛИЧИНА́ — історична територія, що включала частину західноукр. і польс. земель, які з кін. 18 ст. до 1918 перебували під владою австро-угор. монархії. Г. охоплювала територію тепер. Івано-Фр., Львів., Терноп. (а до 1848 — й тепер. Чернівецької) областей УРСР, Жешувського, Перемишльського і частини Краківського воєводств ПНР. Загарбавши під час 1-го поділу Польщі (1772) зх.-укр. і частково польс. землі, Австрія штучно об'єднала їх в одну провінцію під назвою «Королівство Галичини і Лодомерії». Таким чином, Г. складалася з двох частин — Сх. Г., населеної українцями, і Зх. Г., населеної поляками.

Сх. Г.— споконвічна укр. земля, а її населення — невід'ємна частина укр. народу, походить з давньорус. народності, яка становила населення *Київської Русі*. В 12 ст.

на тер. Сх. Г. були *Галицьке князівство, Звенигородське князівство,* Перемишльське і Теребовльське удільні князівства. В 13 ст. вони об'єдналися в *Галицько-Волинське князівство.* В 1349 польс. феодали почали і 1387 завершили загарбання більшої частини Галицько-Волинського князівства, поділивши її на т. з. землі (округи) — Галицьку, Львівську, Перемишльську, Саноцьку, Холмську і Белзьку на чолі з королівськими намісниками-старостами. В серед. 15 ст. Галицька, Львівська, Перемишльська і Саноцька землі були об'єднані в *Руське воєводство* з адм. центром у Львові. Понад чотири століття нар. маси Сх. Г., ведучи боротьбу проти феод., нац. і реліг. гніту, завжди усвідомлювали свою єдність з вітчизною. Разом з усім укр. народом вони виступали за возз'єднання України з Росією, брали активну участь у *визвольній війні українського народу 1648—54,* в сел. повстаннях і виступах *опришків* 16 — 1-ї пол. 19 ст. В кін. 18 — на поч. 19 ст. становище нар. мас Сх. Г., загарбаної Австрією 1772, ще дужче погіршало. До експлуатації польс. панством долучився гніт колоніального режиму австр. монархії з її політикою насильницького понімечування українців і укр. культури. В 1-й пол. 19 ст. в Сх. Г. відбувався розклад феод.-кріпосницької системи, в надрах якої зароджувалися капіталістичні відносини. В тих умовах Сх. Г. перетворювалася на агр. придаток Австр. імперії. Посилення соціального гніту і нац. утисків викликало в 1-й пол. 19 ст. загострення антифеод. боротьби селянства (див. *Комарнівське селянське заворушення 1817—22, Галицьке селянське заворушення 1822, Чортківське селянське заворушення 1838* та ін.). Під час *революції 1848—49 в Австрії* австр. уряд змушений був у квітні 1848 видати закон про скасування панщини (див. *Селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті). Восени вибухнуло *Львівське збройне повстання 1848,* придушене австр. урядом (див. також *«Академічний легіон»*). Контрреволюц. політику *Габсбургів* підтримувала *Головна руська рада.* Колоніальне становище Сх. Г. в складі *Австро-Угорщини* (утворилася 1867) гальмувало розвиток місцевої пром-сті. Тяжке становище робітн. класу і трудових мас селянства зумовило, починаючи з 80-х рр. 19 ст., масову еміграцію трудящих українців до США, Канади й Пд. Америки. За 1-е десятиріччя 20 ст. з Г. емігрувало до Америки понад 240 тис. чол. Трудящі Г. були політично безправні. В *Галицькому крайовому сеймі* по суті заправляли польс. поміщики та буржуазія разом з католицьким духівництвом.

У кін. 60-х рр. у Сх. Г. виникли робітн. орг-ції. На поч. 70-х рр. розгорнувся робітн. рух. У кін. 19 ст., а особливо на поч. 20 ст. у Г. під впливом піднесення революц. руху в Росії, поширення ідей марксизму-ленінізму посилилася визвольна боротьба. В 1900—03 тут відбулося 70 робітничих страйків. Наступного року вибухнув *Бориславський страйк 1904.*

Важливою формою класової боротьби селянства стали аграрні страйки (див. *Галицькі страйки селян 1902 і 1906*). Набув поширення масово-політичний рух трудящих у формі проведення зборів (див. *Вічовий рух*). Укр. буржуазія та її буржуазно-націоналістичні партії виступали проти нац.-визвольної боротьби нар. мас. Велику роль у розвитку нац.-визвольного руху, в пробудженні революц. самосвідомості трудящих мас Сх. Г. відіграли укр. передові діячі на чолі з І. Я. *Франком,* М. І. *Павликом,* О. С. *Терлецьким* та ін. (див. також *«Академічна громада», «Академічне братство»*). В 1912—14 в Г. жив В. І. Ленін. Під час 1-ї світової війни Сх. Г. була ареною запеклих боїв між рос. і австро-нім. арміями (див. *Галицька битва 1914*).

Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 трудящі Сх. Г. розгорнули масовий революц. рух за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною. В Сх. Г. створилася революц. ситуація. Але після воєнної поразки і розпаду Австро-Угорщини владу в Сх. Г. в листопаді 1918 захопили укр. бурж. націоналісти, які проголосили створення т. з. *«Західноукраїнської народної республіки»* (ЗУНР). Під керівництвом створеної у лютому 1919 Компартії Сх. Г. (КПСГ) розгорнулась боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду ЗУНР (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). Ще в листопаді 1918 почалася польс. інтервенція у Сх. Г.; в липні 1919 польс. загарбники повністю окупували її. Влітку 1920 Червона Армія визволила майже 20 повітів Зх. України. На визволеній території було створено *Галицьку Соціалістичну Радянську республіку,* яка проіснувала до 23.IX 1920, коли бурж.-поміщицька Польща при підтримці *Антанти* окупувала тер. Сх. Г.

Трудящі західноукраїнських земель розгорнули боротьбу за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Визвольний рух очолювала *Комуністична партія Західної України* (до 1923 — КПСГ), що діяла в складі Компартії Польщі (див. *Галицький робітничий страйк 1921, Заболотівська першотравнева демонстрація 1924, Антифашистський конгрес діячів культури 1936, Галицький селянський страйк 1937*).

В зв'язку з розпадом бурж.-поміщицької Польщі внаслідок її воєнного розгрому фашист. Німеччиною у вересні 1939 уряд СРСР прийняв рішення про надання допомоги населенню Зх. України і Зх. Білорусії. 17.IX 1939 почався визвольний похід Рад. Армії. Трудящі Зх. України радо зустрічали рад. воїнів-визволителів. 27.X 1939 *Народні збори Західної України* одностайно проголосили встановлення Рад. влади на Зх. Україні. 1.XI 1939 позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про включення Зх. України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Постанову про прийняття Зх. України до складу УРСР ухвалила 14.XI 1939 й позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР. Возз'єднання Зх. України з УРСР було видатною істор. подією, яка поклала початок *возз'єднанню українського народу в єдиній Українській Радянській державі.*

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики. Львів, 1963; Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966; Свєжинський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968.

М. К. Івасюта.



Галич.
Церква Різдва Христова. Кінець 14 — початок 15 ст., реставрована 1825.

«ГАЛИЧИНЙ І ЛОДОМЕ́РІЇ КОРОЛІ́ВСТВО», «Королівство Галичини і Володомирії», «Королівство Галичини» — назви, які застосовував уряд *Габсбургів* щодо *Галичини* після загарбання її 1772 Австрією. Назви існували до розпаду Австро-Угорщини 1918.

«ГА́ЛИЧО-РУ́СЬКИЙ ВІ́СНИК» — газета, що її видавав австр. уряд для *Галичини.* Виходила 1849—50 у Львові тричі на тиждень. Друкувалася кирилицею. В газеті публікувалися офіц. матеріали, хроніка політ. подій, худож. твори. Сусп.-політ. життя висвітлювалося з реакційних позицій. Деяку позитивну роль відігравала газета в поширенні заг.-осв. знань. З лютого 1850 замість закритого «Г.-р. в.» почав видаватися «Вісник для русинів Австрійської держави» (Відень, 1850—66).

ГА́ЛІЙ (Gallium; від лат. Gallia — Франція), Ga — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 31, ат. м. 69,72. Природний Г. складається з двох стабільних ізотопів: ^{69}Ga (60,2%) і ^{71}Ga (39,8%). Існування та властивості Г. передбачив 1871 Д. І. Менделєєв, відкрив 1875 франц. хімік П.-Е. Лекок де Буабодран. Г.— розсіяний рідкісний елемент, вміст у земній корі $1,5 \times 10^{-3}$ %. Міститься в рудах алюмінію і цинку. Г.— м'який метал,



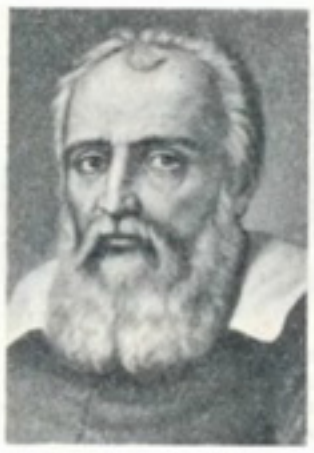

Г. Галілей.



Г. Галілей.
«Діалог про дві найголовніші системи світу». Фронтиспіс видання латинською мовою. Ліон. 1641.



Галікарнас. Галікарнаський мавзолей. Близько 353 до н. е. Архітектори Піфей і Сатір. Реконструкція Ф. Крішена



Галка звичайна.

сріблясто-білого кольору, густ. твердого Г. при т-рі 20° С дорівнює 5904, рідкого — при т-рі 29,8° С 6095 кг/м³, $t_{пл}$ 29,79° С, $t_{кип}$ 2205° С

При звичайній т-рі Г. стійкий на повітрі, не взаємодіє з водою, повільно реагує з к-тами, з лугами утворює галати, напр. $Na[Ga(OH)_4]$. Одержують з відходів переробки бокситів і з цинкових руд. Застосовують у виробн. сплавів, як замінник ртуті. Арсенід GaAs використовують як напівпровідник.

Літ.: Иванова Р. В. Химия и технология галлия. М., 1973; Химия и технология редких и рассеянных элементов, ч. 2. М., 1976. *В. Л. Павлов.*

ГАЛІКАРНА́С — давнє приморське місто, торг. і культурний центр *Карії* на Пд. Заході Малої Азії (сучасний Бодрум, Туреччина). Засн. грец. колоністами (бл. 1200 до н. е.). Розквіт Г. припадає на 1-у пол. 4 ст. до н. е. (час правління Мавсола). В 334 до н. е. Г. був завойований і зруйнований Александром Македонським, пізніше відбудований. Під назвою Г. відомий до 15 ст. Г.— батьківщина істориків *Геродота* і Діонісія Галікарнаського. В Г. був Галікарнаський мавзолей — гробниця Мавсола (одне з «семи чудес світу», бл. 353 до н. е., арх. Піфей і Сатір), зруйнований у 15—16 ст. й відомий гол. чин. за описами Плінія Старшого. Скульптура мавзолею (статуї Мавсола, його дружини Артемісії, рельєфи фризу з зображеннями битви з амазонками — Брит. музей, Лондон) належить до кращих зразків грец. мистецтва 4 ст. до н. е. На території Г. збереглися залишки ін. античних і візантійських споруд.

ГАЛІЛЕ́Й (Galilei) Галілео (15.II 1564. Піза — 8.I 1642, Арчетрі, поблизу Флоренції) — італійський фізик, механік і астроном, один із засновників природознавства. Член Академії дей Лінчеї (з 1611). Навчався в Пізанському ун-ті В 1589 одержав кафедру математики в Пізі, 1592 — в Падуї. Тут виконав дослідження з *динаміки* і *статики* (встановив закони вільного падіння тіла, падіння по похилій площині, закони інерції і відносного руху тіл тощо). Перші астр спостереження Г. зробив 1604; збудував 1609 першу підзорну трубу (*телескоп*). Г. відкрив чотири супутники *Юпітера*, гори на *Місяці*, плями на *Сонці* і фази *Венери*. Встановив, що *Молочний Шлях* складається з великої кількості окремих зір. Г. створив перший термометр (1597), гідростатичні терези, маятниковий годинник, мікроскоп (1610—14). Праці Г. доводили правильність вчення М. *Коперника* і помилковість системи *Арістотеля* і *Птолемея*. В 1616 Г., чиї праці сприяли утвердженню вчення Коперника про геліоцентричну систему світу, зазнав жорстоких нападок з боку *інквізиції*. Після опублікування 1632 книги Г «Діалог про дві найголовніші системи світу» (мал.) інквізиція вчинила над ним суд (1633). На допиті Г. формально відрікся від вчення Коперника. Одна з найважливіших праць останнього періоду життя Г. (1638) «Бесіди і математичні докази, що стосуються двох нових галузей науки...». Праці Г значно вплинули на розвиток наук. думки. Йому належать два принципи механіки: *Галілея принцип відносності* і принцип сталості прискорення сили *тяжіння*.

У філософії Г. відстоював *матеріалізм*. Доводив, що матерія вічна, рух небесних тіл і рух Землі підпорядковані одним і тим самим законам механіки, що *Всесвіт* безконечний у просторі і вічний у часі. Вважав, що всі тіла природи складаються з абсолютно незмінних атомів, а зміни в природі відбуваються внаслідок їхнього руху — поєднування і роз'єднування. В основі пізнання лежать спостереження й експеримент, які повинні узагальнюватись розумом. Філос. поглядам Г. властива певна непослідовність (визнання першого поштовху, *двоїстої істини* тощо).

Літ.: Азархін В. А., Горський В. С. Коперник. Бруно. Галілей. К., 1974.

ГАЛІЛЕ́Я ПРИ́НЦИП ВІДНО́СНОСТІ — принцип класичної механіки, який твердить, що всі механічні процеси відбуваються однаково в усіх *інерціальних системах відліку*. Якщо відносна швидкість двох інерціальних систем відліку дорівнює $\vec{V}$, то координати точки $\vec{r}$ і $\vec{r}'$ і час t і t' у цих системах зв'язані між собою т. з. перетвореннями Галілея: $\vec{r}' = \vec{r} + \vec{V}t$, $t' = t$.

Усі рівняння й закони класичної механіки інваріантні (незмінні) відносно цих перетворень. Г. п. в. справджується лише для процесів зі швидкостями, набагато меншими за *швидкість світла*. Закони рухів зі швидкостями, близькими до швидкості світла, підлягають принципу відносності Ейнштейна (див *Відносності теорія*)

Ю. І. Фомін.

ГАЛІ́МСЬКИЙ (Galimski) Владислав Михайлович (27.VI 1860, Київ — 9.II 1940, Бидгощ, тепер ПНР)— польський живописець. У 1878—88 навчався в петерб. АМ, академіком якої став 1893. В 1894—1917 мав у Києві художню студію, 1924—32 викладав у ліцеї в Кременці. Малював реалістичні пейзажі України і Польщі: «Ніч» (1884), «Вид з околиць Києва» (1887), «У лісі» (1888), «Ранок у лісі» (1891), «Нічний пейзаж» та ін. Кілька творів Г. зберігаються в ДМУОМ.



В. М. Галімський. Нічний пейзаж. Кінець 19 ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві.

ГА́ЛІН (справж. прізв.— Рогалін) Борис Абрамович [25.VIII (7.IX) 1904, Нікополь] — російський рад. письменник і журналіст. Член КПРС з 1925. Друкується з 1925. Збірки нарисів «Перехід» (1930), «Випробування» (1937) — про індустріалізацію країни; «У Донбасі» (1946) та «В одному населеному пункті» (1947; Держ. премія СРСР, 1948) — про відбудову і розвиток вугільної пром-сті на Україні в перші повоєнні роки. Автор збірок-нарисів «Чудесна сила» (1954), «В ім'я нашого майбутнього» (1958) та ін. Ленінській темі присвячені книги нарисів «Сим победиши!» (1957) та «Будівничий нового світу» (1960). Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Азарт юности. М., 1970; В грозу и бурю. М., 1976; Укр. перекл.— В Донбасі. К., 1949.

І. Д. Бажинов

ГАЛІСІ́ЙЦІ, гальєги — народ, основне населення *Галісії*. Заг. чисельність — 3,6 млн. чол. (1975, оцінка); з них бл. 80% живе в Іспанії, 14% — в Аргентині. Мова — гальєго, близька до *португальської мови*. За релігією — католики. Предками Г. були кельтизовані племена галлеків, які зазнали впливу римлян (1 ст. н. е.), свевів (5—6 ст.) та ін. Осн. заняття Г.—землеробство, тваринництво. Побутом і культурою Г. відрізняються від іспанців і португальців. Г. мають багату усну й музичну народну творчість. Розвинута й література мовою гальєго, яка веде початок з 13 ст.

ГАЛІ́СІЯ — історична область на Пн. Зх. Іспанії, на узбережжі Атлантичного ок. Гол. місто — Ла-Корунья. Назва «Галісія» походить від давнього нас. цієї території — племені галлеків. У 2—1 ст. до н. е. тер. Г. завоювали римляни, на поч. 5 ст.— свеви. З 718 Г.— під владою *Астурії*, з 1065 — незалежне королівство, з 1072 — у складі *Кастилії*. В об'єднаній Іспанії до 19 ст. зберігала деяку автономію. Див. також *Галісійці*.

ГАЛІ́Т (від грец. ἅλς — сіль) — мінерал класу *хлоридів* Див. *Кам'яна сіль*.

ГА́ЛІФАКС — місто у Великобританії, у графстві Уест-Йоркшір, на р. Колдер. 91,2 тис. ж (1971). Гол. галузь пром-сті — верстатобудування; підприємства текст. (виробн. вовняних тканин та килимів), електротех., швейної та харч. пром-сті. Архіт. пам'ятки 18 ст.

ГА́ЛІФАКС — місто на Пд. Сх Канади, адм. центр провінції Нова Шотландія. Кінцевий пункт трансканадської з-ці. Порт на Атлантичному ок. 222 тис. ж. (1973, з передмістями). Підприємства суднобудівної, нафтопереробної, автомобільної, харчової, зокрема рибопереробної, пром-сті. Університет (з 1818). Місто засноване 1749.

ГАЛІФЕ́ (Галіффе; Galiffet) Гастон-Огюст (23.I 1830, Париж — 8. VII 1909, там же) — французький генерал, один з катів *Паризької комуни 1871*. Під час франко-прусської війни 1870—71 Г. потра-

пив у полон; був звільнений прусським командуванням для придушення Комуни. В 1899—1900 Г.— військ. міністр.

ГА́ЛКА — спільна назва кількох видів птахів родини *воронових*. На Україні поширена Г. з в и ч а й н а (Corvus monedula). Довж. тіла 30—39 см, маса 130—225 г. Забарвлення оперення на спині чорне з металевим блиском, на череві — попелясто-сіре, щоки світло-сірі. Поширена в Європі, Азії, Пн.-Зх. Африці; в СРСР — на Сх. до Серед. Сибіру; на Україні осілий, частково кочовий птах, трапляється на всій території. Гніздиться на будівлях, у дуплах дерев, у норах по схилах ярів та в старих гніздах. Кладка з 3—8 яєць у квітні—червні; насиджують протягом 18—20 днів. Живиться Г. тваринною та рослинною їжею. Знищуючи шкідливих комах, приносить користь. *Л. О. Бабенко.*

ГА́ЛКІН Кузьма Іванович (25.X 1924, м. Хотин, тепер Чернів. обл.— 24.X 1944, Чернівці) — рад. підпільник, Герой Рад. Союзу (1965). Н. в сім'ї робітника. В 1941 одним з перших на Північній Буковині вступив до лав ЛКСМУ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в м. Хотині очолив боротьбу підпільної комсомольської орг-ції, яка здійснювала диверсійні й терористичні акти, розповсюджувала листівки (див. *Хотинська підпільна комсомольська організація*). В серпні 1942 разом з товаришами по боротьбі Г. було заарештовано рум. контрозвідкою і за вироком військ.-польового суду розстріляно. У м. Хотині героям-комсомольцям встановлено пам'ятник.

ГА́ЛКІН Олександр Олександрович [н. 21.VI (4.VII) 1914, Бердянськ] — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1965), засл. діяч науки УРСР (1978). Закінчив 1939 Харків. ун-т. З 1965 — директор Донецького фізико-тех. ін-ту АН УРСР і проф. Донец. ун-ту. Праці з фізики твердого тіла й конденсованого стану речовин, радіоспектроскопії. Створив унікальні високочастотні *радіоспектрометри* для вивчення ядерного магнітного резонансу. Розроблений Г. метод нестаціонарного гідростатичного пресування (гідроекструзії) дав змогу значно підвищити ккд установок і технологічних процесів обробки матеріалів за допомогою рідини під високим тиском. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1971. Премія АН УРСР ім. К. Д. Синельникова, 1975. *А. П. Біловолова.*

ГА́ЛКІН Самуїл Залманович [23. XI (5.XII) 1897, м. Рогачов, БРСР — 21.IX 1960, Москва] — єврейський рад. поет і драматург. Друкуватися почав 1920. Перша зб. «Вірші» (1922). Вірші та балади (збірки «Біль і мужність», 1929; «Контакт», 1935; «Дерево життя», 1948) насичені романтикою соціалістичного будівництва. Автор драматич. творів — «Суламіф» (1940), «Повстання в гетто» (1947) та ін. Нагороджений двома орденами, а також медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Здесь мои ростки живые. М., 1974.

ГАЛЛ АНОНІ́М (Gall Anonim; рр. н. і см. невід.) — польський хроніст кінця 11 — початку 12 ст. Хроніка (лат. мовою, в 3 кн.) охоплює історію Польщі до 1113, містить цінний матеріал про зв'язки Польщі з Київською Руссю. Вперше видана 1749 в Гданську.

ГА́ЛЛАХЕР (Gallacher) Уїльям (25.XII 1881, Пейслі, Шотландія — 12.VIII 1965, там же) — діяч англійського і міжнар. робітн. руху. Робітник-металіст. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1921. З цього ж року — член її ЦК і Політбюро. Делегат II, V і VII конгресів Комінтерну. Один з організаторів «руху меншості» — революц. напряму в англ. *тред-юніонах*, який виник 1924. Не раз зазнавав репресій. У 1935—50 — депутат парламенту. В 1943—56 — голова Виконкому, 1956—63 — президент КПВ. З 1963 — довічний почесний член Виконкому КПВ.

ГА́ЛЛЕ — місто в НДР, адм. центр округу Галле. Порт на р. Зале, вузол з-ць і автошляхів. 235,6 тис. ж. (1976). Центр хім. пром-сті. Розвинуте також машинобудування (верстати, компресори, вагони та ін.), харч. (цукр., пивоварна), хім.-фармацевтична, цем., швейна, деревообр. пром-сть. Один з осн. книговидавничих центрів країни. Ун-т (з 1694), Академія природничих наук. Музей первісної історії. Архіт. пам'ятки: собор (бл. 1300—50), «Червона башта» (1418—1506), замок Моріцбург (1484—1503, тепер музей); ун-т (1832—34, арх. К.-Ф. Шінкель). Після 1949 навколо старого міста створено нові житл. р-ни й соціалістичне місто Галле-Нойштадт. Г. — батьківщина композитора Г.-Ф. *Генделя.*

ГАЛЛЕ́Й (Галлі; Halley) Едмунд (29.X 1656, Гаггерстон, побл. Лондона — 14.I 1742, Грінвіч) — англійський астроном і геофізик. Навчався в Оксфордському ун-ті. З 1703 — професор геометрії Оксфордського ун-ту, з 1720 — директор *Грінвічської астрономічної обсерваторії*. Г. склав каталог 341 зорі пд. півкулі неба, відкрив явище *власного руху зір*, першу періодичну комету (*Галлея комета*), вивчав рух Місяця тощо. В 1701 склав і опублікував першу детальну карту магнітних схилень.

ГА́ЛЛЕР Лев Михайлович [17(29). XI 1883, Петербург —12.VII 1950, Казань]—рад. військ. діяч, адмірал (1940). Член Комуністич. партії з 1932. Н. в сім'ї інженера. Учасник 1-ї світової війни (капітан 2-го рангу). Після Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. Учасник *Льодового походу Балтійського флоту 1918*, брав участь в операціях проти військ Юденича і англ. інтервентів. У 1926 закінчив курси вищого начскладу при Військ.-мор. академії. В 1932—37 — команд. Балтійським флотом. В 1937 — заст. нач. мор. сил Наркомату оборони СРСР, з 1938 — нач. Гол. мор. штабу, 1940—47 — заст. наркома ВМФ. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАЛЛЕ́Я КОМЕ́ТА — яскрава комета, яку вивчав англ. астроном Е. *Галлей* (1705). Він встановив, що вона обертається навколо Сонця з періодом 75—76 років по еліптичній орбіті. Вивчення її мало велике значення для розвитку *небесної механіки* й кометної астрономії. Наступна поява Г. к. відбудеться в січні 1986.

ГА́ЛЛИ — давні племена, частина *кельтів*. З 6 ст. до н. е. населяли тер. *Галлії*. Створили високу культуру (див. *Латенська культура*). В 58—51 до н. е. були завойовані римлянами і зазнали романізації. Згодом Г. стали осн. етнічним елементом при формуванні *французів*.

ГАЛЛІКА́НСТВО (від лат. Gallicanus, букв.— галльський, тут — французький) — релігійно-політич. рух у Франції 13—18 ст., прихильники якого домагалися автономії франц. католицької церкви від папства. Положення Г. сформульовано 1682 в «Декларації галліканського духівництва». В 70-х рр. 20 ст. у зв'язку з прагненням франц. єпископату до більшої самостійності в церк. управлінні, ілеї Г. знову набули поширення.

ГА́ЛЛІЯ — історична область Європи, яка включала територію сучасної Пн. Італії, Франції, Люксембургу, Бельгії, частини Нідерландів і Швейцарії Г. з 6 ст. до н. е. населяли *кельти*, яких римляни називали *галлами* (звідки й назва «Галлія») В 220 до н. е. Старод. Рим завоював землі між р. По і Альпами, а 58—51 до н. е.— решту тер. Г. В Г. не раз відбувалися антирим. повстання (найзначніше очолив К. Ю. *Цівіліс*). У 5 ст. до Г. вторглися *варвари*, які утворили тут свої держави.

ГАЛЛЬ (Gall) Ян-Кароль (18.VIII 1856, Варшава — 30.X 1912, Львів) — польський композитор і диригент. Навчався у Відні та Мюнхені. З 1884 — диригент хорів *Галицького музичного товариства*, з 1888 — т-ва «Лютня», в 1896—1912 — «Ехо» у Львові; професор консерваторії Галицького муз. т-ва (1888—91; 1904—12), Краківської консерваторії (1891—96), Вищого муз. ін-ту (згодом ім. М. Лисенка, 1903—04) у Львові. Автор 2 опер, 3 кантат, солоспівів (бл. 90), 40 хорових творів і бл. 250 обробок народних, в т. ч. укр., пісень для хору *Л. З. Мазепа.*

ГАЛМЕ́Й (нім. Galmei) — мінерал класу *силікатів*. Див *Каламін.*

ГАЛО́ (франц halo, від грец. ἅλως — світне коло, ореол) — світлі, забарвлені кола або дуги навколо Сонця і Місяця, які спостерігаються внаслідок заломлення світла. Див. *Оптичні явища* в атмосфері.

ГАЛОБІО́НТИ [від грец. ἅλς (ἁλός) — сіль та βιών (βιόντος) — той, що живе] — організми, які населяють пересолені озера, напр. зелена водорість дуналієла, рачок *артемія*, личинки деяких комах тощо.

ГА́ЛОВА НЕМАТО́ДА (Meloidogyne) —рід *круглих червів*; паразити рослин. Уражають бл. 2000 видів рослин, особливо оранжерейні, тепличні та парникові культури. Відомо понад 25 видів, поширених всесвітньо.

В СРСР — 7 видів і кілька підвидів. В УРСР найчастіше тра-



О. О. Галкін.



У. Галлахер.



Л. М. Галлер.



Галле.
Ринкова площа з дзвіницею «Червона башта». 1418—1506.

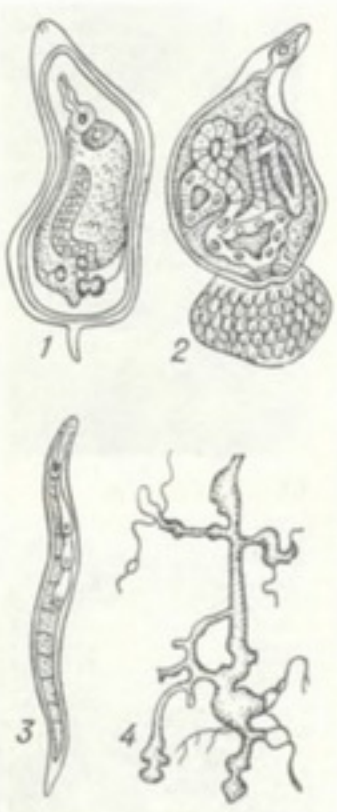

Галова нематода: *1* — самка; *2* — самка з яйцевим мішком; *3* — личинка; *4* — корінь огірка, ушкоджений нематодою.

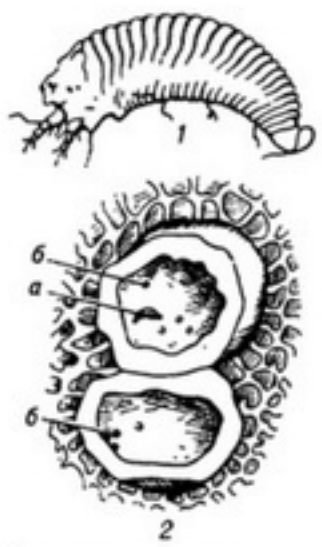

Вільховий **галовий кліщ**: *1* — самка; *2* — розрізані гали: *а* — самка; *б* — відкладені нею яйця

пляються Г. н.: південна (M. incognita), арахісова, або піщана (M arenaria), та північна (M. hapla). Самки Г. н (довж тіла 0,8 мм, шир. до 0,6 мм) грушовидні, нерухливі; самці (довж. тіла 1, 2—1,8 мм, шир. 0,03—0,04 мм) видовженої форми, рухливі. Личинки (довж. до 0,5 мм) нитковидні; розвиваються в організмі самки, в якому може утворюватись яйцевий мішок; вийшовши з яйця, проникають у корені рослин і їхніми соками живляться; спричинюють розростання *паренхіми* кореня і утворення наростів — *галів*. Ушкоджене коріння часто відмирає й рослина гине.

Заходи боротьби. Внесення у грунт *нематоцидів*, пропарювання, просушування або проморожування грунту, підживлювання рослин калійними добривами та мікроелементами.

Б. І. Кульчицький.

ГА́ЛОВІ КЛІЩІ́ — екологічна група паразитичних *кліщів* надродини Eriophyidea ряду акариформних. Тіло червоподібне, завдовжки 0,1—0,4 мм. Ніг дві пари. Ротові органи колюче-смоктальні. Живляться соками рослин При живленні Г к. виділяють специфічні ферменти, що зумовлюють гіпертрофічне розростання вегетативних і генеративних органів рослин і утворення *галів*. Розвиток Г. к. відбувається в галах. Життєвий цикл включає *яйце*, дві німфальні фази (див. *Німфа*) і дорослу стадію. Зимують дорослі кліщі в бруньках або на поверхні кори. Значної шкоди завдають с. г. та плодівництву, ушкоджуючі деревні, чагарникові та трав'янисті рослини. Деякі Г. к. переносять збудників *вірусних хвороб рослин*. В СРСР відомо понад 150 видів, в т. ч. на Україні бл. 100. Заходи боротьби. Застосовують *пестициди* глибокої дії (рогор, фазалон, антіо та ін.) Висока агротехніка.

Г. З. Гордієнко.

ГАЛОГЕНАНГІДРИ́ДИ КИСЛО́Т — похідні неорганічних або органічних кислот, у яких гідроксильні групи заміщено галогеном. Напр., хлорангідрид вугільної к-ти (фосген) $COCl_2$, хлорангідрид оцтової к-ти (ацетилхлорид) CH_3COCl. Г. к.— рідини або тверді речовини (фосген — газ). Мають велику реакційну здатність. Атом галогену в них легко заміщується ін. групами, напр.— OH, —OR, —NH_2, —SH, —CN. У вологому повітрі хлорангідриди гідролізуються, утворюючи леткий хлорид водню. Галогенангідриди карбонових кислот застосовують в органічному синтезі для введення групи RCO в молекули сполук (див. *Ацилювання*).

ГАЛОГЕ́НИ [від грец. ἅλς (ἁλος) — сіль і γένος — походження], галоїди — хім. елементи VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *фтор* F, *хлор* Cl, *бром* Br, *йод* I та *астат* At. Хім. і фіз. властивості Г закономірно змінюються від фтору до астату; зі зростанням атомної маси зменшується *спорідненість до електрона*, яка з усіх елементів періодичної системи найвища у фтору Г є сильними окислювачами. Сполучаються безпосередньо з більшістю елементів, а також між собою.

Ю. П. Назаренко.

ГАЛОГЕНІ́ДИ, галіди — сполуки галогенів (фтору, хлору, брому, йоду) з іншими елементами. Залежно від природи зв'язку елемент — галоген Г. бувають газами (ClF_3, BF_3, SF_6, HCl, HI), рідинами (напр., $TiCl_4$, $SbCl_5$, CBr_4, BBr_3) та твердими речовинами (NaF, $TiBr_4$) Більшість Г безбарвні Термічна стійкість їх зменшується від *фторидів* до *йодидів* Для Г. характерний *поліморфізм* Прості Г утворюються при взаємодії елементів з галогенами. Г. одержують і внаслідок взаємодії елемента, його оксиду або гідроксиду з галогеноводнем та ін. способами. Застосовують Г. як вихідну сировину для одержання галогенів і відповідних металів, у виробн. галогеноводнів (напр., соляної к-ти), соди, лугу та ін.; Г. та їхні суміші — як електроліти в електрометалургії, в ливарному виробн. тощо.

Літ.: Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1—2. М., 1973.

ГАЛОГЕНОВО́ДНІ — хімічні сполуки галогенів з воднем, напр. хлорид водню HCl. У звичайних умовах Г.— гази, добре розчиняються у воді, утворюючи кислоти, наприклад, водний розчин HCl — соляна кислота.

ГАЛОГЕНОПОХІ́ДНІ ВУГЛЕВО́ДНІВ — органічні сполуки (похідні *вуглеводнів*), у молекулах яких атоми водню заміщені атомами *галогенів* (напр., хлористий метил CH_3Cl, хлорциклогексан $C_6H_{11}Cl$, бромбензол C_6H_5Br та ін.). Г. в. одержують безпосередньо в результаті взаємодії вуглеводнів (насичених та ненасичених) з галогенами, заміщенням OH-груп спиртів та NH_2-груп амінів атомами галогенів та ін. методами. Г. в. широко застосовують як *розчинники* (напр., CH_2Cl_2, $CHCl_3$, CCl_4), *інсектициди* (ДДТ, гексахлоран), холодоагенти (*фреон*) та ін.

ГАЛО́ЇДИ — застаріла назва *галогенів*.

ГАЛОТРИХІ́Т [від грец. ἅλς (ἁλός) — сіль і θρίξ (τριχός) — волосина] — мінерал класу сульфатів. $(Fe, Mg)Al_2[SO_4]_4 \cdot 22H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 1,89—1,95 Твердість 1,5—2,0. Колір сніжно-білий, жовтуватий або зеленуватий. Блиск скляний. В РРФСР є на Пд Уралі, в Сибіру; на Україні — в Донбасі, на Прикарпатті, Закарпатті. Використовують у шкіряній промисловості.

ГАЛОФІ́ЛЬНІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ [від грец. ἅλς (ἁλός) — сіль і φιλέω — люблю] — бактерії, дріжджі, плісеневі гриби і мікроскопічні водорості, що пристосувались до життя в умовах високої концентрації солей, зокрема хлористого натрію. Населяють водойми з солоною водою, засолені грунти; деякі розвиваються в рідких поживних середовищах, що містять 25—30% солей і перестають рости при відсутності їх Г м., що утворюють оранжеві та червоні пігменти (*каротиноїди*), часто розвиваються на солоній рибі й солоних шкурах, спричинюючи появу червоних плям та псування продукції.

ГАЛОФІ́ТИ [від грец. ἅλς (ἁλός) — сіль і φυτόν — рослина] — рослини, пристосовані до життя на дуже засолених грунтах. Розрізняють 3 групи Г.: солянки (евгалофіти, або справжні Г.), підвищена концентрація солей і високий осмотичний тиск у клітинах яких дає рослинам змогу всмоктувати воду з концентрованих грунтових розчинів (*солонець*, *содник* тощо); криногалофіти, які здатні виділяти солі, що нагромаджуються в їхньому тілі, через спец. залози (види *кермеку*, *тамариксу* тощо); глікогалофіти, коренева система яких малопроникна для солей, тому вони не нагромаджуються в рослинних тканинах (*полин* тощо). Г. є індикаторами (див. *Індикаторні рослини*) засолених грунтів.

ГАЛУА́ (Galois) Еваріст (25.X 1811, Бур-ла-Рен, поблизу Парижа — 31.V 1832, Париж) — французький математик. Незалежно від Н *Абеля* довів, що *алгебраїчні рівняння* 5-го і вищих степенів у заг випадку не розв'язуються в радикалах; знайшов *необхідну і достатню умову* розв'язності рівняння у радикалах (див *Галуа теорія*). Цим самим Г. заклав основи сучас. *алгебри*. Г сформулював осн теореми про інтеграли від *алгебраїчних функцій*, що їх значно пізніше заново відкрив Г.-Ф. *Ріман*. Ідеї Г. були незрозумілі сучасникам і поширились тільки в 70-х рр. 19 ст. Г. брав участь у політ. боротьбі проти королівського режиму, за що його двічі заарештовували. Загинув на дуелі.

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения. М.—Л., 1936.

Літ.: Дальма А. Эварист Галуа, революционер и математик. Пер. с франц. М., 1960; Инфельд Л. Эварист Галуа. Пер. с англ. М., 1965.

ГАЛУА́ ТЕО́РІЯ — розділ алгебри, що вивчає властивості *алгебраїчних рівнянь* виду $x^n + a_1x^{n-1} + \ldots + a_{n-1}x + a_n = 0$ та їхніх розв'язків за допомогою *груп теорії*. Виникла у зв'язку з питанням про розв'язність рівнянь у радикалах і була підготовлена працями Ж. *Лагранжа*, К. *Гаусса*, Н. *Абеля*. Створена Е. *Галуа* («Мемуар про умови розв'язності рівнянь у радикалах», виданий 1846, через 14 років після смерті автора Ж. *Ліувіллем*) Г. т. (у сучас. вигляді) ставить у відповідність алгебр. рівнянню його групу Галуа, що складається з тих *підстановок* коренів, які зберігають усі раціональні співвідношення між коренями та коеф. рівняння. В термінах цієї групи дається *необхідна і достатня умова* розв'язності рівняння в радикалах, з якої можна вивести, що заг. рівняння 5-го степеня не розв'язне в радикалах, і побудувати конкретні рівняння (напр., $x^5 - x - 1 = 0$)

Ідеї та методи Г т. знайшли застосування в багатьох розділах сучас. математики, зокрема в теорії *аналітичних функцій* (алгебр. і автоморфні функції), *топології*, теорії *диференціальних рівнянь* та ін. розділах математики. У сучас. розумінні Г. т.— теорія, що вивчає матем. об'єкти на основі їхніх груп автоморфізмів (див. *Ізоморфізм* у

математиці). Значний внесок у розвиток Г. т. зробили рад. вчені М. Г. *Чеботарьов*, Б. М. *Делоне*, Д. К. Фаддєєв та інші.

Літ.: Чеботарёв Н. Г. Основы теории Галуа, ч. 1—2. М.—Л., 1934—37; Постников М. М. Теория Галуа. М., 1963; Артін Е. Теорія Галуа. Пер. з нім. К., 1963. *Ю. А. Дрозд.*

ГАЛУАЗИ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Al_4(OH)_8[Si_4O_{10}] \cdot 4H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,0—2,6. Твердість 1—2. Колір білий з жовтуватим, червонуватим і голубуватим відтінками. Блиск восковий. Найбільші родовища Г — в Югославії, Алжірі і Венесуелі; в СРСР відомий у багатьох родовищах Казахстану, в Хакасії та на Україні (Криворіжжя, Закарпаття) Г.— важлива складова частина керамічних і вогнетривких глин, деяких каталізаторів і наповнювачів.

ГАЛУ́ЖЕННЯ у рослин — почленування тіла рослин, що виникло в процесі еволюції як пристосування до збільшення його поверхні. Осн. типи Г. — дихотомічне, або вилчасте, що полягає в поділі точки росту на дві нові, з яких утворюються майже однаково розвинені гілки 2-го порядку (у багатьох водоростей, деяких грибів, плаунів, *печіночних мохів* тощо), та моноподіальне, при якому ріст головної осі не припиняється, а нижче її верхівки утворюються слабкіше розвинені бічні гілки (у хвойних, багатьох трав'янистих рослин тощо). Похідним моноподіального Г є несправжньодихотомічне Г., при якому ріст верхівки головної осі припиняється й під нею утворюються дві бічні гілки, що потім її переростають (напр., у *омели, бузку*). Поширене й симподіальне Г. (виникло з дихотомічного або моноподіального), при якому гол. вісь утворюють бічні гілки різних порядків, які набирають напряму головної осі (у багатьох листяних дерев).

ГАЛУЗЕ́ВА АВТОМАТИЗО́ВАНА СИСТЕ́МА УПРАВЛІ́ННЯ (ГАСУ) — система, що грунтується на комплексному використанні технічних, матем., інформаційних та організаційних засобів для розв'язування основних задач управління виробничо-госп. діяльністю окремої галузі нар. г-ва. Належить до класу людино-машинних систем. ГАСУ забезпечує механізацію та автоматизацію збирання, передавання й обробки даних, підготовки та видавання керівникам інформації, необхідної для прийняття планових і оперативних рішень на різних рівнях управління. У складі *загальнодержавної автоматизованої системи* ГАСУ союзних та союзно-респ. м-в і відомств є системами 3-го рівня, після автоматизованої системи планових розрахунків Держплану СРСР, автоматизованої системи обробки інформації Державного комітету цін СРСР та ін. подібних систем. Аналогічне місце займають ГАСУ союзно-респ. і респ. м-в і відомств у складі *республіканських автоматизованих систем*. При створенні ГАСУ забезпечують як необхідну умову її сумісність у потрібних аспектах з автоматизованими системами верхнього рівня (на основі їхніх вимог) і нижнього рівня (на основі своїх вимог). Кожна ГАСУ умовно поділяється на функціональні та забезпечувальні підсистеми (див. *Автоматизована система управління*). Зміст кожної функціональної підсистеми становлять комплекси взаємопов'язаних задач, результати розв'язання яких використовують відповідні підрозділи апарату управління м-ва (відомства) при виконанні покладених на них функцій. Забезпечувальні підсистеми (інформаційна, математична, технічна й технологічна) є загальносистемною частиною ГАСУ. На поч 1978 на Україні функціонувало 15 ГАСУ (Мінчормету УРСР, Мінавтотрансу УРСР, Мінлегпрому УРСР та ін.) Впровадження ГАСУ дає змогу поліпшити якість і підвищити ефективність управління галуззю, що виявляється в кращому використанні виробничих потужностей, збільшенні обсягів виробн., підвищенні якості продукції, продуктивності праці, зниженні виробничих витрат, збільшенні прибутків, економії оборотних фондів, підвищенні рентабельності галузі. В десятій п'ятирічці (1976—80) передбачено здійснити інтеграцію ГАСУ з *автоматизованими системами управління підприємствами* та ГАСУ з системами верхнього рівня при розв'язанні окремих планових і оперативних задач на основі міжмашинного обміну інформацією.

М. Т. Матвєєв.

ГАЛУЗЕ́ВЕ УПРАВЛІ́ННЯ — в СРСР провідна форма держ. управління народним господарством, що полягає в керівництві окремими галузями економіки через загальносоюзні, союзно-респ. та респ. центри господар. управління — міністерства, відомства. Див. *Економічна ефективність управління виробництвом, Управління народним господарством.*

ГА́ЛУЗІ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА — сукупність якісно однорідних груп госп. одиниць, які виробляють продукцію, надають різноманітні послуги та здійснюють ін. суспільно корисні види діяльності. Теоретичною основою для класифікації Г. н. г. в СРСР є марксистсько-ленінське вчення про суспільний *поділ праці* та його форми. На основі класифікації вивчають структуру нар. г-ва, яка складається в процесі розширеного соціалістичного *відтворення*, характеризують рівень розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства, обчислюють сусп. продукт і *національний дохід*, визначають рівні й темпи зростання галузей, що виробляють засоби виробн. і предмети споживання, встановлюють співвідношення між *сферою матеріального виробництва* і *невиробничою сферою*. З розвитком економіки країни створюються нові Г. н. г., що вимагає постійного вдосконалення класифікації. За новим *загальносоюзним класифікатором*, впровадженим з 1.I 1976, в нар. г-ві СРСР передбачено 685 Г. н. г. і галузей виробн. Нар. г-во перш за все поділяється на сферу матеріального виробн. і невиробничу сферу. Сфера матеріального виробн. включає пром-сть, с. г., лісове г-во, вантажний транспорт, зв'язок (обслуговує галузі виробничої сфери), будівництво, торгівлю й громад. харчування, матеріально-тех. постачання та збут, заготівлі тощо. До галузей невиробничої сфери відносять житл.-комунальне г-во та побутове обслуговування населення, пасажирський транспорт, зв'язок (обслуговує орг-ції невиробничої сфери діяльності та населення), охорону здоров'я, фіз. культуру та соціальне забезпечення, нар. освіту, культуру та мистецтво, науку і наук. обслуговування, кредитування й держ. страхування, управління, парт. і громад. орг-ції). Найзагальнішою статистичною характеристикою Г. н. г. є кількість зайнятих у ній працівників. В СРСР з усього населення, зайнятого в нар. г-ві, на галузі матеріального виробн. 1976 припадало 75,4%, на невиробничу сферу — 24,6%, в т. ч. по УРСР — відповідно 77,8% і 22,2%. Неухильно зростає роль невиробничої сфери. Для ряду практичних потреб виділяють т. з. збірні галузі — водне г-во, служба побуту тощо. Вони виконують сусп. функції, які за своїм характером належать як до сфери матеріального виробн., так і до невиробничої сфери. Найбільші Г. н. г. поділяються на підгалузі, види, групи й підгрупи, що дає змогу детально вивчати рівень і ступінь спеціалізації виробн., з'ясовувати галузеві та міжгалузеві взаємозв'язки, найважливіші нар.-госп. пропорції та співвідношення. До них перш за все слід віднести групування за формами соціалістичної власності, поділ усього сусп. виробн. на перший і другий підрозділи, а пром-сті — на групи А і Б.

П. А. Нагірняк.

ГА́ЛУЗЬ ПРА́ВА — самостійний підрозділ *права*, який складається з сукупності взаємозв'язаних норм права, що регулюють правові відносини в певній галузі сусп. життя. Різні Г. п. об'єднуються в *систему права*. Провідною галуззю рад. права є *державне право*, норми якого є вихідними для ін. галузей права — адміністративного, фінансового, земельного, цивільного, колгоспного, трудового, сімейного, кримінального, виправно-трудового, кримінально-процесуального, цивільно-процесуального (див. окремі ст.). Кожна Г. п. пов'язана і взаємодіє з ін. галузями й разом з тим з усім правом у цілому. Важливою Г. п. є й *міжнародне право*. Воно не входить до системи права будь-якої д-ви і є особливою галуззю.

ГАЛУ́Н (франц. galon) — вузька стрічка або тасьма різних кольорів, зроблена з бавовняної пряжі або шовку, нерідко з золотою або срібною ниткою. Застосовується для виготовлення *знаків розрізнення* на форменому одязі.

ГАЛУНИ́ — кристалогідрати подвійних сульфатів загальної формули $M^I M^{III}(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$, де M^I — одновалентний метал (калій, натрій, рубідій, цезій, талій) або амоній; M^{III} — тривалентний метал (алюміній, галій, індій, хром, залізо та ін.). Г. добре розчиняються



Е. Галуа.



С. І. Гальберг. Портрет О. О. Перовського. Мармур. 1829. Державний Російський музей у Ленінграді.

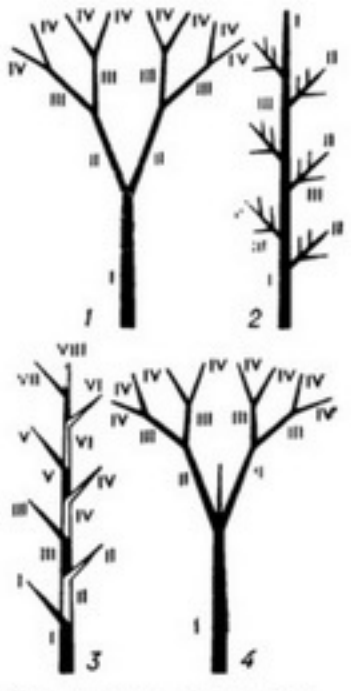

Галуження у рослин (схеми): *1* — дихотомічне; *2* — моноподіальне; *3* — симподіальне; *4* — несправжньодихотомічне. Римськими цифрами позначено гілки різних порядків.



Д. Ф. Галушка.



К.-І. Галчинський.



Іоаникій Галятовський.



Л. Гальвані.

у воді. Одержують їх змішуванням розчинів відповідних сульфатів. Застосовують переважно алюмокалієвий Г. як *дубильну речовину* в шкіряному виробн. і фотографії; як протраву при фарбуванні тканин; у паперовій пром-сті для склеювання паперу; в медицині як в'яжучий та дезинфікуючий засіб.

ГАЛУ́РГІЯ (від грец. ἅλς — сіль і ἔργον — справа), соляна справа — галузь хім. технології, що вивчає способи одержування мінеральних солей. Сировиною для галургічних виробн. служать мор. вода та відклади солей, а також озерні й підземні розсоли; окремі солі виділяють за допомогою процесів *випаровування* та *кристалізації*. Для Г. характерне комплексне використання сировини. Так, із розсолів мор. типу добувають хлорид і сульфат натрію, сульфат, хлорид і оксид магнію, а також бром.

Літ.: Позин М. Е. Технология минеральных солей, ч. 1—2. Л., 1974.

ГАЛУ́ШКА Дмитро Федорович [н. 1.X 1929, с. Мала Токмачка, тепер Оріхівського р-ну Запорізької обл.] — передовик виробництва в металургійній пром-сті, сталевар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1962. Працюючи з 1943 на Запорізькому з-ді «Дніпроспецсталь», досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів, тричі переходив у відстаючі бригади, які під його керівництвом ставали передовими. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Делегат XXIII з'їзду КПРС. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. К. Гуща.

ГАЛЧИ́НСЬКИЙ (Gałczyński) Константи-Ільдефонс (23.I 1905, Варшава —6.XII 1953, там же) — польський поет. Почав друкуватися 1923. Перша книга — сатирична повість «Ослик Порфіріон, або Клуб святотатців» (1928). У 1939—45 перебував у таборі для військовополонених. У 1946 вернувся на батьківщину. Автор збірок віршів «Зачарований візок» (1948), «Шлюбні обручки» (1950), циклу ліричних мініатюр «Пісні» (1953), поеми «Ніоба» (1951). Поема «Віт Ствош» (1951) — про геніального скульптора середньовіччя. Перекладав твори У. Шекспіра, рос. поетів-декабристів. Вірші Г. в перекладі укр. мовою надруковано в ряді збірників («Ленін іде по планеті», К., 1969; «Поезія-72», в. 3. К., 1972, та ін.), у періодичних виданнях (журн. «Всесвіт», 1973, № 3) тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1967; Избранное. М., 1975.

ГАЛЮЦИНА́ЦІЇ (лат. hallucinatio — марення, видіння) — мнимі сприймання, що виникають без реального об'єкта — подразника, але сприймаються як дійсні образи реального світу. Виникають як наслідок психічних або деяких інфекційних захворювань, інтоксикацій, травм головного мозку, нервових потрясінь тощо. Розрізняють Г. справжні, що проектуються в простір і не відрізняються від реальних сприймань, та псевдогалюцинації, які сприймаються нібито «внутрішнім зором» (виникають «у голові»). За характером Г. можуть бути слуховими, зоровими, тактильними, нюховими, смаковими. Г.— характерна ознака багатьох психічних захворювань. Лікування спрямоване на усунення осн. причини, що викликала галюцинації.

ГАЛЯТО́ВСЬКИЙ Іоаникій (р. н. невідомий — п. 12.I 1688) — український письменник, громадсько-політ. і церковний діяч. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії (див. *Київська академія*). Був залишений її викладачем, з 1657 — ректор колегії. В 1669—88 Г.— архімандрит Єлецького монастиря в Чернігові. Автор збірок проповідей «Ключ разумѣнія...» (1659 і 1660, Київ; 1663 і 1665, Львів), збірка оповідань «Небо новое» (три видання — 1665 і 1677, 1699, останнє в м. Могильові, Білорусія). Видав польс. мовою два трактати «Лебедь» (Новгород-Сіверський, 1679) і «Алькоран» (Чернігів, 1683), в яких обстоював необхідність збройного захисту слов. народів від тур.-татарських загарбників. Його богословсько-полемічні твори, написані тодішньою укр. книжною і польс. мовами, спрямовані проти католицизму, унії, магометанства. Г. вважають теоретиком схоластичної проповіді, його трактат «Наука, албо Способ зложеня казаня» (ввійшов до зб. «Ключ разумѣнія») відіграв важливу роль у розвитку л-ри 17 — поч. 18 ст. Був прихильником розширення рос.-укр. культурних зв'язків.

Літ.: Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галятовский. «Киевская старина», 1884. № 1—4; Історія української літератури, т. 1. К., 1967; Чепіга І. Антикатолицькі трактати І. Галятовського. «Радянське літературознавство», 1968, №9.

ГАЛЯХО́ВСЬКИЙ Данило (1674—1709) — український гравер. Навчався в Києво-Могилянській академії. Жив і працював у Києві. Широко відомі його гравюри на міді, серед них: панегірики, присвячені київ. митрополитам Варлааму Ясинському та Йосафу Красовському, алегоричний портрет Петра I (повторення в «Панегірику» Феофана Прокоповича). Г. вважають автором заголовного аркуша композиції в «Євангелії Апракос» (1707) та ін.

ГА́ЛЬБЕРГ Самуїл (Фрідріх) Іванович [2(13).XII 1787, миза Каттентак, тепер в Естонській РСР — 10(22).V 1839, Петербург] — російський скульптор. У 1795—1808 навчався у І. *Мартоса* в петерб. АМ, академіком якої став 1830. В 1818—28 жив в Італії, де виконав твори: «Фавн прислухається до звуку вітру» (1825), «Хлопчик пускає мильні бульбашки» (1826) та ін. Після повернення до Петербурга створив ряд портретів, зокрема І. Мартоса, О. Пушкіна (обидва — 1837); працював над проектами пам'ятників Г. Державіну в Казані (1833, відкритий 1847, не зберігся) і М. Карамзіну в Симбірську (тепер Ульяновськ; 1836, відкритий 1845). Іл. с. 467

ГАЛЬВА́Н (Galván) Мануель де Хесус (1834, Санто-Домінго — 1911, там же) — домініканський письменник і політ. діяч. Автор істор. роману «Енрікільйо» (1882) — про боротьбу вождя одного з індіанських племен о-ва Гаїті за свободу й незалежність.

Тв.: Рос. перекл.— Энрикильо. М., 1963.

ГАЛЬВА́НІ (Galvani) Луїджі (9.IX 1737, Болонья — 4. XII 1798, там же) — італійський фізіолог, один із засновників вчення про електрику, основоположник електрофізіології. Вивчав гол. чин. електр. явища у м'язах і нервах тварин («Трактат про сили електрики при м'язовому русі», 1791). Вперше помітив виникнення електр. струму в момент доторкання лапки препарованої жаби до двох різних металів, з'єднаних між собою. Це явище згодом пояснив А. *Вольта*. Продовження дослідів Вольта завершилося винаходом нового джерела струму, названого *гальванічним елементом*.

ГАЛЬВАНІЗА́ЦІЯ в медицині (за ім'ям Л. *Гальвані*) — застосування постійного електр. струму низької напруги (30—80 в) і невеликої сили (50 ма) з лікувальною метою. При Г. виникають складні фіз.-хім. зрушення в клітинах і тканинах організму (пересування тканинних рідин, перерозподіл іонів, зміна проникності клітинних мембран, рівня ферментних реакцій і обмінних процесів). Показання: захворювання периферичної і центр. нервової системи, суглобів, порушення обміну речовин тощо. Див. також *Електротерапія*

ГАЛЬВАНІ́ЧНИЙ ЕЛЕМЕ́НТ — пристрій, у якому внаслідок електрохім. реакції виділяється електрична енергія. Г. е. (мал.) складається з позитивного (з міді, вугілля або окислів металів) і негативного (найчастіше з цинку) електродів, занурених у рідкий або пастоподібний (у т. з. сухих Г. е.) розчин *електроліту*. Виникнення електр. струму зумовлюється відновлювальною реакцією на позитивному електроді й окислювальною реакцією — на негативному. Г. е. використовують як автономні джерела електроживлення незначної потужності.

ГАЛЬВАНІ́ЧНІ ПОКРИТТЯ́ — металеві покриття, що їх наносять електролітичним способом на поверхню металевих виробів; вид *захисних покриттів*. Захищають вироби від *корозії металів*, підвищують їхню стійкість проти зношування, надають декоративного вигляду. Порівняно з металом основи Г. п. відзначаються кращими фізико-хім. і мех. властивостями. Найпоширенішими є покриття з хрому (див. *Хромування*), нікелю (див. *Нікелювання*), цинку (див. *Цинкування*), олова (див. *Лудіння*) і міді (див. *Міднення*). Г. п. застосовують в автомобіле- і літакобудуванні, електронній пром-сті тощо.

ГАЛЬВАНО... (за ім'ям Л. *Гальвані*) — частина складних слів, що відповідає поняттям «гальванізм», «гальванічний» (напр., *гальванометр, гальванотехніка*).

ГАЛЬВАНОМАГНІ́ТНІ ЯВИЩА — явища, що виникають у твердих тілах (провідниках і напівпровідниках) при одночасній дії на носії струму електр. (*E*) і магнітного (*H*) полів. Найвиразніше проявляють

ся в схрещених полях ($E \perp H$). Г. я. властиві як ізотропним (див. *Ізотропія*), так і анізотропним (див. *Анізотропія*) твердим тілам. У випадку ізотропних твердих тіл найвідомішими й найпростішими є *Холла явище* (виникнення напруги в напрямі, перпендикулярному як до H, так і до струму j) та явище зміни опору в H. Поява градієнта т-р уздовж j наз. поздовжнім явищем Нернста, а в перпендикулярному напрямі — явищем Еттінгсгаузена. Значно складніше проявляються ці Г. я. при наявності анізотропії твердого тіла. Г. я. застосовують для вивчення електронних процесів у твердому тілі. На основі Г. я. створено прилади для вимірювання магнітних полів, підсилювання, модуляції і генерації електр. сигналів тощо.

Літ.: Иоффе А. Ф. Физика полупроводников. М.—Л., 1957; Электрические и гальваномагнитные явления в анизотропных полупроводниках. К., 1977.

П. І. Баранський.

ГАЛЬВАНО́МЕТР (від *гальвано* ... і грец. μετρέω — вимірюю) — високочутливий прилад для вимірювання слабких електр. струмів або напруг. Принцип Г. оснований на взаємодії електр. струму, що протікає в провіднику, з полем постійного магніту. Розрізняють Г. постійного і змінного струму. За способом відліку показань Г. (мал. 1 і 2) поділяють на стрілкові й дзеркальні (в останніх замість стрілки-покажчика застосовують дзеркальце, прикріплене до рухомого елемента). Осн. характеристики Г.— чутливість і період *власних коливань*. Г. з періодом власних коливань 20—40 с наз. балістичними, ними вимірюють кількість електрики в імпульсах тривалістю до 2 с. Для дослідження змінного струму застосовують вібраційні гальванометри.

ГАЛЬВАНОПЛА́СТИКА (від *гальвано*... і грец. πλαστική — скульптура) — виготовлення точних металевих копій виробів електролітичним способом. Полягає в нанесенні на металеві й неметалеві *матриці* шару металу (міді, нікелю або заліза), який потім відокремлюють. Щоб запобігти зчепленню металевого шару з матрицею, на неї перед електролізом наносять роздільні плівки срібла чи нікелю (на металеву матрицю) або дрібнолускатий графіт (на неметалеву). Г. застосовують у виготовленні гальваностереотипів, хвилеводів, барельєфів, матриць грамофонних пластинок тощо.

ГАЛЬВАНОСТЕ́ГІЯ (від *гальвано*... і грец. στέγω — покриваю) — нанесення на поверхню металевих виробів металевих покриттів способом електролітичного осадження. Розрізняють процеси нанесення міді (див. *Міднення*), цинку (див. *Цинкування*), кадмію (див. *Кадміювання*), благородних металів, сплавів тощо. Покриття, нанесені способом Г., відзначаються міцним зчепленням з металом основи, мінім. пористістю і дрібнокристалічною структурою, не відшаровуються при різких поштовхах і ударах. Якість покриттів і швидкість процесів Г. зумовлені густиною електр. струму, складом і т-рою електроліту. Г. застосовують для захисту виробів від корозії, підвищення їхньої твердості і стійкості проти зношування тощо. Див. також *Гальванічні покриття*.

ГАЛЬВАНОСТЕРЕОТИ́ПІЯ (від *гальвано*... і *стереотипія*) — виготовлення копій форм *високого друку* (стереотипів) методом *гальванопластики*. Г. полягає в *матрицюванні*, електролітичному нарощуванні металу (звичайно міді) на матрицю і мех. обробці покриття. Відзначається великою перевагою перед ливарною стереотипією щодо точності, чіткості й міцності друкарських форм. Тиражостійкість мідних гальваностереотипів — до 200—250 тис., а після додаткового нанесення на них шару заліза або нікелю — до мільйона відбитків. Способом Г. виготовляють стереотипи для друкування багатотиражних книг і журналів.

ГАЛЬВАНОТЕ́ХНІКА (від *гальвано*... і *техніка*) —техніка, пов'язана з електролітичним осаджуванням металів на поверхні виробів; галузь прикладної *електрохімії*. Складається з *гальваностегії* і *гальванопластики*. Г. грунтується на електрокристалізації, основною стадією якої є розряджання на катоді (яким є виріб в гальваностегії або *матриця* в гальванопластиці) позитивно заряджених іонів металів з водних розчинів їхніх сполук при пропусканні через розчин постійного електр. струму (див. *Електроліз*). Анодами є звичайно розчинні електроди, виготовлені з металу, яким покривають виріб. У деяких процесах (напр., у *хромуванні*, *золоченні*) використовують нерозчинні аноди. Гальванотех. процеси відбуваються в гальванічних ваннах (стаціонарних, напівавтоматичних і ваннах-агрегатах). Г. застосовують в автомобілебудуванні, авіаційній, радіотех. і електронній пром-сті, в поліграфії тощо.

Л. Н. Ягупольська.

ГАЛЬЄ́ГОС (Gallegos) Ромуло (2. VIII 1884, Каракас — 5.IV 1969, там же) — державний і політ. діяч Венесуели, письменник. Почав друкуватися 1913 (збірка новел «Авантюристи»). В 1912—30 займався пед. діяльністю. В 1947—48 — президент Венесуели. Після держ. перевороту — в еміграції (1948—58). Реалістичні романи «Донья Барбара» (1929), «Кантакларо» (1934), «Канайма» (1935), «Бідний негр» (1937), «На тій самій землі» (1943), «Соломинка на вітрі» (1952) мають соціальне спрямування.

Тв.: Рос. перекл.—Канайма. М., 1959; Бедный негр. М., 1964; Кантакларо. М., 1966; Донья Барбара. М., 1970; Земля под ногами. «Иностранная литература», 1974, № 5—6.

ГАЛЬЇНАС — мис у Пд. Америці. Крайня пн. точка материка (12°25′ пн. широти і 71°35′ зх. довготи). Лежить на п-ові Гуахіра, в межах Колумбії.

ГА́ЛЬКА, рінь — обкатані водою уламки гірських порід розміром від 10 до 100 мм. За походженням розрізняють річкову, озерну та морську Г. Остання має плескатішу форму. Використовують Г. гол. чин. у дорожньому будівництві та при зведенні *берегоукріпних споруд*

ГАЛЬМІВНЕ́ ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — електромагнітне випромінювання, що виникає внаслідок гальмування заряджених частинок в електричному або магнітному полі. Інтенсивність Г. в. пропорційна квадратові прискорення і обернено пропорційна квадратові маси спокою частинки. Тому цей процес найістотніший для легких частинок (напр., електронів) при їхньому гальмуванні в полі атом. ядер з великим електр. зарядом. Прикладом Г. в. є *рентгенівське проміння*, одержуване з рентгенівської трубки. Г. в. в магнітному полі спостерігається в прискорювачах заряджених частинок. При наближенні швидкості частинок до швидкості світла різко зростає інтенсивність Г. в., що утруднює надання частинкам високих енергій. Г. в. зменшує енергію космічних частинок, що рухаються в магнітному полі Землі.

Літ.: Ахиезер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Гайтлер В. Квантовая теория излучения. Пер. с англ. М., 1956.

І. І. Фіщук.

ГАЛЬМІРО́ЛІЗ (від грец. ἁλμυρός — солоний і λύσις — розпад), підводне *вивітрювання* — хіміко-мінералогічне перетворювання первинного осадка на дні моря під впливом процесів розчинювання, окислювання тощо. Швидкість Г. залежить від кількості і властивостей наявних у мор. воді солей і газів. Сприятливими для Г. є місця з повільним осадконагромаджуванням. Внаслідок Г. утворюються деякі мінерали (*глауконіт*, шамозит, *цеоліти*, *карбонати*, *бентоніти* тощо).

ГАЛЬМО́ — пристрій для *гальмування* руху або повної зупинки машини чи механізму. За видом *привода* Г. поділяють на механічні, гідравлічні, електричні (напр., електромагнітні, індукційні) тощо; за конструкцією робочих частин — на колодкові (найпоширеніші в автомобілях, локомотивах, підйомно-трансп. машинах, механізмах верстатів, мал.), стрічкові, дискові, конічні та ін.

ГАЛЬМУВА́ННЯ — 1) У фізіології — нервовий процес, що пригнічує діяльність нервових центрів або того чи іншого органа, тканини чи клітини під впливом подразнення. Наявність процесів Г. в *центральній нервовій системі* людини і тварин першим встановив І. М. *Сєченов* (1863). І. П. Павлов довів наявність процесів Г. (поряд з процесами *збудження*) в усіх складних реакціях *вищої нервової діяльності*. Виникнення Г. в будь-якому відділі центральної нервової системи залежить від функціонального його стану та від характеру й інтенсивності подразнення. Розрізняють Г. периферичне, що розвивається безпосередньо в загальмованому органі (напр., пригнічення діяльності серця при збудженні блукаючого нерва), й центральне, що виникає в межах центральної нервової системи й становить основу нервових процесів. Будь-який вид нервової діяльності здійснюється за участю двох взаємопов'язаних процесів — Г. і збудження. Взаємодіючи між собою,

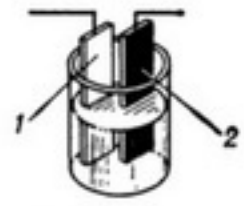

Гальванічний елемент: *1* — негативний цинковий електрод; *2* — позитивний вугільний електрод.

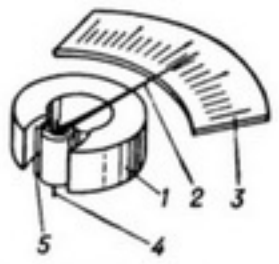

Мал. 1. **Гальванометр** стрілковий (схема): *1* — постійний магніт; *2* — стрілка-покажчик; *3* — шкала; *4* — вивід рамки; *5* — рамка.

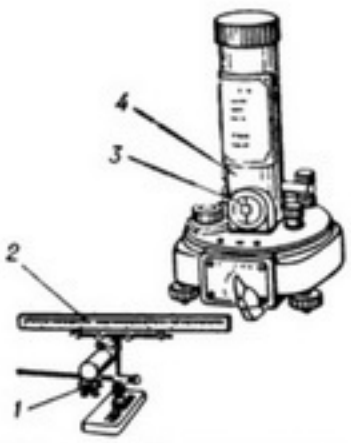

Мал. 2. **Гальванометр** дзеркальний: *1* —освітлювач (лампа); *2* — шкала; *3* — дзеркальце; *4* — гальванометр.

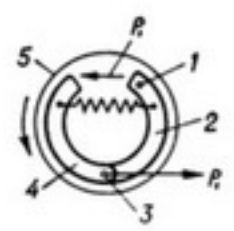

Гальмо колодкове: *1* — нерухома вісь; *2*, *4*— колодки; *3* — шарнір, що з'єднує колодки; *5* — барабан; P_1 — сила, що притискує колодку *4* до барабана; P_2 — сила, що діє на колодку *2* з боку колодки *4* (сила P_2 більша за силу P_1).

вони беруть участь в організації й координації рухів, регулюванні дихання, кровообігу, травлення та ін. життєво важливих функцій організму. При деяких нервових хворобах (епілепсія, правець та ін.) та під дією ряду отрут (напр., *стрихніну*) процеси центрального Г. порушуються, що призводить до виникнення судорожного стану (див. *Судороги*). 2) У т е х н і ц і — сповільнення руху машин або механізмів за допомогою *гальма*. Є також Г. аеродинамічне (напр., *парашутами* або елементами *механізації крила* літака) і змінюванням режиму роботи двигуна або ін. агрегатів трансп. машин.

Літ.: Анохин П. К. Внутреннее торможение как проблема физиологии. М., 1958; Костюк П. Г. Торможение. В кн.: Общая и частная физиология нервной системы. Л., 1969.

П. М. Єврков.



Б. Г. Гальоркін.



М. Ф. Гамалія.



Я. Б. Гамарник.

ГАЛЬО́РКІН Борис Григорович [22.II (4.III) 1871, Полоцьк, тепер Вітебської обл. — 12. VII 1945, Ленінград] — рад. вчений у галузі теорії пружності, акад. АН СРСР (з 1935), інженер-ген.-лейтенант. Закінчив Петерб. технологічний ін-т (1899). Пед. діяльність розпочав 1909, з 1920 — проф. Петроград. політех. ін-ту. Осн. праці — з питань буд. механіки й теорії пружності. Розробив ефективні методи точного й наближеного інтегрування рівнянь теорії пружності; один з засновників теорії згину пластинок. Запропонував (1930) форму рішень рівнянь пружної рівноваги, що дала змогу розв'язувати просторові задачі теорії пружності. Консультант проектів та будівництва великих гідро- й теплоелектростанцій, у т. ч. Дніпрогесу. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1942.

ГА́ЛЬПЕРН Яків Йосипович [20. XII 1875 (1.I 1876), Вільно, тепер Вільнюс — 22.XII 1941, Дніпропетровськ] — радянський хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1934). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1899). З 1922 — професор Дніпроп. мед. ін-ту. В 1921—41 — редактор журн. «Новый хирургический архив». Праці з питань хірургії шлунка і стравоходу, переливання крові тощо.

ГАЛЬС (Hals) Франс (н. між 1581 і 1585, Антверпен — 26.VIII 1666, Гарлем) — голландський живописець. Майстер реалістич. портрета: «Бенкет офіцерів стрілецької роти св. Георгія» (1616), «Груповий портрет офіцерів стрілецької роти св. Адріана» (1633), «Регенти госпіталя св. Єлизавети» (1641), «Євангеліст Лука» і «Євангеліст Матфій» (обидва — бл. 1623—25), «Малле Баббе» (бл. 1628), «Веселий п'яниця» (бл. 1628—30); «Мулат», «Циганка» (обидва — бл. 1630), «Портрет молодої людини з рукавичкою» (бл. 1642—50) та ін. Твори Г. відзначаються гострою життєвістю характеристики зображуваних, природністю композиційних рішень, багатством колориту. Твори Г. зберігаються в Луврі, музеї Ф. Гальса в Гарлемі, в ДЕ, Одес. худож. музеї та ін. Іл. див. між с. 288—289.

Літ.: Ройтенберг О. Гальс. М., 1957; Линник И. В. Франс Хальс. Альбом. Л., 1967.

ГАЛЬШТА́ТСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура кінця пізнього етапу *бронзового віку* й раннього *залізного віку* (прибл. 10—5 ст. до н. е.), пам'ятки якої поширені на Пд. Середньої Європи. Назва походить від могильника, відкритого 1846 поблизу м. Гальштата в Пд.-Зх. Австрії. Носіями Г. к. були *іллірійці* і *кельти*. Осн. заняття носіїв Г. к.— мотичне землеробство (в серед. 1-го тис. до н. е. стало орним) і скотарство. Вони займалися також гончарством, видобуванням солі, міді й заліза, торгівлею. Для Г. к. найбільш характерні слабо укріплені поселення. Відомі й пальові поселення. Житла були наземні й напівземлянкові. У племен Г. к. відбувався розклад патріархально-родових відносин і перехід до класового суспільства. На тер. України речі, характерні для Г. к., трапляються в пам'ятках 10—5 ст. до н. е. (*Михалківський скарб*, *Магала* та ін.).

ГА́МА (da Gama), Васко да Гама (1469, Сініш, Португалія — 24.XII 1524, Кочін, Індія) — португальський мореплавець. Відкрив мор. шлях в Індію через Атлантичний ок. У липні 1497 флотилія з 3 суден під командою Г. відпливла з Лісабона, обігнула Африку і вийшла в Індійський ок. У травні 1498 було досягнуто берегів Індії поблизу м. Калікута, розпочато колоніальні загарбання у цій країні. В 1502 Г. здійснив друге плавання до Індії, наказав зруйнувати м. Калікут, жорстоко розправився з місцевим населенням. У 1524 відправився в третю подорож до Індії, де незабаром і помер.

Гама:

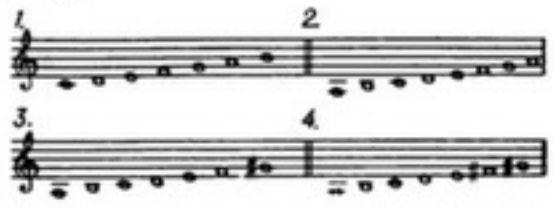

1 — мажорна натуральна (іонійська); 2 — мінорна натуральна (еолійська); 3 — мінорна гармонічна: 4 — мінорна мелодична.

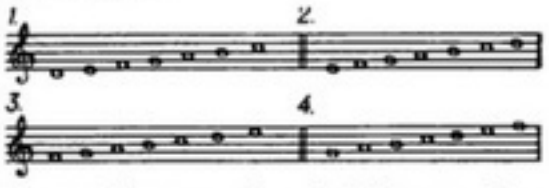

1 — дорійська; 2 — фрігійська; 3 — лідійська; 4 — міксолідійська.

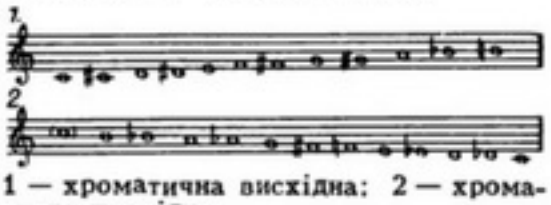

1 — хроматична висхідна; 2 — хроматична низхідна.

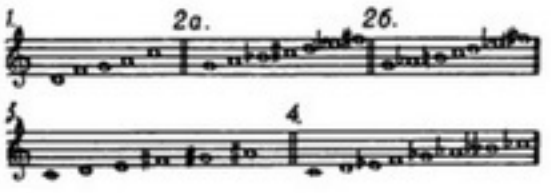

1 — пентатонна; 2а і 2б — «угорська»; 3 — цілотонна; 4 — «гама Римського-Корсакова».

ГА́МА (грец. γάμμα) — послідовність звуків (звукоряд), розміщених у висхідному або нисхідному порядку від основного тону (тоніки). Віддаль між окремими звуками (ступенями) Г. наз. *інтервалом*. Залежно від кількості звуків та інтервальних співвідношень розрізняють Г. муз. систем (діатонічні, хроматичні, пентатонові) і *ладів* (мажорні, мінорні та ін.). Діатонічні й хроматичні Г. застосовуються як вправи для розвитку техніки гри на муз. інструментах або співу.

ГА́МА КОЛЬОРО́ВА — ряд гармонійно взаємозв'язаних відтінків кольору (з одним домінуючим) в образотворчому і декоративному мистецтві. Г. к. може включати всі кольори спектра або частину їх. Див. *Колорит*.

ГАМА́ДА, хамада (араб.) — назва кам'янистих пустель у *Сахарі*. Іноді Г. називають кам'янисті пустелі і в ін. районах земної кулі.

ГАМАДРИ́Л, плащоносний павіан (Papio hamadryas) — вузьконоса мавпа роду *павіан*. Тіло (довж. до 1 м, маса до 30 кг) міцної будови, морда видовжена, хвіст до 60 см, сідничні мозолі великі, червоного кольору. Самки менші за самців. Самці мають велику гриву, схожу на мантію. Хутро попелясто-сіре. Г.— стадна тварина відкритих місцевостей, всеїдна; спосіб життя наземний. Вагітність триває бл. 170 днів. Г. поширений в Африці (Судан, Ефіопія, Пн. Сомалі) та на Пд.-Зх. Азії (Аравійський п-ів). Іл. с. 472.

ГАМА́ЗОВІ КЛІЩІ, гамазиди (Gamasoidea) — група безхребетних тварин ряду паразитиформних *кліщів*. Об'єднує понад 20 родин. Трапляються в усіх частинах світу й усіх кліматич. зонах. Життєвий цикл складається з 5 фаз: яйце, личинка, прото-, дейтонімфа та дорослий кліщ. Довж. тіла 0,2—2,5 мм (рідко 5 мм). Переважно хижі або багатоїдні тварини. Живуть у грунті, рештках органіч. речовин, норах та гніздах. Ряд видів Г. к. паразитують на рептиліях, птахах і ссавцях; деякі Г. к., нападаючи на людину, спричинюють *дерматити* і передають збудників інфекційних хвороб. Іл. с. 472.

Г. Й. Щербак.

ГАМАЛІЇ — український старшинсько-козацький рід 17—18 ст. Г р и г о р і й М и х а й л о в и ч Г. (р. н. невід.— п. 1702) — лубенський полковник 1665—68 і 1687—88. У 1659 був послом І. *Виговського* в Туреччині. Повернувшись на Україну, став прибічником І. *Брюховецького*. Після зради останнього підтримував тур. ставленика П. *Дорошенка*. Амністований царським урядом 1676, дістав маєтності поблизу м. Лохвиці на Полтавщині. А н д р і й М и х а й л о в и ч Г. (р. н. невід.— п. 1696) — лохвицький сотник, генеральний осавул 1689 — 94. Прибічник І. *Мазепи*. Службове становище використовував для власного збагачення та присвоєння військових маєтностей.

ГАМАЛІ́Я Микола Федорович [5 17).II) 1859, Одеса — 29.III 1949, Москва] — радянський мікробіо-

лог і епідеміолог, почесний академік АН СРСР (з 1940), дійсний член АМН СРСР (з 1945), один з основоположників рад. мікробіології і профілактичного напряму у вітчизняній медицині. Член КПРС з 1948. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1880) та Військ.-мед. академію в Петербурзі (1883). В 1886 разом з І. І. Мечниковим організував у Одесі першу в Росії бактеріологічну станцію. В 1928—38 — директор Центр. ін-ту епідеміології і бактеріології, з 1938 — проф. кафедри мікробіології 2-го Моск. мед. ін-ту. Розробляв засоби запобігання багатьом інфекц. хворобам (сказ, чума, холера та ін.), довів вірусну природу чуми рогатої худоби, заклав основи вчення про *бактеріофаг*, відкрив *бактеріолізини*, опрацьовував проблеми мінливості мікробів, *імунітету* тощо. Нагороджений двома орденами Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР. 1943.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1951—64.

Літ.: Мар'єнко Ф. С. Гамалія. Одеса, 1961; Миленушкин Ю. И. Н. Ф. Гамалея. М., 1967.

ГАМАЛІЯ Микола Федорович (н. 6.IX 1932, Чита) — український рад. біолог, вчений у галузі онкології, доктор біологічних наук. Член КПРС з 1966. Онук мікробіолога М. Ф. *Гамалії*. В 1955 закінчив біол. факультет Київ. ун-ту. Організатор і керівник (з 1969) першого в СРСР спеціалізованого відділу по вивченню біол. дії *лазерів* (Ін-т проблем онкології АН УРСР). Основні праці — в галузі експериментальної онкології, зокрема вивчення впливу випромінювання лазерів на організм. Держ. премія УРСР, 1972 (разом з Р. Є. *Кавецьким*, Т. П. *Сиваченко* та ін.).

ГАМАЛІЯ Михайло Леонтійович (1749, с. Круподерщці на Полтавщині — 1830) — російський і український лікар. Освіту здобув у *Київській академії* і при Петерб. генеральному госпіталі. Працював військ. лікарем, потім хірургом і акушером на Уралі, оператором Пермської лікар. управи, інспектором лікар. управи в Тулі. Видав першу рос. монографію про сибірку (1792), яку тоді ж було перекладено нім. мовою. Залишив цікаву рукописну спадщину. Дід мікробіолога М. Ф. *Гамалії*.

ГАМАЛІЯ Семен Іванович (1743—1822) — вітчизняний філософ-ідеаліст, діяч російського *масонства*. Нар. на Полтавщині, вихованець *Київської академії*. Своїми творами й перекладами (переклав 22 томи творів нім. містика Я. Беме) сприяв поширенню реліг.-містичних ідей. У 1782 в Москві Г. зблизився з М. І. *Новиковим*. Поділяв певною мірою його просвітительські погляди, відстоював гуманне ставлення до селян, прихильник пом'якшення кріпосницького гніту

ГАМАН (Hamann) Йоганн-Георг (27.VIII 1730, Кенігсберг — 21.VI 1788, Мюнстер) — німецький філософ-ідеаліст, літератор. Прихильник вчення про безпосереднє знання (знання, одержане без попереднього обгрунтування і доведення), яке ототожнював з поняттям віри. При цьому віру розглядав у двох значеннях: як довір'я до безпосередніх органів чуття і як елемент реліг. світогляду. З позицій *інтуїтивізму* виступав проти ідей *просвітительства* і *раціоналізму*. Висловив ідею єдності протилежностей як закону буття. Справив певний вплив на ідеалістичну діалектику Й.-Г. *Фіхте*, Ф.-В.-Й. *Шеллінга* і Г.-В.-Ф. *Гегеля*. Вчення Г. вплинуло на літ. рух «*Буря й натиск*». Нині воно використовується реакц. ірраціоналістичними течіями бурж. філософії. *А. К. Бичко.*

ГАМА́РНИК Ян Борисович [2(14). VI 1894, Житомир — 31.V 1937, Москва] — рад. партійний і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1916. Нар. в сім'ї службовця. В революц. русі з 1914. В 1917— член і деякий час секретар Київ. к-ту РСДРП(б), один з керівників Жовтн. збройного повстання в Києві, входив до складу ревкому. В 1918 — член Оргбюро по підготовці I з'їзду КП(б)У, підпільного Всеукр. центру («Дев'ятки»), один з керівників підпільних парт. орг-цій в Одесі, Харкові й Криму під час австро-нім. окупації. В 1919 — член Харків. губкому, голова Одес. губкому КП(б)У, член Реввійськради Пд. групи військ 12-ї армії, комісар 58-ї стріл. д-зії. У 1920—23 — голова Одес. і Київ. губкомів КП(б)У, Київ. губвиконкому. В 1923—28 — голова Дальревкому, Далькрайвиконкому, секретар Далькрайкому партії. В 1928 — секретар ЦК КП(б) Білорусії. З 1929 — нач. Політуправління Червоної Армії і член Реввійськради СРСР. З 1930 — заст. наркома оборони СРСР і заст. голови Реввійськради СРСР. З 1925 — кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1927 — член ЦК ВКП(б). В 1918—19 — кандидат у члени ЦК, 1919—20 — член ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

ГАМАРРА́ (Gamarra) П'єр (н. 10.VII 1919, Тулуза) — французький письменник і критик. Член Франц. компартії, учасник Руху Опору. Перший роман — «Вогняний дім» (1948). Тема творів Г.— боротьба трудівників за мир, зростання їхньої класової свідомості (романи «Діти чорного хліба», 1950; «Бузок Сен-Лазара», 1951; «Учитель», 1955). У трилогії про революціонера Жака Сонце (романи «Тулузькі таємниці», 1967; «Золото і кров», 1970; «72 сонця», 1975) відобразив події Паризької комуни. Зб. оповідань «Людські руки» (1954) і «Любов гончара» (1957), біографічний твір «Віктор Гюго» (1972), твори для дітей і юнацтва. Не раз відвідував Рад. Союз. За популяризацію рад. л-ри нагороджений (1967) орденом «Знак Пошани»

Тв.: Укр. перекл.— Учитель. К., 1958; Матір божа з гвоздикою. «Всесвіт», 1958, № 2; Троянда Карпат. Казка. К., 1958; Гонкурівську премію присуджено вбивці. К., 1966; Соло. «Всесвіт», 1968, № 2; Капітан Весна. К., 1971; Тулузькі таємниці. К., 1972; 72 сонця. К., 1976; Рос. перекл.— Дети нищеты. М., 1954; Пиренейская рапсодия. М., 1965.

Літ.: Пащенко В. І. Французький письменник-комуніст П'єр Гамарра. К., 1977. *В. І. Пащенко.*

ГАМБЕТТА́ (Gambetta) Леон-Мішель (2.IV 1838, Каор — 31.XII 1882, Віль-д'Авре, поблизу Парижа) — французький політ. і держ. діяч. За фахом адвокат. Під час *Другої імперії* Г.— один з лідерів бурж.-ліберальної опозиції, виступав з програмою дрібних соціальних реформ. У вересні 1870 — лютому 1871 — міністр внутр. справ «уряду нац. оборони»; намагався організувати регулярну армію для продовження війни проти Пруссії, але був проти розгортання нар. революц. війни. В роки *Третьої республіки*, в міру зміцнення позицій бурж. республіканців, Г. проповідував політику «класового співробітництва». В 1879—81 Г.— голова палати депутатів; у 1881 — січні 1882 — прем'єр-міністр і міністр закорд. справ.

ГА́МБІЯ — ріка в Зх. Африці, в межах Гвінеї, Сенегалу, Гамбії. Довж. 1200 км, пл. бас. 180 тис. км². Бере початок на гірському масиві Фута-Джаллон, впадає в Атлантичний ок. Течія швидка, русло звивисте, багато островів і порогів. Судноплавна на 350 км від гирла. В гирлі Г.— порт *Банжул*.

ГА́МБІЯ, Республіка Гамбія — держава в Зх. Африці. На Зх. омивається Атлантичним ок. Осн. нас. — народності *мандинго*, *фульбе*, волоф та ін. Офіц. мова — англійська. В адм. відношенні поділяється на 7 областей.

Державний лад. Г.— республіка. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діючу конституцію прийнято 1970. Глава д-ви і уряду — президент, обираний населенням строком на 5 років. Законодавчий орган — однопалатний парламент (палата представників), більшість якого обирається населенням строком на 5 років; виконавчий — уряд.

В. Н. Денисов.

Природа. Г. простягається на 350 км углиб материка вздовж берегів р. *Гамбії*. Поверхня рівнинна (на Сх вис. до 100 м). У надрах виявлено родовища *ільменіту*. Клімат екваторіальний, мусонний, посушливий узимку і вологий улітку Пересічна т-ра липня +27°, лютого +23°. Опадів 750—1500 мм на рік. Найбільш поширений тип рослинності — *савана*, в долині р. Гамбії — галерейні вічнозелені тропічні ліси, на узбережжі — мангрові зарості.

Історія. В давнину тер. Г. населяли різні афр. племена, що перебували на стадії родоплемінного ладу. В 13—15 ст. тер. Г. входила до скла-



Герб Гамбії.

ГАМБІЯ

Площа — 11,3 тис. км²

Населення — 540 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця —м. Банжул





Гамадрил



Гамазові кліщі. Hirstionyssus pauli (з черевного боку).





Гамбузія звичайна: самка (вгорі) і самець.

ду середньовічних д-в *Малі* та *Сонгаї*. В 15—16 ст. почалася колонізація цієї території європейцями. В 1783 більшу частину тер. Г. загарбала Великобританія. В 1902 вона завершила колонізацію Г. і проголосила її (крім о. Сент-Мері) своїм протекторатом. Народ Г. чинив постійний опір колонізаторам (повстання на поч. 90-х рр. 19 ст., 1901, страйк 1929). Після 2-ї світової війни Великобританія була змушена 1962 запровадити в країні внутр. самоврядування. 18.II 1965 проголошено незалежність Г. З 1965 Г.— член ООН. В 1965 вона встановила дипломатичні відносини з СРСР. З 1970 Г.— республіка. Уряд Г. прагне до ліквідації екон. й соціальної відсталості країни, виступає за розрядку міжнар. напруженості, ліквідацію залишків колоніалізму, проти апартеїду й расизму. Г.— член *Організації африканської єдності*.

В. І. Нагайчук.

Політичні партії, профспілки. Народна прогресивна партія, засн. 1959. Правляча, виражає інтереси заможних селян, нац. буржуазії, інтелігенції. Об'єднана партія, засн. 1952. Опозиційна, користується підтримкою інтелігенції, торговців та ін. верств міськ. населення. Партія національного конвенту, засн. 1975. Опозиційна. Партія національного визволення, засн. 1975. Спілка праці Гамбії, засн. 1928. Входить до *Всесвітньої федерації профспілок*. Спілка робітників Гамбії, засн. 1957. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*.

В. І. Нагайчук.

Господарство. Г.— агр. країна. Внаслідок тривалого панування англ. колонізаторів тут склалося монокультурне г-во, що спеціалізується на виробн. арахісу. Після проголошення незалежності вживаються заходи щодо ліквідації наслідків колоніалізму, заохочується створення постачально-збутових кооперативів, націоналізовано з-ди по очищенню арахісу тощо. Бл. 90% економічно активного населення Г. зайнято в с. г., частка якого у валовому нац. продукті перевищує 60% (1976). Під с.-г. угіддями — 20% тер. країни. Переважають дрібні сел. г-ва. У 1977 одержано 125 тис. т арахісу. Культивують також рис, просо, сорго, маніок, кукурудзу, овочі. Розширюються плантації цитрусових і олійної пальми. Тваринництво екстенсивне, напівкочове. Розводять (1975, тис.): велику рогату худобу — 300, овець і кіз — 185, свиней — 8. Вилов риби (1976) — 8 тис. т. Заготівлі цінних порід деревини.

Промисловість представлена невеликими підприємствами первинної обробки с.-г. сировини в Банжулі, Кунтаурі, Кау-Урі. Є лісопильні з-ди, ф-ки по виробн. одягу, взуття, меблів, суднобудівні майстерні. Розвинуті кустарні промисли. Виробн. електроенергії — 27 млн. кВт · год (1975). З-ць у країні немає. Осн. трансп. артерія — р. Гамбія, судноплавна на протязі 350 км від гирла. Автошляхів — бл. 3 тис. км, у т. ч. бл. 600 км — з твердим покриттям. Гол. мор. порт — Банжул. Поблизу Банжула — міжнар. аеропорт. У 1976 арахіс і продукти його переробки становили 96% експорту країни. Осн. статті імпорту: прод. товари, машини, устаткування. Гол. торг. партнери — Великобританія, Франція, Нідерланди, Японія. Розширюються зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — даласі. 1 даласі = 0,25 англ. ф. ст.

В. В. Бугас.

Культура. Закону про обов'язкове навчання в Г. немає. Навчання в поч. школі (6 років) безплатне, в серед. (6—7 років) — платне. Викладання — англ. мовою. В 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 24,6 тис. учнів, у серед. школах, профес.-тех. і пед. уч-щах — понад 6,6 тис. У Банжулі — єдина в країні повна серед. школа. Вузів у Г. немає. Видається урядова газ. «Гамбія ньюс буллетін» («Бюлетень новин Гамбії», з 1943). Урядова радіостанція (засн. 1962) веде передачі англ. і місц. мовами.

В Г. поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: різьблення, плетіння, скульптури малих форм, поліхромні маски, ювелірні прикраси.

Літ.: Хилтухин Э. И. Современная Гамбия. М., 1967; Коровиков В. И. Гамбия. М., 1971.

ГАМБУ́ЗІЯ (Gambusia) — рід риб родини коропозубих. Довж. тіла 3,5—7,5 см; самці менші від самок. Яйцеживородні, дають 3—5 приплодів за рік по 15—120 мальків у кожному. Г.— всеїдна риба, особливо охоче і багато поїдає личинок і лялечок *малярійних комарів*. Відомо 18 видів, що живуть у прісноводних водоймах Центр. і Пн. Америки; в СРСР (Пд. УРСР, Кавказ, Казахстан, Серед. Азія) поширена Г. звичайна (G. affinis); була завезена 1924 у водойми поблизу Сухумі й швидко акліматизувалася і поширилася на Пд. Г. використовували для боротьби з *малярією*. Поїдаючи також молодь та ікру пром. риб і будучи їхнім конкурентом у живленні, Г. можуть завдавати шкоди рибному господарству.

ГА́МБУРГ — місто у ФРН, в пониззі Ельби. Адміністративно утворює землю Гамбург. Один з найбільших мор. портів світу (аванпорт Куксгафен), річковий порт, значний вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт (Фульсбюттель). 1710 тис. ж. (1976). Г. відомий з 9 ст. В 16 ст.— один з великих торг. центрів Зх. Європи. З кін. 19 — поч. 20 ст.— центр робітн. руху. В місті відбулося *Гамбурзьке повстання 1923* під керівництвом Е. *Тельмана*. В роки фашизму (1933—45) в Г. діяли групи Руху Опору. Г.— великий пром., торг. і фін. центр країни. В пром-сті Г. осн. місце посідає суднобудування й судноремонт (понад 30% всіх мор. суден, що будуються у ФРН). Розвинуті ін. галузі машинобудування, металообробка (верстатобудування, автомобіле-, авіа-, тракторо-, вагонобудування; електротех. промість, приладобудування). Підприємства кольорової металургії (80% виплавки міді в ФРН), нафтопереробної, гумоазбестової, шкіряної, харч., хім., меблевої, текст., поліграф., воєнної пром-сті. Значне місце посідає газетно-видавнича справа. Центр кінопромисловості країни. В Г. — великі банки, страхові компанії, торг. фірми; одна з найдавніших у Європі фондових бірж. Метрополітен (з 1912), електрифікована міська з-ця. В Г.— ун-т (засн. 1919), західнонім. н.-д. гідрографічний ін-т; ін-т ядерних досліджень, суднобудівний дослідний центр. Оперний театр. Музеї: художній (Кунстгалле), етнографії та первісної історії, мист. й ремесла, історії Гамбурга та ін. Бот. сад.

Архіт. пам'ятки Г.: церкви Катаріненкірхе (кін. 14 — поч. 15 ст.), Якобікірхе (кін. 14 ст.), Міхаеліскірхе (1750—62). Серед будівель 20 ст.— будинки «Чілегауз» (1922—23) і «Шпрінкенгоф» (1928, обидва — арх. Ф. Гегер), оперний театр (1954—55, архітектори Г. Вебер, В. Лукс, В. Гастрейх, Г. Еберт), міст через р. Ельбу (1955, архітектор Б. Гермкес).

ГА́МБУРЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1923 — збройне повстання пролетаріату Гамбурга 23—25.X. Повсталі робітники під керівництвом Е. *Тельмана* три дні успішно відбивали наступ урядових військ і поліції. Г. п. мало стати сигналом до пролетарської революції в Німеччині. Внаслідок серйозних помилок тодішнього керівництва компартії, а також зради лідерів соціал-демократії, маси робітн. класу не були підготовлені до повстання. Г. п. залишилося без підтримки і зазнало поразки. Уроки Г. п. відіграли важливу роль для більшовизації компартії, розвитку її стратегії і тактики.

ГА́МБУРЦЕВ Григорій Олександрович [10(23).III 1903, Петербург—28.VI 1955, Москва] — рад. геофізик, акад. АН СРСР (з 1953). У 1926 закінчив Моск. ун-т. З 1938 працював у Геофіз. ін-ті АН СРСР. З 1948 — директор цього ін-ту. Осн. наук. праці з сейсмометрії та гравіметрії. Розробив нові конструкції сейсмографів, запропонував нові сейсмічні методи досліджень — кореляційний метод заломлення хвиль і метод глибинного сейсмічного зондування *земної кори*. Застосування останнього дало змогу одержати нові дані про будову

Гамбург. Панорама міста.



земної кори та *верхньої мантії*. Держ. премія СРСР, 1941.

В. Б. Соллогуб.

ГА́МБУРЦЕВА ГО́РИ — гори в Сх. Антарктиді. Витягнуті у вигляді дуги між 72—82° пд. ш. і 30—90° сх. д. на 1200—1300 км. Шир. 200—500 км. Вис. бл. 4000 м. Вкриті шаром льоду до 600 м завтовшки. Відкрила їх 1958 рад. експедиція. Гори названі ім'ям радянського геофізика Г. О. *Гамбурцева*.

ГАМЕТА́НГІЙ (від *гамети* і грец. ἀγγεῖον — посудина) — 1) Одноклітинний або багатоклітинний орган деяких рослин, у якому утворюються гамети. Г., в яких утворюються чоловічі гамети, наз. *антеридіями*, жіночі — *оогоніями* або *архегоніями*. Г. властиві багатьом водоростям, грибам і *архегоніальним рослинам*. 2) Багатоядерні клітини (у деяких грибів), вміст яких, не диференційований на гамети, зливається при статевому процесі.

ГАМЕ́ТИ (від грец. γαμέτης — чоловік, γαμετή — дружина) — статеві клітини рослинних і тваринних організмів. Г. мають одинарний (гаплоїдний) набір хромосом, який формується в ході *гаметогенезу*. Зливаючись попарно, Г. утворюють *зиготу*. Г. можуть відрізнятися морфологічною будовою й походженням. Однакові за будовою і розміром Г. наз. ізогаметами, різні — анізогаметами, або гетерогаметами (жіноча — велика, нерухлива — *яйцеклітина*, чоловіча — значно менша, рухлива — *сперматозоїд* та нерухлива — спермій).

ГАМЕТОГЕНЕ́З (від *гамети* і грец. γένεσις — походження) — процес розвитку і формування статевих клітин — гамет. Г. чоловічих гамет наз. *сперматогенезом*, жіночих — *овогенезом*. У багатоклітинних тварин Г. відбувається в *статевих залозах*, або гонадах, і складається з 4 осн. етапів: 1) розмноження первинних статевих клітин — гаметогоніїв шляхом кількох *мітозів*; 2) ріст цих клітин, що тепер наз. гаметоцитами; 3) дозрівання гаметоцитів, їх поділ шляхом *мейозу*, наслідком якого є зменшення числа *хромосом* удвічі з утворенням гаплоїдних (див. *Гаплоїдія*) ооотид або сперматид; 4) формування зрілих статевих клітин *сперматозоїдів* (або сперміїв) чи *яйцеклітин*. Г. у рослин відокремлений від мейозу і відбувається в гаплоїдному *гаметофіті*, що розвивається з гаплоїдних *спор*. У *архегоніальних рослин* Г. здійснюється в статевих органах (*антеридіях* і *архегоніях*) шляхом мітозів. У покритонасінних чоловічий Г. відбувається безпосередньо в *пилковому зерні* або пилковій трубці, а жіночий Г.— у *зародковому мішку*.

ГАМЕТОФІ́Т (від *гамети* і грец. φυτόν — рослина) — статеве покоління рослин, яким властиве *чергування поколінь*. У циклі розвитку цих рослин Г. чергується з нестатевим поколінням — *спорофітом*. Г. є *гаплофазою* у розвитку рослин (напр., *заростки* папоротей, хвощів, плаунів).

ГАМЗА́ТОВ Расул Гамзатович (н. 8.IX 1923, с. Цада Хунзахського р-ну Дагестанської АРСР) — аварський рад. поет. Нар. поет Дагестану (1959), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1944. Син Гамзата *Цадаси*. Закінчив Літ. ін-т у Москві (1950). Друкується з 1937. Перша зб. «Полум'яна любов і пекуча ненависть» (1943). У віршах років Великої Вітчизн. війни оспівував героїзм захисників Батьківщини. Зб. «Пісні гір» (1949), «Рік мого народження» (1950, Держ. премія СРСР, 1952), «Дагестанська весна» (1955), «Високі зорі» (1962, Ленінська премія, 1963), поема «Горянка» (1958) — про життя соціалістичного Дагестану, дружбу народів, боротьбу за любов, за рівноправність жінки. Автор зб. «Мулатка» (1966), «Вірші і поеми» (1974), «Книга кохання» (1975), «Сказання» (1976), ліричної повісті «Мій Дагестан» (1968—72); творів для дітей, літ.-критичних статей. Перекладач аварською мовою поезій О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Маяковського та ін. Депутат Верх. Ради СРСР 6 — 9-го скликань. Член Рад. к-ту солідарності країн Азії та Африки. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Високі зорі. К., 1968; Мій Дагестан, кн. 1—2. К., 1968—72; Пісні високих гір. К., 1973; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1968—69: Избранное, т. 1—2. М., 1977.

С. Л. Крижанівський.

ГАМІЛЬКА́Р БА́РКА (Hamilcar Barcas; 285—229 до н. е.) — карфагенський полководець. Батько *Ганнібала*. Під час 1-ї Пунічної війни 264—241 до н. е. (див. *Пунічні війни*) очолював флот *Карфагена*, що вів боротьбу проти Риму за Сіцілію. Після поразки Карфагена уклав договір з Римом, за яким Сіцілія відійшла до останнього. В 237—229 до н. е. карфагенська армія під командуванням Г. Б. завоювала південно-західну частину Іспанії.

ГА́МІЛЬТОН (Hamilton) Уїльям-Роуан (4.VIII 1805, Дублін — 2.IX 1865, Дансінк, поблизу Дубліна)— ірландський математик і механік. Президент Ірландської АН (з 1837), професор астрономії і директор астр. обсерваторії Дублінського ун-ту (з 1827). Г. розвинув теорію *гіперкомплексних чисел*, побудував своєрідну систему чисел — *кватерніони*. Майже одночасно з Г. *Грасманом* виклав теорію *комплексних чисел*, яка стала одним з джерел розвитку *векторного числення*. В механіці встановив принцип найменшої дії, який незалежно від Г. висловив М. В. *Остроградський*.

ГА́МІЛЬТОН — місто, адм. центр Бермудських о-вів (брит. володіння), порт на о. Бермуда в Атлантичному ок. 5 тис. ж. (1975). Судноремонт. Курорт.

ГА́МІЛЬТОН — місто на Пд. Канади, на зх. березі оз. Онтаріо. Порт, залізничний вузол. 520 тис. ж. (1974, з передмістями). Г.— один з центрів чорної металургії країни. Важке і трансп. машинобудування, електротех., металообр., хім. й харч. пром-сть. Ун-т. Засн. 1813.

ГАМІЛЬТО́НА ОПЕРА́ТОР, гамільтоніан, $\hat{H}$ — самоспряжений *оператор*, за допомогою якого формулюються основні рівняння квантової механіки (див. *Шредінгера рівняння*). Для частинки, яка рухається у зовн. полі, $\hat{H} = -\frac{h^2}{8\pi^2 m}\nabla^2 + V(x, y, z)$, де перший доданок — оператор кінетичної енергії, другий — оператор потенціальної енергії, m — маса частинки, h — *Планка стала*, ∇ — символ *градієнта*. У випадку системи багатьох частинок Г. о. є сумою всіх гамільтоніанів окремих частинок і оператора енергії взаємодії між частинками. Г. о. системи однакових частинок є інваріантним щодо їхньої перестановки.

І. Р. Юхновський.

ГА́ММА-АМІНОМА́СЛЯНА КИСЛОТА́, $NH_2CH_2CH_2CH_2COOH$ — продукт обміну *глютамінової кислоти*. Знайдена в мозковій тканині ссавців як природний *метаболіт* мозку. Важливою роллю Г.-а. к. є передача *імпульсу нервового*. Разом з деякими своїми похідними та глютаміновою кислотою Г.-а. к. застосовується для лікування ряду нервових та психічних захворювань. Г.-а. к. у вільному стані міститься також у багатьох рослинах.

ГА́ММА-АПАРА́Т медичний — установка для лікування переважно злоякісних пухлин (див. *Гаммотерапія*), а також для експериментальних досліджень. Як джерело опромінювання глибоко розташованих пухлин використовують радіоактивний кобальт (^{60}Co), активністю до 4000 Кі, а для пухлин, розташованих не глибше 5 см,— радіоактивний цезій (^{137}Cs), активністю кілька сот Кі. Г.-а. складається з штативу, на якому закріплена радіаційна головка з зарядом і захистом, виготовлена із сплаву важких металів, стола для розміщення хворого і приладів управління апаратом. Г.-а. бувають для статичного режиму опромінювання (Луч, Агат



Г. О. Гамбурцев.



Р. Г. Гамзатов.



С), при якому пучок випромінювання і хворий нерухомі відносно один одного, та для рухомого опромінювання (Рокус, Агат Р) — пучок випромінювання переміщується по відношенню до опромінюваного об'єкта, що створює оптимальне дозове розподілення. При внутрішньопорожнинній променевій терапії джерела гамма-променів (Агат В) надходять через криволінійні шланги в ендоскопи, завчасно встановлені в порожнині тіла. Див. також *Променева терапія*.

Т. П. Сиваченко.

ГА́ММА-АСТРОНО́МІЯ — розділ астрономії, пов'язаний з дослідженням небесних тіл, яким властиве *гамма-випромінювання*. Розвиток Г.-а. почався з 1961. Г.-а. вивчає спектральний діапазон випромінювання з енергією квантів понад 30 кеВ. Дослідження проводять за допомогою апаратури, встановленої на *штучних супутниках Землі*, висотних ракетах, *автоматичних міжпланетних станціях*. Джерела гамма-випромінювання відкрито в Крабоподібній туманності, у сузір'ях Парусів, Лебедя та ін. Дослідження Г.-а. сприяють з'ясуванню природи *пульсарів*, *квазарів* тощо.

ГА́ММА-ВИПРОМІ́НЮВАННЯ, γ-випромінювання — електромагнітне випромінювання, довжина хвилі якого менша за 10^{-10} м. Кванти Г.-в. мають енергію від десятків кеВ до тисяч МеВ. Виникає Г.-в. при розпадах радіоактивних ядер і елементарних частинок, при гальмуванні швидких заряджених частинок у полі атомних ядер (*гальмівне випромінювання*) та при перетворенні пари частинка — античастинка. Енергія γ-квантів при розпаді радіоактивних ядер (див. *Радіоактивність*), який супроводиться переходом ядра із збудженого енерг. стану в основний, відповідає певним значенням, тому спектр Г.-в. буде лінійчастим. Цей спектр Г.-в. розпаду елементарних частинок, які часто рухаються з швидкістю, близькою до швидкості світла, розмивається внаслідок *Доплера ефекту*. Гальмівне випромінювання має неперервний спектр, верхня межа якого збігається з енергією зарядженої частинки. Г.-в.— найбільш проникаюче випромінювання, ослаблюється при проходженні через речовину в результаті *Комптона явища*, *фотоефекту* і народження пар електрон — позитрон. Застосовують Г.-в. для виявлення дефектів у виробах (*гамма-дефектоскопія*), в медицині (*гамма-терапія*), для стерилізації харч. продуктів тощо.

Літ.: Білий М. У. Атомна фізика. К., 1973; Шпольский Э. В. Атомная физика. т. 1—2. М., 1974.

О. З. Жмудський.

ГА́ММА-ГЛОБУЛІ́Н, γ-глобулін — фракція *глобулінів* сироватки крові, що містить *імуноглобуліни*. Має противірусну та протибактеріальну дію, застосовується для профілактики та лікування інфекційних та вірусних захворювань, гол. чин. у дітей (кір, епідемічний гепатит, поліомієліт, коклюш, скарлатина та ін.), а також для профілактики післяопераційних гнійних ускладнень (протистафілококовий Г.-г.). Препарати Г.-г. (10%-ні розчини) готують з крові донорів та з плацентарної крові жінок. Препарати т. з. специфічного Г.-г. одержують з крові імунізованих (див. *Імунізація*) донорів або тварин. Введення Г.-г. попереджує захворювання або полегшує його перебіг.

К. Ф. Чернушенко.

ГА́ММА-ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що грунтується на просвічуванні виробів гамма-промінням. Наявність дефектів встановлюють за інтенсивністю *гамма-випромінювання* радіоакт. ізотопів, що пройшло крізь дефектні і бездефектні місця. Для вимірювання інтенсивності гамма-випромінювання використовують такі методи Г.-д.: фоторадіографічний (найпоширеніший), іонізаційний, ксерографічний і телевізійний. Г.-д. застосовують у судно- і авіабудуванні, металургії, на будівництві нафто- і газопроводів тощо.

ГА́ММА-ТЕРАПІ́Я — лікувальне діяння на патологічно змінені тканини *гамма-випромінюванням* радіоактивних ізотопів та ін. джерел. Методи Г.-т.: дистанційний, здійснюваний за допомогою телегаммaтерапевтичних установок, у яких джерелом гамма-випромінювання є радіоактивний кобальт (застосовується при глибоко розташованих пухлинах — стравоходу, легень тощо); апліка-

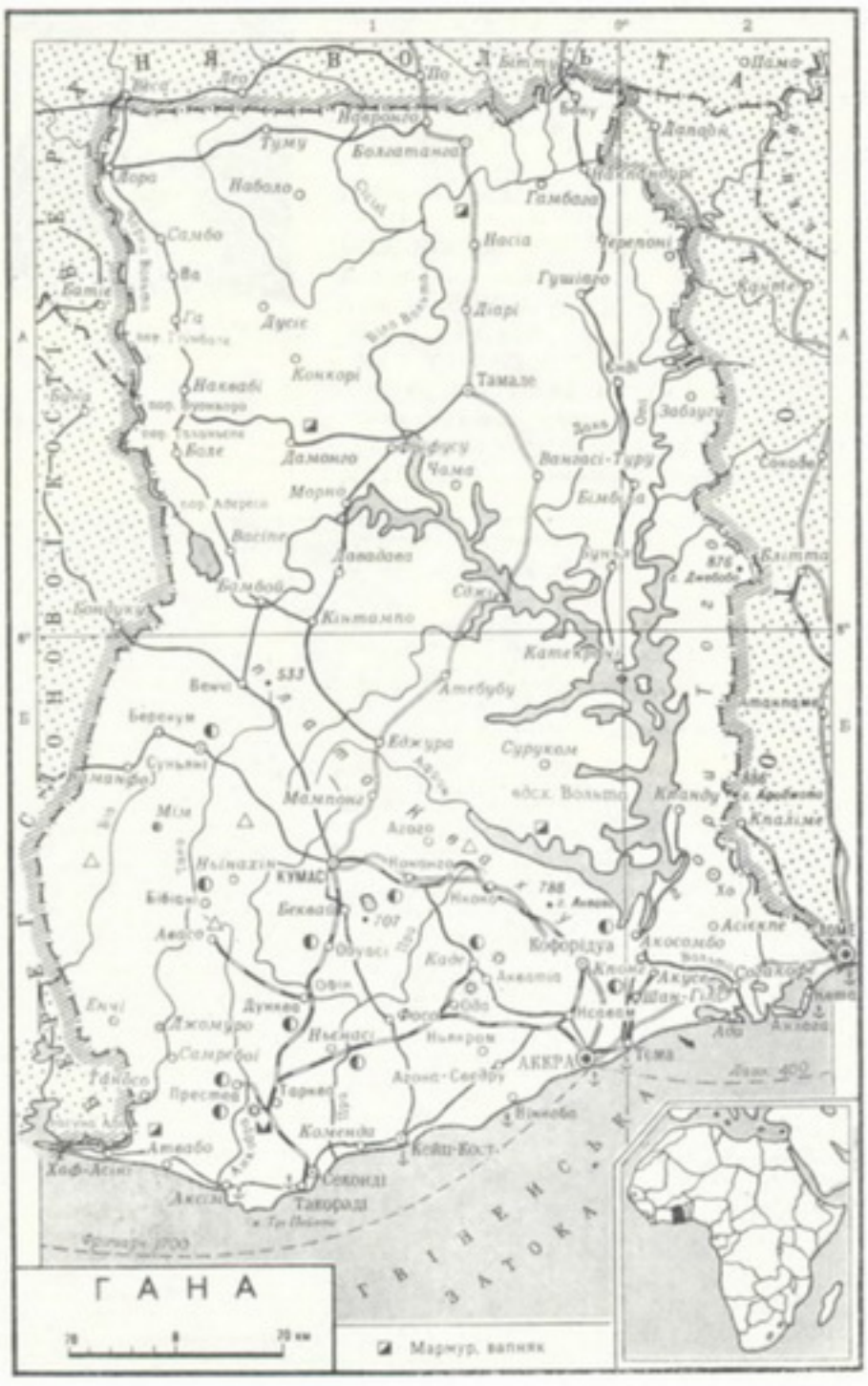

ційний — накладання аплікацій з радіоактивними гамма-препаратами прямо на пухлину (при пухлинах шкіри і підшкірної клітковини); внутрішньотканинний — введення джерела випромінювання (голки, гранули) безпосередньо в тканину пухлини (рак нижньої губи, слизової оболонки щоки, глотки тощо), внутрішньопорожнинний — введення радіоактивного препарату в природні порожнини (при злоякісних пухлинах стравоходу, матки, прямої кишки); радіохірургічний — хірургічне забезпечення доступу до пухлин з наступним її опромінюванням. Див. також *Гамма-апарат*.

В. М. Славнов.

ГА́ММА-ФУ́НКЦІЯ — функція, що узагальнює поняття факторіала $z! = 1 \cdot 2 \cdot \ldots \cdot z$ на довільне комплексне число z ($z \neq 0, -1, -2, \ldots$). Визначається формулою $\Gamma(z) = \lim\limits_{n\to\infty} \frac{n!n^z}{z(z+1)\ldots(z+n)}$. Якщо дійсна частина z більша за 0, $\Gamma(z) = \int\limits_0^\infty x^{z-1}e^{-x}dx$. Осн. співвідношення для Г.-ф.: 1) функціональне рівняння $\Gamma(z+1) = z\Gamma(z)$, яке для натуральних n дає $\Gamma(n+1) = n!$; 2) формула доповнення $\Gamma(z)\,\Gamma(1-z) = \pi/\sin \pi z$, звідки $\Gamma(1/2) = \sqrt{\pi}$; 3) формула подвоєння $\Gamma(z)\,\Gamma\left(z+\frac{1}{2}\right) = 2\sqrt{\pi} \times 2^{-2z}$. $\Gamma(2z)$; 4) $\ln \Gamma(z) = z \ln z - z - \frac{1}{2}\ln z + \frac{1}{2}\ln 2\pi + \alpha(z)$, де $\alpha(z) \to 0$ при $z \to \infty$ (див. *Стірлінга формула*). Г.-ф. вперше ввів Л. *Ейлер* 1729. Через неї виражаються багато визначених інтегралів, *нескінченних добутків* і сум рядів.

М. П. Слободенюк.

ГАММЕРДЁРФЕР (Hammerdörfer) Карл (1758 — 17.IV 1794) — німецький історик, письменник, журналіст. З 1787 — професор Ієнського ун-ту. Співавтор геогр.-істор. хрестоматії «Європа, Азія, Африка й Америка» (4 тт.), автор «Загальної всесвітньої історії» (4 тт.); «Історії Польського королівства» (3 тт.). В 1789 у Лейпцігу опублікував нім. мовою скорочений і виправлений переклад «Анналів» нім. і франц. історика Ж.-Б. *Шерера* під назвою «Історія українських і запорізьких козаків з додатком деяких відомостей про їх устрій та звичаї».

ГАМСАХУ́РДІА Костянтин Симонович [3(15).V 1891, с. Абаша, тепер місто Груз. РСР — 17.VII 1975, Тбілісі] — грузинський рад. письменник, акад. АН Груз. РСР (1944). Друкуватися почав 1914. Ранні твори позначені декадентським впливом. Автор істор. роману «Правиця великого майстра» (1939) і тетралогії «Давид Будівник» (1946—58), романів «Викрадений місяць» (1935—36,—про колективізацію в Грузії), «Цвітіння лози» (1956, —з колгосп. життя повоєнних років). Україні присвятив книгу «Українська Феміда» (1933); написав статтю про Т. Г. Шевченка «Нескорений лицар» (1964). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Викрадений місяць. «Радянська література», 1936, № 4—7; Безсмертя. К., 1968; Правиця великого майстра. К., 1971; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. Тбилиси, 1972—75.

ГА́МСУН (Hamsun) Кнут (справж. прізв.— Педерсен; 4.VIII 1859, Лом — 19.II 1952, Норгольм) — норвезький письменник. Літ. діяльність почав 1877. У романах «Голод» (1890), «Вікторія» (1898) та ін. виявив себе проникливим художником у змалюванні внутр. світу людини. Драм. трилогія «Біля брами царства» (1895), «Гра життя» (1896), «Вечірня зоря» (1898), романи «Соки землі» (1917), «Бродяги» (1927), «Август» (1930) мали антидемократичне спрямування, були пройняті песимізмом, містикою. Пізніше в своїй творчості відверто захищав капіталізм. Вороже ставлення до революційних змін у суспільному житті логічно привело його в роки другої світової війни до співробітництва з фашистськими окупантами.
Укр. мовою перекладено твори Г. «Голод», «Пан», «Вікторія», «Бродяги», «Під осінніми зорями» тощо. Нобелівська премія, 1920.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1970.

ГАН Олена Андріївна [уродж. Фадєєва; літ. псевд.— Зенеїда Р-ва; 11(23).I 1814, Ржищів, тепер Київської обл.— 24.VI (6.VII) 1842, Одеса] — російська письменниця. Її життя і творчість тісно пов'язані з Україною. Автор романів і повістей («Ідеал», 1837; «Утбалла», 1838; «Медальйон», 1839; «Теофанія Аббіаджіо», 1841, та ін.), пройнятих ідеями протесту проти безправ'я жінки. Талант письменниці високо оцінили В. Г. Бєлінський, І. С. Тургенєв. *М. Ф. Комарницький.*

ГАН (Hahn) Отто (8.III 1879, Франкфурт-на-Майні — 28.VII 1968, Геттінген) — німецький фізик і радіохімік. Закінчив Марбурзький і Мюнхенський ун-ти. Осн. праці присвячені *радіоактивності*. Відкрив ряд *ізотопів*, новий радіоактивний елемент — протактиній (разом з Л. Мейтнер), а також явище ядерної ізомерії у природних радіоактивних елементів (1921). Застосував радіоактивні методи для визначення віку геол. порід та вивчення процесів утворення кристалів. У 1938 Г. разом з нім. фізиком Ф. Штрассманом відкрив явище поділу ядер урану нейтронами. Нобелівська премія, 1944. Портрет с. 477

ГА́НА — держава, що існувала в 4 — на поч. 13 ст. на території пд. частини сучас. *Мавританії* і зх. частини Республіки *Малі*. Населення Г. становили сонінке — один з народів групи манде. Столиця д-ви — Кумбі-Сале. Заняттями нас. Г. були землеробство, скотарство, обробка металів. Найбільшого розквіту Г. досягла в 9 — серед. 11 ст. Відомості про сусп. лад д-ви не збереглися; ймовірно, тут відбувався процес складання ранньокласового суспільства. На поч. 13 ст. правителі Малі, однієї з пд. частин Г., поширили владу на всю країну, утворивши д-ву *Малі*. За найменуванням Г. названо сучас. д-ву *Гана*.

ГА́НА, Республіка Гана — держава в Зх. Африці, на узбережжі Гвінейської затоки. В адм. відношенні поділяється на 8 областей і столичний округ.

Державний лад. Г.— республіка. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Верховна влада належить вищій військ. раді (з 1975), очолюваній главою уряду (рада нац. порятунку, РНП).

Природа. Берегова лінія розчленована слабо, береги переважно низькі. Більша частина Г.— рівнина вис. 150—300 м, у центр. частині — плато Ашанті та Кваху, в сх. — гори Того (г. Джебобо, вис. 876 м). У Г. виявлено поклади бокситів, марганцевих і заліз. руд, золота, алмазів, вапняків. Клімат екваторіально-мусонний, влітку вологий, взимку посушливий. Т-ра найтеплішого м-ця (березня) +27, +32°, найхолоднішого (серпня) +23, +26°. Пересічна річна кількість опадів 650—2000 мм. Річкова сітка густа, ріки порожисті, в дощовий період повноводні. Найбільші з них: Вольта, Пра, Анкобра, Тано. Грунти переважно червоно-жовті й червоні латеритні. Найпоширеніший тип рослинності — *савана*, на Пд. й Пд. Зх.— вологі тропічні ліси, вздовж узбережжя — мангрові зарості.



Населення. 74% нас. становлять народи гвін. мовної групи: *акан* (5,8 млн. чол., 1975, оцінка), *еве* (1,3 млн. чол.) та ін. Пн. області країни заселені народами мовної групи гур: *мосі* (включаючи дагомба, дагарі та ін., 1,6 млн. чол.), грусі (280 тис. чол.), гурма (350 тис. чол.) та ін. Офіц. мова — англійська, поширені також мови акан, еве, море і хауса. Пересічна густота нас.— 44 чол. на 1 км². Бл. 31,4% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Аккра, Кумасі, Такоради*.

Історія. На тер. Г. у серед. віки існували дрібні ранньофеод. д-ви (*Ашанті*, Акваму, Фанті та ін.). В 15 ст. португальці почали колонізацію тер. Г., з якої вони вивозили золото (звідси назва країни — Золотий Берег) і рабів. У 19 ст. панівні позиції захопила Англія. В 1843—44 вона встановила контроль над узбережжям Золотого Берега. У 1896 англ. колонізатори захопили д-ву Ашанті, яку 1901 разом з ін. землями на Пн. від неї проголосили своїм володінням. Народ країни вів постійну боротьбу проти іноз. гніту, яка особливо посилилась після 2-ї світової війни. В 1949 створено Нар. партію конвенту (НПК), яка очолила визвольну боротьбу мас. В 1956 Великобританія була змушена надати Г. статус *домініону*. 6.III 1957 проголошено незалежність країни, що дістала назву Гана (від назви середньовічної д-ви *Гани*). З 1957 Г.— член ООН. У 1959 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. В 1960 Г. проголошено республікою (президентом став К. *Нкрума*). Г. дотримувалась антиімперіалістичного курсу, встановила дружні відносини з соціалістичними країнами. У 1960 Г. і СРСР підписали угоди про екон. й культ. співробітництво. Уряд Г. провів ряд прогресивних соціально-екон. реформ. 24.II 1966 контрреволюц. сили Г. здійснили держ. переворот, внаслідок якого в країні було встановлено військ. диктатуру. 13.I 1972 до влади прийшла рада національного порятунку (РНП). Вона скасувала конституцію 1969, розпустила парламент і державну раду, заборонила політичні партії. Керівництво РНП взяло курс на зміцнення нац. економіки, підвищення життєвого рівня трудящих, демократизацію внутрішньополіт. життя. В галузі зовн. політики уряд Г. проводить політику неприєднання і позитивного нейтралітету, виступає за підтримку визвольних рухів в Африці, за розвиток співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Г.— член *Організації африканської єдності*. В 1945 засн. Конгрес профспілок Гани (до 1957 — Конгрес профспілок Золотого Берега).

В. І. Нагайчук.

Господарство. Г.— агр. країна з розвинутою гірничодобувною промстю. Економіка Г. на час завоюван-



Герб Гани.

ГАНА

Площа — 238,5 тис. км²

Населення — бл. 10,5 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Аккра

Добування основних видів корисних копалин

	1969	1975
Золото, т	22,1	23
Алмази, млн. каратів	2,4	2,5
Марганцева руда, тис. т	198,4 *	276**
Боксити, тис. т	248	392**

* В 1968.
** В 1974



Заготівля цінних порід деревини.

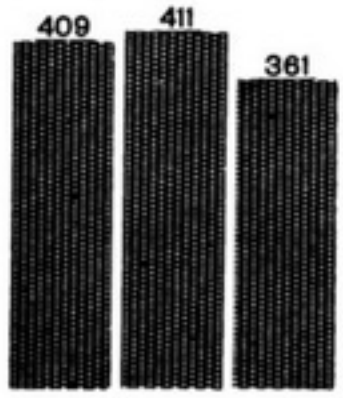



Сцена з вистави «Обадзенг» Сака Аквей. Музично-драматичний театр у місті Аккрі. 1961.

ня незалежності була відсталою, монокультурною. Протягом 1957—66 на основі зміцнення держ. сектора, націоналізації ряду підприємств та зовн. торгівлі, кооперування с. г. в розвитку г-ва сталися прогресивні зміни. Рад. Союз надав Г. кредити для розвитку пром-сті, с.г., підготовки кадрів. Ряд пром. підприємств, зокрема з-д залізобетонних конструкцій, було збудовано за допомогою СРСР. В результаті реакційного перевороту 1966 почалося інтенсивне проникнення в економіку Г. іноз. монополій. Після повалення у 1972 антинар. режиму в країні заохочується створення кооперативів, посилюється роль держ. сектора в пром-сті, придбано контрольні пакети акцій іноз. гірничорудних і лісопром. компаній, конфісковано ряд іноз. підприємств, централізовано імпорт осн. продуктів харчування і товарів широкого вжитку тощо. Основа економіки — с. г., де зайнято бл. 60% самодіяльного населення. Переважають дрібні сел. г-ва. Гол. товарна культура — боби какао (1976—77 — 319 тис. т), за збором і експортом яких Г. належить 1-е місце в світі. Експортне значення мають також кава, арахіс, банани, цитрусові, продукти олійної та кокосової пальм. Плантації каучуконосів (гол. чин. гевеї), цукр. тростини. З прод. культур вирощують рис, маніок, ямс, батат, просо, сорго, овочі. Тваринництво — переважно в пн. районах. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней. Велике значення мають заготівлі цінних порід деревини. Розвинуте рибальство, мор. промисел. Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна. На Пд. Зх.— видобування золота, у бас. річок Бірім та Бонса — алмазів, на родовищі Нсута — марганцевих руд, поблизу Авасо — бокситів. Добувають також заліз. руду, сіль, нафту. З галузей обробної пром-сті найбільше значення мають текст. і харчова. Алюм. комбінат, сталеливарний, кабельний, шинний з-ди, підприємства деревообр. пром-сті. Основу енерг. бази країни становить ГЕС в Акосомбо на р. Вольта потужністю 792 мВт. Частину електроенергії Гана експортує в Того та Бенін. Осн. пром. центри — Аккра, Тема, Кумасі. З-ць — 1285 км, автошляхів з твердим покриттям — 14 тис. км. Найбільші мор. порти — Тема й Такораді. В Аккрі — міжнар. аеропорт. Понад 60% заг. вартості експорту становлять боби какао, 9,1% — золото, 8,3% — тропічна деревина. В імпорті переважають машини, трансп. засоби, пром. і прод. товари. Осн. торг. партнери: Великобританія, ФРН, США. Розширюються екон. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця— седі. За курсом Держбанку СРСР 1 седі = 0,50 крб. (серпень 1978).

І. Т. Твердохлебов.

Медичне обслуговування. В 1973 в Г. було 13,5 тис. лікарняних ліжок (1,44 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавав 951 лікар, у т. ч. 418 в держ. мед. закладах (1 лікар на 9,84 тис. ж.). Підготовка лікарів проводиться в мед. школі при ун-ті в Аккрі.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1974 в Г. здійснюється реформа школи, за якою запроваджується обов'язкове 9-річне навчання: 6 років поч. школи та 3 роки молодшої серед. (неповної) школи. Навчання в поч. і серед. школі безплатне, викладання — англ. мовою. Поряд з держ. є й приватні школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалось 1051 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 532 тис., у вищих навч. закладах — 8022 студенти. Вузи: ун-ти в Аккрі, Кейп-Кості, природничих наук і технології в Кумасі, ряд коледжів та ін-тів. Наук. установи: Академія гуманітарних і природничих наук в Аккрі, Рада наук. та індустріальних досліджень в Аккрі (засн. 1958), 10 н.-д. ін-тів (охорони здоров'я й мед. досліджень, какао в Тафо та ін.), 14 наук. т-в, Нац. б-ка в Аккрі. Музеї: Нац., природничих наук і технології Г. (обидва — в Аккрі), історії Зх. Африки в Кейп-Кості.

В. З. Клепиков.



Будинок Національної бібліотеки в Аккрі.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Г. виходили 42 періодичні видання заг. тиражем бл. 1 млн. примірників. Майже вся періодична л-ра видається англ. мовою. Осн. газети: щоденні — «Ганаїєн таймс» («Ганський час», з 1958), «Дейлі графік» («Щоденний огляд», з 1950); щотижневі — «Санді міррор» («Недільне дзеркало», з 1953), «Уїклі спектейтор» («Щотижневий спостерігач», з 1963). Осн. журнали: «Гана рев'ю» («Ганський огляд», з 1961), «Гана трейд джорнел» («Торговельний журнал Гани», з 1959). Урядове інформаційне агентство Гана ньюс ейдженсі засн. 1957. Радіомовлення ведеться з 1961 англ., франц. і місц. мовами. Телебачення — з 1965. Держ. орг-ція — Радіомовна корпорація Гани (засн. 1968) контролює діяльність 10 радіо- й 4 телевізійних станцій.

О. В. Ткачов.

Література Г. (в основному—англ. мовою) виникла в кін. 19 — на поч. 20 ст. Найбільш розвинута журналістика (книги й статті публіцистів А. Ахума, А. Аджайє та ін.). Осн. в л-рі 20—50-х рр. були істор. й етногр. проблеми. Твори Г. Р. Аккуа, К. Фіаву, Р. Є. Г. Арматту сприяли пробудженню нац. самосвідомості народів Г. З серед. 20 ст. публікуються твори і мовами фанті, еве, га, ашанті(тві), хауса тощо. Після 1957 розробляються соціальні й політ. теми. Розвиваються поезія, драматургія, проза, з серед. 60-х рр. найбільш інтенсивно — жанр роману. Сучас. письменники: М. Дей-Ананг, К. Арма, Е. Т. Сатерленд, А. Окай, К. Авунор, К. Брю, І. Н. Хо та інші.

Л. С. Литвинова.

Архітектура. Для Г. є традиційними круглі й прямокутні в плані глинобитні житла з конічними або двосхилими дахами з дерев'яних жердин, покритих пальмовим гіллям, соломою, шифером. У Пн. Г. збереглися комплекси палаців місц. вождів — глинобитні будівлі (вис. до 5 м) з різьбленим геом. орнаментом, ліпними розфарбованими барельєфами. У містах Аккра, Кумасі нові квартали забудовані багатоповерховими спорудами сучас. архітектури. З 1960 створюються нові міста (Тема) та архіт. комплекси (центр культури в Кумасі).

Образотворче мистецтво. Здавна в Г. значного розвитку досягли ювелірна справа, гончарство, ткацтво, різьблення на дереві та слоновій кістці. Після проголошення незалежності сформувалося профес. мистецтво. Сучас. митці працюють у реалістичних традиціях (скульптор і живописець *Кофі Антубам*, живописці Е. Р. Світінг, Хенаку, А. О. Бартімеус та ін., графік Дж. Д. Окає).

Музика кожної народності Г. має свою специфіку й виконує різні функції в побуті (весілля, трудові процеси). Муз. інструменти: ударні — барабани, тріскачки, дзвіночки, кастаньєти; духові — бамбукові флейти, труби (з бивнів слонів, рогів тварин); струнні—муз. луки, однострунні скрипки, 6 і 7-струнні арфи. У 50-х рр. 20 ст. поширились муз. ансамблі — гайлайф (у їхньому складі — афр. та європ. інструменти). Серед композиторів — Е. Аму, Ф. Гбехо, К. Нкетія.

Театр. Обов'язковим елементом майже всіх театр. видовищ Г. є танці. У 20-х рр. 20 ст. з'явилися пересувні концертні групи. В 1958 поетеса Е. Сатерленд організувала Ганську драм. студію, яка стала експериментальною майстернею нац. театру, а 1962 при ун-ті в Аккрі створено школи — музики і драми. В 1963 вони об'єдналися і разом поставили ряд п'єс античних та класичних авторів. Серед відомих напівпрофес. колективів — «Театр-клуб», «Фріланс плейєрс» («Незалежні актори»), «Легон севн» («Легонська семірка»), в репертуарі яких — п'єси афр. драматургів і світової класики (зокрема Б. Брехта і М. Гоголя). В 1961 одна з драм. труп (організатор Сака Аквей) гастролювала в СРСР.

Кіно. Перший худож. фільм — «Свобода» (поставлений спільно з кінематографістами Нігерії 1957, реж. А. Карбо та У. Амата). В 1963 збудовано кіностудію, створено державну кінокорпорацію. Повнометражні картини: «Не лийте сліз над Анансі» (1968, реж. С. Ар'їті), «Роблячи свою справу» (1972, реж. Б. Оджіжда). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Озадовський А. А. Гана. К., 1960; Потехин И. И. Становление новой Ганы. М., 1965; История Африки в XIX и XX столетиях. М., 1972; Александровская Л. И. Гана. М.,

1965; Абрамов В. В. Гана. М., 1976; Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973; Нкетия Дж. Развитие африканской инструментальной музыки в Гане. В кн.: Музыка народов Азии и Африки, в. 2. М., 1973; Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

ГАНГ — ріка на Пд. Азії, в межах Індії та Бангладеш. Довж. 2527 км, площа бас. 990 тис. км². Утворюється від злиття двох витоків — Бхагіратхі та Алакнанди, що беруть початок у Гімалаях на вис. бл. 4 500 м; впадає в Бенгальську зат. Індійського ок. У гирлі зливається з *Брахмапутрою*, разом з якою утворює одну з найбільших у світі дельт площею 80—100 тис. км². У верхів'ї — порожиста гірська ріка. Нижче тече Індо-Гангською рівниною. Заплава порізана численними рукавами, протоками і зрошувальними каналами; багато стариць, озер, боліт. Ширина річища в серед. течії 400—600 м, у нижній — до 2 км. Осн. притоки Г.: праві — Джамна, Сон; ліві — Рамганга, Гоматі, Гхагхра, Гандак, Косі. Живлення ріки в гірській частині переважно снігово-льодовикове, в пониззі — дощове. Для Г. характерні значні сезонні коливання рівнів води. Під час повені, яка триває з кінця квітня — початку травня до кінця серпня — початку вересня, вода піднімається до 10—12 м, іноді більше як на 15 м. Пересічна річна витрата води в гирлі (разом з Брахмапутрою) до 38 тис. м³/сек. Г. виносить до Бенгальської зат. бл. 350 млн. т наносів за рік. Води Г. широко використовуються для зрошування. В бас. ріки — багато іригаційних споруд. Судноплавний на 1450 км від гирла. Басейн Г. — один з найбільш населених районів земної кулі, тут розташовані міста *Делі*, *Агра*, Канпур, *Алахабад*, *Варанасі*, *Патна*, *Калькутта*.

ГАНГЛІЙ (грец. γαγγλίον — вузол), нервовий вузол — обмежене скупчення нервових клітин (*нейронів*), нервових волокон та супровідної тканини (*нейроглії*), оточене сполучнотканинною капсулою. У хребетних тварин та людини Г. розташовані здебільшого вздовж нервових стовбурів (цереброспінальних та вегетативних). У багатьох безхребетних Г. виконують функції центральної нервової системи.

ГАНГРЕНА (грец. γάγγραινα — виразка, що роз'їдає) — змертвіння (*некроз*) будь-якої ділянки тіла або органа. Найчастіше спостерігається Г. пальців, жовчного міхура, частини кишечника, серцевого м'яза тощо. Спричинюється Г. *гіпоксією* тканин, яка є наслідком гострого порушення кровообігу і нервової регуляції. Це буває при травмах, коли порушується цілісність судин та нервів, закупорці магістральних артерій, черевної аорти тромбами і емболами (див. *Тромбоз*, *Емболія*), тромбозі глибоких вен, артеріосклерозі (див. *Атеросклероз*), *ендартеріїті облітеруючому*, опіках, порушенні обміну речовин тощо. Залежно від типу некрозу розрізняють Г. суху, вологу і газову (див. *Анаеробна інфекція*). С у х а Г. розвивається при швидкому припиненні припливу крові до тканин; ділянки ушільнюються, зморщуються і набувають темно-бурого або чорного кольору, тобто муміфікуються. Суха Г. може перейти у вологу. В о л о г а Г. частіше розвивається при неможливості висихання (гол. чин. у внутр. органах) і супроводиться гнильним розпадом змертвілих тканин. Л і к у в а н н я: усунення осн. захворювання, що спричинило розвиток Г.; антибіотики, хірургічне втручання. *І. І. Сухарєв.*

ГАНГСТЕРИЗМ (від англ. gangster — бандит) — у капіталістичних країнах злочинна діяльність бандитських груп, що виявляється в насильствах, вбивствах, вимагательстві, грабежі, шантажі, підкупах держ. урядовців тощо. Особливо поширений у США. Монополістичні об'єднання і реакційні кола дедалі частіше використовують Г. в інтересах «великого бізнесу» — для боротьби проти прогресивних і демократич. орг-цій, робітн. страйків, для фізичного знищення політ. противників, для тиску на виборців тощо. Див. *Організована злочинність*.

ГАНГУТСЬКИЙ БІЙ 1714 — морський бій в ході *Північної війни 1700—21* між російським і шведським флотами. Відбувся 26—27.VII (6—7.VIII) поблизу п-ова Гангут (тепер *Ханко*) на Балтійському м. Перемога рос. флоту в Г. б. вплинула на подальший хід війни, ліквідувала пряму загрозу Петербургові з боку Швеції.

ГАНДА — народ, який населяє південну *Уганду*. Чисельність (разом із спорідненими сога) — 2,9 млн. чол. (1975, оцінка). Мова — луганда, що належить до мовної сім'ї *банту*. За релігією переважна частина Г. — християни (а також католики, протестанти), є й мусульмани, частина додержується місц. традиційних вірувань. Осн. заняття — землеробство. У 18 — 19 ст. Г. мали д-ву Буганду.

ГАНДБОЛ (англ. handball, від hand — рука та ball — м'яч), ручний м'яч — командна спортивна гра з м'ячем руками. Розрізняють два види Г. — 7 : 7 (по 7 гравців у команді) і 11 : 11 (по 11 гравців у команді). Г. 7 : 7 виник у Данії 1898; в Росії відомий з 1909; значного розвитку набув в СРСР у 50-х рр. Гра відбувається на прямокутному майданчику (див. мал.). Складається з двох таймів по 30 хв (для жінок — по 25 хв) з перервою в 10 хв. Мета гри полягає в тому, щоб більше разів закинути м'яч (вагою 425—475 г, діаметром 58—60 см) у ворота противника. Г. 11 : 11 з'явився в Німеччині; в СРСР відомий з 1922. Грають в Г. 11 : 11 на звичайному футбольному полі з футбольними воротами. У 1946 засновано Міжнар. федерацію Г. (ІГФ), яка об'єднує федерації більше як 60 країн, у т. ч. й федерацію СРСР (з 1958). Г. 7 : 7 включений до програми Олімпійських ігор у 1972 (для чоловічих команд) і 1976 (для жіночих команд). Чоловіча і жіноча команди СРСР — чемпіони Олімпійських ігор 1976. Київська жін. команда «Спартак» — володар Кубка європ. чемпіонів (1970—75, 1977) і чемпіон СРСР (1969—78). Серед олімп. чемпіонок укр. гандболістки — Л. Бобрусь, М. Іщенко, М. Литошенко, Н. Шерстюк-Тимошкіна, Т. Макарець, З. Турчина та інші. *Є. І. Івахін.*

ГАНДЖА, Гянджа — колишня (до 1935) назва м. *Кіровабада*.

ГАНДИЗМ — соціально-політ. і філософсько-етичне вчення, ідеологія нац.-визвольного руху в Індії періоду її боротьби за незалежність. Назва походить від прізвища його засновника інд. реліг. і політ. діяча М. К. *Ганді*. Позитивним змістом Г. було обгрунтування (хоч і релігійно-етичне) незалежності Індії, необхідності ліквідації колоніалізму, расизму, реліг. ворожнечі, кастової системи, пропаганда миру між народами, дружби і єдності всіх народів Індії, рівноправності жінок. Проте тактика і методи боротьби були ідеологічно й класово обмеженими, програма соціальних перетворень в Індії — утопічною. Осн. методом боротьби за незалежність проголошувалася «сатьяграха» («наполегливість в істині»), що загалом зводилась до «ненасильницького неспівробітництва» з колонізаторами і проповіді клас. миру. Заперечуючи клас. боротьбу, революц. методи насильства, Г. абсолютизував принцип «ахінси» (заборона завдавати шкоду живій істоті), оголошуючи його методом політ. боротьби. Філософ. концепція Г. — об'єктивно-ідеалістична, метафізична, базується на суміші ідей *індуїзму*, *буддизму*, *джайнізму*, *християнства* і толстовства. Першоосновою світу оголошується бог, що ототожнюється з істиною, яка, за вченням Г., досягається моральним самовдосконаленням, додержанням *аскетизму*, абстрактних, позакласових принципів любові, всепрощення, правдивості, справедливості тощо. Г. відіграв позитивну роль у розвитку нац.-визвольного руху, об'єднанні демократичних сил в Індії. Після завоювання Індією незалежності (1947) вплив Г. зменшився. Серед його сучас. послідовників немає єдності щодо розуміння сутності Г. і методів його застосування до розв'язання актуальних проблем сусп. життя.

Літ.: Комаров Э., Литман А. Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. М., 1969; Мартышин О. В. Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. М., 1970; Радхакришнан С. Индийская философия, т. 1. Пер. с англ. М., 1955; Намбудиripад Е. М. Ш. Махатма Ганди и гандизм. Пер. с англ. М., 1960. *О. С. Онищенко.*



Отто Ган.

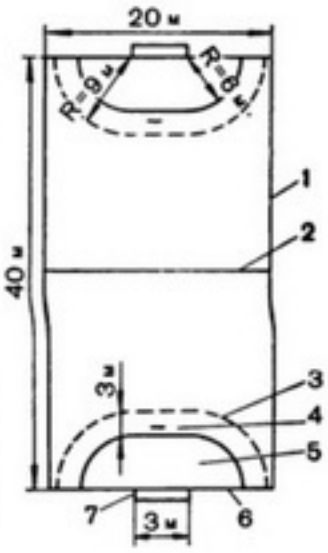

Гандбол (майданчик для гри): 1 — бічна лінія; 2 — середня лінія; 3 — лінія вільних кидків; 4 — лінія штрафних кидків; 5 — площа воріт; 6 — лицьова лінія; 7 — ворота.

Ганг в районі міста Варанасі.



ГАНДИКА́П (англ. handicap) — 1) В спортивних змаганнях перевага (фора), що надається слабшому противникові з метою зрівняти шанси на успіх. Про розмір фори (число нібито вже забитих м'ячів, виграних очок, партій та ін.) домовляються наперед. Він залежить від ступеня підготовленості тих, хто змагається, класу суден, потужності двигуна автомобіля тощо. 2) Скачки й перегони, в яких беруть участь коні, різні за віком та якостями. 3) Автомобільні перегони по пересіченій місцевості.



М. К. Ганді



Д. Ганев



Я. Ганецький



Б. Торвальдсен. **Ганімед** годує Зевсового орла. Мармур. 1817. Музей Торвальдсена. Копенгаген.

ГА́НДІ Індіра (н. 19.XI 1917, Ілахабад) — політичний і держ. діяч Індії. Дочка Дж. *Неру*. Освіту здобула в навч. закладах Швейцарії, Великобританії, Індії. З 1938 — член партії *Індійський національний конгрес* (ІНК). Брала активну участь у боротьбі проти англ. колоніального панування. В 1964—65 — міністр інформації та радіомовлення. В 1966—77 — лідер парламентської фракції ІНК і прем'єр-міністр Індії. Уряд Г. проводив курс, спрямований на здійснення важливих соціально-екон. перетворень, зокрема зміцнення держ. сектора в економіці, піднесення с.-г. виробн., на збереження миру, розвиток і зміцнення дружби й співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними державами.

ГА́НДІ Мохандас Карамчанд (2.X 1869, князівство Порбандар — 30. I 1948, Делі) — один із керівників нац.-визвольного руху в Індії, основоположник *гандизму*. Освіту здобув у Великобританії. З 1919 — ідейний лідер партії *Індійський національний конгрес*. Виступав за нац. визволення Індії шляхом масового ненасильницького опору брит. колоніалізмові, засуджував класову боротьбу. Ідеалізував патріархальні відносини, пропагував винятковість істор. розвитку Індії. Виступав за відродження сел. громади, кустарних промислів, вбачаючи в цьому можливість поліпшити становище трудящих і визволити країну від іноз. залежності. Не раз був ув'язнений (1922—24, 1930—31, 1942—44). Діяльність Г. сприяла визволенню інд. народу від ярма англ. колонізаторів. Вбитий членом індуської шовіністичної організації.

ГАНДІСИША́НЬ, Трансгімалаї — гірська система на Пд. Тібетського нагір'я, в Китаї, обмежена з Пд. долинами рік Цангпо (Брахмапутри) та Інду. Довж. понад 1600 км, шир. до 300 км. Складається з ряду хребтів широтного простягання (Алінг-Гангрі, Ньєнчен-Тангла, Кайлас та ін.) з вис. 5000—5500 м (найвища точка — 7315 м, г. Алінг-Гангрі). Багато льодовиків. На схилах — високогірні пустелі, в улоговинах — степи, окремі ділянки луків. З тварин характерні як, баран, антилопа, вовк тощо. Розвинуте скотарство.

ГА́НЕВ Димитр (28.X 1898, с. Градець Сливенського округу — 20. IV 1964, Софія) — болгарський держ. і політ. діяч, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1958). Член БКП з 1921. Н. в сел. сім'ї. Учасник *Вересневого антифашистського повстання 1923*. В 1924—25 — один з редакторів газ. «Новини» — органу ЦК БКП (тісних соціалістів). З 1929 — член ЦК БКП (т. с.). З 1940 — секретар Добрицького (тепер Толбухінського) околійського к-ту Болг. робітн. партії (БРП). У 1942—48 — член Політбюро ЦК БРП. Після перемоги *Вересневого народного збройного повстання 1944* Г.—гол. редактор газ. «Работническо дело» («Робітнича справа»), секретар Софійського обкому і міськкому партії. В 1954—59 — секретар ЦК БКП. З 1958 — Голова Президії Нар. зборів НРБ. В 1948—52 — кандидат у члени Політбюро, з 1957 — член Політбюро ЦК БКП.

ГА́НЕМАН (Hahnemann) Самуель (10.IV 1755, Майсен — 2.VII 1843, Париж) — німецький лікар, засновник *гомеопатії*. Закінчив ун-т (1779) у Ерлангені. Викладав у Лейпцігському ун-ті. В 1830 переїхав до Франції. Активно пропагував свою систему лікування. Г. надавав великого значення гігієні й дієтетиці, виступав проти зловживань кровопусканнями, блювотними та ін. засобами.

ГАНЄ́ЦЬКИЙ Якуб (Фюрстенберг Яків Станіславович; 15.III 1879 — 26.XI 1937) — діяч польського і рос. революц. руху, рад. держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1896. Нар. у Варшаві в бурж. сім'ї. Революц. діяльність почав у рядах С.-д. Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). В 1905 — один з керівників революц. виступів варшавських робітників. На V з'їзді РСДРП заочно обраний в ЦК РСДРП. Учасник Міжнар. соціалістичного конгресу в Базелі 1912. В 1914 сприяв звільненню В. І. Леніна з австр. тюрми. Під час 1-ї світової війни примкнув до *ціммервальдської лівої*. В 1917 брав активну участь в організації повернення В. І. Леніна з еміграції. В 1917 — член Закордонного бюро ЦК РСДРП(б). Після Жовтн. революції — член колегії Наркомфіну, комісар і керуючий Нар. банком. З 1920 — на дипломатичній і відповідальній держ. роботі. З 1935 — директор Музею Революції СРСР. Автор спогадів про В. І. Леніна.

ГАНЖА́ Іван (р. н. невід.— вересень 1648) — сподвижник Б. Хмельницького. Під час *Жовтоводської битви 1648*, виконуючи доручення Б. Хмельницького, умовив реєстрових козаків (4—5 тис. чол.) приєднатися до сел.-козац. війська. Після перемоги в *Корсунській битві 1648* Г. очолив на Уманщині повстання проти польс. шляхти. Влітку 1648 призначений полковником *Уманського полку*. Загинув у *Пилявецькій битві 1648*.

ГА́НЗА (старонім. Hanse — союз, товариство) — торговельний союз пн.-німецьких міст на чолі з м. *Любеком* у 14—16 ст. (формально існував до 1669). В період розквіту Г. (2-а пол. 14 — поч. 15 ст.) до неї входило бл. 100 міст, у т. ч. Ревель (Таллін), Дерпт (Тарту), Рига. Використовуючи нім. колонізацію в слов. країнах Сх. Європи і в Прибалтиці та спираючись на військ. силу нім. лицарських орденів (насамперед *Тевтонського ордену*), Г. встановила монопольне посередництво на торгівлю між районами Пн., Зх., Сх., частково Центр. Європи і навіть Середземномор'я. Система торг. відносин Г. спиралась на контори в різних містах, у т. ч. в Новгороді (до 1494). Г. мала власні військ. сили, які складалися з флоту і військ окремих міст. Стимулюючи розвиток текст., гірничодобувного виробн. на Зх. і в центрі Європи, Г. гальмувала розвиток цих галузей на Сх. Європи. Ганзейські купці протидіяли діяльності купців у країнах, які перебували в сфері їхніх інтересів. До серед. 16 ст. Г. поступилася місцем голл., англ. і франц. купцям.

ГАНІМЕ́Д (Γανυμήδης) — у грецькій міфології красень-юнак, син царя Троя. Зевс викрав Г. (за одним міфом, Зевс сам прибрав образ орла, за іншим — послав свого орла) і зробив його виночерпієм на *Олімпі*. На бенкетах Г. підносив богам *нектар* і *амброзію*. Викрадення Г.— поширений сюжет в образотворчому мистецтві (Леохар, Мікеланджело, Тіціан, Рембрандт, Торвальдсен та ін.).

ГАНІМЕ́Д — 1) Найбільший розмірами супутник планети *Юпітер*. Один з 4 супутників, відкритих Г. *Галілеєм* (1610) за допомогою підзорної труби. 2) *Мала планета* № 1036, відкрита 1924 нім. астрономом У. *Бааде*.

ГА́НКА (Hanka) Вацлав (10.VI 1791, Горжіневес — 12.I 1861, Прага) — чеський філолог, поет, громадський діяч. Випустив разом з Й. Ліндою збірки патріотичних поем і віршів «Краледворський рукопис» (1819) та «Зеленогорський рукопис» (1820), видавши їх за оригінальні пам'ятки старочес. поезії. Г.— автор слов. граматик: чес., польс. та російської. Переклав «Слово о полку Ігоревім» та укр. нар. пісні. Цікавився творчістю Т. Шевченка. Йому належать рецензія на п'єсу І. Котляревського «Наталка Полтавка» і некролог «Малоруський поет І. Котляревський». Укр. мовою «Краледворський рукопис» перекладали М. Шашкевич, С. Руданський, І. Верхратський, І. Франко та ін. Окремі вірші переклав П. Грабовський.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори, т. 1—2. К., 1964.

Літ.: Пушкаревич К. Королеводвірський рукопис в українських перекладах. В кн.: Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, т. 2. К., 1929.

ГАНКЕ́ВИЧ Климентій (1842—1924) — український філолог, філософ-ідеаліст. Виступав проти матеріалізму з позицій *старогегельянства*. Вчення Г.-В.-Ф. *Гегеля* вважав вершиною філос. думки, таким, що найкраще підходить для обгрунтування віри в бога. Осн. завдання філософії вбачав у примиренні науки з релігією, розуму з вірою, в об'єднанні їх. Співробітничав у періодичних виданнях Сх. Галичини. Автор праць: «Основні риси слов'янської філософії», «Історія і критика матеріалізму» та ін.

ГА́НКЕЛЬ (Hankel) Герман (14.II 1839, Галле — 29.VIII 1873, Шрамберг) — німецький математик. Працював у Ерлангенському і Тюбін-

генському ун-тах. Осн. праці з теорії *циліндричних функцій*, теорії функцій дійсної змінної та рівномірної збіжності. Дослідження Г. з основ арифметики сприяли розвитку вчення про *кватерніони* та заг. комплексні числові системи. Г. належать роботи з історії античної та середньовічної математики.

ГАННІБА́Л (Аннібал Барка; Hannibal Barcas; 247 або 246 до н. е., Карфаген — 183 до н. е., Віфінія) — полководець і держ. діяч *Карфагена*. Син *Гамількара Барки*. Під час 2-ї Пунічної війни (див. *Пунічні війни*) карфагенське військо на чолі з Г. 218 до н. е. здійснило перехід з Іспанії через Альпи до Італії, де здобуло перемоги над рим. військом біля рр. Требії, Тіціна (218 до н. е.), Тразіменського оз. (217 до н. е.), с. *Канн* (216 до н. е.). Проте після 212 до н. е. ініціатива перейшла до римлян. В 202 до н. е. біля Зами (Пн. Африка) військо Г. було розгромлене. Карфаген змушений був укласти з Римом мир. Після війни Г. (до 195 до н. е.) очолював управління Карфагеном. Запідозрений римлянами у підготовці нової війни, Г. втік до Сирії, потім до Віфінії, де заподіяв собі смерть. Г.— один з найвидатніших стратегів старод. світу.

ГАННО́ВЕР — місто у ФРН, на перетині Середньонімецького каналу з р. Лайне, адм. центр землі Нижня Саксонія. Порт, вузол з-ць та автошляхів. Аеропорт. Бл. 557 тис. ж. (1974). Гол. галузі пром-сті: машинобудування (автомобілі, трактори, тягачі, бронетранспортери, локомотиви, електротех. та оптико-мех. вироби, верстати та ін.) й гумова пром-сть. Підприємства хім., харч., текст. пром-сті. Поблизу Г. — найбільший у ФРН р-н видобування нафти. В Г.— щорічні міжнар. пром. ярмарки. Академія музики й театру, ряд вищих шкіл. Архіт. пам'ятки Г.: Ринкова церква (14 ст.), ратуша (15 ст.), палац Герренгаузен (розпочато 1676) з парком. Серед сучас. будівель — радіоцентр (арх. Ф.-В. Кремер та ін.). Худож. музей Кестнера (1961, арх. В. Діршке). Г. відомий з 12 ст.

ГАНО́ВСЬКИЙ Сава Цолов (н. 1.III 1897, с. Кунино Врачанського округу) — болгарський філософ-марксист, педагог, громадський діяч, академік Болгарської АН (з 1952), іноземний член АН СРСР (з 1971), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963) і Герой Болгарії (1967). Чл. БКП з 1918. Навчався в Софійському ун-ті (до 1922), вивчав філософію в Німеччині (1923—28) та в СРСР в Ін-ті червоної професури (1928—31). Учасник антифашист. руху в Болгарії. Після визволення Болгарії — на держ., парт. і наук. роботі. З 1954 — член ЦК БКП. Автор праць з історії філософії, діалектичного та історичного матеріалізму, теорії соціалістичної культури і комуністичного виховання, критики бурж. ідеалістичної філософії. В 1973 обраний президентом Міжнар. федерації філос. товариств. Нагороджений орденом Жовтневої Революції (1977).

ГА́НСЬКИЙ Олексій Павлович [20.VII (1.VIII) 1870, Одеса — 29. VII (11.VIII) 1908, Сімеїз] — російський астроном і геодезист. З 1905 працював у Пулковській обсерваторії. Брав участь в експедиціях для спостереження сонячних затемнень на Новій Землі, в Іспанії, Серед. Азії і в експедиціях на Шпіцберген для градусних вимірювань; 9 разів піднімався на Монблан для актинометричних та ін. досліджень Сонця. Встановив, що форма і яскравість корони Сонця змінюються залежно від сонячної активності з періодом 11 років.

ГА́НТЕР (Hunter) Александер-Джердін (1868 — 25.VIII 1940) — канадський перекладач. За походженням шотландець. Довгий час жив серед укр. емігрантів провінції Манітоба. Вивчив укр. мову. З 1910 почав перекладати твори Т. Шевченка. В його доробку — поеми «Чернець», «Гамалія», «Наймичка», «Кавказ» та ін.— усього 23 твори, 20 з яких він першим переклав англ. мовою. Видав їх окремою збіркою — «Кобзар України» (Вінніпег, 1922), де подав і біографічні відомості про укр. поета.

ГАНУСЯ́К Михайло Дмитрович (н. 19.VI 1913, м. Нью-Гейвен, США) — діяч української прогресивної еміграції у США. Співробітничав у прогресивних виданнях, працював у газ. «Українські щоденні вісті» [з 1957 — «*Українські вісті*» (з 1969 — її адміністратор)]. З 1971 — голова *Ліги американських українців*. У книзі «Щоб ми не забули» розкрив злочинну діяльність укр. бурж. націоналістів.

В. Л. Чорний.

ГА́НУШ (Hanusz) Ян (1858, Галичина — 1887) — польський мовознавець. Закінчив Краківський ун-т. Праці з порівняльно-істор. мовознавства, санскриту, історії польської та укр. мов, зокрема «Про малоросійську мову» (1883, чес. мовою) і «Про наголос іменників у малоросійській мові» (1883—84, нім. мовою).

ГАНФ Юлій Абра́мович [27.V (8. VI) 1898, Полтава — 21.VI 1973, Москва] — російський рад. графік-карикатурист, нар. художник РРФСР (з 1964). В 1917—20 навчався в студії «Художній цех» у Харкові, 1922—24 — у ВХУТЕМАСі в Москві. В 1921—22 працював у «*Вікнах УкРОСТА*». Автор політ. карикатур для журналів: «Червоний перець» (1923—26), «Крокодил» (з 1924), а також газети «Правда» (з 1927). Кращі твори Г. видані в альбомах «Політична карикатура» (1954), «Карикатура» (1959) та ін. Г. виконав ілюстрації до творів Л. Кассіля, Дем'яна Бєдного, П.-Ж. Беранже та ін.

ГАНЬСУ́ — провінція на Пн. Китаю. Пл. 530 тис. км². Нас. 12,7 млн. чол. Адм. центр — м. *Ланьчжоу*. Рельєф переважно гористий (гори Бейшань, Наньшань, частина Лесового плато та ін.). Характерні гірсько-степові та гірсько-пустельні ландшафти. Г.— агр., гол. чин. землеробський р-н у долині верхньої течії р. *Хуанхе*, де здавна поширене штучне зрошення. Вирощують пшеницю (бл. 40% посівної площі), а також просо, гаолян, кукурудзу, ячмінь; з тех. культур — цукр. буряки, тютюн, бавовник. Переважає кочове тваринництво (вівці, велика рогата худоба, яки, верблюди, коні). Видобування й переробка нафти. Видобування кам. вугілля, мідної та заліз. руд. Підприємства хім., металообр. пром-сті. Гол. пром. центр — м. Ланьчжоу.

ГАОЛЯ́Н — однорічна зернова рослина родини *злакових*; один з видів *сорго*.

ГАПЛО́ЇД (від грец. ἁπλόος — простий, одинарний та εἶδος — вигляд) — організм, в клітинах тіла якого міститься одинарний (гаплоїдний) набір *хромосом*, що становить половину хромосомного набору материнської особини. У Г. можливе лише *вегетативне розмноження* або *партеногенез*. Виникає Г. з *гамети* або функціонально рівноцінної їй клітини без запліднення (див. *Гаплоїдія*).

ГАПЛОЇДІ́Я — кратне зменшення числа *хромосом* у клітинах організму порівняно з батьківською особиною — явище, протилежне *поліплоїдії*. Частіше зустрічається у рослин і зрідка у тварин. Відбувається в разі розвитку організму з незапліднені *гамети* шляхом *апоміксису* або при штучному вирощуванні рослин з пилкових зерен. Організми, які виникають внаслідок Г., наз. *гаплоїдами*. Гаплоїди, що виникли з поліплоїдних організмів, включають кілька *геномів* і наз. поліплоїдами. Г. порушує процес *мейозу*, тому гаплоїди здебільшого безплідні, життєздатність організму при Г. знижена. В еволюції видів Г. є механізмом, що знижує рівень *плоїдності*. Г. використовують у генетиці для виявлення ефекту дози *гена*, для дослідження генетики кількісних ознак і механізмів *мутагенезу*, в селекції — для одержання гомозиготних (див. *Гомозиготність*) *ліній*. Див. також *Гаплофаза*.

В. А. Труханов.

ГАПЛОФА́ЗА (від грец. ἁπλόος — простий, одинарний та *фаза*) — фаза розвитку організму, на якій його клітини містять гаплоїдний (одинарний) набір *хромосом*. У різних організмів буває на різних стадіях життєвого циклу. У бактерій, вірусів, ряду зелених водоростей і грибів Г. триває протягом усього життя; у мохів сама рослина (*гаметофіт*) гаплоїдна; у папоротеподібних Г. є *зароток*, у вищих рослин Г.— лише *пилкові зерна* та *зародкові мішки*. У більшості тварин Г. представлена статевими клітинами. Див. *Чергування поколінь*.

ГАПОНЕ́НКО Тарас Гурійович [н. 20.II (5.III) 1906, с. Стара Заворонь, тепер Угранського р-ну Смоленської обл.] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1976), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). В 1924—30 навчався в моск. ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі. Член АХРР (1929—31). Автор творів на колгоспні теми: «Червоноармієць на селі» (1929), «Вихід колгоспниць на роботу» (1933), «Відпочинок» (1937), «Майстри високих урожаїв»



Ганнібал (?). Античне погруддя (фрагмент). Національний музей. Неаполь.



Т. Г. Гапоненко.



Ю. А. Ганф. Карикатура «Мавпують». 1958.



Гаптування. Зразки українського гаптування: з твердим підстиланням (сідло). 18 ст.; з м'яким підстиланням. 17 ст.

(1939), «Після вигнання фашистських окупантів» (1943—46), «Біля сільради» (1946), «Повернення з поля» (1947), «В колонії молодняка» («Птахорадгосп», 1965), «Перший сніг» (1967). Держ. премія СРСР, 1947.

Літ.: Парамонов А. В. Тарас Гурьевич Гапоненко. М., 1961.

ГАПО́НІВЩИНА — одна із спроб царизму відвернути робітників Росії від революц. боротьби на поч. 20 ст. шляхом створення легальних т. з. робітн. орг-цій під наглядом поліції. Ініціатором у цій справі виступив священик Г. А. Гапон. За завданням охоронного відділення він створив орг-цію «Збори рос. фаб.-зав. робітників Санкт-Петербурга». Метою цієї орг-ції та її полібних була проповідь монархізму, православ'я, класового миру, ненависті до революціонерів. В 1904 робилися спроби відкрити такі самі орг-ції в Москві, Києві, Полтаві та ін. містах. Коли на поч. січня 1905 в Петербурзі почався заг. страйк, Гапон спровокував робітн. маніфестацію з петицією до царя. Більшовики попереджали, що вимоги робітників можуть бути здійснені лише революц. шляхом. Мирна демонстрація *дев'ятого січня 1905* була розстріляна військами. Гапонівські орг-ції було закрито (див. також *Зубатовщина*).

ГАПО́НОВ-ГРЄ́ХОВ Андрій Вікторович (н. 7.VI 1926, Москва) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Закінчив Горьков. ун-т (1949). У 1956—76 працював у Н.-д. радіофіз. ін-ті, з 1977 — директор Ін-ту прикладної фізики АН СРСР. Праці з фізики плазми, фіз. електроніки, електродинаміки, теорії коливань. Розробив метод стабілізації пучка частинок у *прискорювачах заряджених частинок* високочастотними полями. Провів теоретичне й експериментальне дослідження індукованого циклотронного випромінювання, що привело до створення *мазерів* на *циклотронному резонансі*. Держ. премія СРСР, 1967.

ГАПРІНДАШВІ́ЛІ Валеріан Іванович [21.XII 1888 (2.I 1889), Кутаїсі — 31.I 1941] — грузинський рад. поет. Друкуватися почав 1916. Перша зб. — «Присмерки» (1919). Один з засновників групи груз. символістів «Голубі роги», пізніше відійшов від символізму. У творах рад. часу відобразив соціалістичне будівництво («Жовтневі рядки», 1932; «Моя країна», 1935), революц. події («Паризька комуна», 1925; «Героїчній Іспанії», 1936). Перекладав твори Т. Шевченка, присвятив йому вірші, статтю «Великий поет братнього народу» (1936). Нагороджений орденом «Знак Пошани». *Тв.:* Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 2. К., 1961; Тарас Шевченко. В кн.: Вінок великому Кобзареві. К., 1961; Рос. перекл. — Стихи. Тбилиси, 1967.

ГАПРІНДАШВІ́ЛІ Нона Терентіївна (н. 3.V 1941, Зугдіді Груз. РСР) — рад. шахістка, засл. майстер спорту СРСР (з 1964), гросмейстер СРСР (з 1975), міжнар. гросмейстер (з 1976). Член КПРС з 1966. Чемпіонка світу 1962, 1965, 1969, 1972, 1975. Нагороджена орденом Леніна.

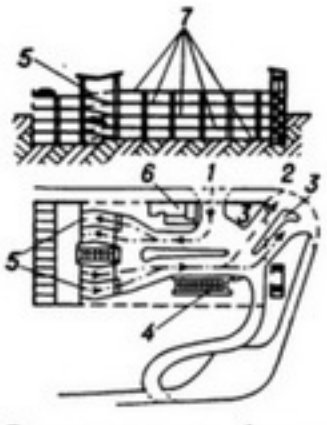

Гараж-стоянка багатоповерховий: *1* — в'їзд; *2* — виїзд; *3* — пост заправляння паливом і маслом; *4* — пост миття й технічного обслуговування; *5* — рампа; *6* — приміщення для клієнтів; *7* — стоянка автомобілів.

ГАПРІНДАШВІ́ЛІ Ханзеріфа Іллівна (н. 14.XII 1924, Тбілісі) — грузинська рад. вчена у галузі волоконної оптики, доктор тех. наук (1974). Закінчила 1945 Грузинський індустріальний ін-т. Керівник відділу Ін-ту кібернетики Груз. РСР. Осн. праці — з питань технології виготовлення волоконно-оптичних елементів для оптоелектроніки. Держ. премія УРСР, 1973.

ГАПТЕ́НИ (від грец. ἅπτω — прив'язую), неповні антигени — хімічні речовини, що специфічно з'єднуються з відповідними *антитілами* або *лімфоцитами*, але, на відміну від повноцінних *антигенів*, не здатні самі спричинювати імунну відповідь, тобто це речовини з наявною специфічністю, але відсутньою імуногенністю (див. *Імунітет*). Надати імуногенності Г. можливо, зв'язавши його з носієм — найчастіше білком. Введення такого комплексу до тваринного організму призводить до утворення антитіл або сенсибілізованих (див. *Сенсибілізація*) проти Г. клітин. Г. можуть бути речовини найрізноманітнішої природи — *амінокислоти* і *пептиди*, сахари і *полісахариди*, *нуклеотиди* і *нуклеїнові кислоти*, *ліпіди*, *стероїди*, *вітаміни*, *антибіотики* тощо. Деякі Г. (т. з. *алергени*), потрапляючи до організму і сполучаючись з білками тканин, можуть спричинити *алергію*.

С. В. Комісаренко.

ГАПТУВА́ННЯ — вишивання металевими нитками (переважно золотими або срібними) різного гатунку (сухозлітка, канитель тощо). Відмінною рисою техніки Г. є те, що металеву нитку накладають поверх тканин і пришивають її простою ниткою. Для рельєфності візерунка використовують м'яке підстилання з ниток чи вати або тверде — з картону. Г. оздоблюють одяг, сідла, побутові та культові речі. Особливо поширене на Сході. На території СРСР Г. відоме з ранньофеод. часів; на Україні розквіт Г. припадає на 17—18 ст. Тепер Г. застосовують переважно для оздоблення прапорів, виготовлення військ. відзнак та деяких речей вжитку.

ГАПУ́РОВ Мухамедназар Гапурович (н. 15.II 1922, с. Октябрськ Чарджоуського р-ну Чарджоуської обл. Туркм. РСР) — партійний і держ. діяч Туркм. РСР. Член КПРС з 1944. Нар. в сел. сім'ї. В 1941, після закінчення Чарджоуського пед. ін-ту, працював учителем. В 1942—43 — в Рад. Армії. В 1943—44— на пед. роботі. З 1944— інструктор, зав. відділом, секретар райкому партії, перший секретар обкому комсомолу, секретар ЦК ЛКСМ Туркменистану, зав. відділом, секретар, перший секретар Чарджоуського обкому партії, секретар ЦК КП Туркменистану. З 1963 — Голова Ради Міністрів Туркм. РСР. З грудня 1969— перший секретар ЦК КП Туркменистану. В 1966—71 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ГАРА́Ж (франц. garage, від garer — поставити під навіс, сховати) — приміщення або комплекс будинків і споруд для зберігання, технічного обслуговування та потокового ремонту автомобілів. Розрізняють Г. для вантажних, легкових, спец. автомобілів, автобусів, а також мішані. Є Г.-стоянки (для зберігання автомобілів та нескладних операцій по щоденному догляду за ними) та Г. комплексні — із зонами зберігання, ремонту та тех. обслуговування їх. У зоні зберігання автомобілі розміщують за тупиковою та прямотоковою, одно- і багаторядною схемами. Г. бувають наземні, напівпідземні та підземні; одно- і багатоповерхові, у т. ч. гаражі-етажерки (без огороджувальних стін). У багатоповерхових Г. (мал.) для вертикального переміщення машин споруджують *рампи*, *пандуси*, ліфти тощо. Місткість Г. — від одного автомобіля (спец. *боксів*) до 1000 і більше (багатоповерхові Г.).

ГА́РАЛЬД СУВО́РИЙ (Harald Haardraa de; 1015—66) — король Норвегії 1046—66. До проголошення королем перебував на чолі загону *варягів* на службі в *Київській Русі* та *Візантії*. В 1044 одружився з давньорус. князівною *Єлизаветою Ярославною*. Збереглося кілька поетичних творів Г. С., зокрема пісня, присвячена Єлизаветі Ярославні. Загинув під час походу на Англію. Образ Г. С. відтворив І. *Кочерга* у п'єсі «Ярослав Мудрий».

ГАРА́НТІЇ МІЖНАРО́ДНІ — засоби, що забезпечують додержання норм *міжнародного права* і виконання міжнар. зобов'язань. Сучас. формою Г. м. є гарантійні договори — угоди між д-вами щодо збереження становища, яке вже склалося у міжнародних відносинах. У практиці є випадки т. зв. гарантій-поручительств — спец. угод, за якими одна або кілька д-в гарантують додержання певних норм міжнар. права, виконання міжнар. договору, укладеного ін. д-вою. Предметом Г. м. може бути *суверенітет*, тер. цілісність, політ. незалежність д-ви, збереження певного існуючого становища (статус-кво), виконання фін. зобов'язань та ін. Новою формою Г. м. є гарантії безпеки. Прикладами Г. м. є, зокрема, *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* (1968), *Заключний акт* європ. наради з питань безпеки і співробітництва 1975. СРСР використовує інститут Г. м. в інтересах гарантування миру і безпеки народів.

ГАРА́НТІЇ ПРАВ ОСО́БИ — система матеріальних, політ., ідеологічних, орг. та правових заходів, які забезпечують умови для реального (або фактичного) здійснення прав особи. Вони проголошуються (або встановлюються) законами д-ви і визначають правове становище особи в суспільстві. В бурж. суспільстві права і свободи трудящих декларуються, але реально не забезпечуються. Лише в соціалістичному суспільстві Г. п. о., зафіксовані в конституції, мають реальний характер. Основою матеріальних гарантій є екон. лад суспільства. Соціалістична система г-ва, її постійний розвиток і вдосконалев-

ня, соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва створюють об'єктивні передумови для рівноправності громадян, запобігання нехтуванню чи порушенню їхніх прав і свобод. Політ гарантіями здійснення прав і свобод особи є соціалістичне народовладдя, справжній демократизм організації і діяльності держ. механізму, забезпечення широкої повсякденної участі трудящих в управлінні справами суспільства і д-ви. Основу ідеологічних гарантій становить марксизм-ленінізм, на грунті якого формується сусп. свідомість трудящих. Орг. гарантії в СРСР, зокрема, полягають у спрямуванні діяльності держ. механізму під керівництвом КПРС у напрям., що забезпечує умови для повного користування правами і незаперечного виконання обов'язків перед суспільством і д-вою. Безпосередню реалізацію прав і свобод громадян, виконання ними обов'язків забезпечують *гарантії правові*.

Л. П. Юзьков.

ГАРА́НТІЇ ПРА́ВОВІ — один з видів гарантій, встановлених рад. законами для забезпечення використання, додержання, неухильного виконання і правильного застосування *норм права* всіма органами д-ви, громад. орг-ціями, службовими особами і громадянами. Встановлення і постійне вдосконалювання Г. п. є однією з умов забезпечення *соціалістичної законності*, розвитку *соціалістичної демократії*, зміцнення правової основи держ. і громад. життя. В системі Г. п. виключне значення надано конституційним гарантіям, які мають найвищу юрид. силу й становлять основу правового регулювання сусп. відносин. Разом з тим додержання конституційних принципів, зокрема принципу *верховенства закону* в системі правових актів, рівності всіх громадян перед законом, демократизму, *демократичного централізму* й гласності в правотворчості й застосуванні права тощо, забезпечують законність у процесі реалізації права. На забезпечення законності спрямовано й конституційні норми, які закріплюють такі *гарантії прав особи*, як свобода наук., тех. і художньої творчості; *свобода совісті;* право на суд. захист; право оскарження дій *службових осіб*, держ. і громадських органів; право брати участь в управлінні держ. і громад. справами, в обговоренні й прийнятті законів тощо. Конституцією СРСР громадянам гарантуються *недоторканність особи, недоторканність житла*. В ній підкреслюється, що особисте життя громадян, *таємниця листування*, телефонних розмов і телеграфних повідомлень охороняються законом. Ефективним засобом забезпечення законності правотворчості й реалізації права є процесуальні гарантії. Вони набувають особливого значення у відправленні *судочинства*. Ці гарантії знаходять свій вияв у певному, встановленому процесуальним законом, порядку проведення тієї або ін. слідчої чи суд. дії у кримінальних і цивільних справах. Тут вони виступають як осн. принципи, що визначають соціалістичний демократизм, природу й політ. спрямованість рад. судочинства. Неухильне додержання соціалістичної законності, обов'язку офіц. осіб порушити кримінальну справу й розкрити злочин, *гласності судового розгляду, захисту процесуального, мови судочинства* й *незалежності суддів* тощо є найважливішими, гарантованими законами засобами досягнення мети судочинства. Вона полягає у встановленні об'єктивної істини в справі, забезпеченні законності, обґрунтованості і справедливості *вироків* і рішень суду; охороні трудових, майнових, особистих та ін. прав громадян, а також здійсненні виховної функції судочинства. Процесуальний порядок притаманний і діяльності адм. органів (виконкомів місц. Рад нар. депутатів, їхніх відділів і управлінь та ін.) у розв'язанні суперечок про право в адм. відносинах, при застосуванні заходів адм. впливу, при розгляді скарг тощо (див. *Адміністративна юрисдикція*). Важливим видом Г. п. є активно-вольові дії орг. характеру, соціально спрямовані на забезпечення законності в процесі реалізації права. До них належать усі види контрольної діяльності (див., напр., *Народний контроль*), наглядова діяльність органів прокуратури (див. *Прокурорський нагляд*), діяльність держ. арбітражу (див. *Арбітраж в СРСР*). Закономірність зміцнення правової основи держ. і громад. життя в умовах соціалістичного суспільства зумовлює тенденцію до постійного зростання і вдосконалювання Г. п. в Рад. д-ві. Конституція СРСР 1977 найширше визначила реальний комплекс Г. п.— складової частини соціалістичної демократії.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.

П. О. Недбайло, Є. В. Назаренко.

ГАРА́НТІЇ ТА КОМПЕНСА́ЦІЇ ТРУДОВІ — встановлені рад. законодавством правові засоби забезпечення трудящим здійснення їхніх трудових прав і стабільності труд. відносин. Найважливішими гарантіями є забезпечені рад. сусп. і держ. ладом свобода праці від експлуатації, *право на працю*, проголошені і гарантовані *Конституцією СРСР*. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, кодекси законів про працю союзних республік (в УРСР — *Кодекс законів про працю УРСР*) та ін. нормативні акти визначають Г. та к. т. Працівникам гарантуються визначена д-вою *заробітна плата, право на відпочинок*, на здорові та безпечні умови праці (див. *Охорона праці, Техніка безпеки*), на безплатну профес. підготовку тощо. Рад. законодавство передбачає гарантії при прийнятті на роботу, звільненні з роботи, переведенні на іншу роботу. Для окремих категорій працівників рад. труд. законодавство встановлює посилені гарантії (див. *Молоді робітники, Молоді спеціалісти, Неповнолітні* в праві, *Багатодітна мати* та ін.). Труд. законодавство передбачає ряд компенсаційних виплат, зокрема за роботу у *вихідні дні, святкові дні*, за зношування інструментів, належних працівникам, тощо.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.

ГАРАНТІ́ЙНИЙ КАПІТА́Л — власний капітал приватних акціонерних земельних банків, ощадних банків і страхових товариств. Г. к. служить для забезпечення зобов'язань перед вкладниками та ін. кредиторами і контролю за обсягами вкладень в довгострокові активні операції за рахунок залучених і позичених коштів. Утворюється з внесків акціонерів і поповнюється відрахуваннями з прибутків. Г. к. використовується в інтересах вузької групи ділків банків. Він не може бути використаний для виплати *дивідендів*, відшкодування збитків та ін. цілей, крім прямого призначення.

ГАРАНТІ́ЙНИЙ СТРОК — встановлений законом, держ. стандартами, технічними умовами, а при відсутності їх — договором час, протягом якого виготовлювач продукції (продавець, виконавець роботи) ручається за доброякісність виробу, виконаної роботи тощо перед покупцем (замовником) за умови дотримання ним правил користування, зберігання речі; час для виявлення у встановленому порядку прихованих недоліків речі. Г. с. в СРСР є одним із засобів підвищення *якості продукції*. Г. с. у відносинах *купівлі-продажу договору, поставки, підряду, побутового замовлення договору* та підряду на капітальне будівництво встановлюють, як правило, від 6 місяців до 3 років. Виявлені протягом Г. с. вади дають право покупцеві (замовнику) звернутися до продавця (виконавця робіт) з претензією про виправлення цих вад, заміну недоброякісної речі або розірвання договору, про сплату *неустойки* чи відшкодування заподіяних *збитків*.

З. В. Ромовська.

ГАРА́НТІЯ (франц. garantie — порука, забезпечення) — 1) Один із засобів забезпечення виконання *зобов'язань*. Передбачена законом для спонукання боржника до виконання зобов'язання, а також для відшкодування збитків, заподіяних невиконанням його. Застосовують в основному при видачі банком позики госп. органам, які не виконують завдань по зниженню *собівартості*, тощо. В цьому випадку перед банком (кредитор) як гарант виступає вищестояща щодо боржника орг-ція. 2) Порука виготовлювача (див. *Підряд, Побутового замовлення договір*) за доброякісність переданої речі або виконаної роботи протягом *гарантійного строку*. 3) Порука *Державного банку СРСР* і *Банку для зовнішньої торгівлі СРСР* за грошові зобов'язання рад. юрид. осіб (зовнішньоторг. об'єднань. мор. пароплавств та ін.).

ГАРАНТО́ВАНА ОПЛА́ТА ПРА́ЦІ в колгоспах — основна форма оплати праці колгоспників. Див. *Оплата праці* в сільському господарстві.



А. В. Гапонов-Грєхов.



М. Г. Гапуров.



Г. О. Гарас. Орнамент для вишивки.



В. І. Гарасим.



Г. Гарбо



У. Гарвей

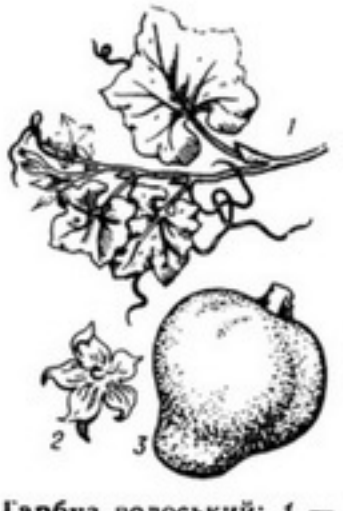

Гарбуз волоський: *1* — частина рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

ГА́РАС Георгій Олексійович [14 (27).II 1901, м. Вашківці, тепер Вижницького р-ну Чернівецької обл.— 31.I 1972, там же] — український рад. художник-орнаменталіст, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1965). Автор численних орнаментів, створених на основі нар. вишивок і килимів, які широко застосовують на ф-ці художніх виробів ім. Ю. Федьковича в Чернівцях. Твори зберігаються в музеях Києва, Чернівців. Іл с. 481.

ГАРА́СИМ Василь Іванович (н. 23.X 1924, м. Ред-Дір, Канада) — діяч укр. прогресивної еміграції в Канаді. Член Компартії Канади з 1948. Учасник 2-ї світової війни в складі канад. військ.-мор. сил (1943—45). В 1950 обраний до керівних органів *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК). В 1966—72 — голова Крайового виконавчого к-ту ТОУК. з 1972 — його секретар.

В. Л. Чорний.

ГАРАСИМЧУ́К Михайло Олексійович (н. 10.III 1895, с. Більче-Золоте, тепер Борщівського р-ну Тернопільської обл.) — український прогресивний письменник і громадський діяч у Канаді. В 1912 виїхав туди на заробітки. У 1917 вступив до *Української соціал-демократичної партії* Канади. Тоді ж почав друкувати кореспонденції і вірші в газ. «*Робочий народ*». В 1928 вийшла збірка оповідань «Відгомін». Г.— постійний кореспондент газ. «Українське життя» (див. «*Життя і слово*»).

ГА́РБО (Garbo; справж. прізв.— Густафсон) Грета (н. 18.IX 1905, Стокгольм) — американська кіноактриса. За походженням шведка. Закінчила школу драм. мист. у Стокгольмі. Дебютувала в кіно у 1922. Перша значна роль — у фільмі «Сага про Йєста Берлінга». Знялась у нім. фільмі «Безрадісний провулок» (1924). З 1926 — в Голлівуді. Найповніше талант Г. розкрився у фільмах: «Королева Христина» (1933), «Анна Кареніна» (1935), «Дама з камеліями» (1937). З 1941 року після невдалого виступу у фільмі «Дволика жінка» перестала зніматись у кіно.

ГАРБУ́З (Cucurbita) — рід рослин родини *гарбузових*. Одно-, іноді багаторічні трав'янисті рослини. Стебла галузисті, шорсткоопушені, повзучі (батоги). Листки великі. Квітки різностатеві (рослини однодомні). Плід — *гарбузина*. Бл. 15 видів. Походять Г. з Пн. і Пд. Америки. Культивують у багатьох країнах. В СРСР, у т. ч. УРСР, у культурі 5 видів, з них найпошир. Г. волоський, або великоплідний (C. maxima), і Г. звичайний, або твердокорий (C. pepo), до якого відносять також *кабачки* і патисони. Плоди Г. містять до 16—20% крохмалю, 8—10% цукрів, аскорбінову к-ту, каротин, тіамін, рибофлавін тощо, насіння — до 50% олії. Столові Г споживають печеними й вареними, м'якуш застосовують при хворобах нирок і печінки. Із насіння одержують харчову олію, виготовляють протиглистяні препарати. Медонос. Урожайність 200—600 ц/га. Пошир. на Україні сорти Г. звичайного (столові) — Український багатоплідний, Мозоліївський 15, Мигдальний 35, Грибовський зимовий 31, Мармуровий, Столовий зимовий А-5; кормові — Гібрид 72, Старосільський, Стофунтовий та ін.

ГА́РБУЗИНА — багатонасінний ягодоподібний плід, характерний для рослин родини *гарбузових*. *Оплодень* Г. складається з твердого, нерідко здерев'янілого зовн. шару й м'ясистого, здебільшого соковитого внутрішнього (гарбуз, кавун, диня, огірок тощо).

ГА́РБУЗИНКА — річка в Миколаївській обл. УРСР, права притока Мертвоводу (бас. Пд. Бугу). Довж. 51 км, пл. бас. 384 км². Має рівнинний характер.

ГАРБУЗО́ВІ (Cucurbitaceae) — родина *дводольних* рослин. Більшість Г.— однорічні трави з витками, сланкими або лазячими за допомогою вусиків стеблами; однодомні або дводомні; деякі Г.— півкущі. Листки чергові цілісні, пальчасті або лопатеві, часто шорсткоопушені. Квітки правильні, здебільшого двостатеві, переважно п'ятичленні, з подвійною оцвітиною, розташовані по одній у пазухах листків або зібрані у невеликі цимозні *суцвіття*. Плід — *ягода* або *гарбузина*, іноді дуже велика. Бл. 100 родів, 900 видів, пошир. в тропіках і субтропіках обох півкуль. В СРСР 8—9 видів із 6 родів, у т. ч. в УРСР — 3 дикорослі види (*огірок-пирскач* і 2 види з роду *переступень*). Чимало Г. культивують заради їстівних плодів (*диня, гарбуз, кавун, огірок*). З плодів *живучки*, або посудної тикви, роблять посуд, з міцної сітки судинноволокнистих пучків плодів *люфи* — мочалки і підстилки. Деякі Г. використовують у медицині (напр., переступень); є декоративні види Г. (напр., тладіанта).

ГА́РВАРДСЬКА ШКО́ЛА — напрям сучасної *вульгарної політичної економії*. Г. ш. досліджує закономірності розвитку *капіталістичного циклу* та прогнозування кон'юнктури за допомогою статистичних і математичних методів. Виникла 1914—18 на основі об'єднання економістів, які примикали до Комітету екон. досліджень Гарвардського ун-ту (США). Найвідоміший представник — У.-К. *Мітчелл*. Виникнення Г. ш. пов'язане з різким загостренням капіталістичних суперечностей, особливо в епоху його заг. кризи, коли буржуазія намагається знайти будь-які засоби й методи для ослаблення руйнівних наслідків криз надвиробництва. Г. ш. визнає можливості регулювання капіталістичної економіки, зокрема заперечує неминучість екон. криз надвиробництва. Поряд з США значного поширення погляди представників Г. ш. набули в 20-х рр. також у Великобританії, Німеччині, Франції, Італії та ін. В ряді країн були створені спец. кон'юнктурні ін-ти по розробці екон. прогнозів. Але, в зв'язку з ненаук. методологічною основою, прогнози Г. ш. щодо циклічних коливань і зміни екон. кон'юнктури виявлялися неспроможними. Багато представників сучас. бурж. політ. економії намагаються використати ідеї Г. ш. для регулювання капіталістичного г-ва. Осн. засобами для досягнення цієї мети висувається екон. втручання д-ви і формування принципів «регульованого капіталізму» [див. «*Плановий (регульований) капіталізм*»].

Д. П. Богиня.

ГА́РВАРДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — найстаріший університет США. Заснований 1636 як коледж у Кембріджі (передмістя Бостона, штат Массачусетс). У 1639 названий на честь Дж. Гарварда (1607—38) — англ. пуританського священика-емігранта, який заповів закладові половину свого майна і б-ку. На поч. 19 ст. коледж перетворено на ун-т. Крім загальноосв. коледжу, ун-т має ф-ти гуманітарних і природничих наук, юрид., мед., богословський, конструкторський, практичної адміністрації, пед. та ін. В 1975/76 навч. р. у Г. у. налічувалося понад 19 тис. студентів. При ньому є обсерваторія, музеї (порівняльної зоології, худож., геол. та ін.). У б-ці (засн. 1638) — бл. 8 млн. томів (1976).

А. В. Санцевич.

ГАРВЕ́Й (Га́рві; Harvey) Уїльям (1.IV 1578, Фолкстон, графство Кент — 3.VI 1657, Лондон) — англійський лікар і природознавець, один з основоположників наукової фізіології і ембріології. Освіту здобув у Кембріджському (1597) та Падуанському (1602) ун-тах. Працював у Лондоні. Г. створив вчення про *кровообіг*, зокрема довів, що серце є активним м'язовим центром кровообігу і що кров рухається в одному напрямі по замкнутій системі судин. Описав мале і велике кола кровообігу. Відкриття Г. було вороже зустрінуте католицькою церквою. Г. вивчав також зародковий розвиток тварин, вважав, що всі живі організми розвиваються з яйця.

ГА́РДА — озеро в Італії, біля підніжжя *Альп*, на вис. 65 м над р. м. Пл. 370 км², глиб. до 346 м. В озеро впадає р. Сарка, витікає р. Мінчо (притока р. По). Судноплавна. На узбережжі — рослинність середземноморського типу (*фригана, маквіс*); курорти.

ГА́РДЕРОВА ЗА́ЛОЗА — очна залоза всіх наземних (крім людини та інших приматів) і вторинноводяних хребетних. Г. з. виділяє жирний секрет, що змочує передню поверхню ока, захищаючи його від висихання, у водяних тварин — від дії води.

ГА́РДІ (Hardy) Томас (2.VI 1840, Аппер-Бокгемптон, Дорсетшір — 11.I 1928, Макс-Гейт, поблизу Дорчестера) — англійський письменник. У ранніх романах «Під зеленим деревом» (1872), «Далеко від шаленої юрби» (1874) ідеалізував сільське життя. Реалізм творчості Г. виявився в романах «Повернення на батьківщину» (1878), «Мер Кестербріджа» (1886), «Жителі лісів» (1887), «Тесс із роду д'Ербервіллів» (1891), «Джуд Непомітний» (1896). Герої його творів — прості люди з усією складністю й багатством їхнього духовного світу. Останні роки творчості присвятив поезії («Уессекські вірші», 1898, «Сатири на випадок. Лірика і мрії», 1914.

та ін.). В епічній драмі «Династи» (1904—08) осудив загарбницькі наполеонівські війни.

Тв.: Укр. перекл.— Фатальна помилка церковних музикантів. «Людина і світ», 1973, № 10; Рос. перекл. — [Сочинения, т. 1—8]. М., 1969—73.

Літ.: Урнов М. В. Томас Гарди. М., 1969.

ГА́РДІН Володимир Ростиславович [6(18).I 1877, Москва — 28. V 1965, Ленінград] — російський рад. актор і режисер, народний арт. СРСР (з 1947). В театрі з 1898, в кіно — з 1913. Режисер і сценарист фільмів «Анна Кареніна» (1914), «Війна і мир» (1915, спільно з Я. Протазановим), «Дворянське гніздо» (1915). В 1922—24 — режисер Всеукр. фотокіноуправління (ВУФКУ), де поставив фільми: «Остання ставка містера Енніока», «Привид бродить по Європі», «Отаман Хміль», «Поміщик», «Слюсар і канцлер», «Остап Бандура». Інші роботи: «Хрест і маузер» (1925), «Кастусь Калиновський» (1928). Ролі в звуковому кіно: робітник Бабченко («Зустрічний», 1932), Порфирій Головльов («Іудушка Головльов», 1934); в укр. фільмах «Я люблю» (реж. Л. Луков), «Кондуїт» (реж. Б. Шеленцев) — обидва 1936. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ГАРЕ́М (тур. harem, від араб. гарам — заборонене, недоторканне) — приміщення для жінок у багатому мусульманському будинку; переносно — його мешканки — жінки господаря дому. Г. можновладців, багатіїв і сановників охоронялись євнухами. Чужим чоловікам до Г. входити заборонялося під загрозою смерті. Після 20-х рр. 20 ст. Г. майже зникли.

ГАРЄ́ЄВ Муса Гайсінович (н. 9.VI 1922, с. Ілякшиди, тепер Ілішевського р-ну Башк. АРСР) — рад. військовий льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944,1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки і ескадрильї. Брав участь у боях під Сталінградом, в Донбасі, Криму, Білорусії, Польщі, Німеччині. Зробив 250 бойових вильотів на штурмування. В 1951 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1959 — Академію Генштабу. З 1964 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАРІБА́ЛЬДІ (Garibaldi) Джузеппе (4.VII 1807, Ніцца — 2.VI 1882, о. Капрера) — народний герой Італії, один з керівників революц.-демократич. крила нац.-визвольного руху, що боровся за об'єднання Італії «знизу»; генерал. Н. в сім'ї моряка. Працюючи юнгою, бував в Одесі, Таганрозі. З 1834 — член таємної революц. орг-ції «*Молода Італія*». За участь у повстанні проти австр. панування в Італії (1834) був заочно засуджений до смертної кари. Емігрував до Пд. Америки, брав участь у боротьбі за незалежність республік Ріу-Гранді та Уругвай. На поч. *революції 1848—49 в Італії* повернувся на батьківщину, був одним з керівників *Римської республіки 1849*. Після падіння останньої здійснив героїчний похід з 4-тисячним загоном на допомогу революц. Венеції. У 1849—54 Г. перебував в еміграції. Під час *австро-італо-французької війни 1859* командував загоном добровольців. Під час Італ. революції 1859—60 очолив революц. загін (див. «*Тисяча*»). В боротьбі за приєднання Папської області до возз'єднаної Італії 1862 та 1867 здійснив походи на Рим. Під час австро-італ. війни 1866 (див. *Австро-італійські війни 19 століття*) очолював загін добровольців. У 1870 Г. як доброволець разом із своїми синами бився проти прусських військ у Франції. Г. сприяв створенню секцій 1-го Інтернаціоналу в Італії, вітав *Паризьку комуну 1871*. К. Маркс і Ф. Енгельс, критикуючи помилки й хитання Г. в розв'язанні окремих питань, високо оцінювали його революц. заслуги. В. І. Ленін писав про Г. як про визначного бурж. революціонера-демократа. Діяльність Г. знайшла відображення в творах О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, І. Я. Франка та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Мемуары. М., 1966.

Літ.: Степняк С. Джузеппе Гарібальді. К., 1920; Невлер В. Е. Джузеппе Гарибальди. М., 1961.

Т. Г. Солтановська.

ГАРІБАЛЬДІЙСЬКІ БРИГА́ДИ — італійські партизанські підрозділи, що боролися проти гітлерівських окупантів та італійських фашистів у Пн. і Центр. Італії 1943—45 під час 2-ї світової війни. Названі на честь Дж. *Гарібальді*. Кістяком Г. б. були комуністи, гол. командування здійснював Л. *Лонго*. Г. б. входили до гарібальдійських д-зій і становили ядро партизанської армії — *Корпусу добровольців свободи*. У квітні 1945 налічувалося бл. 575 Г. б. У складі Г. б. діяли підрозділи рад. бійців, які втекли з нім.-фашист. полону. Значний прошарок серед них становили представники трудящих України. Громадяни СРСР билися проти фашизму в обл. Емілія-Романья (понад 500 чол.; 36-а Г. б., бригади «Паоло Браччіні», «Стелла Росса», «Романья»), в Ломбардії (3-я гарібальдійська д-зія, 1-а Г. б.), П'ємонті (Г. б. ім. Ч. Баттісті, д-зія «Лео Ланфранко»), в Лігурії (д-зія «Пінан Чікеро», Г. б. «Оресте», в складі якої боровся Ф. *Полетаєв*, «Феліче Кошош»), Тоскані (д-зія «Ліворно», Г. б. «Гуідо Боскалья»), в області Трентіно-Альто-Адідже, Венето, Фріулі-Венеція-Джулія (Г. б. «Фріулі»), в р-ні Рима та ін. Ряд гарібальдійських частин очолювали рад. воїни. Сотні рад. бійців були удостоєні високих італ. нагород, зокрема «Зірки Гарібальді за відвагу».

ГА́РІН М. [справж. прізв.— Михайловський Микола Георгійович; 8(20).II 1852, Петербург — 27.XI (10.XII) 1906, там же] — російський письменник-демократ. Закінчив Ін-т шляхів сполучення у Петербурзі (1878). В 90-х рр. зблизився з марксистами; співробітничав у горьковському вид-ві «Знание». В л-рі виступив на поч. 90-х рр. Найвизначніші твори — тетралогія «Дитинство Тьоми» (1892), «Гімназисти» (1893), «Студенти» (1895), «Інженери» (опубл. 1907)— про долю молодого покоління інтелігенції «переломного часу». Автор записок про Корею, де перебував 1898. Видав у Одесі «Корейські казки» (1899). Творчість Г. значною мірою зв'язана з Україною, де пройшли його дитячі і юнацькі роки, з укр. дійсністю того часу («Картини Волині», «Дитинство Тьоми», «Гімназисти»). Портрет с. 484.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1957—58; Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1956.

ГА́РІН Федір Захарович [н. 26.IX (9.X) 1914, м. Шяуляй, тепер Лит. РСР] — український рад. поет. Друкуватися почав 1937. Автор збірок «Над Ворсклою» (1953), «Вірний тобі» (1965), «Подив» (1968), «Клич» (1971), «Білі дахи» (1973), «Усе починалося з тебе» (1974) — про героїчну працю рад. людей, боротьбу за мир. В 1944 уклав і видав рос. мовою збірку віршів укр. поетів «Україна мститься» — про героїзм рад. народу в боротьбі проти фашистських загарбників. Перекладач творів Я. Райніса, К. Хетагурова, А. Церетелі, Джамбула Джабаєва.

ГАРКА́ВИЙ Ілля Іванович [19(31). VII 1888 — 1.VII 1937] — рад. військовий діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Мусієнковому (тепер Магдалинівського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. У 1917 — голова виконкому Ради солдатських депутатів у Кишиневі, організатор і керівник Червоної гвардії в Тирасполі. В 1919—20 — нач. штабу і командир (з березня 1920) 45-ї стрілецької д-зії. Брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі, зокрема пом команд. військами Київ. військ. округу (1921—28), команд. військами Урал. військ. округу (з 1935).

ГАРКА́ВИЙ Прокіп Хомич [н. 8 (21).VII 1908, с. Пилява, тепер на території с. Степанці Канівського р-ну Черкаської обл.] — укр. рад. селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (1972), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1943. В 1928 закінчив Масловський ін-т селекції та насінництва ім. К. А. Тімірязєва (Київ. обл.). В 1928—31 інспектор Київ. контрольно-насінницької ст. В 1932—47 — старший наук. співробітник Всесоюзн. селекційно-генетичного ін-ту в Одесі, з 1947 — там же зав. відділом селекції ячменю. Праці Г. з теорії і практики селекції. Створив 13 сортів озимого і 20 сортів ярого ячменю, у т. ч. зимостійкі сорти для пд. р-нів УРСР і для Молдавії. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1977. Ленінська премія, 1963. Портрет с. 484.

Л. О. Станкевич.

ГАРКУ́ША Семен Іванович (н. бл. 1739, с. Березань, тепер Гомельської обл. БРСР — р. см. невід.) — ватажок повстанських загонів на



Т. Гарді.



В. Р. Гардін



М. Г. Гаркєв.



Дж. Гарібальді.



М. Гарін.



П. Х. Гаркавий.



Гармала звичайна. Верхівка рослини



Гарна (самка і самець).

Україні в 70—80-х рр. 18 ст. Н. в сім'ї кріпака І. Миколаєнка. З 9 років жив на Запорізькій Січі, де й дістав прізвисько Гаркуша. В складі Запорізького війська брав участь у рос.-тур. війні 1768—74. За деякими даними, Г.— учасник *Коліївщини*. З поч. 70-х рр. 18 ст. очолював антифеод. повстанські загони на Слобідській, Лівобережній і Правобережній Україні та в Білорусії. В 1773, 1778, і 1783 Г. ув'язнювали, але він тікав. У 1784 був заарештований знову (у Ромнах Сум. обл.) і після жорстокого катування засланий на довічну каторгу в Херсон.

ГА́РЛЕМ — місто в Нідерландах, адм. центр провінції Пн. Голландія. Порт на каналі Спарне, вузол з-ць і автошляхів. 238,6 тис. ж. (1972, з передмістями). Підприємства металообр., маш.-буд., текст., трикотажної пром-сті. Відомий центр квітникарства країни. Архіт. пам'ятки: Велика церква (15—16 ст.), ратуша (13—17 ст.) та ін. Музеї (в т. ч. музей художника Ф. *Гальса*). Голл. т-во наук (з 1772).

ГА́РЛЕМ — частина м. Нью-Йорка (США), розташована на Пн. Сх. о. Манхаттан. Негритянське, або «чорне», *гетто*. Один із найбільш перенаселених і найменш впорядкованих районів міста. Спочатку — голл. селище, засн. 1636 вихідцями з м. Гарлема в Нідерландах. Г. — один з центрів негритянського руху в США (найбільші виступи сталися восени 1959, влітку 1964, навесні 1968).

ГА́РМАЛА (Peganum) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. паролистових. Листки розсічені; квітки поодинокі, жовтуваті. Плід — багатонасінна коробочка. 6 видів, пошир. у Пд. Європі, Азії і в Америці (Мексіка). В СРСР —2 вили, з них в УРСР — 1: Г. з в и ч а й н а (P. harmala), росте в пд. степах, здебільшого на солонцюватому грунті (в УРСР — на Пд. Степу), зустрічається і як бур'ян. Отруйна рослина, містить алкалоїди гармін, пеганін та ін.; препарати з неї використовують для лікування наслідків епідемічного енцефаліту (паркінсонізму), захворювань центральної нервової системи тощо. З насіння Г. звичайної виробляють фарбу для вовняних і шовкових тканин.

ГАРМА́ТА артилерійська — вид вогнепальної зброї, призначений для знищування живої сили й техніки противника, придушення його вогневих засобів, руйнування оборонних споруд і виконання інших завдань на суходолі, морі та в повітрі. Осн. бойові властивості Г.— потужність снарядів, яка визначається їхнім калібром, точність стрільби, далекобійність, скорострільність, маневреність і надійність в експлуатації. До Г. належать власне Г., гаубиці-гармати, *гаубиці*, *мортири*, *міномети*, безвідкатні Г. й реактивні установки залпового вогню. Г. поділяються: за призначенням — наземні, протитанкові, танкові, зенітні, авіаційні, берегові, корабельні й казематні; за способом надання снарядові початкової швидкості — на ствольні й реактивні; за будовою каналу ствола — на нарізні й гладкоствольні; за способом пересування — на буксировані, саморушні, самохідні, танкові, перевізні, в'ючні, залізничні. Г. складається з ствола, який кріпиться на станку, що має підйомний і поворотний механізми, прицільні й противідкатні пристрої та ін. пристосування. В рухомих системах станок з'єднується з ходом (бойова вісь і колеса), утворюючи *лафет* Г. У танк., авіац. і корабельних Г. нижнім станком є корпус відповідно танка, літака чи корабля. Див. також *Артилерія*.

Л. П. Глушкевич.

ГАРМАШІ — в українському козацькому війську спеціально підготовлені козаки, які опанували артилерійську справу.

ГАРМОНІЗА́ЦІЯ — гармонічний супровід мелодії, а також процес його створення. Термін «гармонізація» вживається найчастіше при зверненні композитора до чужої мелодії (обробки нар. пісень) або в навч. процесі (Г. мелодій).

ГАРМО́НІКА (від грец. ἁρμονικός — співзвучний, струнний) — назва ряду музичних інструментів. Див *Акордеон*, *Баян*, *Гармонь*.

ГАРМОНІ́ЧНЕ РОЗМІ́ЩЕННЯ — розміщення точок A, B, C і D на прямій, при якому справджується пропорція: $AC : CB = -AD : DB$ (мал.). *Відношення* відрізків вважається додатним, якщо їхні напрями збігаються, і від'ємним, якщо напрями протилежні. Г. р. є *інваріантом* проектування і тому — одним з осн. понять *проективної геометрії*.

ГАРМОНІ́ЧНЕ СЕРЕ́ДНЄ — число (γ), обернене якому є *арифметичне середнє* чисел, обернених даним числам $a_1, a_2, \ldots, a_n$, тобто число $\gamma = n:\left(\frac{1}{a_1}+\frac{1}{a_2}+\ldots+\frac{1}{a_n}\right)$

ГАРМОНІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — розділ математики, в якому вивчається розклад коливальних процесів на суму елементарних коливань. Найпростішою задачею Г. а. є розклад *періодичної функції* $F(x)$ з періодом T у *Фур'є ряд*, членами якого є гармоніки (див. *Гармонічні коливання*):

$$f(x) = \sum_{n=0}^{\infty} A_n \sin(\omega_n x + \varphi_n) =$$

$$= \sum_{n=0}^{\infty} (a_n \cos \omega_n x + b_n \sin \omega_n x),$$

$\omega_n = 2\pi n/T$, де a_n і b_n (або A_n і φ_n) — визначувані коеф. розкладу. Цей ряд можна переписати в комплексній формі

$$f(x) = \sum_{n=-\infty}^{\infty} F_n e^{i\omega_n x}, \qquad (1)$$

де комплексні коеф. F_n визначаються за формулою

$$F_n = \frac{1}{T}\int_0^T f(x) e^{-i\omega_n x}\, dx \qquad (2)$$

В Г. а. доводиться, що при широких припущеннях відносно функції $f(x)$ ряд (1) збігається до неї. Важливою частиною Г. а. є теорія інтеграла Фур'є, для побудови якої в теорії рядів Фур'є робиться граничний перехід при $T \to \infty$. Розглядають довільну функцію $f(x)$ і замість коеф. Фур'є (2) будують по ній перетворення Фур'є

$$F(\omega) = \frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty} f(x) e^{-i\omega x}\, dx. \qquad (3)$$

Для широких класів функцій $f(x)$ справедлива формула $f(x) = \int_{-\infty}^{\infty} F(\omega) e^{i\omega x} d\omega$. Щоб перетворення Фур'є (3) існувало, необхідне швидке наближення функції $f(x)$ до 0 при $|x| \to \infty$. При запровадженні поняття *узагальненої функції* перетворення Фур'є можна шукати і для функцій, що зростають на нескінченності; при цьому $F(\omega)$ буде узагальненою функцією. Задачі Г. а. виникають у багатьох питаннях фізики, радіотехніки тощо. Вони сприяли розвиткові ряду розділів математики (див. *Функціональний аналіз*).

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 3. М., 1970.

Ю. М. Березанський.

ГАРМОНІ́ЧНИЙ РЯД — числовий ряд $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n}$. Кожний чл. Г. р (починаючи з другого) є *гармонічним середнім* сусідніх членів (звідси й назва). Г. р. є розбіжним *рядом*, хоча його члени прямують до 0 при $n \to \infty$. Сума n перших чл. Г. р. виражається формулою (довів Л. *Ейлер* 1740) $S_n = \ln n + C + \varepsilon_n$, де $C = 0{,}577215\ldots$ — стала Ейлера, а $\varepsilon_n \to 0$ при $n \to \infty$.

ГАРМОНІ́ЧНІ КОЛИВА́ННЯ — періодична зміна фізичної величини за синусоїдальним законом. Аналітично описуються залежністю $x = A\sin(\omega t + \varphi)$ або $x = A\cos(\omega t + \varphi)$, де x — значення фіз. величини у даний момент часу, A — амплітуда, $(\omega t + \varphi)$ — фаза, ω — кругова частота, φ — початкова фаза *коливань*. Графічно Г. к. зображаються синусоїдою (мал.). Сума кількох Г. к. з однаковою частотою є також Г. к. Якщо коливальна система бере участь одночасно у двох Г. к. різної частоти, її результуючий рух не буде гармонічним. Коливання в багатьох фіз. системах близькі до найпростіших — гармонічних, а будь-яке складне коливання можна розглядати як сукупність Г. к. (див. *Ангармонічні коливання*). Крім того, вимушені коливання багатьох мех. і електромех. систем під дією гармонічних сил є також гармонічними. Це зумовлює важливу роль Г. к. у вивченні коливальних процесів.

Літ.: Коршак Є. В. Коливання і хвилі. К., 1974.

В. О. Гробов.

ГАРМОНІ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — функції (неперервні в деякій області разом з частинними похідними 1-го та 2-го порядків), які задовольняють в цій області *Лапласа рівняння*. Г. ф. двох змінних тісно пов'язані з *аналітичними функціями* комплексної змінної, дійсна та уявна частина яких є гармонічними

функціями. Використовуючи Г. ф., розв'язують багато задач з теорії електрики і магнетизму, гідро- і аеродинаміки, теорії фільтрації і *теплопровідності* тощо.

Літ.: Соколов Ю. Д. Елементи теорії функцій комплексної змінної. К., 1954; Тиман А. Ф., Трофимов В. Н. Введение в теорию гармонических функций. М., 1968.

ГАРМО́НІЯ (грец. *ἁρμονία* — зв'язок, стрункість, злагодженість) — внутрішня і зовнішня упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів. *Діалектичний матеріалізм* вбачає основу Г. в матеріальній єдності світу, в заг. *взаємозв'язку* й розвитку явищ, в об'єктивних законах. Проте Г. є не абсолютною однаковістю і відсутністю суперечностей, а *мірою* кількості і якості, діалектичною єдністю протилежностей: частини і цілого, змісту і форми, сутності й існування, що виступають одним з моментів у заг. русі дійсності, поряд з моментами дисгармонії, колізії, нерозмірності тощо. Г. в естетиці — одна з найістотніших ознак *прекрасного*, що характеризує цілісність і відповідність змісту і форми естетичного об'єкта. Як діалектична єдність протилежностей, Г. є лише моментом розвитку естетичних явищ, у якому фіксується певна міра подолання драматичних, трагічних і комічних колізій.

Г. в мистецтві як принцип організації художньої форми (напр., в архітектурі — пропорційність частин будови, в л-рі — єдність композиції тощо) залежить від естетичного ідеалу митця, його вірності життєвій правді.

ГАРМО́НІЯ в музиці — форма музичного мислення, що виявляється в закономірно послідовній зміні багатоголосих акордових (або неакордових) сполучень. Фізичною основою Г. є динаміка внутрішньоладової, функціональної взаємозалежності, в якій перебувають співзвуччя. Ступінь логічної та худож. довершеності гармонічного мислення у великій мірі залежить від суб'єктивних факторів. Г.— один з найважливіших компонентів муз. мист., який (разом з *мелодією* і *ритмом*) становить його емоційно-образний і колористичний зміст. Кожній нар. муз. культурі притаманні свої особливості гармонічного мислення, які позначаються і на профес. муз. творчості. Для укр. нар. музики характерне широке застосування натуральних (лідійського та ін.) ладів. Як муз. наука Г. об'єднує: вчення про побудову *акордів* та функціональні зв'язки між ними, систему *модуляцій*, а також вчення про муз. *фактуру*.

Літ.: Римський-Корсаков М. Практичний підручник гармонії. К., 1948; Способин И. Лекции по курсу гармонии. М., 1969; Берков В. Гармония. М., 1970; Холопов Ю. Очерки современной гармонии. М., 1974; Мюллер Т. Гармония. М., 1976.

«ГАРМО́НІЯ ІНТЕРЕ́СІВ» — економічна бурж. концепція, одна з основних догм *вульгарної політичної економії*. Виникла в середині 19 ст. Найбільш відомими представниками її були у Франції — Ф. *Бастіа* та у США — Г.-Ч. Кері. В їх творах до краю доведена вульгаризація ідей класичної бурж. політ. економії про капіталізм як про єдино можливий природний стан суспільства. Ідею екон. гармонії Бастіа застосовував до виробн. і до розподілу. Заперечуючи наявність суперечностей капіталізму, його класових антагонізмів, він змальовував бурж. суспільство як гармонійне, основане на взаємному поданні послуг. Кері також проповідував гармонію класових інтересів, намагався приховати експлуататорську суть капіталізму, твердив, що робітники одержують повний продукт своєї праці, а прибуток створюється капіталом, який він ототожнював з засобами виробн. Для обгрунтування своєї теорії Кері бездоказово твердив, нібито заробітна плата за капіталізму збільшується паралельно зростанню продуктивності праці, що веде до стирання відмінностей між робітниками і капіталістами. «Г. і.» служить обгрунтуванням для різних сучас. апологетичних концепцій про «співучасть», «соціальне партнерство», «народний капіталізм» тощо. Аналогічні положення розвивали й ін. бурж. економісти: у США — Ф. Уокер, Г. Джордж, у Німеччині — М. Вірт, Е. Дюрінг, у Росії — М. Бунге. «Г. і.» є частиною бурж. апологетичної концепції *«граничної корисності»*.

Д. П. Богиня.

ГАРМО́НЬ, гармоніка — клавішно-пневматичний музичний інструмент. Складається з двох дек з розташованими на них металевими язичками (джерелами звуку) та клавіатурою, з'єднаних міхом (повітряним резервуаром). Сконструйована 1822 нім. майстром К.-Ф.-Л. Бушманом. У Росії виробн. Г. налагоджено в 30—40-х рр. 19 ст. в Тулі.

ГА́РНА (Antilopa cervicapra) — парнокопитний ссавець підродини *газелей*. Довж. тіла до 130 см, вис. в холці — 80 см, маса до 45 кг. У самців темно-буре забарвлення, довгі (до 70 см) спірально закручені роги; самки рудуватого кольору, безрогі. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Живуть стадами. Гін у лютому — березні. Самка після 6 міс. вагітності народжує 1—2 малят. Поширені на відкритих рівнинах Передньої Індії. Г.— в минулому об'єкт мисливства (використовувалося м'ясо), тепер нечисленні.

О. П. Корнєєв.

ГА́РНЕТ (Garnett) Констанс (19. XII 1862, Брайтон — 18.XII 1946, Лондон) — англійська письменниця, перекладачка творів російської літератури. Підтримувала зв'язки з рос. революц. емігрантами в Лондоні: С. М. Степняком-Кравчинським, В. І. Засулич, В. М. Фігнер. У 1894 і 1904 приїжджала в Росію, відвідала Л. М. Толстого і В. Г. Короленка. Переклала англ. мовою і видала зібрання творів І. С. Тургенєва (1894—99), М. В. Гоголя (1922—28), Ф. М. Достоєвського (1912—16), А. П. Чехова (1916—22), романи Л. М. Толстого (1901—02), «Минуле і думи» О. І. Герцена (1924—27).

ГА́РНЕЦЬ (польс. garniec) — стара міра сипких тіл у Росії. 1 Г. дорівнює 3,28 л. Після запровадження *метричної системи мір* Г. вийшов з ужитку.

ГА́РНІ (Harney) Джордж-Джуліан (17.II 1817, Дептфорд — 9.XII 1897, Річмонд, графство Суррей) — діяч англійського робітн. руху, один з керівників лівого крила чартистів (див. *Чартизм*) — прихильників «фізичної сили», тобто революц. методів боротьби, аж до збройного виступу. Один із засновників міжнар. революц. т-ва «Братські демократи» (1845), член *Союзу комуністів*. Підтримував зв'язок з К. Марксом і Ф. Енгельсом, але послідовним марксистом не був. У 50-х рр. Г. тимчасово прилучився до бурж.-філантропічного кооп. руху. Пізніше був членом *Інтернаціоналу 1-го*.

ГАРНІ — давньовірменська фортеця і поселення (за 27 км на Сх. від Єревана). Засн. в 2 ст. до н. е. як літня резиденція вірм. царів (Арташесідів і Аршакідів). За середньовіччя Г.— поселення міського типу. На тер. фортеці збереглися руїни могутніх огороджувальних стін з прямокутними баштами, антич. храму (1 ст. н. е., зруйнований землетрусом 1679, нині відбудований) типу греко-рим. *периптера* з іонічними колонами й орнаментальним різьбленням на камені. Розкопками (розпочаті 1949) відкрито руїни великого залу, двоповерхової житл. будівлі й лазні з мозаїчною підлогою.



Гарні. Храм. 2-а половина 1 ст.



Гармонічне розміщення точок *A*, *B*, *C* і *D*.

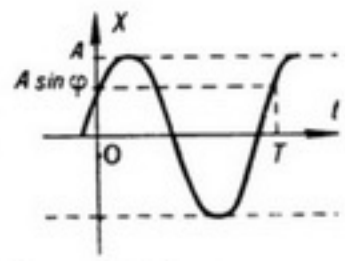

Гармонічні коливання. Синусоїда.

ГАРНІЄ́РИТ — мінерал класу *силікатів*. $(Mg, Ni)_6 (OH)_8 [Si_4O_{10}]$. Густ. 2,3—2,8. Твердість 2—2,5. Колір блакитно-зелений. В СРСР родовища Г. є в РРФСР (Пд. Урал), на Україні (Побужжя, Закарпаття). Важлива нікелева руда.

ГАРНІЗО́Н (франц. garnison, від garnir — забезпечувати, озброювати), залога — 1) Військові частини, установи та заклади усіх родів військ, розташовані постійно чи тимчасово в населеному пункті або поза ним. Гарнізонна служба організується за Статутом гарнізонної і караульної служби. Керівництво здійснює нач. Г. 2) Підрозділи, частини, які здійснюють оборону опорних пунктів або довгочасних оборонних споруд.

ГАРНІТУ́Р (франц. garniture) — комплект, набір однохарактерних предметів певного призначення.

ГАРНІТУ́РА шрифту — комплект *шрифтів*, однакових за характером малюнка, але різних за *кеглем* і накресленням. Комплектність Г. залежить від типу *складальних процесів*. Розрізняють Г. літературну, нову газетну, шкільну та ін.

ГАРНЬЄ́ (Garnies) Жан-Луї-Шарль (6.XI 1825, Париж — 3.VIII 1898, там же) — французький архітек-

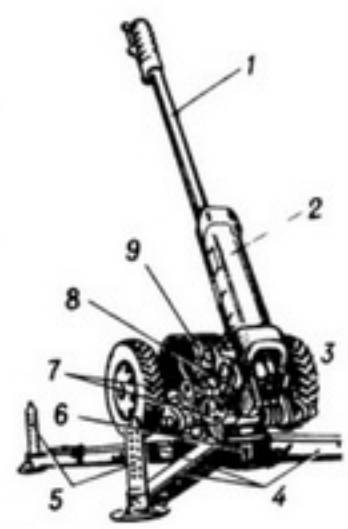

Гармата. 122-мм гаубиця на лафеті з трьома розсувними станинами, який забезпечує круговий обстріл: *1* — ствол з дульним гальмом; *2* — люлька з противідкатними пристроями; *3* — колеса; *4* — станини; *5* — сошники; *6* — нижній станок; *7* — механізми наведення; *8* — верхній станок; *9* — приціл.



Д. Гаррік.



Ш. Гарньє. Театр «Гранд-Опера» в Парижі. Парадні сходи. 1861—75.



Гаршнеп.

тор. У 1842—48 навчався в паризькій Школі красних мистецтв. Спорудив в еклектичних формах будинок «*Гранд-Опера*» в Парижі (1861—67, оздоблення закінчено 1875); театр (1878—79) і казино (1861—1910) в Монте-Карло.

ГАРО́ННА — ріка на Пд. Зх. Франції. Довж. 647 км, пл. бас. 56 тис. км². Бере початок у Піренеях (у межах Іспанії). Впадає в Біскайську зат., утворюючи спільний з р. Дордонь *естуарій* — Жіронду. Системою каналів з'єднана з Середземним м. Судноплавна для мор. суден від гирла до м. *Бордо*. Використовується для зрошування. На Г. — водосховища, ГЕС.

ГА́РРІК (Garrick) Дейвід (19.II 1717, Герефорд — 20.I 1779, Елтрон, поблизу Лондона) — англійський актор, драматург, театральний діяч. Один з основоположників реалістичної школи акторського мистецтва. У 1741 дебютував у театрі «Гудменс-Філдс» в Лондоні, 1742—76 працював актором театру «Друрі-Лейн», одним із власників якого став з 1747. Зіграв 25 ролей у п'єсах Шекспіра: Гамлет, Річард III, король Лір, Макбет (в однойменних трагедіях) та ін. Творчість Г. відзначалася тонкістю психологічного аналізу, величезним сценічним темпераментом. Написав бл. 40 п'єс; окремі з них і тепер у репертуарі англ. театрів.

Літ.: Ступников И. Д. Дэвид Гаррик. Л., 1969.

ГА́РРІМАН (Harriman) Уїльям-Аверелл (н. 15.XI 1891, Нью-Йорк) — політичний діяч і дипломат США. Власник і керівник ряду пром. і фін. фірм. У роки непу мав концесії в СРСР (м. Чіатура). В 1941 очолював делегацію США на Моск. наралі союзних д-в (див. *Московські наради*). У 1943—46— посол США в СРСР. У 1946—48 — міністр торгівлі, 1948—50 — спец. представник у справах «плану Маршалла» в Європі. В 1954—58 — губернатор штату Нью-Йорк. В 1961 і 1965—69 — посол «з особливих доручень», 1963—65 — заст. держ. секретаря. В травні 1968 — січні 1969 очолював делегацію США на нарадах по В'єтнаму в Парижі. Один з лідерів Демократичної партії США.

ГА́РРІСОН (Garrison) Уїльям-Ллойд (12.XII 1805, Ньюберіпорт, штат Массачусетс — 24.V 1879, Нью-Йорк)—політичний діяч США, журналіст і поет, один з ініціаторів і керівників руху за ліквідацію рабства негрів (див. *Аболіціонізм*). У 1831—65 видавав газ. «Ліберейтор» («Визволитель») — осн. друкований орган аболіціоністів.

ГАРСІ́А (García) Мануель дель Пополо Вісенте (22.I 1775, Севілья — 9.VI 1832, Париж) — іспанський співак (тенор), гітарист, композитор і вокальний педагог. Родоначальник родини відомих співаків (син — М.-П.-Р. Гарсіа і дочки — М. Малібран, П. *Віардо-Гарсіа*). З 1798 виступав у Мадріді; з 1808 — Парижі, 1818—23 — у Лондоні (в двох останніх заснував школи співу). Виконував гол. партії тенорового репертуару кін. 18 — поч. 19 ст.: Дон Оттавіо, Дон Базіліо («Дон Жуан», «Весілля Фігаро» Моцарта), Альмавіва («Севільський цирульник» Россіні). Автор комічних опер і пісень.

ГАРСІ́А КЕХІ́ДО (García Quejido) Антоніо (лютий 1856 — 13.VII 1927, Мадрід) — діяч робітн. руху Іспанії, пропагандист марксизму. За професією — друкар. Один з організаторів (1888) і керівників профоб'єднання Іспанії — Загальної спілки трудящих. Один з ініціаторів створенняІсп. соціалістичної робітничої партії (ІСРП), пізніше — один з лідерів її лівого крила, яке 1921 вийшло з ІСРП і влилося в Компартію Іспанії (засн. 1920). З 1921 — член ЦК компартії. Переклав іспанською мовою «Маніфест Комуністичної партії» і 1-й том «Капіталу» К. Маркса.

ГАРСІ́А ЛО́РКА (García Lorca) Федеріко (5.VI 1898, Фуентевакерос, поблизу Гранади — 19.VIII 1936, поблизу Гранади) — іспанський поет і драматург. Перша книга — «Враження і пейзажі» (1918). Поетичні збірки 20-х рр.: «Книга віршів» (1921), «Пісні» (1927), «Циганський романсеро» (1928). У збірці віршів «Поет у Нью-Йорку» (вид. 1940), яку Г. Л. створив під враженням від перебування 1929—30 у США і на Кубі, виступив проти бурж. ладу. Як і в поезії, осн. темами драм. творів Г. Л. були любов, смерть, ненависть до деспотизму. Автор романтичної казки «Лихі чари метелика» (1918), героїчної драми «Маріана Пінеда» (1928; про патріотку Гранади, страчену 1831 за участь в антиабсолютистській змові), трагедій «Криваве весілля» (1933), «Йєрма» (1934). В 1931—33 очолював пересувний театр «Баррака». Був членом Асоціації друзів СРСР і Союзу антифашистської інтелігенції. Розстріляний фашистами.

Тв.: Укр. перекл.— Романс про іспанську жандармерію. «Всесвіт», 1959, № 6; Лірика. К., 1969; Думки про мистецтво. К., 1975; Рос. перекл.— Лирика. М., 1966; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1975.

Літ.: Осповат Л. С. Гарсиа Лорка. М., 1965; Брагинская Э. В. Федерико Гарсиа Лорка. Библиографический указатель. М., 1971.

ГАРСІ́А МА́РКЕС (Garcia Márquez) Габрієль (н. 1928, Аракатака, Колумбія) — колумбійський письменник. Почав друкуватися 1947. Повість «Опале листя» (1955), романи «Ніхто не пише полковникові» (1958), «Недобрий час» (1961) мають реалістичне спрямування. В зб. оповідань «Похорон Мама-Гранде» (1962) є елементи фантастики. Великою мірою притаманні вони й роману «Сто років самітності» (1967), в якому подано сатиричну картину бурж. цивілізації. Роман «Осінь патріарха» побудований на основі спостережень і роздумів над дійсністю багатьох латиноамер. країн, пройнятий ненавистю до їхніх диктаторських режимів.

Тв.: Укр. перекл.— Осінь патріарха. «Всесвіт», 1978, № 1—3; Рос. перекл.— Сто лет одиночества. М., 1971: Палая листва.— Полковнику никто не пишет. М., 1972; Недобрый час. М., 1975.

ГАРСІ́А МО́НХЕ (Garcia Monge) Хоакін (20. I 1881, Сан-Хосе—31.X 1958, там же) — костариканський письменник, публіцист і громад. діяч. Був міністром освіти, директором Нац. б-ки. Протягом 1919—58 редагував і видавав прогресивний літ. журн. «Реперторіо американо» («Американський збірник»). Реалістичні романи «Сирітка», «Дочки полів» (обидва — 1900), «Самопожертва» (1902), зб. «Лиха примара та інші оповідання» (1917) — про тяжке життя бідноти. Один з організаторів конгресу на захист миру і культури (1953).

ГАРТ (Harte) Френсіс-Брет (Брет-Гарт; 25.VIII 1836, Олбані, штат Нью-Йорк — 5. V 1902, Лондон) — американський письменник. Був золотошукачем, журналістом. У циклі «Каліфорнійські оповідання» (1857—71), оповіданнях «Щастя ревучого табору», «Вигнанці з Покер-Флету» (обидва — 1868), романі «Габрієл Конрой» (1875—76) відобразив життя золотошукачів. Автор істор. творів — повісті «Тенкфул Блоссом» (1877; про війну за незалежність 1775—83) і роману «Кларенс» (1895; про громадянську війну в США 1861—65).

Тв.: Укр. перекл.— Степовий найда. К., 1958; Наївна горянка. К., 1959; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1966.

ГАРТ (від нім. Hartblei — твердий свинець) — 1) Сплав свинцю з сурмою і оловом; *друкарський сплав*. 2) Спрацьований шрифт, який переплавляють. 3) Стан, властивість металу після *гартування*.

«ГАРТ» — 1) Спілка пролетарських письменників України. Заснований 1923. До складу «Г.» входили П. Тичина, В. Сосюра, І. Микитенко, І. Кулик, Іван Ле, В. Блакитний та ін. Склад організації був неоднорідним за ідейно-творчими прагненнями, що й призвело в кін. 1925 до її розпаду.

Здорові елементи колишнього «Г.» створили в 1927 *Всеукраїнську спілку пролетарських письменників* (ВУСПП). В цілому «Г.» відіграв позитивну роль в організації та ідейно-творчому становленні пролет. літ. сил Рад. України. Існував також театральний «Гарт» (група аматорів робітничого театру). 2) Альманах Спілки пролетарських письменників «Гарт». Вийшов 1924 в Харкові. В ньому надруковано твори членів спілки і програмні матеріали. 3) Літ.-художній і критичний журнал Всеукр. спілки пролетарських письменників (ВУСПП), видавався у Харкові з квітня 1927 до травня 1932. 4) Літ. об'єднання укр пролетарських письменників Канади і США (1924—29). Існувало як заокеанська філія всеукр. «Гарту». До об'єднання входили М. Ірчан, І. Кулик, М. Тарновський, М. Андрійчук (Ган), М. Шатульський, В. Шопінський та ін.

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970. *С. А. Крижанівський.*

ГА́РТЛІ (Hartley) Дейвід (30.VIII 1705, Армлі — 28.VIII 1757, Бат) — англійський психолог, філософ-матеріаліст, лікар. Один із засновників *асоціативної психології*. Намагався застосувати принцип механічної причинності до вивчення психічних явищ. Психічне життя, за Г., починається з відчуттів і елементарних почувань задоволення чи незадоволення. Всі ін. психічні

процеси та явища — тільки сполучення (*асоціації*) відчуттів та елементарних почувань. Незважаючи на певну механістичність, вчення Г. було значним кроком вперед на шляху матеріалістичного розуміння психіки.

ГА́РТМАН (Hartmann) Едуард (23.II 1842, Берлін — 5.VI 1906, Гросліхтерфельде) — німецький бурж. філософ-ідеаліст, прихильник ірраціоналістичної «*філософії життя*». Матеріальність світу, за Г., тільки «інстинктивний передсуд», насправді світ нібито є втіленням ідеальних сил, що уособлюють *волю* і *уявлення*. Ці сили є актами прояву фундаментальної основи світу — *несвідомого* (тому погляди Г. називають «філософією несвідомого»). Воля і уявлення, за Г., втілюють «космічні» чоловіче й жіноче начала, боротьба яких начебто становить основний зміст світового процесу. Антинаукові в своїй основі ірраціоналістичні ідеї несвідомого і пансексуалізму буття Г. знайшли відображення у вихідних принципах психоаналізу З. *Фрейда*. В. І. Ленін затаврував Г. як посліловного ідеаліста і послідовного реакціонера у філософії (Повне зібр. тв., т. 18, с. 55). *І. В. Бичко*

ГА́РТМАН (Hartmann) Ніколай (20.II 1882, Рига — 9.X 1950, Геттінген) — німецький філософ-ідеаліст. Засновник «критичної», або «нової», *онтології*. Вихідним поняттям її є буття взагалі, що охоплює як матерію, так і свідомість. Проте, прагнучи таким чином подолати «однобічність» осн. філос. напрямів — ідеалізму й матеріалізму, Г. перебував на ідеалістичних позиціях. Це найяскравіше виявилося в його етиці й естетиці, які базуються на вченні про незмінні, ідеальні за своєю природою «етичні цінності». В сусп.-політ. поглядах Г. під машкарою нейтралізму крилася бурж. упередженість проти соціалізму.

Тв.: Рос. перекл.— Эстетика. М., 1958.

Літ.: Горнштейн Т. Н. Философия Николая Гартмана. Л., 1969.

І. В. Бичко.

ГА́РТНИЙ Цішка [справж. прізв. — Жилунович Дмитро Федорович; 23.X (4.XI) 1887 — 11.IV 1937] — білоруський рад. письменник. Акад. АН БРСР (з 1928). Н. в Копилі, тепер Мінської обл. Брав участь у революції 1905—07. Друкуватися почав 1908. Перша зб. віршів — «Пісні» (1913). Оспівував боротьбу робітн. класу. Автор зб. поезій «Пісні праці та боротьби» (1922), зб. оповідань «Тріски на хвилях» (1924), п'єс «Хвилі життя» (1918), «Соціалістка» (1924), романів «Соки цілини» (1914—29), «Перегуди» (1935). Писав також літ.-критичні статті.

Тв.: Укр. перекл.— Червоноармієць.— Панкел.— Липа. Х., 1928; Тріски на хвилях. Х., 1930; Господар. Х.—К., 1932; Рос. перекл.— Хозяин. М.—Л., 1962.

ГАРТУВА́ННЯ в металообробці — термічна обробка, що полягає в *нагріві металів* до температур, не нижчих за температуру *критичних точок*, наступному витримуванні (якщо необхідно) при цих температурах і швидкому охолодженні. Найчастіше вдаються до Г. сталі, щоб одержати повністю мартенситну (див. *Мартенсит*) структуру (без продуктів розпаду *аустеніту*) з високою твердістю. Мінім. швидкість охолодження *вуглецевих сталей*, при якій не відбувається розпад аустеніту (критична швидкість Г.), становить 150—300° С за секунду. Тому такі сталі охолоджують швидко, застосовуючи як гартівну рідину холодну воду. Критична швидкість Г. *легованих сталей* менша, мартенситну структуру одержують при більш повільному охолодженні. Розрізняють Г. переривчасте, ступінчасте, ізотермічне і поверхневе. Переривчасте Г. (швидке охолодження сталі при т-рі 700—400° С у воді, а потім повільне охолодження від т-ри 400—300° С до кімнатної у маслі або повітрі) знижує гартівні напруження, що зменшує жолоблення виробів. Ступінчасте Г. полягає у швидкому охолодженні до т-ри на 20—30° С вищої за т-ру початку *мартенситного перетворення* (1-й ступінь) і повільному охолодженні при утворенні мартенситу (2-й ступінь). Таке Г., що його найчастіше застосовують до *швидкорізальних сталей*, запобігає утворенню гартівних тріщин, зменшує термічні напруження. Ізотермічне Г. (з витримуванням у процесі охолодження при сталій т-рі) підвищує конструкційну міцність багатьох конструкційних сталей, зменшує жолоблення, підвищує ударну в'язкість тощо. Поверхневе Г. (з застосуванням *індукційного нагріву*) підвищує стійкість проти зношування, твердість і міцність від втомленості. Оскільки загартована сталь відзначається високою крихкістю, її, як правило, піддають відпуску, що збільшує в'язкість і пластичність, але зменшує твердість і міцність. Сплавами кольорових металів, що їх загартовують, є найчастіше алюмінієві, магнієві і нікелеві. Після Г. таких сплавів вдаються до старіння при кімнатній або підвищеній т-рі (див. *Старіння металів*), що змінює їхні властивості — підвищує міцність і твердість, знижує пластичність. Технологію Г. звичайно пов'язують з технологією ін. видів термообробки. *О. П. Гуляєв.*

ГАРУ́Н АР-РАШІ́Д (763 або 766, Рей— 24.III 809) — халіф (з 786) з династії *Аббасидів*. За його правління в *Халіфаті* значного розвитку досягли землеробство, ремесла і культура; велася жвава торгівля з країнами Зх. Європи і Китаєм. Г. ар-Р. відзначався жорстокістю і підступністю. Ідеалізований образ Г. ар-Р. подано в казках «*Тисяча й одна ніч*»

ГАРЦ — гірський масив у Зх. Європі, в межах НДР та ФРН. Платоподібна погорбована поверхня круто обривається на Пн. Зх. і полого опускається на Пд. Сх. Вис. до 1142 м, г. Броккен. Поклади мідних, срібних, свинцевих та цинкових руд. На схилах — смерекові ліси; нижня частина схилів використовується під с.-г. угіддя. Лісорозробки. У межах Г.— заповідник Обергарц (НДР) та природний парк Гарц (ФРН). Місце туризму.

ГА́РШИН Всеволод Михайлович [2(14).II 1855, маєток Приємна Долина Бахмутського пов., тепер у Донец. обл.— 24.III (5.IV) 1888, Петербург] — російський письменник. Друкуватися почав 1876. В 1877 пішов добровольцем на рос.-тур. війну. Оповідання «Чотири дні» (1877), «Боягуз» (1879), «Із спогадів рядового Іванова» (1883) спрямовані проти війни. У кращих творах — «Художники» (1879), «Attalea princeps» (1880), «Червона квітка» (1883) — висловив протест проти соціального гніту. Г.— майстер соціально-психологічного оповідання. Писав також вірші, нариси, статті.

Тв.: Сочинения. М.—Л., 1963; Рассказы. М., 1976; Укр. перекл.— Твори. К., 1955; [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори, т. 1. К., 1964.

Літ.: Бялый Г. А. Всеволод Михайлович Гаршин. Л., 1969.

ГАРШНЕ́П (Lymnocryptes minima) — птах родини *сивкових* ряду *куликоподібних*. Довж. тіла до 20 см, маса до 90, частіше 50—70 г. Оперення зверху чорне з металічним блиском і поздовжніми золотистими смугами. Г.— перелітний птах. Поширений у пн. і середній смузі Європи й Азії. Зимує в Пд. Азії, подекуди в Африці, в СРСР — в Закавказзі. На Україні буває під час перельотів у квітні — травні та в жовтні — листопаді. Гніздиться на багнистих трясовинах; гніздо на купині, в кладці 3—4 яєць. Живиться безхребетними. Веде переважно нічне і присмеркове життя. Об'єкт спортивного полювання. *О. Б. Кістяківський.*

ГАРЯ́ЧА ПРОКА́ТКА — обробка тиском (прокатка) нагрітих металів і металевих сплавів між обертовими валками *прокатних станів*. Відбувається при початкових т-рах: для сталі 1000—1300° С, міді 750—800, латуні 600—800, алюмінію і його сплавів 350—400, титану та його сплавів 900—1100° С. За взаємним розміщенням осей валків і рухом металу між ними розрізняють Г. п. поздовжню (найпоширенішу), поперечну і гвинтову (або косу). Гарячою обробкою на *обтискних станах* і *заготовочних станах* одержують заготовки (круглого, квадратного, плоского і змінного перерізу) для наступного *кування*, *штампування*, а також мех. обробки. Крім того, таким способом виготовляють сортовий прокат і прокат спец. профілю (між валками з заглибинами), листи (між гладенькими циліндричними валками), труби

О. О. Нізков.

ГАРЯ́ЧКА — захисно-пристосувальна реакція організму вищих тварин і людини на діяння деяких шкідливих чинників, які потрапили в організм або утворилися в ньому. що виявляється у ненормальному підвищенні температури тіла хворого. Підвищення т-ри тіла при Г є результатом порушення співвідношення між теплопродукцією організму і тепловіддачею. Розрізняють Г. інфекційні, які супроводять переважну більшість інфекційних захворювань, та неінфекційні (асептичні) будь-якого походження (при розсмоктуванні змертвілих тканин, при всмоктуванні різних *випотів*). У пере-



Ф. Гарсіа Лорка.



Ф.-Б. Гарт.



Ц. Гартний.



В. М. Гаршин.



Г. М. Гаспарян



П. Гассенді.



М. Ф. Гастелло.

бігу Г. розрізняють 3 стадії: підвищення т-ри тіла до певного рівня; збереження т-ри тіла протягом деякого часу на високому рівні; зниження т-ри тіла. За ступенем підвищення т-ри розрізняють Г.: субфебрильну (підвищення т-ри до 37,1—37,9°С), помірну (38—39,5° С), високу (39,6—40,9° С), гіперпіретичну (41° С та вище, у людини до 42° С). При Г. стимулюються імунні процеси (див. *Імунітет*) і пригнічуються інфекційні процеси. У зв'язку з цим в деяких випадках (4-а стадія сифілісу, епідемічний енцефаліт тощо) Г. викликають штучно з лікувальною метою.

Літ.: Шевелько Е. А. Эволюция лихорадочной реакции. Л., 1969; Горбацевич Л. И. Роль высших отделов головного мозга в патогенезе лихорадки. Л., 1971.

ГАС — суміш вуглеводнів, що википає в межах температур 180—230° С при прямій перегонці нафти або продуктів *крекінгу* нафтопродуктів. Безбарвна або жовтувата рідина з блакитним відтінком, густ. 790—860 кг/м³. Застосовують Г. як паливо для авіац. реактивних двигунів (авіаційний Г.), карбюраторних тракторних двигунів (тракторний Г.), у побуті тощо.

ГАСКА́Р (Gaskar; справж. прізв. — Фурньє) П'єр (н. 13.III 1916, Париж) — французький письменник. П'ять років (з 1940) перебував у фашистському концтаборі. Війну і фашизм Г. викриває в романах «Звірі» (1952), «Час мерців» (1953, премія Гонкурів), «Утікач» (1961). Написав автобіографічні романи «Зерно» (1955), «Найкращий у світі» (1963). Актуальним проблемам сучасності присвячена п'єса «Даремні кроки» (1958), романи «Коралові рифи» і «Вулична трава» (обидва — 1958). Пізніші твори — «Авто» (1968), «Химери» (1969), «Арка» (1971) свідчать про відхід письменника від гострих питань соціальної дійсності.

Тв.: Рос. перекл.— Путешествие с живым. М., 1960; Зерно. М., 1965.

В. І. Пащенко.

ГА́СКЕЛЛ (Gaskell) Елізабет (29. IX 1810, Лондон — 12.XI 1865, Голіборн, Гемпшір) — англійська письменниця. У романах «Мері Бартон» (1847) і «Рут» (1853) відобразила життя пролетаріату Манчестера, показала тяжке становище жінки в бурж. суспільстві. К. Маркс відносив Г., разом з Ч. Діккенсом, У.-М Теккереєм і Ш. Бронте, до блискучої плеяди англійських романістів (Див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 10, с. 620). Зверталась і до психологічно-побутових проблем («Кренфорд», 1853: «Коханці Сільвії», 1863, та ін.).

Тв.: Рос. перекл.— Мэри Бартон. М., 1963; Крэнфорд. М., 1973.

Літ.: Ремизов Б. Б. Элизабет Гаскелл. К., 1974.

ГАСКО́ Мечислав Едмундович (н. 27.I 1907, Луцьк) — український рад. поет. Член КПРС з 1929. Був учасником комуністичного підпілля на Волині. В 1924 заарештований польс. окупаційною владою, в 1925 виїхав на Рад. Україну. Закінчив Харків. ін-т нар. г-ва (1929). Почав друкуватися 1926. Належав до літ. орг-ції «*Західна Україна*». У збірках поезій «Обабіч кордону» (1930), «Шлю вам свій привіт» (1931), «Поезії» (1958), «Ланки життя» (1967) оспівано рад. дійсність, дружбу народів. Переклади з польс. і англ. мов, праці про Т. Шевченка.

ГАСКО́НЬ — історична область на Пн. Зх Франції. Назва пов'язана з *басками* (лат Vascones, звідси Vasconia — край васконів; пізніше франц. Gascogne), які оселилися тут у 6 ст. З 602 Г.— герцогство. В 1036 Г приєднано до герцогства Аквітанія. В 17—18 ст. разом з Гієнню становила губернаторство Г. і Гієнь у Франції. В 1790 на території Г. створено ряд *департаментів*.

ГАСПАРЯ́Н Гоар Мікаелівна (дівоче прізв.— Хачатрян; н. 14.XII 1924, Каїр) — вірменська рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1956). Співу навчалась у Каїрі. У 1948 переїхала в СРСР. З 1949 — солістка Вірм. театру опери та балету. Партії: Ануш, Шушан («Ануш», «Давид-Бек» Тіграняна), Гоар («Героїня» Степаняна), Лакме («Лакме» Деліба), Віолетта («Травіата» Верді), Норма («Норма» Белліні). Виступає як концертна співачка Держ. премія СРСР, 1951.

ГАСПЕРО́НІ (Gasperoni) Ерменеджільдо (н. 4.VIII 1906, Сан-Маріно) — діяч міжнар. комуністичного руху, керівник компартії Сан-Маріно. З 1926 — член Франц. компартії. У 1930—36 — член компартії Люксембургу. В 1936—38 — учасник нац.-визв. війни ісп. народу, член компартії Іспанії. В 1941 один з ініціаторів відновлення компартії Сан-Маріно (СМКП). У 1945—73— її генеральний секретар. З 1973 — голова СМКП. З 1946 — член парламенту Сан-Маріно.

ГА́СПРА — селище міського типу Кримської обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташована на Південному березі Криму, за 10 км від Ялти. 11,3 тис. ж. (1977). З-д залізобетонних виробів, відділок винорадгоспу «Ліварія». Восьмирічна школа, будинок культури, 2 б-ки. Кліматичний курорт (8 санаторіїв, турбаза). Виникла в середині 18 ст. У 1901—02 у Г. жив Л. М. Толстой.

ГАССЕНДІ́ (Gassendi) П'єр (22.I 1592, Шантерсьє, Прованс — 24.X 1665, Париж) — французький філософ-матеріаліст, математик і астроном. Відроджуючи атомістичне вчення *Епікура* та *Лукреція* Кара, Г. доводив, що у Всесвіті є лише два першоначала речей — матерія і порожнеча. Матерія не може бути знищена, бо її утворюють незнищувані, незмінні елементи — атоми. Всі тіла утворюються внаслідок руху (механічного переміщування) атомів. Г. намагався примирити атеїстичне вчення Епікура з релігією, зокрема твердив, що атоми створив бог. Критикуючи *схоластику* й ідеалістичне вчення Р. *Декарта* про *природжені ідеї*, Г. відстоював принципи матеріалістичного *сенсуалізму*. За сусп.-політ. поглядами — прихильник необмеженої монархії.

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—2. М., 1966—68.

Літ.: Быховский Б. Э. Гассенди. М., 1974.

ГАСТЕ́ЛЛО Микола Францович [23.IV (6.V) 1907, Москва — 26.VI 1941] — рад. військовий льотчик, капітан, Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член Комуністичної партії з 1928. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1931. Учасник боїв на р. Халхін-Голі 1939 і рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Г. командував ескадрильєю бомбардувальників При бомбардуванні колони нім.-фашист. військ літак Г був підбитий. Г., спрямувавши охоплений полум'ям літак на скупчення ворожої бойової техніки, героїчно загинув

ГАСТЕРОМІЦЕ́ТИ (Gasteromycetes)—група порядків грибів класу *базидіоміцетів*. Плодові тіла замкнуті, кулясті, надземні або підземні. Після руйнування плодового тіла або розриву його оболонки (перидія) звільняються численні спори. Живуть у грунті або на гниючій деревині. Бл. 1000 видів, об'єднаних у 5 порядків (8—15 родин), пошир. в усіх частинах світу, крім Антарктиди. На Україні — 120 видів. У молодому віці деякі Г (*порхавки*) їстівні.

ГА́СТЄВ Олексій Капітонович [26 IX (8.X) 1882, Суздаль, тепер Володимирської обл.— 1941] — рад. вчений, громадський діяч, один із зачинателів *наукової організації праці* (НОП) в СРСР, поет. Член РСДРП з 1901 до 1908, член ВКП(б) з 1931

Після Великого Жовтня працював керуючим і надзвичайним комісаром пром. підприємств у Сормові, Миколаєві, Харкові та Москві. В 1920 організував Центр. ін-т праці при ВЦРПС (ЦІП), яким керував до 1938. Одночасно 1924—26 — заст. голови і голова Ради по НОП при Наркоматі РСІ, 1932—36 — голова Всесоюзного к-ту стандартизації при РПО СРСР. Автор праць з питань раціональної організації і культури праці. Деякі ідеї Г. згодом були розвинуті в науці про управління — *кібернетиці*. Перші поетичні твори надруковано 1904. Опублікував збірки віршів «Поезія робітничого удару» (1918), «Пачка ордерів» (1921) та ін. твори.

ГАСТРЕ́Ї ТЕО́РІЯ (від грец. γάστρη — випуклість) — теорія, за якою всі багатоклітинні тварини походять від одного спільного предка — гіпотетичного первісного організму — гастреї. Гастрея, за уявленням Е. Геккеля, нагадувала одну із стадій зародкового розвитку багатоклітинних організмів — *гаструлу* і мала вигляд видовженого мішковидного тіла з двошаровою стінкою і центр. порожниною, що сполучалася з навколишнім середовищем за допомогою первинного ротового отвору (бластопора); виникла в процесі еволюції шляхом впинання (інвагінації) з одношарового кулястого тваринного організму (бластеї). Г. т. не доведена, оскільки немає достатніх підстав вважати інвагінацію первинним способом *гаструляції*.

ГАСТРИ́Н (від грец. γαστήρ — шлунок) — *гормон* слизової оболонки воротаря шлунка. За хім. будовою поліпептид (див. *Пептиди*). Г.

викликає секрецію кислого шлункового соку та діє на секреторні процеси ін. залоз шлунково-кишкового тракту — стимулює утворення ферментів (амілази, ліпази, деяких протеїназ) в підшлунковій залозі та виділення *підшлункового соку* і *жовчі*. Підсилює моторику шлунка і кишечника. Секреція Г. затримується під дією соляної кислоти.

ГАСТРИ́Т (від грец. γαστήρ — шлунок) — запальне захворювання слизової оболонки шлунка. Нерідко супроводиться порушенням його секреторної (виділення шлункового соку) і рухової функцій. Розрізняють гострий і хронічний Г. Г о с т р и й Г. виникає здебільшого внаслідок порушення харчового режиму (подразнення слизової оболонки шлунка грубою, гострою, надто гарячою або холодною їжею, міцними алкогольними напоями тощо), а також при отруєнні недоброякісною їжею (продукти бродіння і гниття харчових речовин, мікроби та їхні *токсини*), при *алергії* до деяких продуктів. Ознаки гострого Г.: втрата апетиту, неприємний смак у роті, відчуття важкості й болю під грудьми, печія, відрижка, нудота, блювання; іноді — короткочасне підвищення т-ри тіла. Захворювання звичайно триває кілька днів. Х р о н і ч н и й Г. зустрічається частіше, ніж гострий. Причинами його виникнення є також порушення харчування, особливо режиму приймання їжі; значну роль відіграють куріння, зловживання алкоголем, а також нервово-психічні фактори (перевтома нервової системи, нервові зворушення). За станом секреторної діяльності шлунка розрізняють г і п е р а ц и д н и й і г і п о а ц и д н и й Г. (підвищені або знижені секреція й кислотність шлункового соку). Ознаки хронічного Г. ті самі, що й гострого, тільки стійкіші й триваліші. До них іноді приєднуються розлади функції кишечника (запори, проноси). Язик звичайно обкладений білим або буруватим нальотом. Хронічний Г. може періодично загострюватись, а невилікуваний гострий Г. може перейти в хронічний. Л і к у в а н н я гострого Г.: промивання шлунка, постільний режим, дієта, зогрівальні компреси на живіт, деякі мед. препарати; хронічного Г.— тривала дієта, медикаментозне лікування, фізіотерапевтичні процедури, мінеральні води, санаторно-курортне лікування (Моршин, Боржомі, Єсентуки тощо).

Г. Й. Бурчинський.

ГАСТРО... [від грец. γαστήρ (γαστρός) — шлунок, черево] — частина складних слів, що відповідає поняттям «шлунок» або «черевна частина тіла» (напр., *гастроентерит, гастроптоз*).

ГАСТРОВАСКУЛЯ́РНА СИСТЕ́МА (від *гастро*... і лат. vasculum — невелика судина), кишково-судинна система — травна система деяких кишковопорожнинних (*медуз* та *реброплавів*). Являє собою систему каналів (кільцевого і радіальних). Виконує функції перетравлювання їжі та розподілу продуктів травлення по тілу; бере участь у *газообміні*.

ГАСТРОГРА́ФІЯ (від *гастро*... і грец. γράφω — пишу) — рентгенологічне дослідження шлунка, один з видів *рентгенодіагностики*. Для проведення Г. використовують розчин барію, який хворий випиває натще перед дослідженням. Барій дає змогу чіткіше виявити структуру слизової оболонки шлунка, час проходження через шлунок його вмісту, характер перистальтики тощо. За виявленими змінами цих показників роблять висновок про характер захворювання. Дані Г. можна брати до уваги тільки разом з клінічною картиною, *анамнезом* та результатами ін. досліджень.

ГАСТРОЕНТЕРИ́Т (від *гастро*... і грец. ἔντερον — кишка) — запальне захворювання слизової оболонки шлунка і тонких кишок. У л ю д и н и розрізняють гострий і хронічний Г. Г о с т р и й Г. виникає здебільшого в результаті вживання в їжу недоброякісних продуктів, що містять у собі патогенні мікроби та їхні токсини (див. *Харчові токсикоінфекції*). В рялі випадків причиною Г. може бути отруєння солями важких металів, кислотами, лугами. Ознаки гострого Г.: нудота, блювання, біль у животі, проноси, нерідко — підвищення т-ри тіла. Захворювання триває звичайно 2—3 дні. Х р о н і ч н и й Г. здебільшого розвивається з гострого, однак може виникати й самостійно (після перенесеного інфекційного захворювання, внаслідок недостатності функції травних залоз тощо). Л і к у в а н н я: дієта, медикаментозне.

У т в а р и н Г. спричинюють недоброякісні корми, отруєння, *інфекція*. Найчастіше хворіє молодняк. Ознаки Г.: кволість, відсутність жуйки, коліки, пронос тощо. Перебіг Г. гострий і хронічний. З а х о д и б о р о т ь б и — залежно від причини. Профілактика — контроль за якістю кормів, додержання зоогігієнічних правил.

Г. Й. Бурчинський.

ГАСТРОЕНТЕРОКОЛІ́Т (від *гастро*..., грец. ἔντερον — кишка і κόλον — товста кишка) — гостре запальне захворювання всього шлунково-кишкового тракту з переважним ураженням тонкої чи товстої кишок або їхніх відділів. Г. бувають інфекційні і неінфекційні (у т. ч. алергічні); за перебігом — гострі й хронічні. Всі форми Г. починаються гостро і супроводяться диспептичними явищами (пронос, блювання тощо). В тяжких випадках спостерігаються слабкість, підвищення т-ри тіла. Л і к у в а н н я: усунення осн. причини Г., дієта.

ГАСТРОЕНТЕРОЛО́ГІЇ ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1965 на базі реорганізованого Ін-ту мікробіології. Ін-т має (1977) клініку з 5 відділеннями та експериментальний відділ, до складу якого входять 5 лабораторій. Головний наук. напрям ін-ту: розробка нових методів діагностики, лікування та профілактики захворювань органів травлення.

П. Ф. Кришень.

ГАСТРОЕНТЕРОЛО́ГІЯ (від *гастро*..., грец. ἔντερον — кишка і λόγος — вчення) — розділ медицини, що вивчає хвороби органів травлення неінфекційного походження, розробляє методи діагностики, лікування і профілактики цих захворювань. Відокремленню Г. на поч. 20 ст. в самостійний розділ сприяли успіхи фізіології, клінічної медицини, рентгенодіагностики та ін. Наук. і практичні основи вітчизн. Г. заклали І. П. Павлов, М. П. Кончаловський, Р. А. Лурія та ін., зокрема укр. вчені — М. М. Губергріц, В. П. Образцов, М. Д. Стражеско, В. П. Іванов. В Г. застосовуються ендоскопічний, морфологічний, біохім. та ін. сучас. методи дослідження, які дають змогу удосконалювати діагностику захворювань органів травлення. З розвитком Г. з'явилась нова спеціальність — лікар-гастроентеролог, гастроентерологічні кабінети в поліклініках, відділення в клініках; створено спец. гастроентерологічні центри, які проводять наук. і учбово-методичну роботу. В СРСР діють н.-д. ін-ти Г. (Москва, Душанбе, Дніпропетровськ), в 1948 було створено Всесоюзне наук. т-во гастроентерологів.

Г. Й. Бурчинський.

ГАСТРОПТО́З (від *гастро*... і грец. πτῶσις — падіння) — опущення шлунка. При Г. звичайно опущені також ін. внутрішні органи. Див. *Спланхноптоз*.

ГАСТРОСКОПІ́Я (від *гастро*... і грец. σκοπέω — дивлюсь) — метод дослідження шлунка за допомогою спеціального апарата — гастроскопа. Г.— один з видів *ендоскопії*. Гастроскоп (гнучка трубка, всередині якої міститься оптична система та освітлювальна електрична лампочка) вводиться через рот у стравохід, а далі — в шлунок, що дає можливість оглянути різні його відділи. Г. допомагає розпізнавати гастрит, виразку, рак шлунка тощо.

ГАСТРОТРИ́ХИ — клас *первиннопорожнинних червів*. Те саме, що й *черевовійчасті черви*.

ГАСТРОЦЕ́ЛЬ (від *гастро*... і грец. κοιλία — порожнина), архентерон, первинна кишка — порожнина, що виникає в зародка більшості тварин на стадії *гаструли*. Г. сполучається з зовн. середовищем за допомогою отвору — бластопора (первинного ротового отвору), заповнений рідиною, перетворюється на порожнину кишечника.

ГА́СТРУЛА (лат. gastrula, від грец. γαστήρ — шлунок, черево) — стадія зародкового розвитку багатоклітинних тваринних організмів, наступна після *бластули*. Зародок на стадії Г. складається з *ектодерми* та *ентодерми* (первинні зародкові листки) і має порожнину (*гастроцель*), яка сполучається з зовн. середовищем за допомогою отвору — бластопора. Перехід від бластули до Г. у різних тварин відбувається неоднаково, що зумовлюється типом будови їхніх *яйцеклітин* та різним способом життя зародків (див. *Гаструляція*).

ГАСТРУЛЯ́ЦІЯ — процес розвитку з одношарового зародка — *бластули* двошарового зародка — *гаструли*. Г. пов'язана із складним переміщенням клітинного матеріалу зародка. Спосіб Г. у різних тва-

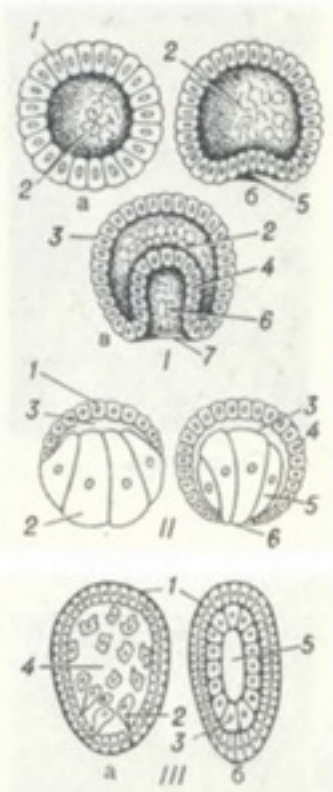

Гаструляція (схема). *I*. Інвагінація: *а* — стадія бластули; *б* — проміжна стадія; *в* — стадія гаструли; *1* — стінка зародка; *2* — бластоцель; *3* — ектодерма; *4* — ентодерма; *5* — початок впинання; *6* — гастроцель; *7* — бластопор. *II*. Епіболія: *1* — мікромери; *2* — макромери; *3* — бластоцель; *4* — ектодерма; *5* — ентодерма; *6* — бластопор. *III*. Іммігрція (*а*) та делямінація (*б*): *1* — ектодерма; *2* — ентодермальні клітини; *3* — ентодерма; *4* — бластоцель; *5* — гастроцель.



Гатерія.



Гаур.



Г. Гауптман.



Гатчина. Пріоратський палац. 1798—99. Архітектор М. О. Львов



А. Гауді. Церква Ла Саграда Фамілія в Барселоні 1884—1926.



152-мм **гаубиця** зразка 1943 (СРСР).

рин залежить від структури *яйцеклітини* (кількості й розміщення в ній жовтка) та умов розвитку зародка. Розрізняють 4 осн. способи Г. Інвагінація (мал., *I*), коли певна ділянка стінки бластули впинається всередину її порожнини: імміграція (мал., *III*)— «вселення» сюди окремих клітин з поверхні зародка: епіболія (мал., *II*) — обростання великих, багатих на жовток клітин дрібнішими; делямінація — повне або часткове розщеплення стінки бластули на 2 шари. Г. шляхом делямінації й імміграції характерна для кишковопорожнинних. У більшості тварин комбінуються різні способи Г., переважно інвагінація й епіболія, а також імміграція.

ГАТЕ́РІЯ, туатара (Sphenodon punctatus) — хребетна тварина класу *плазунів*. Єдиний сучас. представник мезозойської групи плазунів — ящерогадів, або дзьобоголових. Зовні нагадує ящірку (довж. тіла до 75 см). Живиться комахами, молюсками тощо, яких добуває вночі. Г. збереглися на дрібних о-вах Нової Зеландії. Охороняється законом. Іл. с. 489 *В. І. Таращук.*

ГАТТ — див. *Генеральна угода про тарифи і торгівлю.*

ГАТЦУ́К Олексій Олексійович [14 (26).X 1832, Одеса — 5(17).XII 1891, Москва] — російський та український журналіст і археолог. У 1857 закінчив Моск. ун-т. До 1875 — співробітник «Одесского вестника», 1875—90 — редактор і видавець «Газеты А. Гатцука» в Москві. Друкував матеріали про Україну. Автор ряду публіцистичних і наук. статей та книги «Старовина російської землі».

ГА́ТЧИНА — місто обласного підпорядкування Ленінградської обл. РРФСР, райцентр, за 46 км від Ленінграда. Залізничний та автомоб. вузол. 74 тис. ж. (1977). Вперше згадується 1499 під назвою Хотчино як володіння Новгорода; згодом належала Лівонії і Швеції. Після *Північної війни 1700—21* повернута Росії. З 1796 — одна з резиденцій рос. царів. В 1909 в Г. створено поле для випробування літаків і відкрито першу в Росії авіац. школу, де вчився П. М. *Нестеров* та ін. уславлені льотчики. В 20—30-х рр. 20 ст. місто мало назву Красногвардєйськ. Пром. центр (устаткування для целюлозно-паперової пром-сті, електротех. вироби, с.-г. машини тощо), два домобудівні комбінати, взуттєва і меблева ф-ки, молочний та консервний з-ди. Філіал Ленінгр. трикотажного виробн. об'єднання. Всесоюзний н.-д. ін-т буд. машин. Ленінгр. ін-т ядерної фізики, пед. училище. Краєзнавчий музей. У Г.— палацово-парковий ансамбль 18 ст. До ансамблю входять: палац у стилі раннього класицизму (1766—81, арх. А. Рінальді); Пріоратський палац (1798—99, арх. М. Львов). У парках (Палацовий, Пріоратський, «Звіринець») — численні мости, тераси, павільйони, брами роботи арх. М. Львова, А. Захарова та ін. майстрів рос. класицизму. Під час Великої Вітчизн. війни ансамбль Г. зазнав руйнувань; в основному відбудований.

ГА́УБИЦЯ (нім. Haubitze, від чес. houfnice — знаряддя для кидання каменів) — артилерійська гармата для навісної стрільби по укритих цілях та оборонних спорудах. Г. входять до складу військової (в іноз. арміях польової) артилерії, мають калібр від 100 мм і більше, порівняно короткий ствол, перемінний заряд, скорострільність до 6 пострілів за хвилину (залежно від калібру), далекобійність до 18 км. Г. можуть бути буксировані і самохідні. Перші Г. (гладкоствольні) з'явилися в Зх. Європі в 15 ст., в Росії — в серед. 16 ст. Широко застосовувалися в 1-й і 2-й світових війнах.

ГА́УДІ (Гауді-і-Корнет; Gaudi y Cornet) Антоніо (26.VI 1852, Реус, поблизу Таррагони — 10.VI 1926, Барселона) — іспанський архітектор, скульптор і кераміст, представник стилю *модерн*. Осн. споруди: єпископський палац в Асторзі (1887—93), церква Ла Саграда Фамілія (1884—1926), палац Гюель (1885—89), житл. будинки Каса Батло (1905—07), Каса Міла (1905—10) — всі у Барселоні.

ГА́УПТМАН (Hauptmann) Гергарт (15.XI 1862, Оберзальцбрунн — 6.VI 1946, Агнетендорф) — німецький письменник. Літ. діяльність почав у 80-х рр. Натуралістичні драми «Перед сходом сонця» (1889), «Самітні» (1891), «Боброва шуба» (1893), «Візник Геншель» (1898), «Роза Бернд» (1903), «Пацюки» (1911) та ін. мали соціально-критичне спрямування. Найвідоміша драма «Ткачі» (1892) — про повстання сілезьких пролетарів 1844. Писав також символістські п'єси-казки («Вшестя Ганнеле», 1894; «Затоплений дзвін», 1896; «А Піппа танцює», 1906). У драмі «Перед заходом сонця» (1932) критикував буржуазну мораль. В роки фашист. режиму залишався в Німеччині. Для п'єс цього періоду характерне використання античних сюжетів. Драм. тетралогія «Атріди» (1941—44) відбивала жахи гітлерівської диктатури і 2-ї світової війни. Укр. мовою драми Г. перекладали Леся Українка, М. Павлик, С. Тобілевич та ін. В багатьох театрах Рад. Союзу поставлено п'єси Г. Зокрема, на Україні йшли «Ткачі», «Візник Геншель», «Затоплений дзвін», «Перед заходом сонця» Нобелівська премія. 1912.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. Х.—К., 1930—33; Перед заходом сонця. К., 1956; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений, т. 1—13. М., 1910—12; Пьесы, т. 1—2. М., 1959.

Літ.: Сильман Т. И. Гергарт Гауптман. Л.—М., 1958; Лихачёв Б. П. Герхарт Гауптман. Биобиблиографический указатель. М., 1956.

Н. М. Матузова.

Гатчина. Палац. 1766—81. Архітектор А. Рінальді.



ГАУ́Р (Bos gaurus) — ссавець родини *бичачих*. Довж. тіла 2,1—3м, вис. в холці 1,5—1,9 м. Голова з широким лобом і масивними довгими рогами (довж. до 115 см), добре розвинене підгруддя, тулуб піднятий в холці. Забарвлення здебільшого чорне, на череві жовтувато-буре, ноги в нижній частині білі. Живуть невеликими стадами в гірських лісах Індії, Непалу та в Індокитаї. Самка після 280-денної вагітності в серпні—вересні народжує 1 теля. Г.— об'єкт полювання (використовують м'ясо і шкуру). Чисельність Г. різко скорочується; збереглися вони лише в *національних парках* та резерватах. Г.— дикий предок гаяла. Іл. с. 489.

В. О. Топачевський.

ГА́УС, Гс, Hs — одиниця магнітної індукції в *Гаусса системі одиниць* і системі СГСМ. $1 Гс = 10^{-4}$ Т (див. *Тесла*). Названо за ім'ям К.-Ф. *Гаусса*

ГА́УСС (Gauss) Карл-Фрідріх (30. IV 1777, Брауншвейг — 23.II 1855, Геттінген) — німецький математик, фізик, астроном, геодезист. Член Геттінгенської АН. Закінчив (1798) Геттінгенський ун-т. З 1807 до кінця життя очолював у ньому кафедру математики й астрономії. Г. вперше чітко довів *основну теорему алгебри*, створив теорію квадратичних *лишків*, теорію рівнянь поділу круга (яка багато де в чому була прообразом *Галуа теорії*) і побудови правильних *многокутників* за допомогою циркуля та лінійки. Розробив метод обчислення *орбіт* планет за трьома спостереженнями, матем. основи вищої геодезії, *найменших квадратів метод* (одночасно з А.-М. *Лежандром*). Вивчення форми земної поверхні стало для Г. поштовхом до розробки *поверхонь теорії*. Запропонував теорію земного *магнетизму*. Г. належать деякі ідеї *неевклідової геометрії*. Дослідження з геом. *оптики*, матем. фізики, *механіки* і теорії *еліптичних функцій*.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные геодезические сочинения, т. 1—2. М., 1957—58; Труды по теории чисел. М., 1959.

Літ.: Карл Фридрих Гаусс. М., 1956.

ГА́УССА СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ — система електричних і магнітних величин, в якій основними одиницями є сантиметр, грам і секунда. *Діелектрична проникність* і *магнітна проникність* в Г. с. о.— безрозмірні величини, для вакууму вони дорівнюють 1. Магнітні одиниці цієї системи дорівнюють одиницям абс. електромагнітної системи СГСМ, а електричні — одиницям абсолютної електростатичної системи СГСЕ. Г. с. о. часто називають симетричною *СГС системою одиниць*.

ГА́УССОВА КРИВИНА́ — добуток головних *кривин* поверхні в даній точці; те саме, що й *повна кривина*.

ГАУСТО́РІЇ (від лат. haustor — той, що черпає, п'є) — 1) У рослин-паразитів — одноклітинні або багатоклітинні утвори, які проникають у *паренхіму* рослини-хазяїна і висмоктують з неї поживні речовини. 2) У грибів, які паразитують на рослинах,— відгалуження *грибниці*, що заглиблюються в клітини хазяїна. 3) У деяких покритонасінних рослин — ниткоподібні вирости *зародкового мішка*, за допомогою яких поживні речовини надходять до зародка.

ГА́УЯ —національний парк у Латвійській РСР, в басейні нижньої течії р. Гауї. Створений 1973 для охорони типових ландшафтів, істор. об'єктів, збереження та збільшення флори й фауни давньої долини р. Гауї. Пл. 83,7 тис. га. Багато стрімких скель, мальовничих печер. Охороняється 40 видів рідкісних рослин, 11 — звірів та 14 — птахів. В межах Г.— старовинний парк Сігулда. На тер. парку прокладено обладнані туристські маршрути. *О. К. Юценко.*

ГАФЕ́З [псевд. Федора Захаровича Гаглойти; н. 29.VIII (11.IX) 1913, Баку] — осетинський рад. письменник. Член КПРС з 1939. Перша поетична зб.— «Акорди фандира» (1940). Вірші воєнних років увійшли до зб. «Життя миле» (1948). Автор збірок «Мир» (1952), «Рідне вогнище» (1959), поем «Амінат» (1949), «Дубовий гай» (1956). Пише прозові твори (зб. оповідань «Лампочка Дзадж», 1961; роман «Добрий день, люди!», 1966). Україні присвятив вірші «Чому тебе кохаю», «Україні», «Дніпро», «Тарасу Шевченку», «Кобзареві», «На Чернечій горі». Стаття «У Києві. Із зошита письменника» (1954) — про укр.-осет. літ. зв'язки повоєнного часу. Переклав 22 вірші Т. Шевченка та деякі поезії П. Тичини. Упорядкував збірки осет. перекладів творів Т. Шевченка (1954) та І. Франка (1956); написав до них передмови.
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я, в. 3. К., 1969; [Вірші]. В кн.: Високий обрій. Одеса, 1974; Рос. перекл.— Добрый день, люди! М., 1971; В краю родном. М., 1974.

ГАФІ́З (Хафіз, Гафез; літ. псевд. Мохаммеда Шамседдіна; бл. 1325, Шіраз — 1389 чи 1390, там же) — перський і таджицький поет. Був високоосвіченою людиною. Залишив велику літ. спадщину.
У своїх творах висловлював перелові настрої епохи, оспівував земне життя, його красу й радощі, почування й думки простої людини, засуджував духівництво, феод. знать. Вірші — *газелі*—Г. були широко відомі на його батьківщині і за її межами. Народ високо оцінив творчість Г., і літ. псевд. поета «гафіз» (тобто людина, яка знає напам'ять Коран) став загальною назвою і відтоді означає «народний співець». В Рад. Таджикистані газелі Г. стали нар. піснями. На Україні творчість Г. досліджував А. Кримський; він переклав ряд його поезій. Перші переклади творів Г. були вміщені 1893 в журн. *«Житє і слово»*.
Тв.: Укр. перекл.— Лірика. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Кримський А. Ю. Твори, т. 1. К., 1972; Рос. перекл.— Пятьдесят газелей. Сталинабад, 1955; Лирика. Уфа, 1973; Газели. Душанбе, 1978.
Літ.: Кримський А. Ю. Хафіз та його пісні. В кн.: Кримський А. Ю. Твори, т. 4. К., 1974.

ГА́ФНІЙ (Hafnium; від лат. назви м. Копенгагена — Hafnia), Hf — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 72, ат. м. 178,49. Природний Г. складається з 6 стабільних ізотопів. Існування Г. передбачив 1870 Д. І. Менделєєв. 1921 Н. *Бор* показав, що елемент з ат. н. 72 має бути аналогом *цирконію*; 1922 угор. хімік Г. *Хевеші* спільно з голл. фізиком Д. Костером відкрили Г. і дали йому назву. Г.— рідкісний елемент, вміст його в земній корі $3 \cdot 10^{-4}$%. Завжди міститься в мінералах цирконію. Г.— пластичний метал сріблястого кольору, густ. 13 300 кг/м³, $t_{пл}$ 2227° С, $t_{кип}$ 5400° С. Корозієстійкий, не взаємодіє з лугами, у к-тах розчиняється лише при наявності фториду амонію NH_4F. Солі Г. у водних розчинах гідролізуються. Добувають Г. магнійтермічним відновленням тетрахлориду $HfCl_4$ і очищають термічним розкладом тетрайодиду HfI_4. Застосовують у ядерній техніці та електроніці.
Літ.: Шека И. А., Карлышева К. Ф. Химия гафния. К., 1972; Химия и технология редких и рассеянных элементов, ч. 2. М., 1976. *В. Л. Павлов.*

ГАФУ́Р ГУЛЯ́М [справж. прізв.— Гафур Гулямович Гулямов; 27.IV (10.V) 1903, Ташкент — 10.VII 1966, там же] — узбецький рад. письменник. Акад. АН Узб. РСР (1943), нар. поет Узб. РСР (1963). Член КПРС з 1946. Друкуватися почав 1923. Осн. тема творів — соціалістична праця і формування нової людини. Автор збірок поезій «Іду зі Сходу» (1943; Держ. премія СРСР, 1946), «Щастя рідної землі» (1951), зб. оповідань «Нерозлучні друзі», «Гумористичні оповідання» (обидві — 1931). Окремі вірші присвятив дружбі узб. та укр. народів («Ти не сирота»). Перекладав твори Т. Шевченка, Ш. Руставелі, О. Пушкіна, В. Маяковського, написав передмову до «Кобзаря» (Ташкент, 1939). Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970 (посмертно).
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Зі Сходу на Захід. К., 1947; [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Приїздіть до нас у гості, друзі! «Дніпро», 1972, № 12; Клятва. «Жовтень», 1974, № 1; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—5. Ташкент, 1971—75.

ГАФУРІ́ Мажит (Габдулмажит) Нурганійович [20.VII (1.VIII) 1880, с. Зілім-Караново, тепер Гафурійський р-н Башк. АРСР — 28. X 1934, Уфа]— башкирський і татарський рад. поет. Нар. поет Башк. АРСР (з 1923). Основоположник башк. рад. л-ри. Літ. діяльність почав 1902 тат. мовою. У ранніх творах відображав безрадісне життя рідного народу. Після революції 1905 гол. мотиви поезії Г.— протест проти соціальної нерівності. Вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію (зб. «Червоний прапор», 1917). У своїх творах славив перемогу рад. ладу, закликав зміцнювати дружбу рад. народів («Пісня червоних воїнів», 1929; «Ленінізм — маяк мені», 1934). Писав п'єси, байки, твори для дітей, виступав як публіцист.
Тв.: Укр. перекл.— Чорнолиці. К., 1953; Вибрані поезії. К., 1955; [Вірші]. В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Бідняки. В кн.: Оповідання письменників автономних республік, областей, національних округів та країв РРФСР, в. 1. К., 1976; Рос. перекл.— Избранное. Уфа, 1955; Ступени жизни. М., 1958; Черноликие. Уфа, 1975.
Літ.: Тичина П. Патріотизм у творчості Мажита Гафурі. К., 1955.

ГАФУ́РОВ Абуталіб Гафурович (21.XI 1882, аул Шуні, тепер Даг. АРСР — 14.V 1975, Махачкала) — лакський рад. поет. Народний поет Дагестану (з 1939). З молодих років складав пісні про долю свого народу. Грамоти навчився в 50 років і почав записувати свої твори. Перша зб.— «Новий світ» (1934). У роки Великої Вітчизн. війни вийшли збірки «За Батьківщину» (1942), «Голос Дагестану» (1943). Автор ліричних віршів — «Ленін» (1932), «Марш героїв» (1942), «Хаджіжа» (1955), «Одна на світі дорога для сонця» (1958) та ін. Написав пісні про Т. Шевченка, М. Горького. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.
Тв.: Рос. перекл.— Новая ступень. Махачкала, 1965; Абуталиб сказал... М., 1977.

ГАФУ́РОВ Бободжан Гафурович [18 (31).XII 1908, кишлак Іспісар, тепер Ходжентського р-ну Ленінабадської обл. Тадж. РСР — 12.VII 1977, Душанбе] — рад. партійний діяч, історик-сходознавець, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1932. В 1935 закінчив Всесоюзний комуністичний ін-т журналістики в Москві. В 1941—46 — секретар, 1946—56— 1-й секретар ЦК КП Таджикистану. З 1956 — директор Ін-ту сходознавства АН СРСР. Праці з історії народів Серед. Азії та історії *ісламу*. На XIX і XX з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го і 7-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Міжнар. премія ім. Дж. Неру, 1968.
Тв.: Октябрьская революция и национально-освободительное движение. М., 1967; Кушанская эпоха и мировая цивилизация. М., 1968; Таджики. М., 1972; Актуальные проблемы современного национально-освободительного движения. М., 1976; Изучение цивилизаций Центральной Азии. М., 1976 [у співавт.].

ГА́ШЕК (Hašek) Ярослав (30.IV 1883, Прага — 3.I 1923, Ліпніце)— чеський письменник. Почав друкуватися з 1900. До 1915 опублікував бл. тисячі гуморесок, фейлетонів і нарисів (зб. «Бравий вояк Швейк та інші дивовижні історії», «Турботи пана Тенкрата», обидві — 1912; «Моя торгівля собаками та інші гуморески», 1915). Після мобілізації до австр. армії добровільно здався в рос. полон. В 1916 вступив до чехословацької військ. частини, створеної в Росії. В 1916—18 перебував на Україні, зокрема в Києві. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції вступив до РКП(б) (Москва, 1918) і до Червоної Армії, обіймав відповідальні


К.-Ф. Гаусс.


Гафур Гулям.


М. Н. Гафурі.


Б. Г. Гафуров.



Я. Гашек



А. Є. Гашинський





Російська **гвардія**. 1. Обер-офіцер гвардії. 1700—32. 2. Гвардійський гренадер. 1700—32. 3. Гвардійський козак. 1812. 4. Обер-офіцер Кавалергардського полку. 1812.

посади в політвідділі 5-ї армії, що боролась проти контрреволюції на Східному фронті. В кінці 1920 повернувся на батьківщину, співробітничав у центр. органі КПЧ «Руде право». Вершина творчості Г. — сатиричний антивоєнний роман «Пригоди бравого вояка Швейка» (1921—23, незакінч.). Перший варіант його був створений і виданий чес. мовою у Києві (повість «Бравий вояк Швейк у полоні», 1917). Починаючи з 1930 на Україні вийшло вісім видань цієї повісті. Інсценізований твір поставлено на сценах театрів України, зокрема в Київ. академічному театрі ім. І. Франка.

Тв.: Укр. перекл.— Жертва лотереї. К., 1952; Гумористичні оповідання. К., 1956; Пригоди бравого вояка Швейка. К., 1970; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1966.

Літ.: Шевчук В. І. Ярослав Гашек. К., 1965; Трофимкин И. И. Ярослав Гашек. Л., 1973; Шмелькова И. А. Ярослав Гашек. Биобиблиографический указатель. М., 1959. *В. І. Шевчук.*

ГАШИ́НСЬКИЙ Аркадій Євгенович (н. 29.VII 1920, м. Мелітополь Запорізької обл.) — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). У 1945 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського (Москва). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — учасник фронтової театр. бригади 1-го Укр. фронту. З 1948 в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Хома («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Ярослав Мудрий (однойменна драм. поема Кочерги), Лаврін Запорожець («Незабутнє» — інсценізація за творами Довженка), Гроза («Сторінка щоденника» Корнійчука), Мастаков («Старик» Горького), Дервіш («У ніч місячного затемнення» Каріма), Креонт («Антігона» Софокла), Макбет («Макбет» Шекспіра)

ГАШИ́Ш (араб.) — наркотична речовина, яку добувають з індійських конопель (Cannabis indica). Приймання всередину або куріння Г. спричинює *галюцинації*. Пристрасть до вживання Г. є *наркоманією*.

ГАШО́КОВ Хусін Ханахович (н. 2. VII 1913, аул Хабез, тепер Карачаєво-Черкеської а. о., Ставропольський край) — черкеський рад. письменник. Член КПРС з 1939. Друкуватися почав в 30-х рр. Перша зб. «Вірші та пісні» (1940). Осн. тема творів Г.— праця, образ будівника нового життя, дружба народів (зб. «Світання в горах», 1952; «Сонце над аулами», 1957; «Іду по землі», 1965; «Будильник», 1976; «Серце співає», 1977, та ін.). Автор трилогії «Батько і син» (1959—68). Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Світання в горах. В кн.: Теплі скарби. Сімферополь, 1972; Рос. перекл.— Иду по земле. Ставрополь, 1965.

М. А. Хубієв.

ГАЮЇ (Аюї; Найу) Валентин (13. XI 1745, Сен-Жюст, Уаза — 18.III 1822, Париж) — французький педагог, один з основоположників *тифлопедагогіки*. Розробив для сліпих дидактику і методику вивчення наук та оволодіння практичними ремеслами. Запропонував шрифт для сліпих, вдосконалив спосіб книгодрукування, створив ноти, геогр. карти для них тощо. В 1784 заснував на свої кошти в Парижі першу школу для сліпих. У 1806—17 жив у Петербурзі, де 1807 під його керівництвом відкрито перший у Росії навч. заклад інтернатного типу для сліпих. Осн. праця Г.— «Нарис навчання сліпих» (1786).

ГВАДАЛАХА́РА — місто в центр. частині Іспанії, поблизу Мадріда, адм. центр провінції Гвадалахара в обл. Нова Кастілія. Бл. 30 тис. ж. Моторобудівний з-д, підприємства по переробці с.-г. продукції. Архіт. пам'ятки давньорим. часу та епохи Відродження, в т. ч. рим. міст, палац Інфантадо. Під Г. 1937 відбулась битва, в якій іспр. республіканці розгромили італофашистські війська.



Гвадалахара. Палац герцогів Інфантадо. Близько 1480—93. Будівничі Х. Гуас, Егуаоміт та ін.

ГВАДАЛАХА́РА — місто в Мексиці, адм. ц. штату Халіско. Розташована на Мексиканському нагір'ї, на вис. 1500 м над р. м. Вузол з-ць і автошляхів. 1857 тис. ж. (1974, з передмістями). Один з центрів обробної пром-сті країни. Розвинуті харч. (олійно-жирова, борошномельна), текст., шкіряно-взуттєва, хім., маш.-буд., цем. пром-сть. Традиційне виготовлення керамічних виробів. Ун-т. Архіт. пам'ятки: собор (1571—1618), церква Санта-Моніка (1720—33), будинок Верховного суду (Аудьєнсія, 1751—75) та ін. Г. засн. 1530.

ГВАДАЛКВІВІ́Р — річка на Пд. Іспанії. Довж. 560 км, пл. бас. 57 тис. км². Бере початок на пн. схилах Андалуських гір. Впадає в Кадіську зат. Атлантичного ок., утворюючи *естуарій* завширшки бл. 7 км. Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води 164 м³/сек. Судноплавний до м. *Кордови*. Використовується для зрошування. На Г.— м. *Севілья*.

ГВАДЕЛУ́ПА — острови у Вест-Індії, в групі Малих Антільських островів, володіння Франції. Включає о. Гваделупа (складається з 2 частин: Бас-Тер і Гранд-Тер), низку дрібних о-вів (Марі-Галант, Дезірад, Ле-Сент та ін.) і пн. частину о. Сен-Мартен (південна належить Нідерландам). Пл. 1,8 тис. км². Нас. 325 тис. чол. (1977), переважно мулати й негри. Офіц. мова — французька. Адм. центр — м. *Бас-Тер*. Поверхня складена з вулканічних туфів та вапняків. Вис. до 1467 м (діючий вулкан Суфрієр — найвища вершина Г.). Клімат тропічний, жаркий,. вологий (опадів до 2000 мм на рік). Масиви вологих тропічних лісів. Г. відкрив Х. Колумб 1493. До 1635 належала Іспанії, потім франц. приватним компаніям. Корінне індіанське населення було винищено, натомість завезли негрів-рабів. З 1674 острови — франц. колонія. В 17—19 ст. Англія не раз намагалася захопити Г., але за Паризьким договором 1816 вона залишилася французькою. Рабство на островах фактично скасовано 1848. 19.III 1946 Г. дістала статус «заморського департаменту» Франції. Народ Г. бореться за нац. незалежність. Очолює нац.-визвольний рух *Гваделупська комуністична партія*, що входить у фронт боротьби за автономію. На Г. також діють філії гол. франц. політ. партій. Основа економіки — с. г. на експорт. Вирощують цукр. тростину (понад 50% усієї посівної площі, виробн. цукру 1977 — 96 тис. т), банани, каву, какао, ваніль, цитрусові. Розвинуті тваринництво (велика рогата худоба, кози, свині), рибальство. Голов. галузь пром-сті — харч. (виробн. цукру, рому). Автошляхів — 1924 км (1974). Осн. пром. центр і мор. порт — Пуент-а-Пітр. З Г. вивозять цукор, банани, ром; ввозять устаткування, паливо, трансп. засоби. Осн. торг. партнер — Франція. Грош. одиниця — франц. франк. За курсом Держбанку СРСР 100 франц. франків = 15,42 крб. (серпень 1978).



А. Є. Гашинський у ролях Грози («Сторінка щоденника» Корнійчука) та Ярослава Мудрого («Ярослав Мудрий» Кочерги).





ГВАДЕЛУ́ПСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ГКП) — створена на І з'їзді 29—30.III 1958 на базі федерації Франц. компартії, що існувала на Гваделупі з 1944. II з'їзд ГКП (1961) висунув завдання боротьби за внутр. автономію Гва-

делупи у рамках Франц. республіки як першого етапу на шляху до повної незалежності країни. III з'їзд партії (1964) визначив політ., екон. і соціальний зміст програми досягнення автономії (здійснення самоврядування, агр. реформи тощо). VI з'їзд ГКП (1976) підкреслив, що досягнення автономії є не самоціллю, а платформою боротьби за повноту політ., екон. і соціальних прав гваделупського народу; з'їзд підкреслив, що важливою умовою антиімперіалістичної боротьби є зміцнення єдності міжнар. комуністичного руху. ГКП брала участь у роботі міжнар. Нарад комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Комуністи очолюють ряд місц. органів самоврядування в країні. ГКП має 9 депутатів в Генер. раді Гваделупи, 1 місце в Нац. зборах Франції. Генеральний секретар — Гі *Данент* (з 1969). Центральний друкований орган — газета «Етенсель» («Іскра»).

М. В. Мартинов.

ГВА́ЛІЯР — місто в центр. частині Індії, в штаті Мадх'я-Прадеш. Вузол з-ць і автошляхів. 406,1 тис. ж. (1971, з передмістями). Підприємства бавовняної та харч. пром-сті. Текст. машинобудування, металообр. й хім. пром-сть. Кустарне виготовлення килимів, тканин, ювелірних, гончарних і металевих виробів. Археол. музей. Архіт. пам'ятки 11—16 ст. (палац Ман-Сінгх, храми тощо).

ГВА́ЛТИ, згонні дні — феодальна повинність на Західній і Правобережній Україні, в Польщі, Литві й Білорусії в 16 — 1-й пол. 19 ст. Г. називалася робота, яку виконували під час жнив зверх панщини на вимогу поміщиків усі працездатні селяни — чоловіки і жінки за поміщицькі харчі. Виникла з розвитком фільваркової системи поміщицького господарювання. Поступово Г. втратили сезонний характер і стали звичайною панщиною.

ГВАНЬІНІ (Гвагнін; Guagnini) Александр (1538, Верона, Італія — 1614, Краків, Польща) — польський хроніст, за походженням італієць. З 1561 служив у польс. війську, брав участь у *Лівонській війні 1558—83*. Автор історико-геогр. опису «Європейської Сарматії»: Польщі, Литви, України, Білорусії (1578, 1611). У 1584 видав коротку хроніку Польщі, в якій найбільшу увагу приділив висвітленню Лівонської війни. У творах Г. подано відомості про запорізьке козацтво, боротьбу нар. мас України проти польс.-шляхет. гніту і тат. набігів у 15—16 ст. Праці Г. як джерело використовували українські літописці 17—18 ст.

М. П. Ковальський.

ГВАРАНІ, гуарані (ісп. guarani, за назвою індіан. племені) — грошова одиниця Парагваю, дорівнює 100 *сентимо*. Введено 1943 замість *песо*. Золотий вміст Г. не встановлено.

ГВАРДІ́ЙСЬКЕ — селище міського типу Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. УРСР, на р. Самарі (прит. Дніпра), за 6 *км* від залізнич. ст Вільне. 1,5 тис ж. (1977) Комбінат побутового обслуговування, заг.-освітня школа, мед. амбулаторія, кінотеатр, б-ка. Утворене 1957.

ГВАРДІ́ЙСЬКЕ (до 1944 — Сарабуз) — селище міського типу Сімферопольського р-ну Кримської обл. УРСР, на р. Салгирі. Залізничний вузол Острякове. 12,3 тис. ж. (1977). Радгосп, Кримська дослідна станція садівництва, степове відділення Нікітського бот. саду, республіканський проектний ін-т «Укрсадпроект», будинок побуту. 4 загальноосвітні, музична, спортивна школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 5 бібліотек.

ГВА́РДІЯ (італ. guàrdia — варта) — добірна привілейована частина військ. Вперше формування, що називалися Г., виникли в 12 ст. в Італії. На поч. 20 ст. гвард. частини були в більшості країн. У Франції під час Великої франц. революції, а також в Австрії під час революції 1848—49 було утворено *Національну гвардію*. У Росії Г. створено 1687—1700 (Семенівський і Преображенський лейб-гвардії полки). Згодом були сформовані гвард. з'єднання. У 1825 частина Г. була осн. силою повстання *декабристів*.

У революції 1905—07 гвардія відіграла контрреволюц. роль. В 1917 більшість полків Г. перейшли на бік повсталого народу. Контрреволюц. формування під час громадян. війни 1918—20 в Росії дістали назву *білої гвардії*. Першою формою організації Рад. Збройних Сил була *Червона гвардія*. Див. також *Гвардія радянська*.

ГВА́РДІЯ ЛЮДО́ВА (Gwardia Ludowa — Народна гвардія) — збройні загони Польської робітничої партії, що діяли з травня 1942 в окупованій німецько-фашистськими військами Польщі. У 1943 Г. Л. стала масовою орг-цією. Загони Г. Л. діяли в Люблінському, Варшавському, Келецькому, Краківському і Жешувському воєводствах, вели боротьбу також у Сілезії, Лодзі та ін. районах, включених фашистами до складу Німеччини, проводили диверсійні операції в містах (Варшаві, Радомі, Кельце, Кракові). На основі Г. Л. 1.I 1944 створено *Армію Людову*.

ГВА́РДІЯ РАДЯ́НСЬКА — частини, кораблі, з'єднання та об'єднання Збройних Сил СРСР, що відзначилися у боях під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Вперше удостоєні почесного звання гвардійських 18.IX 1941 чотири стріл. д-зії, які брали участь у боях під Мінськом, Смоленськом, Ельнею. Г. р. билася на вирішальних ділянках фронту; її героїчна мужність була прикладом для всієї армії. В ході Великої Вітчизн. війни гвард. звання присвоєно багатьом рад. частинам, з'єднанням та об'єднанням. 21.V 1942 Указом Президії Верховної Ради СРСР для особового складу Г. р було запроваджено гвард. військ. звання і встановлено нагрудний гвард. знак. Гвард. частинам, з'єднанням та об'єднанням вручалися гвард. прапори. У боях на тер. України відзначилися 1—8-а гвард. армії, 3-я і 5-а гвард. танк. армії та ін. На Чорноморському флоті при обороні Одеси й Севастополя гвард. звання удостоєний ряд бойових кораблів.

Літ.: Кузьмичев А. П. Советская гвардия. М., 1969.

ГВАРНЕ́РІ (Guarneri) — родина італійських скрипкових майстрів 17—18 ст. Андреа Г. (1622 або 1626, Кремона — 7.XII 1698, там же) — родоначальник сім'ї, учень Н. *Аматі*. П'єтро Г. (18.II 1655, Кремона — 26.III 1720, Мантуя) — старший син Андреа Г. Джузеппе Г. (21.VIII 1698, Кремона — 17.X 1744, там же) — онук Андреа Г. Найвидатніший представник родини. Скрипки його роботи мають інтенсивний, красивий, багатий відтінками звук. На них грали Н. *Паганіні*, А. *В'єтан*, Е. *Ізаї*, Ф. *Крейслер* та ін. видатні скрипалі. Відомими майстрами також були син і онук Андреа Г.— Джузеппе Г. (25.XI 1666, Кремона — 1739, там же) та П'єтро Г. (14.IV 1695, Кремона — 7.IV 1762, Венеція).

ГВАТЕМА́ЛА, Республіка Гватемала — держава в Центральній Америці. На Пд. Сх. омивається Карибським м., на Пд. Зх.— Тихим ок. В адміністративному відношенні територія країни поділяється на 22 департаменти.

Державний лад. Г.—республіка. За конституцією 1965 глава д-ви і уряду — президент; його і парламент — однопалатний нац. конгрес обирають строком на 4 роки.

Природа. Поверхня Г. переважно гориста. Більша частина тер. країни — нагір'я заввишки 1000—3000 м. Над ним підноситься низка вулканів, у т. ч. найвища вершина Г.— вулкан Тахумулько, 4217 м. З Пн. до нагір'я прилягає вапнякове плато Петен, з Пд.— вузька приморська низовина. Часті землетруси. Осн. корисні копалини: поліметалеві, хромові, марганцеві руди, золото, срібло, нафта. Клімат субекваторіальний, пасатно-мусонний. Пересічна місячна т-ра на нагір'ї від +15 до +20°, на низовині +23, +27°. Опадів у внутр. районах 500—1000 мм, на пн.-сх. схилах гір — до 3500 мм на рік. Понад 50% тер. Г. вкрито лісами.

Населення. Бл. половини нас. Г.— іспано-індіан. метиси (т. з. ладино), 40% — індіанці (кекчі, кіче, мам та ін.), 5% — нащадки іммігрантів з Європи (переважно іспанці), а також з Карибського басейну (переважно негри-ямайці).





Гвардія радянська. Нагрудний гвардійський знак.



Герб Гватемали.

ГВАТЕМАЛА

Площа — 108,9 тис. км²

Населення — 6,3 млн. чол. (1976)

Столиця — м. Гватемала



Х. Урруела. Релігійна сцена. Гіпс. Середина 20 ст.



К. Меріді. Постаті. 1928.



Тканий пояс.

но), які становлять ядро гватемальської нації, що формується. Решта нас.— різні індіан. народи: кіче (бл. 750 тис. чол., тут і нижче 1975, оцінка), какчикель (600 тис. чол), маме (500 тис. чол.), кекчі (400 тис. чол.) та ін. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 58 чол. на 1 км² (1976). 33,8% нас. живе в містах. Найбільші міста — *Гватемала* і *Кесальтенанго*.

Історія. Найдавніше населення Г.— індіан. племена. На межі нашої ери на тер. Г. виникли міста, що стали центрами культури *майя*. В 1523 почалося завоювання тер. Г. ісп. *конкістадорами*, в ході якого багато індіан. племен було повністю винищено. В 1560 утворено генерал-капітанство Г. В ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* проголошено незалежність країни (15.IX 1821). В кін. 19 — на поч. 20 ст. в Г. почав проникати амер. капітал. Панівне становище в екон. й політ. житті посіла монополія США «Юнайтед фрут компані». В 1-й світовій війні Г. виступала на боці *Антанти*. На поч. 20-х рр. 20 ст. в Г. посилився нац.-визвольний і демократичний рух. У 1922 засновано компартію (діяла до 1932, 1949 створено Гватемальську партію праці, ГПП). Під час 2-ї світової війни Г виступала на боці антифашист. коаліції. 20.X 1944 в м Гватемалі відбулося збройне повстання, яке поклало початок антиімперіалістичній, антифеод. революції в Г. (1944—54). З 1945 Г.— член ООН. У 1945 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. Уряд Х. Арбенса Гусмана (1951—54) здійснив ряд заходів, спрямованих на демократизацію політ. життя Г., створення незалежної економіки. В 1954 реакц. кола Г. при підтримці США організували контрреволюц. переворот. Усі завоювання революції було ліквідовано, діяльність прогресивних орг-цій заборонено. Всі наступні уряди Г. продовжували політику придушення прогресивних сил. Трудящі Г., очолені ГПП, ведуть постійну боротьбу проти диктатури. З 1963 в Г. існує партизанський рух. У міжнар. відносинах уряд Г. повністю орієнтується на політику США. Г.— член *Організації американських держав, Центральноамериканського спільного ринку, Латиноамериканської економічної системи*

М. В. Мартинов.

Політичні партії, профспілки. Рух національного визволення, засн. 1959.

Крайньо права партія; захищає інтереси великої буржуазії та латифундистів, зв'язаних з іноз. капіталом. Конституційно-демократична партія, засн. 1964. Права, представляє інтереси частини великої буржуазії, поміщиків, вояччини. Революційна партія, засн. 1957. Виражає інтереси дрібної та серед. нац. буржуазії, інтелігенції, частини землевласників. Християнсько-демократична партія, засн. 1955. Об'єднує представників католицького духівництва, дрібної буржуазії, частини селянства *Гватемальська партія праці*, засн. 1949 (з 1954 діє нелегально). Гватемальська автономна профспілкова федерація, засн. 1957. Входить до ВФП. Профспілкова рада Г., засн. 1956. Входить до МКВП та *Міжамериканської регіональної організації трудящих*.

М. В. Мартинов.

Господарство. Г.— відстала агр. країна, що спеціалізується на вирощуванні на експорт деяких плантаційних культур. Великої шкоди г-во країни зазнало під час землетрусу 1976. В с. г. зайнято бл. 65% економічно активного населення. Частка с.-г. виробн. 1975 становила 27,6% валового внутр. продукту. Для Г. характерне поєднання великого плантаційного г-ва з примітивним напівнатуральним селянським. Під плантаційними культурами — понад 30% посівної площі. Осн. з них (збір 1976, тис. т): кава — 153, бавовна — 101, банани — 520. На експорт вирощують також абаку, ефіроносні культури, тютюн, цукр. тростину. Гол. прод. культури: кукурудза, рис, картопля, овочі. Тваринництво має другорядне значення. Розводять (1975, тис.): велику рогату худобу — 2148, свиней — 839, овець — 520. Заготівлі цінних порід деревини (бальса, бакаут та ін.), смоли чикле. На узбережжі Карибського м.— рибальство, вилов креветок.



Банановa плантація.

Промисловість розвинута слабо. В невеликій кількості видобувають цинк, сурму, свинець, срібло. Виробн. електроенергії — 1099 млн. кВт · год (1975). Підприємства харчової, шкіряної, текст., нафтохім., буд. матеріалів пром-сті (переважно у містах Гватемала й Кесальтенанго). В Ескуїнтлі та поблизу Пуерто-Барріос — нафтопереробні з-ди на довізній сировині. Розвинуті кустарні промисли. Довж. залізниць — бл. 1,6 тис. км, автошляхів — 13,4 тис. км, у т. ч. 2,5 тис. км з твердим покриттям. Через Г. проходить Панамериканська автострада. Гол. мор. порти: Пуерто-Барріос, Сан-Хосе, Чамперіко. У м. Гватемалі — міжнар. аеропорт. З Г. вивозять каву, бавовну, банани, цукор, лісоматеріали та ін.; ввозять продукти харчування, автомобілі, устаткування, нафту Найбільша частка зовнішньоторг. обороту припадає на США, ФРН, країни Центр. Америки, Японію. Грошова одиниця — кетсаль. 1 кетсаль = 1 дол. США.



М. П. Крачило.

Медичне обслуговування. В 1973 в Г. було 12,1 тис. лікарняних ліжок (2,2 ліжка на 1 тис. ж.); 1975 в країні працювали 16,6 тис. лікарів (1 лікар на 3,6 тис. ж.). Лікарів готують на медичному факультеті університету Сан-Карлос у м. Гватемалі.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. 60% дорослого нас. країни неписьменні (1976). Проголошене 1945 обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років не здійснюється. Тривалість навчання у поч. школі — 6 років (у сільс.— 3), у серед.— 5 (3 + 2) або 6 (3 + 3).

Поряд з держ. є приватні школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалось 647 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 104,5 тис. (1973), у вищих навч. закладах — 27,6 тис. студентів (1976). Найбільший вуз — ун-т Сан-Карлос у м. Гватемалі (засн. 1676); приватні ун-ти Рафаель Ландівар, дель Вальє та Маріано Гальвес, усі — в м. Гватемалі. Наук. установи: Гватемальська академія (засн. 1930), Академія мед., фіз. та природничих наук, Асоціація інженерів і архітекторів (засн. 1930), Ін-т харчування Центр. Америки та Панами, Нац. ін-т ядерної енергії, Нац. ін-т географії, Ін-т антропології й історії та ін. У м. Гватемалі — Нац. б-ка (засн. 1879), Нац. музеї історії і красних мист., археології та етнографії.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Г. виходило 11 щоденних газет заг. тиражем понад 200 тис. примірників, 13 ін. періодичних видань. Осн. газети: щоденні— «Пренса лібре» («Вільна преса», з 1951), «Імпарсіаль» («Безсторонній», з 1921), «Ора» («Година», з 1920), «Діаріо де Сентро Америка» («Газета Центральної Америки», з 1880), орган Гватемальської партії праці — газета «Вердад» («Правда», виходить нелегально з 1954). Урядова служба — Ген. управління нац. радіо й телебачення (засн. 1931) контролює роботу 95 радіо- і 12 телестанцій, з яких 9 — ретрансляційні. Передачі ведуться ісп. та англ. мовами. Переважна більшість радіостанцій і всі телевізійні — комерційні. Телебачення з 1956.

О. В. Ткачов

Література Г. розвивається в основному ісп. мовою. Ісп. колонізатори знищили давню культуру племен майя, зокрема й високорозвинену л-ру. Збереглося лише кілька пам'яток. У роки ісп. володіння л-ра мала наслідувальний характер. Тільки у 18 ст. з'явилися оригінальні твори (А. Пас-і-Сальгадо, Р. Ландівара). Романтичний напрям, що виник після проголошення незалежності (1821), представляли поети Х. Батрес Монтуфар, Х.-А. де Ірісаррі, Х. Дієгес Оларреррі, Д. Естрада, прозаїки Х. Міла-і-Відаурре і Ф. Лаїнф'єста. Письменники-реалісти 19 —поч. 20 ст.: Р.-А. Саласар, Е. Мартінес Собраль, М. Сото Холл, Ф. Кальдерон Авіла, Р. Аревало Мартінес. Після революції 1944—54 стали відомими М.-А. *Астуріас*, Л. Кардоса-і-Арагон, Р. Лейва, О.-Р. Гонсалес, У. Альварадо та ін. Після перемоги реакції 1954 більшість письменників живе у вигнанні, продовжуючи боротьбу за свободу і мир.

Л. С. Литвинова.

Архітектура. У 2—9 ст. на тер. Г. була поширена культура індіанців майя. Від тих часів у центрах Тікаль, Камінальгую, Кіріґуа збереглися храми на пірамідальних або баштоподібних основах, палаци, піраміди, стели з рельєфними зображеннями тощо. В колоніальний період виникли нові міста (Антіґуа, Чічікастенанго) з прямокутною сіткою вулиць й одноповерховими будинками з адоби. Масивні цивільні й культові будівлі з товстими стінами оздоблювали ліпленням і різьбленням у дусі *барокко*, часто з маврітанськими мотивами (палац Паласіо де лос Капітанес Хенералес, закінчено 1764, арх. Л. Дієс Наварро; будинок ун-ту, тепер музей, будівництво розпочато 1763, арх. Х.-М. Рамірес — в м. Антіґуа). В 19—20 ст. міста Г. в основному зберегли традиційне планування. Серед значних споруд — театр (1852—59), палац президента (1933), палац уряду (1941) в м. Гватемалі.

Образотворче мистецтво. З давніх часів, від культури майя, відомі скульптурні пам'ятки, розписна й фігурна кераміка, вироби з кістки. В колоніальний період існувала своєрідна скульптурна школа Г. З 16 ст. відомі статуї з срібла скульпторів Х. де Агірре, К. Катаньйо, з 17 ст.— портрети роботи А. Альвареса, з 18 ст.— скульптури Е. Суньїги. В 17 ст. виник живопис (А. де Монтуфар). Скульптура й живопис були переважно релігійного змісту. У 20 ст. розвинулися реалістичний пейзаж, побутовий жанр (А Гальвес Суарес, Т. Фонсека, Р. Ласо) і скульптура (Х. Урруела, Р. Галеотті Торрес). На творчості частини сучас. живописців позначився вплив абстракціонізму.

У Гватемалі здавна поширені художні ремесла (ткацтво, вишивання, гончарство, плетіння з пальмового листя тощо).

Літ.: Недялков І. П. Гватемала. К., 1965; Торизльо Г. Битва за Гватемалу. Пер. с исп. М., 1956; Диас Россотто Х. Характер гватемальской революции. Пер. с исп. М., 1962; Латинская Америка. Справочник. М., 1976.

ГВАТЕМА́ЛА — столиця Республіки Гватемала. Гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташована на Гватемальському нагір'ї, на вис. понад 1500 м над р. м. Залізничне сполучення з портами Сан-Хосе й Чамперіко (Тихий ок.), Пуерто-Барріос (Карибське м.). Аеропорт. 870 тис. ж. (1974). Г. засн. 1524. В 1821 в місті проголошено незалежність держави *Гватемала* від Іспанії. Підприємства харч., текст., шкіряно-взут., деревообробної, цем.



Гватемала. В центрі міста

пром-сті; залізничні майстерні. В Г.— 4 ун-ти, в т. ч. державний (засн. 1676), Гватемальська академія, Національна б-ка, Національні музеї: історії та красних мистецтв, археології та етнографії.

Великої шкоди місту завдали землетруси, зокрема 1917—1918 та 1976.

ГВАТЕМА́ЛЬСЬКА ПА́РТІЯ ПРА́ЦІ (ГПП) — заснована в м. Гватемала 28.IX 1949 під назвою Комуністична партія Гватемали. На II з'їзді (1952) було прийнято програму і статут партії, перейменовано її на ГПП. Спадкоємиця Компартії Гватемали (1922—32). З 1954, після реакц. перевороту в країні, оголошена поза законом, діє в підпіллі. III з'їзд ГПП (1960) прийняв «Політ. платформу», в якій висунув завдання боротьби проти реакц режиму, за створення демократичного революц. уряду. ГПП проводить принципову лінію на досягнення єдності з усіма революц. орг-ціями країни, що борються проти профашист. хунти. IV з'їзд ГПП (1969) схвалив нові статут і програму партії, яка визначає завдання гватемальської революції як аграрної, антиімперіалістичної, народної, в перспективі націленої на соціалізм. У статуті визначено роль партії як керівника революц. війни гватемальського народу. ГПП зазнає жорстоких переслідувань. У 1972 і 1974 були заарештовані і по-звірячому вбиті ген. секретарі ЦК ГПП Б. *Альварадо Монсон* і У. Альварадо Арельяно. ГПП брала участь у роботі міжнар. Нарад комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Центр. друкований орган — газ. «Вердад» («Правда»).

М. В. Мартинов.

ГВАЮ́ЛА (Parthenium) — рід рослин родини *складноцвітих*. Листки чергові, цілісні, зубчасті або майже перисторозсічені. Кошики багатоквіткові, складають густе волотевидне суцвіття. Плід — сім'янка. Рід об'єднує бл. 14 видів, пошир. у Пн. і Центр. Америці, Мексиці та на Антільських о-вах. Один вид Г.—Г. с р і б л я с т а (P. argentatum) — *каучуконосна рослина*. Каучук міститься в стеблах і коренях (2—16% сухої речовини). Крім того, в Г. є смоли (до 15%) й ефірні олії.

ГВАЯ́КОВЕ ДЕ́РЕВО, бакаутове дерево (Guajacum) — рід рослин род. паролистових. 6 видів, ростуть у тропічній Америці. Найпошир. види — G. officinale і G. sanctum — високі дерева. Листки перисті, супротивні. Квітки голубі, зібрані в зонтиковидні суцвіття. Деревина дуже міцна, йде для виготовлення деяких деталей машин. В ядрі деревини G. officinale міститься пахуча смола, багата на гваякол — органічну сполуку, використовувану при синтезі *ваніліну* і лік. препаратів.

ГВЕ́ЗДОСЛАВ (Hviezdoslav, справж. прізв.— Орсаг) Павол (2. II 1849, м. Вишній Кубін — 8.XI 1921, м. Долний Кубін) — словацький поет. Літ. діяльність почав у 60-х рр. Автор збірок ліричних поезій: «Пагіння» (ч. 1—3, 1885—95), «Туга» (ч. 1—4, 1903—06), «Відгомін» (ч. 1—3, 1909—11), поем «Дружина лісника» (1886), «Єжо Влколинський» (1890), «Габор Влколинський» (1899), а також трагедії «Ірод та Іродіада» (1909), в якій викривав аморальність пануючої верхівки. Остання книга — «Криваві сонети» (1919) спрямована проти імперіалістичної війни. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Міцкевича, Ю. Словацького, У. Шекспіра, Ш. Петефі та ін. поетів.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Криваві сонети. Братіслава, 1961; [Вірші]. В кн.: Словацька поезія. К., 1964; Р о с п е р е к л.— Стихи. М., 1961.

Літ.: Токсина И. В. Павол Орсаг-Гвездослав. Библиографический указатель. М., 1974.

В. І. Шевчук.

ГВЕ́ЛЬФИ І ГІБЕЛІ́НИ (Guelfi, Ghibellini) — політичні напрями в Італії 12—15 ст., що виникли у зв'язку зі спробами імператорів «*Священної Римської імперії*» ствердити своє панування на Апеннінському п-ові. Гвельфи об'єднували противників імперії (переважно з торг.-ремісничих верств), гібеліни — прихильників імператора (гол. чин. дворян). Боротьба цих напрямів відображала глибокі суперечності між торговельно-ремісничими верствами й феодальною знаттю.

ГВИНТІ́ВКА — індивідуальна вогнепальна зброя з гвинтовими нарізами в каналі ствола, які надають кулі обертального руху, що забезпечує стійкий політ, більшу дальність і влучність стрільби у порівнянні з гладкоствольними *рушницями*. Перші зразки дульно-зарядних рушниць з гвинтовими нарізами з'явилися на поч. 16 ст. в Зх. Європі та Росії. В 2-й пол. 19 ст. з винаходом *капсуля*, унітарного *патрона* і зміною способу заряджання (з казенної частини) скорострільність нарізних рушниць (з 1856 їх наз. Г.) значно збільшилась. і вони були прийняті на оз-



П. Гвездослав.



Гваюла сріблясте.

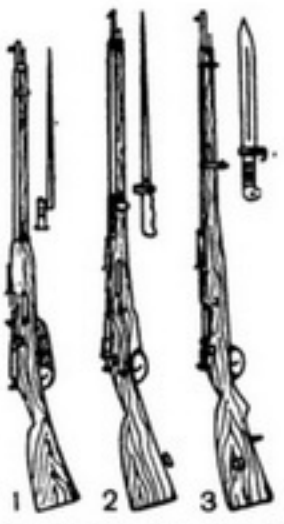

Гвинтівки: 1 — російська 7,62 мм зразка 1891/30; 2 — французька 8,0 мм зразка 1907/16; 3 — німецька 7.92 мм зразка 1898.



Гвинтокрил Ка-22 (СРСР).

ГВИНТОВА ЛІНІЯ

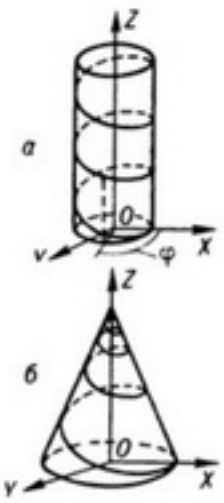

Циліндрична (*а*) та конічна (*б*) гвинтова лінія.

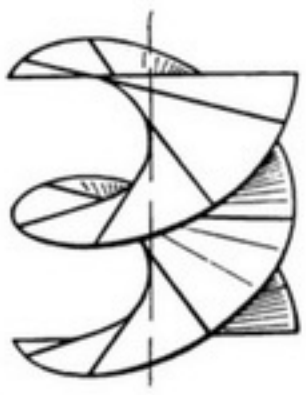

Гвинтова поверхня. Прямий гелікоїд.

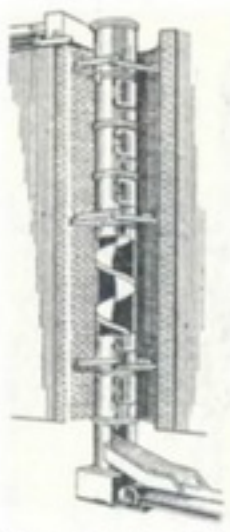

Гвинтовий спуск.



Гвинторога коза (самець і самка)

броєння всіх армій провідних країн. В рос. армії з 1868 — *берданка,* 1891 замінена Г. магазинною С. І. *Мосіна*. Ця Г. була в рос. і рад. арміях до 1930 і лягла в основу вдосконаленого зразка 1891—1930. Її бойова скорострільність 10—12 пострілів за хвилину, прицільна дальність стрільби — до 2000 м, маса з багнетом 4,5 кг. З 1940 на озброєнні Рад. Армії була самозарядна (7,62 мм) Г. зразка 1940 (СВТ-40), а з 1944 — самозарядний *карабін*. У 1963 на озброєння прийнято самозарядну снайперську гвинтівку (СВД). Сучасні напівавтом. та автом. Г. в різних країнах мають калібр від 5,6 до 7,62 мм.

ГВИНТОВА́ ЛІ́НІЯ — крива на поверхні колового *циліндра* або колового *конуса,* яка перетинає усі твірні під сталим кутом (мал.). Циліндрична Г. л.— єдина лінія сталої *кривини* і сталого, не рівного нулеві, *скруту*. Вона є траєкторією точки, яка обертається навколо осі циліндра й одночасно переміщується на віддаль, пропорційну кутові повороту φ в напрямі його осі. Її параметричні рівняння відносно прямокутної системи *координат*, вісь OZ якої є віссю циліндра, мають вигляд: $x = a\cos\varphi$, $y = a\sin\varphi$, $z = \lambda\varphi$. Залежно від знака скруту, циліндрична Г. л. має форму правого або лівого гвинта. Величина $h = 2\pi\lambda$, на яку переміщується точка при повному обороті, наз. її кроком. Узагальнена Г. л.— лінія на довільній *циліндричній поверхні,* яка перетинає усі твірні під сталим кутом α. Для неї *відношення* скруту $\varkappa$ до кривини k є величина стала: $\varkappa/k = \operatorname{ctg}\alpha$. При розгортанні циліндричної поверхні на площину Г. л. переходить у пряму.

В. П. Білоусова.

ГВИНТОВА ПОВЕ́РХНЯ — поверхня, описана довільною кривою, яка обертається навколо нерухомої осі з незмінною кутовою швидкістю й одночасно здійснює рівномірний поступальний рух вздовж осі обертання. Якщо Г. п. описана прямою, що перетинає вісь обертання під прямим кутом, вона наз. прямим геліко́їдом (мал.). Колові *циліндри,* що мають спільну вісь з прямим гелікоїдом, перетинають його по *гвинтових лініях*. Г. п. можна вигнути на *поверхню обертання*. Зокрема, способом згинання прямий гелікоїд можна накласти на *катеноїд*.

В. П. Білоусова.

ГВИНТОВИ́Й СПУСК — пристрій, яким насипні або поштучні вантажі спускають під діянням власної ваги; засіб *гравітаційного транспортування*. Має вигляд гвинтового жолоба (мал.). Застосовується на багатоповерхових складах, в цехах тощо

ГВИНТОКРИ́Л — літальний апарат вертикального зльоту і посадки з несучими гвинтами, як у *вертольота*, і крилом та оперенням, як у *літака*. Рушіями гвинтокрила є тягнучі чи штовхаючі повітряні гвинти або реактивні двигуни. У Г. більша швидкість, ніж у вертольота, але складніша і важча конструкція. Іл. с. 495.

ГВИНТОРО́ГА КОЗА́, мархур (Capra falconeri) — парнокопитний ссавець підрод. козоовець. Відзначається міцним тулубом та своєрідною будовою спіральнозвивистих рогів завдовжки до 150 см. Довж. тіла до 1,7 м, вис. в холці 100 см. Забарвлення бурувато-руде або білувате. Гін в листопаді — грудні. Самка після бл. 6-місячної вагітності народжує 1—2 козенят. Г. к. поширені в гірських країнах Пд.-Зх. Азії. В СРСР — вздовж верх. течії Пянджу та в р-ні гірського хребта Кугітангтау. Промисловий звір, його чисельність швидко зменшується. Г. к. в СРСР перебуває під охороною закону.

О. П. Корнєєв.

ГВІА́НА (Французька)—володіння Франції на Пн. Сх. Південної Америки, на узбережжі Атлантичного ок. Пл.— 91 тис. км². Нас. 60 тис. чол. (1976, оцінка), переважно креоли, метиси, індіанці. Офіц. мова — французька. Адм. центр — м. *Кайєнна*. Поверхня переважно рівнинна, на Пд.— Гвіанське плоскогір'я. В надрах Г. виявлено родовища золота, бокситів. Клімат субекваторіальний, жаркий, вологий. Пересічна місячна т-ра повітря +28, +29°, опадів понад 3000 мм на рік. Найбільші річки — Мароні, Ояпок (Ояпокі). Рослинність — вічнозелені ліси (*гілеї*), подекуди — *савани*. Перші європейські колоністи з'явилися на тер. сучас. Г. 1598. В 1604 її захопили французи. В 17 — на поч. 19 ст. за володіння Г. точилася боротьба між голландцями, англійцями і французами; останні утвердилися тут 1817. З кін. 17 ст. тут розвивалося плантаційне г-во, в якому використовували працю негрів-рабів (фактично звільнені 1848). З кін. 18 до серед. 20 ст. Г.— місце заслання («суха гільйотина») для франц. політ. в'язнів. В Кайєнні відбували заслання багато з учасників *Паризької комуни 1871*. З 1946 Г.—«заморський департамент» Франції. Прогресивні сили Г. об'єднані у Фронт визволення Гвіани (засн. 1958). Осн. заняття населення — с. г. В обробітку менш як 0,1% території (гол. чин. на узбережжі). Вирощують (збір 1976, тис. т): цукр. тростину — 5, банани — 2, а також какао, рис, кукурудзу, маніок, цитрусові, овочі. Розводять велику рогату худобу, свиней. Рибальство, морські промисли (вилов креветок). Заготівля цінних порід деревини. Гол. галузь гірничої пром-сті — видобування золота. Підприємства по виробн. рому, лісопильні. Автошляхів — 740 км. Гол. мор. порт — Кайєнна. Вивіз золота (бл. 50% вартості експорту), лісоматеріалів, рому, креветок; ввіз прод. товарів, буд. матеріалів, палива, тканин, устаткування. Осн. торг. партнери — Франція, США. Грош. одиниця — франц. франк. За курсом Держбанку СРСР 100 франц. франків = 15,42 крб. (серпень 1978).



ГВІА́НСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія в Атлантичному ок., біля пн.-сх. берегів Пд. Америки. Є продовженням Пд. Пасатної течії. На Пн. зливається з Пн. Пасатною течією. Пересічна т-ра води +27°, швидкість понад 3 км/год.

ГВІА́НСЬКЕ ПЛОСКОГІ́Р'Я — плоскогір'я в Пд. Америці, між низовинами рік *Оріноко* на Пн. та *Амазонки* на Пд. Лежить в межах Колумбії, Венесуели, Бразілії, Гайани, Сурінаму й Гвіани французької. Довж. бл. 2000 км. Вис. 500—1000 м на Зх. й 200—500 м на Сх., найвища точка — г. Серра-Небліна (3014 м). Г. п. складене з гранітів, гнейсів, сланців, подекуди вкритих пісковиками. Родовища заліз. руд, золота, алмазів, бокситів. Клімат тропічний, вологий (опадів до 3500 мм на рік). Г. п. розчленоване численними притоками рік Оріноко та Амазонки. Ріки мають пороги, водоспади (найвищий у світі водоспад *Анхель*); великі запаси гідроенергії. На схилах — вологі вічнозелені ліси (*гілеї*); на Пн. Зх.— *савани*. З тварин тут водяться широконосі мавпи, лінивець, мурахоїд, броненосець, тапір, ягуар та ін.

ГВІЗДЕ́ЦЬ — селище міського типу Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Чорняві (прит. Пруту). Залізнична станція. 1,5 тис. ж. (1977). Цегельня, виробниче відділення райсільгосптехніки, міжколгоспна будівельна організація. 2 заг.-освітні та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Відомий з 1373. У Г. народився укр. художник Я. В. *Пстрак*.

ГВІНЕ́ЙСЬКА ЗАТО́КА — затока на Сх. Атлантичного ок., біля узбережжя Екваторіальної Африки. Пл. 1533 тис. км², найбільша глиб. 6363 м. На Сх. поділяється на 2 затоки — Біафра і Бенін. У Г. з. багато островів (Масіас-Нгема-Бійого, Сан-Томе, Прінсіпі та ін.). Т-ра води 25—27°, солоність від 20—30‰ (поблизу гирла великих річок) і до 34—35‰. Найбільші порти: Аккра, Такораді (Гана), Лагос (Нігерія), Дуала (Камерун) та ін.

ГВІНЕ́ЙСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія в Атлантичному ок., на Пн. Гвінейської затоки, біля узбережжя Африки. Пересічна річна т-ра води на поверхні +26, +27°, солоність до 35‰, швидкість понад 3 км/год.

ГВІНЕ́Я, Гвінейська Республіка — держава в Зх. Африці. Омивається Атлантичним ок. В адм. відношенні поділяється на 29 округів.

Державний лад. Г.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1958. Глава д-ви — президент, обираний населенням строком на 7 років. Законодавчий орган — однопалатні законодавчі збори, що обираються населенням строком на 7 років; уряд очолює прем'єр-міністр.

В. Н. Денисов.

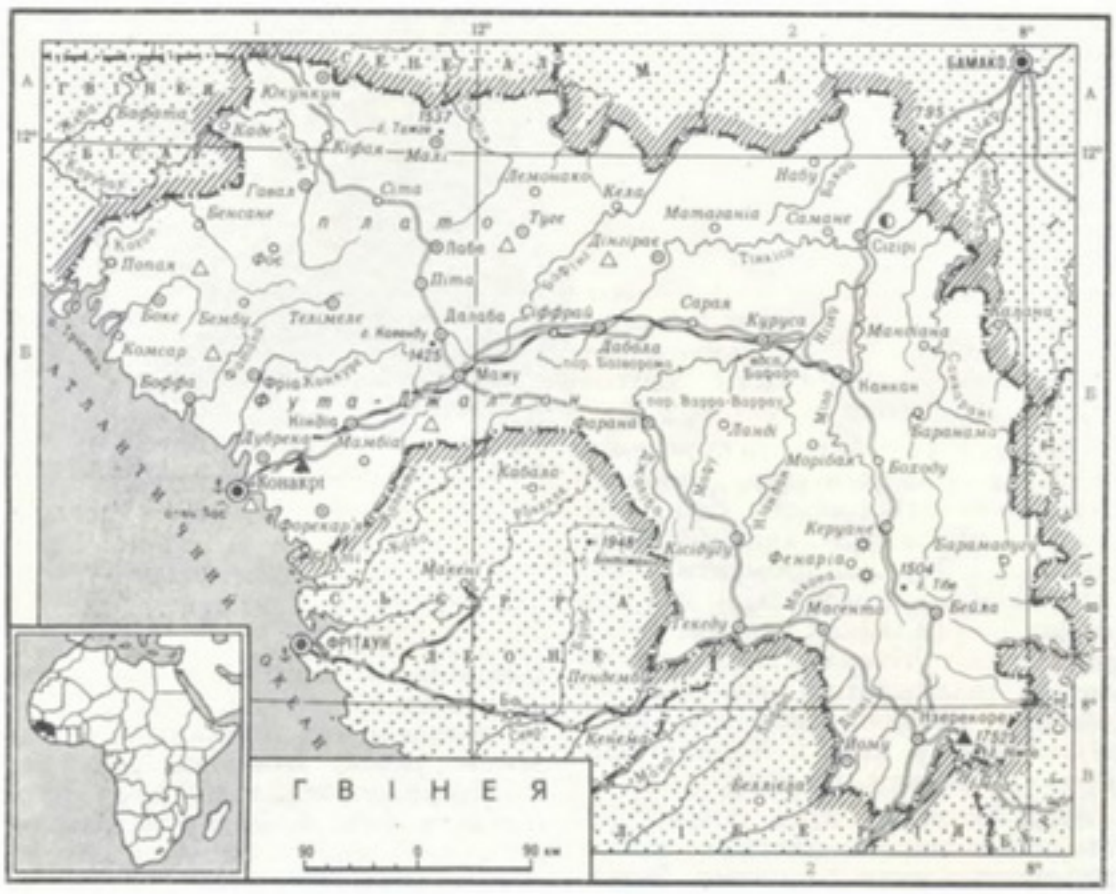

Природа. Береги Г. низовинні, розчленовані глибокими затоками. Вздовж узбережжя вузькою смугою простягається низовина. Решта території переважно гориста. В центр. частині країни підноситься гірський масив Футa-Джаллон (вис. до 1537 м), на Пд. Сх.— Північно-Гвінейська височина з найвищою вершиною Г.— г. Німба, 1752 м. На Пн. Сх. лежить рівнина басейну верхньої течії Нігеру. Надра Г. багаті на заліз. руди, боксити, алмази, золото. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна річна т-ра — від +20° в гірських р-нах до +25° на узбережжі. Опадів 1200—4000 мм на рік. Ріки повноводні, порожисті. Гол. з них: Гамбія, Бафінг (верхня течія Сенегалу), Нігер. Багато коротких річок впадає в Атлантичний ок. Грунти переважно червоні й червоно-жовті. Найбільш поширений тип природної рослинності — *савана*. Уздовж узбережжя — мангрові зарості.

Населення. В Г. живе понад 20 народностей та етнічних груп. Бл. половини населення належить до мовної сім'ї манде: народи малінке (900 тис. чол., тут і нижче 1975, оцінка), сусу (500 тис. чол.), кпеле (210 тис. чол.) та ін. Решта нас.— народи атлантичної мовної сім'ї: *фульбе* (1750 тис. чол.), кісі (250 тис. чол.) та ін. Держ. мова — французька. Офіційно визнаються також мови народностей, які населяють Г. (фуль, малінке, сусу та ін.). Пересічна густота нас.— 21 чол. на 1 км². Бл. 10% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Конакрі, Кіндіа.*

Історія. В 4—13 ст. тер. Г. входила до складу середньовічної д-ви *Гана*, в 13—16 ст.— *Малі*. У 18 ст. тут утворилася військ.-феод. д-ва народності фульбе. Європейці вперше висадилися на узбережжі Г. в 15 ст. До 19 ст. вони спустошували густонаселені області узбережжя Г., вивозячи звідти людей у рабство. З 2-ї пол. 19 ст. почалася франц. колонізація тер. Г. Населення Г. чинило запеклий опір завойовникам (повстання під керівництвом *Саморі* та ін.). Загарбавши Г., франц. колонізатори включили її до складу Сенегалу, а згодом виділили в окрему колонію. В 1904—58 Франц. Г. входила до Франц. Зх. Африки. Нас. Г. постійно боролося проти колоніалізму. Особливої сили нац.-визвольний рух набув після 2-ї світової війни. Його очолила Демократична партія Гвінеї (ДПГ), яка об'єднала прогресивні верстви населення країни. 2. X 1958 Г. було проголошено незалежною республікою. Президентом країни і главою уряду став А. С. *Туре*. Того самого року встановлено дипломатичні відносини з СРСР. З 1958 Г.— член ООН. В 1970 народ Г. відбив збройну агресію з боку Португалії.

В країні здійснено прогресивні соціально-екон. перетворення. У 1962 ДПГ проголосила розвиток країни по некапіталістичному шляху. Уряд Г. проводить політику позитивного нейтралітету, виступає за єдність афр. д-в, проти *неоколоніалізму*. В 1973 між СРСР і Г. підписано угоду про екон. і тех. співробітництво. Г.— член *Організації африканської єдності*.

Ю. І. Патлажан.

Політичні партії, профспілки. *Демократична партія Гвінеї*, засн. 1947. Правляча і єдина партія в країні. Національна конфедерація трудящих Гвінеї, засн. 1960.

Господарство. Г.— агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною пром-стю. Після завоювання незалежності в країні відбувається подолання наслідків колоніалізму, поступова перебудова г-ва з метою створення нац. економіки. Зміцнюється держ. сектор у промсті, проводиться курс на кооперування у с. г., націоналізовано банки, електростанції, ряд підприємств, що належали іноз. компаніям, запроваджено монополію на зовн. торгівлю. За п'ятирічним планом 1974—78 вжито заходів щодо дальшого поліпшення галузевої структури г-ва. Велику допомогу Г. подають СРСР та ін. соціалістичні країни. За рахунок рад. кредитів споруджено ряд пром. підприємств, у т. ч. консервний з-д у Маму, лісопильний у Нзерекоре, холодильник і киснево-ацетиленовий з-д у Конакрі, бокситодобувний комплекс в Кіндіа, 2 показові тваринницькі ферми та ін.

У с. г. зайнято понад 80% самодіяльного населення, виробляється 60% валового нац. продукту. Переважає дрібнотоварне, часто натуральне сел. г-во. Осн. прод. культури (1976, збір тис. т): рис — 470, кукурудза — 340, маніок — 450, батат — 90, просо, сорго, бобові. З тех. культур вирощують олійну пальму, дерево карите. Найбільше товарне значення мають кава (8 тис. т), банани (6 тис. т), ананаси (20 тис. т). Тваринництво має екстенсивний характер. Дедалі більшого значення набуває пром. рибальство (вилов риби в 1974—20 тис. т).

Гол. галуззю пром-сті є гірничодобувна, продукція якої забезпечує бл. 70% експорту країни. Іноз. монополії за участю д-ви розробляють родовища бокситів поблизу міст Боке, Кіндіа та Фріа (1976 видобуто 9,6 млн. т бокситів і вироблено 630 тис. т глинозему). На націоналізованих копальнях видобувають алмази (138 тис. каратів, 1974). Обробна пром-сть представлена підприємствами по переробці с.-г. продукції (рисоочисні, консервні, тютюнові ф-ки, текст. комбінат), є невеликі металообробні й хім. підприємства, лісопильні. Розвинуті кустарні ремесла й промис-

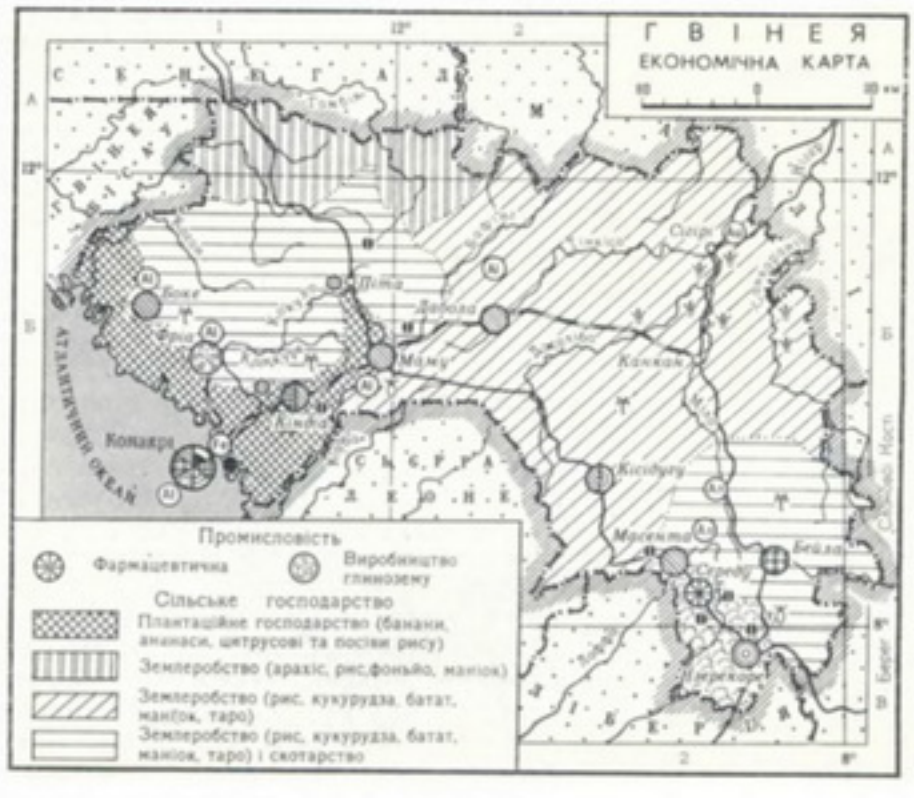



Герб Гвінеї.

ГВІНЕЯ

Площа — 245,8 тис. км²

Населення — 5,2 млн. чол. (1974)

Столиця — м. Конакрі



Герб Гвінеї-Бісау.

ГВІНЕЯ-БІСАУ

Площа — 36,1 тис. км²

Населення — 857 тис. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Бісау

ли. Виробн. електроенергії 534 млн. кВт · год (1976). Основні пром. центри: Конакрі, Канкан, Сігірі, Бейла. Довжина з-ць понад 1 тис. км, автошляхів — бл. 13 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 1,1 тис. км. У Конакрі — мор. порт, міжнар. аеропорт. З Г. вивозять глинозем, каву, банани, ананаси, алмази; ввозять пром. устаткування, машини, нафтопродукти, прод. товари. Значна частина зовнішньоторг. обороту країни припадає на соціалістичні країни. Г. торгує також із Францією, США, ФРН тощо.

Грош. одиниця — силі. За курсом Держбанку СРСР 100 силі = 3,39 крб. (серпень 1978).

Г. М. Биков.

Медичне обслуговування. В 1972 в Г. було 6,9 тис. лікарняних ліжок (1,7 ліжка на 1 тис. ж.). В Конакрі функціонує госпіталь на 500 ліжок, обладнаний на кошти СРСР. В 1973 мед. допомогу подавали 188 лікарів (1 лікар на 22,4 тис. ж.). Лікарів готують на мед. ф-ті політех. ін-ту в Конакрі та за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1968 за реформою нар. освіти у Г. здійснюється ліквідація неписьменності. Навчання безплатне, усі навч. заклади — державні. В країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 15 років: 6 років у поч. школі, 6 (3 + 3) у серед. навч. закладах. Викладання в поч. школі — 8 місц. афр. мовами, в серед. школі і вузах — франц. У 1974 в поч. школах та серед. навч. закладах налічувалось понад 350 тис. учнів, у вищих — понад 7 тис. студентів (1975). 5 вузів: Політех. ін-т у Конакрі (засн. з допомогою СРСР 1963); Політех. ін-т і Пед. ін-т (Вища нормальна школа) у м. Канкані; Нац. школа прикладних мистецтв і ремесел, Вища адміністративна школа в Конакрі. Наук. установи: Нац. ін-т наук. досліджень і документації (засн. 1958), держ. секретаріат наук. досліджень (засн. 1969), Гвін. академія нац. мов, Ін-т біол. досліджень, ряд наук. т-в. Нац. б-ка, б-ка Політех. ін-ту, нац. музей (усі — в Конакрі).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В Г. виходить газета «Хоройя» («Гідність», з 1961, спочатку щоденна, з 1969 — щотижнева) та вісник уряду республіки «Журналь офісьєль де ля Репюблік» («Офіційний журнал республіки», двічі на місяць). Урядове Гвін. агентство преси засн. 1960. З 1958 діє служба нац. радіомовлення. По внутр. програмах радіомовлення ведеться франц. мовою та мовами народностей Г., на зарубіжні країни — англ., португ., араб. та різними афр. мовами.

О. В. Ткачов.

Література. У народів Г. існує багатий фольклор: сказання, легенди, казки, байки про тварин, прислів'я. Малі фольклорні форми притаманні всім народам Г. У фульбе існує й багата писемна традиція рідною мовою. Створюється поезія і франц. мовою. Актуальні теми в своїх творах порушують Рай Отра (Мамаду Траоре), К. Ненекхалі Камара (виступає і як літ. критик), А. С. Туре, Е. Сіссе. В 60-х рр. почалася робота над створенням писемності для нац. мов.

Архітектура та образотворче мистецтво. Традиційне житло народів Г.— круглі в плані будівлі з глини з соломою без вікон, з конічним солом'яним дахом. У містах — прямокутні в плані будинки з терасами. Після 2-ї світової війни споруджуються будівлі сучас. архітектури з застосуванням нових конструкцій і матеріалів. З 1958 в Конакрі зводяться громад. й пром. споруди за участю спеціалістів із соціалістичних країн (Політех. ін-т, стадіон, радіоцентр — за проектами рад. архітекторів; друкарня — за проектом архітекторів НДР). На тер. Г. знайдено кам'яні фігурки людей і тварин. З сучас. худож. ремесел поширені різьблення на дереві (ритуальні маски) та слоновій кістці, вибійка на тканинах, плетіння з соломи (циновки тощо). Профес. образотворче мист. представлене народними картинками (майстерня в Конакрі).

Музика. У Г. побутують переважно колективні форми нар. творчості (спільний одноголосий спів, групові танці, інструм. ансамблеве виконання). Муз. інструменти: ударні—барабани, брязкальця; тип ксилофона — балафон; струнні — кора, керона (гітара). Після завоювання незалежності створюються профес. джазові ансамблі, танц. колективи. У 1963 в Конакрі відкрито Нац. муз. школу.

Театр. На тер. Г. ще в давнину поширилися нар. видовища з танцями, пантомімами й піснями. Розвиток сучас. театр. мист. почався після проголошення незалежності. Було створено колектив «Африкан. балети Гвінеї», в репертуарі якого — танці, пантоміми й муз.-драм. сценки. В 1964 організовано нац. ансамбль «Джоліба». Обидва ансамблі виступали в СРСР (перший — 1961, другий — 1966, 1968 і 1971). Існують аматорські худож. колективи, створено «Федеральні трупи», які готують вистави на актуальні теми. В 1970 в Конакрі відбувся 1-й нац. фестиваль мист. й культури, на якому було показано 15 вистав і 30 балетів (наступні фестивалі — 1973, 1975).

Кіно. Розвиток нац. кінематографії Г. почався з 1958 після завоювання незалежності. З 1967 кіновиробництво стало державним, 1973 — став до ладу кіноцентр. Фільми: «Вчора, сьогодні, завтра» (1969, реж. Коста Н. Діань), «Сержант Бакарі Вулен» (1968, реж. Мухамед Ламін Акен), документальні — «І прийшла свобода» (1969, реж. Секу Умар Баррі), «Гвінея—Гвінея» (1971, реж. Мамаду Альфа Бада), «Пам'яті Кваме Нкрума» (1973, реж. Муса Дьяките). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Гаврилов Н. И. Гвинейская республика. М., 1960; Мельников И. А., Корочанцев В. А. Экваториальная Гвинея. М., 1971; История национально-освободительной борьбы народов Африки в новое время. М., 1976; Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973; Виноградов В. С. Музыка Гвинеи. М., 1969; Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

ГВІНЕ́Я-БІСА́У, Республіка Гвінея-Бісау — держава на зх. узбережжі Африки. Включає також о-ви Болама й Біжагош в Атлантичному ок. Осн. нас.— народності баланте, *фульбе*, манджак та ін. Офіц. мова — португальська. В адм. відношенні поділяється на 8 адм. одиниць.

Державний лад. Г.-Б.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1973. Найвищий держ. і законодавчий орган — Нац. нар. збори



(ННЗ), що обираються населенням строком на 4 роки. Уряд — раду держ. комісарів — очолює головний комісар.

В. Н. Денисов.

Природа. Поверхня більшої частини країни низовинна. Береги низькі, розчленовані затоками та естуаріями річок. Поклади бокситів, фосфатів, золота, заліз. руди, цирконію, нафти. Клімат екваторіальний, мусонний, з посушливою зимою та вологим літом. Пересічна т-ра січня +24°, липня +26°. Опадів 1200—2000 мм на рік. Річки короткі, повноводні. Поширені *савана* й вічнозелені вологі тропічні ліси.

Історія. Давня та середньовічна історія Г.-Б. не вивчена. У 2-й пол. 15 ст. на узбережжі Г.-Б. висадилися перші європейці (португальці). Проте контроль над усією тер. Г.-Б. португ. колонізатори встановили лише в 30-х рр. 20 ст. Народ Г.-Б. чинив постійний опір загарбникам. Після 2-ї світової війни цю боротьбу очолила Афр. партія незалежності Гвінеї та О-вів Зеленого Мису (ПАІГК, засн. 1956). У 1963 в країні розгорнулася нац.-визвольна війна. Створені ПАІГК збройні сили визволили значну частину тер. країни. В 1972 ПАІГК провела на ній вибори у законодавчий орган, який 1973 проголосив створення Республіки Г.-Б. Після повалення фашист. режиму в Португалії (1974) новий португ. уряд 10.IX 1974 визнав незалежність Г.-Б. З 1974 Г.-Б.— член ООН. У 1974 між Г.-Б. та СРСР встановлено дипломатичні відносини, 1975 підписано угоди про екон., тех. і культ. співробітництво. Уряд Г.-Б. проводить курс на зміцнення незалежності країни, здійснює прогресивні соціально-екон. перетворення. У зовн. політиці Г.-Б. дотримується антиімперіалістичного курсу, виступає за ліквідацію залишків колоніалізму й расизму на афр. континенті. Г.-Б.— член *Організації африканської єдності*.

В. В. Будяков.

Політичні партії, профспілки. Африканська партія незалежності Гвінеї та Островів Зеленого Мису, засн. 1956. Правляча і єдина партія в країні. Осн. маса членів ПАІГК — селяни, в її складі також робітники, інтелігенція. Національна спілка трудящих Гвінеї (єдина профспілкова орг-ція), засн. 1958.

Господарство. Г.-Б.— агр. країна. В результаті багатовікового господарювання португ. колонізаторів економіка Г.-Б.— відстала, з монокультурним напрямом розвитку с. г. й напівкустарною пром-стю. Уряд республіки вживає заходів щодо ліквідації однобічного характеру агр. сектора розвитку нац. економіки. В с. г. переважають дрібні г-ва, в яких здебільшого вирощують культури для місц. споживання (рис, сорго, маніок, просо, кукурудзу). Створюються держ. експериментальні г-ва, гол. чин. по



На плантації кокосової пальми.



Сховище арахісу.

виробн. рису, цитрусових. Осн. товарні культури: арахіс, каучуконоси. Тваринництво малопродуктивне. Поголів'я (тис., 1975): великої рогатої худоби — 280, овець і кіз — 242, свиней — 155. Певне значення має морське й річкове рибальство. В 1975 створено рад.-гвін. риболовну компанію. Заготівлі цінних порід деревини. Пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці рису, арахісу, риби, виробн. пальмової олії. Є лісопильні, миловарний, целюлозний і цегельний з-ди, судноремонтні майстерні тощо. Розміщені вони переважно в Бісау, а також у Боламі й Бафаті. З-ць у Г.-Б. немає. Довж. автошляхів — бл. 5 тис. км. Гол. мор. порти: Бісау, Болама. В Бісау — міжнар. аеропорт. З Г.-Б. вивозять арахіс, пальмові ядра й олію, каучук, лісоматеріали; ввозять машини, пром. і прод. товари. Осн. частина зовнішньоторг. обороту припадає на Португалію. Г.-Б. торгує також з афр. країнами, НДР, Болгарією, Китаєм. Грош. одиниця — песо Гвінеї-Бісау; 23,5 песо = 1 доларові США.

О. Д. Якушев.

Культура. Після завоювання незалежності в країні здійснюється широка кампанія лікнепу, обов'язкове безплатне заг. навчання дітей віком від 7 до 12 років. Тривалість навчання у поч. школі — 4, у середніх навчальних закладах — 7 років. У 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 79,5 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 8,2 тис. Вузів немає, вищу освіту здобувають за кордоном. У м. Бісау — Б-ка ПАІГК. В Г.-Б. видається урядова газ. «Но пінча» («Вперед», з 1975). В 1975 створено Інформаційне агентство Г.-Б. Радіомовлення з 1974 веде радіостанція «Визволення».

В. З. Клепиков.

Літ.: Борьба за освобождение португальских колоний в Африке (1961—1973). М., 1975; Кабрал А. Революция в Гвинее. Пер. с англ., португ. и франц. М., 1973; Лавренов Е. Гвинея-Бисау. М., 1977.

ГВІЧЧАРДІ́НІ (Гуїччардіні; Guicciardini) Франческо (6.III 1483, Флоренція — 22.V 1540, Арчетрі) — італійський історик, філософ-гуманіст, політ. діяч. У 1511—14 — посол Флоренції в Іспанії, 1516—34 послідовно — намісник папи у Модені, Романьї, Болоньї. Автор «Історії Італії» (написана 1537—40), в якій виклав історію країни як єдиного цілого, виступив за нац. і держ. об'єднання Італії. Осн. рушійною силою історії вважав егоїстичні спонукання людей. Для досягнення політ. мети вважав прийнятними будь-які засоби. Був прихильником олігархічно-респ. правління, критикував лицемірство чернецтва, папство, церкву.

ГВОЗДЕ́ЦЬКОГО ПЕЧЕ́РА — карстова печера у вапнякових породах *Карабі-яйли* на *Головному пасмі Кримських гір*. Утворилася внаслідок розмиваючої дії підземних вод. Довж. 191 м. Названа на честь рад. географа М. А. Гвоздецького. Пам'ятка природи.

ГВОЗДИ́КА (Dianthus) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин, зрідка напівкущів родини гвоздикових. Стебло заввишки 15—60 см. Листки супротивні, лінійні або лінійно-ланцетні. Квітки правильні, одиночні або у суцвіттях, запашні. Плід — коробочка. Бл. 300 видів, поширений в Європі, Африці, Азії та Пн. Америці. В СРСР — бл. 100 видів, з них в УРСР — 36. На Україні поширені дикорослі види — Г. несправжньорозчепірена (D. pseudosquarrosus), Г. польова (D. campestris), Г. дельтовидна (Д. deltoides) та ін. У культурі численні декоративні форми. З однорічних видів вирощують Г. китайську (D. chinensis). В однорічній культурі використовують гвоздику садову, або голландську (D. caryophyllus). У дворічній культурі використовують ранньоцвіту Г. бородату (D. barbatus).

ГВОЗДИ́ЧНЕ ДЕ́РЕВО (Eugenia caryophyllata, Caryophyllus aromaticus) — вічнозелене дерево род. миртових. Вис. до 12 м. Походить з Молуккських о-вів. Листки шкірясті, еліптичні, супротивні. Квітки дрібні, 4-роздільні, багатотичинкові. Г. д. культивується на о-вах Реюньйон, Занзібар, Мадагаскар. Висушені квіткові бутони Г. д. використовують як пряноші («гвоздика»). З різних частин рослини добувають гвоздичну олію, яка застосовується в парфюмерії та зуболікарській практиці.

ГВОЗДИ́ЧНИКИ (Caryophyllidea) — ряд *стьожкових червів*. Довж. тіла 2—170 мм, шир. 0,5—5 мм. Передній кінець тіла закруглений (іноді віялоподібний), здебільшого без органів прикріплення. Дорослі Г. паразитують у кишечнику коропових, зрідка в'юнових та ін. риб. Яйця розвиваються в кишечнику, личинки (*процеркоїди*) — в порожнині тіла проміжних хазяїв — *малощетинкових червів*, якими живиться риба. Бл. 90 видів, поширених у прісних водах Європи, Азії, Пн. Америки, Африки, Австралії. В СРСР водиться 22 види, зокрема в УРСР — 12. Деякі види, напр. широкоголовий Г. (Caryophyllaeus laticeps), кавія китайська (Khawia sinensis), спричинюючи захворювання риб, завдають шкоди рибному г-ву.

О. П. Кулаківська.

ГДАНЬСК — місто на Пн. Польщі, на березі Гданської бухти, адм. центр Гданського воєводства. Один з найбільших торг. центрів і портів на Балтійському м. Разом з містами Гдинею та Сопотом утворює агломерацію — т. з. Труймясто. 421 тис. ж. (1975). Перша згадка про Г. в писемних джерелах належить до 997. В 10—13 ст. — центр Сх.-Поморського князівства. В 15—17 ст.— один з найбільших осередків польс. зовн. торгівлі. В 1793—1918 — під владою Пруссії, потім Німеччини. Дістав назву Данціг. У 1919 оголошений «вільним містом» під управлінням *Ліги націй*. У 1939 окупований нім.-фашист. військами. 30.III 1945 визволений Рад. Армією. Гол. галузі пром-сті: машинобудування (переважно суднобудування), електротех. й радіоелектронна, хім., деревообробна. Підприємства харч. (гол. чин. рибної), швейної та ін. галузей пром-сті. В Г.— ун-т, політех., пед., мед., морський ін-ти. Театри (в т. ч. оперний і драм.), філармонія. Архіт. пам'ятки: в готичному стилі — Головна ратуша (1378—1492, перебудована в 16 ст.), костьоли Діви Марії (1343—1502), Трійці (1420—1514) та ін.; «двір Артуса» (14 ст., перебудований



Гвоздика несправжньорозчепірена.



Широкоголовий **гвоздичник:** *1* — дорослий черв'як; *2* — личинка.

Гданськ. Панорама частини міста.





М. М. Ге. Автопортрет (фрагмент). 1892—93. Київський музей рэсійського мистецтва.



Геба. А. Канова. 1801. Мармур. Ермітаж. Ленінград.



С. М. Гебус-Баранецька. Дівчина з відрами. Гравюра на дереві. 1935.

1476—81, фасад у стилі Ренесансу — 1616—17); арсенал (1602—05, арх. А. ван Обберген і Я. Страковський); бароккові костьоли 17 ст. та ін. З 1946 відновлюються зруйновані під час 2-ї світової війни архіт. пам'ятки, споруджується єдиний міський комплекс Гданськ — Сопот—Гдиня.

ГДИ́НЯ — місто на Пн. Польщі. Порт на березі Гданської бухти Балтійського м., вузол з-ць та автошляхів. Разом із містами Гданськом і Сопотом утворює агломерацію, т. з. Труймясто. 225,4 тис. ж. (1976). Осн. галузі пром-сті: машинобудування (особливо суднобудування) й харч. (рибна, жирова, м'ясна тощо). Рибальська база. Мор. та військ.-мор. вищі навч. заклади, н.-д. ін-т мор. рибальства. Театр. Океанографічний музей, мор. акваріум.

ГЕ Микола Миколайович [15 (27). II 1831, Воронеж — 1(13).VI 1894, хутір Іванівський, тепер Шевченка Бахмацького р-ну Чернігівської обл.]— російський живописець. Закінчив гімназію в Києві; 1847 навчався в Київ., 1848—49 — Петерб. ун-тах, 1850—57 — в петерб. АМ у П. Басіна. Творчість Г. раннього періоду розвивалась під впливом К. *Брюллова* та О. А. *Іванова*. Г.— один із засновників Т-ва *передвижників*. Великий успіх принесла Г. картина «Тайна вечеря» (1863, ДРМ). Г. створив істор. картини: «Петро I допитує царевича Олексія Петровича в Петергофі» (1871, ДТГ), в якій гострий родинний конфлікт розкрито як зіткнення суспільних сил, і «О. Пушкін в селі Михайловському» (1875, Харків. художній музей). Пізніше намалював цикл картин на євангельські теми («Що є істина?», 1890; «Суд Синедріона», 1892; «Голгофа», 1893,— всі в ДТГ, та ін.), розв'язуючи їх в дусі морально-етичних ідей, близьких поглядам Л. Толстого. У цих творах з драматичною гостротою і живописною експресією виражено протест проти зла, велич жертовного подвигу в ім'я ідеї. Г.— автор реалістичних портретів (О. Герцена, 1867; М. Костомарова, 1870; Л. Толстого, 1884, та ін.), італійських пейзажів. З 1876 Г. жив і працював на Україні. Намалював ряд етюдів укр. селян та природи України. Г. допомагав Київ. рисувальній школі М. Мурашка. Велике зібрання творів Г. у Київ. музеї рос. мистецтва. Іл. див. між с. 288—289.

Літ.: Николай Николаевич Ге. Выставка произведений. Каталог. К., 1958; Николай Николаевич Ге. 1831—1894. Выставка произведений. Каталог. М., 1969; Зограф Н. Ю. Николай Ге. Альбом. М., 1974.

М. Д. Факторович.

ГЕ́БА (Ἥβη) — у грецькій міфології богиня вічної юності, дочка *Зевса* й *Гери*. Г. підносила богам на Олімпі під час бенкетів *нектар* і *амброзію* (до того, як Зевс викрав *Ганімеда* і зробив його виночерпієм).

ГЕ́БАУЕР (Gebauer) Ян (8.X 1838, с. Убіславіце в Чехії — 25.V 1907) — чеський мовознавець, академік Празької АН (з 1890). Професор Празького ун-ту (з 1880). Послідовник *молодограматизму*. Праці з історії чес. мови: «Історична граматика чеської мови» (т. 1—4, 1894—1929), «Старочеський словник» (1903—16, незакінч.) та ін. Г. довів, що Краледворський і Зеленогорський рукописи, які видав В. *Ганка* (разом із Й. Ліндою) як оригінальні давньочес. пам'ятки, є підробкою.

ГЕ́ББЕЛЬ (Hebbel) Крістіан-Фрідріх (18.III 1813, Вессельбурен, Гольштайн — 13. XII 1863, Відень) — німецький письменник. Літ. діяльність почав як поет і новеліст. У 40-х рр. жив у Парижі, був знайомий з Г. Гейне. В драмі «Марія Магдалина» (1844) реалістично відобразив сучасну йому нім. дійсність. П'єсам, створеним після революції 1848—49, властиві примиренські тенденції. Автор драм на міфологічні, біблійні та істор. сюжети («Юдіф», 1840; «Ірод і Маріамна», 1850; «Агнесса Бернауер», 1851), драм. трилогії «Нібелунги» (1862), статей з теорії драми тощо. Укр. мовою новелу «Одна ніч у лісництві» переклав В. Бобинський.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1978.

ГЕБРИ́ДСЬКІ ОСТРОВИ́, Гебриди — група островів (бл. 500) в Атлантичному ок., біля зх. берегів Шотландії. Належать Великобританії. Пл. 7,5 тис. км². Поділяються на Зовнішні Гебриди та Внутрішні Гебриди, які розділені протоками Норт-Мінч, Літл-Мінч і Гебридським морем. Поверхня переважно кам'яниста, болотиста, вис. до 1009 м. Клімат морський, вологий. Поширені луки, зрідка — березові гаї, зарості вересу. Рибальство, тваринництво. Район туризму.

ГЕ́БУС-БАРАНЕ́ЦЬКА Стефанія Мефодіївна [н. 6(19).XII 1905, Перемишль, тепер ПНР] — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1972). В 1926—29 навчалася в Художній школі О. *Новаківського* у Львові, 1928—33 — у Львів. політех. ін-ті. Працює в галузі станкової графіки. В її дереворитах опоетизовано образи укр. селянства («Вівчар», «Праля», обидва — 1935; «Народні танці», 1937), мальовничу природу України, пам'ятки архітектури. У ряді творів Г.-Б. показано сучас. життя трудящих зх. областей УРСР (серії гравюр — «Колгоспне життя», 1947; «Косівські гончарі», 1956; «Ленінськими шляхами», 1969; «Господарі Карпат», 1969—75; «Жінка-трудівниця», 1968—77). Г.-Б.— автор багатьох екслібрисів.

Літ.: В'юник А. О. Стефанія Гебус-Баранецька. К., 1968.

ГЕВА́РА (Гевара де ла Серна; Guevara de la Serna) Ернесто (Че) (14.VI 1928, Росаріо, Аргентіна — 9.X 1967, поблизу Ігерас, Болівія) — латиноамериканський революціонер, один із керівників *Кубинської революції* 1959, майор. Н. в сім'ї архітектора. За фахом лікар. Після перемоги революції — активний учасник побудови соціалізму на Кубі, обіймав ряд відповідальних посад. У 1965 залишив Кубу, щоб узяти участь у революційному русі в ін. країнах. В 1966 прибув до Болівії для організації партизанського руху. Створений ним загін був розгромлений урядовим військом, Г. загинув.

Літ.: Лаврецкий И. Эрнесто Че Гевара. М., 1978.

ГЕВЕ́ЛІЙ (Гевель, Гевельке; Hevelius, Hewel, Hewelke) Ян (28.I 1611, Гданськ — 28.I 1687, там же) — польський астроном; засновник розділу астрономії, що описує поверхню Місяця,— селенографії. У 1641 збудував у Гданську власну обсерваторію, найбільшу на той час у Європі. Склав 1647 перші детальні карти Місяця; каталог 1564 зір (1687), точніший, ніж у Т. *Браге*; удосконалені таблиці положень Сонця; встановив оптичну *лібрацію Місяця* і відкрив 4 комети.

ГЕВЕ́Я (Hevea) — рід рослин родини молочайних. Вічнозелені однодомні дерева заввишки 30—40 м. 20 видів, поширений у тропічних лісах Пд. Америки. З них найбільше госп. значення має Г. бразільська — осн. джерело натурального *каучуку*. Широко культивується в тропіч. країнах (о. Шрі-Ланка, п-ів Малакка та ін.). Листки трійчастоскладні. Квітки одностатеві, зібрані у волотевидні суцвіття. Плід коробочкоподібний. Молочний сік (латекс) рослин містить каучук Іл. с. 502.

ГЕГА́РД, Айріванк — печерний монастир, засн. у 4 ст. в ущелині р. Гарні, в 40 км на Пд.-Сх. від Єревана, комплекс пам'яток вірм. середньовічної архітектури. Всередині — хрестово-купольна церква Аствацацін (1215), прикрашена різьбленням і рельєфами, 4-стовпний гавіт (культове приміщення, 1225), дві склепінчасті, вирубані в скелі церкви (обидві — 1283, арх. Галдзаг), 4-стовпна усипальня (1288) та ін. За огорожею — напівпечерна церква Григорія (кін. 12 — поч. 13 ст.). Іл. с. 502.

Літ.: Саинян А. А. Гарни и Гегард. М., 1958.

ГЕ́ГЕЛЬ (Hegel) Георг-Вільгельм-Фрідріх (27.VIII 1770, Штутгарт — 14.XI 1831, Берлін) — німецький філософ-ідеаліст, представник *класичної німецької філософії*, який розробив на ідеалістичній основі систему принципів діалектичного способу мислення. За світоглядом і політ. спрямованістю філософської творчості Г.— бурж. мислитель епохи революц. ломки феод. ладу і утвердження капіталізму в Зх. Європі. Разом з тим у філософії Г. відбились екон. і політ. відсталість Німеччини кінця 18—поч. 19 ст., прагнення нім. буржуазії до компромісного, реформістського розв'язання суперечностей між феод. ладом і потребами бурж. розвитку, страх перед революц. рухом, пристосовництво до феод. абсолютизму. Звідси глибокі суперечності в самій філософії Гегеля. К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, піддавши всебічній критиці ідеалізм Г., його консервативні, а часом і реакційні суспільно-політичні погляди, розкрили гол. суперечність його філософії — між діалектичним методом та ідеалістичною консервативною системою. Розробляючи осн. принципи своєї філос. системи, Г. мав на меті створення універсальної «науки» про *абсолютну ідею*, «науки», яка

б включала пояснення сутності бога як буття абсолютної ідеї в сфері чистої думки («Наука логіки»), пояснення природи як втілення і продукту несвідомої творчості абсолютної ідеї, її «інобуття» («Філософія природи»), і, нарешті, пояснення сусп. життя як вияву свідомої творчості абсолютної ідеї та процесу її самопізнання в сусп. свідомості («Філософія духу»). В «Науці логіки», досліджуючи логічний лад *мислення*, Г. зосередив увагу на логічних категоріях як формах мислення, що є аналогом форм *буття*, і побудував їхню систему, в якій логічний рух думки починається з визначень «буття» (якість—кількість—міра), потім переходить до визначень «сутності» як «істини буття» (сутність —явище — дійсність) і, нарешті, завершується визначенням «поняття» (суб'єктивне поняття — об'єктивне поняття — ідея). Щоб розкрити зміст категорій, Г. застосовував на ідеалістичній основі принципи сходження від абстрактного до конкретного, єдності логічного й історичного, діалектичного заперечення, необхідності зв'язку та ін. Це дало йому змогу розкрити діалектику понять і в цій діалектиці, як зазначав В. І. Ленін, вгадати діалектику речей (див. Повне зібрання творів, т. 29, с. 165). Г. уперше в історії філософії сформулював положення про перехід кількісних змін у якісні, про взаємопроникнення протилежностей, про *суперечності* як джерело руху і розвитку, *заперечення заперечення закон* та ін. Проте ці положення Г. формулював не як закони розвитку матерії, а як принципи саморуху містичної абс. ідеї. Метод Г., його діалектика — це містифікована діалектика понять. Вона застосовувалась для розробки і обгрунтування системи ідеалістичного світогляду, що докорінно позначилось на її змісті.

Друга частина філософії Г.— «Філософія природи» містить у собі окремі діалектичні здогади (поняття про перехід від фізичних процесів до хімічних і від хімічних до біологічних як діалектичні стрибки від нижчого до вищого та ін.). Проте Г. вважав, що природа не здатна до саморозвитку. В третій частині своєї системи — «Філософії духа» Г. персоніфікував сусп. свідомість. Право, мораль, д-ва у нього виступають як містичний об'єктивний дух, який нібито творить історію. У «Філософії історії» Г. прагнув довести, що світовий об'єктивний дух вичерпав свою істор. місію в Німеччині, де нібито «абсолютна форма державності» — конституційна монархія — вже стала бажаною реальністю. Раціональним у «Філософії історії» Г. є ідея діалектичного розвитку сусп. життя. Проте ця ідея не проведена послідовно і поєднана з реакційними твердженнями про «історичні» і «неісторичні» народи, про необхідність воєн та ін. Завершальний ступінь розвитку містичної абсолютної ідеї в системі філософії Г. становлять мистецтво, релігія і філософія. Розглядаючи ці форми сусп. свідомості, Г. прагнув розкрити діалектичні закономірності їхнього розвитку, притаманні їм внутр. суперечності, перехід від нижчого до вищого. Проте й тут ідея розвитку виступає у нього в містифікованому вигляді і не проводиться послідовно.

Між діалектичним методом Г. і його метафізичною, консервативною філос. системою існує глибока суперечність. Принципи методу Г., якщо їх звільнити від містики, вимагають розглядати все в русі і розвитку, бачити в усьому наявність суперечностей, які зрештою ведуть до зміни нижчого вищим, старого новим. Тимчасом філос. система Г. увічнює тогочасні сусп. істор. форми буття, претендує на осягнення абсолютної істини. Внаслідок своєї внутр. суперечливості філософія Г. використовувалась як прогресивними, так і консервативними, реакційними сусп. силами (див., напр., *Старогегельянство, Молодогегельянство, Неогегельянство*). В сучас. бурж. філософії робляться спроби використання філософії Г. для боротьби проти діалектичного матеріалізму шляхом тлумачення діалектики Г. в дусі суб'єктивно-ідеалістичних принципів (див., зокрема, *Екзистенціалізм, Франкфуртська школа*). Першу матеріалістичну критику філософії Г. дав Л. *Фейєрбах*. Здійснити матеріалістичну переробку діалектичного методу Г. намагалися революц. демократи 19 ст., зокрема рос. та укр. (В. Г. *Бєлінський*, О. І. *Герцен*, М. Г. *Чернишевський*, І. Я. *Франко* та ін.).

Філософія Г., його діалектика є одним із теоретичних джерел філософії марксизму. Вона мала великий вплив на формування у К. Маркса і Ф. Енгельса діалектичного способу мислення, сприяла відкриттю ними об'єктивної діалектики речей, заг. законів розвитку природи, суспільства і мислення. Проте К. Маркс і Ф. Енгельс не зупинились на засвоєнні «раціонального зерна» діалектики Г., вони розвинули його, створили якісно нову, матеріалістичну діалектику— інструмент пізнання і революц. перетворення світу. Після К. Маркса і Ф. Енгельса матеріалістичну переробку діалектики Г. продовжив В. І. Ленін.

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—14. М.—Л., 1929—59.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 29. Філософські зошити; т. 45. Про значення войовничого матеріалізму; Бакрадзе К. С. Система и метод философии Гегеля. Тбилиси, 1958; Овсянников М. Ф. Философия Гегеля. М., 1959; Шинкарук В. И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964; Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. К., 1977. *В. І. Шинкарук.*

ГЕГЕЛЬЯ́НСТВО — 1) Ідеалістичне вчення нім. філософа Г.-В.-Ф. *Гегеля*, головним змістом якого є твердження про розвиток *абсолютної ідеї*, що його результатом нібито є все конкретне багатство навколишнього світу. 2) Бурж. ідеалістичні філос. напрями, джерелом яких є філософія Г.-В.-Ф. Гегеля. До Г. належать «праве», або *старогегельянство*, яке тлумачило Г. в ортодоксально-реліг. дусі, і «ліве», або *молодогегельянство*, яке прагнуло надати Г. ліберально-демократичного спрямування. В кін. 19 — на поч. 20 ст. виникло *неогегельянство*.

ГЕГЕМО́НІЯ ПРОЛЕТАРІА́ТУ (грец. ἡγεμονία — провід, політичне верховенство) — керівництво робітничого класу широкими масами трудящих у спільній боротьбі за революційне перетворення суспільства, за побудову соціалізму і комунізму. Здійснюючи свою всесвітньо-істор. місію повалення капіталізму і побудови комунізму, пролетаріат виступає виразником не лише своїх класових інтересів, а й докорінних інтересів усіх трудящих. Ідею Г. п. висунули і обгрунтували на основі узагальнення досвіду класових битв пролетаріату в 19 ст. К. Маркс і Ф. Енгельс. В. І. Ленін у нових істор. умовах розвинув далі вчення про Г. п., довів, що в епоху *імперіалізму* керівництво робітн. класу об'єктивно необхідне в усіх масових революц. рухах, у т. ч. в *буржуазно-демократичних революціях* і *національно-визвольному русі*. Г. п. надає цим рухам чіткої соціально-політ. спрямованості, є передумовою поступового переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Осн. умовами успішного і послідовного здійснення Г. п. є *союз робітничого класу і селянства*, усунення буржуазії від керівництва масами, наявність у пролетаріату революц. марксистсько-ленінської партії, яка розробляє стратегію і тактику *класової боротьби*, здійснює політ. виховання мас. Теорія Г. п. пройшла істор. перевірку в бурж.-демократичних революціях 1905—07 і 1917 в Росії, у Великій Жовтн. соціалістич. революції, в результаті якої було встановлено *диктатуру пролетаріату*, в нар.-демократичних революціях, що відбулися після 2-ї світової війни в ряді країн Європи, Азії і Латинської Америки. Керівна роль робітничого класу після завоювання влади здійснюється шляхом держ., політ., ідейного керівництва суспільством у період соціалістичного будівництва. Свою провідну роль робітн. клас виконує і в умовах загальнонар. держави, аж до побудови комунізму і зникнення класів. Масштаби і можливості здійснення Г. п. в революц.-визвольному русі на сучас. етапі набагато розширились завдяки зростанню чисельності, свідомості й організованості, політ. могутності й авторитету робітн. класу у трудящих мас, дедалі зростаючому впливу *світової системи соціалізму* — головного дітища міжнар. робітн. класу — на *світовий революційний процес*. «В центр усього суспільного життя сучасної епохи остаточно і безповоротно став робітничий клас» (Постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». К., 1977, с. 15). Розвиток вчення про Г.п., його практичне здійснення відбувається в боротьбі проти бурж. і ревізіоністської ідеології. Істор. практика переконливо доводить, що непролет. ліві сили, радикальні рухи молоді,


Х.-Ф. Геббель.


Е. Гевара.


Я. Гевелій.


Г.-В.-Ф. Гегель.



Монастир **Гегард.** 12—13 ст.

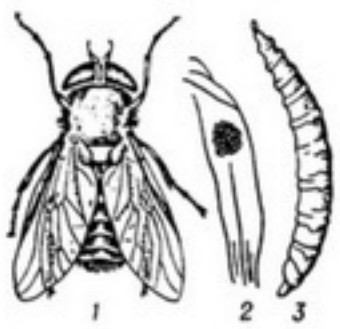

Гедзь бичачий: *1* — доросла комаха; *2* — кладка яєць; *3* — личинка.

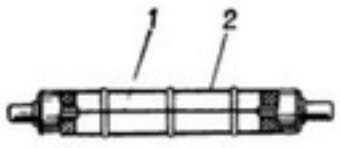

Гейгера—Мюллера лічильник: *1* — анод; *2* — катод.



Гевея бразільська: *1* — гілка рослини; *2* — тичинкова квітка; *3* — маточкова квітка.



Гейдельберзька людина. Нижня щелепа, знайдена поблизу міста Гейдельберга (тепер ФРН).

студентства, дрібної буржуазії, інтелігенції та службовців можуть перетворитися на реальний фактор революц. руху тільки в союзі з робітн. класом, під його керівництвом у боротьбі за соціальний прогрес. Г. п. — одна із заг. закономірностей переходу людства від капіталізму до соціалізму в світовому масштабі, в боротьбі за побудову комунізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Наша програма; т. 11. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; т. 31. Про завдання пролетаріату в даній революції; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Рабочий класс — ведущая сила мирового революционного процесса. М., 1973; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях. К., 1976.

В. С. Пазенок.

ГЕ́ГЕНБАУР (Gegenbaur) Карл (21.VIII 1826, Вюрцбург — 14.VI 1903, Гейдельберг) — нім. біолог, один з основоположників філогенетичного напряму в порівняльній анатомії. Професор ун-тів у Ієні (з 1855) та Гейдельберзі (з 1872). Г. один із перших описав утворення двошарової личинки (пізніше наз. *гаструлою*), встановив принципи змін будови скелета гомологічних органів у процесі філогенезу, запропонував теорії походження парних кінцівок та кісткового черепа. Остаточно довів, що яйця хребетних тварин являють собою одну клітину. Створив класичну працю «Порівняльна анатомія хребетних» (1898—1901), в основу якої покладено еволюційне вчення Ч. Дарвіна

ГЕД (Guesde) Жюль (справж. прізв. — Базіль Матьє; 11.XI 1854, Париж — 28.VII 1922, Сен-Манде) — діяч французького і міжнар. соціалістичного руху, один з лідерів *Інтернаціоналу 2-го*. За виступи в пресі на захист Паризької комуни був засуджений на 5 років ув'язнення. У 1871—76 — в еміграції в Швейцарії та Італії. В 1876 повернувся до Франції. Разом з П. *Лафаргом* став першим пропагандистом марксизму у Франції; 1877 заснував газ. «Égaliте», що сприяла створенню франц. робітн. партії (1879), яку Г. очолював 1880—1901. Був у числі авторів *Гаврської програми 1880*. В 1901 Г. став одним з організаторів і лідерів Соціалістичної партії Франції, яка 1905 об'єдналася з Франц. соціалістичною партією (засн. 1902). Г. боровся проти дрібнобурж. течій у робітн. русі, проте допускав сектантські помилки. Пізніше перейшов на позиції центризму. Під час 1-ї світової війни — соціал-шовініст.

ГЕ́ДА (Heda) Віллем (бл. 1594, Гарлем — бл. 1680, там же) — голландський живописець. Працював у жанрі натюрморту («Сніданок», 1629; «Сніданок з омаром», 1648; «Шинка у срібній посудині», 1649, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, Москва). Твори Г відзначаються композиційною цілісністю, вишуканою кольоровою гамою і майстерністю передачі матеріальної природи речей.

ГЕ́ДЗЕВІ (Tabanidae) — родина коротковусих *двокрилих* комах. Довж. тіла дорослих комах 6—28 мм. Мають характерні дві закрилові пластинки і в основі крила добре розвинені крильця; очі великі; голова витягнута впоперек; ротовий апарат колюче-ріжучий. Самки живляться кров'ю ссавців, зокрема свійської худоби й людини, та соками рослин; самці — лише соками рослин. Личинки (довж. 2,5—50 мм) веретеноподібні, з втяжною головною капсулою. Живуть спочатку у воді, а потім у прибережному грунті; живляться органічними рештками або дрібними тваринами. Бл. 3000 видів, в СРСР — понад 200, в т. ч. в УРСР — понад 70 видів, що належать до 9 родів, зокрема гедзь (Tabanus), світлоочка (Atylotus), пістряк (Chrysops), *дощовиця* та ін. Укусами Г. виснажують тварин. Переносять збудників сибірки, туляремії, однієї з форм трипаносомозу тощо.

Г. В. Божко.

ГЕДИМІ́Н, Гедимінас (р. н. невід. — п. 1341) — великий князь литовський з 1316. Вів боротьбу проти агресії нім. лицарських орденів. За князювання Г. Литва загарбала Вітебське, Мінське, Друцьке, Турово-Пінське князівства, завершила підкорення Полоцького князівства. На Волині з 1340 князював його син *Любарт*. Спираючись на *Тверське князівство*, Г. намагався перешкодити об'єднавчій політиці Моск. великого князівства. В 1325 уклав договір з Польщею проти *Лівонського ордену*, 1331 розбив хрестоносців біля Пловців (тепер у ПНР). Загинув під час облоги нім. фортеці Баєрбург на р. Німані.

ГЕДИ́СТИ — політична течія у франц. робітн. русі кінця 19 — початку 20 ст., прихильники Ж. *Геда*. У 80-х — на поч. 90-х рр. Г., що входили в Робітничу партію, відігравали значну роль у пропаганді марксизму і створенні парт. орг-цій в індустріальних центрах Франції. На поч. 20 ст. Г. становили осн. ядро Соціалістичної партії Франції, а 1905 ввійшли у франц. Об'єднану соціалістичну партію. Частина Г. перейшла на позиції *центризму*, а під час 1-ї світової війни — на позиції соціал-шовінізму. Після війни Г. як самостійна політ. течія припинили своє існування. Частина лівих Г., очолювана М. *Кашеном*, взяла участь у створенні Французької компартії (1920).

ГЕДОНІ́ЗМ (від грец. ἡδονή — насолода) — філософсько-етичне вчення, за яким найвищим благом, до якого прагне людина в своїй діяльності і яке визначає її орієнтацію в моральних цінностях, є насолода (духовна чи чуттєво-матеріальна).

Як нормативний принцип Г. протистоїть *аскетизму*. Одними з перших Г. розробляли давньогрец. філософи *Демокріт* і Арістіпп. *Епікур* розвинув ідеї Г. в етичну систему — епікуреїзм. Гедоністичні мотиви поширилися у філософ. думці епохи *Відродження*, в етичних теоріях *Просвітительства*. Найповнішого виразу принцип Г. набув в етичній теорії *утилітаризму* (Дж.-С. *Мілль*, І. *Бентам*). Ідеї Г. поділяють деякі сучас. бурж. філософи (Дж. *Сантаяна*, М. *Шлік*, Д. Дрейк та ін.). Марксизм-ленінізм вбачає обмеженість Г. в тому, що він, розглядаючи людину лише як природну істоту, зводить усю різноманітність її суспільних потреб, що розвиваються в результаті соціального прогресу, до індивідуальних радощів і втіх.

ГЕДРІ́С Казіс Юозович [3(15).III 1891, с. Салос, тепер Рокішкського р-ну Лит. РСР — 27.XII 1926, Каунас] — литовський революц. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. В 1917 Г. на чолі загону литовців брав участь у розгромі військ ген. Краснова. В 1918 — керівник лит. секції РКП(б), представник Тимчасового робітн.-сел. уряду Литви при РНК РРФСР. З вересня 1919 — на підпільній роботі у Вільнюсі. В червні 1920 заарештований. По обміну політв'язнів у березні 1921 прибув до Москви. У 1921—23 — секретар лит. секції при ЦК РКП(б), на підпільній роботі в Каунасі, член ЦК КП Литви. Після фашист. перевороту в Литві (1926) заарештований і розстріляний.

ГЕДРО́ЙЦ Костянтин Каетанович [25.III (6.IV) 1872, м. Бендери, тепер Молд. РСР — 5.X 1932, Москва] — рад. учений, грунтознавець і агрохімік, акад. АН СРСР (з 1929), акад. АН УРСР (з 1930). В 1898 закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі; з 1918 — проф. цього ін-ту; 1928—30 — директор Грунтового ін-ту АН СРСР. Г.— один з керівників (1922—30) агрохім. відділу Носівської с.-г. дослідної станції (Черніг. обл.). Створив вчення про *вбирну здатність грунту* і *грунтовий вбирний комплекс*, про роль грунтових колоїдів в утворенні грунту і його родючості, розробив класифікацію грунтів за складом увібраних основ. Виходячи з учення про вбирний комплекс, Г. дав своє пояснення походженню солонців і процесам осолодіння, довів можливість докорінного поліпшення солонцюватих грунтів гіпсуванням, а кислих — вапнуванням. Ім'я Г. присвоєно Всесоюзному н.-д. ін-ту добрив і агрогрунтознавства. Премія ім. В. І. Леніна, 1927.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1955.
Літ.: Ремезов Н. П. Константин Каэтанович Гедройц. М., 1952; Вернандер Н. Б. К. К. Гедройц. К., 1965.

М. І. Поляков.

ГЕЄ́НА (грец. γέεννα, з давньоєвр.) — одне з означень *пекла* в міфології іудаїзму, християнства, ісламу.

В. Геда. Сніданок з ожиновим пирогом. 1631. Дрезденська картинна галерея.



ГЕЗЕ́НК (нім. Gesenke — похил, схил) — вертикальна або похила *гірнича виробка*, що не виходить безпосередньо на земну поверхню. Служить в осн. для спускання корисних копалин і порожніх порід з одного поверху шахти на інший, а також для переміщення людей, провітрювання тощо.

ГЕ́ЗИ (голл. geuzen, від франц. gueux — жебраки) — в період *Нідерландської буржуазної революції 16 століття* прізвисько опозиційних до іспанського уряду дворян, які прагнули захистити вольності держави т. з. законними засобами. Згодом назва партизанів, які боролися проти іспанців та їхніх пособників у Нідерландах.

ГЕЙ (Gay) Джон (10.IX 1685, Барнстепл — 4.XII 1732, Лондон) — англійський поет і драматург. Автор байок (т. 1—2, 1727—38), п'єс «Як це називається» (1715), «Три години після весілля» (1717, у співавт.), «Полонені» (1724). Комедіями «Опера жебрака» (1728) і «Поллі» (1729) створив жанр т. з. баладної опери, характерною рисою якого було поєднання пародії з політичною і соціальною сатирою. Мотиви творів Г. використав Б. *Брехт* у «Тригрошовій опері» (1928).

ГЕ́ЙГЕР (Гайгер; Geiger) Ганс (30.IX 1882, Нойштадт—24.IX 1945, Потсдам) — німецький фізик-експериментатор. Закінчив (1906) Ерлангенський університет. Праці з атомної і ядерної фізики та фізики космічних променів. Визначив заряд електрона (1908). Разом з Е. *Резерфордом* 1908 винайшов прилад для реєстрування окремих заряджених частинок, який потім удосконалив разом з нім. фізиком В. Мюллером (т. з. *Гейгера — Мюллера лічильник*). У 1911 запропонував (спільно з Д.-М. Неттоллом) емпіричну формулу, що пов'язує сталу радіоактивного розпаду з енергією α-частинок (закон Гейгера — Неттолла). У 1925 разом з В. *Боте* експериментально довів справедливість закону збереження енергії та імпульсу для одиничних актів зіткнення елементарних частинок.

ГЕ́ЙГЕРА—МЮ́ЛЛЕРА ЛІЧИ́ЛЬНИК — прилад для реєстрування і дослідження радіоактивних та інших іонізуючих випромінювань: α- і β-частинок, нейтронів, γ-квантів, частинок космічного випромінювання тощо. Здебільшого застосовують Г.—М. л. з циліндричними електродами (зовн. циліндр —катод, тонка дротинка вздовж його осі — анод, мал.). Електроди, до яких прикладається напруга в кілька сот вольт, містяться в герметичному корпусі, наповненому газом під тиском 13—26 кПа. При попаданні іонізуючої частинки в об'єм Г.—М. л. утворюються вільні електрони, які, прискорюючись електр. полем, самі іонізують газ. Через лічильник проходить струм. Електр. імпульс, що виникає при цьому, підсилюється і передається на реєструючий пристрій. Г.—М. л. застосовують у фізиці, біології, медицині, геології, археології і т. д. Названо за ім'ям нім. фізиків Г. *Гейгера* та В. Мюллера.

ГЕ́ЙДЕЛЬБЕРГ — місто на Пд. ФРН, в землі Баден-Вюртемберг. Залізнична станція, пристань на р. Неккар, поблизу впадіння її в Рейн. 120,9 тис. ж. (1974). Підприємства маш.-буд., фармацевтичної, шкіряної пром-сті. Виробн. хірургічних інструментів. Старовинне університетське місто (ун-т з 1386). Поблизу Г., в селищі Мауер, 1907 знайдено залишки т. з. *гейдельберзької людини*. Серед архіт. пам'яток Г.— замок курфюрстів (зруйнований в 17 ст., збереглися «Скляний зал», 1544—46; флігелі Оттона Генріха, 1556—59, і Фрідріха, 1601—07 — кращі зразки нім. Ренесансу й раннього барокко). Вперше згадується 1196.

ГЕЙДЕЛЬБЕ́РЗЬКА ЛЮДИ́НА — одна з форм викопної людини. Нижню щелепу Г. л. з зубами було знайдено 1907 поблизу м. Гейдельберга (тепер у ФРН) на глиб. бл. 24 м разом з кістками вимерлих тварин. Датується раннім плейстоценом (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*). У щелепі Г. л. поєднані мавп'ячі ознаки (великі розміри, масивність, відсутність підборіддя тощо) з людськими (будова зубів). Більшість дослідників зближає Г. л. з *пітекантропом* і *синантропом*.

ГЕЙДЕЛЬБЕ́РЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — найстаріший німецький університет. Заснований 1386 у Гейдельберзі (тепер ФРН). У 15—16 ст. відомий як центр гуманізму. Протягом 17—18 ст. його не раз руйнували й закривали. У 19 ст. став одним з провідних навч. закладів Німеччини. У ньому викладали філософи Г. *Гегель* і К. Фішер, хімік Р. *Бунзен*, фізик Г. *Кірхгоф*, природознавець Г. *Гельмгольц*. Ун-т має 17 ф-тів: юрид., ряд медичних, філософії та історії, сучас. філології, економіки та соціальних наук, матем., хім., фізики та астрономії, біол. та ін. У 1975/76 навч. р. у Г. у. налічувалося понад 17 тис. студентів. У 6-ці — 1,2 млн. тт., 6 тис. манускриптів, 1689 інкунабул (1976).

А. В. Санцевич.

ГЕЙДЕНШТЕ́ЙН (Heidenstein) Рейнгольд (бл. 1556—1620) — німецький і польський хроніст. Твір Г. «Записки про Московську війну 1578—1582» присвячений останньому періодові *Лівонської війни 1558—83*. Поряд з описом політ. і воєнних подій в «Записках» висвітлюється внутр. становище Польщі. Твір Г.— важливе джерело для вивчення історії рос.-польс. відносин 16 ст.

ГЕ́ЙДУК (Heyduk) Адольф (7.VI 1835, Ріхмбург, біля Скутеча — 6.II 1923, Пісек) — чеський поет. Перша зб. «Вірші» вийшла 1859. У ліричних віршах і баладах Г. відображав життя села, красу природи. У зб. «Нові циганські мелодії» (1897) змалював картини нещадного визиску селянства, показав нар. протест проти соціального гніту. Істор. темі присвячені зб. «За волю і віру» (1881) та «Богатирі» (1894). Патріотичними мотивами пройнята зб. «Пісні волинщика із Шумави» (1899). Був прихильником дружби і єдності чехів і словаків (зб. «Цимбали і скрипки». 1876). У зб. «З поїздки на Кавказ» (1903) відтворив враження від подорожі на південь Росії.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори, т. 1. К., 1964.

ГЕ́ЙЄР Віктор Георгійович [н. 30.X (11.XI) 1903, Вінниця] — український рад. вчений у галузі гірничої механіки, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1930. Після закінчення (1930) Донецького гірничого (тепер політех.) ін-ту викладає в ньому (професор з 1953). Осн. праці стосуються автоматизації шахтного устаткування і гідротранспорту (зокрема, *ерліфтів*, рудникових вентиляторних і водовідливних установок), а також піднімання вугілля і породи з гол. стовбурів шахт, корисних копалин з дна моря. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ГЕ́ЙЄР (Geyer) Флоріан (бл. 1490 — 9.VI 1525) — один з керівників *Селянської війни 1524—26* в Німеччині, імперський лицар. На поч. квітня 1525 очолив один з сел. загонів у Франконії, де й загинув під час розгрому повстання.

ГЕ́ЙЄРМАНС (Heijermans) Герман (літ. псевд.— Самуел Фалкланд; 3.XII 1864, Роттердам —22. XI 1924, Зандворт) — нідерландський письменник. Літ. діяльність почав 1892. Найвідоміший з романів — «Місто діамантів» (1898). У драмах «Агасфер» (1893), «Гетто» (1899), «Сьома заповідь», «Усіх скорботних» (обидві — 1900) критикував бурж. мораль. П'єси «Загибель „Надії"» (1901), «Квітучий травень» (1903), «Глюкауф» (1911) — про життя і боротьбу трудящих.

Тв.: Укр. перекл.—Надія. Х.—К., 1924; Рос. перекл.— Седьмая заповедь. Ялта, 1904.

ГЕ́ЙЗЕЛ (Geisel) Ернесту (н. 1908, м. Бенту-Гонсалвіс, штат Ріу-Гранді-ду-Сул) — бразільський військовий і держ. діяч. У 1964—67 — нач. штабу збройних сил. У 1967—69 — голова Найвищого військ. трибуналу. В 1969—73 — директор держ. нафтової компанії «Петробраз». З 1974— президент Бразилії.

ГЕ́ЙЗЕНБЕРГ (Гайзенберг; Heisenberg) Вернер-Карл (5.XII 1901, Вюрцбург — 1.II 1976, Мюнхен) — нім фізик-теоретик. Закінчив (1923) Мюнхенський ун-т. Праці з квантової механіки, квантової електродинаміки, теорії ядра, магнетизму, фізики космічних променів, теорії елементарних частинок. У 1925 разом з Н. *Бором* розробив т. з. матричну механіку — перший варіант квантової механіки. Сформулював *невизначеностей співвідношення*. Разом з П. *Діраком* 1928 висунув ідею *обмінної взаємодії* і незалежно від рад. фізика Я. І. *Френкеля* розробив першу квантово-мех. теорію *феромагнетизму*. Розвинув протонно-нейтронну теорію атомного ядра, запропоновану Д. Д. *Іваненком*. Працював над створенням єдиної теорії поля. Нобелівська премія, 1932.

ГЕ́ЙЗЕРИ (ісл. geysir, одн., від geysa — ринути) — гарячі джерела, що періодично фонтанують. Зовні Г. здебільшого мають вигляд



Ж. Гед.



К. К. Гедройц.



Г. Гейгер.



В.-К. Гейзенберг.

невеликих усічених конусів з заглибленнями на вершинах, через які гаряча вода й пара виштовхуються на поверхню. Г.— природний багатокамерний резервуар *підземної води*, яка на глибині, стикаючись з гарячими масами гірських порід, нагрівається, закипає і фонтанує. Через певний час резервуар знову наповнюється водою, і явище повторюється. Т-ра води Г.— до 80—100°. Час фонтанування більшості Г. не перевищує 5 хв, перерви між фонтануванням — від 1 хв до кількох годин, іноді — до кількох місяців. Висота фонтану до 40—60 м. У воді гейзерів розчинені *гідрокарбонати, хлориди* і в значній кількості кремнезем, з якого при випаданні з розчину утворюється *гейзерит*. Г. поширені в районах сучас. й недавнього вулканізму: в США (*Йєллоустонський національний парк*), Ісландії, Новій Зеландії, Італії. В СРСР — на Камчатці (Долина гейзерів). Гарячі води Г. використовують як енерг. джерело (див. *Геотермальна електростанція*) і для побутових потреб.



Ж.-Л. Гей-Люссак.



Г. Гейне.



Ж. Л. Гейне-Вагнер.



Е. Геккель.

ГЕЙЗЕРИ́Т — 1) Мінерал, натічний *опал* білого або сіруватого кольору. 2) Осадочна гірська порода, що складається переважно з натічного опалу з домішкою глинозему; світлого забарвлення. Утворюється внаслідок випадання кремнезему з *гейзерів* та ін. гарячих джерел. Є в Ісландії, Новій Зеландії, США; в СРСР — на Камчатці (Долина гейзерів).

ГЕЙ-ЛЮССА́К (Gay-Lussac) Жозеф-Луї (6.XII 1778, Сен-Леонар — 9.V 1850, Париж) — французький фізик і хімік, член Паризької АН (з 1806), почесний член Петерб. АН (з 1826). У 1800 закінчив Політех. школу в Парижі. Незалежно від Дж. *Дальтона* 1802 відкрив закон теплового розширення газів (див. *Гей-Люссака закон*). Встановив, що всі прості гази з'єднуються один з одним у простих кратних об'ємних відношеннях (1808). Разом з Л.-Ж. *Тенаром* виділив вільний бор та розробив спосіб одержання калію і натрію. Удосконалив *елементний аналіз*, застосувавши окис міді для спалювання органічних речовин (1815). Винайшов башту для вловлювання окислів азоту при виробництві сірчаної кислоти.

ГЕЙ-ЛЮССА́КА ЗАКО́Н — закон теплового розширення газів. За Г.-Л.з., зміна об'єму даної маси *ідеального газу* при сталому тиску прямо пропорційна зміні т-ри: $V = V_0(1 + \alpha t)$, де V — об'єм газу при т-рі t, V_0 — об'єм тієї ж маси газу при 0° С, α — коеф. об'ємного розширення газу, дорівнює $1/273{,}15°C^{-1}$. Для реальних газів Г.-Л. з. справджується тим точніше, чим менший тиск. Закон відкрив 1802 Ж.-Л. *Гей-Люссак*.

Літ.: Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975.

ГЕЙМАНО́ВИЧ Захар Йосипович (1884, Харків — 3.XI 1948, там же) — український рад. нейрохірург. Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1909). У 1922 заснував при Укр. н.-д. психоневрологічному ін-ті у Харкові лабораторію експеримент. нейрохірургії, на базі якої створено (1931) нейрохірургічну клініку, яку Г. очолював. Праці Г. присвячені питанням топографічної анатомії центр. нервової системи, нейроонкології, усуненню болів хірургічним шляхом, боротьбі з гіперкінезами, пластичній хірургії тощо. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ГЕЙМАНО́ВИЧ Олександр Йосипович [22.VII (4.VIII) 1882 — 18.IV 1958, Харків] — український рад. невролог, засл. професор УРСР (з 1927). Брат З. Й. *Геймановича*. В 1909 закінчив мед. факультет Моск. ун-ту. В 1920—21 організував і очолив Укр. н.-д. психоневрологічний ін-т у Харкові, 1937—53 — зав. клінікою нервових хвороб та нейрогістологічною лабораторією. Праці Г. присвячені питанням невропатології і нейрохірургії — інфекційним захворюванням та травматичним ушкодженням центр. нервової системи, пухлинам головного мозку, повітряній контузії тощо.

ГЕ́ЙНЕ (Heine) Генріх (13.XII 1797, Дюссельдорф — 17.II 1856, Париж) — німецький поет, революц. демократ. Друкуватися почав 1817. Вчився в ун-тах Бонна, Геттінгена, Берліна. У 20-х рр. виступав як прихильник ідей франц. революції і просвітительства. «Книга пісень» (1827) стала видатним явищем нім. прогресивного романтизму, «Подорожні картини» (4 тт., 1826—31) — зразком нового художньо-публіцистичного жанру в нім. прозі. Вітав липневу революцію 1830 у Франції. В 1831 переїхав до Парижа. На поч. 30-х рр. захоплювався вченням франц. соціалістів-утопістів, але не поділяв їхніх поглядів щодо мирних шляхів перетворення бурж. суспільства. Г. одним з перших у той час усвідомив революц. характер нім. класичної філософії, високо оцінював діалектику Г.-В.-Ф. *Гегеля*. Критику релігії та ідеалізму Г. пов'язував з боротьбою проти феодалізму, монархії, філістерства. Філос. погляди Г. знайшли відображення, зокрема, у праці «До історії релігії і філософії у Німеччині» (1834). В 40-х рр. ознайомився з ідеями комунізму. Г. не подолав деяких вульгарних уявлень про комунізм, але відстоював думку, що пролетаріат покликаний історією здійснити соціальну революцію і знищити експлуататорський лад («Лютеція», 1854, та ін.). З поч. 40-х рр. виступав як політ. поет, реаліст-сатирик (зб. «Сучасні вірші», 1839—46). У 1843 зав'язалася тісна дружба Г. з К. Марксом. Під його впливом Г. 1844 написав свої найкращі твори — вірш «Сілезькі ткачі» і поему «Німеччина. Зимова казка». До кінця життя залишався борцем проти реакції (зб. віршів «Романсеро», 1851, та багато ін. поезій). Укр. мовою твори Г. перекладали І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, А. Кримський, Ю. Федькович, М. Рильський, П. Тичина, Л. Первомайський та ін. Вірші Г. поклали на музику П. Чайковський, М. Лисенко, С. Людкевич, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький та ін. рос. і укр. композитори; деякі поезії Г. стали українськими народними піснями («Коли розлучаються двоє»).

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. К., 1956; Вибрані твори, т. 1—4. К., 1972—74; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—10. Л., 1956—59.

Літ.: Франко І. Із секретів поетичної творчості. В кн.: Франко І. Твори, т. 16. К., 1955; Шайкевич Б. Генріх Гейне — поет німецької революційної демократії. К., 1956; Гиждеу С. Генрих Гейне. М., 1964; Гордон Я. И. Гейне в России. Душанбе, 1973; Левинтон А. Г. Генрих Гейне. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. М., 1958.

Н. М. Матузова.

ГЕ́ЙНЕ-ВА́ГНЕР Жермена Леопольдівна (н. 23.VI 1923, Рига) — латиська рад. співачка (ліричко-драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1969). У 1950 закінчила Латв. консерваторію, відтоді — солістка Латв. театру опери та балету. Партії: Банюта («Банюта» Калниня), Спідола («Вогонь і ніч» Мединя), Саломея («Саломея» Р. Штрауса), Турандот («Турандот» Пуччіні), леді Макбет («Макбет» Верді); виконувала сопранові партії в 9-й симфонії Бетховена, «Реквіємі» Верді, «Засудженні Фауста» Берліоза. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГЕ́ЙНЕСЕН (Heinesen) Вільям (н. 15.I 1900, Торсхавн) — датський письменник. Член Датської академії (з 1961). Вся творчість Г. пов'язана з Фарерськими островами, сувору природу яких оспі-

Гейзери. Долина гейзерів на Камчатці. Гейзер у Йєллоустонському національному парку (США). Гейзер в Ісландії.







вав у збірках віршів «Арктичні елегії» (1921), «Сінокіс поблизу моря» (1924), «Зірки пробуджуються» (1930), «Темне сонце» (1936). В романах «Штормовий світанок» (1934), «Ноатун» (1938) зображені реалістичні картини життя на Фарерах. Гостра соціальна критика характерна для роману про 2-у світову війну «Чорний казан» (1949). Г. належать також роман «Пропащі музиканти» (1950), істор. роман «Добра надія» (1964), збірки новел «Чарівне світло» (1957), «Ліки від злих духів» (1967). Творам Г. властиві гуманізм, тонкий гумор.

ГЕ́ЙНСБОРО (Gainsborough) Томас (хрещений 14.V 1727, Садбері, Суффолк — 2.VIII 1788, Лондон)— англійський живописець і рисувальник. У 40-х рр. 18 ст. навчався в Лондоні у французького гравера Ю. Гравло. Один з найвідоміших майстрів англійського портрета 18 ст. Малював також пейзажі й жанрові сцени. Твори: «Корнардський ліс» (1748), портрет Р. Ендрюса з дружиною (бл. 1749), «Блакитний хлопчик» (портрет Дж. Баттола, бл. 1770), портрет герцогині де Бофорт (70-і рр. 18 ст., ДЕ), «Віз з женцями» (бл. 1771), «Водопій» (бл. 1775—77). портрет Сари Сіддонс (1784—85) та ін. Твори Г. відзначаються тонким ліризмом, реалістич. трактуванням образу людини. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Великобританія*, с. 448—449.

Літ.: Кузнецова И. Томас Гейнсборо. Альбом. М., 1963.

ГЕ́ЙРОВСЬКИЙ (Heyrovský) Ярослав (20.XII 1890, Прага —27. III 1967, там же) — чеський хімік, член Чехословацької АН (з 1952), іноземний член АН СРСР (з 1966) та ін. зарубіж. академій. У 1918 закінчив Празький ун-т. З 1922 — завідуючий Ін-том фізичної хімії Празького ун-ту. У 1926 працював у Сорбонні (Париж). З 1950 — директор Держ. полярографічного ін-ту у Празі. У 1922 дослідив процес *електролізу* на ртутному крапельному електроді і встановив залежність між потенціалами відновлення й окислення речовин та їх природою, а також величиною дифузійного струму і концентрацією речовини в електроліті. Це поклало початок розвиткові *полярографії*. Сконструював полярограф. Нобелівська премія, 1959.

ГЕ́ЙША (япон. гейся) — в Японії професійна танцюристка, співачка, музикантка, яка розважає відвідувачів чайних будиночків або гостей на офіційних банкетах чи в домівках і прислуговує їм.

ГЕКА́ТА (Ἑκάτη) — у грецькій міфології богиня чаклунства, володарка привидів, нічних страхітливих снів. Культ Г. перенесено в стародавню Грецію з Малої Азії. Зображували її жінкою зі смолоскипом у руці, іноді — з трьома головами.

ГЕКАТЕ́Й МІЛЕ́ТСЬКИЙ (Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος; бл. 546—480 до н. е.) — давньогрецький географ, мандрівник, історик, один з видатних письменників свого часу. Автор «Землеопису» — однієї з перших геогр. праць, до якої була додана карта *ейкумени* (відомої грекам заселеної частини суходолу). Карта не збереглася. Твір Г.М. «Генеалогія» містив давньогрецькі міфи і легенди.

ГЕКЗА́МЕТР (грец. ἑξάμετρος — шестистопний) — віршовий розмір в античній поезії, шестистопний дактилічний вірш з постійною *цезурою*, яка ділить рядок на два піврядки. Гекзаметром написані поеми «Іліада» й «Одіссея» Гомера, «Енеїда» Вергілія та ін. Г. в укр. віршуванні побудований на чергуванні наголошених і ненаголошених складів — шестистопний *дактиль*. Іноді дактиль поєднується з *хореєм*. Трапляється він у П. Ніщинського, Лесі Українки, М. Рильського, П. Тичини. Напр.: «Пли́в кораба́ль, роздира́ючи хви́лі, не де́нь, не годи́ну. ‖ Ви́тримав бу́рі, не зби́вся з доро́ги в тума́ні» (Леся Українка).

ГЕ́ККЕЛЬ (Haeckel) Ернст (16.II 1834, Потсдам — 9.VIII 1919, Ієна) — німецький біолог-еволюціоніст, пропагандист *дарвінізму*. Вивчав природознавство і медицину у Вюрцбурзькому та Берлін. ун-тах. У 1862—1909 — професор Ієнського ун-ту. Праці Г. присвячені питанням зоології безхребетних, *філогенезу* рослин і тварин, загальним питанням біології. Спираючись на вчення Ч. *Дарвіна*, опрацьовував питання про закономірності істор. розвитку живої природи; сформулював *гастреї теорію*, за якою всі багатоклітинні організми виникли від єдиного гаструлоподібного предка, та *біогенетичний закон*; висловив думку про існування проміжної форми між мавпою і людиною; визнавав можливість успадкування набутих організмами ознак. Поряд з цим намагався обгрунтувати *соціальний дарвінізм*, створити союз науки й релігії.

Тв.: Укр. перекл.—Відки і як взялися люди на землі? За дозволом автора з німецької переклав Ів. Франко. Львів, 1879; Рос. перекл.— Чудеса жизни. СПБ, 1908; Лекции по естествознанию и философии. СПБ, 1913; Мировые загадки. М., 1937.

ГЕ́ККЕР Анатолій Ілліч [25.VIII (6.IX) 1888 — 1.VII 1938] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. в Тбілісі в сім'ї військ. лікаря. Учасник 1-ї світової війни, штабротмістр. В 1917 — учасник революц. подій на Рум. фронті. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нач. штабу корпусу, армії, а з січня 1918 — команд. 8-ю армією. Навесні 1918 — один з організаторів частин Червоної Армії на Україні, команд. рад. військами в Донбасі, команд. 11-ю армією. Брав участь у боях проти австронім. окупантів, денікінців, махновців. Після громадян. війни — на відповідальній військ. та дипломатичній роботі. З 1934 — на керівній роботі в Генштабі. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

ГЕ́ККЕРТ (Heckert) Фріц (28.III 1884, Хемніц — 7.IV 1936, Москва) — діяч німецького і міжнар. робітн. руху. Робітник-муляр. З 1902 — член с.-д. партії. В роки 1-ї світової війни — лівий соціал-демократ, активний діяч «*Спартака союзу*». Один із засновників (1918) Компартії Німеччини (КПН). Під час *Листопадової революції 1918* очолював Раду робітн. і солдат. депутатів м. Хемніца. Член ЦК КПН з 1919. Депутат рейхстагу 1920 і 1924—33. Учасник 3-го і наступних конгресів Комінтерну. В 1921 зустрічався з В. І. Леніним. У 1928—35 — кандидат у члени Президії Виконкому Комінтерну, з 1920 — член Виконбюро Профінтерну. Один з організаторів підпільної боротьби проти фашизму. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. В НДР встановлено медаль Фріца Геккерта.

ГЕ́КЛА — діючий вулкан в Ісландії. Вис. 1491 м. Має кілька кратерів. Вкритий снігом. Сильні виверження відбувались 1766 і 1947—48.

ГЕКО́НОВІ (Gekkonidae) — родина *ящірок*. Тіло (довж. до 30 см) звичайно приплюснуте, голова порівняно велика; хвіст різноманітної форми, здебільшого ламкий; кінцівки короткі, пальці у більшості видів видозмінені та мають пластинки з кігтиками, гачкоподібними виростами або щетинками, за допомогою яких Г. можуть добре лазити по рівних вертикальних поверхнях. Забарвлення сірих, бурих і коричневих тонів, у деяких яскраве. Майже всі Г.— нічні тварини. Живляться комахами та ін. безхребетними. Більшість видів яйцекладні. Бл. 80 родів і понад 600 видів, поширених переважно в тропічних і субтропічних країнах світу. В СРСР — 5 родів з 11 видами, у т. ч. на Україні 1 вид — кримський, або середземноморський, голопалий гекон (Gymnodactylus kotschyi), поширений на Пд. узбережжі Криму. Викопні Г. відомі з неогенових відкладів Європи.

В. І. Таращук.

ГЕКСАГОНА́ЛЬНА СИНГОНІ́Я (від грец. ἑξάγωνος — шестикутний і σύγγονος — споріднений) — кристалографічна система, що характеризується постійною наявністю однієї шестірної або потрійної осі *симетрії*. У Г. с. кристалізуються *лід, берил, нефелін, апатит* та ін. мінерали.

ГЕКСА́ЕДР (від грец. ἕξ — шість і ἕδρα — основа, бік, сторона) — *многогранник* з шістьма гранями (напр., п'ятикутна *піраміда*). Правильним Г. є *куб*. У кристалографії одна з найпростіших форм кубічної системи.

ГЕКСАМЕТИЛЕНДІАМІ́Н — органічна сполука $NH_2(CH_2)_6NH_2$; безбарвні кристали з $t_{пл}$ 42° С, $t_{кип}$ 204—205° С; добре розчиняється у воді й органічних розчинниках, на повітрі димить. З неорганічними й органічними к-тами утворює солі. З двохосновними к-тами, альдегідами і кетонами вступає при нагріванні в реакції *конденсації* і поліконденсації. Одержують Г. відновленням динітрилу адипінової к-ти $NC—(CH_2)_4—CN$ воднем над каталізатором (міддю, кобальтом, нікелем) та ін. методами. Г.— важливий напівпродукт у виробн. поліамідного волокна (*найлону*).



Т. Гейнсборо. Портрет актриси Сари Сіддонс. 1784—85. Національна галерея в Лондоні.



Геката. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

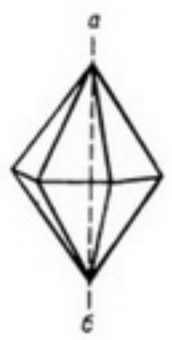

Гексагональна сингонія:
а — б — вісь симетрії.



Т.-Г. Гекслі.



Гекуба. Червонофігурна амфора. Деталь розпису. 510—500 до н. е. Музей античного ужиткового мистецтва. Мюнхен.



Геліотроп перуанський.

ГЕКСА́Н, C_6H_{14} — насичений вуглеводень жирного ряду. Відомо п'ять ізомерів Г. Нормальний Г. $CH_3—(CH_2)_4—CH_3$ — безбарвна рідина, густ. 660 кг/м³, $t_{кип}$ 68,95° С, *октанове число* 25. Г. є в *нафті, бензинах* прямої перегонки, в синтетичних бензинах. Г.— небажана домішка до бензинів (у зв'язку з низьким октановим числом). Ізомери Г. з розгалуженою будовою (неогексан, діізопропіл) застосовують як добавки до моторного палива, що поліпшують його якість.

ГЕ́КСЛІ (Хакслі; Huxley) Олдос-Леонард (26.VII 1894, Годалмінг, графство Суррей — 22.XI 1963, Лос-Анджелес, США) — англійський письменник. Внук природознавця-дарвініста Т.-Г. *Гекслі*. Закінчив Оксфордський ун-т. Літ. діяльність почав 1916 як поет. У романах «Жовтий Кром» (1921), «Танок блазнів» (1923), «Контрапункт» (1928) викривав лицемірство і духовну спустошеність бурж. інтелігенції. Творчість Г. глибоко песимістична. Г. — автор сатиричної «антиутопії» «Прекрасний новий світ» (1932), романів «Через багато років помирає лебідь» (1939), «Геній і богиня» (1955), «Острів» (1962).

ГЕ́КСЛІ (Хакслі; Huxley) Томас-Генрі (4.V 1825, Ілінг, поблизу Лондона — 29.VI 1895, Істборн, графство Суссекс) — англійський природознавець, пропагандист *дарвінізму*. Освіту здобув у Лондоні. 1854—95 — професор Королівської гірничої школи. Праці з зоології, порівняльної анатомії, палеонтології, антропології, геології. Особливе значення мають праці Г. про походження людини. Довів єдність будови черепа хребетних тварин, походження птахів від плазунів, спорідненість медуз і поліпів тощо. Широко популяризував еволюційну теорію і захищав учення Ч. Дарвіна від нападок реакціонерів. Г. належав до стихійних, непослідовних матеріалістів і атеїстів, хоч і вважав себе агностиком і ідеалістом.

ГЕКСОГЕ́Н, циклотриметилентринітроамін, $C_3H_6N_6O_6$— вибухова речовина; потужніша і чутливіша до детонації, ніж тротил, пікринова кислота і тетрил. Г.— безбарвні кристали, густ. 1820 кг/м³, $t_{пл}$ 204—205° С, т-ра спалаху бл. 230° С (з розкладанням), нерозчинні у воді, погано розчиняються в більшості органічних розчинників. Г. одержують нітруванням *уротропіну* концентрованою азотною к-тою. Застосовують для виготовлення детонаторів, у боєприпасах і для вибухових робіт у пром-сті (переважно в суміші з ін. вибуховими речовинами).

ГЕКСО́ЗИ — вуглеводи групи *моносахаридів*, молекули яких містять шість вуглецевих атомів. Є в тканинах рослин, тварин і людини у вільному стані або у вигляді *глікозидів* і *полісахаридів*. Залежно від характеру карбонільної групи Г. поділяють на альдогексози (напр., *глюкоза*, маноза, галактоза) і кетогексози (напр., фруктоза). Г.— безбарвні або білі кристали, добре розчинні у воді. Вступають у реакції, характерні для карбонільних сполук (напр., дають реакцію срібного дзеркала — при нагріванні з аміачним розчином срібла утворюється металеве срібло). Одержують їх *гідролізом* полісахаридів (напр., крохмалю), а також синтетично. Застосовують Г. як сировину у синтезах різних сахарів та їхніх похідних; глюкозу — як харч. продукт, у медицині, як вихідну речовину в спиртобродильній пром-сті.

ГЕКСОКІНА́ЗА — фермент з групи *кіназ*. Має дуже важливе значення в процесах обміну вуглеводів — біосинтезі *глікогену*, окисленні пентозофосфатним шляхом (див. *Пентозофосфатний цикл*), *гліколізі*. Має виражену специфічність, характеризується наявністю кількох форм — *ізоферментів*.

ГЕКТА́Р (від грец. ἑκατόν — сто та *ар*), га, ha — позасистемна одиниця площі. 1 га = 100 арам = 10^4 м². Г. вживається здебільшого для вимірювання земельної площі. 1 га = = 0,9153 *десятини*.

ГЕ́КТОР (Ἕκτωρ) — за Гомеровою «*Іліадою*» троянський герой, син *Пріама й Гекуби*, чоловік *Андромахи*. Загинув у двобою з *Ахіллом*, який помстився Г. за смерть свого друга.

ГЕКУ́БА (Гекаба; Ἑκάβη) — за «*Іліадою*» дружина троянського царя *Пріама*, мати *Гектора, Паріса, Кассандри* та ін. Втративши майже всіх своїх дітей і чоловіка, Г. після падіння Трої кинулася в море. Образ її став символом безмежного горя й розпачу.

ГЕЛА́ТСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Гелаті — пам'ятка груз. архітектури (за 11 км від Кутаїсі), засн. 1106 царем *Давидом Будівником*. За середньовіччя Г. м.— центр освіти, передової філософ. думки і мистецької культури Грузії. В 12 ст. в Г. м. була створена Гелатська академія. Тепер Г. м.— філіал Кутаїського історико-етнографічного музею. В архіт. комплекс Г. м. входять хрестовокупольні гол. храм (1106—25) і церква св. Георгія (13 ст.), церква св. Миколи і дзвіниця (обидві —13 ст.), будинок академії (12 ст., сх. портик 14 ст.). В храмах Г. м. збереглися мозаїка (у гол. храмі, 1128—30), а також розписи 12—18 ст., серед яких портрети істор. осіб. Ікони Г. м. зберігаються тепер у Музеї мистецтв Груз. РСР у Тбілісі, рукописи, церк. начиння, стародавнє шитво — гол. чин. у Кутаїському історико-етнографічному музеї й в Ін-ті рукописів АН Груз. РСР у Тбілісі.

Літ.: Меписашвили Р. Архитектурный ансамбль Гелати. Тбилиси, 1966.

Гелатський монастир. Головний храм. 1106—25. Інтер'єр храму.





ГЕЛБРЕ́ЙТ (Галбрейт, Голбрейт; Galbrait) Джон-Кеннет (н. 15.X 1908, Онтаріо, Канада) — амер. бурж. економіст, філософ. У 1931 закінчив ун-т в Торонто. Викладав у ряді амер. ун-тів, з 1949 — професор Гарвардського ун-ту (США). Прихильник держ. втручання в економіку; висунув теорію «зрівноважуючої сили», якою нібито виступає д-ва, сприяючи створенню рівноваги між попитом і пропозицією. Г. намагається довести соціальне переродження капіталізму внаслідок техніч. розвитку — в «*індустріальне суспільство*». Автор концепції «нового індустріального суспільства». Г. виступає в підтримку «*конвергенції теорій*» двох екон. систем — капіталістичної і соціалістичної. Прихильник мирного співіснування двох систем.

ГЕЛЕНДЖИ́ЦЬКА ГРУ́ПА КУРО́РТІВ — кліматичні приморські курорти на Чорноморському узбережжі Кавказу. Включає місто-курорт Геленджик і курортні селища Архипо-Осиповку, Джанхот, Дивномор'я і Кабардинку. Показання: захворювання органів дихання і кровообігу, нервової системи, опорно-рухового апарата.

ГЕ́ЛЕР (чес. halíř, нім. Heller) — 1) Розмінна монета ЧССР, дорівнює 1/100 *крони*. В обігу є монети 50, 25, 10, 5, 3 і 1 гелер. 2) Розмінна монета в Пд. і Зх. Німеччині 13—19 ст., Австро-Угорщині (1892—1918), Австрії (до 1924).

ГЕ́ЛІ (від лат. gelo — замерзаю, застигаю) — *дисперсні системи* з рідким або газоподібним дисперсійним середовищем, що мають механічні властивості твердих тіл. Властивості Г. зумовлені наявністю структурної сітки, утвореної дисперсними частинками під дією мол. сил зчеплення. Г. відзначаються тиксотропією, тобто здатністю відновлювати зруйновану механічно структуру. Г. можна одержати як внаслідок *коагуляції* золів і об'єднання в одне ціле осаду (коагелі), так і внаслідок тверднення золів у всьому об'ємі (ліогелі). Г. часто властиве явище «старіння» (синерезису) — самовільного зменшення об'єму з одночасним виділенням рідини. Висушуючи Г., одержують аерогелі, або ксерогелі — мікропористі системи, структура яких непластична, крихка і руйнується необоротно (*силікагель*).

М. С. Цвєтков.

ГЕ́ЛІЙ (Helium; від грец. ἥλιος — Сонце), He — хімічний елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 2, ат. м. 4,0026; належить до *інертних газів*. Природний Г. складається з двох стабільних ізотопів ^{3}He і ^{4}He. Виявлено Г. 1868 на Сонці. На Землі Г. відкрив 1895 У *Рамзай*. Вміст Г. в атмосфері Землі $5{,}24 \cdot 10^{-4}$% об'єму, в земній корі $\sim 10^{-7}$%. Г.— безбарвний газ, при норм. умовах густ. 0,178 кг/м³, дуже низька т-ра кипіння (—268,94° С). Рідкий Г.— найхолодніша, при норм. тискові незамерзаюча рідина, при t нижче — 270,93° С виявляє надплинність і надтеплопровідність; $t_{тв}$ — 272,1° С лише при тискові вищому за 2,5 мПа. У пром-сті Г. одержують з природних геліоносних газів ме-

тодом глибокого охолодження. Використовують Г. для наук. досліджень в ядерній фізиці, для утворення низьких т-р, у металургії надчистих металів тощо; суміш Г. з киснем — у водолазній справі та космонавтиці, а також у медицині.

Ю. П. Назаренко.

ГЕЛІКО́ЇД [від грец. ἕλιξ (ἕλικος) — спіраль, гвинт і εἶδος — вигляд] — один з видів *гвинтової поверхні*.

ГЕЛІКОПРІО́Н (Helicoprion) — рід викопних *хрящових риб* підкласу суцільноголових, або химер. Г. не мали зовн. кісткового панциря і були вкриті плакоїдною *лускою*. На верхній щелепі Г. виступав уперед від ротового отвору химерний утвір із зрощених ріжучих зубів, закручених у спіраль. Рештки Г. відомі з нижньопермських мор. відкладів СРСР (Приуралля), Японії, Австралії, Пн. Америки, Шпіцбергену.

М. Д. Поплавська.

ГЕЛІКОПТЕ́Р [від грец. ἕλιξ (ἕλικος) — спіраль, гвинт і πτερόν — крило] — застаріла назва *вертольота*.

ГЕЛІО... (від грец. ἥλιος — Сонце) — частина складних слів, що відповідає поняттям «сонце», «сонячний» (напр., *геліограф, геліотехніка*).

ГЕЛІОБІОЛО́ГІЯ (від *геліо*... та *біологія*) — розділ *біофізики*, що вивчає вплив змін сонячної активності на живі організми Землі. Гол. мета Г.— виявлення та вивчення шкідливих впливів Сонця на живі організми Землі для прогнозування та запобігання їм. Встановлено вплив змін сонячної активності на ріст річних шарів дерев, урожайність зернових, на виникнення *епідемій, епізоотій*, кількість захворювань серцево-судинної системи, *неврозів* тощо. Наук. основи Г. закладені на поч. 20 ст. рад. вченим О. Л. Чижевським. Значний вклад у розвиток Г. внесли М. Фор, Г. Сарду, Г. Валло (Франція), М. Таката (Японія), Дж. Піккарді (Італія), М. О. Шульц, В. П. Десятов (СРСР). Існують три гіпотези відносно впливу сонячної активності на біол. процеси: за першою — її вплив здійснюється через зміну метеорологічних та геофіз. умов; за другою — внаслідок посилення електромагнітного та корпускулярного випромінювання при зростанні активності Сонця; за третьою — через діяння невідомого випромінювання, яке посилає Сонце в період підвищеної його активності.

Літ.: Солнце, электричество, жизнь. М., 1972; Чижевский А. Л. Земное эхо солнечных бурь. М., 1976.

М. І. Кононенко.

ГЕЛІОГРАВЮ́РА (від *геліо*... та *гравюра*) — один із засобів глибокого друку, при якому друкована форма виготовляється із застосуванням фотографічних і хімічних процесів. Виникла в 2-й пол. 19 ст. Спосіб Г. відзначається високою якістю друку, але він малопродуктивний.

ГЕЛІО́ГРАФ (від *геліо*... і грец. γράφω—пишу)—1) У метеорології — прилад для автоматичної реєстрації тривалості сонячного сяйва протягом доби. В СРСР найчастіше застосовують Г. Кемпбела—Стокса, що складається із скляної кулі — лінзи, на фокусній віддалі від якої з пн. боку закріплено паперову стрічку, поділену лініями на години. Від дії сонячного проміння стрічка пропалюється. За довжиною пропалених отворів обчислюється тривалість сонячного сяйва в годинах. 2) В астрономії — телескоп для фотографування Сонця. 3) У військовій справі у 19 — на поч. 20 ст.— світлосигнальний прилад для передавання сигналів дзеркалом, що відбиває сонячне проміння.

ГЕЛІОКОНЦЕНТРА́ТОР (від *геліо*..., лат. con — з, разом і centrum — осередля, центр) — пристрій, за допомогою якого променисту енергію Сонця концентрують на невеликій ділянці поверхні. Є оптичною системою деяких *геліоустановок*. Залежно від форми поверхні, за допомогою якої, відбиваючи, концентрують сонячне проміння, Г. (мал.) бувають дзеркальні, лінзові, світловодні, параболоїдні, параболоциліндричні, конічні, сферичні, тороїдні тощо. Найпоширеніші дзеркальні Г., що їх розрізняють за конструкцією (жорсткі суцільні і складані, плівкові) і за способом утворення відбивних поверхонь (напр., *гальванопластикою*, холодною *витяжкою*). Г. характеризують ступенем концентрації сонячної енергії(відношенням серед. густини променистих потоків у фокальній площині до густини падаючих променів) і потужністю. Макс. густина енергії на високоточних параболоїдних Г. досягає $35 \cdot 10^3$ кВт/м².

В. В. Пасічний.



Геліос. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

ГЕ́ЛІОС (Ἥλιος) — у грецькій міфології спочатку бог Сонця, пізніше його ототожнили з *Аполлоном*. За міфами, Геліос щоранку на сході виїжджає на небо четвериком вогнедишних коней, а ввечері спускається в океан на заході. В рим. міфології Г. ототожнювали з богом сонця Солем.

«ГЕ́ЛІОС» — назва двох західнонімецьких автоматичних міжпланетних станцій (АМС), які запущено 10.XII 1974 і 15.I 1976 з метою вивчення навколосонячного космічного простору (мал.). «Г.» порівняно з ін. АМС наближалися до Сонця на найменшу віддаль. Їхні *перигелії* дорівнювали відповідно 46,5 і 43,4 млн. км. Одним з результатів польоту цих станцій є виявлення «Г.-2» поблизу перигелія несподівано значного збільшення концентрації метеорного пилу, пов'язаного з явищем *зодіакального світла*.

О. А. Рубашевський.

ГЕЛІОТЕРАПІ́Я (від *геліо*... і *терапія*) — те саме, що й *сонцелікування*.

ГЕЛІОТЕ́ХНІКА (від *геліо*... і *техніка*) — техніка, пов'язана з використанням променистої енергії Сонця. Належить до перспективних галузей техніки, оскільки щорічне надходження на Землю сонячної енергії (хоч нестале і з невисокою густиною потоку променів) набагато перевищує кількість енергії від усіх використовуваних енергоджерел (теплових, гідравлічних, атомних тощо). Осн. засобами Г. є *геліоустановки* різних типів — від найпростіших побутових до великих промислових. Густину потоку сонячного проміння підвищують *геліоконцентраторами*. В разі несталого надходження енергії вдаються до її акумулювання (тепловими, електр., хім. та ін. *акумуляторами*) або акумулювання готового продукту (напр., опрісненої мінералізованої води). В Г. досліджують питання фотохім. перетворення енергії Сонця і *фотосинтезу* органіч. речовин, вивчають вплив концентрованого сонячного проміння на рослини, фіз. і теплофіз. процеси, що відбуваються в геліоустановках. Найперспективнішим є застосування засобів Г. в с. г.—для малоенергоємних і роззосереджених споживачів, якщо поблизу немає ін. джерел енергії. В справі освоєння космосу набувають великого значення *сонячні батареї*. Крім того, засоби Г. використовують для освітлення і опалення приміщень, *кондиціювання повітря*, опріснювання води, сушіння овочів, радіаційного нагріву при виробн. речовин і матеріалів високої чистоти тощо.

Літ.: Исследования материалов в условиях лучистого нагрева. К., 1975.

І. М. Францевич.

ГЕЛІОТРО́П (Heliotropium) — рід рослин род. шорстколистих. Кущі, півкущі і трав'янисті рослини. Листки чергові, еліптичні або яйцевидні. Квітки білі або фіолетові, дрібні, правильні, зібрані у верхівкові завійки. Плід дрібний, з 4 горішків. Бл. 220 видів, поширу тропічних, субтропічних і почасти помірних смугах земної кулі. В СРСР — 22 види, в т. ч. в УРСР — 5, з них 4 — однорічні бур'яни або рослини пісків Пд. України. Багато Г. відомі в культурі як декоративні й ароматичні рослини. В УРСР у садах і парках культивують сорти Г. перувіанського, або садового (H. peruvianum). Деякі Г. містять отруйний алкалоїд геліотропін (циноглосин).

ГЕЛІОУСТАНО́ВКА — установка, що вловлює променисту енергію Сонця, перетворюючи її на електричну, механічну, теплову, хімічну або іншу енергію, зручну для використання. Розрізняють Г. (мал., с. 508) з *геліоконцентраторами* і без них — Г. безпосереднього вловлювання сонячної енергії (*сонячні батареї*, плоскі підігрівники й опалювальні пристрої, опріснювачі



Геліограф: *1* — паперова стрічка з погодинними поділками; *2* — кульова лінза.

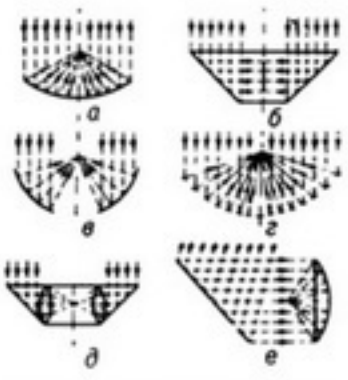

Схеми геліоконцентраторів: *а* — параболоїдного; *б* — конічного; *в* — тороїдного; *г* — складеного з плоских дзеркал; *д* — дзеркально-лінзового; *е* — з рухомим дзеркалом і нерухомим концентратором.

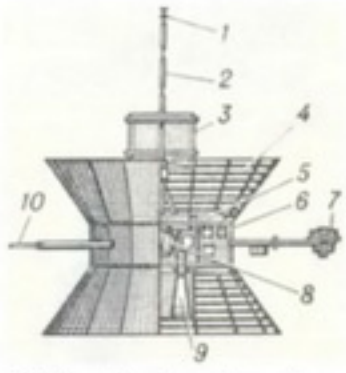

АМС «Геліос-1»: *1* — всенапрямлена антена; *2* — малонапрямлена антена; *3* — гостронапрямлена антена; *4* — конічна частина корпусу; *5* — жалюзі; *6* — теплоізолюючі мати; *7* — магнітометр; *8* — балон зі стисненим газом для мікродвигунів; *9* — фотометр зодіакального світла; *10* — антена для реєстрації радіошумів.



М. Гелл-Ман.



Геліоустановка з геліоконцентратором.



Геліцела ребриста.

води, *кондиціонери*, холодильники тощо). Геліоустановки з геліоконцентраторами поділяють на високотемпературні—температура 2500—4000 К (сонячні печі для плавлення металів і вогнетривких матеріалів, сонячні силові установки) і низькотемпературні — температура 400—800 К (напр., сонячні побутові кухні, кип'ятильники, лікувальні установки). Осн. частини таких Г.: геліоконцентратор, пристрої орієнтування на Сонце, приймач випромінювання. Г., що займають проміжне положення між високо- і низькотемпературними установками, використовують як енерг. станції. *В. В. Пасічний.*

ГЕЛІОФІ́ТИ (від *геліо...* і грец. φυτόν — рослина), світлолюбні рослини — рослини, які потребують для свого розвитку великої кількості сонячного світла (сосна, модрина та ін.).

ГЕЛІОЦЕНТРИ́ЧНА СИСТЕ́МА СВІ́ТУ (від *геліо...* і лат. centrum— осереддя, центр) — вчення, за яким Земля та інші планети Сонячної системи обертаються навколо Сонця (точніше, навколо спільного центра мас всієї системи). Творцем Г. с. с. є М. *Коперні́к*. В своїй праці «Про обертання небесних світил» (1543) він математично обґрунтував ідею про рух Землі та ін. планет навколо Сонця, визначив послідовність розташування планет, обчислив їх відносну віддаленість від Сонця тощо. Вчення М. Коперніка мало велике значення у розвитку природознавства. Ідеї цього вчення були розвинуті в працях Дж. *Бруно*, Г. *Галілея*, Й. *Кеплера* та ін.

ГЕЛІОЦЕНТРИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ — системи *координат небесних*, за допомогою яких визначають положення небесних тіл відносно центра Сонця.

ГЕ́ЛІС Марко Мойсейович [13(26). VII 1903, Кременчук — 6.IV 1976, Київ] — український рад. музичний педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1947). У 1929 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. У 1938 заснував і очолював до 1976 кафедру нар. інструментів Київ. консерваторії (з 1940 —професор). Серед учнів Г.— лауреати міжнар. конкурсів балалаєчник Є. Блінов, бандурист С. Баштан, баяністи М. *Різоль*, В. Воєводін.

ГЕЛІЦЕ́ЛА (Helicella) — рід *черевоногих молюсків* родини равликових. Раковина спіральна, здебільшого низькоконічна, біла з численними різнобарвними смужками. Устя дещо косе, з гострими краями. Г.— наземні рослиноїдні тварини. Водяться переважно в середземноморських і причорноморських країнах, на Бл. Сході та в Серед. Азії. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 11, з них найпоширеніші Г. біла (H. candicans) і Г. ребриста (H. striata). Деякі види Г. ушкоджують зернові, городні культури та кормові трави. *А. Л. Путь.*

ГЕ́ЛЛЕР (Heller) Джозеф (н. 1.V 1923, Бруклін) — американський письменник. Під час 2-ї світової війни служив в авіації США. В 1961 виступив з антимілітарист. романом «Пункт-22», у якому сатирично змальовано події, зв'язані з перебуванням американської ескадрильї в Італії протягом 1943—44. Твір перекладений багатьма мовами світу. За мотивами роману 1967 Г. створив п'єсу «Ми бомбардували Нью-Гейвен». Автор психологічного роману «Щось трапилось» (1974).

Тв.: Рос. перекл.— Уловка-22. М., 1967; Что-то случилось. М., 1978.

Т. Н. Денисова.

ГЕ́ЛЛЕРТ (Gellert) Гуго (Г'юго; н. 3.V 1892, Будапешт) — американський графік і живописець. Виходець з Угорщини. У 1906 переїхав до США. З 1916 творчість Г. пов'язана з робітн. рухом і прогресивною пресою. Автор графічних портретів В. І. Леніна (1924), Дж. Ріда (1920), В. В. Маяковського (1925), ілюстрацій до «Капіталу» К. Маркса (1936), розписів робітн. клубів (частина у співавторстві з А. Рефреж'є) і будинку профспілки моряків (1945—47) у Нью-Йорку.

ГЕ́ЛЛЕРТ (Gellert) Ендре (1.X 1914, Будапешт — 1. III 1960, там же) — угорський режисер, нар. арт. УНР (з 1954). В 1935 закінчив Театр. академію в Будапешті. З 1936 —актор театру «Вінсінгаз», з 1945 — провідний режисер Нац. театру (Будапешт). Основоположник угор. реалістичної режисерської школи, пропагандист *Станіславського системи* і рос. класичної та рад. драматургії. Поставив спектаклі: «Панський бенкет» Моріца, «Трагедія людини» Мадача, «Ревізор» М. Гоголя, «Дядя Ваня» Чехова, «Васса Желєзнова» Горького та ін. З 1946 викладав у театр. ін-ті в Будапешті. У 1950 приїздив до СРСР.

ГЕЛЛ-МАН (Gell-Mann) Маррі (н. 15. IX 1929, Нью-Йорк) — американський фізик-теоретик, член Національної АН США. Закінчив 1951 Массачусетський технологічний ін-т. Праці з квантової теорії поля, ядерної фізики та фізики елементарних частинок. Запровадив поняття *дивності* у фізиці (1953). Незалежно від фізика Ю. Неємана запропонував 1961 систематику елементарних частинок, за якою вони об'єднуються в окремі сім'ї (супермультиплети). На основі цієї систематики передбачив існування елементарної частинки омега-мінус-гіперона та її властивості (1964 цю частинку було виявлено експериментально). Незалежно від амер. фізика Д. Цвейга 1964 висунув гіпотезу про існування *кварків*. Нобелівська премія, 1969.

ГЕЛОВА́НІ Михайло Георгійович [25.XII 1892 (6.I 1893), Кутаїсі— 21.XII 1956, Москва] —грузинський рад. актор, народний арт. СРСР (з 1950). Творчу діяльність розпочав 1913 в Батумі. Працював у театрах Баку, Кутаїсі, Тбіліському театрі ім. Ш. Руставелі; 1942—48 — у МХАТі. Ролі: Коція («Вчорашні» Дадіані), Тарієль Мклавадзе (за однойменною повістю Ніношвілі), Васька Пепел («На дні» Горького) та ін. З 1934 знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1947, 1950.

ГЕЛО́Н — давнє місто в лісостеповій частині Сх. Європи. За *Геродотом*, місто було «дерев'яним» і його оточувала дерев'яна стіна. Питання про місце розташування Г. досі не розв'язане. Деякі дослідники вважають залишками Г. *Більське городище*.

Літ.: Скифы и сарматы. К., 1977.

ГЕЛО́НИ — давнє плем'я у Сх. Європі. Згадується давньогрецькими (Геродот, Діонісій, Птолемей та ін.) і римськими (Вергілій, Горацій, Сенека, Мела та ін.) авторами. Геродот вважав їх еллінами за походженням, які оселилися на землях *будинів*. Наприкінці 6 ст. до н. е. Г. разом зі *скіфами* брали участь у боротьбі проти війська перського царя *Дарія I* (див. *Дарія похід на скіфів*).

ГЕЛОФІ́ТИ (від грец. ἕλος — болото і φυτόν — рослина) — болотяні трав'янисті рослини. До Г. часом відносять *водяні рослини*, занурені нижніми частинами у воду (напр., очерет, рис). Здебільшого належать до *гігрофітів*.

ГЕ́ЛЯС Ярослав Томович [н. 21. XI (4.XII) 1916, с. Терпилівка, тепер Підволочиського р-ну Тернопільської обл.] — український рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1964). Працював (з 1934) у театрах Львова, Харкова, Києва, Одеси, в Тернопільському укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка (1963—74), з 1974 — гол. режисер Закарпатського укр. муз.-драм. театру (Ужгород). Ролі: Василь («Циганка Аза» Старицького), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки). Поставив спектаклі: «Украдене щастя» Франка, «97» М. Куліша, вистави за п'єсами Словацького, Чапека, Петефі, Шіллера. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ГЕЛЬВЕТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА— унітарна республіка на території Швейцарії 1798—1803. Назва походить від лат. Helvetia — Швейцарія. Виникла після вторгнення в країну військ франц. *Директорії*. Після укладення 18.VIII 1798 воєн. союзу з Францією Г. р. брала участь у війні проти 2-ї антифранц. коаліції. Антифранц. повстання 1802 змусило Наполеона Бонапарта актом від 19.II 1803 відновити кантональний устрій в країні (див. також *Швейцарія*, розділ «Історія»).

ГЕЛЬВЕ́ЦІЙ (Helvétius) Клод-Адріан (31.I 1715, Париж — 26.XII 1771, там же) — французький філософ-матеріаліст, один з діячів *Просвітительства*. Філософія Г. поглиблювала і розвивала матеріалістичні ідеї епохи *Відродження*. Г. заперечував наявність надприродних начал, розкривав антинауковість релігії. Вихідним началом філософії вважав нескінченну і вічну матерію, що перебуває в постійному русі. Матерія не виникла і не знищується, а лише змінює форми свого існування. Обстоював ідею єдності матерії й свідомості, заперечував реліг. догму про безсмертя душі й проголошував залежність психічного життя людини від її тілесної організації. Проте матеріалізм Г. був метафізичний і механістичний. У теорії пізнання, долаючи непослідовність Дж. *Локка*, Г. надав його *сенсу-*

алізмові відверто матеріалістичного характеру, стверджуючи факт виникнення людського знання із досвідного, чуттєвого пізнання. Як і ін. франц. матеріалісти, Г.— противник *агностицизму*. Виступав з критикою феод. ладу та його ідеології, пропагував просвітительські ідеї природної і політ. рівності всіх людей, залежність їхніх моральних понять і вчинків від соціальних умов життя. Проте найдоцільнішим засобом втілення просвітительських ідеалів у життя Г. вважав не революцію, а законодавчу діяльність освіченого монарха. Визначальним чинником моральних дій людей Г. вважав прагнення до насолоди. Значне місце в творах Г. посідало питання про роль середовища у формуванні особи. Гол. рушійну силу суспільства Г. вбачав в особистому інтересі, зміні сусп. законів і вдосконаленні системи виховання. Погляди Г. справили значний вплив на розвиток прогресивної суспільної думки кін. 18 — поч. 19 ст. Осн. твори: «Про розум» (1758), «Про людину, її розумові здібності та її виховання» (1773).

Тв.: Укр. перекл.— Про людину, її розумові здібності та її виховання. Х., 1932; Рос. перекл.—Сочинения, т. 1—2. М., 1973—74.

В. І. Даниленко.

ГЕЛЬВЕ́ЦІЯ (Helvetia) — латинська назва пн.-зх. частини сучасної Швейцарії. Походить від кельт. племені гельветів, що населяли цю територію в давнину.

ГЕЛЬВІ́Н — мінерал класу *силікатів*. $(Mn, Fe, Zn)_8[S_2(BeSiO_4)_6]$. *Сингонія* кубічна. Густ. 3,20. Твердість 6. Колір медово-жовтий, бурий, зелений, сірий. Блиск скляний до жирного. В СРСР є в Забайкаллі, Казахстані та в ін. районах. Руда *берилію*.

ГЕ́ЛЬДЕРЛІН (Hölderlin) Йоганн-Хрістіан-Фрідріх (20.III 1770, Лауфен — 7.VI 1843, Тюбінген) — німецький поет. У 80-і рр. — представник «*Бурі й натиску*». Поезія років Великої франц. революції пройнята громадян. мотивами. В «Гімнах до ідеалів людства» (1790—97) відтворив прагнення до боротьби за свободу. У романі «Гіперіон, або Самітник у Греції» (1797—99), трагедії «Смерть Емпедокла» (1798—99) убозтву навколишньої дійсності протиставляв мрію про перетворення життя. Творчість Г. була перехідним етапом від просвітительства до прогрес. романтизму. Деякі вірші Г. перекладено укр. мовою (журн. «Всесвіт», 1970, № 3; 1978, № 9; «Жовтень», 1978, № 5).

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения. М., 1969.

ГЕЛЬЗЕНКІ́РХЕН — місто на Зх. ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Порт на р. Емшер та каналі Рей — Герне, вузол з-ць і автошляхів. 333,2 тис. ж. (1974). Один з індустріальних центрів Руру. Гол. галузі пром-сті: видобування кам. вугілля, коксохім., металург., маш.-буд., нафтопереробна, скляна. Ін-т гігієни.

ГЕ́ЛЬМАН Макс Ісайович [н. 28. XI (10.XII) 1892, Одеса] — український рад. скульптор і педагог, професор (з 1939). Закінчив Всерос. академію мистецтв у Ленінграді (1925). Працює в галузі станкової скульптури. Твори: «Повітряний вартовий» (1929), «На кордоні» (1937), «Вони воювали за Батьківщину» і «Фашисти тут не пройдуть» (обидва — 1947); портрети — художника Ф. Нірода (1966), «Жанна» (1968), поетеси Л. Скирди (1970), художника Г. Якутовича (1974).

ГЕ́ЛЬМГОЛЬЦ (Helmholtz) Герман-Людвіг-Фердінанд (31.VIII 1821, Потсдам — 8. IX 1894, Берлін)—німецький фізик, математик, біолог. Навчався у Військ.-мед. ін-ті в Берліні. Фіз. дослідження з електромагнетизму, оптики, теплоти, акустики, гідромеханіки тощо. Розробив термодинамічну теорію хім. процесів, застосувавши до них друге *термодинаміки начало* (1882). Відкрив явище коливального розряду лейденської банки. Розвинув теорію аномальної дисперсії (1874), висунув ідею атомарної будови електрики (1881). Заклав основи теорії вихрового руху рідини (1858).

Праці Г. в галузі фізіології присвячені гол. чин. вивченню нервової та м'язової систем. У своїх перших дослідженнях Г. піддав аналізові теорію т. з. життьової сили, критикуючи намагання розглядати її як «вічний двигун», що керує процесами в живому організмі. Г. виявив і виміряв теплоутворення у м'язах, вивчив процес м'язового скорочення, вперше зміряв швидкість поширення збудження в нервах; дослідив явища *акомодації*, розробив теорію просторового й кольорового зору. Сконструював прилади—офтальмоскоп, т. з. маятник Гельмгольца тощо.

У філософії був непослідовним стихійним матеріалістом. Філос. помилки Г. критикували Ф. Енгельс і В. І. Ленін.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Лебединский А. В., Франкфурт У. И., Френк А. М. Гельмгольц. М., 1966.

ГЕЛЬМЕРСЕ́Н Григорій Петрович [29.IX (11.X) 1803, Дукерсгоф, Естонія — 3(15) II 1885, Петербург] — російський геолог, акад. Петерб. АН (з 1850). У 1825 закінчив Дерптський (тепер Тартуський) ун-т, 1838— Петерб. гірничий ін-т. Г.— один з організаторів і перший директор (з 1882) *Геологічного комітету*. Вивчав геол. будову Центр. Росії, Уралу, Алтаю, Серед. Азії, України. Досліджував Донецький кам'яновугільний басейн, родовища бурого вугілля в Київ., Херсон. і Гродненській губерніях, *грязьові вулкани* і родовища нафти на Таманському і Керченському п-овах та ін. Склав одну з перших геол. карт Європ. Росії (1841).

ГЕЛЬМІ́НТИ [від грец. ἕλμις (ἕλμιντος) — черв'як] — черви — паразити людини, тварин і рослин. Спричинюють *гельмінтози*.

ГЕЛЬМІНТО́ЗИ, глистяні захворювання — хвороби, спричинювані *гельмінтами*. Г. поширені по всій земній кулі. Г. людини. В організмі людини можуть паразитувати понад 250 видів гельмінтів. Г. поділяють на геогельмінтози (*аскаридоз, трихоцефальоз* та ін.) і біогельмінтози (*опісторхоз*, філяріадози та ін.).

Збудники геогельмінтозів — геогельмінти: аскариди, волосоголовці, гострики та ін., що розвиваються без участі проміжних хазяїв, передаються через грунт (куди їхні яйця потрапляють з випорожненнями хворої людини), воду, їжу та предмети, забруднені їхніми яйцями і личинками. Біогельмінтози спричинюються гельмінтами (ціп'яки, широкий стьожак та ін.), що розвиваються з участю проміжних хазяїв, в організмі яких і закінчується формування інвазійної (заразної) личинки. При біогельмінтозах зараження людини можливе лише, коли вона споживає сирі м'ясні або рибні страви. Клінічні прояви Г. різноманітні; звичайно Г. спричинюють у людини виснаження, недокрів'я, *вітамінну недостатність*. Продукти життєдіяльності гельмінтів впливають на нервову систему, органи кровотворення, травлення та ін. Порушуються сон, апетит, виникають головний біль, зміни кров'яного тиску, швидка втома, алергічні реакції (див. *Алергія*); гельмінтози ускладнюють перебіг ін. захворювань. Лікування: знищення гельмінтів або видалення їх з організму (див. *Дегельмінтизація*). Профілактика: додержання правил особистої гігієни, миття овочів, фруктів, ягід, компостування відходів на присадибних ділянках та ін. Г. тварин спричинюють понад 2000 видів червів, особливо круглі (*нематодози*), трематоди (*трематодози*), стьожкові (*цестодози*), *скреблянки* (*акантоцефальози*), які паразитують у травному тракті, крові та внутр. органах тварин. Зараження відбувається через воду, корми і предмети догляду, забруднені яйцями та личинками гельмінтів. Г. тварин завдають великих збитків (падіж, бракування туш, зниження продуктивності). Заходи боротьби: знищення і видалення гельмінтів з організму тварин (див. *Протиглисні засоби*); додержання зоогігієнічних правил. Збудниками Г. рослин є лише круглі черви — нематоди (напр., *галова нематода*). Заходи боротьби: знезараження грунту, вирощування несприйнятливих до Г. с.-г. культур тощо.

Літ.: Мирецький О. Я. Лабораторна діагностика гельмінтозів людини. К., 1967; Кротов А. И. Основы экспериментальной терапии гельминтозов. М., 1973; Астафьев Б. А. Очерки по общей патологии гельминтозов человека. М., 1975; Гельминтозы человека. К., 1978.

О. С. Сокол.

ГЕЛЬМІНТОЛО́ГІЯ [від грец. ἕλμινς (ἕλμιντος) — черв'як і λόγος — вчення] — наука, що всебічно вивчає паразитичних червів, або *гельмінтів*, та спричинювані ними хвороби (*гельмінтози*) людини, тварин і рослин з метою розроблення раціональних лікувально-профілактичних заходів. Величезна чисельність і різноманітність гельмінтів, дедалі зростаюча багатогранність і складність завдань Г., необхідність більш-менш вузької спеціалізації привели поступово до диференціації Г. на окремі наук. галузі: загальну, медичну, ветери-



Я. Т. Геляс.



К.-А. Гельвецій.



Г.-Л.-Ф. Гельмгольц.



М. І. Гельман. Фашисти тут не пройдуть. Оргскло. 1947. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.



В. Г. Гельфрейх і М. О. Мінкус. Адміністративна будівля на Смоленській площі в Москві. 1948—52.

нарну, агрономічну Г. Загальна Г. вивчає паразитичних червів диких тварин, досліджує питання систематики, фауністики, біології та заг. закономірності життя, індивідуального й філогенетичного (див. *Філогенез*) розвитку гельмінтів. Вона, в свою чергу, поділяється відповідно до систематичної належності гельмінтів на трематодологію (вивчає *дигенетичних присисників*), моногенологію (вивчає *моногенетичних присисників*), цестодологію (вивчає *стьожкових червів*), нематодологію (вивчає *нематод*), акантоцефалологію (вивчає *скреблянок*). Медична Г. досліджує гельмінтів людини, ознаки, *патогенез* та перебіг гельмінтозів, питання їх епідеміології, діагностики, терапії та профілактики.

Ці питання цікавлять і ветеринарну Г., об'єктом вивчення якої є гельмінтози с.-г. та пром. тварин. Агрономічна Г. (фітогельмінтологія, фітонематодологія) вивчає нематод — паразитів і симбіонтів (див. *Симбіоз*) рослин, спричинювані ними хвороби та заходи боротьби. Накопичення знань про паразитичних червів почалось з найдавніших часів, проте наук. характеру Г. почала набувати в кін. 17 — 18 ст. В самостійну науку Г. виділилась тільки на поч. 20 ст. У 20 ст. інтенсивний розвиток Г. спричинився до дедалі більшої її диференціації. Велике значення для розвитку Г. мали праці рос. вчених К. І. Скрябіна, В. О. Догеля, Є. Н. Павловського, Р. С. Шульца, їхніх учнів і послідовників. Провідними наук. гельмінтологічними установами в СРСР є Всесоюзний ін-т гельмінтології МСГ СРСР, Гельмінтологічна лабораторія АН СРСР, гельмінтологічний відділ Ін-ту мед. паразитології і тропічної медицини МОЗ СРСР. Широку роботу в галузі Г. провадять у зоологічних ін-тах АН СРСР, АН союзних республік, в багатьох наук. та вищих учбових закладах біол., мед., вет., с.-г. профілю, зокрема в Секторі паразитології Ін-ту зоології АН УРСР, в *Епідеміології, мікробіології і паразитології київському науково-дослідному інституті, Ветеринарії експериментальної українському науково-дослідному інституті* та інших.

Літ.: Шульц Р. С., Гвоздев Е. В. Основы общей гельминтологии, т. 1—3. М., 1970—76.

О. П. Маркевич.

ГЕЛЬМІНТОСПОРІО́ЗИ РОСЛИ́Н — хвороби рослин, що їх спричинюють гриби роду Helminthosporium. Найчастіше Г. р. уражають ячмінь, овес, кукурудзу, просо, рис, мак та ін. Смугаста плямистість ячменю (збудник — H. gramineum) характеризується плямистістю листків, загниванням кореневої системи і побурінням зародків зерна; рослини погано ростуть, часто не колосяться. При сітчастій плямистості ячменю (збудник — H. teres) на листках з'являються бурі з блідо-рожевими краями овальні плями, які зливаються, утворюючи поздовжні й поперечні смуги (сітчаста плямистість). При гельмінтоспоріозі в і в с а (збудник — H. avenae) на листках з'являються видовжені вузькі плями з червоно-бурими краями. Уражені листки передчасно відмирають. Гельмінтоспоріоз к у к у р у д з и (збудник — H. turcicum) характеризується появою на листках видовжених коричневих плям, що швидко розростаються, досягаючи 10—20 см завдовжки і 2—4 см завширшки; в центрі плями тканина листка всихає. При гельмінтоспоріозі п р о с а (збудник — H. panici-meliacei) на листках з'являються видовжені бурі з нечіткими краями плями, вкриті сірувато-бурим нальотом (спороношення гриба). Гельмінтоспоріоз р и с у (збудник — H. oryzae) характеризується появою біля кореневої шийки молодих рослин оливкового оксамитового нальоту —спороношення гриба, на листках — дрібних темно-бурих плям з сірувато-оливковим нальотом. Сходи здебільшого гинуть. Гельмінтоспоріоз м а к у (збудник—H. papaveris) уражає всі частини рослини протягом вегетаційного періоду. На листках виникають розпливчасті бурі чи чорні з темним нальотом спороношень гриба плями. Уражені коробочки темнішають і деформуються, насіння недорозвивається, сходи гинуть. З а х о д и б о р о т ь б и насамперед агротехнічні; знищення рослинних решток; очищення й протруювання насіння та ін.

В. Ф. Пересипкін.

ГЕ́ЛЬРІГЕЛЬ (Hellriegel) Герман (1831—95) — німецький агрохімік. На очолюваній ним дослідній станції у Дамі (пізніше у Бернбурзі) займався (з 1862) визначенням кількості окремих елементів живлення (N, P, K), необхідних для нормального росту і розвитку культурних рослин. Г. відкрив (1866) явище засвоєння азоту повітря бобовими рослинами. Як виявилось, це явище пов'язане з діяльністю бульбочкових бактерій, досліджених російським вченим М. С. Вороніним (1866) та німецьким — М.-В. Бейєрінком (1888). Г. розробив та запропонував поживну суміш для проведення вегетаційних дослідів з рослинами, вирощуваними в посудинах з піском (піщана культура). Цю суміш в різних модифікаціях широко застосовують і в наш час.

П. О. Дмитренко.

ГЕ́ЛЬСІНГФОРС — шведська назва столиці Фінляндії *Хельсінкі*.

ГЕ́ЛЬСТЕД (Gelsted) Отто (справж. прізв.— Ейнар Еппесен; 4.XI 1888, Міддельфарт — 22.XII 1968, там же) — датський письменник. Член Компартії Данії. Перша збірка віршів — «Вічні речі» (1920). Збірки «До світла» (1931) і «Вибрані вірші» (1938) мали антифашист. спрямування. В 1943 емігрував до Швеції, де створив цикл «Емігрантських віршів» (1945). Автор збірок віршів «Роки свободи» (1947), «Пісні днів холодної війни» (1952), «Вірші з сонячного берега» (1961), збірки статей «Здрастуй, життя!» (1958). Переклав датською мовою «Іліаду» й «Одіссею».

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1958.

Літ.: Переслегина Э. В. Отто Гельстед. Биобиблиографический указатель. М., 1976.

ГЕ́ЛЬСЬКА МО́ВА, гаельська мова, шотландська мова — мова частини давнього населення Шотландії — гелів. Разом з ірландською і менкською мовами становить гойдельську підгрупу *кельтських мов* індоєвроп. сім'ї. Значна частина гелів (заг. чисельність бл. 100 тис. чол., 1970, оцінка) користується в побуті Г. м., майже всі вони володіють англ. мовою. Г. м — нащадок мови ірландців, які переселялися в Шотландію з 5 ст. Починаючи з 13 ст. поступово відокремилася від ірландської. Найдавніша пам'ятка власне Г. м.— від 16 ст. Писемна літ. мова сформувалась у 18 — на поч. 19 ст. Про л-ру Г. м. див. *Шотландія*, розділ «Література».

ГЕ́ЛЬТМАН (Heltman) Віктор (23.XII 1796, с. Верховичі, тепер Кам'янецького району Брестської області — 16.VII 1874, Шаєрбек, Бельгія) — польський революціонер-демократ. Діяч «*Патріотичного товариства*» та ін. польс. демократичних і революц. орг-цій 20-х рр. 19 ст. Учасник *польського повстання 1830—31*. Після його придушення емігрував до Франції, був одним з керівників *Польського демократичного товариства*. Один з організаторів *Краківського повстання 1846*, учасник нар. революц. руху в Галичині і *революції 1848—49 в Німеччині*. Г. пов'язував боротьбу за незалежність і об'єднання Польщі з боротьбою за ліквідацію феод.-кріпосницьких відносин.

ГЕЛЬФРЕ́ЙХ Володимир Георгійович [12(24).III 1885, Петербург—7.VIII 1967, Москва] — російський рад. архітектор, Герой Соціалістичної Праці (1965). Вчився в петерб. АМ (1906—14). У 1918—39 будував у співавторстві з В. *Щуко* (в Ленінграді — пропілеї біля Смольного, 1923—25; Москві — новий будинок *Бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна*, 1928—40, та ін.). З 1935 брав участь у реконструкції Москви. Споруди: ВСГВ (1939), окремі станції метрополітену, адміністративна будівля, у співавт. з М. Мінкусом (1948—52) та ін. У 1950—60-х рр. Г. керував створенням ансамблів Смоленської пл. і Кутузовського проспекту, будівництвом житл. масивів Кунцево, Філі-Мазілово, Рубльово. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949.

ГЕ́ЛЬЦЕР Катерина Василівна [2 (14).XI 1876, Москва — 12.XII 1962, там же] — російська рад. балерина, нар. арт. РРФСР (з 1925). В 1894 закінчила Моск. балетну школу і стала солісткою Великого театру. В 1896—98 — в Маріїнському театрі (Петербург), де виконувала провідні партії у постановках М. *Петіпа*; 1898—1935 —у Великому театрі (гол. партії в балетах О. Горського). Ін. партії: Саламбо («Саламбо» Арендса), Тао Хоа («Червоний мак» Глієра), Одетта-Оділлія («Лебедине озеро» Чайковського). Нагороджена орденами Леніна і Трудового Чер-

воного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

ГЕМ (від грец. αἷμα — кров) — небілкова частина *гемоглобіну*, що надає йому червоного кольору. Являє собою комплексну сполуку протопорфірину IX з двовалентним залізом.

ГЕ́МА, α Північної Корони — зоря 2,2 візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї *Північної Корони*. Віддаль від Сонця —20 *парсек*.

ГЕ́МА (лат. gemma — дорогоцінний камінь, печатка) — невеликий різьблений камінь з рельєфним, опуклим (див. *Камея*) або врізаним вглиб (див. *Інталія*) зображенням. Г. відомі з глибокої давнини як печатки, прикраси. Їх вирізьблюють вручну або на верстаті. Іл. див. до ст. *Гліптика*.

ГЕМАГЛЮТИНА́ЦІЯ (від грец. αἷμα — кров і *аглютинація*) — *серологічна реакція*, що проявляється склеюванням (аглютинацією) еритроцитів у присутності *антитіл*. Г. буває пряма і непряма. При прямій Г. склеювання відбувається при безпосередній дії на еритроцити антитіл — гемаглютинінів. Якщо гемаглютиніни і еритроцити належать організмам одного виду, то йдеться про ізогемаглютинацію. Вона має місце при визначенні груп крові, підборі донорів. Якщо це організми різних видів, то йдеться про гетероаглютинацію, яка спостерігається гол. чин. при деяких захворюваннях (напр., *мононуклеозі*). При непрямій Г. відбувається склеювання еритроцитів, оброблених відповідним *антигеном* чи *гаптеном*, антитілами до цих антигенів. Цю реакцію використовують для виявлення антитіл при деяких інфекційних і алергічних захворюваннях. Склеювання еритроцитів можуть також спричинювати ряд вірусів (напр., грипу); сироватки, що містять антитіла до вірусів, затримують реакцію аглютинації. Особливість цієї реакції використовують для діагностики ряду вірусних захворювань. *К. Ф. Чернушенко.*

ГЕМАНГІО́МА (від грец. αἷμα — кров, ἀγγεῖον — судина і ὄγκωμα — пухлина) — доброякісна *пухлина*, що розвивається з кровоносних судин. Г. виникає на грунті природженої вади розвитку судин і виявляється звичайно з моменту народження дитини (див. *Ангіома*).

ГЕМАРТРО́З (від грец. αἷμα — кров і ἄρθρον — суглоб) — крововилив у порожнину суглоба. Причиною виникнення Г. найчастіше буває відкрита або закрита травма суглоба. Г. може виникати також при захворюваннях суглобових кінців кісток та т. з. геморагічних *діатезах*; трапляється і Г. післяопераційний.

ГЕМАТИ́Т [від грец. αἷμα (αἵματος) — кров] — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Fe_2O_3. *Сингонія* тригональна. Густ. 4,3—5,2. Твердість 5,5—6. Колір кристалічних відмін залізо-чорний, землистих — яскраво-червоний. Блиск напівметалевий. Г.— основний мінерал залізних руд (містить до 70% заліза). Чисті відміни порошкуватого Г. використовують як фарбу для виготовлення червоних олівців, шільні відміни — для виготовлення ювелірних виробів. Родовища гематитових руд є на Україні (*Білозерський залізорудний район, Кременчуцький залізорудний район, Криворізький залізорудний басейн*), в РРФСР — в межах *Курської магнітної аномалії*, в Сибіру та ін. районах.

ГЕМАТОЕНЦЕФАЛІ́ЧНИЙ БАР'Є́Р [від грец. αἷμα (αἵματος) — кров і ἐγκέφαλος — головний мозок] — фізіологічний механізм, що регулює обмін речовин між кров'ю, *спинномозковою рідиною* і мозком. Складовими частинами Г. б. є *ендотелій* мозкових капілярів, елементи *нейроглії*, *епітелій* і ендотелій судинних сплетень шлуночків мозку, *мозкові оболонки* та ін. Г. б. захищає центральну нервову систему від проникнення з крові шкідливих чинників (токсинів, вірусів тощо), а також лікарських препаратів (напр., сполук миш'яку, ртуті тощо), регулює склад спинномозкової рідини. Функції Г. б. здійснюються під впливом *вегетативної нервової системи* і продуктів життєдіяльності *залоз* внутр. секреції. Г. б. належить до групи *гістогематичних бар'єрів*. Див. також *Бар'єрна функція*.

ГЕМАТОКСИЛІ́Н [від грец. αἷμα (αἵματος) — кров і ξύλον — деревина] — синій або синьо-чорний барвник рослинного походження. Одержують шляхом екстракції (витягання) ефіром з деревини *кампешевого дерева*. Застосовується у мікроскопічній техніці для фарбування рослинних і тваринних клітин.

ГЕМАТОЛО́ГІЇ ТА ПЕРЕЛИВА́ННЯ КРО́ВІ КИЇ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1936 на базі філіалу Укр. ін-ту невідкладної хірургії та переливання крові. У складі ін-ту (1978) 4 відділи, 11 лабораторій, 4 клініки, консультативна поліклініка. В ін-ті розробляються методи виготовлення препаратів з крові донорів, консервування й трансплантації крові та кісткового мозку, дослідження і лікування лейкозів та ін. хвороб крові, вивчаються питання трансфузійної терапії й парентерального харчування. В ін-ті щорічно випускається збірник наук. праць «Гематологія та переливання крові». *М. Т. Терехов.*

ГЕМАТОЛО́ГІЇ ТА ПЕРЕЛИВА́ННЯ КРО́ВІ ЛЬВІ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1944. Має (1978) 5 відділів, у т. ч. клінічний з консультативною поліклінікою. В ін-ті виготовляють препарати та кровозамінники, вивчають механізми дії трансфузійних середовищ, парентерального харчування, проблему лейкозів. Розроблені і впроваджені в мед. практику нові препарати крові — розчин 10%-ного плацентарного альбуміну, полібіолін, суха плазма з вікасолом. Ін-том здійснюється науково-методичне керівництво по гематології і службі крові в 11 областях УРСР.

Б. В. Качоровський.

ГЕМАТОЛО́ГІЯ [від грец. αἷμα (αἵματος) — кров і λόγος — вчення] — наука про кров і кровотворні органи. Г. вивчає ембріогенез (*зародковий розвиток*), *морфогенез* і *фізіологію* клітинних елементів крові та кровотворних органів, антигенні властивості клітин і білків крові (див. *Антигени*) та роль імунологічних факторів (див. *Імунітет*) у *патогенезі* захворювань системи крові; симптоматичні порушення кровотворення, а також *етіологію*, патогенез і клініку хвороб системи крові. Початок Г. як науки пов'язаний з винайденням мікроскопа, що зробило можливим відкриття формених елементів крові — еритроцитів (М. Мальпігі, 1661, А. Левенгук, 1673), лейкоцитів (У. Х'юсон, 1673) і тромбоцитів (Ж. Гайєм, 1877—78, Дж. Біццоцерро, 1882).

Розвиткові Г. сприяли поява нових і удосконалення існуючих спец. методів дослідження. Зокрема, було введено в практику лічильну камеру, створену Л. Малассе (1870), а потім удосконалену Р. Тома, К. Цейсом, К. Бюркером, В.Ю. Предтеченським і М.К. Горяєвим, що дало можливість визначати кількість формених елементів крові, запроваджено пункцію грудини, запропоновану М. І. Арінкіним, та ін. Тепер у Г. застосовують також пункцію кровотворних органів (лімфатичних вузлів, селезінки тощо), електронну та ін. види мікроскопії, гістохім. та ін. методи. Широкого розвитку набуло дослідження клітин крові на субклітинному і молекулярному рівнях. Вивчення *нуклеїнових кислот* і *рибосом*, процесу біосинтезу білка, структури гена і механізму його функціонування дало можливість глибоко дослідити молекулярно-генетичні аспекти нормального кровотворення і механізм виникнення хвороб крові. Вагомий внесок у розвиток Г. зробили рад. вчені Х.Х. Владос, М. С. Дульцин, Й. А. Кассирський, М. П. Кончаловський, О. М. Крюков, О. Ф. Тур та ін., зокрема українські — О. О. Богомолець, М. Д. Стражеско, О. О. Федоровський, Д. М. Яновський та ін. Однією з провідних проблем Г. є вчення про кровотворення. Прогресивною та обгрунтованою є створена в 20 ст. рос. вченими О. О. Максимовим, О. М. Крюковим і ним.— А. Паппенгеймом унітарна теорія, за якою усі клітини крові розвиваються з тканинних ретикулярних клітин через стадію гемогістобласта (див. *Кров*). Провідними в клінічній гематології є проблеми лейкозів, анемій та кровоточивості. В останні роки досягнуто великих успіхів у лікуванні цих захворювань.

Н.-д. і практична діяльність у галузі Г. здійснюється в СРСР в ін-тах гематології і переливання крові, спеціалізованих гематологічних відділеннях деяких ін-тів онкології, на кафедрах Г. ін-тів удосконалення лікарів. Провідною установою у галузі Г. в СРСР є Центральний ін-т гематології та переливання крові МОЗ СРСР у Москві (засн 1926). В УРСР працюють *Гематології та переливання крові київський науково-до-*



К. В. Гельцер.



Т. Г. Гембицький.

слідний інститут та н.-д. ін-т такого ж профілю у Львові.

Літ.: Яновский Д. Н., Чепелева М. А. Атлас клинической гематологии. К., 1967; Кассирский И. А., Алексеев Г. А. Клиническая гематология. М., 1970; Даштаянц Г. А. Клиническая гематология. К., 1978; Нормальное кроветворение и его регуляция. М., 1976.

С. С. Лаврик.

ГЕМАТО́МА [від грец. αἷμα(αἵματος) — кров і ὄγκωμα — пухлина]— скупчення крові, обмежене оточуючими тканинами або стінками природної порожнини тіла. Г. виникає внаслідок крововиливу — при травмах, руйнуванні судинної стінки патологічним процесом тощо. Див. також *Кровотеча*.

ГЕМАТУРІЯ [від. грец. αἷμα (αἵματος) — кров і οὖρον — сеча]— наявність крові у сечі. Г. спостерігається при багатьох захворюваннях органів сечової системи (травми, пухлини, нирковокам'яна хвороба тощо), при деяких захворюваннях кровоносних судин, крові, а також при розладах кровообігу та заг. інфекційних хворобах. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинилося до гематурії.

ГЕМБИЦЬКИЙ Тит Гаврилович (15.I 1842, с. Люлинці, тепер Вишнівка Погребищенського району Вінницької обл.— 23.I 1908, Львів) — український актор і режисер. Поляк за походженням. Навчався в Київ. гімназії. В 1859—63 грав у польс.-рос.-укр. трупах (Бердичів, Житомир, Київ), 1864—69 — в рос. і рос.-укр. трупах на Правобережжі. В 1869 переїхав до Галичини, де виступав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1869—1905 — з перервами; 1889—1900 був директором цього театру), в укр. (1873—83) та польс.-укр. (1885—89) трупах О. *Бачинського*. Ролі: Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Пузир («Хазяїн» Карпенка-Карого), Городничий («Ревізор» Гоголя), Митрич («Влада темряви» Л. Толстого) та ін Опублікував дослідження «Історія основання і розвою русько-народного театру в Галичині» (1904). Переклав укр. мовою п'єси рос. і зх.-європ. драматургії

Р. Я. Пилипчук.

ГЕМЕРАЛО́ПІЯ [від. грец. ἡμέρα — день, ἀλαός — сліпий і ὤψ(ὠπός) — око], куряча сліпота — різке погіршання зору в умовах зниженого освітлення, присмерком, уночі, при штучному затемненні. Розрізняють природжену Г., яка виявляється в дитячому або ранньому юнацькому віці й може мати родинно-спадковий характер; симптоматичну Г.— при різних органічних захворюваннях очей (глаукомі, атрофії зорового нерва, ускладненій *короткозорості* тощо); есенціальну (функціональну) Г.— при недостатності вітаміну А. в їжі; ця Г. має тимчасовий характер. Ознаки: скарги на поганий зір в умовах зниженого освітлення, присмерком, при переході з яскраво освітленого приміщення в темне, світлобоязнь. Поле зору нерідко концентрично звужене, іноді може погіршуватись і центральний зір. В умовах слабкої освітленості предмети, пофарбовані в зелсний або блакитний колір, здаються світлішими, ніж ті, що пофарбовані в червоний або оранжевий колір (феномен Пуркинє). Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинило Г., їжа, багата на вітаміни, особливо на вітамін А, вітамінотерапія.

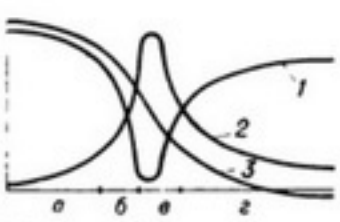

Гемодинаміка.
Зміна швидкості кровотоку (*1*), просвіту судин (*2*) і кров'яного тиску (*3*) в різних відділах судинного русла: *а* — в артеріях; *б* — в артеріолах; *в* — у капілярах; *г* — у венах.

ГЕМІЗИГО́ТНІСТЬ (від грец. ἡμι... — напів... і ζυγωτός — з'єднаний докупи) — стан організму, пов'язаний з тим, що в ньому один або кілька *генів* не мають алельних партнерів (див. *Алелі*). Такими є усі гени гаплоїдних організмів та гени *статевих хромосом* у особин гетерогаметної статі (див. *Гетерогаметність*). Напр., у дрозофіли самці гемізиготні за тими локусами Х-хромосоми, яких нема в Y-хромосомі. Г. може виникнути і при *хромосомних перебудовах*. Внаслідок Г. проявляються деякі *спадкові хвороби* людини і тварин, спричинювані рецесивними генами (див. *Рецесивність*), зчепленими (див. *Зчеплення генів*) зі статтю — *гемофілія, дальтонізм* тощо.

ГЕМІНІ́ДИ — метеорний потік з *радіантом* у сузір'ї Близнят (лат. Gemini). Спостерігаються щороку між 1 і 17 грудня. Вперше спостерігалися 1862.

ГЕМІПАРЕ́З (від грец. ἡμι...— напів... і πάρεσις — ослаблення) — неповний параліч однієї половини тіла, що є наслідком часткового ураження пірамідного *провідного шляху*. Причиною геміпарезу здебільшого бувають крововилив у мозок, *емболія* чи *тромбоз* мозкових судин, пухлини, травми тощо. Характеризується Г розладом довільних рухів і зниженням м'язової сили в лівих (або правих) кінцівках та у відповідній половині обличчя. Лікування: усунення осн. захворювання; лікувальна фізкультура, масаж; медикаментозне. Див. також *Параліч*.

ГЕМІПЛЕГІЯ (від грец. ἡμι... — напів... і πληγή — удар, ураження) — повна втрата, неможливість довільних рухів на одній половині тіла, що є наслідком ураження т. з. пірамідного *провідного шляху*. Причини виникнення і лікування Г. такі самі, як і *геміпарезу*.

ГЕМОГЛОБІ́Н (від грец. αἷμα— кров і лат. globus — куля) — складний білок, що належить до *хромопротеїдів*. Складається з білкової частини глобіну і небілкової — *гему*, завдяки якому кров має червоний колір. В організмі хребетних тварин і деяких безхребетних міститься в *еритроцитах*, у тварин, які не мають еритроцитів (черви, нижчі ракоподібні, личинки деяких комах) — розчинений в рідкій частині крові. Переносить кисень від легень до тканин і бере участь у перенесенні вуглекислого газу від тканин до органів дихання. Визначення вмісту Г. має діагностичне значення. У крові людини Г. пересічно 13—16 мг% для чоловіків і 12—14 мг% для жінок.

ГЕМОДИНА́МІКА (від грец. αἷμα — кров і *динаміка*) — рух крові в судинах, що виникає внаслідок різниці гідростатичного тиску в різних ділянках судинної системи. Осн. фактором, що створює різницю тиску в судинній системі, є робота серця, яке при кожному скороченні викидає в судинну систему людини серед. віку 60—70 мл крові, або 4,5—5 л/хв. Це т. з. хвилинний об'єм серця — найважливіший показник функції серцево-судинної системи. Закономірності, яким підпорядковуються взаємовідношення між тиском, тертям, в'язкістю, опором і швидкістю течії крові в серцево-судинній системі, грунтуються на законах *гідродинаміки*. Еластичність кровоносних судин, негативний тиск у грудній порожнині, скорочення *діафрагми* та скелетної мускулатури забезпечують безперервний рух крові в судинній системі, що необхідно для підтримання постійного *обміну речовин* між кров'ю і тканинами (див. *Гомеостаз*).

Літ.: Чижевский А. Л. Структурный анализ движущейся крови. М., 1959; Повжитков М. М. Рефлекторная регуляция гемодинамики. К., 1975; Гидродинамика кровообращения. Пер. с англ. М., 1971.

ГЕМОДІА́ЛІЗ (від грец. αἷμα — кров і διάλυσις — розклад, відділення) — метод позаниркового очищення крові. Показаннями для Г. є гостра і хронічна *ниркова недостатність*, що виникає як наслідок шоку, отруєння, інфекційних захворювань, гострого гломерулонефриту і *пієлонефриту* та ін. Під час Г. з організму виводяться токсичні (отруйні) продукти *обміну речовин*, нормалізується водноелектролітний баланс. Г. здійснюють шляхом обмінного переливання крові, обмивання очеревини сольовим розчином і промивання слизової оболонки кишечника *гіпертонічним розчином* за допомогою різних моделей апарата «штучна нирка» або ін. систем.

ГЕМО́ЛІЗ (від грец. αἷμα — кров і λύσις — розклад, розчинення), гематолізис, еритроцитоліз — процес руйнування *еритроцитів* з виділенням *гемоглобіну* у плазму крові. Фізіологічний Г.— природний процес руйнування відживаючих еритроцитів (щодня Г. зазнають 0,8% еритроцитів). Патологічний Г. відбувається при деяких захворюваннях (*анемія*, гемоглобінемія, *малярія, сепсис* та ін.), при резусному конфлікті (див. *Гемолітична хвороба новонароджених*), при переливанні несумісної крові та внаслідок діяння гемолітичних отрут.

ГЕМОЛІЗИ́НИ — речовини, що спричинюють *гемоліз*. Серед Г. є речовини бактеріального (напр., продукти життєдіяльності стрептококів, стафілококів та ін.), рослинного (сапоніни, рицин тощо) і тваринного походження — отрути гліcтів, членистоногих (бджоли́, каракурта, скорпіона), деяких змій; до Г. належать також нітрогліцерин, ефір, бензол, сполуки аніліну тощо. Г. можуть з'являтися у крові після внутрішньовенного введення еритроцитів крові тварин того самого або іншого виду; рідше Г. містяться в сироватці крові (т. з. нормальні Г.) і спричинюють гемоліз власних еритроцитів (автогемоліз).

ГЕМОЛІ́МФА (від грец. αἷμα — кров і *лімфа*) — рідина, що цирку-

лює в судинах та міжклітинних просторах безхребетних тварин з незамкненою кровоносною системою (плечоногі, молюски, членистоногі, покривники). Відіграє важливу роль в обміні речовин: переносить кисень, вуглекислий газ, поживні речовини і продукти виділення.

ГЕМОЛІТИ́ЧНА ХВОРО́БА НОВОНАРО́ДЖЕНИХ — захворювання, що виникає як наслідок несумісності крові матері та плоду за *групою крові*, *резус-фактором* чи ін. факторами крові. Г. х. н. спостерігається у дітей з моменту народження або виявляється у перші години чи дні життя. Розрізняють 3 клінічні форми Г. х. н.: гемолітична анемія новонароджених, *жовтяниця новонароджених* і природжена водянка. Розвиток тієї чи ін. форми залежить від типу і титру *антитіл*. Проявляється Г. х. н. найчастіше *анемією* з тяжкою формою жовтяниці. Профілактика: дослідження крові вагітних жінок на резус-фактор і взяття жінок з резус-негативною кров'ю на облік у жіночій консультації. Лікування: обмінне переливання крові, препарати, що покращують функцію печінки.

ГЕМОНХО́З — гельмінтозне захворювання жуйних тварин, спричинюване *нематодами* роду Haemonchus. Паразити дрібні, волосовидні, різностатеві, локалізуються у сичузі, рідше в тонких кишках. Джерело *інвазії* — хворі тварини, які виділяють назовні яйця гемонхів, з яких через добу розвиваються личинки. Тварини заражаються, проковтуючи личинки нематод з кормом або водою. Паразити живляться кров'ю і дуже травмують слизову оболонку сичуга. Перебіг хвороби у молодняка тяжкий (пронос, анемія, виснаження). Часто закінчується смертю. Заходи боротьби. Застосовують *дегельмінтизацію* фенотіазином; зміна випасів, знезараження гною (див. *Дезинфекція*).

О. О. Шевцов.

ГЕМОРАГІ́ЧНІ ГАРЯ́ЧКИ — група вірусних захворювань, спільною ознакою яких є розвиток геморагічного синдрому (підшкірні та внутрішні крововиливи) на фоні гострого гарячкового стану. До групи Г. г. входять 11 захворювань людини (кримська, омська, аргентінська, болівійська Г. г., жовта гарячка та ін.) і 2 хвороби тварин (епізоотичні Г. г. оленів та макак). Для багатьох Г. г. характерні головний біль, різка слабість, геморагічний висип, порушення проникності стінок судин — універсальний капіляротоксикоз (носові, шлункові, кишкові, маткові, ниркові, порожнинні, підшкірні та ін. кровотечі); значні зміни в крові, нервовій системі та внутр. органах. Профілактика: знищення кліщів, комарів та гризунів — переносників вірусів Г. г. Лікування — медикаментозне, спрямоване на підтримання серцевої діяльності і боротьбу з кровотечами та обезводнюванням організму.

Літ.: Угрюмов Б. Л. Клиника геморрагических лихорадок. К., 1961; Смородинцев А. А., Казбинцев Л. И., Чудаков В. Г. Вирусные геморрагические лихорадки. Л., 1963; Общая и частная эпидемиология, т. 2. М., 1973.

ГЕМОРАГІ́Я (від грец. αἱμορραγής — кровоточивий) — те саме, що й *кровотеча*.

ГЕМОРО́Й (від грец. αἱμορροΐς — кровотеча) — вузлоподібне розширення вен прямої кишки, переважно в ділянці відхідника. Виникає Г. внаслідок інтоксикацій, алергій, мех. подразнень, тривалого перебування на ногах, сидячої праці, харчових перевантажень, алкоголізму, вагітності та пологів, запорів, захворювань внутр. органів тощо. Виникненню Г. сприяє природжена схильність. За перебігом розрізняють Г. гострий, хронічний і рецидивуючий; за розташуванням — зовнішній, внутрішній і мішаний. Проявами Г. є відчуття напруження й жару та свербіж у відхідниковому отворі, різкі болі після випорожнення і систематичні кровотечі. Г. може ускладнюватись недокрів'ям, *тромбозами* гемороїдальних вузлів, випадінням та защемленням їх. Лікування: консервативне (ванночки, свічки, дієтотерапія, електропроцедури тощо), а при тяжких формах — хірургічне.

І. М. Матяшин.

ГЕМОСПОРИ́ДІЇ, кров'яні споровики (Haemosporidia) — ряд внутрішньоклітинних паразитів класу *споровиків*. Розміри 0,1—6 мкм. Паразитують у червоних кров'яних тільцях хребетних (ссавців, зокрема й людини, птахів і плазунів). Життєвий цикл Г. складається з послідовних чергувань ряду безстатевих поколінь, що відбуваються у крові хребетних тварин і людини, і статевого процесу, що здійснюється лише в тілі кровосисних членистоногих — переносників Г. Понад 100 видів Г., поширені переважно у тропіках і субтропіках. Найбільшої шкоди завдають Г. з роду *плазмодій* (Plasmodium), до якого належать збудники *малярії* у людей

Н. М. Шаповал

ГЕМОСПОРИДІО́ЗИ — хвороби свійських тварин, спричинювані одноклітинними організмами — гемоспоридіями, що переносяться кліщами. Див. *Піроплазмідози*.

ГЕМОТЕРАПІ́Я (від грец. αἷμα — кров і *терапія*) — метод лікування введенням в організм людини крові (власної — *автогемотерапія* або донорської — *переливання крові*), а також препаратів, виготовлених з крові. Застосовують Г. як засіб підвищення опірності організму, при крововтратах.

ГЕМОТО́РАКС (від грец. αἷμα — кров і θώραξ — груди) — скупчення крові в порожнині *плеври*. Г. утворюється внаслідок ушкодження кровоносних судин грудної стінки, легень або ін. органів грудної порожнини при травмах грудної клітки або руйнуванні кровоносних судин патологічним процесом (туберкульозом, раком тощо).

ГЕМОТРАНСФУ́ЗІЯ (від грец. αἷμα — кров і лат. transfusio — переливання) — те саме, що й *переливання крові*.

ГЕМОФІЛІ́Я (від грец. αἷμα — кров і φιλία — схильність, нахил) — спадкове захворювання, пов'язане з порушенням здатності крові зсідатися. Розрізняють гемофілію А і гемофілію В, або хворобу Крістмаса, спричинювані дефіцитом факторів відповідно VIII і IX *зсідання крові*. Виявляється Г. частими і тривалими кровотечами, які можуть виникати у будь-якій ділянці тіла хворого внаслідок легкого удару, порізу, укусу комахи тощо. Г. буває переважно у чоловіків, відзначається певною періодичністю, зустрічається рідко. Профілактика: хворим на Г. призначають певний режим життя і праці, а також систематичне переливання крові, яка містить фактори VIII і IX. Хворих на Г., яким необхідно зробити будь-яку операцію, направляють у спеціалізовані клініки. Лікування: при виникненні кровотечі — кровоспинні засоби, переливання крові тощо.

ГЕМОЦИТОБЛА́СТИ (від грец. αἷμα — кров, κύτος — вмістище, тут — клітина і βλαστός — зародок) — первинні кров'яні клітини, з яких розвиваються майже всі клітини крові у кровотворних органах хребетних тварин і людини. Див. також *Кровотворення*.

ГЕМПШИ́РИ — напівтонкорунна порода овець м'ясного напряму. Виведена у 19 ст. в Англії (графство Гемпшір) схрещуванням місцевих овець з соутдаунськими. Вівці безрогі, темноголові, тулуб широкий і міцний. Г. скороспілі, добре використовують сіяні пасовища. Жива маса баранів 90—110 кг, вівцематок 65—70 кг. Річний настриг



Баран гемпширської породи.

вовни від баранів 5—6 кг, вівцематок 3—4 кг. Вовна біла, напівтонка, завдовжки 7—8 см, тонина 50—58 якості, однорідна. Плодючість до 150 ягнят на 100 вівцематок. Г. використано для виведення литовської чорноголової та горьковської порід овець. У Каз. РСР створено групу м'ясо-вовнових овець — помісей Г. з *курдючними вівцями*.

ГЕН (від грец. γενος — рід, походження)— дискретна одиниця спадковості, за допомогою якої відбуваються запис, зберігання і передача *генетичної інформації* в ряду поколінь. Г.— це відрізок *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) або (у деяких вірусів) *рибонуклеїнової кислоти* (РНК), що складається з *нуклеотидів*, число і взаєморозташування яких визначають специфічність кожного Г. У вищих організмів Г. розташовані в *хромосомах*, сукупність їх становить *генотип*. Кожен Г. займає в хро-



Г.-Ф. Гендель

мосомі своє певне місце — *локус*. За їхніми функціями Г. поділяють на структурні, які несуть інформацію про послідовність *амінокислот* у білковій молекулі, і регуляторні, які не несуть такої інформації, але контролюють і регулюють діяльність структурних Г. Кількість структурних Г. у різних видів організмів неоднакова. Так, у кишкової палички їх 10^3, у дрозофіли — $5 \cdot 10^3$, у людини — $4 \cdot 10^4$—$5 \cdot 10^4$. Розмір Г. пов'язаний з розміром *білка*, що утворюється під його контролем. Г. середнього розміру складається з 1000—1500 нуклеотидів. Г. визначають послідовний хід процесів морфо-біохім. *диференціювання* організмів. Вираження Г. (див. *Експресивність*) залежить не лише від їхніх структурних особливостей, а й від зовн. умов. Г. лише відносно постійний. Його зміни (*мутації*) — джерело мінливості організмів і вірусів. Перший доказ існування Г. як елементарної одиниці спадковості одержав ще 1865 основоположник генетики Г. Мендель. Його вчення про «спадкові фактори» лягло в основу теорії Г. Термін «ген» запровадив дат. біолог В. Йогансен 1909. Після цитологічного доведення 1902—03 амер. ученим У. Сеттоном і нім.— Т. Бовері ролі хромосом у явищах спадковості істотні доповнення в уявлення про Г. внесено працями амер. генетика Т.-Х. Моргана і його учнів, які показали, що Г. знаходяться в хромосомах і розташовані в них лінійно. На підставі даних, одержаних за допомогою класичних методів *генетичного аналізу*, складалось уявлення про Г. як про одиницю *рекомбінації*, мутування й функції. Важливе місце в дальшому розвитку теорії Г. посіли праці рад. генетиків А. С. Серебровського, М. П. Дубиніна, І. Й. Агола, Б. М. Сидорова (1929—30) та ін., які спростували думку про неподільність Г. Відкрите ними явище т. з. ступінчастого алеломорфізму (див. *Алелізм*) стало основою для створення центрової теорії Г., яка виходила з уявлення про його складну будову. Проте подільність Г. на молекулярному рівні встановив лише 1957 амер. учений С. Бензер внаслідок експериментів на фагу Т4. Він же запропонував елементарну одиницю, що мутує, назвати мутоном, а ін. найменшу одиницю, неподільну шляхом *кросинговеру*,— реконом. Кожна з цих одиниць відповідає одній парі нуклеотидів нуклеїнової к-ти. В сучас. генетиці ці терміни майже не використовуються. Одиницю функції — Г., в тому розумінні, як його трактувала класична генетика, названо цистроном. Хімічна природа Г., процес його відтворення, механізми функціонування почали поступово вияснятися на поч. 50-х рр., коли було опубліковано модель ДНК амер. вченого Дж. Уотсона й англ.— Ф. Кріка, розкрито її можливий генетичний зміст, а пізніше розшифровано *генетичний код*. Стало ясно, що Г. в хромосомах — це певної довжини ділянки молекули ДНК, а відтворення їх відбувається внаслідок *реплікації* — самоподвоєння за допомогою відповідних ферментів. Реплікація забезпечує генетичну наступність між поколіннями організмів. Було визначено і те, як Г. здійснюють контроль за синтезом білків (див. *Транскрипція* в генетиці, *Трансляція* в генетиці). Незалежно від її спеціалізації клітина будь-якого організму містить повний набір Г. Проте в кожний момент життя клітини використовується лише частина закладеної в ній генетичної інформації, оскільки реалізація останньої регулюється в процесі росту й диференціювання організму, що є необхідною умовою нормальної його життєдіяльності. Систему регуляції активності Г. у часі в бактерій відкрили й вивчили 1961 франц. вчені Ф. Жакоб і Ж. Моно. Успіхи в пізнанні структури й функції нуклеїнових к-т і надзвичайно зросла техніка генетичного експерименту дають змогу тепер виділяти Г. у чистому вигляді, а також здійснювати хім. і ферментативний синтез їх. Виник новий напрям у *молекулярній генетиці* — генна інженерія (див. *Генетична інженерія*).

Літ.: Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Оленов Ю. М. Проблемы молекулярной генетики. Л., 1977; Хартман Ф., Саскайнд З. Действие гена. Пер. с англ. М., 1966; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1967; Гёрдон Дж. Регуляция функции генов в развитии животных. Пер. с англ. М., 1977.

Ю. М. Александров.

ГЕ́НА ВИ́РАЖЕННЯ — ступінь фенотипного (див. *Фенотип*) вияву гена, те саме, що й *експресивність*.

ГЕ́НА ВИ́ЯВ — частота вияву у особин спорідненої групи ознаки, що визначається даним *геномом*; те саме, що й *пенетрантність*.

ГЕ́НДЕЛЬ (Händel) Георг-Фрідріх (23.II 1685, Галле — 14.IV 1759, Лондон) — німецький композитор. Муз. освіту здобув у композитора і органіста Ф. Цахау. В 1702—03 — органіст у Галле, 1703—06 — скрипаль, капельмейстер і композитор в оперному театрі в Гамбурзі. В 1706—10 жив в Італії. Був диригентом у Ганновері, з 1712 оселився в Англії. Увійшов в історію музики насамперед як творець опер і визначний представник класичного типу ораторії, монументальної за масштабом, демократичної за муз. мовою. Твори: 46 опер («Агрипина», 1709, «Рінальдо», 1711, «Радаміст», 1720, «Юлій Цезар», 1724, «Ксеркс», 1738, та ін.), 32 ораторії (в т. ч. «Саул», «Ізраїль в Єгипті», обидві 1739, «Месія», 1742, «Самсон», 1743, «Іуда Маккавей», 1747), кантати, 12 органних концертів з супроводом оркестру або ансамблю, 12 кончерто-гроссо, 5 концертів для оркестру, сонати, тріо-сонати для інструментів.

Літ.: Белоненко А. С. Георг Гендель. 1685—1759. Л., 1971

ГЕНЕАЛОГІ́ЧНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ — класифікація, заснована на встановленні спорідненості мов. Спорідненими є мови, що походять від одної первісної мови (напр., сучасні слов. мови є варіантами в часі й просторі колишньої спільнослов'янської мови). Генетичну спорідненість мов визначають, встановлюючи системи фонетичних, граматичних і лексичних відповідностей між мовами. Г. к. м. стала можливою після виникнення *порівняльно-історичного мовознавства* (19 ст.). Споріднені мови об'єднують у підгрупи, групи, сім'ї, або родини, а іноді й у ще більші одиниці — надсім'ї, або мовні формації (напр., урало-алтайські мови). Відповідно до Г. к. м. укр. мова належить до східнослов'янської підгрупи слов. групи індоєвропейської сім'ї мов. Питання генеалогічної класифікації багатьох мов і правомірності об'єднання їх у сім'ї часто буває спірним (напр., не всі вчені визнають існування кавказької мовної сім'ї). Див. також *Класифікація мов, Лінгвістична географія, Морфологічна класифікація мов, Типологічна класифікація мов*.

Літ.: Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958; Языки народов СССР, т. 1—5. М., 1966—68.

А. О. Білецький.

ГЕНЕАЛО́ГІЯ (грец. γενεαλογία — родовід) — допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, що досліджує походження родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки. Г. пов'язана з *геральдикою* та деякими ін. спец. істор. дисциплінами.

ГЕНЕАЛО́ГІЯ в генетиці і селекції — сукупність відомостей про батьків і більш віддалених предків конкретної особини чи групи рослин або тварин. Такі відомості мають велике значення в селекційній справі. Знаючи біол. й продуктивні якості предків, а також родичів по т. з. бічній лінії (напр., у молочному тваринництві — надої сестер, сестер батька і матері), можна правильніше підібрати пари для схрещування, щоб одержати організми з бажаними властивостями. У тваринництві для реєстрації Г. і всіх особливостей тварин, яких використовують для схрещування, існує система племінних записів (*племінні книги*). Метод складання Г. використовують також у *генетиці людини* для з'ясування характеру успадковування тих чи ін. нормальних або патологічних ознак. Див. також *Родовідне дерево, Родовід сільськогосподарських тварин*.

ГЕНЕ́ЗИС (грец. γένεσις, від γεννάω — породжую, створюю) — походження, виникнення; зародження і процес наступного розвитку. Термін «генезис» широко застосовують у природничих та гуманітарних науках. У біології в скороченому вигляді слово «генезис» («генез») вживається як частина складних слів для позначення процесів розвитку біол. систем на різних рівнях організації: *гістогенез* — розвиток тканин; *органогенез* — розвиток органів; *онтогенез* — індивідуальний розвиток організмів; *філогенез* — істор. розвиток організмів.

Б. Г. Новиков.

ГЕНЕРА́Л (від лат. generalis — загальний, головний) — військове звання або чин особи вищого офіцерського складу збройних сил. Вперше чин Г. з'явився у Франції в 16 ст.; в Росії — згадується 1657. 7.V 1940 військ. звання Г. запро-

ваджено в Рад. Союзі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.XI 1971 для загальновійськових Г. визначено такі звання: генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, Г. армії. В ін. родах військ до звання Г. додається найменування родів військ: генерал-майор авіації, генерал-лейтенант артилерії тощо.

ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОР — 1) У царській Росії з 1775 — начальник *генерал-губернаторства,* якому належала на цій території вся повнота військ. і цивільної влади. Призначався царем. Посада Г.-г. була скасована Лютневою бурж.-демократичною революцією 1917. 2) В ряді країн, що входять до *Співдружності*, очолюваної Великобританією, особа, яка представляє главу д-ви — англ. короля (королеву). Призначається королем.

ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО — в царській Росії з 1775 — адм.-тер. одиниця, до складу якої, як правило, входило кілька *губерній*; перебувало під управлінням *генерал-губернатора*. У різний час на Україні існували Новоросійське, Малоросійське, Харківське, Київське та ін. Г.-г. Створювались і тимчасові Г.-г. на час запровадження *воєнного стану*, зокрема під час революц. подій. Так, з 17.VI 1905 до грудня 1908 існувало тимчасове Одеське Г.-г.; на тер. Галичини та Буковини, зайнятих рос. військами 1914—17,— тимчасове військове Г.-г. Галичини.

ГЕНЕРАЛІЗА́ЦІЯ — 1) У ф і з і о л о г і ї — поширення *збудження* в центральній нервовій системі тварин і людини. Виникає під впливом імпульсів, що надходять з периферії (від дії сильного подразника, напр. харчового, больового тощо). Див. також *Іррадіація* у фізіології. 2) В п а т о л о г і ї — перетворення обмеженого інфекційного або пухлинного осередку в поширений з появою таких осередків в ін. органах. Г. відбувається по кровоносних і лімфатич. шляхах. 3) Г. к а р т о г р а ф і ч н а — процес відбору й узагальнення змісту при складанні геогр. карт.

ГЕНЕРАЛІ́СИМУС (від лат. generalissimus — найголовніший) — найвище військове звання у збройних силах ряду країн. Вперше звання Г. запровадив франц. король Карл IX (1569). Його присвоювали головнокомандуючому збройними силами країни або коаліції країн під час воєнних дій. В Росії звання Г. запровадив Петро I (1716). Його мали О. Д. *Меншиков* (1727), О. В. Суворов (1799) та ін. В СРСР звання Г. Рад. Союзу встановлено 1945 і присвоєно Й. В. Сталіну.

ГЕНЕРА́ЛЬНА АСАМБЛЕ́Я МІЖНАРО́ДНИХ СПОРТИ́ВНИХ ФЕДЕРА́ЦІЙ (АГФІ)— міжнародна громадська (позаурядова) організація. Має на меті підвищення авторитету і самостійності міжнар. спортивних федерацій, зміцнення їхньої матеріальної бази, створення плідних контактів між федераціями і *Міжнародним олімпійським комітетом* (МОК). АГФІ створено 1967 в м. Лозанні (Швейцарія) представниками 27 спортивних федерацій. На 1.I 1978 до складу АГФІ включено 67 представників міжнар. федерацій з олімпійських та ін. видів спорту.

Ю.М.Теппер.

ГЕНЕРА́ЛЬНА АСАМБЛЕ́Я ООН — один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй*. Складається з представників усіх д-в — членів ООН. Уповноважена обговорювати будь-які питання або справи в межах *Статуту ООН* або такі, що стосуються повноважень і функцій будь-якого органу ООН, подавати рекомендації органам ООН і державам-членам ООН в усіх питаннях, за винятком віднесених до спец. повноважень *Ради Безпеки ООН*. Г. А. ООН уповноважена розглядати заг. принципи співробітництва в справі підтримання міжнар. миру і безпеки, зокрема питання *роззброєння*, питання в політ., екон., соціальній і культ. галузях, питання *міжнародного права* тощо. Г. А. ООН здійснює прийом у члени ООН, затверджує бюджет ООН, встановлює розподіл її витрат між д-вами, розглядає щорічні і спец. доповіді органів ООН тощо. Для здійснення функцій Г. А. ООН засновано 7 гол. к-тів, кожний з яких розглядає певну групу питань. Г. А. ООН утворює також допоміжні органи — к-ти і комісії, зокрема, к-т по використанню космічного простору в мирних цілях, спец. к-т проти *апартеїду*. На правах авт. міжнар. орг-цій діють створені як особливі органи Г. А. *конференція ООН по торгівлі й розвитку, організація ООН по промисловому розвитку*, фонд капітального розвитку. Осн. формою діяльності Г. А. ООН є чергові щорічні сесії (на січень 1978 їх відбулось 32). Заг. керівництво роботою сесії здійснює Ген. к-т у складі голови Г. А. ООН, 17 його заступників та голів гол. к-тів. Можуть скликатися надзвичайні сесії Г. А. ООН (їх відбулось 5, остання 1967 з ініціативи СРСР для розгляду становища на Бл. Сході внаслідок агресії Ізраїлю), а також спец. сесії Г. А. ООН, яких відбулося 8 (зокрема, в 1974 і 1975 — з питань демократизації міжнар. екон. відносин та 1978 — присвячена проблемі роззброєння). СРСР, УРСР, БРСР, усі країни соціалістичної співдружності наполегливо борються за розв'язання найважливіших питань міжнар. боротьби за мир, за роззброєння, розвиток співробітництва в галузі економіки, дослідження і використання космосу, *світового океану, охорони навколишнього середовища*, за вирішення актуальних соціальних проблем тощо. В 60—70-х рр. з ініціативи СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності прийнято ряд важливих резолюцій Г. А. ООН. Див. *Декларації ООН*.

Н. М. Ульянова.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — центральна установа гетьманської адміністрації на Лівобережній Україні 17—18 ст. Виникла під час визвольної війни укр. народу 1648—54. В Г. в. к. зосереджувалось військ., адм., судове, фін. управління. Керував канцелярією генеральний писар (див. *Генеральна старшина*). Відповідно до грамоти Петра I від 17(28).XI 1720 Г. в. к. зазнала реорганізації, зокрема була позбавлена фін. і судових прав. У 1728 Г. в. к. ліквідовано, 1734 — відновлено. Остаточно її ліквідовано 10(21).XI 1764.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА РА́ДА — політичний орган на Україні протягом 1648—1750; збори козацького війська, на яких обирали *гетьмана* або розв'язували важливі політ., військ., фінансові, а також судові справи. Так, питання про возз'єднання України з Росією вирішувалося на *Переяславській раді 1654*, в якій, крім козаків, взяли участь представники різних соціальних верств населення. Після 1654 Г. в. р. скликалася формально для підтвердження т. з. статей (договірних умов між гетьманською адміністрацією та царським урядом) і схвалення погодженої з царським урядом кандидатури гетьмана. Всі ін. питання розв'язувалися на раді старшини. На останній Г. в. р., що відбулася в лютому 1750, було проголошено гетьманом К. Г. *Розумовського*. Див. також *Козацька рада*.

ГЕНЕРА́ЛЬНА РА́ДА МІЖНАРО́ДНОГО ТОВАРИ́СТВА РОБІТНИКІ́В — центральний орган *Інтернаціоналу 1-го*. Обирався конгресами Інтернаціоналу для керівництва практичною роботою (по обміну інформацією, координації дій секцій, підготовці програмних документів тощо). Генеральна рада складалася з голови (посада скасована 1867), секретаря, скарбника і секретарів-кореспондентів для окремих країн (всього 30—50 чол.). Повсякденну роботу виконував Постійний к-т. До 1872 місцеперебування Генеральної ради — Лондон, пізніше — Нью-Йорк. Провідну роль в її роботі відігравали К. Маркс і Ф. Енгельс. В 1870 членом Г. р. М. т. р. був рос. революціонер Г. О. *Лопатін*.

ГЕНЕРА́ЛЬНА СТАРШИ́НА — вища військова і цивільна адміністрація на Лівобережній Україні в 2-й половині 17—18 ст.; рада при *гетьмані*. Складалася з представників панівної верхівки *козацької старшини*. До Г. с. належали генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральні осавули, генеральний хорунжий, генеральний підскарбій та генеральний бунчужний. Ці посади вважалися виборними, фактично їх посідали особи, яких призначав гетьман за погодженням з царським урядом. Г. с. розв'язувала найважливіші питання військ. і цивільної адміністрації, відала фінансами, судочинством, очолювала військ. сили. З 1722 влада на Україні фактично належала *Малоросійській колегії*, що обмежувало права і привілеї Г. с. Зі скасуванням *гетьманщини* (1764) значення Г. с. все більше занепадало, а з 1782 Г. с. як адм. орган перестала існувати.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

ГЕНЕРА́ЛЬНА СХЕ́МА УПРАВЛІ́ННЯ в п р о м и с л о в о с т і (ГС) — комплексна програма удосконалення організації та структу-

Головні комітети Генеральної асамблеї ООН:

1-й комітет — політ. питання і питання безпеки, включаючи регулювання озброєнь;

Спеціальний політичний комітет — різні політ. питання;

2-й комітет — екон. і фін. питання;

3-й комітет — соціальні, гуманітарні питання і питання культури;

4-й комітет — питання опіки, включаючи несамоврядні території;

5-й комітет — адм. та бюджетні питання;

6-й комітет — правові питання

ри управління галузями пром-сті на основі економічно обгрунтованої концентрації, спеціалізації, кооперування та комбінування виробництва, зміцнення виробничо-госп. зв'язків з урахуванням вимог *науково-технічного прогресу* і перспектив розвитку галузі. ГС охоплює всі ланки галузевої системи: основну (первинну), до якої належать виробничі та наук.-виробничі об'єднання, комбінати, підприємства, н.-д., конструкторські, проектно-конструкторські, тех. та ін. орг-ції; середню — всесоюзні та респ. пром. об'єднання; вищу — м-ва та відомства СРСР і союзних республік. При розробці ГС великої ваги набуває орг. структура управління, яка регламентує внутрігалузеві вертикальні та горизонтальні зв'язки між органами управління. В пром-сті СРСР застосовуються, як правило, такі системи управління: дволанкова: загальносоюзне або союзно-республіканське м-во (відомство) СРСР — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство; респ. м-во (відомство) союзної республіки — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство; триланкова: загальносоюзне або союзно-респ. м-во (відомство) СРСР — всесоюзне пром. об'єднання — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство; союзно-респ. м-во (відомство) СРСР — союзно-респ. м-во (відомство) союзної республіки — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство; респ. м-во (відомство) союзної республіки — респ. пром. об'єднання — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство; респ. м-во (відомство) союзної республіки — м-во автономної республіки, управління виконкому обл. Ради народних депутатів — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство. ГС — важливий інструмент підвищення ефективності роботи галузей пром-сті. Заходи ГС спрямовані на успішне розв'язання завдань підвищення рівня *концентрації виробництва* осн. видів продукції галузі шляхом укрупнення підприємств, утворення виробничих та пром. об'єднань; скорочення кількості ланок і об'єктів управління, наближення органів госп. керівництва до виробн., зосередження більшості питань оперативного керівництва госп.-виробничою діяльністю безпосередньо в осн. (первинній) ланці управління; чітке розмежування функцій, прав і обов'язків між різними ланками галузевої системи, підвищення оперативності та гнучкості в роботі апарату управління; забезпечення високих темпів зростання обсягів виробн. і продуктивності праці, поліпшення якості, зниження собівартості, краще використання виробничих потужностей, матеріальних, трудових і фін. ресурсів, збільшення обсягів виробн. продукції на експорт та поліпшення ін. показників ефективності. ГС управління галузями пром-сті м-в і відомств СРСР затверджує Рада Міністрів СРСР, у т. ч. схеми управління галузями пром-сті союзно-респ. підпорядкування — за погодженням з Радою Міністрів союзної республіки. Див. також *Управління народним господарством*.

В. П. Фокін.

ГЕНЕРА́ЛЬНА УГО́ДА ПРО ТАРИ́ФИ І ТОРГІ́ВЛЮ, ГАТТ (англ. GATT; General Agreement on Tariffs and Trade) — багатостороння міжурядова угода про режим торгівлі і торговельну політику. Діє з 1948. На кін. 1976 в роботі ГАТТ на різних умовах брали участь 105 країн, у т. ч. соціалістичні країни Куба, Чехословаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Югославія. СРСР в ГАТТ участі не бере. Осн. мета ГАТТ — зниження митних тарифів і усунення інших бар'єрів у міжнар. торгівлі, проведення учасниками угоди різних торг.-політ. заходів на широкій багатосторонній основі (напр., надання *преференцій* країнам, що розвиваються). Сесії ГАТТ проводяться двічі на рік. Керівний орган — Рада. Місцеперебування робочого Секретаріату — Женева.

С. І. Соколенко.

ГЕНЕРА́ЛЬНЕ МЕЖУВА́ННЯ — точне визначення меж земельних володінь поміщиків, козацької старшини, купців, громад держ. селян, міст, церков та ін. власників землі, яке провадилося в Росії з середини 60-х рр. 18 ст. до 1861. Здійснене за царським маніфестом від 19(30).IX 1765 та урядовими інструкціями 1766. Викликане частими зем. суперечками, що виникали в 17—18 ст. у зв'язку з розвитком с. г. і подорожчанням землі. В основу Г. м. покладено фактичне володіння землею на час видання маніфесту. Тим самим було легалізовано численні загарбання поміщиками держ. і сел. земель, що відбувалися протягом попередніх десятиліть. Г. м. здійснювала Межова експедиція, якій підпорядковувались губернські межові канцелярії та повітові межові контори. Внаслідок Г. м. було розмежовано у 35 губерніях, у т. ч. й на Україні, понад 275 млн. дес. землі, виготовлено бл. 200 тис. планів окремих зем. володінь, на основі яких було складено повітові межові плани та губернські атласи. Сприяючи розширенню поміщицького землеволодіння, царський уряд передав поміщикам бл. 70 млн. дес. землі безплатно і значну кількість держ. земель продав їм за дешеву ціну. Г. м. скористалися і укр. поміщики та козац. старшина, діставши в спадкове володіння обширні зем. маєтності. Документи Г. м. були юрид. основою цивільно-правових відносин у сфері зем. права в дореволюц. Росії. З документальних архівних матеріалів Г. м. велике наук. значення мають «економічні примітки» до планів — госп. описи землеволодінь, складені землемірами.

Літ.: Герман И. Е. История русского межевания. М., 1914; Рубинштейн Н. Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. М., 1957.

А. З. Барабой.

ГЕНЕРА́ЛЬНЕ СЛІ́ДСТВО ПРО МАЄ́ТНОСТІ — розмежування маєтностей між їхніми власниками на Лівобережній Україні 1729—30 з метою узаконення передачі в спадщину тимчасових володінь. Проводилось в умовах зростання великого феод.-старшинського і монастирського землеволодіння. Серед зем. володінь певну групу становили т. з. *рангові маєтності*, що їх давали за перебування на тій чи іншій посаді. У цих маєтностях селян стягували різні натуральні й грошові збори на користь їхніх володільців, а також на гетьманську, полкову і сотенну адміністрацію. Переходи селян у старшинських і монастирських маєтностях обмежувалися. Г. с. про м. було серйозним кроком на шляху поступового закріпачення селян. Після ліквідації гетьманської влади на Україні царський уряд проводив в інтересах дворянства *генеральне межування*.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ СУД — найвищий судовий орган на Лівобережній Україні. Діяльність суду була спрямована на захист інтересів експлуататорської меншості. Існував з 1797 (відповідно до указу 1796) як наступник *Генерального суду* у складі департаментів цивільного та кримінального. Був апеляційною інстанцією для суд. установ, міських магістратів та ратуш *Малоросійської губернії*. Діяв у складі 2 генеральних суддів і 10 засідателів, які обиралися дворянами на 3 роки. Місцеперебування Г. м. с. — Чернігів. Підпорядковувався сенату. Ліквідований 1831.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ О́ПИС ЛІВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇ́НИ 1765—69 — перепис населення і господарств Лівобережної України з метою запровадження нового, підвищеного держ. оподаткування. В л-рі відомий під назвами «Румянцевського опису Малоросії», «Генерального опису Малоросії». Здійснювався за розпорядженням малоросійського ген.-губернатора П. О. *Румянцева*, виданим на підставі указу Катерини II від 4(15).XI 1763, з жовтня 1765 до 10 (21).II 1769 (його, за винятком Київ. полку, не було закінчено; припинено з початком рос.-тур. війни). Перепис проводили за чотирма формами. За першою описували міста і містечка; за другою — коронні, урядові й монастирські маєтки; за третьою — поміщицькі й старшинські маєтки; за четвертою — козац. володіння. У переписі зазначалися геогр. положення населеного пункту, кількість дворів, чисельність населення, майнове становище кожної сім'ї, містились описи будівель, орної землі, лісу, сіножатей, городів, худоби, а також пром. підприємств (із зазначенням розміру прибутків від них). Перепис сприяв зміцненню кріпацтва на Україні, закріплював за *козацькою старшиною* зем. володіння, на які вона не завжди мала юрид. документи, стверджував фактичну владу землевласників над селянами. Перепис, матеріали якого збереглися частково, подає відомості про 3,5 тис. населених пунктів. Він є цінним джерелом з історії соціально-екон. і сусп.-політ. відносин на Лівобережній Україні в 60-х рр. 18 ст. Зберігається в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві і частково в рукописному відділі Центр. наук. б-ки АН УРСР.

І. Л. Бутич.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ПЛАН, генплан — 1) Г. п. розвитку міста — науко-

во обґрунтований перспективний план розвитку міста (стосовно старого міста — його реконструкції й дальшого розвитку). В СРСР Г. п. розробляється на 25—30 років і після його затвердження Радою Міністрів СРСР (Радою Міністрів союзної республіки, обласним або крайовим виконкомом) є гол. містобудівним документом, на основі якого складаються всі конкретні проекти планування й забудови міста. Див. також *Містобудування*. 2) Г. п. промислового підприємства — одна з важливих частин проекту пром. підприємства, яка містить комплексне розв'язання питань планування його будівель, благоустрою території тощо.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ПРОКУРО́Р СРСР — службова особа, що очолює *Прокуратуру СРСР*, єдину централізовану систему органів рад. прокуратури і керує їхньою діяльністю на всій території країни. Звання «Генеральний прокурор СРСР» надано прокуророві СРСР законом від 19.III 1946. Відповідно до ст. 164 *Конституції СРСР* на нього і підлеглих йому прокурорів покладається найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами та орг-ціями, виконавчими і розпорядчими органами місц. Рад народних депутатів, колгоспами, кооп. та ін. громад. орг-ціями, службовими особами, а також громадянами. Органи прокуратури підлягають тільки Г. п. СРСР і здійснюють свої повноваження незалежно від будь-яких місц. органів. Г. п. СРСР призначається *Верховною Радою СРСР* строком на 5 років. У своїй діяльності він відповідальний перед Верховною Радою СРСР і їй підзвітний, а в період між сесіями Верховної Ради СРСР — перед Президією Верховної Ради СРСР. Див. також *Прокурорський нагляд, Прокурор УРСР*. *Ф. К. Глух.*

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СЕКРЕТА́Р — виборна керівна посада, яка існує в ряді партій, у т. ч. в багатьох комуністичних і робітничих партіях, зокрема в КПРС (див. *Генеральний секретар ЦК КПРС*); головна службова особа в деяких міжнародних орг-ціях та відомствах (напр., *Генеральний секретар ООН*).

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СЕКРЕТА́Р ООН — головна адміністративна службова особа в *Організації Об'єднаних Націй*. Очолює *Секретаріат ООН*. Призначається *Генеральною Асамблеєю ООН* за рекомендацією *Ради Безпеки ООН* на 5 років (повноваження Г. с. можуть бути продовжені). Бере участь у засіданнях гол. органів ООН, виконує ін. функції, які на нього покладаються цими органами; щороку подає Ген. Асамблеї доповідь про діяльність ООН та ін. доповіді; доводить до відома Ради Безпеки і питання, які, з його погляду, можуть загрожувати міжнар. мирові та безпеці. На Г. с. покладено також обов'язки по забезпеченню персоналом установ та органів ООН. Першим Г. с. ООН (1946—53) був Трюгве Лі (Норвегія); 1953—61 — Даг Хаммершельд (Швеція); 1961—71 — У-Тан (Бірма); з 1971 — Курт Вальдхайм (Австрія).

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СЕКРЕТА́Р ЦК КПРС — обирається Центральним Комітетом КПРС. Посада Г. с. ЦК вперше встановлена Квітневим пленумом ЦК після XI з'їзду РКП(б) (1922). Пленум обрав Ген. секретарем ЦК партії Й. В. Сталіна. З Вересневого пленуму ЦК КПРС (1953) обирався Перший секретар ЦК КПРС. XXIII з'їзд КПРС (1966) відновив посаду Г. с. ЦК КПРС і вніс це положення до Статуту партії (§ 38). Пленум ЦК КПРС, що відбувся після з'їзду (квітень 1966), обрав Ген. секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. На пленумах Центрального Комітету КПРС, що проходили по закінченні XXIV та XXV з'їздів партії, знову було обрано Ген. секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СУД, генеральний військовий суд — найвищий судовий орган на Україні 17—18 ст. Існував з часів нар.-визвольної війни 1648—54. Діяльність Г. с. була спрямована на захист класових інтересів козацької верхівки. Підпорядковувався *гетьманові*. На чолі Г. с. стояв генеральний суддя. Г. с. був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, розглядав справи осіб, що належали до полкової або *генеральної старшини*, тощо. З утворенням *намісництв* (1782) Г. с. було ліквідовано, але фактично він існував до 1790.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ШТАБ — вищий орган управління збройними силами держави. Першим гол. органом, який відав питаннями оборони Рад. Республіки, був Всерос. гол. штаб (з травня 1918), потім став Польовий штаб Реввійськради Республіки (з 6.IX 1918), Штаб РСЧА (з лютого 1921), Г. ш. РСЧА (з 22.IX 1935). З червня 1946 — Г. ш. Збройних Сил СРСР; він проводить усі необхідні заходи щодо безпеки й оборони країни. В 1936 створено Академію Г. ш. Координацію діяльності збройних сил д-в — учасниць *Варшавського договору 1955* здійснює Штаб Об'єднаних Збройних Сил цих держав. У США, Великобританії, Франції замість Г. ш. існують об'єднані к-ти нач. штабів.

ГЕНЕРА́ЛЬНІ ШТА́ТИ — 1) Найвища станово-представницька установа у феод. Франції 14—18 ст., в якій були представлені духівництво, дворянство і заможні верстви городян. Скликались гол. чин. для визначення і затвердження податків. Перші Г. ш. скликано 1302 королем *Філіппом IV* під час боротьби з папою римським Боніфацієм VIII. З серед. 15 ст. у зв'язку з переходом від станової монархії до абсолютної значення Г. ш. зменшилося. Депутати скликаних 1789 напередодні *Великої французької революції* Г. ш. проголосили себе *Національними зборами*. 2) В Нідерландах Г. ш., як зібрання представників станів усіх провінцій, вперше скликані 1463. Під час *Нідерландської буржуазної революції 16 століття* вони були центром бурж.-дворянської опозиції. З 1814 Г. ш. називається парламент Нідерландського королівства.

ГЕНЕРАТИ́ВНІ О́РГАНИ (від лат. genero — народжую) — органи статевого розмноження рослин і тварин. Див. *Статеві органи*.

ГЕНЕРА́ТОР (лат. generator — виробник) — пристрій, апарат або машина, які виробляють деякі хім. сполуки або речовини в певному стані (напр., *газогенератор, парогенератор*), електричну енергію (*гідрогенератор, турбогенератор, магнітогідродинамічний генератор, термоелектрогенератор* тощо), перетворюють один вид енергії на інший (Г. електр. коливань, ультразвуку).

ГЕНЕРА́ТОРНИЙ ГАЗ — вид газоподібного палива, що одержують у *газогенераторах* газифікацією вугілля, торфу тощо. Див. *Газифікація*.

ГЕНЕРА́ЦІЯ (лат. generatio)— те саме, що й *покоління*.

ГЕ́НЕС Семен Григорович [н.3(15). IV 1898, Харків] — український рад. патофізіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Член КПРС з 1921. В 1925 закінчив Харків. мед. ін-т. В 1932—38 — зав. кафедрою цього ін-ту, 1939—71 — Харків. ін-ту удосконалення лікарів, 1932—77 — керівник відділу Харків. ін-ту ендокринології і хімії гормонів. Праці присвячені вивченню цукрового діабету, механізму діяння гормонів.

ГЕНЕ́ТИКА (від грец. γένεσις — походження) — наука про *спадковість* і *мінливість* організмів, що вивчає принципи зберігання, передачі й реалізації *генетичної інформації* в низці наступних поколінь. Аналізуючи явища, пов'язані з однією з осн. властивостей живого — здатністю до самовідтворення, Г. розкриває закони індивідуального розвитку організмів і вірусів, закони виникнення нових ознак у них, виявляє матеріальну основу еволюції життя на Землі. Ідеї Г. пронизують усі біол. дисципліни, що визначає її центральне положення в сучас. природознавстві. Одним з осн. завдань Г. є розроблення методів керування спадковістю і спадковою мінливістю для одержання потрібних людині форм організмів. Г. як наука зародилась 1900, після повторного відкриття голл. вченим Г. де Фрізом, нім.— К. Корренсом і австр.— Е. Чермаком законів успадковування ознак, установлених 1865 чес. природодослідником Г. Менделем (див. *Менделя закони*), і усвідомлення основоположного значення їх для Г. Уже в перше десятиліття було всебічно обґрунтовано гол. принцип організації спадкової основи організмів — дискретність спадкових факторів, найяскравіше відображений у формулі «один *ген* — один фермент» (тепер замінено на «один ген — один поліпептидний ланцюг»). В утвердженні цього принципу вирішальну роль відіграли дані гібридологічного аналізу спадкової структури організмів. Зіставлення даних гібридологічного аналізу про характер передачі спадкових задатків з покоління в покоління з даними *цитології* щодо поведінки *хромосом* під час поділу клітини (див. *Мітоз, Мейоз*) привело до становлення *хромосомної теорії спадковості* (амер вчені

Т. Морган, К. Бріджес, А. Стертевант та ін.) і виникнення *цитогенетики*. На підставі хромосомної теорії доведено, що гени локалізовані в хромосомах, і виявлено матеріальні основи явищ *розщеплення*, незалежного і зчепленого (див. *Зчеплення генів*) успадковування ознак. У світлі хромосомної теорії глибшого смислу і нового змісту набули такі поняття, як *рецесивність, домінантність, генотип, фенотип*. Відкриття рад. вченими Г. А. Надсоном, Г. С. Філіпповим (1925) і амер.— Г. Меллером (1927) мутагенної дії (див. *Мутагенез*) рентгенівського проміння стало основою *радіаційної генетики*. Уявлення про те, що будь-яка ознака організму є результатом взаємодії генотипу і факторів зовн. середовища, привело до необхідності вивчення, з одного боку, тонкої структури гена і принципів реалізації спадкової інформації, що міститься в ньому, на молекулярному рівні, з другого — біохім. і фізіол. основ реалізації генотипу в процесі індивідуального розвитку організмів (генетика *онтогенезу*). Експериментальне вивчення тонкої будови гена (рад. вчені А. С. Серебровський, М. П. Дубинін, І. Й. Агол, амер.— Е. Льюїс та ін.) показало його складність, подільність на субодиниці, яка поєднується з інтегрованістю його частин між собою при функціонуванні гена як єдиного цілого.

Розвиток *молекулярної генетики*, зокрема розкриття мол. основ організації спадкового апарата і його функціонування (див. *Генетичний код*), поглиблює, розшифровує і перекладає на конкретну мову біохімії і біофізики уявлення класичної Г. про будову і функціонування генетичного апарату. Єднання молекулярної Г. з Г. онтогенезу, яка використовує методи ембріології, фізіології, імунології, дозволяє розв'язувати проблему керування *морфогенезом* у процесі індивідуального розвитку організмів. У цьому плані великі перспективи відкриваються перед генною інженерією (див. *Генетична інженерія*). Використання методів молекулярної Г. вже тепер дає можливість запобігати або усувати ряд спадкових захворювань (див. *Генетика людини. Генетика медична*).

Г. мала великий вплив майже на всі інші біологічні науки. Так, вона зробила вирішальний внесок у становлення сучасної еволюційної теорії, що об'єднала дарвінівську теорію еволюції (див. *Дарвінізм*) з ідеями *популяційної генетики*, основоположником якої є радянський генетик С. С. Четвериков (1926). Дослідження в галузі популяційної Г. (рад. вчені М. П. Дубинін, Д. Д. Ромашов, Б. Л. Астауров, С. М. Гершензон, П. Х. Рокицький, М. В. Тимофєєв-Ресовський і амер. — Ф. Добржанський та ін.) показали, що природ. *популяції* насичені численними мутаціями, прихованими завдяки *гетерозиготності* під покривом нормального фенотипу особин. Було показано, що *добір природний* спирається не стільки на щойно виниклі мутації, скільки на вже нагромаджений у процесі еволюції популяцій величезний фонд їх. Розроблена рад. вченим І. І. Шмальгаузеном концепція «мобілізаційного резерву» внутрішньовидової мінливості дала можливість зняти одне з істотних заперечень дарвінізму — про нестачу генетичного матеріалу для «роботи» добору. Генетичні дослідження показали також важливу роль *ізоляції, гібридизації*, міграцій, генетико-автоматичних процесів (див. *Дрейф генів*) у зміні спадкової структури популяцій та пристосуванні їх до умов зовн. середовища. Тим самим було розкрито пускові механізми мікроеволюційних змін (див. *Мікроеволюція*), що лежать в основі *дивергенції* видів і їх подальшої еволюції. Істотне значення для розвитку генетичної теорії добору мають генетико-математичні методи аналізу (див. *Біометрія*), основи яких закладено амер. вченим С. Райтом, англ.— Дж. Холдейном і Р. Фішером. Г. зробила великий вплив на *селекцію*, теоретично обгрунтувавши її методи. Г. показала, що *добір штучний* необхідно здійснювати за ґенотипом (оскільки фенотип далеко не завжди відповідає спадковим особливостям організму); що селекція може бути успішною лише в тому разі, якщо вона спирається на спадкову мінливість; що для селекції необхідно використовувати генетично різноманітний вихідний матеріал. Гетерозисна селекція (див. *Гетерозис*), оцінка плідників за потомством (див. *Аналізуюче схрещування, Гібридологічний аналіз*), *варіаційна статистика* (яка дає змогу доцільно планувати селекційний процес), експериментальний мутагенез, генетична теорія віддаленої гібридизації, цитогенетика тощо є генетичними основами селекції і дають можливість якнайповніше використати біол. потенціал вирощуваних людиною рослин (див. *Генетика рослин*) і тварин (див. *Генетика тварин*), у т. ч. мікроорганізмів (див. *Генетика мікроорганізмів*). Рад. вчені зробили величезний внесок у розвиток генетико-селекційної науки. З іменами Г. Д. Карпеченка, І. В. Мічуріна, А. О. Сапєгіна, М. В. Цицина, А. Ф. Шулиндіна, В. П. Зосимовича та ін. пов'язана розробка теорії й практики віддаленої гібридизації рослин. На основі гібридизації і наступного штучного добору рад. селекціонери П. П. Лук'яненко, В. С. Пустовойт, В. Я. Юр'єв, В. М. Ремесло, В. М. Мамонтова та ін. створили унікальні сорти зернових, кормових і тех. культур. Методи штучного мутагенезу, застосовані в цілях селекції ще в кінці 20-х рр. Л. М. Делоне, А. О. Сапєгіним і пізніше удосконалені Й. А. Рапопортом, В. В. Сахаровим, М. Ю. Лобашовим і С. М. Гершензоном, використовуються в селекційній практиці. Відкрите М. І. Хаджиновим явище цитоплазматичної чоловічої *стерильності* використовується в селекції кукурудзи, пшениці, сорго та ін. культур. Істотний внесок у вивчення цитології запліднення, в цитогенетику і каріосистематику рослин зробили Г. А. Левитський і Л. М. Делоне. Символом єдності генетичної і селекційної науки є праці М. І. Вавилова, який відкрив *гомологічних рядів закон* у спадковій мінливості, обгрунтував теорію про центри походження культурних рослин і вперше в світі поставив і розв'язав питання про залучення до селекції світової різноманітності культурних рослин та їхніх диких родичів. У розвиток генетичних основ селекції тварин великий вклад внесли М. Ф. Іванов, П. М. Кулешов, А. С. Серебровський, Б. М. Васін, П. Х. Рокицький та ін. Сучас. Г., озброєна всіма методами біол. аналізу, а також методами хімії, фізики, математики, кібернетики, ставить на розв'язання питання сутності й принципів організації життя на всіх рівнях його прояву, служить практиці сільс. г-ва й медицини, робить істотний вплив на наше розуміння можливих шляхів дальшої еволюції біосфери і відповідальності людини за збереження прекрасної спадщини біол. еволюції. В Радянському Союзі гол. центрами генетичних досліджень є спец. н.-д. ін-ти АН СРСР і академій наук союзних республік, зокрема на Україні—*Молекулярної біології і генетики інститут* АН УРСР, який з 1967 видає журн. «Цитология и генетика». З 1965 АН СРСР видає журн. «Генетика».

Літ.: Лобашев М. Е. Генетика. Л., 1967; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Иванова О. А. Генетика. М., 1974; Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Мюнтцинг А. Генетика. Общая и прикладная. Пер. с англ. М., 1967; Гуляев Г. В. Генетика. М., 1977; Левонтин Р. К. Генетическая основа эволюционного процесса. Пер. с англ. М., 1978; Наседкина В. А. Генетика—народному хозяйству. Рекомендательный обзор литературы. М., 1978.

В. І. Євсиков.

ГЕНЕ́ТИКА ЛЮДИ́НИ, антропогенетика — розділ генетики, що вивчає спадковість і мінливість нормальних та аномальних ознак у людини. Зокрема Г. л. вивчає генетичну *детермінацію* фізіол., біохім. і морфологічних властивостей окремих тканин і органів людини; роль *спадковості* й середовища в формуванні особистості; *мутації* людини й методи захисту її *генотипу* від ушкодження різними факторами середовища; роль спадковості у виникненні й розвитку патологічних змін у людини тощо. У зв'язку з багатогранністю досліджень у сучас. Г. л. визначився ряд самостійних напрямів — *цитогенетика* людини, біохім. Г. л., *імуногенетика*, фізіол. Г. л., *популяційна генетика* людини та ін. В самостійний розділ виділилась *генетика медична*. Перші описи успадковування деяких ознак у людини були опубліковані в кін. 18 — на поч. 19 ст. Проте основи сучас. Г. л. почали закладатись лише в кін. 19 ст. Особливого значення для розвитку Г. л. набув запропонований 1875 англ. вченим Ф. Гальтоном близнюковий метод (див. *Близнята*), що дозволяє визначати відносну роль факторів навколишнього середовища й спадковості у розвитку ознак людини. Бурхливо почала розвиватись Г. л. у 50-і роки 20 ст. в зв'язку з досягнення-

ми заг. генетики й молекул. біології. На цей час установлено число і будову *хромосом* людини, з'ясовано характер успадковування багатьох її ознак; виявлено генетичні причини багатьох спадкових хвороб тощо. Осн. методами, що застосовуються в Г. л., крім близнюкового, є генеалогічний (вивчення успадковування властивостей людини за родоводами), популяційно-статистичний (вивчення поширення окремих генів або хромосомних аномалій в людських *популяціях*), цитогенетичний (аналіз *каріотипу* людини) і онтогенетичний [встановлення за *фенотипом* посійства рецесивних *алелів* у гетерозиготному стані (див. *Гетерозиготність*) та *хромосомних перебудов*]. Дослідження в галузі Г. л. показали антинауковість твердження расистів про нерівноцінність людських рас. Расові відміни — це результат пристосування до життя в різних умовах; вони є відображенням генетичних процесів у популяціях. Культура й розвиток людини прямо залежать від соціальних умов. Практичне значення Г. л. полягає в розвитку мед. генетики. В СРСР координуючим центром досліджень з Г. л. є Ін-т мед. генетики АМН СРСР. На Україні дослідження з Г. л. провадяться в *Молекулярної біології і генетики інституті* АН УРСР, *Геронтології інституті* АМН СРСР та ін. н.-д. ін-тах, а також у ряді мед. вузів. При Укр. т-ві генетиків і селекціонерів створено секцію генетики людини і мед. генетики.

Літ.: Основы цитогенетики человека. М., 1969; Харрис Г. Основы биохимической генетики человека. Пер. с англ. М., 1973; Маккьюсик В. А. Наследственные признаки человека. Пер. с англ. М., 1976; Бочков Н. П. Генетика человека. М , 1978.

І. Р. Бариляк.

ГЕНЕ́ТИКА МЕДИ́ЧНА — розділ *генетики людини*, що вивчає роль *спадковості* у виникненні й розвитку патологічних змін у людини та розробляє методи запобігання, діагностики й лікування їх. Дослідження в галузі Г. м. в нашій країні почались у післяжовтневий період, значного розвитку досягли в 30-х рр. 20 ст. завдяки працям С. Г. Левіта й С. М. Давиденкова; нове піднесення їх почалось у 60-х рр. (М. П. Бочков та ін.). Г. м. пов'язана з клінічною медициною, біохімією, молекулярною біологією, фізіологією, імунологією, онкологією та фармакотерапією. Вже описано понад 1500 спадкових хвороб, визначено причини багатьох *хромосомних хвороб* і більше як 120 генних хвороб. Розроблено методи ранньої, в т. ч. пренатальної (до народження), діагностики ряду спадкових хвороб, заходи профілактики і способи лікування деяких з них. Вивчаються полігенні (залежні від дії багатьох *генів*) спадкові хвороби і спадкова схильність до хвороб, намічаються підходи до виправлення генетичних дефектів людини методами *генетичної інженерії*. Завдяки успіхам Г. м. стало можливим запобігання ряду спадкових хвороб, в чому велику роль покликані відігравати *медико-генетичні консультації*. Від дальшого розвитку Г. м. залежить успішність боротьби зі спадковими виродливостями, порушеннями обміну речовин, психічними, алергічними хворобами і злоякісними новоутвореннями.

Літ.: Бадалян Л. О., Таболин В. А., Вельтищев Ю. Е. Наследственные болезни у детей. М., 1971; Бочков Н. П Состояние и перспективы развития медицинской генетики. «Вестник АМН СССР», 1974, № 8; Давиденкова Е. Ф., Либерман И. С. Клиническая генетика. Л., 1975; Маккьюсик В. А. Наследственные признаки человека. Пер. с англ. М., 1976.

Т. І. Бужиевська.

ГЕНЕ́ТИКА МІКРООРГАНІ́ЗМІВ — розділ *генетики*, що вивчає спадковість і мінливість бактерій, актиноміцетів, грибів, водоростей і вірусів. Осн. етапами становлення й розвитку Г. м. є: відкриття і розробка методів вивчення біохім. *мутацій* у грибів (Дж.-У. Бідл і Е.-Л. Тейтем, США, 1941) та бактерій (С. Лурія й М. Дельбрюк, США, 1943); встановлення, що матеріальним носієм спадковості при *трансформації* є *дезоксирибонуклеїнова кислота* — ДНК (О.-Т. Ейвері, К. Мак-Леод і М. Мак-Карті, США, 1944); виявлення статевого процесу (генетичної *рекомбінації*) у бактерій (Е.-Л. Тейтем і Дж. Ледерберг, США, 1946) і парасексуального — в незавершених грибів (Г. Понтекорво, Великобританія, 1946) та явища *трансдукції* (Н. Ціндер, Дж. Ледерберг, США, 1952); розкриття тонкої структури *гена* на бактеріофазі Т4 (С. Бензер, США, 1955); виявлення позахромосомних факторів (див. *Плазміди*) множинної резистентності (стійкості) хвороботворних мікроорганізмів до ліків (Т. Ватаклабе; Т. Акіба, Японія, 1959). З дальшим розвитком Г. м. пов'язані побудова генетичних карт бактерій, актиноміцетів і вірусів (див. *Генетичні карти хромосом*), розкриття мол. механізмів генетичної рекомбінації, *реплікації* й репарації (виправлення хімічних ушкоджень і розривів) молекул ДНК за допомогою модельних систем поза організмом, виникнення *генетичної інженерії*. Г. м. зробила великий внесок у розвиток *молекулярної біології*, у т. ч. *молекулярної генетики*, а також *селекції* мікроорганізмів. Їй належить вирішальна роль у розкритті хім. природи гена, розшифруванні *генетичного коду* й механізму біосинтезу білка (див. *Транскрипція* в генетиці, *Трансляція* в генетиці), з'ясуванні механізмів регуляції біосинтетичних процесів, в одержанні високоактивних пром. продуцентів антибіотиків, вітамінів, ферментів. Г. м. має важливе значення для розв'язання ряду мед. проблем (поширення стійких до ліків хвороботворних мікроорганізмів, з'ясування *патогенезу* й формування *імунітету* при інфекційних хворобах тощо). Осн. методами Г. м. є мутаційний метод і *гібридологічний аналіз*. В розвиток Г. м. в СРСР вагомий внесок зробили С. І. Аліханян, С. Ю. Бреслер, М. Ю. Лобашев, В. Д. Тімаков, Р. Б. Хасін.

Літ.: Захаров И. А., Квитко К. В. Генетика микроорганизмов. Л., 1967; Алиханян С. И. Селекция промышленных микроорганизмов. М., 1968; Жакоб Ф., Вольман Э. Пол и генетика бактерий. Пер. с англ. М., 1962; Хэйс У. Генетика бактерий и бактериофагов. Пер. с англ. М., 1965.

Б. П. Мацелюх.

ГЕНЕ́ТИКА ПОВЕДІ́НКИ — галузь *генетики*, що вивчає спадкову зумовленість і механізми формування поведінкових ознак людини і тварин. Методами Г. п. є селекційно-генетичний (поєднання *селекції* з *інбридингом*), гібридологічний (див. *Гібридологічний аналіз*), генеалогічний (див. *Генеалогія*) і близнюковий (див. *Близнята*). За допомогою цих методів створено й проаналізовано *лінії* мишей і пацюків, породи собак, відмінних за агресивністю, емоційністю, здатністю до навчання; здійснено одомашнення сріблясто-чорних лисиць; виявлено спадкову *етіологію* ряду психічних хвороб людини. Завдяки успіхам мол. генетики й нейрофізіології виявлено складні системи генів, що контролюють нейрологічні особливості модельних об'єктів — *туфельок, нематод, дрозофіл*. Перспективними завданнями Г. п. є з'ясування ролі генів у роботі нервової системи, в становленні психічних особливостей і механізмів пам'яті.

Літ.: Физиологическая генетика. Л., 1976; Крушинский Л. В. Биологические основы рассудочной деятельности. М., 1977.

Л. З. Кайданов.

ГЕНЕ́ТИКА РОСЛИ́Н — розділ *генетики*, що вивчає спадковість і мінливість вищих рослин. Оформилась як самостійний розділ у 1-му десятилітті 20 ст., хоч окремі досліди по *гібридизації* рослин провадились набагато раніше. Поряд із загальними для всіх розділів генетики методами (*гібридологічний аналіз*, побудова *генетичних карт хромосом*, методи *цитогенетики, популяційної генетики, біометрії*) Г. р. використовує метод експериментального *мутагенезу*, що дозволяє штучно збільшувати діапазон мінливості організмів і створювати різноманітний вихідний матеріал для *селекції*; метод *поліплоїдії*, який включає в себе одержання організмів зі зміненим числом *хромосом*, створення віддалених алоплоїдних (див. *Алополіплоїдія*) гібридів та експериментальний ресинтез існуючих видів; метод моносомного аналізу, яким визначають роль конкретних хромосом у передачі тієї чи ін. ознаки і переносять з одного виду в інший окремі хромосоми, а отже, контрольовані ними ознаки. Новими досить перспективними для Г. р. є методи одержання гаплоїдних (див. *Гаплоїд*) рослин з пиляків і гібридизація *протопластів*. Важливими розділами Г. р. є опрацювання теорії *гетерозису* і генетики цитоплазматичної чоловічої *стерильності*, яка використовується при гібридизації. Досягнення Г. р. широко використовуються в селекції рослин. Генетичне дослідження нижчих рослин здійснює *Генетика мікроорганізмів*.

Літ.: Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Экспериментальная генетика растений. К., 1977; Брюбейкер Дж. Л. Сельскохозяйственная генетика. Пер. с англ. М., 1966; Уильямс У. Генетические основы и селекция растений. Пер. с англ. М., 1968.

В. А. Труханов.

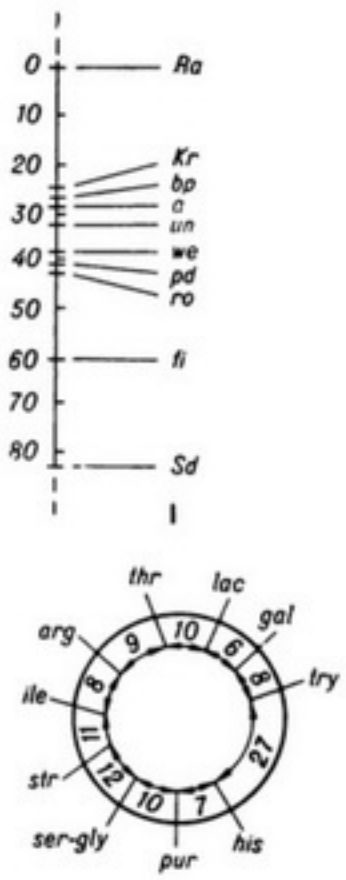

Генетичні карти хромосом. I. Одна з груп зчеплення у миші. 0 — довільно обрана точка (ген *Ra*), від якої відкладено віддалі (в морганідах) до наступних генів.
II. Генетична карта хромосоми кишкової палички (Escherichia coli). Цифрами позначено відстань між генами в хв. Позначення генів: *arg*, *thr*, *try*, *his*, *pur*, *ser*, *gly* й *ile* — потреба відповідно в аргініні, треоніні, триптофані, гістидині, пуріні, серині, гліцині й ізолейцині; *lac* і *gal* — нездатність зброджувати лактозу і галактозу; *str* — стійкість до стрептоміцину.

ГЕНЕ́ТИКА ТВАРИ́Н — розділ *генетики*, що вивчає спадковість і мінливість диких тварин і тих, яких розводить людина. Г. т. використовує всі методи *генетичного аналізу* й розвивається в тісному контакті з фізіологією, біохімією, анатомією, ембріологією, екологією тварин та ін. науками. В сучас. Г. т. визначився ряд напрямів. Оскільки спадкова структура кожного виду унікальна, особливої актуальності набуває спеціальна Г. т. Якнайповнішому використанню біол. потенціалу видів тварин, що цікавлять людину, сприяють дані генетики онтогенезу. Щонайважливішими напрямами Г. т., які сприяють вирішенню завдань пром. тваринництва і правильному плануванню взаємовідносин людини з дикими тваринами, є генетика кількісних ознак, популяційна генетика, еволюційна генетика, екологічна генетика, генетика поведінки, генетика стійкості до несприятливих факторів середовища. Використання генетичних концепцій у практичній роботі з тваринами дає можливість цілеспрямовано перетворювати їхню спадковість в інтересах людини. Г. т. має першочергове значення при розробці й здійсненні селекційних програм створення нових порід і *ліній* тварин, оцінці спадкових якостей тварин-плідників (див. *Гібридологічний аналіз*) та можливої ефективності добору за окремими ознаками продуктивності (див. *Успадковуваність*), використанні генетично регульованого *гетерозису*.
Літ.: Дубинин Н. П., Глембоцкий Я. Л. Генетика популяций и селекция. М., 1967; Брюбейкер Дж. Л. Сельскохозяйственная генетика. Пер. с англ. М., 1966; Хатт Ф. Генетика животных. Пер. с англ. М., 1969.
В. І. Євсиков.

ГЕНЕ́ТИКО - АВТОМАТИ́ЧНІ ПРОЦЕ́СИ — те саме, що й *дрейф генів*.

ГЕНЕТИ́ЧНА ДІЯ ВИПРОМІ́НЮВАНЬ, радіаційний мутагенез — виникнення спадкових змін (*мутацій*) при опроміненні організмів та вірусів. Г. д. в. є частиною *біологічної дії іонізуючого випромінювання* і вивчається *радіаційною генетикою*. Початок дослідженням індукованого (викликаного) *мутагенезу* поклали рад. вчені Г. А. Надсон та Г. С. Філіппов (1925) на клітинах дріжджів і амер. генетик Г.-Г. Меллер (1927) на *дрозофілі*. На спадкові структури організмів впливають усі види іонізуючих випромінювань і ультрафіолетове проміння. Вони викликають мутації усіх типів, але гол. чин. *хромосомні перебудови* та крапкові мутації. Між дозою опромінення й частотою мутацій існує певна залежність: прямолінійна — у випадку крапкових мутацій і одноударних хромосомних перебудов (що виникають внаслідок одного розриву) та пропорційна квадратові дози — для хромосомних перебудов двоударного типу (що виникають внаслідок двох одночасних розривів). Порога дози радіації не існує: якою б малою не була доза радіації, її дія призводить до підвищення частоти мутацій. Г. д. в. використовують у *селекції* тварин, рослин, мікроорганізмів та вірусів.
Літ.: Дубинин Н. П., Тарасов В. А. Некоторые проблемы радиационного мутагенеза. В кн.: Успехи современной генетики, в. 2. М., 1969; Современные проблемы радиационной генетики. М., 1969; Первичные радиобиологические процессы. М., 1973.
Ю. М. Александров.

ГЕНЕТИ́ЧНА ІНЖЕНЕ́РІЯ — напрям молекулярної біології й молекулярної генетики, завдання якого полягає в спрямованому перенесенні людиною конкретних *генів* або комплексів їх з одного організму в інший, закріпленні цих генів у новому генетич. оточенні й забезпеченні вираження їх (див. *Експресивність*) у даній генетичній системі. Мета Г. і. може бути досягнута кількома способами: злиттям соматичних (не статевих) клітин або *протопластів* різних клітин одного виду і навіть різних видів організмів (див. *Соматична гібридизація*); перенесенням (*трансплантацією*) з клітини в клітину клітинних *ядер*, *хромосом* чи їхніх фрагментів; введенням у клітини окремих конкретних генів. Останній спосіб здійснюється спец. галуззю Г. і. — генною інженерією. Осн. етапами його є: одержання конкретних генів, що визначають ту або ін. ознаку клітини чи організму. Це завдання розв'язується або хім. синтезом гена шляхом приєднання одного до одного нуклеотидів *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) в певній послідовності, або ферментативним синтезом ДНК на матрицях інформаційної *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) за допомогою фермента зворотної транскриптази, або фрагментуванням тотальної ДНК клітини і наступним вибором фрагментів; одержання або створення векторних молекул — молекул ДНК, здатних приєднувати до себе фрагменти молекул ДНК будь-якого походження, проникати в клітини й розмножуватись у них чи в автономному, чи в інтегрованому стані. Такі векторні молекули створено на базі помірних *бактеріофагів* і *плазмід*. Можливі й ін. типи векторних молекул; утворення специфічних комплексів генів з векторними молекулами — створення рекомбінантних молекул (див. *Рекомбінація*); введення одержаних структур у клітини; з'ясування можливості вираження привнесеної *генетичної інформації*. До джерел Г. і. слід передусім віднести перші експерименти по введенню в клітини багатоклітинних організмів чужорідної генетичної інформації (рад. генетик С. М. Гершензон, 1939) і перші досліди по генетичній *трансформації* у бактерій за допомогою ДНК (амер. генетики О.-Т. Евері, К. Мак-Леод, 1944). Г. і. покликана розв'язувати фундаментальні наук. завдання, пов'язані зі структурою й організацією *геномів*, а також з особливостями їх функціонування в різних організмів. Разом з тим перед Г. і. стоять великі завдання прикладного характеру, пов'язані з розробленням нових методів створення високопродуктивних рас мікроорганізмів, сортів рослин, порід тварин, а в перспективі — і генотерапії спадкових хвороб людини. Дослідження з Г. і. особливо інтенсивно почали розвиватись у 70-х рр. 20 ст. як за кордоном (США, Англія, Франція та ін.), так і в СРСР (Ін-т молекулярної біології АН СРСР, Ін-т фізіології й біохімії мікроорганізмів АН СРСР), зокрема на Україні (*Молекулярної біології і генетики інститут* АН УРСР).
С. С. Малюта.

ГЕНЕТИ́ЧНА ІНФОРМА́ЦІЯ, спадкова інформація — сукупність відомостей про склад, будову речовин — складників організмів і про пов'язані з ними функції, закладена у спадкових структурах організмів — *хромосомах*, *цитоплазмі*, *органоїдах* (див. *Генотип*). Але міститься Г. і. переважно в *генах* хромосом і закодована в лінійній послідовності *нуклеотидів* молекул *дезоксирибонуклеїнової кислоти* або (у деяких вірусів) *рибонуклеїнової кислоти* (див. *Генетичний код*). Г. і. передається нащадкам при статевому розмноженні за допомогою *гамет*, а також при *кон'югації*, *трансдукції*, *трансформації*. Г. і. реалізується в процесі розвитку особини і проявляється у вигляді певних ознак і властивостей організму. Всі клітини організму містять повну й однакову Г. і., але в клітинах кожної тканини реалізується лише та її частина, яка забезпечує специфічність даної тканини на даному етапі розвитку.
С. С. Малюта.

ГЕНЕТИ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, яка вивчає виникнення й розвиток психіки тварин і людини, зміни психічних процесів у ході біологічної еволюції живих істот під впливом навколишнього середовища (в їх *філогенезі*), в процесі *антропогенезу* і в індивідуальному, віковому становленні людини як свідомої суспільної істоти (в її *онтогенезі*). Досліджуючи їх, Г. п. вдається до порівняння показників розвитку психічних процесів у тварин, які належать до різних систематичних груп (див. *Порівняльна психологія*), у тварин і людини, з'ясовує закономірності й вікові особливості розвитку психіки у дитячому віці (див. *Дитяча психологія*). Дані Г. п. важливі для наук., діалектико-матеріалістичного з'ясування природи і сутності психіки, для педагогів.
Г. С. Костюк.

ГЕНЕТИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність прийомів вивчення *спадковості* організмів. Передбачає розкладання *генотипу* на елементи, що складають його: *геном*, групи *зчеплення генів*, *гени*, внутрішньогенні комплекси. Методи Г. а. (селекційний, гібридологічний, мутаційний, популяційний, онтогенетичний, цитогенетичний, молекулярно-генетичний) дають змогу встановити якісний і кількісний склад генотипу, його структуру й функціонування, взаємозв'язок генів у генотипі. Залежно від завдань і об'єкта дослідження Г. а. здійснюють на популяційному, організмовому, клітинному й молекулярному рів-

нях. Його провадять на соматичних і статевих клітинах у *гаплофазах, диплофазах* і поліплоїдних фазах (див. *Поліплоїдія*).

Літ.: Лобашев М. Е. Принципы генетического анализа. В кн.: Актуальные вопросы современной генетики. М., 1966; Серебровский А. С. Генетический анализ. М., 1970.

Ю. М. Александров.

ГЕНЕТИ́ЧНИЙ КОД — система «запису» *генетичної інформації* в *нуклеїнових кислотах* у вигляді послідовності *нуклеотидів*. «Літерами» генетичного алфавіту є пуринові й піримідинові основи в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* (ДНК) — *аденін* (А), *цитозин* (Ц), *гуанін* (Г), *тимін* (Т); в *рибонуклеїновій кислоті* (РНК) замість Т міститься *урацил* (У). Для зашифровки всіх 20 осн. *амінокислот* білка необхідно й досить, щоб кожна одиниця, що кодує окрему амінокислоту (*кодон*), складалася з трьох основ нуклеотидів, тобто являла собою триплет (всього їх $4^3 = 64$). Дослідженнями амер. вчених М. Ніренберга, С. Очоа, А. Корани встановлено склад триплетів і послідовність нуклеотидів у них для всіх амінокислот. Кожній амінокислоті (крім метіоніну й триптофану) відповідає кілька кодонів (вироджені сть кодону). Триплети, розташовані в нуклеїнових к-тах один за одним, не перекриваються, тобто один і той самий нуклеотид не може входити одночасно до складу двох триплетів. Кодони УАГ, УАА й УГА не кодують амінокислот, а переривають «читання» Г. к. (термінальні кодони). «Зчитування» Г. к. відбувається в одному напрямку в межах одного *гена*, починаючи з певного строго фіксованого нуклеотиду. Г. к. — колінеарний, що означає лінійну відповідність амінокислот у білку й триплетів, які їх кодують, у відповідній ділянці нуклеїнової к-ти. У всіх сучас. організмів існує один осн. Г. к., що використовується при синтезі білків (універсальність коду). Випадіння, вставка, заміна цілого нуклеотиду або триплета призводять до порушення Г. к. Реалізація Г. к. в клітині відбувається шляхом *транскрипції* і *трансляції*.

Літ.: Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Структура и функция клетки. Пер. с англ. М., 1964; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1967; Ингрэм В. Биосинтез макромолекул. Пер. с англ. М., 1975.

Ю. М. Александров.

ГЕНЕТИ́ЧНИЙ ПОЛІМОРФІ́ЗМ — співіснування в межах *популяції* двох або кількох генетично відмінних форм, що перебувають у динамічній рівновазі протягом кількох і навіть багатьох поколінь. Г. п. зумовлений одночасним існуванням у популяції кількох генетичних факторів (*алелів* або послідовностей *генів*) з дискретним (не пов'язаним поступовими переходами) фенотипним (див. *Фенотип*) ефектом. Прикладами Г. п. можуть бути червоне й жовте забарвлення надкрил у сонечок, наявність різних груп крові тощо. Розрізняють різні форми Г. п., аналіз яких дає змогу визначити дію *добору природного*.

ГЕНЕТИ́ЧНИЙ ФОН — те саме, що й *генотипне середовище*.

ГЕНЕТИ́ЧНІ КА́РТИ ХРОМОСО́М — схематичне зображення відносного розташування спадкових факторів (*генів*), що належать до однієї пари гомологічних *хромосом* (групи зчеплення). Г. к. х. більшості біол. об'єктів мають вигляд прямої лінії (мал., *I*), а Г. к. х. бактерій і вірусів — замкненого кільця (мал., *II*). На них позначено: номер групи зчеплення, назви генів, відстань до них від одного з кінців хромосоми, прийнятого за нульову точку, іноді — місце розташування *центромери*. Відстань від нульової точки і між генами на Г. к. х. виражають у процентах *кросинговеру* (відношення числа мутантних особин, що відрізняються від батьків ін. поєднанням генів, до заг. числа вивчених особин) або в морганідах (1% кросинговеру = 1 морганіді), іноді (у бактерій) часовим параметром — у хвилинах. Визначення місця генів у хромосомі (картування) провадиться в два етапи: здійснення *гібридологічного аналізу* для визначення групи зчеплення та частоти рекомбінацій мутантних генів, що їх необхідно вивчити якомога більшу кількість; власне побудова Г. к. х. Найточніше визначити віддаль між генами можна лише тоді, коли вона невелика. З досі складених найдокладнішими є Г. к. х. *дрозофіли* — понад 500 генів у 4 групах зчеплення, кукурудзи — понад 400 генів у 10 групах зчеплення. З розробкою методів *гібридизації* соматичних клітин поза організмом відкрилась можливість для складання Г. к. х. людини, у якої вже виявлено всі 23 групи зчеплення, в деяких з них відомо по декілька десятків генів. Г. к. х. мають важливе значення для проведення селекційної роботи, оскільки дають змогу свідомо підбирати пари ознак при схрещуванні, а також передбачати особливості успадковування та вияву різних ознак у досліджуваних організмів. Див. також *Цитологічні карти хромосом*.

Ю. М. Александров.

ГЕНІА́ЛЬНІСТЬ (від лат. genialis — властивий генієві, плідний) — найвищий ступінь *обдарованості*, прояву творчих сил людини. Термін «геніальність» вживають як для позначення здатності людини до *творчості*, так і для оцінки її результатів. І. Кант, Г.-В. Лейбніц, Г.-Е. Лессінг, Д. Дідро вважали гол. рисою Г. інтуїтивні здібності (див. *Інтуїція*). Ідеалістичним філософ. і психологічним концепціям властиві ірраціоналістичне тлумачення походження і сутності геніального в людських вчинках, культ генія, протиставлення його нар. масам (Ф. *Ніцше*). В ряді концепцій (Ч. Ломброзо) Г. розкривається як патологічне явище. З психологічної точки зору генія слід розглядати як особливий тип особистості: геніальні люди мають значні індивідуальні відмінності з точки зору обдарованості, характеру, культури, інтересів тощо; сам творчий процес генія принципово відрізняється від творчого процесу ін. обдарованих людей. Відміна Г. від *таланту* — в ступені обдарованості і, головне, в сусп. значимості творчості: геній створює нову епоху в своїй галузі. Діяльність генія реалізується в певних істор. умовах, з яких він бере матеріал для своєї творчості. Якісний стрибок у нове зумовлюється оптимальним поєднанням природних *задатків* людини, її *здібностей* та закономірностей розвитку сусп. практики, наук. пізнання, худож. творчості.

ГЕ́НІЙ (лат. genius — геній, дух) — 1) У римській міфології добрий дух, який формує характер чоловіка та оберігає його протягом життя. Римляни вшановували також Г. — покровителів родини, громади, міста й усього римського народу. Покровительками-захисницями жінок були юнони. 2) Людина, якій

Повний «словник» генетичного коду для амінокислот

Перша «літера»	Друга «літера» У	Друга «літера» Ц	Друга «літера» А	Друга «літера» Г	Третя «літера»
У	УУУ Фенілаланін	УЦУ Серин	УАУ Тирозин	УГУ Цистин	У
	УУЦ Фенілаланін	УЦЦ Серин	УАЦ Тирозин	УГЦ Цистин	Ц
	УУА Лейцин	УЦА Серин	УАА Кінець синтезу	УГА Кінець синтезу	А
	УУГ • Лейцин	УЦГ Серин	УАГ Кінець синтезу	УГГ Триптофан	Г
Ц	ЦУУ Лейцин	ЦЦУ Пролін	ЦАУ Гістидин	ЦГУ Аргінін	У
	ЦУЦ Лейцин	ЦЦЦ Пролін	ЦАЦ Гістидин	ЦГЦ Аргінін	Ц
	ЦУА Лейцин	ЦЦА Пролін	ЦАА Глютамін	ЦГА Аргінін	А
	ЦУГ Лейцин	ЦЦГ Пролін	ЦАГ Глютамін	ЦГГ Аргінін	Г
А	АУУ Ізолейцин	АЦУ Треонін	ААУ Аспарагін	АГУ Серин	У
	АУЦ Ізолейцин	АЦЦ Треонін	ААЦ Аспарагін	АГЦ Серин	Ц
	АУА Ізолейцин	АЦА Треонін	ААА Лізин	АГА Аргінін	А
	АУГ • Метіонін	АЦГ Треонін	ААГ Лізин	АГГ Аргінін	Г
Г	ГУУ Валін	ГЦУ Аланін	ГАУ Аспарагінова к-та	ГГУ Гліцин	У
	ГУЦ Валін	ГЦЦ Аланін	ГАЦ Аспарагінова к-та	ГГЦ Гліцин	Ц
	ГУА Валін	ГЦА Аланін	ГАА Глютамінова к-та	ГГА Гліцин	А
	ГУГ • Валін	ГЦГ Аланін	ГАГ Глютамінова к-та	ГГГ Гліцин	Г

• На початку ланцюга м-РНК даний кодон визначає початок синтезу поліпептидного ланцюга і кодує амінокислоту формілметіонін. Від готових поліпептидних ланцюгів формільна група або вся амінокислота може бути відщеплена за допомогою відповідних ферментів.

притаманна найвища творча обдарованість. Див. *Геніальність*.

ГЕНІ́ЛЬ, Гоніль, Гонидло — у міфології західних слов'ян бог — покровитель худоби й пастухів. За свідченням нім. літописця Дітмара (11 ст.), його вшановували на святі першого виганяння худоби на пасовисько.

ГЕНІ́ЧЕСЬК — місто Херсонської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція, порт на узбережжі Азовського м. Перша писемна згадка про Г. належить до 1784. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 Г.— місто. В Г.— бавовняне виробниче об'єднання, з-ди: рибоконсервний, арматурний, залізобетонних виробів, буд. матеріалів, хлібний; винобродний цех радгоспу-заводу «Азовський», харч. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування тощо. 6 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. та мед. уч-ща, лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, клуб, 7 бібліотек. В 1913 у Г. побував Д. І. *Ульянов*, в 20-х рр. працював С. А. *Ковпак*.

ГЕНІ́ЧЕСЬКА ПРОТО́КА — протока в пн.-зх. частині Азовського м., біля м. Генічеська. Сполучає зат. Сиваш з відкритою частиною Азовського м. Довж. бл. 4 км, шир. до 150 м, глиб. 4,6 м.

ГЕНІ́ЧЕСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро на Пд. Української РСР, біля м. Генічеська. Лежить на Арабатській Стрілці. Рівень на 1,5 м нижчий від рівня Сиваша. Пл. 9,2 км², довж. 4,9 км, шир. до 2,9 км, глиб. до 0,6 м. З Сивашем сполучається каналом. Живиться морською водою. Добування кухонної солі.

ГЕНІ́ЧЕСЬКИЙ РАЙО́Н — в пд.-сх. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 3,0 тис. км². Нас. 63,3 тис. чол. (1977). У районі — 87 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Генічеськ*. Г. р. лежить в межах *Причорноморської низовини*. На Пд. омивається Азовським м., *Утлюцьким лиманом* та оз. *Сиваш*. Берегова лінія дуже порізана, особливо берег Сиваша. Район включає Чонгарський п-ів, коси *Арабатську Стрілку* та *Бирючий острів*. Корисні копалини: солі Сиваша, газ, черепашник, пісок, глина; є також лік. грязі та мінеральні джерела. Переважають темно-каштанові та каштанові грунти. Розташований в степовій зоні. В межах району більша частина *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства*. Підприємства харч., легкої, буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: генічеські рибоконсервний, арматурний, буд. матеріалів і залізобетонних виробів з-ди, бавовняне виробниче об'єднання; новоолексіївські овочеконсервний з-д та комбінат хлібопродуктів; солезавод (на Арабатській Стрілці). Працюють комбінат побутового обслуговування (Генічеськ) та 10 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 148,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 133,3 тис. га. Зрошується 15,5 тис. га. В пн. частині району будується (1978) траса магістрального каналу Каховської зрошувальної системи. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, баштанні, овочеві. Розвинуті садівництво й виноградарство. У тваринництві переважають м'ясо-мол. скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У Г. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи-заводи, плодорозсадницький радгосп, держ. плем. з-д, птахоінкубаторна станція, Генічеська дос-



лідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи і Присиваська агролісомеліоративна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації. Г. р. зв'язує традиційна багаторічна дружба з Махарадзевським р-ном Груз. РСР. Залізничні станції: Генічеськ, Новоолексіївка, Партизани, Сокологірне. Автошляхів — 474 км, у т. ч. з твердим покриттям — 243 км. В районі — 46 заг.-освітніх, 3 муз., спортивна школи, Генічеське мед. та 3 профес.-тех. уч-ща; 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. Узбережжя Азовського м.— курортна зона. 14 будинків культури, 12 клубів, 2 кінотеатри, 82 кіноустановки, 43 б-ки, в м. Генічеську відділ Херсонського краєзнавчого музею.

І. С. Юдін.

ГЕННА́ДІ Григорій Миколайович [18(30).III 1826, Петербург — 26. II(9.III) 1880, там же]— російський бібліограф. Йому належить ідея бібліографічного зведення рос. книги. Автор бібліографічних праць з різних галузей. Один з перших бібліографів творів О. С. Пушкіна (зокрема, перекладів творів поета укр. мовою) та М. В. Гоголя. Осн. праці: «Література російської бібліографії» (1858), «Довідковий словник про російських письменників і вчених, які померли у XVIII та XIX ст., і список російських книг з 1725 по 1825» (1876—1908, вийшли 1—3 тт., 4-й лишився в рукопису), «Покажчик бібліографічних відомостей про визначних людей Малоросії» (1855) та ін.

ГЕНО́М (нім. Genom)—сукупність *генів*, локалізованих у гаплоїдному (одинарному) наборі *хромосом* даного організму. В ядрах зрілих статевих клітин *(гамет)*, а також у клітинах гаплоїдних організмів є по одному Г.; в соматичних клітинах диплоїдних організмів — по два Г. Із збільшенням ступеня *плоїдності* клітин зростає число Г. При заплідненні відбувається об'єднання батьківських Г., що, як правило, гомологічні, тобто складаються з т. з. гомологічних (парних) хромосом. Не гомологічні Г. (всі або частина) є лише у віддалених *гібридів*. Організм, у якого кілька разів повторюється той самий Г., наз. автополіплоїдом (див. *Автополіплоїдія*), а організм, у якому об'єднані різні Г., причому ці Г., або принаймні один з них, представлені більше як один раз, — алополіплоїдом (див. *Алополіплоїдія*).

ГЕНОТИ́П (від *ген* і *тип*) — сукупність усіх матеріальних структур клітини, що виконують функцію *спадковості*. Такими структурами є ядерні (*геном*) і позаядерні, позахромосомні (цитоплазматичні й пластидні) спадкові фактори. Г. являє собою єдину систему взаємодіючих генів, тому прояв кожного гена залежить від його *генотипного середовища*. Г.— носій *генетичної інформації*, контролює формування всіх ознак організму, тобто його *фенотипу*. У організмів з однаковим Г. при розвитку їх в різних зовн. умовах можуть виникати різко відмінні ознаки, тому правильніше говорити, що Г. визначає не успадковування конкретних ознак, а *норму реакції* організму. Напр., червоний колір квіток примули, вирощуваної при т-рі 15—20°, змінюється на білий, коли її утримують при т-рі 30—35° та підвищеній вологості. Іноді термін «генотип» застосовують на позначення групи генів або навіть окремих генів, успадковування яких вивчається. Напр., при моногібридному схрещуванні АА × аа у нащадків другого покоління відбувається розщеплення ознак, і прийнято говорити, що ці нащадки мають Г. АА, Аа, аа; при цьому ігнорується різниця між нащадками за ін. генами.

ГЕНОТИ́ПНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ, генетичний фон — сукупність генів, що входять у даний *геном* і спадково впливають на вияв даного гена в *фенотипі*. Оскільки Г. с. для кожного гена характеризується індивідуальними відмінностями, то в особин з однаковими генами, що зумовлюють певну ознаку, ця ознака може виявитися по-різному, а один і той самий ген в одному Г. с. може підвищити життєздатність особин, в ін. — знизити.

ГЕНОФО́НД (від *ген* і франц. fond — основа, фонд) — сукупність усіх генів однієї групи організмів (виду, *популяції* тощо). Характеризується певним якісним складом і чисельністю, тобто в Г. може бути будь-яке число різних *алелів* того чи іншого гена. Частіше вживається поняття Г. популяції. Кожна особина певної популяції має не всі алелі, що є в Г. популяції. Визначення Г. має велике практичне значення. Напр., якщо у Г. породи тварин нема цінних спадкових задатків (алелів), то іноді вдаються до його збагачення шля-

хом схрещування з тваринами іншої породи, яка має такі задатки.

ГЕНОЦИ́Д (від грец. γένος—рід, плем'я і лат. caedo — вбиваю) — злочинні дії найбільш реакційних режимів, спрямовані на цілковите або часткове знищення тієї чи іншої національної, етнічної, расової або релігійної групи; один із найтяжчих злочинів проти людства. Особливо масового характеру набрав Г. у роки 2-ї світової війни, під час якої нім. фашисти знищили мільйони слов'ян, євреїв та людей ін. національностей. До Г. вдаються расисти ПАР, Родезії, Ізраїлю та деяких ін. країн. Г.— один з виявів *фашизму* і *расизму*. Відповідальність та покарання за Г. як за злочин, який порушує норми *міжнародного права*, передбачено статутами Нюрнберзького і Токійського військ. трибуналів і Конвенцією про запобігання злочинові Г. і покарання за нього, прийнятою *Генеральною Асамблеєю ООН* (1948), учасниками якої є також СРСР, УРСР і БРСР (1954).

О. М. Овсюк.

ГЕ́НРІ (Henry) Джозеф (17.XII 1797, Олбані — 13.V 1878, Вашінгтон) — американський фізик, член Національної АН та її президент (з 1868). Праці з електромагнетизму. Першим побудував електромагніти великої сили, застосувавши багатошарові обмотки з ізольованого дроту (1828). Г. винайшов електр. двигун (1831), відкрив явище *самоіндукції* (1832) і коливальний характер розряду конденсатора (1842). Ім'ям Г. названо одиницю індуктивності — *генрі*

ГЕ́НРІ, Г, Н — одиниця *індуктивності* і *взаємної індуктивності* в Міжнародній системі одиниць (СІ). 1 Г.— індуктивність контура, який при силі постійного струму 1А збуджує магнітний потік 1Вб (див. *Вебер*). Названо за ім'ям амер. фізика Дж. *Генрі*.

ГЕ́НРІХ I (Henri I; 1008—60) — король Франції з 1031 з династії *Капетінгів*. Правління Г. I було періодом найбільшої феод. роздробленості країни. В 1051 Г. I одружився з *Анною Ярославною*, дочкою київ. князя *Ярослава Мудрого*. Старший син Г. I і Анни Ярославни — франц. король Філіпп I (1060—1108), молодший — Гуго Великий — граф Вермандуа.

ГЕ́НРІХ I (Heinrich I) Птахолов (876 — 2.VII 936, Мемлебен, Саксонія) — король Німеччини з 919, засновник *Саксонської династії*. За правління Г. I до Німеччини було знову приєднано Лотарінгію (925); його воєнні походи 928—929 поклали початок загарбанню нім. феодалами земель *полабських слов'ян*.

ГЕ́НРІХ II (Henry II) Плантагенет (5.III 1133, Ле-Ман — 6.VII 1189, Шінон)— король Англії з 1154, перший з династії *Плантагенетів*. Мав, крім володінь в Англії, великі володіння у Франції. Спираючись на лицарство, городян і верхівку вільного селянства, Г. II проводив політику зміцнення централізованої феод. д-ви. За Г.II було закладено основи суд.-адм. системи англ. феод. д-ви та загальнодерж. феод. права. Англія почала завоювання Ірландії.

ГЕ́НРІХ IV (Heinrich IV; 11.XI 1050 — 7.VIII 1106, Льєж) — король Німеччини з 1056, імператор *«Священної Римської імперії»* з 1084. Прагнув зміцнити владу імператора над феодалами. Боровся проти папи Григорія VII за інвеституру і зазнав поразки (див. *Каносса*). В останні роки життя вів війни проти союзників Григорія VII — норманнів Пд. Італії та своїх синів, які повстали проти нього.

ГЕ́НРІХ IV (Henri IV; 13.XII 1553, По, Беарн — 14.V 1610, Париж) — король *Наварри* з 1562, король Франції з 1589 (фактично з 1594), перший з династії *Бурбонів*. Під час *релігійних воєн* очолював *гугенотів*. У 1593 прийняв католицтво. *Нантським едиктом 1598* надав гугенотам свободу віросповідання та ін. привілеї. Політика Г. IV сприяла зміцненню абсолютизму, розвиткові економіки країни. В 1604 почалась франц. колонізація Канади. Г.IV убитий католиком-фанатиком.

ГЕ́НРІХ VIII (Henry VIII; 28.VI 1491, Грінвіч — 28.I 1547, Лондон) — король Англії (з 1509) з династії *Тюдорів*. Спираючись на феод. дворянство, проводив політику, спрямовану на зміцнення *абсолютизму*. Здійснив *Реформацію* в країні; був проголошений главою *англіканської церкви*. Жорстоко придушував будь-який опір своїй політиці. Стратив Т. *Мора*, який виступав проти Реформації. В 1536 і 1539 провів *секуляризацію* монастирських земель. Видав закони, спрямовані проти жебраків, що викликало ряд масових виступів у країні.

ГЕ́НРІХ ЛЕВ (Heinrich der Löwe; 1129 — 6.VIII 1195, Брауншвейг) — герцог Саксонії 1142—80 та Баварії 1156—80. Разом з Альбрехтом Ведмедем очолив *хрестовий похід проти слов'ян 1147*, який закінчився невдачею. Внаслідок походів 1160—70 захопив майже всі землі *бодричів*, утворивши на них Мекленбурзьке князівство. На слов. землях проводив політику насильницької нім. колонізації.

ГЕ́НРІХ МОРЕПЛА́ВЕЦЬ (Dom Enrique o Navegador; 4.III 1394, Порту — 13.XI 1460, Сагріш, Португалія) — португальський принц, організатор морських експедицій до островів центральної частини Атлантичного ок. та берегів Африки. Внаслідок цих експедицій (сам не плавав) було покладено початок португ. колоніальній експансії в Африці.

ГЕ́НРО — неконституційний орган в Японії з кінця 19 ст. до 1940. Складався з близьких до імператора найстаріших керівних політ. діячів країни, які також наз. Г. Виконував рекомендуючі функції у найважливіших політ. справах. Почесний довічний титул Г. мали 9 держ. діячів.

ГЕНТ — місто в Бельгії, біля впадіння р. Ліс у Шельду, адм. центр провінції Сх. Фландрія. Каналами сполучений з Північним м. Мор. порт, залізничний вузол. 224,7 тис. ж. (1971, з передмістями). Г.— старод. центр текст. (бавовняної та льняної) пром-сті. Розвинуті металургія, машинобудування й металообробка, хім., паперова, харч. (борошномельна, пивоварна) пром-сть. Виробництво мережив і штучного шовку. Туризм. Г.— центр фламандської культури. Ун-т (з 1817), консерваторія. Музеї археол. і красних мист. Серед архіт. пам'яток Г.: замок графів Фландрських (1180—1200), готичні — собор св. Бавона (бл. 1228—1559, з «Гентським вівтарем» Я. ван Ейка), міська башта (вис. 91 м, 1183—1339), ратуша(1518—35, арх. Д. де Вагемакере, Р. Келдерманс), Будинок вільних корабельників (1530—31); Палац юстиції (1836—46, арх. Л. Руландт), бібліотека ун-ту (1935—40, арх. Х. ван де Велде). Г. засн. в 7 ст.

ГЕ́НТЕКС (англ. Gentex, скорочення від Generalized Teletype Exchange Service) — міжнародна телеграфна мережа загального користування, обладнана автоматичними комутаційними телеграфними станціями прямих з'єднань абонентів. Телеграфна станція Г. у Москві з'єднана міжнар. *каналами зв'язку* з аналогічними станціями деяких європ. соціалістичних країн. Ін. телеграфні станції СРСР з'єднуються зі станціями Г. через московську станцію.

ГЕНУЕ́ЗЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922 — міжнародна конференція представників ряду капіталістичних держав і Радянської Росії з фінансово-економічних питань. Відбувалася в Генуї (Італія) 10.IV — 19.V. Капіталістич. д-ви (28 д-в та 5 англ. домініонів, а також США, представлені спостерігачем) намагалися змусити Рад. уряд сплатити борги царського, Тимчасового та білогвардійських урядів у сумі 18 млрд. крб. золотом, повернути націоналізовані підприємства іноз. власникам, скасувати монополію зовн. торгівлі тощо. З метою утворення єдиного дипломатичного фронту Україна та ін. рад. республіки передали захист своїх інтересів делегації РРФСР. Головою делегації було призначено В. І. Леніна, який керував її роботою з Москви. В Генуї Рад. делегацію очолював Г. В. Чичерін. Вона, виходячи з принципів мирного співіснування, погодилась обговорити питання про борги, концесії і компенсацію колишнім іноз. власникам, але водночас зажадала відшкодування збитків від іноз. інтервенції в сумі 39 млрд. золотих крб., юридичного визнання Рад. уряду і надання позики. В ході Г. к. рад. дипломатії вдалося розірвати єдиний фронт імперіалістичних д-в. 16.IV було підписано *Рапалльський договір 1922* між Німеччиною і Рад. Росією, дія якого згодом поширилася на Україну. Г. к. в цілому закінчилася безрезультатно, оскільки претензії імперіалістів були неприйняті для Рад. Росії.

ГЕНУЕ́ЗЬКІ КОЛО́НІЇ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я — укріплені торговельні та військово-адміністративні пункти на пн. узбережжі Чорного моря, засн. в 13—15 ст. купцями Генуї. Першою генуезькою колонією в Пн. Причорномор'ї була Кафа (Феодосія), де генуезці оселилися у 2-й пол. 13 ст. При підтримці Візантії вони намагалися монополізувати торгів-



Дж. Генрі.



Гент. Собор святого Бавона. Близько 1228—1559.

лю на Чорному м. В 1357 генуезці захопили Чембало (Балаклаву), 1365 — Солдайю (Сурож, тепер Судак), пд. і сх. узбережжя Криму, де згодом виникла нова колонія генуезців — Боспоро (на місці тепер. Керчі). Одночасно вони утвердились в гирлі Дону (колонія Тана) і на Кавказі. Г. к. П. П. були підпорядковані Кафі, яка стала торг. і ремісничим центром. В генуезьких колоніях розвивалися різні ремесла, зокрема суднобудуван-



Генуезькі колонії Північного Причорномор'я. Сучасний вигляд фортеці в Судаку.

ня. Через Кафу проходила транзитна торгівля багатьма товарами. Важливою статтею генуезької торгівлі були невільники кавказького і слов. походження. Перетворивши Кафу на невільницький ринок, генуезці цим стимулювали грабіжницькі наскоки кримських татар на укр. і рос. землі. Етнічний склад населення Г. к. П. П. був дуже строкатий: там жили слов'яни, вірмени, греки, сарацини (араби), волохи, караїми, татари. Генуезців було мало. Але саме вони обіймали там усі адм. посади. Генуезці не тільки займалися торгівлею, а й володіли великими зем. угіддями, жорстоко експлуатуючи місцеве населення.

В генуезьких колоніях точилася гостра класова боротьба. Значні народні повстання відбулися 1433 (в Чембало), 1454, 1456, 1463, 1471, 1472 (в Кафі) і 1474 (в Солдайї). Після того, як 1453 турки захопили Константинополь, Г. к. П. П. виявилися відрізаними від своєї метрополії; 1475 їх розгромили турки й татари. Від цих колоній збереглися залишки фортечних стін, башт і палаців у Феодосії, Судаку, Балаклаві. Фортеця і консульський замок у Судаку (14 ст.) є зразками італ. архітектури; там же збереглися залишки фрескових розписів. З 1968 тут провадяться реставраційні роботи.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Секиринский С. А. Очерки истории Сурожа IX—XV веков. Симферополь, 1955.

С. А. Секиринський.



ГЕ́НУЯ — місто на Пн. Італії, на узбережжі Генуезької затоки Лігурійського м. Гол. місто провінції Генуя та обл. Лігурія. Один з найважливіших портів Середземного м., великий вузол з-ць, автошляхів і повітряних сполучень. Разом з містами-супутниками утворює Велику Г. Бл. 807,2 тис. ж. (1974). В 1-му тис. до н. е. Г.— поселення племен лігурів, в 3 ст. до н. е. її завоювали римляни. В ранньому середньовіччі Г. володіли остготи, візантійці, лангобарди і франки. В 9—12 ст.— центр маркграфства. В 11—13 ст. Г. поширила свій вплив на узбережжя Егейського і Чорного морів (див. *Генуезькі колонії Північного Причорномор'я*), Сх. Середземномор'я. В 16 ст. потрапила під владу Іспанії, потім Австрії. В 1805 приєднана до Франції. В 1815 включена до Сардінського королівства. З 2-ї пол. 19 ст.— один з центрів робітн. руху Італії. Картини жахливих умов життя робітників Г. відтворила Леся Українка в поезії «Дим» (1903). В Г. відбулася *Генуезька конференція 1922*. В період гітлерівської окупації (вересень 1943 — квітень 1945) Г. — важливий центр Руху Опору (див. *Гарібальдійські бригади*). Визволена в результаті народного повстання.

Осн. галузі пром-сті — машинобудування (судна, літаки, турбіни, котли, локомотиви, трактори, електроустаткування, вироби точної механіки), воєнна, металург., нафтопереробна. Підприємства текст., хім., харч. галузей. Центр туризму. Курорти. В Г.— ун-т (з 13 ст.), Академія красних мист., Худож. галерея, музеї.

Архітектурні пам'ятки міста: церкви 11 ст. (Санта-Марія ді Кастелло), палаци і вілли 16 — 17 ст. Серед нових будівель — Міжнар. виставка з спортивно-виставочним залом (1964, арх. К. Данері та ін.), висотна споруда італ. телефонної компанії (1969, арх. М. Бега, П. Гамбачано). В Г. народилися Н. *Паганіні*, Дж. *Мадзіні*.

ГЕО... (від грец. γῆ — Земля) — частина складних слів, що відповідає поняттям «земля», «земна куля» (напр., *географія*, *геофізика*).

ГЕОАНТИКЛІНА́ЛЬ (від *гео*... та *антикліналь*) — ділянка земної кори в межах геосинклінальної області, яка тривалий час повільно піднімалась. Порівняно з *геосинкліналями* Г. характеризуються значно меншою потужністю та відсутністю деяких горизонтів осадочних порід. Розвиток Г. триває протягом кількох геол. періодів.

ГЕОБОТА́НІКА (від *гео*... та *ботаніка*) — наука, що вивчає рослинний покрив Землі як сукупність рослинних угруповань (*фітоценозів*). Термін «геоботаніка» вперше запровадили рос. вчений Ф. Й. Рупрехт (1866) і одночасно нім. вчений А. Грізебах. Більшість вітчизн. ботаніків розуміють Г. як синонім *фітоценології*.

Значний вклад у розвиток геоботаніки внесли вітчизняні вчені С. П. Крашенинников, В. В. Докучаєв, А. М. Краснов, Г. І. Танфільєв, Г. Ф. Морозов, В. М. Сукачов, О. П. Шенников, Є. М. Лавренко, В. Б. Сочава, у т. ч. українські — І. Г. Борщов, Д. К. Зеров та ін. Г. складається з двох осн. розділів: з а г а л ь н о ї Г., що досліджує переважно закономірності будови фітоценозів, внутр. взаємозв'язки в них, взаємодію їх із зовн. середовищем, їхні динаміку, класифікацію та поширення на території, і с п е ц і а л ь н о ї Г., яка вивчає конкретні ділянки рослинного покриву і включає такі дисципліни, як лісознавство, лукознавство, болотознавство та інші. Г. тісно пов'язана з фізичною географією, кліматологією, гідрологією, грунтознавством і рядом агрономічних наук. Дані Г. допомагають раціонально використовувати природні рослинні багатства.

Літ.: Геоботанічне районування Української РСР. К., 1977.

Г. І. Білик.

ГЕОГРАФІ́ЧНА ОБОЛО́НКА — комплексна оболонка Землі, яка утворилася внаслідок взаємопроникнення і взаємодії окремих *геосфер — літосфери, гідросфери, атмосфери* і *біосфери*. Межі Г. о. не чіткі і проходять там, де зв'язки і взаємодія між найбільшими її складовими частинами слабшають. Верхню межу Г. о. проводять в атмосфері на вис. 25—30 км над поверхнею *Землі* (до цієї висоти відчувається тепловий вплив земної поверхні), нижню — в межах *земної кори* (під материками — бл. 35 км, під океанами — на 5—10 км нижче від дна океану). Отже, Г. о. досягає 60—70 км. До її складу входять повністю гідросфера і біосфера, більша частина (за вагою) атмосфери і значна частина літосфери.

Г. о. являє собою складну динамічну природну систему, характерними рисами якої є: наявність речовини в усіх агрегатних станах — твердому, рідкому й газоподібному (в окремих геосферах — переважно в якомусь одному); концентрація тепла, що надходить від Сонця; багатство різноманітними видами вільної енергії; наявність живих організмів і людського суспільства. Як особлива матеріальна система Г. о. якісно відрізняється від окремих геосфер. Вона формується під впливом як земних (ендогенних), так і космічних (екзогенних) факторів і характеризується великою інтенсивністю процесів кругообігу речовини і енергії між її складовими частинами (кругообіги тепла, води, твердої речовини, хім. і біохім. процеси), які забезпечують цілісність Г. о.

Географічній оболонці притаманне періодичне повторення в часі деяких явищ і процесів, зумовлене переважно астрономічними (зміни дня і ночі, пір року тощо) та геологічними (напр., цикли складчастості) факторами. Осн. рисами структури Г. о. є ярусність її будови і складна закономірна регіональна диференціація. Ярусна будова характерна для всієї Г. о. в цілому і для більшості її компонентів (стратифікація вод океанів та морів, атмосфери, ярусна будова наземних рослинних угруповань, грунту тощо). Регіональна диференціація Г. о. виявляється у величезній різноманітності її будови на

різних ділянках Землі, яка зумовлена, з одного боку, кулястою формою Землі, внаслідок чого сонячне тепло і волога розподіляються по її поверхні зонально (див. *Зони фізико-географічні*), а, з другого боку, тим, що поверхня Землі неоднорідна і горизонтальна зональність доповнюється *висотною поясністю*. Все це призводить до величезної різноманітності процесів взаємодії між компонентами Г. о., результатом чого є формування різних *природно-територіальних комплексів*, зокрема *ландшафтів* географічних.

Виявом тер. диференціації Г. о. є поділ її на океани і материки; океанів — на моря, затоки тощо; материків — на гірські й рівнинні країни, полярні території, тропічні й помірні пояси, тундрову, лісову, степову та ін. зони тощо. При такій винятковій різноманітності будови Г. о. являє собою цілісну систему, в якій усі ланки тісно пов'язані між собою і зміни хоч би однієї з них зумовлюють більш-менш швидкі, оборотні й необоротні зміни в усій системі. Г. о. є предметом вивчення *фізичної географії*.

Літ.: Григорьев А. А. Опыт аналитической характеристики состава и строения физико-географической оболочки земного шара. Л.—М., 1937; Вернадский В. И. О геологических оболочках Земли как планеты. «Известия АН СССР. Серия географическая и геофизическая», 1942, № 6; Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Марков К. К. [та ін.]. Введение в физическую географию. М., 1973; Медина В. С. Основи загального землезнавства. К., 1974.

К. І. Геренчук.

ГЕОГРАФІ́ЧНА ШКО́ЛА в соціології — напрям у немарксистській соціології, представники якого вважають *географічне середовище* або окремі компоненти природних умов визначальним фактором суспільного розвитку. Ці ідеї висували в античності Демокріт, Гіппократ, Геродот, Полібій, Страбон; у середні віки — араб. історик Ібн-Хальдун, у 16 ст.— Ж. *Боден*. Як напрям Г. ш. в соціології склалася у 18 ст. Її засновником вважають Ш.-Л. *Монтеск'є*, який розвинув ідею про провідну роль геогр. середовища, зокрема клімату, в житті людей, культурі й історії народів. Відомими представниками Г. ш. були Г.-Т. *Бокль*, Е. *Реклю*, Ф. Ратцель та ін. До Г. ш. була близька й теорія Л. І. *Мечникова* про залежність істор. цивілізацій від рік, морів та океанів. Концепції Г. ш., в період зародження, незважаючи на їхню однобічність, були прогресивними, спрямованими проти реліг. ідеології, що проповідувала визначеність богом сусп. явищ. З серед. 19 ст. в міру утвердження матеріалістичного розуміння історії Г. ш. в соціології втратила колишнє значення. Її ідеї стали основою для псевдонаук. теорій, які намагалися обґрунтувати вічність соціальної нерівності, виправдати колоніальну політику капіталізму тощо. Г. ш. в соціології підготувала грунт для виникнення реакційного напряму— *геополітики*.

В. І. Даниленко.

ГЕОГРАФІ́ЧНЕ ПОЛО́ЖЕННЯ— географічні широта і довгота місцевості або об'єкта; у фізичній географії — їх розміщення щодо материків, океанів, озер тощо. В екон. і політ. географії — положення країни, нас. пункту тощо щодо ін. екон.-геогр. і фіз.-геогр. об'єктів, а також до ін. держав. Г. п. є однією з умов розвитку країн, районів, міст та інших населених пунктів.

ГЕОГРАФІ́ЧНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ— частина земного природного оточення, з якою людське суспільство перебуває в даний момент у безпосередній взаємодії, тобто безпосередньо пов'язана з його життям і виробничою діяльністю. Оскільки для забезпечення своїх потреб людство залучає до використання все нові території й акваторії тощо, то перелік і заг. обсяг елементів, що їх включають у поняття «географічне середовище», все зростає. Гол. відміна Г. с. від *географічної оболонки* полягає в тому, що перше в міру розвитку суспільства розширюється, друга — ні. Г. с. є природним оточенням людини. Збереження Г. с. у стані, придатному для життя сучасних і майбутніх поколінь людства, є одним з найважливіших завдань науки і виробництва.

К. І. Геренчук.

Г. с. безпосередньо або опосередковано впливає на розвиток суспільства й діяльність людей. В немарксистській соціології вплив Г. с. на суспільство або повністю заперечується (географічний індетермінізм), або розглядається як головна причина історичного прогресу (див. *Географічна школа* в соціології). Марксизм-ленінізм спростував ці хибні погляди, висвітлив дійсну роль Г. с. в житті суспільства, розкрив конкретно-істор. форми їх взаємовпливу. Він науково довів, що не Г. с., а *спосіб виробництва* є визначальним у розвитку суспільства. Вплив Г. с. на сусп. життя завжди опосередкований матеріальним виробництвом.

З зростанням виробництва і науки освоєння Г. с. поглиблюється, розширюється і урізноманітнюється його зміст. Масштаби, характер і форми перетворення суспільством Г. с. визначаються ступенем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин, які відіграють вирішальну роль у справі раціонального освоєння Г. с. і вивільнення суспільства від стихійних сил природи (див. *Екологія соціальна*). Найсприятливіші умови для використання Г. с. створює соціалістичне суспільство, про що свідчать раціональне, планомірне використання ним природних ресурсів, держ. заходи по *охороні природи*, конкретні пропозиції щодо міжнар. співробітництва в цій галузі. Див. також *Відтворення природних ресурсів*.

Літ.: Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Методологические аспекты исследования биосферы. М., 1975; Тарасенко М. Ф. Філософські аспекти відношення людина — природа. К., 1975; Человек и мир человека. К., 1977.

М. Ф. Тарасенко.

ГЕОГРАФІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО УРСР (ГТ УРСР)— добровільна науково-громадська організація, що веде теоретичну та практичну роботу в галузі географії. Входить до складу Географічного т-ва СРСР. Засн. 1947 як його Український філіал, з 1958—при АН УРСР. Налічує 6850 дійсних членів (1978). Вони об'єднані в центр. організацію (Київ) і 27 відділів. Керує роботою Вчена рада і Президія товариства.

При Г. т. УРСР працюють 17 секцій — у т. ч. фіз. географії, екон. географії, шкільної географії і геогр. освіти, геоморфології, картографії, гідрології, метеорології і кліматології, краєзнавства і туризму, охорони природи та інші. Найважливішими завданнями т-ва є вивчення природних умов і ресурсів республіки з метою раціонального використання їх, обґрунтування найбільш доцільного розміщення продуктивних сил і формування виробничо-тер. комплексів, охорона навколишнього середовища, зміцнення зв'язків геогр. науки з практичними завданнями комуністичного будівництва, поліпшення геогр. освіти в школі і вищих учбових закладах, популяризація географічних знань. Г. т. УРСР проводить наук. конференції і з'їзди, видає наук. географічні збірники.

О. М. Маринич.

ГЕОГРАФІ́ЧНІ НА́ЗВИ, топоніми — власні назви географічних об'єктів на поверхні Землі. Серед топонімів розрізняють назви територій — хороніми (Європа, Наддніпрянщина), вод — гідроніми (Чорне море, р. Буг), рельєфу — оронімами (г. Говерла, Домузлянський під), населених пунктів — ойконіми (наприклад, м. Псков, с. Вільшана) та інші.

Різні за часом виникнення, мовною належністю, змістом і будовою Г. н. відзначаються великою стійкістю. У них відображаються геогр. умови, історія, мова, культура, цивілізація та ін. фактори. Г. н. досліджує *топоніміка*.

Літ.: Географические названия. М., 1962; Изучение географических названий. М., 1966; Стрижак О. С. Про що розповідають географічні назви. К., 1967.

ГЕОГРА́ФІЯ (від *гео...* та грец. γράφω — пишу) — система наук про *географічну оболонку*, господарство і населення земної кулі.

Генуя. Панорама міста.



окремих її районів та країн. Відповідно до об'єктів вивчення в сучасній Г. виділяють природничо-геогр. і суспільно-геогр. науки, які тісно між собою пов'язані спільними завданнями всебічного вивчення *природно-територіальних комплексів* і *виробничо-територіальних комплексів* та їхніх компонентів. Природничо-геогр. науки вивчають закономірності будови й розвитку геогр. оболонки та її окремих складових частин (рельєф, клімат, води, грунти, рослинний і тваринний світ). До них належать загальна фізична географія (землезнавство), ландшафтознавство, палеогеографія та галузеві фіз.-геогр. дисципліни — *геоморфологія, кліматологія, гідрологія, океанологія, гляціологія, геокріологія, географія грунтів*, біогеографія.

До суспільно-географічних належать науки, що вивчають географічне розміщення виробництва, умови та особливості його розвитку в різних країнах та районах — *економічна географія, географія населення*, політична Г. та Г. галузей нар. господарства (Г. промисловості, Г. сільського господарства, Г. транспорту тощо). Система геогр. наук включає також *картографію*. Крім того, до Г. належать *країнознавство*, історія Г., історична Г. та дисципліни переважно прикладного характеру — *військова географія, медична географія*.

Методологічною основою для всієї системи радянських географічних наук є вчення марксизму-ленінізму. Важливе значення для розвитку Г. мають експедиційні та стаціонарні методи дослідження територій та об'єктів.

Одним з важливих способів виявлення закономірностей і взаємозв'язків є районування (див. *Фізико-географічне районування, Економічне районування*). Г. широко користується матем. методами. Вона тісно пов'язана з багатьма природничими та сусп. науками.

Г.— одна з найдавніших наук. Зародилась вона в епоху рабовласницького ладу в країнах Сходу. На перших етапах мала переважно описовий характер і не диференціювалась на окремі науки. Геогр. знання нагромаджувались у зв'язку з торгівлею, всєнними походами, мореплавством тощо. Відомості з Г. того часу вперше узагальнені в працях Геродота (5 ст. до н. е.), Арістотеля (384—322 до н. е.), Ератосфена (276—194 до н. е.), Страбона (63 до н. е.— 20-і рр. І ст. н. е.), Птолемея (2 ст. н. е.) та ін. В їхніх творах містяться спроби перших наук. пояснень природи геогр. явищ, висловлено припущення про кулястість Землі, вказується на взаємозв'язок між земними оболонками тощо, дано опис відомих на той час країн.

Географічні уявлення і поняття за часів феодалізму часто виходили з біблійних догм. Проте діяльність учених, мандрівників, зокрема арабських (див. *Арабська культура*), венеціанських і генуезьких купців сприяла одержанню нових геогр. відомостей. Цінний вклад у розвиток Г. внесли вчені Закавказзя (вірм. учений А. Ширакаці, 7 ст., та ін.). Важливі геогр. відомості про Сх. Європу зосереджувались у Київській Русі, зокрема в літописах («Повість временних літ» та ін.).

В епоху формування капіталізму потреба в розширенні ринків, пошуки нових джерел сировини, нових шляхів створювали передумови для дальшого розвитку Г. В серед. 15—17 ст. в результаті Великих географічних відкриттів, здійснених європ. мандрівниками і мореплавцями, було встановлено контури майже всіх материків, досліджено більшу частину земної поверхні, одержано багато відомостей про природу й г-во раніше невідомих країн.

Найбільшою географічною працею цього періоду була «Загальна географія» Б. Вареніуса (1650). У 16—17 ст. значних успіхів досягла картографія, зокрема були розроблені *картографічні проекції* (Г. Меркатор). У Московській д-ві з середини 16 ст. складались «писцеві», «межові» книги та карти — «чертежі» (див. «*Большому чертежу книга*»).

Важливі дані про природу та населення Сибіру і Далекого Сходу одержано внаслідок походів рос. *землепроходців*. Розвиткові геогр. науки в Росії у 18 ст. сприяли роботи І. К. Кирилова та В. М. Татищева. Велике значення мали праці М. В. Ломоносова, який стояв на позиціях стихійного матеріалізму; він дійшов висновку про взаємозумовленість усіх елементів природи, запровадив у науку термін «економічна географія», обгрунтував ідею про *Північний морський шлях*, керував геогр. департаментом Рос. АН.

Наприкінці 18 та протягом 19 ст. провадились інтенсивні геогр. дослідження внутр. районів Африки (Д. *Лівінгстон*, Г. Варт, Дж. Спік, Г.-М. *Стенлі*, Р. Кайє та ін.). Пд. Америки (Ф. Асара, Р. Фіцрой, А. Орбіньї, Ф. Кастельно та ін.), Австралії (О. Грегорі, Т. Мітчелл, Е. Джейлс, Дж. Стюарт). Поряд з наук. подорожами споряджалось чимало експедицій в зх.-європ. країнах, які мали здебільшого колонізаторські цілі. В наук. дослідженнях Центр. Азії в 19—20 ст. найбільша роль належить рос. мандрівникам та ученим (П. П. *Семенов-Тян-Шанський*, М. М. *Пржевальський*, П. К. *Козлов* та ін.). У 1845 створено Російське геогр. т-во, з 1871 проводяться Міжнародні геогр. конгреси. В 2-й пол. 19 ст. Г. починає розвиватись в ун-тах ряду країн. В Росії кафедри Г. було створено в Московському (Д. М. *Анучин*), Петерб. (О. І. *Воєйков*, В. В. *Докучаєв*), Київ. (П. І. *Броунов*), Харків. (А. М. *Краснов*) та Одеському (Г. І. *Танфільєв*) ун-тах. У 19—20 ст. відбувається процес поступової диференціації Г.

Велике значення для систематизації та аналізу фактичного матеріалу з Г. мали праці А. *Гумбольдта* («Космос», 1845—62, та ін.), які грунтуються на ідеях комплексного і порівняльного вивчення явищ природи. Порівняльний метод розвивав також нім. географ К. Ріттер, але він дотримувався ідеалістичних поглядів на роль природних умов у житті суспільства. Відомим представником антропогеогр. напряму (див. *Географічна школа* в соціології) був нім. географ Ф. Ратцель. Працям їхніх послідовників властивий геогр. детермінізм, за яким географічному середовищу надається вирішальна роль у розвитку суспільства. Для франц. геогр. школи, заснованої П. *Відаль де ла Блашем*, характерне намагання обмежити сферу географічних досліджень вивченням регіональних особ-

Найважливіші події з історії географічних відкриттів і досліджень

Дата	Подія
1200 до н. е.	Плавання фінікійців через Гібралтарську протоку до Атлантичного океану.
330—324 до н. е.	Перше знайомство європейців з землями Пн.-Зх та Пд. Азії (Александр Македонський, Неарх).
9 ст.	Плавання норманнів з Балтійського м. до Чорного м. по Дніпру (шлях «з варяг у греки»).
9—10 ст.	Згадки про землі сх. слов'ян у араб. письменників Ібн-Хордадбега, Ібн-Русте та ін.
10 ст.	Плавання новгородців до гирла Обі, перехід їх через Пн. Урал до Зх. Сибіру.
1271—95	Подорож італійця Марко Поло по Китаю.
1325—54	Подорожі араб. мандрівника Ібн-Баттути по країнах Сходу та Африки.
1466—72	Подорож рос. купця А. Нікітіна до Індії.
1492—1503	Чотири подорожі Х. Колумба до Нового Світу. Відкриття Пн. Америки (1492)
1497—99	Відкриття португ. експедицією Васко да Гами морського шляху з Португалії до Індії.
1499	Відкриття берега Гвіани та ін. частин узбережжя Пд. Америки ісп. мореплавцем А. Веспуччі.
1519—22	Перше кругосвітнє плавання під керівництвом португ. мореплавця Ф. Магеллана.
16 ст.	Зображення на карті польс. картографа і історика Б. Ваповського частини зх.-українських земель. Відомості про Придніпров'я в «Книге большому чертежу».
Між 1610—16	Плавання рос. мореплавців уздовж узбережжя Пн. Льодовитого океану
17 ст	Видано рос. карту «Чертёж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма».
1630—48	Опис земель України франц. інженером Г. де Боплaном.
1639	Рос. козак І. Ю. Москвітін досяг узбережжя Охотського моря.
1642—44	Голл. експедиція А. Тасмана відкрила о. Тасманія та ін., дослідила пн. береги Австралії.
1643—46	Похід рос. козака В. Д. Пояркова з Якутська на Амур, його плавання по Охотському морю.
1648	Рос. козак С. І. Дежньов обійшов морем Чукотський п-ів, відкрив крайній сх. мис Азії та протоку, яка відокремлює Азію від Америки.
1649—53	Похід рос. козака Є. П. Хабарова на Амур.
1725—43	Перша та друга Камчатські експедиції під керівництвом В. Берінга і О. І. Чирикова. Дослідження Сибіру, відкриття крайньої пн. точки Азії (С. І. Челюскін); комплексні дослідження Камчатки (С. П. Крашенинников).
1768—71	Перша кругосвітня подорож англ. мореплавця Дж. Кука. Відкриття сх. берега Австралії (1770).
1768—74	Академічні експедиції в Європ. Росії і частково в Азії. Подорожі П. С. Палласа, С. Гмеліна, І. І. Лепьохіна, І. Гюльденштедта та ін.
1781—82	Опис Лівобережжя та Причорномор'я України В. Ф. Зуєвим.
1785—88	Тихоокеанська експедиція під керівництвом франц. мореплавця Ж.-Ф. Лаперуза.
1793—94	Один з перших описів Криму, складений П. С. Палласом.
1799—1804	Експедиція нім. натураліста-географа А. Гумбольдта і франц. ботаніка Е. Бонплана до Пд. Америки.
1803—06	Перше кругосвітнє плавання рос. моряків на кораблях «Надежда» та «Нева» під командуванням І. Ф. Крузенштерна та Ю. Ф. Лисянського.
1819—21	Кругосвітнє плавання рос. моряків на шлюпах «Восток» і «Мирний» під командуванням Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарєва. Відкриття Антарктиди (1820).

ливостей у межах окремих країн. В Росії наприкінці 19 ст. В. В. Докучаєв поклав початок комплексним фіз.-геогр. дослідженням, в основу яких покладено його вчення про зони географічні. Вагомий вклад у пізнання геогр. взаємозв'язків внесли праці О. І. Воєйкова, Д. М. Анучина та ін. вітчизняних вчених

Визначних успіхів досягла геогр. наука в СРСР. З перших років Рад. влади з ініціативи В. І. Леніна здійснюються комплексні експедиції по вивченню території СРСР, особливо віддалених районів; грунтовно досліджено високогірні області. Проведено великі роботи по дослідженню *Арктики* й освоєнню Північного морського шляху. Радянські вчені ведуть планомірне вивчення *Антарктиди*. Створено численні карти, атласи, монографії. Важливе значення для розвитку географії мали праці А. О. *Григор'єва*, який ввів поняття про геогр. оболонку, вчення Л. С. *Берга* про *ландшафти* географічні, яке далі розвивали С. В. *Калесник*, В. Б. Сочава та ін.

Дослідження рельєфу узагальнено в працях І. П. *Герасимова*, К. К. *Маркова* та ін.

Велике наук. й практичне значення мають дослідження радіаційного і теплового балансів Землі (М. І. Будико), циркуляції повітр. мас (Б. П. Алісов). планетарного кругообороту вологи тощо. Значна увага приділяється вивченню океанів та морів (праці Ю. М. Шокальського, М. М. Зубова), біол. продуктивності суходолу й Світового океану та ін. Разом з розробкою теор. проблем розміщення виробн., питань госп. оцінки природних умов й природних ресурсів (див. *Економічна оцінка природних ресурсів*), формування екон. районів тощо (праці М. М. Баранського, М. М. Колосовського та ін.) ведуться й конкретні дослідження окремих республік, областей і районів та зарубіжних країн, зокрема соціалістичних.

Теор. результати, що їх одержано внаслідок розвитку галузевих геогр. дисциплін, покладено в основу комплексного, синтетичного вивчення як природних, так і виробничих територіальних комплексів і взаємозв'язків між ними.

На сучасному етапі географія дедалі більше набуває експериментально-перетворювального, конструктивного характеру (див. *Конструктивна географія*). Гол. її завдання полягає у розробці проблем планомірного перетворення природного середовища для ефективного використання природних ресурсів. У зв'язку з *науково-технічною революцією* дедалі актуальнішими стають проблеми розробки теоретичних і методичних основ наук. прогнозування результатів зростаючого впливу багатогранної діяльності суспільства на навколишнє середовище, *охорони природи*, розвитку виробничо-тер. комплексів і екон. оцінки перетворювальних заходів та ін., а також регіональні проблеми (регулювання рівня Каспійського м., перекидання вод пн. рік у бас. Волги, освоєння Західно-Сибірської рівнини тощо).

Центром наукових досліджень в СРСР є Інститут географії АН СРСР.

Географічні дослідження провадять також Ін-т географії Сибіру й Далекого Сходу, геогр. ф-ти Московського, Ленінградського та ін. ун-тів, інститути, відділи та сектори Г. респ. академій наук та ін. Широко розгорнуто геогр. дослідження на Україні. Вони зосереджені у відповідних установах АН УРСР (В. Г. *Бондарчук*, Г. М. *Висоцький*, К. Г. *Воблий*, М. М. *Паламарчук*, П. М. *Першин*, П. С. *Погребняк* та ін.), зокрема в створеному 1964 *Секторі географії АН УРСР* (М. Ф. *Веклич*, А. П. Золовський), а також на кафедрах географії Київського, Харківського, Одеського, Львівського, Сімферопольського, Чернівецького ун-тів (К. І. Геренчук, О. Т. Діброва, М. І. *Дмитрієв*, П К. Заморій, О. М. *Маринич*, В. П. Попов, І. Л. Соколовський, П. М. Цись, М. І. Щербань та ін.), ряду пед. ін-тів і в наук установах гідрометеорологічної служби тощо.

Проведено дослідження природно-територіальних комплексів та виробничо-територіальних систем, фізико- та економіко-геогр. районування території УРСР, вивчення окремих компонентів природи республіки. Створено геогр. карти і атласи республіки. Укр. географи присвятили свої праці проблемам раціонального використання природних ресурсів та охорони природи території республіки, її окремих частин.

З 1947 діє *Географічне товариство УРСР*. Систематично видаються міжвідомчі наук. збірники: «Фізична географія і геоморфологія», «Метеорологія і кліматологія», «Економічна географія».

Літ.: Маркс К. Капітал, кн. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1—5. К., 1971—76; Берг Л. С. Географические зоны Советского Союза, т. 1—2. М., 1947—52; Берг Л. С. Очерки по истории русских географических открытий. М.—Л., 1949; Докучаев В. В. Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1949—61; Исаченко А. Г. Основы ландшафтоведения и физико-географическое районирование. М., 1965; Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968; Ланько А. І., Маринич О. М., Щербань М. І. Фізична географія Української РСР. К., 1969; Григорьев А. А. Типы географической среды. М., 1970; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Исаченко А. Г. Развитие географических идей. М., 1971; Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М., 1973; Герасимов И. П. Советская конструктивная география. М., 1976; Очерки истории географической науки в СССР. М., 1976; Проблеми географічної науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу. К., 1976; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977.

О. М. Маринич.

ГЕОГРА́ФІЯ ГРУНТІ́В — розділ *грунтознавства*, що вивчає закономірності поширення грунтів на земній поверхні та процеси розвитку їхньої якісної ознаки — родючості залежно від географічного середовища. Г. г. поділяється на загальну та спеціальну. Загальна Г. г. включає вчення про фактори грунтоутворення, огляд типів грунтів і закономірності їх геогр. розміщення. Спеціальна Г. г. створює теоретичну основу для опису і картографії грунтів різних частин земної кулі. Г. г. необхідна при визначенні якості земельних угідь, держ. обліку земель і розробці зональних та місцевих систем ведення с. г. Зокрема, в УРСР ведуться наук. роботи щодо дальшого вивчення грунтових ресурсів,

Продовження

Дата	Подія
1837—40	Франц. експедиція Ж. Дюмон-Дюрвілля до Антарктиди.
1850—55	Амурська експедиція Г. І. Невельського.
1849—73	Подорожі англ. дослідника Д. Лівінгстона по Пд. і Центр. Африці.
1856—57	Подорож П. П. Семенова на Тянь-Шань і дослідження його.
1867—69	Комплексне дослідження М. М. Пржевальським Уссурійського краю.
1870—85	Дослідження Центр. Азії М. М. Пржевальським.
1871—83	Подорожі М. М. Миклухо-Маклая на Нову Гвінею.
1874—77	Подорож англ. дослідника Г. Стенлі по Центр. Африці.
1886—89	Кругосвітнє плавання рос. корвета «Витязь» під керівництвом С. О. Макарова для досліджень у Тихому океані.
1892—94	Дослідження Центр. Монголії, пустелі Гобі та ін. рос. вченим В. П. Обручевим.
1893—96	Дрейф норв. експедиції Ф. Нансена на кораблі «Фрам» у Пн. Льодовитому океані.
1899—1901	Подорож П. К. Козлова по Центральній Азії
1901—04	Англ. експедиція Р. Скотта до Антарктиди на судні «Дісковері».
1903—06	Норв. експедиція Р. Амундсена на судні «Йоа» вперше подолала Пн.-Зх. прохід з Атлантичного ок. в Тихий.
1906—10	Подорожі В. К. Арсеньєва по Уссурійському краю.
1909	Амер. дослідник Р. Пірі досяг Пн. полюса.
1911	Норв. дослідник Р. Амундсен досяг Пд. полюса.
1912—14	Перша рос. експедиція в напрямі Пн. полюса під керівництвом Г. Я. Сєдова. Дослідження Нової Землі.
1932	Перше наскрізне плавання за одну навігацію Північним морським шляхом на криголамі «Сибіряков» під керівництвом О. Ю. Шмідта.
1937—38	Дрейф першої науково-дослідної арктичної станції «Північний полюс» під керівництвом І. Д Папаніна.
1948	Відкриття підводного хр. Ломоносова в Пн.-Льодовитому океані.
З 1949	Океанографічні дослідження на рад. судні «Витязь» у Тихому ок.; встановлення 1958 макс. глибини Світового океану в Маріанській западині.
1953	Англ. Гімаласька експедиція на чолі з Дж. Хантом. Непалець Тенсінг і новозеландець Е. Хілларі піднялися на найвищу вершину земної кулі Джомолунгму (Еверест).
1957—58	Міжнар. геофізичний рік. У 1955 — перша рад. комплексна Антарктична експедиція АН СРСР на чолі з М. М. Сомовим на дизельелектроходах «Об» і «Лена»; 1956 — відкрито рад. наук. обсерваторію Мирний.
1957	Друга рад. Антарктична експедиція під керівництвом О. Ф. Трешникова вперше досягла Південного геомагнітного полюса.
1950—78	Регулярні дослідження Арктичного бас. рад. високоширотними експедиціями і дрейфуючими станціями «Північний полюс».
60-і роки 20 ст.	Початок досліджень природи Землі з космосу.
1965—78	Комплексні дослідження Антарктиди експедиціями СРСР та ін. країн.
1977	Рад. атомний криголам «Арктика» досяг Пн. полюса.



Геодезичні знаки. Металевий сигнал.

удосконалення методів дослідження грунтів і грунтових процесів, позонального вивчення фізико-хім. і технологічних властивостей грунтів, в т. ч. водних властивостей, що дає змогу удосконалювати й перебудовувати як прийоми обробітку грунту, так і грунтообробну техніку.

Літ.: Досягнення грунтознавчої науки на Україні. К., 1964; Рубін С. С. Загальне землеробство. К., 1976; Воробьев С. А., Буров Д. И., Туликов А. М. Земледелие. М., 1977; Руденко І. С. [та ін.]. Основи агрономії. К., 1977. *І. С. Руденко.*

ГЕОГРА́ФІЯ НАСЕ́ЛЕННЯ — галузь *економічної географії*, що вивчає територіальні закономірності розміщення, густоту, міграцію, структуру і склад населення, функції, які воно виконує, а також форми розселення (села, селища міського типу, міста, системи розселення). Одне з важливих завдань Г. н.— комплексне дослідження населення окремих регіонів (країн, республік, областей, країв, виробничо-тер. комплексів тощо) і *трудових ресурсів* як його основної складової частини. Г. н. вивчає також просторові форми організації населення як процес, що постійно розвивається від простих до найскладніших утворень. Г. н. тісно пов'язана з ін. галузями знань — демографією, етнографією, екологією, медичною географією, районним плануванням, містобудуванням, рекреаційною географією та ін. Теоретичні висновки та рекомендації Г. н. використовують у практиці планування нар. г-ва, особливо територіального, районного планування, в містобудівельно-планувальних роботах тощо. Див. також *Народонаселення, Перепис населення.*

Л. О. Ганечко.

ГЕОГРА́ФІЯ РОСЛИ́Н — те саме, що й *фітогеографія.*

ГЕОГРА́ФІЯ ТВАРИ́Н — те саме, що й *зоогеографія.*

ГЕОДЕЗИ́ЧНА АСТРОНО́МІЯ — розділ практичної астрономії, в якому довготу, широту, азимут та інші координати при геодезичних і картографічних роботах визначають на основі астрономічних даних; тісно пов'язана з *геодезією* й *картографією*. Г. а. вивчає: переносні *астрономічні інструменти*; методи астр. спостережень у польових умовах та обробки їх результатів; методи визначення часу, довготи, широти й азимуту. Осн. інструменти Г. а.— універсальний інструмент, польовий хронометр і радіоприймач для прийому сигналів точного часу.

ГЕОДЕЗИ́ЧНА СІ́ТКА — сукупність опорних геодезичних пунктів на земній поверхні, у яких в єдиній системі визначені координати (див. *Координати географічні*) і висо́ти. Координати пунктів Г. с. визначають методом *тріангуляції* або *полігонометрії*, висоти — *нівелюванням*. Використовують також спостереження з штучних супутників Землі. Пункти закріплюють на місцевості за допомогою спеціальних *геодезичних знаків*. Г. с. є основою при картографуванні й геодезичних вимірюваннях місцевості.

ГЕОДЕЗИ́ЧНІ ЗНА́КИ — підземні й наземні споруди, що закріплюють на місцевості пункти *геодезичної сітки*. Підземні Г. з. закладають в землю у вигляді бетонних монолітів з вмонтованими в них металевими марками, наземні знаки мають вигляд дерев'яних або металевих стовпів чи пірамід заввишки до 60 м (у горах — до 1,2м). Пункти *нівелювання* позначають Г. з., що їх закладають у грунт (див. *Репер*) або вмонтовують у стіни кам'яних споруд, чавунними марками чи реперами з відповідним написом.

ГЕОДЕЗИ́ЧНІ ЛІ́НІЇ — лінії на поверхні, достатньо малі відрізки яких є найкоротшими шляхами на поверхні між їхніми кінцями. Напрям головної *нормалі* геодезичної лінії на так званій регулярній поверхні в усіх точках співпадає з напрямом нормалі до поверхні. На площині Г. л. є прямі, на *сфері* — великі кола, на циліндрі — *гвинтові лінії*. Г. л. на поверхні відіграють ту саму роль, що й прямі на площині. Поняття Г. л.— одне з основних у *геометрії*, воно відіграє велику роль у заг. *відносності теорії*, широко застосовується в теоретичній і практичній *геодезії*.

І. Г. Колчинський.

ГЕОДЕ́ЗІЯ (грец. γεωδαισία, від γῆ — Земля та δαΐζω — поділяю) — наука про визначення форми, розмірів і *гравітаційного поля Землі* та про вимірювання на її поверхні. Г. поділяється на вищу геодезію, геодезію та прикладну геодезію. Завданням вищої геодезії є визначення фігури, розмірів та гравітаційного поля Землі, а також створення основної опорної *геодезичної сітки*. Координати останньої визначають методами *тріангуляції* та ін. Для розв'язання наук. і практичних завдань застосовують також космічну (супутникову) Г., де використовують наслідки спостережень, проведених зі штучних супутників Землі та ін. космічних апаратів. Для побудови геодезичних сіток вимірюють горизонтальні й вертикальні кути *теодолітами*. Довжину сторін найчастіше вимірюють методами радіогеодезії за допомогою світло- та радіодалекомірів. Для визначення координат в геодезії застосовують також радіогеодезичні системи. Висоти геодезичних пунктів визначають методами геом., тригонометричного та барометричного *нівелювання*.

Завданням геодезії є проведення вимірювань, необхідних для відображення земної поверхні на топографічних картах і планах, тому цей розділ Г. іноді називають *топографією*. Топографічне зняття виконується за допомогою геодезичних приладів комбінованим методом (*мензульне знімання*, тахеометричне знімання) та методом *фотограмметрії* (вимірювання зображень на аерокосмічних та фототеодолітних знімках). Осн. є метод фотограмметрії. Зміст прикладної геодезії полягає у використанні методів і техніки Г. для розв'язання спеціальних вимірювальних завдань у різних галузях нар. г-ва (при розвідуванні трас та будівництві автомоб. шляхів і залізниць, під час планування, будівництва та благоустрою населених пунктів, у гідротех. будівництві, мостобудуванні тощо). Розділом прикладної Г. є інженерна геодезія, що розв'язує вимірювальні завдання в інженерно-будівельній справі.

Ще в 6—4 ст. до н. е. Піфагор і Арістотель висловили припущення про кулястість Землі. В 3 ст. до н. е. *Ератосфен* вперше визначив радіус земної кулі. Це стало поштовхом для *градусних вимірювань*. В 17 ст. В. Снелліус і Ж. Пікар обчислили радіус Землі. Працями М. Коперника, Г. Галілея, Й. Кеплера, І. Ньютона та ін. теоретично було встановлено, що фігура Землі — сфероїд, або еліпсоїд обертання. У 2-й пол. 19 ст. доведено (І. Б. Лістінг, Ф. О. Слудський), що форма Землі наближається до *геоїда*. Значний вклад у розвиток Г. внесли вітчизняні і рад. вчені В. Я. Струве, К. І. Теннер, Ф. М. Красовський, М. С. Молоденський та ін. В СРСР наукову роботу в галузі Г. проводять Центральний н.-д. ін-т геодезії, аерознімання і картографії (Москва), відповідні кафедри вищих учбових закладів (зокрема, вузів України) та ін. установи.

Літ.: Геодезия. М., 1972; Справочник геодезиста, кн. 1—2. М., 1975; Красноры́лов Н. И., Плахов Ю. В. Основы космической геодезии. М., 1976.

В. М. Сердюков. В. С. Королевич.

ГЕОЕЛЕ́КТРИКА (від *гео...* та *електрика*) — наука про структуру і закони поширення електромагнітних полів у Землі. Г. вивчає регіональні і локальні природні електр. поля Землі та штучно створювані електр. поля. До регіональних природних електр. полів відносять поле *телуричних струмів*, утворення яких зумовлене явищами в *іоносфері* і магнітосфері, до локальних — поле місцевих збудників у земній корі. Останні зумовлені електрохім., фільтраційними і адсорбційно-дифузійними процесами. Штучні поля створюються різного типу джерелами постійного і змінного струмів. Залежно від електр. властивостей гірських порід, що складають земну кору, електр. поля, поширюючись, змінюють свою величину і структуру. Г. широко застосовують для пошуку і розвідування корисних копалин. Див. також *Електромагнітні методи розвідки.*

Літ.: Краев А. П. Основы геоэлектрики, ч. 1. М.—Л., 1951; Головцин В. М., Скопиченко М. Ф. Електрична розвідка корисних копалин, ч. 1. К., 1961; Пудовкин М. И., Распопов О. М., Клейменова Н. Г. Возмущения электромагнитного поля Земли, ч. 1. Л., 1975. *М. Ф. Скопиченко.*

ГЕО́ЇД (від грец. γῆ — *Земля* та εἶδος — вигляд)—фігура, якою характеризують форму Землі. По-



верхня Г. збігається з вільною, незбудженою поверхнею води в Світовому океані. Ця поверхня, уявно подовжена під материками, скрізь перетинає напрям прямовисної лінії під прямим кутом і утворює фігуру, яку приймають за згладжену фігуру Землі. В зв'язку з неоднорідною внутр. будовою Землі Г. не являє собою математично правильної поверхні. Практично наближенням до Г. є сфероїд або тривісний еліпсоїд (див. *Красовського еліпсоїд*).

ГЕОКРАТИ́ЧНІ ПЕРІ́ОДИ (від *гео...* і грец. κράτος — сила, влада) — періоди в історії Землі, коли площа суходолу була значно більша, ніж тепер. Г. п. характеризуються великою контрастністю кліматів, нагромадженням континентальних (еолових, льодовикових, лагунних) відкладів. Для Європи геократичними були: кінець силурійського, початок девонського і кінець кам'яновугільного періодів, пермський, неогеновий та антропогеновий періоди. Чергування Г. п. і *таласократичних періодів* (характеризуються збільшенням площі моря) пов'язане з *тектонічними рухами* земної кори.

ГЕОКРІОЛО́ГІЯ (від *гео...* і *кріологія*), мерзлотознавство — наука про мерзлі гірські породи. Вивчає мерзлі товщі в земній корі, їхнє походження та історію розвитку, будову й властивості, а також явища, пов'язані з процесами промерзання й відтаювання мерзлих товщ. Г. розробляє засоби впливу на мерзлотні процеси в інтересах будівництва, транспорту, с. г. тощо. В СРСР Г. як самостійна галузь знань сформувалась у 20-х рр. 20 ст.

Літ.: Сумгин М. Вечная мерзлота почвы в пределах СССР. М.—Л., 1937; Общее мерзлотоведение. М., 1978; Попов А. И., Тушинский Г. К. Мерзлотоведение и гляциология. М., 1973.

ГЕОЛО́ГІЇ І ГЕОХІ́МІЇ ГОРЮ́ЧИХ КОПА́ЛИН ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в галузі геології горючих копалин на Україні. Створений у Львові 1951 на базі Львів. відділення *Геологічних наук інституту* АН УРСР; до 1963 — Інститут геології корисних копалин. Ін-т включає (1978) 10 наук. відділів і 5 неструктурних лабораторій. Осн. напрями наук. досліджень: розробка теоретичних питань нафтогазової геології, геохімії і геофізики, походження нафти і газу, міграції їх, закономірності утворення й розміщення покладів, гідрогеол. умови родовищ тощо. Вивчаються прикладні питання геології, геофізики й геохімії нафтогазоносних провінцій УРСР. Досліджуються тектоніка і літологія порід вугільних басейнів УРСР, закономірності розміщення різних марок вугілля, а також геологія родовищ горючих сланців і сірки в республіці. Редагує збірник «Геология и геохимия горючих ископаемых».

Г. Н. Доленко.

«ГЕОЛОГИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науковий журнал з *геології*, який видають Відділення наук про Землю АН УРСР і Міністерство геології УРСР. Засн. 1934. Висвітлює питання теоретичної геології, регіональної геології УРСР та ін. районів СРСР, стратиграфії та палеонтології, тектоніки, гідрогеології, петрографії, мінералогії, металогенії, вчення про корисні копалини, морської геології. Публікує статті з методики геол. досліджень. Виходить 6 раз на рік рос. мовою.

ГЕОЛОГІ́ЧНЕ ЗНІМА́ННЯ — комплекс робіт по вивченню геологічної будови певної ділянки земної поверхні для виявлення мінерально-сировинних ресурсів та складання її геологічної карти. При Г. з. вивчають гірські породи у відслоненнях (див. *Відслонення* гірських порід) або у гірських та розвідкових виробках, визначають мінералогічний, петрографічний і хім. склад порід, порядок нашарування їх у *геологічному розрізі*, елементи залягання тощо. Для визначення геол. віку відкладів вивчають поховані в них скам'янілості (рештки рослин і тварин, спори й пилок). Абс. вік порід встановлюють радіологічними методами (див. *Геохронологія*). Розрізняють Г. з. маршрутне (за певними маршрутами) і площове (охоплює значну площу). Площове Г. з. провадять окомірно, інструментально та з застосуванням аерогеологічного зніманння з літальних апаратів. Уперше площове Г. з. розроблено й застосовано 1911 при складанні геол. карт Донбасу під керівництвом Л. І. *Лутугіна*. Г. з. здійснюють згідно з інструкціями, затвердженими М-вом геології СРСР. Під час Г. з. на підставі спостережень роблять геол. узагальнення про поширення порід різного віку, геол. структур, корисних копалин. Результатом Г. з. є комплекс геол. карт. Проведення Г. з. покладено на державні геол. установи. На Україні його провадить Міністерство геології УРСР

М. П. Семененко.

ГЕОЛОГІ́ЧНЕ ЛІТОЧИ́СЛЕННЯ — див. *Геохронологія*.

ГЕОЛОГІ́ЧНИЙ КОМІТЕ́Т — перша державна геологічна установа в Росії. Засн. 1882 у Петербурзі для проведення геол. досліджень на території країни і виявлення мінеральних багатств її надр. У 1930 з Г. к. утворено ряд н.-д. інститутів та ін. установ.

ГЕОЛОГІ́ЧНИЙ РО́ЗРІЗ — графічне зображення вертикального профілю геологічної будови місцевості, умов залягання гірських порід, геологічних структур (див. *Структура тектонічна*), складу порід, потужності та віку їх. Вертикальний і горизонтальний масштаби Г. р. мають бути однаковими. Г. р. складають разом з геологічною картою за даними природних відслонень, свердловин, гірничих виробок, геофізичних спостережень.

ГЕОЛОГІ́ЧНИХ НАУ́К ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа у галузі *геології* на Україні. Створений 1926 у Києві. Ін-т включає (1978) 14 наук. відділів і ряд неструктурних лабораторій. Осн. напрями наук. досліджень — розробка теоретичних питань геол. науки на основі всебічного вивчення будови та історії геол. розвитку території УРСР, дослідження геології *докембрію*, *стратиграфії*, *палеонтології* та *літології* осадочних товщ *фанерозою* і осадочного рудоутворення. В ін-ті досліджуються також питання *тектоніки*, теоретичної і регіональної *гідрогеології*. Велика увага приділяється вивченню проблем нафтогазоносності та мор. геології (див. *Геологія моря*). В ін-ті працювали відомі укр. вчені — академіки АН УРСР П. А. *Тутковський*, В. В. *Різниченко*, М. Г. *Світальський*, В. І. *Лучицький*, Б. С. *Чернишов* та ін. Ін-т видає «*Геологический журнал*». На базі ін-ту були створені *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР, *Геофізики інститут* імені С. І. Субботіна АН УРСР, *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР.

Є. Ф. Шнюков.

ГЕОЛО́ГІЯ (від *гео...* і грец. λόγος — вчення) — наука про *Землю*, її речовин. склад, будову, рухи та історію *земної кори*, послідовність розвитку органічного світу, утворення й розміщення корисних копалин. Заг. методом Г. є порівняльно-історичний, який полягає у пізнанні минулого через вивчення законів розвитку сучасного (див. *Актуалізм*). При геол. дослідженнях користуються такими осн. методами: спостереження й опису, що застосовується у *геологічному зніманні*; хім. та фіз. вивчення речовинного складу мінералів і гірських порід: стратиграфічно-палеонтологічним, який дає змогу встановлювати відносний вік порід і визначати співвідношення між ними; структурно-геоморфологічним, або тектоорогенічним, що полягає у вивченні взаємозв'язку геол. структури земної кори та рельєфу Землі; геофізичними (див. *Геофізичні методи розвідки*). У Г. розрізняють три осн. ями: описову геологію, що вивчає мінерали, гірські породи, їхній склад та форми залягання; *динамічну геологію*, яка досліджує геол. процеси та еволюцію їх; *історичну геологію* й *геохронологію*, що вивчає послідовність розвитку земної кори. У складі Г. визначилась велика кількість окремих галузей, кожна з яких має свої завдання, методи та об'єкти досліджень. Речовинний склад, внутр. будову, властивості й умови утворення мінеральних мас вивчають *мінералогія*, *петрографія*, *геохімія*, *геофізика*; зовн. та внутр. процеси, що змінюють склад, будову земної кори і форми земної поверхні, — динамічна Г., *тектоніка*; вплив на розвиток земної кори астрономічних факторів — астрогеологія; послідовність наверствування гірських порід — історична геологія, *стратиграфія*, Г. антропогену, Г. моря. Прикладне значення мають: *гідрогеологія*, *інженерна геологія*, *військова геологія* та Г. корисних копалин.

Геологія як наука виникла й розвивалася на базі практичної діяльності людини. Разом з практичними завданнями люди намагалися з'ясувати питання походження Землі, гірських порід, розподілу суходолів і морів. Давньогрец. філософ



Геомагнітофон.

Фалес (7—6 ст. до н. е.) вважав, що все виникло з води і на воду перетвориться. *Ксенофан* (6—5 ст. до н. е.) знав про знахідки скам'янілих черепашок мор. молюсків високо в горах. *Страбон* (63 до н. е.— 20-і рр. 1 ст. н. е.) твердив, що земля то піднімалася, утворюючи острови й материки, то знов опускалась під воду. Як самостійна наука Г. сформувалась у 2-й пол. 18 ст. Основи Г. викладені в працях М. В. Ломоносова «О слоях земных» (1763) і Дж. Геттона «Теорія Землі» (1788). І. Кант та П.-С. Лаплас висунули гіпотезу про утворення Землі з часток спіральної туманності. Наприкінці 18 і на поч. 19 ст. роботи У. Сміта, Ж. *Кюв'є*, А. Броньяра, І. І. *Лепьохіна*, П. С. *Палласа*, Д. І. *Соколова* заклали основи стратиграфії та геол. літочислення. М. В. Ломоносов (середина 18 ст.) і К. Гофф (1-а пол. 19 ст.) розробили засади актуалізму. Геол. узагальнення Ч. *Лайєля* разом з ученням Ч. Дарвіна ствердили еволюційний напрям у Г. В подальшому розвитку теоретичних основ Г. важливе значення мала контракційна гіпотеза (пояснює причину тектонічних рухів стисканням *ядра Землі*), розроблена Елі де Бомоном 1829, та вчення про *геосинкліналі*, створене амер. геологами Дж. Холлом (1811—1898) і Дж. *Даною*. Найважливішою в сучас. Г. є проблема утворення земної кори, її структури та розміщення родовищ мінеральної сировини. Велике теоретичне й пізнавальне значення, зокрема для розвитку Г., у 18 ст. мали праці В. Ф. *Зуєва*, В. М. *Севергіна*, у 19 ст.— праці Г. Д. Романовського, Г. Ю. Щуровського, В. О *Ковалевського*, І. В. *Мушкетова*. Значного розвитку геол. дослідження набули в 1-й пол. 20 ст. і особливо після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Великим вкладом у Г. є праці Ф. М. *Чернишова*, С. М. Нікітіна, О. О. *Борисяка*, А. Д. *Архангельського*, Д. В. *Наливкіна* та ін. у галузі стратиграфії; Є. С *Федорова*, Д. С. *Белянкіна*, Ф. Ю. *Левінсона-Лессінга*, О. М. *Заварицького*, В. І. *Лучицького*, П. А. *Тутковського* та ін.— з мінералогії і петрографії; О. П. *Карпінського*, М. С. *Шатського* та ін. — з тектоніки; В. І. *Вернадського*, О. П. *Виноградова* та ін.— в галузі геохімії; Л. І. *Лутугіна*, І. М. *Губкіна* — з геології корисних копалин. Складено геол. й тектонічні карти СРСР, створено монографії «Геологія СРСР», «Стратиграфія СРСР», «Тектоніка Євразії», «Гідрогеологія СРСР». Проведено великі роботи по виявленню і розвідці корисних копалин. За розвіданими запасами багатьох видів мінеральної сировини Рад. Союз вийшов на перше місце в світі Визначний вклад у розвиток геол. науки на Україні внесли Н. Д. *Борисяк*, В. І. *Крокос*, В В. *Різниченко*, Д. М. *Соболєв*, М. І Безбородько, В. Г. *Бондарчук*, Є. К. *Лазаренко*, М. П. *Семененко*, Л. Г. *Ткачук* та ін. вчені. За роки Рад. влади проведено заг. геол. знімання всієї тер. республіки, відкрито нові родовища корисних копалин, зокрема вугілля, нафти, газу, заліз. руди, марганцю, нікелю, сірки, значно розширено базу нерудної сировини. На Україні в геологічних дослідженнях беруть участь Ін-т геологічних наук АН УРСР, Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР, Ін-т геології й геохімії горючих копалин АН УРСР та ін. установи й організації.

Літ.: Мушкетов И. В. Физическая геология, т. 1—2. Л., 1924—26; Карпинский А. П. Собрание сочинений, т. 1—4. М.—Л., 1939—49; Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2. М.—Л., 1948; Ломоносов М. В. О слоях земных и другие работы по геологии. М.—Л., 1949; Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Лазаренко Е. К. Основы генетической минералогии. Львов, 1963; Шатский Н. С. Избранные труды, т. 4. М., 1965; Горшков Г. П., Якушова А. Ф. Общая геология. М., 1973; Бондарчук В. Г. Образование и законы развития земной коры. К., 1975.

В. Г. Бондарчук.

ГЕОЛО́ГІЯ МО́РЯ — галузь геології, що вивчає будову, склад і геологічну історію дна *Світового океану* Досліджує послідовність утворення осадків і порід морського дна та корисних копалин, що формуються на дні мор. басейнів. Г. м. включає ті ж розділи, що й геологія суходолу (див. *Геологія*). При морських геол. дослідженнях користуються методами, близькими або однаковими з тими, які застосовують при геол. дослідженнях на суходолі. Польові роботи зводяться до вивчення мор. дна прямими спостереженнями (телебачення, фотографування, робота водолазів і підводних апаратів) або дослідження з суден та ін. плаваючих засобів (відбирання проб донних осадків, буріння свердловин, геофіз. роботи). Поряд з теоретичним Г. м. набуває дедалі більшого практичного значення у зв'язку з пошуками і добуванням корисних копалин у акваторіях морів. На Україні в морських геол. дослідженнях беруть. зокрема, участь Ін-т геол. наук АН УРСР, Ін-т геофізики АН УРСР та ін. наук. установи, кафедри Одеського університету. *Є. Ф. Шнюков.*

ГЕОЛОГОРОЗВІ́ДУВАЛЬНИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т— установа в галузі розроблення проблем геології і розвідки нафтових і газових родовищ на Україні. Перебуває в системі М-ва геології УРСР. Засн. 1952 у Львові, до 1957 — відділення Всесоюзного н.-д. геологорозвідувального нафтового ін-ту. Включає (1978) 11 наук. відділів, має відділення в Києві, Чернігові і Полтаві. Осн. напрями наук. досліджень: геологія нафтогазоносних районів, обгрунтування методів пошуків і розвідування покладів, техніка й технологія буріння глибоких свердловин, геофізичні методи досліджень, кількісна оцінка перспектив нафтогазоносності, екон. аналіз геологорозвідувальних робіт. Ін-т бере участь у складанні перспективних планів розвитку нафтогазової пром-сті на Україні і розробленні міжнар. програм і проектів з проблем геології і розвідки нафти й газу. Щорічно видає тематичні збірники.

В. В. Глушко.

ГЕОМАГНЕТИ́ЗМ (від *гео...* і *магнетизм*) — див. *Земний магнетизм*.

ГЕОМАГНІТОФО́Н (від *гео...* і *магнітофон*) — магнітофон, яким уловлюють, водночас записуючи на магнітну стрічку, ледь чутні звукові сигнали, що їх подають ударами по гірській породі. За його допомогою визначають місцезнаходження робітників, застигнутих аварією у підземних виробках шахт і рудників. Г. (мал.) дає змогу відрізняти такі сигнали від сторонніх звуків на віддалі до 100 м.

ГЕОМЕРИ́ДА [від *гео...* і грец. μερίς (μερίδος) — частина, шар]— сукупність живих організмів, які населяють Землю. Див. також *Біосфера*.

ГЕОМЕТРИ́ЧНА О́ПТИКА—розділ *оптики*, що розглядає закони поширення світла та теорію оптичних приладів на основі уявлень про світлові промені — напрями поширення світлової енергії, які приймаються за геометричні прямі лінії. Термін «геометрична оптика», що розуміється як деяке протиставлення хвильовій оптиці, не можна вважати вдалим, бо хвильова оптика також оперує геом образами, хоч і складнішими (хвиля, фронт, поверхня хвилі тощо). Отже, розглядуваний розділ можна назвати «променевою оптикою». Вона є граничним випадком хвильової, коли довжина хвилі набагато менша від лінійних розмірів отворів *оптичних систем*. Це значить, що теорія Г. о. застосовується тоді, коли можна нехтувати явищем *дифракції*. Теорія та розрахунки Г. о. базуються на принципі суперпозиції, факті прямолінійного поширення світла в однорідному середовищі та законах відбиття і заломлення світла. Методи Г. о. здебільшого дають можливість досить точно розрахувати оптичні системи різних приладів (*телескопів, мікроскопів, зорових труб* тощо). За формулами Г. о. легко визначити положення зображення і *збільшення оптичне*. Г. о. дає можливість обчислювати *аберації оптичних систем* і вказує способи їх усунення. Питання про *роздільну здатність* оптичних приладів, точний розподіл інтенсивності в зображенні — поза межами Г. о. Методи Г. о. застосовують також у теоріях поширення радіохвиль і звукових хвиль.

Літ.: Шишловский А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961.

І. І. Кондиленко.

ГЕОМЕТРИ́ЧНА ПРОГРЕ́СІЯ — послідовність чисел, кожне з яких дорівнює попередньому, помноженому на стале число $q \neq 0$ (знаменник Г. п.). Загальний (n-ий) член Г. п. обчислюють за формулою $a_n = a_1 q^{n-1}$. Якщо всі члени Г. п. додатні, то кожний з них, крім першого, є *геометричним середнім* двох суміжних з ним членів (звідки й назва). Суму перших n членів Г. п. обчислюють за формулою $S_n = a_1 (1 - q^n)/(1 - q)$, якщо $q \neq 1$; при $q = 1$ $S_n = a_1 n$ Сума всіх членів нескінченної Г. п. при $|q| < 1$ дорівнює $a_1 / (1 - q)$; при $|q| \geq 1$ ця сума не існує

Г. П. Бевз.

ГЕОМЕТРИ́ЧНА СУ́МА — застаріла назва суми *векторів*. Див. *Векторне числення*.

ГЕОМЕТРИ́ЧНЕ МІ́СЦЕ точок — сукупність усіх таких точок площини або простору, які мають певну геометричну властивість. Так, *коло* (*сфера*) є Г. м. точок площини (простору), рівновіддалених від свого центра.

ГЕОМЕТРИ́ЧНЕ СЕРЕ́ДНЄ — число a, що дорівнює кореневі n-го степеня з добутку n даних чисел, тобто $a = \sqrt[n]{a_1 \dots a_n}$. Г. с. двох чисел наз. також середнім пропорційним.

ГЕОМЕТРИ́ЧНИЙ СТИЛЬ у мистецтві — одна з ранніх стадій розвитку давньогрецького мистецтва (9—8 ст. до н. е.). Найповніше виявився у *вазописі*. Малюнок Г. с. складається з смуг *меандру*, хрестів тощо. Іноді зустрічаються геометризовані зображення людини і тварин. Г. с. простежується також у дрібній пластиці й на ювелірних виробах.

ГЕОМЕТРИ́ЧНІ ПОБУДО́ВИ — розв'язування геометричних задач на площині за допомогою певних інструментів, які вважають абсолютно точними. Г. п. виконано, коли за даними елементами знайдено (побудовано) шукані елементи: точки, прямі, *кола* тощо. Осн. інструментами є циркуль і лінійка, якими можна виконати Г. п. тоді і тільки тоді, коли *координати* шуканих точок визначаються за допомогою скінченного числа дій додавання, множення, ділення та добування кв. кореня, застосованих до координат заданих точок. Так, цими інструментами можна для двох кіл побудувати спільну *дотичну пряму*, але неможливо розв'язати задачі про *трисекцію кута, квадратуру круга* та *подвоєння куба*. Г. п. циркулем та лінійкою можна замінити побудовами, виконаними одним циркулем, лінійкою з двома паралельними краями, одним косинцем тощо.

Літ.: Астряб О. М. [та ін.]. Методика розв'язування задач на побудову. К., 1960; Базылев В. Т., Дуничев К. И., Иваницкая В. П. Геометрия, т. 1—2. М., 1974—75; Адлер А. Теория геометрических построений. Пер. с нем. Л., 1940.

В. П. Білоусова.

ГЕОМЕ́ТРІЯ (грец. γεωμετρία, від γῆ — земля і μετρέω — вимірюю) — розділ математики, що вивчає просторові (і схожі структурою з просторовими) відношення й форми реального світу. Осн. поняття Г. (*тіло* геометричне, *поверхня, лінія, точка*) виникли в результаті абстрагування від усіх властивостей тіл (напр., кольору, ваги), крім просторових. Порівняння матеріальних тіл зумовило виникнення понять *довжини, площі, об'єму*, міри кута.

У Старод. Вавілоні, Єгипті, Індії було зібрано багато геом. відомостей. Пізніше в Старод. Греції Г оформилась як дедуктивна наука, в основі якої лежали визначення, *аксіоми* (постулати) і *теореми*. Найвидатніший твір з Г. цього часу — «Початки» *Евкліда* (3 ст. до н. е.). Тоді ж закладено основи теорії *конічних перерізів* (*Аполлоній Пергський*) та розроблено прийоми обчислення довжин дуг, площ і об'ємів геом. фігур (*Архімед*). Ці прийоми пізніше лягли в основу методів сучас. *інтегрального числення*. З потреб *астрономії* виникла *тригонометрія*. У праці Р. *Декарта* «Геометрія» (1637) був розроблений метод *координат*, що привело до створення *аналітичної геометрії*. У 18—19 ст. для розв'язування геом. задач застосовано методи *математичного аналізу*, в результаті чого виникла *диференціальна геометрія* (Л. *Ейлер*, Г. *Монж*, К. *Гаусс*). Водночас розвивались і методи *синтетичної геометрії*, які відділили властивості фігур, що зберігаються при проектуванні, від метричних властивостей, і які привели до створення *проективної геометрії* (Ж. *Дезарг*, Б. *Паскаль*, Ж. *Понселе*, М. *Шаль* та ін.). Необхідність зображення просторових фігур на площині викликала появу *нарисної геометрії* (Г. Монж).

Особливе значення для розвитку Г. мали спроби одержання п'ятого постулату Евкліда (див. *Паралельні прямі*) як наслідку з решти аксіом. М. І. *Лобачевський* першим (у 1826) усвідомив неможливість цього і на відміну від *евклідової геометрії* створив принципово нову *неевклідову геометрію*. Слідом за *Лобачевського геометрією* виникла *ріманова геометрія* (праці Г. *Рімана*) як *внутрішня геометрія* багатовимірного простору. Ріманова Г. зумовила виникнення двох заг. методів диференціально-геом. досліджень — *тензорного аналізу* та методу зовн. форм Е. *Картана*. Неевклідові Г. зумовили дослідження основ Г., тобто принципів її аксіоматичної побудови (Д. *Гільберт*).

Проективна Г. стимулювала появу т. з. «Ерлангенської програми» Ф. *Клейна*, суть якої полягає в погляді на Г. як на науку, що вивчає *інваріанти* певних груп (див. *Груп теорія*) перетворень (проективної, афінної, групи *рухів* евклідової та неевклідової Г. тощо), заг. теорію яких розробив С. *Лі*. Класична диференціальна Г., доповнена методами *множин теорії* і *топології*, дала змогу побудувати теорію опуклих поверхонь та дослідити ін. питання диференціальної Г. «в цілому». Внаслідок розвитку Г. остаточно сформувалось в кін. 19 ст. та в 20 ст. заг. поняття *простору*, яке стало осн. об'єктом сучас. математики. Застосування Г. у *відносності теорії, атомній фізиці*, матем. аналізі тощо свідчить про важливість її як одного з засобів пізнання реального світу.

В Росії і СРСР Г. розвивалась в основному в таких напрямах: класична диференціальна Г. (Д. Ф. *Єгоров*, К. М. Петерсон, М. М. *Лузін*, С. П. Фініков), ріманова Г. та її узагальнення (В. В. Вагнер, В. Ф. Каган, О. П. Норден, П. К. Рашевський, П. О. Широков), синтетична Г. (Н. О. Глаголєв, М. Ф. Четверухін), питання Г. «в цілому» (О. Д. *Александров*, М. В. Єфімов, С. Е. Кон-Фоссен). Широкі дослідження з Г. проводять на Україні: існують спец. кафедри Г. в ряді ун-тів та відділ Г. у Фіз.-тех. ін-ті низьких температур АН УРСР. У Київ. ун-ті в галузі диференціальної Г. і Г. Лобачевського відомі дослідження Б. Я. *Букреєва*, з теорії комплексів — М. І. Кованцова; у Харків. ун-ті — дослідження з питань неголономної геометрії Д. М. *Синцова*, з теорії поверхонь переносу та їхніх узагальнень Я. П. Бланка; у Фізико-тех. ін-ті низьких температур АН УРСР (Харків) — праці в галузі диференціальної Г. «в цілому» О. В. *Погорєлова*. З 1965 при Харків. ун-ті видається «Український геометричний збірник». До 1977 вийшло з друку 20 випусків.

Літ.: Евклид. Начала, кн. 1—15. Пер. с греч. М.—Л., 1948—50; Рашевский П. К. Риманова геометрия и тензорный анализ. М., 1967; Семенович О. Ф., Солдатов В. І. Предмет і метод геометрії. К., 1967; История математики с древнейших времен до начала XIX столетия, т. 1—3. М., 1970—72; Лаптев Б. Л. Н. И. Лобачевский и его геометрия. М., 1976; Погорелов А. В. Элементарная геометрия. М., 1977; Гильберт Д. Основания геометрии. Пер. с нем. М.—Л., 1948.

Я. П. Бланк.

ГЕОМЕХА́НІКА (від *гео...* й *механіка*) — наука про механічний стан земної кори й процеси, що відбуваються в ній внаслідок природних фізичних впливів. Осн. з таких впливів є термічні, зумовлені підвищенням або зниженням т-ри, і механічні, пов'язані з тяжінням Землі та ін. небесних тіл, з відцентровими силами, що виникають при обертанні Землі. Г. пояснює і прогнозує зміну напружено-деформаційного стану ділянок земної кори, встановлюючи закономірності формування мех. властивостей гірських порід і перебігу процесів перерозподілу напружень у цих ділянках, їхнього деформування, переміщення, руйнування і зміцнення. Пов'язана з інженерною *геологією*, механікою суцільного середовища, газо- і *гідромеханікою*, *термодинамікою*. Див. також *Геофізика, Гірнича геомеханіка*.

ГЕОМОРФОЛО́ГІЯ (від *гео...*, грец. μορφή — форма і λόγος — вчення) — наука про рельєф Землі, його походження, історію розвитку та географічне поширення. Г. розглядає рельєф як результат безперервної взаємодії внутр. (ендогенних) і зовн. (екзогенних) сил і процесів. Форми рельєфу вивчають за їхньою розмірністю, морфологією, походженням, віком, закономірностями поєднання й поширення відповідно до просторової диференціації факторів рельєфоутворення. За різними ознаками розроблені та вдосконалюються схеми класифікації форм і типів рельєфу. Розрізняють Г. загальну і регіональну. Загальна Г. вивчає всю різноманітність форм рельєфу. Регіональна Г. досліджує форми рельєфу на певній ділянці Землі. Г. належить до системи геолого-географічних наук. Вчення про рельєф виникло у 18 ст. разом з оформленням геогнозії (геології), зокрема, у працях М. В. *Ломоносова*, який указував, що розвиток рельєфу зумовлюється впливом «зовнішньої дії» і «внутрішньої дії». У 2-й пол. 19 ст. Г. остаточно утверди-



Геометричний стиль. Амфора з Дипілонського некрополя в Афінах. 1-а половина 9 ст. до н. е. Музей Кераміка. Афіни.



М. П. Георгадзе.



А. П. Георгієвська.



Г. Георгіу-Деж.

лась як наука про рельєф Землі. З нагромадженням фактичного матеріалу розвивались нові геоморфологічні наук. теорії й погляди як за рубежем, так і в Росії. За рубежем виникли концепції географічного циклу У. Дейвіса (наприкінці 19 ст.) і морфологічного аналізу В. Пенка (на поч. 20 ст.). Вагомий внесок у розвиток теоретичних основ Г. зробили вітчизн. дослідники П. О. *Кропоткін*, В. В. *Докучаєв*, І. Д. *Черський*, О. П. *Карпінський*, О. П. Павлов, В. О. *Обручев* та ін. Відомі праці з осн. проблем Г. О. О. *Борзова*, І. С. Щукіна, І. П. *Герасимова*, К. К. *Маркова*, а також укр. вчених П. А. *Тутковського*, Д. М. *Соболєва*, М. І. *Дмитрієва*, В. Г. *Бондарчука*, П. К. *Заморія*, О. М. *Маринича*, К. І. Геренчука та ін. Сучасні дослідження з Г. провадять із застосуванням матеріалів космічного фотознімання, широким використанням даних суміжних наук. Ці дослідження стосуються найрізноманітніших проблем — планетарних закономірностей будови та історії розвитку рельєфу Землі в цілому та окремих материків, дна океанів (і їх частин), аналізу ролі геологічних і географічних факторів рельєфоутворення, розроблення схем класифікації рельєфу, геоморфологічного картографування тощо. Прикладне застосування геоморфологічних знань і методів досліджень досить ефективне при гідротех., шляховому, портовому будівництві, меліорації тощо; пошуках і розвідках розсипних і рудних родовищ корисних копалин, нафти й газу, оцінці с.-г. земель.

Літ.: Марков К. К. Основные проблемы геоморфологии. М., 1948; Бондарчук В. Г. Основы геоморфологии. М., 1949; Цись П. М. Геоморфологія УРСР. Львів, 1962; Маринич А. М. Геоморфология южного Полесья. К., 1963; Щукин И. С. Общая геоморфология, т. 1—3. М., 1960—74.

І. М. Рослий.

ГЕОПОЛІ́ТИКА (від *гео...* й *політика*) — антинаукова реакційна теорія, яка заперечує класову природу імперіалістичних воєн, ігнорує вирішальну роль соціально-екон. чинників у внутр. та зовн. політиці й обгрунтовує агресивну політику імперіалістич. кіл виключно *географічним середовищем*. Г. широко використовує аргументацію *расизму, мальтузіанства, соціального дарвінізму, шовінізму* тощо. Концепції Г. виникли перед 1-ю світовою війною в період гострої боротьби між капіталістичними д-вами за тер. переділ світу й були спрямовані на захист політики *колоніалізму*. Осн. ідеї Г. сформулювали Ф. Ратцель і Р. Челлен. Найреакційнішої форми концепції Г. набрали в фашист. Німеччині. Характерною рисою нім. геополітиків було твердження, ніби фашист. д-ва є біологічним організмом, якому через невдале геогр. положення не вистачає «життєвого простору» для розвитку. Цим вони намагалися обгрунтувати війни, загарбання територій сусідніх д-в, зокрема слов'ян. країн (див. «*Дранг нах Остен*»). Після 2-ї світової війни Г. взяли на озброєння апологети мілітаризму ряду капіталістичних країн (у США — Р. Страус-Гюпе, Х. Болдуїн, Н. Спікмен, Д. Кіфер; в Англії — К. Макіндер та ін.). Активними провідниками Г. виступили правлячі сіоністські кола Ізраїлю. Характерними рисами сучас. Г. є *антикомунізм*, антирадянщина.

Літ.: Каренин А. Философия политического насилия. М., 1971; Моджорян Л. Геополитика на службе военных авантюр. М., 1974.

В. І. Даниленко.

ГЕОРГА́ДЗЕ Михайло Порфирович [н. 28.II(12.III) 1912, с. Зоді, тепер у складі Чіатурської міської Ради Груз. РСР] — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. З 1929 працював трактористом, бригадиром тракторної бригади; навчався в технікумі механізації с. г. В 1941 закінчив Моск. ін-т механізації та електрифікації с. г. В 1941—51 працював у Наркомземі, потім у Міністерстві с. г. СРСР. В 1951—53 — заст. міністра і нач. управління МТС Міністерства с. г. (пізніше — с. г. і заготівель) Груз. РСР. У 1953—54 — перший заст. Голови Ради Міністрів і міністр с. г. Груз. РСР. У 1954—56 — другий секретар ЦК КП Грузії. В 1956—57 — перший заст. Голови Ради Міністрів Груз. РСР. З 1957 — секретар Президії Верховної Ради СРСР. З 1966 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГЕО́РГІ Іван Іванович [Йоганн-Готліб; 31.XII 1729, Померанія — 27.X (8.XI) 1802, Петербург] — російський етнограф, природознавець, мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1783). За походженням німець. У 1768—74 брав участь в експедиціях АН на Пд. Сх. Росії, Алтай, Байкал, у Забайкалля, на Урал, Поволжя. В 1776—77 вийшла осн. праця Г. «Опис усіх народів, які проживають у Російській державі...» (ч. 1—3). В 1799 цю працю було перевидано, до неї додано 4-у частину — про слов. народи Росії і, зокрема, про українців, написану М. І. *Антоновським*.

ГЕО́РГІЄВ Владимир (н. 3.II 1908, с. Габаре, тепер Врачанського округу) — болгарський мовознавець, академік Болг. АН (з 1952). Член Болг. компартії з 1945. Професор Софійського ун-ту (з 1948). Праці з порівняльно-істор. мовознавства, болг. мовознавства, палеолінгвістики, ономастики й етимології: «Догрецьке мовознавство» (т. 1—2, 1941—45), «Болгарська етимологія й ономастика» (1960), «Вступ до історії індоєвропейських мов» (1966).

Тв.: Рос. перекл.— Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958.

ГЕО́РГІЄВ Георгій Павлович (н. 4.II 1933, Ленінград) — радянський біохімік, один з основоположників молекулярної біології тваринної клітини, чл.-кор. АН СРСР (з 1970). В 1956 закінчив 1-й Моск. мед. ін-т. З 1963 — зав. лабораторією Ін-ту молекулярної біології АН СРСР. Г. відкрив новий тип *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) — ядерну РНК, а також інформосоми (частинки, що містять інформацій-ну РНК і особливий білок) та розшифрував їхню структуру—сформулював теорію про структурну організацію функціональних генетичних елементів (одиниць *транскрипції*) у вищих організмів, загальні уявлення про механізм перенесення *генетичної інформації* та про структурну організацію *хромосом*. Ленінська премія, 1976 (разом з О. С. *Спіріним* та ін.).

ГЕО́РГІЄВСЬК — місто крайового підпорядкування Ставропольського краю РРФСР, райцентр, на р. Підкумку (притока Куми). Залізнична станція. 51 тис. ж. (1977). З-ди: арматурний, ремонтний, цегельний, гренажний, біохім., шкіряний; олієекстракційний, консервний, молочний, борошномельний, виноробний, пивоварний та ін. М'ясоптахокомбінат. Технікум механізації с. г. Засн. 1777, з 1786 — місто.

ГЕО́РГІЄВСЬКА Анастасія Павлівна [н. 25.X (7.XI) 1914, Орел] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. У 1935 закінчила Державний ін-т театр. мист. (Москва); була прийнята до МХАТу. Ролі: Таїсія («Достигаєв та інші» Горького), Наташа («Три сестри» Чехова), Мачуха («Дванадцять місяців» Маршака), Лушка («Хліб наш насущний» Вірти), місіс Даджен («Учень диявола» Шоу) та ін. Знімалася в кіно. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ГЕО́РГІЇВКА (до 1917 — Коноплянівка) — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР. Залізнична ст. Коноплянівка. 8,1 тис. ж. (1977). З-ди: буд. матеріалів та рибний, радгосп. Дві середні школи, мед. амбулаторія. Клуб, б-ка. Відома з серед. 18 ст.

ГЕО́РГІЙ СТЕФА́Н (р. н. невід.— п. 1668) — молдавський господар 1653—58. В 1656 направив до Москви посольство з проханням прийняти Молдавію в рос. підданство. Встановив добросусідські відносини з Б. Хмельницьким. В 1658 турки позбавили Г. С. влади.

ГЕОРГІ́У-ДЕЖ (Gheorghiu-Dej) Георге (8.XI 1901, Бирлад — 19.III 1965, Бухарест) — діяч румунського комуністичного руху, держ. діяч Румунської Нар. Р-ки (тепер СРР). Член Компартії Румунії (КПР) з 1930. Н. в сім'ї робітника. З 1932— секретар Загальнорум. ЦК дії робітників-залізничників. Як організатор і керівник найбільшого в історії Румунії страйку залізничників і нафтовиків (1933) був засуджений до 12 років каторги. В 1934 заочно кооптований в члени ЦК КПР. У серпні 1944 втік з концтабору, очолив повстання проти фашист. режиму Антонеску. З 1945 — генеральний (з 1955 — перший) секретар ЦК КПР (1948—65 — Рум. робітн. партія, з 1965 — Рум. комуністич. партія). В 1952—55 — голова Ради Міністрів, з 1961 — голова Держ. Ради РНР. Двічі Герой Соціалістичної Праці РНР.

ГЕОРГІ́У-ДЕЖ (до 1943 — Свобода, до 1965 — Лиски) — місто об-

ласного підпорядкування Воронезької обл. РРФСР, порт на р. Дону. Залізнич. вузол. 52 тис. ж. (1977). Харч. пром-сть (олієекстракційний, цукр., молочномаслоробний з-ди, м'ясокомбінат). Підприємства залізнич. транспорту, з-д монтажних заготовок і металоконструкцій. Технікум залізнич. транспорту. Перейменований на честь Г. *Георгіу-Дежа*.

ГЕОРИФТОГЕНА́ЛЬ (від *гео...*, англ. rift — розколина і грец. γεννάω — породжую) — зона активної тектонічної рухливості *земної кори* в межах океанічної *платформи*. Характерними рисами Г. є тектонічні розломи, лінійні прояви вулканізму, ультраосно́вні *інтрузії* тощо. В тектонічному відношенні Г. можна зіставити з *геосинкліналями*, але вони відрізняються від останніх своєрідністю геол. будови — в Г. переважають *базальти, габро*, долерити та ін. породи. Осадочних відкладів майже немає. В сучас. рельєфі Г. відповідають серединноокеанічним хребтам, розчленованим численними глибокими вузькими рифтовими ущелинами, що простягаються під кутом до осьової частини хребта і утворюють складну систему кулісоподібних структур. *М. В. Чирвінська.*

ГЕОСИНКЛІНА́ЛЬ (від *гео...* й *синкліналь*) — лінійно витягнута ділянка *земної кори*, в межах якої вертикальні й горизонтальні рухи характеризуються великою інтенсивністю і амплітудою. Морфологічно Г. являє собою прогин поверхні Землі, пов'язаний з *глибинними розломами* і виповнений потужними товщами осадочних і магматичних гірських порід. Г. розвиваються протягом десятків і сотень мільйонів років. У розвитку їх виділяють кілька стадій. На початковій стадії — це порівняно простий, зайнятий здебільшого морем, прогин з переважанням опускання і нагромадження мор. осадочних відкладів. Для цієї стадії характерний осно́вний і ультраосно́вний магматизм. На зрілій стадії Г. перетворюються в геосинклінальні системи — ускладнюються внутр. підняттями (*геоантикліналями*), між якими зберігаються окремі прогини. Відбуваються виверження лав переважно середнього складу, *інтрузії* гранітоїдів. Завершується розвиток Г. підняттям, осушенням мор. басейну і формуванням на його місці гірської складчастої споруди. Вулканічні виливи цієї стадії — кислі й осно́вні, інтрузії — гранітні. Прикладом Г. у межах України є Карпатська (крейдовий і палеогеновий періоди) і Таврійська (тріасовий і юрський періоди) на місці сучас. гірських складчастих споруд Карпат і Криму. На думку В. Г. *Бондарчука* та деяких ін. учених Г.— це зона необоротного переходу океанічної кори в материкову. З Г. пов'язані родовища багатьох корисних копалин, особливо металевих. *Ю. М. Довгаль.*

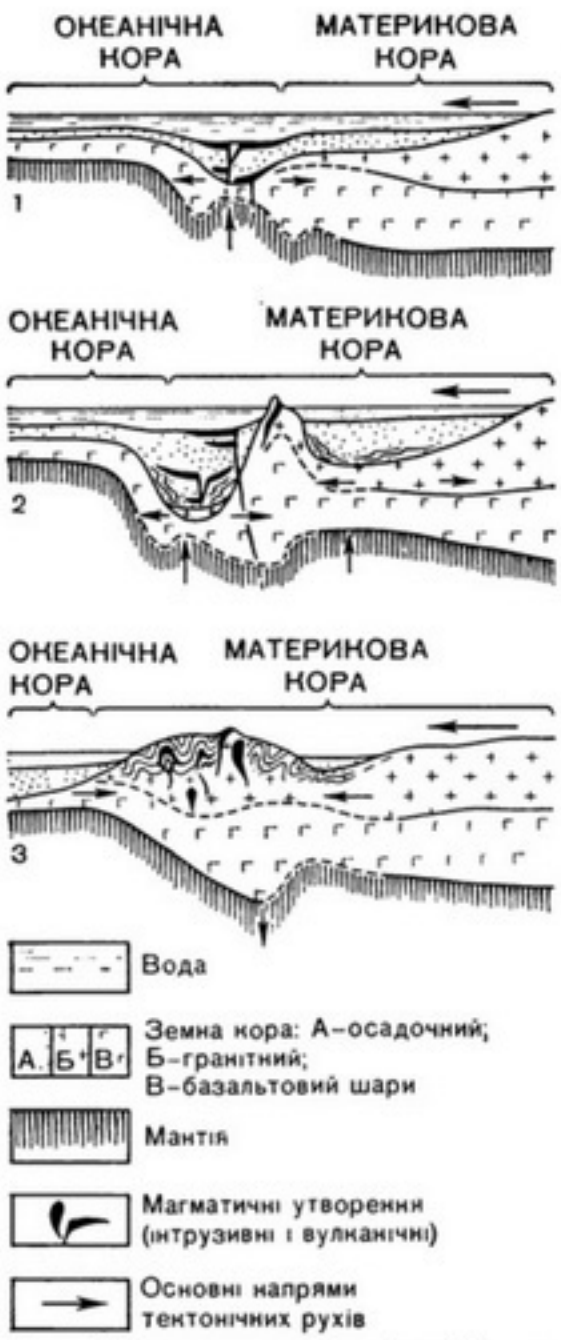

Стадії розвитку геосинкліналі: 1 — початкова; 2 — зріла; 3 — завершальна.

ГЕОСТАЦІОНА́РНА ОРБІ́ТА (від *гео...* й лат. stationarius — нерухомий) — колова екваторіальна орбіта висотою 35 810 км. Період обертання *штучного супутника Землі*, який рівномірно рухається по Г. о. з заходу на схід, становить 24 години. Рух такого супутника строго узгоджено з обертанням Землі навколо осі, тому він буде нерухомо висіти над обраною точкою екватора. На орбіти, близькі до геостаціонарних, виводилися рад. супутники «*Экран*» і «*Радуга*», супутники США, зокрема, системи «Інтелсат», ряд метеорологічних супутників, а також апарати для вивчення зовн. магнітосфери Землі.

Літ.: Богатов Г. Б. Телевизионные передачи из космоса. М., 1966; Куликов В. В. Современные системы беспроводной дальней связи. М., 1968; Агалаков В. С., Сире А. Ш. Метеорологические ИСЗ. М., 1977.

О. А. Рубашевський.

ГЕОСФЕ́РИ (від *гео...* і грец. σφαῖρα — куля), оболонки Землі— концентричні оболонки, з яких складається Земля. Змінюють одна одну по вертикалі, відрізняються будовою, фіз. і хім. властивостями. Виділяють зовн. оболонки — *атмосферу* і *гідросферу* та внутр.— *земну кору, мантію* і *ядро Землі*. Уявлення про внутрішні Г. базуються гол. чин. на даних геофіз. досліджень. Верхня з внутр. оболонок, земна кора, залягає на мантії, від якої відділена *Мохоровичича поверхнею;* в межах останньої спостерігається стрибкоподібне збільшення швидкості поширення пружних сейсмічних хвиль. Товщина земної кори від 5— 10 км під океанами до 70—75 км під гірськими системами. Нижче від поверхні Мохоровичича залягає мантія Землі. Підошва мантії лежить на глиб. 2900 км. Мантія Землі поділяється на *верхню мантію* і нижню мантію. Товщина верхньої мантії 850—900 км, нижньої — бл. 2000 км. Частину верхньої мантії, що лежить безпосередньо під земною корою, наз. субстратом. Земна кора разом з субстратом становить *літосферу*. Нижню частину верхньої мантії наз. *астеносферою*. Швидкість поширення сейсмічних хвиль у межах астеносфери дещо менша, ніж у суміжних верствах, що пов'язують з підвищеною пластичністю її речовини. Астеносфера відокремлюється від нижньої мантії *Голицина шаром*. Останній виділяється як зона інтенсивного зростання з глибиною швидкості сейсмічних хвиль. На межі мантії з ядром спостерігається стрибкоподібне зменшення швидкості поширення поздовжніх хвиль. Ядро Землі поділяється на зовн. ядро і внутрішнє (суб'ядро). Між ними — перехідна зона завтовшки бл. 300 км, яку відносять до зовн. ядра. Ядро Землі має радіус бл. 3500 км, суб'ядро — бл. 1300 км. Всередині ядра швидкість поздовжніх хвиль зростає, збільшуючись стрибком поблизу межі суб'ядра. В суб'ядрі сейсмічні хвилі поширюються майже з незмінною швидкістю. На основі багатьох досліджень вважають, що ядро і нижня частина мантії складаються з порівняно тонких концентричних шарів, кожний з яких характеризується відносно однорідними агрегатним станом, густиною, в'язкістю та ін. фіз. параметрами.

Літ.: Магницкий В. А. Внутреннее строение и физика Земли. М., 1965; Гутенберг Б. Физика земных недр. Пер. с англ. М., 1963.

В. Б. Соллогуб

ГЕОТЕКТО́НІКА — галузь геології, що вивчає структури *земної кори* і *верхньої мантії* Землі, рух і розвиток їх у часі і просторі. Те саме, що й *тектоніка*.

ГЕОТЕКТУ́РА (від *гео...* й лат. tectura — покриття) — найбільші елементи рельєфу Землі (материки, океанічні западини), утворення яких зумовлене факторами загальнопланетарного масштабу.

ГЕОТЕРМА́ЛЬНА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — електростанція, де геотермальна енергія (енергія глибинного тепла Землі) перетворюється на електричну. За однією з схем Г. е. (мал.) водяна пара із свердловини надходить безпосередньо у *конденсаційну турбіну*, з'єднану з електр. *генератором*, а з турбіни — у змішувальний *кон-*

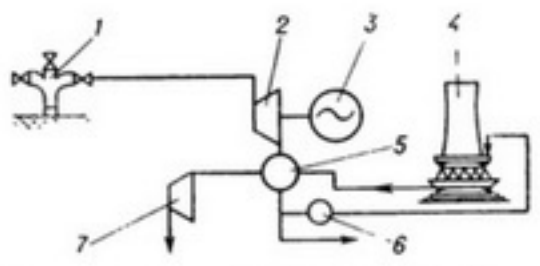

Геотермальна електростанція: *1* — свердловина; *2* — конденсаційна турбіна; *3* — електричний генератор; *4* — градирня; *5* — конденсатор; *6* — циркуляційний насос; *7* — вакуумний насос.

денсатор, де перетворюється на воду (конденсат). Далі вода потрапляє у підземний бак, з нього — в *градирню,* де охолоджується і повертається у конденсатор. На деяких Г. е. водяна пара із свердловини надходить спочатку у пароперетворювач, в якому нагріває конденсат первинної пари до кипіння. Г. е. споруджують переважно в районах активного вулканізму. Електростанції такого типу є в СРСР, США, Італії, Японії, Новій Зеландії, Ісландії. Їхня заг. потужність бл. 1500 МВт. В СРСР першою стала до ладу (1967) Паужетська дослідно-пром. Г. е. потужністю 5 МВт, де використовують *термальні води* Півдня Камчатки. Техніко-екон. показники цієї електростанції перевищують показники електростанцій такої самої потужності, що працюють на рідкому паливі або вугіллі. *О. Н. Щербань*

ГЕОТЕРМІ́ЧНИЙ ГРАДІЄ́НТ — приріст температури на кожні 100 м при заглибленні в Землю нижче від зони постійної температури. На різних ділянках і глибинах Г. г. непостійний, він змінюється залежно від теплопровідності гірських порід, умов залягання їх, циркуляції *підземних вод,* близькості вулканічних вогнищ, різних *геохімічних процесів* у *земній корі* та ін. В середньому на глибинах, доступних для безпосереднього вимірювання т-ри, Г г. дорівнює 3°С.

ГЕОТЕРМІ́ЧНИЙ СТУ́ПІНЬ — віддаль, на яку треба заглибитися по вертикалі в надра Землі (нижче від зони постійних температур), щоб температура зросла на 1°С. Величина Г. с. залежить від теплопровідності гірських порід, характеру залягання їх, різних *геохімічних процесів* тощо і змінюється від 5 до 150 м. Середня величина Г. с. дорівнює 33 м.



Гепард.



Герань маленька: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

ГЕОТЕРМІ́Я, геотерміка (від *гео...* і грец. θέρμη — тепло) — галузь *геофізики,* що вивчає тепловий стан і теплову історію Землі. На формування теплового поля Землі впливають сонячне випромінювання і глибинні постійно діючі джерела тепла, що виникають гол. чин. у результаті розпаду *радіоактивних елементів.* Вплив сонячної радіації призводить до помітних добових коливань температури *гірських порід* на глибинах до 1,5 м та річних — на глибинах до 20 м. Вплив внутр. джерел тепла зумовлює закономірне підвищення т-ри гірських порід зі збільшенням глибини (див. *Геотермічний градієнт*). Вимірювання т-ри й теплових потоків проводять у шахтах, свердловинах, на мор. дні спец. високочутливими приладами. Геотермічні дослідження відіграють значну роль у створенні гіпотез про виникнення Землі та її тектонічний розвиток; дані Г. враховують при розробці ефективних методів пошуків корисних копалин та практичного використання внутр. тепла Землі.

Літ.: Любимова Е. А. Термика Земли и Луны. М., 1968; Череменский Г. А. Геотермия. Л., 1972; Чекалюк Э. Б., Федорцов И. М., Осадчий В. Г. Полевая геотермическая съемка. К., 1974.

В. І. Лялько.

ГЕОТЕХНІ́ЧНОЇ МЕХА́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Організований 1967 у Дніпропетровську на базі філіалу *Механіки інституту* Академії наук УРСР. У складі установи відділи: теорії гірничих машин і робочих процесів, механіки гірських порід, гірничої аеродинаміки, безперервних процесів гірничих робіт, проблем розробки рудних родовищ і комплексного використання сировини тощо. Наукова спрямованість інституту: вивчення процесів, що відбуваються у гірськ. масиві на великій глибині, вишукування методів і способів керування ними з метою створення раціональних технологій та комплексів машин для видобування корисних копалин. Вченим ін-ту присуджено Держ премії УРСР (1972, 1975, 1976).

В. М. Потураєв.

ГЕОТЕХНОЛО́ГІЯ (від *гео...* й *технологія*) — хімічні, фізико-хімічні, біохімічні і мікробіологічні методи добування корисних копалин з надр Землі або їхньої переробки на місці залягання. Пов'язані з використанням *бурових свердловин,* що їх пробурюють з поверхні до родовища. На відміну від шахтного видобутку вони не потребують присутності під землею людей. Геотехнологічними є процеси гідромех. руйнування і переміщування на поверхню подрібнених твердих корисних копалин (напр., руди) у суміші з закачуваною в родовище водою, перетворення вугілля на горючі гази способом неповного його спалювання безпосередньо під землею (див. *Підземна газифікація вугілля*). До геотехнологічних належать також процеси розплавлення сірки гарячою водою або газифікації струмами високої частоти (на поверхню відкачують сірчистий газ), підземної газифікації нафтових пластів (їх нагрівають електр. струмом, парою, нагрітою водою або спалюючи деяку частину нафти) тощо. Для добування кухонної солі по одній трубі в свердловину закачують прісну воду, по ін. трубі з неї відкачують розсіл. Особливим видом Г. є бактеріальне *вилуговування* — вибіркове вилучення певного хім. елемента (найчастіше міді й урану) з багатокомпонентних сполук розчиненням їх мікроорганізмами у водному середовищі. Методи Г. застосовують на родовищах з невеликим вмістом корисних копалин, з наявністю розсіяних елементів.

Літ.: Буянов Ю. Д., Краснопольский А. А. Разработка месторождений нерудных полезных ископаемых. М., 1973.

Ю. А. Балакіров.

ГЕОФІ́ЗИКА (від *гео...* й *фізика*) — комплекс наук про фізичні властивості Землі та фізичні процеси, що відбуваються в *геосферах.* Г. як наука зародилась наприкінці 16 ст. Англійський фізик У. *Гільберт* вважав Землю великим магнітом, полюси якого розташовані поблизу геогр. полюсів. Франц. математик і астроном А.-К. Клеро (1713—65) досліджував фігуру Землі, розробив теорію руху Місяця навколо Землі. І. *Ньютон* на основі закону тяжіння пояснив явища припливів та відпливів. Розвиток Г. в Росії пов'язаний з іменами М. В. *Ломоносова,* О. І. *Воєйкова,* Б. Б. *Голицина* та ін. Велике значення для розвитку Г. в кінці 19 ст. мало відкриття А.-А. *Беккерелем* явища радіоактивності. Цінний вклад у розвиток Г. внесли рад. вчені, зокрема О. Ю. *Шмідт,* Г. О. *Гамбурцев,* на Україні — В. О. *Сельський* і С. І. *Субботін.* Сучас. Г. одержала важливі дані завдяки запуску штучних супутників Землі та космічних ракет.

Г. складається з трьох осн. розділів — фізики Землі, фізики водойм і фізики атмосфери. Фізика Землі об'єднує *гравіметрію, земний магнетизм, геоелектрику, сейсмологію,* радіометрію і *геотермію.* Кожна з галузей фізики Землі є наук. основою для відповідного розділу Г., завданням якої є дослідження *земної кори* з метою розвідки родовищ корисних копалин (див. *Геофізичні методи розвідки*). Фізика водойм, або *гідрофізика,* включає фізику моря та фізику вод суходолу. У фізиці атмосфери, яка займається кількісними розрахунками та прогнозами процесів, що відбуваються в атмосфері, виділяють теоретичну метеорологію, фізику приземного шару, фізику вільної атмосфери (*аерологію*), фізику іоносфери, атмосферну оптику та актинометрію, вчення про атмосферну електрику, *радіометеорологію,* синоптичну метеорологію, *кліматологію.* Вивчення геофіз. явищ має велике наук. й нар.-госп. значення. Зміни геофіз. явищ спостерігаються на значних територіях. Їхні закономірності можна встановити лише при одночасному вивченні цих явищ на всій земній поверхні. З цією метою періодично проводяться Міжнар. геофіз. роки, результати досліджень яких концентруються та обробляються в єдиному міжнар. наук. центрі. Систематичні комплекси геофіз. спостережень здійснюються спеціально створеними геофіз. станціями. На Україні геофізичні дослідження проводять Інститут геофізики АН УРСР, кафедри ун-тів та ін. установи й організації.

Літ.: Магницкий В. А. Основы физики Земли. М., 1953; Новые результаты геофизических исследований на Украине. К., 1977; Гутенберг Б. Физика земных недр. Пер. с англ. М., 1963.

М. Ф. Скопиченко.

ГЕОФІ́ЗИКИ ІНСТИТУ́Т імені С. І. Субботіна АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1960 у Києві на базі *Геологічних наук інституту* АН УРСР.

В Інституті функціонує (1978) 9 наук. відділів і 4 неструктурні лабораторії. Ін-т має сейсмічні і геоелектромагнітні станції, магнітні, гравіметричну та космофізичну обсерваторії. Головні наук. напрями: вивчення *земної кори* і *верхньої мантії,* розроблення теорії й методики геофіз. досліджень, створення автоматизованих систем інтерпретації даних, нової апаратури. Вивчаються будова середовища і процеси у *літосфері* й *астеносфері.* Розробляються питання *сейсмології,* сейсмометрії, *гравіметрії, магнітного поля Землі, палеомагнетизму,* електромагнітних явищ,

геотермії, ядерної геофізики, параметрів речовини при високих термодинамічних умовах, матем. геофізики, автоматизації геофіз. досліджень, мор. геофіз. досліджень, космічної фізики тощо. Разом з фундаментальними наук. дослідженнями проводяться й прикладні. В Ін-ті працював акад. АН УРСР С. І. *Субботін*. Ін-т видає «*Геофизический сборник*».

А. В. Чекунов.

ГЕОФІЗИ́ЧНІ АНОМА́ЛІЇ — відхилення від загального (нормального) характеру розподілу фізичних полів Землі, зумовлені неоднорідністю її будови і різноманітністю фіз. властивостей мінеральної речовини, з якої вона складається. Інтенсивність Г. а. в кожній точці земної поверхні характеризується різницею між спостереженим і нормальним (теоретичним) значенням величини фіз. поля (див. *Поля фізичні*), обчисленої, виходячи з припущення про однорідність геол. будови і відповідний розподіл фіз. властивостей речовини земних надр. Розрізняють аномалії: гравітаційні, магнітні, сейсмічні, термічні, електричні, радіоактивні та ін. Г. а. досліджують з метою з'ясування їхньої природи, вивчення глибинної будови Землі, прогнозування, пошуків і розвідки родовищ корисних копалин.

Т.С. Лебедєв.

ГЕОФІЗИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ СВЕРДЛОВИ́Н — методи, за допомогою яких вивчають у свердловинах фізичні й хімічні властивості гірських порід. Гол. завдання Г. м. д. с.— безкернова геол. документація гірських порід, визначення речовинного складу та умов залягання їх, виявлення й оцінка запасів корисних копалин. Дослідження в свердловинах провадять усіма *геофізичними методами розвідки*. Найчастіше застосовують такі методи: електричні (вивчають питомий електр. опір гірських порід, потенціали природної та штучної поляризації порід тощо), ядерні (досліджують природну радіоактивність порід, а також наведені гамма- і нейтронні поля) та акустичні (вивчають швидкість поширення та затухання пружних хвиль). Крім указаних, застосовують газовий, термічний, механічний, а також методи, призначені для контролю тех. стану свердловин (відхилення стовбура свердловини від вертикалі, наявність *каверн* на стінках тощо). Геофіз. вимірювання здійснюють за допомогою *зондів* каротажних, обладнаних датчиками фіз. параметрів або ін. приладами (лічильниками гамма-випромінювання, термометрами, каверномірами тощо), сигнали від яких передаються по кабелю на земну поверхню і реєструються відповідною апаратурою. Результати геофіз. досліджень свердловин зображують у вигляді діаграм. В геол. л-рі поряд з терміном «геофізичні методи дослідження свердловин» вживається й застарілий термін «каротаж».

Літ.: Справочник геофизика, т. 2. М., 1961; Филиппов Е. М. Ядерная геофизика, т. 1—2. Новосибирск, 1973; Петкевич Г. И. Информативность акустических характеристик неоднородных геологических сред. К., 1976.

І. А. Козачок, В. П. Рудницький.

ГЕОФІЗИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ РО́ЗВІДКИ — група фіз. методів, за допомогою яких здійснюється дослідження геологічної будови *земної кори* з метою пошуків і розвідки родовищ корисних копалин. За допомогою Г. м. р. розв'язують інженерно-геол. та деякі спец. геол. питання. Наук. основою для кожного з Г. м. р. є відповідна галузь фізики Землі. Г. м. р. базуються на тому, що різні за віком, мінералогічним складом, умовами залягання, структурою та ін. особливостями *гірські породи* різняться фіз. властивостями та кількісними характеристиками як природних, так і наведених фіз. полів (див. *Поля фізичні*). Осн. Г. м. р.: магнітометричні, гравіметричні, сейсмічні, радіометричні, електромагнітні тощо. Природне *магнітне поле Землі* на її поверхні вивчають за допомогою *магнітометричних методів розвідки*. При вивченні розподілу сили тяжіння на земній поверхні застосовують *гравіметричну розвідку*. *Електромагнітними методами розвідки* користуються з метою вивчення природних та штучно створюваних *електромагнітних полів*. Дослідження поширення пружних коливань у земній корі проводять за допомогою *сейсмічних методів розвідки*. Застосування *радіометричних методів розвідки* дає змогу встановлювати наявність радіоактивних елементів та продуктів розпаду їх, а також вивчати наведені у породах гамма- та нейтронні поля тощо. Усі види Г. м. р. базуються на застосуванні високоточної апаратури для польових спостережень, обчислювальної техніки, включаючи сучасні ЕОМ при опрацюванні результатів досліджень. Див. також *Геофізичні методи дослідження свердловин*.

Літ.: Справочник геофизика, т. 1—6. М., 1960—69; Федынский В. В. Разведочная геофизика. М., 1967.

М. Ф. Скопиченко.

«ГЕОФИЗИ́ЧЕСКИЙ СБО́РНИК» — науковий журнал Інституту геофізики АН УРСР. Висвітлює теоретичні проблеми будови й еволюції *земної кори* і *мантії* Землі, результати вивчення їх комплексом *геофізичних методів розвідки*, питання теорії й методики геофізичних досліджень. Публікує експериментальні матеріали цих досліджень, дані про геофізичні поля (див. *Поля фізичні*) і фіз. властивості мінеральної речовини на великих глибинах, результати прикладних досліджень та регіональних узагальнень, відомості про нову апаратуру тощо. Журнал вміщує інформацію про геофізичні роботи за всесоюзними і міжнар. проектами. Виходить шість разів на рік рос. мовою.

А. В. Чекунов.

ГЕОФІ́ТИ (від *гео...* і грец. φυτόν — рослина) — рослини, у яких органи з бруньками відновлення, призначені для переживання несприятливих періодів року, знаходяться в землі. До Г. належать кореневищні (пирій, півники), цибулинні (цибуля, лілія), бульбостеблові (картопля), бульбокореневі (жоржина) та деякі ін. рослини.

ГЕОФО́Н (від *гео...* і грец. φωνή — звук) — приймач звукових хвиль, що поширюються у верхніх шарах земної кори. Принцип дії найдосконаліших Г. (мал.) полягає у перетворенні коливань грунту, зумовлених проходженням звукової хвилі, на коливання електр. струму, які підсилюються і реєструються. За допомогою деяких Г. безпосередньо вимірюють зміщення вібруючої *земної кори*. Різновидом Г. є п'єзогеофон, де звукові хвилі певної довжини вловлює кристал п'єзокварца. Г. застосовують при акустичному розвідуванні гірських порід, під час гірничорятувальних робіт, у військ. справі тощо.

В. Я. Клименко.

ГЕОХІ́МІЇ І ФІ́ЗИКИ МІНЕРА́ЛІВ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в галузі вивчення мінеральної речовини *земної кори* на Україні. Засн. 1969 в Києві на базі *Геологічних наук інституту* АН УРСР. До складу Ін-ту входять (1978) 21 відділ, ряд аналітичних лабораторій і дослідне підприємство. Гол. завданнями ін-ту є вивчення геол. процесів на фіз.-хім. основі, дослідження природи, структури і властивостей мінеральної речовини, вивчення геології та геохімії родовищ, розробка пошукових критеріїв і наук. основ прогнозування їх. Осн. наук. напрями: геохімія земної кори, мінералогія і фізика мінералів; петрологія, магматизм і вулканізм; рудоутворення і металогенія; комплексне використання мінеральної сировини та освоєння нових видів її. Ін-т видає 4 щорічні міжвідомчі збірники.

М. П. Щербак.

ГЕОХІМІ́ЧНІ ПРОЦЕ́СИ — природні хімічні процеси, що відбуваються в надрах Землі та на її поверхні і спричинюють міграцію елементів та зміни хімічного складу гірських порід і мінералів. Внаслідок Г. п. утворюються мінерали й гірські породи. Виділяють три групи Г. п.: гіпогенні, гіпергенні і техногенні. До гіпогенних процесів відносять глибинні процеси, пов'язані з внутр. (планетарними) джерелами енергії, тобто тими джерелами, які виникають під час розвитку речовини Землі, діяння сили тяжіння та сил, зумовлених обертанням Землі. Ці процеси поділяють на магматичні, метаморфічні (див. *Метаморфізм*), метасоматичні (див. *Метасоматизм*) та ряд ін. Вони відбуваються в умовах високих т-р і тиску і спричинюють формування ендогенних (глибинних) родовищ мінеральної сировини (*гідротермальні родовища, метасоматичні родовища* тощо). До гіпергенних процесів належать поверхневі процеси, джерелом яких є гол. чин. сонячна енергія. Вони відбуваються на поверхні Землі та в приповерхневих горизонтах *земної кори* при помірних т-рах і тиску. До них відносять *вивітрювання*, осадкоутворення тощо. Гол. фактори цих процесів — коливання т-ри, тиск до кількох атмосфер, надмір води, вільного кисню й вуглекислоти, біохім. процеси тощо. Гіпергенні процеси зумовлюють



Герасименки Яків і Яким. Майолікові вироби. 20 ст. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.

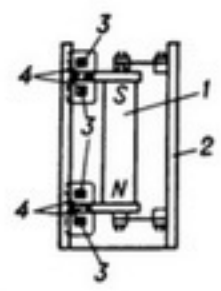

Геофон: *1* — інертна маса (магніт); *2*— корпус; *3* — осердя; *4* — змінний зазор між наконечником магніту і осердям.

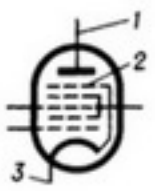

Гептод: *1* — анод; *2* — сітка: *3* — катод.



Г. Ю. Герасимович. Серветка (фрагмент вишивки). 20 ст



Голова **Гери.** Копія. Мармур. 4 ст. Національний музей. Рим.



Геракліт Ефеський.



Геракл Фарнезе. Мармурова римська копія з бронзового оригіналу Лісіппа 2-ї половини 4 ст. до н. е. Національний музей. Неаполь.

утворення *кори вивітрювання*, з якою пов'язані корисні копалини (рудні родовища, фосфорити тощо). Гіпогенні й гіпергенні процеси в деяких випадках тісно пов'язані між собою. Напр., утворення кам. вугілля і нафти відбувається внаслідок взаємодії їх. Техногенні процеси — процеси, зумовлені виробничою діяльністю людини.

Літ.: Тугаринов А. И., Павленко А. С., Александров И. В. Геохимия щелочного метасоматоза. М., 1963; Перельман А. И. Геохимия элементов в зоне гипергенеза. М., 1972; Сливко М. М. Міграція хімічних елементів у земній корі. Львів, 1975.

Б. Ф. Міцкевич.

ГЕОХІ́МІЯ (від *гео...* і *хімія*) — наука, що вивчає поширення і розподіл хімічних елементів у *земній корі* та процеси міграції їх. Досліджує хім. склад Землі, окремих *геосфер*, гірських порід і мінералів; на хім. основі пояснює походження та історію Землі і поділ її на оболонки. Особливу увагу Г. приділяє процесам утворення корисних копалин, розглядаючи родовища їх як підвищену концентрацію тих чи ін. хім. елементів у земній корі.

Г. як наука виникла на поч. 20 ст. на стику *геології* і *хімії*. Розвиток і становлення Г. пов'язані з іменами рос. учених В. І. *Вернадського*, О. Є. *Ферсмана*, О. П. *Виноградова* та ін. До її складу входять: регіональна Г., Г. елементів і процесів, Г. ізотопів, *гідрогеохімія*, *біогеохімія* та ін. Для геохімічних досліджень велике значення мають вивчення будови та властивостей атомів і іонів хім. елементів, кристалічної будови речовини, а також даних про термодинамічні умови, за яких відбуваються *геохімічні процеси* в геосферах. Геохім. дослідження базуються на аналітичних, експериментальних, матем. і власне геохім. методах. З них перші три групи застосовують при визначенні вмісту хім. елементів, моделюванні геохім. процесів і статистичному опрацюванні одержаних даних. Геохім. методи застосовують у тісному зв'язку з геол. методами. Крім геологічних, Г. користується також даними *океанології*, *біології*, *грунтознавства* та ін. наук. Виявлені геохім. закономірності мають велике значення у виробничій практиці людини, а також для розв'язання питань захисту та охорони навколишнього середовища. Дослідження в галузі Г. на Україні проводить Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

Літ.: Ферсман А. Е. Геохимия, т. 1—4. Л., 1934—39; Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 1. М., 1954; Виноградов А. П. Химическая эволюция Земли. М., 1959; Войткевич Г. В., Закруткин В. В. Основы геохимии. М., 1976.

Б. Ф. Міцкевич

ГЕОХІ́МІЯ ЛАНДША́ФТІВ — науковий напрям на межі фізичної географії і геохімії, який вивчає переміщення (перерозподіл) хім. елементів у *ландшафті* географічному. Основи вчення про Г. л. заклав рад. вчений Б. Б. Полинов, який уперше визначив завдання, сформулював основні поняття і розробив методи вивчення Г. л. Розрізняють біогенний, фізико-хім. (водний і повітряний), мех. і техногенний перерозподіл хім. елементів. Ділянки земної поверхні, що відрізняються якісною своєрідністю перерозподілу хім. елементів і сполук, називають геохім. ландшафтами. Їхні складові частини — елементарні ландшафти (напр., вододіли, схили, долини тощо) пов'язані між собою міграцією хім. елементів. Дані досліджень Г. л. використовують при пошуках корисних копалин, розв'язанні питань охорони навколишнього середовища, в с. г., охороні здоров'я тощо.

Літ.: Полынов Б. Б. Геохимические ландшафты. В кн.: Полынов Б. Б. Избранные труды. М., 1956; Перельман А. И. Геохимия ландшафта. М., 1975; Беус А. А., Грабовская Л. И., Тихонова Н. В. Геохимия окружающей среды. М., 1976.

В. В. Цар.

ГЕОХРОНОЛО́ГІЯ (від *гео...* і *хронологія*) — визначення часу утворення гірських порід, з яких складаються земні верстви. Розрізняють Г. відносну і абсолютну. Відносна Г. визначає послідовність утворення гірських порід у часі, тобто відносний вік порід. Вона базується на спостереженнях, що дають можливість встановити, які явища в земній корі відбувалися раніше, які пізніше. Так, при непорушеному заляганні осадочних порід, у нижній частині геол. розрізу лежать давніші породи, у верхній — молодші. Осадочні породи відкладаються у вигляді горизонтальних верств, проте наступні *дислокації* змінюють форму залягання їх. Визначаючи відносний час утворення порід, користуються палеонтологічним методом — за скам'янілими органічними рештками фауни і флори, що збереглися в породах (див. *Палеонтологія*). Абсолютна Г. визначає час утворення мінералів у роках на основі ізотопного аналізу, що його проводять за допомогою радіологічних методів. Вік порід встановлюють за кількістю продуктів розпаду радіоактивних ізотопів, які нагромадились у кристалічних гратках мінералів за час існування їх. Цей метод базується на тому, що час, протягом якого відбувається піврозпад того чи ін. ізотопу, відомий. Застосовують такі методи: калій-аргоновий, рубідій-стронцієвий, урано-торієво-свинцевий, гелієвий, вуглецевий та ін. Калій-аргоновий метод оснований на визначенні продукту розпаду ізотопу калію K^{40}, аргону Ar^{40}. Період піврозпаду K^{40} щодо алюмінію дорівнює $12 \cdot 10^{10}$ років. Рубідій-стронцієвий метод засн. на вимірюванні Rb^{87}, що перетворюється на стронцій Sr^{87} з періодом піврозпаду 10^{11} років. Урано-торієво-свинцевий метод базується на визначенні ізотопів свинцю. Кінцевим продуктом розпаду урану є урановий свинець Pb^{206}, розпаду торію — торієвий свинець Pb^{208}. Гелієвий метод оснований на визначенні гелію, що є в уранових мінералах, він утворився з альфа-частинок радіоактивного випромінювання (1г урану дає за секунду $9{,}7 \cdot 10^4$ альфа-частинок, або $1{,}1 \cdot 10^{-7}$ $см^3$ гелію на рік). Вік порід, встановлений цим методом, часто буває заниженим, бо не весь гелій, що утворився, залишається в мінералі. Вуглецевий метод оснований на застосуванні радіоактивного вуглецю C^{14}, за допомогою якого визначають час утворення мінералів, що містять вуглець, віком до 40 тис. років. Вік уранових мінералів визначають також за вмістом у них ксенону, що є одним з продуктів спонтанного поділу урану з періодом піврозпаду 10^{16} років.

Метод радіоактивного розпаду теоретично точно визначає час утворення гірських порід, бо науці ще невідомі явища, які могли б змінити хід розпаду радіоактивних елементів. За цим методом вік Землі становить приблизно 4 млрд. років Виходячи з прийнятого віку Сонячної системи (4,6 млрд. років) на основі даних про поширення ізотопів урану, осмію і ренію, встановлено, що процеси ядерного синтезу почалися 14—18 млрд. років тому.

На Україні вік найдавніших порід докембрію визначений у 3,5 млрд. років. Розробка мас-спектрометричних методів вивчення ізотопного складу елементів і створення на основі їх геохронологічних методів визначення віку гірських порід справило революціонізуючий вплив на розвиток уявлень про іс-

Геохронологічна шкала фанерозою

Еон	Початок, млн. років тому	Ера	Початок, млн. років тому	Період	Початок, млн. років тому	Тривалість, млн. років
VI Фанерозойський		Кайнозойська		Антропогеновий (четвертинний)	1,5 *	1,5 *
				Неогеновий	25	23,5
			67	Палеогеновий	67	42
		Мезозойська		Крейдовий	137	70
				Юрський	195	58
			230	Тріасовий	230	35
		Палеозойська		Пермський	285	55
				Кам'яновугільний	350	75—65
				Девонський	410	60
				Силурійський	440	30
				Ордовицький	500	60
	570		570	Кембрійський	570	70

* За різними даними — від 0,6 до 3,5 млн. років

горію кори континентів. Розроблено геохронологічну шкалу. Виділяють два найбільші її підрозділи — еони — фанерозойський та докембрійський. На підставі геохронологічних досліджень і планетарних узагальнень встановлено 6 мегациклів розвитку земної кори, які відповідають відрізкові часу 500—800 млн. років перебудови структури континентів. Найпізнішим — шостим мегациклом є *фанерозой*, який припадає на останні

Геохронологічна шкала докембрію

Мегацикл	Початок, млн. років тому	Ери (в дужках назва їх для Українського щита)	Початок, млн. років тому
V Докембрійський (Протерозой IV)		Докембрій V_3 (Рахівська)	700—800
	1100—1200	Докембрій V_1 (Чорноморська)	1100—1200
IV Докембрійський (Протерозой III)		Докембрій IV_2 (Овруцька)	1500—1400
	1700	Докембрій IV_1 (Волинська)	1700
III Докембрійський (Протерозой II)	2000	Докембрій III (Криворізька)	2000
II Докембрійський (Протерозой I)		Докембрій II_2 (Бузько-Подільська)	2300
	2700	Докембрій II_1 (Базавлуцько-Росинська)	2600—2700
I Докембрійський (Архей)		Докембрій I_2 (Аульська)	3000
	3500	Докембрій I_1 (Конкська)	3500

570 млн. років, коли відбувався розвиток хребетних. Значний вклад у розвиток методів абсолютної Г. внесли рад. вчені О. П. *Виноградов*, Г. Д. Афанасьєв, О. І. Тугаринов, Л. М. Овчинников, Е. К. Герлінг та ін.; на Україні — М. П. *Семененко*, Є. С. *Бурксер*, М. П. *Щербак*. Геохронологічні дослідження в УРСР зосереджені в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2. М.—Л., 1948; Бродский А. И. Химия изотопов. М., 1957; Семененко Н. П. Геохронология в абсолютном летоисчислении и вопросы геологической истории докембрия. В кн.: Труды седьмой сессии Комиссии по определению абсолютного возраста геологических формаций. М., 1960; Старик И. Е. Ядерная геохронология. М.—Л., 1961; Геохронология докембрия Украины. К., 1965; Геохронология СССР. т. 1—3. Л., 1973—74.

М. П. Семененко.

ГЕОЦЕНТРИ́ЧНА СИСТЕ́МА СВІ́ТУ (від *гео...* й лат. centrum — осереддя, центр) — помилкове давнє уявлення про будову Всесвіту, за яким у центрі його міститься нерухома Земля, а навколо неї рухаються всі небесні світила. Г. с. с. описав К. *Птолемей* (2 ст. н. е.). Цієї системи дотримувалися до 16 ст., поки на зміну їй не прийшло вчення М. *Коперника* (див. *Геліоцентрична система світу*).

ГЕОЦЕНТРИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ — системи *координат небесних*, за допомогою яких визначають положення світил відносно центра Землі.

ГЕПА́РД (Acinonyx) — рід хижаків родини *котячих* підродини гепардових. Від ін. котячих відрізняються видовженими кінцівками, пристосованими до швидкого тривалого бігу (до 110 км/год), кігті невтяжні. Довж. тіла до 140 см, хвоста — до 75 см, вис. в плечах 80 см. Забарвлення жовтувате з дрібними чорними плямами. В році 1 вид — гепард (A. jubatus). Поширений у пустелях Африки та Пд.-Зх. Азії; в СРСР — у Туркменії. Живиться переважно дрібними копитними. Самка після 84—95-денної вагітності народжує 1—4 малят. Пром. значення не має. В Індії та Ірані Г. використовували для полювання на антилоп. Мисливські Г. були відомі в Київській Русі. Підлягає охороні як рідкісний вид, що зникає. Іл. с. 534.

В. О. Топачевський.

ГЕПАРИ́Н (від грец. ἧπαρ — печінка) — речовина, яка перешкоджає *зсіданню крові*. За хім. природою сірковмісний *мукополісахарид*. Виробляється в організмі людини і тварин тучними клітинами, скупчення яких є в печінці, легенях, стінках кровоносних судин. Добувають з печінки та легень великої рогатої худоби. Застосовують у медицині як *антикоагулянт*.

ГЕПАТИ́Т [від грец. ἧπαρ(ἥπατος) — печінка] — загальна назва запальних захворювань печінки різної *етіології*. Поділяються Г. на гострі та хронічні. Гострі Г. спричинюються вірусом *гепатиту вірусного*, вірусом інфекційного мононуклеозу, збудниками гострих кишкових та ін. інфекцій, різними токсичними агентами. Причиною виникнення гострого Г. можуть бути також токсикоз, вагітність, іонізуючі випромінювання. Хронічні Г. виникають як ускладнення при *сепсисі*, черевному й поворотному тифах, *туберкульозі*, *сифілісі* тощо, а також як наслідок різних пром., харч., лікарських отруєнь (токсико-алергічні Г.). Поряд з ураженнями печінки при Г. спостерігаються ознаки ураження шлунка, кишок, підшлункової залози, жовчних шляхів і жовчного міхура. Це свідчить про те, що Г. є захворюванням усього організму. Гострий Г. без відповідного лікування може перейти в хронічний, який триває роками і може ускладнюватися *цирозом* печінки. Ознаки Г.: нудота, печія, розлади травлення, болі в ділянці печінки і збільшення її розмірів, іноді — жовтяниця. Л і к у в а н н я спрямоване на ліквідацію осн. захворювання; дієта, бальнеологічне лікування (Єсентуки, Трускавець та ін.).

Літ.: Бондарь З. А. Клиническая гепатология. М., 1970; Подымова С. Д. Хронический гепатит. М., 1975

ГЕПАТИ́Т ВІ́РУСНИЙ, гепатит інфекційний, гепатит сироватковий, жовтяниця інфекційна, хвороба Боткіна (за ім'ям С. П. Боткіна, який уперше в 1888 висловив думку про інфекційну природу Г. в.) — вірусне захворювання з переважним ураженням печінки та циклічним перебігом. Г. в.— одне з найпоширеніших захворювань у всьому світі. На Г. в. хворіють люди різного віку, особливо діти. Джерелом інфекції при Г. в. є тільки людина — хвора або вірусоносій. Збудник Г. в. міститься в крові та виділеннях хворого і, потрапляючи в навколишнє середовище, забруднює джерела водопостачання, продукти харчування, руки тощо. Зараження відбувається через рот, при взятті або переливанні крові, введенні ліків, внутрішньовенному введенні плазми, при різних хірургічних втручаннях як наслідок поганої стерилізації шприців, інструментів. Інкубаційний період Г. в. — 3—6 тижнів при зараженні контактно-побутовим шляхом і довший (іноді до року), коли інфекція потрапляє через кров. Часто хвороба розвивається поступово, особливо у людей похилого віку; у дітей іноді буває гострий початок з остудою, підвищенням т-ри. При Г. в. хворого морозить, зникає апетит, з'являються нудота, кволість, відчуття тяжкості в підгруднинній ділянці, іноді — болі у животі, в суглобах. У розпалі захворювання з'являється жовтяниця, печінка і селезінка збільшуються. Звичайно Г. в. закінчується одужанням, але при неправильному лікуванні може давати тяжкі ускладнення (*атрофія* печінки, печінкова кома). П р о ф і л а к т и к а — негайна ізоляція хворого на Г. в., вжиття загальносанітарних заходів, уведення особам, які були в контакті з хворим, гамма-глобуліну. В дитячому колективі встановлюється карантин на 45 діб. Л і к у в а н н я: загальнозміцнювальні засоби, вуглеводна дієта з високим вмістом вітамінів, білків, жирів, споживання великої кількості рідини (особливо фруктових соків). Медикаментозне лікування суворо індивідуальне; в період одужання — бальнеологічне лікування (Єсентуки, Миргород, Трускавець та ін.). Особи, які хворіли на Г. в., підлягають диспансерному нагляду протягом 6 — 12 місяців.

Літ.: Тареев Е. М. [та ін.]. Эпидемический гепатит. М., 1970; Угрюмов Б. Л., Фомин Д. Х., Вовк А. Д. Сывороточный гепатит. К., 1975; Блюгер А. Ф. Вирусный гепатит. Рига, 1978

Б. Л. Угрюмов.

ГЕПАТИ́ТИ ТВАРИ́Н ІНФЕКЦІ́ЙНІ — загальна назва запальних уражень печінки інфекційно-



М. Гепперт-Майєр.



В. П. Герасименко.



К. М. Герасименко.



Г. О. Герасимов.



І. П. Герасимов.



О. М. Герасимов.



С. А. Герасимов.

го походження. Майже завжди процес захоплює жовчний міхур і протоки, виникають глибокі порушення білкового, вуглеводно-жирового і пігментного обмінів. Найчастіше зустрічаються вірусний гепатит каченят та інфекційний гепатит собак. Перебіг Г. т. і. буває гострий і хронічний. При гострій формі в печінці розвиваються гнійні процеси, при хронічній — *цироз*. Джерело інфекції — хворі тварини. Серед хутрових звірів Г. т. і. можуть поширюватися тривалий час. Хворі тварини втрачають апетит, мляві, у них підвищується т-ра, виникають болючість живота, жовтяниця, конвульсії і параліч. Смерть настає за 1—2 дні, у каченят — за 1—2 год. Лікування не ефективне. В неблагополучних щодо Г. т. і. г-вах вибраковують тварин-збудниконосіїв, провадять *імунізацію* поголів'я і ретельну *дезинфекцію*.

ГЕПА́ТО-ЦЕРЕБРА́ЛЬНИЙ СИНДРО́М — ураження нервової системи, що характеризується порушенням функції *печінки* в поєднанні з нервово-психічними розладами. Г.-ц. с. спостерігається при хронічних прогресуючих захворюваннях печінки. Виявляється дратливістю, підвищеною стомлюваністю, порушенням сну тощо, а також вегетативно-судинними розладами; можливі органічні ураження мозку; іноді — *поліневрити* і полірадикуліти (див. *Радикуліт*). Лікування — спрямоване на усунення захворювань печінки, що спричинили гепато-церебральний синдром.

ГЕ́ППЕРТ-МА́ЙЄР (Goeppert Mayer) Марія (28.VI 1906, Катовіце, Польща — 20.II 1972) — американський фізик-теоретик, член Національної АН США. Закінчила 1930 Геттінгенський ун-т, з 1931 працювала в США. Наук. праці з ядерної фізики, квантової механіки, теорії кристалічної гратки та статистичної механіки. Передбачила подвійний *бета-розпад* і розробила його теорію (1935). Незалежно від Г. Йєнсена створила (1951) оболонкову модель ядра (див. *Атомне ядро*). Нобелівська премія, 1963. Портрет с. 537

ГЕПТА́Н, C_7H_{16} — насичений вуглеводень. Відомо 9 ізомерів Г. Нормальний Г.— $CH_3(CH_2)_5CH_3$— безбарвна рідина з слабким своєрідним запахом, густ. 683,8 кг/м³, $t_{кип}$ 98,4° С, нерозчинний у воді, змішується з ефіром та ін. органічними розчинниками. З повітрям утворює вибухову суміш. Одержують фракціонуванням з нафти або синтетичного бензину. Застосовують Г. як еталон для визначення детонаційної стійкості карбюраторних палив (*октанове число* Г. беруть рівним нулеві). Серед ізомерів Г. практичне значення має 2, 2, 3-триметилбутан (триптан) — як добавка до моторного палива.

ГЕПТО́Д [від грец. ἑπτά — сім і (*електр*)*од*] — семиелектродна *лампа електронна*. Являє собою герметичний балон з анодом, катодом і п'ятьма сітками (двома керуючими, двома екрануючими і однією захисною). Г. використовують головним чином для перетворення електр. коливань високої частоти в радіоелектронних пристроях (напр., у *супергетеродинних радіоприймачах*). Іноді Г. наз. пентагридом. Іл. с. 535.

ГЕ́РА (Ἥρα)—у грецькій міфології цариця богів, дочка *Кроноса* й *Реї*, сестра і дружина *Зевса*. Вшановували її як богиню шлюбу, покровительку жінок, захисницю вагітних і породілей. За міфами, мала владну й жорстоку вдачу, переслідувала жінок — коханок Зевса. Зображували її жінкою величної постави, з суворим поглядом. У римській міфології їй відповідає *Юнона*. Іл. с. 536.

ГЕ́РА — місто на Пд. НДР, на р Вайсе-Ельстері, адм. центр округу Гера. Вузол з-ць і автошляхів. 114,1 тис. ж. (1975). Старовинний центр текст. (гол. чин. вовняної) пром-сті. Розвинуті текст. машинобудування й верстатобудування. Підприємства взут., гумової, меблевої, харч. пром-сті. Виробн. піаніно. Гірничий ін-т. Театр, бот. сад. Архіт. пам'ятки 13—18 ст. Г. згадується з 995.

ГЕРА́КЛ (Ἡρακλῆς) — у грецькій міфології народний герой. Син бога *Зевса* й дружини фіванського царя Алкмени. Здійснив 12 подвигів: задушив немейського лева, убив лернейську гідру, зловив еріманфського вепра, приборкав керинейську лань, почистив *авгієві стайні*, приборкав крітського бика, дістав золоті яблука з саду *Гесперид*, переміг *амазонок*, поборов *Цербера* тощо. За ін. міфами, звільнив прикутого *Прометея*, подолав *Антея*, допоміг богам здобути перемогу над *гігантами* та ін. Як втілення надзвичайної фізичної сили, мужності й працьовитості, Г. був одним з найпопулярніших у грец. міфології. У Римі Г. наз. Геркулесом. Міфи про Г. широко відображено в мистецтві. Іл. с. 536.

ГЕРА́КЛІЙ — місто *Боспорської держави* на узбережжі Азовського моря. Г. згадують давньогрец. географи *Страбон*, *Птолемей*. Залишками Г., як вважає більшість учених, є городище на мисі Казантип біля с. Мисового Ленінського р-ну Крим. обл. Під час розкопок городища відкрито залишки будівель перших століть н. е. та шар згарища. Очевидно, бл. 270 н. е. Г. зруйнували *готи*.

ГЕРАКЛІ́Т Ефеський (Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος; бл. 544/540 до н. е.— бл. 480 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, стихійний діалектик, представник *іонійської школи*. Своє вчення виклав у творі «Про природу». Виходив з наївно-матеріалістичних уявлень про вогонь як першооснову всіх речей. Відкидаючи реліг.-міфологічні уявлення про світ, Г. доводив, що світ не створений богом, а був, є й буде вічно живим вогнем, який закономірно спалахує й закономірно гасне. В. І. Ленін назвав ці положення Г. дуже хорошим викладом начал діалектичного матеріалізму (Повне зібр. тв., т. 29, с. 293). Ідея матеріальної єдності світу у Г. поєднується з ідеєю становлення й плинності всього існуючого. Г. вчив, що все перебуває у вічному процесі виникання й зникання, тому природа не буває в одному й тому самому стані. Осн. причиною всіх змін у природі Г. вважав боротьбу протилежностей. Він висловив багато глибоких здогадок про єдність, взаємозв'язок і взаємопереходи протилежностей. Об'єктивну необхідність і закономірність природи Г. називав *логосом*, запровадивши вперше цей термін у філософію. Матеріалізмові Г. притаманні риси *гілозоїзму*. У гносеології Г. вперше в історії давньогрецької філософії висунув проблему про роль відчуттів і розуму в процесі пізнання. За своїми політ. поглядами Г.— виразник клас. інтересів рабовласників, противник античної демократії. Класики марксизму-ленінізму високо оцінювали діалектику Г., яка в його вченні досягла найвищого в античній філософії ступеня розвитку. Портрет с. 536.

Тв.: Рос. перекл.— Фрагменты. В кн.: Материалисты Древней Греции. М., 1955.

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів, т. 29; История античной диалектики. М., 1972; Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976.

В. С. Дмитриченко.

ГЕРА́ЛЬДИКА [лат. (ars) heraldica, від heraldus — оповісник, герольд] — допоміжна істор. дисципліна, що вивчає походження й соціальні функції символів, емблем і *гербів*, закономірності їхнього графічного зображення та особливості композиції їхніх окремих елементів, значення останніх як своєрідних наук. джерел. Г. досліджує пам'ятки матеріальної культури та писемні джерела з гербами й емблемами, допомагає дослідити нац. традиції, соціальні риси, екон. і культурні зв'язки між країнами тощо. В Зх. Європі герби спочатку вивчали службові особи — герольди, в 14 ст. було створено спец. установи — герольдії. В Росії Г. як наук. дисципліна почала розвиватися з 17 ст. Серед узагальнюючих досліджень з вітчизняної Г.— праці О. Б. Лакієра, П. П. Вінклера, Ю. В. Арсеньєва, а також Б. К. Лукомського, який разом з В. Л. *Модзалевським* видав «Малороссийский гербовник» (СПБ, 1914). В СРСР, в ін. країнах соціалістичної співдружності розвинулася принципово нова держ. і сусп. емблематика, що відображує особливості соціалістичного ладу й високу мету — побудову комунізму (див. також *Герб державний*). Г. пов'язана з *генеалогією*, *нумізматикою*, *палеографією* і *сфрагістикою*. Дані Г. використовуються різними галузями істор. науки.

Літ.: Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1974; Драчук В. С. Рассказывает геральдика. М., 1977.

В. І. Стрельський.

ГЕРА́НЬ —1) Журавець (Geranium)—рід рослин род. геранієвих. Одно-, рідше багаторічні трав'янисті рослини. Стебло заввишки від 20 до 60 см. Листки пальчасто-, рідше перисторозсічені. Квітки правильні, двостатеві. Плід розкривається п'ятьма стулками. Понад

250 видів, поширених переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 55 видів, з них в УРСР — 23. Найпошир. Г. лісова (G. silvaticum), Г. лучна (G. pratense), Г. маленька (G. pusillum). Усі Г. містять *дубильні речовини*; в листках багатьох видів є вітамін С і провітамін А. Більшість Г.— бур'яни. Іл с. 534. 2) Народна назва *пеларгонії*.

ГЕРАСИМЕ́НКИ — українські рад. майстри художньої кераміки, брати. 1) Яким Агафонович Г. (9.IX 1888, с. Бубнівка, тепер Гайсинського р-ну Вінницької обл. — 21.I. 1970, там же). 2) Яків Агафонович Г. (26.X 1891, с. Бубнівка, тепер Гайсинського р-ну Вінницької обл.— 24.IV 1969, там же). Виготовляли глечики, куманці, барильця, баньки, кахлі в традиційних для укр. гончарства формах, оздоблювали їх рослинним і геометричним орнаментом. Створювали й декоративні блюда, столові й кавові сервізи. Твори зберігаються в музеях Києва та Львова. Іл. с. 535.

ГЕРАСИМЕ́НКО Василь Пилипович [11(24).IV 1900, с. Велика Бурімка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.— 13.II 1961, Київ] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1931 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями, зокрема 28-ю, яка брала участь у визволенні України, військами Сталінградського, Харків., Київ. військ. округів. З березня 1944 по жовтень 1945 — нарком оборони УРСР. З 1945 Г.— заст. команд. військами Прибалт. військ. округу. З 1953 — у відставці. На XV з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 537.

ГЕРАСИМЕ́НКО Костянтин Михайлович [28.IV (11.V) 1907, с. Прихідьки, тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл.— вересень 1942] — український рад. поет і драматург. Закінчив Пирятинське пед. уч-ще. Вчителював у Донбасі. В роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Загинув на Кавказькому фронті. Друкуватися почав 1932. Тематика творчості Г. — щастя вільної праці, інтернаціональне єднання, захист соціалістичної Вітчизни. Поетичні збірки Г.: «Зріст» (1933), «Вересень» (1935), «Пам'ять» (1938), «Дорога» (1939), «Портрет» (1941). Автор п'єс «При битій дорозі» (за мотивами поеми Т. Шевченка «Катерина») і «Легенда». В 1939 у співавторстві з М. Вериківським написав лібретто до опери «Наймичка». Портрет с. 537.

Тв.: Поезії. К., 1966; Пам'ять. К., 1977; Рос. перекл.— Рассказ про песню. М., 1958.

ГЕРА́СИМОВ Іван Олександрович (н. 8.VIII 1921, с. Пьостровка, тепер Стерлітамацького р-ну Башк. АРСР) — рад. військ. діяч, генерал армії (1977). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1938. В 1940 закінчив Ульяновське бронетанкове уч-ще. Учасник Великої Вітчизн. війни (командир танкового взводу—нач. штабу танкової бригади). В 1955 закінчив Військ. академію бронетанкових військ, 1966 — військ. академію Ген. штабу. Був заст. команд. армією, нач. штабу, команд. армією, 1-м заступником команд. військами Прикарпатського військ. округу. З 1973— команд. Пн. групою військ, з 1975—команд. військами Київ. військ. округу. З 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС, член ЦК Компартії України. З 1977 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8 і 9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

ГЕРА́СИМОВ Інокентій Петрович [н. 9(22).XII 1905, Кострома] — російський рад. географ, геоморфолог, грунтознавець. Акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1945. Закінчив Ленінгр. ун-т (1926). В 1936—56 очолював Відділ географії і картографії грунтів у Грунтовому ін-ті ім. В. В. Докучаєва. З 1945 працює в Ін-ті географії АН СРСР (з 1951 — директор). Праці Г. присвячені питанням палеогеографії, геоморфології, географії грунтів, охорони й перетворення природи тощо. Засновник конструктивного напряму в географії. Голова Національного комітету радянських географів (з 1957), президент Всесоюзного товариства грунтознавців. Нагороджений двома орденами Леніна. Держ. премія СРСР (1973).

ГЕРА́СИМОВ Михайло Михайлович [2(15).IX 1907, Петербург —21. VII 1970, Москва] — російський рад. антрополог, археолог і скульптор, доктор істор. наук (з 1956). Відкрив і дослідив пізньопалеолітичну стоянку Мальта (за 80 км від Іркутська). Розробив методи реконструкції за черепом м'яких частин обличчя. Створив скульптурні портрети Ярослава Мудрого, Андрія Боголюбського, Тімура, Улугбека, Івана Грозного, жителів трипільських поселень на території України та багато ін. Метод Г.— відтворення за черепом м'яких частин обличчя — має важливе значення в *криміналістиці*. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1950.

ГЕРА́СИМОВ Олександр Михайлович [31.VII (12.VIII) 1881, м. Козлов, тепер Мічурінськ Тамбовської обл.— 23.VII 1963, Москва] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1943), дійсн. член АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1950. В 1915 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури і архітектури, де вчився у А. *Архипова* і К. *Коровіна*. Член АХРР з 1925. Автор картин на історико-революц. теми («В. І. Ленін на трибуні», 1929—30, «Гімн Жовтню», 1942, та ін.), портретів (І. Мічуріна, 1926; балерини О. Лепешинської, 1939; групового портрета найстаріших художників І. Павлова, В. Бакшеєва, В. Бялиницького-Бірулі, В. Мєшкова, 1944, та ін.), пейзажів і натюрмортів. Виконав ілюстрації до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» (1946—54). В 1947—57 — президент АМ СРСР. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1945, 1949.

Літ.: Сокольников М. А. М. Герасимов. М., 1954.



С. В. Герасимов.



Л. П. Герасимчук



Й.-Ф. Гербарт.



М. В. Гербель.

ГЕРА́СИМОВ Сергій Аполлінарійович [н. 21.V (3.VI) 1906, м. Міас, тепер Челябінської обл.] — російський рад. кінорежисер, актор і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1943. Роботу в кіно почав 1924 як актор. Поставив фільми: «Семеро сміливих» (1935), «Комсомольськ» (1937), «Маскарад» (1941), «Велика земля» (1944), «Дочки-матері» (1975), телефільм «Червоне і чорне» (1976) та за власними сценаріями: «Учитель» (1939), «Молода гвардія» (1948), «Тихий Дон» (1957—58), «Люди і звірі» (1962), «Журналіст» (1967), «Біля озера» (1969), «Любити людину» (1974) та ін. В 1944 очолив творчу майстерню. Професор ВДІКу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями. Держ. премія СРСР. 1941, 1949, 1951, 1971.

Тв.: О киноискусстве. М., 1960; Жизнь. Фильмы. Споры. М., 1971. *Літ.:* Фрейлих С. Искусство кинорежиссера. М., 1954; Парфенов Л. А. Сергей Герасимов. М., 1975.

О. К. Бабишкін.

ГЕРА́СИМОВ Сергій Васильович [14(26).IX 1885, Можайськ, тепер Московської обл.— 20.IV 1964, Москва] — російський рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1958), дійсн. член АМ СРСР (з 1947). В 1912 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури і архітектури, де вчився у С. *Іванова* і К. *Коровіна*. Член АХРР (з 1930). Автор картин, присвячених перебудові села: «Сільрада» (1924—25), «Приїзд комуністів на село» (1927), «Колгоспний сторож» (1933), «Колгоспне свято» (1936—37); полотен на історико-революц. теми: «Клятва сибірських партизанів» (1933), «В. І. Ленін на II з'їзді Рад серед делегатів-селян» (1935—36), «За владу Рад» (1957); ліричних пейзажів: «Зима» (1939), серії «Можайські пейзажі» (1954 — 64); ілюстрацій до творів О. Пушкіна, М. Некрасова, М. Горького та ін. Викладав у різних худож. закладах. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1966 (посмертно). Іл. с. 540.



О. М. Герасимов. Груповий портрет найстаріших художників І. М. Павлова, В. М. Бакшеєва, В. К. Бялиницького-Бірулі і В. М. Мєшкова. 1944. Державна Третьяковська галерея у Москві.

Літ.: Галушкина А. С. Сергей Васильевич Герасимов. Л., 1964.

ГЕРАСИМО́ВИЧ Ганна Юліанівна [16(28).III 1889, с. Пилипче, тепер Борщівського р-ну Тернопільської обл. — 31.III 1974, Косів Івано-Франківської обл.] — українська рад. вишивальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Серед творів: портрети — В. І. Леніна (1954), І. Франка (1956), Марка Черемшини (1959), Т. Шевченка (1966); тематичні композиції — «На полонині» (1957), «На оновленій Верховині»; скатерті, рушники, чоловічі сорочки, жіночі блузки. Іл. с. 535.

ГЕРАСИМЧУ́К Лідія Павлівна (5.IV 1922, Київ — 5.XII 1958, там же) — українська рад. балерина, засл. арт. УРСР (з 1952). В 1937 закінчила Київ. хореографічний технікум, відтоді — солістка балету Київ. театру опери та балету, 1941—44 — в Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Маруся («Маруся Богуславка» Свєчникова), Венера й Маріула («Лілея» Данькевича), Раймонда («Раймонда» Глазунова) та ін. Портрет с. 539

ГЕРАСЮ́ТА Микола Федорович (н. 18.XII 1919, м. Олександрія, тепер Кіровоградської обл.) — український рад. вчений у галузі механіки й машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1942. Закінчив (1941) Одеський ун-т. З 1946 працює в конструкторському бюро, з 1952 — і в Дніпроп. ун-ті (професор з 1962). Осн. праці — в галузі динаміки складних мех. систем. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1967. Ленінська премія, 1972.

С. В. Герасимов. Зима. 1939. Державна Третьяковська галерея в Москві.



Гератська школа мініатюри. Касім Алі. Мініатюра до поеми Джамі. «Юсуф та Зулейка» з рукопису «Хамсе». Кінець 15 ст. Британський музей. Лондон.



ГЕРА́Т — місто на Пн. Зх. Афганістану. Розташований у великому оазисі, що зрошується водами р. Геріруду. Адм. центр провінції Герат. Вузол автошляхів, аеропорт. 108,8 тис. ж. (1973). Торг. центр (торгівля каракулем, зерном, фруктами тощо). Бавовноочисна, текст., борошномельна, рисоочисна пром-сть. Виробн. олії, кондитерська ф-ка. Кустарні промисли (вовняні й шовкові тканини, килими). Центр середньовічної мініатюри й декоративно-прикладного мист. (див. *Гератська школа мініатюри*). Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Г. відомий з давніх часів під назвою Александрія-Аріана (Александрія Арійська).

ГЕРА́ТСЬКА ШКО́ЛА МІНІАТЮ́РИ — одна з середньовічних шкіл *мініатюри*, існувала в столиці д-ви Тімуридів — *Герат*і. Г. ш. м. виникла на поч. 15 ст. у зв'язку з заснуванням придворної майстерні рукописів (ілюстрації до «Антології» Байсункара, «Гулістану» Сааді, обидва —1427; «Шахнаме», 1430; «Хамсе» Нізамі, 1431). Твори майстрів Г. ш. м. відзначалися яскравим колоритом, правдивою передачею емоційного стану людини, яку найчастіше зображували на тлі пейзажу. Серед найвизначніших представників Г. ш. м. художники Кемаледдін *Бехзад* і *Касім Алі*.

ГЕРА́ЩЕНКО Олег Аркадійович (н. 12.VIII 1925, кишлак Чувалачі, тепер Ташкентського р-ну Ташкентської обл.) — український рад. вчений у галузі теплофізики, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1957. Закінчив (1949) Київ. політех. ін-т. З 1951 працює в Ін-ті тех. теплофізики АН УРСР (з 1974 — директор). Осн. праці присвячені розробленню нової галузі метрології — теплометрії. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ГЕРБ (польс. herb, від нім. Erbe — спадщина) — особливий символічний знак, що виражає коло ідей політ. та істор. характеру, природні особливості, госп. специфіку країни, території чи станову відзнаку, генеалогію особи, роду тощо. Г. поділяються на різні види і категорії: герби державні, Г. земельні, міст, областей, губерній та ін. тер., які входять до складу д-ви, корпоративні (середньовічних цехів, *гільдій, братств*), родові. Г. розрізняються кольором, фігурами, малюнками, створюваними за спец. правилами, і описуються спец. термінами. Г. зародилися за античних часів. У Давній Русі відомі з 10 ст. Виникнення Г. як родових спадкових знаків у Зх. Європі належить до епохи хрестових походів (11—12 ст.). Згодом Г. почали зображувати на прапорах, грошових знаках, печатках, на папері тощо. В Росії перші дворянські Г. з'явилися в кін. 16 — на поч. 17 ст. Свій Г. був у Війська Запорізького. В Рад. країні зі скасуванням станів було ліквідовано (1917) Г. окремих осіб і родів. Вивченням Г. та їхньої історії займається *геральдика*.

ГЕРБ ДЕРЖА́ВНИЙ — офіційна емблема держави, зображувана на *прапорах державних*, грошових знаках, печатках, деяких офіційних документах тощо. Опис і зображення Г. д. встановлюють конституції і спец. закони д-ви. Мета Г. д.— дати в умовних і лаконічних символах уявлення про д-ву, її історію, сусп. і держ. лад. Феод. і бурж. Г. д. містять гол. чин. зображення хижих тварин і птахів, що символізує силу д-ви. Г. д. СРСР і ін. соціалістич. країн побудовано на нових, принципово відмінних від бурж.-дворянської *геральдики*, засадах. Так, Г. д. СРСР символізує головне, що притаманне рад. ладові — мир і творчу працю, непорушний братерський союз робітн. класу і селянства, об'єднаних заг. метою побудови комуністичного суспільства. Г. д. СРСР являє собою зображення *серпа і молота* на фоні земної кулі, у променях сонця і в обрамленні колосся, з написом мовами союзних республік: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». У верхній частині герба — п'ятикутна зірка. Свій Г. д. має кожна рад. союзна республіка. Г. д. УРСР вперше прийнято 1919 (наступні редакції 1929, 1937 і 1949). Відповідно до ст. 166 Конституції УРСР він являє собою зображення серпа і молота, розміщених на щиті, у променях сонця і в обрамленні колосся, з написами на стрічці: внизу вінка «Українська РСР», на правому витку — «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» і на лівому — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Над щитом між колоссям — п'ятикутна зірка. Іл. див. до ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Українська Радянська Соціалістична Республіка* (обидві на окремих аркушах), а також до статей про інші радянські союзні республіки та зарубіжні держави.

ГЕРБА́РІЙ (лат. herbarium, від herba — трава) — 1) Колекція спеціально зібраних, засушених і відповідно змонтованих на аркушах паперу рослин, призначена для наук. досліджень. Розрізняють з а г а л ь н і Г., які являють собою більш-менш повну колекцію рослин певної території і роблять можливим планомірне флористичне вивчення її, та с п е ц і а л ь н і Г.— колекції харч., тех., лікарських чи ін. рослин. Зібрані для Г. рослини або окремі частини їх відразу ж розправляють і сушать між аркушами паперу, стягнутими рамами. Папір кілька разів міняють. Після засушування рослини монтують на щільних аркушах паперу розміром 42 × 28 см. Найбільші Г. в СРСР зберігаються в Ленінграді, Москві, Києві, Тбілісі, Томську та ін. містах; у зарубіжних країнах — в К'ю (біля Лондона), в Лондоні, Парижі, Женеві, Відні тощо. 2) Установа, що зберігає колекції

засушених рослин і провадить наук. обробку їх.

ГЕ́РБАРТ (Herbart) Йоганн-Фрідріх (4.V 1776, Ольденбург — 14. VIII 1841, Геттінген) — німецький філософ-ідеаліст, психолог і педагог. Основою всього існуючого Г. вважав «реали» — вічні, незмінні, непізнаванні духовні сутності. Релігію обгрунтовував *телеологією*.

Г. заперечував конституційний лад, виправдовував експлуататорські відносини. Був представником *асоціативної психології*. Намагався теоретично обгрунтувати педагогіку, вважаючи, що філософія вказує мету виховання, а психологія— шляхи до цієї мети. Ряд положень Г. (роль інтересу в навчанні, виховний характер навчання, структура навч. процесу тощо) був використаний у дальшому розвитку педагогіки, однак його теорія управління дітьми призводила до пригнічення особистості дитини за допомогою системи заборон і покарань. Учителів-базиліан — послідовників гербартіанства в Галичині — зобразив І. Я. Франко у творах «Schön schreiben», «Олівець» та ін. Портрет с. 539

ГЕ́РБЕЛЬ Микола Васильович [26. XI (8.XII) 1827, Твер, тепер Калінін — 8(20).III 1883, Петербург] — російський поет, перекладач, видавець. Закінчив Київ. гімназію, Ніжинський ліцей (1847). З 1846 друкував свої переклади з європ. поетів. Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1854). У 1857—80 підготував і видав твори Ф. Шіллера, Дж. Байрона, У. Шекспіра, Й.-В. Гете та ін. в перекладах рос. письменників. Г. був особисто знайомий з Т. Шевченком. Видавав «Кобзар» у рос. перекладах (1860, 1869, 1876); твори Є. Гребінки (1862). Перекладав укр. нар. пісні, поезії Т. Шевченка, окремі твори І. Котляревського, М. Костомарова, О. Афанасьєва-Чужбинського, Л. Глібова, Ю. Федьковича та ін., залишив спогади про Ніжин (1851). Портрет с. 539

Літ.: Федорович І. Перший перекладач «Кобзаря» Микола Гербель. «Україна», 1946, № 3.

ГЕРБЕ́РА (Gerbera) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. *складноцвітих*. Стебло вкорочене, прикореневі листки зібрані в розетки. Суцвіття (кошики) одиночні, великі, на довгих безлистих квітконосах. Бл. 70 видів, поширений у тропіч., рідше в помірних областях Азії й Африки. У квітництві відома Г. Джемсона (G. jamesonii), садові форми якої мають великі кошики і язичкові квітки яскравого кольору. Використовують як горщикову рослину або для зрізу. На Пд. СРСР, у т. ч. й на Україні (Крим), вирощують у відкритому грунті, де вона цвіте з ранньої весни до пізньої осені.

ГЕРБЕРШТЕ́ЙН (Herberstein) Зігмунд (23.VIII 1486, Віппах, Крайна — 28.III 1566, Відень) — німецький дипломат і мандрівник, барон. Двічі (1517 та 1526) відвідав Москву як посол «Священної Рим. імперії». Був на Україні. В 1549 видав у Відні лат. мовою «Записки про московітські справи», написані на основі переважно російських джерел — літописів, картографічних матеріалів тощо. Життя рос. суспільства поч. 16 ст. Г. змалював тенденційно, перебільшуючи його відсталість. У книзі Г. описано деякі міста, шляхи, ріки України, на картах є схематичне зображення тер. України.

ГЕРБІ́НІЙ (Herbinius) Йоганн (бл. 1620—79) — німецький історик. Написав лат. мовою ряд праць, зокрема про Київ. печери («Святі київські підземелля, або Підземний Київ». Ієна, 1675). Був знайомий з укр. церк. та освітнім діячем І. *Гізелем*.

ГЕРБІЦИ́ДИ (від лат. herba — трава і caedo — вбиваю) — хімічні речовини для знищування бур'янів та іншої небажаної рослинності. За хім. складом Г. поділяються на органічні й неорганічні. До органічних Г. належить основна кількість гербіцидних препаратів (бл. 140), що являють собою сполуки різних класів: хлорфеноксіалкілкарбонові, галоїдзаміщені аліфатичні, феніл- і тіокарбамінові к-ти, похідні триазину, діазину і урацилу, заміщені сечовини та ін. До неорганічних Г. належить порівняно мало сполук (хлорати магнію, натрію і кальцію, сульфамат амонію, ціанат калію, нітрат натрію, сірчана кислота та ін.), які застосовуються в невеликих масштабах.

Окрему групу становлять комбіновані Г., до складу яких входить не одна, а дві-три і більше хім. речовин, що розширює спектр їхньої дії на бур'яни: актрил, байялан, далур, діамет-Д, діален, комбілен, діапрен, кампарол, люметон, топогард, карагард та ін. За характером дії на рослини Г. поділяють на дві групи: Г. суцільної дії, що знищують усі види рослин, і Г. вибірної дії (селективні), які знищують лише окремі групи рослин (бур'яни від них гинуть, а культурні рослини залишаються неушкодженими, або знищують дводольні рослини, але не діють на однодольні злакові і т. п.). Г. вибірної й суцільної дії поділяють на системні й контактні. До Г. системної дії належать сполуки, здатні проникати в рослину і пересуватися по її судинній системі разом з поживними речовинами і продуктами обміну. Це препарати хлорфеноксіалкілкарбонових, бензойних та галоїдзаміщених аліфатичних к-т, карбамати, триазини, похідні сечовини та ін. До Г. контактної (місцевої) дії належать речовини,



Гербера Джемсона.

Найпоширеніші гербіциди й застосування їх на посівах головних с.-г. культур

Гербіциди та їхні суміші	Доза діючої речовини, кг/га	Проти яких бур'янів	Строки та способи застосування
		Зернові колосові	
2,4-Д, амінна сіль	0,6—1,0	Дводольні однорічні й деякі багаторічні	Обприскування у фазі кущення до виходу у трубку
2,4-Д, ефіри	0,3—0,5		
2М-4Х	0,8—1,2		
2М-4ХП	2,0—3,0	Дводольні, в тому числі стійкі до 2,4-Д та 2М-4Х	
2,4-Д, амінна сіль + банвел-Д	0,4—0,5 +0,1—0,15		
Діамет-Д	1,0—1,5		
Діален	0,8—1,2		
Дозанекс	2,5—4,0	Однорічні однодольні та дводольні	Обприскування пшениці, ячменю у фазі 2—3 листочків
		Кукурудза	
2,4-Д, амінна сіль	0,6—0,8	Дводольні однорічні та деякі багаторічні	Обприскування посіву у фазі 3—5 листків
2,4-Д, ефіри	0,3—0,4		
Діален	0,8—1,0		
2,4-Д, амінна сіль + полідим	1,0+2,6		
Атразин	1,0—3,0	Дводольні й деякі однодольні малорічні	Обприскування грунту до сходів кукурудзи
Симазин	1,0—3,0		
Агелон	2,0—3,0		
Лінурон	1,5—3,0		
		Рис	
2,4-Д, амінна сіль	1,5—2,0	Бульбокомиш, рогіз, сусак зонтичний та ін.	Авіаобприскування посіву у фазі повного кущення рису
2,4-Д, ефіри	0,5—0,6		
2М-4Х	1,0—1,5		
Пропанід	5,0—7,0	Однодольні (просянки) і деякі дводольні	Обприскування у фазі 2—3 листочків у просянок
Ялан	3,6—7,0	Те саме	Обприскування грунту до сівби з негайною заробкою
		Зернобобові	
Прометрин	1,5—2,5	Однорічні дводольні й деякі однодольні	Обприскування грунту при сівбі або протягом 3—4 днів після неї
Лінурон	1,5—2,0		
Трефлан	1,0—2,0	Однодольні і дводольні однорічні	Те саме
2М-4ХМ	1,5—2,5	Дводольні однорічні й деякі багаторічні	Обприскування посівів гороху у фазі 2—5 листочків

Продовження таблиці див. с. 542.

які уражають листя і стебла рослин у місцях безпосереднього контакту їх з препаратом: заміщені феноли, мінеральні масла, реглон, пропанід, солан та ін. Системні й контактні Г. наносять на листкову поверхню рослин (листкові Г.) або на грунт (грунтові, чи кореневі, Г.).

Г. виготовляють у вигляді порошків, розчинних у воді або змочуваних, паст, концентратів емульсії та гранул. Основний спосіб внесення Г.— обприскування за допомогою наземних обприскувачів та авіації водними розчинами, емульсіями чи суспензіями. Орієнтовні дози найпоширеніших Г., дозволених для застосування у с. г. на 1977—78, та способи і строки застосування їх на посівах основних с.-г. культур подано в табл.

Г. широко застосовують на овочевих культурах: дифенамід, трефлан, нітрофор, рамрод, семерон — на плантаціях капусти; прометрин, лінурон, пропазин, дозанекс, ТХА — на посівах моркви; трефлан, дифенамід, солан, тилам — на посадках помідорів; рамрод, дактал—на посівах цибулі. В садах, на виноградниках, ягідниках бур'яни знищують атразином, симазином, далапоном, ТХА, реглоном, а на луках та пасовищах — препаратами 2,4-Д. Найкращого ефекту від застосування Г. досягають лише в комплексі з агротех. заходами боротьби з бур'янами. Щоб запобігти попаданню Г. у водойми, нагромадженню в рослинах, кормах і продуктах тваринництва токсичної для людей, с.-г тварин, птахів, бджіл тощо концентрації, необхідно суворо додержуватись інструкцій щодо застосування Г., а також правил особистої гігієни.

Продовження

Гербіциди та їхні суміші	Доза діючої речовини, кг/га	Проти яких бур'янів	Строки та способи застосування
		Соняшник	
Прометрин	1,5—2,0	Однорічні дводольні й деякі однодольні	Обприскування грунту до появи сходів культури
Трефлан	1,5—2,0	Однорічні однодольні та дводольні	Те саме, але з негайною заробкою в грунт
Нітрофор	3,0—5,0		
		Буряки	
Феназон (пірамін)	3,0—4,0	Дводольні малорічні	Обприскування грунту до сівби, одночасно з сівбою або зразу після неї
Ленацил (гексилур)	0,8—1,2		
Бетанал	1,0—1,3		Обприскування, починаючи з фази 2 листочків у буряків
Тилам	3,0—5,0	Однорічні злакові й деякі дводольні	Обприскування грунту до сівби, одночасно з сівбою або зразу після неї з негайною заробкою
Роніт	4,0—5,0		
Ептам	2,0—4,0		
ТХА	6,0—10	Однорічні однодольні	Обприскування грунту перед сівбою
Дихлоральсечовина	6,0—10		
Феназон (пірамін) + ТХА	3—4+6,0	Однорічні дводольні і однодольні	Обприскування грунту до сівби культури
Ленацил + ТХА	1,2+6,0	Те саме	Те саме
Феназон (пірамін) + роніт	3,0—3,8	» »	Те саме, але з негайною заробкою у грунт
		Картопля	
Прометрин	1,5—2,0	Однорічні дводольні	Обприскування грунту до появи сходів картоплі
Лінурон	1,5—2,0		
Метурин	3,2—4,8		
Арезин	1,5—3,0		
2М-4Х	1,0—1,2		
Прометрин + ТХА	1,5—2,0 +6,0—8,0	Дводольні й однодольні однорічні	Обприскування грунту одночасно з садінням або протягом 3—4 днів після нього
Лінурон + ТХА	1,5—2,0+ 6,0—8,0		

Літ.: Фисюнов А. В. Справочник по борьбе с сорняками. М., 1976; Справочник по гербицидам. М., 1977; Ступаков В. П. Довідник по бур'янах. К., 1977.

Ю. Г. Мережинський.

ГЕ́РБУРТ (Herburt) Ян-Щасний (1567—31.XII 1616, м. Добромиль, тепер Старосамбірського району Львівської обл.) — польський громадський діяч, книговидавець і письменник. Походив із шляхет. роду. В Добромилі (Галичина) мав власну друкарню (з 1611). Автор політ. і сатиричних творів, спрямованих проти королівської влади, магнатів та єзуїтів («Австрійська практика»). Виступав за дружбу між укр. і польс. народами («Слово про руський народ», 1613), проти *Брестської унії 1596*. Писав укр. мовою поезії («Гадка Гриця з Фортуною»). За свою діяльність зазнавав переслідувань з боку уряду.

ГЕ́РВЕГ (Herwegh) Георг (31.V 1817, Штутгарт — 7.IV 1875, Баден-Баден) — німецький поет. У збірці «Вірші живої людини» (1841) відбилось наростання революц. настроїв у Німеччині. Співробітничав у «*Рейнській газеті*»; 1842 познайомився з К. Марксом. Автор вірша «Партія» (1842), в якому обстоював ідею партійності поезії; сатиричних віршів, спрямованих проти ворогів революції 1848—49. В 1848—66 жив в еміграції. Вірш «Старі і молоді» укр. мовою переклав П. Грабовський.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1958.

ГЕ́РГЕЙ (Гергель; Gergely) Шандор (2.II 1896, Шопронкерестур — 14.VI 1966, Будапешт) — угорський письменник. Комуніст. У 1922 видав збірку новел «Пустеля». Романи «Мир» (1924, у рос. перекл.— «Ніч над Будапештом», 1937), «Чудове життя Ахрема Фіцка» (1925) позначені елементами натуралізму. У романах «Будують міст» (1927), «Шашіль» (1929), «Щось готується» (1931), «Гримить барабан» (1934) відтворено підпільну діяльність угор. комуністів. У 1931—45 жив в СРСР. Автор істор. трилогії «Дєрдь Дожа» (1936—54), романів «Жарке літо» (1952), «Тернистий шлях» (1955).

Тв.: Укр. перекл. — Гримить барабан. К., 1937; Панський суд. К., 1965; Жужа «Всесвіт», 1975, № 4; Рос. перекл. — Бьёт барабан. М., 1961

ГЕРГЕ́ЛІ, китайські гуси — порода свійських гусей. Походить від дикої гуски, поширеної в Маньчжурії, Пн. Китаї, Пд.-Сх. Сибіру. Оперення біле або буре, на шиї та спині темні смуги. Характерною ознакою є роговидна шишка між дзьобом і передньою частиною голови. Жива маса гусаків до 4,5 кг, гусок — до 4 кг, несучість — 60—70 яєць на рік. М'ясні якості невисокі. Г. використано при виведенні холмогорської, горьковської та ін. порід гусей. Розводять в Радянському Союзі, зокрема на Україні.

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ДРУГОГО ТОМУ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. А. Власюк** — акад. АН УРСР (агрономія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія імовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнародне право, загальна історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **Є. К. Лазаренко** — акад. АН УРСР (мінералогія), **І. І. Ляшко** — акад. АН УРСР (математика), **П. М. Сєрков** — акад. АН УРСР (фізіологія тварин і людини), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **Р. В. Чаговець** — акад. АН УРСР (біохімія), **А. Є. Бабинець** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **Ю. І. Кундієв** — чл.-кор. АМН СРСР (гігієна), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (історичний матеріалізм), **І. М. Мельникова** — чл.-кор. АН УРСР (історія соціалістичних країн Європи), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. М. Русанівський** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **С. М. Чернишов** — чл.-кор. АН УРСР (алгебра), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (загальні питання політичної економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка), **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, народна освіта), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **І. І. Артеменко** — доктор істор. наук (археологія), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **О. К. Бабишкін** — доктор філол. наук (кіно), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **В. С. Будкін** — доктор екон. наук (економічна географія соціалістичних країн), **С. М. Бухало** — доктор екон. наук (конкретна економіка), **Т. П. Булат** — канд. мистецтвознавства (музика), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Г. Й. Бурчинський** — доктор мед. наук (гастроентерологія), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **В. І. Войтко** — доктор філос. наук (психологія), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фізична географія), **М. О. Голодний** — канд. юридичних наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **П. Ф. Гринюк** — канд. історичних наук (міжнародний комуністичний рух), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **С. К. Гутянський** — канд. істор. наук (культурне будівництво), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **Н. М. Капельгородська** — канд. мистецтвознавства (кіно), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Ю. Ю. Кондуфор** — доктор істор. наук (історія СРСР), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (загальні питання економіки, економічна географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **О. П. Кришталь** — доктор біол. наук (екологія), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (російська література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КПРС), **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор геогр. наук (метеорологія), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політекономія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біол. наук (систематика безхребетних), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фіз.-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник**—доктор юрид. наук (цивільне право), **Д. О. Мельничук** — канд. біол. наук (біохімія), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнародних відносин), **Б. М. Мізерницький** — засл. учитель УРСР (народна освіта), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. П. Нагорна** — доктор істор. наук (історія КПРС), **І. С. Нагорний** — доктор вет. наук (ветеринарія), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (гістологія, ембріологія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фізична хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **А. Ф. Пічко** — канд. тех. наук (техніка), **І. О. Поваженко** — доктор вет. наук (ветеринарія), **Ф. П. Погребенник** — канд. філол. наук (українська література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **О. А. П'ятак** — доктор мед. наук (внутрішні хвороби), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **О. С. Сокол** — доктор мед. наук (інфекційні хвороби), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спеціальні і допоміжні історичні дисципліни), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **О. І. Тереножкін** — доктор істор. наук (археологія), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнародне право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **Р. І. Харечко** — канд. тех. наук (технологія легкої промисловості), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Я. В. Хом'як** — доктор тех. наук (будівництво), **Г. М. Цвєтков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **К. Ф. Чернушенко** — доктор мед. наук (імунологія, алергологія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. географічних наук (економічна географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — канд. філософських наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Бразілія, с. 448—449
Брежнєв Л. І., с. 28—29
Брейгель П., с. 48—49
Брюллов К. П., с. 48—49
Будівництво (2 сторінки), с. 448—449
Вавілоно-ассірійська культура, с. 448—449
Ван-Дейк А., с. 128—129
Василащук Г. В., с. 112—113
Васильківський С. І., с. 64—65
Васнецов А. М., с. 128—129
Васнецов В. М., 128—129
Вегетативна нервова система, с. 352—353
Веласкес Д., с. 64—65
Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45 (4 сторінки), с. 152—153
Велика Жовтнева соціалістична революція (4 сторінки), с. 88—89
Великобританія (2 сторінки), с. 448—449
Венесуела, с. 448—449
Верес Г. І., с. 112—113
В'єтнам (2 сторінки), с. 448—449
Визвольна війна українського народу 1648—54, с. 224—225
Виставка досягнень народного господарства СРСР, с. 448—449
Виставка досягнень народного господарства УРСР с. 448—449
Вишивка (2 сторінки), с. 368—369
Відродження (2 сторінки), с. 272—273
Візантія, с. 448—449
Вірменська РСР (2 сторінки), с. 448—449
Власенко П. І., с. 112—113
Вовчок Марко, с. 240—241
Водорості, с. 352—353
Возз'єднання України з Росією, 1654, с. 224—225
Врубель М. О., с. 112—113
Галактика, Галактики, с. 240—241
Гальс Ф., с. 288—289
Гана, с. 448—449
Гвінея, с. 448—449
Ге М. М., с. 288—289

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Бразілія, оглядова, с. 208—209
Бразілія, економічна, с. 208—209
Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу.
Загальний хід воєнних дій у перший період, с. 144—145
Загальний хід воєнних дій у другий період, с. 144—145
Загальний хід воєнних дій у третій період, с. 144—145
Тріумфальний похід Радянської влади, с. 160—161
Великобританія та Ірландія, оглядова, с. 168—169
Великобританія та Ірландія, економічна, с. 168—169
В'єтнам, оглядова, с. 208—209
В'єтнам, економічна, с. 208—209
Визвольна війна українського народу 1648—54 років, с. 160—161
Вінницька область, оглядова, с. 304—305
Вінницька область, економічна, с. 304—305
Вірменська РСР, оглядова, с. 304—305
Вірменська РСР, економічна, с. 304—305
Вітчизняна війна 1812 року, с. 336—337
Волинська область, оглядова, с 384—385
Волинська область, економічна, с. 384—385
Ворошиловградська область, оглядова, с. 384—385
Ворошиловградська область, економічна, с. 384—385
Вулкани й землетруси, с. 336—337

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. ТОМ II

(на украинском языке)

У томі вміщено 40 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (309 сюжетів, з них 32 кольорові), 5 сторінок вклейок високого друку (7 сюжетів, з них 4 кольорових), 7 вклейок кольорових карт (21 карта) і 1 кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1419 ілюстрацій та 127 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 6.

Том здано до набору 27. 02. 1978 р., підписано до друку 06. 09. 1978 р. БФ 08414. Формат 84×108¹/₃₂. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 34+3,875 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 63,63. Облік.-вид. арк. 122,3. Тираж 50 000 примірників. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп. Замовлення 1204.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць 1-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Руїни стародавніх міст (Ольвія)

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ ЙМЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

(На картах світу, материків, півостровів і гірських країн)

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

(на кольорових картах / на текстових картах)

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. Позначки глибин (651)
- Озера з мінливою береговою лінією
- Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря (560)
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

(на кольорових картах / на текстових картах)

- теплі
- холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Моли та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Совєтвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

ПАЛИВНІ

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ

РУДИ ЧОРНИХ МЕТАЛІВ

- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди

РУДИ КОЛЬОРОВИХ МЕТАЛІВ

- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди

РУДИ БЛАГОРОДНИХ МЕТАЛІВ

- Золото
- Платина
- Уранові руди

КОПАЛИНИ

НЕРУДНІ КОПАЛИНИ

- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Миш'якові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна

На текстових картах

- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна

На кольорових картах

- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна

На текстових картах

- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри кружків промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Трояндя
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. пряноші
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

На текстових картах

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

На кольорових картах

- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

На текстових картах

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Броньованкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітряно-десантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення